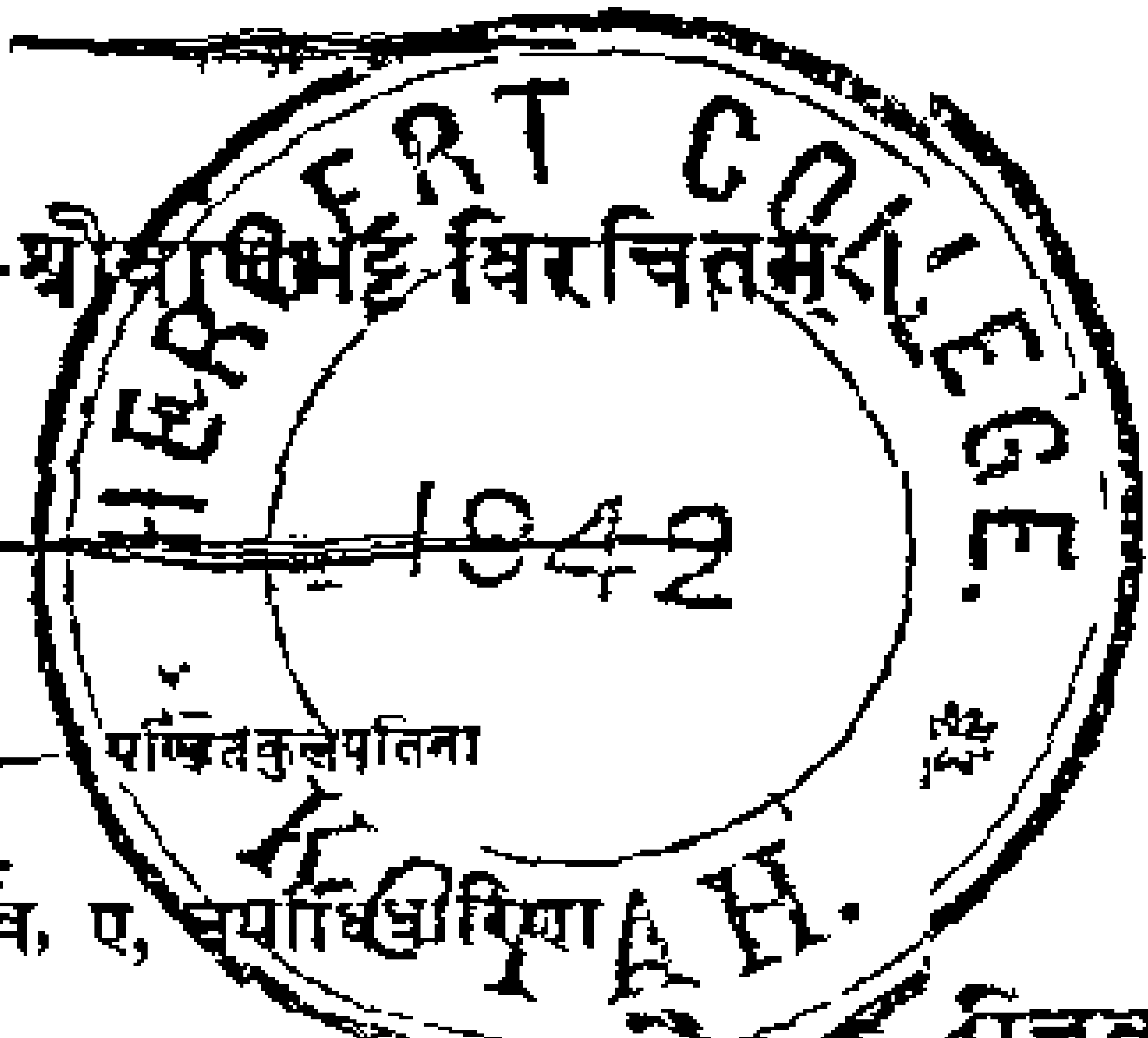
श्रीहर्षचरितम् ।

महाकवि-श्रीबाणभट्ट विरचितम् ।

पण्डितकुलपतिना

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तितया परिवर्द्धितया च
टीकया समलङ्कृत्य प्रकाशितम् ।

चतुर्थसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

ई १९३९ ।

 म[illegible]मुद्रात्रयम् ।

प्रकाशक—पण्डित श्रीआशुबोध विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान—२न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्
आम्हार्ष्टष्ट्रीट् पोष्ट अफिस, कलिकाता।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी।
२न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता।

संक्षिप्तश्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

यत्प्रभावात् सतो विद्या साधूनां भासते हृदि ।
तां विश्ववन्द्यां परमां वाग्देवीं प्रणमाम्यहम् ॥
बाणभट्टकृतं गद्यं सङ्क्षिप्य क्रियते मया ।
सङ्क्षिप्तहर्षचरितं श्रीजीवानन्दशर्म्मणा ॥

पुरा किल भगवान् विश्वपति परमेष्ठी इन्द्रादिभि देव-वृन्दै, महर्षिभिश्च सह संलपन् स्व लोकम् अधितष्ठौ तत्र महर्षिषु वेदान् पठत्सु कदाचित् कलिकोपनो मुनि दुर्व्वासा द्वितीयेन सहचरेण मन्दपालनाम्ना मुनिना सह विरोधम् आचरन् क्रोधात् विस्वरं साम जगौ। तत् आकर्ण्य शाप भयात् अन्येषु दोषम् अकथयत्सु देवेषु मुनिषु च, अवधीरयति च अन्यासङ्गव्याजेन देवे पद्मसम्भवे, भगवती कुमारी तत्र चामरेण पितामहम् उपवीजयन्ती वाग्देवी मन्दमन्दम् अहसत्। स च मुनि तां तथा हसन्तीम् अवलोक्य "रे पापे! दुर्व्वासस माम् उपहससि?" इत्युक्त्वा कमण्डलुजलेन उपस्पृश्य शप्तु प्रचक्रमे। अत्रान्तरे तत्र स्थिता देवी सावित्री तर्जनीम् उत्क्षिप्य "आः पाप! दुर्विनीत! ब्राह्मणापसद! सुरासुरवन्द्या देवी सरस्वतीं शप्तुमिच्छसि?" इत्यभिदधाना क्रोधात् स्वासनात् उदतिष्ठत। ततो देवै स्वशिष्यैश्च शतशः प्रसाद्यमानोऽपि, पित्रा अत्रिणा "पुत्र! मा तपःक्षयं कुरु, स्वलितम् अस्या एकं क्षमस्व' इति निषिध्यमानोऽपि दुर्व्वासा, "दुःशीले! मर्त्त्य-

भूमिं गच्छ" इति तां शशाप। ततश्च प्रतिशापोद्यता सावित्रीं देवी वाग्देवी एव "सखि! संहर कोपं, स्वत एव द्विजन्मानो माननीया" इत्युक्त्वा न्यवारयत्।

अथ तां सरस्वतीम् अभिशपन्तीम् आलोक्य विरिञ्चिः धीरेण स्वरेण उवाच,—"ऋषे! नायं सज्जनाचरितः पन्था येन प्रवृत्तो ऽसि, क्षमा हि तपसो मूलं, क्रोधेन बुद्धिः विक्रियते, विकृतबुद्धयश्च अन्धा इव हिताहितं न पश्यन्ति, तस्मात् क्रोधम् अपहाय चरितव्यं विशेषतः तापसैः," इत्युक्त्वा अब्रवीत्,—"वत्से सरस्वति! मा विषीद, भवितव्यता अत्र बलवती, एषा त्वाम् अनुचरिष्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम्। शापश्च अयं सुताननकमलालोकनावसानः" इति। एवं सान्त्विता पित्रा महेन सा सह सावित्र्या विपन्ना गृहम् आजगाम।

अथ प्रदोषे सावित्री विषादसागरपतिता सबाष्पा सरस्वतीम् आह,—"सखि! त्वं हि त्रिलोकशिखाच्छायनी, तव पुरतः किमहं ब्रवीमि? विदितवृत्तान्ताऽसि दैवहतकस्य। यत् सत्यं दुःसहो बन्धुजनविरहः तापयतितराम्, तदत्र अप्रतिविधेये किं कर्तुम् अर्हसि? नात्र अनुशोचितव्यम्, कथय, इदानीं कतमं भूतलविभागम् अलङ्कर्तुम् इच्छसि अवस्थानेन? इतः प्रभृति एव देवदेवं स्वेच्छादातारं मनसा स्मर, अचिरेण एव कालेन गतशापा पुनः स्वधाम प्रतिपत्स्यसे" इति।

तया अभिहिता सा प्रत्यब्रवीत—"सखि! त्वया सह वसन्त्या न मे ब्रह्मलोकविरहः मर्त्यलोकवासदुःखं वा अतिपीडाम् आवहति, केवलं पद्मयोनिचरणसेवनसुखं विगलयति मे चित्तम्, तत् त्वमेव मर्त्यभूमौ धर्मक्षेत्राणि पुण्यतीर्थानि जानासि, यदेव स्थानं तुभ्यं रोचते, तत्रैव वत्स्यामि" इत्युक्त्वा अनिमीलितनेत्रैव रजनीम् अगमयत्।

अथ अपरेद्यु: उदिते भगवति सवितरि मुनिशापसमुद्विग्ना सावित्र्या सह महीतलम् अवततार। अवतीर्य्य च भूतले उपशोणं तत्तीरदेशस्य रामणीयकेन आकृष्टहृदया तत्रैव वासम् अरोचत, अवदत् च सावित्रीं,—"सखि! रोचते मे तटभुः अस्य महानदस्य, तदत्र एव स्थातुम् अभिलषति हृदयम्" इति। सावित्री च तथा अनुमोदमाना तस्य नदस्य पश्चिमे तीरे कस्मिंश्चित् शुचौ शिलातलसनाथे लतामण्डपे सरस्वतीम् अवासयत्।

अथ कदाचित् तत्र स्थिता प्रतिदिवसम् इष्टदेवम् आराधयन्ती, प्रहरमात्रोदिते सवितरि उत्तरस्यां दिशि अश्वक्षेपितम् आकर्ण्य लतामण्डपात् निर्गत्य, सहस्रमात्रेण पदातिसैनिकेन सह आगच्छत् अश्वसैनिकं, मध्ये च तस्य निरुपम विधातुः सर्गमिव अष्टादशवर्षदेशीयं तरुणं, तत्पार्श्वे च स्थविरमेकम् असिचर्म्मधरं पुरुषम् अद्राक्षीत्। स च युवा अग्रयायिनां, तत् कन्यायुगलम् अवलोकयतां पदातीनां मुखात् श्रुत्वा तत् दिव्याकृति कन्यारत्नयुगलं सञ्जातकौतुकः स्वयं दिदृक्षुः तूर्णजवेन वाजिना तत्प्रदेशम् आययौ, अवततार च तुरगात् तेन द्वितीयेन परिणतवयसा सह पुरुषेण। ततश्च तौ चरणाभ्यामेव सविनयं तत् लतामण्डपम् आगतौ सह सावित्र्या सरस्वत्या वनवासोचितेन आतिथ्येन यथार्हम् उपचरितौ। अथ क्षणमिव विश्रान्तं तं द्वितीय प्रवयसं सावित्री ईषद्व्रीडितेव सविनयम अवादीत्,—"आर्य्य! कुत आगम्यते? क्व वा गमिष्यते ससैन्याभ्यां भवद्भ्याम्? अद्य आश्रमोऽयमागमनेन भवतोश्चरितार्थ इव संवृत्त:, न चेत् रहस्यं दोषो वा, तदाख्यातुम् अर्हति भवान्, कोऽयं महाभागः? त्रिभुवनरमणीयं रूपम् इदम् अवलोक्य मर्त्यभूमेः स्वर्गातिशायिताम् इव पश्यामि" इति।

इत्थम् अभिहितोऽसौ पुरुष सप्रश्रयम् अवादीत्—'देवि! साधव स्वत प्रियवदा भवन्ति, तत्र अतिविस्मयाय इदं भवद्वचनामृतम्। शृणोतु भवती—अयं हि भृगुकुल-तिलकस्य भगवत च्यवनस्य बहिर्जीवितं दधीचो नाम कुमार। माता च अस्य शर्यातस्य नृपते कन्या त्रिभुवनललामभूता सुकन्या नाम। स च राजर्षि दौहित्रम् इमम् अतिप्रियम् अस्य पितु अनुमत्या स्वगृहे एव लालितवान्, अशिक्षयच्च सर्वा विद्या सकलाश्च कला। मां च अस्य नरपते आज्ञाकरं जानीहि विकुक्षिनामानम्।

अथ प्राप्ते सर्वविद्याऽधिगमे मातामह शर्याति अस्य पितु आश्रमम् एनं कृतविद्यं प्रदर्शयिष्यन् मद्वितीयं सहाश्ववृन्दैः सपदातिभिश्च प्राहिणोत्। इतश्च न अतिदूरे उपशोणं तस्य भगवत च्यवनस्य आश्रमपदं च्यावनं नाम काननम्। एष तावत् अस्मद्वृत्तान्त। साम्प्रतं शुश्रूषवो वयम् आयुष्मत्यो वृत्तं, न इयमाकृति कदाचित् मानवी भवितुमर्हति, तत् आवेदयतु भवती परं कौतुकम् अत्र नौ वर्तते' इति।

सा अब्रवीत्—"भद्र! श्रोतव्यमावयो वृत्तं कालेन, बहून् दिवसान् अत्र आवां स्थास्याव। न च विस्मर्तव्योऽयम् अस्मत्परिचय आर्येण" इति। दधीचस्तु धीरमधुरम् अवादीत्, —'आर्ये! करिष्यति एव आर्या नो प्रसाद, तिष्ठतु तावत् अधुना, तातमेव शीघ्रं द्रष्टुम् अभिलषति मे मन, तत् उत्तिष्ठ, व्रजाव' इति।

अथ सरस्वती अश्वमारूढं प्रयान्तं तं युवानं प्रति अनिमिषनयना यावन्नात्येति दृष्टिपथात् तावत् व्यलोकयत्। क्रमेण च शोणम् उत्तीर्य दधीच पितु आश्रमम् अवाप, उवास च कियतो दिवसान् पित्राऽऽनन्दित तस्मिन् कानने।

अथ सरस्वती त युवानम आलोक्य कुसुमशरशरविद्धा अभवत्। अथ अपरेद्युः च्यवनाश्रमात् त देशमागत्य हतासन-परिग्रह दधीचसहचर विकुक्षि दृष्ट्वा प्रीत्या पप्रच्छ सावित्री,— "आर्य्य। कुशली तावत् कुमार दधीच ?" इति। सोऽवदत,— "देवि। कुशली कुमार, स्मरति च आयुष्मत्या अमीषु दिवसेषु। वृत्तान्तञ्च कुमारस्य समाख्यातु मालती नाम काचित् किङ्करी अचिरेण एव आगमिष्यति युवयो सकाशम्" इति। इत्युक्त्वा यथाऽभिलषित प्रदेशम् अयासीत् विकुक्षि। तत परेद्यु, एव मालती दधीचवार्त्ता समादाय तयो आश्रमम् अभ्याययौ।

अथ शोणम् अवतीर्णाया सावित्र्या स्नातु रहसि मालती सरस्वतीम् अवोचत्,—"देवि। विदितमेव भवत्या माधुर्य्य विष यस्य, लोलुपता च इन्द्रियाणाम्। किमुच्यते, लज्जाऽह वक्तु, तथाऽपि स्वामिनिदेशोऽपरिहरणीय इति विवक्षा मा बाधते। तत् आकर्णयतु भवती, यदा एव दृष्टाऽसि कुमारेण, तत एव आरभ्य आधय किमिव त न व्यथयन्ति ? न अकार्य्यमस्ति कुसु-मायुधस्य. किमधिकेन विज्ञापनेन, यदि न अनुकम्पसे, तदा अनिष्टमपि घोरम् आपतिष्यति कुमारस्य इति हृदयमाशङ्कते, तत अधुना अनुकरणीय देव्या वर इति मातम मावेदयामि, इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्" इत्युक्त्वा व्यरंसीत्। सरस्वती तु अब्रवीत्,—"अयि मालति। किमत्र प्रतिवच्मि, नात्र वक्तु भाषितुम अवसरोऽस्ति मे, तदिदानी ते वचनकारी अयम जन अनुकम्पराता कुमारसमागमेन" इति। ततश्च मालती प्रीता दधीचम् आनेतु च्यवनाश्रमम् अगात्। सावित्री च स्नाताऽऽगता विदितवृत्तान्ता हृष्टा आसीत्।

अथ आगत्य दधीच मालतीवचनानन्दित तम् आश्रम तया मनोरमया रमण्या सह सङ्गत यथासुखम् अधिक संवत्सरकालम्

एक दिवसम् इव रममाणोऽतिवाहयाञ्चकार। दधार च गर्भं सरस्वती, असूत च सर्व्वलक्षणसम्पन्नं कुमारम्। ततश्च तस्मै "सर्व्वे सरहस्या वेदाः साङ्गोपाङ्गाः, सर्व्वाणि च अन्यानि शास्त्राणि, सर्व्वाश्च कलाः स्वयम् आविर्भविष्यन्ति" इति वरं दत्त्वा सह सावित्र्या गतशापा ब्रह्मलोकं प्रत्याजगाम। तस्याञ्च गतायां दधीचः तद्विरहकातरः स्वतनयस्य संवर्द्धनाय भार्गववंशसमुत्पन्नस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य पत्नीम् अक्षमालां नाम नियुज्य, जातवैराग्यः तपश्चरणाय वनम् अगात्। यस्मिन् एव दिने सरस्वती प्रसूतवती, तस्मिन्नेव दिने अक्षमालाऽपि तनयमेकं प्रासोष्ट। सा तु अक्षमाला तौ अभिनवजातौ कुमारौ निर्व्विशेषं सम्पपोष। तयोः एकः सारस्वतो नाम, द्वितीयो वत्सनामा आसीत्। द्वौ एव सोदरौ इव परस्परम् अकृत्रिमसद्भावौ तौ एकत्र ऊषतुः।

अथ गच्छता कालेन सारस्वतः मातृवरप्रभावेण यौवनारम्भ एव सर्व्वविद्यापारगः तस्मिन् समवयसि प्रियतमे भ्रातरि वत्से सर्व्वं वाङ्मयं सङ्क्रामयामास, स्थापयामास च तं कृतदारपरिग्रहं तत्रैव प्रदेशे प्रीतिकूटाभिधाने नगरे। स्वयन्तु नैष्ठिकब्रह्मचर्य्यपरः तपस्यतः पितुः अन्तिकम् अगमत्।

एतस्माच्च वत्सात् प्रादुरभवत् महत्तरो वंशः। तथा च प्राक् तस्मात् एव वंशात् वात्स्यायना नाम गृहधर्म्मिणो मुनयः समजायन्त। क्रमेण कलौ सम्प्रवृत्ते अस्मिन्नेव विश्रुते कुले कुबेरो नाम कश्चित् द्विजः समुद्बभौ, तस्य चत्वारः सुता आसन् अच्युत, ईशान, हर, पाशुपतश्च इति। तस्माच्च पाशुपतात् एक एव कुमारो जज्ञे अर्थपतिर्नाम। तस्य च एकादश सूनवः समभवन्,—भृगु, हंस, शुचि, कवि, महीदत्त, धर्म्म, जातवेदा, चित्रभानु, त्र्यक्ष, अहिदत्त, विश्वरूपश्चेति। चित्रभानुश्च तेषां राजदेव्याख्यायां पत्न्यां बाणं नाम सुतम् अजीजनत्। स तु

बाण शैशव एव मातृहीन चतुर्दशवर्षदेशीयश्च पित्रा व्ययुज्यत। ततश्च पितृशोकेन दग्धहृदय कथमपि कालेन विरलता गते च शोके, चापलतया यौवनारम्भस्य सर्व्वदोषाकरतया च स्वातन्त्र्यस्य अनेकानि चापलानि आचरन् तुल्यशीलवयोभि' बहुभि सुहृद्भि सह देशान्तरदर्शनाकृष्टचेता देशात् देशान्तर गच्छन् अलभत सता निन्दनीयताम्। अथ शनै शनैः राजकुलानि पश्यन्, विद्यालाभार्थं गुरुगृहाणि अधितिष्ठन, सहृदयगोष्ठीष निषेवमाण बुधमण्डलानि च उपचरन् भूयोऽपि स्वकुलोचिता वैदुषी प्रकृति मापत्। एवञ्च सुबहो कालात् ताम् एव जन्मभूमि पुनरागात्।

द्वितीय उच्छ्वासः।

एकदा निदाघेऽतीवोग्रे काले चन्द्रसेननामा कश्चिदस्य पारशव भ्राता स्वगृहस्थित तम् आगत्य अब्रवीत्,—"आर्य्य! द्वारि स्थितो दीर्घाध्वगो भवताम अन्तिक श्रीहर्षदेवस्य महा राजाधिराजस्य कृष्णाभिधानेन भ्रात्रा प्रेषित कश्चित" इति। बाणोऽवदत— भ्रात । अविलम्बेन एव प्रवेशयैनम्"इति। ततश्च प्रविशन्त लेखहारक दृष्ट्वा अभ्यभाषत,—"भद्र। कुशलमत्रभवत कृष्णस्य मत्प्रियबन्धो ?" स तु "कुशलम" इत्युक्ता "लेख एष स्वामिना प्रहित" इत्यर्पयामास। बाणस्तु सादर लेखमादाय स्वयमत्र वाचयित्वा विदितलेखार्थं सन्देशमपृच्छत। मेखलको नामासौ लेखहर प्रत्यवादीत,—"ब्रह्मन्। एवमाह अस्मत् स्वामी,—'यत् अदृष्टे त्वयि विना कारण किमपि आशङ्कते मे स्निग्ध हृदय, तत् भवता अकृतकालक्षेपेण एव राजकुलम आगन्तव्यम्' इति"। अथ बाण त लेखहर "विश्रामय" इति

भ्रातरं चन्द्रसेनम् आदिश्य कथमपि तदहः समुत्सुकः एव अत्यवाहयत्।

अथ अन्येद्युः प्रातः स्नात्वा कृतदेवार्चनः तस्मात् प्रीतिकूटात् निर्गत्य सद्य एव मल्लकूटाख्य ग्राममाससाद। तत्र सुहृदा जगत्पतिनामधेयेन कृतातिथ्यः सुखोषितः परेद्युः यष्टिगृहकनामानं वनग्रामं गत्वा निशामयापयत्। ततोऽपरस्मिन् दिने राजभवनसन्निधौ विश्रान्तः मेखलकेन तेन सह अपराह्णसमये राजद्वारं प्राप। मेखलकस्तु "तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम् अत्र भवान्" इत्यभिधाय एक एव पुरमविशत्। क्षणेन च पुनः निर्गच्छता तेन सह समागतः पारियात्राख्यः प्रतीहारः मधुरभाषया सविनयम् अभ्यभाषत,—"ब्रह्मन्! आगच्छतु, प्रविशतु च अभ्यन्तरं भवान्, दर्शनाय कृतप्रतीक्षो देवः प्रसादेन" इति।

बाणस्तु "कृतार्थोऽस्मि" इत्यभिधाय पुरं प्रविशन् प्रथममेव दर्पशातनामानं गजेन्द्रम् आलोक्य विस्मयाकृष्टचेताः क्षण तदवलोकनकौतुकी समतिष्ठत। ततश्च "पुनरपि समये एनं द्रक्ष्यसि, साम्प्रतं प्रतीक्षमाणं देवं तावत् पश्य" इत्यभिधीयमानो दौवारिकेण, समतिक्रम्य कक्ष्याऽन्तराणि त्रीणि, चतुर्थे आस्थानमण्डपस्य पुरतः चत्वरे राजभिः परिवृतम्, अमात्यैश्च समुपास्यमानं, दर्शनीयतमं, राजाधिराजं हर्षदेवं पश्यन् समुपेत्य कृताशीर्वादः स्वस्तिशब्दम् अकरोत्। राजा तु तं दृष्ट्वा गम्भीरेण स्वरेण "किम् अयं स बाणः?" इति अभ्यधात्। दौवारिकेण तु "देव। स एव अयम्" इति निवेदिते "न तावदेनम् अकृतप्रसादः पश्यामि" इति चक्षुषी प्रत्यावर्त्तयन् पृष्ठतो निषण्णस्य अतिप्रियस्य मालवेन्द्रसूनोः अवदत्,—"महान् अयं विट" इति। एतत् आकर्ण्य सर्व्वस्मिन् एव राजलोके निःशब्दे मुहूर्त्तम् इव तूष्णीं स्थितो बाणः समभ्यधात्,—"देव! अविदिततत्त्व इव

अज्ञानलोकवृत्त इव कथमेवम् आज्ञापयसि ? संसारेऽस्मिन् विचित्रमेव लोकानां चरितं स्वभावश्च, तत अत्र साधुभिः यथार्थदर्शिभि एव भाव्यम्। विचारे यदि अहं दोषी इति प्रमीयते, तदा एव माम् अधिक्षेप्तुमर्हति महाभाग। न तु अकारणं माम् अन्यथा सम्भावयतु देव। ब्राह्मणोऽस्मि, महति वात्स्यायने कुले जात, मया साङ्गा वेदा सम्यक् पठिता, अन्यानि शास्त्राणि यथाशक्ति समालोचितानि। तत कथं मम विटत्वम् अवधार्य्यते देवेन ? सर्व्वथा समयेन मां यादृश यथा ऽहञ्च ज्ञास्यति महाराज स्वयमेव" इति। अथ नरपति "एवम् अस्माभि श्रुतम्" इति अभिदधान समुचितसमादरादिना वहिर्नं एनम् अभ्यनन्दत्, केवलं महत्त्वेन दृष्टिपातेन एव प्रीतिं प्रकटयन् विसर्ज्जितराजलोकोऽभ्यन्तरमेव प्राविशत्।

अनन्तरं भूपते तादृशेन आचरणेन व्यथितो बाण तस्मात् राजभवनात निर्गत्य तावत बान्धवानां भवनेषु विमना एव अतिष्ठत्, यावत अस्य कृतप्रसादो महीपति एनम् अभिनन्दन् स्वयं न आह्वयत। अथ कालेन नरेन्द्रेण तथा अस्य प्रसादः कृत, यथा असौ राजभवने स्थितो देवस्य हर्षवर्द्धनस्य परम-प्रेमास्पदम् अतीव विश्रम्भभाजनं मित्रत्वम् आसाद्य परं सुखमन्वभवत्।

तृतीय उच्छ्वासः।

अथ एकदा शरदारम्भे बाणो हर्षसकाशात् बन्धून् द्रष्टं तमेव ब्राह्मणनिवासम् आजगाम, आगत्य च ज्ञातिभिरभिनन्दित तै सह समयोचितम् आलपन् परं सुमुदे। अत्रान्तरे सुदृष्टि नाम पुस्तकवाचक तत्रागत्य श्रोतृचित्तं समाकर्षन् पुराणम्

अपठत्। तदानीञ्च नातिदूरवर्त्ती बन्दी सूचीबाण तारमधुरेण स्वरेण इदम् आर्य्यायुगलं पठितवान्,—

"तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावन तदपि।
हर्षचरितादभिन्न प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम्॥ १॥
वंशानुगमविवादि स्फुटकरण भरतमार्गभजनगुरु।
श्रीकण्ठविनिर्यात गीतमिद हर्षराज्यमिव"॥ २॥

एतत् आकर्ण्य बाणस्य चत्वार पितृव्यपुत्रा परस्परं मुखम् अवलोकयामासु। तेषु सर्व्वकनीयांश्च श्यामलो नाम प्रियतर सप्रणयम् अवादीत्,—"भ्रात। यदि एव तदा भवता वर्द्धमानस्य अस्य पवित्रकीर्त्ते चक्रवर्त्तिनो हर्षदेवस्य पूर्व्व-वंशानुक्रमसहितम् आमूलात् चरितस्य श्रवणे सकौतुका वयम्, तच्च द्वितीय महाभारतमिव कस्य कीर्त्त्यमान न आवहति प्रीतिम्? तदाख्यातु भवान्' इति। तदाकर्ण्य विहस्य बाणोऽब्रवीत्,—"आर्य्य। न युक्तम् उक्त भवता, यत. को हि पुरुषायुषशतेनापि समग्रम् अस्य चरितम् आख्यातं शक्नुयात्? कियति अपि वर्णिते यदि व कौतुक, तत् कथयामि। अद्य प्रायेण अतिक्रान्तो दिवस, तत् परेद्यु आरप्स्यते वर्णयितुम्" इति। ते च सर्व्वे भ्रातर तथा एव अन्वमोदन्त।

अथ परस्मिन् अहनि सर्व्वे बाणस्य भ्रातर सुहृदश्च सकौतुका समागमन्। स चापि बाण तेषा पुरत हर्ष-चरितम् आख्यातुम् उपचक्रमे।—

"अस्ति श्रीकण्ठो नाम पुण्यवता निवासोऽपरो वासवावास इव वसुधा गत कश्चित जनपद, वर्त्तते च तत्र स्थाण्वीश्वराख्यो नगरविशेष। तत्र पुष्पभूति नाम राजाधिराज प्रादुरासीत्। तस्य भगवति भूतभावने भवे सहजा भक्ति आसीत्। एकदा असौ परमशैवो भूपति लोकमुखात् भैरवाचार्य्यनामानम् एकं

महापाशुपतं स्वजनपदमागतम् अश्रौषीत्। श्रुत्वा एव तन्नाम तस्मिन् महती भक्तिः बभूव अस्य भूपतेः।

कदाचित् परिणते वासरे प्रतीहारी राजानमेत्य व्यज्ञापयत्,—'देव! द्वारि स्थितः परिव्राट् भैरवाचार्य्यादेशात् अनुप्राप्तो देवं द्रष्टुम् इच्छति'। तदाकर्ण्य राजा अभ्यधात्,—'अविलम्बं प्रवेश्यताम् एष' इति। ततश्च प्रविष्टं तम् अपृच्छत् नरपतिः,—'क्व भैरवाचार्य्यः?' इति। प्रीतमनाः परिव्राट् उपनगरं सरस्वतीतटैकदेशे वनान्तर्वर्त्तिनि शून्याऽयतने स्थितं तमाख्यातवान्। पुनश्च अकथयत्,—'देव! स भगवान् तत्र स्थितो महाभागम् अर्च्चयति आशीर्वचसा' इत्युक्त्वा प्रादात् योगकरण्डात् आकृष्य पञ्च राजतानि रत्नोज्ज्वलानि कमलानि भैरवाचार्य्यप्रहितानि।

राजा तु सादरं तानि आदाय अब्रवीत्,—'योगिन्! मनोरथदुर्लभफलप्रसविनी शिवभक्तिः इयम् अस्माकं, यया एवम् अस्मासु प्रसीदति भगवान् भैरवाचार्य्यः, तत् परश्वः भगवन्तं साक्षात्करिष्यामि' इत्युक्त्वा तं परिव्राजं विससर्ज्ज।

अथ अन्यद्यु प्रातरुत्थाय अश्वारूढः कतिपयैरेव राजपुत्रैः अनुसृतः भैरवाचार्य्यसकाशं प्रायात्। गत्वा च तम् आश्रमं तत्र स्थितं शिष्यमेकं तदीयं दृष्ट्वा अपृच्छत्,—'क्व इदानीं भगवान् भैरवाचार्य्यः?' इति। सोऽब्रवीत्—'महाभाग! एतस्य जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण बिल्ववाटिकाम् अधितिष्ठति' इति। तद्वोक्तश्च असौ नरपतिः गत्वा ताम् एव बिल्ववाटिकाम् अविशत्, अपश्यच्च तत्र प्रातः स्नातं, हुतहुताशनं, व्याघ्राजिनमधितिष्ठन्तं, कार्पटिकगणैः परिवृतं प्रमथगणावृतं भगवन्तं विरूपाक्षमिव भैरवाचार्य्यम्। स आचार्य्यः दृष्ट्वैव तं राजानं प्रत्युज्जगाम, समवर्द्धयच्च स्वस्तिगिरा गम्भीरया। राजा तु दूरत,

कृतप्रणामोऽब्रवीत्,—'भगवन्। मनोरथशिथोऽय जनो भवता समागत' इति। तदाकर्ण्य भैरवाचार्य्य. परमप्रीत. आसनदानेन तम् अभ्यर्च्य स्वयं व्याघ्राजिन एव निषसाद। राजा तु तत्र नानाविधाभि. कथाभि चिर स्थित्वा तेनानुमत. पुन. राजधानीं प्रत्याजगाम।

अन्येद्युश्च भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टु तदीय राजभवन मगात्। आगताय च तस्मै राजा परमया भक्त्या सर्व्व सपरिजन मशेष सान्त पुरम् आत्मान न्यवेदयत्। योगी विहस्य अब्रवीत्,—'राजन्। क वय वनवासिन. फलमूलाशना. नि स्पृहा ? क वा भोगविभवा ? विभवमदो हि नाशयति मनस्विताम् , तत् भवादृशा एव एतान् भोक्तुमर्ह, न वयम' इति उक्त्वा कियन्त कालं विविधाभि वाग्भि राजानम् अभिनन्द्य स्वम् एव आश्रय प्रत्यागमत्।

एवञ्च असौ परिव्राट् अन्यानि तादृशानि पञ्च पञ्च कमलानि अन्तरा अन्तरा राज्ञ उपायनानि प्राहिणोत्। एकदा स श्वेत कर्पटाहृत किमपि आदाय राजभवनम् आगत्य राजानम् अब्रवीत्.—"महाभाग। भगवान भैरवाचार्य्य भवन्तमेवम आह यत्,—'मम एकेन शिष्येण पातालस्वामिना कस्यचित् ब्रह्मराक्षसस्य हस्तात् महाऽसि अट्टहासो नाम अधिगत, सोऽय भवद्भुज मेव अलङ्कर्त्तुमर्ह रह्यताम्' तत् तमिममसि गृहाण" इत्युक्त्वा तस्मात् श्वेतकर्पटात आकृष्य कृपाण प्रादात्। नृपतिस्तु आयुध प्रियतया तत् आदाय पश्यन् परमा प्रीतिम् अवाप अवोचत् च समयोचित सविनय किञ्चित। स च परिव्राट् सपरितोष 'स्वस्ति भवते' इत्यभिधाय स्वमेव आश्रमम अयासीत्।

अथ गच्छत्सु कालेषु कदाचित् भैरवाचार्य्य स्वयमागत्य रहसि राजानम अवदत् —"तात। कमपि महामन्त्र सेवितवान्

अस्मिं महाश्मशाने कोटिजपेन, तस्य सिद्धिस्तु वेतालसाधनावसाना, सा च असहायेन न कदाचित् लभ्यते। त्वमेव अस्य साहायकत्वे, त्वयि च अङ्गीकृतभारग्रहणे अपरे च त्रयः सहायाः सम्भविष्यन्ति, एक स खलु पातालस्वामी, अपरः स एव परिव्राट् टीट्टिभनामा अस्मच्छैशवसुहृत्, अन्यश्च कर्णतालो नाम शिष्य'। अथ 'तथा' इति स्वीकृतवचसि भूपतौ भैरवाचार्य्यः प्रहृष्ट चकार सङ्केतम्,—'आगामिन्या कृष्णचतुर्दश्याम् अर्द्धरात्रे महाश्मशानेऽस्मिन् शून्याऽऽयतने शस्त्रधारिणा भवता साहाय्यकरणीया वयम्' इति।

अथ तस्या कृष्णचतुर्दश्याम आगतायां निशीथे नरपतिः शस्त्रमात्रसहाय तमेव उद्देशमगच्छत्। ते च त्रय पातालस्वामिप्रभृतय तं प्रत्युदगमन् विकटवेशा। तमसाऽऽच्छन्नतया तत्प्रदेशस्य अदृष्टशरीरत्वात् तेषां राजा 'क' कोऽत्र भो।' इति तान् अपृच्छत्, अब्रुवंश्च ते त्रय स्व स्व नाम इति। अथ नृपति तै अनुगम्यमान तामेव साधनभूमिम् अगच्छत्। तत्र गत्वा च महतो मण्डलस्य मध्ये कमपि जपन्तम् आचार्य्यम् अपश्यत्, प्राणमञ्च। ततश्च पूर्व्वसङ्केतानुसारेण पातालस्वामी प्राचीं दिशं, कर्णताल कौवेरीं, परिव्राट् पश्चिमां, राजा दक्षिणाम् आश्रित्य तस्थौ।

एवमवस्थितेषु तेषु, विस्रब्धम् आचरति च स्वं कर्म्म भैरवाचार्य्ये, निवृत्तेषु च जनितकर्णज्वरेषु अतिचिर कृतकलकलेषु विफलप्रयासेषु विघ्नकारिषु यातुधानेषु, समतिक्रामति च निशीथसमये, मण्डलस्य उत्तरेण भूः अदीर्य्यत, उज्जगाम च सहसा तस्मात् विदीर्णात् भुवो भागात् कश्चित् कुवलयश्यामः पुरुष, उच्चैः जगाद च विहस्य,—'भो। किमयं विद्याऽवलेपः॥ सहायमदो वा॥ यत् मह्यम् अविधाय बलिं जाप्य इव

स्मिदिम अभिवाञ्छसि ? दुर्मतिरियम्, एतद्देशाधिपतिरहं श्रीकण्ठो नाम नागाधिपतिः, प्रतिकूलवर्त्तिनि मयि का शक्तिः पक्षिणामपि गगनमार्गं सञ्चरितुम ? अनुभूयताम् अस्य दुर्नयस्य फलमिदानी मद्दायवताऽपि' इत्यभिधाय प्रकोष्ठप्रहारैः त्रीनपि तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् असिचर्मवतोऽपि न्यपातयत्। नरपतिस्तु सावहेलमब्रवीत्,—'रे काकोदराधम ! काक ! जीवति मयि राजहंसे बलिमादातु न जिह्रेषि ? परुषभाषितैः का श्लाघा ? भुजे एव वीर्य्यं वसति, न वचने। गृहाण शस्त्रं, यदि एव प्रतिपत्तिस्ते' इति। नागस्तु अनादृत्य तद्वचनम्— 'आगच्छ, किं शस्त्रेण, भुजाभ्याम् एव शातयामि ते दर्पम्' एवमभिदधानः समास्फोटयामास। राजा तु तथाऽधिक्षिप्तः परिकरं बध्नन् युद्धार्थमुद्यतस्तम् आक्रम्य केशेषु जग्राह, पातयामास च तत्क्षणमेव भूतले तं पापं नागम्। अथ आरुह्य तम् अट्टहासं शिरश्छेत्तुम् उपक्रममाणः सोपवीतं तदङ्गं पश्यन् अब्रवीत,—'पाप ! दुर्विनीत ! पश्यामि ते दुर्नयनिर्वाहबीजमिदं, यतो निःशङ्कमेवाचरसि अविनयम्, ब्रह्मबधोऽकर्त्तव्य एव' इति वदन् तं सुदूरं समुत्ससर्ज।

अनन्तरञ्च सहसा एव ददर्श महान्तमालोकम् अजिघ्रच्च आपतर्पणमतिसौरभम् आमोदं, शुश्राव च नूपुरनिस्वनम्। नूपुरशब्दानुसारेण च व्यापारितचक्षुः अभिमुखम् आपतन्तीं कामपि कामिनीं दृष्ट्वा राजा असम्भ्रान्त एव अप्राक्षीत्,—'भद्रे ! काऽसि ? किमर्थं कुतो वा दृष्टिपथम् आगता ?' इति।

अथ सा अब्रवीत् —'महाभाग। जानीहि मां भगवतो विष्णोर्वक्षःस्थलविहारिणीं लक्ष्मीम्। प्रसन्नाऽस्मि ते निरुपमेण अनेन साहसेन दुर्नयनागनिपातिना, वृणीष्व इदानीं स्वाभिलषितं वरम्' इति। परोपकारपरायणस्तु राजा

सा प्रणम्य स्वार्थनिस्पृह एव आचार्यस्य सिद्धिमेव अयाचत। सा तु लक्ष्मी 'तथा अस्तु' इत्यभिधाय पुनरब्रवीत्—'राजन्! अनेन तव सत्त्वोत्कर्षेण, असाधारणया च शिवभक्त्या, स्वार्थनिस्पृहतया च भृशं प्रीताऽस्मि, ददामि ते अपरम् अभीष्टं,—भविष्यति भवान् महतो राजवंशस्य कर्त्ता, यस्मिन् उत्पत्स्यते महाराजाधिराज आदिराज पृथु इव हर्षो नाम, सेविष्यते हि यं मदीयमिदं करकमलं कमलमपहाय गृहीतचामरम्' इत्युक्त्वा तिरोबभूवे।

अथ राजा तत्प्रसादेन नितरां प्रीतिमवाप हृदयेन। भैरवाचार्य्योऽपि राजप्रसादात् विद्याधरत्वमधिगतं प्राब्रवीत्,—'नरनाथ! प्रीतोऽस्मि ते महासत्त्वतया परोपकारितया च स्वप्नेऽपि असम्भाविता कोऽन्यो भवन्तमपहाय गुरवे ईदृशीं दक्षिणां दातुमलम्। तदिच्छामि केनचित् कार्य्योपयोगेन आत्मानम् अनृणीकर्त्तुं भवतः' इति। राजनि तु,—'भवत्सिद्धैव कृतकृत्योऽस्मि, नान्यत् किमपि कामये, साधयतु यथासमीहितं स्थानम् आचार्य्यः' इत्यभिहितवति आचार्य्यः स्वाभीष्टं विद्याधरचेतः जिगमिषुः समालिङ्ग्य तान् शिष्यान् पातालस्वामिप्रभृतीन्—'तात! साधयामि इति न स्नेहानुरूपं वचनं, स्मर्त्तव्योऽयं स्वार्थपरो जनः सर्व्वथा कथान्तरेषु' इत्यादिकं तत्कालोचितं राजानं व्याहरन् उत्पपात गगनतलं, प्राप च सिद्धिलब्धं स्थानम्। श्रीकण्ठोऽपि नागराज,—'राजन्! पराक्रमक्रीतोऽयं जनः स्मर्त्तव्यः' इत्यभिदधान एव भुवो विवरं प्राविशत्।

क्षितिपतिस्तु अवसितायां रजन्यां त्रीनपि तान् पातालस्वामिप्रभृतीन् सहायीकृत्य वनवापीसलिले अङ्गानि प्रक्षाल्य स्वं नगरं प्रत्यागमत्। कियता कालेन तेषु त्रिषु परिव्राट्

वनमाश्रयत्। पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्य्यरसानुरागिणौ तमेव राजानम् आश्रित्य तस्थतुः।

चतुर्थ उच्छ्वासः।

अथ असौ पुष्यभूतिः शूर इव हरिवंशं महान्तं राजवंशम् अजीजनत्। तस्माच्च राजवंशात् क्रमेण बहवो राजानः समजायन्त। तेषु च तथाविधेषु धरणिं पालयत्सु उदभूत् प्रभाकरवर्द्धनो नाम भूपतिः; यशोवती नाम तस्य राज्ञः महादेवी पार्व्वती इव भगवतः शङ्करस्य परमप्रेयसी आसीत्। असौ च नरपतिः प्रकृत्यैव सूर्य्यभक्तः अन्वहम् अजपत् मन्त्रम् आदित्यहृदयम् अपत्यकामः विकालम्। कदाचित् स ग्रीष्मरजन्यां यदृच्छया यशोवत्या सह प्रियया हर्म्यपृष्ठे सुष्वाप। गतभूयिष्ठायाञ्च निशायां राजमहिषी यशोवती सहसा एव 'परित्रायस्व परित्रायस्व आर्य्यपुत्र!' इति व्याहरन्ती, नूपुररवेण आह्वयन्ती इव परिजनं वेपमानाङ्गयष्टिः उदस्थात्। तेन रवेण सहसा प्रबुद्धो राजा 'देवि! न भेतव्यं न भेतव्यं, किमेतत्?' इति आलपन् सहसा उदतिष्ठत्; चतुर्दिक्षु दत्तदृष्टिः यदा न किमपि दृष्टवान्, तदा तां भयकारणम् अपृच्छत्।

अथ च साध्वसे प्रशान्ते सा देवी प्राब्रवीत्,—'आर्य्यपुत्र! दृष्टवत्यस्मि स्वप्ने—भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारौ ज्योतिर्मयौ आलोकेन पूरयन्तौ दिगन्तराणि, अशेषेण जगतीजनेन अभिनन्द्यमानौ, कन्यया एकया च चन्द्रकलया इव अनुगम्यमानौ भुवं गतौ खिन्नपक्षा मे शस्त्रेण उदरं विदार्य्य प्रविशन्तौ' एवम् आलोकयन्ती एव भीता प्रबुद्धास्मि आर्य्यपुत्रम् आक्रोशन्ती क्रन्दमाना' इति। तत् आकर्ण्य राजा तान्

अवादीत्,—'प्रिये ! हर्षे विषादम् अनुभवसि, पूर्णमनोरथौ आवां, प्रसन्नोऽस्माकं रवि भगवान् अचिरेण एव अपत्यरत्न-त्रयप्रदानेन प्रीणयिष्यति देवीम्' इति ।

अथ गच्छता कालेन देवी यशोवती राज्यवर्द्धनं नाम प्रथमं तनयम् असूत। ततश्च समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काल-लवे, देवक्या इव भगवान् चक्रपाणि, यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव प्रादुरासीत् हर्ष । सम्प्राप्ते च ज्येष्ठामूलीये मासि, बहुलासु बहुलपक्षद्वादश्यां व्यतिक्रान्तायां प्रदोषवेलायां साम्राज्यलक्षणाक्रान्तमूर्त्ति देवो हर्ष समजायत। अत्रान्तरे मौहूर्त्तिक तारको नाम राज्ञ परमसम्मत समागत्य 'मान्धाता किल एवंविधे व्यतीपातादिदोषविरहिते वासरे सर्वेषु उच्चस्थानावस्थितेषु च ग्रहगणेषु, ईदृशि एव लग्ने प्रादुरासीत्, ततोऽनन्तरं पुन ईदृशि लग्ने चक्रवर्त्तिजनने नान्य कोऽपि समजायत। सप्तचक्रवर्त्तिनृपाणां धुरीण, महारत्नानां चक्रवर्त्तिलक्षणानाञ्च भाजनं, सप्तसागराधिपति सुतोऽयं देवस्य जात ' इति राजानं व्यज्ञापयत्। अथ गच्छति च काले धात्र्या कराङ्गुलिम् अवलम्ब्य पञ्चषाणि पदानि प्रक्षिपति हर्षे, षष्ठञ्च हायनम् अनुप्रविशति राज्यवर्द्धने देवे, सा यशोवती गौरीमिव हिमाद्रिजाया प्रासोष्ट राज्यश्रियं नाम कन्यकाम् ।

अत्रान्तरे च यशोवत्या भ्राता पुत्रं भण्डिनामानम् अष्टवर्षवयस मनोभवमिव पुनरुत्पन्नं परमसुन्दरम् अनुचरं कुमारयो समर्पयामास। राजा तु तस्मिन् पुत्रयो इव समदृष्टिरासीत। राजपुत्रौ तेन मधुमाधवौ इव मलयमारुतेन परां शोभां प्रापतु । क्रमशश्च यौवनपदवीमारुरुहतु तौ पित्रौ आनन्देन सम वर्द्धमानौ ।

कदाचित् अन्त पुरवर्त्ती राजा सस्नेहनिर्भरम् अभाषत,—

'वत्सौ ! दुर्लभा सङ्गत्या तदेव तावत् प्रथमं राज्याङ्गम्, भूत्ता हि क्रीडारसप्रसङ्गेन पार्थिवं रञ्जयन्तः जनयन्ति स्वप्न इव मिथ्यादर्शनेषु सद्बुद्धि, भ्रमयन्ति च क्रमेण बहुविधाभि रुपधाभि रुपदात्। तत एतौ सर्व्वे एव दोषाभिषङ्गै रनाघ्रातौ बहुधा अस्माभि विप्रलम्भेन परीक्षितौ विशुद्ध प्रकृतौ विनीतौ, विक्रमशालिनौ, अभिरूपौ च मालवेन्द्रतनयौ भुजौ इव मे शरीरादभिन्नौ कुमारगुप्तमाधवगुप्ताभिधानौ अस्माभि भवतो अनुचरौ निर्दिष्टौ। अनयो उभयोरपि भवद्भ्यां सोदरदृष्टिभ्यां वर्त्तितव्यम्' इत्युक्त्वा तयो आह्वानाय दौवारिकम् आदिदेश।

अचिरेणैव तौ तेन प्रतीहारेण समभागतौ प्रविश्य अभ्यन्तर राजानं यथाविनय प्रणेमतुः उपविविशतुश्च नरपतिनिर्दिष्टे अनुरूपे आसने। भूपति तौ आदिदेश तथास्थितौ— 'वत्सौ! अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारयो अनुचराभ्यां भवितव्यम्' इति। तौ च 'यथा आज्ञापयति देवः' इत्युक्त्वा कुमारौ राज्यवर्द्धनहर्षौ सविनयं प्रणम्य तत प्रभृति नक्तन्दिवं तौ अनुचरन्तौ तस्थतु।

अथ राज्यश्री अपि राज्यश्री इव क्रमेण अवर्द्धत। अन्यै एव दिवसै तरुणीभूता सा राजानं दूतसम्प्रेषणादिभि अयाचन्त। एकदा राजा केनापि पठ्यमानाम् आर्य्यामिमाम् अशृणोत—

'उद्वेगमहावर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम् ॥' इति।

एतां च आकर्ण्य रहसि राज्ञीं यशोवतीं प्राह राजा— देवि! यौवनसीमाम् अनुप्राप्ता न दुहिता। तुल्यायामपि अपत्यतायां दुहितु जनने हि तप्यन्ते सहृदयः। अपत्यविरहं तु सहसमपि

सहमाना कथञ्चित् प्राणाधिकामपि दुहितरं पात्रसात् कृत्वा सुखिनो भवन्ति सन्तः। सकलभुवनवन्द्यो हि मौखरो वंशः, तस्मात् उत्पन्नः अवन्तिवर्म्मसुतो ग्रहवर्म्मा एनाम् अस्मत्सुतां कामयते, यदि भवत्या अनुमोदितमेतत्, तदा अस्मै एव सुतां राज्यश्रियं समर्पयामि' इति। देवी प्राह,—'आर्य्यपुत्र! धात्रीनिर्व्विशेषा हि भवन्ति जनन्यः कन्यापुत्राणां प्रतिपालनमात्रक्षमा, दाने तु प्रमाणं पितरः। तदेतदेव ब्रवीमि—यथा यावज्जीवमावयोः व्यथां न जनयति, सत्पात्रम् आसाद्य सुखेन कालं नेष्यति च दुहिता, तथा आर्य्यपुत्र एव अवधारयतु' इति।

अथ नरपतिः ग्रहवर्म्मणे दातुं कृतनिश्चयः, शुभे दिवसे शुभे च लग्ने ग्रहवर्म्माणम् आहूय सुतां राज्यश्रियं सम्प्रददौ। जामाता च तां परमसुन्दरीं भार्य्याम् अधिगम्य, तया एव सह श्वशुरकुले कियन्ति दिनानि स्थित्वा, कथमपि श्वश्र्वा श्वशुरेण च यौतुकादिभिः सत्कृत्य विसर्ज्जितः तां राज्यश्रियम् आदाय स्वराज्यमयासीत्।

पञ्चम उच्छ्वासः।

एकदा राजा राज्यवर्द्धनं युवराजं कृत्वा हूणान् जेतुम् उत्तरापथं प्रजिघाय। देवोऽपि हर्षवर्द्धनः तं सौभ्रात्रेण कियन्तम् अध्वानं तुरङ्गारूढोऽनुससार। अथ प्रविष्टे भ्रातरि कैलासप्रभोद्भासिनीसानुं, बहिरेव कियन्तं कालं मृगयाव्यपदेशेन व्यलम्बत। एकदा तु रजन्यां परिणतायामिव स्वप्ने दुरन्तेन दावानलेन दह्यमानं केशरिणम् अद्राक्षीत्। तस्मिन् एव च दहने समुत्सृज्य सुतस्नेहं, भाविनः पतिविरहस्य दुर्वि-

पश्यता चिन्तयन्तीं केसरिणीम् आत्मानं पातयन्तीम् अद्राक्षीत्। समुदितश्च अस्य चेतसि,—'संसारेऽस्मिन् लोहेभ्योऽपि कठिनतराः प्रणयपाशाः, यन्निबद्धाः समाचरन्ति तिर्यञ्चोऽपि एवमेवम्'। अथ प्रबुद्धस्य 'किमेतत्?' इति भावयतः पस्पन्दे मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरं चक्षुः, चलितमिव अभूत् हृदयम्। इत्थं विषस्य एव शून्येन चेतसा प्रभाते मृगयां विजहार, मध्याह्ने च वेत्रपट्टिकाशयनम् अधिशयानः साशङ्क एव अतिष्ठत्।

अत्रान्तरे कश्चिल्लेखहरः कुरङ्गकनामा दीर्घाध्वगः समुपेत्य कृतप्रणामः शुष्केण एव मुखेन स्वान्तदुःखम् उद्गिरन् लेखम् उपानयत्। तञ्च आदाय देवो हर्षः स्वयमेव अवाचयत्। विदितलेखार्थश्च 'किं मान्द्यं तातस्य?' इति तम् अप्राक्षीत्। स च 'महान् दाहज्वरः' इति प्रत्युवाच। श्रुत्वा एव एतत् निदारुणं वचः, समुत्पन्नवेपथुः पितुरारोग्यकामः विप्रेभ्यः अमितसुवर्णरत्नादिकं दत्त्वा, तस्मिन् एव दिने अकृताहार एव प्रयाणशङ्खमादिशन् एकाकी एव अश्वमारुह्य नगराय गन्तुम् उपचक्रमे। सहचराश्च राजलोकाः ससैनिकाः तम् अनुवव्रजुः। पथि गच्छंश्च महद्भिः दुर्निमित्तशतैः अनभिनन्द्यमानगमनः साशङ्क एव नक्तन्दिवं चलन्, अन्येद्युः मध्याह्नसमये स्कन्धावारम् आससाद; प्रविशंश्च तत्र चत्वरे केनचित् गीयमानं श्लोकमिमं शुश्राव,—

'मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते कस्य वा भवान्?॥' इति।

अथ क्रमेण राजद्वारम् आगत्य अन्तःपुरात् बहिरागच्छन्तं सुषेणनामानं वैद्यकुमारं वैद्यकशास्त्रपारगं पितुः प्रियम् अपृच्छत्,—'सुषेण! अपि तातस्य कश्चित् विशेषः?' इति। सोऽवदत्,—'कुमार! नास्ति, इदानीं यदि कुमारं दृष्ट्वा भवेत्'

इति। अथ प्रविष्टोऽभ्यन्तरं माता यशोवत्या 'आर्य्यपुत्र! स्वपिषि कच्चित्?' इति व्याहरन्त्या सविषादं सर्व्वाङ्गेषु संवाह्यमानं, प्रबलदाहज्वरेण विकृतिमापद्यमानं पितरम् अवलोकयामास। राजा तु दूरादेव पुत्रं कनीयांसमागतं दयिततमम् आलोक्य तदवस्थोऽपि 'एहि एहि वत्स!' इति प्रसार्य्य बाहू शरीरार्द्धेन शयनात् उदतिष्ठत्, अस्पृशच्च पुनरेनं कम्पमानेन करतलेन सर्व्वाङ्गेषु, अब्रवीच्च कष्टात् इव क्षयक्षामकण्ठ,—'वत्स! कृशोऽसि' इति।

भण्डिस्तु अब्रवीत्,—'देव! अद्य तृतीयं दिनम् अस्य कृताहारस्य' इति। तदाकर्ण्य बाष्परुद्धकण्ठः कथञ्चिदपि दीर्घं निश्वसन् पुनरवादीत्,—'वत्स! वेद्मि त्वां पितृवत्सलं, सुकोमलहृदयञ्च। अवस्था च एतादृशी विधुरयति धीरस्य अपि धियम्। बन्धुजनस्नेहोऽतीव प्रमाथी संसारे अस्मिन् मानवानां, तथाऽपि, 'आत्मानं सततं रक्षेत्' इति नीतिम् अनुसृत्य सर्व्वथा शोकप्रसरो न दातव्यः। उत्कटदाहज्वरदग्धोऽपि वत्सस्य अनेन क्लेशवार्त्ताश्रवणेन अतिमात्रं दह्ये। त्वां तनुताम् आपन्नं दृष्ट्वा अतीव व्यथते मे हृदयम्। मदीयं सुखं, राज्यं, कुलञ्च, जीवितञ्च, त्वदधीनम्। तव एव जन्मना अस्मि चरितार्थः। साम्प्रतं निराशोऽस्मि संवृत्तो जीविते, केवलं भिषजाम् अनुरोधः पाययति मां भेषजम्; तत् अविलम्बम् उत्तिष्ठ, कुरु आहारं, कृताऽऽहारे च त्वयि अहं यथायुक्तं पथ्यं करिष्यामि' इति। श्रुत्वा च पितुर्वचनं देवस्य हर्षस्य शोकानलः सुतराम् अदीप्यत। क्षणं स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिष्टः तस्मात् पितुर्गृहात् अवततार, अचिन्तयच्च चेतसि,—"अकाण्डे एवायं समापतितः महान् अनर्थः निर्घोष इव अशनिसम्पातः, किमत्र करवाणि?' इति। अथ गत्वा

च स्वं धाम परिजनैः अनुगम्यमानः कथञ्चित् कतिपयान् कवलान् गृहीत्वा पुनरपि पितुरन्तिकमागात्। तत्र पितुरवस्थाम् अतीव शोचनीयाम् आकर्णयन् पश्यंश्च जाग्रदेव दीर्घदीर्घां निशाम् अयापयत्, प्राहिणोच्च प्रत्युषसि एव भ्रातुरन्तिकं दूतान्।

अथ अन्यस्मिन् अहनि 'क्व असौ कुमारो हर्षः?' इति आलपन्ती वेलाभिधाना यशोवत्याः प्रतीहारी तम् उपेत्य व्यज्ञापयत्,—'कुमार! परित्रायस्व परित्रायस्व, जीवति एव पत्यौ किमपि अध्यवसितं भवज्जनन्या' इति। तदाकर्ण्य हर्षः सत्वरं प्रविशन् अन्तःपुरं मर्त्तुं कृतव्यवसायां मातरम् अद्राक्षीत्, अभ्यधाच्च दूरादेव सवाष्पदृष्टिः उच्चैः,—'मातः! किमेवं व्यवस्यति भवती? मन्दभाग्यान् अस्मान् त्वमपि त्यक्तुमिच्छसि? प्रसीद, निवर्त्तस्व अस्मात् दुर्व्यवसितात्' इति अभिधाय पादयोः न्यपतत्।

देवी च ससम्भ्रमं सस्नेहञ्च तमुत्थाप्य सुतं वाष्पनिरुद्धकण्ठी पुनः पुनः निश्वस्य आचष्ट,—'वत्स! नासि त्वम् अप्रियो निर्गुणो वा, येन त्वां परित्यजामि; स्तन्येन सह एव त्वया पीतम् अस्मद्हृदयम्; परं कुलवधूः अहं चारित्रवती, धर्मोज्ज्वले च कुले जाता। किं न जानासि, महावीरस्य पुरुषप्रवरस्य महिषीं मां केशरिणः इव केशरिणीम्? वीरपत्नी, वीरजननी, वीरकन्या च अहम् अविधवा एव मर्त्तुम् अभिलषामि। किं बहुना वत्स! यश एव चिरस्थायि, भौतिकं कलेवरन्तु न; तत् माम् अस्मात् व्यवसायात् निवर्त्तयितुं न अर्हसि, कथम् एतादृशी सुभगा भूत्वा भर्त्तृविरहानलदग्धा स्थिरं स्थास्यामि?' इति।

स तु दुर्निवारतां तादृशस्य शोकस्य समवधार्य, कालाइना-

नाम् उचिता श्रेयसीत्व ता गति मन्यमाना तूष्णीम् अवाङ्मुख तस्थौ। यशोवती च सम्यक्सुतस्नेहा चरणाभ्यामेव च अन्त-पुरात निर्गत्य अनुसरस्वतीतट चिताऽग्निम् आरुरोह।

हर्षस्तु मातुर्मरणेन नितरां विह्वल पुन पितु अन्तिकम् आगच्छन् तत्र स्वल्पावशेषजीवितम अश्रुस्रोतसा वर्षन् विमुक्त-कण्ठमतिचिर प्रारोदीत। राजा तु चिरात् चक्षुरुन्मील्य पुत्रं तथाविध दृष्ट्वा प्रक्षीणस्वरेण कथञ्चित उवाच,—'वत्स! कथमेव विक्लवीभवन्तम् आत्मान न रुणत्सि? त्वादृशा हि न असहासत्त्वा, न अल्पमतयश्च, क्व त्वद्विधा? क्व च वैक्लव्यम्? भूरियं तव इति सार्व्वभौमलक्षणवन पुनरुक्ताम् एति। अवलम्बिता लक्ष्मी, इति लक्ष्म्या स्वय गृहीतपाणे न युज्यते। निरवद्यता चापलम्, इति स्वभावधीरस्य निरर्थकोपदेशः' इत्येव ब्रुवन् एव पञ्चत्वम् अगात् राजसिंह ।

अथान्तरे अस्तमयासीत वासरमणि। प्रकाशमाने च प्राच्यां दिशि तारापतौ, स्वयमेव समर्पितस्कन्धैः सामन्तैः पौरजनैश्च पुरोधः पुरःसरैः गृहीत्वा शवशिविकाम् उपसरस्वतीतट, चितायां नरनाथार्होया वह्निसत्कारेण कीर्त्तिमात्रावशेषता निन्ये यशोधन श्रीशौनर इव राजेन्द्र। अथ उदिते च सवितरि देवो हर्ष स्नात्वा पित्रे अददुदकाञ्जलिम। अपस्नातचार्द्रमस्तक एव पिधाय उद्गमनीय दुकूलवसने पादचारेणैव क्षितितलनिहितनयन उष्ण निश्वसन् प्रत्याजगाम भवनम।

एव देवो हर्ष सममेव पितृभ्यां विहीन नितान्तविह्वल, किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽपि भ्रातृगतहृदय समचिन्तयत्,—'अपि नाम आर्य्य ईदृश पितृमरण महाप्रलयसमम आकर्ण्य गतधैर्य्यो वाष्पधारिक्तनयनो वनमाश्रयेत्? उत राज्यपद परित्यजेत्? न आद्रियेत वा राजलक्ष्मीमुपसर्पन्तीम्? अतीव पितृवत्सल,

आर्य्य, सर्व्वदा तातं श्लाघमानं माम् आह स्म,—'वत्स हर्ष। कस्यचिदपरस्य अस्ति, आसीत्, भविष्यति वा तातसदृशं कलेवरम्? मुखकमलस्य एतादृशम्? भुजदण्डौ च इत्थम्भूतौ? क्व वा दृश्यन्ते ईदृशानि विचेष्टितानि? कश्च अपरो मानी विक्रान्तः दानशौण्डो वा तातादन्यः?' एतानि नानाविधानि चिन्तयन् भ्रातुरागमनं प्रतीक्षमाणः कथमपि शोकार्त्तः तस्थौ।

षष्ठ उच्छ्वासः।

अथ भुक्ते प्रथमप्रेतपिण्डादके विप्रे, अतीतेषु च अतिवैलक्ष्य जननेषु अशौचकालेषु, चित्रार्पितकलेवरे काव्यार्पिताख्ये च नृपतौ, कुमारो हर्षः कदाचित् शोकाकुलचेताः सहसा महाजनसङ्घातसमागमं दृष्ट्वा मनसि अचिन्तयत—'किमन्यत् भवितुमर्हति कारणमेषामागमनस्य? मन्ये, आर्य्यम् एव सम्प्राप्तम् आवेदयति अयं शोकाकुलो जनगणः' इति अपृच्छत् कञ्चित् प्रविशन्तं पुरुषं,—'किमार्य्यः समागतः?' इति। स तु शनैः रवादीत्—'देव। यथा आज्ञापयसि'। ततश्च अचिरेण एव प्रविशन् देवो राज्यवर्द्धनः दूरादेव प्रियं भ्रातरं दृष्ट्वा, चिरसञ्चित बाष्पवेगेण निरुद्धकण्ठो बाहुयुगलेन कण्ठे गृहीत्वा मुक्तकण्ठं प्रारोदीत्।

अथ पर्जन्य इव निरवशेषनयनाम्बुः, सुचिराच्च कथङ्कथमपि प्रशान्तमन्युवेगः देवो राज्यवर्द्धनः परिजनानीतेन सलिलेन मुखादिकं प्रक्षाल्य सुचिरं तूष्णीं स्थित्वा स्नानागार मगच्छत्। तत्र स्नात्वा विक्रस्तकुन्तलः विमुक्ताभरणः शयनीये निपत्य मौनमतिष्ठत्। अथ अन्येद्यु प्रभाते समागत्य समुपविष्टेषु राजलोकेषु भ्रातरं हर्षवर्द्धनमब्रवीत्,—

'तात! पात्रमसि गुरुवचनानाम्। शैशवत एव भवता चित्तवृत्तिम् अनुसरता सम्यक् आराधितः तातः; तत् एवं गते वचनस्थितं त्वां किमपि विवक्षुः अस्मि, नात्र चापल्यात् विमतिः अवलम्बनीया, न च अत्र मदीयहिते प्रत्यूहलवोऽपि विधेयः। ज्ञायत एव भवता लोकवृत्तं बहुदर्शनेन; पश्य,—मान्धातरि निधनं गते किमध्यवसितं पुरुकुत्सेन तदात्मजेन? दिलीपे वा रघुणा? दशरथे च रामेण? दुष्मन्ते वा भरतेन? सन्तु तावदेते, तातेन अपि पितरि सुगृहीत-नाम्नि स्वर्गं गते नाकारि किं राज्यम्? नावलम्बितं किं गार्हस्थ्यम्? न रक्षिता वा प्रजाः? शोकपरिभूतश्च जनं कापुरुषम् आचक्षते विद्वांसः, अबला एव विषयः शोकसम्भाराणाम्; तथापि किं करोमि? अहन्तु स्वभावदुर्बलतया कापुरुषतया वा शोकविह्वलः किङ्कर्त्तव्यविमूढोऽस्मि। नम हि, एवं विपर्य्यस्ते संसारे प्रनष्ट एव प्रज्ञाऽऽलोकः, विच्युतमिव धैर्य्यम्; किं बहुना, सर्व्वथा निरुत्सुकोऽस्मि विषयेषु। राज्यं विषमिव चकोरस्य चक्षुर्मे विरक्तीकरोति। वंशलक्ष्मीमुद्वोढुं न अभिलषति मे मनः। तदहम् इच्छामि, पुरुरिव आज्ञया गुरोर्जरां, गृहाण मे राज्य-लक्ष्मीम् इति। त्यक्त्वा च सर्व्वाणि बालक्रीडितानि हरिः इव लक्ष्म्या विहर। त्यक्तं मया अद्य प्रभृति शस्त्रम्' इत्यभिधाय निजं खड्गं खड्गधारिणो हस्तात् आकृष्य भूमौ न्यपातयत्।

तत् आकर्ण्य देवो हर्षः सुतरां विदीर्णहृदयः सञ्चिन्तितवान्,—'किम् अयम् आर्य्य' मां ब्रवीति॥ किमसौ केनचित् माम् अन्तरेण कोपितः? अथवा एवं मां परीक्षते? उत शोकजः कोऽपि चेतोविकार एषः? आहोस्वित् शोकविमूढ-धिया एवं विवक्षितम् अन्यत् मुखात् निर्गलितम्? केन हि ईदृशे भ्रातरि ज्यायसि त्यक्तराज्ये नववयसि लक्ष्मीः काम्येत

चाण्डालेनापि ? कथं वा सम्भावितम् इदम् अतीव अनुचितं चित्तवता आर्य्येण ? किं वा अनेन विस्मृतः सौमित्रिः ? अथवा भीमसेनादयः पाण्डवाः ? यत् भवतु, आर्य्यं मां विहाय तपोवनं विशति नाहं क्षणमपि जीवितुं शक्नोमि' इति।

इत्थं चिन्तयति तस्मिन्, सहसा राज्यश्रियः परिजनः संवादको नाम समेत्य, मुक्तकण्ठं विरुदन् सभायाम् आत्मानं न्यपातयत्। ततश्च सम्भ्रान्तो देवो राज्यवर्द्धनः सह भ्रात्रा 'किम् ?' इति तं पप्रच्छ। स तु कथमपि संहृतवाष्पवेगः प्राब्रवीत्,—'देव। पिशाचस्य इव नीचस्य चरितं रन्ध्रप्रहारि। यस्मिन् दिने राजाधिराजः प्रभाकरवर्द्धनो देवभावं गत इति वार्त्ता आसीत्, तस्मिन्नेव दिने दुरात्मना मालवेन्द्रेण ग्रहवर्म्मा' व्यापादितः कूटकारिणा। देवी च राज्यश्रीः सयता कान्यकुब्जदुर्गे कारायां निहिता। जनश्रुतिश्च एषा यत्—अराजकं राज्यमिदं मन्यमानोऽसौ दुर्मतिः एतामपि भुवम् आत्मसात् कर्त्तुम् आजिगमिषति' इत्युक्त्वा विरराम।

श्रुत्वा एतत् आकस्मिकम् अनुपेक्षणीयम् अपरं दुर्घटनं परपरिभवस्य अनाकर्णितपूर्व्वतया, तेजस्विनतया नवयौवनस्य, स्वसृ स्नेहपरवशतया च सद्य एव अस्य तादृशः शोको व्यरंसीत्। कोपावेगश्च गभीरं हृदयम् आचक्राम। पुनरपि परित्यक्तं शस्त्रं ग्रहीतुं, समूलमालवोन्मूलनाय प्रससार दक्षिणोऽस्य करः। ततश्च कनीयांसम् अब्रवीत् भ्रातरम्,—'आयुष्मन्। राजकुलमिदं, बान्धवा इमे, परिजनोऽयं, भूश्च भूयः रक्ष्यताम्, गत एव अहम् अद्यैव मालवराजविध्वंसनाय। इदमेव तावत् मे तपः दुर्विनीतारिनिर्मूलनम्। कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिण इव, भेकैः करप्रहारः कालसर्पस्य इव, मालवैः परिभवोऽस्मादृशस्य, तिष्ठन्तु अन्यानि साधनानि, एक एव मयं भविष्टः

श्रुतमात्रेण अश्विनां मया सह प्रयातु' इत्थमभिधाय प्रयाणार्थं पटहम् आज्ञापयत्।

तथा प्रक्रान्तं तम् आह स्म सविनयं देवो हर्षः,—'आर्य्य! माम् अनुगन्तुम् आदिशतु, नाहं भवता विना क्षणमपि अत्र अवस्थातुम् उत्सहे, प्रसीदतु भवान्, न वञ्चितोऽस्मि कदाचिदपि प्रसादेषु आर्य्येण' इत्यभिदधान एव पादयोः अपतत्। तं पुनश्चरणपतितम् उत्थाप्य सस्नेहं प्रोवाच देवो राज्यवर्द्धन,—'वत्स! कथम् एवम् अतिनमारम्भसमुद्योगेन गौरवम् आरोप्यते क्षत्रीयान् अरातिः? न हि कुलाद्रिसमुत्पाटनक्षमा प्रभञ्जनाः समुज्जृम्भन्ते अतिचपले तृनराशौ। अचिरात् एव द्रक्ष्यसि मत्स्वं दिष्ट्या विजये। साम्प्रतं दृश्यन्ताम् अनाथाः प्रजा.' इत्यभिधाय तस्मिन्नेव दिने प्रायात् मालवेन्द्रनिर्मूलनाय।

अथ देवी हर्षः भ्रातरि तथा प्रयाते खिद्यमानहृदय. परिणतप्रायायां रजन्याम् एकदा स्वप्ने अभ्रङ्कषं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अद्राक्षीत्। सहसा प्रबुध्य व्यचिन्तयत्,—'किम् एवं माम् एषः दुःस्वप्नः एतदवधमपि विधुरयति॥ स्फुरति च निरन्तरम् अशुभसूचनाकुशलं सव्य नयनम्; सुदारुणाश्च विविधा उत्पाताः पुनः प्रबलपार्थिवनाशमाचक्षाणा' मुहूर्त्तमपि न प्रशाम्यन्ति; सर्व्वथा स्वस्ति अस्तु सङ्ग्रामविजयिने आर्य्याय'। इत्थं मनसा अभिध्यायन् समुत्थाय आस्थानमुपगत एव सहसा प्रविशन्तं कुन्तलं नाम अश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रीतिभाजनम् अद्राक्षीत्; अश्रौषीच्च तस्मात् वाष्पपूर्णनयनात्,—अवज्ञानिर्ज्जितमालवराजमपि गौडाधिपेन अलीकोपचारजनितविश्वासम् अशस्त्रं स्वभवनगतम् एव भ्रातरं निहतम्। श्रुत्वा एव शोकक्रोधाभ्यां सममेव समाक्रान्तहृदयः अब्रवीत्,—'कः खलु तादृशं महापुरुषम् अकाण्डे शर्हितेन उपायेन मृत्युवशं नयेत् अनार्य्यात् गौड़ाधिपात्

अपर ? न जाने, स खलु दुरात्मा कां गतिं वा योनिं गमिष्यति ? कस्मिन् वा निरये पतिष्यति ? चाण्डालोऽपि क इदं विगर्हितम् अकार्यम् आचरेत् ? नामग्रहणमपि अस्य पापकारिणः पापं जनयति। क्व इदानीं गमिष्यतेऽनेन दुरात्मना ?' इत्येव वदत एव अस्य समीपगत, पितुः मित्रं सेनापति सिंहनादनामा गम्भीरया वाचा सैनिकानां समररसम् उत्तेजयन् समभ्यधात्,—'देव ! न कश्चित् कृतान्यथया मलिनया मलिनतरा कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम् आत्मानं न खलु चेतयन्ते। स्त्रियो हि दीपाश्च तादृशा कामला विकारा, आत्मपक्ष हतत्रयो हि न स्मरन्त्यपरं तेजस्विनं क्रोधयन्, किं वा करोतु वराक ? येनातिभीरुणा नित्यसमरविमुखेन नावलोकितान्येव कुपितानां शूराणामाननानि ? नासौ मूढ जानाति एव यत्,—अभिचारा इव अपमानिता सद्य एव समग्रवंशविनाशं विदधति मनस्विन। वीरसमाजावहेलितस्य निर्घृणस्य तस्यैव उचितमिदं दुर्जनस्य दुष्पारनरकनिपातकुशलं कर्म। न खलु कदाचित् तेजस्विनं स्प्रष्टुं शक्नोति शोक। त्वं तु सत्त्ववतां प्राग्रहरोऽसि, किम् एकेन गौडाधिपेन,—तथा कुरु, अन्योऽपि कश्चित् कदाचित् एव यथा नाचरेत् इति। समाश्वास्यन्तां समरण्या प्रजा। समर्प्यन्तां भूपतीनां शिरःसु शारदीयैः सूर्यैः इव ललाटन्तपा पादन्यासा' इति।

तत आकर्ण्य देवो हर्षस्तं प्रत्यवोचत्—'करणीयमेव इदम् अभिहितम् आर्येण। शृणु तावत् प्रतिजाने आर्यस्य पादरज स्पर्शेन—यदि अल्पीयसा एव कालेन निर्गौडां न करोमि पृथ्वीं, ततो जातवेदसि ज्वलति पतङ्ग इव महापातकी पातयामि कलेवरम्' इति।

एवं कृतशपथश्च सभां त्यक्त्वा रात्रौ शयनतलनिलीनगात्रः

शोकानलदह्यमानान्तःकरणः चेतसि अकरोत्,—'कथमिव अस्य हतजीवितकामस्य आर्य्यविरहे क्षणमपि युक्तम उच्छ्वसितुम् ॥ क्व गता सा प्रीतिः भक्तिः अनुवृत्तिः वा ? क खलु आर्य्यविरहे मम जीवितं सम्भावयेत् ? तथाविधम ऐक्यम एकपद एव विलीनम ॥ अभिन्नोऽपि हतविधिना सहसा विभिन्नः कृतः । दग्धरोषाऽऽविष्टचेतसा शोकात् रुदितमपि न मुक्तकण्ठं निर्घृणेन मया ॥ पर इव अहम् आर्य्ये मां विहाय स्वर्गं गते स्वस्थ इव तिष्ठामि ॥' इत्येव बहुविधानि चिन्तयन् निर्निद्र एव क्षपां नीत्वा प्रभातायाम् एव शर्व्वर्य्यां सकलगजसैन्याध्यक्षं स्कन्दगुप्तं माहूय विजयप्रयाणशङ्खपूरणाय समादिशत् ।

सप्तम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः चतसृणाम् अपि दिशां विजयाय शुभे लग्ने कृतमङ्गलाचारः प्रातिष्ठत । उपसरस्वति तृणनिर्म्मितं मन्दिरम अधितिष्ठति तस्मिन्, कोऽपि समागत्य वृषाङ्कामेकां काञ्चनमयीं मुद्राम अर्पयामास । जग्राह च राजा । समुपस्थापिते च आदावेव सा करात परिभ्रश्य मृत्पिण्डे अवनतमुखी महीतले पपात । मृदुमृत्तिकायां पतनेन अस्याः वर्णावलयः स्फुटतया अराजन्त । अशुभशङ्किषु अपि परिजनेषु देवस्य हर्षस्य मनसि भूयसी प्रतीतिः एषा जाता—'यस्मादियं वर्णराजिर्द्दृश्यते, अनेन एकशासनमुद्रिता भूर्भविष्यति इति निवेदितं निमित्तेन शुभेन' इति ताम् अभिनन्द्य मनसा राजा हर्षदेवः तत्रैव तं दिवसम् अयापयत । अथ राजनि परिणतायां प्रयाणपटहः समताड्यत । पूरितञ्च राजद्वारम् उद्घोष्यमाणनामधेयैः भूपतिभिः ।

अथ उदित एव भगवति मरीचिमालिनि प्रयियासुः नरपतिः प्रणमतां राजलोकानां सुभटानाञ्च यथायथं सम्मानेन प्रयाण-मर्यादां विभज्य प्रतस्थे। ततः कियन्तम् अध्वानं गत्वा शिविर-सन्निविष्टं तं प्रविश्य प्रतीहारो व्यजिज्ञपत्,—'देव! द्वारि स्थितः प्राग्ज्योतिषेश्वरकुमारेण प्रेषितो हंसवेगो नाम दूतः' इति। राजा 'शीघ्रमेनं प्रवेशय' इति तम् आज्ञापयत्। अथ प्रविशन्तं तम् अपृच्छत्,—'हंसवेग! अपि कुशलं कुमारस्य?' इति। स प्रत्यवादीत्,—'साम्प्रतम् असौ कुशली, येन देवेन एवं स्नेह-स्निग्धया वाचा पृच्छ्यते' इति।

क्षणं स्थित्वा असौ पुनः अब्रवीत्,—'यदि च दुर्लभं देवस्य अनुरूपं जगति प्राभृतं, तथाऽपि मन्दगम् अगुल्यं करणीयम् इति अस्मात् कारणात् प्रभुणा पूर्वपुरुषोपार्जितं वारुणम् आतप-त्रम् आभोगाख्यं प्रेषितं, तत् इदम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृपया प्रतिगृह्यताम्। अस्य च बहूनि आश्चर्याणि सन्ति,—प्रतिदिनं प्रविशन्ति अस्मिन् चन्द्रमसः किरणावलितः एकैकः रश्मिः शैत्याय छायायाः। प्रविष्टे च चन्द्रकिरणे प्रच्यवन्तोऽस्य मणिमयशलाकाभ्योऽच्छाः धाराः सोमसयूखानां बहुशः। यः पुनः वरुण इव चतुर्णाम् पयोधीनाम् अधिपतिः भूतो भावी वा, तमेव शक्ति छायया, न इतरमिदम्। नैतद् जातवेदसा दह्यते, पृषदश्वेन न छिद्यते, नीरदेन आर्द्रतां नीयते, न रजोभिः मालिन्यं प्राप्यते, नापि जरया जीर्यति। तदेतद् अनुगृह्णातु देवेन कटाक्षपातेन सन्देशः कामपि सुविश्रब्धं शोभते' इत्यभिधाय पश्चाद्वर्तिनं पुरुषं प्रत्यभाषत्,—'भद्र! दर्शय एतद् देवस्य' इति।

अथ तेन तत् निर्धानकात् निष्कोषितं राजा शात्कुम्भ-दण्डेन सार्धम् अलोकयत् 'त्रिभुवनरत्नम् एतदद्भुतम्' इति

नन्द। दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा, अपराण्यपि उपायनानि प्रदर्शयामास स.। 'प्रथमे प्रयाणे शोभन निमित्तमिदम्' इति मनसा प्रीयमाणो हंसवेगमाबभाषे,—'भद्र। एतस्य आतपत्ररत्नस्य कुमारात् लाभोऽतीव प्रीतिं जनयति, तत् विश्रम्यताम्' इत्यभिधाय स्वयम् आभोगस्य तस्य छायाम् अधितष्ठौ। एवम् आनन्दम् अनुभवन् तं दिवसम अनयत्।

अथ रजन्यां विसर्जितपरिजनो हंसवेगम् आहूय आदिदेश सन्देशकथने। स च प्रणम्य कथयितुम् आरेभे — देव! आसीत् पुरा नरको नृपति महावीर। स इद वरुणस्य प्राणसम छत्ररत्न जहार। तस्य महासत्त्वस्य अन्वाये भगदत्तप्रभृतयो राजान समभवन्, तेषु च कालेन व्यतिगतेषु भूतिवर्म्मा नाम नरपति अजायत। तस्मिन् पुन देवभाव गते, चन्द्रमुखवर्म्मा तत्पुत्र तदीय सिंहासनम् अभजत। तस्मिंश्च स्वर्गते तत्पुत्र स्थितिवर्म्मा राज्यम् अवाप। तत सुस्थिरवर्म्मा नाम तत्पुत्रो महाराजपदवी लेभे, य मृगाङ्क इति लोका आहु। तस्य च सुगृहीतनाम्न देवस्य श्यामाऽभिधानाया महादेव्या भास्करवर्म्माऽपरनामा तनय कुमार समजायत। सोऽय कुमार जगदेकवीरेण देवनिभेन देवेन सख्यम इच्छति तत् आज्ञादानेन अनुमोदता देव, अनुभवतु साम्प्रत देवस्य गाढालिङ्गनसुख कामरूपेश्वर। न अभिनन्दति चेत् एत प्रणयम् अस्य देव,—तत् आज्ञापयतु, किमस्य कथनीयम्?' इति।

अथ भूपति त सादरम् अब्रवीत्,—'हंसवेग! कथमिव तथाविधे गुणवतां प्रवरे माद्दशस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत हृदयम्? अतिशुभ सङ्कल्प कुमारस्य। स्वदम् असौ बाहुवीर्य्यशाली मया च समालम्बितशरासनेन सख्या किमिव न

अधिकरिष्यति ? तत् तथा यतस्व,—यथा न चिरम् इय क्लेश-
यति अस्मान् कुमारदर्शनोत्कण्ठा' इति ।

अथ प्रभाते प्रभूतानि प्रतिप्राभृतानि प्रधानप्रतिदूताधिष्ठि-
तानि दत्त्वा हंसवेगं व्यसर्जयत् । स्वयमपि तत आरभ्य अवि-
रतैः प्रयाणैः अमित्रम् अयासीत् ।

प्रयाश्च कियन्तम् अध्वानं राज्यवर्द्धनभुजोपार्जितम् अशेषं
मालवराजसैनिकम् आदाय समागच्छन्तं भण्डिं शुश्राव । तत्र च
अभिनवेन पुनः भ्रातृशोकस्मरणेन सन्दीप्यमानहृदयस्य शिबिरं
प्रविशतः सहसा भण्डिरागत्य अधोमुखो मुक्तकण्ठं रुदन् पादयोः
पपात । राजा च सुचिरम् अतिकरुणं प्रारोदीत् । अथ कथञ्चि-
दिव प्रशान्ते मन्युवेगे देवो हर्षः क्षणं स्थित्वा भ्रातृमरणवृत्ता-
न्तम् अपृच्छत्, अब्रवीच्च यथावृत्तं भण्डिः । अथ राजा पुनः
अकथयत्—'राज्यश्रीवृत्तमाख्याहि' । सोऽवदत्—'देव ! देव-
भूयं गते राज्यवर्द्धने, गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले, राज्यश्री
परिभ्रश्य बन्धनात् विन्ध्याटवीं सपरिजना प्रविष्टेति लोक-
मुखात् श्रूयते वार्त्ता । अन्वेषणार्थञ्च तस्याः प्रहिताः कतिपये
जना नाद्यापि निवर्त्तन्ते' इति । तदाकर्ण्य राजा अवादीत्,—
'यत्र सा, तत्र अहमपि गमिष्यामि । भवान् कटकम् आदाय
प्रवर्त्ततां गौडाभिमुखम्' ।

अथ अन्यद् स्वसारम् अन्वेष्टुं हयसाधनैः कतिपयैः
प्रातिष्ठत विन्ध्याचलम्, प्रापच्च कतिपयैः एव अहोभिः तम् ।
प्रविश्य च दूरतो वनग्रामम् अद्राक्षीत्, प्राविशच्च तत्रैव इति ।

अष्टम उच्छ्वासः ।

अथ अन्येद्युः देवो हर्षः, तस्मात् वनग्रामात् निर्गत्य विन्ध्या-

टवीम् अविशत्, पर्य्यटच्च तत्र समन्तात् बहून् दिवसान्। कदाचित् परिभ्रमतः तस्य भूपतेः व्याघ्रकेतुः नाम कश्चित् आटविकसामन्तस्य शरभकेतोः सूनुः कुतोऽपि शबरयुवानम् एकम् आदाय सन्निकर्षम् आगच्छत्, व्यज्ञापयच्च,—'देव! एतस्य खलु विन्ध्यस्य स्वामी शबरसेनापतिः भूकम्पो नाम। तस्य अयं निर्घातनामा स्वीयः सर्व्वस्य अस्य विन्ध्यारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत तत्तत्प्रदेशानाम्' इति। नृपतिः तम् अपृच्छत्,—'भद्र! काचित् रूपवती नारी दर्शनपथम् आगता तव?' इति। स प्रत्यवोचत्—"न एवंरूपा काऽपि दृष्टिपथं गता, इदानीं तावत् देवादेशात् अन्वेष्टुं यतिष्ये। इतश्च न अतिदूरे दिवाकरमित्राख्यः कोऽपि पाराशरी गिरिनदीम् आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत वार्त्ताम्' इति। तत् आकर्ण्य राजा चिन्तयामास,—'श्रूयते—स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणः शैशवमित्रं दिवाकरमित्रो नाम युवा एव सौगतधर्म्मम् आश्रित्य काषायपरिवीतो व्यचारीत्' इति। प्रकाशम् अवादीत्,—'भद्र! उपदिश्यतां तन्निवासस्थानं, यत्रासौ प्रतिवसति'।

अथ नरपतिः तेन निर्घातेन सह गत्वा तरुषण्डमध्यवर्त्तिनं दिवाकरमित्रं दृष्ट्वा,शिरसा मनसा वाचा च वन्दित्वा व्यजिज्ञपत्,—भगवन्! मम हि विनष्टनिखिलप्रियजनस्य जीवितनिबन्धनं एकैव यवीयसी भगिनी अवशिष्टा। साऽपि भर्त्तृवियोगात् वैरिपरिभवम् असहमाना विन्ध्याटवीम् अविशत् इति वार्त्ता। ताञ्च अन्वेष्टु वयम् अविरतम् इमाम् अटवीं पर्य्यटामः, न च एषा अधिगम्यते। तत् कथयतु गुरुदेवः, यदि कदाचित् वनं पर्य्यटतो दृष्टिपथं गता सा भवतः श्रुतिपथं वा' इति।

तत् आकर्ण्य जातानुकम्पः पाराशरी समभ्यधात्,—'भद्र! न अधिगतः कश्चित् वृत्तान्त एवंरूपः' इति ब्रुवति एव तस्मिन्,

कश्चिज्जातकरुण इव भिक्षुः ससम्भ्रमम् आगत्य उपरचिताञ्जलिः समभाषत,—'भगवन् भदन्त! महत् खलु कारुण्यं वर्त्तते, परित्रायस्व,—बाला काचित् बलवद्व्यसनाभिभूता इव दृश्यमाना कल्याणरूपा वैश्वानरं प्रवेष्टुम् उद्यता' इति। तत् आकर्ण्य राजा सञ्जातानुजाशङ्कः प्राह,—'भद्र! कियद्दूरे सा? कथं वा आर्य्यस्य दृष्टिपथं गता?' इति।

तयाऽभिहितोऽसौ भिक्षुः प्राब्रवीत्,—"महाभाग! श्रूयताम्,—अहम् अद्य प्रत्यूष एव यदृच्छया गतवान् अतिदूरम्; गत्वा च एकस्मिन् वनलतागहने नारीणां रुदितम् अशृणवम्; सञ्जातकरुणश्च तम् उद्देशं गतोऽस्मि; दृष्टवान् च अस्मि परं कारणं करुणायाः योषितमेकाम्; अचिन्तयच्च 'चित्रमिदम्!! ईदृशीमपि आकृतिम् अभिभवति दारुणः सन्तापः!!' इति। सन्निहितश्च मां काऽपि अन्यतरा योषित् तस्मात् स्त्रैणादुत्थाय समब्रवीत्,—'भगवन्! सर्व्वभूतानुकम्पनपरा प्रायेण प्रव्रज्या श्रूयते, तत् इयं नः स्वामिनी पितुः अवसानेन, भर्त्तुः वियोगेन, भ्रातुः अकालमृत्युना, शेषस्य बान्धववर्गस्य भ्रंशेन च सबाष्पनयनं भृत्यवर्गं विहाय अग्निं प्रविशति, परित्रातुम् अर्हति'। अहन्तु तत् आकर्ण्य समुद्विग्नतरः शनैः अवदम्,—'आर्य्ये! यथा कथ्यते, तथा, शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्रातुं, तदा न व्यर्थेयं प्रार्थना भविष्यति। मम आचार्य्यः सन्निहित एव। तदन्तिकम् अस्मिन् वृत्तान्ते कथिते, अवश्यमेव असौ समागत्य प्रतिविधास्यति। सुकौशलेन कुशलशीलामिना कियन्तं कालं प्रबोध्य रक्षतु भवती, अहम् अविलम्बेनैव गत्वा व्यतिकरम् इमं गुरवे निवेदयिष्यामि' इत्युक्त्वा भवदन्तिकम् उपागाम्"।

तदाकर्ण्य राजा [illegible] ब्रवीत्—'भगवन्! नियतं सा एव इयम् अनाथस्य [illegible] स्वसा इति विदीर्य-

माण्मेव इदं हतहृदयम् आवेदयति, तत् सत्वरं परित्रायताम्' इत्युक्त्वा तमपि भिक्षुम् अब्रवीत्,—'आर्य्य! दर्शय पन्थानं, क्व असौ? तत्र गच्छामः, यदि कथमपि जीवितां पश्याम.'।

अथ सर्व्वे ते गतवन्तः तम् उद्देशम्; दृष्टवन्तश्च वैश्वानर-प्रवेशोद्यतां राज्यश्रियम्। अथ भ्राता हर्षखिन्नां ससम्भ्रमम् अग्नि-सान्निध्यात् आक्षिप्य तरुतलम् आनीतवान्। दृष्ट्वा च भ्रातरं सुचिरमतिकरुणं विललाप सा। परिजनैश्च महता प्रयत्नेन प्रबोध्यमाना कथञ्चमपि निवर्त्तितवती। ततः स्वमारं शनैः अब्रवीत् राजा,—वत्से। वन्दस्व भगवन्तं श्रमणाचार्य्यम्, एष ते भर्त्तृहृदय द्वितीयं, गुरुश्च अस्माकम्' इति। ततश्च भ्रातृवच-नात् पतिवार्त्ताऽऽकर्णनप्रसङ्गेन पुनरपि अश्रुपूर्णलोचनायां राज्यश्रिया नमन्त्यां आचार्य्यः दीर्घं निश्वसन् सुहृच्छोकेन, क्षणं स्थित्वा मधुरया वाचा समभ्यधात्,—'वत्से। अलमति-रुदितेन' इति राज्यश्रियमुक्त्वा राजानं पुनरवादीत्,—'वत्स! गम्यतां पुन मदीया आवासभूमिः' इति।

ततो राजा सपरिजनां भगिनीमादाय तमेव देशं गत्वा आबन्धनात् पावकप्रवेशाद्योगपर्य्यन्तं सर्व्वं वृत्तान्तं स्वसुः परिजनात् शुश्राव। तथा श्रवणकातरश्च तं देव हर्षं श्रमणा-चार्य्यं सान्त्वयन् प्रोवाच,—'श्रीमन्! श्रूयतां तावत्, वक्तव्यमस्ति किञ्चित्,—एकदा नागार्ज्जुनेन नाम भिक्षुणा नागराजात् अङ्गतप्रभाभासिनी विषसन्तापशमनी मन्दाकिनी नाम एकावली लेभे। स च शातवाहनाभिधानाय राज्ञे सख्ये तां दत्तवान्। सा च इयं कालेन शिष्यपरम्परया अस्माकं हस्तं गता। यदि च परिभव इव भवादृशां दक्षिम उपचार, तथाऽपि औषधिबुद्ध्या धीमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन विषसन्तापात् रक्षितुकामेन गृह्यताम्' इत्युक्त्वा तां मन्दाकि-

राज्ञे प्रादात्। राजा च तां प्रभूतैः मयूखैः भासमानां सर्व्वाशापूरणीं दृष्ट्वा सादरम् अग्रहीत्। गते च एकावली-प्रसङ्गे प्रासविष्यन्ती राज्यश्रीः ताम्बूलकरङ्कवाहिण्या पत्रलेखया हर्षं विज्ञापयामास,—'काषायग्रहणानुज्ञया अनुकम्प्यताम् इयम् अपुण्यभाजनं ते भगिनी' इति। राजा तु तदाकर्ण्य किमपि नाभ्यधात्। अथ आचार्य्यः विविधैः प्रबोधवचनैः सान्त्वयामास ताम्। ततश्च भूपतिः सविनयम् आबभाषे श्रमणाचार्य्यं,—'प्रार्थनाऽस्ति काचित् विधेयस्यास्य, इयमस्माकं भगिनी सर्व्वकार्य्योपरोधेनापि पालनीया नित्यम्; अत अद्यावधि यावदहं लघयामि प्रतिज्ञाभार, तावदिमाम् अत्रभवतः धर्म्याभिः कथाभिः अस्मत्पार्श्ववर्त्तिनीमेव प्रतिबोध्यमानामिच्छामि। इय पुनः अवसितकृत्येन मयैव सम ग्रहीष्यति काषायाणि' इति उक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः। अथ आचार्य्ये तस्मिन् 'तथा' इति अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः राजा तत्र तां रजनीम् अतिवाह्य, प्रभाते वसनालङ्कारादिभिः परितोष्य विसर्ज्य च निर्वातम आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय कटकम् अनुजाह्नविनिविष्टं प्रत्यागमत्।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचितं
सचित्रश्रीहर्षचरितं समाप्तम्।

श्रीहर्षचरितम् ।

प्रथम उच्छ्वासः ।

चतुर्मुखमुखाम्भोज-वनहंसवधूर्मम ।
मानसे रमतां नित्यं सर्व्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रीजीवानन्दशर्म्मणा ।
श्रीहर्षचरितस्यैषा विवृतिः क्रियतेऽमला ॥

प्रारिप्सितपरिसमाप्तिकामः तत्रभवान् महाकविर्बाणभट्टः आशङ्कितविघ्नव्यूह-विनाशाय अविगीतशिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्तं वाग्देवतास्मरणरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नाति, चतुर्मुखेत्यादि —चतुर्मुखस्य—चतुराननस्य, ब्रह्मण इत्यर्थः, मुखानि—चत्वारि आननानीत्यर्थः, अम्भोजानि—पुण्डरीकाणि तेषां यत् वनं—काननं, तत्र हंसवधूः—हंसी, चतुराननवदनकमलवनविहारिमरालवधूस्वरूपेत्यर्थः, सर्व्वशुक्ला—सर्व्वेण—सकलेन शरीरेण वसनेन स्वाधिष्ठानेन चेत्यर्थः, पक्षे,—श्रुत-सत्त्वादिभावरूपेण सर्व्वप्रकारेणेत्यर्थः, शुक्ला—श्वेतवर्णा, पक्षे,—परिशुद्धा, सरस्वती—वाग्देवी, पक्षे,—संस्कृतभारती, मम मानसे—चित्ते पक्षे—मानसाभिधेयसरसि, (यथा हि मानससरोविहारिण्यः मानसौकसः कामिन्यः स्वर्गसुखभागुपभोग्यं स्वभवनं मानसं विहाय रमणीयमपि अन्यत् किमपि सरः गन्तुम् अनिच्छन्त्यः चिरतरां तत्रैव शोभां प्रकाशयन्ति, तथैव विद्वत्कुलकमललक्ष्मीः भगवती भारती मन्मानसमन्दिरमनियतकालमेव अध्युष्य अखिलं मदर्थजातं तत्र समुद्भासयिष्यति इति श्लेषतात्पर्यम्, मानससरोविषय एव मरालानुरागः कविसमयसिद्धः, तथा हि,—"अस्ति यद्यपि सर्व्वत्र नीरं नीरजमण्डितम् । रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥" इति) नित्यं—सर्व्वदा, अनियतकालमित्यर्थः, रमताम्—विहरतु, [प्रार्थनायां लोट्]।

नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥ २ ॥

मानसाभिधेये सरोवरे कमलकानने हंसीव या चतुराननाननकमलवने नित्य शुभ्रस्वरूपेण विहरति, साऽतिविशुद्धवागधिष्ठात्री देवी मम मानसमन्दिरे नियतं निवसतु इति निष्कृष्टार्थः। अत्र भगवत्याः सरस्वत्यां हंसवध्वा, तथा चतुर्मुखमुखेषु अम्भोजानां तादात्म्याध्यासात्, तथा श्लेषमहिम्ना मानस-सरस्वत्यादिपदानां चित्तवागाद्यर्थान्तरावगमाच्च श्लिष्टं समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकमलङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १ ॥

अथेदानीं जन्मान्तरीणान् प्रत्यूहव्यूहान् बलवत्तरमैहिकं विघ्नं वा समाशङ्क्य तान् समूलमुन्मूलयितुं भूयसा स्वाभीष्टदेवममितप्रभावं शिवं स्तौति, नम इति।—तुङ्ग—कदाऽपि कुत्राप्यनवनततया सदा समुन्नतमित्यर्थः, शिरः,—मस्तकं, चुम्बति—स्पृशति, तत्र तिष्ठति इत्यर्थः य तथाविधः सततसमुन्नतोत्तमाङ्गसंलग्न इत्यर्थः, यः चन्द्रः,—शशाङ्कः स एव चामरः—चमरमृगधवलपुच्छविनिर्मितव्यजनं, तेन चारुः,—मनोहरः तस्मै त्रैलोक्य—त्रिभुवनमेव नगरं—पुरं, तस्य आरम्भः,—निर्माणोपक्रमः, तस्य मूलस्तम्भः —धवलशिलामयस्थूणाविशेषः तस्मै, शम्भवे—शिवाय, नमः,—बहुशः प्रणतिरस्त्वित्यर्थः। यथा हि कश्चिदपूर्वकारुः लोकातिशायिनीं महानगरीं निर्मातुं प्रवृत्तः गोपुरं पुरतः विरचय्य तत् त्रिशालस्थूणालनाय कृत्वा तस्योपरि अपूर्वशोभासम्पत्तये श्वेतपताकामिव कौमुदीरुचि धवलचामरं निबध्नाति तद्वत् यस्तावत् त्रिभुवननगरारम्भमिततया स्वयमेव मूलस्तम्भस्वरूपतामुपगतः सितचारुचामरोपमं चन्द्रमसं शिरसा दधत् परमरमणीयतामुपलभते त्रिलोकीमूलरूपाय तस्मै शम्भवे नमः इति समुदिततात्पर्यम्। लोकेऽस्मिन् "स्वयम्भु शम्भुरादित्य" इति हरिनामसहस्रे भगवतो नारायणस्यापि शम्भुनामदर्शनात् केचित् अस्य श्लोकस्य विष्णुनमस्कारपरत्वमपि वदन्त एव व्याचक्षते तथा हि "हरेः शिरो हि द्युश्चैव, यस्याभिरास्य द्यौर्मूर्धा ख नाभिश्चरणौ मही" इति वचनात् तथा च तुङ्गम्—उन्नतं यत् शिरः —द्युलक्षणो मूर्धा तच्चुम्बी चन्द्र एव चामरः तेन चारवे अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति। अत्र त्रैलोक्ये नगरतादात्म्याध्यासात् शम्भौ मूलस्तम्भतादात्म्याध्यासस्य मस्तकस्थचन्द्रे चामरतादात्म्याध्यासे कारणमिति परम्परितरूपं रूपकमलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे —"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्। तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥" इति। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २ ॥

हरकण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षीं नमाम्युमाम्।
कालकूटविषस्पर्शजातमूर्च्छागमामिव ॥ ३ ॥
नमः सर्व्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४ ॥

पूर्व्वश्लोकेषु सर्व्वाधारं शङ्करं संस्तुय, स्त्रीजनसुलभेन मार्द्दवेन वात्सल्येन च अचिरादेव वाञ्छितार्थप्रपूरणे सम्भाव्य च तच्छरीरार्द्धभागां तदाश्रयां पार्व्वतीं स्तौति, हरेति।—हरस्य—पशुपतेरित्यर्थः, कण्ठग्रहः—कण्ठाश्लेषः, यः आनन्दः,—आह्लादः निरतिशयसुखमित्यर्थः, तेन मीलिते—सङ्कुचिते तदुपभोगात् ईषन्मुकुलिते इत्यर्थः, अक्षिणी—नेत्रे यस्याः ताम्, सुखग्रहाश्लेषसुखप्रणयिनीमित्यर्थः, अत एव काल-कूटस्य—कालकूटाभिधेयस्य, कालकूटेति स्वनामप्रसिद्धस्येति यावत्, हरकण्ठस्थितस्येति भावः, ("काकोलकालकूटहलाहला विषभेदाः अमी नव" इत्यमरः) विषस्य—गरलस्य [अत्र कालकूटस्यैव विषविशेषार्थकतया तेनैव प्रकृतार्थसङ्गतौ पुनः विष-पदोपादानं पौनरुक्त्यदोषमावहतीति नाशङ्कनीयं, गौर्बलीवर्द्दइत्यादिनैव झटिति अर्थ-प्रतीतिसौकर्य्यार्थं सामान्यविशेषार्थपरशब्दद्वयप्रयोगस्य सुधीसम्मतत्वात्, यथा हि बलीवर्द्दस्य गोविशेषत्वेऽपि तस्य झटिति गोत्वेन बोधनार्थं "बलीवर्द्दमानय" इति उक्त्वापि पुनः 'गामानय' इति कथयति, तथाऽत्र कालकूटस्य विषविशेषत्वेऽपि झटिति तस्य विषत्वेन बोधनार्थं पुनर्विषशब्दप्रयोगः समाहत इति सुधीभिर्विभाव्यम्। कालकूटेति विशेषणं च विषस्य निरतिशयौत्कट्यप्रकटीकरणम्] स्पर्शेन—सङ्गेन, सम्पर्केणेत्यर्थः, जातः,—उद्भूतः, मूर्च्छागमः,—मोहावेशः यस्याः तथाभूतामिव, उमां—गौरीं नमामि—वन्दे, विशाक्तद्रव्यसंसर्गे हि दारुणगरलप्रभावेण श्वासप्रश्वास-वशात् संसृष्टशरीरेऽपि विषक्रियासम्भवात् मूर्च्छा नासम्भवनीया तेन हि विष-कण्ठस्य स्वामिनः सकण्ठग्रहालिङ्गनजनितानन्दविगलितकलेवरायाः सुरभ्यायाः पर्व्वत-दुहितुः विशेषहर्षवत् अक्ष्णोः निमीलनं सुसङ्गतमेवेति कविना स्वप्रणयालिङ्गनसुखोप-भोगजन्यनयननिमीलनेऽपि पतिकण्ठसङ्क्रमितविषक्रियाकृतमोहावशत्वेन उत्प्रेक्षित-मिति बोध्यम्। अत्र प्रकृते पतिकण्ठालिङ्गनजनितानन्दकृते नेत्रनिमीलने विषे सम्पर्कजनितत्वेन सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षालङ्कारः, अनुष्टुप् छन्दः ॥ ३ ॥

अथ आत्मनः प्रकृतकविताभिमानप्रकाशनाय कविकुलगुरोरपि भगवतः महर्षेः श्रीकृष्णद्वैपायनस्य स्तौति, नम इति।—सर्व्वविदे—सर्वं—सकलं वेदादिकं गीतादिकं शास्त्रकलापञ्चेत्यर्थः, वेत्ति—जानातीति तस्मै तथोक्ताय योगजसन्निकर्षेण सर्व्वज्ञायेत्यर्थः,

प्रायः कुकवयो लोके रागाधिष्ठितदृष्टयः ।
कोकिला इव जायन्ते वाचालाः कामचारिणः ॥ ५ ॥

विभुरुमायीति यावत्, कविवृषः—कवीनां—काव्यरचयितॄणां, वेधाः,—विधाता स्रष्टा, कश्चित् अभिनवमहाकाव्यरचनापद्धतिप्रदर्शनेन शिक्षाविधायीति यावत्, "अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः" इति स्मरणात्, तस्मै—प्रसिद्धाय, व्यस्यति—विभजति, ऋग्यजुःसामाथर्वलक्षणान् वेदानिति व्यासः तस्मै, नमः,—नमस्कारो मत्कृतः अस्त्वित्यर्थः । [प्रथमतो वेदराशिम् अविभक्तवाङ्मयरूपेणावस्थितं तत्र पराशरसुतो द्वैपायनः ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यया मन्त्रब्राह्मणोपनिषदादिरूपया विभज्य, पञ्चमवेदभूतमहाभारतेन तथा वेदार्थोपनिबन्धनया पुराणादिना बहुधा वितत्वान् इत्यस्य व्यास इति प्रसिद्धिः]। प्राक्कथितकविविधातृत्वस्य रचितग्रन्थप्रदर्शनेन विशिनष्टि, चक्रे इति।—यः,—कविवेधा व्यास इत्यर्थः, भारतं—तदाख्यं महाकाव्यं भारतं वर्षमिव—भरतराजाधिकृतप्रदेशमिवेत्यर्थः, [अत्र "भारतम्" इत्येकस्यैव पदस्य श्लेषमहिम्ना उभयार्थपरतया "वर्षमिव" इत्यनेनान्वेति इति बोध्यम्] सरस्वत्या—वागधिष्ठात्र्या देव्या, पक्षे,—ब्रह्मावर्तजनपदैकदेशप्रवाहिण्या स्वनामप्रसिद्धया नद्येत्यर्थः, पुण्यं—पवित्रं, चक्रे—कृतवान्, तदुक्तं,—"भारताध्ययनात् पुण्यादपि पादमधीयतः । श्रद्दधानस्य पूयन्ते सर्वपापानि देहिनः ॥" इति। यथा विधाता निजनिर्माणकौशलस्य पराकोटिमेव प्रदर्शयितुं सर्वगुणमनोहरं विविधामूल्यरत्नाकरं सर्वतः समधिकगौरवं समुत्कर्षं भारतवर्षं बहिःप्रकटिताखिलकल्मषनाशायै अन्तःसलिलशालिन्या परमपवित्रप्रवाहिण्या सरस्वत्या नीलरया पवित्रीचकार, तथाऽयमपि योगबललब्धाखिलविद्याप्रकाशः वेदव्यासः सर्वरसभावालङ्कृतम् अशेषकाव्यगुणसमन्वितं स्वप्रणीतं महाभारतं लोकातिशायिन्या अन्तर्निगूढभावप्रसविन्या वागधिदेवतया कलाविलासेन पवित्रतामनयदिति निष्कृष्टार्थः। अत्र महाभारतस्य भारतवर्षेण सह सर्वधर्मसाम्यकथनादुपमालङ्कारः, तेन च व्यासस्य विधातृतादात्म्यं व्यज्यते तथा च उपमालङ्कारेण रूपकालङ्कारध्वनिरिति बोध्यम्। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

अथेदानीं श्लोकषट्केन लौकिककवीनां स्वभावं पर्यालोचयन्नाह, प्राय इति।—रागः, असदभिनिवेशः तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता, दृष्टिः,—ज्ञानं येषां तथाविधाः, अत एव कुकवयः,—कु—कुत्सिताः कवयः,—काव्यप्रणेतारः, असत्काव्यरचयितारः इति यावत्, प्रायः,—बाहुल्येन लोके—जगति, दृश्यन्ते इति शेषः, विषयरागान्धतया अज्ञानोपहतदृष्टीनां कुकवीनां यानि हि भूयांसि काव्यानि इह लोके दृश्यन्ते, तानि तु आलङ्कारिकादिप्रदर्शितस्वरूपाननुसृततया वैरस्यमावह-

सन्ति श्वान इवासङ्ख्या जातिभाजो गृहे गृहे ।
उत्पादका न बहवः कवयः शरभा इव ॥ ६ ॥

विषयसम्बद्धतया च प्रचारवता काव्यानुशीलनप्रवृत्ते विघातकराणीति सर्व्वथा तानि सर्व्वेषामेवानिष्टसम्पादकतया हेयानीति भावः, तथा हि—ते तु केवल कोकिला इव वाचालाः,—श्रुतिमधुरया वाचा श्रव्याना चित्ताकर्षिणः. असम्बद्धप्रलापिन इति यावत्, कामचारिणः,—श्रालङ्कारिकमर्थ्यादामनुसृत्य शैलीमाश्रित्य यथाकामं विचरन्तः, सदाचारानभिज्ञाः स्वेच्छाचारिणश्च असन्तः कवय इति भावः, जायन्ते—सम्पद्यन्ते, ते तु न चेतश्चमत्कुर्वन्ति किमपि (इति असत्कविनिन्दा), कोकिला यथा कुहूरवेण प्राकृताना जनाना चेतांसि उन्मादयन्ति, तथैव पूर्व्वाचार्य्यैः परिशीलितं मार्गमननु-सरन्तः स्वेच्छया काव्यकान्तारसञ्चरणपरायणा ये हि केवलं वाङ्माधुर्य्येण जनानां मानसानि प्रीणयितुं यतन्ते अर्थतृष्णा सदनुमतेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिं तथा अकृत्याच्च निवृत्तिं विधातुमसमर्थानां तेषां कवीनां काव्यालापोऽपि वर्ज्जनीय इति तात्पर्य्यम् । एतानि विशेषणानि कोकिलपक्षेऽपि व्याख्यायन्ते, तथा हि,—राग—लौहित्यं तेन अधिष्ठिता—आक्रान्ता तद्विशिष्टा इत्यर्थः दृष्टिः—चक्षुः येषां तथाभूता वाचाला, —वाचा—गिरा, कुहूरवेणेत्यर्थः आला—आ—समन्तात्, लान्ति—आवृण्वन्ति, वशीकुर्व्वन्तीति यावत्, [लाति कर्त्तरि ड] चेत इति शेषः, ये ते तादृशाः, कामचारिणः—कामं—मनसिजं सम्भोगेच्छामित्यर्थः चारयन्ति—विस्तारयन्तीति तादृशाः कामोद्दीपकाः, जायन्ते—कामोद्दीपनविभावता यान्तीत्यर्थः । ["वाचाला" इत्यत्र "अवाचाला" इति पाठे—केचित् कवयः कोकिला इव अवाचाला—मधुरवाच इति यावत्, तथा कामचारिणः,—यथाकामं विचरन्तः, स्वप्रतिभानुसारेण अभिनवं काव्यं कुर्व्वाणा इत्यर्थः, जायन्ते सुकवय इति शेषः । अस्मिन् पक्षे सुकविप्रशंसैवेद-मिति बोध्यम्] । अत्र कुकविषु कोकिलानामवधर्म्यसाम्यप्रतीतेः श्लिष्टविशेषणकृतश्लेषानु-प्राणितोपमालङ्कारः । अनुष्टुप् छन्दः ॥ ५ ॥

पुनरपि असङ्ख्यातान् असतः कवीन् निन्दति सन्तीति ।—गृहे गृहे—प्रति-गृहम्, असङ्ख्या—बहव इत्यर्थः जातिः—जन्म ("जातिः सामान्यजन्मनोः" इत्यमरः) तन्मात्रं भजन्ते इति तथोक्ताः केवलमुत्पत्तिभाजः न तु अभिनवप्रबन्ध-रचनया किमपि जगत उपकर्त्तुं क्षमाः वैदग्ध्यातिभूयिष्ठा निरतिशयचमत्कारित्वा-धायिका वाचः विश्वस्मनीषा इत्यर्थः, श्वान इव—सारमेया इव सन्ति—विद्यन्ते, ते हि यथा भुक्तोच्छिष्टभोजनप्रियाः इतिहासपरवश्च सन्तः अभिक्षभोजनेच्छया यत्र-

अन्यवर्णपरावृत्त्या बन्धचिह्ननिगूहनैः ।
अनाख्यातः सतां मध्ये कविश्चौरो विभाव्यते ॥ ७ ॥

कामं विचरन्ति तद्वत् अगणनीयाः कुकवयः कुकाव्यरचनया कामं यथेच्छं बालोपम परकीयापहरणपरायणाः काव्यकलापे विहरन्तीति अनल्पात् इत्यस्य एवम्भूताश्च नियतं निन्दनीया एवेति भावः । यदि हि अन्यदीयवर्णितवस्तुप्रतिभानं निघ्नाः स्यु र्नहि के ख्यातिमन्तः ? इत्याशङ्क्याह उत्पादका इति — किन्तु बहवः,—भूयांसः कवयः —कवित्वख्यातिमधिगन्तुमिच्छन्तः काव्यकलाप्रणयनोत्सुकाः पुरुषाः शरभा इव—अष्टापदमृगविशेषा इव न उत्पादकाः —न अभिनवरचनानिपुणाः इत्यर्थः सन्तीति पूर्वेणान्वयः अत्यल्पा एवैते विद्यन्त इति तात्पर्यम् । अष्टपादूर्ध्वनयनः ऊर्ध्वपाद चतुष्टयः इत्युक्तलक्षणाक्रान्ताः शरभा नाम केचन अष्टपादः ऊर्ध्वपादाश्च मृगविशेषाः पुरा आसन् अद्यापि कुत्रचिदेव विद्यन्त इत्यनुमीयते ते तु यथा दृष्टचरा इदानीन्तु प्रायः कैरपि कुत्रापि अदृष्टतया कल्पनामात्रपर्यवसायिनः सम्पद्यन्ते तद्वत् अलौकिकप्रतिभाबलेन अपूर्वकाव्यसौन्दर्यसाधनेश्वराः कवयस्तु दुर्लभा एव तथा च ये पुनः अनुच्छिष्टकाव्यकामिनीलास्यलीलाविन्यासपटीयांसः त एव सत्कविता वनिताभोगसौभाग्ययशोभाजनं भवन्तीति कवेराशयः अथ कुकविषु भूम्ना सुकविषु च प्रभावाभावैकदेशाभ्युपपत्तिप्रतिपादनादुपमारूपम् अन्योऽन्यनिरपेक्षतया स्थितेरनयोः संसृष्टिः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६ ॥

अथार्थप्रवृत्तानां कवीनां चौर्यापराधं विमर्शयन्नाह 'अन्य' इति अन्यति ।—अन्यस्य, अपरस्य कवेः वर्णानां—पदविन्यासैः विरचितानां पदसमूहानामिति भावः परा वृत्त्या —विपर्यासेन रचनया तथा अन्यस्य —अन्ये वर्णाः —गौरकृष्णादयः तेषां परा वृत्त्या,—वर्णान्तरेण तिरोधानं यथा तथा बन्धानां गौरीवृषभादीनां चिह्नानां— चौर्यापहृतवस्तुलाञ्छनानां निगूहनैः —गोपनैः अथवा —बन्धचिह्नस्य— बन्धन प्रहारादिचिह्नस्य निगूहनैः अनाख्यातः —अकथितः (अपरवाच्य इत्यर्थः) अत एव —सतां मध्ये—प्रधानेषु सत्पुरुषेषु इति यावत् इत्थं ख्यातः —सज्जन परि चितः कविः —काव्यरचयिता सतां—सहृदयानां मध्ये चौरः —तस्करः विभाव्यते —ज्ञायते इति भावः इत्यर्थः यथा हि तस्कराः प्रमदाः सभ्यजनसमाज पूर्वं गौरादिवर्णं सञ्जीवं दत्त्वा गोपायन्ति निगडादिपूर्वोपात्तबन्धनजनित लाञ्छनचिह्नं वर्णेन निगूहन्ति तद्वत् कुकवयो मधुरमनोहरकाव्यरसविदां वाचामपहारका ... अपहृत्य वर्णादिविपर्यासात् तथा माधुर्यादिगुणयुता ...

श्लेषप्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थमात्रकम् ।
उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ॥ ७ ॥
नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।
विकटाक्षरबन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुष्करम् ॥ ८ ॥

विशेषिता यथादिकर्मोपनिबद्धा सत्कविभिर्विलिखिताः यथाकामं विभूषणमिव ... तया जनान् विमोहयन्तीति भावः । अत्र कवौ चौरतादात्म्यारोपात् श्लेषविशेषेण रूपेण श्लेषानुप्राणित रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ७ ॥

काव्यालङ्कारकविविचारविरहितानां मन्दधियां विभिन्नदेशोद्भवानां कवीनां रुचिवैचित्र्यं विपरीत तत्कल्पितिषु श्लेषादिबाहुल्यं प्रदर्शयति, श्लेषेति । उदीच्येषु उदीच्याम् उत्तरस्मिन् देशे भवा ये तथाभूता, अतएव तथा पश्चिमोत्तरप्रदेशवासिषु कवियेषु, कविषु इति शेष, श्लेषप्राय—श्लेषाणाम्—अनेकार्थाभिधानानां, प्राय —बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूत, बहुधाभिधायकपदोपनिबद्धमिति यावत्, काव्यबन्धं स्वाभीष्टतया परिगृहीतमिति दृश्यते इति शेष उदीच्या कवयः प्रायः श्लेषालङ्कारभूयिष्ठं काव्यं प्रणयन्तीति भावः, प्रतीच्येषु—पश्चिमदेशीयेषु पाश्चात्त्यकविषु, अर्थमात्रकम्—अर्थस्य—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन भिन्नस्य, मात्रका—बाहुल्यं यस्मिन् तथाभूतम् अर्थ गाम्भीर्यपूर्णपदनिबन्धनमित्यर्थः तथा च प्रतीच्यानाम् अर्थविशेषादर एव न तु उदीच्यानामिव तथा श्लेषालङ्कारादिषु प्रयासबाहुल्यम् इति भावः दृश्यते, दाक्षिणात्येषु—आ विन्ध्याचलात् महासागरं यावत् ये भूमिभागा तेषु तदधिष्ठितेषु इत्यर्थः उत्प्रेक्षा—संशयमूलक प्रकृतस्य अप्रकृतरूपतया तादात्म्याध्यासः, तथा हि — भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना" इत्युक्तलक्षणालङ्कारविशेष इत्यर्थः, आद्रियते इति शेष गौडेषु—वङ्गदेशात् प्रभृति उत्कलदेशसीमागामश्थिता सुवर्णरेखा नदीं यावत् विस्तृतजनपदेषु प्राच्येष्विति भावः अक्षराणां—वर्णानां डम्बरः — ओजोगुणवतां समाससमुपस्थितानां पदानां बन्धकृत रचनाचातुर्यमित्यर्थः, अत एव रीतिषु गौडी नाम एका परमङ्गला दृश्यते तथा हि —"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः । समासबहुला गौडी " इत्यालङ्कारिकाः, एतेन एतदुक्तं भवति यत्, सर्वेष्वेव कविषु कश्चित् कश्चित् गुणो वर्तते, स तु न सहृदयप्रीतिकरः यत्र तु सर्वे एव गुणाः पूर्णतया वर्तन्ते स एव सत्कविषु प्रधानः अन्य केवलं तदाख्यामात्रभाज इति भावः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८ ॥

साम्प्रतं सहृदयप्रीतिकररचनाप्रकारे विविधः, साधारणकविभिरुपनिबद्धेषु

किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी।
कथेव भारती यस्य न प्राप्नोति दिगन्तरम् ?॥ १० ॥

काव्येषु सामाजिकजनानामभीप्सितगुणसमुदायानां सम्पत्ता अतीव दुर्लभत्वात् नव इति।—नवः—नूतनः अन्यैः कविभिरनिबद्ध इति यावत् अर्थः—अभिधेयं अभिनवोपनिबद्धं वस्त्वित्यर्थः ("अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः) अग्राम्या—अधमजनप्रयुज्यमाना वाक्प्रपञ्चः ग्राम्यः स च दोषविशेषतया ख्यातः तद्वर्जिता जातिः—काव्यानामुत्पत्तिः अभिनवदोषविरहितकाव्यरचनमित्यर्थः, श्लेषः —शब्दार्थोभयवृत्तिः श्लिष्टपदप्रयोगोपनाजनितालङ्कारविशेषः, अक्लिष्टः—सुबोधः, अगूढतया स्फुटविभावानुभावादिभिः व्यक्तीकृत इति यावत् रसः—शृङ्गारादिः, स्फुटः—सुखसंवेद्यतया श्रवणसमकालमेव सुव्यक्तः तथा विकटः—वैकट्यं हि पदानां नृत्यप्रायत्वं तद्गुणविशिष्टः अक्षरः—ककारादिवर्णः तेन बन्धः—ओजोगुणप्रकाशकैः अक्षरबहुलैः गौडरीत्युक्तैः वर्णैः गुम्फनमित्यर्थः एतत् कृत्स्नं—सकलम्, अभिनववस्तुविरचितत्वं ग्राम्यादिदोषविनिर्मुक्तत्वं सुबोध्यश्लेषालङ्कृतत्वं स्फुटरसत्वं, गौडरीतिरचनत्वञ्च एकत्र—एकस्मिन् काव्ये इति शेषः दुष्करं—दुर्लभमिति यावत् एते काव्योत्कर्षविधायका गुणा एकस्मिन् साधारणकविनिबद्धे काव्ये न दृश्यन्ते, मन्कवीनां काव्यन्तु प्रागुक्तसर्वगुणशालितया सहृदयप्रीतिकरमिति तदेव सुपाठ्यमिति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ९ ॥

प्रागुक्तगुणवती रचनैव सर्वैरादियते अत एव ये हि कवयः ओजोगुणग्रामयुतं काव्यं रचयितुमनीशाः तेषां कवित्वख्यातिलाभाय काव्यप्रणयनप्रयासो व्यर्थ इति प्रकटयति किमिति।—यस्य—मन्दबुद्धेः कवियशःप्रार्थिनः काव्यरचयितुः कथा—सन्दर्भ-वाक् सर्ववृत्तान्तगामिनी—सर्वविषयप्रकाशिनी यद्वा सर्वाणि यानि वृत्तानि—गद्यपद्यात्मकानि वैविध्यसम्पन्नानि विविधच्छन्दांसि तेषाम् अन्तम्—अवसानं गच्छति या तथाभूता ततद्वृत्तविन्यासेन सामाजिकजनहृदयग्राहिणी इत्यर्थः भारतपक्षे—दीपवदखिलवृत्तान्तप्रकाशिनी यथार्थानुभूततथा च कुरुपाण्डवकथाविशोधिनी श्रीगुरुमहर्षिदिसर्वगुणोद्भासिनी च भारतीव—महाभारतकथा इव दिगन्तरम्—अन्यां दिशं न प्राप्नोति—न गच्छति अभिनवया प्रतिभया असीमया सुव्यक्तया च झटिति श्रोतॄणां मनांसि नावगाहते [एतेनास्य कवेरिदम् अनवद्यं काव्यं भारतीया कथा इव ओजोगुणग्रामाश्रयणात् सर्वाक्षेपणाभावादिति व्याख्यातम्] भगवतः द्वैपायनस्य महाकाव्यस्य सर्वलोकसमादृतत्वं दृश्यते, यथा हि—"नारदोऽश्रावयद्देवानसितो

उच्छ्वासान्तेऽप्यखिन्नास्ते येषां वक्त्रे सरस्वती।
कथमाख्यायिकाकारा न ते वन्द्याः कवीश्वराः? ॥११॥
कवीनामगलद्दर्पो नूनं वासवदत्तया।
शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ १२ ॥

देवन पितृन्! गन्धर्वनगरवासि आख्यानाय वै शक्र!" इति। ["न प्राप्नोति दिगन्तरम् इत्यत्र "न व्याप्नोति जगत्त्रयम्" इति पाठान्तरम्] तस्य कवेः काव्येन किम्?—कविस्वरूपमप्रकाशयति काव्यविरचने यतमानस्य दुर्मेधसः कवेः काव्येन न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत् सर्वैश्च न समाद्रियते, तत् काव्यं विफलमेवेति भावः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १० ॥

अधुना उदारकवन्दितगुणान्, केवलं श्लोकरचनायामेव न तु गद्येऽपि सदा काव्यानां विधातॄन् कवीनामीश्वरान् सुकवीन् अष्टाभिः श्लोकैः प्राधान्येन स्तोतुं प्रवृत्तः, प्रथमं स्वानौद्धत्यप्रदर्शनाय तानभिवन्दते, उच्छ्वासेति।—येषां वक्त्रे—वदने, सरस्वती—वाग्देवी, नियतं नृत्यतीति शेषः, उच्छ्वासस्य—सुदीर्घनिश्वासमारुतत्यागस्येव उच्छ्वासस्य—वाक्यविश्रान्तिस्थानस्य, परिच्छेदसमाप्तेरित्यर्थः, अन्ते—अवसानेऽपि, अखिन्ना:,—अनलसरचने अभिनवस्वतःप्रतिभावस्तूनां विन्यासेऽपि अश्रान्ता इति यावत्, आख्यायिकाकाराः,—आख्यायिकाम्—इतिवृत्तं कुर्वन्तीति तथोक्ताः, कथारचयितारः इति यावत्, ते—प्रसिद्धाः, कवीश्वराः,—कविश्रेष्ठाः, ते—सर्व, कथं न वन्द्याः?—न पूज्याः? अपि तु सर्वतोभावेन तथा सर्वैः गुणग्राहिभिः शास्त्रवृत्तिचेतसा अर्चनीया खलु, असूयका न हि वयं दोषमात्रानुसन्धातारः, परन्तु गुणिषु आदरप्रदर्शनपरा इति कवेराशयः। अनुष्टुप वृत्तम् ॥ ११ ॥

इदानीं सुकविकुलावतंसमभिनवसर्वगुणभूषितकथारचयितारं महाकविं सुबन्धुं तद्रचितग्रन्थप्रशंसया प्राधान्येन प्रथमतः प्रशंसति, कवीनामिति।—कर्णस्य—राधेयस्य दुर्योधनसुहृदः स्वनामख्यातस्य च वीरविशेषस्य एव, गोचरं,—स्थानं तं, कर्णसमीपे एकपुरुषघातिनी शक्तिरस्तीति पाण्डुतनयानां श्रुतिपथपतनमात्रकालमिति यावदिति वा अथवा,—कर्णं,—कवीनां श्रोत्रं श्रोत्रं श्रवणमेव, गौः,—इन्द्रियं, तस्य चरं—विषयं कवीनां श्रवणपथातिथिमित्यर्थः गतया प्राप्तया, वासव,—इन्द्रः, तेन दत्ता तया, शक्त्या—तदाख्येन अमरकवचग्रहणावसरे प्रीतेन इन्द्रेण कर्णाय प्रदत्तेन अस्त्रविशेषेणेत्यर्थः, पाण्डुपुत्राणां—पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनामिव वासवदत्तया—वासवदत्ताचरिताख्यापक-तदाख्यग्रन्थविशेषेण, कवीनां दर्पः,—

पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।
भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यबन्धो नृपायते ॥ १३ ॥
अविनाशिनमग्राम्यमकरोत् सातवाहनः ।
विशुद्धजातिभिः कोषं रत्नैरिव सुभाषितैः ॥ १४ ॥

अहङ्कारः नूनं—निश्चितम् अगलत्—ध्वंसमवापेत्यर्थः । इन्द्रदत्तामोघपुरुषघातिनीं शक्तिमवेत्य पाण्डवा यथा विजयाशारहिता हतदर्पा आसन् तथा महाकवेः सुबन्धोः कृते श्लेषगुणराशिभूषितस्य वासवदत्तासन्दर्भस्य चारुतामवलोक्य सर्वे कवयः तत् समुत्कर्षं मनसापि कर्तुमक्षमा हताहङ्कारा अभवन्निति निष्कर्षः । [एतेन वासवदत्तासारसन्दर्भस्यातीव समुत्कर्षं उक्तः, तथा महाकविसुबन्धुविरचितकथावत् एषा श्रीहर्षचरितकथाऽपि श्लेषगुणालङ्कृता सहृदयानां हृदयग्राहिणी च इत्यभिप्रायो व्यज्यते]। उपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

अथ सुकवीनामग्रेसरस्य कविकुलतिलकस्य महाकवेः हरिचन्द्रस्य गद्यकाव्यस्य प्राधान्यं प्रतिपादयति पदेति ।—पदानां—सुप्तिङन्तानां बन्धः वैदर्भ्यादिरीत्या रचनाविशेषः, तस्य पदे—समण्डलावष्टम्भे तेन उज्ज्वलः—समुद्भासितः, हारी—मनोहरः, हारालङ्कारशाली च [“अहारी” इति पा०—नास्ति हारो—हर्षो यस्मात् तथाभूतः, अथवा,—न हरति कस्यापि धर्ममित्यहारीत्यर्थः] कृता—सम्पादिता वर्णानाम्—अक्षराणां, ब्राह्मणादीनाञ्च, क्रमेण—रीतिपरिपाट्या मर्यादानुसारेण च, स्थितिः,—सन्निवेशः, अवस्थानञ्च यस्मिन् येन वा तथोक्तः, भट्टारः,—पूज्यः, हरिचन्द्रः—तदाख्यः कश्चन कविविशेषः तस्य गद्यबन्धः,—गद्यग्रन्थः, [“पद्यबन्धः” इति पाठान्तरं] नृपः,—राजा, स इवाचरतीति नृपायते—राजवत् समुद्भासते सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । हरिचन्द्रकवेः काव्यं सर्वश्रेष्ठमिति तात्पर्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३ ॥

अपरमपि कविश्रेष्ठं सातवाहनं प्रस्तौति अविनाशिनमिति ।—सातवाहनः,—तदाख्यः कविः, विशुद्धा—निर्दोषा जातिः —अभिनवकाव्यार्थानामुत्पत्तिः, अलङ्कारविशेषो वा येषु तथाविधैः, सुभाषितैः,—हृदयग्राहिभिः वाक्यैः रत्नैरिव—मण्यादिभिरिव, परस्परसम्बद्धैरित्यर्थः अविनाशिनम्—अनश्वरम्, अतिरमणीयत्वेन चिरस्थायिनमिति भावः, अग्राम्यम्—ग्राम्यदोषवर्जितं, कोषं—काव्यमञ्जूषाम् अकरोत्—विदधौ; रत्नैः सह सुभाषितानामैकरूप्यसाम्यप्रतीतेरुपमालङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १४ ॥

कीर्त्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला।
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना॥ १५॥
सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव॥ १६॥

प्रवरसेननामकमपरमपि कवीन्द्रं प्रशंसति कीर्त्तिरिति।—प्रवरसेनस्य—तदाख्यस्य कवेः, अन्यत्र,—प्रवे—स्वजीवकलात प्रवे इत्यथ, रस,—रागो येषां ते प्रवरसा —वानरा, तथाभिन,—स्वामी तस्य वानरराजस्य सुग्रीवस्येत्यर्थः, ("इन पत्यौ नृपार्कयो" इति मेदिनी) कुमुदवत्—कैरववत्, उज्ज्वला—प्रदीप्ता धवला च, यद्वा,—कु,—पृथिवी, तस्यां मुत—आनन्द तया उज्ज्वला—भासुरा, कीर्त्तिं—एकत्र—काव्यप्रथनजम्, अपरत्र—वैदिश्या समुद्रतरणजनित यश, ("यश कीर्त्तिं समज्ञा च" इत्यमरः) कुमुदोज्ज्वला—कुमुदेन—तदाख्येन वानरसेनापतिना, उज्ज्वला—प्रशस्ता, तस्य शौर्य्यसमुद्भासिता इत्यर्थः, कपिसेनेव—वानरचमूरिव, सेतुना—तदाख्यकाव्यग्रन्थेन, अन्यत्र—तदाख्यया प्रासङ्गेन श्रीरामकृतमार्गेण सागरस्य परं पारं प्रयाता—गता। यथा वानरसेना सेतुबन्धेन सागरमुत्तीर्य्य अपरपारस्थितां लङ्कां गता, तथा प्रवरसेनस्य यश तदीयकाव्यग्रन्थस्य प्रचारेण सागरमपि उत्तीर्य्य देशान्तरं गतमिति निर्गलितोऽर्थः। अनुष्टुप् वृत्तम्॥ १५॥

अथ दृश्यकाव्यरचयितारमतीव प्राचीनं भासकविं प्रशंसति सूत्रेति।—भास,—तदाख्य कवि, सूत्र—नाटकीयप्रयोगानुष्ठानं, धारयतीति सूत्रधार,—नाटकाभिनेतृप्रधानपुरुषविशेष, स्थपतिश्च, तेन कृत आरम्भो येषां ते, बह्वी भूमिका—अनुकरणावस्थाविशेषेण वेशपरिवर्त्तं, रचना च, शिल्पकौशलमिति यावत् येषु तथाभि, पताका—"बीजं बिन्दु पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतय पञ्च" इति पञ्चविधानां तृतीया अर्थप्रकृति, सा च 'यत वृत्तन्तु परार्थं स्यात प्रधानस्योपकारकम्। प्रधानवच्च कल्प्येत सा पताकेति कीर्त्यते॥' इत्युक्तलक्षणा, वैजयन्ती च, ताभि सहितै, देवकुलैरिव—देवमन्दिरैरिव, नाटकै,—रूपकभेदै, तल्लक्षणं दर्पणकारेण,—"तद्रूपारोपात्तु रूपकम्" इति, "नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात पञ्चसन्धिसमन्वितम्। विलासर्द्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभि॥ सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम्। पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्का परिकीर्त्तिता॥ प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्त प्रतापवान्। दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मत॥ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा। अङ्गमन्ये रसा, सर्वे कार्य्यो निर्वहणेऽद्भुतम्॥ चत्वार पञ्च वा मुख्या कार्य्यव्यापृत

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ? ॥ १७ ॥
समुद्दीपितकन्दर्पा कृतगौरीप्रसाधना ।
हरलीलेव नो कस्य विस्मयाय बृहत्कथा ? ॥ १८ ॥

पूरुषः । नोपुच्छपतसमायत्तं भूषणं तस्य कीर्तिदम् ।" इति च, यशः,—कीर्तिं, लेभे—प्राप । यथा हि कारुवरः विविधसूक्ष्मकारुकार्यसमन्वितं सुमनोहरं देवमन्दिरं निर्माय अपूर्वशोभासम्पत्त्यै उपरि पताकां स्थापयति, तद्वत् नाट्यरचनाकुशलः महाकविः भासः बहुभिः सूत्रैः अभिनीयमानं पताकास्थानोपशोभितमभिनवनाटकं विरच्य जगति स्थायिनसीमां कीर्तिमस्थापयदिति तात्पर्यम् । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६ ॥

अथ कविकुलकलहंसः महाकाव्ये नाटके च अनिर्वचनीयां प्रतिभां प्रदर्श्य जगति समग्रमेव सर्वजनवन्दनीयतामधिगतवन्तं महाकविं कालिदासं प्रशंसति, निर्गतास्विति । —निर्गतासु—स्वभावकवितया पदार्थचिन्तनप्रयासं विनैव स्वतः स्वमुखात् समुच्चरितासु, अभिनवमुद्भिन्नासु च, मधुरासु,—मनोहारिणीषु, आस्तां तावदर्थावगतिः, उच्चरितसमकालमेवानन्दजनिकास्वित्यर्थः, सान्द्रासु,—घनासु, गाढतया प्रयुक्तासु सुरसासु इति यावत्. अन्यत्र—मधु विद्यते यासु ताः मधुराः,—मकरन्दवाहिन्य इत्यर्थः, सान्द्राः,—घनाः, पूर्णावस्थां गताः इत्यर्थः, मकरन्दपरिपूर्णा इति भावः मधुराश्च ताः सान्द्राश्च तथाविधासु, मञ्जरीष्विव—कुसुमवल्लरीष्विव, कालिदासस्य—तन्नामकस्य सर्वजनप्रसिद्धस्य महाकवेः सूक्तिषु—शोभनेषु काव्येषु, गलदपारमाध्वीभरितासु इत्यर्थः, कस्य—जनस्य वा, प्रीतिः न जायते ?—न सम्पद्यते ? अपि तु सर्वस्यैव सहृदयस्य असहृदयस्य च मनः प्रीतिर्भवत्येवेत्यर्थः । ["मधुरसान्द्रासु" इत्यत्र "मधुरसार्द्रासु" इति पाठे—मधु—क्षौद्रम्, तद्वत् अतीव सुस्वादः इति भावः, रसः—शृङ्गारादिः, अन्यत्र—मधुरसः,—मकरन्दः तेन आर्द्रासु—स्निग्धासु पूर्णास्विति भावः] । उपमाऽलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १७ ॥

इदानीं बृहत्कथारचयितारं प्राधान्येन प्रशंसति, समुद्दीपितेति । —समुद्दीपितः,—प्रज्वालितः, कन्दर्पः,—कामः यया तथोक्ता, बहूनां कामिजनानां वर्णनश्रवणात् सहृदयानां मन्मथोद्रेकात् रतिस्थायिभावकः शृङ्गाररसः समुद्भवति हि, तथा चोक्तम्,—"ऋतुमाल्यालङ्कारप्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवतीति ॥" अन्यत्र,—समुद्दीपितः,—नेत्रानलेन दग्धः, कन्दर्पः,—

आन्ध्रराजकृतोत्साहैर्हृदयस्थैः स्मृतैरपि ।
जिह्वाऽन्तः कृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्त्तते ॥ १९ ॥
तथाऽपि नृपतेर्भक्त्या भीतो निर्वहणाकुलः ।
करोम्याख्यायिकाऽम्भोधौ जिह्वाप्लवनचापलम् ॥ २० ॥

काम यस्या तथोक्ता, यद्वा,—समुद्दीपित,—प्रज्वलित, कन्दर्प,—काम यस्या तथाभूता, मदनप्रकटीकृतविविधविलासा इत्यर्थ, (पुरा हि भगवत शङ्करस्य समाधिभङ्गाय मनसिजेन विविधस्य विलासस्य अनुष्ठापितत्वादिति) कृतम्—अनुष्ठितं, गौर्य्या,—ईश्वर्य्या, प्रसाधनम्—आराधन, नायकेन नरवाहनदत्तेनेति भाव यस्या तथाभूता, अथवा,—कृतम्—अनुष्ठित, गौर्य्या—पार्वत्या, (कर्तृभूतया) प्रसाधनम—आराधन, हरस्येति भाव, यद्वा—गौर्य्यो (कर्मभूताया) प्रसाधनम—अलङ्करण, हरेण कृतमिति भाव यस्या तथाभूता, बृहत्कथा—तदाख्यम् इतिहासकाव्य, हरलीलेव—शिवविलास इव, कस्य—जनस्य, विस्मयाय—आश्चर्याय, गर्वपरिहाराय वा, नो ? भवतीति शेष, अपि तु सर्वस्यैव कवे सामाजिकजनस्य च विस्मयाय भवतीत्यर्थ । उपमाऽलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम ॥ १८ ॥

अधुना आन्ध्रराजनामान कवि प्रस्तौति, आन्ध्रेति ।—आन्ध्रराजो नाम कश्चित् कवि, तेन कृता,—प्रणीता, ये उत्साहा,—स्रोत्साहीमाध्यवसायफलभूता सन्दर्भविशेषा तै, हृदयस्थै,—चित्तनिहितै, मनसा पर्य्यालोचितैरित्यर्थ, अपि—किवा, स्मृतै,—कदाचित् स्मरणपदवीं गतै सद्भि, जिह्वा—रसना, मदीयेति भाव, अन्तःकृष्यमाणेव—केनचित् बलात् हृदयाभ्यन्तर नीयमानेवेत्यर्थ, यथा तव शाङ्गि सारसप्रयास एतेषाम् उत्साहाना पुरस्तादित्याशयेनेति भाव, कवित्वे—कवित्व प्रकटयितुमित्यर्थ, न प्रवर्त्तते—नोत्सहते, उत्साहसन्दर्भ ईदृशगौरम यत्, तदग्रे मम सन्दर्भ न खलु प्रतिभातु शक्नोतीति भाव । ["आन्ध्रराजकृतोत्साहै" इत्यत्र "आन्ध्रराजकृतो च्छ्रास" इति पाठे—उच्छ्रासा,—तदाख्यकाव्यभेदास्तैरित्यर्थ । अत्र प्रकृतायाः कवित्वप्रकटनाप्रवृत्ताया जिह्वाया अप्रकृतेन अन्त कृष्यमाणत्वेन सम्बन्धमूलकतादात्म्याध्यासादुत्कटैककोटिकसन्देहोदयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कार । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १९ ॥

इदानीं पूर्वोक्तसुकव्यपेक्षया आत्मनो न्यूनत्वेऽपि काव्यप्रणयने हेतु प्रकटयति, तथाऽपीति ।—तथाऽपि—यद्यपि पूर्वोक्तैः मे जिह्वा अन्त कृष्यमाणत्वेऽपि, नृपते,—राज्ञ श्रीहर्षस्य, स्वचरितवर्णने मम प्रवर्त्तकस्येति भाव, भक्त्या—अनुरागपारवश्येनेति भाव, निर्वहणे—परिसमाप्तौ, आकुल,—महाराजस्य चरितकथायाः परिसमाप्ति-

सुखप्रबोधललिता सुवर्णघटनोज्ज्वलैः ।
शब्दैराख्यायिकाऽऽभाति शय्येव प्रतिपादकैः ॥ २१ ॥

भवन् वर्ति सम्यगेन इति यावत् अत एव भीत —सहृदयसमाजे महाराजस्य समक्षे वा किमु अप्रतिभा भविष्यामीति शङ्कित सन् ["भक्त्याभीत" इत्यत्र भक्त्या अभीत इति विशेषणपक्षे तु—भक्त्या, अहम् अभि—समन्तात् इत —युक्त , यद्वा —अवसद राजभक्तिवशेन प्रेम्णाप्लावितया अपहृतचेता इत्यर्थ] आख्यायिका—इतिहास एव अम्भोधि,—समुद्र, तत्र सुविस्तृतवर्तितम इत्यर्थ तस्मिन् जिह्वया—रसनया, प्लवने—सन्तरणेनैव चापल—चपलकर्म चापल्यं वा करोमि—विदधामि, तदुदेव परिधितरणेन जिह्वया तदुत्थितादाधतरणम् अत्यन्तमसम्भवितमपि भक्तिभावमात्रेण केवलं तव महतो महार्णवे तात्पर्यम् । अत्र आख्यायिकायामुपमानभूतस्य अम्भोधे स्तादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २० ॥

अथ प्रस्तावितामाख्यायिकायां प्रवृत्तः जनादरता सामान्येन सौन्दर्यसम्पूर्णं विवृणोति सुखेति ।—सुखस्य—आलोचकजनितस्य निरतिशयानन्दस्य प्रबोध,—प्रकटानुभव , यद्वा —सुखेन प्रबोध —प्रकृष्ट व्यवहारबोधो ज्ञानम् यस्या,—कान्तासम्मिततया च कोमलया हृदयग्राहिण्या न तु श्रुतिस्मृत्यादिवत् कठोरया भङ्ग्या सदसदुपदेशजनित बोध (उक्तं च मम्मटभट्टेन—"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥" इति) तेन ललिता—मनोहारिणी अन्यत्र —सुखस्य—निधुवनानन्दस्य प्रबोध—विभावनेन रतिरसोद्दीपक इत्यर्थ ललित—शृङ्गारानुरूप देशविशेष यस्यां स्थापितस्य आख्यायिका—उपलब्धार्थप्रकाशक गद्यकाव्य (तथा हि अमर कोश,—"आख्यायिका कथावत् स्यात् ...वृत्तकीर्तनम् । ... वृत्त एव क्वचित् क्वचित् ॥" इति सु वर्णानाम्—सु—सम्यगुक्तानां वर्णानाम्—अक्षराणाम् (उक्तं च ...—"एकः शब्दः सुष्ठु सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति" इति) अन्यत्र —सुवर्णस्य—हेम्न घटनया—योजनया, अन्यत्र —... उज्ज्वलै —प्रदीप्तै मनोहरैरित्यर्थ प्रतिपादकै —विवक्षितार्थबोधकै शब्दै अन्यत्र —प्रतिपादकै —... पादकाष्ठैः शय्येव —... इव आभाति—राजते । ["प्रतिपादकैः" इत्यत्र "प्रतिपादुकैः" इति पाठान्तरम्] । अत्राख्यायिकाशय्ययो ... श्लेषप्रतिभोत्पत्ति ... अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

दर्शयन्ती मुखे खेदं प्रस्खलन्ती पदे पदे।
कथञ्चित् नीयते शय्यां कथा नववधूरिव ॥ २२ ॥
जयति ज्वलत्प्रतापज्वलनप्राकारकृतजगद्रक्षः।
सकलप्रणयिमनोरथसिद्धश्रीपर्व्वतो हर्षः ॥ २३ ॥

अथ चिकीर्षितस्याख्यायिकायां सर्वेषां सामाजिकानां युगपत्सानुरञ्जकत्वं दुष्करमित्याह, दर्शयन्तीति।—मुखे—प्रारम्भे, वदने च, खेदं—विमनायमानानां सामाजिकानां विरागमिति यावत्, अन्यत्र,—सुरतविधौ अनिच्छाजनितम् अननुराग-मित्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती, तथा पदे पदे—प्रतिपदप्रयोगान्ते इति भावः, अन्यत्र,—प्रतिपादविक्षेपमित्यर्थः, प्रस्खलन्ती—व्याकरणालङ्कारादिष्वदनुशीलितपदात् अनियतं प्रच्यवमाना, अन्यत्र,—नववधूचितलज्जया सङ्गमसाध्वसेन वा पतिमुपगन्तु-मनिच्छन्ती, अत एव नववधूरिव—नवोढा कामिनीव, कथा—आख्यायिकाकाव्यं, कथञ्चित्—महता कष्टेन, अतिप्रयत्नेनेत्यर्थः, शय्या—सहृदयहृदयरूपविश्रान्तिस्थानम्, अन्यत्र,—शयनं, नीयते—प्राप्यते। अत्र नववध्वा सह कथायाः साम्यदर्शनात् श्लिष्टविशेषणोत्थापितया श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः। अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २२ ॥

साम्प्रतं स्ववर्णनीयकाव्यनायकमाशिषा सवर्द्धयति, जयतीति।—ज्वलन्—दीप्य-मानः, प्रताप एव ज्वलनम्—अग्निः, तदेव प्राकारः,—सालः, प्राचीरम् इत्यर्थः, ("प्राकारो वरणः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृतिः" इत्यमरः) तेन कृता जगतां रक्षा येन तथाभूतः, प्राकारवेष्टिता पुरी यथा अनायासेन सरक्षितुं शक्यते तथा विशालमपि साम्राज्यं महाप्रतापेन येन एकपुरमिव सुखं पालयाञ्चक्रे, एतेनास्या-प्रतिमशौर्य्यशालित्वं प्रतिपादितमिति, तथा सकलानां—समग्राणां, प्रणयिनाम्—अर्थिनां, मनोरथस्य—अभीष्टस्य, सिद्धौ—सम्पूर्त्तौ श्रिया—सम्पदा, पर्व्वतः,—गिरिः, लक्ष्मीनिवासभूताचल इत्यर्थः, लक्ष्मीसम्भूत अनन्तरत्नप्रभव गिरि यथा समागतानां धनार्थिनामीप्सितं पूरयति, तदेव यो हि अज्ञातरमर्थिषु धनं तोयवत् विकीर्य अर्थिसार्थमनोरथमपुपूरत्, एतेनास्याशेषदानशौण्डत्वं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम्, हर्षयति—आनन्दयति जनानिति हर्षः,—तदाख्यः नृपतिः, जयति—सर्व्वोत्कर्षेण वर्त्तते। [जयति ज्वलत्" इत्यत्र "जय ज्वलत्" इति पाठे—त्वं जय इति व्याख्यायते]। अत्र प्रतापे ज्वलनतादात्म्याध्यासात्, तथा राजनि हर्षे च श्रीपर्व्वताभेदारोपात् निरङ्ग-रूपकमलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥ २३ ॥

एवमनुश्रूयते,—(१) पुरा किल भगवान् स्वलोकमधितिष्ठन् परमेष्ठी विकासिनि पद्मविष्टरे समुपविष्टः सुनासीरप्रमुखैर्गीर्वाणैः परिवृतो ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्व्वन्नन्याश्च निरवद्या विद्यागोष्ठीर्भावयन् कदाचिदासाञ्चक्रे। (२) तथाऽऽसीनञ्च तं त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं मनुदक्षचाक्षुषप्रभृतयः प्रजापतयः सर्व्वे च सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिषेविरे। केचिद् ऋचः स्तुतिचतुराः

---

(१) एवमिति।—अनुश्रूयते—परम्परया आकर्ण्यते। किलेति—प्रसिद्धौ। भगः,—ऐश्वर्य्यादिषट्कं विद्यते अस्येति भगवान्, तदुक्तम्,—"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इति। स्वस्य—आत्मनः लोकं स्वलोकं—ब्रह्मलोकमित्यर्थः। अधितिष्ठन्—समादरेण तद्योगक्षेमादिकमादधन्। परमे—सर्वोत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी—ब्रह्मा। विकासिनि—विकस्वरे। पद्ममेव—कमलमेव, विष्टरः,—आसनं तस्मिन् पद्मविष्टरे। सुनासीरप्रमुखैः,—इन्द्रप्रभृतिभिः, ["वृद्धश्रवाः सुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः" इत्यमरः। सुष्ठु नासीरः,—अग्रगं सैन्यं यस्य सः, इन्द्रः इति व्युत्पत्तिः]। गीर्वाणैः,—देवैः, ("गीर्वाणा दानवारयः" इति देवपर्य्यायेष्वमरः)। परिवृतः,—चतुर्दिक्षु परिवेष्टितः, तस्य चतुराननत्वात्। ब्रह्मोद्याः,—ब्रह्म—वेदः, ("वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः) परमात्मा वा, उद्यते—कथ्यते, कीर्त्यते इति यावत् याभिः ताः तथाभूताः, ["वद सुपि क्यप् च" (३।१।१०६ पा०) इति भावे क्यप्, कर्मणि प्रत्ययः इत्येके, तथा च उक्तम्,—"ब्रह्मोद्या सा कथा यस्यामुच्यते ब्रह्म शाश्वतम्" इति, तासां वक्ष्यमाणगोष्ठ्यनुकूलत्वेन प्रधानतया अस्य प्रतिपादनम्। "ब्रह्मोदिताः" इति पाठे—ब्रह्मणा—वेदेन उदिताः—उक्ताः इत्यर्थः]। अन्याः,—वेदबाह्याः इत्यर्थः, निरवद्याः,—अनिन्द्याः, विद्यागोष्ठीः,—ज्ञानालोचिनीः सभाः, समानविद्यावित्तशीलबुद्धिवयसामनुरूपैरालापैरेकत्रोपस्थानरूपाः इति यावत्, तथा च वात्स्यायनीये,—"या गोष्ठी लोकविद्विष्टा या च स्वैरविसर्पिणी। परहिंसात्मिका या च न तामवतरेद् बुधः॥ लोकचित्तानुवर्त्तिन्या क्रीडामात्रैककार्य्यया। गोष्ठ्या सह चरन् विद्वान् लोके सिद्धिं नियच्छति॥" इति। भावयन्—सम्पादयन्। आसाञ्चक्रे—तस्थौ।

(२) तथाऽऽसीनमिति।—तथा—तेन प्रकारेण, आसीनम्—उपविष्टं, त्रिभुवनप्रतीक्ष्यं—त्रिलोकीपूज्यं, ("प्रतीक्ष्यः पूज्यः" इत्यमरः)। ऋचः,—ऋग्वेदाः।

समुदचारयन्, केचिदपचितिभाञ्जि यजूंषि अपठन्, केचित् प्रशंसासामानि जगुः; अपरे विहितकर्मक्रियातन्त्रान् मन्त्रान् व्याचचक्षिरे। विद्याविसंवादकृताश्च तत्र तेषाम् अन्योऽन्यस्य विद्याविवादाः प्रादुरभवन्।

(३) अथातिरोषणः प्रकृत्या महातपा मुनिः अत्रेः तनयः तारापतेः भ्राता नाम्ना दुर्व्वासा द्वितीयेन मन्दपालनाम्ना मुनिना सह कलहायमानः साम गायन् क्रोधान्धो विस्वरम् अकरोत्। सर्व्वेषु च शापभयप्रतिपन्नमौनेषु मुनिषु, अन्याऽलापलीलया अवधीरयति कमलसम्भवे, कुमारी किञ्चिदुन्मुक्त-

---

स्तुतिचतुराः,—स्तुतिषु—स्तवपाठेषु, चतुराः,—दक्षाः। समुदचारयन्—सम्यक् उदात्तादिस्वरादिप्राधान्येन उच्चारितवन्तः। अपचितिभाञ्जि—अपचितिः—पूजा, भजन्ते इति तथोक्तानि, पूजासम्बद्धानीत्यर्थः, ("पूजा नमस्याऽपचितिः" इत्यमरः)। यजूंषि—मन्त्रात्मकवेदभागानित्यर्थः। प्रशंसासामानि—स्तुतिपराणि सामानि, सङ्गीतप्रधान वेदभागानित्यर्थः। जगुः,—गीतवन्तः। विहितकर्मक्रियातन्त्रान्—विहितानि—प्रकटितानि, कर्मक्रियाणां—कार्य्यानुष्ठानानां, तन्त्राणि—प्रकरणानि यैः येषु वा तान्। ["विततक्रतुक्रियातन्त्रान्" इति पाठान्तरे—विततानि क्रतुक्रियाणां—यज्ञकर्म्मणां, तन्त्राणि यैस्ते] विद्याविसंवादकृताः,—विद्यानां—दर्शनादीनां, विसंवादेन—मतभेदेन, कृताः,—जनिताः, न तु मात्सर्य्यादिना।

(३) अतिरोषणः,—अतिकोपनः। प्रकृत्या—स्वभावेन, अन्यथा ब्रह्मसंसदि कथमेवमाचरेत् स्यात्। तारापतेः,—चन्द्रस्य। ["मन्दपालनाम्ना" इत्यत्र "मन्दुपालनाम्ना" इति पाठान्तरम्]। कलहायमानः,—कलहं कुर्व्वन्। गायन्—सङ्गीतस्वरेण पठन्। विस्वरम्—विकृताः स्वराः,—उदात्तादयः यस्मिन् तथाभूतं यथा तथा। दुर्व्वाससि तथा विस्वरं साम गायति यदि कश्चित् दोषमुत्कीर्त्तयति, तदा तं प्रति अनेन शापोत्सर्गः क्रियते इत्याशयेनाह, शापेति।—शापभयप्रतिपन्नमौनेषु—शापात् भयं शापभयं, तेन प्रतिपन्नम्—अङ्गीकृतं, मौनं यैः तथाभूतेषु। अन्यालापलीलया—अपरकथाच्छलेनेत्यर्थः। अवधीरयति—अवज्ञां कुर्व्वति, दुर्व्वाससं प्रतीति शेषः। कमलसम्भवे—पद्मयोनौ, ब्रह्मणीत्यर्थः। कुमारी—अनूढा बाला, कौमारव्रतं—ब्रह्मचर्य्यं व्रती वा। ["कुमारी" इत्यतः प्राक् "भगवती" इति विशेषणेन क्वचित् पाठः]

बालभावे भूषितनवयौवने वयसि वर्त्तमाना, गृहीत-चामरप्रचलभुजलता पितामहमुपवीजयन्ती, (४) निर्भर्त्सन-ताडनजातरागाभ्यामिव स्वभावारुणाभ्यां पादपल्लवाभ्यां समुद्भासमाना, शिष्यद्वयेनेव पदक्रममुखरेण नूपुरयुगलेन वाचालितचरणा, मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं बिभ्राणा जङ्घाद्वितयं, सलीलम् उत्कलहंसकुलकलाऽऽलापप्रलापिनि मेखलादाम्नि विन्यस्तवामहस्तकिसलया, विद्वन्मानसनिवास-लग्नेन गुणकलापेनेव अंसावलम्बिना ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृत-काया, भास्वदच्छनायकम् अनेकमुक्ताऽनुयातम् अपवर्गमार्ग-

---

—नेक भगवती—षाड्गुण्यषडैश्वर्यशालिनीत्यर्थः]। किञ्चिदनुक्तबालभावे—ईषद्विगल-च्छैशवे इत्यर्थः। गृहीतचामरप्रचलभुजलता—गृहीतेन चामरेण—वालव्यजनेन, प्रचला—चञ्चला, भुज एव लता यस्याः तथोक्ता, ["प्रचलभुजलता" इत्यत्र "प्रचलद्भुज-लता" इति पाठान्तरे—प्रचलन्ती भुज एव लता यस्याः सा]। पितामह—ब्रह्माणम्। उपवीजयन्ती—वीजनेन आराधयन्तीत्यर्थः।

(४) निर्भर्त्सनेति।—निर्भर्त्सनाय—शिष्ययोरुक्त दुर्व्वासः प्रति तिरस्काराय, ताडन—प्रहार, रोषाद्भूमिहननमित्यर्थः, तेन जात,—उद्भूत, राग,—लौहित्य ययोः तथाभूताभ्यां, स्वभावारुणाभ्यां—सहजरक्ताभ्याम्। समुद्भासमाना—सम्यक् विद्योतमाना। पदक्रममुखरेण—पदयोः क्रम,—विक्षेप, तेन मुखर—सशब्द, इत्यर्थः तेन। वाचालितचरणा—वाचालितौ—नदन्तौ, चरणौ यस्याः तथोक्ता। मदननगरतोरणस्तम्भविभ्रमं—मदनस्य—कामस्य, नगरम्—अवस्थानस्थान, तस्य तोरण—बहिर्द्वारं, ("तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः) तस्य स्तम्भौ तयोः विभ्रम इव विभ्रम,—विलासः यस्य तथाभूतम्। जङ्घाद्वितयम्—जङ्घायुगलम्। ["मदन" इत्यत्र "धर्म" इति पाठान्तरम् असङ्गतत्वादुपेक्ष्यम्]। उत्केति।—उत्कानाम्—उत्सुकानां, कलहंसानां कुलस्य कल—मधुरास्फुटरव, स एव आलाप,—आभाषणं, तद्वत् प्रलापिनि—मधुरास्फुटशब्दायमाने इत्यर्थः। मेखला-दाम्नि—काञ्चीस्रजि। विद्वन्मानसनिवासलग्नेन—विदुषां मानस—हृदयं, तत्र निवास,—अवस्थिति, तेन लग्न—संसक्तं तेन, गुणकलापेनेव—दाक्षिण्यशौचादि-गुणसमूहेनेव। अंसावलम्बिना—स्कन्धावलम्बमानेन, ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन। भास्व-

मिव हारमुरसा समुद्वहन्ती, (५) वदनप्रविष्टसर्वविद्या-वधूचरणालक्तकरसेनेव पाटलेन स्फुरता दशनच्छदेन विराज-माना, सङ्क्रान्तकमलासनकृष्णाजिनप्रतिमां मधुरगीताऽऽकर्णना-वतीर्णशशिहरिणाम् इव कपोलस्थलीं दधाना, तिर्यक् सावज्ञम् उन्नमितैकभ्रूलता, श्रोत्रमिव (६) विस्वरश्रवण-कलुषितं प्रक्षालयन्तीव अपाङ्गनिर्गतेन लोचनांशुजलप्रवाहेण इतरश्रवणेन च विकसितसितसिन्धुवारमञ्जरीजुषा हसतीव

भास्वन्मध्यनायकं—भास्वान्—दीप्यमानः, मध्यनायकः,—मध्यमणिः यस्य यत्र वा तम्; पक्षे—भास्वतः,—सूर्यस्य, सूर्यमण्डलस्येत्यर्थः, मध्यं तेन नयति सः, यदुक्तम्,—"परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखं हतः। द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ॥" इति। अनेकमुक्तागुणानुगतम्—अनेकाभिर्मुक्ताभिः,—मुक्ताफलैः, अनुगतं—ग्रथितम्, पक्षे,—अनेकैः मुक्तैः,—मोक्षगामिभिः, अनुयातम्—सेवितम्। अपवर्गमार्गमिव—मुक्तिपथमिव, अपवर्गमार्गस्य मुक्ताजालस्य च विशुद्धस्वच्छत्वात् तदौपम्यमुचितम्। हारं—मुक्ताकलापं, इदमन्वितम् अपवर्गस्य, तत्प्रसादप्राप्यत्वात् इति सङ्क्षेपः।

(५) वदनेति।—वदने—मुखे, प्रविष्टानां सर्वासां विद्यानामेव वधूनां—नारीणां, चरणेषु यः अलक्तकरसः,—लाक्षारसः तेनेव, अलक्तकरसरञ्जितेनेत्यर्थः, पाटलः,—रक्तः तेन। स्फुरता—विलसता। दशनच्छदेन—ओष्ठाधरेणेत्यर्थः। सङ्क्रान्तेति।—सङ्क्रान्ता—सङ्गता, कमलासनस्य—ब्रह्मणः, कृष्णाजिनस्य—कृष्णमृग-चर्मणः, प्रतिमा—प्रभा यस्मिन् तथाभूताम्, अत एव मधुरेति।—मधुरस्य गीतस्य आकर्णनाय—श्रवणाय, अवतीर्णः,—अवरूढः, उपस्थित इत्यर्थः, शशिनः,—चन्द्रस्य, हरिणः,—कलङ्करूपो मृगो यत्र तादृशीं, कपोलस्थलीं—गण्डदेशम्। तिर्यक्—कुटिलं यथा तथा। सावज्ञम्—अवज्ञया, विस्वरपाठकं दुर्वाससं प्रति जनितया अवज्ञया सह वर्तमानं यथा तथा। उन्नमितैकभ्रूलता—उन्नमिता—ऊर्ध्वं नीता, एका भ्रूलतेव यया तयाभूता। श्रोत्र—कर्णम्।

(६) विस्वरेति।—विस्वरश्रवणम्—विकृतस्वराकर्णनेन, कलुषितं—दूषितम्, अपवित्रमिति यावत्। अपाङ्गनिर्गतेन—नेत्रप्रान्तनिर्गतेन। लोचनांशुजलप्रवाहेण—लोचनस्य—नयनस्य, अंशव,—किरणा एव अम्बूनि तेषां प्रवाहः,—स्रोतः तेन, ["लोचनांशु" इत्यत्र "लोचनाम्बु" इति पाठान्तरम्]। इतरश्रवणेन—अपर

प्रकटितविद्यामदा, श्रुतिप्रणयिभिः प्रणवैरिव कर्णावतंसकुसुम-मधुकरकुलैः उपास्यमाना, सूक्ष्मविमलेन प्रज्ञाप्रतानेनेव अंशु-केनाच्छादितशरीरा, वाङ्मयमिव निर्मलं दिक्षु दशनज्योत्स्ना-लोकं विकिरन्ती देवी सरस्वती श्रुत्वा जहास।

(७) दृष्ट्वा च तां तथा हसन्तीं स मुनिः,—"आः पापे! दुर्गृहीतविद्यालवावलेपदुर्विदग्धे। माम् अपि उपहससि?" इत्युक्त्वा शिरःकम्पविशीर्य्यमाणबन्धविसरैः उन्मिषत्तडित्तन्तु-पिङ्गलिम्नो जटासञ्चयस्य रोचिषा सिञ्चन्निव रोषदहनद्रवेण

कर्णेन। विकसितेति।—विकसिता—विकाशं गता, या सिताम्बुजारस्य—शुक्ल पुष्पतरुविशेषस्य, मञ्जरी—वल्लरी, तदनुषा—तच्छालिना, अत एव हसतेव—दुर्वाससं प्रति अवहेलनजनितं हासं कुर्वतेव। प्रकटितेति।—प्रकटितः,—प्रकाशितः, विद्यामदः,—विद्याज्ञानताऽहङ्कारः यया तादृशी। श्रुतिप्रणयिभिः,—श्रुतिभिः,—कर्णैः सह, यः प्रणयः स विद्यते येषां ते, श्रुतिसुखजनकैरिति यावत्, मधुरध्वनिकारिभिरिति भावः, अन्यत्र,—श्रुतिषु—वेदेषु, प्रणयः,—सर्वोत्कर्षेण प्रियता, अनुराग इत्यर्थः, तद्वद्भिः। प्रणवैरिव—ब्रह्मप्रतिपादकमन्त्रविशेषैरिव। कर्णावतंस-कुसुममधुकरकुलैः,—कर्णभूषणीकृतपुष्पलग्नभ्रमरवृन्दैः, उपास्यमाना—सेव्यमाना। प्रज्ञाप्रतानेन—प्रज्ञा—प्रकृष्टा मतिः, तस्याः प्रतानः—प्रसरः तेनेव। अंशुकेन—वसनेन। वाङ्मयमिव—विद्यामिव। दशनज्योत्स्नालोकं—दन्तचन्द्रिकाप्रकाशमिव। विकिरन्ती—वर्षन्ती।

(७) दृष्ट्वेत्यादि।—स मुनिः तां तथा हसन्तीं दृष्ट्वा शापजलं जग्राहेत्यन्वयः। तथेति।—चरणताडनमुकुटिसखारपूर्वकमित्यर्थः। स मुनिः,—पूर्वकथितस्वरूपः। आः इति कोपद्योतकमव्ययम् [पापे" इत्यत्र "पापकारिणि" इति पाठान्तरम्]। दुर्गृहीतेति।—दुर्गृहीतः,—दुरभ्यस्तः, यः विद्यालवः,—विद्यालेशः, स्वल्पमात्रा विद्येत्यर्थः, तेन अवलेपः—गर्वः, तेन दुर्विदग्धा—दुर्विनीता, तत्सम्बुद्धौ। मामपि—त्रिजगत्प्रसिद्धतेजसं दुर्वाससमपीत्यर्थः। शिरःकम्पेति।—शिरसः कम्पेन—विधूननेन, विशीर्य्यमाणाः—विदार्य्यमाणाः, ये बन्धविसराः,—बन्धनसञ्चयाः तैः। उन्मिषत्—उद्यत्, तडित्तन्तुः—विद्युद्दामा, पिङ्गलिमा—पिङ्गलं यस्य तथाभूतस्य। जटासञ्चयस्य—जटासमूहस्य। ['शिरःकम्पशीर्य्यमाणबन्धविसरो-

दृश दिश, (८) कृतकालसन्निधानामिव अन्धकारितललाट-पट्टाष्टापदाम् अन्तकाल-पुरमण्डनपत्रभङ्गमकरिका भ्रुकुटि-माबध्नन्, अतिलोहितेन चक्षुषा अमर्षदेवतायै रुधिरोपहार-मिव प्रयच्छन्, निर्दयदष्टदशनच्छदो दन्तांशुच्छलेन भयपलाय-माना वाचमिव निरुन्धन्, अंसस्रसिनः शापशासनपट्टस्येव ग्रथ्नन् ग्रन्थिम् अन्यथा कृष्णाजिनस्य, स्वेदकणप्रतिबिम्बितैः

रुक्मिवल्पिङ्गलिम्नो जटाकलापस्य" इति पाठे,—शिरःकम्पेन क्षोभ्यमाणौ यौ चञ्चलौ तेन विश्रराणौ,—विस्रमरस्य, इतस्ततः इति यौजना, अत एव उत्क्षिप्त चयन्, पिङ्गलिमा—पिङ्गलं यस्य तथाभूतस्य, जटाकलापस्य—जटासमूहस्येत्यर्थः]। रोचिषा—अर्चिषा ("शोचिषा" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "रोचिः शोचिरुभे क्लीबे" इत्यमरः)। सिञ्चन्निव वर्षन्निव रोषदहनद्रवेण—कोपाग्निप्रस्रवेण।

(८) कृतेति।—कृतं कालस्य—अन्तकस्य, कृष्णवर्णस्य वा सन्निधानम्—उपस्थितिर्यया तथाभूताम्। अन्धकारितेति।—अन्धकारितम्—आकुञ्चितत्वेन दुष्प्रेक्ष्य, ललाटपट्टमिव अष्टापदं—हेम यया तादृशीम्, [एतेन भ्रुविचयाप्रकटीकृतस्वरूपत्वेन एतस्यादर्शनीयत्वं विस्पष्टम्]। अन्तकेति।—अन्तकस्य—यमस्य, यत् पुरम्—यत्र रोषकामिनीमित्यर्थः तस्य मण्डनाय—अलङ्करणाय, पत्रभङ्गस्य मकरिका—मकराकारकिमन्तुरच्छद इत्यर्थः ताम्, रूपकमलङ्कारः। ['अन्तकमण्डन—' इति पाठम्नु तन्मण्डनमकरिकाया अयुक्तत्वादपेक्ष्य]। भ्रुकुटिं—भ्रूभङ्गिम्, ("भ्रुवोर्मूलसमुत्क्षेपाद् भ्रुकुटिः परिकीर्तिता" इति कोषः)। आबध्नन्—कुर्वन्नित्यर्थः। अतिलोहितेन—अति रक्तेन। अमर्षदेवतायै—अमर्षः,—क्रोधः, तस्य अधिष्ठात्री या देवता तस्यै। रुधिरोप-हार—रक्तरूप पूजाद्रव्यम्। ["रुधिरोपहारम्" इत्यत्र "सरुधिरोपहारम्" इति पाठान्तरम्]। प्रयच्छन्—अर्पयन्। निर्दयेति।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, दष्टः दशनच्छदः,—ओष्ठः, अधरोष्ठ इति यावत् येन तथाभूत। दन्तांशुच्छलेन—दशनकिरणनिर्गमन-व्याजेन। भयपलायमाना—भयात्—शापादिनवचनादिति भावः, पलायमाना—प्रतिष्ठमानाम्। निरुन्धन्—निरुन्धन् कुर्वन्। ["निर्दयदष्टदशनच्छदभयपलाय-मानामिव वाचं रुन्धन् दन्तांशुच्छलेन" इति पाठे—निर्दयं यथा तथा दष्टः यो दशनच्छदः तस्मात् भयेन पलायमानामिवेति समासः]। अंसस्रंसिनः,—स्कन्धाव स्रंसिनः, स्रस्तादिति भावः। ["अंसस्रंसिन" इत्यत्र "अंसावस्रंसिन" इति पाठा-न्तरम्]। कृष्णाजिनस्य—कृष्णसारचर्मणः। शापस्य शासनपट्ट,—सनन्दफलक

मुनिमनुजवृन्दवन्दनीयां त्रिभुवनमातरं भगवतीं सरस्वतीं शप्तमभिलपसि ?" इत्यभिदधाना, (११) रोषविमुक्तवेत्रासनैः ओङ्कारमुखरितमुखैः उत्क्षेपदोलायमानजटाभारभरितशिरोभिः परिकरबन्धभ्रमितकृष्णाजिनच्छायाश्यामायमानदिवसैः (१२) अमर्षनिश्वासदोलाप्रेङ्खोलितब्रह्मलोकैः सोमरसमिव स्वेदविसरव्याजेन स्रवद्भिः अग्निहोत्रपवित्रभस्मस्मेरललाटैः

दूरीकरणमित्यर्थ यस्य तथोक्त, तत्सम्बुद्धि । क्वचित् पुस्तके "मुनिखेट ! अपसद ! निराकृत ।" इति प्रत्येक पृथक् पृथक् सम्बोधनपद दृश्यते, तत्र निराकृत ।—अस्वाध्याय इत्यर्थ]। आत्मस्खलितेति ।—आत्मन,—स्वस्य, स्खलित—दोष, विस्वरपठनजनितमिति भाव, तेन विलक्ष,—लज्जित, लज्जा प्राप्त योग्य इत्यर्थ, तत्सम्बुद्धि । सकलसुरेति ।—परस्परविरुद्धस्वभावाना सुरासुरमुनिमानवानामपि इत न कश्चिद्विशेष इति भाव । ["आत्मस्खलितविलक्ष ! कथ सकलसुरासुर—" इत्यत्र 'कथमात्मस्खलितविलक्ष सुरासुर—' इति पाठान्तर—आत्मन स्खलितेन विलक्ष,—लज्जा प्राप्तु योग्योऽपि त्वमित्यर्थ]।

(११) रोषेति ।—रोषेण—दुर्वाससं प्रति क्रोधेन, विमुक्तानि—त्यक्तानि, वेत्रासनानि—वेतसनिर्मितानि आसनानि यै तथोक्तै । ओङ्कारेति ।—ओङ्कारेण मुखरित—ध्वनित, मुख येषा तै, सतत प्रणवमुच्चरद्भिरिति भाव । उत्क्षेपेति ।—उत्क्षेपेण—उत्थानेन, दोलायमानै,—चलद्भिरित्यर्थ, जटाभारै,—जटासमूहै, भरितानि—आपूरितानि, शिरांसि येषा तै । ["जटाभारभरितशिरोभि इत्यत्र "जटाभारभरितदिशि" इति पाठान्तर—जटाभारै, भरिता,—व्याप्ता दिश यै तै]। परिकरेति ।—परिकरबन्धे,—कटिबन्धे, तेन भ्रमित—घूर्णित, यत् कृष्णाजिन तस्य छायया—कान्त्या, प्रभया इत्यर्थ ("छाया सूर्यप्रिया कान्ति प्रतिबिम्बमनातपे" इत्यमर) श्यामायमाना —कालिमानमापद्यमाना, दिवसा यै तथाभूतै, ["—कृष्णा—" इत्यत्र कृष्णाजिनाटोपच्छाया" इति पाठान्तरम्]।

(१२) अमर्षेति ।—अमर्षेण—क्रोधेन, य निश्वास स एव दोला—दोलनयन्त्र, पुरन्दरेन्द्र(?) ... नियामकेति भाव, तया प्रेङ्खोलित,—आन्दोलित, ब्रह्मलोक यै तथाभूतै । सोमरसमिव—सोमो नाम लताविशेष, तस्य रस तमिव । स्वेदविसरव्याजेन—घर्मसलिलच्छलेन । स्रवद्भि,—क्षरद्भि । अग्निहोत्रेति ।—अग्निहोत्रस्य पवित्र—विशुद्ध यत् भस्म तेन स्मेराणि—विकस्वराणि, ललाटानि येषा तै ।

कुशतन्तुचारुचामरचीरचीवरिभिः आषाढिभिः प्रहणीकृतदण्डकमण्डलुमण्डलैः मूर्तैश्चतुर्भिर्वेदैः सह वृषीमपहाय सावित्री समुत्तस्थौ।

(१२) ततः "मर्षय भगवन्! अभूमिरेषा शापस्य" इत्यनुनाथ्यमानोऽपि विबुधैः, "उपाध्याय! स्खलितमेकं क्षमस्व" इति बद्धाञ्जलिपुटैः प्रसाद्यमानोऽपि स्वशिष्यैः, "पुत्र! मा कृथास्तपसः प्रत्यूहम्" इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेशविवशो दुर्वासाः "दुर्विनीते! व्यपनयामि ते विद्यालवावलेपविभ्रमजनिताम् उन्नतिमिमाम्; अधस्तात् गच्छ मर्त्यलोकम्" इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विससर्ज। ततः प्रतिशापदानोद्यतां सावित्रीं "सखि! संहर रोषम्, असंस्तुतमतयोऽपि आत्मैव द्विजन्मानो माननीयाः" इत्यभिदधाना सरस्वती एव न्यवारयत्।

कुशेति।—कुशानां तन्तवः,—सूत्राणि एव, चारूणि—मनोज्ञानि, चामराणि येषां तथाभूताः कुशतन्तुचारुचामराः, तथा चीराणि—वस्त्रखण्डानि, चीवराणि—कौपीनानि च सन्ति येषां तथोक्ताः तैः। आषाढिभिः,—पालाशदण्ड आषाढः तद्वद्भिः, तथा चोक्तम्,—"आषाढस्त्री दण्डस्तु पालाशो व्रतचारिणाम्" इति। प्रहणीकृतेति।—प्रहणीकृताः,—प्रहरणार्थम् उद्धृताः, क्रोधादिति भावः, दण्डाः, कमण्डलुमण्डलानि—कमण्डलुसमुदायाः यैः तथाभूतैः। मूर्तैः,—देहवद्भिः। वृषीम्—आसनम् ("व्रतिनामासनं वृषी" इत्यमरः)।

(१२) तत इत्यादिके तच्छापोदकं विससर्जेत्यन्वयसम्बन्धः। मर्षय—क्षमस्व। अभूमिः—अस्थानम्, अयोग्यस्थानमित्यर्थः। अनुनाथ्यमानः,—प्रार्थ्यमानः। ["अनुशास्यमानः" इति पाठे—उपदिश्यमान इत्यर्थः]। उपाध्याय!—आचार्य! इति सम्बोधनम्। स्खलितम्—अपराधमित्यर्थः। प्रत्यूहं—विघ्नं, शापदाने तपसः क्षयादिति भावः। अत्रिणा—महातपसा स्वपित्रा इत्यर्थः। दुर्विनीते!—दुष्टे! व्यपनयामि—नाशयामि। विद्येति।—विद्यालवः,—विद्यालेशः, अल्पमात्रा इत्यर्थः, तेन यः अवलेपविभ्रमः,—गर्वातिशयः, तज्जनिता—तत्सम्भूताम्। उन्नतिमिति।—उद्देश्यस्याधःपतनेन समुचितोऽयं वाक्यविशेषः। अधस्तात्—अधोभूमिम्। विससर्ज—तत्याज, [illegible] इत्यर्थः। असंस्तुतेति।—न संस्तुता—न

(१४) अथ तां तथा शप्तां सरस्वतीं दृष्ट्वा पितामहो भगवान् कमलोत्पत्तिलग्नमृणालसूत्रामिव धवलयज्ञोपवीतिनीं तनुमुद्वहन्, उद्गच्छदच्छाङ्गुलीयकमरकतमयूखलताकलापेन त्रिभुवनोपप्लवप्रशमकुशापीडधारिणेव दक्षिणेन करेण निवार्य शापकलकलम्, अतिविमलदीर्घैर्भाविकृतयुगारम्भसूत्रपातमिव दिक्षु पातयन् दशनकिरणैः, सरस्वतीप्रस्थानमङ्गलपटहेनेव पूरयन्नाशाः स्वरेण सुधीरमुवाच,—"ब्रह्मन्! न खलु साधु-सेवितोऽयं पन्थाः, येनासि प्रवृत्तः; निहन्त्येष परस्तात्।

विरुद्धा, न सत्कृतेति यावत्, मति,—चित्त येषा तथाभूता। ["असमुतमतय" इत्यत्र "असत्कृतमतय" इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थ]।

(१४) अथेत्यादिके भगवान् पितामह सुधीरमुवाच इत्यन्वयसम्बन्ध। तथेति।—तेन प्रकारेण इत्यथ निर्दोषा सरस्वतीम् इत्याशय। कमलेति।—कमलात्—नारायणनाभिपद्मात् या उत्पत्ति,—जन्म, तस्येति भाव, तया हेतुभूतया लग्न—ससक्त, मृणालसूत्र योनिपद्मस्येति भाव यस्या तथाभूतामिव। धवलेति।—"भूमनिन्दाप्रशसासु नित्ययोगेऽतिशायने। ससर्गेऽस्तिविवक्षाया भवन्ति मतुबादय॥" इति प्रशसार्थे नित्ययोगार्थे वा "अत इनि ठनौ" (५।२।११५ पा०) इति मत्वर्थीय प्रत्यय "विशिकिसलयच्छेदपाथेयवन्त" इत्यादाविव बोध्य, न चात्, कर्मधारयानन्तरम् एकप्रमाणमानामके बहुव्रीहौ प्रतिपत्ति सम्भवति, अन्यत्र तु हृदिहयोग इति नियमबलस्य लघुवादिरुक्तम्। उद्गच्छदिति।—उद्गच्छन्—उदयमान, अच्छस्य—विशदस्य अङ्गुलीयकमरकतस्य—मरकतनिर्मिताङ्गुलीयकस्येत्यर्थ, मयूखलताकलाप,—किरणावलीसमूह यस्मात् तथाभूतेन। त्रिभुवनेति। —त्रिभुवनस्य—विश्वस्य, उपप्लव,—सङ्कट तस्य प्रशमाय—शान्त्यै कुशापीड —कुशतन्तुसमूह धारयतीति तथोक्तेनेव, कुशाना माङ्गलिकत्वेन अमङ्गलनाश कत्वादिति भाव। भावीति।—भाविन —भविष्यत, कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य, आरम्भे य सूत्रपात —सूत्रविन्यास तमिव। पातयन्—कुर्वन् इह कैरवधवलयंगतान् अनार्तिक क्रियार्थ, "सवस चानित वन्ध" इत्युदाहरणवज्ज्ञेय। दशनकिरणै, —दन्तमयूखै। सरस्वतीति।—सरस्वत्या,—शप्ताया इति भाव, प्रस्थान—ब्रह्मलोकात् मर्त्यलोके गमनमित्यर्थ, तस्य मङ्गलपटह,—माङ्गलिकवाद्यविशेष-स्तेन। सुधीर—सुगम्भीरम्। येनासि प्रवृत्त,—येन पथा प्रवृत्त,—प्रचलित-

(१५) उद्दामप्रसृतेन्द्रियवाजिसमुत्थापितं हि रजः कलुषयति दृष्टिम् अनक्षजिताम्। कियद्दूरं वा चक्षुरीक्षते? विशुद्धया हि धिया पश्यन्ति कृतबुद्धयः सर्व्वानर्थान् असतः सतो वा। निसर्गविरोधिनी चेयं पयःपावकयोरिव धर्म्मक्रोधयोः एकत्र वृत्तिः। आलोकमपहाय कथं तमसि निमज्जसि? क्षमा हि मूलं सर्व्वतपसाम्। परदोषदर्शनदक्षा दृष्टिरिव कुपिता बुद्धिर्न ते आत्मरागदोषं पश्यति। क्व महातपोभारवैवधिकता? क्व पुरोभागित्वम्? अतिरोषणश्चक्षुष्मान् अन्ध एव जनः। न हि कोपकलुषिता विमृशति मतिः कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं वा। कुपितस्य हि प्रथमम् अन्धकारीभवति विद्या, ततो भ्रुकुटिः। आदौ इन्द्रियाणि रागः समास्कन्दति, चरमं चक्षुः। आरम्भे तपो गलति, पश्चात् स्वेदसलिलम्।

सुयत्र, चत्ति—भवन्ति। निहन्त्येव,—एव,—पन्था, जिहन्ति, गच्छन्तीति शेष।

(१५) उद्दामेति।—उद्दामम्—उत्कृष्टं यथा तथा, प्रसृतानि—प्रवृत्तानि, प्रचलितानीत्यर्थ, इन्द्रियाण्येव वाजिन,—अश्वा तै समुत्थापित समुद्गतम्। रज —राग धूलिश्च। कलुषयति—आविलयति, कार्य्याकार्य्यदर्शनसामर्थ्यनाशं करोतीति भाव। अनक्षजिताम—अक्षाणि—इन्द्रियाणि जयन्तीति अक्षजित, ते न भवन्तीति अनक्षजित तेषाम् अजितेन्द्रियाणामित्यर्थ। कृतबुद्धय —संस्कृत-मतय। निसर्गविरोधिनी—स्वभाववैरिणी। पयःपावकयोरिव—जलानलयोरिव। महातपोभारवैवधिकता—महतां तपसा भारस्य वैवधिक,—वाहीं तस्य भाव तत्ता, ("वोढा भारस्य यौगलिर्जने वैवधिक स्मृत" इति कोष)। पुरोभागित्व—दोषैकदर्शित्वम्। ("दोषैकदृक् पुरोभागी" इत्यमरः)। विमृशति—विचारयति। प्रथमा—सर्व्वप्राथम्या, अन्धकारिणी—अन्धकाराच्छन्ना, कलुषितेति भाव। ["कुपितस्य प्रथमम् अन्धकारीभवति विद्या" इति पाठे—कुपितस्य विद्या—ज्ञान, प्रथमम्—आदौ, अन्धकारीभवति—आच्छन्नीभवतीत्यर्थ] तत,—तदनन्तरं, भ्रुकुटि,—भ्रूभङ्ग, भवतीति शेष। रागः,—समासक्ति, लौहित्यञ्च। समास्कन्दति—आक्रमयति। चरमं—पश्चात्, चक्षु समास्कन्दतीत्यन्वयः। आरम्भे, कोपस्येति

पूर्व्वमयशः स्फुरति, अनन्तरमधरः। कथं लोकविनाशाय ते विषपादपस्येव वल्कलानि जातानि? अनुचिता खलु अस्य मुनिवेशस्य हारयष्टिरिव हृतमुक्ता चित्तवृत्तिः। (१६) शैलूष इव वृथा वहसि कृत्रिमम् उपशमशून्येन चेतसा तापसाकल्पम्। अल्पमपि न ते पश्यामि कुशलजातम्। अनेनातिलघिम्ना अद्याप्युपर्य्येव प्लवसे ज्ञानोदन्वतः। न खल्वनेडमूकाः एडा जडा वा सर्व्वे एते महर्षयः। रोषदोषनिषद्ये! स्वहृदये निग्राह्ये किमर्थमसि निगृहीतवाननागसं सरस्वतीम्? एतानि तानि आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि, येषामियत्तां

र्थः। गलति—क्षरति क्षयोन्मुखीभवतीत्यर्थः। पूर्वं—प्राक्। अयशः,—अकीर्त्तिः। विषपादपस्येव—विषवृक्षस्येव। ["वल्कलानि" इत्यत्र "जटावल्कलानि" इति पाठे—जटाः,—शिखाः, निर्य्यासमिलितत्वेन परस्परं लग्नकेशाः इत्यर्थः मूलानि च। वल्कलानि—मुनिवस्त्राणि त्वचश्च। हृतमुक्ता—[illegible], सुवर्त्तुलमुक्ताफला च।

(१६) शैलूष इव—नट इव, "जायोपजीवी हि जनः शैलूषः कथितो बुधैः" इत्युक्तलक्षणो वा। उपशमशून्येन—शान्तिरहितेन। तापसाकल्पं—मुनिवेशम्। कुशलजातं—मङ्गलसमूहम्। अतिलघिम्ना—अतिलाघवेन। ज्ञानोदन्वतः,—ज्ञानसमुद्रस्य, उपरि एव प्लवसे—सन्तरसि न तु अभ्यन्तरं विशसीति भावः। अनेडमूकाः,—श्रोतुं वक्तुञ्चासमर्थाः। एडाः,—श्रुतिहीनाः। जडाः,—मूर्खाः। तदुक्तं,—"कथिता अनेडमूकाः श्रोतुं वक्तुञ्च खलु न ये शक्ताः। एडास्तु श्रुतिहीना जडास्तु मूर्खा बुधैः प्रोक्ताः" इति। ["अनेडमूकाः" इत्यत्र "अनेलमूकाः" इति पाठान्तरम्]। रोषेति।—रोषः,—क्रोध एव, दोषः तस्य निषीदति अस्यां निषद्या—आपणस्थली, तत्सम्बुद्धौ, हे रोषदोषाश्रय। इत्यर्थः, यद्वा—रोष एव दोषः तस्य निषद्या—आवास इव तादृशि। स्वहृदये—निजचित्ते। निग्राह्ये—निग्रहीतुमर्हे सतीत्यर्थः। अनागसं—निरपराधाम्, ("आगः पापापराधयोः" इति कोषः)। आत्मस्खलितेति।—आत्मनः—स्वस्य, स्खलितानि—प्रमादाः, तैः वैलक्ष्याणि—लज्जितानि, साधुजनानां मुखादर्शनविषयकभावविशेषाः ["आत्मस्खलितवैलक्ष्याणि" इत्यत्र "आत्मप्रमादस्खलितवैलक्ष्याणि" इति पाठान्तरे—आत्मनः प्रमादेन—अनवधानतया, यत् स्खलितम्, प्रमाद एव स्खलितम् इत्यर्थो वा]। इयत्ता—[illegible]

याति अविदग्धो जनः" इत्युक्त्वा पुनराह,—"वत्से सरस्वति! विषादं मा गाः, एषा त्वामनुयास्यति सावित्री, विनोदयिष्यति च अस्मद्विरहिताम्। आत्मजमुखकमलावलोकनावधिश्च ते शापोऽयं भविष्यति" इति। एतावदभिधाय विसर्जितसुरासुरमुनिमनुजमण्डलः ससम्भ्रमोपगतनारदस्कन्धविन्यस्तहस्तः समुचिताह्निककरणाय उदतिष्ठत्। सरस्वत्यपि शप्ता किञ्चिदधोमुखी (१७) धवलकृष्णशारां कृष्णाजिनलेखामिव तपसे दृष्टिमुरसि पातयन्ती सुरभिनिश्वासपरिमललग्नैर्मूर्त्तैः शापाक्षरैरिव षट्चरणचक्रैराकृष्यमाणा शोकशिथिलितहस्ता अधोमुखीभूतेनोपदिश्यमानमर्त्यलोकावतरणमार्गेव नखमयूखजालकेन नूपुररवव्याहारहूतैः भवन-

---

अविदग्धः,—मूढः। पुनराहेति।—वाच्यतान्तरत्वे एव अन्तरालेऽपि वाक्यक्रमे पुनरित्युपादानम्। विनोदयिष्यति—आनन्दयिष्यति। ["अस्मद्विरहिताम्" इत्यत्र "अस्मद्विरहदुःखिताम्" इति पाठान्तरम्]। समुचिताह्निककरणाय—समुचितं यत् आह्निकं—दिवसकार्यं, तस्य करणं तस्मै। सरस्वतीत्यादिके,—सरस्वत्यपि शप्ता इहगादित्यन्वयसम्बन्धः।

(१७) धवलकृष्णशारां—धवलं,—श्वेतं, कृष्णं,—नीलं ताभ्यां शारां—शबलां, मिश्रितवर्णामित्यर्थः ताम्, शारशब्देन धवलकृष्णामिति कथनेऽपि शारशब्देन सम्मिश्रवर्णद्वयप्रतीतिः स्फुटा। कृष्णाजिनलेखामिव—कृष्णमृगचर्मश्रेणीमिव। तपसे—तपश्चरणाय। षट्चरणचक्रैः,—भ्रमरनिकरैः। ["षट्चरणचक्रैः" इत्यत्र "षट्चरणकदम्बकैः" इति पाठान्तरम्]। शोकेति।—शोकेन—शापजनितेन दुःखेनेत्यर्थः, शिथिलितौ—स्रस्तौ, बलहीनौ इत्यर्थः, हस्तौ यस्याः सा। ["शोकशिथिलित—" इत्यत्र "शापशोकशिथिलित—" इति पाठान्तरम्]। अधोमुखीभूतेन—अधोमुखतां गतेन, य आश्रितोऽपि अन्याय्योपदेशं ददाति, स लज्जयाऽवश्यमधोमुखो जायते इति भावः। नखेति।—नखमयूखानां—नखकिरणानां, जालकं—समूहः तेन। नूपुरेति।—नूपुरयोः रवाः—निक्वणाः एव, व्याहाराः—वचनानि, ("व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः" इत्यमरः) तैः, हूता,—आकृष्टा ते। ["नूपुररवव्याहारहूतैः" इत्यत्र "नूपुरव्याहाराहूतैः" इति पाठान्तरम्]।

बालहंसकुलैः ब्रह्मलोकनिवासिहृदयैरिवानुगम्यमाना समं सावित्र्या गृहमगात्।

अत्रान्तरे सरस्वत्यवतरणवार्तामिव कथयितुं (१८) मध्यलोकमवततार अंशुमाली। क्रमेण च मन्दायमाने मुकुलितबिसिनीविरहव्यसनविषण्णसरसि वासरे, मधुमदमुदितकामिनीकोपकुटिलकटाक्षक्षिप्यमाण इव क्षेपीयः क्षितिधरशिखरमवतरति (१९) तरुणतरकपिलपललोहिते लोकैकचक्षुषि भगवति सवितरि, प्रस्नुतमहिषीयूथक्षरत्क्षीरधाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदक्षालितेष्विव दिग्

---

(१८) अंशुमाली—सूर्यः। मध्यलोकं—मर्त्यभूमिम्। ["मध्यलोकम्" इत्यत्र "मध्यमं लोकम्" इति पाठान्तरम्]। अत्रेत्यादिके,—सावित्री सरस्वतीमवादीत् इत्यन्वयसम्बन्धः। मन्दायमाने—प्राखर्य्यं विजहतीति यावत्। मुकुलितेति।—मुकुलितानां—मुकुलतां गतानां सङ्कुचितानामिति यावत्। बिसिनीनां—पद्मिनीनां, विरह एव—कान्तस्य सूर्यस्य विच्छेद एव इति यावत्, व्यसनं—दुःखं, तेन विषण्णं—विषादं गतम्, निष्प्रभमिव सौन्दर्यवर्जितानां पद्मिनीनां दर्शनादिति भावः, सरः—सरोवरं यस्मिन् तथाभूते। ["मुकुलितबिसिनीविसरव्यसनविषण्णसरसि" इति पाठे—विसरः,—समूह इत्यर्थः]। मधुमदेति।—मधुमदेन—मद्यपानजनितमत्तया, मुदिताः,—हृष्टाः, उद्दीप्तमन्मथा इति यावत् सम्भोगार्थिन्य इति भावः, याः कामिन्यः,—शृङ्गारार्थिन्यः प्रमदाः, तासां कोपेन—कथमयमिदानीमपि न सम्भोगान्तरायो न अस्तमेति इति कोपेन, कुटिलः—वक्रः यः कटाक्षः,—अपाङ्गवीक्षणं, तेन क्षिप्यमाणे इव—दूरीक्रियमाणे इव। क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्, अतिशीघ्रमित्यर्थः। क्षितिधरशिखरम्—अस्ताचलचूडाम्।

(१९) तरुणेति।—तरुणतरः—अतियुवा यः कपिः—वानरः, तस्य आननं—मुखं तद्वत् लोहिते,—रक्ते तस्मिन्। लोकैकचक्षुषि—लोकानां—जगताम्, एकम्—अद्वितीयं चक्षुः तस्मिन्, [लोकैकेत्यादिना सुरतान्तरायकर्तृत्वं सूच्यते]। प्रस्नुतेति।—प्रस्नुतानां—स्नुतानां, महिषीणाम् ऊधसः,—स्तनात्, क्षरन्ति यानि क्षीराणि—दुग्धानि, तेषां धारावत् धवलितानि—शुभ्राणि तेषु। आसन्नेति।—आसन्नः,—सन्निहितः, यः चन्द्रोदयः, तेन उद्दामः,—उद्वेलः, यः क्षीरोदः,—

ग्रामोपशल्यकेषु अपराह्णप्रचारप्रचलिते, चामरिणि चामीकर-तटताडनरटितरदने रदति (२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि स्वैरम् ऐरावते, प्रस्तुतानेकविद्याधराभिसारिकासहस्रचरणालक्तक-रसानुलिप्त इव प्रकटयति च तारापथे पाटलतां, तारापथ-प्रस्थित सिद्धदत्तदिनकरासमयार्घ्यावर्जिते रञ्जितककुभि, कुसुम्भभासि स्रवति पिनाकिप्रणतिमुदितसन्ध्यास्वेदसलिल इव

क्षीरसागरः, तेन क्षालितानि—धौतानि तेषु इव। [“प्रस्नुतसुखमाहेयीयूथक्षरत्क्षीरधाराधवलितेषु आसन्नचन्द्रोदयोद्दामक्षीरोदलहरीक्षालितेष्विव” इति पाठे माहेयी—गौः “माहेयी सौरभेयी गौः” इत्यमरः]। दिव्याग्रामोपशल्यकेषु—दिव्या आग्रामास्तेषाम् उपशल्यकानि—अन्तभागाः तेषु, (“ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्” इत्यमरः)। अपराह्णेति।—अपराह्णे—अह्नोऽपरभागे पश्चिमभागे इत्यर्थः, यः प्रचारः—प्रकर्षेण चरणं, तस्मै प्रचलिते,—प्रवृत्ते इति यावत् तस्मिन्। चामरिणि—चामरशालिनि। चामीकरेति।—अत्र चामीकरशब्देन सुमेरुर्लक्ष्यते, तथा च चामीकरस्य—सुवर्णस्य, सुमेरोरित्यर्थः, तटेषु यत् ताडनं—वप्रक्रीडेत्यर्थः, तेन रटिताः—ध्वनिताः, रदनाः—दन्ता यस्य तथाभूते। [“रटितरदने” इत्यत्र “रणितरदने” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः]। रदति—विलिखति।

(२०) सुरस्रवन्तीरोधांसि—मन्दाकिनीतटानि। स्वैरं—यदृच्छयेत्यर्थः। प्रस्तुतेति।—प्रस्तुतानां—प्रचलितानां कान्तं प्रति अभिसरन्तीनामित्यर्थः, अनेकासां—बह्वीनां विद्याधराभिसारिकाणाम्—अभिसारिणीनां विद्याधरीणामित्यर्थः, (“या दूतिकागमनकालमपाहरन्ती धीरा, स्मरज्वरभरातिपिपासितेव। निर्याति वल्लभजनाधरपानलोभात् सा कथ्यते कविवरैरभिसारिकेति॥” इत्युक्तेः) सहस्रस्य चरणालक्तकरसैः,—चरणनिहितलाक्षाद्रवैः, अनुलिप्त इव—अनुरञ्जित इव। प्रकटयति—प्रकाशयति। पाटलतां—रक्तताम्। तारापथे—नक्षत्रमार्गे, गगनवर्त्मनीत्यर्थः। तारापथेति।—तारापथेषु—गगनमार्गेषु, प्रस्थितैः,—प्रचलितैः, सिद्धैः—देवयोनिविशेषैः, दत्तानि दिनकराय—सूर्याय, यानि असमयार्घ्याणि—असामयिकदेयानि अर्घ्याणि, तैः आवर्जिते,—प्रकीर्णे तस्मिन्। रञ्जितककुभि—रक्तीकृतदिशि। कुसुम्भभासि—कुसुम्भः—रक्तपुष्पविशेषः, तद्वत् भाः,—दीप्तिः यस्य तादृशे। स्रवति—क्षरति सति। पिनाकीति।—पिनाकिने—हराय, या प्रणतिः,—प्रणामः, तत्र मुदिता—हर्षं गता, या सन्ध्या तस्याः स्वेदसलिल इव—घर्मोदक इव।

रक्तचन्दनद्रवे, वन्दारुमुनिवृन्दारकवृन्दबध्यमानसन्ध्याऽञ्जलिवने, (२१) ब्रह्मोत्पत्तिकमलसेवासमागतसकलकमलाकर इव राजति ब्रह्मलोके, समुच्चारिततृतीयसवनब्रह्मणि ब्रह्मणि, (२२) ज्वलितवैतानज्वलनज्वालाजटालाजिरेषु आरब्धधर्मसाधनशिबिरनीराजनेष्विव सप्तर्षिमन्दिरेषु अघमर्षणमुषितकिल्बिषगदोल्लाघलघुषु यतिषु सन्ध्योपासनासीनतपस्विपङ्क्तिपूतपुलिने प्लवमानपद्मयोनियानहंसदन्तुरोर्मिणि मन्दाकिनी-

वन्दारुमुनीति।—वन्दारुभिः,—वन्दनशीलैः, मुनिवृन्दारकाणां—मुनिमुख्यानां, वृन्दैः,—समूहैः, बध्यमानं—संयुज्यमानं, सन्ध्यायाम् अञ्जलिवनम्—अञ्जलिसमूहः यस्मिन् तथाभूते मुनिभिः सन्ध्यावन्दनार्थं क्रियमाणाञ्जलिपुटे इत्यर्थः।

(२१) ब्रह्मेति।—ब्रह्मणः उत्पत्तिः—जन्म यस्मात् तत् कमलं—नारायणनाभिपङ्कजमित्यर्थः, तस्य सेवार्थं समागताः सकलाः कमलाकराः—कमलसमूहाः, यद्वा—कमलाकराः—कमलश्रेष्ठाः, उत्कृष्टकमलानि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूते इव ("आकरो निकराभिज्ञस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते" इति मेदिनी)। राजति—दीप्यमाने। समुच्चारितेति।—समुच्चारितं तृतीयसवनं सायङ्कालिकस्नानं प्रातर्मध्याह्ने सायञ्च सोमयागैकदेशो वा तत् ब्रह्म—वेदः येन तथाभूते।

(२२) ज्वलितेति।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य वैतानज्वलनस्य—यज्ञीयाग्नेः ज्वालाभिः,—शिखाभिः जटालानि—व्याप्तानि अजिराणि—अङ्गनानि येषां तादृशेषु। आरब्धेति।—आरब्धं—कृतारम्भं, धर्मसाधनं—धर्मार्जनहेतुः शिबिरस्य—स्कन्धावारस्य, नीराजनं—शान्तिकर्मविशेषः, यद्वा—आरब्धं, धर्मसाधनं शिबिरे—सत्कर्मोपकरणसाधनस्कन्धावारे, नीराजनाख्यं शान्तिकर्म येषु तथोक्तेषु धर्मोपकरणसाधनादौ दोषा नान्तरायमुत्पादयेयुरिति हेतोः इति भावः। अघमर्षणेति।—अघानि—पापानि, मर्षयति—नाशयतीति अघमर्षणं,—वैदिकमन्त्रविशेषः, ("शमनं सर्वपापानां जप्यं त्रिरघमर्षणम्" इति स्मरणम्) तेन मुषितानि—हृतानि किल्बिषाणि—पापानि गदाः—रोगाः इव तैः उल्लाघाः—स्वस्थाः, अत एव लघवः,—सुखदेहाः इत्यर्थः तेषु, ["किल्बिषगदोल्लाघलघुषु" इत्यत्र "किल्बिषविषगदोल्लाघलघुषु" इति पाठान्तरे—किल्बिषाणि एव विषाणि, गदाः,—रोगाश्च इत्यर्थः]। यतिषु—संन्यासिषु। सन्ध्येति।—सन्ध्योपासनार्थम् आसीनानाम्—उपविष्टानां तपस्विनां पङ्क्तिभिः पूतानि—पवित्रीकृतानि, पुलिनानि

जले, जलदेवताऽऽतपत्रे पत्ररथकुलकलत्रावास पुरसौधे, निज-मधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि मुमुदिषमाणे कुमुदवने, दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरसपीतिव्रते, (२३) सुषुप्सति मृदुमृणालकाण्डकण्टककण्डूयनकुण्डलितकन्धरे धुतपक्षराजि-

—सैकतानि तथा नीरपरिव्यक्ततटानि अन्तर्ये यस्य तादृशि। प्लवमानेति।—प्लवमानः—सञ्चरन्, यः पद्मयोनिः—ब्रह्मा, यानहंसः—वाहनमरालः, तेन दन्तुराः—सञ्जातदन्ता इवेत्यर्थः, ऊर्मयः,—तरङ्गा यस्य तथोक्ते। ["प्लवमानलिनयोनियानहंसहासदन्तुरितोर्मिणि" इति पाठे—प्लवमानः यः नलिनयोनिः—पद्मयोनिः यानहंसः तस्य हासेन—उल्लासेन प्रभया वा दन्तुरिताः,—सवलिताः स्फुटदन्तलासहासाः दन्तुरा इवालोक्यन्ते इति भावः, ऊर्मयः,—तरङ्गा यस्य तथाभूते इति विग्रहः]। जलदेवतेति।—जलदेवतायाः—जलाधिष्ठात्र्या देव्या आतपत्रं—छत्रं तस्मिन् तथाभूते इत्यर्थः। पत्ररथेति।—पत्ररथानां—पक्षिणां कुलं—समूहः तस्य कलत्राणि—स्त्रियः, पक्षिण्य इत्यर्थः, तेषाम् आवासभूतं सौधं—हर्म्यभूतमित्यर्थः तस्मिन्। निजेति।—निजेन स्वकीयेन, मधुरसेन—मकरन्देनेत्यर्थः आमोदते—उल्लसतीति तथोक्ते। मधुकृतेति।—मधुना कृता मधुपानां—भ्रमराणां, मुत्—आनन्दो यत्र तथाभूते। ["निजमधुरसामोदिनि मधुकृतमधुपमुदि" इत्यत्र "निजमधुमधुरामोदिनि कृतमधुपमुदि" इति पाठे,—निजं मधुना—स्वकीयमकरन्देन सौरभ्येण वा मधुरः—मनोज्ञः, आमोदः—उल्लासः यस्य तथोक्ते कृता मधुपानां—भ्रमराणां मद्यपानां वा मुत् यत्र तथाविधे इति बोध्यम्]। मुमुदिषमाणे—विकाशं जिगमिषतीत्यर्थः, अन्यत्र—मोदितुमिच्छति प्रविशमान-गानरावादिगोष्ठीमिच्छे इति यावत्, "मधा क्रोशन्ति" इत्यादिवत् अर्थोऽयं। दिवसेति।—दिवसस्य अवसानेन ताम्यन्ति—क्लिश्यन्ति यानि तामरसानि—रक्त-पद्मानि तेषां मधुरसस्य पीतिः—पानं तेन सह वर्त्तमाना सपीति [अनेन समोत्कर्षं सूच्यते] व्रतं—नियमः यस्य तथाभूते युगपत् ताम्यत्तामरसमधुरस-पीतवतीत्यर्थः। ["दिवसावसानताम्यत्तामरसमधुरमधुसपीतिपीते" इति पाठे—दिवसावसानेन ताम्यताम्—अचिरं क्लिश्यतां तामरसानां मधुरस्य मधुनः सपीतिः,—सहपानं यथा तथा पीतं—पानं येन तथाभूते। "सपीतिपीते" इति पाठे—सपीतिः,—सहपानं तथा पीतं तथाभूते]।

(२३) सुषुप्सति—निद्रालसति। मृद्विति।—मृदुना—कोमलेन, मृणाल-

वीजितराजीवरजसि राजहंसपक्षे, तटलताकुसुमधूलिधूसरितहरिति सिद्धपुर-पुरन्ध्रिधम्मिल्लमल्लिकागन्धग्राहिणि मायन्तनि (२४) तनीयसि निशानिश्वाससन्निभे नभस्वति, सङ्कोचोदञ्चदुच्चकेसरकोटिसङ्कटकुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि षट्चरणचक्रे, नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुड्मलनिभे नभस्तलं

काण्डस्य—नालदण्डस्य, कण्टकेन यत् कण्डूयन—कण्डूतिः तेन कुण्डलिता—साचीकृतेत्यर्थः कन्धरा—ग्रीवा येन तादृशे। धुतेति।—धुताभिः—कम्पिताभिः, पत्रराजिभिः—पत्रसमूहैः, वीजितं—सञ्चालितम् उत्पातितमित्यर्थः राजीवानां—नीलकमलानां, रजः—परागः येन तथोक्ते। ["राजीवरजसि" इत्यत्र "राजीवसरसि" इति पाठान्तरे—राजीवसरः—पद्मसरोवरः येन तथोक्ते] तटेति।—तटेषु या लताः तासां कुसुमानि तेषां धूलिभिः—परागैः धूसरिता—धूसरा नीला, हरित्—दिक् येन तथोक्ते। सिद्धेति।—सिद्धानां—देवयोनिविशेषाणां पुरे—नगरे, याः पुरन्ध्र्यः,—स्त्रियः, तासां धम्मिल्लेषु—संयतकेशेषु, ("धम्मिल्लाः संयताः कचाः" इत्यमरः) याः मल्लिकाः,—मदयन्तीकुसुमानि, तासां गन्धग्राही—सौरभ-ग्राहीत्यर्थः तस्मिन्।

(२४) तनीयसि—मन्दसञ्चारिणि इत्यर्थः। निशानिश्वाससन्निभे—निशा—रजनी, नायिकेति भावः, तस्याः निश्वासः, तन्निभे—तत्सदृशे। सङ्कोचेति।—सङ्कोचे—निमीलने उदञ्चताम्—उद्गच्छताम् उच्चकेसराणाम्—उन्नतकिञ्जल्कानां ("किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) कोटिभिः—अग्रभागैः सङ्कटानि—व्याकीर्णानि, यानि कुशेशयानि—कमलानि, तेषां कोशाः,—अभ्यन्तरभागाः एव कुट्यः—कुड्यगृहाणि, तेषु कुटिलं—कुञ्चितं यथा तथा शेते इति तथाभूते। ["कुशेशयकोशकुटीकुटिलशायिनि" इत्यत्र "कुशेशयकोशकोटरकुटीशायिनि" इति पाठे—तादृशा ये कुशेशयकोशाः,—पद्ममुकुलानि तेषां कोटराण्येव—अभ्यन्तरा एव, कुटीराणि—क्षुद्रगृहाणि तेषु शेते इति तथोक्ते इत्यर्थः]। षट्चरणचक्रे—भ्रमरवृन्दे। नृत्येति।—नृत्येषु—नर्तनेषु उद्धूतानि—उत्पतितानि धूर्जटेः,—हरस्य जटाटव्याः,—जटाकलापात् अरण्यात् इत्यर्थः, यानि कुटजकुड्मलानि तन्निभे—तत्सदृशे नृत्यतो हरस्य जटाजूटात् उत्पतितकुटजकुड्मलसदृशे इत्यर्थः। ["नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुड्मलनिभे" इत्यत्र "नृत्योद्धूतधूर्जटिजटाटवीकुटजकुड्मलनिकरनिभे" इति पाठान्तरे—नृत्येषु उद्धूतानि—चलितानि, धूर्जटेः जटाटव्याः यानि कुटज-

(२५) स्तवकयति तारागणे, सन्ध्याऽनुबन्धताम्रे परिणमत्तालफलत्विषि कालमेघमेदुरे, मेदिनीं निमीलयति नववयसि तमसि तरुणतरतिमिरपटलपाटनपटीयसि समुन्मिषति यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककलिकाकदम्बके प्रदीपप्रकरे, (२६) प्रतनुतुहिनकिरणालोकपाण्डुनि आश्याननीलनीरमुच्यमानकालिन्दीकूलबालपुलिनायमाने शातक्रतवे, कथयति

कुटजनिकराधि—कुटजाना—गिरिमल्लिकाकुसुमाना, कुड्मलनिकराधि—कोरकसमूहा तस्मिन्]।

(२५) स्तवकयति—पुष्पस्तवकवदाचरतीत्यर्थ। सन्ध्येति।—सन्ध्याया अनुबन्धेन—अनुसरणेन, ताम्रे—ताम्रवर्णे तस्मिन्, अत एव परिणमदिति।—परिणमत्—परिपक्वतर सन्न्दत् यत् तालफल तस्य त्विष इव त्विष,—कान्तय यस्य तथाभूत। ["परिणमत्तालफलत्वक्त्विषि" इति पाठान्तरे,—तालफलस्य या त्वक्—वल्कल तस्या त्विष इव त्विष इत्यर्थ]। कालमेघमेदुरे—कालमेघ,—कृष्णमेघ, तद्वत् मेदुर,—स्निग्ध तस्मिन्। निमीलयति—स्थगयति, आच्छादयतीत्यर्थ। ["निमीलयति" इत्यत्र "मीलयति" इति पाठेऽपि—स एवार्थ]। नववयसि—अभिनवजाते इत्यर्थ। तमसि—तिमिरे। तरुणेति।—तरुणतराणाम्—अभिनवजाताना, तिमिरपटलानाम्—अन्धकारसमूहाना, पाटने—निरसने, पटीयान्—अतिशयेन पटु तस्मिन्। समुन्मिषति—ज्वलति। यामिनीति।—यामिनी एव कामिनी तस्या कर्णपूर,—कर्णभूषणम् एव, चम्पककलिकाकदम्बक तस्मिन् तस्मिन् इति भाव। प्रदीपप्रकरे—प्रदीपनिचये।

(२६) प्रतन्विति।—प्रतनुभि,—अचिरोदितत्वात् अल्पै तुहिनकिरणस्य—शीतरश्मे चन्द्रस्य, आलोकै,—उद्योतै ("आलोकौ दर्शनोद्योतौ" इत्यमर) पाण्डु तस्मिन्, पाण्डुवर्ण इत्यर्थ। ["प्रतनुतुहिनकिरणकिरणलावण्यालोकपाण्डुनि" इति पाठे—तुहिनकिरणस्य किरणाना—रश्मीना, लावण्यालोके—प्रभाप्रकाशे, पाण्डु तस्मिन्नित्यर्थ]। आश्यानेति।—आश्यानम्—ईषच्छुष्क, नीलनीर—कृष्णवर्णसलिल, मुच्यमान—त्यज्यमान, ["मुच्यमानम्" इत्यत्र "मुक्त" इति पाठे—मुक्त—त्यक्तम्] कालिन्दीकूलस्य—यमुनातीरस्य बालपुलिन—नवोत्थित सैकत तद्वदाचरतीति तस्मिन्। शतक्रतव,—यज्ञा यस्य स शतक्रतु,—इन्द्र, तस्य इद, यद्वा,—स अधिष्ठाता यस्य तत् शातक्रतवम्—ऐन्द्र-

तिमिरम् आशामुखे समुचि मेचकितविकचितकुवलयसरसि (२७) शशधरकरनिकरकचग्रहाविले विलीयमाने (२९) मानिनी मनसीव शर्वरीचिकुरचये चापचलिनि तमसि उदिते, भगवति (२८) उदयगिरितटनिकटकुहरहरिकरनख मुख निवह-हेतिनिहत निजहरिणगलगलितरुधिरचयनिचितमिव लोहितं

वपुः उदयरागधरमिव विभावरीवध्वा धारयति श्वेतभानौ, (२०) अचलच्युतचन्द्रकान्तजलधाराधौत इव अस्ते ध्वान्ते, (२१) गोलोकगलितदुग्धनिभरवाहिनि दन्तमयमकरमुख-महाप्रणाले इव पूरयितुं प्रवृत्ते पयोनिधिमिन्दुमण्डले, स्पष्टे प्रदोषसमये सावित्री शून्यहृदयामिव किमपि ध्यायन्तीं सखीं सरस्वतीमवादीत्,—"सखि! त्रिभुवनोपदेशदानदक्षायाः तव पुरो जिह्वा जिह्रेति मे जल्पन्ती। जानासि एव या दुरवस्थाः (२२) विसंष्ठुलाः गुणवत्यपि जने दुर्जनवन्निपतन्ति निर्दाक्षिण्याः क्षणभङ्गिन्यो नातिक्रमणीया न रमणीया दैवस्य

निचयेन निचितमित्यर्थः] अत एव लोहित—रक्तम्। उदयरागधरम्—उदये यो रागः,—लौहित्यं, तस्य धरतीति धरम्। ["उदयरागधरमिव" इत्यत्र "उदयरागधरमधरमिव" इति पाठान्तरे—उदयरागधरम्—उदयकालिकरक्तप्रकाशम, अधरमिव—निम्नोष्ठपुटमिव इत्यर्थः]। विभावरीवध्वा,—विभावरी—रात्रिरेव, वधूः तस्याः। श्वेतभानौ—श्वेतकिरणे, चन्द्रमसीत्यर्थः।

(२०) अचलेति।—अचलात्—उदयगिरेरित्यर्थः, च्युताना—निर्गलिताना, चन्द्रकान्ताना—मणिविशेषाणा, (ये चन्द्रोदये प्रस्रवन्तीति प्रसिद्धिः) जलधाराभिः धौतमिव—क्षालितमिव तस्मिन, अत एव अस्ते—ध्वंसं गते। ध्वान्ते—तमसि।

(२१) गोलोकेति।—गोलोकात्—गवां लोकात्, गोस्थानात् गोष्ठादित्यर्थः, मयूखनिचयाद् वा, ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः। घृणि—मयूख इत्यर्थः) गलितात्—निःसृतात्, दुग्धनिभरात् —क्षीरप्रस्रवात्, वहतीति तथाभूते। दन्तेति।—दन्तमय—गजदन्तनिर्मितमित्यर्थः, यत् मकरमुख—मकराख्य जलजन्तुवदनम्, तदेव महान् प्रणाल,—जलनिःसरण-मार्गः तस्मिन्निव। प्रवृत्ते—प्रवृत्ते। पयोनिधि—सागरम, ["पयोनिधिम्" इत्यत्र "पयोधिम" इति पाठान्तरम्] पूरयितुं—भर्तुम्, ["पूरयितुम्" इत्यत्र "आपूरयितुम्" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः]। सखीम्—प्रियसुहृदमित्यर्थः। पुरः,—अग्रतः। जिह्रेति—लज्जते। जल्पन्ती—आलपन्ती। दुरवस्थाः,—विपत्तीः आपादयितुं समर्थाः। ["या दुरवस्थाः" इत्यत्र "यान्यवस्थाः" इति पाठान्तरम्]।

(२२) विसंष्ठुलाः,—निर्मर्यादाः। निर्दाक्षिण्याः,—निष्ठुराः। दैवस्य—

वामा वृत्तयः। निष्कारणा च निकारकणिकाऽपि उद्वेजयति मनस्विनोऽपि मानसम् असदृशजनात् आपतन्ती। अनवरतनयनजलधारासिच्यमानः तरुरिव विपल्लवोऽपि सहस्रधा प्ररोहति। अतिसुकुमारञ्च जनं सन्तापपरमाणवो मालतीकुसुममिव म्लानिम् आनयन्ति। महताञ्च उपरि निपतन् अणुरपि सृणिरिव करिणां क्लेशः कदर्थनाय अलम्। (२२) सहजस्नेहपाशग्रन्थिबन्धनाय बान्धवभूता दुस्त्यजा जन्मभूमयः। दारयति दारुणः क्रकचपात इव हृदयं संस्तुतजनविरहः। मा न अर्हसि एवं भवितुम्। अभूमिः खलु असि दुःखक्ष्वेडाङ्कुरप्रभवाणाम्। अपि च पुराकृते कर्मणि बलवति शुभेऽशुभे वा फलकृति तिष्ठति अधिष्ठातरि

अदृष्टस्य। वामा—प्रतिकूला, या चणभङ्गिन्य,—क्षणमात्र विध्वंसिन्य, नातिक्रमणीया,—अतिक्रमितुमशक्या, ["नातिक्रमणीया" इत्यत्र "दुरतिक्रमणीया" इति पाठे—दुःखेनातिक्रमितुं शक्या इत्यर्थः]। वृत्तय—व्यवहारा, ता दुर्जनवत् गुणवत्यपि जने निपतन्तीति जानासीत्यन्वय। निष्कारणा—अहेतुका, निकारकणिका—परिभवलेश इत्यर्थ। उद्वेजयति—व्यथयति। ["उद्वेजयति" इत्यत्र "कलुषयति" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। असदृशजनात्—अयोग्यजनात्। विपल्लव,—विपदो लेश, पल्लवशून्यश्च। सन्तापपरमाणव,—खेदलेशा, उष्मबिन्दवश्च। आनयन्ति—प्रापयन्ति। अणुरपि—अल्पोऽपि। सृणिरिव—अङ्कुश इव। कदर्थनाय—व्यथनाय।

(२२) सहजेति।—सहज—स्वाभाविक, य स्नेहपाश,—स्नेह,—प्रणय एव, पाश,—रज्जु, तेन ग्रन्थिबन्धन यासां तथाभूता। क्रकचपात,—क्रकच,—करपत्रं, तस्य पात,—अङ्गेषु पातन, स इव संस्तुतजनविरह,—संस्तुता,—परिचिता, प्रणयिन इति यावत्, ("संस्तव स्यात् परिचय" इत्यमर) जना तेषां विरह,—विच्छेद। एवं भवितुम्—एवं स्वजनविरहिणी भवितुमित्यर्थ। अभूमि,—अयोग्यस्थानमित्यर्थं। दुःखेति।—दुःखमेव क्ष्वेड,—विष, तस्य अङ्कुरा—प्ररोह, तेषां प्रभवा,—पराक्रमा, वेगा इत्यर्थ तेषाम्, ["प्रभवाणाम्" इत्यत्र "प्रसवानाम्" इति पाठे—प्रसवानां—जन्मनामित्यर्थ]। पुराकृते—प्राक्तने इति यावत्।

पठे प्रष्टतञ्च कोऽवसरो विदुषि शुचाम्? इदन्तु ते त्रिभुवन-मङ्गलैककमलम् अमङ्गलभूता कथमिव मुखम् अपवित्रयन्ति अश्रुबिन्दवः? तदलम् अनया कथया; अधुना कथय, कतमं भुवो भागम् अलङ्कर्तुम् इच्छसि? कस्मिन् (२४) अवतितीर्षति पुण्यभाजि प्रदेशे ते हृदयम्? कानि वा तीर्थानि अनुग्रहीतुम् अभिलषसि? केषु वा धन्येषु तपोवनधामसु तपस्यन्ती स्थातुमभिवाञ्छसि? सज्जोऽयम् अनुसरणचतुरः सहपांशुक्रीडापरिचयपेशलः प्रेयान् सखीजनः। कृतक्षितितलावतरणसङ्कल्पा अनन्यशरणा चाद्यैव प्रभृति प्रपद्यस्व मनसा वाचा क्रियया च सर्वविद्याविधातारं धातारञ्च स्वश्रेयसाय (२५) स्वचरणरज-पवित्रितत्रिदशासुरमौलिं सुधासूतिकलिकाकलितावतंसकं

फलदातरि—शुभाशुभफलदातरि। अधिष्ठातरि—ईश्वरे। प्रष्ठे—सर्वश्रेष्ठे, तिष्ठतीत्यर्थः; तिष्ठतीत्यनेनान्वयः। विदुषि—विद्वज्जने, शुचां—शोकानाम्, अवसर,—स्थानं, कः?—न कोऽपीत्यर्थः, ईश्वरेच्छया शुभाशुभकर्मफलानि सर्वैरेव भुज्यन्ते, अतएव विद्वांसो न शोचन्तीति तात्पर्यम्। [“इदन्तु” इत्यत्र “इदञ्च” इति पाठान्तरम्]। अपवित्रयन्ति—अपवित्रं कुर्वन्ति।

(२४) अवतितीर्षति—अवतरितुमिच्छति। तीर्थानि—पुण्यक्षेत्राणि। सज्ज,—प्रस्तुतः, सह गन्तुमिति शेषः। अनुसरणचतुरः,—आनुगत्यनिपुणः। [“अनुसरणचतुर” इत्यत्र “उपचरणचतुर” इति पाठे—सेवाचतुर इत्यर्थः]। सहेति।—सह पांशुक्रीडया—धूलिक्रीडने यः परिचयः,—समासक्तिः, तेन पेशलः,—एकवशः इत्यर्थः, त्वदधीन इति यावत्। कृतेति।—कृतः,—विहितः, क्षितितले—भूमण्डले, अवतरणसङ्कल्पो यया तथाभूता। [“प्रेयान्··सङ्कल्पा” इत्यत्र ‘प्रेयान् सखीजनः चिन्तितप्रावर्त्तनाय’ इति पाठान्तरम्]। अनन्यशरणा—नास्ति अन्यत् शरणं—रक्षिता यस्याः तथोक्ता, (“शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरः)। प्रपद्यस्व—प्राप्नुहि, आश्रयेत्यर्थः, [“प्रपद्यस्व” इत्यत्र “प्रतिपद्यस्व” इति पाठान्तरम्]। धातारं—रचितारम्। स्वश्रेयसाय—निजमङ्गलाय। [“धातारञ्च स्वश्रेयसाय” इत्यत्र “दातारं च श्रेयसस्य इति पाठे—च श्रेयसस्य—मङ्गलस्य, दातारमित्यन्वयः]।

(२५) स्वचरणेति।—स्वस्य चरणरजसा—पदरेणुना, पवित्रिता,—शोधिता,

देवदेव त्रिभुवनगुरुं त्र्यम्बकम् अम्बिकापतिम्। अल्पीयसैव कालेन स ते शोकविरतिं करिष्यति" इति।

(२६) मुक्तमुक्ताफलधवललोचनजललवा सरस्वती प्रत्यवादीत्,—"प्रियसखि। त्वया सह विचरन्त्या न मे काचिदपि पीडाम् उत्पादयिष्यति ब्रह्मलोकविरहः शापशोको वा, केवलं कमलासनसेवासुखमार्द्रयति मे हृदयम्। अपि च, त्वमेव वेत्सि मे भुवि धर्म्मसाधनानि सर्वयोगयोग्यानि स्थातुम् स्थानानि" इत्येवमभिधाय विरराम। रणरणकोपनीयमानप्रजागरा च उन्मीलितलोचनैव तां निशामनयत्।

त्रिदशानां—देवानाम् असुराणाञ्च मौलयः—किरीटाः, धम्मिल्ला वा येन तथोक्तम्; ("मौली किरीटधम्मिल्लौ" इत्यमरः)। ["खचरणरजःपविचितत्रिदशासुरमौलिम्" इत्यत्र "चरणरजःपवित्रितत्रिदशासुरम्" इति पाठान्तरम्]। सुधेति।—सुधा—पीयूषं सूते अस्मात् इति सुधासूतिः,—चन्द्रः तस्य कला एव कलिका तया कल्पितः अवतंसकः—ललाटभूषणमिति यावत् येन तं, ["कलिकावतंसकम्" इत्यत्र "कल्पितकर्णावतंसम्" इति पाठे—कर्णावतंसः,—कर्णभूषणमित्यर्थः]। सः,—त्र्यम्बकः शोकविरतिं—शोकशान्तिं ["शोकविरतिं करिष्यति" इत्यत्र "शापशोकविरतिं वितरिष्यति" इति पाठान्तरम्]।

(२६) मुक्तेति।—मुक्ताः—पातिताः मुक्ताफलवत् धवलाः,—शुभ्राः, लोचनजललवाः—अश्रुबिन्दवः यया तथाभूता। ["मुक्तमुक्ताफल" इत्यादेः प्राक् "एवमुक्ता" इत्यधिकः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते]। आर्द्रयति—खेदयति। "धर्म्मसाधनानि" इत्यत्र "धर्म्मधामानि" इति पाठे—धर्म्मधामानि—धर्म्मचत्वराणीत्यर्थः। "सर्वयोगयोग्यानि" इत्यत्र च "समाधिसाधनानि योगयोग्यानि" इति पाठे—समाधिः,—चित्तैकाग्र्यं, तत्साधनानि योगः,—जीवात्मनो ऐक्यचिन्तनं, तद्योग्यानि। तदुक्तं,—"आदौ समाधिमातिष्ठेत् ततो योगमुपाचरेत्" इति]। रणरणकेति।—रणरणकेन—उत्कण्ठया, उपनीयमानः,—जायमानः, ["उपनीयमान" इत्यत्र "उपनीत" इति पाठे—जातः] प्रजागरः यस्याः तथोक्ता। ["उन्मीलितलोचनैव" इत्यत्र "अनिमीलितलोचनैव" इति पाठान्तरम्]।

(३७) अन्येद्युः उदिते भगवति त्रिभुवनशेखरे तुरङ्गमुखखुरखण्डखण्डायितखरखलीनकर्षणक्षतक्षरत्क्षतजेनेव पाटलितवपुषि उदयाचलशिखरचूडामणौ जरत्कृकवाकुचूडारुणारुणपुरःसरे विरोचने रोचमाने (३८) नातिदूरवर्त्ती पितामहविमानहंसपालः पर्य्यटन् अपरवक्त्रम् उच्चैः अगायत्,—

"तरलयसि दृशं किमुत्सुकामकलुषमानसवासलालिते ।
अवतर कलहंसि! वापिकां पुनरपि यास्यसि पङ्कजालयम् ॥२४॥"

---

(३७) अन्येद्युः,—अन्यस्मिन् दिवसे। ["अन्येद्युः" इत्यत्र "अपरेद्युः" इति पाठान्तरे—अपरदिवसे, तत्परदिने इत्यर्थः]। त्रिभुवनशेखरे—त्रिलोकीशिरोभूषणभूते इत्यर्थः। तुरङ्गेति।—तुरङ्गाणाम्—अश्वानां, सप्तानामिति शेषः, (अरुणसमाश्रयादिति भावः) मुखेषु खुरखण्डायिता—खण्डखण्डमध्यवन्तः इति यावत्, खराः,—तीक्ष्णाः, ये खलीनाः,—कविकाः, तेषां कर्षणेन क्षरत्—निःसरत्, अश्वानां मुखेभ्य इति भावः, यत् क्षतजम्—रक्तं तेनेव। [अत्र "खुरखण्डाय्यमानस्फुरत्खरखलीनक्षत-निजतुरगमुखच्छिन्नेन क्षतजेनेव" इति पाठे—खण्डखण्डाश्मानाः स्फुरन्तः ये खलीनाः तैः क्षतानि निजानां तुरगाणां मुखानि तेभ्यः छिन्नं—विकीर्णं, निर्गतमिति यावत् तेन]। पाटलितवपुषि—रक्तकलेवरे। ["उदयाचलशिखरचूडामणौ" इत्यत्र "उदयाचलचूडामणौ" इति पाठान्तरम्] जरदिति।—जरन्—स्थविरः, यः कृकवाकुः—ताम्रचूडः, तस्य चूडा—शिखा, तद्वत् अरुणः,—रक्तवर्णः, अरुणः,—निजसारथिर्यस्य तथाभूते। विरोचने—सूर्य्ये। रोचमाने—दीप्यमाने।

(३८) नातिदूरवर्त्ती—अनतिदूरस्थः। पितामहेति।—पितामहस्य—ब्रह्मणः, विमानहंसस्य—वाहनभूतमरालस्य, पालः,—रक्षकः। [अत्र "नातिदूरवर्त्ती विविध पितामहवाहनहंसकुलपालः" इति पाठान्तरम्]। अपरवक्त्र—तदाख्यम् आख्यायिकासु प्रसिद्धं वृत्तम्, तथा चाह भामहः,—"वक्त्रं चापरवक्त्रञ्च काले चाख्यायिकास्विति" इति।

तरलयसीति।—अकलुषम—अनाविलं, स्वच्छमित्यर्थं, मानसम्—तदाख्यं सरः इत्यर्थः, अन्यत्र,—अकलुषं—निर्मलं मानसम् यस्य सः अकलुषमानसो ब्रह्मा तस्मिन्, अथवा—अकलुषं मानसं येषां ते अकलुषमानसाः,—विद्वांसः तेषु, वासेन लालिता—विलासिता, तत्सम्बुद्धि हे अकलुषमानसवासलालिते! कलहंसि!—हे राजहंसि!

तच्छ्रुत्वा सरस्वती पुनरचिन्तयत्,—(३९) "अहमिवा-
नेन पर्य्यनुयुक्ता। भवतु, मानयामि मुनेर्वचनम्" इत्युक्त्वा
उत्थाय कृतमहीतलावतरणसङ्कल्पा परित्यज्य वियोगविक्लवं
स्वपरिजनं ज्ञातिवर्गमपरिगणय्य त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य चतुर्मुखं
कथमप्यनुनयन्ती निवर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता ब्रह्मलोकतः
सावित्रीद्वितीया निर्जगाम।

ततः क्रमेण (४०) ध्रुवपदप्रवृत्तां धर्म्मधेनुमिव अधो

अन्वय—कलहंसीव शुभाङ्गि। कमलवनविहारिणि। सरस्वति। किं—कथम्, उत्सुकाम्—उत्कण्ठाव्याकुलितामिति यावत्, कातरामिति भावः, इमं—हृदि, तरलयसि?—चञ्चलां विदधासि? वापिकां—दीर्घिकाम्, अन्यत्र,—उप्यन्ते कर्म्माणि अस्यामिति वापिका—कर्म्मभूमिरित्यर्थः ताम्, मर्त्त्यलोकमित्यर्थः, अवतर—अवतीर्णा भव। नचास्याः चिरस्थिति-रित्याह, पुनरिति।—पुनरपि पङ्कजानां—उत्तमानां काञ्चनकमलानाम्, आलयं तत्, मानसं सरः इत्यर्थः, अन्यत्र—पङ्कजालयं—पद्मयोनिं, यास्यसि—प्राप्स्यसि। अत्र श्लिष्टविशेषणमहिम्ना कलहंस्या वापिकाऽवतरणरूपात् अप्रस्तुतात् सरस्वत्या भूतलावतरण-रूपस्य प्रस्तुतस्यावगमात् अप्रस्तुतप्रशंसा नाम अलङ्कारः। अपरवक्त्राख्यं वृत्तम्॥ २४॥

(३९) अहमिवेति।—अनेन—वानरहस्तपालकेन, अहं पर्य्यनुयुक्तेव—व्यङ्ग्येन बोधितेव। मुनेः—दुर्वाससः। वचनं—शापवाक्यम्। मानयामि—अङ्गीकरोमि, प्रतिपालयामीत्यर्थः। वियोगविक्लवं—वियोगेन—सविच्छेदेन, विक्लवं—विह्वलं, कातरमित्यर्थः, ["वियोगविक्लवम्" इति पाठान्तरम्] अपरिगणय्य—अगणयित्वा। ["अवगणय्य" इति पाठान्तरम्। "अवगणय्य" इत्यधिकः पाठः क्वचित्, तत्र—अवगणय्य—सावित्रीं विना नान्यपरिजनेत्यर्थः]। चतुर्मुखं—ब्रह्माणम्। अनुनयन्ती—सान्त्वयन्ती। निवर्त्तितेति।—निवर्त्तिता,—मया सह मा गच्छतेति निषिद्धा, अनुयायिनः,—अनुगच्छन्तः, व्रतिनः—तापसाः, व्राता—सङ्घा यया तथोक्ता। ["अनुनयनिवर्त्तितानुयायिव्रतिव्राता" इति पाठान्तरम्]।

(४०) ध्रुवेति।—ध्रुवस्य—नित्यस्य वस्तुनः, विष्णोरित्यर्थः, पदात्—चरणात्, यद्वा—पदात्—तृतीयपदस्थापनस्थानात्, आकाशादिति यावत्, प्रवृत्तां—निःसृतां, ["ध्रुवपदप्रवृत्ताम्" इत्यत्र "ध्रुवप्रवृत्ताम्" इति पाठः—ध्रुवं—नित्यं, विदित्यर्थः, प्रवृत्तां] धर्म्मधेनुमिव—धर्म्मस्य धेनुं धर्म्मधेनुं,—होमधेनुमित्यर्थं तामिव।

धावमानधवलपयोधराम्, उद्धुरध्वनिम्, अन्धकान्तक-मौलिमालतीमालिकाम्, आलीयमानबालखिल्यरुद्धरोधसम्, (४१) अरुन्धतीधौततारवत्वचं, लङ्घत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरल-तरतारतारकां, तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलिनाम्, (४२) आप्लवनपूतपितामहपातितपितृपिण्डपाण्डुरितपारां, पर्यन्तसुखसुप्तसप्तर्षिकुशशयनसूचित-सूर्यग्रहणसूतकोपवासाम्,

---

अध इति।—अधो धावमानं—निःसरत्, धवलं—शुभ्रं, पयः,—जलं, धारयति या तादृशीम् अन्यत्र—अधो धावमानौ,—अधोमुखौ, धवलौ पयोधरौ,—स्तनौ यस्यास्ताम्। उद्धुरध्वनिम्—उद्धुरः,—उत्कटः, कलकलायमान इत्यर्थः ध्वनिः यस्यास्ताम्, अन्यत्र—उद्भटनिनादाम्। अन्धकेति।—अन्धको नाम कश्चिदसुरः, तस्य अन्तयति—नाशयतीति अन्तकः—विनाशकः, हर इत्यर्थः, तस्य मौलिः,—जटाजूटमिति भावः, तस्य मालतीमालिका—मालतीपुष्पमाला, तत्सदृशीमित्यर्थं ताम्। ["अन्धकान्तक" इत्यत्र "अन्धकमथन" इति पाठेऽपि—स एवार्थः]। आलीयमानेति।—आलीयमानैः,—अतिक्षुद्रत्वात् विलयं गच्छद्भिरिवेति भावः, बालखिल्यैः,—मुनिविशेषैः, रुद्धः—अधिष्ठितः रोधः,—तटं यस्याः ताम्।

(४१) अरुन्धतीति।—अरुन्धत्या—वशिष्ठपत्न्या, धौता—क्षालिता, तरोरिव तारवी—तरुसम्बन्धिनी, त्वक् यस्याः तथोक्ताम्। लङ्घत्तुङ्गतरङ्गतरत्तरलतर-तारतारकामिति।—लङ्घत्सु—चलत्सु तुङ्गेषु—उन्नतेषु, तरङ्गेषु—ऊर्मिषु तरन्त्यः,—प्रतिफलन्त्यः, तरलतराः,—अतिचञ्चलाः, ताराः,—महत्यः, तारकाः यस्याः ताम्। तापसेति।—तापसैः—मुनिभिः, वितीर्णानि—दत्तानि, तरलानि—तरङ्गसङ्गात् चञ्चलानि, तिलोदकानि—तिलयुक्ततर्पणसलिलानि, पुलिनेषु—सैकतेषु यस्याः ताम्। [अत्र "तापसवितीर्णतरलतिलोदकपुलकितपुलिनाम्" इति पाठे—तापसैः वितीर्णेन—दत्तेन, तरलेन तिलोदकेन पुलकितानि—उल्लासितानि, उद्भासितानीत्यर्थः, पुलिनानि यस्याः तामित्यर्थः।

(४२) आप्लवनेति।—आप्लवनेन—स्नानेन, पूतः,—पवित्रः, यः पितामहः,—ब्रह्मा, तेन पातितैः,—अर्पितैः, पितृपिण्डैः,—पितृभ्यः,—अग्निष्वात्तादिभ्यः, दत्तैः पिण्डैः, पाण्डुरितः,—पाण्डुवर्णीकृतः, पारः,—तटभूमिर्यस्यास्तादृशीं ताम्। पर्यन्तेति।—पर्यन्तेषु—प्रान्तदेशेषु सुखेन सुप्तानां—निद्रितानां, सप्तानाम् ऋषीणां—मरीच्यादीनां, कुशा एव शयनानि—शय्याः, तैः सूचितः,—अनुमितः, सूर्य-

(४३) आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानशिवार्चनकुसुमनिकरशारां, शिवपुरपतितनिर्माल्यमन्दारदामकाम्, (४४) अनादरदारितमन्दरदरीदृषदम्, अनेकनाकनायककामिनीकुचकलसलुलितविग्रहां, ग्राहग्रावग्रामस्खलितमुखरबहुस्रोतसं, (४५) सुषुम्नासूतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकिततीरां, धिषणाग्निकार्यधूम

ग्रहणस्य सूतकेन—अशौचेन, उपवास,—अनशनं यस्या तां, ["सूर्यग्रहण" इत्यत्र "सूर्यग्रह" इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थ]। सूर्यग्रहणजनिताशौचे समर्थ अनशनेन कृशामयनमधिशयानीति भाव। ["पर्यन्तसुप्तमुख" इत्यत्र "पर्यन्तसुप्त" इति पाठान्तरम्]।

(४३) आचमनेति।—आचमनेन शुचि,—पूत, य शचीपति,—इन्द्र, तेन मुच्यमाने,—अर्प्यमाणे, शिवार्चनकुसुमनिकरै,—शिवपूजापुष्पसमूहै, शारा—विचित्रवर्णा ताम्। [अत्र "आचमनशुचिशचीपतिमुच्यमानार्चनकुसुमनिकरशाराम्" इति पाठान्तरम्]। शिवेति।—शिवपुरात्—कैलासादित्यर्थ, पतित निर्माल्य—निवेदित, शिवायेति भाव, मन्दारदामकं—मन्दारपुष्पमाल्य यस्या तयोक्ताम्।

(४४) अनादरेति।—अनादरेण—अवहेलया, दारिता—खण्डिता, महाजवेनेति भाव, मन्दरदर्य्या,—मन्दराचलगुहाया, दृषद—प्रस्तरा यया ताम्। अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, नाकनायकाना—देवाना, या कामिन्य,—कान्ता, तासा कुचकलसै,—स्तनकुम्भै, लुलित—सञ्चालित, विग्रह—कलेवरं, जलरूपमिति भाव यस्या ताम्। [अत्र "अनेकनाकनायकनिकायकामिनीकुचकलशविलुलितविग्रहाम्" इति पाठे—अनेका,—बहव, नाकनायकाना निकायस्य—निवासस्य, या कामिन्य, तासां कुचकलशैर्विलुलित विग्रह यस्यास्तामित्यर्थ]। ग्राहेति।—ग्राहाणां—जलजन्तुभेदाना, ग्रावग्रामाणा—प्रस्तरसमूहानाञ्च, स्खलितेन—इतस्तत चलनेन, मुखराणि—शब्दितानि, बहूनि स्रोतांसि यस्या ताम्। [अत्र "ग्राहग्रावग्रामस्खलनमुखरितस्रोतसम्" इति पाठान्तरम्]।

(४५) सुषुम्नेत।—सुषुम्ना—रविरश्मिविशेष, तस्या सूत—उत्पन्न, य शशी—चन्द्र, तस्य सुधानाम्—अमृतानाम्, अमृतमयमयूखानामिति यावत्, शीकरस्तवकै,—बिन्दुगुच्छै, तारकित—तारकाराजितमिवेति भाव, तीर यस्या ताम्, ["सुषुम्नासूतशशिसुधाशीकरस्तवकतारकिततीराम्" इति पाठे—सुषुम्नाख्यरश्मिरूप सूतं,—निःसृतं, य शशी, [illegible]

धूसरितसैकता, सिद्धविरचितवालुकालिङ्गलङ्घनत्रासविद्रुतविद्याधरा, निर्मोकपट्टिकामिव गगनोरगस्य, (४६) लीलाललाटिकामिव त्रिपिष्टपस्य, विक्रयवीथीमिव पुण्यपण्यसञ्चयस्य, दत्तार्गलामिव नरकनगरस्य, अंशुकोष्णीषपट्टिकाम् इव सुमेरोः, दुकूलकदलिकामिव कैलासकुञ्जरस्य, पद्धतिम् इव अपवर्गस्य, (४७) नेमिमिव कृतयुगचक्रस्य,

रिति हत भार्वौ यत यायहरह भृशौ" इति। धिषणेति।—धिषणस्य—बृहस्पतेः, ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः) यत् अग्निकार्थम्—अग्निहोत्रव्यापारः, तस्य धूमेन धूसरितानि—मलिनीकृतानि, सैकतानि यस्याः ताम्। सिद्धेति।—सिद्धैः,—देवयोनिविशेषैः, विरचितानि—पूजार्थं विनिर्मितानि, यानि वालुकालिङ्गानि—वालुकामयशिवलिङ्गानि, तेषां लङ्घनात् त्रासेन—भयेन, सिद्धदेवशापशङ्कितेनेति भावः, विद्रुताः,—पलायिताः, विद्याधराः,—देवयोनिभेदाः यस्याः ताम्। निर्मोकपट्टिकामिव—कञ्चुकपटीमिव। ["निर्मोकमुक्तिमिव" इति पाठे—निर्मोकस्य—कञ्चुकस्य, मुक्तिं तामिव, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् मुक्तनिर्मोकमित्यर्थः]। गगनमेव उरगः,—सर्पः तस्य; [गगनस्य कृष्णवर्णत्वात् निर्मोकस्य शुक्लवर्णत्वाच्च तयोरौचित्यम्]।

(४६) लीलेति।—लीलाललाटिकामिव—विलासार्थं भालभूषणमिवेत्यर्थः। त्रिपिष्टपस्य—स्वर्गस्य यद्वा—त्रयाणां पिष्टपानां समाहार इति समासे त्रिपिष्टपं—त्रिलोकं तस्य, ["त्रिपिष्टपविटस्य" इति पाठे—त्रिपिष्टपमेव विटः,—धूर्त्तलम्पटविशेषः तस्य]। विक्रयवीथीमिव—विक्रयस्थानमिव, यद्वा,—विक्रयपरम्परामिव। पुण्यानि पण्यानीव—विक्रेयद्रव्याणीव, तेषां सञ्चयः,—समूहः तस्य, [अत्र "पुण्यपण्यस्य" इति पाठान्तरम्]। दत्तार्गलामिव—दत्ता अर्गला,—द्वाररोधकदण्डविशेषः यस्यां तामिव। नरकनगरस्य—नरकमेव नगरं तस्य, ["नरकनगरद्वारस्य" इति पाठान्तरम्] अंशुकेति।—अंशुकं—सूक्ष्मवसनं, तेन निर्मिता उष्णीषपट्टिका—शिरोवेष्टनपटी तामिव। ["सुमेरोः" इत्यत्र "सुमेरुनृपस्य" इति पाठे—सुमेरुर्नृप इव तस्य, उपमितिसमासः] दुकूलकदलिकामिव—वस्त्रनिर्मितवैजयन्तीमिव। ["दुकूल" इत्यत्र "दुगूल" इति पाठान्तरे—दुगूलशब्दः दुकूलसमानार्थको बोध्यः]। कैलासकुञ्जरस्य—कैलासः कुञ्जर इव तस्य कैलासाद्रिरूपगजस्य। पद्धतिमिव—सरणिमिव। अपवर्गस्य—कैवल्यस्य।

(४७) नेमिमिव—धारामिव। कृतयुगचक्रस्य—कृतयुगं—सत्ययुगं, चक्रमिव

सप्तसागरराजमहिषीं मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकम् अवातरत्, अपश्यत् च अम्बरतलस्थितैव हारम् इव वरुणस्य, आतपत्रनिकरमिव चन्द्राचलस्य, शशिमणिनिष्यन्दम् इव विन्ध्यस्य, कर्पूरद्रुमद्रवप्रवाहमिव दण्डकारण्यस्य, लावण्यरस-प्रस्रवणमिव दिशां, स्फटिकशिलापट्टशयनमिव अम्बरश्रिय', (४८) स्वच्छशिशिरसुरसवारिपूर्णं भगवतः पितामहस्य अपत्यं हिरण्यबाहुनामानं महानदं, यं जनाः शोण इति कथयन्ति। दृष्ट्वा च तं तदीयरामणीयकहृतहृदया तस्यैव तीरवासम् अरोचयत्, उवाच च सावित्रीं,—"सखि! मधुर-

---

तेस्य, पर्यायेण पवित्रतमत्वादिति भाव , अन्यत्,—कृता ,—निर्मिता ,युगा ,—युग-कालानि यैषां तथाभूतानि, धर्माणि यस्य तस्य, स्रष्टुरित्यर्थ । [अत्र "कृतयुगस्य" इति पाठान्तरम्]। सप्तेति।—सप्तानां सागराणां समाहार' सप्तसागरं तस्य ; यद्वा,—सप्त च ते सागराश्चेति सप्तसागरा , राजानं इव,तेषां महिषी—प्रधानपत्नी ताम्, यद्वा,—सप्तसागरराज ,—क्षीरसमुद्र , तस्य महिषी ताम् । ["अवातरत्" इत्यत्र "अवततार" इति पाठान्तरम्]। अम्बरतलस्थितैव—आकाशस्थितैव। हारमिव—मुक्तामाला मिव। वरुणस्य—जलाधिपते । आतपत्रनिकरमिव—छत्रपरम्परामिव, ["आतपत्र-निकरमिव" इत्यत्र "अवततनिर्झरमिव" इति पाठान्तरम्]। चन्द्राचलस्य—चन्द्राख्यस्य पर्वतस्य; शशिमणिनिष्यन्दमिव—चन्द्रकान्तमणिनिर्गतजलप्रवाहमिव। कर्पूरेति।—कर्पूरद्रुमस्य—कर्पूरतरो , द्रवप्रवाह ,—निष्यन्दपरम्परा तमिव। स्फटिकेति।—स्फटिकशिला—स्फटिकमणि , तस्या पट्टमेव शयनं—शय्या तदिव। ["स्फटिकशिला" इत्यत्र "स्फाटिकशिला" इति पाठान्तरे—स्फटिकमणिमयमित्यर्थं]। अम्बरश्रिय ,—गगनलक्ष्म्या । ["श्रिय" इत्यत्र "श्रिया" इति पाठान्तरम्]।

(४८) स्वच्छेति।—स्वच्छानि—निर्मलानि, शिशिराणि—शीतलानि, सुरसानि—सुस्वादूनि, वारीणि—जलानि, तै पूर्णं तम्। ["हिरण्यबाहुनामानम्" इत्यत्र "हिरण्यवाहनामानम्" इति पाठान्तरम्]। तदीयेति।—तस्य इदं तदीयं—शोण-सम्बन्धि, यत् रामणीयकं—मनोहारित्वं, तेन हृतम्—आकृष्टं, हृदयं यस्या तथाभूता। ["तदीयरामणीयकहृतहृदया" इत्यत्र "रामणीयकहृतहृदया" इति पाठान्तरम्]

मयूरविरुतय: (४९) कुसुमप्रांशुपटलसिकतिलतरुतला:, पुष्प-परिमलमत्तमधुपश्रेणीवीणारणितरमणीया: प्रीणयन्ति मां मन्दाकिनीद्युतेरस्य महानदस्योपकण्ठभूमय', पक्षपाति च मे मन: अत्रैव स्थातुम्" इति। अभिनन्दितवचना च "तथा" इति तया तस्य पश्चिमे तीरे वासमरोचयत्। एकस्मिंश्च शुचौ शिलातलसनाथे तटलतामण्डपे दृढबुद्धिं बबन्ध। विश्रान्ता च नातिचिरादुत्थाय सावित्र्या सार्द्धम् उच्चितार्चनकुसुमा सस्नौ। (५०) पुलिनपृष्ठप्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा च भक्त्या परमया पञ्चब्रह्मपुर:सरां सम्यङ्मुद्रां बबन्ध। विहितपरि॰

"तीरेवासमरोचयत" इत्यत्र "तीरे वासमरचयत्" इति पाठान्तरम्]। मयूरेति।—मधुरा,—मनोहारिण्य, मयूराणां विरुतय,—निनादा यत्र तथाभूता।

(४९) कुसुमेति।—कुसुमानां पांशुपटलै,—परागनिचयै, सिकतिला',—सैकतवन्त, तरुणा—वृक्षाणां, तला,—अधोदेशा यत्र तथाभूता। पुष्पेति।—पुष्पाणां परिमलन—सौरभेण मत्तानां मधुपानां—भ्रमराणां, श्रेणी—वृन्द, सैव वीणा, तस्या रणितेन—निनादेन, रमणीया। ['परिमलमत्तमधुपवेणी" इति पाठे—परिमलेन, पुष्पाणामिति भाव, मत्तानां मधुपानां वृषी—श्रेणीत्यर्थ]। मन्दाकिनीद्युत,—मन्दाकिन्या द्युतिरिव द्युतिर्यस्य तथाभूतस्य। ["रमयन्ति मां मन्दीकृतमन्दाकिनी-द्युते" इति पाठे—मन्दीकृता—खर्वीकृता मन्दाकिन्या द्युति येन तदाभूतस्येत्यर्थ]। पक्षपाति—प्रणयीत्यर्थ, आसक्तमिति यावत्। ["मन" इत्यत्र "हृदयम्" इति पाठान्तरम्। "वासमरोचयत्" इत्यत्र "समवातरत्" इति पाठान्तरम्]। शिला-तलसनाथे—शिलाखण्डसमन्विते। तटलतामण्डपे—तटस्थितलतानिर्मितगृहे। बबन्ध—कृतवतीत्यर्थं। सस्नौ—स्नातवती।

(५०) पुलिनेति।—पुलिनस्य—सैकतदेशस्य, पृष्ठ—उपरि, प्रतिष्ठापित—संस्थापितं शिवलिङ्गं यया तथोक्ता। ["प्रतिष्ठापितशिवलिङ्गा" इत्यत्र "प्रति-ष्ठितसैकतशिवलिङ्गा" इति पाठान्तरे—प्रतिष्ठित—स्थापित, सैकत—बालुकामयं, शिवलिङ्गं यया सा]। पञ्चेति।—पञ्चब्रह्माणि—सद्योजात-वामदेवाघोर-तत्पुरुष-ईशानरूपाणि, पुर:सराणि—अग्रगण्यानि यस्यां तादृशीं मुद्रां—कराङ्गुलिसंयोग-विशेषरूपां, सम्यक्—यथाविधि बबन्ध—कृतवतीत्यर्थ, प्रथमं सद्योजातपूजाविधा

करा अविगीताग्रहा अवनिपवनगगनतपनतुहिनकिरणदहनसलिलयजमानमयीर्मूर्त्तीरष्टावपि ध्यायन्ती सुचिरमष्टपुष्पिकामदात्। अयत्नोपनतेन फलमूलादिना अमृतरसमपि (५१) अतिशिशयिषमाणेन तेन च स्वादुना शिशिरेण श्रोणवारिणा शरीरस्थितिम् अकरोत्। (५२) अतिवाहितदिवसा च तस्मिन् एव लतामण्डपशिलातले कल्पितपल्लवशयना सुष्वाप। अन्येद्युरपि अनेनैव क्रमेण नक्तन्दिनम् अत्यवाहयत्।

यिनी, ततः वामदेवपूजासम्पादनी, तत्पश्चात् अघोरपूजासाधनी, तदनन्तरं तत्पुरुषार्चासम्पादनी, अनन्तरम् ईशानपूजाविधायिनीत्येवं पञ्चमुद्राविधानेन पञ्चब्रह्माणि पूजयामास इति भावः। विहितपरिकरा—कृतपूजाविधाना। अविगीताग्रहा—अविगीतः,—अनिन्द्यः, आग्रहः,—अभिनिवेशः यस्याः तथाभूता, एकाग्रचित्तेत्यर्थः। अवनीति।—अवनिः,—क्षितिः, पवनः,—वायुः गगनम्—आकाशं, तपनः,—सूर्य्यः, तुहिनकिरणः,—सोमः, दहनः,—अग्निः, सलिलं—जलं, यजमानः,—याज्ञिकः, एतन्मयीः,—एतदात्मिकाः ताः, अष्टौ मूर्त्तीः, शिवस्येति भावः। ["मुद्राबन्धविहितपरिकरा ध्रुवागीतिगर्भामवनिपवनवनगगनदहनतपनतुहिनकिरणयजमानमयीः" इति पाठान्तरे—मुद्राबन्धः,—आवाहनाद्यर्थं विशिष्टः कराङ्गुलिसन्निवेशविशेषः, तेन विहितः,—कृतः परिकरः—पूजाविधानं यस्याः तथाभूता, ध्रुवागीतिगर्भां—ध्रुवा—ध्रुवाख्या, गीतिः,—गीतविशेषः, छन्दोविशेषो वा, गर्भे—अभ्यन्तरे यस्याः ताम् अन्तराऽन्तरा गीतिपूर्विकाम् अष्टपुष्पिकां दत्तवतीत्यर्थः। वन—जलं, जलमयी मूर्त्तिरित्यर्थः]। ध्यायन्ती—चिन्तयन्ती। अष्टपुष्पिकाम्—अष्टौ पद्मादिपुष्पविशेषान्, यद्वा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकम् अष्टपुष्पिकाम्। अदात्—दत्तवती। अयत्नोपनतेन—अनायासोपलब्धेन। ["फलमूलादिना" इत्यत्र "फलमूलेन" इति पाठान्तरम्]।

(५१) अतिशिशयिषमाणेन—अतिशयितुमिच्छता। स्वादुना—सुस्वादुना, ["स्वादिना" इति पाठे—अतिस्वादवतेत्यर्थः]। शिशिरेण—शीतलेन। श्रोणवारिणा—श्रोणनदसलिलेन। शरीरस्थितिमिति—न स्वादनिभोजनम्। अन्येद्युः,—अन्यस्मिन्नहनि।

(५२) अतिवाहितदिवसा—अतिक्रान्तदिना।

एवमतिक्रामत्सु दिवसेषु, गच्छति च काले, (५३) याममात्रमिव गते रवौ इतरस्यां दिशि (५४) प्रतिशब्दपूरितगह्वरं गम्भीरतरं (५५) तुरङ्गमह्रेषितोद्दाममशृणोत्। उपजातकुतूहला च निर्गत्य लतामण्डपाद्विलोकयन्ती (५६) विकचकेतकगर्भपत्रपाण्डुरं रजःसङ्घातं नातिदवीयसि प्रदेशे सम्मुखम् आपतन्तम् अपश्यत्। क्रमेण च (५७) सामीप्योपजायमानाभिव्यक्तिनि तस्मिन् एव महति शफरोदरधूसरे रजसि पयसीव मकरचक्रं प्लवमानं पुरः प्रधावमानेन, (५८) प्रलम्बकुटिलकच-

(५३) याममात्रमिव—प्रहरमात्रमिव, गते—उदिते। ["याममात्रोद्भूते" "याममात्रोद्गते" इति पाठद्वये—प्रहरमात्रोद्गते इत्यर्थः]। इतरस्याम्—अन्यस्याम्। ["इतरस्याम्" इत्यत्र "उत्तरस्याम्" इति पाठान्तरम्। "दिशि" इत्यत्र "ककुभि" इति पाठान्तरम्]।

(५४) प्रतिशब्देति।—प्रतिशब्देन—प्रतिध्वनिना, पूरितानि गह्वराणि येन तम्। ["प्रतिशब्दपूरितनगगह्वरम्" इति पाठान्तरम्। "गम्भीरतरम्" इत्यत्र "गम्भीरतारतरम्" इति पाठे—गम्भीरश्चासौ तारः,—मन्द्रश्चेति गम्भीरतारः, अतिशयेन गम्भीरतारः गम्भीरतारतरः तम्]।

(५५) तुरङ्गेति।—तुरङ्गमाणां ह्रेषितानि—शब्दविशेषाः, तैरुद्दामम्,—उद्भटं तम्। ["तुरङ्गमह्रेषितोद्दामम्" इत्यत्र "तुरङ्गह्रेषितनादम्" इति पाठे—तुरङ्गाणां ह्रेषितमेव नादः,—निनादः तम्]।

(५६) विकचेति।—विकचम्—विकसितं यत् केतकगर्भपत्रम्, तद्वत् पाण्डुरम्—शुभ्रम्। ["केतक" इत्यत्र "केतकी" इति पाठान्तरम्]। रजःसङ्घातम्—धूलिसमूहम्। नातिदवीयसि—अनतिदूरवर्तिनीत्यर्थः। आपतन्तम्—आगच्छन्तम्।

(५७) सामीप्येति।—सामीप्येन—नैकट्येन, उपजायमाना अभिव्यक्तिः,—स्फुटता यस्य तादृशि। ["अभिव्यक्तिनि" इत्यत्र "अभिव्यक्ति" इति पाठे—अभिव्यक्ति यथा स्यात्तथा इति अस्मिन् पक्षे क्रियाविशेषणम्]। शफरेति।—शफरस्य—मत्स्यविशेषस्य उदरवत् धूसरे तस्मिन्। मकरेति।—मकरचक्रम्—मकराः,—जलजन्तुभेदाः, तेषां चक्रम्—समूहः तदिव। प्रधावमानेन—द्रुतगामिनेत्यर्थः

(५८) प्रलम्बेति।—प्रलम्बेन—प्रकर्षेण लम्बमानेन कुटिलेन—कुञ्चितेन,

पल्लवघटितललाटतटचूलिकेन, (५९) धवलदन्तपत्रद्युतिहसितकपोलभित्तिना, (६०) पिनद्धकृष्णागुरुपङ्कक्षुरणकषायकञ्चुकेन, (६१) उत्तरीयकृतशिरोवेष्टनेन, (६२) वामप्रकोष्ठनिविष्टहाटककटकेन, (६३) द्विगुणपट्टिकागाढग्रन्थिग्रथितासिधेनुना, सततश्यामकृशकर्कशशरीरेण, वनहरिणयूथेनेव

कम्,—केशः, पल्लव इव कोमलत्वात्, तेन घटिता—बद्धा ललाटतटे—भालदेशे, चूलिका—चूडा येन तथोक्तेन, ["ललाटतटचूलिकेन" इत्यत्र "ललाटजूटकेन" इति पाठे—स एवार्थः]।

(५९) धवलेति।—धवलस्य—श्वेतस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्मितकर्णाभरणभेदस्य, ["दन्तपत्र" इत्यत्र "दन्तपत्रिका" इति पाठान्तरम्] द्युतिः—प्रभा, तया हसिता—उद्भासिता कपोलभित्तिः—गण्डदेशः यस्य तेन।

(६०) पिनद्धेति।—पिनद्धः—परिहितः कृष्णागुरुपङ्कस्य—सुगन्धद्रव्यविशेषस्य, क्षुरणेन—विलेपनेन, कषायः—सुरभिः कञ्चुकः,—वारबाणः येन तेन। ["पिनद्धकृष्णागुरुपङ्ककल्कक्षुरणकल्मषशबलकषायकञ्चुकेन" इति पाठे—पिनद्धः,—बद्धः, कृष्णागुरुपङ्क एव कल्कः,—चूर्णं, तस्य क्षुरणात्—सम्पर्कात्, कल्मषशबलः,—सतोऽस्य वर्णनात् चित्रितः, कषायः,—सुरभिः कञ्चुको येन तथाभूतेन]।

(६१) उत्तरीयेति।—उत्तरीयेण कृतं शिरोवेष्टनम्—उष्णीषं येन तथोक्तेन।

(६२) वामेति।—वामे प्रकोष्ठे—"प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः" इत्युक्ते करावयवे निविष्टः—धृतः हाटककटकः—स्वर्णवलयं येन तथोक्तेन, ["हाटककटकेन" इत्यत्र "स्फुटहाटककटकेन" इति पाठान्तरे—स्फुट—सुव्यक्त इत्यर्थः]।

(६३) द्विगुणेति।—द्विगुणा—द्विरावृत्ता, या पट्टिका—पट्टवस्त्रखण्डः तस्या गाढेन—दृढेन, ग्रन्थिना ग्रथिता—बद्धा असिधेनुका—छुरिका येन तथोक्तेन, ["स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका" इत्यमरः]। ["द्विगुणपट्टपट्टिका" इति पाठान्तरे—पट्टस्य—पट्टवस्त्रस्य पट्टिका—खण्ड इत्यर्थः]। सततेति।—सततम्—अविरतम्, श्यामम्—आतपावसेवनात् कृष्णं, कृशं—क्षीणं, कर्कशं—कठिनञ्च शरीरं यस्य तेन। ["सतत" इत्यत्र "सततम्" इति पाठान्तरम्]। वनहरिणयूथेनेव—वनहरिणवृन्देनेव। ["वनहरिणयूथेनेव" इति पा॰—वनहरिणाः,—हि वनाभिः

मुहुर्मुहुः उड्डीयमानेन, (६४) लङ्घितसमविषमावटविटपेन, कोणधारिणा, कृपाणपाणिना च, (६५) सेवागृहीतविविध-वनकुसुमफलमूलपर्णेन, "चल चल, याहि याहि, अपसर्प अपसर्प, पुरः प्रयच्छ पन्थानम्" इति अनवरतकृतकलकलेन युवप्रायेण सहस्रमात्रेण पदातिबलेन सनाथम् अश्ववृन्दं ददर्श ।

(६६) मध्ये च तस्य सार्द्धचन्द्रेण मुक्ताफलजालिना विविध-रत्नखण्डखचितेन शङ्खक्षीरफेनपिण्डपाण्डुरेण क्षीरोदेनेव स्वयं

मुखे धावन्ति ते इत्यर्थः, तेषां यूथं तेनेत्यर्थः]। उड्डीयमानेन—अतिवेगेन धावतेति भावः। ["खमुड्डीयमानेन" इति पाठे—खम्—आकाशम्, उड्डीयमानेन—उत्पतता, अतिवेगेन धावतेत्यर्थः]।

(६४) लङ्घितेति।—लङ्घिताः,—अतिक्रान्ताः, समानां विषमाणाम् अवटानां—गर्तानाञ्च, समादिप्रदेशानामिति भावः, विटपाः,—विस्ताराः येन तथाभूतेन। कोण-धारिणा—लगुडधारिणेत्यर्थः, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने। एकदेशे गृहादीनामस्रौ च लगुडेऽपि च॥" इति मेदिनी)। कृपाणपाणिना—असिधारिणेत्यर्थः।

(६५) सेवेति।—सेवार्थं—स्वामिनः स्वाभीष्टदेवस्य वा सेवार्थं, गृहीतानि विविधानि वनस्य कुसुमानि फलानि मूलानि पर्णानि—पत्राणि च येन तथोक्तेन। याहि याहि—गच्छ गच्छ। अपसर्प—अपगच्छ। पुरः,—अग्रतः। प्रयच्छ—देहि। अनवरतकृतकलकलेन—अनवरतं—निरन्तरं, कृतः,—विहितः, कलकलः,—कोलाहलः येन तथोक्तेन। युवप्रायेण—तरुणबहुलेन। सहस्रं मात्रा—परिमाणं यस्य तेन, सहस्रसङ्ख्यकेन इत्यर्थः। पदातिबलेन—पदचारिसैन्येन, सनाथं—सहितम्।

(६६) मध्ये इत्यादिकौ—"तस्य च मध्ये अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानमद्राक्षीत्" इत्यन्वयसम्बन्धः। सार्द्धचन्द्रेण—अर्द्धचन्द्रेण समानं सार्द्धचन्द्रं तेन। मुक्ताफलजालिना—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालं—समूहः, मालेति भावः, सहता। ["मुक्ताफलजालमालिना" इति पाठे—मुक्ताफलानां जालं—समूहः, तस्य माला—स्रक्, तद्वतेत्यर्थः]। विविधेति।—विविधानां रत्नानां खण्डैः खचितं—संयुक्तं, घटितमित्यर्थः तेन। शङ्खेति।—शङ्खः क्षीरं—दुग्धं, फेनपिण्डः—फेनस्तवकः, तद्वत् पाण्डरं—धवलं तेन, ["फेनपिण्डपाण्डरेण" इत्यत्र "फेनपाण्डुरेण" इति

लक्ष्मीं दातुमागतेन गगनगतेन आतपत्रेण कृतच्छायम्, अच्छाच्छेन आभरणदीधितीनां निवहेन दिशामिव दर्शनानुरागलग्नेन चक्रवालेन अनुगम्यमानम्, आ नितम्बावलम्बिन्या मालतीशिखरस्रजा (६७) सकलभुवनविजयाय अर्जितया रूपपताकयेव विराजमानं, समुत्सर्पिभिः शिखण्डकपद्मरागमणेः अरुणैः अंशुजालैः (६८) अट्टय्यमानवनदेवताविसृष्टैः बालपल्लवैरिव प्रमृज्यमानमार्गरेणुम्, अरुणवपुषं,

---

पाठान्तरम्]। क्षीरोदेनेव—क्षीरसागरेणेव, सफेनत्वेनेति भावः। गगनगतेन—अन्तरीक्षवर्त्तिना। आतपत्रेण—छत्रेण। कृतच्छायम्—कृता छाया—अनातपं, कान्तिश्च यस्य तं, ("छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः)। अच्छाच्छेन—स्वच्छेन, अतिशोभनेन इत्यर्थः। ["अच्छेन" इति पाठान्तरम्]। आभरणदीधितीनां—भूषणकिरणानां, ["दीधितीनाम्" इत्यत्र "द्युतीनाम्" इति पाठान्तरे—द्युतीनां—प्रभाणाम् इत्यर्थः]। निवहेन—समूहेन। दर्शनानुरागलग्नेन—दर्शने—अवलोकने, यः अनुरागः,—आसक्तिः, तेन लग्नं—समासक्तं तेन। दिशां चक्रवालेन—मण्डलेन इव। आ नितम्बावलम्बिन्या—आ नितम्बं—नितम्बपर्य्यन्तम्, अवलम्बते इति तथोक्तया। ["आ नितम्बमवलम्बिन्या" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। मालतीशिखरस्रजा—मालतीकुसुमनिर्म्मितशिरोमाल्यया।

(६७) सकलेति।—सकलानां भुवनानां विजयाय—पराजयार्थम्, अर्जितया—सञ्चितया। ["विजयार्जितया" इति समस्तो वा पाठः]। रूपपताकयेव—सौन्दर्यवैजयन्त्येव। समुत्सर्पिभिः—समुद्गच्छद्भिः। ["उत्सर्पिभिः" इति पाठान्तरम्]। शिखण्डकपद्मरागमणेः,—शिखण्डक—शिरोभूषणं, तत् पद्मरागमणिः यस्य, अरुणैः,—रक्तैः, अंशुजालैः,—प्रभानिकरैः। ["शिखण्डखण्डिकापद्मरागमणेः" इति पाठे—शिखण्डखण्डिका—चूडाभरणमित्यर्थः। "अंशुजालैः" इत्यत्र "मयूखजालैः" इति पाठान्तरे स एवार्थः।

(६८) अट्टय्यमानेति।—अट्टय्यमानया वनदेवतया—वनाधिदेव्या, विसृष्टैः। बालपल्लवैरिव—नवकिसलयैरिव। प्रमृज्यमानमार्गरेणु—प्रमृज्यमानाः,—अपनीयमानाः, मार्गरेणवः,—वर्त्मगमनात् जाताः धूलयः यस्य तादृशम्। अरुणवपुषम्—आरक्तदेहम्। ["प्रमृज्यमानमार्गरेणुपरुषवपुषम्" इति पाठे—प्रमृज्य॰

(६९) वकुलकुड्मलमण्डलीमुण्डमालामण्डनमनोहारिणा कुटिलकुन्तलस्तबकमालिना मौलिना निमीलितातपम् आपिबन्तमिव दिवसं, (७०) पशुपतिमुकुटमृगाङ्क-द्वितीयशकलघटितस्येव (७१) सहजलक्ष्मीसमालिङ्गितस्य ललाटपट्टस्य मनःशिलापङ्कपिङ्गलेन लावण्येन लिम्पन्तम् इवान्तरिक्षम्, (७२) अभिनवयौवनावष्टम्भप्रगल्भदृष्टिपात-

---

मानं—परिक्षिप्यमाणं, मार्गरेणुभिः,—अध्वरजोभिः, परुषं—रूक्षं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतमित्यर्थः]।

(६९) वकुलेति।—वकुलकुड्मलानां—वकुलमुकुलानां, मण्डली—माला, मुण्डमाला इव, तया मण्डनं—शोभा, तेन मनोहारिणा, ["मनोहारिणा" इत्यत्र "मनोहरेण" इति पाठान्तरम्]। कुटिलेति।—कुटिलः,—भङ्गिमान्, यः कुन्तलानां—केशानां, स्तबकः,—गुच्छः, तेषां माला—समूहः तद्वता, मौलिना—किरीटेन, शिरोभूषणेनेत्यर्थः, ("मौली किरीटधम्मिल्लौ" इत्यमरः)। निमीलितातपं—निर्वापितसौरमयूखं, मौलिप्रभातिशय्यादिति भावः, ["मीलितातपम्" इति पाठोऽपि अभिन्नार्थः] अत एव दिवसम् आपिबन्तमिव—ग्रसन्तमिव, ["पिबन्तमिव" इति पाठान्तरम्]।

(७०) पशुपतीति।—पशुपतेः,—हरस्य, मुकुटं—शिरोभूषणभूतं, यः मृगाङ्कः,—अर्धचन्द्र इत्यर्थः, तस्य द्वितीयम्—अपरं, शकलं—खण्डं, तेन घटितस्येव—निर्मितस्येव इत्यर्थः, अर्धचन्द्राकृतेरिति भावः। ["पशुपतिजटामुकुटमृगाङ्क" इति पाठे—पशुपतेः जटासु यत् मुकुटं—मुकुटभूतं, मृगाङ्कः तस्येति योजना]।

(७१) सहजेति।—सहजा—स्वाभाविकी, या लक्ष्मीः,—शोभा, यद्वा,—सहजा—सहोत्पन्ना, या लक्ष्मीः,—पद्मालया, अतिसौभाग्यशालित्वात् श्रीः सततमेव सहोदरस्नेहेनावावसदित्याशयः, तया समालिङ्गितः,—समन्वितः तस्य। ललाटपट्टस्य—फलकवत्प्रशस्तभालदेशस्य। मनःशिलेति।—मनःशिला—रक्तवर्णः उपधातुविशेषः, तस्य पङ्कः,—घनद्रवः, तद्वत् पिङ्गलं—गौरमित्यर्थः, तेन। लावण्येन—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इत्युक्तलक्षणेन अङ्गप्रभाविशेषेण। लिम्पन्तं—सिञ्चन्तम्।

(७२) अभिनवेति।—अभिनवस्य—अचिरप्रवृत्तस्य, यौवनस्य अवष्टम्भेन—समाश्रयेण, ["यौवनारम्भावष्टम्भ" इति पाठे—यौवनारम्भेण च, अवष्टम्भः,—गर्व-

तृणीकृतत्रिभुवनस्य चक्षुषः प्रथिम्ना (७३) विकचकुवलय-कुमुदकमलसरःसहस्रसञ्छादितदशदिशं शरत्समयसम्पदमिव प्रवर्त्तयन्तम्, (७४) आयतनयनदीर्घसीमान्तसेतुबन्धेन (७५) ललाटपट्टिकाशशिमणिशिलातलगलितेन कान्ति-सलिलस्रोतसेव द्राघीयसा घोणावंशेन विराजमानम्, (७६) अतिसुरभिसहकारकालकर्पूरलवङ्गपारिजातपरिमल-लुब्धमत्तमधुकरकोलाहलमुखरेण मुखेन सनन्दनवनं वसन्त-

---

विशेष] प्रगल्भः,—प्रतिभाव्यञ्जकः, यो दृष्टिपातः,—अवलोकनविशेषः; तेन तृणीकृतं—तुच्छीकृतं, त्रिभुवनं येन तथाभूतस्य। प्रथिम्ना—विस्तारेण।

(७३) विकचेति।—विकचानां—विकसितानां, कुवलयानां—नीलोत्पलानां, कुमुदानां कमलानाञ्च सरःसहस्रैः,—सरोवरसहस्रैः, सञ्छादिता दश दिशो यया तथोक्ताम्। शरत्समयसम्पदमिव—शरत्कालिकश्रियमिव। [“शरदमिव” इति पाठान्तरे—शरत्कालमिव]। प्रवर्त्तयन्तम्—प्रकटयन्तम्।

(७४) आयतेति।—आयतयोः,—विशालयोः, नयनयोर्यो दीर्घः,—प्रशस्तः, सीमान्ते सेतुबन्धः तेन तथाभूतेन इत्यर्थः। [“आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन” इति पाठे—आयते नयने एव नद्यौ तयोः सीमान्तेषु सेतुबन्धः तेन, बद्धसेतु-भूतेन इत्यर्थः]।

(७५) ललाटेति।—ललाटपट्टिका—ललाटफलकम् एव, शशिमणिशिला तलं—चन्द्रकान्तपाषाणतलं, तस्मात् गलितं—निःसृतं तेन। कान्तिसलिलस्रोतसेव—लावण्यजलप्रवाहेणेव। [“ललाटपट्टिका” इत्यत्र “ललाटतट” इति पाठान्तरम्]। द्राघीयसा—अतिदीर्घेण। घोणावंशेन—नासादण्डेन इत्यर्थः। [“विराज-मानम्” इत्यत्र “शोभमानम्” इति पाठान्तरम्]।

(७६) अतिसुरभीति।—अतिसुरभि—अतिशयेन सौरभवत्, अत एव सह-कारः,—अतिसौरभं चूतफलं तन्मुकुलं वा, कालं—कक्कोलकं, कर्पूरं लवङ्गं पारिजातं—पारिजातकुसुमनिचयः, तेषां परिमलेषु लुब्धानां—लोलुपानां, मत्तानां मधुकराणां—भ्रमराणां, कोलाहलेन,—झङ्कारेण, मुखरं—सशब्दं तेन। सहकारादिभ्योऽपि मनो-हरसौरभशोभादिति भावः। [“सहकारकालकर्पूर मुख” इत्यत्र “सहकारकर्पूर-कक्कोललवङ्गपारिजातकपरिमलमुचा” इति पाठे—कक्कोलं—वनकर्पूरं, गन्धद्रव्यभेद इति यावत्, ततः पूर्ववत् द्वन्द्वसमासः, ततः तेषामिव परिमलं मुञ्चतीति तथोक्तेन]।

मिव वसन्तम्, (७७) आसन्नसुहृत्परिहाससम्भाषणेन उत्तान-मुखमुग्धहसितैः (७८) दशनज्योत्स्नास्नपितदिङ्मुखैः पुनः पुनर्नभसि सञ्चारिणं चन्द्रालोकमिव कल्पयन्तं, (७९) कदम्ब-मुकुलस्थूलमुक्ताफलयुगलमध्याध्यासितमरकतस्य त्रिखण्डकण्ठा-भरणस्य (८०) प्रेङ्खतः प्रभया समुत्सर्पन्त्या सकुसुमहरित-

---

सती "मत्तमधुकरकुलकोलाहलमुखरेण" इति पाठ] सनन्दनवन—नन्दनवन—तदाख्यदेवोद्यान तेन सह वर्त्तमानम्। वसन्तम्—वहिरन्तम्, सुखस्य नन्दनवनवर्त्तं सत्तसौरभशालित्वादिति भाव। ["वसन्तम्" इत्यत्र "वसन्तम्" इति पाठे—सुखेन—प्रारम्भेण सहकारादिपारिजातान्तानां प्रसूनसङ्घानां समुद्गमेनेत्यर्थः, वसन्त—तिष्ठन्त, विराजमानमित्यर्थः, युगपदेव तेषां तेषां समुद्गमादिति भाव, वसन्त—वसन्तनामकम् ऋतुमिव, यद्वा—सहकारः,—सुगन्धद्रव्यभेद सहकारफलेन क्रियते, पारिजातक,—अनेकद्रव्यसंस्कृत सुखवासविशेष, वसन्तस्यैवविधेनैव सुखेन प्रारम्भोपलक्षितो भवति]।

(७७) आसन्नेति।—आसन्नेन—सन्निहितेन सहचारिणेत्यर्थः, सुहृदा—मित्रेण, सह यत परिहाससम्भाषण—नर्मालाप तेन। उत्तानेति।—उत्तानस्य—उन्नमितस्येत्यर्थः, मुखस्य मुग्धानि—मनोज्ञानि हसितानि—स्मितानि तैः। ["आसन्नसुहृत्परिहासभावनोत्तानितमुखमुग्धहसितैः" इति पाठे—आसन्नेन सुहृदा च परिहास तस्य भावना—भावावबोध, तस्मिन् उत्तानितम्—उन्नमितं, यत् मुख तस्य मुग्धानि हसितानि तैः]।

(७८) दशनेति।—दशनानां—दन्तानां, ज्योत्स्नया—प्रभयेत्यर्थः, स्नपितानि—आप्लावितानि धौतानीति यावत, दिङ्मुखानि येषु तथोक्तैः। कल्पयन्त—निर्माययन्तम्।

(७९) कदम्बेति।—कदम्बमुकुलवत स्थूल यत मुक्ताफलयुगल—मौक्तिक युग्म, तस्य मध्यम अध्यासितम्—अधिष्ठितं मरकत—तदाख्य रत्न यस्य यत्र वा तथाभूतस्य। त्रिखण्डकण्ठाभरणस्य—त्रिगुणकण्ठहारस्येत्यर्थः, द्वयोर्द्वयोर्मुक्ताफलयो-र्मध्ये मरकतरत्नग्रथितत्रिराहतहारस्येति भाव। ["त्रिकण्टककर्णाभरणस्य" इति पाठे—त्रीणि कण्टकानि—कण्टकसदृश्य शलाका इत्यर्थ यत्र तादृश यत कर्णाभरण—कर्णभूषण तस्येत्यर्थ]।

(८०) प्रेङ्खत,—दीप्यमानस्य, ज्वलत इत्यर्थ, दोलायतो वा। समुत्सर्पन्त्या—समुद्गच्छन्त्या। सकुसुमेति।—कुसुम,—पुष्पसहित, हरित,—हरिद्वर्ण,

कुन्दपल्लवकर्णावतंसमिवोपलक्ष्यमाणम्, (८१) आमोदि-मृगमदपङ्कलिखितमकरमुखपत्रभङ्गभास्वरं भुजयुगलम् उद्दाम-मकराक्रान्तशिखरमिव मकरकेतुदण्डद्वयं दधानं, धवलब्रह्म-सूत्रसीमन्तितं, (८२) सागरमथनसामर्थ्यगङ्गास्रोतःसन्दानित-मिव मन्दरं देहमुद्वहन्तं, (८३) कर्पूरक्षोदमुष्टिच्छुरण-पांशुलेनेव युवतीजनकुचचक्रवाकमिथुनविपुलपुलिनेन उरः-स्थलेन स्थूलभुजायामपुञ्जीकृतं, पुरो विस्तारयन्तमिव दिक्-

कुन्दपल्लव कर्णावतंस,—कर्णभूषणं यस्य तथाभूतमिव। ["कृतसकुसुमहरितकुन्दपल्लवकर्णावतंसम्" इति पाठे—कृत सकुसुम हरित कुन्दपल्लव कर्णावतंसः,—कर्णभूषणं येन तथोक्तमित्यर्थः]।

(८१) आमोदीति।—आमोदी—सौरभवान्, यः मृगमदपङ्कः,—कस्तूरिकायाः घनरसः, तेन लिखितं—चित्रितं, मकरमुखं,—मकराख्यजलजन्तुमिदवदनरूपं इति यावत्, पत्रभङ्गः,—पत्ररचना, तेन भास्वरं—राजमानम्। ["पङ्कलिखितपत्रभङ्गभास्वरम्" इति पाठे—पङ्केन—घनद्रवेण, लिखितः यो पत्रभङ्गः, तेन भास्वरम्] भुजयुगलं—बाहुयुग्मम्। उद्दामेति।—उद्दामेन—उत्कटेन, मकरेण आक्रान्तं शिखरम्—अग्रभागं यस्य तादृशम्। मकरकेतुदण्डद्वयं—कामस्य दण्डयुगलम्। ["मकरकेतुकेतुदण्डद्वयम्" इति पाठे—मकरकेतोः केतुदण्डद्वयं—ध्वजयष्टियुगलम्]। धवलेति।—धवलेन—शुभ्रेण ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन, सीमन्तितं—संयतं सन्नद्धमित्यर्थः।

(८२) सागरेति।—सागरस्य—क्षीरोदस्य, मथनेन सामर्थ्यं—सक्रोधा, पतिद्रोहादिति भावः, या गङ्गा तस्याः स्रोतसा—प्रवाहेण, सन्दानितमिव—बद्धमिव। मन्दरं—मन्दराचलम्।

(८३) कर्पूरेति।—कर्पूरस्य क्षोदः,—चूर्णं तस्य मुष्टिः,—मुष्टिपूतकर्पूरचूर्णमित्यर्थः, तस्य छुरणं—लेपनमिति यावत्, तेन पांशुलं—धवलमित्यर्थः तेन। ["कर्पूरक्षोदच्छुरणपांशुलेन" इति पाठान्तरम्]। युवतीति।—युवतीजनस्य कुचावेव—स्तनावेव चक्रवाकमिथुनं, तस्य विपुलं—उन्नतं, पुलिनं—सैकतं तेनेव। ["कान्तोत्तुङ्गकुचचक्रवाकयुगलविपुलपुलिनेन" इति पाठे—कान्तायाः उत्तुङ्गकुचावेव चक्रवाकयुगलं तस्य विपुलं पुलिनं तेनेत्यर्थः]। उरःस्थलेन—वक्षःस्थलेन। स्थूलेति।—स्थूलौ,—पीवरौ, भुजयोः आयामेन—दैर्घ्येण, पुञ्जीकृतं—समा-

चक्रं, पुरस्तात् ईषत् (८४) अधोनाभिनिहितैककोणकमनीयेन पृष्ठतः कक्ष्याधिक्षिप्तपल्लवेनोभयतः संवलनप्रकटितोरुविभागेन हारीतहरिता निबिडनिपीडितेन अधरवाससा (८५) विभक्ततनुतरमध्यभागम्, अनवरतश्रमोपचितमांसकठिनविकटमकरमुखसंलग्नजानुभ्यां (८६) विशालवक्षःस्थलोपलवेदिकोत्तम्भनशिलास्तम्भाभ्यां चारुचन्दनस्थासक-

---

र्त्तम। ["पुञ्जितम्" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। दिक्चक्रं—दिङ्मण्डलं, पुनः विस्तारयन्तमिव—प्रसारयन्तमिव। पुरस्तात्—अग्रे।

(८४) अधोनाभीति।—नाभेरधः,—अधोनाभि, तत्र निहितः एकः कोणः,—अग्रविशेषः, तेन कमनीयं—मनोज्ञं तेन। पृष्ठतः—पश्चाद्भागे। कक्ष्येति।—कक्ष्यया—काञ्च्या, मेखलया इत्यर्थः, ("कक्ष्या दृष्टिकायां स्यात् काञ्च्यां मध्येभबन्धने" इति मेदिनी) अधिक्षिप्तः,—संयतः, पल्लवः,—प्रान्तभागो यस्य तेन। ["कक्ष्याधिकक्षिप्त" इति पाठे—कक्ष्यायाम् अधिकं यथा तथा क्षिप्तः,—निहितः, लम्बमान इत्यर्थः, पल्लवः यस्य तेन] उभयतः,—उभयोः भागयोः। संवलनेन—सङ्कोचनेन, प्रकटितः,—प्रकाशितः, ऊर्वोर्विभागः येन तादृशेन, ["विभागेन" इत्यत्र "त्रिभागेन" इति पाठान्तरे—ऊर्वोः,—पादयोः, (ऊरुशब्दोऽत्र पादमात्रोपलक्षकः) त्रिभागः,—तृतीयो भागः, अर्द्धप्रदेश इत्यर्थः येन तादृशेन]। हारीतहरिता—हारीतः,—पक्षिविशेषः, तद्वत् हरित्—नीलवर्णमित्यर्थः तेन। ["हारीतहरितेन" इति पाठेऽपि स एवार्थः], निबिडनिपीडितेन—सुदृढसंयमितेन। अधरवाससा—परिधानवसनेन।

(८५) विभक्तेति।—विभक्तः,—प्रकटितः, तनुतरः,—अतिकृशः, मध्यभागः,—कटिदेशः यस्य तम्। ["विभक्त" इत्यत्र "विभज्यमान" इति पाठान्तरे—विभज्यमानः,—पृथक् क्रियमाणः इत्यर्थः]। अनवरतेति।—अनवरतं—सततं, कृतः यः श्रमः, तेन उपचितं—प्रवृद्धं, यत् मांसं, तेन कठिनं—दृढं विकटं—बृहत् यत् मकरमुखं—जानुनोरुपरिभागः, तेन संलग्ने—सम्बद्धे जानुनी ययोः ताभ्याम्।

(८६) विशालेति।—विशालं—प्रशस्तं, यत् वक्षःस्थलं, तदेव उपलवेदिका—पाषाणनिर्मिता वेदिका, तस्याः उत्तम्भनाय—धारणाय, शिलास्तम्भौ—पाषाणनिर्मितौ स्तम्भौ, तत्स्वरूपावित्यर्थः ताभ्याम्। चार्विति।—चारुणा—मनोज्ञेन, चन्दनस्थासकेन—चन्दनचर्चया, विन्यस्तचन्दनेनेत्यर्थः, ("चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः"

स्थूलकान्तिभ्याम् ऊरुदण्डाभ्याम् उपहसन्तमिव ऐरावत-करायामम्, (८७) अतिभरभरितोरुभागभारवहनखेदेनेव तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तं, (८८) कल्पपादपपल्लवपाटलस्य उभयपार्श्वविलम्बिनः पादद्वयस्य दोलायमानैर्नखमयूखजालकैः (८९) अश्वमण्डनचामरमालामिव रचयन्तम्, अभिमुख-मुच्चैरुदच्चद्भिः अतिचिरमुपरि विश्राम्यद्भिरिव वल्गनविकटं, पतद्भिः खुरैः खण्डितभुवि प्रतिक्षणं (९०) दमनग्रहविमुक्ति-खणखणायितखलीने दीर्घघोणलीननालिके सललाटपट्टिका-

---

इत्यमर)। स्थूला—अतिशयिता, कान्तिर्ययोः ताभ्याम्। ऐरावतकरायामम्—ऐरावतशुण्डादण्डदैर्घ्यम्।

(८७) अतिभरेति।—अतिभरेण—अतिभारेण, भरितयोः—पूर्णयोः, ऊरु भागयोः—ऊर्वोः, भारस्य वहनेन—धारणेन, य खेदः—श्रमः तनेव। ["अति भरितोरुभारवहन" इति पाठे—अति—अत्यर्थं, भरितयोः ऊर्वोः भारस्य वहनम् इत्यर्थः]। तनुतरं—कृशतरम्। जङ्घाकाण्डं—जानुनी अधोभागरूपं स्तम्भम्। ["तनुतरं जङ्घाकाण्डं वहन्तम्" इत्यत्र "तनुतरजङ्घाकाण्डम्" इति पाठे—तनुतरं जङ्घाकाण्डो यस्येति समासयोजना]।

(८८) कल्पपादपेति।—कल्पपादपस्य—कल्पतरोः, पल्लव,—किसलय, तद्वत् पाटल—रक्तं तस्य। ["कल्पपादपपल्लवद्वयस्येव पाटलस्य" इति पाठान्तरम्]। उभयपार्श्वविलम्बिन,—उभयोः पार्श्वयोः विलम्बते इति तयोक्तस्य, ["उभयपार्श्वाव लम्बिन" इति पाठान्तरम्]। नखमयूखजालकैः,—नखकिरणसमूहैः। ["नखमयूखैः" इति पाठान्तरम्]।

(८९) अश्वेति।—अश्वस्य—स्ववाहनस्येति भावः, मण्डनम्—अलङ्कार चामरमाला तामिव। रचयन्त—कल्पयन्तम्। उदच्चद्भि,—उत्पतद्भि। विश्राम्यद्भिरिव—विश्रामं कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः। वल्गनविकटं—वल्गनेन—गतिविशेषेण विकटम्—उद्भट यथा तथा। ["वल्गितविकटम्" इति पाठे—वल्गित—गतिविशेष, तेन विकट—चित्रमिति केचित् व्याचक्रुः]। खण्डितभुवि—खण्डिता—कुट्टिता भूः,—क्षितिः येन तथोक्ते।

(९०) दमनेति।—दमनं,—दान्ते, ग्रह,—ग्रहण, विमुक्ति—त्याग ताभ्यां खणखणायित,—खणखणशब्दवत् कृत, खलीन,—कविका येन तथोक्ते। ["मुक्ति-

लुलितचामीकरचक्रे (९१) शिञ्जानशातकौम्भजयनशोभिनि मनोरंहसि गोलाङ्गूलकपोलकान्तिरोमणि नीलसिन्धुवारवर्णे वाजिनि समारूढम्, उभयत्र पर्याणपट्टाश्लिष्टहस्ताभ्याम् आसन्नपरिचारिकाभ्याम् (९२) दोधूयमानधवलचमरीकायुगलम्, अग्रतः पठतो बन्दिजनस्य सुभाषितम् उत्कण्टकित

चपदशनविमुक्तखणखणायितखरखलीने" इति समस्तपाठः—प्रतिक्षणं दशनैर्विमुक्त—अवधारणं कृतं तेन खणखणायितः खरः—कर्कशः खलीनो यत्र तथोक्त इत्यर्थः]। दीर्घेति।—दीर्घायाम्—आयतायां घोणायां—नासिकायां लीना—लग्ना नालिका—कलिका यस्य तादृशे। ललाटेति।—ललाटपट्टिकायां—भालफलके, लुलितं—चलितं वेगादिति भावः चामीकरचक्रं—स्वर्णचक्रं यस्य तथाविधे। [दीर्घघोणालीननालिकललाटलुलितचारुचामीकरचक्रके" इति पाठान्तरे—दीर्घे घोणे—नासायां लीनं नालिकं—कलिकाश्रेष्ठं यस्य तादृशे ललाटे—भालदेशे, लुलितं चारु—सुन्दरं चामीकरचक्रं यस्य तथाभूते इत्यर्थः]।

(९१) शिञ्जानेति।—शिञ्जानं—स्वनत् यत् शातकौम्भजयनं—स्वर्णनिर्मित तुरङ्गवर्मविशेषः तेन शोभते इति तथोक्ते ("अश्वयानं तुरङ्गादिसन्नाहे" इति मेदिनी) मनोरंहसि मनस इव रंहः—वेगः यस्य तादृशे मनोजवे इत्यर्थः। गोलाङ्गूलेति।—गोलाङ्गूलः—कृष्णमुखो वानरभेदः, तस्य कपोलवत् कान्तिर्येषां तादृशानि रोमाणि यस्य तथोक्ते [गोलाङ्गूलकपोलकान्तकायरोम्णि" इति पाठान्तरे गोलाङ्गूलकपोलवत् कान्तं—कमनीयं कायलोम—शरीररोम यस्य तादृशे]। नीलेति।—नीलं यत् सिन्धुवारं—निर्गुण्डीकुसुममित्यर्थः तस्येव वर्णो यस्य तथाभूते। वाजिनि—अश्वे। ["वाजिनि महति" इत्यधिकपाठः—महति—महोन्नते वाजिनीत्यर्थः]। उभयत्रेति।—उभयत्र—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः। [उभयत्र" इत्यत्र उभयतः" इति पाठान्तरम्]। पर्याणेति।—पर्याणपट्टे—पर्याणम्—अश्वपृष्ठस्थितासनविशेषः तदेव पट्टः—फलकं तस्मिन् आश्लिष्टं—संयुक्तं स्थापितमित्यर्थः हस्तौ—वामेतरौ इति भावः याभ्यां तथोक्ताभ्याम्। [पर्याणपट्टाश्लिष्ट" इत्यत्र "पर्याणपट्टासक्त" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(९२) दोधूयमानेति।—दोधूयमानं—कम्प्यमानं धवलं—श्वेतं चमरीकायुगलं—चामरयुगलं यस्य तम्। [चमरीका इत्यत्र "चामरिका" इति पाठे स्पष्टम्। बन्दिजनस्य—स्तुतिपाठकस्य ["बन्दिनः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

कपोलफलकेन लग्नोत्पलकेसरपक्ष्मशकलेनेव मुखशशिना भावयन्तम्, (८३) अनङ्गयुगावतारमिव दर्शयन्तं, चन्द्रमयी-मिव सृष्टिम् उत्पादयन्तं, विलासमायमिव जीवलोकं जनय-न्तम्, (८४) अनुरागमयमिव सर्गान्तरमानयन्तं, शृङ्गारमय-मिव दिवसमापादयन्तं, रागराज्यमिव प्रवर्त्तयन्तम्, आकर्ष-णाञ्जनमिव चक्षुषो, वशीकरणमन्त्रमिव मनसः, स्वस्थावेश-चूर्णमिव इन्द्रियाणां, सन्तोषमिव कौतुकस्य, (८५) सिद्धयोग मिव सौभाग्यस्य, पुनर्जन्मदिवसमिव मन्मथस्य, रसायनमिव यौवनस्य, एकराज्यमिव रामणीयकस्य, कीर्त्तिस्तम्भमिव

उत्कण्टकितकपोलफलकेन—उत्कण्टकिते—रोमाञ्चिते इति यावत्, कपोलफलके—गण्डतटे यस्य तथाभूतेन। लग्नेति।—लग्नानि—सक्तानि उत्पलस्य—कुमुदस्य, केसरपक्ष्मशकलानि केशराणि—किञ्जल्कानि पक्ष्माणीव—नेत्ररोमाणीव, आव रकत्वात् इति भावः तेषां शकलानि—खण्डानि यस्मिन् तेनेव, ["लग्नोत्पल" इत्यत्र "लग्नकर्णोत्पल" इति पाठे—लग्नस्य कर्णोत्पलस्य—कर्णावतंसीभूतकुमुदस्य इत्यर्थः] भावयन्तं—चिन्तयन्तम्।

(८३) अनङ्गेति।—अनङ्गस्य—कामस्य युगे—समयविशेषे, अवतारः,—पृथिव्यामवरोहणं तमिव अवतीर्णमनङ्गमिव जीवलोकं दर्शयन्तमिति भावः।

(८४) अनुरागमयमिव—अनुरागातिशयादिति भावः। एवमुत्तरत्र। सर्गान्तरम्—अन्यां सृष्टिम्। ["मार्गान्तरम्" इति पाठे—अन्यविधं मार्गं—पन्थानं, व्यवहार मित्यर्थः]। आपादयन्तं—जनयन्तम्। रागराज्यं—रागः—विषयेषु अत्यासक्तिः, तस्य राज्यं तत्। आकर्षणाञ्जनं—वशीकरणकज्जलम्। स्वस्थावेशचूर्णमिव—स्वस्थं यथा तथा आवेशयतीति तथाभूतं चूर्णं—वशीकरणार्थं चूर्णद्रव्यविशेषः तदिव। सन्तोष मिव—तृप्तिमिव, यद्दर्शनेन कौतुकस्य निःशेषनिवृत्तिरित्यर्थः। ["असन्तोषमिव" इति पाठे—यं दृष्ट्वा द्रष्टुः कौतुकं न निवर्त्तते, दर्शनजनितसन्तोषस्यानिवृत्तेः पुनः पुनः तद्दर्शनलालसा वर्द्धते इति भावः]।

(८५) सिद्धयोगमिव।—सिद्धाय कार्य्याणामिति भावः योगः,—उपायः तमिव। रसायनमिव—स्थिरत्वसम्पादकौषधं रसायनमिव यथा रसायनप्रयोगात् मनुष्यः उपचित सर्वधातुः स्थिरयौवनश्च भवति तद्वत् एतदाश्रयेण यौवनमपीति भावः। रामणीयकस्य—

रूपस्य, कुलकोषमिव लावण्यस्य, पुण्यकर्मपरिणाममिव संसारस्य, (९६) प्रथमाङ्कुरमिव कान्तेः, सर्गाभ्यासफलमिव प्रजापतेः, प्रतापमिव विभ्रमस्य, यशःप्रवाहमिव वैदग्ध्यस्य, अष्टादशवर्षदेशीयं कञ्चित् युवानम् अद्राक्षीत्।

पार्श्वे च तस्य द्वितीयं, (९७) संसक्ततुरगं, परं प्रांशुम्, उत्तप्ततपनीयस्तम्भावदातं, परिणतवयसमपि व्यायाम-बलीयांसं, नीचनखश्मश्रुकेशं, शुक्तिखलतिम्, ईषत्तुन्दिलं,

---

सौन्दर्यस्य। एकराज्यमिव—एकम्—अद्वितीयं, राज्यमिव। कुलकोषमिव—वंशवैभवमिव। ["मूलकोषमिव" इति पाठान्तरे—प्रधानधनमिव इत्यर्थः]। पुण्येति।—पुण्यानां कर्मणां परिणामः,—फलं तमिव।

(९६) प्रथमाङ्कुरमिव—प्रथमः,—मुख्यः, आद्यो वा, अङ्कुरः,—प्ररोहः, तमिव। ["कान्तेः" इत्यत्र "कान्तिलतायाः" इति पाठे—कान्तिरेव लता तस्याः]। सर्गाभ्यासफलमिव—सर्गः,—सृष्टिः, तस्य अभ्यासः—पुनःपुनरनुशीलनं, तस्य फलं तदिव। विभ्रमस्य—विलासस्य। यशःप्रवाहमिव—यशसां प्रस्रवणमिव। वैदग्ध्यस्य—नैपुण्यस्य। अष्टादशवर्षदेशीयम्—ईषदसमाप्ताष्टादशवर्षवयसमिव लक्ष्यमाण-मित्यर्थः, ["ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" (५।३।६७ पा०) इति सूत्रात् सिद्धम्]।

(९७) संसक्ततुरगं—तुरगेण संसक्तं स तुरगारूढमित्यर्थः, ["अपरसंसक्त-तुरगम्" "अपरसंश्लिष्टतुरङ्गम्" इति च पाठान्तरद्वये—अपरेण तुरगेण संसक्तं तम्, अपरेण तुरङ्गेण संश्लिष्टं—संसक्तं तमिति चार्थः। अत्र समासश्चिन्त्यः]। परम्—अत्यन्तं, प्रांशुम्—उन्नतदेहमित्यर्थः। उत्तप्तेति।—उत्तप्तम्—अग्निसन्तप्तं, यत् तपनीयं—काञ्चनं, तस्य स्तम्भवत्—स्थूणावत् अवदातः,—गौरः तम्, ["अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः" इत्यमरः) ["उत्तप्ततपनीयस्तम्भाकारम्" इति पाठा-न्तरम्]। परिणतवयसं—परिपक्ववयसं स्थविरमिति यावत्। व्यायामबलीयांसं—व्यायामेन—सतताङ्गचालनया बलीयान्—अतिबलशाली तम्, ["व्यायामकठिन-कायम्" इति पाठे स्पष्टम्]। नीचनखश्मश्रुकेशं नीचाः,—ह्रस्वाः, चौरकर्मणा खर्वीभूता इत्यर्थः नखाः श्मश्रूणि केशाश्च यस्य तथोक्तम्। ["नीचनखश्मश्रुकचम्" इति पाठान्तरे—कचाः,—केशाः अन्यत् समानम्]। शुक्तिखलतिं—शुक्तिवत् खलतिः,—खल्वाटः यस्य तं शुक्तिवत् केशरहितचर्मावृतं मस्तकमित्यर्थः, विरलकेशमस्तकमिति यावत्। तुन्दिलं

(९८) अनुल्बणोदारवेशतया जरामपि विनयमिव शिक्षयन्तं, गुणानपि गौरवमिव आपादयन्तं, महानुभावतामपि शिष्यतामिव जनयन्तम्, आचार्य्यस्य आचार्य्यकमिव कुर्व्वाणं, धवलवारबाणधारिणं, लसत्तनुदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिं पुरुषम्।

अथ स युवा (९९) पुरीयायिनां यथादर्शनं प्रतिनिवृत्य विस्मयमानमनसां कथयतां पदातीनां सकाशात् उपलभ्य दिव्याकृति तत् कन्यायुगलम् उपजातकुतूहलः प्रतूर्णतुरगो दिदृक्षुः तं लतामण्डपोद्देशम् आजगाम, दूरादेव च तुरगा-

---

—स्थूलोदरमित्यर्थः। ["तुन्दिलम्" इत्यस्मात् परं "रोमशोरःस्थलम्" इत्यधिकपाठे—रोमश—बहुलोमयुक्तमित्यर्थः, उरःस्थल—वक्षःस्थलं यस्य तथोक्तमित्यर्थः]।

(९८) अनुल्बणेति।—अनुल्बण—सततम् उदारवेशतया—महार्घपरिच्छदधारितया। ["अनुल्बणोदारवेशतया" इति पाठे—अनुल्बण,—अनुत्कट सौम्य इत्यर्थः, उदार,—महार्घश्च वेशो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया]। गुणानपि—विनयदाक्षिण्यादीनपि। ["गौरवमिव आपादयन्तम्" इत्यत्र "गरिमाणमिवानयन्तम्" इति पाठान्तरे—गरिमाण—गुरुत्वं प्रशस्यतामिवेति यावत्, आनयन्त—सम्यक् प्रापयन्तम्]। महानुभावता—महासत्त्वताम्। ["जनयन्तम्" इत्यत्र "आनयन्तम्" इति पाठान्तरम्]। आचार्य्यस्य—गुरोः। ["आचार्य्यस्य" इत्यत्र "आचारस्य" इति पाठे—आचारस्य—सौजन्यस्येति यावत् शास्त्रविहिताया नीतेर्वा]। आचार्य्यकमिव—आचार्य्यस्य कर्म्म आचार्य्यकं तदिव। धवलवारबाणधारिणं—शुभ्रवर्म्मधरम्। लसदिति।—लसन्त्या—शोभमानया तन्वा—सूक्ष्मया दुकूलपट्टिकया—पट्टवस्त्रखण्डिकया, परिविष्ट,—परिवेष्टितः मौलि,—धम्मिल्लः, मूर्द्धा इति यावत् यस्य तम्। ["लसत ... मौलिम्" इत्यत्र "धौतदुकूलपट्टिकापरिवेष्टितमौलिम्" इति पाठान्तरे,—धौतया—विशुद्धया, निर्मलया इत्यर्थः, अन्यत् तुल्यम्]।

(९९) पुरीयायिनाम्—नगरगामिनाम्। यथादर्शन—दर्शनमनतिक्रम्य यथादर्शनं, दर्शनानुसारेणेत्यर्थः दृष्टैवेति यावत्। प्रतिनिवृत्य—प्रत्यावृत्य, ["प्रतीत्य" इति पाठान्तरे—निश्चित्य निरूप्य इत्यर्थः]। विस्मयमानमनसा—विस्मयमानम्—आश्चर्य्यापन्नं, मनो येषां तदाभूतानाम्। ["विस्मितमनसाम्" इति पाठान्तरम्]। उपलभ्य—विदित्वा। उपजातकुतूहल—सञ्जातदर्शनाभिलाष इत्यर्थः। प्रतूर्णतुरग-

दवनतार। निवारितपरिजनश्च तेन द्वितीयेन साधुना सह चरणाभ्यामेव सविनयमुपससर्प। कृतोपसङ्ग्रहणौ तौ सावित्री सह सरस्वत्या किसलयासनदानादिना कुसुमफलार्घ्यावसानेन वनवासोचितेन आतिथ्येन यथाक्रममुपजग्राह। आसीनयोश्च तयोः आसीना नातिचिरमिव स्थित्वा तं द्वितीयं प्रवयसम् उद्दिश्य अब्रवीत्,—"आर्य्य! (१००) सहजलज्जाधनस्य प्रमदाजनस्य प्रथमाभिभाषणम् अशालीनता, विशेषतो वनमृगीमुग्धस्य कुमारीजनस्य। केवलम् (१०१) इयम् आलोकनकृतार्थाय चक्षुषे स्पृहयन्ती प्रेरयति उदन्तश्रवणकुतूहलिनी श्रोत्रवृत्ति'।

—भाविततुरङ्गम। उपससर्प—उपजगाम, कथकात्वादीदृश्यव्यवहारी न निन्दनीय। कृतोपसङ्ग्रहणौ—कृतम—अनुष्ठितम उपसङ्ग्रहण—समादरेण ग्रहणम, अभिवादन वा ययो तथाभूतौ, ("उपसङ्ग्रहण धीरा कथयन्त्यभिवादनम्" इति स्मरणात्)। किसलयासनदानादिना—पल्लवरचितासनदानादिना। कुसुमफलार्घ्याव-सानेन—कुसुमेन फलेन च यत अर्घ्यं—पूजनविशेष, तदेव अवसान यस्य तेन। ["सकुसुमफलार्घ्यावसानेन" इति पाठोऽपि स्पष्ट]। यथाक्रम—यथानियमम। उपजग्राह—समाहृतवती। आसीनयो—उपविष्टयो, तयो,—युव प्रवयसोरित्यर्थ। आसीना—उपविष्टा। ["अब्रवीत्" इत्यत्र "अवादीत" इति पाठान्तरम्]।

(१००) सहजेति।—सहजया—स्वाभाविकया, लज्जया धन,—पूर्ण इत्यर्थ तस्य। ["सहजलज्जाधनस्य" इत्यत्र "सहजलज्जाधनस्य" इति पाठ—सहजा—स्वाभाविकी लज्जा एव धन यस्य तस्येत्यर्थ]। प्रथमाभिभाषण—प्रथम—प्राक, अपरिचितागन्तोरभिभाषणादिति भाव, अभिभाषणम—आलपनम। अशालीनता—धृष्टता, चापल्यमित्यर्थ। [अत्र "अशालीनता" इत्येव पाठ समीचीन "शालीनता" इत्यपपाठ, शालीनताशब्दस्य सौजन्यार्थकत्वाविवक्षितत्वात]। वनमृगीमुग्धस्य—वनस्य मृगी—हरिणी, तद्वत् मुग्ध,—सरल, भीरुर्वा तस्य। ["वनमृगी" इत्यत्र वनशब्देन जनसम्पर्कविरहितत्व सूचितम्। "कुमारीजनस्य" इत्यत्र "कुलकुमारीजनस्य" इति पाठान्तरम्]।

(१०१) इय "श्रोत्रवृत्ति" इत्यनेनान्वय। श्रोत्रवृत्ति,—श्रवणेन्द्रियव्यापार। आलोकनेन।—आलोकनेन—दर्शनेन, युवयोरिति भाव, कृतार्थ—चरितार्थं तस्मै।

(१०२) प्रथमदर्शने च उपायनमिवोपनयति सज्जनः प्रणयम्। अप्रगल्भमपि जनं प्रभवता प्रश्रयेण अर्पितं मनो मधु इव वाचालयति। अयत्नेनैव च अतिनम्रे मार्धो धनुषीव गुणः परां कोटिमारोपयति विस्रम्भः। जनयन्ति च विस्मयम् अतिधीरधियाम् अपि अदृष्टपूर्वा दृश्यमाना जगति सुष्टु सृष्यतिशयाः; यतस्त्रिभुवनाभिभावि रूपमिदमस्य महानुभावस्य कुमारस्य, (१०३) सौजन्यपरतन्त्रा चेयं देवानां बुधस्यातिभद्रता कारयति कथां, न तु युवतीजनसहोत्था तरलता। तत् कथय, अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्. कतमो

चक्षुषे—नयनाय, स्पृहयन्ती—स्पृहां कुर्वती नयनद्वय स्वयमपि कृतार्थतां गन्तुमभिलषतीत्यर्थः। उदन्तेति।—उदन्तस्य—वृत्तान्तस्य, युवयोरिति शेषः श्रवणे कुतूहलिनी—सञ्जातकुतूहला सती, प्रेरयति—प्रणोदयति, अभिभाषितुमामिति शेषः।

(१०२) प्रथमेति।—प्रथमं—नवमित्यर्थः, दर्शनं तस्मिन्। उपायनमिव—उपहारमिव, प्रणयम् उपनयति—प्रदर्शयति इत्यर्थः। ["उपनयन्ति सज्जनाः" इति बहुवचनान्त पाठान्तरम्]। प्रभवता—प्रभुणा, महतेति भावः, प्रश्रयेण—विनयेन, सज्जनानामिति भावः, अर्पितं—प्रदत्तं, तस्मै इति शेषः, सज्जनायत्तीकृतमित्यर्थः, उद्दीपितमिति भावः, मनः,—चित्तं, मधु इव—मद्यमिव, अप्रगल्भमपि—अधृष्टमपि, अवाग्मिनमपीति यावत्, जनं वाचालयति—वाचालं करोति। गुणः—विनयादिः, मौर्वी च। परां कोटिं—परममुत्कर्षं, धनुषः अग्रभागञ्च। विस्रम्भः,—विश्वासः, ("समौ विस्रम्भ विश्वासौ" इत्यमरः)। अतिधीरधियाम—अतिशयेन धीरा धीः,—बुद्धिर्येषां तथाभूतानामपि। अदृष्टपूर्वाः,—पूर्वमदृष्टाः। सुष्टु सृष्यतिशयाः,—शोभना निर्माणोत्कर्षा इत्यर्थः। ["स्रष्टृ सृष्यतिशयाः" इति पाठे—स्रष्टुः—विधातुः सृष्टिः,—विशिष्टनिर्मितिः इति भावः, तस्याः अतिशयाः,—उत्कर्षाः, परमोत्कृष्टसृष्टयोऽमूरिति यावत्]।

(१०३) सौजन्येति।—सौजन्यस्य परतन्त्रा—पराधीना, इयं देवानां—पूज्यानां युष्माकमित्यर्थः, अतिभद्रता—अतिशयेन शिष्टाचारः, बुधस्य—विद्वज्जनस्य भवत इत्यर्थः, समीपे इति शेषः, ["बुधस्य" इत्यत्र "प्रियस्य" इति पाठे—प्रियस्य—प्रियजनस्य समीपे इति भावः] कथां कारयति—कथयितुं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः अस्मानिति शेषः। युवतीजनसहोत्था—युवतीजनानां सहोत्था—स्वाभाविकी, तरलता—चपलता, "न तु कथां

विक्रमजृम्भितविरहव्यथया शून्यतां नीतो देशः ? क्व वा गन्तव्यम् ? (१०४) को वा अयम् अपहृतहरहुङ्काराहङ्कारोऽपर इव अनन्यजो युवा ? किन्नाम्नः समृद्धतपसः पितुः अयम् अमृतवर्षी कौस्तुभमणिरिव हरेर्हृदयमाह्लादयति ? का वाऽस्य त्रिभुवननमस्या प्रभातसन्ध्येव महतस्तेजसो जननी जननी ? कानि वा अस्य पुण्यभाञ्जि भजन्ति अभिख्याम् अक्षराणि ? आर्य्यपरिज्ञानेऽप्ययमेव क्रमः कौतुकानुरोधिनो हृदयस्य"।

कारयति" इत्यनुषङ्गः। [अत्र "युवतीजन" इत्यत्र "कुमारीजन" इति पाठो युज्यते। "युवतीजन" इत्यत्र "युवतीजने" इति पाठान्तरम्]। अथेदानीं सावित्री ब्रह्मशापावधिमनुस्मृत्य दधीचस्य सरस्वत्या भर्त्तृयोग्यतां मनसि कृत्वा परिचयं पृच्छति, तत् कथयेति। —तत्—तस्मात्, कथय—ब्रूहि। अत्र आगमनेन अपुण्यभाक्—पुण्यवर्जितः, युवयोः पूतपादरजःस्पर्शवञ्चितत्वादिति भावः, कतमो देशः विक्रमजृम्भितविरहव्यथया—विक्रमेण—शौर्य्येण, जृम्भिता—उद्दीपिता, या विरहव्यथा—वियोगपीडा, युवयोरिति भावः, तया शून्यतां नीतः, यस्मात् देशात् भवन्तावागतौ, स देश इदानीं युवयो विरहेण नितरां दुःखितो जातः, इति तस्य अपुण्यभाक्त्वमिति भावः, कुत्र भवतोर्निवासः इति प्रश्ननिष्कर्षः। ["विक्रमजृम्भितविरहव्यथया" इत्यत्र "विजृम्भितविरहव्यथः" इति पाठे—विजृम्भिता—उद्दीपिता, विरहव्यथा यस्य तथाभूत इत्यर्थः]।

(१०४) ["को वा" इत्यत्र "कस्य वा" इति पाठे—कस्य जनस्य अयं युवा इत्यन्वयः]। अपहृतेति।—अपहृतः,—नाशितः, हरस्य हुङ्काराहङ्कारः,—हुङ्कारगर्भं गर्वं येन तथाभूतः, हरकोपाग्निना अदग्ध इति भावः। अनन्यजः,—आत्मभूः, काम इत्यर्थः। किन्नाम्नः,—किमाख्यस्य। ["का वाऽस्य" इत्यत्र "का चास्य" इति पाठान्तरम्]। त्रिभुवननमस्या—त्रिलोकीपूज्या। प्रभातसन्ध्येव—प्रातःसन्ध्येव। ["महतस्तेजसो जननी जननी" इत्यत्र "महतस्तेजसो जननी" इति पाठान्तरम्]। पुण्यभाञ्जि—पुण्यवन्तीत्यर्थः। अभिख्यां—संज्ञाम्। अक्षराणि—वर्णाः, किन्नामधेयोऽयमिति भावः। आर्य्यपरिज्ञानेऽपि—साधुज्ञानेऽपि अयं साधुरिति सामान्यतः परिज्ञानेऽपि इत्यर्थः, यद्वा —आर्य्यस्य—भवतः, परिज्ञानेऽपि—परिचयजिज्ञासायामपीत्यर्थः। कौतुकानुरोधिनः,—विस्मिन्त्रागमरहस्येत्यर्थः, अयमेव क्रमः,—नियमः, मम इति शेषः।

इत्युक्तवत्यां तस्यां (१०५) प्रकटितप्रश्रयोऽसौ प्रत्यवादीत्,—"आयुष्मति! सतां हि प्रियवदता कुलविद्या। न केवलमाननं, हृदयमपि च ते चन्द्रमयमिव सुधाकरकरशीतलैराह्लादयति वचोभिः। (१०६) सौजन्यजन्मभूमयो भूयसा शुभेन कर्म्मणा शिल्पकला इव भवादृश्यो दृश्यन्ते। (१०७) दूरे तावत् अन्योऽन्यस्यालापाः, अभिजातैः सह दृष्टोऽपि मिथोभूता महतीं तुष्टिम् आरोपयन्ति। श्रूयताम्— एष खलु भूषणं भार्गववंशस्य भगवतो भूर्भुवःस्वस्तित्रय-

---

(१०५) प्रकटितप्रश्रयः,—प्रदर्शितविनयः। ["प्रत्यवादीत्" इत्यत्र "प्रतिव्याजहार" इति पाठान्तरे—प्रत्युक्तवानित्यर्थः]। सतामिति।—सतां—साधूनां, प्रियवदता—प्रियभाषित्वं कुलविद्या—वंशक्रमानुसारिणी विद्या सहजा विद्या इत्यर्थः। सुधाकरकरशीतलैः,—चन्द्रकिरणवत् शिशिरैः, ["सुधाकरकरशीतलैः आह्लादयति" इत्यत्र "सुधाशीकरशीतलं आनन्दयति" इति पाठे—अमृतबिन्दुवत् शिशिरं प्रीणयति इत्यर्थः]।

(१०६) सौजन्येति।—सौजन्यस्य—सज्जनोचिताचारस्य, जन्मभूमयः,—उत्पत्तिस्थानानि। भूयसा—अतिप्रचुरेण, शुभेन—पुण्येन कर्म्मणा—कार्य्येण शिल्पकला इव—शिल्पविद्या इव। ["कर्म्मणा ... इव" इत्यत्र "सज्जननिर्म्माणशिल्पकला" इति पाठे—सन्तो जनाः सज्जनाः, तेषां निर्म्माणे शिल्पकला इत्यर्थः। "दृश्यन्ते" इत्यत्र "जायन्ते" इति पाठान्तरम्]।

(१०७) दूरे इति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य, सज्जनानामिति शेषः। आलापाः,—भाषणानि, दूरे तावत्, तिष्ठन्त्विति शेषः। ["आलापाः" इत्यत्र "आलापनम्" इति पाठे—आभाषणमित्यर्थः] ते खलु तुष्टिकारोपयन्तीत्यत्र का कथा? इति भावः। अभिजातैः—सत्कुलजैः सह मिथोभूता दृष्टयोऽपि—दृष्टयोऽपि, परस्परदर्शनानि इत्यर्थः महतीं तुष्टिं—तोषम् आरोपयन्ति—जनयन्ति। ["तुष्टिम्" इत्यत्र "भूतिम्" इति पाठे—महतीं भूतिं—सम्पदं, स्वर्गमिति यावत्, आरोपयन्ति—ददति। "एष" इत्यत्र "अयम्" इति पाठान्तरम्]। श्रूयताम्—आकर्ण्यताम्। भार्गववंशस्य—भृगोरपत्यानि भार्गवाः, तेषां वंशः,—कुलं तस्य। भूरिति—

लितिलकस्य, (१०८) अदभ्रप्रभावस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भस्य, (१०९) सुरासुरमुकुटमणिशिलातलशयनदुर्ललितपादपङ्कजस्य, (११०) निजतेजःप्रसरप्लुष्टपुलोम्नः च्यवनस्य वहिर्वर्त्ति जीवितं दधीचो नाम तनयः। जननी च अस्य जितजगतः (१११) अनेकपार्थिवसहस्रानुयातस्य शर्य्यातस्य सुता राजपुत्री त्रिभुवनकन्यारत्नं सुकन्या नाम। ता खलु देवी द्विमूर्त्ति

भूः,—पृथिवी भुवः,—अन्तरीक्षं, स्वः,—स्वर्गे, तेषां त्रितयं, तस्य तिलकः—ललाटभूषणविशेषः तस्य।

(१०८) अदभ्रेति।—अदभ्रः,—बहुलः, महान् इत्यर्थः ("अदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः) प्रभावः,—तपःसामर्थ्यमिति यावत् तेन स्तम्भितः,—स्तब्धः जम्भारेः,—इन्द्रस्य, भुज एव स्तम्भः येन तथोक्तः तस्य, (पुरा किल अश्विनीकुमाराभ्याम् "आवां यज्ञभागभुजौ कुरु" इति चिरं प्रार्थितोऽयं तथेति प्रतिपद्य ताभ्यां भागं ददत् इन्द्रेण क्रुद्धेन वज्रधरेण रोषितः, ततश्चास्य सवज्र इव स्तम्भितोऽभूदिति पुराणे वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया)।

(१०९) सुरासुरेति।—सुराणाम् असुरगणानाञ्च मुकुटेषु यानि मणिशिलातलानि—रत्नभूतप्रस्तराः, तेषु शयनेन ["शिलातलशयन" इत्यत्र "शिलाशयन" इति पाठान्तरम्] दुर्ललितं—दुरधिगम्यम् अत्यादृतमिति यावत् पादपङ्कजं—चरणसरसिजं यस्य तथाभूतस्य, सुरासुरवन्द्यस्येति भावः। ["पादपङ्कजद्वयस्य" इति पाठान्तरमपि स एवार्थः]।

(११०) निजेति।—निजानां तेजसां प्रसरेण—विस्तारेण प्रभाविशेषेणेत्यर्थः, प्लुष्टः,—दग्धः, पुलोमा—तन्नामा दैत्यः येन तथोक्तस्य। (पुरा भृगोः पत्नी अन्तर्वत्नी पुलोम्ना दैत्येन ह्रियमाणा आसीत् तदानीं गर्भस्थोऽसौ महाभुगर्भात् चुच्युते, ततश्च अन्वर्थनामा अनेन च्यवनेन दैत्योऽसौ कोपदृष्ट्या दग्धः इति पुराणवार्त्ता)। वहिर्वर्त्ति—वहिर्वर्त्तते इति वहिर्वर्त्ति—वहिःस्थितम्। ['वहिर्वृत्ति' इति पाठान्तरे,—वहिः,—वहिःप्रदेशे, वृत्तिः,—अवस्थानं यस्य तादृशं, वहिरवस्थितमित्यर्थः)। जितजगतः,—जगद्विजयिनः।

(१११) अनेकेति।—अनेकानि—बहूनि, पार्थिवानां—राज्ञां सहस्राणि तैः अनुयातः—सेवितः इति यावत् तस्य। शर्य्यातस्य—तदाख्यस्य, सम्राज इति शेषः। त्रिभुवनकन्यारत्नं—त्रिभुवने यावत्यः कन्याः तासु रत्नं—रत्नभूतत्यर्थः। द्विमूर्त्ति—

विदित्वा वैजनने मासि प्रसवाय पिता पत्न्याः पार्श्वात् स्वगृहम् आनाययत्; असूत च सा तत्र देवी दीर्घायुषम् एनम्। अनेहसा अवर्द्धत तत्रैव अयम् आनन्दितज्ञातिवर्गो बालस्तारकराज इव राजीवलोचनो राजगृहे। भर्त्तृभवनमागच्छन्त्यामपि मातरि न (११२) आसेचनकदर्शनमिमम् अमुञ्चत् मातामहो मनोविनोदनं नप्तारम्; अशिक्षत च अयं तत्रैव सर्वा विद्याः सकलाश्च कलाः।

कालेन च (११३) उपारूढयौवनम् इमम् आलोक्य अहमिव असौ अपि अनुभवतु सुखकमलावलोकनानन्दम् अस्य इति मातामहः कथं कथमप्येनं पितुरन्तिकम् अधुना व्यसर्जयत्। मामपि तस्य देवस्य सुगृहीतनाम्नः पर्य्यातस्य आज्ञाकारिणं विकुक्षिनामानं भृत्यपरमाणुम् अवधारयतु भवती। पितुः पादमूलम् आयान्तं मया साभिसारम् अकरोत् स्वामी। (११४) तद्धि नः कुलक्रमागतं राजकुलम्।

द्वे मूर्त्ती यस्याः तां, स्वतो गर्भजन्मना च मूर्त्तिद्वयवतीमित्यर्थः, गर्भिणीमितिभावः। [“द्विमूर्त्तिम्” इत्यत्र ‘अन्तर्वत्नीम्” इति पाठे—अन्तर्वत्नी—गर्भिणीमित्यर्थः]। वैजनने मासि—प्रसवमासे। अनेहसा—कालेन। तारकराज इव—चन्द्र इव। राजीवलोचन,—पद्मनेत्र। [“मातरि” इत्यत्र “दुहितरि” इति पाठान्तरम्।

(११२) आसेचनकेति।—आसेचनक—“तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शने” इत्युक्तलक्षणम् अतिनेत्रानन्दकरमिति यावत्, दर्शनं यस्य तथाभूतम्। मनोविनोदन—मनःप्रीतिजननम्। नप्तार—दौहित्रम्। कला,—चतुःषष्टिविधा सङ्गीतादिविद्या।

(११३) उपारूढयौवन—प्राप्तयौवनम्। असौ—च्यवन। कथं कथमपि—अतिकष्टेन। व्यसर्जयत्—प्रेषयामास इत्यर्थः। सुगृहीतेति।—सुगृहीतं नाम यस्य तथोक्तस्य—प्रातःस्मरणीयस्य इत्यर्थः “स सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातः स्मर्य्यते बुधैः” इत्युक्तेः। भृत्यपरमाणु—क्षुद्रतर भृत्यमित्यर्थः। आयान्तम्—आगच्छन्तम्, एनमिति शेषः। मया साभिसारं—ससहाय, मत्सहचरमित्यर्थः। स्वामी प्रभुः नृपतिरित्यर्थः।

(११४) तद्धि न इति।—तत्—राजकुलं नः,—अस्माकं, कुलक्रमागत—

उत्तमानाञ्च चिरन्तनता जनयति अनुजीविनि अपि जने कियन्मात्रमिव मन्दाक्षम्। अक्षीणः खलु दाक्षिण्यकोशो महताम्। इतश्च गव्यूतिमात्रे एव पारेशोणं तस्य भगवतः च्यवनस्य स्वनाम्ना नियमितव्यपदेशं च्यावनं नाम चैत्ररथकल्प कानन निवासः। तदवधिरेव नौ यात्रा। यदि च (११५) गृहीतक्षणदाक्षिण्यम अनवहेलं वा हृदयम् अस्माकम् उपरि भूमिर्वा प्रसादानाम, अयं जन अवणार्हो वा, ततो न विमाननीयोऽयं नः प्रथमः प्रणयः कुतूहलिनो

वंशपरम्परया प्राप्तम्, अस्माभि सेवितमिति यावत्, हि—अवधारणे। उत्तमानां—उत्तमानां, चिरन्तनता—चिरानुगत्यमिति भाव। अनुजीविनि—अनुजीव्य तिष्ठति, सेवके इति यावत, कियन्मात्रमिव—अल्पमात्रमिव, ["कियन्मात्रमपि" इति पाठान्तरम्] मन्दाक्ष—लज्जा, ("मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा" इत्यमर) चिरानुगत्येन सम्यक भृत्यभावे महती लज्जा जायते, इति मामनुजीविनमपि सदौह्रित्यसहचरं कृतवानिति भाव। खलु—यत, महतां दाक्षिण्यकोश —औदार्यभाण्डारम्, अक्षीण,—न क्षय गच्छतीत्यर्थ, स्वस्य दाक्षिण्यातिशय्यात् तथा कृतवानिति भाव। इतश्च—अस्मात् प्रदेशाच पारेशोण—शोणस्य नदस्य पारे इति पारेशोणम्। गव्यूतिमात्रे—गव्यूति,—क्रोशयुगं, तदेव तन्मात्रं तस्मिन् ('गव्यूति स्त्री क्रोशयुगम" इत्यमर') तदन्ते इत्यर्थ, [अवान्ते गम्यमाने अन्ववाचकात सप्तमी। "गव्यूतिमात्रमिव" इति पाठान्तरम्]। स्वनाम्ना—निजाख्यया, नियमित,—निर्दिष्ट, अभिहित इत्यर्थ, व्यपदेश,—संज्ञा यस्य तथोक्तम। ["निर्मितव्यपदेशम" इति पाठे,—निर्मित,—कृत]। चैत्ररथकल्पं—चैत्ररथ नाम कुबेरोद्यान तत्सादृशद्रुमम्। नौ—आवयो। यात्रा—गमनम्। ["तदवधिरेव" इत्यत्र "तदवधिश्चेयम्" इति पाठान्तरम्]।

(११५) गृहीतेति।—गृहीतं क्षणदाक्षिण्य—स्वल्पकालिकसौजन्यं येन तथाभूतम्। ["गृहीतक्षणम्"इति पाठे—गृहीत —स्वीकृत, मान इत्यर्थ, क्षण,—उत्सव येन तम्, "क्षण उद्धव उत्सव " इत्यमर]। अनवहेल—नास्ति अवहेला—अवज्ञा यस्य तादृशम्। प्रसादानाम्—अनुग्रहाणा भूमि,—पात्रम्। अवणार्ह,—योग योग्य। विमाननीय,—अनादरणीय न उपेक्षणीय इति यावत्, न,—अस्माकम अयं प्रथम,—आद्य, प्रणय,—प्रश्रय, अकुण्ठितलभावणमित्यर्थ, प्रार्थना वा। ["कुतूहलिनो

हृदयस्य। वयमपि शुश्रूषवो प्रथमवृत्तान्तम् आयुष्मत्योः। न इयम् आकृतिर्दिव्यतां व्यभिचरति। गोत्रनामनी तु श्रोतुम् अभिलषति नौ हृदयम्; तत् कथय, कतमो वंशः स्पृहणीयतां जन्मना नीतः? का च इयम् अत्रभवती भवत्याः समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम्? तथा हि,—सन्निहित-बालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च, पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च, (११६) बालातपप्रभाधरा कुमुदहासिनी च, समदहंसस्वना

हृदयस्य" इत्यत्र "कुतूहलस्य" इति पाठे—कौतुकस्य, श्रवणोत्सुक्यस्येत्यर्थः]। शुश्रूषवः,—श्रोतुमिच्छवः। ["प्रथमवृत्तान्तम्" इत्यत्र "वृत्तान्तम्" इति पाठान्तरम्]। व्यभिचरति—अतिक्रामति, दिव्यतां विना ईदृशी आकृतिर्न सम्भवतीति भावः। गोत्र-नामनी—कुल नामधेये। नौ—आवयोः। स्पृहणीयतां—स्पृहायोग्यताम्। [जन्मना" इत्यत्र "तत्रभवत्या जन्मना" इति पाठान्तरे,—तत्रभवत्या—माननीयया, पूज्यया वा, भवत्या इति शेषः]। अत्रभवती—मान्या, पूज्या वा। ["भवत्याः" इत्यत्र "भवत्याः समीपे" इति पाठान्तरम्]। विरोधिनां—परस्परविरुद्धानां, पदार्थानां—वस्तूनां, समवाय इव—सम्मेलनमिव, दृश्यते इति शेषः। तथा हि—तमेवार्थं जानीहीत्यर्थः। सन्निहितबालान्धकारा—सन्निहिताः,—सङ्गताः, बालाः,—केशाः, अन्धकारा इव यस्याः सा, अन्यत्र—बालाः,—अभिनवाः, अन्धकाराः तथाभूताः। भास्वन्मूर्त्तिः,—भास्वती—दीप्यमाना मूर्त्तिः यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—भास्वतः—सूर्य्यस्य मूर्त्तिः। (अत्र सूर्य्यमूर्त्तिसमीपे अन्धकार इति विरोधः, उपमितिसमासे बहुव्रीहिसमासे च तत्परिहारः)। पुण्डरीकमुखी—पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, तद्वत् मुखं यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—पुण्डरीकः,—तदाख्यो दिग्गजविशेषः, व्याघ्रो वा, तस्येव मुखं यस्याः तथोक्ता। हरिणलोचना—हरिणे—शुक्लवर्णे, लोचने यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र—हरिणस्येव लोचने यस्याः तथोक्ता। (अत्र पक्षान्तरे विरोधः, पूर्व्वपक्षे समाधानम्)।

(११६) बालातपेति।—बालातपः,—अभिनवसूर्य्यालोकः तस्य प्रभेव प्रभा—दीप्तिः यस्य तथाभूतः अधरो यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र,—बालातपस्य प्रभां धरतीति तथोक्ता। कुमुदहासिनी—कुमुदवत् हासो विद्यते यस्याः तथोक्ता, अन्यत्र—कुमुदं हसतीति कुमुदहासिनी—कुमुदिनीत्यर्थः। (अत्र पूर्व्वमविरोधः, पश्चाद्विरोधः)। समदहंसस्वना—मदेन सह वर्त्तमानः समदः,—मत्त इत्यर्थः, स चासौ हंसश्चेति

समुन्नतपयोधरा च,(११७) कमलकोमलकरा (११८) हिमगिरिशिलापृथुनितम्बा च, करभोरुर्विलम्बितगामिनी च, अमुक्तकुमारभावा स्निग्धतारका च" इति।

सा तु अवादीत्—"आर्य्य! श्रोष्यसि कालेन; (११९) भूयसो दिवसान् अत्र स्थातुम् अभिलषति नौ हृदयम्। अल्पीयांश्चायमध्वा, परिचय एव प्रकटीकरिष्यति।

समदहंस, तस्येव स्वन,—ध्वनि यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—समद,—मत्तताय्यत्र इत्यर्थः, हंसस्य स्वनो यस्या तथाभूता। ["समदहंसस्वना" इत्यत्र "कलहंसस्वना" इति पाठे—कल,—मधुर, हंसस्येव स्वनो यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—कलहंसस्य स्वनो यस्या तथोक्ता]। समुन्नतपयोधरा—समुन्नतौ—तुङ्गौ, पयोधरौ—कुचौ यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—समुन्नता,—समुन्नता, पयोधरा,—मेघा यस्या तथोक्ता, प्रावृडिति भाव। (पूर्व्वत्र समाधान, पश्चात् हंसाना शरदेव मत्तताजनन, न प्रावृषीति विरोध)।

(११७) कमलेति।—कमल—पद्म, तद्वत् कोमलौ करौ यस्या तथोक्ता, अन्यत्र—कमलवत् कोमला,—मृदुला, करा,—किरणा यस्या तथोक्ता।

(११८) हिमेति।—हिमगिरे,—हिमालयस्य, शिलावत् पृथु,—विशाल, नितम्ब यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—पृथुनितम्बा हिमगिरिशिलेति व्यस्तेनान्वय, पृथु,—महान्, नितम्ब,—कटक यस्या तथाभूता। (प्रागविरोध, पश्चात् तादृशशिलाया कोमलत्वेनाऽसम्भवाद्विरोध)। करभोरु,—करभ,—मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य बहिर्भाग, ("मणिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो बहि" इत्यमर) तद्वत् ऊरु यस्या' सा, अन्यत्र,—करभस्य—उष्ट्रस्य इव, ऊरु यस्या सा, तथा विलम्बित—मृदुमन्द, सविलासमित्यर्थ, गच्छतीति तथोक्ता, अन्यत्र,—विलम्बितम्—अतिमन्द, गच्छतीति तथोक्ता। [प्रागविरोध, पश्चात् करभस्य द्रुतगामित्वाद्विरोध। "विलम्बितगमना" इति पाठान्तरम्]। अमुक्तकुमारभावा—न मुक्त,—न त्यक्त, कुमारभाव,—बाल्यमित्यर्थ यया तथोक्ता, अन्यत्र,—न मुक्त, कुमारे—कार्त्तिकेये, भाव —भक्तिर्यया तथोक्ता। स्निग्धतारका—स्निग्धा—स्नेहार्द्रिका, सुप्रसन्नेत्यर्थ, तारका—अक्ष्ण कनीनिका यस्या तथोक्ता, अन्यत्र,—स्निग्ध,—स्नेहपात्रमित्यर्थ, तारक,—तदाख्यदैत्यविशेष यस्या तथाभूता। (कुमारभक्ताया कुमारशत्रु तारक प्रति स्नेहो विरुद्ध इति, पूर्वार्द्धे तत्परिहार)।

(११९) भूयस,—बहून्। अल्पीयान—अल्पश्च। अध्वा—मार्ग। परि-

आर्य्येण न विस्मरणीयोऽयमनुषङ्गदृष्टो जनः" इत्यभिधाय तूष्णीमभूत्। दधीचस्तु नवाम्भोभारगम्भीराम्भोधरध्वान-निभया भारत्या नर्त्तयन् (१२०) वनलताभवनभाजो भुजग-भुजः सुधीरमुवाच,—"आर्य्ये! करिष्यति प्रसादम् आर्य्या आराध्यमाना। पश्यामः तातम्। उत्तिष्ठ, व्रजामः" इति। "तथा" इति च तेन अभ्यनुज्ञातः शनैः उत्थाय कृतनमस्कृतिः उच्चचाल। तुरगारूढञ्च तं प्रयान्तं सरस्वती सुचिरम् उत्तम्भितपक्ष्मणा निश्चलतारकेण लिखितेनेव चक्षुषा व्यलोकयत्। उत्तीर्य्य शोणम् अचिरेणैव कालेन दधीचः पितुः आश्रमपदं जगाम। गते च तस्मिन् सा तामेव दिशं विलोकयन्ती सुचिरमतिष्ठत्, कृच्छ्रादिव च सञ्जहार दृशम्।

अथ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा स्मृत्वा च तां तस्य रूपसम्पदं

आर्य्य,—भवत्। प्रकटीकरिष्यति—प्रकाशयिष्यति, अयनो गव्यूतिमात्रपरिमाणत्वात् निकटस्थितयो आवयो अन्तराऽन्तरा दर्शनसम्भावनया अचिरात् परिचयं प्राप्स्यामीति भावः। अनुषङ्गदृष्ट,—अनुषङ्गेण—कार्य्यान्तरप्रसङ्गेन, मार्गानुरोधेनेत्यर्थः, दृष्ट,—अवलोकित। नवाम्भोभारेति।—नवानाम्—अभिनवसञ्चितानामित्यर्थः, अम्भसां—जलानां, भारेण—गौरवेण, ["भार" इत्यत्र "भर" इति पाठान्तरम्] गम्भीरो योऽम्भोधरध्वानः,—मेघस्य नादः, तन्निभया—तदनुरूपया। भारत्या—वाचा। नर्त्तयन्—नृत्यं कारयन्।

(१२०) वनेति।—वनलता एव भवनानि—गृहाणि, भजन्ते इति तच्छीलान्। भुजगान् भुञ्जते इति भुजगभुजः,—मयूरान्, मयूरा मेघगर्जनेन नृत्यन्तीति प्रसिद्धिः। प्रसादम्—अनुग्रहम्। आराध्यमाना—सेव्यमाना। ["पश्यामः तातम्" इत्यत्र "पश्यामः तावत्तातम्" इति पाठान्तरम्]। उच्चचाल—प्रतस्थे। उत्तम्भित-पक्ष्मणा—उत्तम्भितानि—उर्द्धप्रसारितानि, ऊर्द्धं स्थिरीकृतानीत्यर्थः, पक्ष्माणि—नेत्रलोमानि यस्य तेन निश्चलतारकेण—स्थिरतारेण। पितुः,—जनकस्य च्यवनस्य। विलोकयन्ती—पश्यन्ती। ["आलोकयन्ती" इति पाठान्तरम्]। कृच्छ्रादिव—अतिकष्टेनेव, दृशं—चक्षुः सञ्जहार—न्यवर्त्तयत्।

पुनः पुनः (१२१) व्यस्मयत अस्याः हृदयम्। भूयोऽपि चक्षुः आचकाङ्क्ष तद्दर्शनम्। अवशेव केनाप्यनीयत तामेव दिशं दृष्टिः। अप्रहितमपि मनस्तेनैव सार्द्धम् अगात्। अजायत च नवपल्लव इव लतायाः कुतोऽपि अनुरागः चेतसि। सालसेव शून्येव सनिद्रेव दिवसम् अनयत्। अस्तमुपयाति च प्रत्यक्-पर्य्यस्तमण्डले लाङ्गलिकीस्तवकसदृशत्विषि कमलिनीकामुके, (१२२) कठोरसारसशिरःशोणशोचिषि सावित्रे त्रयीमये तेजसि, (१२३) तरुणतरतमालश्यामले च मलिनयति व्योम व्योमव्यापिनि तिमिरसञ्चये, सञ्चरत्सिद्धसुन्दरीनूपुररवानुसारिणि च मन्दं मन्दं मन्दाकिनीहंस इव समुत्सर्पति शशिनि गगनतलं,

---

(१२१) व्यस्मयत—विस्मयमगच्छत्। अवशेव—पराधीनेव। अप्रहितमपि—अप्रेरितमपि, अनियुक्तमपि इति यावत्। ["लतायाः" इत्यत्र "बालवनलतायाः" इति पाठान्तरम्। "कुतोऽप्यनुरागः" इत्यत्र "कुतोऽप्यस्या अनुरागः" इति पाठान्तरम्। "सालसेव" इत्यत्र च "सालसेव" इति पाठान्तरम्]। अनयत्—अयवाहयत्, कृच्छ्रेण इति भावः। उपयाति—उपगच्छति। प्रत्यक्पर्य्यस्तमण्डले—प्रत्यक्—प्रतीच्याम्, पश्चिमायां दिशीत्यर्थः, पर्य्यस्तं—पतितं, मण्डलं यस्य तथाभूते। लाङ्गलिकीति।—लाङ्गलिकी—"ईशलाङ्गला" इति ख्यातः लाङ्गलाकाररक्तवर्णपुष्पविशिष्ट ओषधिभेदः, तस्याः स्तवकः—पुष्पगुच्छः, तेन सदृशी त्विट्—प्रभा यस्य तथोक्ते, ईषद्रक्तपिङ्गले इति भावः। ["लाङ्गलिकीस्तवकताम्र-त्विषि" इति पाठे—लाङ्गलिकीस्तवकवत् ताम्रा,—रक्ता, त्विट् यस्य तथोक्ते इत्यर्थः]।

(१२२) कठोरेति।—कठोरः,—परिणतः, स्थविरः इत्यर्थः, यः सारसः,—पक्षिभेदः, तस्य शिर इव शोणा—रक्ता, शोचिः,—दीप्तिः यस्य तथाभूते। सावित्रे—सवितुरिदं सावित्रं तस्मिन्। त्रयीमये—ऋग्यजुःसाम्नां त्रितयं त्रयी,"ऋग्यजुःसामनामानः त्रयो वेदास्त्रयी स्मृता" इत्युक्तेः, तदात्मके, "त्रय्येव विद्या तपति" इति श्रुतेः।

(१२३) तरुणेति।—तरुणतरः,—अभिनवः, तमालः,—तदाख्यवृक्षभेदः, तद्वत् श्यामले,—नीले तस्मिन्। व्योम—आकाशं मलिनयति—मलिनीकुर्व्वति। व्योम-व्यापिनि—गगनाच्छादिनि। सञ्चरदिति।—सञ्चरन्तीनाम्—इतस्ततो गच्छन्तीनां, सिद्धसुन्दरीणां—देवयोनिविशेषाणां स्त्रीणां, नूपुररवम् अनुसरति—अनुगच्छतीति तथोक्ते। मन्दं मन्दं—शनैः शनैः। समुत्सर्पति—समुद्गच्छति।

(१२४) कृतसन्ध्याप्रणामा निशामुखे एव निपत्य विमुक्ताङ्गी पल्लवशयने तस्थौ। सावित्री अपि कृत्वा यथाक्रियमाणं सायन्तनं क्रियाकलापम् उचिते शयनकाले किसलयशयनमभजत, जातनिद्रा च सुष्वाप।

इतरा तु मुहुर्मुहुः (१२५) अङ्गवलनैः विलुलितकिसलयशयनतला निमीलितलोचनाऽपि नाभजत निद्राम्, अचिन्तयच्च,—"मर्त्यलोकः खलु सर्व्वलोकानाम् उपरि, यस्मिन् एवंविधानि सम्भवन्ति त्रिभुवनभूषणानि सकलगुणग्रामगुरूणि रत्नानि। तथा हि, तस्य (१२६) मुखलावण्यबिन्दुः इन्दुः। तस्य च चक्षुषो विक्षेपाः (१२७) कुमुदकुवलयकमलाकराः। तस्य च अधरमणेर्दीधितयो विकसितबन्धूकवनराजयः।

(१२४) कृतेति।—कृत सन्ध्यायाः सन्ध्यायै वा प्रणाम यया तथाभूता, उपासितसन्ध्येति यावत्। निशामुखे एव—प्रदोषे एव, न पुनः शयनोचिते काले इति भावः। विमुक्ताङ्गी—निहितकलेवरा। "विमुक्ताङ्गी" इत्यनेन निःसहाङ्गत्वमस्या दर्श्यते। "यथाक्रियमाणम्" इत्यनेन सरस्वत्या अस्या विशेषं प्रदर्शयन् सरस्वत्या एव अरतिदशामाह। सायन्तनं क्रियाकलापं—सन्ध्याकालिककार्य्यजातम्।

(१२५) अङ्गवलनैः,—अङ्गस्य इतस्ततः चालनैः, विलुण्ठनैरिति यावत्। विलुलितेति।—विलुलितं—विपर्य्यस्तं, किसलयशयनतलं—पल्लवशय्या यस्याः तथाभूता। ["किसलयशयनीया" इति पाठान्तरे,—किसलयमेव शयनीयं—शय्या यस्याः सा]। सर्व्वलोकानां—सर्व्वेषां लोकानां, स्वर्गमर्त्त्यपातालानाम् इत्यर्थः, [निर्द्धारणे षष्ठी] उपरि—श्रेष्ठ इत्यर्थः। सकलगुणग्रामगुरूणि—सकलाः गुणाः,—सौन्दर्य्यविनयादयः, तेषां ग्रामः,—समवायः, तेन गुरूणि—महान्ति।

(१२६) मुखेति।—मुखस्य लावण्यानां—कान्तिविशेषाणां, बिन्दुः,—लेशः, इन्दुः,—चन्द्रः। ["मुखलावण्यबिन्दुरिन्दुः" इत्यत्र "मुखलावण्यप्रवाहस्य निष्यन्दबिन्दुरिन्दुः" इति पाठे—मुखस्य यत् लावण्यं, तदेव प्रवाहः,—जलधारा, तस्य निष्यन्दबिन्दुः—स्रावकणः। चक्षुषोः,—नयनयोः, विक्षेपाः,—विसरणानि, निपाता इत्यर्थः।

(१२७) कुमुदेति।—कुमुदानि—कैरवाणि, कुवलयानि—नीलोत्पलानि, कमलानि—पद्मानि, तेषाम् आकराः,—निचयाः। ["विकचकुमुद" इत्यादि

तस्य च अङ्गस्य परभागकरणम् अनङ्गः। आः! पुण्यभाञ्जि तानि चक्षूंषि चेतांसि यौवनानि वा स्त्रैणानि, येषाम् असौ अविषयो दर्शनस्य। क्षणं नु दर्शयता च तम् अन्यजन्मजनितेनेव मे फलितम् अधर्मेण। का प्रतिपत्तिरिदानीम्?" इति चिन्तयन्त्येव कथंकथमपि समुपजातनिद्रा क्षणमशेत। सुप्ता च तम् एव दीर्घलोचनं ददर्श। (१२८) स्वप्नासादितद्वितीयदर्शना च आकर्णाकृष्टकार्मुकेण मनसि निर्दयमताड्यत मकरकेतुना। प्रतिबुद्धाया मदनशरताडितायाश्च तस्या वार्तामिव उपलब्धुम् अरतिः आजगाम। तथा हि, ततः

पाठान्तरम्]। दीधितयः,—मयूखाः। परभागकरणं—परभागस्य—उत्कर्षस्य, करणं—साधनम्। ["परभागकरणम्" इत्यत्र "परभागोपकरणम्" इति पाठे—उपक्रियते अनेनेति उपकरणं—साधनसामग्रीत्यर्थः]। आः इति खेदे। पुण्यभाञ्जि—पुण्यानि भजन्ते इति तानि, पुण्यवन्तीत्यर्थः। स्त्रैणानि—स्त्रीणाम् इमानि, स्त्रीसम्बन्धीनि इत्यर्थः, यद्वा,—स्त्रीणां समूहाः स्त्रैणानि—नारीजातय इत्यर्थः। येषां—चक्षुःप्रभृतीनाम्, असौ—युवा, अविषयः,—अगोचरः, यैः असौ न दृष्टः, तेषां सुखेन अवस्थितिरिति पुण्यभाक्त्वमिति भावः। ["अविषय" इत्यत्र "विषय" इति पाठान्तरे,—विषयः,—गोचरः, दृष्टिपथं गत इत्यर्थः]। अन्येति।—अन्यस्मिन् जन्मनि—पूर्वजन्मनि, या जनिः,—उत्पत्तिः, गर्हितकर्मणामिति भावः, पूर्वजन्मानुष्ठितगर्हिताचरणमिति फलितं तत्कृतेनेव—तज्जनितेनेव। ["अन्यजन्मजनितेनेव" इति पाठस्तु सुगमः। "फलितम् अधर्मेण" इत्यत्र "फलितं धर्मेण" इति पाठो न युज्यते]। अधर्मवशादेव अस्य दर्शनं जातं, तेनैव मे ईदृशी विकृतिरिति भावः। ["येषाम् असौ विषय" इति पाठे तु—"फलितं धर्मेण" इति पाठो युज्यते। अस्य क्षणसाक्षात्कारेणैव जन्मसाफल्यमिति पुण्यभाक्त्वमिति भावः]। प्रतिपत्तिः—इतिकर्तव्यता। ["समुपजातनिद्रा क्षणम्" इत्यत्र "उपजातनिद्रा चिरात् क्षणम्" इति पाठान्तरे,—चिरात्—दीर्घकालेन, दीर्घकालानन्तरमित्यर्थः]।

(१२८) स्वप्नेति।—स्वप्ने—निद्रावस्थायाम्, आसादितं—प्राप्तं, द्वितीयं दर्शनं, तस्येति भावः यया तथाभूता। प्रतिबुद्धायाः,—जागरितायाः। अरतिः,—वस्तुवैराग्यरूपा कामदशा, तथा चोक्तं दर्पणे—"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशता-

प्रभृति (१२९) कुसुमधूलिधवलिताभिर्वनलताभिः अताडिताऽपि वेदनाम् अधत्त। मन्दमन्दमारुतविधुतैः कुसुमरजोभिः अदूषितलोचना अपि अश्रुजलं मुमोच। (१३०) हंसपक्ष-तालवृन्तचयविधुतैः शोणशीकरैः असिक्ताऽपि आर्द्रतामगात्। (१३१) प्रेङ्खत्कादम्बमिथुनाभिरनूढाऽपि अघूर्णत वनकमलिनी-कल्लोलदोलाभिः। (१३२) विघटमानचक्रवाकयुगलविसृष्टैः अस्पृष्टाऽपि श्यामताम् आततान विरहनिश्वासधूमैः। पुष्प-धूलिधूसरैः अदष्टाऽपि व्यचेष्टत मधुकरकुलैः।

इत्यपि। "मूर्छितं स्यात् मन्दाख्यस्वरक्रमयोर्नादमूर्च्छना। मतिशैति क्रमाज्ज्ञेया दश खरदशा इह॥" इति। "दुःखासिका" इति केचित्। कामभूपतिपदभूतेति तदुपस्थितिप्रसङ्ग।

(१२९) कुसुमेति।—कुसुमानां धूलिभिः,—परागैः, धवलिताः,—व्याप्ततया श्वैत्यमापन्ना इत्यर्थः ताभिः, ["कुसुमधूलिधवलाभिः" इति पाठान्तरम्]। वेदना—व्यथाम्। अधत्त—अनुबभूव। तादृशलतास्पर्शे ह्यन्यत्र सुखमेव भवेत् अस्यास्तु न तथा, इत्यरतिरिति भावः। एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम्। अदूषितलोचना—अकलुषितनयना।

(१३०) हंसेति।—हंसानां पक्षा एव तालवृन्तचयाः,—व्यजनसङ्घाः, तैः विधुताः,—विक्षिप्ताः तैः। ["हंसपक्षतालवृन्तव्रातवातविततैः" इति पाठे—तालवृन्तानां व्राताः,—समूहाः, तेषां वातैः विततैः,—विस्तृताः, विक्षिप्ता इत्यर्थः तैः]। शोणशीकरैः,—शोणस्य—तदाख्यनदस्य, शीकराः,—अम्बुकणाः तैः, ("शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः" इत्यमरः)। आर्द्रतां—आर्द्रम्।

(१३१) प्रेङ्खदिति।—प्रेङ्खन्ति—सञ्चरन्ति, कादम्बानां—कलहंसानां, मिथुनानि—युगलानि यासु तथाविधाभिः। वनकमलिनीकल्लोलदोलाभिः—वनेषु—सरःसु, याः कमलिन्यः—पद्मिन्यः, ता एव कल्लोलदोलाः,—तरङ्गरूपदोलनयन्त्राणि ताभिः, अनूढाऽपि—अनुपवेशिताऽपि, अघूर्णत—अभ्राम्यत्।

(१३२) विघटमानेति।—विघटमानैः,—विच्छेदं गच्छद्भिः इत्यर्थः, चक्रवाकाणां युगलैः,—मिथुनैः, विसृष्टाः,—त्यक्ताः तैः। विरहनिश्वासधूमैः,—विरहे ये निश्वासाः, ते धूमा इव तैः। श्यामतां—मलिनतां, शृङ्गाररसस्य श्यामवर्णत्वमिति यावत्, यदुक्तं,—"शृङ्गारदेवो भगवान् मुरारिः सङ्गीयते श्यामवपुर्मुरारिः। श्यामो

(१३३) अथ गण्डरात्रापगमे निवर्त्तमानस्तेनैव वर्त्मना तं देशम् आगत्य तथैव निवारितपरिजनः कवचहरद्वितीयो विकुक्षिर्डुढौके। सरस्वती तु तं दूरादेव सम्मुखमापतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय वनमृगीव उद्ग्रीवा विलोकयन्ती मार्गपरिश्रान्तम् अस्नपयत् इव धवलितदशदिशा दृशा।

कृतासनपरिग्रहन्तु तं प्रीत्या सावित्री पप्रच्छ,—"आर्य्य! कच्चित् कुशली कुमारः?" इति। सोऽब्रवीत्—"आयुष्मति! कुशली, स्मरति च (१३४) भवत्योः, केवलममीषु दिवसेषु तनीयसीमिव तनुं बिभर्त्ति, अविज्ञायमानाञ्च अनिमित्ता शून्यतामिवाधत्ते। अपि च अन्वक् समागमिष्यति एव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी वार्त्ता वो विज्ञातुम्;

मनाक् स्निग्धतरश्च तेन शृङ्गाररसौ मुखरागः उक्तः ॥" इति। आततान—प्राप। ["आततान" इत्यत्र "आससाद" इति पाठान्तरम्]। पुष्पेति।—पुष्पाणां धूलिभिः,—परागैः, धूसरा,—कपिशा तैः, मधुकरकुलैः,—भ्रमरसङ्घैः, अदृष्टाऽपि व्यञ्जित—तेषां झङ्कारैर्ज्ञापिता भूमौ विलुण्ठितवतीत्यर्थः।

(१३३) अथ—अनन्तर, गण्डरात्रापगमे—गण्डरात्रे—बह्वी निशा, ('गण्डरात्रं निशा बह्वी' इत्यमरः) तस्य अपगमे—अतिक्रमे, बहुनिशासु गतासु इत्यर्थः। ढुढौके—प्राप उपगतश्चेत्यर्थः। ['आपतन्तं दृष्ट्वा ससम्भ्रमम् उत्थाय" इत्यत्र "आगच्छन्तं प्रीत्या सम्यक् समुत्थाय" इति पाठान्तरम्। "मार्गपरिश्रान्तम्" इत्यत्र "मार्गेऽपरिश्रान्तम्" इति पाठान्तरे—आश्च तं मार्गोपरि एव, अस्नपयदिव इति परेणान्वयः। एतेन दधीचवार्त्ताश्रवणार्थमस्याः अतीव व्याकुलत्वं सूच्यते]। अस्नपयत् इव—स्नपयामासेव। धवलितेति।—धवलिता,—श्वेतीकृता दश दिशः यया तथाभूतया।

(१३४) भवत्योः,—भवत्यौ इत्यर्थे, [स्मरणार्थकधातोर्योगे कर्मणि षष्ठी]। तनीयसीम्—अतिशयेन कृशाम्। शून्यतामिव—अभावमिव, आधत्ते—उद्वहतीत्यर्थः। अन्वक्—अपश्चात्, अविलम्बेनेति भावः। वरवर्णिनी—उत्तमाङ्गना काचिदिति शेषः। ["अन्वक् समागमिष्यत्येव मालती इति नाम्ना वरवर्णिनी" इत्यत्र "अन्वक् समागमिष्यत्येव मालतीति नाम्ना वाचिनी" इति पाठान्तरे—अन्वक्—अनुपदमेव अपश्चादेवेत्यर्थः। वाचिनी—दूती]। वः—युष्माकं, वव वृत्तान्तम्

उच्छ्वसितं हि सा कुमारस्य" इति। तच्छ्रुत्वा पुनरपि सावित्री समभाषत,—"अतिमहानुभावः खलु कुमारः, यत् एवम् अविज्ञायमाने क्षणदृष्टेऽपि जने परिचितिम् अनुबध्नाति। तस्य हि गच्छतो यदृच्छया कथमपि अंशुकमिव मार्गलतासु मानसम् अस्मासु मुहूर्त्तम् आसक्तम् आसीत्। अमूल्यं हि सौजन्यम् आभिजात्येन च स्वामिसूनोः। अलसः खलु लोकः, यदेवं (१३५) सुलभसौहार्द्दानि येन केनचिन्न क्रीणाति महतां मनांसि। सोऽयम् औदार्य्यातिशयः कोऽपि महात्मनाम् इतरजनदुर्लभः, येन उपकरणीकुर्व्वन्ति त्रिभुवनम्" इति। विकुर्वि. उच्चावचैः आलापैः सुचिरमिव स्थित्वा। यथाऽभिलषितं देशम् अयासीत्।

इत्यर्थः। वार्त्ता—प्रवृत्तिम्। सा—मालती। कुमारस्य—दधीचस्य उच्छ्वसितं—जीवनमित्यर्थं सदैव सहचरीति भावः। ("उच्छ्वसितम्" इत्यनेनास्या विस्रम्भवत्ता ख्यापिता)। अविज्ञायमाने—अज्ञातकुलशील इति भावः। परिचितिं—परिचयं, प्रणयमिति यावत्। अनुबध्नाति—आदधाति। महानुभावाः स्वपरविशेषरहिताः सर्व्वमेव स्वं मन्यन्ते इति भावः। यदृच्छया—अकस्मादित्यर्थः। अंशुकमिव—वसनमिव। मार्गलतासु—पथि स्थितासु वल्लीषु, अपरिचितासु इति भावः, यथा यदृच्छया गच्छति तस्य अनवधानतया कदाचित् अंशुकादि मार्गलतासु यथा लगति, तथा मार्गवशादिहागतस्य कुमारस्यापि मनः अस्मासु इति भावः। अमूल्यं—महामूल्यम्। [अत्र "अशून्यम्" इति पाठान्तरे,—अशून्यं—न निरर्थकमित्यर्थः, केवलं वाचिकं सौजन्यं न, किन्तु आन्तरमेवेति भावः] आभिजात्येन—सद्वंशप्रसूतत्वेन। स्वामिसूनोः,—प्रभुकुमारस्य। अलसः,—निश्चेष्टः, मूढो वा।

(१३५) सुलभेति।—सुलभानि—सुप्रापाणि, सौहार्द्दानि—मित्रता येषां तानि महताम्—उदाराणां, मनांसि—चेतांसि, येन केनचित्—सामान्येन वस्तुनेति भावः न क्रीणाति—क्रेतुं न प्रभवति। औदार्य्यातिशयः—अतिशयेन औदार्य्यम्। कोऽपि—अनिर्वचनीयः। इतरजनदुर्लभः—क्षुद्रजनदुष्प्रापः। येन—औदार्य्यातिशयेन इत्यर्थः। उपकरणीकुर्व्वन्ति—वशीकुर्व्वन्तीत्यर्थः। उच्चावचैः,—नानाविधैः। ('उच्चावचं नैकभेदम्' इत्यमरः)।

(१२६) अथ अपरेद्यु' उदिते भगवति द्युमणौ उद्दामद्युतौ अभिद्रुततारके तिरस्कृततमसि तामरसिनीविकासव्यसनिनि सहस्ररश्मौ शोणम् उत्तीर्य्य आयान्ती, तरलदेहप्रभावितान-च्छलेन अत्यच्छं सकलं शोणसलिलमिव आनयन्ती, (१२७) स्फुटितातिमुक्तककुसुमस्तवकसमत्विषि सटाले महति मृगपताविव गौरी तुरङ्गमे स्थिता, सलीलम् उरो-बन्धारोपितस्य (१२८) तिर्य्यगुत्कर्णतुरगाकर्ण्यमाननूपुर-पटुरणितस्य अतिबहलेन पिण्डालक्तकेन पल्लवितस्य

---

(१२६) अपरेद्यु',—अन्यस्मिन् अहनि। अपरेद्यु इत्यादिके—मालती समदृश्यतेति अन्वयसम्बन्ध। ["उदिते" इत्यत्र "उद्यति" इति पाठे,—उदयं गच्छतीत्यर्थ]। द्युमणौ—दिवो मणिरिव तस्मिन् गगनरत्ने इत्यर्थ, सूर्य्ये इति यावत्। उद्दामद्युतौ—उद्दामा—उत्कटा उग्रेति यावत्, द्युति,—प्रभा यस्य तस्मिन्। अभिद्रुततारके—अभिद्रुता,—सन्ताडिता, तारका,—नक्षत्राणि येन तथोक्ते नक्षत्र तिरोधानकारिणि इत्यर्थं। तिरस्कृततमसि—दूरीकृतान्धकारे। तामरसिनीविकास व्यसनिनि—तामरसिन्य,—पद्मिन्य, तासां विकासे—प्रस्फुटने, व्यसनम्—आसक्ति विद्यतेऽस्येति तथाभूते। ["ताम व्यसनिनि" इत्यत्र "तामरसव्यासव्यसनिनि" इति पाठान्तरे,—तामरसस्य—पद्मस्य, व्यास,—विस्तार, विकास इति यावत्, तत्र व्यसनिनि]। आयान्ती—आगच्छन्ती। तरलेति।—तरला—चञ्चला, विकासिनी इत्यर्थं, या देहप्रभा, तस्या वितान —विस्तार, स एव छल, तस्य छलं वा तेन। अत्यच्छम्—अतिनिर्म्मलम्। आनयन्ती—सहचरीकुर्व्वतीत्यर्थ।

(१२७) स्फुटितेति।—स्फुटित,—विकसित, योऽतिमुक्तककुसुमस्तवक,—माधवीलतापुष्पगुच्छ, तेन समा त्विष—कान्ति यस्य तथोक्ते। सटाले—केशरवति। मृगपताविव—सिंह इव। गौरी—गौरवर्णा पार्व्वती च। उरोबन्धा-रोपितस्य—उरोबन्धा—अश्वपृष्ठारूढस्य चरणस्थापनार्थं द्रव्यविशेष, तत्र आरोपितस्य —स्थापितस्य, चरणयुगलपदस्य विशेषणमिदम्।

(१२८) तिर्य्यगिति।—तिर्य्यक—साचि यथा तथा, उत्कर्णेन—उन्नमित-कर्णेन, तुरगेण—अश्वेन, आकर्ण्यमान—श्रूयमाण, मिष्टमधुरशब्दत्वादिति भाव,

(१३९)कुङ्कुमपिञ्जरितपृष्ठस्य चरणयुगलस्य प्रसरद्भिः अतिलोहितैः प्रभाप्रवाहैः उभयतः ताडनदोहदलोभागतानि किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि इव आकर्षयन्ती, (१४०) सकलजीवलोकहृदयहठहरणघोषणयेव रशनया शिञ्जानजघनस्थला, धौतधवलनेत्रनिर्मितेन निर्मोकलघुतरेण आप्रपदीनेन कञ्चुकेन (१४१)तिरोहिततनुलता, तनुकञ्चुकाभ्यन्तरदृश्यमानैः आश्यानचन्दनधवलैः

नूपुरयो पटु—स्पष्टं, रणित—शब्द यस्य तथाभूतस्य। अतिबहलेन—अविप्रभूतेन, पिण्डालक्तकेन—घनलाक्षारसेन, पल्लवितस्य—नवकिसलयवदाचरत इत्यर्थ ।

(१३९) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन पिञ्जरित—रञ्जित, पीतवर्णीकृतम् इत्यर्थ, पृष्ठ यस्य तादृशस्य। उभयत —उभयो पार्श्वयोरित्यर्थ । ताडनेति।—ताडनं—प्रहार एव, दौहद,—गर्भाभिलाष तत्र लोभ —लोलुपता, तेन आगतानि, "पादाहत प्रमदया विकसत्यशोक" इति कविसमयप्रसिद्धे । किसलयितानि—सञ्जातपल्लवानि, अत एव अतिरिक्तानि—विस्तृतानि रक्ताशोकवनानि तानि, ["किसलयितातिरिक्तरक्ताशोकवनानि" इत्यत्र "किसलयितानि रक्ताशोकवनानि" इति पाठान्तरम्]।

(१४०) सकलेति।—सकलानां जीवलोकानां हृदयानि—चेतांसि, तेषां हठेन—सहसा हरणे तस्य घोषणा—वाद्यविशेषानुगतानि वचनानीत्यर्थ तयेव, ["हरणघोषणयेव" इत्यत्र "हरणाघोषणयेव" इति पाठान्तरे—आघोषणा—वाद्यविशेषानुगताज्ञेत्यर्थ]। रशनया—मेखलया। शिञ्जानेति।—शिञ्जान—रणत्, जघनस्थल यस्या तथोक्ता। धौतेति।—धौत—क्षालितम् अत एव धवल नेत्र—वस्त्रविशेष, ("नेत्र मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी, तेन निर्मितं,—कृत तेन। निर्मोक,—सर्पकञ्चुक, तदत लघुतर,—अतिशयेन सूक्ष्म तेन। आप्रपदीनेन—प्रपद—पादाग्र प्रपदात् आ आ प्रपद—पादाग्रपर्यन्त, तत् व्याप्नोतीति तथोक्तेन, पादाग्रपर्यन्तव्यापिनेनेत्यर्थ ।

(१४१) तिरोहितेति।—तिरोहिता—आवृता तनुरेव—अङ्गमेव लता—वल्ली यया तथोक्ता। तन्विति।—तनो —सूक्ष्मस्य, कञ्चुकस्य—वर्मस्य गात्रावरणस्येत्य, अभ्यन्तरेषु दृश्यमाना ते। ['तनुकञ्चुकाभ्यन्तर—" इत्यत्र 'स्नातकञ्चुकान्तर—" इति पाठे—स्नात,—तनु, सूक्ष्म इत्यर्थ]। आश्यानेति। आश्यानानि—ईषच्छुष्काणि, चन्दनानि, तै धवला, तै.।

अवयवे' (१४२) स्वच्छसलिलाभ्यन्तरविभाव्यमानमृणालकाण्डेव सरसी, (१४३) कुसुम्भरागपाटले पुलकबन्धचित्रे चण्डातकम् अन्तःस्फुटं स्फटिकभूमिरिव रत्ननिधानमादधाना, हारेण (१४४) आमलकीफलनिस्तलमुक्ताफलेन स्फुरितस्थूलग्रहगणशारा, शारदीव (१४५) श्वेतविरलजलधरपटलावृता द्यौ', कुचपूर्णकलशयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकाम् (१४६) अरुणहरितकिरणकिसलयिनीं कस्यापि पुण्यवतो हृदयप्रवेशवनमालिकामिव

---

(१४२) स्वच्छेति।—स्वच्छानि—निर्मलानि, सलिलानि—जलानि, तेषाम् अभ्यन्तरेषु विभाव्यमान,—लक्ष्यमाण, मृणालकाण्ड,—मृणाललता यया' यस्या वा तथाभूता।

(१४३) कुसुम्भेति।—कुसुम्भरागेण—कुसुम्भ',—"कुसुम" इति ख्यात पुष्पविशेष, तस्य रागेण—आवर्णेन, पाटलं—रक्तम्। पुलकबन्धेन—विविधवर्णरचितबिन्दुन्यासेन, चित्र—मनोज्ञमित्यर्थ। चण्डातकम्—चर्डोरुकम्, ऊरौर्ध्वपर्यन्तपादिवसनविशेषम्, ("अर्द्धोरुक वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम्" इत्यमर)। अन्तःस्फुटम्—अभ्यन्तरोज्ज्वलमित्यर्थ। रत्ननिधानं—निहित रत्नमित्यर्थ। आदधाना—धारयन्ती।

(१४४) आमलकीति।—आमलकीफलानीव निस्तलानि—वर्तुलानि, मुक्ताफलानि यत्र तादृशेन तादृशमुक्ताफलग्रथितेनेत्यर्थ। ["निस्तल" इत्यत्र "निस्तुल" इति पाठे—निस्तुलानि—तुलारहितानि निरुपमानीत्यर्थ, मुक्ताफलानि यत्र तादृशेनेत्यर्थ]। स्फुरितेति।—स्फुरितैः,—दीप्यमानैः, स्थूलैः—सुवृत्तैरित्यर्थ, ग्रहगणैः,—ग्रहमण्डलैः, शारा—विचित्रा। शारदीव—शरत्कालीनेव।

(१४५) श्वेतेति।—श्वेतैः,—जलापगमात् शुभ्रतां गतैः, विरलैः,—अल्पैः, जलधराणां—मेघानां, पटलैः—निचयैः, आवृता—व्याप्ता। द्यौ'—अन्तरीक्षम्। कुचेति।—कुचौ—स्तनौ, पूर्णकलशाविव, तयोरुपरि रत्नप्रालम्बमालिकां—रत्नहारमालाम्।

(१४६) अरुणेति।—अरुणेन—रक्तेन, हरितेन—श्यामलेन, किरणेन—मयूखेन, पद्मराग-मरकतानामिति भाव, किसलया,—नवपल्लवा सन्ति अस्यां तादृशीं, सञ्जातकिसलयामित्यर्थ। हृदयप्रवेशेति।—हृदये प्रवेश, तस्मै वनमालिका—वनपुष्पग्रथिता माला तामिव, (पूर्णकुम्भोपरि वनमालाप्रदानं मङ्गलम्) कोऽपि पुण्यवान् अस्या हृदय प्रवेक्ष्यतीति तन्मङ्गलार्थं पूर्णकुम्भस्थापनमिति भाव'।

मुद्रां धारयन्ती,(१४७)प्रकोष्ठनिविष्टस्य एकैकस्य हाटककटकस्य मरकतमकरवेदिकासनाथस्य (१४८) हरितीकृतदिगन्ताभिः मयूखसंहतिभिः स्थलकमलिनीभिरिव लक्ष्मीशङ्कया अनुगम्यमाना, (१४९) बहलताम्बूलकृष्णिकान्धकारितेन अधरसम्पुटेन (१५०) मुखशशिपीतं ससन्ध्यारागं तिमिरमिव वमन्ती, (१५१) विकचनयनकुवलयकुतूहलालीनया अलिकुलसंहत्या नीलांशुकजालिकयेव निरुद्धार्धवदना, नीलीरागनिहितनीलिम्ना

---

(१४७) प्रकोष्ठेति ।—प्रकोष्ठे—कूर्परस्याधोभागस्थे मणिबन्धपर्यन्ते हस्तावयवे, निविष्टः,—धृतः तस्य । हाटककटकस्य—स्वर्णवलयस्य । मरकतेति ।—मरकतस्य—हरिन्मणिभेदस्य, मकरवेदिका—मकराकारा पीठिका, ग्रन्थिभद इत्यर्थः, तया सनाथः,—युक्तः तस्य तदलङ्कृतस्येति भावः ।

(१४८) हरितीकृतेति ।—हरितीकृताः,—श्यामीकृताः, दिगन्ताः,—दिग्विभागा याभिः ताभिः, मयूखसंहतिभिः,—किरणराजिभिः । ["मयूखमण्डलीभिः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। स्थलकमलिनीभिरिव—स्थलपद्मिनीभिरिव पत्रपुष्पसहिताभिरिति भावः । लक्ष्मीशङ्कया—लक्ष्मीरियं पद्मस्था, पद्मवासिनीति भावः, इति बोधेन, अनुगम्यमाना—अनुस्रियमाणा ।

(१४९) बहलेति ।—बहलेन—घनेन पुनः पुनः चर्वितेनेति भावः, ताम्बूलेन या कृष्णिका—कृष्णवर्णता, तया अन्धकारितः—सञ्जातान्धकारः तेन । अधरसम्पुटेन—अधरपल्लवसम्पुटेन ।

(१५०) मुखेति ।—मुखमेव शशी—चन्द्रः तेन पीतं—ग्रस्तम् । ससन्ध्यारागं—सन्ध्यारागः,—सन्ध्याकालिकलौहित्यं, तेन सह वर्तमानम् [अधरस्य स्वतो लौहित्यात् ताम्बूलरागयोगाच्च तदौचित्यम्]। वमन्ती उद्गिरन्ती ।

(१५१) विकचेति ।—विकचे—विकसिते, नयने कुवलये—नीलोत्पले इव, तयोः कुतूहलात्—कौतुकात्, आलीना—संसक्ता तया । नीलांशुकजालिकया—नीला—नीलवर्णा या अंशुकजालिका—आवरणम् सच्छिद्रं मुखावरणवस्त्रमित्यर्थः तया । निरुद्धम्—आच्छादितम् अर्धम्—वदनार्धं यया तथाभूता अवगमने अपदि कौमारि-दशवद्देति भावः । नीलीति ।—नीलीरागेण—नीलीति—"नील" इति ख्यातः रूपविशेषः, तस्य रागेण—वर्णेन, निहितः—अर्पितः, नीलिमा—नीलत्वं यत्र तादृशम् ।

(१५२) शितिगलगलशितिना वामश्रवणाश्रयिणा दन्तपत्रेण कालमेघपल्लवेनेव विद्युदिव द्योतमाना, बकुलफलानुकारिणीभिः तिसृभिः मुक्ताभिः कल्पितेन बालिकायुगलेन अधोमुखेन (१५३) आलोकजलवर्षिणा सिञ्चन्तीव अतिकोमले भुजलते, दक्षिणकर्णावतंसितया (१५४) केतकीगर्भपलाशलेखया रजनीकरजिह्वयेव लावण्यलोभेन (१५५) लिह्यमानकपोलतला, तमालश्यामलेन मृगमदामोदनिष्यन्दिना तिलकबिन्दुना मुद्रितमिव मनोभवसर्व्वस्वं वदनम् उद्वहन्ती, (१५६) ललाटलासकस्य सीमन्तचुम्बिनः चटुलतिलकमणेः उदञ्चता चटुलेन अंशुजालेन

---

(१५२) शितिगलेति।—शितिगलः,—नीलकण्ठः हर इत्यर्थः तस्य गलः—कण्ठः, तद्वत् शिति,—नीलमित्यर्थः तेन। ["शितिगलशितिना" इति पाठान्तरे,—शिति गलः, हरस्य इति भावः, तद्वत् शितिना]। वामश्रवणाश्रयिणा—वामकर्णस्थितेन। दन्तपत्रेण—सूक्ष्मदन्ताकृतिकर्णभूषणविशेषेण। कालमेघपल्लवेन—नीलमेघविस्तारेण ("पल्लवोऽस्त्री किसलये विस्तारे विटपे वने" इति मेदिनी)। बालिकायुगलेन—कर्णभूषणद्वयेन, ("अङ्गुरीयककर्णविभूषणे पुंसि बालिका" इति मेदिनी)।

(१५३) आलोकेति।—आलोकः—उद्योतः प्रभेत्यर्थः, ("आलोको दर्शनोद्योतौ" इत्यमरः) एव जलं तत् वर्षतीति तेन। दक्षिणेति।—दक्षिणे कर्णे अवतंसिता—अलङ्कारत्वेन धृता तया।

(१५४) केतकीति।—केतक्याः गर्भपलाशः—अभ्यन्तरपत्रं तस्य लेखया—रेखया, रेखाकारेण विदारितपत्रखण्डेनेत्यर्थः। रजनीकरजिह्वयेव—रजनीकरस्य—चन्द्रस्य, जिह्वा—रसना, अतिशुभ्रत्वात् केतकीति भावः तयेव ["रजनीकरजिह्वालतयेव" इति पाठान्तरे—जिह्वा इव लता तयेवेत्यर्थः]।

(१५५) लिह्यमानेति।—लिह्यमानम्—आस्वाद्यमानं, कपोलतलम्—गण्डभागः यस्याः तथोक्ता। तमालश्यामलेन—तमालवत् श्यामलः,—कृष्णः तेन। मृगमदेति।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, आमोदः,—सौरभं, तं निष्यन्दते—क्षरतीति तथोक्तेन, तिलकस्य मृगमदद्रवकृतत्वादिति भावः। मुद्रितम्—चिह्नितम्। मनोभवसर्व्वस्वम्—अनङ्गसर्वस्वधनम्, मुखस्यैव सर्वोत्कर्षेण कामोद्दीपकत्वादिति भावः।

(१५६) ललाटेति।—ललाटे—भाले, लासकः,—नर्त्तकः, स्फुरन्नित्यर्थः, तस्य;

रक्तांशुकेनेव कृतशिरोऽवगुण्ठना, (१५७) पृष्ठप्रेङ्खदनादरसंयमनशिथिलजूटिकाबन्धा, नीलचामरावचूलिनीव (१५८) चूडामणिमकरिकासनाथा, मकरकेतुकेतुपताका, कुलदेवतेव चन्द्रमस, पुन सञ्जीवनौषधिरिव पुष्पधनुष, वेलेव (१५९) रागसागरस्य, ज्योत्स्नेव यौवनचन्द्रोदयस्य, महानदीव रतिरसामृतस्य, कुसुमोद्गतिरिव सुरततरो, बालविद्येव वैदग्ध्यस्य,

---

यस्या—ललाटं भासयति—दीपयतीति भालमस। सीमन्तचुम्बिना,—सीमन्त,—केशमध्यवर्त्ति-सूक्ष्मरेखाकाररेखाविशेष तं चुम्बति—स्पृशतीति सीमन्तचुम्बी तस्य सीमन्तस्पर्शिन इत्यर्थः। चटुल,—तरल, य तिलकमणि —तिलकाकारपद्मरागमणिविशेष तस्य प्रकाश। ["चटुलातिलकमणि" इति पाठान्तरे—"सुवर्णपट्टभावद्धो नानारत्नोपशोभित। ललाटलम्बिहाररञ्चटुलातिलको मत॥" इत्युक्तलक्षणललाटभूषणविशेषा इत्यर्थः]। उद्वता—उद्गच्छता। चटुलेन—इतस्तत प्रसरता। पद्मरागेण—[illegible]समूहेन। रक्तांशुकेनेव—रक्तवसनेनेव। कृतेति।—कृत शिरस अवगुण्ठन यया तथाभूता।

(१५७) पृष्ठेति।—पृष्ठे प्रेङ्खन्—कम्पमान अनादरसंयमनेन—अयत्नबन्धनेन, शिथिल —श्लथित, जूटिकाबन्ध,—केशपाश यस्या तथाविधा। नीलेति।—नीलं चामरमेव अवचूलं—ध्वजाधोवर्त्तिचामरं चिह्नं वा विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता।

(१५८) चूडामणीति।—चूडाया या मणिमकरिका—मकराकारमणि इत्यर्थ, तया सनाथा—सहिता अत एव मकरकेतो,—कामस्य केतुपताका—ध्वजपताका इव स्थितेति शेष। कुलदेवतेव—वंशाधिष्ठात्री देवीव। पुन सञ्जीवनौषधिरिव—पुन सञ्जीवनं —हरकोपानलदग्धस्य [illegible] जीवनदानं, तस्य औषधिरिव—लताविशेष इव।

(१५९) रागेति।—राग,—प्रेम स सागर इव तस्य वेला—तीरभूमिरिव यथा,—[illegible], प्रवाहवेगं [illegible], ("[illegible]" [illegible]) [illegible] यदा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव। ज्योत्स्नेति।—यथा [illegible] चन्द्र [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible], तथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति भाव। कुसुमोद्गतिरिव—पुष्पोद्गम इव। सुरततरो,—[illegible]—[illegible], [illegible]

कौमुदीव कान्तेः, धृतिरिव धैर्यस्य, गुरुशालेव गौरवस्य, वीज-भूमिरिव विनयस्य, गोष्ठीव गुणानां, मनस्वितेव महानुभाव-तायाः, तृप्तिरिव तारुण्यस्य, (१६०) कुवलयदलदामदीर्घ-लोचनया पाटलाधरया (१६१) कुन्दकुड्मलस्फुटदशनया शिरीषमालासुकुमारभुजयुगलया (१६२) कमलकोमलकरया वकुलसुरभिनिश्वसितया चम्पकावदाततया कुसुममय्येव ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या (१६३) महाप्रमाणाश्वतरारूढया

तद्वत् तस्य बालविशेव—अभिनवा दिवैव बाल्यकालिकी श्रीरेव वा। वैदग्ध्यस्य—विलासविशेषस्य बाल्यमस्कारो यथा कमपि कदाऽपि न त्यजति तथा वैदग्ध्यमपि एतामिति भावः। कौमुदीव—चन्द्रिकेव प्रभेवेत्यर्थः। धृतिरिव—सन्तोष इव उत्कर्ष इवेत्यर्थः। गुरुशालेव—गुरुगृहमिव, यद्वा—गुर्वी शाला गुरुशाला इव। वीज भूमिरिव—वीजक्षेत्रमिव। गोष्ठीव—समाज इव समवाय इवेत्यर्थः। मनस्वितेव—प्रशस्तमनःशालित्वमिव। तृप्तिरिव—सन्तोषसीमेवेत्यर्थः। तारुण्यस्य—यौवनस्य, यथा उपभोगेन तृप्तः कश्चित् नान्यत् विषयजातमभिलषति, तद्वत् तारुण्यमपि मालतीमासाद्य इति भावः।

(१६०) कुवलयेति।—कुवलयदलदाम—नीलोत्पलदलमाला तद्वत् दीर्घे—आयते लोचने—नयने यस्याः तथोक्तया। पाटलाधरया—रक्ताधरया।

(१६१) कुन्देति।—कुन्दानां—माघ्यकुसुमविशेषाणां कुड्मलानीव स्फुटाः,—व्यक्ताः शुभ्रा इत्यर्थः दशनाः—दन्ताः यस्याः तथाभूतया। शिरीषेति।—शिरीषाणां—तदाख्यपुष्पविशेषाणां मालावत् सुकुमारं—सुकोमलं भुजयुगलं यस्याः तथोक्तया।

(१६२) कमलेति।—कमलं—पद्मं तद्वत् कोमलौ करौ—पाणी यस्याः तथोक्तया। वकुलेति।—वकुलवत्—तदाख्यपुष्पविशेषवत् सुरभि—सुगन्धि, निश्वसितं यस्याः तथाविधया। चम्पकावदाततया—चम्पककुसुमवत् गौरवर्णया। अत एव कुसुममय्येव—पुष्पमय्येव कुवलयादिभिर्नयनादीनां विधानादिति भावः। ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या—ताम्बूलानां करङ्कं—भाजनविशेषं तद्वहतीति तथोक्तया।

(१६३) महेति।—महत् प्रमाणं परिमाणं यस्य तादृशः अत्युन्नत इत्यर्थः, योऽश्वतरः—अश्वाया गर्दभेन जातो वेसराकारपशुविशेषः, यद्वा,—तद्वत् रूपः,

अनुगम्यमाना, (१६४) कतिपयपरिचारकपरिकरा मालती समदृश्यत। दूरादेव च दधीचप्रेम्णा सरस्वत्या लुण्ठितेव मनोरथैः, आकृष्टेव कुतूहलेन, प्रत्युद्गतेवोत्कलिकाभिः, आलिङ्गितेव उत्कण्ठया, अन्तःप्रवेशितेव हृदयेन, स्नपितेव आनन्दाश्रुभिः, विलिप्तेव स्मितेन, वीजितेव उच्छ्वसितैः, आच्छादितेव चक्षुषा, अभ्यर्चितेव वदनपुण्डरीकेण, सखीकृतेव आशया सविधम् उपययौ। अवतीर्य च तुरगात् दूरादेव अवनतेन मूर्ध्ना प्रणामम् अकरोत्, आलिङ्गिता च ताभ्यां सविनयम् उपाविशत्। सप्रश्रयं ताभ्यां सम्भाषिता च पुण्यभाजम् अमन्यत, अकथयच्च दधीचसन्दिष्टं शिरसि विनिहितेन अञ्जलिना नमस्कारम्, अरञ्जयच्च आकारत प्रभृति अग्राम्यतया तैः तैः अतिपेशलैः आलापैः, सावित्रीसरस्वत्यौ मनसी।

अश्वतर [“वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वम्” (५।३।९१ पा०) इति तनुत्वे तरप्, (“तनुत्व—द्वितीयवयःप्राप्तिः” इति) तम् आरूढा—अधिष्ठिता तया।

(१६४) कतिपयेति।—कतिपये—नात्यल्पा नातिबहवो इति यावत् परिचारकाः—भृत्याः परिकराः—परिवाराः सहचरा इत्यर्थः यस्याः तथोक्ता (“परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः” इति मेदिनी) सरस्वत्या कर्तृभूतयेति शेषः लुण्ठितेव—अपहृतेव। उत्कलिकाभिः,—औत्सुक्यैः विलम्बेन विशेषेण दर्शनलिप्सयेव। [“विलुप्तेव” इति पाठान्तरे—निमग्नीकृतेव इत्यर्थः]। उच्छ्वसितैः—निश्वासमरुद्भिः। सविधम्—अन्तिकम्। [लोकेऽपि यः कश्चित् प्रेमास्पदम् अज्ञातात् सविधमायाति तस्य लुण्ठनाद्यर्चनान्तं सर्वं क्रमादेव करोति इति ध्वनिः] सप्रश्रय—सविनयम्। ताभ्याम्—सावित्रीसरस्वतीभ्याम्। पुण्यभाजम्—पुण्यवन्तम्, आत्मानमिति शेषः। [“पुण्यभाजमात्मानम् अमन्यत” इति पाठान्तरम्]। दधीचसन्दिष्टम्—दधीचकथितं नमस्कारम् अकथयत् इत्यन्वयः। अरञ्जयत्—वशीचकारेत्यर्थः। आकारत प्रभृति—आकारात्—तथाविधात् पूर्वोक्तात्, कौतुकादिति भावः प्रभृतीति अव्ययम्। अग्राम्यतया—इतरजनव्यवहारवर्जितत्वेनेत्यर्थः। अतिपेशलैः—अतिकोमलैः, सौजन्यपूर्णैः इति भावः। [“अतिपेशलैः” इत्यत्र “अपि कुशलैः” इति पाठान्तरम्]। मनसी अरञ्जयदित्यस्य कर्मपदम्।

क्रमेण च अतीते मध्यन्दिनसमये शोणम् अवतीर्णायां सावित्र्यां स्नातुम् (१६५) उत्सारितपरिजना साकूता मालती कुसुमप्रस्तरशायिनीं समुपसृत्य सरस्वतीम् अभाषत,—"देवि ! विज्ञाप्यं नः किञ्चिदस्ति रहसि, अतो मुहूर्तम् अवधानदानेन प्रसादं क्रियमाणम् इच्छामि" इति। सरस्वती तु दधीचसन्देशाशङ्किनी, किं वक्ष्यतीति (१६६) स्तनविनिहितवामकरनखकिरणदन्तुरितम् उद्भिद्यमानकुतूहलाङ्कुरनिकरम् इव हृदयम् (१६७) उत्तरीयदुकूलवल्कलैकदेशेन संछादयन्ती, गलता अवतंसपल्लवेन श्रोतुं श्रवणेन इव धावमानेन (१६८) अनवरतश्वाससन्दोहदोलायितां जीविताशामिव समासन्नलताम् अवलम्बमाना, समुत्फुल्ल

---

(१६५) उत्सारितपरिजना—अपसारितसेवकजना। साकूता—साभिप्राया, हृदयनिहितगूढभावेत्यर्थः। कुसुमेति।—कुसुममिव प्रस्तरः—शयनं, [प्रस्तीर्यतेऽसौ इति प्रपूर्व्वात् स्तृणाते: कर्म्मणि अप्] कुसुमैराकृतः प्रस्तरः,—शिलाखण्ड इत्यर्थो वा, तत्र शेते या इति तथोक्ताम्। दधीचेति।—दधीचस्य सन्देशः,—वाचिकं, ("सन्देशवाक् वाचिकं स्यात्" इत्यमरः) आशङ्कते—तर्कयतीति तथाविधा सती।

(१६६) स्तनेति।—स्तने—पयोधरे, विनिहितस्य—अर्पितस्य, वामकरस्य—वामहस्तस्य नखानां किरणैः—प्रभया दन्तुरितं—सञ्जातदन्तमिव स्थितमित्यर्थः। उद्भिद्यमानेति।—उद्भिद्यमानाः—उद्गच्छन्तः [कर्म्मकर्त्तरि शानच्प्रत्ययः] कुतूहलाङ्कुराणां—कौतुकप्ररोहाणां निकराः समूहा यस्य तथोक्तम्।

(१६७) उत्तरीयेति।—उत्तरीयं यत् दुकूलवल्कलं—वल्कलनिर्म्मितक्षौमाम्बरं, ("क्षौमं वल्कलजं वस्त्रे। अपि तु नेत्रवस्त्रे इति मेदिनी) तस्य एकदेशेन—एकांशेन। गलता—स्खलता। अवतंसपल्लवेन—कर्णभूषणीकृतकिसलयेन [इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया]। श्रवणेन इव—श्रोत्रेन्द्रियेणेव।

(१६८) अनवरतेति।—अनवरतानाम्—अविच्छिन्नानां, श्वासानां सन्दोहः,—समूह एव, दोला ताम् अविता—प्रापिता दोलायिता ताम्, दोला यथा दोलनेन स्वस्थानात् निर्गच्छति, तथा पुनः स्वस्थानम् आगच्छति तद्वत् निश्वासः शरीराभ्यन्तरात् निर्गच्छति, पुनश्च उच्छ्वासरूपेण शरीराभ्यन्तरम् आगच्छतीति दोलायितामिवेति भावः, यद्वा,—अनवरतश्वाससन्दोहेन दोलायितां, समासन्नलताम् इत्यस्य

मुखशशिनो लावण्यप्रवाहेण शृङ्गाररसेनेव प्लावयन्ती जीवलोकं, (१६८) कुसुमपरिमललग्नैः मधुकरकदम्बकैः मदनानलदाहश्यामलैः मनोरथैरिव निर्गत्य मूर्तैः उत्क्षिप्यमाणा, कुसुमशयनीयात् (१७०) स्मरशरसंज्वरिणी मन्दं मन्दम् उदगात्। "उपांशु कथय" इति (१७१) कपोलतलप्रतिबिम्बिता लज्जयेव कर्णमूलं मालतीं प्रवेशयन्ती मधुरया गिरा सुधीरम् उवाच,—"सखि! मालति! किमर्थम् एवम् अभिदधासि? का अहम् अवधानदानस्य? शरीरस्य प्राणानां वा सर्वस्य अप्रार्थितोऽपि प्रभवत्येव अतिपेशलः चक्षुष्यो जनः। सा न काचित्, या न भवसि मे स्वसा सखी प्रणयिनी प्राण-

---

विशेषणमेतत्, समासन्नतलतां—सन्निहितां व्रततिम्। अवलम्बमाना—आश्रयन्ती। लावण्यप्रवाहेण—लावण्यस्रोतसा। शृङ्गाररसेनेव—रतिप्रधानो रस शृङ्गाररसः तेनेव, तदुक्तं दर्पणे—"उत्तमप्रकृतिप्रायो रस शृङ्गार इष्यते। परोढा वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम्॥ आलम्बन नायिका स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायका। चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपन मतम॥ भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभाव प्रकीर्त्तित। त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिण॥ स्थायिभावो रति श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवत॥" इति।

(१६९) कुसुमेति।—कुसुमाना परिमलेन—सौरभेण, लग्नानि—सक्तानि, तै, ["कुसुमपरिमल" इत्यत्र "शयनकुसुमपरिमल" इति पाठे—शयने—शय्यायां, यानि कुसुमानि, शयनानि—शय्याभूतानि, यानि कुसुमानीति वा, तेषां परिमलेन]। मधुकरकदम्बकै,—भृङ्गसङ्घै। मदनानलेति।—मदनानलेन—कामाग्निना, दाहेन श्यामला,—कृष्णवर्णा तै। मूर्त्तै,—मूर्त्तिमद्भि। उत्क्षिप्यमाणा—उत्थाप्यमाना।

(१७०) शरेति।—स्मरस्य शरै,—शरप्रहार इति भाव, य सञ्ज्वर,—सन्तापः तद्वती। उदगात्—उत्तस्थौ। उपांशु—सुगुप्त यथा तथा।

(१७१) कपोलेति।—कपोलतले—स्वच्छे गण्डदर्शे इत्यर्थ, प्रतिबिम्बिता—प्रतिफलिता ताम्। अतिपेशल,—अतिकोमल, अतिप्रिय इति यावत्, ["अतिपेशल" इत्यत्र "अतिवेलम्" इति पाठे—अतिवेलम्—अतिमात्रम्]। चक्षुष्य—नयनरञ्जन इत्यर्थ, ["चक्षुष्य" इति भव्या दर्शीव इति व्यज्यते]। काचित्—कापि। स्वसा—भगिनी।

सभा च। निगुण्ठया यावतः कार्य्यस्य क्षमं (१७२) चोदीयसो गरीयसो वा शरीरकम् इदम्। अनवस्करम् आश्रवं मे त्वयि हृदयम्। प्रोत्थ प्रतिसरा विधेया अस्मि ते। व्याहरतु वरवर्णिनि! यद्विवक्षितम्" इति।

सा तु अवादीत्,—"देवि! जानासि एव माधुर्य्यं (१७३) विषयाणां, लोलुपताञ्च इन्द्रियग्रामस्य, उन्मादिताञ्च नवयौवनस्य, पारिप्लवताञ्च मनसः। प्रख्याता एव मन्मथस्य दुर्निवारता। अतो न माम् (१७४) उपालम्भेन उपस्थातुम् अर्हसि। न च बालिशता चपलता चारणता वा वाचालतायाः कारणम्। (१७५) न किञ्चित् न कारयति असाधारणा स्वामिभक्तिः। सा त्वं देवि! यदा एव दृष्टाऽसि

---

(१७२) चोदीयस,—अतिक्षुद्रस्य, गरीयस,—अतिगुरुण, कार्य्यस्य इत्यन्वया-न्वय। अनवस्करम्—अवस्कर,—अशुचि पुरीषमित्यर्थ, मल इति यावत, ("उच्चारा-वस्करौ शमल शकृत्" इत्यमरः) तद्रहित विशुद्धमित्यर्थ, अकपटमिति यावत्। आश्रव—वचने स्थित ("वचने स्थित आश्रव" इत्यमरः) त्वद्वचो मया अकपट कर्त्तव्यमिति भाव। प्रतिसरा—नियोज्या अनुक्तवर्त्तिनीत्यर्थ। ("भवेत प्रतिसरो मन्त्रभेदे ...। आरक्षे करसूत्रे च व्रणशुद्धिके॥" इति मेदिनी) ते तव, नियोज्ये विधेया—विधीयते—क्रियते आज्ञा इति भाव यस्या सा वश्या, आज्ञापालन-कारिणीयम् अस्मि इत्यन्वय। व्याहरतु—प्रकाशय। वरवर्णिनि।—सुन्दरि।

(१७३) विषयाणा—स्रक्चन्दनवनितादीनाम उपभोग्यानां, माधुर्य्य—मनो-हारित्वम्। लोलुपता—लालसाम। इन्द्रियग्रामस्य—चक्षुरादीन्द्रियसमूहस्य। उन्मादिताम्—उन्मादकारित्वम। पारिप्लवता—चापल्य, ("चञ्चल तरलञ्चैव पारि-प्लव परिप्लवे" इत्यमरः)। प्रख्याता—प्रसिद्धा। दुर्निवारता—अबाध्यता।

(१७४) उपालम्भन—तिरस्कारेण, अकथनीयकथनजनितेन इति भाव। उपस्थातु—ग्रहीतुम। बालिशता—मूर्खता। चपलता—धृष्टता। चारणता—सद्वा कीर्त्तिप्रेषकशीलता। वाचालताया,—बहुभाषिताया, एता कारण न च, तव शरीरे यदहं किञ्चित् विवक्षु, तत्र मम बालिशतादयो नैव हेतुरिति निष्कर्ष।

(१७५) किन्तर्हि इत्याह, नेति।—असाधारणा—अन्यासदृशी, स्वामिभक्तिः,

देवेन, तत एवारभ्य च अस्य कामो गुरुः, चन्द्रमा जीवितेशः, (१७६) मलयमरुत् उच्छ्वासहेतुः, आधयोऽन्तरङ्गस्थानेषु, सन्तापः परमसुहृत्, प्रजागर आप्तः, मनोरथाः सर्व्वगताः, निश्वासा विग्रहाग्रेसराः, मृत्युः (१७७) पार्श्ववर्त्ती, रणरणकः सञ्चारकः, सङ्कल्पा (१७८) बुद्ध्युपदेशवृद्धाः। किं

—प्रभौ अनुराग किञ्चित—किमपि, न कारयतीति न, अपि तु सर्व्वमेव कारयतीत्यर्थ प्रभुभक्तिपरतन्त्रा अहं यत्किञ्चित् त्वां कथयामीति भाव। देवेन—दधीचेन। अस्य—कुमार्य्याः, गुरु—आचार्य्य काम यथा आदिशति तदैव असौ करोति, तद्वशवर्त्तित्वादिति भाव। चन्द्रमा जीवितेश—प्राणेश्वर, चन्द्रमसो हस्तेऽस्य प्राणा शिशिरतया कामानलनिर्वापणहेतुत्वात् अमृतमयत्वेन च जीवनरक्षणक्षमत्वात् इति भाव, अथ च जीवितेश,—मृत्यु, ("जीवितेशो यमे पसि त्रिषु स्याज्जीवितेश्वरे" इति मेदिनी) चन्द्रोदयसत्काले एव कामिना तापं प्रशमयन्ति निरन्तरमुपास्यमाना पुन कामानलवर्द्धकतया मृत्यु दिशन्ति इति वाक्यार्थ।

(१७६) मलयमरुत—मलयपवन, उच्छ्वासहेतु,—उच्छ्वसितस्य कारणं, यदा मलयमरुत् वाति तदा असौ दीर्घं निश्वसितीति भाव, अथ च श्वासोत्क्रान्तौ कारणम्। आधय—मानसव्यथा, अन्तरङ्गस्थानेषु—स्वजनस्थानवर्त्तिन इति यावत् स्वजना यथा सर्व्वदा परिचरन्ति तथा आधय एव सततम् आश्रयन्तीति भाव। सन्ताप परमसुहृत्—परममित्र, सततसङ्गीति भाव, अन्यच्च परम् असुहृत्—प्राणहर ("पुंसि भूम्यसव प्राणा" इत्यमर) प्रजागर,—निद्राविरति, आप्त,—आत्मीय प्रामाण्य, नैन त्यजतीति भाव। मनोरथ,—अभिलाषा, सर्व्वगता,—सर्व्वत्रगामिन, विप्रतिपत्तिमूढतया कर्त्तव्यनिर्णयाक्षमा इति भाव। निश्वासा,—दीर्घनिश्वासा विग्रहाग्रेसरा,—विग्रहस्य—विशिष्टज्ञानस्य, कर्त्तव्यज्ञानस्येति भाव देहस्य च अग्रेसरा —अग्रगामिन, देहं परित्यज्य गन्तुं प्रवृत्ता इति भाव।

(१७७) पार्श्ववर्त्ती—पार्श्वचर त्वदनङ्गीकारेण निश्चित म्रियते इति भाव। रणरणक सञ्चारक, रणरणक,—उत्कण्ठाविशेष अरतिजन्य दुःखमित्यर्थ सञ्चारक,—प्रेरक, मृत्युमुखे इति भाव। ["रणरणक सञ्चारक" इति पाठे—रणरणक,—उत्कण्ठा एव सञ्चारयतीति सञ्चारक प्रेरक इत्यर्थ। सङ्कल्पा —मनःकल्पनाविशेषा।

(१७८) बुद्धीति।—बुद्धे,—ज्ञानस्य, उपदेश,—"इदं कुरु, एवं क्रियताम्"

त्वां विज्ञापयामि, अनुरूपो देवो देव्याः इति आत्मसम्भावना, शीलवान् इति प्रक्रमविरुद्धं, धीर इत्यवस्थाविपरीतं, (१७९) सुभग इति त्वदायत्तं, स्थिरप्रीतिः इति निपुणोपक्षेपः, जानाति (१८०) सेवितुम् इति अस्वामिभावोचितम्, इच्छति दासभावम् आमरणात् कर्त्तुम् इति धूर्त्तालापः, भवनस्वामिनी भवसि इति उपप्रलोभनं, पुण्यभागिनी भजति भर्त्तारं तादृशम् इति (१८१) स्वामिपक्षपातः, त्वं तस्य मृत्युः इत्यप्रियम्, अगुणज्ञा असि इति अधिक्षेपः, स्मृतेऽस्य बहुश कृतप्रसादाऽसि

इत्येवरूप तस्मिन् दृष्टा,—महान्त स्थविराय। दधीचे एवमेव गुणी विद्यते इति वक्रोक्त्या वैदग्ध्येन मालती आह अनुरूप इत्यादिना।—अनुरूप,—सुयोग्य देव,—कुमारो दधीच, इति, उक्त इति शेष। एवमुत्तरत्र। ["अनुरूपो देवो देव्या" इत्यत्र "अनुरूपो देव्या" इति पाठान्तरम्]। आत्मसम्भावना—निजसम्भावना, एतदर्थं सम्य आगमने त्वत्त सम्भावना लभ्यत इति भाव। शीलवान्—सुशील, अयमिति शेष। प्रक्रमविरुद्ध—प्रसङ्गविपरीतम् दुर्गव्यापारप्रवृत्तस्य कुत शील वर्त्तते इति भाव। धीर—धैर्यवान् अयमिति शेष। अवस्थाविपरीतम्—अवस्था—मदनकृता दशा तस्या विपरीत—विरुद्धम्, न हि धीरा एव विचरन्तीति भाव।

(१७९) सुभग—कामिनीरञ्जन। त्वदायत्त—त्वदधीन, त्वयि अनुरक्ताया तस्य सम्भवति, नान्यथा इति भाव। स्थिरप्रीति—अचलप्रेमा। निपुणोपक्षेप,—निपुणस्य—सुचतुरस्य यथा कस्यचित् कार्य्यसाधने दक्षस्येति यावत् उपक्षेप—उपक्रम आलाप इत्यर्थ, स्थायिचकीर्त्तनं विना न अस्य कार्य्यस्य सिद्धिरिति एवमुक्ति युज्यत इति भाव।

(१८०) सेवितु—परिचरितु, प्रणयेन अनुगन्तुमिति भाव। अस्वामिभावोचित—स्वामित्वानुपयुक्तमित्यर्थ, न हि स्वामिन सेवकान् सेवन्ते प्रत्युत सेवका एव स्वामिनम् इति भाव। धूर्त्तालाप,—प्रतारकवचनम्, धूर्त्ता हि स्वकार्य्यसाधनार्थमेव ब्रुवन्तीति भाव। भवनस्वामिनी—गृहकर्त्री। उपप्रलोभन—लोभप्रदर्शनम्। पुण्यभागिनी—धन्या इत्यर्थ।

(१८१) स्वामिपक्षपात—स्वामिनि यदर्थम् अहम् आगता तस्मिन् प्रभौ इत्यर्थं, पक्षपात—प्रणयातिरिक्त इत्यर्थ। त्व तस्य मृत्यु,—त्वा विना स मरिष्यतीति भाव। अप्रिय—निष्ठुर वच इत्यर्थ। अगुणज्ञा—गुणान् जानातीति गुणज्ञा, तथा

इति (१८२) असाचिक, प्राणरक्षार्थम् अर्थयते इति कातरता, तत्र आगम्यताम् इति आज्ञा, वारितोऽपि (१८३) बलादागच्छतीति परिभव, तदेवम् अगोचरे गिराम् असि इति श्रुत्वा देवी प्रमाणम्" इति अभिधाय तूष्णीम् अभूत्।

अथ सरस्वती प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा प्रत्यवादीत्,—"अयि। न शक्नोमि बहु भाषितुम्, एषा अस्मि ते (१८४) स्मितवादिनि। वचसि स्थिता, गृह्यन्ताममी प्राणा" इति। मालती तु,—"यत् आज्ञापयसि अतिप्रसादाय" इति व्याहृत्य प्रहर्षपरवशा प्रणम्य प्रजविना तुरंगेण ततार शोणम्, अगाच्च दधीचमानेतु च्यवनाश्रमपदम्। इतरा तु

न भवतीति अगुणज्ञा त्वं कुमारस्य गुणान न वेत्सीति भाव। अधिक्षेप —तिरस्कारकरणम्। भद्रम्,—पुन पुन, कृतप्रसादा—कृत —विहित प्रसाद —अनुग्रह यया तथाभूता त्वा स्वप्ने दृष्ट्वा असौ महतीं प्रीतिमन्वभवति भाव।

(१८२) असाचिक—साचिरञ्जितम् इद वच इति यावत् स्वप्रदर्शने साक्षिणाम् अभावा इति भाव। अर्थयते—याचते त्वत्प्रसादमिति शेष। कातरता—दैन्यातिशय इत्यर्थ, दीना एव ईदृशम् आचरन्तीति भाव। तत्र—तस्मिन्नपि इत्यर्थ। आज्ञा—आदेश, प्रभुवचनमिति यावत्; प्रभव एव आज्ञापयन्तीति भाव। वारित —निषिद्ध, "मा समागच्छ मत्सकाशम्" इति निवारित इति यावत् इति भाव।

(१८३) बलात्—बलमाश्रित्य। परिभव —अवमानना इति यावत्, बलवत्त्वस्य निन्दितत्वादिति भाव। तत्—तस्मात् गिरा—वाचाम्, अगोचरे—अविषये असि—भवसि, त्वयि न किमपि वक्तुं शक्नोमीति भाव। प्रमाण—प्रमीयते—निश्चीयते अनेनेति प्रमाणम्—इतिकर्तव्यविधाने हेतुरित्यर्थ, यदेव भवत्या अभिमतं तदादिशेति भाव।

(१८४) स्मितवादिनि!—स्मितेन—ईषद्धास्येन सह वदतीति स्मितवादिनी हसन्ती हि मधुरभाषिणि इत्यर्थ। अभिवादाय—अनुग्रहाय इत्यर्थ। {"अतिप्रसादाय" इत्यत्र "अतिप्रसाद" इति पाठ—अनुग्रह इत्यर्थ, भवत्या इति शेष}। प्रजविना—द्रुतगामिना। (प्रजविना इति शाब्दिकाः)। इतरा—इतरस्त्री।

सखीस्नेहेन सावित्रीम् अपि विदितवृत्तान्ताम् अकरोत्, उत्कण्ठाभारभृता च ताम्यता चेतसा कल्पायितं कथंकथमपि दिवसशेषम् अनैषीत्। अस्तम् उपगतवति भगवति (१८५) गभस्तिमति, स्तिमिततरम् अवतरति च तमसि, प्रहसिताम् इव सितां दिशं पौरन्दरीं दरीम् इव केसरिणि उदञ्चति चन्द्रमसि, सरस्वती (१८६) शुचिनि चीनांशुक-सुकुमारे तरङ्गिणि दुकूलकोमले शयने इव शोणसैकते समुप-विष्टा, (१८७) स्वप्नकृतप्रार्थनापादपतनलग्ना दधीचचरण-

---

सखीस्नेहेन—सख्याः—सावित्र्याः यः स्नेहः,—प्रणयः तेन। विदितवृत्तान्ताम्—विदितः,—ज्ञातः, वृत्तान्तः,—दधीचं सरस्वत्याः अनुरागवार्त्ता यस्याः ताम्। उत्कण्ठाभारभृता—उत्कण्ठायाः भारः,—अतिशयः, तं बिभर्त्तीति तेन। ताम्यता—क्लिश्यता। कल्पायितं—"चतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तं ब्राह्मं दिनं कल्पः, तद्वदाचरितं तम्, अतिदीर्घमिव मन्यमानमिति भावः। कथं कथमपि—अतिकृच्छ्रेण इत्यर्थः।

(१८५) गभस्तिमति—मयूखशालिनि सूर्ये इत्यर्थः। स्तिमिततरं—मन्दं मन्दमित्यर्थः। अवतरति—आविर्भवति। प्रहसितामिव—प्रकर्षेण हसन्तीमिव। सितां—धवलाम्। पौरन्दरीं दिशं—पुरन्दरस्य—इन्द्रस्य इयम्, यद्वा,—पुरन्दरः अधिष्ठाता यस्याः सा पौरन्दरी तां दिशं, पूर्वां दिशमित्यर्थः। दरीमिव—गुहामिव। केसरिणि—सिंहे ("सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः" इत्यमरः)। उदञ्चति—उद्गच्छति उदयमाने इत्यर्थः ["उदञ्चति" इत्यत्र "मुञ्चति" इति पाठान्तरम्]।

(१८६) शुचिनि—शुभ्रे। चीनेति।—चीनांशुकं—चीनदेशभवं सूक्ष्मवसनं, तद्वत् सुकुमारे—अतिकोमले तस्मिन्। तरङ्गिणि—प्रतिदिनं चीयमानेन वारिणा कृतरेखे इत्यर्थः। ["दुकूलकोमले" इत्यत्र "दुगूलकोमले" इति पाठान्तरम्]। शयने इव—शय्यायामिव, शोणसैकते—शोणनदस्य पुलिने।

(१८७) स्वप्नेति।—स्वप्ने—स्वप्नावस्थायां, कृता या प्रार्थना—"मामनुगृहाण" इति याच्ञा, तस्यां यत् पादयोः, दधीचस्येति भावः, पतनं तेन लग्ना—संसक्ता ताम्। ["समुपविष्टा स्वप्नकृत" इत्यत्र "समुपविष्टस्वप्नकृत" इति समस्तपाठे—तथाविधे शोणसैकते समुपविष्टस्य—आसीनस्य, दधीचस्य समीपे इति भावः, स्वप्नकृत

उत्कलिकाबहलेन रतिरसेन, (१८३) परिमलसम्पातिना मधुपपटलेन पटेनेव नीलेन (१८४) आच्छादिताङ्गयष्टिः, अन्तःस्फुरता मत्तमदनकरिकर्णशङ्खायमानेन प्रतिमेन्दुना प्रथमसमागमविलासविलक्षस्मितेनेव धवलीक्रियमाणैककपोलोदरो मालतीद्वितीयो दधीचः। आगत्य च (१८५) हृदयगतदयितानूपुररवमिश्रयेव हंसगद्गदया गिरा कृतसम्भाषणो यथा मन्मथः समाज्ञापयति, यथा यौवनम् उपदिशति, यथा अनुरागः शिक्षयति, यथा विदग्धता अध्यापयति, तथा ताम् अभिरामां रामाम् अरमयत्। उपजातविस्रम्भा च आत्मानम्

दक्षेण दक्षिणानिलेन" इति पाठान्तरम्]। उह्यमान इव—नीयमान इव। उत्कलिकाबहलेन—रणरणकभूयिष्ठेन।

(१८३) परिमलेति।—परिमलेन—गात्रसौरभेण, सम्पततीति तथोक्तेन, मधुपपटलेन—भ्रमरनिचयेन पटेनेव—वसनेन इव।

(१८४) आच्छादितेति।—आच्छादिता—आवृता, अङ्गयष्टिः,—तनुलता यस्य तथोक्तः। अन्तःस्फुरता—अन्तर्विराजमानेन। मत्तेति।—मत्त—दुर्मदः, मदनः,—काम एव, करी—हस्ती तस्य कर्णयोः शङ्खः,—शङ्खनिर्मिताभरणविशेषः स इव आचरतीति तेन, प्रतिमेन्दुना—प्रतिबिम्बितचन्द्रेण। प्रथमेति।—प्रथमः,—आद्यः, समागमः—सङ्गः, तस्मिन् यो विलासः,—"धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः" इत्युक्तलक्षणः भावविशेषः तेन विलक्षं—सलज्जं यत् स्मितं—मृदुहसितं तेन इव। धवलीति।—धवलीक्रियमाणम् एकस्य कपोलस्य उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथोक्तः।

(१८५) हृदयेति।—हृदयं गता—प्रविष्टा इत्यर्थः, या दयिता—कान्ता, तस्याः नूपुररवः,—नूपुरनिस्वनः, तेन मिश्रा—सवलिता तयेव हंसगद्गदया—हंसस्वनमधुरयेत्यर्थः, गिरा—वाचा कृतसम्भाषणः—कृतालापः "देवि! कुशलं ते?" इत्येवमालपन् इत्यर्थः। यथा मन्मथ इति।—मन्मथस्य प्रभुशक्तिसम्पन्नत्वात् आज्ञादानमुचितम्। एवं सर्वत्र बोद्धव्यम्। उपदिशति—"एवमेव कुरु" इत्युपदेशः। विदग्धता—चतुरता, कामकलासु नैपुण्यमिति यावत् अध्यापयति—शिक्षयति। अभिरामां—मनोहारिणीं, रामां—कान्ताम्। देवताविषयकसम्भोगशृङ्गारवर्णनस्य अनौचित्यात् विस्तारेण नास्य प्रदर्शनम्। कुमारेऽपि गान्धर्वविवाहस्य वर्णनौचित्येऽपि नात्र तद्वर्णनं कृतं, शापाव

अकथयत् अस्य सरस्वती। तया तु सार्द्धम् एकं दिवसम् इव अनयत् संवत्सरम् अधिकम्।

अथ दैवयोगात् सरस्वती बभार गर्भम्, असूत च (१९६) अनेहसा सर्व्वलक्षणाभिरामं तनयम्। तस्मै च जातमात्रायैव "सम्यक् (१९७) सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्व्वाणि च शास्त्राणि सकलाश्च कलाः मत्प्रसादात् स्वयम् आविर्भविष्यन्ति" इति वरमदात्। (१९८) सद्भर्तृश्लाघया दर्शयितुम् इव हृदयेन आदाय दधीचं पितामहादेशात् समं सावित्र्या ब्रह्मलोकम् आरुरोह। गतायाञ्च तस्यां दधीचोऽपि हृदये (१९९) ह्रादिन्या इव अभिहतो भार्गववंशसम्भूतस्य भ्रातुः ब्राह्मणस्य जायाम् अक्षमालाऽभिधानां मुनिकन्यकाम् आत्मसूनोः संवर्द्धनाय नियुज्य विरहातुरः तपसे वनम् अगात्। यस्मिन् एव अवसरे सरस्वती असूत तनयं, तस्मिन् एव अक्षमालाऽपि सुत प्रसूतवती। तौ तु (२००) सा निर्विशेषं सामान्यस्तन्या शनैः शनैः शिशू समवर्द्धयत्। एकः तयोः सारस्वताख्य एव अभवत्,

---

ज्ञानमात्रपरत्वात् आख्यायिकायाः, अन्यथा तथा पतिपरित्याग गर्हणीयोऽपि कथं कृत इत्यादिरूपकुतर्कोदयप्रसङ्ग स्यात्। उपजातविस्रम्भा—सञ्जातविश्वासा। अस्य —दधीचस्य। आत्मान—स्वस्वरूपम्, अभिज्ञता वाग्देवी अहमिति भाव।

(१९६) अनेहसा—कालेन। तस्मै—तनयाय। जातमात्राय—उत्पन्नमात्रायेत्यर्थः।

(१९७) सरहस्या—रहस्यम्—उपनिषत्, तेन सह वर्त्तमाना। कला,—चतुःषष्टिसङ्ख्यका सङ्गीतादिविद्या।

(१९८) सद्भर्तृश्लाघया—सन्—उत्तम यो भर्त्ता, तस्मिन् या श्लाघा—गौरव तया।

(१९९) ह्रादिन्या—वज्रेण इत्यर्थ, ("ह्रादिनी वज्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः)।

(२००) सा—अक्षमाला। निर्विशेषम—स्वपुत्रात् अभिन्नभावेन इति यावत्। सामान्यस्तन्या—सामान्यम्—उभयो साधारणमित्यर्थ, स्तन्य—स्तनदुग्ध यस्या तथाभूता सतीत्यर्थः। तयो,—उभयो तनययोः। एक,—सरस्वतीतनय इत्यर्थ।

द्वितीयोऽपि वत्सनामा अभवत्; आसीच्च तयोः सोदर्य्ययोः इव स्पृहणीया प्रीतिः।

अथ सारस्वतो मातुः (२०१) महिम्ना यौवनारम्भ इव आविर्भूताशेषविद्यासम्भारः तस्मिन् सवयसि भ्रातरि प्रेयसि प्राणसमे सुहृदि वत्से वाङ्मयं समस्तमेव सञ्चारयामास; चकार च कृतदारपरिग्रहस्य अस्य तस्मिन् एव प्रदेशे प्रीत्या प्रीतिकूटनामानं निवासम्। (२०२) आत्मनाऽपि आषाढी, कृष्णाजिनी, वल्कली, अक्षवलयी, मेखली, जटी च भूत्वा तपस्यन् जनयितुः एव जगाम अन्तिकम्। अथ तस्मात् (२०३) प्रवर्द्धमानादिपुरुषात् (२४) जनितात्मचरणोन्नति-

सारस्वताख्य,—सरस्वत्या अपत्यं पुमान् सारस्वतः, स एव आख्या यस्य तथाभूतः, मातृनाम्ना सारस्वत इति ख्यातः इत्यर्थः।

(२०१) महिमा—वरप्रभावेण इत्यर्थः। तस्मिन्—अक्षमालापुत्रे। सवयसि—समानवयस्के। वाङ्मयं—वागात्मकं शास्त्रमित्यर्थः। सञ्चारयामास—प्रेरयामास, स्वा एव सा विद्या वत्सं शिक्षयामासेति निष्कर्षः।

(२०२) आत्मना—स्वयम्। आषाढी—आषाढः,—पालाशो दण्डः, तद्वान्, पालाशदण्डधारी इत्यर्थः। कृष्णाजिनी—कृष्णसारचर्म्मावरण इत्यर्थः। वल्कली—वल्कलं—वृक्षत्वक् तद्वान् वल्कलपरिधायी इत्यर्थः, ("आषाढसंज्ञो दण्डः स्यात् पालाशो व्रतचारिणाम्। त्वचर्वृक्षनिर्मितं वस्त्रं वल्कलं समुदाहृतम्॥" इत्युक्तेः)। अक्षवलयी—जपमालाधारी। मेखली—मेखला—मुञ्जतृणादिरचितं कटिसूत्रं तद्वान् मुञ्जतृणनिर्मितमेखलाधारीत्यर्थः। जटी—जटा—रूक्षसंहतकेशः तद्वान्, जटिल इत्यर्थः, (विशेषणैरेतैः ब्रह्मचर्य्यं सूचितम्)। तपस्यन्—तपस्या कुर्वन्, जनयितुः—पितुः दधीचस्येत्यर्थः।

(२०३) प्रवर्द्धमानात्—वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—मूलपुरुषात्, वत्सादित्यर्थः, यद्वा,—प्रवर्द्धमानात्—वंशादिना वृद्धिं गच्छतः, आदिपुरुषात्—पूर्व्वपुरुषात् भार्गवादितः, अन्यच्च,—नारायणात्।

(२०४) जनितेति।—जनिता—प्रवर्द्धिता, आत्मचरणेन—आत्मानुष्ठानेन,

निर्गतप्रघोषः, (२०५) परमेश्वरशिरोधृतः, (२०६) सकलकलागमगम्भीरः, महामुनिमान्यः, (२०७) विपक्षक्षोभक्षमः, (२०८) क्षितितललब्धायतिः, अस्खलितप्रवृत्तः, भागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुलो वंशः। यस्मात्

आत्मनानेन इति यावत्, या उन्नतिः—अभ्युदयः, तया निर्गतः—दिगन्तं प्रति धावित इति यावत्, प्रघोषः,—ध्वनिः कीर्त्तिः इति यावत् यस्य तथोक्तः; यद्वा,—जनिता—विहिता, आत्मना—स्वेन, स्ववंशीयानामित्यर्थः, चरणानां—कठादिशाखाऽध्यायिनाम्, उन्नतिः,—उत्कर्षः, तया निर्गतः प्रघोषः,—यशः यस्य तथोक्तः; अन्यत्र,—जनितस्य—उत्पादितस्य आत्मचरणस्य—आत्मनः परमात्मनः, वामनरूपिविष्णोरित्यर्थः चरणस्य—बलिच्छलनकाले ब्रह्माण्डचरणस्येत्यर्थः, उन्नत्या—ऊर्द्धगत्या, निर्गतः प्रघोषः—प्रकर्षेण कलकलध्वनिरित्यर्थः यस्य तथाभूतः, तदानीं तत्पादस्पर्शेन ब्रह्मकटाहभेदादिति भावः, [ब्रह्मकटाहस्थिता गङ्गा भगवच्चरणस्पर्शात् तद्भेदेन महीतले पतिता इत्यस्या विष्णुपादीति प्रसिद्धिः। "प्रवर्द्धमानादिपुरुषजनितात्मचरणोन्नतिनिर्गतप्रघोषः" इति पाठे,—प्रवर्द्धमानो यः आदिपुरुषः, तेन जनिता या आत्मना चरणानामुन्नतिः, तया निर्गतः प्रघोषो यस्य सः]।

(२०५) परमेश्वरशिरोधृतः,—परमेश्वरः,—सम्राट्, तेन शिरसा धृतः,—सम्मानितः इति यावत्; अन्यत्र—परमेश्वरेण—हरेण, शिरसा धृतः,—गृहीतः, हरशिरस्थोति यावत्।

(२०६) सकलेति।—सकलाः,—समग्राः, कलाः,—विद्याः, तासाम् आगमेन—अधिगमेन गम्भीरः,—पूर्णः इत्यर्थः, अन्यत्र,—सकलकलः,—कलकलेन सह, यः आगमः,—प्रवहणं, तेन गम्भीरः। महामुनिभिः मान्यः,—आदरणीयः, यद्वा,—महामुनिवत् मान्यः—माननीयः, अन्यत्र—महामुनिः,—जह्नुः, तेन मान्यः,—सेव्यः, अतिपवित्रबुद्ध्या उदरेण गृहीतत्वात् इति भावः।

(२०७) विपक्षक्षोभक्षमः,—विपक्षाणां—शत्रूणां, विरोधिनामित्यर्थः, क्षोभे—पराजये, क्षमः,—शक्तः, अन्यत्र,—विपक्षाः,—पक्षरहिताः पर्वताः, तेषां क्षोभे—तरङ्गाघातेन खण्डने इति यावत् क्षमः,—समर्थः।

(२०८) क्षितितलेति।—क्षितितले—पृथिव्यां, लब्धा—प्राप्ता, आयतिः,—प्रतिष्ठा, अन्यत्र,—आयतिः,—विस्तारः येन तथोक्तः। अस्खलितप्रवृत्तः,—नास्ति स्खलितं—सदाचारभ्रंशः यस्मिन् तदयथा तथा, प्रवृत्तः—प्रचलितः, अन्यत्र,—

अजायन्त (२०९) वात्स्यायना नाम गृहमुनयः, आश्रितश्रौता अपि (२१०) अनालम्बितालीकबककाकवः, (२११) कृतकुक्कुटव्रता अपि अवैडालवृत्तयः, (२१२) विवर्जितजनवृत्तयः, (२१३) परिहृतकपटकौरकुचीकूर्चाकृताः,

---

अस्खलितम्—अनिरुद्धं यथा तथा, प्रसृतः,—प्रवाहित इत्यर्थः। भागीरथीप्रवाह इव—गङ्गाप्रवाह इव। विपुलः,—महान्। यस्मात्—वंशादित्यर्थः।

(२०९) वात्स्यायना नाम—वत्सस्यापत्यानि पुमांसः वात्स्यायनाः, वत्सवंशप्रभूततया प्रसिद्धा इत्यर्थः। गृहमुनयः,—गृहस्थिताः मुनयः, मुनिवदाचारवन्तो गृहस्था इत्यर्थः। आश्रितश्रौताः,—आश्रितः,—अवलम्बितः, श्रौतः,—श्रुतिविहितः आचारः यैः तथोक्ताः, पक्षे,—श्रौतं—श्रुतौ—कर्णे एव स्थितं, चिरश्रुतमित्यर्थः।

(२१०) अनालम्बितेति।—अनवलम्बितः,—धृतः, अलीकः,—मिथ्याभूतः, बकस्य काकुः,—"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्तशोकभीत्यादिजनितविकृतकण्ठस्वरविशेषः यैः तथाभूता न भवन्तीति तथोक्ताः, अबकव्रतचारिण इत्यर्थः, अकपटेन वेदविधिमनुसरन्त इति यावत्। "भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः" इत्यादिनोक्तलक्षणकाकुशब्देन अत्र छद्म लक्ष्यते, बककाकुः,—बकच्छद्म, तथा च, ये चिरश्रुतमाश्रितवन्तः, ते छद्मचारित्वात् आलम्बितबककाकवो भवन्ति, अमी तु न तथा इति विशेषः।

(२११) कृतेति।—कृतं कुक्कुटव्रतं—कुक्कुटाण्डप्रमाणग्रासभोजननियमः यैः तथोक्ताः कुक्कुटाण्डप्रमाणेन चान्द्रायणादिव्रतम् आचरन्त इत्यर्थः। अवैडालवृत्तयः,—नास्ति वैडाली—बिडालसम्बन्धिनी, वृत्तिः,—व्यवहारो येषां तथोक्ताः, बिडाली हि हिंस्रापि, कदाचित् स्वाभीष्टसिद्धये आत्मनः स्वभावं गोपयित्वा चरति, तथाचारिणो न इति भावः। विरोधस्तु—व्रतं कुक्कुटानां व्रतं—भक्षणं यैः तथाभूताः, ये कुक्कुटभक्षणं कृतवन्तः, ते कथं बिडालवृत्तयो न भवन्तीति।

(२१२) विवर्जितेति।—विवर्जिता जनानां—दुर्जनानाम्, इतरजनानां वा; यद्वा,—जनैः,—दुराचारपुरुषैः,सह वृत्तिः,—व्यवहारो यैः तथाभूताः, ["विवर्जितजनपङ्क्तयः" इति पाठे—विवर्जिता जनानां—साधारणानां, पङ्क्तिः,—श्रेणी, जन्मत इत्यर्थः यैः तथाभूताः, मुनिवृत्तित्वात् परित्यक्तेतरजनसमाजा इत्यर्थः, "पङ्क्तयः" इत्यत्र "पक्तयः" इति पाठे—पक्तिः, पाकः, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् पक्वद्रव्यम्, अन्नमिति यावत् यैः तथोक्ता इत्यर्थः]।

(२१३) परिहृतेति।—परिहृतं—परित्यक्तं, कपटकौरकुच्यं—दुष्प्र[illegible],

अगृहीतगह्वराः, (२१४) न्यक्कृतनिकृतयः, प्रसन्नप्रकृतयः, विगत-विकृतयः, परपरिवादपराचीनचेतसः, (२१५) वर्णत्रय-व्यावृत्तिविशुद्धान्धसः, धीरधिषणावधूताध्येषणाः, असङ्गसुक-स्वभावाः, प्रणतप्रणयिनः, (२१६) शमितसमस्तशाखान्तर-संशीतयः, (२१७) उद्घाटितसमग्रग्रन्थार्थग्रन्थयः, कवयः

कुचीकूर्चाकूतं—"चिचिरमिचिर" इति अव्यक्तशब्द ये तथोक्ता', यद्वा—परिहृत कपट—व्याजस्तुति, तथा कीराणां कुचीकूचा,—शुकपक्षिवत्। निरर्थक-शब्दालापाश्च, तेषु आकूतम्—अभिप्राय यै त तादृशा। कीरा हि यथा शठिव वदन्त लोकान् सन्तोषयन्ति न तु तेषा तथा मनोवृत्ति, एते तु ब्राह्मणा बाह्याभ्यन्तरसमव्यवहारिण न कापटिका, न वा शुकवत निरर्थकवाक्यप्रयोजका इति भाव। अगृहीतगह्वरा —न गृहीत गह्वर—पाप यै तथोक्ता। ["परि हृतकपट चौर कल्पितकचकूर्चाकृता" इति पाठान्तरे—परिहृत,—परित्यक्त, कपट-चौरकल्पिताया—शठलकराद्याचरिताया, कचकूर्चायां—केशकुञ्चने, आकूत,—अभिप्राय यै तथोक्ता, विलासवासनाविरहिता इत्यर्थ]।

(२१४) न्यक्कृतेति।—न्यक्कृता—तिरस्कृता, निकृति,—शाठ्य यै तथोक्ता, ("कुसृतिर्निकृति शाठ्यम्" इत्यमर)। प्रसन्नेति।—प्रसन्ना—निर्मला, प्रकृति,—स्वभावो येषा तथोक्ता सौम्या इत्यर्थ। विगतेति।—विगता विकृति,—विकारो येषा ते, अविकृतचित्ता इत्यर्थ। परेति।—परेषां परिवादे—निन्दायां, पराचीन—पराङ्मुख चेत येषा तथोक्ता, परनिन्दापराङ्मुखचित्ता इत्यर्थ।

(२१५) वर्णेति।—वर्णत्रयाणां—क्षत्रियवैश्यशूद्राणामित्यर्थ व्यावृत्त्या—विवर्जनेन प्रतिग्रहादित्यागेनेति यावत्, विशुद्धानि—पवित्राणि, अन्धांसि—अन्नानि येषा तथोक्ता, वर्णत्रयाप्रतिग्राहिण इत्यर्थ। ("भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्" इत्यमर) धीरेति।—धीरा या धीषणा—बुद्धि, ("बुद्धिर्मनीषा धीषणा" इत्यमर) तया अवधूता—तिरस्कृता, अध्येषणा—अन्वेषणा, धनैषणा इति यावत ये तथोक्ता, परित्यक्तयाञ्चाव्यापारा इत्यर्थ। असङ्गसुकस्वभावा,—असङ्ग सुक,—स्थिरो मृदुश्च, स्वभावो येषा तथोक्ता। प्रणतप्रणयिन,—प्रणतेषु जनेषु अनुरागिण इत्यर्थ।

(२१६) शमितेति।—शमिता—शान्ति नीता, सिद्धान्तेन निरस्तेत्यर्थ, समस्ता—समग्रा, शाखान्तराणां—वाडादिवैदिकशाखाविशेषाणां, संशीति—संशय यै तथोक्ता।

(२१७) उद्घाटितेति।—उद्घाटिता,—व्याख्याता इत्यर्थ, समग्राणां—समग्र

वाग्मिनः, विमत्सराः, सरसभाषित-व्यसनिनः, (२१८) विदग्ध-परिहासवेदिनः, परिचयपेशलाः, नृत्यगीतवादित्रेषु अबाह्याः, ऐतिह्यस्य अवितृष्णाः, सानुक्रोशाः, सत्यशुचयः, साधुसम्मताः, (२१९) सर्व्वसत्त्वसौहार्दद्रवार्द्रहृदयाः, तथा सर्व्वगुणोपेता राजसेनानभिभूताः, (२२०) क्षमाभाजः आश्रित-नन्दनाः, अनिस्त्रिंशा विद्याधराः, अजडाः कलावन्तः,

---

स्नाना, ग्रन्थानां—शास्त्राणाम्, अर्थग्रन्थयः,—कूटार्था इत्यर्थः यैः तथाभूताः, शास्त्रसंशयच्छेत्तार इत्यर्थः। कवयः,—कवयितारः, काव्यप्रणेतार इत्यर्थः। वाग्मिनः,—सुवक्तारः। विमत्सराः,—वि—विगतः, मत्सरः—अन्यशुभद्वेषः येषां ते तथोक्ताः। सरसेति।—सरसं—रसयुक्तं, भाषितं—वचनं, तत्र व्यसनिनः,—तदालापपरा इत्यर्थः।

(२१८) विदग्धेति।—विदग्धः,—चतुरः परिहासः,—केलिविशेषः, तद्वेदिनः,—तदभिज्ञा इत्यर्थः। परिचयपेशलाः,—परिचयेषु—सम्स्तवेषु, सज्जनैरिति शेषः, पेशलाः,—निपुणाः। नृत्यगीतवादित्रेषु अबाह्याः,—तात्पर्यादिषु बहिर्भावरहिताः, नृत्यगीतवादित्रज्ञानवन्त इत्यर्थः। ऐतिह्यस्य—इतिहासस्य, अवितृष्णाः,—आसक्ता इत्यर्थः, इतिहासज्ञानलोलुपता इति यावत्। सानुक्रोशाः,—सदयाः। सत्यशुचयः,—सत्येन शुचयः,—पवित्राः। साधुसम्मताः,—सज्जनमान्याः।

(२१९) सर्व्वेति।—सर्वेषु सत्त्वेषु—प्राणिषु, सौहार्दद्रवेण—मैत्रीरसेन, स्निग्धभावेनेत्यर्थः, आर्द्रं—स्निग्धं हृदयं येषां तथोक्ताः। सर्व्वगुणोपेताः,—सर्वैः गुणैः,—शौर्यदाक्षिण्यादिभिः, उपेताः,—समन्विताः। राजेति।—राज्ञः,—नृपस्य, सेनया—सैन्येन, अनभिभूताः,—अनाक्रान्ताः, अत्र ये सर्वैः गुणैः,—सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणत्रयैः, उपेताः, ते कथं राजसेन—रजःसम्बन्धिगुणेन, दम्भाहङ्कारादिना इत्यर्थः, अनभिभूताः,—अपराजिताः, रजोगुणवर्जिता भवन्ति? इति विरोधः। एवमुत्तरत्र विरोध ऊह्यः।

(२२०) क्षमाभाजः,—शक्तौ सहिष्णुता क्षमा, तद्भाजः,—तद्वन्त इत्यर्थः; आश्रितनन्दनाः—आश्रितान्—अनुगतान् जनान्, नन्दयन्तीति तथाभूताः; अथ च, ये क्षमा—पृथिवीं, मर्त्त्यलोकमित्यर्थः, भजन्ते ते कथम् आश्रित नन्दनं—सदाख्यं सुरोद्यानं यैः तथाभूता भवन्तीति विरोधः। अनिस्त्रिंशाः,—अनिर्दयाः, अक्रूरा इति यावत्। ("खड्गेऽप्यस्त्री निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु" इति मेदिनी) विद्याधराः,—विद्वांसः। अथ च, ये अनिस्त्रिंशाः,—खड्गवर्जिताः, ते कथं विद्या-

(२२१) अदोषाः तारकाः, (२२२) अपरोपतापिनः भास्वन्तः, अनुष्माणः हुतभुजः, (२२३) अकुक्षतयो भोगिनः, (२२४) अस्तम्भाः पुण्यालयाः, (२२५) अलुप्तक्रतुक्रिया

धरा—देवयोनिविशेषा ? इति विरोध, ये तु विद्याधरा देवयोनिविशेषा, ते सखड्गा एव वर्त्तन्ते न खनिस्त्रियः इति प्रसिद्धि, मालाखड्गगुलिकाञ्जनादिभेदेन भिन्नानामपि तेषां खड्गस्य लमव्यभिचरितमेवेति बोध्यम्। अजडा,—अमूर्खा। कलावन्त,—नृत्यगीतादिषु विद्यासु निपुणा इत्यर्थ, अन्यत्र,—अजडा,—अशीता, कलावन्त,—चन्द्रा, य अजड,—अशीत, उष्ण इत्यर्थ, भवति, स कथं तुषारकिरणश्चन्द्र स्यात् ? इति विरोध।

(२२१) अदोषा,—दोषरहिता, तारका,—तारयन्ति—उद्धरन्ति लोकानिति तथोक्ता, धर्मोपदेष्टार इत्यर्थ, अन्यत्र,—अदोषा,—दोषा—रात्रिस्तद्रहिता, तारका,—नक्षत्राणि, अत्र अरात्रौ तारकोद्गम इति विरोध।

(२२२) अपरोपतापिन,—परान् न उपतापयन्ति—पीडयन्तीति तथोक्ता, परपीडनरहिता इत्यर्थ। भास्वन्त,—प्रभाशालिन, लोकसमाजेषु दीप्यमाना इत्यर्थ, अन्यत्र,—न परान उपतापयन्ति—सन्तापान कुर्वन्ति इति तथोक्ता, अपरोपतापिन, भास्वन्त,—सूर्य्या, ये सूर्य्या, ते कथं अ परसन्तापका भवन्ति ? इति विरोध। अनुष्माण,—उष्मवर्जिता, अगर्वा इत्यर्थ, हुतभुज,—हुत—यज्ञेषु देवेभ्यो निवेदितमित्यर्थ, भुञ्जते इति तथोक्ता, यज्ञशिष्टाशिन इत्यर्थ, अन्यत्र,—अनुष्माण—शीता, हुतभुज,—अग्नय, ये हुतभुज, ते कथम् अनुष्माण,—सन्तापवर्ज्जिता भवन्ति ? इति विरोध।

(२२३) अकुक्षतय—अकु—अकुत्सिता, क्षति,—गति, आकार इति यावत् येषां तथोक्ता, भोगिन,—संसारसुखभोगवन्त, अन्यत्र—नास्ति कौ—पृथिव्यां, पृथ्वीविवरे इत्यर्थ, क्षति,—गति स्थिति वा येषां तथोक्ता, भोगिन,—सर्पा, ये सर्पा, तेषां पृथिव्यां पृथिवीविवरे वा अनवस्थानमसम्भवमिति विरोध।

(२२४) अस्तम्भा,—स्तम्भ—कामजनितसात्त्विकभावविशेष, तद्रहिता, पुण्यालया,—पुण्यवन्त, अन्यत्र,—अस्तम्भा,—स्तम्भ,—स्थूणा, गृहधारणकाष्ठमित्यर्थ तद्रहिता, स्तम्भशून्या पुण्यालया,—पवित्रगृहाणि, मठादिस्थानानीत्यर्थ, स्तम्भं विना गृहस्थितेरसम्भवादत्र विरोध।

(२२५) अलुप्तेति।—न लुप्ता क्रतुक्रिया—यज्ञानुष्ठानं येषां तयाभूता,

दक्षाः, अव्यालाः कामजितः, (२२६) असाधारणा द्विजातयः।

तेषु च एवम् उत्पद्यमानेषु, (२२७) संसरति संसारे, यात्सु युगेषु, अवतीर्णे कलौ, वहत्सु वत्सरेषु, व्रजत्सु वासरेषु, अतिक्रामति च काले, प्रसवपरम्पराभिः अनवरतम् आपतति विकासिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुबेरनामा (२२८) वैनतेय इव गुरुपक्षपाती द्विजो जन्म लेभे। तस्य अभवन् अच्युत ईशानो हरः पाशुपतश्च इति चत्वारो युगारम्भा इव

दक्षा,—निपुणा, अन्यत्र,—दक्ष—प्रजापतिभेद इति विरोध, तस्य यज्ञक्रियाया रुद्रकोपेण नाशादलुप्तक्रतुक्रियत्वमसम्भवमिति भाव। अव्याला—अहिंस्रा, कामजित,—कामजयिन, निरभिलाषा वा, अन्यत्र—नास्ति व्याल,—सर्पः येषु तथाभूता, कामजित्—रुद्र इति विरोध, तस्य अङ्गे व्यालयोगप्रसिद्धेरिति भाव।

(२२६) असाधारणा,—असामान्या, द्विजातय—द्वे जाती येषां तथोक्ता, मातृजठरे एकं जन्म, आचार्यसमीपे उपनयनात वेदाधिगमेन द्वितीयं जन्मेति। द्विजातित्वमिति भाव, "मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जीबन्धने" इति स्मृते, अन्यत्र—द्विजाति—द्वाभ्यां जननम् इत्यर्थं येषां तथोक्ता, अथ च असाधारणा,—असामान्या, अनितरा इत्यर्थं, इति कथं युज्यते? इति विरोध।

(२२७) संसरति—चलति। यात्सु—गच्छत्सु। वहत्सु—अतिक्रामत्सु। व्रजत्सु—गच्छत्सु। वासरेषु—दिवसेषु। काले इति।—प्रागभिहिते इति भाव, नो चेदेतत् पुनरुक्तं स्यात्। प्रसवपरम्पराभि,—अपत्यजन्मप्रवाहै। आपतति—परिवर्धमाने। विकासिनि—विराजमाने।

(२२८) वैनतेय इव—विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेय,—गरुड स इव, गुरुपक्षपाती—गुरौ—आचार्ये पितरि वा पक्षपात,—भक्ति विद्यते अस्येति तथोक्त, अन्यत्र,—गुरुभ्यां—महद्भ्यां, पक्षाभ्यां—गरुद्भ्यां, पतति—उड्डयतीति तथोक्त। द्विज,—विप्र, पक्षी च ("दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमर")। तस्य—कुबेरस्य। युगारम्भा इव—युगानां—सत्यादीनां चतुर्णाम्, आरम्भा,—प्रथमप्रारम्भा ते इव।

(२२९) ब्राह्मतेजोजन्यमानप्रजाविस्तारा नारायणबाहुदण्डा इव (१३०) सच्चक्रनन्दकाः तनयाः। तत्र पाशुपतस्य एक एव अभवत् भूभार इव (१३१) अचलकुलस्थितिः चतुरुदधिगम्भीरोऽर्थपतिः इति नाम्ना (२३२) समग्राग्रजन्मचक्रचूडामणिः महात्मा सूनुः। सोऽजनयत् भृगुं हंसं शुचिं कविं महीदत्तं धर्मं जातवेदसं चित्रभानुं त्र्यक्षम् अहिदत्तं विश्वरूपञ्च इति एकादश रुद्रानिव (२३३) सोमामृतरसशीकर-

---

(२२९) ब्राह्मेति।—ब्राह्मं—वैदिकं वेदविहिताचारनिमित्तमित्यर्थः तेजः तेन जन्यमानः—उत्पद्यमानः, प्रजानां—सन्ततीनां, विस्तारः येषां तथाभूताः, अन्यत्र—ब्रह्मणः,—विधातुरिदम् इति ब्राह्मं, यत् तेजः तेन, मनःसङ्कल्पप्रभावेण इत्यर्थः, जन्यमानः प्रजाविस्तारो येषु तथोक्ताः; युगारम्भे प्रथमं ब्रह्मणः सनकसनन्दसुमन्तुसनातनाख्यानां चतुर्णां पुत्राणां मानससृष्टिः, ततः जन्मक्रमस्य द्वैतीं मङ्ल्यात् मैथुनाच्च सृष्टिः प्रावर्त्ततेति शास्त्रात्।

(१३०) सच्चक्रनन्दका—सतां—साधूनां, चक्रं—समाजं, नन्दयन्तीति तथोक्ताः, अन्यत्र—सत्—शिष्टं, चक्रं—सुदर्शनाख्यं, नन्दकः,—तदाख्यः खड्गश्च येषु तथोक्ताः। नारायणबाहुदण्डा अपि चत्वारः। तनयाः—पुत्राः। भूभार इव—पृथिवीभार इव।

(२३१) अचलकुलस्थितिः,अचला—स्थिरा, कुलस्य—वंशस्य स्थितिः यस्य तथोक्तः, अन्यत्र—अचलानां—पर्वतानां कुलैः,—वृन्दैः, सप्तभिः कुलपर्वतैरित्यर्थः, उक्तञ्च,—'महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥' इति, स्थितिर्यस्य तथोक्तः, शेषाहिशिरःस्थाया भूमेः गमनागमननिवारणार्थं परितः भूधराणामवस्थापनादित्याशयः। चतुरुदधिगम्भीरः,—चत्वारः उदधयः,—समुद्राः तद्वत् गम्भीरः—महाप्रभावशालित्वादविकार्यस्वभाव इत्यर्थः, अन्यत्र—चतुर्भिः उदधिभिः—सागरैः गम्भीरः,—वेष्टित इत्यर्थः।

(२३२) समग्रेति।—समग्राणाम् अग्रजन्मनां—ब्राह्मणानां, चक्रस्य—निचयस्य, चूडामणिः—शिरोरत्नभूतः। सूनुः,—पुत्रः, अभवत् इत्यनुषङ्गः। सः,—अर्थपतिः।

(२३३) सोमेति।—सोमः,—सदाख्यलताभेदः, तस्य अमृतमिव रसः,—

च्छुरितमुखान् पवित्रान् पुत्रान्। अलभत च चित्रभानुः तेषां मध्ये (२३४) राजदेव्यभिधानायां ब्राह्मण्यां बाणम् आत्मजम्। स बाल एव विधेः बलवतो वशात् उपसम्पन्नया व्ययुज्यत जनन्या। जातस्नेहस्तु नितरां पितैव अस्य मातृताम् अकरोत्। अवर्द्धत (२३५) चेतनाऽधिकतरमेधीयमानधृतिः धाम्नि निजे।

कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य (२३६) समावृत्तस्य चतुर्दशवर्षदेशीयस्य पिता अपि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विजजनोचितं निखिलं पुण्यजातं कालेन (२३७) अदशमीस्थ एव

यज्ञशिष्ट इति भावः, तस्य शीकरैः—बिन्दुभिः, छुरितं—पूर्णमित्यर्थः, मुखं येषां तान्, सोमयाजितया यज्ञीयसोमलतारसपायिन इत्यर्थः; अन्यत्र,—सोमस्य—शिरःस्थितचन्द्रस्य, अमृतरसानां—निःस्यन्दमयूखद्रवाणाम् इत्यर्थः, शीकरैः छुरितमुखान्—आहतवदनान् इत्यर्थः, तेषां भगवच्छङ्कराङ्गभूतत्वात् अंशाद्यंशत्वं वेदितव्यम्। पवित्रान्—विशुद्धचरितान्, पुत्रान् अजनयत् इत्यनुषङ्गः।

(२३४) राजदेव्यभिधानायां—राजदेवीसमाख्यायाम्, आत्मजम् अलभत इत्यनुषङ्गः। स,—बाणः। विधेः बलवतः,—प्रबलस्य दैवस्य, महादुर्भाग्यस्य इति यावत् वशात्—प्रभावात्। उपसम्पन्नया—मृतया। मातृता—मातृत्व, तत्कृत्यसाधनात् मातृवद्व्यवहारमित्यर्थः।

(२३५) चेतनेति।—चेतना—प्रज्ञा, तया अधिकतरा या मेधा—स्मृतिशक्तिरित्यर्थः, सैवाचरन्ती धृतिः,—धारणाशक्तिः यस्य तथाभूतः। ['अवर्द्धत' 'निजे' इत्यत्र "अवर्द्धत च तेनाधिकतरमेधीयमानधृतिर्धाम्नि निजे" इति पाठे,—तेन—पित्रा इत्यर्थः अधिकतरं यथा तथा, एधीयमाना—एध,—इध्यते अग्निरनेनेति एधः—अग्निसन्दीपनकाष्ठं तद्वदाचर्यमाणा, उद्दीप्यमाना इत्यर्थः, धृतिः यस्य सः संहतधृतिमानपि पित्रा उपदेशदानादिना अधिकतरस्फुरद्बुद्धिरभवदित्यर्थः। निजे धाम्नि—स्वकीये गृहे स्वीये तेजसि एव अवस्थित इति शेषः]।

(२३६) समावृत्तस्य—स्नातकस्य, वेदाध्ययनान्तं परं समावर्त्तनाख्यसंस्कारसंस्कृतस्य इत्यर्थः। चतुर्दशवर्षदेशीयस्य—ईषदसमाप्तचतुर्दशवर्षस्य। श्रुतिस्मृतिविहितं—"श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः" इत्युक्तश्रुतिस्मृतिभ्यां, विहितं—कर्त्तव्यतया उक्तम्। पुण्यजातं—श्रौतं स्मार्त्तञ्च सत्क्रियाकलापमित्यर्थः।

(२३७) अदशमीस्थ,—"शतायुर्वै पुरुषः" इत्युक्तेः नराणां शतवर्षायुर्नियमात्

अस्तम् अगात्। संस्थिते च पितरि, महता शोकेन आभीलम् अनुप्राप्तो दिवानिशं दह्यमानहृदयः कथंकथमपि कतिपयान् दिवसान् आत्मगृहे एव अनैषीत्। गते च विरलतां शोके शनैः शनैः अविनयनिदानतया स्वातन्त्र्यस्य, कुतूहलबहुलतया च बालभावस्य, (२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया च यौवनारम्भस्य, शैशवोचितानि अनेकानि चापलानि आचरन् इत्वरो बभूव। अभवंश्च अस्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च। तथा च,—भ्रातरौ पारशवौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, (२३९) भाषाकविः ईशानः परं मित्रं, प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ, विद्वांसौ वारबाण-वासबाणौ, वर्णकविः वेणीभारतः, प्राकृतकृत् कुलपुत्रो वायुविकारः, बन्दिनौ अनङ्गबाणसूचीबाणौ, (२४०) कात्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गुलिको मयूरकः,

---

नरस्यायुषो दशधा विभागे नवत्यधिकातिवृद्धावस्था दशमी नाम, चरमावस्था, इति यावत्, तत्र तिष्ठति इति दशमीस्थः, ("दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ" इत्यमरः) स न भवतीति अदशमीस्थः, पुरुषायुषस्यालाभेन अपूर्णवया एवेत्यर्थः। अस्त—निधनम्। संस्थिते—मृते। आभील—कष्टम्। ("स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्" इत्यमरः) विरलताम्—अल्पताम्। अविनयनिदानतया—अविनयः, दुराचारः, मदौद्धत्यमित्यर्थः, तस्य निदानं—मूलकारणं, तस्य भावः तत्ता तया। स्वातन्त्र्यस्य—स्वाधीनतायाः।

(२३८) धैर्यप्रतिपक्षतया—धैर्यविरोधितया इत्यर्थः। इत्वरः,—यायावरः, अधीरतया नैकत्र स्थितिशील इति यावत्। "अभवंश्च" इत्यादिना आत्मनः स्वादृशसर्वविधकलाविशारदसहायकत्वात् उत्कर्षं प्रकटयति। पारशवौ—ब्राह्मणात् शूद्रकन्यायामूढायां जातौ पारशवौ, तदाह मनुः,—"ब्राह्मणाद् वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते। निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते॥"

(२३९) भाषाकविः,—भाषायां—संस्कृतादिवाक्ये इत्यर्थः, कविः,—काव्यरचयिता, यद्वा—भाषा,—गेयवस्तु वाच तासु कविः, गाथादिषु गीतिप्रणेता इत्यर्थः, वारबाण वासबाणौ—तदाख्यौ, विद्वांसौ—पण्डितौ। प्राकृतकृत—प्राकृतभाषाप्रणेता। वायुविकारः,—तदाख्यः। बन्दिनौ—स्तुतिपाठकौ।

(२४०) कात्यायनिका—"पञ्चाशद्वर्षदेशीया धीरा स्खलितभर्तृकाम्। वद्

ताम्बूलदायकः चण्डकः, भिषक्पुत्रो मन्दारकः, पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः, कलादश्चामीकरः, (२४१) हैरिकः सिन्धुषेणः, लेखको गोविन्दकः, चित्रकृत् वीरवर्मा, पुस्तकृत् कुमारदत्तः, मार्दङ्गिको जीमूतः, गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ, (२४२) सैरन्ध्री कुरङ्गिका, वांशिकौ मधुकरपारावतौ, गान्धर्वोपाध्यायो दर्दुरकः, (२४३) सावाहिका केरलिका, लासकयुवा ताण्डवीकः, आक्षिक आखण्डलः, कितवो भीमकः, शैलालि-

---

कात्यायनिका धृतकाषायवाससम्॥" इत्युक्तलक्षणा अर्द्धजरती विधवा नारी, चक्रवाकिका—तन्नाम्नी। लाङ्गलिकः,—विषवैद्यः। ["लाङ्गलिकः" इत्यत्र "जाङ्गुलिकः" इति पाठेऽपि स एवार्थः। "विषवैद्यो जाङ्गुलिकः" इत्यमरः]। मयूरकः,—तदाख्यः। ताम्बूलदायकः,—पर्णविक्रेता, ताम्बूलिक इत्यर्थः। चण्डकः,—तदाख्यः। भिषक्पुत्रः,—वैद्यसुतः, मन्दारकः,—तन्नामा। पुस्तकवाचकः,—पुस्तकलिखित-वक्ता, सुदृष्टिः,—तन्नामा। कलादः,—स्वर्णकारः, चामीकरः,—तदाख्यः।

(२४१) हैरिकः,—हीरकपरीक्षोपजीवी, सिन्धुषेणः,—तदाख्यः। ("स्वर्णकारः कलादः स्यात् तदध्यक्षस्तु हैरिकः" इति कोषः)। लेखकः,—पुस्तकस्य इति शेषः, गोविन्दकः तन्नामा। चित्रकृत्—आलेख्यकर्त्ता वीरवर्मा—तदाख्यः। पुस्तकृत—ग्रन्थकर्त्ता, यद्वा,—पुस्त—लेप्यादिशिल्पकर्म्म करोतीति तथोक्तः, ("पुस्तं क्लीबे पुस्तकेऽपि च लेप्यादिशिल्पकर्म्मणि" इति मेदिनी), यद्वा,—पुस्त—"मृदा वा दारुणा वापि वस्त्रेणाप्यथ चर्म्मणा। लोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते॥" इत्युक्तलक्षणं लेप्यादिशिल्पकर्म्म करोतीति तथोक्तः। मार्दङ्गिकः,—मृदङ्गवादकः, जीमूतः,—तदाख्यः। गायनौ—गायकौ, सोमिलग्रहादित्यौ,—तन्नामानौ।

(२४२) सैरन्ध्री—"प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशा स्मृता" इत्युक्तलक्षणा नारी कुरङ्गिका नाम। वांशिकौ—वंशीवादकौ, मधुकरपारावतौ—तन्नामानौ। गान्धर्वोपाध्यायः,—गान्धर्वं—सङ्गीतशास्त्रं, तस्य उपाध्यायः,—आचार्यः, दर्दुरकः—तदाख्यः।

(२४३) सावाहिका—सेविका, या पादादिमर्द्दनं करोति, सा, केरलिका—तन्नाम काऽपि स्त्री। ["सावाहिका" इत्यत्र "संवाहिका" इति पाठान्तरम्]। लासकः,—नर्त्तकः, स च असौ युवा—तरुणश्चेति, लासकयुवा, ताण्डविकः,—तदाख्यः। युवा इत्यादिना तुल्ययस्कः सूच्यते। आक्षिकः,—अक्षैः,—पाशकैर्दीव्यतीति

युवा (२४४) शिखण्डकः, नर्त्तकी हरिणिका, पाराशरी सुमतिः, क्षपणको वीरदेवः, कथको जयसेनः, शैवो वक्रघोणः, (२४५) मन्त्रसाधकः करालः, असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः, (२४६) धातुवादविद् विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः, ऐन्द्र-जालिकः चकोराक्षः, मस्करी ताम्रचूड। स एतैश्च अन्यैश्च अनुगम्यमानो बालतया निघ्नताम् उपगतो (२४७) देशा-न्तरालोकनकौतुकाक्षिप्तहृदयः, सत्स्वपि पितृपितामहोपात्तेषु ब्राह्मणजनोचितेषु विभवेषु, सति च अविच्छिन्ने विद्याप्रसङ्गे

आक्षिक,—द्यूतकार, आखण्डल,—तदाख्य। कितव—धूर्त, भीमक,—तन्नामा। शैलाली—खय नर्त्तक स च असौ युवा चेति तथोक्त, तरुणशैलूष इत्यथ।

(२४४) शिखण्डक,—तदाख्य। हरिणिका नाम नर्त्तकी, सुमतिर्नाम पाराशरी भिक्षु, ("भिक्षु परिव्राट कर्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी" इत्यमर)। वीरदेवो नाम क्षपणक। कथक,—पुराणव्याख्याता, जयसेन,—तदाख्य। शैव,—शिवभक्त वक्रघोण,—तदाख्य।

(२४५) मन्त्रसाधक,—साधितमन्त्र इत्यर्थ, कराल,—तन्नामा। असुरविवर-व्यसनी—असुराणा विवर—पातालमित्यर्थं, यद्वा,—असुराणा विवर—रन्ध्र दोष इति यावत, तस्मिन् व्यसनी—तज्ज्ञानानुशीलक इत्यर्थं, लोहिताक्ष,—तदाख्य।

(२४६) धातुवादवित—धातव,—स्वर्णरजतादय, तेषाम्। उद्यते अनेनेति वाद,—गुण, त वेत्तीति तथोक्त, रसायनवित् इत्यर्थ विहङ्गम,—तदाख्य। दार्दुरिक,—वाद्यवादकभेद, यद्वा—दर्दुरा—भेका, तान् वेत्तीति दार्दुरिक, भेकगुणागुणवेत्ता इत्यर्थ दामोदर,—तदाख्य। ऐन्द्रजालिक,—इन्द्रजालविद्यावित्, चकोराक्ष,—तन्नामा। मस्करी—परिव्राट, सन्न्यासी इत्यर्थ, ("भिक्षु परिव्राट कर्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी" इत्यमर)। ताम्रचूड,—तदाख्य। स,—बाण, निघ्नताम्—अधीनता, वश्यतामित्यर्थ, ("अधीनो निघ्न आयत्त" इत्यमर)। एतै पूर्वोक्तैरसुहृत सन्नपि स्वस्य च यवीयस्त्वात् ज्यायसा तेषा तेषा सहायकानामुपरि भक्त्यैव तथात्वमुपगतवान् इति भाव।

(२४७) देशान्तरेति।—देशान्तराणा—भिन्नदेशानाम्, आलोकने—दर्शने, यत् कौतुकम्—औत्सुक्य, तेन आक्षिप्तम्—आकृष्ट, न पुनर्धननिप्सयेति भाव, हृदयं यस्य तथोक्त। सत्सु अपि—विद्यमानेषु अपि। पितृपितामहोपात्तेषु—पैतृकेषु

गृहात् निरगात्; अगाच्च निरवग्रहो ग्रहवानिव नवयौवनेन स्वैरिणा मनसा महताम् उपहासास्पदताम्।

अथ (२४८) शनैः शनैः अत्युदारव्यवहृतिमनोहृन्ति बृहन्ति राजकुलानि वीक्षमाणः, निरवद्यविद्याविद्योतितानि च गुरुकुलानि सेवमानः, (२४९) महार्हालापगम्भीरगुणवद्गोष्ठीश्च उपतिष्ठमानः, (२५०) स्वभावगम्भीरधीधनानि विदग्धमण्डलानि च गाहमानः, पुनरपि तामेव वैपश्चितीम् आत्मवंशोचितां प्रकृतिम् अभजत्। महतश्च कालात् तामेव भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयाम् आत्मनो जन्मभुवं ब्राह्मणाधिवासम्

इति यावत्, विभवेषु—सम्पत्सु। विद्याप्रसङ्गे—विद्याऽनुशीलने। अगाच्च—प्रापच्च। निरवग्रहः—स्वतन्त्रः, स्वेच्छाचारी इत्यर्थः, ("स्वतन्त्रोऽपावृत स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः" इत्यमरः)। ग्रहवान् इव—भूताविष्ट इवेत्यर्थः। स्वैरिणा—स्वेच्छाचारवता। उपहासास्पदता—परिहासपात्रताम्, अवज्ञेयतामिति यावत्। ["उपहासास्पदताम्" इत्यत्र "उपहास्यताम्" इति पाठोऽपि समान एवार्थ]।

(२४८) शनैः शनैः,—क्रमेण। अत्युदारेति।—अत्युदारा—अतिमहती, या व्यवहृतिः,—व्यवहारः, आचार इति यावत्, तया मनो हरन्ति यानि तानि। बृहन्ति—महान्ति। वीक्षमाणः,—परिपश्यन्। निरवद्येति—निरवद्याभिः,—निर्दोषाभिः, अनिन्दनीयाभिरित्यर्थः, विद्याभिः विद्योतितानि—उज्ज्वलतां गतानि।

(२४९) महार्हेति।—महार्हाः—महामूल्याः, मधुरा इत्यर्थः, आलापाः—वचनानि, तैः गम्भीराः,—प्रवीणाः, इतरजनदुष्प्रवेशा इत्यर्थो वा, गुणवत्यः,—विविधगुणशालिन्यः, गोष्ठ्यः,—समाजाः ताः। उपतिष्ठमानः,—सेवमानः, अत्र उपपूर्वकात् तिष्ठतेः सङ्गकरणार्थकत्वेनात्मनेपदम्।

(२५०) स्वभावेति।—स्वभावेन—प्रकृत्या गम्भीराणि—धीराणि अचञ्चलानीत्यर्थः धीधनानि—प्रज्ञाधनानि येषां तानि, विदग्धमण्डलानि—विद्वत्समाजान्। गाहमानः,—समाश्रयन्। ("गाहमानः" इत्यनेन शब्देन तेष्वतिप्रवेशः सूचितः)। वैपश्चितीं—विपश्चित्—विद्वान्, तस्य इयं वैपश्चिती ताम् विद्वज्जनोचितामित्यर्थः, ("विद्वान् विपश्चित् दोषज्ञः" इत्यमरः) प्रकृतिं—स्वभावम्। वात्स्यायनवंशाश्रया—वात्स्यायनवंशसम्भूतैः सनाथिताम्। ब्राह्मणाधिवासम्—विप्राधिष्ठितम्।

अगमत्, तत्र च (२५१) चिरदर्शनात् अभिनवीभूतस्नेहसद्भावैः (२५२) ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातेयैः आप्तैः उत्सवदिवस इव आनन्दिताभिगमनो बालमित्रमण्डलस्य मध्यगतो मोक्षसुखम् इव अन्वभवत्।

इति श्रीमद् बाणभट्टविरचिते श्रीहर्षचरिते वात्स्यायनवंशवर्णनं नाम प्रथम उच्छ्वासः ॥१॥

---

(२५१) चिरदर्शनात्—बहुकालानन्तरदर्शनात्। अभिनवीभूतेति।—अभिनवीभूत,—नूतनतां प्राप्त, स्नेहसद्भाव,—तस्मिन् प्रणयातिरेक इत्यर्थ येषां तथोक्तैः।

(२५२) ससम्भ्रमेति।—ससम्भ्रम—सगौरवं यथा तथा, प्रकटितं ज्ञातेय—ज्ञातित्वं, स्वजनोचितव्यवहारमित्यर्थ यैः तादृशैः। ["ससम्भ्रमप्रकटितज्ञातेयैः" इत्यत्र "ससंस्तवप्रकटितज्ञातेयैः" इति पाठे—ससंस्तवं—सपरिचयं, परिचयेन सह इत्यर्थः, परिचय प्राप्येति यावत, प्रकटितं ज्ञातेयं यैः तैः। केचित्तु—'ससंस्तव—सादरम्' इति व्याख्यानयन्ति]। आप्तैः—आत्मीयैः, अन्यत्र—"रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता तपोज्ञानबलेन ये। येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा॥ आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते—" इत्युक्तलक्षणैः विधूतरजस्तमोगुणैः त्रिकालज्ञैः योगिभिरित्यर्थः। बालमित्रमण्डलस्य—शैशवसखसमूहस्य, अन्यत्र—बाल इव, निर्दोषत्वादिति भावः, यो मित्र—नवोदित सूर्य इत्यर्थः तस्य मण्डल—बिम्ब तस्य, उक्तञ्च,—"तपस्यन्तं रविं दृष्ट्वा निर्निमेषा जायते रविः। मोक्षमार्गप्रवृत्तस्य तेजो नैवास्य विद्यते॥" इति। मोक्षसुखमिव—निर्वाणलाभजनितानन्दसाक्षात्कार इव आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिव वा, मोक्षसुखमपि अणिमाद्यैश्वर्यमहिम्ना योगिभिः सूर्यबिम्बगतैरनुभूयते। आख्यायिकासु कविभिर्निजवंशवर्णनं यथा क्रियते तथा वर्ण्यते एतत्तु वात्स्यायनवंशवर्णनं तथैवेति वेदितव्यम्। अस्य च सकलकलाऽभिज्ञत्वप्रदर्शनेन वैदग्ध्यातिशयः स्थापितमिति, राज्ञः हर्षस्य चरिते वर्णयितव्ये को हि नामास्य कविः इति प्रश्ने तदुपपादकविषयिण्याः जिज्ञासायाः अवतारणात् प्रसङ्गसङ्गत्या एतदपि प्रस्तुतं वेदितव्यम्।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां श्रीहर्षचरितव्याख्यायां प्रथम उच्छ्वासः ॥१॥

द्वितीय: उच्छ्वास: ।

अतिगम्भीरे भूपे कूप इव जनस्य निरवतारस्य ।
दधति समीहितसिद्धिं गुणवन्तः पार्थिवा घटकाः ॥ १ ॥
रागिणि नलिने लक्ष्मीं दिवसो निदधाति दिनकरप्रभवाम् ।
अनपेक्षितगुणदोषः परोपकारः सतां व्यसनम् ॥ २ ॥

अनुकूलं शोभनमुपायमधिगम्य जडधियो दुरवगाहा अपि समीहितं साधयितुमीशते इत्यभिप्रेत्य गुणसहायकबलात् अचिरादेव महाराज श्रीहर्षात् स्वस्य अभीप्सितलाभमाशंसते, अतिगम्भीरेति ।—अतिगम्भीरे—अतिशयेन गम्भीरे—क्रोधहर्षादिभिः धैर्यच्युत्यभाववति इत्यर्थः, यस्य क्रोधादिजा विकृतिरन्यैः तदाकारेङ्गितादिनापि न ज्ञायते, स गम्भीरः, उक्तञ्च,—"यस्य प्रसादादाकारात् क्रोधहर्षभयादयः । भावेष्वा नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥" इति । अन्यत्र,—दुरवगाहत्वं तद्गतीर्णत्वं, भूपे—राजनि, कूपे इव निरवतारस्य—निः,—नास्ति, अवतारः,—अवतरणं, गुणसहायकादिविशेषणं इत्यर्थः यस्य तथोक्तस्य, दुरधिगम्यस्येति यावत्, पक्षे,—सोपानादिसहायरहितस्य इत्यर्थः, जनस्य—लोकस्य, गुणवन्तः,—विद्याविनयशालिनः, पक्षे,—रज्जुविशिष्टाश्च पार्थिवाः,—राजान एव, घटकाः,—योजकाः, सहायभूताः सन्त इति यावत्, अन्यत्र,—पार्थिवाः,—पृथिवीविकाराः, मृन्मया इति यावत्, घटा एव इति घटकाः—कलसाः, समीहितसिद्धिं—राजसद्मनि आत्मनः प्रवेशरूपमभिलषितसाफल्यमित्यर्थः, पक्षे —जलोत्तोलनरूपमिष्टसिद्धिञ्च दधति—सम्पादयन्ति । अवतरणिकाद्यभावेनातिदुरवगाहात् अतिगम्भीरादपि कूपात् रज्जुगृहीतेन कुम्भेन जलप्राप्तिरिव, अतिगम्भीरत्वादतिदुरधिगम्यादपि नृपते गुणवत्सहायसाहचर्येण जनस्य इष्टसिद्धिर्भवतीति निष्कर्षः । [अनेन उक्तप्रकारे राजनि गुणवान् कृष्ण एव सहायभूतः बाणस्य समीहितसिद्धिं विधास्यति इति सूचितम्] । अत्र भूपे कूपसाधर्म्यसाम्यप्रतीतेरुपमाऽलङ्कारः, स च अवतारगुणघटकादिशब्दानां श्लिष्टतया श्लेषेणानुप्राणित इत्यवधेयम् । आर्या वृत्तम् ॥ १ ॥

परोपकारप्रवर्त्तिनः अनुरक्तैकप्रवणाः महीयांसः खलु स्वगुणगणगरिम्णा आश्रितगुणदोषान् प्राग्विचार्यैव तेषु सौभाग्यलक्ष्मीसमाधाने दृढव्रता भवन्तीति प्रस्तुतमप्

(१) अथ तत्र अनवरताध्ययन ध्वनि-मुखराणि, भस्मपुण्ड्रक पाण्डुललाटैः (२) कपिलशिखाजाल-जटिलैः कृशानुभिः इव क्रतुलोभागतैः वटुभिः अध्यास्यमानानि, (३) सेकसुकुमारसोमकेदारिकाहरितायमानप्रघणानि,

तारयितुमप्रस्तुत दिवसस्य नलिनेषु दिनकरलक्ष्मीयोगम् उपमृश्य अर्थान्तरन्यासेन समाधत्ते, रागिणीति।—दिवस,—दिवाभाग इत्यर्थं, रागिणि—लोहितरागवति, अनुरक्ते च, नलिने—कमले, दिनकरप्रभवा—भास्करप्रभाजनिता, लक्ष्मीं—श्रियं, शोभामिति यावत, धत्ते,—सम्पदं, निदधाति—अर्पयति, तथा हि,—न अपेक्षितौ—न दृष्टौ, न विचारिताविन्यर्थं, गुणदोषौ यत्र तथाभूत, परोपकार,—परहित-साधनमित्यर्थ, सतां—साधूनां, व्यसनं—व्रतमिति यावत्। साधवो गुणदोषान् न विचारयन्ति *केवल परेषाम् उपकारजनमेव कर्त्तव्यतया समाश्रयन्ति।* [*एतेन परोप*-कारी कृष्ण तथाविधे बाणे राजप्रभवां सम्पदम् आधास्यति इति प्रकटितम्, तथा च श्रीकण्ठयेनानेन बाणस्य गुणवत्तया राजसाहाय्यलाभ परेषां साधूनां तत्कृतावनु-रागश्च सूचित]। अत्र पूर्वार्द्धे अप्रस्तुतस्य नलिने दिवसकृतलक्ष्मीनिधानस्योपन्यासेन कवौ बाणभट्टे कृष्णकृताया सम्राज श्रीहर्षस्य सभापण्डितसौभाग्यलक्ष्म्या निधान रूपस्य प्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कार, तथा द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येन प्रथमार्द्धगतस्य विशेषार्थस्य सोपपत्तिकत्वकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासोऽलङ्कार इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर। आर्य्या वृत्तम्॥ २॥

(१) अथेत्यादि।—तत्र—ब्राह्मणाधिवासे। अनवरतेति।—अनवरतानाम्—अविश्रान्तानाम्, अध्ययनानां ध्वनिभि मुखराणि—शब्दायमानानि उत्तरस्थितेन "वाश्रवाना भवनानि" इत्यनेनान्वय। भस्मेति।—भस्मपुण्ड्रैश्च—भस्मरचित-तिलकेन पाण्डूनि—धवलानि, ललाटानि येषा ते, ["पाण्डुललाटै" इत्यत्र "पाण्डुरललाटै" इति पाठान्तरम्]। उत्तरस्थितेन "वटुभि" इत्यनेनान्वय।

(२) कपिलेति।—कपिलै,—पिङ्गलै, शिखाजालै,—चूडानिचयै, अर्चि-र्भिश्च, जटिला,—जटावन्त, युक्ताश्च, तै। ["शिखाजाल" इत्यत्र "शिखानाल" इति पाठान्तरन्तु न समीचीनम्]। कृशानुभिरिव—वह्निभिरिव। क्रतुलोभात्—यज्ञलोभात् आगतै,—उपस्थितै। वटुभि,—ब्रह्मचारिभि, माणवकैर्वा। अध्यास्य-मानानि—अधिष्ठीयमानानि।

(३) सेकेति—सेकेन—जलसेचनेन, सुकुमारा—स्निग्धा, सोमकेदारिका—

(४) कृष्णाजिनविकीर्णशुष्यत्पुरोडाशीयश्यामाकतण्डुलानि, (५) वालिकाविकीर्यमाणनीवारबलीनि, (६) शुचिशिष्यसमानीयमानहरितकुशपूलीपलाशसमिन्धि, (७) इन्धनगोमयपिण्डकूटसङ्कटानि, (८) आमिक्षीयक्षीरक्षारिणीनाम् अग्निहोत्रधेनूनां खुरवलयैः (९) विलिखिताजिरवितर्दिकानि, (१०) कमण्डलुमृत्पिण्डमर्दनव्यग्रयतिजनानि,

---

यज्ञार्थं गौधेन होमवनाश्च खलु दत्तं मखेषु स्वर्गस्यैव साधनं, तथा हवि-र्दमानाः,—आयमाना मखपा अभिन्दादेशा तानि।

(४) कृष्णाजिनेति।—कृष्णाजिनेषु—कृष्णसारमृगचर्मसु विकीर्णाः,—विक्षिप्ताः शुष्यन्तः—शोषं गच्छन्तः, पुरोडाशीयाः,—हवीर्थपिष्टकसाधनभूताः, श्यामाकतण्डुलाः,—श्यामाकः—तृणविशेषः तदुद्भवास्तण्डुला इत्यर्थः, येषु तानि।

(५) वालिकेति।—वालिकाभिः,—कन्याभिः, विकीर्यमाणाः—विक्षिप्यमाणा नीवाराः,—तृणधान्यभेदा एव बलयः—पूजोपहाराः येषु तानि।

(६) शुचीति।—शुचिभिः—पवित्रैः शिष्यैः—छात्रैः, समानीयमानाः—आह्रियमाणाः, हरिताः,—श्यामाः, कुशपूल्यः,—दर्भनिचयाः, पलाशसमिधः—इध्मकाष्ठानि च येषु तानि।

(७) इन्धनेति।—इन्धनानि—काष्ठानि, गोमयपिण्डाश्च कूटैः—राशिभिः सङ्कटानि व्याप्तानि।

(८) आमिक्षीयेति।—आमिक्षा—"सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः" इत्युक्तलक्षणं घनीभूतं पयः "छाना" इति बङ्गे प्रसिद्धा, तथा च श्रुतिः—"तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" इति, तस्यै हितानि आमिक्षीयाणि क्षीराणि, तानि क्षरन्तीति तासाम्। अग्निहोत्रधेनूनाम् अग्निहोत्रार्थं पालितानां गवाम्। खुरवलयैः,—खुरमुद्रैः।

(९) विलिखितेति।—विलिखिता—कृष्टा अजिरेषु—प्राङ्गणभूमिषु वितर्दिका—वेदिका येषु तानि ("स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः)।

(१०) कमण्डल्विति।—कमण्डलुः—मुनीनां जलपात्रभेदः तदर्थं इदं कमण्डल्वर्थं मृत्पिण्डः—कमण्डलुनिर्माणार्थं मृत्तिकापिण्डः तस्य मर्दने—मर्दने, कमण्डलुरिति भावः, यद्वा,—कमण्डलवश्च मृत्पिण्डाश्च—कमण्डलुनिर्माणोपयोगिमृत्पिण्डाः, तेषां मर्दने—पेषणे, शौचार्थं विघर्षणात् व्यग्राः—आकुलाः यतयः

(११) वैतानवेदिशङ्कुस्थानाम् औडुम्बरीणां शाखानां राशिभिः (१२) पवित्रितपर्य्यन्तानि, वैश्वदेवपिण्डपङ्क्तिपाण्डुरित-प्रदेशानि, (१३) हविर्धूमधूसरिताङ्गनविटपिकिसलयानि, वत्सीयबालकलालितललत्तरलतर्णकानि, (१४) क्रीडत्कृष्ण-सारच्छागशावकप्रकटितपशुबन्धप्रबन्धनानि (१५) शुकशारिकारब्धाध्ययनदीयमानोपाध्यायविश्रान्तिसुखानि, साक्षात्

प्रजाव स्वयं निर्म्मार्ष बोध्यम्, व्यग्र—तत्पर, यतिजन,—सन्न्यासिवर्गो येषु तानि।

(११) वैतानेति।—वितान—यज्ञ, तस्मै हिता वैतानी—यज्ञीयाग्निषु, तथाभूता या वेदि वैतानवेदि, तत्र शङ्कुस्थानां—शङ्कव,—कीलका तेभ्यो हिताम्तं शङ्कुस्थादिनीनामिति यावत्, औडुम्बरीणां——यज्ञफलद्रुमसम्बन्धिनीनां, शाखाना—विटपानाम्।

(१२) पवित्रेति।—पवित्रितानि—पवित्रीकृतानि पर्य्यन्तानि—प्रान्तभागा येषां तानि। वैश्वदेवेति।—वैश्वदेवानि—विश्वेभ्यो देवेभ्यो देयानि यानि पिण्डानि—अन्नानि, तेषां पङ्क्तिभि राजिभि, पाण्डुरिता धवलिता, प्रदेशा येषु तानि।

(१३) हविरिति।—हविर्धूमै—यज्ञधूमै इत्यर्थ धूसरिता,—धूसरवर्णी कृता, अङ्गनविटपिनाम्—अजिरतरूणा, किसलया,—पल्लवा येषु तानि। वत्सीयेति।—वत्सीया—वत्सेभ्यो हिता वत्सपरिचर्य्याकुशला इत्यर्थ ये बालका—मुनिशिशव तै लालिता—यत्नेन पोषिता, ललन्त—लम्फन्त, तरला—चञ्चला, तर्णका—सद्योजाता वत्सा येषु तानि।

(१४) क्रीडदिति।—क्रीडता—चरता, कृष्णसाराणां—तदाख्यमृगाणामिति केचित, अन्ये तु "कृष्णसार" इति छागविशेषणम्, 'लोहितसारङ्ग कृष्णसारङ्गो वा" इत्युक्ते अत्र सारङ्गशब्द शबले वर्त्तते, कृष्णसाराणां—कृष्णवर्णानामित्यर्थं छागानां शावकै—शिशुभि, प्रकटित—प्रकाशित पशुबन्ध—पशवो बध्यन्ते यत्र तादृशो यज्ञ तस्य प्रबन्धनं—प्रबन्ध, सातत्यमित्यर्थं येषु तानि। ["प्रबन्धनानि" इत्यत्र 'प्रबन्धानि" इति पाठोऽपि स एवार्थ]।

(१५) शुकेति।—शुकशारिकाभि आरब्धेन—प्रक्रान्तेन अध्ययनेन—वेदाध्ययनपाठेन, दीयमानं—सम्पाद्यमानम्, उपाध्यायानाम्—आचार्य्याणां, विश्रान्ति

वयोतपोवनानि इव चिरदृष्टानां बान्धवानां प्रीयमाणो भ्रमन् भवनानि सुखम् अतिष्ठत्।

तत्रस्थस्य च (१६) अस्य कदाचित् कुसुमसमययुगम् उपसंहरन् अजृम्भत ग्रीष्माभिधानः (१७) सम्फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः। प्रत्यग्रनिर्जितस्य अस्तम् उपगतवतो वसन्तसामन्तस्य (१८) बालापत्येषु इव पयःपायिषु नवोद्यानेषु दर्शितस्नेहो मृदुः अभूत्। (१९) अभिनवोदितश्च सर्व्वस्यां पृथिव्यां सकलकुसुमबन्धनमोचम् अकरोत् प्रतपन्

सुखं येषु तानि। साक्षात्—मूर्त्तिमन्तीत्यर्थः, वयोतपोवनानीव—वयो—वयस्यनुशायी वितर्थ, तथा तपोवनानीव।

(१६) अस्य—बाणस्य, कुसुमसमयस्य—वसन्तकालस्य, युगं—युग्मं, मासद्वयमित्यर्थः, चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकं वसन्तकालमिति यावत्, उपसंहरन्—निरस्यन्। अजृम्भत—प्रादुरभूत्।

(१७) सम्फुल्लेति।—सम्फुल्ला—विकसिता, मल्लिका एव धवला,—स्वच्छाः, अट्टहासाः,—हासविशेषा यस्य तथोक्तः। महाकालः,—रौद्रः, भैरवश्च। प्रत्यग्रनिर्जितस्य—अभिनवविजितस्य। अस्तम् उपगतवतः,—नाशं प्राप्तवतः। वसन्त एव सामन्तः,—अधीनस्थनृपविशेषः तस्य वसन्तसामन्तस्य।

(१८) बालापत्येष्विव—शिशुतनयेष्विव। पयःपायिषु—जलपानयोग्येषु, जलसेचनार्हेष्विति यावत्, अन्यत्र—दुग्धपायिषु, स्तनन्धयेष्विति यावत्। नवोद्यानेषु नूतनेषु उद्यानेषु, अन्यत्र,—नवम्—अभिनवम् उद्यानम्—उद्गमनं येषां तेषु प्रायशः जगति आरम्भनवकेषु इत्यर्थः। दर्शितस्नेहः,—दर्शितः,—प्रकाशितः, स्नेहः,—आर्द्रता सरसता इत्यर्थः येन सः, अन्यत्र—दर्शितः स्नेहः,—प्रीतिः येन सः, ("दर्शितस्नेहः" इत्यनेन अस्य विजिगीषुव्यवहारः आरोपितः, विजितस्य पुनः स्थापनं सूचितम्)। मृदुः—अतीक्ष्णः, अन्यत्र,—सदयः। ग्रीष्मे नवोद्यानानि सर्व्वे सिञ्चन्ति इति तेषु ग्रीष्मस्य स्नेहदर्शनमिति भावः।

(१९) अभिनवोदितः,—नूतनागतः। सकलेति।—सकलानां कुसुमानां—वासन्तिकानामिति भावः, बन्धनमोचम्—वृन्तात्पातनम्। अभिषिक्तो हि राजा आनन्दातिशयात् कारागृहनिबद्धानां बन्धनमोचनं करोति, उक्तञ्च,—"यौवराज्याभिषेके वा परचक्रावमर्दने। पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बन्धनस्य विधीयते॥"

उपसमयः। स्वयम् (२०) ऋतुराजस्य अभिषेकार्द्राः चामरकलापा इव अदृश्यन्त कामिनीनां चिकुरचयाः कुसुमायुधेन। हिमदग्धसकलकमलिनीकोपेन इव (२१) हिमालयाभिमुखीं यात्राम् अधात् अंशुमाली।

अथ (२२) ललाटन्तपे तपति तपने लिखितललाटिकापुण्ड्रकैः (२३) अलकचीरचीवरसंवीतैः (२४) स्वेदोदबिन्दुमुक्ताक्षवलयवाहिभिः दिनकराराधननियमा इव अदृश्यन्त

इति। प्रतपन—प्रकर्षेण सन्तापं जनयन्, अन्यत्र,—शत्रुहृदयेषु प्रतापमनुभावयन्। स्वयमिति चादरातिशयप्रदर्शनार्थं बोध्यम्।

(२०) ऋतुराजस्य—ग्रीष्मस्य। अभिषेकार्द्रा,—स्नानार्द्रा। चामरपक्षे,—माङ्गलिकोदकसिञ्चनसम्बन्धादार्द्रत्वम्। अदृश्यन्त—धृता इत्यर्थः। चिकुरचया,—केशकलापा कुसुमायुधेन—कामेन, ग्रीष्मे स्नानार्द्रतया अप्रथमनात् अतिसुन्दरत्वेन प्रतीयमाना तथाविधा कामिनीनां केशा विशेषेण कामम् उद्दीपयन्तीति भाव। उक्तञ्च कालिदासेन,—'स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु। कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्य्यः केशेषु लेभे रतिमङ्गनानाम्॥' इति।

(२१) हिमालयाभिमुखीं—हिमालय,—उत्तरदिशि स्थित स्वनामप्रसिद्ध पर्व्वतविशेष, तदभिमुखी ताम्, यात्रां—गतिम्, उत्तरायणम् इत्यर्थं, अधात्—अकरोत् इत्यर्थः। हिमेन निजकान्ताना कमलिनीनां दग्धीभूतत्वात् कोपेन तत्प्रतिकारार्थं हिमालयपदग्रहणं बोध्यम्। ["अधात्" इत्यत्र "अकरोत्" "अदात्" इति पाठान्तरद्वयम्]। अंशून्—किरणान्, मलति—धारयति इति अंशुमाली—सूर्य्य, एतेनास्य हिमपरिभवनशीलत्व प्रकटीकृतम्।

(२२) ललाटन्तपे—ललाटतापिनि, खरतरे इत्यर्थ, तपने—सूर्य्ये, तपति—तापं वितरति सति। लिखितेति।—लिखितललाटिकापुण्ड्रकै—लिखित—चित्रित, हरिचन्दनेन इति भाव, [ललाटे अलङ्कार ललाटिका "कर्णललाटात् कनलङ्कारे" (४।३।६५ पा०) इति कन् तत स्त्रियामपि क्वचित् कापि परे टाकारस्य इत्वम्] ललाटिकापुण्ड्रक—ललाटभूषण तिलकमिद येषु तथाविधै।

(२३) अलकेति।—अलका,—चूर्णकुन्तला एव, चीरचीवराणि—वल्कखण्डानि, तै संवीता,—आवृता तै।

(२४) स्वेदेति।—स्वेदोदबिन्दव,—धर्म्मजलबिन्दव एव, मुक्ताक्षवलया,—

गगनाङ्गनाटेन्दुभिः। (२५) चन्दनधूसराभिः अर्घ्य-
मग्नाभिः कुमुदिनीभिः इव दिवसम् अनुध्यात सुन्दरीभिः।
(२६) निद्रान्धमा रक्तालोकम् अपि न असहन्त दृशः, निभृत
जरठम् आतपम्। (२७) अभिगिरमेमर्येन चक्रवाकमिथु-
नाभिनन्दिता. भवति इव मनिममनम् अनीयन्त गोष्ठ्याः
सायंध्यः। (२८) अभिनवपटुपाटलामोदसुरभिपरिमर्थं म

केवलं जलं, जनस्य पवनस्य पवनम् अपि पातुम् अभूत् अभिलाषो दिवसकरसन्तापात्।

क्रमेण च (२९) खरखुरमयूखे, खण्डिततडिच्छैशवे, शुष्यत्सरसि, (३०) सीदत्स्रोतसि, मन्दनिर्झरे, (३१) झिल्लीकाझाङ्कारिणि, (३२) कातरकपोतकूजितानुबन्धबधिरितविश्वे, विश्वसत्पतत्रिणि, (३३) करीषङ्कषमरुति, विरलवीरुधि,

यस्य तादृशम्। पवनस्य—वायो, पवनमपि—गन्धवहमपि, तादृशसौरभ वहन्त पवनमपि इत्यर्थ। ["पवनस्य पवनम्" इत्यत्र "पवनम्" इति पाठान्तरम्। एष च पाठ सुबोधतया समीचीन प्रतिभाति]। पातुमभिलाषोऽभूत इत्यनुषङ्ग।

(२९) खरखुरमयूखे—खर,—तीक्ष्ण, खरमयूख,—उष्णरश्मि सूर्य इत्यर्थ; अस्मिन् तथोक्ते, निदाघकाले इति उत्तरस्मिनेनान्वय। ["खरखुरमयूखे" इत्यत्र "खरखुगमयूखे" इति पाठे—खे—आकाशे गच्छति इति खग,—सूर्य ("खग: सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहङ्गमे" इति मेदिनी) खर खगस्य—मयूख यत्र तादृशे]। खण्डितेति।—खण्डित—निर्जित, तडिता—विद्युता, शैशव—बाल्य, शिशुतानिबन्धन चापल्यमिति भाव, येन तथाभूते, विद्युदालोकादपि अतितीव्रालोकशालिनीति भाव। ["खण्डिततडिच्छैशवे" इत्यत्र "खण्डितशैशवे" इति पाठे—खण्डितम्—अपगत—शैशव—बालभाव, प्रथमावस्था इत्यथ, यस्य तथाभूते, प्रवर्द्धमाने इत्यथ]। शुष्यदिति।—शुष्यन्ति—शोष गच्छन्ति—सरासि यस्मिन तथोक्ते।

(३०) सीददिति।—सीदन्ति—अवसाद गच्छन्ति, स्रोतांसि यस्मिन् तादृशे। मन्दनिर्झरे—मन्दा,—स्वल्पा—निर्झरा—प्रस्रवणानि यत्र तथोक्ते।

(३१) झिल्लीकेति।—झिल्लीका,—क्षुद्रा कीटविशेषा, तासा झङ्कारो विद्यतेऽस्येति तथोक्ते, तथाविधे समये निश्चलस्थिता झिल्लीरवरूप झाङ्कार कुर्वन्तीति प्रसिद्धि।

(३२) कातरेति।—कातराणा शीघ्रार्त्तानामिति यावत, कपोताना कूजितानुबन्धेन कूजनसातत्येन बधिरित—बधिरीकृत विश्व—जगत येन तथोक्ते। कपोता खलु अतीव मेदोमयत्वात् नितान्त शीघ्रासहा, अत एव पतत्रिलेऽपि अस्य पृथक्त्वेन ग्रहणम्। पतत्रिवर्गमध्येऽपि नु अस्यैव औचित्य चैत्र, तेषां तादृशपीडाभावात। विश्वसत्पतत्रिणि—विशेषेण श्वसन्त,—क्लान्ततयेति भाव, पतत्रिण—पक्षिण, कपोतेभ्योऽन्ये इति भाव, यस्मिन् तथोक्ते।

(३३) करीषङ्कषेति।—करीषाणि—गोमयाणि कषन्ति—शोषयन्तीति तादृशा

(२४) रुधिर-कुतूहल-केशरिकिशोरक लिह्यमानकठोर-धातकीस्तवके, (२५) ताम्यत्स्तम्बेरमयूथ वमथु तिम्यन्महा-महीधरनितम्बे, (२६) दूयमानद्विरददीनदानाश्यानश्यामिका-लीन मूकमधुलिहि, (२७) लोहितायमान-मन्दार-सिन्दूरित-सीम्नि, (२८) सलिल स्यन्दसन्दोह सन्देह-मुह्यन्महामहिष-विषाणकोटि- विलिख्यमानस्फुटत्स्फटिकदृषदि,

मरुत,—वायव यस्मिन तथोक्ते। विरलवीरुधि—विरला,—अल्पा, वीरुध,—लता यत्र तादृशे।

(२४) रुधिरेति।—रुधिरेषु, कुतूहलिन—लोलुपा इति यावत् ये केशरिकिशोरका —सिंहशिशव, ते। [किशोरकशब्देन तृष्णासहिष्णुता, मौग्ध्यातिशयश्च द्योत्यते], लिह्यमान,—आस्वाद्यमान रक्तधियेति भाव कठोर,—परिणत, धातकीस्तवक —धातकीलताया पुष्पगुच्छ, ("धाइफुल" इति वङ्गभाषा) रक्तवर्ण इति भाव यस्मिन् तथोक्ते।

(२५) ताम्यदिति।—ताम्यताम्—आतपतापेन क्लिश्यतामित्यर्थ, स्तम्बेरम यूथाना—हस्तिसङ्घाना वमथुभि —उद्गारै करशीकरैरिति यावत, तिम्यन —आर्द्रीभवन्त महता महीधराणा नितम्बा —कटकदेशा यस्मिन् तथाभूते।

(२६) दूयमानेति।—दूयमानानां—ताम्यता द्विरदानां—गजानां दीनस्य—क्षीणतां गतस्य दानस्य—मदस्य आश्याना—अप्रसरणधर्मकत्वात ईषच्छुष्का, या श्यामिका—मदलेखासम्बन्धिनी श्यामवर्णरेखा तस्यां लीना —अतितर्षात् ससक्ता, मूका —आर्त्ततया नि शब्दा, गुञ्जितरहिता इत्यर्थ मधुलिह,—भ्रमरा यस्मिन तथोक्ते।

(२७) लोहितायमानेति।—लोहितायमानै —अलोहिता लोहिता भवन्त ते पुष्पविकासात् रक्तायमानैरित्यर्थ, मन्दारै —पारिजाताख्यतरुविशेषै ("मन्दार. पारिजातक" इत्यमर) सिन्दूरिता —सञ्जातसिन्दूरा दत्तसिन्दूरा इवेत्यर्थ सीमान —प्रान्तभागा ग्रामाणामिति शेष यस्मिन् तथोक्ते।

(२८) सलिलेति।—सलिलानां—जलानां स्यन्दा —स्रवा तेषां सन्दोह,—समूह तस्य सन्देहन—भ्रमेणेति यावत् मुह्यद्भि —चित्तविभ्रान्ति गच्छद्भि महद्भि महिषै विषाणानां—शृङ्गाणां कोटिभि,—अग्रभागै विलिख्यमाना —घृष्यमाणा स्फुटन्त्य रौद्रातपेन उद्भासमाना इत्यर्थ स्फटिकदृषद,—स्फटिक

(३८) घर्म्ममर्म्मरितगर्मुति, तप्तपांशुकुकूलकातरविकिरे, (४०) विवरशरणश्वाविधि, (४१) तटार्जुनकुररकूटज्वर-विवर्त्तमानोत्तानशफरशारपङ्कशेषपल्वलाम्भसि, (४२) दाव-जनितजगन्नीराजने, (४३) रजनीराजयक्ष्मणि, कठोरी-भवति निदाघकाले प्रतिदिशम् आढौकमाना इव ऊपरेषु

शिला यस्मिन् तथोक्ते। ["स्फटिकदृषदि" इत्यत्र 'स्फाटिकदृषदि" इति पाठे,—स्फटिकमणिमयशिला यस्मिन् तथोक्ते इत्यर्थः]।

(३९) घर्म्मेति।—घर्म्मेण—उष्मणा, मर्म्मरिताः—शुष्कत्वेन मर्म्मरध्वनियुक्ताः, गर्मुतः—लताविशेषाः यस्मिन् तादृशे। ('गर्मुत् स्त्री स्वर्णतृणयोर्गोपतिरिप्रिवषल्यो। वृषभास्करयोः पंसि" इति मेदिनी। नड,—नलाख्य लताविशेष)। तप्तेति।—तप्ताः पांशवः—रजांसि एव कुकूलाः,—तुषानलाः तैः कातराः विकिराः,—कुक्कुटादिपक्षिभेदाः यस्मिन् तादृशे।

(४०) विवरेति।—विवराण्येव—गर्त्ताः एव शरणम्—आश्रयः येषां तादृशाः श्वाविधः,—शल्याः "शजारु" इत्याख्य जन्तुभेदाः इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते।

(४१) तटेति।—तटेषु—तीरेषु ये अर्जुनाः,—स्वनामख्याततरुभेदाः, तेषु ये कुरराः,—उत्क्रोशाख्यपक्षिभेदाः स्थिताः इति भावः, तेषां कूटाः,—ध्वनिविशेषाः, तैः ज्वरः,—सन्तापः यद्वा—कूटा एव ज्वराः तादृशमशेः अतीव श्रुतिकटुरिति भावः, तेन विवर्त्तमानाः,—विलुण्ठन्तः, उत्तानाः,—ऊर्द्धमुखाः इति भावः, ["विवर्त्तमान—" इत्यत्र 'निवर्त्तमान—" इति पाठे—निवर्त्तमानाः,—विरमन्तः, अन्यमध्ये गमनादिति भावः, अत एव उत्तानाः,—उत्प्लवमानाः तीरस्थाः कुरराः यदा कूजन्ति, तदा मत्स्याः भीताः सन्तः उत्प्लवन्ते इति मत्स्यस्वभावः] शफराः,—क्षुद्रमत्स्यभेदाः तैः शाराः—शवलाः पङ्काः—कर्दमाः, शेषाः येषां तादृशानि, पल्वलानाम्—क्षुद्रसरसाम् अम्भांसि—जलानि यस्मिन् तथोक्ते।

(४२) दावेति।—दावेन—वनानलेन ("दवदावौ वनानले" इत्यमरः) जनितं—सम्पादितं जगतां नीराजनम्—आरात्रिकाख्यं शान्तिकर्म्मविशेषः यस्मिन् तथोक्ते।

(४३) रजनीति।—रजन्याः—रात्रेः, राजयक्ष्मा—क्षयरोगः तस्मिन्, रात्रेः क्रमेण दार्घ्यातिशयसम्पादनात् इति भावः। कठोरीभवति—प्रवृद्धतां गच्छति। प्रतिदिशं—दिशि दिशि। ('उन्मत्ता,—उद्भ्रामाः, मातरिश्वानः,—वाताः, प्रावर्त्तन्त" इति उत्तरेण सम्बन्धः)। तानेव विशिनष्टि, आढौकमाना इत्यादिभिः।—

(४४) प्रपावाटकुटीपटलप्रकटलुण्ठका', (४५) प्रपक्व-कपिकच्छुगुच्छच्छटाच्छोटनचापलैः अकाण्डकण्डूला इव (४६) कुर्वन्तः शर्करिलाः कर्करस्थली, स्थूलदृषच्चूर्ण-मुचः, (४७) मुचुकुन्दकान्दलदलनदन्तुरा', समन्ततः

आढौकमाना,—भ्रमन्त, वेगेन वहन्त इति यावत्, ["आटीकमाना" इति पाठे,—भ्रमन्त, आङ्पूर्व्वकस्य भौवादिकस्य टीकृ गत्यर्थ रूपमेतत्। ग्रीष्मकाले खलु एवंविधा मरुत प्रवर्त्तन्ते इति कालस्वभाव] उन्मत्तपक्षेऽपि—एतत् सर्वं विशेषणं यथायोग्यं योजनीयम्। तथा च,—आढौकमाना—उद्धत यथा तथा इतस्तत भ्रमन्त, उद्धतभ्रमणादयस्तु उन्मादस्यानुभावा, तथा चोक्तम्—"अनिमित्तहसित रुदितोत्क्रुष्टासम्बद्धप्रलापशयनोत्थितप्रधावितनृत्यगीतपठितभस्मपांशुधूननिर्माल्यचीरघट-शरावाद्याभरणस्पर्शनोपभोगैरन्यैश्चाव्यवस्थितचेष्टानुकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत्" इति। उपरेषु—शिकताऽऽकीर्णमरुदेशेषु।

(४४) प्रपेति।—प्रपा—पानीयशाला, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमर) वाट,—पन्था, कुटी—क्षुद्रगृहभेद, पटलं—छदि, एतेषां प्रकट—स्पष्ट यथा तथा लुण्ठका,—अपहारका ध्वंसकारिण इति यावत्। अत्र वाटलुण्ठनं वाटस्थ पांशुराशीनां परित प्रक्षेपणादिति बोध्यम्, यद्वा,—प्रपावाट—पानीयशालारूपं स्थानम् इत्यर्थ।

(४५) प्रपक्वेति। प्रपक्वा—प्रकर्षेण पक्वतां गता, या कपिकच्छु,—कर्कन्धु "आलकुशी" इति ख्याता कण्डूजनकद्रव्यविशेषा इत्यर्थ, तासां या गुच्छच्छटा—स्तवकराशय, तासां छोटने—हरणे इति यावत्, यानि चापलानि—चपलकर्म्माणि तै, अकाण्डकण्डूला इव—आकस्मिककण्डूरोगग्रस्ता इव।

(४६) शर्करिला,—शर्करा,—पाषाणकणिका विद्यन्ते यासु ता, शर्करा बहुला इत्यर्थ, [पिच्छादिपाठादिलच्] कर्करस्थली—क्षुद्रपाषाणखण्डयुता भूमी, "कङ्करभूमि" इति भाषा, कर्षन्त—रचयन्त, कण्डूलिमत्ताविघटनार्थम् इति भाव। स्थूलदृषच्चूर्णमुच,—स्थूलानि दृषदा—शिलानां, चूर्णानि—कणिका इत्यर्थ, मुञ्चन्ति—वर्षन्तीति तथोक्ता।

(४७) मुचुकुन्देति।—मुचुकुन्दानां—पुष्पविशेषाणां, कान्दलानाञ्च—कन्दली-पुष्पाणाञ्च, दलनेन—दन्तिभ्यश्चावनेन दन्तुरा,—सञ्जातदन्ता इव दृश्यमाना इत्यर्थ; कपिकच्छुस्पर्शात् कण्डूला हि कण्डूतीनामुपशमनार्थं तथाविधचूर्णैः, गात्र घर्षं

(४८) पतत्सु चचीरीगणमुखशीकरशीक्यमानतनव', (४९) तरुणतरतरणितापतरले तरल इव तरङ्गिणि मृगतृष्णिकातरङ्गिणीनाम् अलोकवारिणि, (५०) शुष्यत्कर्मीमर्मर गारवमार्गलङ्घनलाघवजवजङ्घाला', (५१) रैणवावर्त्तमण्डली रेचक-लासक रसरभसारब्धनर्त्तनारम्भारभटीनटाः,

---

कर्षन्ति, तज्जायमानसुखानुभूतिचर्णे दत्ताश्च स्वकीयान् विकासयन्ति इति लोकाचार। समन्तत,—चतुर्दिक्षु।

(४८) पतदिति।—पतन्त,—उड्डीयमाना, मुखाग,—शब्द कुर्व्वन्त, ये चीरीगणा,—पचिविशेषा, ("चिल" इति वङ्गभाषा) तेषा मुखशीकरै,—वदनाम्बुविन्दुभि, शीक्यमाना,—सिच्यमाना, तनव,—अङ्गानि येषा तथोक्ता।

(४९) तरुणेति।—तरुणतर,—अतिप्रौढ, य तरणे,—सूर्यस्य, ("तरणिर्द्युमणौ पुंसि कुमारीनौकयो स्त्रियाम्" इति मेदिनी) ताप, तेन तरले—चञ्चलमिव राजमाने तस्मिन्, अत एव तरङ्गिणि—सञ्जाततरङ्गे इव भासमाने, मृगतृष्णिका,—मरीचिका एव, ("मृगतृष्णा मरीचिका" इत्यमर। तृष्णार्त्तानाम् सूर्यकिरणोद्भासितासु वालुकासु जलबुद्धि प्रसिद्धा एव) तरङ्गिण्य,—नद्य तासाम्, अलोकवारिणि—मिथ्यासलिले तरल इव प्लवमाना इव वालुकामध्यमिव मरुभूम्या तत्र दृश्यमानत्वात्। ऋमता अपि वैचित्र्येण निर्जलदेश सजलमिव व्यवहरन्ति।

(५०) शुष्यदिति।—शुष्यन्ती—शोष गच्छन्ती, शमी—अग्निगर्भा वृक्षभेद, तद्दत्त मर्मर,—मर्मरध्वनियुक्त इत्यर्थं मरौरये मारव,—मरुदेशीय, य मार्ग,—पन्था, तस्य लङ्घने—अतिक्रमणे, लाघव—नैपुण्य, शीघ्रकारित्वमित्यर्थ यस्य तथाभूतो यो जव —वेग तेन जङ्घाला,—जङ्घावन्त, निरन्तरसञ्चारिण इत्यर्थ।

(५१) रैणवेति।—रैणवी रेणुमयी, धूलीमस्बन्धिनी इत्यर्थ, या आवर्त्तमण्डली—मण्डलाकारेण घूर्णनपरम्परा, तथा रेचक,—रेचयति—वहि करोति य: तथाभूत, अनुकारक इत्यर्थ य लासक,—नर्त्तक तस्य रसरभसेन रागवेगेन, ["लासकरसरभस" इत्यत्र "रासरसरभस" इति पाठे—रासे रासाख्यक्रीडाविशेषे, य रस,—अनुराग, तत्र रभस तेन] आरब्धं यत् नर्त्तनं, तस्य आरम्भे—अनुष्ठाने, आरभटीनटा,—अराश्च ते भटाश्चेति आरभटा तेषामियम् आरभटी—वीररसप्रधानरचना रत्र, तत्प्रधानो नर्त्तनविशेषो वा, तत्र नटा,—नटा इव इत्यर्थ, ताण्डवावसाने निपुणा नर्त्तका यथा कमुदत नृत्यमावेदयितु भ्रम भरित परि-

(५२) दावदग्धस्थलीमसीमिलनमलिनाः (५३) शिथिलक्षपणकवृत्तय इव मयूरपिच्छचयान् उद्विभ्रन्तः, सप्रयाणगुञ्जा इव (५४) शिञ्जानजरत्करञ्जमञ्जरीबीजजालकैः, सप्ररोहा इव (५५) आतपातुरवनमहिषनासानिकुञ्जस्थूलनिश्वासैः, सापत्या इव (५६) उड्डीयमानजवनतरहरिणपरिपाटी-

भाषन्ति, तथैव ये हि वात्यामयौ वैणवधर्मौ तदा नियतमुत्पादयामासुरिति तात्पर्यम्, तदुक्तम्—"मुहावपातप्लुतगर्जितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम्। चित्राणि युद्धानि च यत्र नित्यं तां तादृशीम् आरभटीं वदन्ति॥" इति।

(५२) दावेति।—दवेन—वनाग्निना, दग्धा—भस्मीकृता, या स्थली—अकृत्रिमा भूमिः, सैव मसी, तस्या मिलनेन—सङ्गेन, मलिनाः। ["मसीमिलनमलिना" इत्यत्र "मसीमलनमलिना" इति पाठे—मसीना मलनेन—धारणेन, मलिना]।

(५३) शिथिलेति।—शिथिला—अधृता, क्षपणकानां—जैनसंन्यासिनां, वृत्तिः,—व्यवहारो येषां तथाभूता इव, जैनानां गात्रमलक्षालननिषेधात् मलिनकायत्वमिति भावः। ["मयूरपिच्छचयान्" इत्यत्र "वनमयूरपिच्छचयान्" इति पाठान्तरम्]। उद्विभ्रन्तः,—धारयन्तः क्षपणका अपि मसीमलिनाः पिच्छानि जैनधर्मानुशासनात् धारयन्ति, ["शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके" इत्यमरवचनात् पिच्छशब्दस्य मयूरपुच्छार्थकत्वनाभात् मयूरपदमाधिकमेवोपात्तम्]। उन्मत्तपक्षेऽपि,—विवेकराहित्यात् यदृच्छया पिच्छचयान् वहन्ति, अत एव सप्रयाणगुञ्जा इव—प्रयाणे—यात्रायां गुञ्जन्तीति गुञ्जा,—ढक्काविशेषाः तैः सह वर्त्तमाना इव। उन्मत्तानामपि नृत्यकाले दर्शका करतलादिकं वादयन्ति।

(५४) शिञ्जानेति।—शिञ्जाना,—अस्फुटं शब्दायमाना जरतां—प्राचीनानां, करञ्जानां—तरुविशेषाणां, या मञ्जर्य्यः, तासां बीजजालकैः,—बीजनिचयैः सप्ररोहा इव-साङ्कुरा इव।

(५५) आतपेति।—आतपेन—सन्तापेन,आतुरा,—आर्त्ता,ये वनमहिषा तेषां नासा निकुञ्जा इव—दीर्घरोमावृततया लतादिपिहितोदरा वनभूमय इव ("निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः) तेषां स्थूलनिश्वासा,—समस्तनिश्वासा,तेभ्यो निर्गता इति भाव तैः। उन्मत्ता अपि आतपक्लिष्टा दीर्घं निश्वसन्ति। सापत्या इव—सपुत्रा इव सतमाना इवेत्यर्थः। उन्मत्तान् अपि सभादिपतनभयात् अपत्यानि अनुयान्ति।

(५६) उड्डीयमानेति।—उड्डीयमानानाम्—आतपतापासहिष्णुतया उत्पततां,

पेटकैः, सभ्रुकुटय इव (५७) दह्यमानखलधानतुस-कूटकुटिलधूमकोटिभिः, सावीचिवीचय इव महोष्ममुक्तिभिः, रोमशा इव (५८) शीर्यमाणशाल्मलिफलतूल-तन्तुभिः, दद्रुला इव (५९) शुष्कपत्रप्रकराकृष्टिभिः, शिराला इव (६०) तृणवेणीविकिरणैः, उच्छ्र्याश्रव इव

जवनतराणाम्—अतिवेगिनां हरिणानां ["जवन्तरहरिण" इत्यत्र 'जवनवात-हरिण' इति पाठे—जवनानां—वेगगामिनां, वातहरिणानां वाताभिमुखं गच्छतां हरिणानाम्] परिवाह्य—अयोग्या तथा पेटकाः,—कदम्बकाः, यूथानि इत्यर्थः, ("पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" इति मेदिनी)। सभ्रुकुटय इव—भ्रूभङ्गसहिता इव। उन्मत्ता अपि क्रोधप्राया एव, भ्रुकुट्यादयस्तु क्रोधस्य अनुभावाः।

(५७) दह्यमानेति।—दह्यमानानाम्—आतपतापेन सन्तप्यमानानां खल-धानानां—धान्यमर्दनस्थानस्थितानां धान्यानां, तुसकूटाः,—तुषराशयः, कुटिलाः—कुटिलगामिन्यः, (कुटिलपदेन भ्रुकुटीसादृश्यं व्यनक्ति) धूमकोटय इव धूमराशय इव ते, अस्थानां ज्वालाभावात् तेषां धूमत्वेनोपवर्णनमुचितमेवेति। सावीचिवीचय इव—अवीचिः,—नरकविशेषः, ("तद्भेदास्तपनावीचि-महारौरवरौरवाः" इत्यमरः। तद्भेदाः,—नरकभेदाः) तस्य वीचयः,—तरङ्गाः, ज्वाला वा, तैः सह वर्तमाना इव। महोष्ममुक्तिभिः—महान्तः उष्माणः तेषां मुक्तिभिः, त्यागैः, दृष्टिभिरित्यर्थः, यद्वा,—उष्माणः,—सन्तापाः, तेषां मुक्तिभिः,—विसर्जनैः सन्तापवितरणैरित्यर्थः। रोमशा इव—रोमपूर्णा इव। उन्मत्ता अपि खेदादिवशादुष्मायन्ते।

(५८) शीर्यमाणेति। शीर्यमाणानां—विदीर्यमाणानां शाल्मलिफलानां तूलतन्तुभिः,—तूलसूत्रैः। दद्रुला इव—दद्रुरोगग्रस्ता इव। उन्मत्ता अपि अवगाह-नाद्यकरणात् दद्रुयुक्ता भवन्ति। ["दद्रुला" इत्यत्र 'दद्रुणा' इति पाठेऽपि स एवार्थः। दद्रूः अस्य अस्तीति दद्रुणः, "दद्र्वा कुष्ठं च" इति नः]।

(५९) शुष्केति।—शुष्काणां पत्राणां प्रकराः,—सङ्घाः, तेषाम् आकृष्टयः,—आकर्षणानि ताभिः। शिराला इव—शिरासमूहशालिन इव, सुव्यक्तशिरासमूहा इवेत्यर्थः। उन्मत्ता अपि कार्श्यात् वातबाहुल्याच्च शिराला भवन्ति।

(६०) तृणेति।—तृणानां वेणी—राजिः, (शिरासादृश्यप्रदर्शनार्थं वेणीपदम्) तस्याः विकिरणैः,—विक्षेपैः, उच्छ्रयाणि—उन्नतानि अविरलपतितानि इत्यर्थः, अश्रूणि—नयनजलानि येषां तथाभूता इव। उन्मत्ता अपि रुदन्ति। ["उच्छ्र्याश्रव" इत्यत्र

(६१) धूयमानयवशूकशकलशङ्कुभिः, दंष्ट्राला इव (६२) चलितशललसूचीशतैः, जिह्वाला इव वैश्वानरशिखाभिः, उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकचूडालाः (६३) ब्रह्मस्तम्भरसाभ्यवहरणाय कवलग्रहमिवोर्णाः कमलमधुभिः अभ्यस्यन्त, (६४) सकलसलिलोच्छोषधर्मघोषणापटहैः इव शुष्कवेणुवनास्फोटनपटुरवैः,

"उच्चश्मश्रव" इति पाठे,—उत्—उद्गतानि, श्मश्रूणि—कूर्चा येषां तथाभूता इव। उन्मत्ता अपि चिरं क्षौरकर्माभावात् दीर्घश्मश्रवो जायन्ते]।

(६१) धूयमानेति।—धूयमानानां—सञ्चवातात् कम्पमानानां, यवानां शूकाः,—शृङ्गाः, शिखाग्रूच्च इत्यर्थः, ("शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे" इति मेदिनी) तेषां शकलाः,—खण्डाः, शङ्कव,—कीला इव ते। [धूयमानयव—" इत्यत्र "धूयमाननवयव—" इति पाठान्तरे,—धूयमानानां नवानाम्—अभिनवोत्पन्नानां, यवानाम्] दंष्ट्राला इव—दीर्घदन्तयुक्ता इवेत्यर्थः। उन्मत्ता अपि दन्तादिविकासैः सर्वान् भाययन्ति।

(६२) चलितेति।—चलितानां—चलताम्, उड्डीयमानानामिति यावत, शललानां—श्वाविधां दीर्घकण्टकरूपलोम्नां, ("श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम्" इत्यमरः) सूचीशतैः,—सूच्याग्रभागैः। जिह्वाला इव—रसनावन्त इव, बहिर्निर्गतरसना इवेत्यर्थः। उन्मत्ता अपि जिह्वां निष्काश्य भीषयन्ते। वैश्वानरशिखाभिः—अग्निशिखाभिः। उत्सर्पदिति।—उत्सर्पद्भिः—उष्णतापात प्रचलद्भिः सर्पाणां कञ्चुकैः,—निर्मोकैः, चूडालाः,—शिखावन्तः। उन्मत्ता अपि स्नानादिना विना उन्मुक्तचूडा भवन्तीति दृश्यते। ["उत्सर्पत्सर्पकञ्चुकैः चूडाला इव" इति पाठो युज्यते]।

(६३) ब्रह्मेति।—ब्रह्मस्तम्भ,—ब्रह्माण्ड, तस्य रसाभ्यवहरणाय—रसशोषणाय रसानां मधुरादीनां भोजनाय वा, कवलग्रहं—ग्रासग्रहणम् 'अनत्याप्यौ मुखे पूर्णो गण्डूषः कवलोऽन्यथा" इति, अभ्यस्यन्त,—पुनः पुनः कुर्वन्त इवेत्यर्थः, मधुपानात् शरीरस्य रसशोषणं भवतीति प्रसिद्धम्।

(६४) सकलेति।—सकलानां सलिलानां—जलानाम्, उच्छोष,—अतिशयेन शोषकः, यो घर्मः,—उष्मा, तस्य घोषणा—प्रचारः यस्याः पटहाः,—वाद्यभेदाः ते इव, शुष्काणां वेणुवनानां—वंशारण्यानाम्, आस्फोटनस्य—सन्तापातिशयात् विदरणस्य, पटुरवाः—महानिनादा यैः,

त्रिभुवनविभीषिकाम् उद्भावयन्तः, (९५) च्युतचलचापपक्षश्रेणीशारितसृतयः, (९६) त्विषिमन्मयूखलताऽलातप्लोषकल्माषवपुष इव (९७) स्फुटितगुञ्जाफलस्फुलिङ्गाङ्गाराङ्किताङ्गाः, (९८) गिरिगुहागम्भीरझाङ्कारभीषणभ्रान्तयः, (९९) भुवनभस्मीकरणाभिचारचरुपचनचतुराः रुधिराहुतिभिः इव पारिभद्रद्रुमस्तबकवृष्टिभिः तर्पयन्तः तारवान् वनविभावसून्,

---

त्रिभुवनविभीषिका—त्रिलोकीभीतिम्, उद्भावयन्तः,—जनयन्तः, ये चण्डांशवः जगत् प्लोषयितुमुद्यताः, ते अवश्यमेव त्रिभुवनविभीषिकां जनयन्ति इति बोध्यम्।

(९५) च्युतेति।—च्युताः,—गात्रेभ्यः स्खलिताः, अत एव चलाः,—उत्पतन्त्यः, याः चाषाणां—नीलकण्ठाख्यपक्षिणां,पक्षश्रेण्यः,ताभिः शारिताः,—हिंसिताः,आक्रान्ताः इत्यर्थः, व्याप्ताः इति यावत्,सृतयः,—मार्गाः यैः तथाभूताः, ('सृतिः स्त्री गमने मार्गे' इति मेदिनी)।

(९६) त्विषिमदिति।—त्विषिमान्—सूर्यः, [समस्यन्तात् "त्विषि" इति पदात् मतुप् असम्भवात् "त्विड्वान्" "त्विषावान्" इति वा पदं भवितुं युक्तं] तस्य मयूखलता—किरणराजिः, अलातः इव—ज्वलदङ्गारः इव, ("अङ्गारेऽलातमुल्मुकम्" इत्यमरः) तेन यः प्लोषः,—दहनं, तेन कल्माषं—चित्रम्, ईषत्कृष्णरक्तमित्यर्थः, ("चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः) वपुः,—शरीरं येषां तथोक्ता इव।

(९७) स्फुटितेति।—स्फुटितानि—आतपतापेन आवरणकोषस्फुटनात् विकसितानीत्यर्थः, यानि गुञ्जाफलानि—तदाख्यक्षुपगुल्मरक्तवर्णफलविशेषाः, ("कुँच्" इति वङ्गभाषा) तदेव स्फुलिङ्गाः—अग्निकणाः तद्रूपाः इति यावत्, ये अङ्गाराः, तैः अङ्किताः—सञ्चलिताः, दग्धमित्यर्थः अङ्गं येषां तथोक्ताः ('त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः' इत्यमरः)। ये च साङ्गारास्ते च मलिनशरीरा भवन्ति।

(९८) गिरीति।—गिरिगुहासु—पर्वतगह्वरेषु गभीरेण—घनेन झाङ्कारेण भीषणा भयावहा, भ्रान्तिः,—घूर्णनं येषां तथाभूताः। उन्मत्ता अपि अग्निशस्त्र-गिरिगुहादिषु निर्भीका भ्रमन्ति।

(९९) भुवनेति।—भुवनस्य—जगतः भस्मीकरणं—दहनमेव, अभिचारः—अथर्ववेदविहितं हिंसात्मकं कर्म, तत्र चरुपचने—हवनीयद्रव्यविशेषपाके, चतुराः,—पटवः। रुधिराहुतिभिरिव—रक्ताहुतिभिरिव, पारिभद्रो नाम द्रुमः,—वृक्षः, (लोके "पालिधा मादार" इति प्रसिद्धः, "पारिभद्रस्तु मन्दारे निम्बद्रौ देवदारुणि" इति

(७०) अग्निगिरिसिकतातारकिततरंहसः, (७१) तच्छैलविलीयमानशिलाजतुरसलवलिप्तदिश', दावदहनपच्यमानघटकाण्डखण्डखचिततरुकोटरकीटपटलपुटपाकगन्धकटवः, प्रावर्त्तन्त उन्मत्ता मातरिश्वानः।

(७२) सर्व्वतश्च भूरिभस्त्रासहस्रसन्धुक्षणक्षुभिता इव जरदजगरगम्भीरगलगुहावाहिवायव, क्वचित् (७३) स्वच्छन्दतृण-

---

मेदिनी) तस्य सेवका,—रक्तकुसुमगुच्छा तेषां हृदय,—पाता तानि तर्पयन्त,—प्रीणयन्त, तावान्—तत्सम्बन्धिनं, वनविभावसून्—दावाग्नीन्। अभिचारिणस्तु मारणोच्चाटनाद्यर्थं हवनकाले रुधिरेणानलं तर्पयन्ति इति। उन्मत्ता अपि रुधिरास्थिप्रभृतिकमशुचिद्रव्यं स्वैराचारतया वह्नौ निक्षिपन्ति, तेन च अमङ्गला-न्युत्पद्यन्ते।

(७०) अग्निगिरेति।—अग्निगिराभिः—उष्णाभिः सिकताभिः,—वालुकाभिः, तारकित—सञ्जाततारकमिव लक्ष्यमाणम् इत्यर्थः, रंह,—वेगा येषां तथोक्ताः।

(७१) तच्छैलेति। तस्मिन् शैलेषु पर्व्वतेषु, विलीयमानानां—गलतां शिलाजतूनां—तदाख्यानाम् उपधातुभेदानां रसलवैः,—रसबिन्दुभिः, लिप्ता दिशो यै तथोक्ताः। दावेति—दावदहने, वनानले पच्यमानानां—दह्यमानानां घटकानां—घटकाख्यपक्षिविशेषाणाम् अण्डखण्डैः,—डिम्बशकलैः खचितेषु व्याकीर्णेषु, तरुकोटरेषु—वृक्षगर्त्तेषु यानि कीटपटलानि—पिपीलिकावृन्दानि, तत्तदण्डभक्षणार्थम् आगतानीति भावः तेषां पुटपाकस्य—अभ्यन्तरपाकस्य, गन्धेन कटवः,—उद्वेजका इत्यर्थः। प्रावर्त्तन्त प्रावहन्। उन्मत्ताः,—उच्छृङ्खलाः मातरिश्वानः,—वायवः। सर्व्वत्र वाक्ये ध्वनिच्छाया अन्वय्येति।

(७२) सर्व्वत इति।—'दारुणा दावाग्नयश्च प्रत्यदृश्यन्त' इति उत्तरेण अन्वयः। तानेव दावाग्नीन् विशिनष्टि, भूरीत्यादिभिः।—जरता—जीर्य्यता, ["जरदजगर" इत्यत्र "जरठाजगर" इति पाठे,—जरठानां—परिणतानां, वृद्धानामित्यर्थः] अजगराणां—सर्पाणां, गम्भीरा गला—गलदेशा एव गुहाः ताभ्यः वाहिनः—बहिर्निःसरन्तः वायवः येषु तथोक्ताः, अत एव भूरीति।—भूरिभिः—बहुभिः भस्त्राणां—'जाँता' इति प्रसिद्धानाम् अग्निसन्धुक्षणयन्त्रभेदानां, सहस्रैः सन्धुक्षणेन—समुद्दीपनेन क्षुभिता इव—समुत्तेजिता इव।

(७३) स्वच्छन्देति।—स्वच्छन्द—यथारुचि यथा तथा, तृणेषु—शष्पेषु इति

चारिणो हरिणाः, क्वचित् (७४) तरुतलविवरवर्त्तिनो बभ्रवः, क्वचित् जटाऽवलम्बिनः कपिलाः, क्वचित् (७५) शकुनकुलकुलायपातिनः श्येनाः, क्वचित् (७६) विलीनलाक्षारसलोहितच्छवयोऽधराः, क्वचित् (७७) आसादितशकुनपक्षकृतपटुगतयो विशिखाः, क्वचित् (७८) दग्धनिःशेषजन्म-

---

भाव, चरन्ति—प्रसरन्तीति तथोक्ता, अन्यत्र—तृणानि चरन्ति—भक्षयन्ति इति तथाभूता, हरिणा,—पाण्डुवर्णा, ("हरिण पाण्डुर पाण्डु" इत्यमर) अन्यत्र,—मृगा ("हरिण पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधेयवत" इति मेदिनी)।

(७४) तरुतलेति।—तरुतलेषु यानि विवराणि—गर्त्तानि, तेषु वर्त्तन्ते इति तथोक्ता, ["विवरवर्त्तिन" इत्यत्र "विवरविवर्त्तिन" इति पाठान्तरम्]। बभ्रव,—पिङ्गला, अन्यत्र,—नकुला। ('बभ्रुर्वैश्वानरे ··· ·। विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत॥" इति मेदिनी)। जटाऽवलम्बिन,—जटा,—मूलानि, अवलम्बन्ते—आश्रयन्तीति जटाऽवलम्बिन, अन्यत्र,—जटाधारिण, कपिला,—पिङ्गला, अन्यत्र,—कपिलाख्यमुनिविशेषव्रतधारिण तापसा एवाभेदोपचारात् कपिला इति मन्तव्यम्, एते तु जटावल्कलधारिणो भवन्ति इति।

(७५) शकुनेति।—शकुनकुलाना—पक्षिविशेषसमूहाना, कुलायान—नीडानि, ("कुलायो नीडमस्त्रियाम" इत्यमर) पातयन्ति—दग्धा निक्षिपन्तीति यावत् तथोक्ता, श्येना,—शुक्लवर्णा, अन्यत्र,—पक्षिवृन्दकुलायनिक्षेपका पक्षिभिदा, ("शकुनस्तु पुमान पक्षिमात्रपक्षिविशेषयो"। "श्येन पत्रिणि पाण्डरे" इति च मेदिनी)।

(७६) विलीनेति।—विलीन,—द्रवीभूत यो लाक्षारस,—अलक्तकद्रव, तद्वत् लोहिता,—रक्ता, अन्यत्र,—तेन लोहिता,—रक्ता, छवय,—कान्तय येषां तथाभूता, अधरा,—धर्त्तुमशक्या, निकृष्टा वा, अन्यत्र,—धरा—पर्वता, ("अहार्य्यधरपर्वता" इत्यमर)।

(७७) आसादितेति।—आसादितेषु—प्राप्तेषु, यद्वा—आ—समन्तात्, सादितेषु—अवसाद गतेषु, स्खलितेषु इत्यर्थः, शकुनाना—पक्षिणा ["शकुनि" इति पाठान्तरम्] पक्षेषु—गरुत्सु, कृता—लब्धा, पटुगति—सम्यक प्रसर यैः, अन्यत्र,—आसादिता—प्राप्ता शकुनपक्षेण—पक्षिगरुता, कृता जनिता पटुगति,—सत्वरगमन यै तथोक्ता। वि—विविधा, शिखा—ज्वाला येषा तथोक्ता, अन्यत्र—शरा।

(७८) दग्धेति।—दग्धा,—भस्मीकृता, निःशेषा,—समस्ता, जन्म-

हेतवो निर्वाणा', क्वचित् (७९) कुसुमवासिताम्बरसुरभयो रागिण', क्वचित् सधूमोद्गारा मन्दरुचय', क्वचित् (८०) सकलजगद्भस्मघस्मरा. सभस्मभूरिका:, क्वचित् (८१) वेणुशिखरलग्नमूर्धयोऽत्यन्तदृढा , क्वचित् (८२) अचलोपयुक्तशिलाजतव:

हेतव,—स्वोत्पत्तिकारणानि तपकाष्ठादीनीति भाव ये , अथव—दग्धा,—क्षयिता, ध्यानाग्निनेति भाव निःशेषा,—समस्ता पूर्व्वपूर्व्वजन्मार्जिता अपीति भाव जन्महेतव,—संसारागमनकारणानि पुण्यपापानि ये तथोक्ता अत एव निर्वाणा,—शान्ता, दाह्याभावादिति भाव , अन्यत्र, मुक्तिं गता इत्यर्थ ।

(७९) कुसुमेति ।—कुसुमै —धूमैरिति यावत् अथव—पुष्पै वासित—छादितम् , अन्यत्र,—सुरभीकृत, यत् अम्बर—नभ , अथव,—वस्त्र, तेन सुरभय,—कान्ता., शोभनदर्शना इत्यर्थ अन्यत्र —सौरभमालिन, ("सुरभि श्चम्पके मातृभिन्मुरा ... । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु ॥" इति मेदिनी) रागिण,—रक्तवर्णा , अनुरागवन्तश्च । सधूमेति ।—धूमोद्गारेण—धूमनिर्गमेण सह वर्त्तमाना , तथाऽपि अमन्दा अतिपङ्का रुचि,—दीप्तिर्येषां तथोक्ता , अन्यत्र —धूमोद्गारेण—धूमगन्ध्युद्गारविशिष्टजीर्णरोगविशेषेण सह वर्त्तमाना , अत एव मन्दा रुचि',—शरीरप्रभा, भोजनाभिलाषो वा येषां तथोक्ता , ("रुचि स्त्री दीप्तौ शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयो" इति मेदिनी)।

(८०) सकलेति ।—सकलं जगदेव धास,—काष्ठ, तस्य घस्मरा, —भक्षणशीला, दहनशीला इति यावत् सभस्मभूरिका —भस्मनां भूरिभि,—प्रभूतै सह वर्त्तमाना' , अन्यत्र —भस्मभूरक —भस्मकीट इति प्रसिद्ध बहुभोजनकरव्याधिविशेष तेन सह वर्त्तमाना, अत्यन्ताह्वरोगिण इत्यर्थ । ["सभस्मभूरिका" इत्यत्र "सभस्मका" इति पाठे—भस्म एव भस्मकं तेन, अन्यत्र —भस्मकेन—सदाऽत्यन्तीव्रक्षुद्व्याधिविशेषेण सह वर्त्तमाना]।

(८१) वर्ष्मेति ।—वंशूनां वंशानां, शिखरेषु—अग्रेषु लग्ना,—संसक्ता , अन्यत्र —वंशदण्डाग्रेषु लग्ना',—कृतभरा मूर्धय , —अङ्गानि येषां तथोक्ता अत्यन्तदृढा', —अतिप्रबला अतिस्थविराश्च । अतिस्थविरा वंशदण्डावलम्बनाद्गच्छन्तीति ज्ञायते ।

(८२) अचलेति ।—अचलेषु—पर्वतेषु, उपयुक्तानि,—भक्षितानि, दग्धानीति यावत् शिलाजतूनि—शिलाजवाख्या उपधातुविशेषा यै , अन्यत्र,—अचलम्—अविच्छिन्नं यथा तथा दीर्घकालानुवर्त्तित्वादिति भाव, उपयुक्तं—सेवितम्, औषध

क्षयिणः, क्वचित् (८३) सर्व्वान्नरसभुजः पीवानः, क्वचित् (८४) दग्धगुग्गुलवो रौद्राः, क्वचित् (८५) ज्वलित-नेत्रदहनदग्धसकुसुमशरमदना: (८६) क्षतस्थाणुस्थितयः, चटुलशिखाः, नर्त्तनारम्भारभटीनटाः, (८७) शुष्क-कासारवृत्तिभिः, स्फुटत्क्षीरसनीवारवीजलाजवर्षिभिः ज्वाला-ञ्जलिभिः अर्च्चयन्त इव घर्म्मांशुरश्मिम्, अघृणा इव

क्षयिण इति भाव, शिलाजतु यैः तथोक्ताः, क्षयिणः—निर्वाणं गताः, क्षयरोगिणश्च, उक्तञ्च निदानाचार्य्यैः,—"शिलाधातुप्रयोगाद्वा मद्वादाराच्च माक्षरात्। अश्वामूत्र-प्रयोगाद्वा क्षयः चीयते नान्यथा॥" इति।

(८३) सर्व्वेति।—सर्व्वाणि अन्नानि—खाद्यवस्तूनि, रसान्—सलिलादींश्च, भुञ्जते इति तथोक्ताः, अत एव पीवानः,—स्थूलकलेवराः, ये नित्यं मधुरादिषड्रसान् उपभुञ्जते, ते स्थूला एव भवन्ति। ["सर्व्वान्नरस—" इत्यत्र "सर्व्वरस—" इति पाठान्तरम्]।

(८४) दग्धेति।—दग्धाः गुग्गुलवः,—गन्धद्रव्यभेदा यैः तथोक्ताः, रौद्राः,—भीषणाः, रुद्रसेवकाश्च ते हि रुद्रपूजायां गुग्गुलुदहनेन धूपं ददति।

(८५) ज्वलितेति।—ज्वलिताः नेत्राणां—मूलानां, ("नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च। रथे चक्षुषि नत्ये च" इति मेदिनी) दहनेन दग्धाः सकुसुमाः,—सपुष्पाः, शराः,—तृणभेदाः, मदनाः,—क्षुद्राण्यक्षभेदाश्च यैः तथोक्ताः, अन्यत्र,—ज्वलितेन नेत्रदहनेन—तृतीयनयनाग्निना, दग्धः,—भस्मीकृतः, सकुसुमशरः—पुष्पशरसहितः, मदनः,—कामः यैः तथोक्ताः।

(८६) क्षतेति—अत एव क्षता स्थाणुषु—छिन्नशाखेषु वृक्षेषु स्थितिः यैः ते; अन्यत्र—क्षता, स्थाणौ —हरस्य स्थितयः —व्यवहाराः यैः ते। चटुलशिखाः,—चटुलाः,—चञ्चलाः, शिखाः,—ज्वाला येषां तथोक्ताः, अन्यत्र —चञ्चलचूडा इत्यर्थः।

(८७) शुष्केति।—शुष्केषु कासारेषु—सरःसु नड्वलेषु शुष्कजलजलाशयेषु इति भावः, वृत्तिः,—प्रसरो येषां ते। स्फुटदिति।—स्फुटन्ति—अत्युत्तापात् लाजतां प्राप्नुवन्तीति भावः, क्षीरसानि यानि नीवारवीजानि—धान्यविशेषाः, तथा लाजान् वर्षन्तीति तथोक्तैः। ज्वालाञ्जलिभिः—ज्वालाः—शिखा एव अञ्जलयः तैः। घर्म्मांशुरश्मिम्—सूर्य्यरश्मिं, सूर्य्यालयम्। अघृणा इव—घृणा—जुगुप्सा तद्रहिता इव।

(८८) हठह्रियमाणकठोरस्थलकमठवसाविस्रगन्धगृध्नव:, स्वमपि धूमम् (८९) अम्भोदसमुद्भूतिभियेव भक्षयन्तः, सलिलाहुतय इव (९०) स्फुटद्बहलबालकीटपटलाः कक्षेषु, श्वित्रिण इव (९१) प्लोषविचटद्वल्कलधवलशम्बूकशुक्तय: शुष्केषु सरःसु, स्वेदिन इव (९२) विलीयमानमधुपटलगोलगलितमधूच्छिष्ट-ष्टय: काननेषु, खलतय इव (९३) पर्यन्तशीर्यमाणशिखा-

(८८)—हठेति।—हठात्—सहसा, ह्रियमाणा—दह्यमाना, कठोराणां स्थल-कमठानां—स्थलवर्तिनां कच्छपानां, या वसा,—मेदांसि, तस्या यो विस्रगन्धः,—आमगन्धः, ("विस्रं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः) तस्य गृध्नव,—लोलुपा।

(८९) अम्भोदेति।—अम्भोदानां—मेघानां स्वविनाशिनामिति भाव, समुद्भूति,—समुत्पत्ति, तस्या भी तयेव धूमं भक्षयन्त,—ग्रसन्त, सम्यग्ज्वलने-नेति भाव, उक्तञ्च मेघदूताख्ये काव्ये महाकविना कालिदासेन—"धूमज्योति-सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघ" इति। सलिलाहुतय इव—जलाहुतय इव, ता हि अग्निं निर्वापयन्तीति भाव।

(९०) स्फुटदिति।—स्फुटन्ति—विशीर्यन्ति, अन्यत्र,—निर्गच्छन्ति, बहलानि—भूरीणि, बालानि—क्षुद्राणि, कीटपटलानि—क्षुद्रप्राणिवृन्दानि, अन्यत्र क्रिमिवृन्दानि यत्र तथोक्ता। कक्षेषु—नूतनतृणेषु ("कक्षौ तु तृणवीरुधौ" इत्यमरः), अन्यत्र—शरीरकोष्ठविशेषेषु। श्वित्रिण इव—धवलाख्यरोगवत्ता इव।

(९१) प्लोषेति।—प्लोषः—दहनेन विचटन्ति—चटन् चटदिति शब्दं कुर्वन्ति यानि वल्कलानि—आवरणानि, [वल्कलशब्दोऽत्र लक्षणया] तै धवला शम्बूका—घोङ्गाख्यजलजन्तुभेदा शुक्तयश्च—मुक्तास्फोटाख्या जलजन्तुभेदाश्च येषा तथोक्ता। स्वेदिन इव—घर्माक्ता इव।

(९२) विलीयमानेति।—विलीयमानेभ्य —विलयं गच्छद्भ्य मधुपटल गोलेभ्य,—मधुचक्रेभ्य, गलिता—निःसृता मधूच्छिष्टाना—सिक्थकानां वृष्टि यै तथोक्ता। खलतय इव—खल्वाटा इव।

(९३) पर्यन्तेति।—पर्यन्तेषु—प्रान्तदेशेषु शिरसो निम्नभागेषु च शीर्य-माणा,—प्रसरन्त, ["पर्यन्तशीर्यमाण—" इत्यत्र "परिशीर्यमाण—" इति पाठे—परि—ऊर्ध्वे, प्रान्तभागे इत्यर्थः] शिखाना—ज्वालानाम्, अन्यत्र,—चूडानां,

संहतयो महीपरेषु, (८४) गृहीतशिलाकवला इव ज्वलित-सूर्य्यमणिशकलेषु शिलोच्चयेषु, प्रलयप्रान्तदारुणा दावाग्नयः।

तथाभूते च तस्मिन् अत्युग्रे ग्रीष्मसमये कदाचित् अस्य स्वगृहाभ्यन्तरस्थितस्य भुक्तवतोऽपराह्णसमये भ्राता पारशवः चन्द्र-सेननामा प्रविश्य अकथयत्,—"एष खलु (८५) देवदेवस्य चतुःसमुद्राधिपतेः (८६) सकलराजचक्रचूडामणिश्रेणीशाण-कोणकषणनिर्म्मलीकृतचरणनखमणेः (८७) सर्व्वचक्रवर्त्तिनां धौरेयस्य (८८) महाराजाधिराजपरमेश्वरश्रीहर्षदेवस्य भ्राता कृष्णनामा भवताम् अन्तिकं प्रज्ञाततमो दीर्घाध्वगः प्रहितो द्वारम् अध्यास्ते" इति। सोऽब्रवीत्,—"आयुष्मन्! अविलम्बितं प्रवेशय एनम्" इति।

संहति,—समूह येषां तथाभूता। महीपरेषु—महत्सु ऊषरेषु, मरुषु इत्यर्थ, एतेषु दाह्यवस्तूनाम् अभावात् मार्गदेशेषु आग्निशिखाप्रादुर्भाव इति भाव।

(८४) गृहीतेति।—गृहीत शिला एव कवल—ग्रासो यै तथाभूता। ज्वलितसूर्य्यमणिशकलेषु—दीप्तसूर्य्यकान्तोपलखण्डेषु। शिलोच्चयेषु—पर्व्वतेषु, दावाग्नय,—आरण्यानला, ("—दवदावौ तु वनवह्नौ वनेऽप्युभौ" इति मेदिनी)।

(८५) देवदेवस्य—देवाना—राज्ञा, देव,—राजा, सम्राडित्यर्थ तस्य, ["देवदेवस्य" इत्यत्र "देवस्य" इति पाठान्तरम्]।

(८६) सकलेति।—सकलाना राजचक्राणा—नृपमण्डलाना या चूडामणि श्रेण,—शिरोरत्नराजय, ता एव शाणा,—निकषपाषाणविशेषा, तेषा कोणेषु—प्रान्तभागेषु यत् कषण—घर्षण, तेन निर्म्मलीकृता —विशदीकृता, चरणयोर्नखा एव मणय,—रत्नानि यस्य तथाभूतस्य, राजचक्रनिषेव्यस्येति भाव।

(८७) सर्व्वेति।—सर्व्वेषा चक्रवर्त्तिना—सार्व्वभौमाणा, धौरेयस्य—अग्रगण्यस्य।

(८८) महेति।—महता राजाधिराजाना परमेश्वर,—सर्व्वनियन्तेत्यर्थ, स चासौ श्रीहर्षदेवश्चेति तथोक्तस्य। अन्तिक—समीपम्। प्रज्ञाततम,—सुपरिचित, अतिशयेन विज्ञात इत्यर्थ, अतिविश्वस्त इति यावत्। दीर्घाध्वग,—दीर्घम् अध्वान गच्छतीति तथोक्त, बहुदूरादागत इति भाव। प्रहित,—प्रेषित। एतेन बाण प्रति राज्ञ आदरातिशय सूच्यते।

अथ तेन आनीयमानम्, (९९) अतिदूरगमनगुरुजडजङ्घं, (१००) कार्दमिकचेलचीरिकानियमितोच्चण्डचण्डातकं, (१०१) पृष्ठप्रेङ्खत्पटच्चरकर्पटघटितगलितग्रन्थिम्, (१०२) अतिनिबिडसूत्रबन्धनिम्नितान्तरालक्षतच्छेदया लेखमालिकया (१०३) परिकलितमूर्द्धानं, प्रविशन्तं लेखहारकम् अद्राक्षीत्; अप्राक्षीच्च दूरादेव,—(१०४) "भद्र! भद्रम् अशेषभुवननिष्कारणबन्धो तत्रभवतः कृष्णस्य?" इति। स "भद्रम्" इत्युक्त्वा प्रणम्य अतिदूरे समुपाविशत्, विश्रान्तश्च अब्रवीत्,

(९९) अतिदूरेति।—अतिदूरगमनेन गुर्व्वी—भारवत्यौ, अत एव जड़े—गमनाक्षमे, जङ्घे यस्य तथाभूतम्।

(१००) कार्दमिकेति।—कार्दमिकं—कर्दमेन लिप्तं सकर्दमाध्वगमनादिति भावः, यत् चेलं—वस्त्रं, तस्य चीरिका—खण्डः, तया नियमितम्—सन्दानितम्, उच्चण्डं—[illegible] चण्डातकम्—अर्द्धोरुकाच्छादकं वसनं येन तथोक्तम्। यद्यपि [illegible] वसने एव चण्डातकशब्दो वर्त्तते, तथापि [illegible] चण्डातकशब्दो ग्राह्यः।

(१०१) पृष्ठेति।—पृष्ठे—पश्चाद्देशे, प्रेङ्खत्—चलत् यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं, ("पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्" इत्यमरः) कर्पटं—[illegible], ताभ्यां घटिताः—रचिताः, अत एव गलिताः—[illegible], ग्रन्थयः—[illegible] यस्य तथोक्तम्।

(१०२) अतीति।—अतिनिबिडः,—अतिघनः, यः सूत्रबन्धः, तेन निम्नितः—निम्न इव आचरितः, नमित इत्यर्थः, [निम्नशब्दादाचारार्थे [illegible]] अन्तराले—मध्ये क्षतः,—[illegible], स एव छेदः—विभागो यस्याः तथाभूतया, लेखमालिकया—[illegible]। [illegible]

(१०३) परिकलितेति।—परिकलितः,—वेष्टितः, ("परिकलित—" इति [illegible]) मूर्द्धा—मस्तकं येन तथोक्तम्, [illegible]। लेखहारकम्—[illegible]। अद्राक्षीत्—अपश्यत्।

(१०४) [illegible]

—"एष खलु स्वामिनो माननीयस्य लेखः प्रहितः" इति विमुच्य च अर्पयत्। अथ बाणः सादरं गृहीत्वा स्वयमेव अवाचयत्,—"मेखलकात् सन्दिष्टम् अवधार्य (१०५) फल-प्रतिबन्धी धीमद्भिः अपहरणीयः कालातिपात इति (१०६) एतावत् अत्र अर्थजातम्, इतरत् वार्त्तासंवादनमात्रकम्"। अवगतलेखार्थश्च समुत्सारितपरिजनः सन्देशं पृष्टवान्। मेखलकः तु अवादीत्,—"एवम् आह मेधाविनं स्वामी,—जानाति एव मान्यः यथा (१०७) एकगोत्रता वा, समानजातिता वा, समं संवर्द्धनं वा, एकदेशनिवासो वा, दर्शनाभ्यासो वा, परस्परानुरागश्रवणं वा (१०८) परोक्षोपकारकरणं वा, समान-शीलता वा स्नेहस्य हेतवः। त्वयि तु विना कारणेन अदृष्टेऽपि

["अतिदूरं" इत्यत्र "नातिदूरे" इति पाठान्तरम्]। स्वामिनः,—अस्मत्प्रभोः, [अत्र कर्त्तरि विवक्षया षष्ठी, निष्ठाया तद्विधिधानात्, अन्यथोपपद्यमाने शिरोवेष्टनन्यायमनु-धावति] माननीयस्य—सम्मानार्हस्य। प्रहितः,- प्रेषितः, भवत सकाशे इति शेषः। अर्पयत—दत्तवान् लेखमिति शेषः। मेखलकात्—तदाख्यात् प्रागुक्तात् पत्रवाह-कात्। सन्दिष्टं—वाचिकम्।

(१०५) फलेति।—फलं—कार्य्यं, प्रतिबध्नाति—रुणद्धीति तथोक्तः, कार्य्य-व्याघातक इत्यर्थः। कालातिपातः,—कालविलम्बः, अपहरणीयः,—त्यक्तव्यः, अकरणीय इति यावत्।

(१०६) एतावत्—एतत्पर्य्यन्तम्। अत्र—लेखमालिकायाम्। अर्थजातं—प्रतिपाद्यवस्तु, अभिधेयविषय इत्यर्थः। इतरत्—अन्यत्, वार्त्तासंवादनमात्रकं—वृत्तान्तालोचनमात्रम्। अवगतलेखार्थः,—विदितलिपिनिबद्धवृत्तान्तः। मेधाविनं—प्रकृष्टधीशक्तिसम्पन्नम्। स्वामी—अस्माकं प्रभुः। मान्यः, भवानिति शेषः।

(१०७) एकगोत्रता—एककुलोत्पत्तिः। अत्र "एकगोत्रता" इत्यादि स्नेह-कारणम् उत्तरोत्तरं दौर्बल्यं ज्ञेयम्। समानजातिता—तुल्यजातित्वम्। समं—सह, संवर्द्धनम्। एकदेशनिवासः,—एकस्थानस्थितिः। दर्शनाभ्यासः,—पुनः पुनः साक्षात्करणम्। परस्परानुरागश्रवणम्—अन्योन्यसद्भावाकर्णनम्।

(१०८) परोक्षोपकारकरणं—साक्षात्काराभावेऽपि उपकारकरणम्। समान-

प्रत्यासन्ने बन्धाविव बद्धपक्षपातं किमपि स्निह्यति मे हृदयं दूरस्थेऽपि इन्दोरिव कुमुदाकरे। (१०९) भवन्तम् अन्तरेण अन्यथा चक्रवर्त्ती दुर्जनैः ग्राहित आसीत्, (११०) न च तत् तथा। (१११) न सन्त्येव ते, येषां सतामपि सतां न विद्यन्ते मित्रोदासीनशत्रवः। (११२) शिशु-चापलापराचीनचित्तवृत्तितया च भवतः केनचित्

शीलता—समस्वभावत्वम्। स्नेहस्य—प्रणयबन्धनस्य। प्रत्यासन्ने—निकटवर्त्तिनि। बन्धाविव—सुहृदीव। बद्धपक्षपातं—बद्धस्नेहम्। कुमुदाकरे—कैरवोत्पत्तिभुवि, ("आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते" इति मेदिनी)।

(१०९) भवन्तमिति।—भवन्तं—त्वाम्, अन्तरेण—विना, तवानुपस्थिते त्वां लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः, दुर्जनैः—दुष्टैः लोकैः, चक्रवर्त्ती—सम्राट्, अन्यथा—अन्येन प्रकारेण, ["अन्यथा चक्रवर्त्ती" इत्यत्र "अन्यथा चान्यथा चायं चक्रवर्त्ती" इति पाठे—अयम्—एष, महात्मा इति भावः, चक्रवर्त्ती अन्यथा च अन्यथा च—प्रकृतं गोपायित्वा अन्येन बहुविधेन अप्रकृतेनेत्यर्थः। एतेन किञ्चिदपि सम्यक् नेति प्रकटयति]। ग्राहितः,—अवबोधितः, आसीदित्यन्वयः। राजाधिराजसन्निधौ भवतो दोषोत्कीर्त्तनात् राज्ञः त्वयि मनोभङ्गः कारितः इति भावः। अत्र "आसीत्" इति भूतप्रयोगात् अधुना तु दुर्जनैः विफलाभिमता जाता इति प्रकटीभूतम्, एतत्तु उपरिष्टात् "तथेति च प्रतिपन्नम्" इत्यादिवचसा व्यक्तीभविष्यति।

(११०) न चेति।—तत्—राज्ञस्त्वयि मनसोऽन्यथात्वमिति भावः, तथा—तादृशं, न च—नैवेत्यर्थः। त्वयि राज्ञो मनोविकृतिः न जातेति भावः। अथवा,—तत्—तैः कृतमन्यथा वर्णनं, तथा—तादृक्, न, मिथ्यैवेत्यर्थः। तथात्वे तु नृपस्य दुर्बलता प्रसज्येत, कस्यापि वाचा तथाविधः अनुरागः नृपतिवचनस्य दोषायैव स्यादिति।

(१११) न सन्त्येव ते इति।—ते—मानवाः, न सन्त्येव—नैव विद्यन्ते इत्यर्थः। सतामपि सतामित्यादि।—सतां—साधूनां, सदाचारवतामित्यर्थः सतां विद्यमानानामपि, मित्रोदासीनशत्रवः—मित्राणि—सुहृदः, उदासीनाः—मध्यस्थाः शत्रवः—विद्वेषिणः, न विद्यन्ते—न तिष्ठन्ति, सर्वेषामेव मानवानां मित्रोदासीनशत्रवो विद्यन्ते इत्यर्थः।

(११२) शिशुचापलेति।—शिशोश्चापलं—शैशवचापल्यं, बाल्यकालिकचाञ्चल्यमिति यावत्, तेन अपराचीना—अपराङ्मुखी, चित्तवृत्तिर्यस्य तस्य भावः तया,

(११३) असहिष्णुना यत्किञ्चित् असदृशम् उदीरितम्, इतरो लोकः तथैव तत् गृह्णाति, वक्ति च। (११४) सलिलानि इव गतानुगतिकानि लोलानि खलु भवन्ति अविवेकिनां मनांसि। (११५) बहुमुखश्रवणनिश्चलीकृतनिश्चयः किं करोतु पृथिवीपतिः? तत्त्वान्वेषिभिश्च अस्माभिः दूरस्थितोऽपि (११६) प्रत्यक्षीकृतोऽसि। विज्ञापः चक्रवर्त्ती त्वदर्थम्;—यथा प्रायेण प्रथमे वयसि सर्वस्य एव चापलैः शैशवम् अपराधि इति। तथेति च

तात्कालिकचित्तवृत्ते ईषदुन्मार्गप्रवृत्ततया इति भावः। ["चित्तवृत्तितया" इत्यत्र "चेतोवृत्तितया" इति पाठान्तरम्]।

(११३) असहिष्णुना—सोढुमशक्नुवता, विद्वेषिणा वा। असदृशम्—अयुक्तं, विरुद्धमित्यर्थः, उदीरितम्—उक्तम्। इतरो लोकः,—साधारणो लोको नीचो वा, तत्—असदृशं वाक्यं त्वयि प्रयुक्तमिति भावः, तथा एव—सत्यमेव, गृह्णाति—अवबुध्यते, वक्ति च—कथयति च।

(११४) सलिलानि इवेति।—अविवेकिनां—विवेकशून्यानां जनानां, मनांसि सलिलानि इव—जलानि इव गतं—गमनम् अनुगतिं—पश्चाद्गमनं च कुर्वन्ति यानि तानि गतानुगतिकानि ["गतानुगतिकानि" इत्यत्र "गतागतिकानि" इति पाठे,—गमनागमनशीलानि, न तु स्थिराणि इति भावः] अत एव लोलानि चपलानि; इतरजनानाम् अयमेव स्वभावः खलु यत्, ते स्थिरतया कुत्रापि दीर्घकालं स्थातुं न शक्नुवन्तीति भावः।

(११५) बहुमुखेति।—बहूनां मुखानां—भूरीणां श्रवणसन्तर्पणानां हृद्यानां वचसां, कर्णेजपानां चाटुवाचामित्यर्थः, श्रवणेन ["बहुमुखश्रवण—" इत्यत्र "बहुमुखश्रवण—" इति पाठे,—बहूनां, जनानामिति शेषः, मुखेभ्यः श्रवणात्] निश्चलीकृतः निश्चयः,—अवधारणं यस्य तथाभूतः, दुर्जनाः सततं राजानं निकषा बहून् मनोषकरान् विषयान् कीर्त्तयन्ति, तेन असौ समाकृष्टचेताः वितथान्यपि तान्येव तथ्यानि तेषां वचनानि इति अवधारयति, नात्र तत्त्वमनुसन्धत्त इति भावः।

(११६) प्रत्यक्षीकृतः,—साक्षात्कृतः, परिचित इति भावः। प्रथमे वयसि—यौवनप्रारम्भे इत्यर्थः। चापलैः,—चपलकर्मभिः, शैशवं—बाल्यम्, अपराध्यतीति अपराधि—सदोषं भवति इति यावत्।

(११७) प्रतिपन्नं स्वामिना। अतो भवता राजकुलम् अकृत-कालक्षेपम् आगन्तव्यम्। अवकेशीव अदृष्टपरमेश्वरो (११८) बन्धुमध्यम् अधिवसन् नासि मे बहुमतः, न च (११९) सेवावैषम्यविषादिना वा परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा भवता भवितव्यम्। यतो यद्यपि,—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम्।
मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्टं मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः॥ ३॥

---

(११७) प्रतिपन्नं—विदितं, स्वीकृतमित्यर्थः। स्वामिना—प्रभुणा, राज्ञेत्यर्थः। अकृतकालक्षेपं—कालविलम्बमकृत्वेत्यर्थः। अवकेशीव—निष्फलतरुरिव, ("वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमरः)। अदृष्टपरमेश्वरः,—न दृष्टः परमेश्वरः,—राजाधिराजः, येन सः तथाभूतः। अदृष्टराजदर्शनभाग्यास्थायावस्थान अवकेशी अपि न कस्यचित् प्रियः।

(११८) बन्धुमध्य—बन्धूनां—ज्ञातीनां, ("सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः) मध्यम् अधिवसन्—अधितिष्ठन्, मे—मम [वर्त्तमानक्रियायोगात् कर्त्तरि षष्ठी] बहुमतः,—बहादृतः, न असि—न भवसि, यथा रविकिरणालाभे तरुः निष्फलो भवति, तथा राजानुग्रहं विना भवादृशस्य निष्फला स्थितिरिति भावः।

(११९) सेवेति।—सेवायां—परिचर्यायां यावत् इति भावः, यत् वैषम्य—क्लेशातिशय इति यावत्, तेन विषीदतीति तेन। परमेश्वरोपसर्पणभीरुणा—परमेश्वरस्य—चक्रवर्त्तिनः, उपसर्पणम्—आनुगत्यं तस्मात् भीरुः तेन कदाचित् कथमपि अपराद्धे दण्डभयात् अपि दण्डयति इत्यर्थः।

दुष्टात् प्रभो मर्यादाऽभावमाशङ्कमानाय भ्रात्राय सम्पदिमम् श्लोकं स्वकीयस्वामिनम् प्रशंसितुम् प्रसङ्गात् दुर्विनीतप्रभोः स्वरूपमुपवर्णयन्नाह स्वेच्छेति।—ईश्वरदुर्विदग्धः,—दुर्विदग्धः,—अपण्डितः, ईश्वरः,—प्रभुः निग्रहानुग्रहसमर्थः इत्यर्थः, अविवेकी नृपतिरिति यावत् [आहिताग्न्यादित्वात् वैकल्पिकः परनिपातः], अन्यत्र,—ईश्वरेण—हरेण दुर्विदग्धः,—दुः,—दुःखं कष्टकरं यथा तथा इत्यर्थः, वि—विशेषेण, दग्धः,—भस्मीकृत इत्यर्थः, नेत्रजन्मना वह्निनेति शेषः, मनोभव इव—काम इव,

कष्टं—क्लेशहेतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः, अन्धबुद्धौ प्रभौ सेवा अतीव क्लेशकरीति भावः। पादत्रयेण अविवेकिनं प्रभौ सेवायाः कामप्रसरनिरोधस्य च दुःखकरत्व सुपपादयितुमाह, स्वेच्छेति।—दुर्विनीतं मूर्खञ्च प्रभु, स्वेच्छया—निजाभिलाषेण, उपजाताः,—उपस्थिताः, विषयाः—भोग्यवस्तूनि, स्रक्चन्दनवनितादयः अर्थाः इति यावत् यस्य तथाभूत, यथेच्छं व्यथोपभोगयोग्यसम्पदोऽधिगच्छन्तमपीत्यर्थः, अन्यत्र—स्वेच्छया—यथेष्टम्, उपजाताः,—उपगताः, विषयाः—लक्ष्याणि यस्य तथाभूत, यथेच्छं कामिजनरूपाणि लक्ष्याणि विध्यन्तमपीत्यर्थः, देहीति—प्रयच्छ इति, वक्तुं—कथयितुं न याति—न इच्छतीत्यर्थः, [धातूनामनेकार्थत्वात् अत्र याधातुर्दानार्थः] याचकं किञ्चित् देहीति कथयति सति विरज्यते इति भावः, अन्यत्र,—देहीति—देहवान् इति वक्तुं—वचनम्, [अत्र तुमर्थोऽविवक्षितः, धात्वर्थमात्रमेव विवक्षितम्] न याति—न गच्छति, न प्राप्नोति इत्यर्थः, यद्वा,—वक्तुं न याति—शरीरीति उक्तियोग्यतां न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वात् इति भावः, मार्गणशतैः,—याच्ञाशतैः, पुनः पुनः याच्ञाभिरित्यर्थः, कारुण्यपूर्णाः महान्तस्तु न तथा, ते तु अकिञ्चनानां दैन्योक्तिं सोढमशक्नुवन्तः प्रार्थितव्यमनाकर्णनात् प्रागेव तेषाम् अप्रार्थितमपि अकातरं वितरन्ति इति विशेषः, अन्यत्र,—शरशतैः, ("—मार्गणो याचके शरे। याच्ञान्वेषणयोः क्लीवम्—" इति मेदिनी) दुःखं ददाति—क्लेशं जनयति, एकत्र,—अनुजीविभ्यः, अन्यत्र,—कामिभ्यः इति शेषः। यद्वा—देहीति पदम् अविवेकिप्रभुपक्षे मार्गणशतैरित्यनेनान्वितं कृत्वा व्याख्यातव्यं, देहीति याचकानां याच्ञाशतैः तेभ्यः नियतं दुःखं ददाति, न तु किञ्चित् तेभ्यः अर्पयति इत्यर्थः, अत्र पक्षे वक्तुमिति पदं धातूनामनेकार्थत्वात् भोक्तुमिति कृत्वा भोगार्थकत्वेन व्याख्यातव्यमिति मन्तव्यः, अकाण्डे—सहसा, कारणान्तरे असत्यपीति यावत्, मोहात्—अज्ञानात् यथायथं दोषादोषयोः अनवबोधात् इत्यर्थः स्वस्य विचारशक्तेरभावादिति भावः, अन्यत्र—मोहात्—स्वविकारजनितं मोहमुत्पाद्येत्यर्थः, [ल्यबलोपे पञ्चमी] जीवनमपि—प्राणानपि एकत्र,—अनुजीविनाम्, अन्यत्र,—कामिनामिति शेषः, समुत्क्षिपति—समुत्कर्षति, दण्डयति इत्यर्थः, अन्यत्र,—हरतीत्यर्थः। ["समुत्क्षिपति" इत्यत्र "समाक्षिपति" इति पाठे—समाकर्षति, दण्डयतीत्येवार्थः] अत्र मूर्खदुर्विनीतेश्वरस्य, मनोभवेन सह वैधर्म्योक्तिविरहितसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, स च देहि-मार्गणादिपदानां श्लिष्टतया श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम्। अयमेव च श्लोकः श्लेषालङ्कारविचारावसरे साहित्यदर्पणे,—"कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरन्धबुद्धिः" इति चतुर्थपादमात्रं विपरिवर्त्य उदाहृतो विश्वनाथेन, अस्मिस्तु पाठे—प्रसूनविशिखः,—कामः, तथा अन्धबुद्धिः,—अबोधः,

तथाऽपि (१२०) अन्ये ते भूपतयः, अन्य एव अयं न्यकृत-मृग-नल--निषध-नहुषाम्बरीष-दशरथ दिलीप--नाभाग-भरत-भगीरथ ययातिः अमृतमयः स्वामी। न अस्य (१२१) अहङ्कारकालकूटविषदग्धदुष्टा दृष्टयः, न (१२२) दर्पगदगुरुगर-गलग्रहगद्गदा गिरः, न (१२३) अतिस्मयोष्मापस्मारविस्मृत-स्थैर्य्याणि स्थानकानि, न (१२४) उद्दामदर्पदाहज्वरवेग-

---

प्रभुः—स्वामी चेत्युभयमपि इत्यर्थः, कष्टं—क्लेशकारणमित्यर्थः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। अस्मिंस्तु पक्षे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुत्पत्तिमत्सु प्रभुत्वविशिष्टयोरेकधर्म्माभिसम्बन्धात् दीपकमलङ्कारः, सोऽपि श्लेषानुप्राणित इति बोध्यम्। वसन्ततिलकं वृत्तम्॥ ३॥

(१२०) अन्ये ते भूपतय इति।—ते—तादृशा इत्यर्थः, दुर्विदग्धा इति भावः, भूपतयः,—राजानः, अन्ये—अपरे, अस्मात् राज्ञः पृथगित्यर्थः। अयं—चक्रवर्त्ती इत्यर्थः। न्यकृतेति।—न्यकृताः,—अधः कृताः, नृगादयो येन तथाभूतः नृगनलादीन् अतिधार्म्मिकान् भूपतीन् निजधर्मशीलतया तिरस्करोति इत्यर्थः। अमृतमयः,—अमृतपूर्णः, देवतुल्य इति यावत्। अत्र "अमृतमय" इति विशेषणं साभिप्रायम्; यतः अहङ्कारदर्पादिकं कालकूटगदादिना रूपयति, अतः अहङ्कारादीनामत्यन्ता-भावप्रकटनेच्छया अस्य राज्ञः अमृतमयत्वं प्रदर्शितम्, यः खलु अमृतमयः तस्य काल-कूटादिसम्बन्धः सम्भावयितुं न शक्यते इति। अस्य—चक्रवर्त्तिनः।

(१२१) अहङ्कारेति।—अहङ्कार एव कालकूटं—विषं तेन दग्धाः, अत एव दुष्टाः। [“—विषदिग्धदुष्टा” इति पाठान्तरम्]। दृष्टयः,—दर्शनानि।

(१२२) दर्पेति।—दर्प एव गदः,—रोगः, [“दर्पगद—” इत्यत्र “गर्व—” इति पाठान्तरम्] स एव गुरुः,—महान् गरः,—विषं, तेन गलस्य—कण्ठस्य, यः ग्रहः,—ग्रहणम्, अवरोधनमित्यर्थः तेन गद्गदाः,—अस्पष्टाक्षरा इत्यर्थः। [“—गल-ग्रहगदगद्गदा” इति पाठान्तरम्]। गिरः,—वाचः।

(१२३) अतिस्मयेति।—अतिस्मयः—अतिगर्व एव, उष्मा—सन्तापः, स एव अपस्मारः—व्यात्याधिविशेषः तेन विस्मृतं स्थैर्य्यं—निश्चयः यैः तथाभूतानि, अपस्मारोऽपि सन्तापकादिति अभेदाध्यासबीजं, तेन च धैर्य्यच्युतिरपि भवतीति। स्थानकानि—स्थितयः।

(१२४) उद्दामेति।—उद्दामेन—उत्कटेन दर्पेण उत्पादित इति भावः, यो

विक्लवा विकाराः, न (१२५) अभिमानमहासन्निपातनिर्मिताङ्गभङ्गानि गतानि, न (१२६) मदार्दितवक्रीकृतौष्ठनिष्ठ्यूतनिष्ठुराक्षराणि जल्पितानि। तथा च,—(१२७) अस्य विमलेषु साधुषु रत्नबुद्धिः, न शिलाशकलेषु। (१२८) मुक्ताधवलेषु गुणेषु

दाहज्वरः, तस्य वेगेन—रयेण, विक्लवाः,—व्याकुलाः। विकाराः,—चित्तविक्रियाः, मनसो भावान्तराणि इत्यर्थः।

(१२५) अभिमानेति।—अभिमानः,—अहमेव महान् इत्याकारज्ञानमेव, महान् सन्निपातः,—त्रिदोषजनितो व्याधिभेदः, तेन निर्मितः,—जनितः, अङ्गानाम् —एकत्र—स्वजनानां, तेषामहङ्कारदर्शनेन विरागोत्पादात्, अपरत्र—अवयवानां, भङ्गः,—विकृतिविशेषः येषु तथाभूतानि। गतानि—गमनानि।

(१२६) मदेति।—मदः,—सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजो विकारविशेषः, तथा चोक्तं दर्पणे,—"मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः" इति तेन अर्दितः,—पीडितः, आक्रान्त इत्यर्थः, अत एव वक्रीकृतः, यद्वा,—मद एव अर्दितः,—वातव्याधिभेदः, तेन वक्रीकृतः, तथा चोक्तं वैद्यके,—"शिरोनासौष्ठचिबुकललाटेक्षणसन्धिगः। अर्दयत्यनिलो वक्त्रमर्दितं जनयत्यथ॥ वक्रीभवति वक्त्रार्द्धम्—" इत्यादि यः ओष्ठः, तस्मात् निष्ठ्यूतानि—निर्गलितानि निष्ठुराणि—दारुणानि, कर्कशानि वा, अक्षराणि—वर्णाः, कवर्गादय इत्यर्थः येषु तानि, मदवशात् पुरुषस्य यथेच्छं वाक्प्रयोगाद्यदर्शनात् अयथापदप्रभाषित्वाच्च तेन मदेन सह वातव्याधेरपि तथा भूतत्वादभेदाध्यासः। जल्पितानि—वचनानि। तथा च—तमेवार्थं जानीहि इत्यर्थः।

(१२७) तस्य—चक्रवर्त्तिनः। विमलेषु—अनघेषु, अपापेषु इत्यर्थः, अन्यत्र —निर्मलेषु भास्वरतया सुच्छायेषु इत्यर्थः, साधुषु—सज्जनेषु, रत्नबुद्धिः—रत्नानि एते इति बुद्धिः,—ज्ञानमित्यर्थः। शिलाशकलेषु—प्रस्तरखण्डेषु, हीरकादिषु इति यावत्, (अत्र हीरकमरकतादिषु इति वक्तव्ये "शिला" इत्यादि पदं साधुषु आदरातिशय्यप्रकटनार्थमिति बोध्यं) न, रत्नबुद्धिरिति शेषः। अत्र अप्रस्तुत विमलत्वरूपसाधारणधर्मवशात् साधुषु निरूपितायाः रत्नबुद्धेः तथाविधेषु अन्येषु शिलाशकलेषु व्यपोहनात् परिसंख्याऽलङ्कारः; तदुक्तं दर्पणे,—"प्रश्नादप्रश्नतो वाऽपि कथितात् वस्तुनो भवेत्। तादृगन्यव्यपोहश्चेत् परिसंख्या" इति। एवमुत्तरत्र।

(१२८) मुक्ताधवलेषु—मौक्तिकवत् विशदेषु, गुणेषु—विद्याविनयादिषु,

प्रसाधनधी, न आभरणभारेषु। (१२९) दानवत्सु कर्म्मसु (१३०) साधनश्रद्धा, न करिकटेषु। सर्व्वावसरे यशसि महाप्रीति, न जीवितजरत्तृणे। (१३१) गृहीतकरासु आशासु प्रसाधनाभियोग, न (१३२) निजकलत्रचर्म्मपुत्रिकासु। गुणवति धनुषि सहायबुद्धि, न पिण्डोपजीविनि सेवकजने। अपि च,—अस्य (१३३) मित्रोपकरणम् आत्मा, भृत्योपकरणं प्रभुत्वं, पण्डितोपकरणं वैदग्ध्यं,

---

अन्यत्र,—मुक्ताभिः धवलेषु गुणेषु—सूत्रेषु मौक्तिकहारेषु इत्यर्थः, प्रसाधनधी—अलङ्कारबुद्धिः, यशः—प्रसाधनम्—प्रकृष्टम् अर्ज्जनं, गुणार्ज्जनमेव अर्ज्जनं, न तु आभरणार्ज्जनम् इति भावः। आभरणभारेषु—भारभूतेषु आभरणेषु—अलङ्कारेषु, कटककुण्डलादिसमूहेषु इत्यर्थः, न प्रसाधनधीरिति शेषः।

(१२९) दानवत्सु—दानयुक्तेषु धनदानप्रधानेषु इत्यर्थः, अन्यत्र,—मदयुक्तेषु, ("दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु" इति मेदिनी)।

(१३०) साधनश्रद्धा—निष्पादनानुरागः, अन्यत्र—साध्यते अनेन इति साधनं—सैन्यं, सेनाङ्गमित्यर्थः, तद्विषयिणी श्रद्धा, सेनाङ्गत्वेन युद्धादिकार्य्यसम्पादनबुद्धिरित्यर्थः। करिकटेषु—हस्तिगण्डेषु, दानवत्सु—मदजलवर्षिषु इत्यर्थः, साधनश्रद्धा—सम्पादनानुरागः, न मदमुचां हस्तिनां सङ्ग्रहानुरागो न इत्यर्थः। जीवितजरत्तृणे—जीवनरूपे जीर्णे—तृणभङ्गुरे इति भावः, तथा महाप्रीतिः—महानुरागः, न इत्यर्थः।

(१३१) गृहीतेति।—गृहीतः करः—राजग्राह्यो भागः याभिः तथाविधासु, अन्यत्र—गृहीतः—धृतः, करः—पाणिः याभिः तासु, आशासु—दिक्षु वधूषु अन्यविषयकेषु वा, प्रसाधनाभियोगः,—वशीकरणप्रयासः, रञ्जनानुरागो वा। ["प्रसाधनाभियोग" इत्यत्र "प्रसाधनताऽभियोग" इति पाठान्तरम्]।

(१३२) निजेति।—निजकलत्राणि—स्वीयभार्य्याः [न तु परकीया इति ध्वनिः] तान्येव चर्म्मपुत्रिकाः,—चर्म्माच्छादितपुत्तलिकाः तासु न प्रसाधनाभियोग इति शेषः। गुणवति—मौर्व्वीसमन्विते, अन्यत्र,—विद्याविनयादिसम्पन्ने। पिण्डोपजीविनि—अन्नदानेन भरणीये इति भावः।

(१३३) मित्रोपकरणम्—सुहृदाम् उपकरणम्—उपकारकं वस्तु आत्मा—स्वस्वरूपम्, आत्मभावेन सुहृदो प्रसादयति, न तु धनादानसाहाय्येन इति

बान्धवोपकरणं लक्ष्मी, (१३४) कृपणोपकरणम् ऐश्वर्य्यं, द्विजोपकरणं सर्व्वस्वं, (१३५) सुकृतसंस्मरणोपकरणं हृदयं (१३६) धर्म्मोपकरणम् आयुः, साहसोपकरणं शरीरं, (१३७) असिलतोपकरणं पृथिवी, विनोदोपकरणं राजकं, प्रतापोपकरणं प्रतिपक्षः। (१३८) न अस्य अल्पपुण्यैः

आत्मैवास्य मित्रमासीदित्यर्थ, न परबुद्धिचालित इति भाव। भृत्योपकरण—भृत्यानाम् उपकारसाधनं, प्रभुत्व—प्रभाव, अनुचरादीनाम उपकारसम्पादनमेवास्य प्रभुत्वफलम् इति भाव। पण्डितोपकरण—पण्डितानाम् उपकारसाधनं वैदग्ध्य—विद्यावत्त्व, वैचक्षण्य वा। बान्धवोपकरण—बान्धवानाम् उपकारसाधनं, लक्ष्मी,—सम्पदित्यर्थ, सम्पद्भि बान्धवा उपक्रियन्ते इति भाव।

(१३४) कृपणोपकरण—कृपणाना—दीनानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं, पोषणम् इत्यर्थ. ऐश्वर्य्यं सम्पदित्यर्थं, न हि विजातिवदेते सर्वस्वमर्हन्ति, किन्तु दारिद्र्यमोचनोपयोगि इति भाव। अस्य ऐश्वर्य्यं दरिद्राणां दारिद्र्यमोचनार्थं तेषां पोषणस्यैवौचित्यादिति तात्पर्य्यम्। द्विजोपकरण—द्विजानां—ब्राह्मणानाम्, उपकरणम्—उपकारसाधनं, सर्वस्व—सर्वं धनम्, ब्राह्मणानामुपकारसम्पादनार्थं सर्वस्वमपि असौ दातु शक्नोतीति भाव।

(१३५) सुकृतेति।—सुकृतस्य—कृतोपकारस्य, संस्मरण—सम्यक् स्मरण, तत्र उपकरणम्—उपकारक, हृदय—चित्तम्, कृतज्ञोऽयमिति भाव।

(१३६) धर्म्मोपकरण—धर्म्मोपार्ज्जनसाधनमित्यर्थं, आयु,—जीवनकाल इत्यर्थं, धर्म्मार्ज्जनार्थमेवायं जीवति इति भाव। साहसोपकरण—सहसा—मागविविच्य बलेन क्रियमाणं कर्म्म साहसं, तस्य उपकरणम—उपकारसाधनम्।

(१३७) असीति।—असिलता—खड्गयष्टि तस्या उपकरणम—उपार्ज्जन-वस्त्वित्यर्थं, खड्गबलेनैवानेन पृथिवी आयत्तीकृता इति भाव। विनोदोपकरण—विनोदस्य—प्रीतेः, उपकरणम्—उपकारसाधनं, राजक—राजचक्रं राज्ञां समूह इत्यर्थं अनुगताना राज्ञा साहचर्य्येणैव, धर्म्मानुसारेण राज्यपालनेन वा अयं प्रीतिमनुभवति इति भाव। प्रतापोपकरण—प्रतापस्य—"स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोषदण्डजम्" इत्युक्तलक्षणस्य, उपकरणं—ख्यापनसाधनमिति भाव, प्रतिपक्ष,—शत्रु, शत्रुविजयेनैवास्य प्रतापोपलब्धिरिति भाव।

(१३८) नास्येति।—अल्पपुण्यै,—अधन्यै, अल्पभाग्यैरिति भाव, ("अल्पपुण्यैः"

अशाम्यते सर्व्वातिशायिसुखरसप्रसूतिः पादपल्लवच्छाया" इति। श्रुत्वा च तमेव चन्द्रसेनं समादिशत्,—"कृतकशिपुं विश्रान्त-सुखिनम् एनं कारय" इति।

अथ गते च तस्मिन्, (१३९) पर्य्यस्ते च वासरे, (१४०) सङ्कुचमानरक्तपङ्कजसम्पुटपीयमाने इव चयिष्णि क्षामतां व्रजति बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे, (१४१) शिथिलित-निजवाजिजवे (१४२) जपाऽऽपीडपाटले अस्ताचलशिखर-

ध्वनेन पादयोः कल्पद्रुमत्व व्यज्यते, पुण्यबलादेव तत्प्राप्तेः)। अत्र—समाज, सर्व्वाति शायी—सर्वेभ्य उत्कर्षवानित्यर्थः, य सुखरस,—सुखमेव रसनधर्म्मितया रस,तस्य प्रसूति, —उत्पादहेतु. सुभगानाम् आनन्दास्वादजननीत्यर्थः, यद्वा,—आनन्दास्वादोत्पत्तिर्यस्या तथाभूता। पादपल्लवच्छाया—पादपल्लवस्य—चरणकिसलयस्य, छाया—अनातप, आश्रय इत्यर्थः। अत्र पादपल्लवस्य छायावत्त्व बहूनां जनानामाश्रयणीयत्वात् उपचर्य्यते। कृतकशिपु—रचितशयनीयम्, यद्वा,—सम्पादितभोजनाच्छादनव्यापारम्, तथा चोक्त, —"भोजनाच्छादने सञ्चिभे कशिपुरुच्यते" इति। ["कृतकशिपुम्" इत्यत्र "कृतसेवम्" इति पाठान्तरम्]।

(१३९) पर्य्यस्ते—अवसिते।

(१४०) *सङ्कुचमानेति*।—*सङ्कुचमान*,—सम्मीलन्,य *रक्तपङ्कजसम्पुट*,—रक्तपद्म रूपसमुद्गक, तेन पीयमाने इव—ग्रस्यमाने इव चयिष्णि—चयोन्मुखे। क्षामता—क्षीणतां, व्रजति—गच्छति,वासरे—दिवसे। बालवायसारुणे—बाल,—सद्योजात, यो वायस, —काक, तद्वत् अरुण,—रक्तवर्ण तस्मिन्। पराङ्मुखातपे—पराङ्मुखा,—विमुखता मापद्यमाना, आतपा,—मयूखा यस्य तथोक्ते। ["बालवायसारुणे पराङ्मुखातपे"इत्यत्र "बालवायसास्यारुणे अपराह्णातपे" इति पाठान्तरे,—बालवायसस्य आस्यवत्—मुखवत अरुणे इत्यर्थः]। बालवायसास्यस्य ईषदरुणिमयोगात तेन अस्ताचलगमनोन्मुखरवे साहृश्यस्य सुखावबोधात् प्रत्यूतस्य विसारायमानाया दिश साम्य सुघटमेवेति ज्ञेयम्।

(१४१) शिथिलितेति।—शिथिलित,—खर्व्वीकृत इत्यर्थः, [अशिथिल शिथिल कृत इति च्व्यर्थे भृशादित्वात् क्यौ निष्ठाया रूपमेतत्] निजाना वाजिनाम्—अश्वाना, स्वानामिति भाव जव,—वेग येन तथोक्ते।

(१४२) जपेति।—जपा—सूर्य्यप्रियपुष्पभेद, तस्य आपीड,—स्तवक, तद्वत्

स्खलिते खञ्जतीव कमलिनीकण्टकक्षतपादपल्लवे पतङ्गे, (१४३) पुरः परापतति प्रेङ्खदन्धकारलेशलम्बालके शशिविरहशोकश्याम इव श्यामामुखे, कृतसन्ध्योपासनः शयनीयम् अगात्; अचिन्तयच्च एकाकी,—"किं करोमि? (१४४) अन्यथा सम्भावितोऽस्मि राज्ञा। निर्निमित्तबन्धुना च सन्दिष्टमेवं कृष्णेन। कष्टा च सेवा, विषमञ्च भृत्यत्वम्, अतिगम्भीरं महत् राजकुलम्;

पाटले—रक्ते। अस्ताचलशिखरस्खलिते पश्चिमाचलचूडावलम्बिनि इत्यर्थः, अस्तमनोन्मुखस्य रवेर्मरीचीनां चयात् गतमान्द्यमनुभूयते इति तस्य शिखरस्खलितत्वं सम्भावितम्, अत एव खञ्जतीव—खञ्ज इव आचरतीव [खञ्जशब्दादाचारार्थे क्वौ लटि प्रयोगः] स्खलनीवेत्यर्थः, अस्ताचलस्य उपलविषमत्वात् बन्धुरभूमौ स्खलनात् तत्तनस्य खञ्जमायत्वमुत्प्रेक्षितमिति। कमलिनीति।—कमलिन्या कण्टकैः क्षतं,—विद्धं पादपल्लवं—चरणकिसलयं किरणविस्तरश्च यस्य तथाभूते पतङ्गे—सूर्ये। ["पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यमरः। नायके नायिकाम् अभिगच्छति नायिकाया प्रणयकोपजकृतकप्रहारविशेषेण चरणक्षतिसम्भवात् नायकस्य खञ्जत्वमुपपद्यते इति च इउकामुकव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिरलङ्कारोऽत्र ध्वन्यते]।

(१४३) पुरः,—पूर्वस्यां दिशि इत्यर्थः, परापतति—आगच्छति। प्रेङ्खदिति।—प्रेङ्खन्,—आविर्भवन्तः अन्धकारलेशाः,—तिमिरबिन्दव एव, लम्बाः,—लम्बमानाः, अलकाः,—चूर्णकुन्तला यस्मिन् यस्य वा तथाभूते,यथा पतिवियोगविधुरा हि सती रमणी मुक्तां वेणिं विदधती पतिमेव नियतं मनसि अनुध्यायन्ती तिष्ठति इति दृश्यते, तथैव निशाऽपि पत्युः निशाकरस्य विरहकृशा मुक्तवेणिरिव निशामुखे अदृश्यतेति उत्प्रेक्षितम्, अलकानां मुक्तत्वादेव तेषां मुखाद्यङ्गेषु प्रसृतत्वं विदितव्यम्। शशीति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, पत्युरिति भावः,विरहेण—विच्छेदेन यः शोकः,—दुःखं,तेन श्यामे इव—मलिने इव। श्यामामुखे—श्यामा—रजनी, ("श्यामा स्यात् शारिवा निशा" इत्यमरः) "शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला। तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता॥" इत्युक्तलक्षणा स्त्री च तस्याः मुखे—प्रारम्भे वदने च, अत्र श्यामायां वराङ्गनाया श्यामत्वारोपः अन्धकारस्य अलकत्वारोपे निमित्तमिति श्लिष्टपरम्परितरूपकमलङ्कारः।

(१४४) अन्यथा—विरुद्धप्रकारेण इत्यर्थः। सम्भावितः,—तर्कितः। निर्निमित्तबन्धुना—अकारणमित्रेण। सेवा—परिचर्या, राज्ञ इति शेषः, कष्टा—कष्टकरी

(१४५) न च तत्र मे पूर्व्वजप्रवर्त्तिता प्रीतिः, न कुलक्रमागता गतिः, न उपकारस्मरणानुरोधः, न (१४६) बालसेवास्नेहः, न गोत्रगौरवं, न पूर्व्वदर्शनदाक्षिण्यं, न (१४७) प्रज्ञासंविभागोपप्रलोभनं, न (१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलं, न आकारसौन्दर्य्यादरः, न सेवाकाकु-कौशलं, (१४९) न विद्वद्गोष्ठीबन्धवैदग्ध्यं, (१५०) न वित्तव्ययवशीकरणं,

---

इत्यर्थः। विषमम्—असहनीयं, वोढुमशक्यत्वादतिकठिनमित्यर्थः, भव्यत्वं—भव्यभावः। अतिगम्भीरः—दुर्ज्ञेयस्वभावमिति भावः।

(१४५) पूर्वजेति।—पूर्वजैः,—पितृपितामहादिभिः, प्रवर्तिता—जनिता, प्रीतिः,—प्रणयः। कुलक्रमागता—वंशपरम्पराप्राप्तेत्यर्थः। गतिः,—गमनागमननियमः, स्वीकृतोऽभ्युपायो वा, राजसेवैव मम वंशपरम्पराऽवलम्बिता वृत्तिर्न इत्यर्थः। उपकारस्मरणानुरोधः,—राजकुलेन कदाचित् मम उपकारः कृतः, तस्य स्मरणं, तदनुरोधः,—तद्बाध्यता, न, अस्तीति शेषः, प्रत्युपकारकरणार्थमिति भावः।

(१४६) बालसेवास्नेहः,—बाल्यात्प्रभृति सेवानिमित्तं ममत्वम्। गोत्रगौरवं—गोत्रस्य—कुलस्य, मदीयस्य इति भावः, गौरवं—सम्मानं, राजसेवया इति भावः, प्रत्युत अगौरवमेव इति भावः। पूर्वदर्शनदाक्षिण्यं—पूर्वं दर्शनं—साक्षात्कारः, परिचयो वा, राज्ञ इति शेषः, तेन दाक्षिण्यं—सारल्यं, सद्भाव इति यावत्।

(१४७) प्रज्ञेति।—प्रज्ञाया,—बुद्धेः, प्रकृष्टज्ञानस्य वा, संविभागः,—समालोचनं, तस्य उपप्रलोभनं—लाभोपायसाधनमित्यर्थः, अनवरतबुद्धिपरिचालनेन तस्या उत्कर्षसाधनाशा इति भावः।

(१४८) विद्याऽतिशयकुतूहलम्—अतिशायिनी विद्या मे भविष्यति इति कुतूहलम्—औत्सुक्यम्। आकारसौन्दर्यादरः,—आकारस्य—अवयवस्य, सौन्दर्ये—सौन्दर्यवर्द्धने इत्यर्थः, आदरः,—यत्नः। सेवाकाकुकौशलं—सेवायां या काकुः,—शोकभीत्यादिजनितो ध्वनिविकारः, ["काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः" इत्यमरः। इह तु काकुशब्देन वक्रोक्तिर्लक्ष्यते] तस्य कौशलं पाटवं, न मे अस्तीति भावः।

(१४९) विद्वदिति।—विदुषां गोष्ठी—समाजः, तस्या बन्धे—बन्धने, आयत्तीकरणे इति यावत् वैदग्ध्यं—नैपुण्यं, न, आवश्यकमिति शेषः।

(१५०) वित्तेति।—वित्तस्य—धनस्य व्ययः, तस्य वशीकरणं—बाध्यता, न, अस्तीति शेषः, राजसेवाया प्रचुरं वित्तं लभ्यते, ममापि तस्य व्ययः आवश्यक इत्यपि

(१५१) न राजवल्लभपरिचयः। अवश्यं गन्तव्यम्। सर्व्वथा भगवान् पुरारिः भुवनगुरु गतस्य मे सर्व्वं साम्प्रतमाचरिष्यति" इति अवधार्य्य गमनाय मतिम् अकरोत्।

(१५२) अथान्यस्मिन् अहनि उत्थाय, प्रातरेव स्नात्वा, धृतधवलदुकूलवासाः, गृहीताक्षमालः, प्रास्थानिकानि सूक्तानि मन्त्रपदानि च बहुशः समावर्त्त्य, देवदेवस्य विरूपाक्षस्य (१५३) क्षीरस्नपनपुरःसरां सुरभिकुसुमधूपगन्ध-ध्वजबलिविलेपनप्रदीपकबहलां विधाय पूजां, परमया भक्त्या

हेतुर्न इत्यर्थः; अथवाभ्युत्थ्यहेतुकथनाभावोऽपि मे नास्तीति भावः, यद्वा,—वित्तानां—धनानां, व्ययः,—विनियोगः, तेन वशीकरणं—मम वश्यतानयनं, प्रचुरधनव्ययेनापि निस्पृहस्य मम वश्यतासिद्धिः न हि सम्भवतीति भावः।

(१५१) राजवल्लभपरिचयः,—राज्ञो वल्लभः,—प्रियः अहमिति भावः, तस्य परिचयः,—प्रकटनं, न प्रयोजकमिति शेषः। अवश्यमिति।—अत्र "तथाऽपि" इति पदमूहनीयम्, यद्यपि तत्र गमने मम एतेषु कोऽपि हेतुर्नास्ति, तथाऽपि अवश्यमेव गन्तव्यम्, तत्रापि हेतुश्च प्रागुक्तनिर्निमित्तबन्धोः कृष्णस्य सन्देशः, यतः कृष्णेन सन्दिष्टम्, अतः अवश्यमेव गन्तव्यम् इति भावः। पुरारिः,—त्रिपुरारिः, महादेवः इत्यर्थः। ["पुरारिः" इत्यत्र "पुरारातिः" इति पाठान्तरम्]। गतस्य—राजकुलं प्रस्थितस्य इत्यर्थः। साम्प्रतं—समुचितम्।

(१५२) अथेत्यादि।—"अथ अन्यस्मिन्नहनि" इत्यस्य "प्रीतिकूटात् निरगात्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। धृतधवलदुकूलवासाः,—परिहितशुभ्रपट्टवसनः। गृहीताक्षमालः,—जपमालाधारी। प्रास्थानिकानि—प्रस्थानं प्रयोजनं येषां तानि, प्रस्थानकालकर्त्तव्यानि, सूक्तानि—वैदिकमन्त्रान् मन्त्रपदानि च—अन्यमन्त्रविशेषांश्च, बहुशः,—पुनः पुनः, समावर्त्त्य—समुच्चार्य्य, पठित्वा इत्यर्थः। विरूपाक्षस्य—त्रिलोचनस्य, हरस्य इति यावत्।

(१५३) क्षीरेति।—क्षीरेण—दुग्धेन स्नपनम्—अभिषेचनं, पुरःसरं—पूर्वं यस्याः ताम्। सुरभीति।—सुरभीणि—सुगन्धीनि कुसुमानि—पुष्पाणि, धूपाः, गन्धाः, ध्वजाः,—पताकाः बलिविलेपनानि—पूजार्थविलेपनद्रव्याणि, यद्वा—बलयः,—उपहाराः, विलेपनानि कुङ्कुममृगमदाद्यनुलेपनानि, प्रदीपकाश्च, तैः बहलां—भूयिष्ठां ताम्। ["बहलाम्" इत्यत्र "बहुलाम्" इति पाठान्तरम्]।

(१५४) प्रथमहुततरलतिलत्वग्विघटनचटुलमुखरशिखाशेखरं, प्राज्याहुतिप्रवर्द्धितदक्षिणार्चिषं भगवन्तम् आशुशुक्षणिं हुत्वा दत्त्वा (१५५) द्युम्नं यथाविद्यमानं द्विजेभ्यः, प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्मुखीं नैचिकीं, (१५६) शुक्लाङ्गरागः, शुक्लमाल्यः, शुक्लवासाः, रोचनाञ्चित दूर्वाग्रपल्लव ग्रथित-गिरिकर्णिका कुसुमकृत कर्णपूरः,

---

(१५४) प्रथमेति।—प्रथमं—प्राक्, हुतानां—दीप्तोद्देशेन प्रक्षिप्तानां तरलानां—चपलानाम् अग्न्युत्तापेन चञ्चलतामित्यर्थः, तिलानां त्वचः,—आवरणानि, तासां विघटनेन—पृथक्करणेन उन्मोचनेन इत्यर्थः, ["—विघटन—"इत्यत्र "—विदलन—" इति पाठान्तरे,—विभेदेन दग्धीभवनेनेत्यर्थः] चटुला,—चञ्चला, अत एव मुखरा,—चटच्चटदिति शब्दं कुर्वाणा, शिखा,—ज्वाला, शेखराणि—शिरोभूषणानि यस्य तथोक्तम्। प्राज्येति।—प्र—प्रकृष्टाभिः, आज्याहुतिभिः,—घृताहुतिभिः, यद्वा,—प्राज्याभिः प्रभूताभिः आहुतिभिः ["प्राज्याहुति—"अत्र "प्राज्याज्याहुति—"इति पाठे,—प्राज्याभिः,—भूरिभिः आज्याहुतिभिः, अथवा—प्राज्यैः,—बहुलैः आज्यैः आहुतिभिः] प्रवर्द्धिता,—प्रकर्षेण वृद्धिं नीता दक्षिणा दक्षिणदिग्वर्त्तिन्य, सरला वा अर्चिषः,—शिखा यस्य तथोक्तम्, ("अर्चिर्मयूखशिखयोर्न ना" इति मेदिनी) आशुशुक्षणिम्—अनलम्। ("पावकोऽनलः। रोहिताश्वो वायुसखा शिखावानाशुशुक्षणिः॥" इत्यमरः)।

(१५५) द्युम्नं—धनम्। ("—द्युम्नं वित्ते बलेऽपि च" इति मेदिनी), यथाविद्यमानं—[विद्यमानमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः] यावत् धनं स्थितं, तावत् सर्वमेवेत्यर्थः। एतेनास्य दानशौण्डत्वं प्रदर्शितम्। प्राङ्मुखीं—पूर्वमुखीं नैचिकीम्—उत्तमां धेनुम्, ("उत्तमा गोषु नैचिकी" इत्यमरः), केचित्तु—"धेनुर्वत्सप्रयुक्ता—द्विजनृपगणिका पुष्पमाला पताका" इत्येतेषु यात्रायां माङ्गलिकत्वेनोक्तेषु गणिकापदस्य दर्शनात् नैचिकीं—नीचजातीयां स्त्रीं, गणिकामित्यर्थः इति व्याख्यानयन्ति।

(१५६) शुक्लाङ्गरागः,—श्वेतचन्दनदिग्धदेहः। रोचनेति।—रोचनया—गोरोचनाख्यमङ्गल्यद्रव्येण अञ्चिताः—रञ्जिताः दूर्वाणाम् अग्रपल्लवाः, तैः ग्रथितं—गुम्फितं यत् गिरिकर्णिकाकुसुमम्—अपराजिता नाम माङ्गलिकी ओषधिः गिरिकर्णिका, यद्वा,—गिरिकर्णिका—अपराजिता, ("आस्फोता गिरिकर्णी स्यात् विष्णुक्रान्ताऽपराजिता" इत्यमरः) तस्याः कुसुमं, तेन कृतः,—रचितः कर्णपूरः—कर्णभूषणं येन तथोक्तः। ["रोचनाञ्चितदूर्वा—" इत्यत्र "रोचनाचितदूर्वा—" इति

शिखासक्तसिद्धार्थकः, पितुः कनीयस्या (१५७) स्वस्रा माता इव स्नेहार्द्रहृदयया श्वेतवाससा साक्षादिव भगवत्या महाश्वेतया मालत्याख्यया कृतसकलगमनमङ्गलः, दत्ताशीर्वादः बान्धववृद्धाभिः, अभिनन्दित (१५८) परिजनजरतीभिः, वन्दितचरणैः अभ्यनुज्ञातः गुरुभिः, अभिवादितैः आघ्रातः शिरसि कुलवृद्धैः, वर्द्धितगमनोत्साहः शकुनैः, (१५९) मौहूर्त्तिकमतेन कृतनक्षत्रदोहदः, (१६०) शोभने मुहूर्त्ते हरितगोमयोपलिप्ताजिरस्थण्डिलस्थापितम् असिततरकुसुममालापरिक्षिप्तकण्ठं पिष्टपञ्चाङ्गुलपाण्डुरं मुखविनिहित-

पाठः,—रोचनया चित्रा,—विचित्रवर्णा, दूर्वायपल्लवा]। शिखेति।—शिखासु—चूडासु सक्ता—स्थिता इत्यर्थः, सिद्धार्थका,—श्वेतसर्षपा यस्य तथाभूतः।

(१५७) स्वस्रा—भगिन्या। माता इव जनन्या इव। श्वेतवाससा—शुभ्रवस्त्रपरिधायिन्या इत्यर्थः। महाश्वेतया—सरस्वत्या, "रविस्तद्देवतम" इति केचित्। मालत्याख्यया—मालतीनाम्न्या। कृतेति।—कृतम्—अनुष्ठितं, सकलं गमनाय मङ्गलं यस्य तथोक्तः।

(१५८) परिजनजरतीभिः—परिजनेषु मध्ये या जरत्यः,—स्थविराः ताभिः। आघ्रातः—कृताघ्राणः। शकुनैः,—सुनिमित्तभूतपक्षिभिः, शुभसूचकदक्षिणनेत्रभुजस्पन्दनादिरूपैर्वा।

(१५९) मौहूर्त्तिकेति।—मुहूर्त्तं जानन्तीति मौहूर्त्तिकाः,—गणका इत्यर्थः, ('—दैवज्ञगणकावपि। स्युर्मौहूर्त्तिक—' इत्यमरः) तेषां मतेन—अभिप्रायेण। कृतेति।—कृतं नक्षत्रेषु—अश्विन्यादिषु यात्रिकेषु इति भावः, दोहदम्—अभिलाषः, गमनाभिप्राय इत्यर्थः येन तथोक्तः, शुभे नक्षत्रे कृतयात्र इति भावः।

(१६०) शोभने—शुभे, प्रशस्ते इति भावः, मुहूर्त्ते क्षणविशेषे। हरितेति।—हरितेन—अशुष्केण इति यावत्, गोमयेन उपलिप्तम्—प्रलिप्तं, यत् अजिरम्—अङ्गनं तदेव स्थण्डिलं—परिष्कृता भूमिः तत्र स्थापितं तम्। असिततरेति।—असिततराभिः,—श्वेताभिः कुसुममालाभिः परिक्षिप्तः,—परिवेष्टितः, कण्ठः,—"काना" इति प्रसिद्धः स्कन्धदेश इत्यर्थः यस्य तथोक्तम्। ["कण्ठम्" इत्यत्र "कण्ठम्" इति पाठान्तरम्]। पिष्टेति।—पिष्टाना—"पिठुली" इति प्रसिद्धानां माङ्गलिकद्रव्याणां,

नवचूतपल्लवं पूर्णकलसम् उदीक्षमाणः, प्रणम्य कुलदेवताभ्य कुसुमफलपाणिभि (१६१) अप्रतिरथं जपद्भि निजद्विजैः अनुगम्यमानः प्रथमचलितदक्षिणचरणः प्रीतिकूटात् निरगात्।

(१६२) प्रथमेऽहनि घर्मकालकष्टं, निरुदकं, निष्पत्र-पादपविषमं, पथिकजननमस्क्रियमाणं, प्रवेशपादपोत्कीर्ण-कात्यायनीप्रतियातनं, शुष्कम् अपि (१६३) पल्लवित-मिव तृषित-श्वापदकुल-लम्बितलोलजिह्वालतासहस्रैः,

पञ्चाङ्गुल—पञ्चाङ्गुलाकारः प्रसाधनविशेषः, तेन पाण्डरः,—शुभ्रः, पञ्चाङ्गुलगृहीत पिष्टेन चित्रित इति भावः तम्। ["पाण्डरम्" इत्यत्र "पाण्डुरम्" इति पाठोऽपि उक्त एवार्थ]। मुखेति —मुखे, कलसस्य इति भावः विनिहित —विशेषेण अर्पित, ["विनिहित—" इत्यत्र "निहित—" इति पाठान्तरम्] नव चूतपल्लव,—आम्र-पल्लवः यस्य तथोक्त, पूर्णकलस—जलपरिपूर्णकुम्भम् उदीक्षमाण,—पश्यन्।

(१६१) अप्रतिरथ—नास्ति प्रतिरथ —प्रतिद्वन्द्वी यत्र तत् यथा तथा, यद्वा,—अप्रतिरथ—सामावयवभेद प्रस्थानकालिकमन्त्रविशेषमित्यर्थ, जपद्भि, बाणस्य कोऽपि प्रतिस्पर्द्धी मा भूदिति प्रतिपक्षशमनं यथा भवेत् तथा मन्त्रं जपद्भिरिति निष्कर्ष। निजद्विज,—आत्मीयै विप्रै। "निजद्विजैः" इत्यत्र निजेति विशेषणेन बाणस्य द्वालत्व प्रकटितम्। प्रीतकूटात—तदाख्यात् नगरात।

(१६२) प्रथमेति। "प्रथमेऽहनि" इत्यस्य "चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मल्लकूट-नामानं ग्राममगात" इत्यनेनान्वय। तदेव काननं विशिनष्टि घर्मकालेत्यादिभि।—घर्मकालकष्ट—घर्मकाले—ग्रीष्मकाले कष्टं यत्र तत् तथोक्तं, निदाघे कष्टजनकम्, यत निरुदक—निर्जलम्। निष्पत्रेति।—निष्पत्रै,—पत्ररहितै पादपै —वृक्षै विषम —दुरवगाहं, छायाराहित्यात असुखप्रदमित्यर्थ। पथिकेति।—पथिकै —पान्थै जनै, नमस्क्रियमाण—प्रणम्यमानम्। प्रवेशेति।—प्रवेशे प्रवेशारम्भे, य पादप —तरु, तत्र उत्कीर्णा—खोदिता, कात्यायन्या,—दशभुजाया प्रतियातना—प्रतिकृति यत्र तथोक्तम्। ["प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया। प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि —" इत्यमर। "नमस्क्रियमाण प्रवेशपादपोत्कीर्ण —" इत्यत्र "नमस्क्रियमाणप्रवेशपादपोत्कीर्ण—" इति पाठे,—नमस्क्रियमाणा प्रवेशपादपोत्कीर्णकात्यायनी प्रतियातना यस्य तथोक्तम्]।

(१६३) तृषितै,—पिपासुभि; श्वापदकुलै,—हिंस्रप्राणिनिवहै, लम्बितानि

(१६४) पुलकितमिव अच्छभल्लगोलाङ्गूललिह्यमानमधुगोल-चलितसरघासङ्घातैः (१६५) रोमाञ्चितमिव दग्धस्थलीरूढ स्थूलाभीरुकन्दलशतैः शनैः चण्डिकाकाननमतिक्रम्य मल्लकूट-नामानं ग्रामम् अगात्। तत्र च (१६६) हृदयनिर्विशेषेण भ्रात्रा सुहृदा च जगत्पतिनाम्ना सम्पादितसपर्य्यः सुखम् अवसत्। अथ अपरेद्युः उत्तीर्य्य भगवतीं भागीरथीं (१६७) यष्टिगृहकनाम्नि वनग्रामके निशाम् अनयत्। अन्यस्मिन् दिवसे स्कन्धावारम् उपमणितारम् अन्वजिरवति कृतसन्निवेशम् आससाद, अतिष्ठच्च नातिदूरे राजभवनस्य।

—बहिष्कृतानि इत्यर्थः, लोलानां—चञ्चलानां, सतृष्णानां वा ("लोलश्चलसतृष्णयोः" इत्यमरः) जिह्वालतानां—जिह्वा एव लता तासां रसनावल्लीनां, शतशतानि तैः, पल्लवितमिव—सञ्जातकिसलयमिव, [इत्युत्प्रेक्षा] जिह्वानां किसलयसाम्यादिति भावः।

(१६४) अच्छेति।—अच्छभल्लैः,—भल्लुकैः गोलाङ्गूलैः,—कृष्णवदनकपिविशेषैः,लिह्यमानानि—आस्वाद्यमानानि यानि मधुगोलानि—मधुचक्राणि,तेभ्यः चलितानाम्—उड्डीयमानानां,सरघाणां—मधुमक्षिकाणां,सङ्घातैः समूहैः पुलकितमिव—कण्टकितमिव।

(१६५) दग्धेति।—दग्धासु—दावाग्निना भस्मीभूतासु स्थलीषु—अकृत्रिमासु भूमिषु रूढानां जातानाम्, अभीरूणां—शतावरीनामौषधिविशेषाणां, कन्दलशतैः,—नवाङ्कुरसमूहैः ("कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी) रोमाञ्चितमिव—सञ्जातरोमहर्षमिव।

(१६६) हृदयनिर्विशेषेण—हृदयात् निर्विशेषः—अभिन्नः इत्यर्थः तेन, यद्वा,—हृदयेन निर्विशेषः तेन, अभिन्नहृदयेन इत्यर्थः। भ्रात्रा पैतृष्वेय-मातुलेयादिभ्रात्रा इत्यर्थः, सोदरोपमेण वा इति यावत्, सम्पादितसपर्य्यः,—कृतार्हणः अनुष्ठितसत्कार इत्यर्थः। ("पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्य्याऽर्चाऽर्हणाः समाः" इत्यमरः)।

(१६७) यष्टिगृहकेति।—यष्टिगृहकम् इति नाम—आख्यानं यस्य तथोक्ते। ["यष्टिगृहक—"इत्यत्र "षष्टियहक—" इति पाठान्तरम्]। स्कन्धावारं—सैन्यनिवासार्थं स्थापितपटमण्डपादिरूपम्। उपमणितारं—मणितारारव्यपत्तनसमीपे। अन्वजिरवति—अजिरवती नाम नदी, तामनु अन्वजिरवति, [अव्ययीभावः] अजिरवत्या नद्याः तीरे इत्यर्थः। कृतसन्निवेशं—कृतः स्थापितमित्यर्थः। आससाद—प्राप।

(१६८) निर्वर्त्तितस्नानाशनव्यतिकरो विश्रान्तश्च मेखलेन सह याममात्रावशेषे दिवसे भुक्तवति भूभुजि प्रख्यातानां क्षितिभुजां बहून् शिबिरसन्निवेशान् वीक्षमाणः, शनैः शनैः (१६९) पट्टबन्धार्थमुपस्थापितैश्च, (१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय आहूतैश्च, अभिनवबद्धैश्च, विक्षेपोपार्जितैश्च, कौशलिकोपगतैश्च, नागवीथीपालप्रेषितैश्च, (१७१) प्रथमदर्शन-कुतूहलोपनीतैश्च, दूतसम्प्रेषणप्रेषितैश्च, पल्लीपरिवृढढौकितैश्च

---

(१६८) निर्वर्त्तितेति।—निर्वर्त्तित,—सम्पादित, स्नानाशनयो—स्नानभोजनयो, व्यतिकर, विधि येन तथोक्त। ["मेखलेन" इत्यत्र "मेखलकेन" इति पाठान्तरम्]। याममात्रावशेषे—प्रहरमात्रावशिष्टे। भूभुजि—राजनि। प्रख्यातानां—प्रसिद्धानां, क्षितिभुजां—राज्ञाम् अधीनानामिति भाव। बहून—प्रभूतान्, शिबिरसन्निवेशान् —स्थापितपटमण्डपान्।

(१६९) "पट्टबन्धार्थम्" इत्यादौ "वारणेन्द्रै श्यामायमानं राजद्वारम्" इत्युत्तरेण सम्बन्ध। वारणेन्द्रैरित्युत्तरस्थित पद विशिनष्टि पट्टबन्धार्थमित्यादिभि।—पट्टबन्ध,—सिंहासनरचन, तदर्थम् उपस्थापितै,—आनीतै सिंहासनस्य अत्युच्चतया गजेन्द्रैरेव तत्समाधान क्रियते इति भाव, पट्टस्य—फलकविशेषस्य बन्धनार्थं—हारोपरि स्थापनार्थ-मित्यर्थो वा।

(१७०) डिण्डिमाधिरोहणाय—पटहस्थापनाय, गजेन्द्रस्योपरीति भाव। विक्षेपा,—करा राजग्राह्यभागा इत्यर्थ तथात्वेन, यद्वा—विक्षेपेण—प्रेरणेन, अधीननृपतिवृन्दे उपायनार्थमिति भाव, उपार्जिता,—लब्धा तै। कौशलिकोपगतै—कौशलिकेन—पाटवेन, नैपुण्येनेत्यर्थे उपगता—शिक्षिता तै, यद्वा,—कौशलिक—पटुत्वम् उपगतै,—प्राप्तै, शिक्षितयुद्धादिकौशलैरित्यर्थ, ["कौशलिकागतैश्च" इति पाठान्तरम्] नागवीथीपालप्रेषितै,—नागवीथी—हस्त्युत्पत्तिभू, तस्या पाल,—अध्यक्ष इत्यर्थ, तेन प्रेषिता—प्रहिता तै।

(१७१) प्रथमेति।—प्रथम दर्शन, तस्मिन् यत् कुतूहलम—कौतुक, तेन उपनीता,—उपस्थापिता तै। दूतेति।—दूताना—राजवार्त्तावहाना, सम्प्रेषणेन—प्रेरणेन राजभिरिति भाव, प्रेषिता,—प्रेरिता, दूतै सहेति भाव तै। पल्ली-परिवृढढौकिते,—जनपदाध्यक्षप्रेषितै, यद्वा,—पल्ली—व्याधानां क्षुद्रग्राम, तस्या,

(१७२) स्वेच्छायुद्धक्रीडाकौतुकाकारितैश्च, दीयमानैश्च, आच्छिद्यमानैश्च, मुच्यमानैश्च, (१७३) यामस्थापितैश्च, सर्व्वद्वीपजिगीषया गिरिभिरिव सागरसेतुबन्धार्थम् एकीकृतैः (१७४) ध्वजपटपटुपटहशङ्खचामराङ्गरागरमणीयैः, (१७५) पुष्याऽभिषेकदिवसैरिव कल्पितैः (१७६) वारणेन्द्रैः श्यामायमानम्; (१७७) अनवरतचलितखुरपुटप्रहतमृदङ्गैः नर्त्तयद्भिरिव राजलक्ष्मीन्, उपहसद्भिरिव (१७८) सृक्कपुटप्रसृतफेनाट्ट-

परिरूढ,—प्रभु, तेन ढौकिते, व्याधाना पशुबन्धनादिकर्मरतत्वात ते सङ्गृहीते; पश्चात् तदध्यक्षे उपायनत्वेन प्रेरितैरिति भाव ।

(१७२) स्वेच्छेति ।—स्वेच्छया राज्ञ इति भाव, युद्धक्रीडाया यत् कौतुक—कुतूहल तस्मै तेन वा आकारिता,—आनीता आहूता वा तै । दीयमानै,—राजभि उपढौक्यमानै इत्यर्थ । आच्छिद्यमानै – अपसार्य्यमाणै । मुच्यमानै, बन्धनादिति शेष । यामस्थापितै —प्रहरकालावस्थितै ।

(१७३) सर्वेति ।—सर्वेषा द्वीपाना जिगीषया—विजेतुमिच्छया गिरिभिरिव—पर्व्वतैरिव । सागरेति ।—सागराणा सागरेषु वा सेतुबन्धार्थम् एकीकृतै,—समवेतीकृतै ।

(१७४) ध्वजेति ।—ध्वजपटा पताका पटव,—गभीरनादा इत्यर्थ, ये पटहा,—वाद्यभेदा शङ्खा, चामराणि—बालव्यजनानि, अङ्गरागा,—विलेपनद्रव्याणि, तै रमणीया —सुदर्शना इत्यर्थ तै ।

(१७५) पुष्याऽभिषेकदिवसैरिव यत्र पुष्यानक्षत्रयुक्ते दिवसे राजा मङ्गलार्थमङ्गल स्नाति असौ पुष्याऽभिषेकदिवस, तत्र ध्वजादिरम्यवस्तूनि सन्नीक्रियन्ते इति स्थिति, तादृशै दिवसैरिव । कल्पितै,—सज्जितै ।

(१७६) वारणेन्द्रै,—गजेन्द्रै, श्यामायमानं—कृतान्धकारमिति भाव, अथ च,—श्यामा—रात्रि तद्वदाचरति दिवस इति भाव, तथोक्तम् ।

(१७७) "अनवरत"इत्यादौ "तुरङ्गै तरङ्गायमाणं राजद्वारम्" इत्युत्तरेण सम्बन्ध । तुरङ्गैरिति पद विशिनष्टि, अनवरतेति ।—अनवरतम् – अविरतं, चलितेन खुरपुटेन प्रहतानि—कुट्टितानि मृद —मृत्तिकाया भूमेरित्यर्थ, अङ्गानि, मृदङ्गा,—मुरजाख्यवाद्यभेदाश्च ये तथोक्तै । नर्त्तयद्भिरिव—नृत्य कारयद्भिरिव नर्त्तने च मृदङ्गवाद्यमुपयुज्यते इत्युत्प्रेक्षाबीजम् ।

(१७८) सृक्केति ।—सृक्कपुटेभ्य,—ओष्ठप्रान्तेभ्य, ("सृक्कन्" "सृक्क" इति च

हसितेन जवजडजङ्घां हरिणजातिम्, (१७९) आकारयद्भिरिव सङ्घट्टहेतोः हर्षहेषितेन उच्चैःश्रवसम्, (१८०) उत्पतद्भिरिव दिवसकररथतुरगरुषा पर्य्याणायमाणमण्डनचामरमालैः गगनतलं, तुरङ्गैः तरङ्गायमाणम्; (१८१) अन्यत्र प्रेषितैश्च, प्रेष्यमाणैश्च, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैश्च, (१८२) बहुयोजनगमनगणनसङ्ग्रहाऽक्षरावलीभिः इव वराटिकाऽऽवलीभिः घटितमुखमण्डनकैः तारकितैरिव सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः, (१८३) अरुणचामरिकारचितकर्णपूरैः सरक्तोत्पलैरिव रक्तशालिशालेयैः,

---

घोटकघासार्थबोधकशब्दद्वयमपि क्लीबे प्रयुज्यते इति दृश्यते, तस्यैवायं प्रयोगः, अमरस्तु न तथा, तथा हि,—"ग्रासावीठस्य सृक्कणी" इति) प्रसृतः,—निःसृतः, यः फेनः, स अट्टहासः,—हास्यविशेष इव तेन। जवजडेति।—जवे—सवेगगतौ, जडा—मन्थरा अशक्तेत्यर्थः, जङ्घा यस्याः तथाविधा, हरिणजातिः—मृगविशेषजातिम्।

(१७९) आकारयद्भिरिव—आह्वयमानैरिव, सङ्घट्टहेतोः,—परस्परसम्मेलनहेतोः; सङ्ग्रामहेतोर्वा।

(१८०) दिवसेति।—दिवसकरस्य—सूर्य्यस्य, रथे ये तुरगाः,—अश्वाः, तेषु रुट्—क्रोधः, ईर्ष्येत्यर्थः तया, अत एव पर्य्याणायमाणेति।—पर्य्याणायमाणा—पर्य्याणवदाचरन्ती, मण्डनचामरमाला—भूषणार्थधृतचामरराजिः येषां तथाभूतैः, गगनतलम्—अन्तरीक्षम्; उत्पतद्भिरिव—उड्डीय गच्छद्भिरिव। तरङ्गायमाणम्—तरङ्गवदाचरतीति तथोक्तम्।

(१८१) "अन्यत्र" इत्यादौ "क्रमेलककुलैः कपिलायमानं राजद्वारम्" इति उत्तरेण सम्बन्धः। तान्येव क्रमेलककुलानि विशिनष्टि अन्यत्रेत्यादिभिः।—अन्यत्र—अन्यस्मिन् प्रदेशे प्रेषितैः,—प्रहितैः, प्रेष्यमाणैः,—प्रेर्य्यमाणैः, प्रेषितप्रतीपनिवृत्तैः,—आदौ प्रेषिताः पश्चात् प्रतीपं—प्रतिकूलं, निवृत्ताः,—विरताः प्रतिनिवृत्ता इत्यर्थः तैः।

(१८२) बह्विति।—बहूनि योजनानि बहुगमनं, तस्य गणनायां सङ्ग्रहाऽक्षराऽऽवल्यः,—गणनचिह्नभूताक्षरसमूहाः ताभिरिव। वराटिकाऽऽवलीभिः,—कपर्दकनिवहैः, घटितं—रचितं, मुखानां मण्डनकं—भूषणं येषां तैः, अत एव तारकितैरिव—प्रस्फुटिततारामण्डलैरिव, सन्ध्याऽऽतपच्छेदैः—सन्ध्याकालिकाऽऽतपखण्डैः।

(१८३) अरुणेति।—अरुणाभिः,—रक्ताभिः, चामरिकाभिः,—क्षुद्रचामरैः, रचितः,—कृतः, कर्णपूरः,—कर्णावतंसः येषां तथोक्तैः, अत एव सरक्तोत्पलैरिव—

(१८४) अनवरतभ्रणभ्रणायमानचारुचामीकरघुरुघुरुक-मालिकैः, जरत्करञ्जवनैरिव रणितशुष्कबीजकोशीशतैः; (१८५) श्रवणोपान्तप्रेङ्खत्पञ्चरागवर्णोर्णाचित्रसूत्रजूटजटा-जालैः कपिकपोलकपिलैः क्रमेलककुलैः कपिलायमानम्; (१८६) अन्यत्र शरज्जलधरैरिव सद्यःसुतपयःपटलधवलतनुभिः,

रक्तोत्पलवद्भिरिव, रक्तानां शालीनां—धान्यानां, शालेयानि—क्षेत्राणि तैः, ["व्रीहि-शाल्योर्ढक्" (५।२।२ पा०) इति सूत्रेण शालीनां भवनं क्षेत्रम् इत्यर्थे शालिशब्दात् ढक्। "क्षे० व्रैहेय शालेय व्रीहि शाल्युद्भवोचितम्" इत्यमरः]।

(१८४) अनवरतेति।—अनवरतम्—अविरतं, भ्रणभ्रणायमानैः,—भ्रण भ्रणेति अव्यक्तं शब्दं कुर्वाणैः, चारुभिः,—शोभनैः, चामीकरैः,—काञ्चनैः, तद्घटितैः क्षुद्रगोलकैरिति भावः, घुरुघुरुकाः—"घुरुघुरु" इत्यव्यक्तं स्वनन्तीः, मालिका येषां तैः, अत एव जरत्करञ्जवनैरिव—शुष्ककमलवनैरिव, [करञ्जशब्दस्य कमलार्थक-त्वाभावात् "जरत्काञ्जवनैरिव" इत्येव साधुतया प्रतीयते, जरत्काञ्जवनैः,—शुष्ककमल-वनैः, ("कञ्जं पीयूषपद्मयोः" इति मेदिनी), यद्वा—करञ्ज,—"नाटाकरञ्ज" इति ख्यातः पूतिकः, शुष्कपूतिकफलसमूहैरिव। रणितेति।—रणितानि—शब्दितानि, शुष्काणि बीजकोशीशतानि—पद्मबीजपूर्णकोषसमूहाः पूतिकबीजपूर्णकोषसमूहा वा येषु तादृशैः, शब्दायमाना क्षुद्रा या पद्मबीजाधारा पूतिकाबीजाधारा वा तेषां शतानि या तैरित्यर्थः ("बीजकोशी वराटकः" इत्यमरः)।

(१८५) श्रवणेति।—श्रवणयोः,—कर्णयोः, उपान्तेषु—प्रान्तभागेषु, प्रेङ्खन्ति—चलन्ति, पञ्चरागवर्णोर्णाभिः,—पञ्चभिः—पञ्चविधैः, रागैः,—रञ्जनद्रव्यैः, वर्णाः,—चित्रा रञ्जिता इत्यर्थः, या ऊर्णाः—मेषादीनां लोमानि ताभिः चित्राणि—मनोज्ञानि, सूत्रजूटा इव—सूत्रनिचया इव, जटाजालानि—केशनिवहाः येषां तैः, अत एव कपीति।—कपीनां—वानराणां, कपोलाः,—गण्डाः तद्वत् कपिलाः,—पिङ्गलाः तैः, क्रमेलककुलैः,—उष्ट्रवृन्दैः, ("उष्ट्रे क्रमेलक मय-महाङ्गाः" इत्यमरः) कपिलायमानं—पिङ्गलायमानम्।

(१८६) "अन्यत्र" इत्यादौ—"आतपत्रषण्डैः श्वेतद्वीपायमानं राजद्वारम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तान्येवातपत्रषण्डानि विशिनष्टि, अन्यत्रेत्यादिभिः।—अन्यत्र—कस्मिंश्चित् प्रदेशे। सद्य इति।—सद्यः,—तत्क्षणात्, सुतानां—चरितानां, पयसां—दुग्धानां, पटलवत्—राशिवत्, धवला—शुभ्रा, तनुः,—आकारः येषां तथाभूतैः, शुभ्रवर्ज्ज

(१८७) कल्पपादपैरिव मुक्ताफलजालकजायमानालोकशुभ्रच्छायामण्डलै, (१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैः इव आश्लिष्टगरुडपक्षैः, (१८९) क्षीरोदोद्देशैरिव द्योतमानविकटविद्रुमदण्डैः, (१९०) शेषफणाफलकैरिव उपरिस्फुरत्स्फीतमाणिक्यखण्डैः, (१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव राजहंसोपसेवितैः,

---

स्य धृतैः,—अचिरनिर्गलितैः, पयसां—जलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलाः,—श्वेताः, ते तनवः—दीप्ताश्च तथाभूतैः, अत एव शरज्जलधरैरिव—शारदीयमेघैरिव। अत्र शरद्वर्णनस्य सुतपयस्य धवलतनुत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम्।

(१८७) मुक्ताफलेति।—मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, जालकैः—मालाभिः, आतपत्रं परितः रचितैः इति भावः, यद्वा,—तेषां जालकानां—मालानां, जायमानः,—उत्पद्यमानः यः आलोकः,—उद्योतः, प्रभेति यावत्, तेन शुभ्रं—शोभितं छायामण्डलम्—अनातपसमूहः यैः तथाभूतैः, अन्यत्र—मुक्ताफलानां जालकैः,—समूहैः, कल्पपादपप्रसूतैरिति भावः, अन्यत् समानम्, अत एव कल्पपादपैरिव—कल्पतरुभिरिव।

(१८८) नारायणनाभिपुण्डरीकैरिव—नारायणस्य नाभिसमुत्पन्नश्वेतपद्मैः इव, [पुण्डरीकशब्देन श्वेतपद्ममभिधीयते] आश्लिष्टाः,—संसक्ताः, गरुडपक्षाः,—तदाख्यरत्नविशेषाः, अन्यत्र—गरुडपक्षिणः पक्षाः यत्र तथाभूतैः।

(१८९) क्षीरोदोद्देशैरिव—क्षीरसागरविभागैरिव धवलत्वादिति भावः, द्योतमानाः,—दीप्यमानाः, विकटाः—महान्तः विद्रुमदण्डाः,—प्रवालघटितशलाकानि येषां तथोक्तैः, अन्यत्र—द्योतमानाः विकटाः,—विषमाः, ऋजुवक्रदीर्घह्रस्वादिरूपाः इत्यर्थः सुन्दरा वा, विद्रुमदण्डाः,—प्रवालद्रुमाः इत्यर्थः येषु तैः।

(१९०) शेषेति।—शेषस्य—अनन्तनागस्य फणाफलकैरिव—फणामण्डलैरिव, तस्य श्वेतवर्णत्वात् [इत्युपमा], उपरीति।—उपरि—शिरोदेशे स्फुरत्—दीप्यमानं स्फीतं—स्थूलं माणिक्यखण्डं—रक्तवर्णप्रस्तरविशेषः येषां तैः, अन्यत्र,—उपरि—फणायाः उपरिभागे स्फुरत् स्फीतं माणिक्यखण्डं येषु तैः।

(१९१) श्वेतगङ्गापुलिनैरिव—श्वेतायाः गङ्गायाः पुलिनानि—सैकतदेशाः तैरिव। राजहंसेति।—राजहंसैः—राज्ञां हंसाः इव ते नृपश्रेष्ठाः तदाख्यहंसविशेषैश्च, ("राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे" इति मेदिनी) उपसेवितानि—व्यवहृतानि, अधिष्ठितानि च तैः।

(१९२) अभिभवद्भिरिव निदाघसमयम्, (१९३) उपहसद्भिरिव विवस्वतः प्रतापम्, (१९४) आपिबद्भिरिव आतपं, चन्द्रलोकमयमिव जीवलोकं जनयद्भिः, कुमुदमयम् इव कालं कुर्व्वद्भिः, ज्योत्स्नामयमिव वासरं विरचयद्भिः, फेनमयीमिव दिवं दर्शयद्भिः, अकालकौमुदीसहस्राणीव सृजद्भिः, उपहसद्भिरिव शातक्रतवीं श्रियं, (१९५) श्वेतायमानैः आतपत्रषण्डैः श्वेतद्वीपायमानम्;

---

(१९२) निदाघसमयं—ग्रीष्मकालम् अभिभवद्भिरिव—जयद्भिः इव, निदाघकालिकातपनिवारणात् इति भावः।

(१९३) विवस्वतः—सूर्य्यस्य, प्रतापं—प्रभावम्, उपहसद्भिरिव—तिरस्कुर्व्वद्भिरिव, छायादानेन सूर्य्यातपस्य वैयर्थ्यजननात् इति तात्पर्य्यम्, अत्र च प्रतापपदेन भङ्ग्या विवस्वतः आरोपितविजिगीषुव्यवहारत्वात् प्रकृतेन सन्तापकारि यश उक्तम्।

(१९४) आपिबद्भिरिव—सम्यक् ग्रसद्भिरिव। आतपं—प्रकाशं तस्य सर्व्वत एवादर्शनात्। चन्द्रेति।—आतपत्राणामतिधावल्यात् विशालत्वाच्च तद्दर्शने स्वभावधवलस्य चन्द्रलोकस्य भ्रान्तिरुदीयते, अतः जीवलोकस्य चन्द्रालोकमयत्वमुत्प्रेक्षितम्। कुमुदेति।—कुमुदमयं—शरत्समयमिव कालं—ग्रीष्मसमयं, तदानीं तत्कालस्यैव प्रवृत्तत्वात् इति भावः, [कुमुदस्य शुक्लत्वात् सर्व्वत्रातिशुभ्रत्वबोधनायेयमुत्प्रेक्षा]। ज्योत्स्नेति।—वासरं—दिनं [वासरे घर्मातिशय्यसम्भावनासत्त्वेऽपि आतपत्रच्छायया तदभावात् स्निग्धत्वाधिक्यप्रकटनाय ज्योत्स्नामयत्वमुत्प्रेक्षितम्]। दिवम्—अन्तरीक्षं, फेनमयीमिव—आतपत्राणामत्युच्चत्वात् सुधाधावल्याच्च फेनिलामिव, [इत्युत्प्रेक्षा]। अकाले—असमये दिवसे इत्यर्थः कौमुदीसहस्राणि—चन्द्रिकासमूहान्, यद्वा—अकाले—ग्रीष्मकाले, कौमुदीसहस्राणि—'कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता॥" इत्युक्तलक्षणकार्त्तिकपौर्णमासीसमूहान्, सृजद्भिः,—उत्पादयद्भिः। शातक्रतवीं—शतक्रतुः,—इन्द्रः तस्येयं शातक्रतवी ताम्, ऐन्द्रीमित्यर्थः श्रियं—सम्पदम्, [अतिधावल्ययोगात् उपहासत्वमुत्प्रेक्षितम्]।

(१९५) श्वेतायमानैः—श्वेता इव आचरन्तीति श्वेतायमानाः तैः अत्र आतपत्राणां स्वत एव श्वेतत्वात् श्वेतपदेन कथमुपमीयन्ते इति चेदत्रोच्यते—श्वेतगुणा इव आचरन्तीति तैः, तेन यथा श्वेतगुणयोगात् अन्यत् किमपि द्रव्यं श्वेतायते, तद्वत् एतद्योगात् सितैरित्यर्थः, ["श्वेतायमानैः" इत्यत्र "श्वेतमानैः" इति पाठान्तरम्]

(१९६) चपलद्दष्टनष्टाष्टदिङ्मुखञ्च मुष्णद्भिरिव त्रिभुवनम्, (१९७) आक्षेपोत्क्षेपदोलायितं दिनं गतागतानीव कारयद्भिः, (१९८) उत्सारयद्भिरिव कुनृपकलङ्ककालीं कालेयीं स्थितिं, (१९९) विकचविशदकाशवनपाण्डुरदिशं शरत्समयमिव उत्पादयद्भिः, (२००) बिसतन्तुमयमिव अन्तरिक्षमाविर्भावयद्भिः,

---

आतपत्रषण्डे,—छत्रनिवहे। ["आतपत्रषण्डे" इत्यत्र "आतपत्रखण्डे" इति पाठान्तरम्]। श्वेतद्वीपायमानं—श्वेतद्वीपमिवाचरत्। ["श्वेतद्वीपायमानम्" इत्यत्र "श्वेतायमानम्" इति पाठान्तरम्]।

(१९६) "चपले—" इत्यादौ "चामराणां सहस्रैर्दोलायमानम्" इति उत्तरेण सम्बन्धः। चामराणां सहस्राणि विशिनष्टि, चपलेत्यादिभिः।—चपलेन दृष्टं नष्टं—छन्नञ्च, मन्दमारुतयोगायोगवशादिति भावः, अष्टानां दिशां मुखानि यस्य तादृशं, मुष्णद्भिरिव—अपहरद्भिरिव। ["त्रिभुवनम्" इत्यत्र "भुवनम्" इति पाठान्तरम्]।

(१९७) आक्षेपेति।—आक्षेपः,—प्रसारणम् उत्क्षेपः—ऊर्द्धं क्षेपणं,ताभ्यां दोलायितं, दिनं—दिवसं, [प्रयोज्ये कर्त्तरि द्वितीया, करोतेः णिजन्तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वस्य प्राप्तिकत्वादिति] गतागतानि—यातायातानि, कारयद्भिरिव, [इति क्रियोत्प्रेक्षा], उत्सारणक्षणे सूर्य्यकिरणादीनामदर्शनात् तदभावक्षणे च दर्शनादिति भावः।

(१९८) कुनृपेति।—कुनृपाः,—कुत्सिता नृपा एव, कलङ्काः,—अपवादाः, अयशोरूपा इत्यर्थः तैः, ["कलङ्कोऽङ्कापवादयोः" इत्यमरः। "कुनृप—" इत्यत्र "कुनृपति—" इति पाठान्तरम्] कालीं—कृष्णवर्णां, मलिनेत्यर्थः तां, कालेयीं—कलेरियं कालेयी तां, कलिसम्बन्धिनीं, स्थितिं—मर्य्यादाम्, आचारमिति यावत्, उत्सारयद्भिरिव—अपनयद्भिरिव।

(१९९) विकचेति।—विकचे,—प्रस्फुटे, अत एव विशदे,—स्वच्छे, काशवने —काशाख्यतृणारण्ये, पाण्डुराः,—धवलाः, दिशो यत्र तथाभूतं, शरत्समयं —शरत्कालम्, उत्पादयद्भिरिव—जनयद्भिरिव, आक्षेपसमये इति भावः, ["उत्पादयद्भिः" इत्यत्र "उपपादयद्भिः" इति पाठे—प्रतिपादयद्भिः, अवगमयद्भिरित्यर्थः]।

(२००) बिसतन्तुमयम्—मृणालसूत्रमयम् अन्तरिक्षं—गगनतलम्, आविर्भावयद्भिरिव—प्रकटयद्भिरिव, उत्क्षेपसमये इति भावः, श्वेतवालव्यजनानां प्रत्येकं तन्तुमयत्वात्।

(२०१) शशिकरशुचीनां चलतां चामराणां सहस्रैः दोलायमानम्; अपि च (२०२) हंसयूथायमानं करिकर्णशङ्खैः, (२०३) कल्पलतावनायमानं कदलिकाभिः, (२०४) माणिक्यहस्तकवनायमानं मायूरातपत्रैः, (२०५) मन्दाकिनीप्रवाहायमाणम् अंशुकैः, (२०६) क्षीरोदायमानं क्षौमैः, (२०७) कदलीवनायमानं मरकतमयूखैः, (२०८) जन्यमानान्यदिवसमिव पद्मरागबालातपैः, (२०९) उत्पाद्यमानापराम्बरम् इव इन्द्रनीलप्रभापटलैः,

---

(२०१) शशीति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणा इव, शुचीनि—धवलानि तेषाम्। दोलायमान—दोलेव आचरतीति तथोक्तम्।

(२०२) करीति।—करिणां—हस्तिनां, श्वेतानामिति भाव कर्णाना शङ्खोपमानत्वेनेति बोध्यम्, कर्णौ शङ्खौ इव ते शङ्खाः,—करिणां कर्णेषु ये शङ्खाः, भूषार्थं निबद्धा इत्यर्थः तैः। हंसयूथायमान—हंससमूहमिवाचरत्।

(२०३) कदलिकाभिः,—पताकाभिः, ("रम्भायामपि कदली पताकामृगभेदयोः" इति मेदिनी) कल्पलतावनायमानं—कल्पद्रुमवनमिव आचरत।

(२०४) मायूरातपत्रैः,—मयूरपुच्छनिर्म्मितच्छत्रैः, माणिक्यहस्तकाणां—माणिक्यभूषितच्छत्रदण्डानां वनमिव आचरतीति तथोक्तम्।

(२०५) अंशुकैः,—वसनखण्डैः, पताकात्मकवस्त्रसमूहैरिति यावत्, मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, प्रवाह इव आचरतीति तथोक्तम्।

(२०६) क्षीरोदायमानं—क्षीरोदः,—क्षीरसागरः, स इव आचरतीति तथोक्तं, क्षौमैः,—श्वेतपट्टवसनैः।

(२०७) मरकतमयूखैः,—मरकतानां—हरिन्मणीनां, मयूखाः,—किरणाः तैः, कदलीवनायमानं—रम्भावनमिव आचरत।

(२०८) पद्मरागबालातपैः,—पद्मरागाणां—"सौगन्धिक" इत्याद्येकरत्नभेदानां, बालातपाः—अरुणालोका इत्यर्थः तैः, जन्यमानः,—उत्पाद्यमानः, अन्यो दिवसः इव, प्रकृतस्य दिवसस्य बाह्यार्थरूपैराच्छादितत्वादित्याशयः।

(२०९) इन्द्रनीलेति।—इन्द्रनीलानां—नीलवर्णमणीनां, प्रभापटलैः—आलोकनिवहैः, उत्पाद्यमानम्—जन्यमानम्, अपरम्—अन्यत्, अम्बरमिव—गगनमिव।

(२१०) आरभ्यमाणापूर्व्वनिशमिव महानीलमयूखान्धकारैः, (२११) स्यन्दमानानेककालिन्दीसहस्रमिव गरुडमणिप्रभाप्रतानैः, (२१२) अङ्गाराङ्कितमिव पुष्परागरश्मिभिः, (२१३) कैश्चित् प्रवेशमलभमानैः अधोमुखैः चरणनखपतितवदनप्रतिबिम्बनिभेन लज्जया स्वाङ्गानीव विशद्भिः, कैश्चित् (२१४) अङ्गुलीलिखितायाः क्षितेः विकीर्य्यमाणकरनखकिरणकदम्बकव्याजेन सेवाचामराणीव अर्पयद्भिः,

---

(२१०) महानीलेति।—महानीलानां—महतां नीलमणीनां, मयूखाः,—कृष्णवर्णाः किरणाः, अन्धकाराः इव तैः आरभ्यमाणां—प्रक्रम्यमाणाम्, अपूर्वां—अविदितपूर्वां आश्चर्यां वा, निशम्—निशां ताम् इव [निशाशब्दवत् निशशब्दोऽपि रात्रिवाचौ दृश्यते, नि—नितरां, श्यति—तनूकरोति व्यापारान् इति व्युत्पत्त्या निपूर्वात् श्यतेः कप्रत्ययेन पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः]।

(२११) गरुडेति।—गरुडमणीनां—मरकतमणीनां, प्रभाप्रतानैः,—प्रभाविस्तारैः, स्यन्दमानं—वहमानम् अनेकं—बहु कालिन्द्याः,—यमुनायाः, सहस्रमिव—प्रवाहसमूहमिव इत्यर्थः।

(२१२) पुष्परागाख्य—पद्मरागमणीनां, रश्मिभिः,—किरणैः, अङ्गाराङ्कितम् इव—प्रज्वलिताग्निशकलैरङ्कितमिव। ["अङ्गाराङ्कितमिव" इत्यत्र "अङ्गारकितमिव" इति पाठे,—अङ्गारकः,—अग्निस्फुलिङ्गः, लोहिताङ्गमङ्गलग्रहो वा, तस्य रक्तवर्णत्वात्, स इव आचरतीति अङ्गारकशब्दादाचारेऽर्थे क्वौ क्ते कर्त्तरि क्ते अङ्गारकितं तम्, अग्निस्फुलिङ्गवत् आचरितमित्यर्थः]।

(२१३) "कैश्चित्"इत्यादौ"शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्"इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तानेव विशिनष्टि, कैश्चिदित्यादिभिः।—कैश्चित्—कतिपयैः, प्रवेशमलभमानैः—अप्राप्नुवद्भिः, अत एव अधोमुखैः,—अवनतमुखैः, चरणेषु ये नखाः, तेषु पतितानां वदनप्रतिबिम्बानां—निजमुखच्छायानां निभेन—व्याजेन, लज्जया—पराजयजनितया इति भावः, स्वाङ्गानीव—स्वशरीराणीव विशद्भिः—तदन्तर्निलीयमानैः सङ्कुचितकलेवरैः इति यावत्।

(२१४) अङ्गुलीति।—अङ्गुलीभिः लिखितायाः,—विदारितायाः इत्यर्थः क्षितेः,—पृथिव्याः, [अपादाने पञ्चमी] विकीर्य्यमाणानाम्—उत्क्षिप्यमाणानां विक्षिप्यमाणानामित्यर्थः, करनखकिरणानां—हस्तनखमयूखानां, कदम्बकं—समूहः, तस्य व्याजः,—

कैश्चित् (२१५) उरःस्थलदोलायमानेन्द्रनीलतरलप्रभापट्टैः स्वामिप्रकोपप्रशमनाय कण्ठबद्धकृपाणपट्टैरिव, कैश्चित् (२१६) उच्छ्वाससौरभभ्राम्यद्भ्रमरपटलान्धकारितमुखैः अपहृतलक्ष्मीशोकधृतलम्बश्मश्रुभिरिव, अन्यैः (२१७) शिखरोड्डीयमानमधुपमण्डलैः प्रणामविडम्बनाभयपलायमानमौलिभिरिव, (२१८) निर्जितैरपि सम्मानितैः इव अनन्यशरणैः, अन्तराऽन्तरा निष्पततां प्रविशताञ्च अन्तरप्रतीहाराणाम्

कृतं तेन, सेवाचामराणि इव—परिचर्याव्यालव्यजनानि इव, अर्पयद्भिः,—ददद्भिः। "वीरभोग्या वसुन्धरा" इत्युक्ते चित्ते वीरकेलकलेन महावीरोऽयं नृपतिरेव त्वयेदानीं चामरपदवीन सेव्य' न तु वयमिति शङ्कारेण सेवनेच्छा इति भाव।

(२१५) उरःस्थलेति।—उरःस्थलेषु—वक्षःस्थलेषु, दोलायमानाना—लम्बमानानाम्, इन्द्रनीलाना—नीलकान्तमणीना, तरलानि—चपलानि स्फुरन्ति इत्यर्थ, यद्वा, —इन्द्रनीलतरलाना—हारमध्यगनेन्द्रनीलमणीना, ("हारस्य यो मध्यमणिस्तरल स प्रकीर्तित" इति कोष) प्रभापट्टानि—प्रभाफलकानि येषा तै, अत एव स्वामिन,—प्रभो. विजयिन इत्यर्थ, प्रकोप,—प्रकृष्ट क्रोध, तस्य प्रशमनाय—शान्त्यर्थम्। कण्ठेति।—कण्ठेषु बद्धानि कृपाणपट्टानि—असिफलकानि यै तथाभूतैरिव।

(२१६) उच्छ्वासेति।—उच्छ्वासस्य—निश्वासपवनस्य, सौरभेण—सुगन्धेन, भ्राम्यद्भि,—समन्तात सञ्चरद्भि, भ्रमरपटलै,—अलिवृन्दै, अन्धकारितम—अन्धकार इव आचरित, समाच्छन्नमिति यावत मुख येषा तै, अत एव अपहृताया — विजयिनृपेण बलपूर्वक गृहीताया इत्यर्थ लक्ष्म्या,—राजश्रिय शोकेन हेतुना धृतानि—रचितानि इत्यर्थ, लम्बानि—लम्बमानानि श्मश्रूणि यै तथाभूतैरिव शोकोद्विग्नाना चौरकर्मणि आस्थाऽभावात दीर्घश्मश्रुनखस्य प्रायिकत्वात्।

(२१७) शिखरेति।—शिखरेभ्य —शिरोमालिकाभ्य, उड्डीयमानानि—उत्पतन्ति, मधुपमण्डलानि—भ्रमरसङ्घा येषा तथोक्तै, अत एव प्रणामेति।—प्रणामे —प्रणत्या, या विडम्बना—अवमानना, तस्या भयेन पलायमाना मौलय,—धम्मिल्ला येषा तथाभूतै इव। ("मौली किरीटधम्मिल्लौ" इत्यमर)।

(२१८) निर्जितैरपि—पराजितैरपि सम्मानितैरिव—समादृतैरिव विजयिनोऽनुग्रहातिशयात् इति भाव। अनन्यशरणै,—अन्याश्रयरहितै। अन्तराऽन्तरा—

अनुमार्गप्रधावितानेकार्थिजनसहस्राणाम्, अग्रयायिनः पुरुषान् अश्रान्तैः पुनः पुनः पृच्छद्भिः,—"भद्र ! अद्य भविष्यति ? भुक्त्वा स्थाने दास्यति दर्शनं परमेश्वरः ? निष्पतिष्यति वा बाह्यां कक्ष्याम् ?" इति दर्शनाशया दिवसं नयद्भिः, भुजनिर्जितैश्च शत्रुमहासामन्तैः समन्तादासेव्यमानम्; अन्यैश्च (२१९) प्रतापानुरागागतैः नानादेशजैः महीपालैः प्रतिपालयद्भिः नरपतिदर्शनकालमध्यास्यमानम्, (२२०) एकान्तोपविष्टैश्च जैनैः आर्हतैः पाशुपतैः पाराशरिभिः वर्णिभिश्च सर्वदेशजन्मभिश्च जानपदैः सर्वाम्भोधिवेलावनवलयवासिभिश्च

मध्ये मध्ये। निष्पतताम्—निर्गच्छताम्। अन्तरप्रतीहाराणाम्—अन्तरे—मध्ये, पुरमध्ये इत्यर्थः, ये प्रतीहाराः,—द्वाररक्षिणः तेषाम्। अनुमार्गेति।—मार्गे मार्गे अनुमार्गे—प्रतिपथमित्यर्थः, [वीप्सार्थे अव्ययीभावः] प्रधावितानि अनेकानि अर्थिजनसहस्राणि—याचकसमूहाः येषाम्, अग्रयायिनः,—अग्रगामिनः, ["अग्रयायिनः" इत्यत्र "अनुयायिनः" इति पाठे—पश्चाद्गामिनः] पुरुषान्—राजकीयजनान्। अश्रान्तैः,—न श्रान्तः—शान्तिर्येषां तैः, अविरतैरित्यर्थः, ["अश्रान्तम्" इति पाठे—क्रियाविशेषणम्]। भविष्यति ? दर्शनमिति शेषः। भुक्त्वा—आहारं कृत्वा। स्थाने—समुचिते प्रदेशे। परमेश्वरः,—महाराजाधिराजः। निष्पतिष्यति—आगमिष्यति, कक्ष्या—प्रकोष्ठ, ("कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः" इत्यमरः)। दिवसं नयद्भिः—यापयद्भिः। शत्रुमहासामन्तैः,—शत्रवश्च ते महान्तः सामन्ताश्चेति तैः। आसेव्यमानम्—आकीर्यमाणम्, उपास्यमानं वा।

(२१९) प्रतापानुरागागतैः,—प्रतापश्च अनुरागश्च ताभ्यां हेतुभूताभ्याम् आगता तैः, भयभक्तिसमन्वितैरिति भावः। प्रतिपालयद्भिः—प्रतीक्षमाणैः। अध्यास्यमानम्—अधिष्ठीयमानम्।

(२२०) एकान्तोपविष्टैः—एकदेशासीनैः जैनैः,—शाक्यसिंहमतवर्त्तिभिः। आर्हतैः,—नग्नक्षपणकैः। पाशुपतैः—पशुपतिर्देवता येषां तैः, शैवैरित्यर्थः। पाराशरिभिः,—पराशरेण प्रोक्तम् अधीयन्ते ये तादृशैः, पराशरमुनिमतानुवर्त्तिभिः भिक्षुभिरित्यर्थः। वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः। सर्वदेशजन्मभिः,—सर्वदेशीयैः। जानपदैः—जनपदवासिभिः। ["जानपदैः" इत्यत्र "जनपदैः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

म्लेच्छजातिभिः सर्व्वदेशान्तरागतैश्च दूतमण्डलैः उपास्यमानं, (२२१) सर्व्वप्रजानिर्म्माणभूमिमिव प्रजापतीनां, (२२२) लोकत्रयसारोच्चयरचितं चतुर्थमिव लोकं, (२२३) महाभारतशतैरपि अकथनीयसमृद्धिसम्भारं, (२२४) कृतयुगसहस्रैरिव कल्पितसन्निवेशं, (२२५) स्वर्गार्बुदैरिव विहितरामणीयकं, (२२६) राजलक्ष्मीकोटिभिरिव कृतपरिग्रहं राजद्वारम् अगात्।

सर्वेति।—सर्वेषाम् अम्भोधीनां—समुद्राणां, वेलावनानि—तीरस्थवनभागाः, तेषां वलयं—मण्डलं, तस्मिन् वसन्तीति तथोक्तैः। दूतमण्डलैः,—वार्त्तावहैः, उपास्यमानम्—आश्रीयमाणम्।

(२२१) अत एव सर्वेति।—सर्वासां प्रजानां निर्म्माणभूमिं,—सृष्टिस्थानमिव। प्रजापतीनां—स्रष्टृणाम्, अत्रैव स्थिता प्रजापतयो यदि न सृजेयुः, तदा कथं सर्वे एव पदार्थाः कारणभूता इव तत्र तिष्ठेरन्? इति भावः।

(२२२) लोकेति।—लोकानां—स्वर्गमर्त्यपातालानां, त्रयं, तस्य सारोच्चयः,—श्रेष्ठराशिः, तेन रचितम्। लोकं—जगत्।

(२२३) महेति।—महाभारतशतैरपि—असङ्ख्यमहाभारतमहाकाव्यैरपि। अकथनीयेति।—न कथनीयः,—अनिर्वचनीय इति भावः, समृद्धीनां—सम्पदां, सम्भारः,—सञ्चयः यस्य तथोक्तमित्यर्थः, महाभारतशतैरपि अस्य द्रव्यसमुच्चवर्णना कर्त्तुं न शक्यते, तेषामनन्तत्वादिति तात्पर्यम्। अत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तद्वाचकस्य इवादेरदर्शनात्, परन्तु वाच्योत्प्रेक्षाप्रस्तावे तदुपवर्णनस्यैवोचितत्वेन प्रक्रान्तक्रमस्योल्लङ्घनात् भग्नप्रक्रमताख्यदोष उन्नेयः।

(२२४) कृतयुगसहस्रैरिव—बहुतरसत्ययुगैरिव इत्यर्थः। कल्पितेति।—कल्पितः,—रचितः, अधिष्ठित इति यावत्, सन्निवेशः,—स्थानं यस्य तथाभूतम् अनवममिति भावः।

(२२५) स्वर्गार्बुदैरिव—स्वर्गाणाम् अर्बुदैरिव—दशकोटिभिरिव दशकोटिसङ्ख्यकैः स्वर्गैरिव इत्यर्थः, विहितम्—अर्पितं, कृतमित्यर्थः, रामणीयकं—रम्यत्वं यस्य तथाभूतम्।

(२२६) राजेति।—राज्ञः लक्ष्मीकोटयः ताभिरिव, यद्वा,—राजलक्ष्मीणां—राजश्रीणां, कोटिभिरिव—लक्षशतैरिव, (इह तु अर्बुद कोटिशब्दौ बहुसङ्ख्योपलक्षणार्थौ बोद्धव्यौ) कृतपरिग्रहं—कृताश्रयम्। ["अगात्" इत्यत्र "अगमत्" इति पाठान्तरम्]।

(२२७) अभ्यजायत च अस्य जातविस्मयस्य मनसि,—"कथमिव इदमियत्प्रमाणं प्राणिजातं जनयतां प्रजासृजां न आसीत् महाभूतानां वा परिक्षयः? परमाणूनां वा परिच्छेदः? कालस्य वा अन्तः? आयुषो वा व्युपरमः? आकृतीनां वा परिसमाप्तिः?" इति। मेखलकस्तु दूरादेव द्वारपाललोकेन (२२८) प्रत्यभिज्ञायमानः "तिष्ठतु तावत् क्षणमात्रम् अत्रैव पुण्यभाक्" इति तम् अभिधाय अप्रतिहतः पुरं प्राविशत्।

अथ स मुहूर्त्तादिव (२२९) प्रांशुना, कर्णिकारगौरेण, (२३०) वीध्रकञ्चुकच्छन्नवपुषा, (२३१) समुन्मिषन्माणिक्य-

(२२७) अभ्यजायत—उदपद्यत, ["अभ्यजायत" इत्यत्र "अभवत्" इति पाठान्तरम्]। अस्य—बाणस्य। प्राणिजातं—जीवसङ्घम्। प्रजासृजां—प्रजापतीनाम्। महाभूतानां—क्षितितेजोमरुद्वायूनां, सृष्ट्युपादानकारणभूतानामिति भाव। परिच्छेद,—इयत्तयाऽवधारणम्। व्युपरम,—शेष। परिसमाप्ति,—निःशेषरूपेण व्यय।

(२२८) प्रत्यभिज्ञायमान,—सोऽयमिति अवगम्यमान। पुण्यभाक्—सौभाग्यवान्, भवानिति शेष। ["पुण्यभाक्" इत्यत्र "पुण्यभागी" इति पाठान्तरम्। विदुषि अस्मिन् किमर्दव्यवच्छाशङ्कापरिहारार्थं पुण्यभागित्युक्तम्]। तं—बाणम्। अप्रतिहत,—अनिवारित। पुरं—राजभवनम्। ["पुरम्" इत्यत्र "पुर" इति पाठे,—भवनानीत्यर्थ]।

(२२९) "अथ" इत्यादौ "पुरुषेण अनुगम्यमानो निर्गत्य प्रतीक्षत" इत्युत्तरे बान्वय। पुरप्रवेशानन्तर विषयान्तरवर्णनाभावात् मुहूर्त्तादिव इत्यनेन कियत्कालक्षेप मङ्गला समनन्तरमेव सन्देशहरस्य प्रत्यागमनेन पुरुषानुगतत्वेन चास्य विशिष्ट समादर एव प्रदर्शित इति प्रतीयते। "प्रांशुना" इत्यादीनि "पुरुषेण" इत्यस्य विशेषणानि। प्रांशुना—उन्नतकायेन। कर्णिकार—तराख्यकुसुमं, तद्वत गौर,—हरिद्राभ तेन।

(२३०) वीध्रेति।—वीध्रेण—निर्मलेन, विशदेन इत्यर्थ, ('वीध्रन्तु विमलात्मकम्' इत्यमर) कञ्चुकेन—वर्म्मणा, छन्नम—आवृत, वपु,—शरीर यस्य तथाभूतेन।

(२३१) समुन्मिषदिति।—समुन्मिषत्—सम्यक् दीप्यमान, यत् माणिक्य-

पदकबन्धबन्धुरशस्तबन्धकृशावलग्नेन, (२३२) हिमशैलशिला-विशालवक्षसा, (२३३) हरवृषककुदकूटविकटांसतटेन, (२३४) उरसा चपलहृषीकहरिणकुलसंयमनपाशमिव हारं बिभ्रता, (२३५) "कथयत यदि सोमवंशसम्भवः सूर्यवंशसम्भवो वा भूपतिरभूदेवंविधः" इति प्रष्टुमानीताभ्यां सोमसूर्याभ्यामिव श्रवणगताभ्यां मणिकुण्डलाभ्यां समुद्भासमानेन, (२३६) वहद्-वदनलावण्यविसरवेणिकाक्षिप्यमाणे अधिकारगौरवाहीय-

पदकः—मणिमयः राजाधिकारचिह्नं तस्य बन्धेन—ग्रहणेन इति यावत् बन्धुरम्—उन्नतानतं ("बन्धुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः) यत् शस्त्रं—स्वर्णपट्टिका काञ्चननिर्मितं कटिसूत्रमिति यावत् तस्य बन्धेन—स्थापनेन कृशः—क्षीणम् अवलग्नः—मध्यः यस्य तेन, ("मध्यमं चावलग्नञ्च मध्योऽस्त्री" इत्यमरः)।

(२३२) हिमेति।—हिमशैलः,—हिमाद्रिः तस्य शिलावत् विशालं—प्रशस्तं, वक्षः यस्य तेन।

(२३३) हरेति।—हरस्य वृषः तस्य ककुदः—स्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डविशेषः, "कुँज" इति वङ्गीयैराख्यातः ("वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) तस्य कूटं—शिखरं, तद्वत् विकटः—समुन्नत इत्यर्थः, अंसतटः,—स्कन्धदेशः यस्य तेन।

(२३४) उरसा—वक्षसा। चपलेति।—चपलानि—चञ्चलानि, हृषीकाणि—इन्द्रियाणि एकादशसंख्यकानीति भावः ("हृषीकं विषयीन्द्रियम्" इत्यमरः) हरिणकुलानि इव—मृगयूथानि इव, तेषां संयमनाय—बन्धनाय पाशः—रज्जुः तमिव हारं बिभ्रता—दधानेन, [एतेनास्य जितेन्द्रियत्वं गम्यते]।

(२३५) कथयतेति—कीर्तयत युवामिति शेषः। सोमवंशसम्भवः—चन्द्रवंशोत्पन्नः। एवंविधः—एतत्सदृशः श्रीहर्षदेवसदृशः इति भावः। आनीताभ्यामिति।—अत्र आनयने तस्य प्रभविष्णुता ध्वन्यते। सोमसूर्याभ्यामिव—चन्द्ररविभ्यामिव। श्रवणगताभ्यां—कर्णधृताभ्याम्। यः प्रष्टुमानीयते स श्रवणान्तिकं गच्छति। समुद्भासमानेन—विराजमानेन।

(२३६) वहदिति।—वहता—प्रसरता ["वहद्वदन—" इत्यत्र "बृहद्वदन—" इति पाठः,—बृहतां—महताम्, अत्युत्कर्षवतामित्यर्थः] वदनलावण्यानां—मुख-प्रभाणां, विसरः—विस्तार एव वेणिका—स्रोतः, नदीप्रवाह इति यावत् तया क्षिप्यमाणा,—निराक्रियमाणा, ताड्यमाना इत्यर्थः ते, किन्तु अधिकारस्य—

हरिद्रैश्च, तित्तिरिकल्माषैश्च, (२४२) पञ्चभद्रैश्च, मल्लिकाक्षैश्च, कृत्तिकापिञ्जरैश्च, (२४३) आयतनिर्मांसमुखैः, अतुल्कट-कर्णकोशैः, सुवृत्तश्लक्ष्णसुघटितघण्टिकाबन्धैः, (२४४) यूपानुपूर्वीवक्रायतोदग्रग्रीवैः, (२४५) उपचयखयत्स्कन्धसन्धिभि,

पिङ्गलैः। हरिद्रै,—हरिद्वर्णैः, घासवर्णैरित्यर्थः। तित्तिरिकल्माषै,—तित्तिरि,—पक्षिविशेष, तद्वत् कल्माषा,—विचित्रवर्णा तैः, ("चित्र किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमर)।

(२४२) पञ्चभद्रै,—पञ्चसु अङ्गेषु, मुखसहितेषु शफेषु चतुर्षु इति भाव, भद्रा,—श्वेता इति पञ्चभद्रा ते, उक्तञ्च,—"सिताश्च यस्य वाजिन शफा समस्तकं मुखम्। स पञ्चभद्रनामको नृपस्य राज्यसौख्यद ॥" इति। मल्लिकाक्षै,—"धृष्णु स्निग्धा समा चैव मल्लिकाकुसुमप्रभा। राजी यस्य तु पर्यन्ते परितश्चैव तु लोचने॥ स हयो मल्लिकाक्षस्तु दृष्टिपर्यन्ततारक ॥" इत्युक्तलक्षणै। कृत्तिकापिञ्जरै,—"तारकाकर्दमकल्पानेकबिन्दुकलापितवच। कृत्तिकापिञ्जरा—" इत्युक्तलक्षणै।

(२४३) आयतेति।—आयतानि—दीर्घाणि, निर्मांसानि—प्रायेणास्थिमयानीति भाव, मुखानि येषा तथोक्तै, उक्तञ्च तल्लक्षण,—"मुख तन्वायतनत चतुरस्र समाहितम्। चक्षु चैवोपदिष्टञ्च परिपूर्णञ्च गम्यते ॥" इति। लक्षणेनाप्युक्त,"—उच्चा अतुङ्गश्च स्निग्ध समाहिराग चक्षुष्ण—" इति। अनुत्कटकर्णकोशै,—अनुत्कट,—खर्व्व ह्रस्व, कर्ण,—श्रवणेन्द्रिय, कोश,—मध्यञ्च, यद्वा,—कर्णकोश,—श्रवणाग्र येषा तै। सुवृत्तेति।—सुवृत्त,—सुवर्तुल, श्लक्ष्ण,—चिक्कण, सुघटित,—सुनिश्चित, घण्टिका—क्षुद्रघण्टा, बध्यतेऽनेनेति घण्टिकाबन्ध,—शिरसो ग्रीवायाश्च मध्यभाग, निगाल इत्यर्थ येषा तथोक्तै। तादृशनिगालवत्त्वञ्चाश्वाना शुभसूचकम् उक्तम, यथा,—"ग्रीवाशिरोऽन्तरश्लिष्टो दीर्घवृत्त समाहित। नीवर्ता नातिलो नातिदुर्नीडोऽतिविधानत ॥ सुदिग्धोऽनुपदिग्धश्च निगालो गदित शुभ ॥" इति।

(२४४) यूपेति।—यूप,—यज्ञीयपशुबन्धनकाष्ठभेद तस्येवानुपूर्वीम—आनुरूप्यमित्यर्थ, तया वक्रा आयता—दीर्घा, उदग्रा—उन्नता च, ग्रीवा येषा ते, तदुक्त,—"ग्रीवा भुजङ्गिनो वृत्ता दीर्घा च सुसमाहिता। गले बद्धा विदीर्णा तथा शिरसि योजिता॥ निगाले एव निर्मांसा मृदी साकुञ्चिता भवेत। स्निग्धमाल्यवद्धा च तुरगस्य प्रशस्यते ॥" इति।

(२४५) उपचयेति।—उपचयेन श्वयन्—स्फीतता गच्छन्, स्कन्धसन्धिर्येषां

(२४६) निर्भुग्नोरःस्थले, (२४७) अस्थूलप्रगुणप्रहतैः, (२४८) लौहपीठकठिनखुरमण्डलैः, (२४९) अतिजवत्रुटनभयात् अनिर्मितान्त्राणीव उदराणि वृत्तानि धारयद्भिः, (२५०) उद्यद्द्रौणीविभज्यमानपृथुजघनैः, (२५१) जगतीदोलायमानबालपल्लवैः, कथमपि (२५२) उभयतो निखातदृढभूरिपाशसंयमननियन्त्रितैः,

तैः, तदुक्तं,—"स्कन्ध सुपरिपूर्णं स्यात् व्यक्तमांस पृथुत्रिक। मृदुमांसाङ्कुचश्लिष्ट स्थिरमांसश्च पूरित ॥" इति।

(२४६) निर्भुग्नेति।—निर्भुग्न—स्थूलतया बहिर्निर्गतम्, अथवा रोगादिना कुटिलीकृत उर स्थल—वक्षःस्थल येषां तैः, उक्तञ्च,—"स्थूलास्थि महदच्छिद्रं पृथुलं यस्य निर्बलि। उर ईदृक् प्रशंसन्ति स्थूलक्रोडं महत्तरम् ॥" इति।

(२४७) अस्थूलेति।—अस्थूला—स्वल्पमांसेत्यर्थः, प्रगुणा—ऋजु, प्रहता—जङ्घा येषां तैः, ("जङ्घा तु प्रहृता" इत्यमरः) उक्तञ्च,—"जङ्घे वृत्ते दीर्घे निर्मांसे पूजिते निगूढशिरे" इति।

(२४८) लौहेति।—लौहपीठवत् कठिन खुरमण्डलं—वृत्ताकारखुरचतुष्टयं येषां तैः, तदुक्तं,—"खुराग्रास्ते वृत्ताश्च कृष्णाश्च सुदृढा घना" इति।

(२४९) अतिजवेति।—अतिजवेन—अतिवेगेन यत् त्रुटन—छेद, तस्मात् भयं तस्मात् हेतो, अनिर्मितानि अन्त्राणि—नाडीविशेषा येषु तथोक्तानि इव, वृत्तानि—वर्त्तुलानि, उदराणि धारयद्भि, तथा चोक्तम्,—"उदर वृत्तमगुरु स्तनांशोपचित तथा। अच्छिद्रदृस्वकृताच्चसमकुक्षि च पूजितम् ॥" इति।

(२५०) उद्यदिति।—उद्यती—उदयमधिगच्छन्ती, द्रौणी—वाजिना शोभाविशेष, तया विभज्यमानानि—व्यक्तीक्रियमाणानि, पृथूनि जघनानि—कटिपुरोभागा येषां तैः, तदुक्त,—"पृष्ठोरःकटिपार्श्वस्थ मांसोत्कर्षविनिर्मिता। द्रौणिकेति प्रशंसन्ति शोभा वाजिनि पञ्चमी ॥" इति।

(२५१) जगतीति।—जगत्या—भूमौ, दोलायमाना बाला,—पुच्छलोमानि, पल्लवा इव येषां तैः।

(२५२) उभयत इति।—उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोः, निखात,—प्रोत, मन्दुराकाष्ठनिगडादिनि भाव, दृढ,—कठिन, भूरि,—प्रभूत, पाश,—रज्जु, तेन संयमन—बन्धन तेन नियन्त्रिता,—निरुद्धा तैः।

(२५३) अनायतैरपि पश्चात् पादप्रसारितैकाङ्घ्रिभिः आयतनैरिव उपलक्ष्यमाणैः, (२५४) बहुगुणग्रथितग्रीवागण्डके, आमीललोचनैः, (२५५) दूर्वारसश्यामलफेनलवशबलान् दशनगृहीतमुक्तान् फरफरितलवः कण्डूयः प्रतीकान् प्रचालयद्भिः, (२५६) मानसंवलितवालधिभिः, (२५७) एकशफविश्रान्तिस्तम्भशिथिलितजघनार्धैः, निद्रया प्रध्यायद्भिः, (२५८) स्खलितहुङ्कारमन्दमन्दमन्द्रायमाणैश्च, (२५९) ताडितखुरधरणिरणित

(२५३) अनायतैरिति—पाश्वस्थितत्वात् अविस्तृतावयवैरपि इत्यर्थः, ["अनायतैरपि" इत्यत्र "आयतैरपि" इति पाठे,—दीर्घैरपि इत्यर्थः] पश्चात् पादप्रसारित,—विस्तारित, एक अङ्घ्रि,—पाद येषां तैः, अत एव आयतनैरिव—अतिदीर्घकायैरिव, उपलक्ष्यमाणैः,—दृश्यमानैः ।

(२५४) बहुगुणेति ।—बहुगुणे,—अनेकावृत्ते, गुणे ग्रथित,—गुम्फित, ग्रीवासु गण्डक,—भूषणविशेष येषां तैः । आमीललोचनैः,—ईषन्निमीलितनेत्रैः । ["आमीललोचनैः" इति पाठे —आमील—ईषन्मुद्रिते लोचने येषां तैः]।

(२५५) दूर्वेति ।—दूर्वारसवत् श्यामला ये फेनलवा,—फेनबिन्दव, तैः शबलान्—चित्रितान् दशनैः, दन्तैः, गृहीता —आदौ धृता, पश्चात् मुक्ता,—त्यक्ता तान्, फरफरिता,—पुनः पुनरीषत्कम्पिता, लव येषां तान्, कण्डूयः,—कण्डूतिशालिनः, प्रतीकान्—अङ्गानि, ["अङ्ग प्रतीकोऽवयवोऽपघन" इत्यमरः] प्रचालयद्भिः, कम्पयद्भिः ।

(२५६) मानसेति ।—मानसं—मन्दं यथा तथा, वलिता,—चालिता, कम्पिता इत्यर्थः, वालधय,—पुच्छलोमानि येषां तैः ।

(२५७) एकशफेति ।—एकेन शफेन—खुरेण, या विश्रान्ति,—स्थितिरिति यावत्, तया स्तम्भे—पक्ष्म, शिथिलिते— लघूभूत इत्यर्थः जघनार्धे येषां तैः । प्रध्यायद्भिः —प्रकर्षेण चिन्तयद्भिः । ["प्रध्यायद्भिः" इत्यत्र "प्रध्यायद्भिश्च" इति पाठान्तरम्]।

(२५८) स्खलितेति ।—स्खलितेन—अर्द्धोच्चरितेनेति यावत् हुङ्कारेण मन्दं मन्दं यथा तथा मन्द्रायमाणैः —नदद्भिः ।

(२५९) ताडितेति ।—ताडिता—प्रहता, पादेन इति भावः, या खुरधरणि,

मुखरशिखरखुरलिखितक्ष्मातलैः, घासमभिलषद्भिश्च, (२६०) प्रकीर्य्यमाणयवसग्रासरसमत्सरोद्भूतक्षोभैश्च, (२६१) प्रकुपित-चण्डचण्डालहुङ्कारकातरतरतरलतारकैश्च (२६२) कुङ्कुम-प्रमृष्टिपिञ्जराङ्गतया सततसन्निहितनीराजनानलरक्ष्यमाणैरिव उपरि विततवितानैः, (२६३) पुरः पूजिताभिमतदेवतैः, भूपालवल्लभैः तुरङ्गैः आचितां मन्दुरां विलोकयन्, (२६४) कुतूहलाक्षिप्तहृदय किञ्चित् अन्तरम् अतिक्रान्तो हस्तवामेन

—खुराघकाष्ठपट्टाच्छादिता भूः, तस्या रणितम्—शब्देन, मुखर—सशब्दमित्यर्थः, शिखरम्—अग्रं येषां तादृशाः, ये खुराः, तैः लिखितं—कुट्टितं, क्ष्मातलं—भूतलं यैः तथाविधैः।

(२६०) प्रकीर्य्यमाणेति।—प्रकीर्य्यमाणे,—प्रक्षिप्यमाणे, ये यवसग्रास,—घासकवल, तस्य रसे—स्वादे यो मत्सरः,—अन्यतुरगान् प्रति विद्वेषः, अन्यः कोऽपि तद्ग्रासं नास्वादयत्विति धियेति भावः तेन उद्भूतः,—जनितः क्षोभः,—अधैर्य्यमित्यर्थः येषां तैः।

(२६१) प्रकुपितेति।—प्रकुपितः,—क्रुद्धः अत एव चण्डः—उग्रः, यः चण्डालः,—अश्वपाल इति यावत् तस्य हुङ्कारेण कातरतराः—अतिदीनाः, तरलाः,—चञ्चलाः, तारकाः,—कनीनिकाः येषां तैः।

(२६२) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन प्रमृष्टिः,—प्रमार्ज्जनं, तेन पिञ्जराणि—पिङ्गलानि अङ्गानि येषां तद्भावः तत्ता तया हेतुना। सततेति।—सततं—निरन्तरं, सन्निहितेन—संसक्तेन इत्यर्थः, नीराजनानलेन—"यावाशो वाजिनां नीराजनां क्रियते" इति शास्त्रात् नीराजनाग्निना रक्ष्यमाणैः तैरिव। उपरीति।—उपरि—ऊर्द्धं, विततः,—विस्तृतः वितानः,—उल्लोचः येषां तैः।

(२६३) पुर इति।—पुरः—अग्रतः, पूजिता—अर्चिता, अभिमता—अभीष्टा, देवता येषां तैः। ["देवतैः" इत्यत्र "दैवतैः" इति पाठान्तरम्]। भूपालवल्लभैः—राजप्रियैः। आचितां—व्याप्ताम् ["आचिताम्" इत्यत्र "आरचिताम्" इति पाठे,—शोभितामित्यर्थः]। मन्दुराम्—अश्वशालां, ("वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः)। विलोकयन्—पश्यन्।

(२६४) कुतूहलेति।—कुतूहलेन—औत्सुक्येन, आक्षिप्तम्—आकृष्टं, हृदयं यस्य तथाभूतः। अतिक्रान्तः,—गतः। हस्तवामेन—हस्तस्य वामभागेन इत्यर्थः।

अत्युच्चतया निरवकाशमिव आकाशं कुर्वाणं, महता कदलीवनेन (२६५) परिक्षिप्तपर्य्यन्तं, (२६६) सर्व्वतो मधुकरमयीभिः मदस्रुतिभिः नदीभिरिव आपतन्तीभिः आपूर्य्यमाणम्, (२६७) आशामुखविसर्पिणा बकुलवनानामिव विकसताम् आमोदेन लिम्पन्तं घ्राणेन्द्रियं,दूरात् अव्यक्तम् इभधिष्ण्यागारम् अपश्यत्; अपृच्छच्च, —"अत्र देवः किं करोति?" इति। (२६८) असौ अकथयत्, —"एष खलु देवस्य उपवाह्यः, बाह्यं हृदयं, जात्यन्तरित आत्मा, बहिश्चराः प्राणाः, (२६९) विक्रमक्रीडासुहृत्, दर्पशात

[हस्तवामपश्ची भाष्यकृता वामहस्तभाग इत्यर्थः]। अत्युच्चतया—अत्युन्नततया, निरवकाशमिव—अवकाशशून्यमिव, अभङ्गमिति भावः।

(२६५) परिक्षिप्तपर्य्यन्तं—वेष्टितप्रान्तम्।

(२६६) मधुकरमयीभिः,—भृङ्गव्याप्ताभिः, मदस्रुतिभिः,—हस्तिनां दानवारिभिः स्रवैरित्यर्थः। आपतन्तीभिः—आवहन्तीभिः।

(२६७) आशामुखविसर्पिणा—दिङ्मुखविस्तारिणा, सर्व्वत्र प्रसृतेनेत्यर्थः। बकुलेत्यादिना प्राशस्त्यमेव द्योतयति, तदुक्तं,—"मालतीमुक्तपुन्नागबकुलोपमसौरभम्। दानं पिष्टाम्बुसदृशं मुखच्छेदे तु शीतलम्॥" इति श्लैष्मिकदानलक्षणम्, एवञ्च प्रकोपसमयेऽपि तथाविधमदवर्णनेन श्लेष्मप्रकृतित्वं प्रकटयति —"श्लेष्मप्रकृतिकः श्रेष्ठः भद्रजातिस्तथैव च" इति च शास्त्रकृता दर्शितम्। विकसतां—सम्फुटताम्। आमोदेन—सौरभेण, लिम्पन्तं—पूरयन्तम्। इभधिष्ण्यागारम् इभानां—हस्तिनां, धिष्ण्यागारम्—अवस्थानगृहम्, गजबन्धनशालामित्यर्थः। ("धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ" इत्यमरः)।

(२६८) असौ—दौवारिकः। उपवाह्यः,—क्रीडाहस्ती, ["उपवाह्य" इत्यत्र "औपवाह्य" इति पाठेऽपि स एवार्थः। करिषु केचन मन्दाख्याः केचिच्च भद्रजातीया द्विविधस्वभावा भवन्ति। अस्य च यद्यपि वक्ष्यमाणेन "विक्रमक्रीडासुहृत्" इत्यनेन "दर्पशात इति यथार्थनामा वारणपतिः" इत्यनेन च मन्दाख्यत्वमेवोक्तं, तथाऽपि "उपवाह्य" इति कथनेन अर्थद्वयेऽपि औचित्यात् भद्रजातीयत्वमपीति निर्णीयते। बाह्यं—बहिश्चरम्। जात्यन्तरित,—अन्यां जातिं गतः, हस्तिजन्म प्राप्त इत्यर्थः। बहिश्चराः,—बाह्याः।

(२६९) विक्रमेति।—विक्रम एव क्रीडा, तस्यां सुहृत्—सहायः। दर्पशातः,

इति यथार्थनामा वारणपतिः। तस्य अवस्थानमण्डपोऽयं महान् दृश्यते" इति। (२७०) स तम् अवादीत्,—"भद्र! श्रूयते दर्पशातः। यदि एवम् अदोषो वा, पश्यामि तावत् वारणेन्द्रमेव; अतोऽर्हसि माम् अत्र प्रापयितुम्, (२७१) अतिपरवान् अस्मि कुतूहलेन" इति। सोऽभाषत,—"भवतु एवम्, आगच्छतु भवान्। को दोषः? पश्यतु तावत् वारणेन्द्रम्" इति।

(२७२) गत्वा च तं प्रदेशं दूरात् एव गम्भीरगलगर्जितार्जितैः वियति चातककदम्बकैः भुवि च भवननीलकण्ठकुलैः कलकेकाकलकलमुखरमुखैः क्रियमाणकलकोलाहलं, (२७३) विकचकदम्बसंवादिमदसुरासौरभभरितभुवनं,

—दर्पम्—अहङ्कारं, शृणोमिति शेषः, शातयति—नाशयति तथोक्तः। यथार्थनामा—अन्वर्थनामा, आगुणा दर्पशातनादिति भावः। वारणपतिः,—गजेन्द्रः। तस्य—वारणपतेः, अवस्थानमण्डपः,—वासगृहम्।

(२७०) स,—बाणः। तं—दौवारिकम्। यदि एवं—दर्पशात इति यथार्थनामेति भावः अदोषो वा—दर्शने दोषो न भवति वा। अत्र—वारणपतेः स्थाने प्रापयितुं—नेतुम्।

(२७१) अतिपरवान्—अतिशयेन पराधीनः। कुतूहलेन—वारणपतेर्दर्शनौत्सुक्येन। सः,—दौवारिकः।

(२७२) "गत्वा" इत्यादौ "दर्पशातमपश्यत्" इत्युत्तरेणान्वयः। तमेव विशिनष्टि, गम्भीरेत्यादिभिः।—गम्भीरेण—गभीरेण, गलगर्जितेन—कण्ठनिनादेन, बृंहितेनेति यावत्, अर्जितानि—उपस्थापितानि मेघगर्जनशङ्कोत्पादनादिति भावः तैः। ["गर्जितार्जितैः" इत्यत्र "गर्जितोर्जितैः" इति पाठे—गर्जितेन—बृंहितेन इत्यर्थः, ऊर्जितानि—प्रवृद्धानि, अनेकशस्तथा समुपस्थितानीत्यर्थः तैः]। वियति—आकाशे। चातकानां कदम्बकानि—सङ्घाः तैः। भुवि—भूतले, भवननीलकण्ठकुलैः,—गृहमयूरवृन्दैः, कलाः,—मधुरास्फुटाः, केकाः,—मयूरवाचः, तासां कलकलेन—कोलाहलेन, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि येषां तैः, क्रियमाणः कलः,—मधुरास्फुटः कोलाहलः यत्र तथोक्तम्।

(२७३) विकचेति।—विकचानां—प्रस्फुटानां, कदम्बानां—नीपवृक्षाणां,

(२७४) कायवन्तमिव अकालमेघकालम्, (२७५) अविरलमधुबिन्दुपिङ्गलपद्मजालकितां सरसीमिव अभ्यवगाढां दशां चतुर्थीम् उत्सृजन्तम्, (२७६) अनवरतम् अवतंसशङ्खैः आमन्द्रकर्णतालदुन्दुभिध्वनिभिः पञ्चमीप्रवेशमङ्गलारम्भमिव गायन्तम्, (२७७) अविरतचलनचित्रत्रिपदीललितलास्यलयैः

सवादिना—अनुकारिणा, मद,—दान वारि, स एव सुरा—मद्य, तस्याः सौरभेण—सुगन्धेन भरित—पूरितं, भुवनं येन तथोक्तम्।

(२७४) कायवन्तमिव—मूर्तिमन्तमिव, अकालमेघकालम्—असमयमेघसमयम्। चातकमदमक नीलकण्ठकुल विकचकदम्बसौरभादियुक्तत्वेन नवजलधरश्यामलत्वेन च तस्य मेघकालत्वेनोत्प्रेक्षा।

(२७५) अविरलेति।—अविरला,—घनाः, ये मधुबिन्दव,—मदवारिकणा, तैः, अन्यत्र—मधुबिन्दव,—माक्षिककणा, तैः पिङ्गल—पिङ्ग, पद्मानां—पद्माकाराणां, पद्मं,—तदाख्यकुसुमानाञ्च, जालक—समूह जातमस्यामिति तथोक्ताम्, ["इतोऽस्य जाते" (वा०) इतीतच् प्रत्यय] "पद्मक बिन्दुजाल स्यात गावक करिणां शिति", यथा,—"पद्मकलितकरस्थानी बिन्दुभिश्च कचैस्तथा। खड्गिताङ्गसुधाराभ भाव प्रतिकरः करी॥" इत्युक्तम्, अत एव सरसीमिव—कमलाकरमिव अभ्यवगाढा—परिणता, चतुर्थीं दशां—मदावस्थां निश्चतदान वारिलक्षणात परिणतगजानां शरीर सच्छिद्रमारक्तञ्च भवतीति अत एव "चतुर्थीमवगाढाया लेखाबिन्दुभिराचित" इत्युक्तम्। उत्सृजन्त—त्यजन्त, मदसाविणा हस्तिना प्रथमं शरीरास्थैर्यसम्पादको मदस्रावारम्भ प्रथमावस्था, ततोऽनवरतस्रावो द्वितीयावस्था, तदनु मदवारिणाम् अङ्गेषु क्रमशो गाढता जायते सा तृतीयावस्था तदनन्तरम अङ्गेषु पद्माकाराणि मदबिन्दुजालानि बध्यन्ते सा चतुर्थी अवस्थेति बोध्यम्।

(२७६) अनवरतम्—अविरतम आमन्द्रा,—ईषद्गम्भीरा, कर्णतालस्य—नियतसञ्चालितश्रवणस्य, दुन्दुभेरिव ध्वनय,—शब्दा तै, तथा अवतंसशङ्खै—कर्णभूषणीकृतशङ्खै, पञ्चमी, दशेति भाव स्वस्थ्यदशेति यावत, तस्या प्रवेश तस्मिन मङ्गलारम्भ—मङ्गलसूचनारम्भसङ्गीतमित्यर्थं तमिव गायन्त—सङ्गीतयन्तम्।

(२७७) अविरतेति।—अविरतेन—अविश्रान्तेन चलनेन—चालनेनेत्यर्थः, चित्रा—सुदृश्या, या त्रिपदी—पादबन्धनी, एकपदी विशेषेण पादत्रयावस्थितिर्वा, तस्याः ललित,—सुन्दर मनोज्ञमित्यर्थः, यत लास्य—नृत्य, तस्य लया,—वाद्याद्येकतानताः

दोलायमानदीर्घदेहाभोगतया मेदिनीविदलनभयेन भारमिव लघयन्तं, (२७८) दिग्भित्तितटेषु कायमिव कण्डूयमानम्, (२७९) आहवाय उदस्तहस्ततया दिग्वारणानिव आह्वयमानं, (२८०) ब्रह्मस्तम्भमिव स्थूलनिशितदन्तेन करपत्रेण पाटयन्तम्, (२८१) अमान्तं भुवनाभ्यन्तरे वहिः इव निर्गन्तुम् ईहमानं, सर्वतः (२८२) सरसकिसलयल्लतालासिभिः लेशिकैः चिरपरिचयोपचितैः घनैरिव विचित्रसशैवलविसविसरशबलसलिलैः सरोभिरिव च आधोरणैः आधीयमान-

---

ते। दोलायमानेति।—दोलायमान,—पुरत पश्चाच्चानिश प्रेङ्खन्,दीर्घ,—महान देहस्य आभोग,—विस्तार यस्य तद्भाव तत्ता तया हेतुना। मेदिनीति।—मेदिन्या,—पृथिव्या, विदलन—विदारणमित्यर्थ,तस्मात् यत् भय तेन भारमिव लघयन्त—लघूकुर्व्वन्तमित्यर्थ।

(२७८) दिग्गिति।—दिगेव भित्ति,—कुड्य, तस्या तटा,—आभोगा तेषु। कायमिव—अङ्गमिव कण्डूयमान—घर्षन्तमित्यर्थ।

(२७९) आहवाय—सङ्ग्रामाय। उदस्त,—उत्क्षिप्त, हस्त—शुण्ड येन, ("हस्त करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च" इति मेदिनी) तस्य भाव तत्ता तया हेतुना, दिग्वारणान—दिग्गजान्, आह्वयमानमिव—स्पर्द्धया आकारयन्तमिव। [अत्र ह्वयते युद्धार्थं स्पर्द्धापूर्व्वकाह्वानार्थबोधकत्वेन आत्मनेपदम]।

(२८०) ब्रह्मस्तम्भ—ब्रह्माण्ड, स्थूल निशित,—तीक्ष्ण, दन्त तेन, करपत्रेण—क्रकचेन, पाटयन्तमिव—दारयन्तमिव, करपत्रमपि स्थूलनिशितदन्त भवति, स्थाणुस्तम्भञ्च भेदयति।

(२८१) भुवनाभ्यन्तरे अमान्त—पर्य्याप्तमलभमानम, अतिविशालतया वर्त्तितुमशक्नुवन्तमित्यर्थ, अत एव वहि,—भुवनाभ्यन्तरात बाह्यदेशे, निर्गन्तुम ईहमानमिव—चेष्टमानमिव।

(२८२) सरसा,—रसयुक्ता किसलया,—पल्लवा येषां, तथाविधा या लता,—प्रतत्य, तानि लसन्ति—राजन्तीति तथोक्ते, लेशिकै,—घासिकै, चिरपरिचयेन—चिरानुगत्या, उपचितै,—समाहृतै, घनैरिव—मेघैरिव। विचित्रेति।—विचित्राणि—अर्पितानि, सशैवलाना विसाना—मृणालानां, विसरेण—विस्तरेण, शबलानि—मिश्राणि, सलिलानि ये, तथाभूते। आधोरणै,—हस्तिपालै,("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा

निदाघसमयसमुचितोपचारानन्दम्, अपि च (२८३) प्रतिगज दानपवनादानदूरोच्छ्रितेन अनेकसमरविजयगणनालेखाभिरिव वलिवलयराजिभि तनीयसीभि तरङ्गितोदरेण अतिस्थवीयसा हस्तार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव सकल सकुलशैलसमुद्रद्वीपकानन ककुभा चक्रवालम्, (२८४) एक करान्तरार्पितेन उत्पलाशेन कदलीदण्डेन अन्तर्गतशीकरसिच्यमानमूल, मुक्तापल्लवमिव अपर लीलाऽवलम्बिना मृणालजालकेन समररसोच्च रोमाञ्चकण्टकितमिव दन्तकाण्ड वहन्त, (२८५) विसर्पन्त्या च दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या सर क्रोडासादितानीव कुमुद

निशादिन" इत्यमर)। आधीयमान —उत्पाद्यमान, निदाघसमयस्य—ग्रीष्मकालस्य समुचितेन—उपयुक्तेन उपचारेण—परिचर्यया आनन्द —सन्तोष यस्य तम्।

(२८३) प्रतिगजेति।—प्रतिगजाना—प्रतिद्वन्द्विहस्तिना दानपवनस्य—मद सौरभवाहिनो मरुत इत्यर्थ आदानेन—ग्रहणेन आघ्राणेनेत्यर्थ दूर यथा तथा उच्छ्रित —उद्धृत तेन तेषा जिगीषयेति भाव। अनेकेति।—अनेकेषा—बहूना समराणा—सङ्ग्रामाणा विजया तेषा गणना—सङ्ख्यान तस्या लेखाभिरिव— लिपिभिरिव वलिवलयराजिभि —वलयाकारवलिश्रेणीभि तनीयसीभि —अत सूक्ष्माभिरित्यर्थ। तरङ्गित—भङ्गिमत उदरम—अभ्यन्तरभाग यस्य तथोक्तेन अति स्थवीयसा—अतिस्थूलेन, हस्तार्गलदण्डेन शुण्डरूपार्गलदण्डेन अर्गलयन्तमिव—निरुन्धन्त- मिव। ककुभा चक्रवाल—दिङ्मण्डलम्।

(२८४) एक दन्तकाण्डमित्यन्वय। करान्तरार्पितेन करस्य—शुण्डस्य अन्तरे—मध्ये अर्पित —दत्त आघोरणेनेति भाव तेन उत्पलाशेन—उद्धृत पत्रेण कदलीदण्डेन—रम्भास्तम्भेन हेतुना अन्तर्गतै शीकरै —अम्बुकणै सिच्यमान मूल यस्य तथोक्तम्। मुक्तापल्लवमिव—मुक्ताफलकिसलयमिव अपर दन्तकाण्ड मित्यनुषङ्ग। ["अपरम" इत्यत्र "परम" इति पा० —अन्यमित्यर्थ] लीलाऽव लम्बिना—लीलया अवलम्बते इति तथोक्तेन मृणालजालकेन—मृणालनिचयेन। समरेति।—समर—युद्ध तस्मिन् रस —राग तेन उच्चा —उन्नता रोमाञ्चा एव कण्टका जाता अस्येति तथोक्तमिव दन्तकाण्ड—दन्तस्तम्भ वहन्त—दधानम्

(२८५) विसर्पन्त्या—विसरन्त्या दन्तकाण्डयुगलकस्य कान्त्या—प्रभया। सर

वनानि बहुधा वमन्तं, (२८६) निजयशोराशिमिव दिशाम् अर्पयन्तं, (२८७) कुकरिकीटपाटनदुर्ललितान् सिंहानिव उपहसन्तं, (२८८) कल्पद्रुमदुकूलमुखपटमिव च आत्मनः कलयन्तं, (२८९) हस्तकाण्डदण्डोद्धरणलीलासु च लक्ष्यमाणेन रक्तांशुकसुकुमारतलेन तालुना कवलितानि रक्तपद्मवनानि इव वर्षन्तम्, अभिनवकिसलयराशीनिव उद्गिरन्तं, (२९०) कमलकवलपीतं मधुरसमिव स्वभावपिङ्गलेन वमन्तं चक्षुषा, (२९१) चूतचम्पकलवलीलवङ्गकक्कोलवल्लि एला-

---

क्रीडेति।—सरसि या क्रीडा—विहारः, तत्र आस्वादितानि—भुक्तानि तानीव, [इत्युत्प्रेक्षा] कुमुदवनानि—कैरवसङ्घान, बहुधा—अनेकधा, वमन्तम्—उद्गिरन्तम्।

(२८६) निजयशोराशिमिव—स्वीयकीर्त्तिसमूहमिव, दिशाम् अर्पयन्तम्—दिक्षु विक्षिपन्तम्। दन्तयोर्वर्णप्राशस्त्यमाह,—"पद्म कुमुदकुन्दाभौ केतकीकुमुदद्युती। अगाढकिरणालोकौ कीर्त्तिकल्याणकारकौ॥" इति।

(२८७) कुकरीति।—कुत्सिताः—दुर्बला इति यावत्, करिणः,—हस्तिनः, त एव कीटाः,—क्षुद्रप्राणिभेदाः, तेषां पाटनेन—खण्डनेन, दुर्ललिताः,—हृष्टाः तान्।

(२८८) कल्पद्रुमेति।—कल्पद्रुमस्य दुकूलं—श्वेतपट्टवस्त्रं, तदेव मुखपटः,—मुखाच्छादनवस्त्रं तमिव, आत्मनः,—स्वस्य, कलयन्तं—धारयन्तमित्यर्थः।

(२८९) हस्तेति।—हस्तः,—शुण्ड एव, काण्डदण्डः,—लम्बयष्टिः, तस्य उद्धरणानि—उत्तोलनान्येव लीला तासु, लक्ष्यमाणेन—दृश्यमानेन, रक्तांशुकसुकुमारतलेन—रक्तवस्त्रवत् रक्तवर्णसुकोमलतलेन तालुना—तालुदेशेन हेतुना, उक्तञ्च—"रक्तोष्ठतालुरसनम्" इति। कवलितानि—भक्षितानि। वर्षन्तं—वमन्तम्। अभिनवकिसलयराशीनिव—नवपल्लवनिवहानिव।

(२९०) स्वभावपिङ्गलेन—सहजदीपशिखातुल्यवर्णेन, चक्षुषा, उक्तञ्च,—"अग्निमुख्यप्रभाभासे कलविङ्काक्षसन्निभे। प्रसन्नमधुपिङ्गे च स्थिरे चामीलने तथा॥ अपरिस्राविणी चैव कुशाग्निनिभभास्वरे। नेत्रे शस्ते समे स्निग्धे दीर्घे चाविलपक्ष्मणी॥" इति। कमलानां कवलेन—ग्रासेन, पीतं मधुरसमिव—मकरन्दमिव। वमन्तं—वर्षन्तम्।

(२९१) चूतेत्यादिना प्राशस्त्यमाह, यदुक्तम्,—"उभयश्रुतिरप्येवं विवर्णी

लताभिर्मिश्रितानि ससहकाराणि कर्पूरपूरपूरितानि पारिजातक-वनानीव उपभुक्तानि पुरः करटाभ्यां बहलमदामोदव्याजेन विसृजन्तम्, अहर्निशं (१८२) विभ्रमभ्रमणहस्तस्थितिभिः अर्द्धखण्डितपुण्ड्रेक्षुकाण्डकण्डूयनलिखितैः अलिकुलवाचालितैः दानपट्टकैः विलभमानमिव सर्व्वकाननानि करिपतीनाम्,

---

दूषणवर्जित। यदि स्यादपगर्भश्च तदाऽसौ न सता मत॥" इति। पुरः,—अग्रतः, करटाभ्यां—गण्डाभ्यां, बहलमदामोदव्याजेन—प्रभूतदानवारिसौरभच्छलेन चूतचम्पकलवलीलवङ्गकङ्कोलदलि—चूतम्—आम्रमुकुलमित्यर्थः, चम्पक—चम्पकपुष्पमित्यर्थः, लवली—"नीयाड" इति ख्यात वृक्षविशेष, तस्याः पुष्पमित्यर्थः, लवङ्ग—लवङ्गकलिका, कङ्कोल—"कांकला" "वनकर्पूर" इति च ख्यात वृक्षविशेष कङ्कोल, तस्य फलमित्यर्थः, तद्दलि—तद्विशिष्टानि एलालताभिर्मिश्रितानि—सफलैलावल्लीयुक्तानि, ससहकाराणि—अतिसौरभात्सहितानि, ('आम्र चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः)। कर्पूरपूरपूरितानि—कर्पूराख्यवृक्षविशेषस्य सुगन्धिनिर्यासप्रवाहभरेण व्याप्तानि, पारिजातकवनानि—पारिजाताख्यपुष्पविशेषस्य काननानि विसृजन्तमिव—वमन्तमिव।

(१८२) विभ्रमेति।—विभ्रमेण कृता हस्ते—शुण्डे,स्थिति यै तादृशै। अर्द्धेत्यादिना इक्षुकाण्डस्य लेखनीसाम्य प्रदर्शयति, अर्द्धेति।—अर्द्धं खण्डित—भग्न,य पुण्ड्रेक्षुकाण्ड, —इक्षुविशेषस्य काण्ड,तेन यत् कण्डूयन तेन लिखितानि—क्षतचिह्नानि तै, अलिकुलं, —भ्रमरवृन्दै वाचालितानि—मुखरितानि तै, यद्वा,—लिखितै,—कृतलेखै, तथाऽपि अलिकुलवाचालितै,—अलिकुलेन—भ्रमरवृन्देन, वाचालितै—मुखरीभूतै, [अवाचाल वाचाल भूत इति अभूततद्भावार्थे क्विप्रत्यये वाचाल इति नामधातो कर्त्तरि निष्ठाया सिद्धम् अन्यथा विशेषणपदत्वादव मनर्थकस्य इनच अप्रयोगः, विशेष्यपदोत्तरप्रयोगस्य तस्य साधुत्वात्] [एतेन अलिकुलस्य लिपेरचरूपता व्यज्यते, अचरेषु च विद्यमानेषु अधीयमानेषु वाचालता प्रतीयते]। दानपट्टकै—दानसनन्दपत्रै, इत्यिपत्रे,—दानस्य—मदजलस्य, पट्टकानि—पीठानि तै शिरोहस्तकपोलादिप्रदेशे तत्र मदसम्भिलस्य प्राधान्येन चरणात् तस्य शिरस तथात्वेनोपवर्णनमिति वेदितव्यम्; करिपतीनां गजेन्द्राणा, सर्व्वकाननानि विलभमानमिव—स्ववशीक्रियमाणमिव, दानपट्टकलिखितानुरूप भूम्यादिक किमपि लभ्यते, तत्राचराणि लिखितानि च धार्य्यन्ते।

(२९३) अविरलोदबिन्दुस्यन्दिना हिमशिलाशकलमयेन विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन शिशिरीक्रियमाणं, (२९४) सकलवारणेन्द्राधिपत्यपट्टबन्धबन्धुरम् इव उच्चैस्तरां शिरो दधानं, मुहुर्मुहुः (२९५) स्थगितापावृतदिङ्मुखाभ्यां कर्णतालपल्लवाभ्यां वीजयन्तमिव भक्तिभरतया दन्तपर्यङ्किकास्थितां राजलक्ष्मीम्,

---

(२९३) अविरलेति।—अविरलम्—अजस्रम्, उदबिन्दुस्यन्दिना—जलकणस्राविणा, ["मन्थौदनसक्तुबिन्दु—" (६।३।६० पा०) इति सूत्रेण पाक्षिक उदकस्य उदादेशः तथा च उदकबिन्दुरित्यपि पदान्तरं भवतीति विभाव्यम्] हिमशिलाशकलमयेन—बालवज्रीभूत कारकारूपं हिमं हिमशिला, तच्छकलमयेन—तत्खण्डमयेन। केचित्तु "हिमानि शिलाशकलानि चन्द्रकान्ताः" इति प्राहुः। विभ्रमनक्षत्रमालागुणेन—विभ्रमाय—शोभार्थमित्यर्थः, या नक्षत्राणां मालेव इति नक्षत्रमाला—सप्तविंशतिमणिनिर्मितो मौक्तिकहारविशेषः सा एव गुणः,—पाशः तेन, शिशिरीक्रियमाणं—शीतलीक्रियमाणम्, अतिधवलानां वर्तुलाकाराणाञ्च मौक्तिकानां स्रजा गजस्य शिरसि शोभार्थं निहितानां जलबिन्दुरूपत्वेन वर्षोपलरूपत्वेन चोत्प्रेक्षितत्वं सुसङ्गतमेवेति ध्येयम्।

(२९४) सकलेति।—सकलानां वारणेन्द्राणां—हस्तीन्द्राणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वं तस्य पट्टबन्धः—तत्सूचकशिरस्त्रपट्टबन्धनमिति यावत् तेन बन्धुरमिव—रमणीयमिव, शोभमानमिव इत्यर्थः, उन्नतानतमिवेति वा, गजशिरोदेशस्य समनतत्वादर्शनात्, तत्र पट्टबन्धादिव विषमत्वं जातमित्युत्प्रेक्षितम्, ("बन्धुरं मुकुटे पुंसि क्रौञ्चिहंसबकाख्ययोः। बन्धुरे बधिरे हंसे विषु स्यादुन्नतानते॥" इति मेदिनी) उच्चैस्तराम्—अतिशयेन उच्चं शिरः—मस्तकं, दधानं—धारयन्तम्, तच्च करिणां प्राशस्त्यलक्षणं, यथा,—"समं महच्च पूर्णञ्च नातिस्थूलं समस्तकम्। नासाग्रं नातिपृथुलं वितानाकारं महत्॥" इति।

(२९५) स्थगितेति।—स्थगितम् आच्छादितं, प्रसारणवशादिति भावः, अपावृतं प्रकटितञ्च, सङ्कोचनावसरे इति भावः, तयोरतिविशालत्वाद्दैर्घ्याच्च, दिङ्मुखे याभ्यां तथाविधाभ्यां, कर्णतालपल्लवाभ्याम्—कर्णावेव तालपल्लवे ताभ्याम्, ["कर्णतालवृन्तकाभ्याम्" इति पाठे—नियतसञ्चालितस्वव्यजनाभ्याम् इत्यर्थः]। दन्तेति।—दन्त एव पर्यङ्किका—क्षुद्रपर्यङ्कः राजलक्ष्म्याः अवस्थानयोग्यत्वादिति भावः, तत्र स्थिता ताम्, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं वीजयन्तमिव इत्यन्वयः।

(२८६) आयतवंशक्रमागतेन गजाधिपत्यचिह्नेन चामरेणेव चलता बालधिना विराजमानं, (२८७) स्वच्छशिशिर-शीकरच्छलेन दिग्विजयपीताः सरित इव पुनः पुनः मुखेन मुञ्चन्तं, क्षणम् (२८८) अवधानदाननिस्पन्दीकृत-सकलावयवानाम् अन्यद्विरदडिण्डिमाकर्णनचलनानाम् अन्ते दीर्घशीत्कारैः परिभवदुःखमिव आवेदयन्तम्, (२८९) अलब्ध-युद्धमिव आत्मानम् अनुशोचन्तम्, (३००) आरोहाधिरूढि-परिभवेन लज्जमानमिव अङ्गुलीलिखितमहीतलं मदं मुञ्च-

(२८६) आयतेति।—आयत,—दीर्घ, वंश,—पृष्ठवंश इति यावत्, क्रमश्च तस्य क्रमेण—आनुपूर्व्या, परम्परया च, आगत',—उत्थित प्राप्तश्च तेन। आयतवंश, वक्रवंश, शरवंश, बालवंशश्चेति चतुर्षु आयतवंशस्यैव प्राशस्त्यमुक्तं, यथा,—"यावत् पूरितपार्श्वश्च वंशश्चापलताकृति। शुभौ ज्ञेयौ गजेन्द्राणामायत' कुरुते सुखम्॥" इति। गजाधिपत्य तस्य चिह्न—लक्षणं तेन। बालधिना—पुच्छेन विराजमान—शोभमानम्।

(२८७) स्वच्छेति।—स्वच्छाना—विशदानां, शिशिराणां—शीतलाना, शीकराणाम्—अम्बुकणानां, छल तेन, दिशां विजये—विजयकाले, पीता ता सरित,—नदी। मुञ्चन्त—त्यजन्तम्।

(२८८) अवधानेति।—अवधानस्य—मनोनिवेशस्य, दानेन—करणेनेत्यर्थ, मनोनिवेशपूर्वकम अन्यद्विरदडिण्डिमश्रवणेन इति भाव निस्पन्दीकृता',—निश्चलीकृता, सकला अवयवा यासु तासाम्, अन्येषां द्विरदाना—गजाना, डिण्डिमाकर्णने—तेषामुपरि स्थापितानां वाद्यभेदाना श्रवणे, या चलना—चालना, शब्दमभिमुखता वा इति भाव तासां, ["डिण्डिमाकर्णनचलनानाम्" इत्यत्र "डिण्डिमाकर्णनाङ्गचलनानाम्" इति पाठे—डिण्डिमाकर्णने या अङ्गचलना—अङ्गचालना तासाम्] अन्ते—अवसाने। दीर्घशीत्कारैः,—दीर्घकाल व्याप्य निर्गतै शीत् इत्याकारकाव्यक्तशब्दविशेषै, ["दीर्घशीत्कारै" इत्यत्र "दीर्घफुत्कारै" इति पाठान्तरम्]। परिभवदुःखमिव—पराजयव्यलीकमिव, आवेदयन्त—प्रकटयन्तम्।

(२८९) अलब्धेति।—न लब्धं युद्धं येन तथोक्तमिव।

(३००) आरोहेति।—आरोहस्य—आरोहिण इत्यर्थः, अधिरूढि,—अधि-

न्तम्, (२०१) अवज्ञागृहीतमुक्तकवलकुपितारोहारटनानुरोधेन मदतन्द्रीनिमीलितनेत्रत्रिभागं कथं कथमपि मन्दमन्दम् अनादरात् आददानं कवलान्, (२०२) अवजग्धतमालपल्लवस्रुतश्यामलरसेन प्रभूततया मदप्रवाहमिव मुखेनापि उत्सृजन्तं, (२०३) दलन्तमिव दर्पेण, श्वसन्तमिव शौर्य्येण, मूर्च्छन्तमिव मदेन, बुध्यन्तमिव तारुण्येन, द्रवन्तमिव दानेन, वल्गन्तमिव बलेन, माद्यन्तमिव मानेन, उद्यन्तमिव उत्साहेन, ताम्यन्तमिव तेजसा, लिम्पन्तमिव लावण्येन, सिञ्चन्तमिव

रोहण, सैव परिभव तेन, लज्जमानमिव, अङ्गुलीभि —करिकराग्रावयवै, अन्यत्र, —करणाग्राभिश्च, लिखित—खण्डित मही‍तल—भूतल येन तथोक्त, लज्जितानां भूलिखन स्वभाव इति भाव, मद—दान-वारि, गर्व्वश्च, मुञ्चन्त—त्यजन्तम्, लज्जितस्य गर्व्वत्याग समुचित एव।

(२०१) अवज्ञेति।—अवज्ञया—अवहेलया, आदौ गृहीता पश्चात् मुक्ता, —त्यक्ता, ये कवला, तै कुपित,—रुष्ट, य आरोह,—हस्तिपक, तस्य आरटनानुरोधेन—निर्बन्धातशयेन इत्यर्थ, मदेति।—मदेन या तन्द्री—आलस्य, निद्रा वा, ("तन्द्री निद्रा प्रमीलयो" इत्यमर। आलस्य वा इन्द्रियाणामपाटव वा प्रमीला) तया निमीलित नेत्रयो. त्रिभाग,—"क्वचित् सङ्ख्यावाचिनामपि पूरणार्थत्वम्" इति न्यायात् तृतीयो भाग इत्यर्थ यस्मिन् तत् यथा तथा, कवलान्—ग्रासान्, आददान—गृह्णन्तम्।

(२०२) अवजग्धेति।—अवजग्धाना—खादिताना, तमालपल्लवाना स्रुता, —निर्गलिता, श्यामला रसा यस्मात् तथोक्तेन, मुखेन—वदनेन, प्रभूततया—प्राचुर्य्येण, मदप्रवाहमिव—दान-वारिस्रोत इव, उत्सृजन्त—मुञ्चन्तम्।

(२०३) दलन्तमिव—स्वय भिद्यमानमिव। ["दलन्तम्" इत्यत्र "चलन्तम" इति पाठे,—कम्पमानमित्यर्थ]। श्वसन्तमिव—जीवन्तमिव। बुध्यन्तमिव—उद्बुध्यन्तमिव। द्रवन्तमिव—गलन्तमिव। दानेन—मदेन। वल्गन्तमिव—विचेष्टमानमिव। माद्यन्तमिव—मत्तता प्रकटयन्तमिव। उद्यन्तमिव—उदयमानमिव। ताम्यन्तमिव—क्लिश्यन्तमिव। लिम्पन्तमिव—संयोजयन्तमिव, सदयन्तमिव वा। सिञ्चन्तमिव—वर्षन्तमिव।

सौभाग्येन; (२०४) स्निग्धं नखेषु, परुषं रोमविषये, गुरुं मुखे, सच्छिष्यं विनये, मृदुं शिरसि, दृढं परिचयेषु, ह्रस्वं स्कन्धबन्धे, दीर्घम् आयुषि, दरिद्रम् उदरे, सततप्रवृत्तं दाने, (२०५) बलभद्रं मदलीलासु, कुलकलत्रम् आयत्ततासु, जिनं क्षमासु, वह्निवर्षं क्रोधमोक्षेषु, गरुडं नागोद्धृतिषु, (२०६) नारदं कलहकुतूहलेषु, शुष्काशनिपातम् अवस्कन्देषु, मकरं वाहिनीक्षोभेषु, (२०७) आशीविषं दशनकर्मसु, वरुणं हस्तपाशाकृष्टिषु, यमवागुराम् अरातिसंवेष्टनेषु,

---

(२०४) स्निग्धमिति।—उक्तञ्च,—'नखाः स्निग्धाः, सिताः शस्ताः' इति। परुष—कर्कशं, यो हि स्निग्धः (प्रीतिमान्) स कथं परुषः (प्रीतिशून्यः) भवति? इति विरोधः। गुरु—महान्तम्, आचार्यञ्च। सच्छिष्य—सुशील शिष्य, विनये इति।—उक्तञ्च —"विनये मुनिभिक्षुभ्यां शुद्धा नागाश्च राक्षसाः। निखिलशस्त्राधिकत्वाच्च शस्ते नागा महीपतेः॥" इति। अथ गुरुः, स कथं शिष्यः? इति विरोधः। मृदु—कोमलम्। परिचयेषु—अवयवेषु इत्यर्थः। मृदु दृढयोरेकत्रावस्थानं न युज्यते इति विरोधः। स्कन्धबन्धे—ग्रीवामूले। ह्रस्वदीर्घयोर्विरोधः स्पष्टः। दरिद्र—कृश, दीनञ्च। दाने—मदवारिस्रावे इत्यर्थः, अथ च दाने—त्यागे। अत्र दरिद्र-सततदानप्रवृत्तयोर्विरोधः।

(२०५) बलभद्र—बलरामम्, मदलीलासु—मदः,—दान-वारि, सुरामत्तता च, तल्लीलासु। कुलकलत्र—कुलाङ्गना, आयत्ततासु—वश्यतासु। बलभद्र कुलकलत्रयोः मदमत्तता वश्यतयोश्च विरोधः। जिन—बुद्धदेवम्। वह्निवर्षम्—अग्निवृष्टिम्, क्रोधमोक्षेषु—कोपप्रसरेषु। अत्र क्षमाप्रधानजिन वह्निवर्षयोः क्षमा क्रोधमोक्षयोश्च विरोधः। नागोद्धृतिषु—नागानाम्—प्रतिपक्षहस्तिनां, सर्पाणाञ्च, उद्धृतिषु—निपातनेषु।

(२०६) नारद—स्वनामप्रसिद्ध देवर्षि, नारं—जलं ददातीति तथोक्तञ्च, कलहकुतूहलेषु—विवादकौतुकेषु, युद्धव्यापारेषु च। शुष्काशनिपात—वृष्टिं विना वज्रपतनम्, अवस्कन्देषु शत्रूणाम् आक्रमणेषु। मकर—जलजन्तुभेद, वाहिनीक्षोभेषु—शत्रुसेनादलनेषु, नद्युद्वेलकरणेषु च।

(२०७) आशीविष—सर्पं, दशनकर्मसु—दन्तव्यापारेषु, दशनक्रियासु इत्यर्थः। वरुण—जलाधिपतिं, हस्त,—शुण्ड एव पाशः हस्तपाशः, हस्ते पाशश्च, तेन आकृष्टय,

(२०८) काल परिणतिषु, राहु तीक्ष्णकरग्रहणेषु, लोहिताङ्गं वक्रचारेषु, (२०९) अलातचक्रं मण्डलभ्रान्तिविज्ञानेषु, मनोरथसम्पादकं चिन्तामणिपर्व्वतकं विक्रमस्य, (२१०) दन्तमुक्ताशैलस्तम्भ निवासप्रासादम् अभिमानस्य, (२११) घण्टाचामरमण्डनमनोहरम् (२१२) इच्छासञ्चरणविमानं मनस्विताया, (२१३) मदधारादुर्दिनान्धकारं

—आकर्षणानि तासु। यमवागुरा—यमस्य वागुरा—प्राणिबन्धनजालं ताम्, परातिसंवेष्टनेषु—शत्रुसमाक्रमणेषु।

(२०८) काल—यम, कृष्णवर्णश्च परिणतिषु—अन्तकर्म्मसु, तिर्य्यक् दन्तप्रहारकर्म्मसु इति वा, तिर्य्यग्दन्तप्रहारस्तु गज परिणतो मत" इति स्मरणात, केचित्तु,—परिणतिषु—शुभाशुभादिकर्म्मविपाकेषु कालम्—अहरादिरूपम इति पक्षान्तरं व्याख्यानयन्ति। तीक्ष्णकरग्रहणेषु—तीक्ष्णन—तीव्रेण प्रचण्डेनेत्यर्थ, यद्वा—तीक्ष्णं यथा तथा, करेण—शुण्डेन ग्रहणानि—आक्रमणानि अन्यत्र,—तीक्ष्णकर—सूर्य्य, तस्य ग्रहणानि—ग्रासा तेषु। लोहिताङ्ग—मङ्गलग्रह वक्रचारेषु—कुटिलगतिषु।

(२०९) अलातचक्र—सदाग्न्यकाष्ठचक्रविशेषम, उल्मुकमण्डलञ्च, मण्डलभ्रान्तिविज्ञानेषु—मण्डलाकारेण भ्रान्ति,—भ्रमणं, तस्या विज्ञानानि—विशिष्टानि ज्ञानानि परिचया इत्यर्थ तेषु। मनोरथसम्पादकम्—अभीष्टनिर्वाहक [शेषे-षष्ठीसमास "कर्त्तरि च" (२।२।१ पा०) इत्यपि ज्ञाते स्वार्थे क]। चिन्तामणिपर्व्वतकं—चिन्तामणि—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायकामूल्यरत्नविशेष तस्य पर्व्वतक,—क्षुद्रपर्व्वत तम्। ["पर्व्वतकम" इत्यत्र "पर्व्वतम्" इति पाठान्तरम]।

(२१०) दन्तेति।—दन्तावेव मुक्ताशैलस्तम्भौ—मौक्तिकपाषाणस्तम्भौ दन्तौ मुक्ताशैलस्य स्तम्भौ इव इति वा यस्य तथोक्तम, दन्तस्य मुक्ताशैलानाञ्च स्तम्भा यत्र तादृशमिति च। निवासप्रासाद—निवासभवनम्। [दन्तमुक्ता प्रासादम" इत्यत्र "दन्तमुक्ताशैलस्तम्भनिवासप्रासादम्" इति समस्तपाठोऽपि दृश्यते]।

(२११) घण्टेति।—घण्टाश्च चामराणि च तै मण्डनेन—अलङ्करणेन, मनोहर,—रम्य तम्।

(२१२) इच्छेति।—इच्छया—वाञ्छानुसारेण इत्यर्थ,यथेच्छमिति भाव, सञ्चरण—परिभ्रमणं तत्र विमान—देवयानं तत्। मनस्विताया,—धीरताया इति यावत्।

(२१३) मदेति।—मदधाराभि, दुर्द्दिन—समाच्छन्नमित्यर्थ, अत एव अन्ध

गन्धोदकधारागृहं क्रोधस्य, (२१४) सकाञ्चनप्रतिमं महानिकेतनम् अहङ्कारस्य, (२१५) सगण्डशैलप्रस्रवणं क्रीडापर्व्वतम् अवलेपस्य, (२१६) सदन्ततोरणं वज्रमन्दिरं दर्पस्य, (२१७) उच्चकुम्भकूटाट्टालकविकटं सञ्चारि गिरिदुर्गं राज्यस्य, (२१८) शतानिकबाणविवरसहस्रं लौहप्राकारं पृथिव्याः, (२१९) शिलीमुखगतझाङ्कारितं (२२०) पारिजातपादपं भूनन्दनस्य, तथा च सङ्गीतगृहं कर्णतालताण्डवानाम्,

करोति इति अन्धकारं तत्, गन्धोदकधारागृहं—सुवासितजलधारागृहं, क्रोधस्य—कोपस्य।

(२१४) सकाञ्चनेति।—काञ्चनप्रतिमा—काञ्चनी—स्वर्णमयी, स्वर्णनिर्म्मिता इत्यर्थः, प्रतिमा—दन्तबन्धः, देवताकृतिश्च, तत्सहितं—तद्युक्तमित्यर्थः, ("प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि" इति मेदिनी)। महानिकेतनं—महामन्दिरम्, अहङ्कारस्य—दर्पस्य।

(२१५) सगण्डेति।—गण्डः,—कपोल एव, शैलः, अन्यत्र—गण्डशैलः,—पर्व्वतात् विच्युतः स्थूलोपलः, ("गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः) तत्र प्रस्रवणं—दानवारिस्रावः, निर्झरश्च तेन सह वर्त्तमानम्, अवलेपस्य—गर्व्वविशेषस्य।

(२१६) सदन्तेति।—दन्तावेव तोरणं,—बहिर्द्वारम् अन्यत्र,—दन्तनिर्म्मिततोरणं, तेन सह वर्त्तमानम्। वज्रमन्दिरं—वज्रनिर्म्मितगृहम्।

(२१७) उच्चेति।—उच्चौ उन्नतौ, कुम्भाविव कूटौ—शिखरे यस्य तादृशं, यत् अट्टालकं—हर्म्यं, तद्वत् विकटं—भयावहं सञ्चारि—जङ्गमम्, यदाह कौटिल्यः,—"हस्तिनो हि जङ्गमं दुर्गम्" इति। गिरिदुर्गं—पर्व्वतरूपं शत्रुदुष्प्रवेश्यं स्थानमित्यर्थः।

(२१८) शतेति।—शतानि अनेकानि बाणविवरसहस्राणि बाणनिक्षेपार्थं छिद्रसमूहाः, प्राकारेषु बाणनिक्षेपार्थं विवरसहस्राणि क्रियन्ते, ये "इन्द्रकोशा" इति चाणक्यादिषु ख्याताः, यद्वा,—बाणैः, शत्रुनिक्षिप्तैरिति भावः, विवरसहस्राणि यत्र तादृशं लौहप्राकारं—लौहनिर्म्मितप्राचीरम्।

(२१९) शिलीमुखेति।—शिलीमुखानां—भ्रमराणां, गतैः झाङ्कारितं,—निनादितं, यद्वा,—शिलीमुखगतैः—बाणसमूहैः, शत्रुप्रहितैरिति भावः, झाङ्कारितं,—पतनवेगे झाङ्कारशब्देन विद्धं तम्।

(२२०) पारिजातपादपः—देवतरुविशेषः, भूनन्दनस्य—भूः,—पृथिवी एव

(२२१) आपानमण्डपं मधुपमण्डलानाम्, अन्तःपुरं शृङ्गारा-भरणानां, मदनोत्सवं मदलीलालास्यानाम्, (२२२) अनुष-प्रदोषं नक्षत्रमालामण्डलानाम्, (२२३) अकालप्रावृट्कालं मदमहानदीपूरप्लवानाम्, अलीकशरत्समयं सप्तच्छदवनपरि-मलानाम्, (२२४) अपूर्व्वहिमागम शीकरनीहाराणां, मिथ्याजलधरं गर्ज्जिताडम्बराणां दर्पणातम् अपश्यत्।

आसीच्च अस्य चेतसि—(२२५) "नूनमस्य निर्माणे

नन्दन देवकानन तस्य अन्यत्र—भुव—पृथिवीं, नन्दयति—पालनेन प्रीणय तीति भूनन्दनः,—राजा तस्य। कर्णतालताण्डवानां—कर्णसञ्चालनकम्पनानाम्।

(२२१) आपानमण्डपं—पानगृह, मधुपमण्डलाना—भृङ्गसमूहानाम् अन्यत्र,—विटानां मद्यपायिनामित्यर्थः। शृङ्गाराभरणाना—शृङ्गारा,—सिन्दूरादिभि. मण्डनविशेषा एव, आभरणानि अन्यत्र,—शृङ्गार,—रसविशेष, ("शृङ्गार, सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने" इति मेदिनी) तस्य आभरणानि—विलासद्रव्या णीत्यर्थः तेषाम्। मदनोत्सव—मदयतीति मदन,—मदकर, उत्सवो यस्य तथोक्तम्, अन्यत्र,—कामोत्सवम्।

(२२२) अनुषेति।—अनुष—पूर्ण, मेघावरणादिशून्य इति भाव, प्रदोष,—रजनीमुख पक्षे,—अनुष,—पूर्ण प्रदो —प्रकृष्टभुज यस्य तथोक्त, ("भुजबाहु प्रवेष्टो दो" इत्यमर) नक्षत्रमालामण्डलाना—नक्षत्रमाला —तारकाराजय एव, मण्डलानि—चक्राकारवेष्टनानि परिधयो वा तेषा, पक्षे,—नक्षत्रमाला —सप्तविंशति-मौक्तिकहारा एव, मण्डलानि तेषाम्।

(२२३) अकालप्रावृट्कालम्—असमयवर्षासमयम्। मदेति।—मदा एव महानद्या पूरा,—प्रवाहा तेषा प्लवा,—गतिविशेषा तेषाम्। अलीकशरत्समय—मिथ्याशरत्काल सप्तच्छदवनपरिमलाना—सप्तपर्णवनस्येव परिमला —सौरभाणि, मदवारीणामिति भाव तेषाम्।

(२२४) अपूर्व्वहिमागम—नूतनहेमन्त, शीकरनीहाराणा—जलकणरूपशिशि-राणाम। मिथ्याजलधरम—अलीक पयोधरम, अन्य मेघमित्यर्थ, गर्ज्जिताडम्बराणा—गर्ज्जितान्येव आडम्बरा,—चेष्टाविशेषा तेषाम्।

(२२५) नून—मन्ये, [इत्युत्प्रेक्षावाचकम्]। अस्य—वारणपते, निर्माणे—

गिरयो ग्राहिताः परमाणुतां, कुतोऽन्यथा (३२६) गौरवम् इदम्? आश्चर्यमेतत्, विन्ध्यस्य दन्तौ। आदिवराहस्य करः।" इति विस्मयमानम् एतं दौवारिकोऽब्रवीत्,—"पश्य,—

मिथ्यैवालिखतां मनोरथशतैर्निःशेषनष्टां श्रियं
चिन्तासाधनकल्पनाकुलधियां भूयो वने विद्विषाम्।
आयातः कथमप्ययं स्मृतिपथं शून्यीभवच्चेतसां
नागेन्द्रः सहते न मानसगतानाशागजेन्द्रानपि ॥ ४ ॥

सृष्टौ, परमाणुतां ग्राहिताः,—नीताः, प्रापिता इत्यर्थः, देहस्य भौतिकपरमाणुसमष्टिमयत्वादिति भावः।

(३२६) गौरवम्—गुरुत्वम्। आश्चर्यम्—चमत्कृतिः, यत् विन्ध्यस्य—तदाख्यपर्वतस्य, दन्तौ, एतत् आश्चर्यमित्यर्थः, विन्ध्यपर्वततुल्योऽयं गजेन्द्र इति भावः। आदिवराहस्य—वराहरूपेणावतीर्णस्य भगवतो विष्णोरित्यर्थः, करः,—शुण्डः, इति च आश्चर्यम्, आदिवराहसदृशोऽयमिति भावः। विस्मयमानम्—चमत्कुर्वाणम्। एतम्—बाणम्।

दर्पशातस्य विक्रमातिशय्यप्रदर्शनप्रसङ्गेन राजविद्विषां पुनरभ्युदयसम्भावनाराहित्यं प्रकटयति, मिथ्यैवेति।—निःशेषेण नष्टां—सम्यक् नाशं गतामित्यर्थः, श्रियं—राजलक्ष्मीं, निजामिति शेषः, पराजितत्वादिति भावः, मनोरथशतैः,—शतैः शतैः मनोरथैः, एवमेवमस्माभिः सम्पत्तिः करिष्यते इत्येवमभिलाषैरित्यर्थः, मिथ्यैव—मृषैव आलिखताम्—अनुशोचतामिति यावत्, ["आलिखताम्" इत्यत्र "आलिङ्गिताम्" इति पाठे—चिन्तिताम्, मनसि अङ्कितामित्यर्थः श्रियमित्यस्य विशेषणम्, कुर्वतामिति शेषः] भूयः,—समधिकं यथा तथा, चिन्तया—अहो! केन दुर्दैवेन अस्माकमीदृशी दुर्दशा जाता? कं वा उपायं करिष्यामि? इत्यादिभावनया इत्यर्थः, साधनानां—पुनरुद्धारोपायानां, कल्पनया च आकुलाः धीः येषां तथाभूतानाम्, अत एव शून्यीभवच्चेतसां—शून्यीभवत्—निराशीभवदित्यर्थः, चेतो येषां तादृशानां ["शून्यीभवच्चेतसाम्" इत्यत्र "शून्यीभवच्चेतसा" इति पाठे तु—शून्यीभवता चेतसा कथमपि स्मृतिपथम् आयातः इत्यन्वयः] वने विद्विषां—वनवासिनां शत्रूणां, कथमपि—अतिकष्टेन स्मृतिपथम् आयातः,—तेनैव वारणेन्द्रेण वयं नितरां निर्जिता इति स्मरणपद्धतिं गतः, अयं नागेन्द्रः,—वारणपतिः, मानसं—चित्तं, सर्वविशेषेषु गता तान् आशाः,—तृष्णा, अभिलाषा इत्यर्थः, ता एव गजेन्द्राः, आशागजेन्द्राः,—दिग्गजाश्च तान्, न सहते—न क्षमते,

तत् एहि, पुनरपि एनं द्रक्ष्यसि, पश्य तावत् (३२७) देवम्" इत्यभिधीयमानश्च (३२८) तेन (३२९) मदजलकज्जलकालकपोलपट्टपतितां मत्तामिव मदपरिमलेन मुकुलितां कथमपि तस्मात् दृष्टिम् आकृष्य, तेनैव दौवारिकेण उपदिश्यमानवर्त्मा, समतिक्रम्य भूपालसहस्रसङ्कुलानि त्रीणि कक्ष्यान्तराणि, चतुर्थे (३३०) भुक्तास्थानमण्डपस्य पुरस्तात् (३३१) अजिरे स्थितं, दूराद्दूर्ध्वस्थितेन प्रांशुना कर्णिकार-

---

का कथा विपक्षे भूपाले उपस्थापितानां दन्तिनां प्रतिपक्षाणामिति तात्पर्य्यम्, एतस्य स्मरणे शत्रूणां मनसि पुनः स्वराज्योद्धारस्य आशाऽपि नोदेतीति भावः । अत्र आशासु गजेन्द्राणामभेदारोपात् रूपकमलङ्कारः, "मानसगतान्" इति विशेषणश्लेषेण सङ्कीर्य्यते; अन्यत्र च श्लेषः शब्दविषय एव । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,—"सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(३२७) देवं—श्रीहर्षमित्यर्थः ।

(३२८) तेन—दौवारिकेण ।

(३२९) मदेति ।—मदजलमेव कज्जलम्—अञ्जनं, तेन कालः—कृष्णवर्णः, यः कपोलपट्टः,—गण्डतटः मलिन इति भावः तस्मिन् पतिता—निहिता ताम् । ["मदजलकज्जलकालकपोल—" इत्यत्र 'मदजलपङ्किलकपोल—" इति पाठे,—मदजलेन पङ्किलः,—मलिन इत्यर्थः] । तस्मात्—वारणेन्द्रात्, मत्तोऽपि पतति मुकुलितदृष्टिर्जायते, चरणस्खलनादन्यैराकृष्यमाणश्च भवति । समतिक्रम्य—अतीत्य । कक्ष्यान्तराणि—प्रकोष्ठावकाशान् । चतुर्थे, कक्ष्यान्तरे इति शेषः । "चतुर्थे" इत्यादौ "चक्रवर्त्तिनं हर्षम् अद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः ।

(३३०) तं विशिनष्टि सत्येत्यादिभिः । सत्यास्थानेति ।—सत्यस्य—सत्यनिरूपणस्य, यत् आस्थानमण्डपः—सभागृहं तस्य, विचारालयस्य इत्यर्थः । ["सत्यास्थानमण्डपस्य" इत्यत्र "भुक्तास्थानमण्डपस्य" इति पाठे—भुक्तं—भोजनं, तस्मिन् सति, भोजनानन्तरमित्यर्थः, यत् आस्थानमण्डपं—लोकदर्शनार्थं विश्रामार्थं वा अवस्थितिगृहं तस्येत्यर्थः] । पुरस्तात्—अग्रतः, अग्रवर्त्तिनीत्यर्थः ।

(३३१) अजिरे—अङ्गने, स्थितं—तिष्ठन्तम् । दूरात्—दैर्घ्याद्दूरात इत्यर्थः,

गौरेण (२३२) व्यायामव्यायतवपुषा शस्त्रिणा मौलेन शरीर-परिचारकलोकेन पङ्क्तिस्थितेन कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेनेव परिवृतम्, (२३३) आसन्नोपविष्टविशिष्टेष्टलोकं, (२३४) हरिचन्दनरसप्रक्षालिते (२३५) तुषारशीकरशीतलतले दन्तपाण्डुरपादे शशिमये इव मुक्ताशैलशिलापट्टशयने समुपविष्टं,

---

ऊर्द्ध्वस्थितेन—दण्डायमानेन, प्रांशुना—उन्नतकायेन अन्यत्र,—प्रकृष्टा अंशवो यस्य तेन, कर्णिकारगौरेण—आरग्वधपुष्पसदृशगौरकान्तिना ।

(२३२) व्यायामेति ।—व्यायामेन—मल्लचालनाद्यपक्रीडाविशेषेण, व्यायतं—विभक्तावयव, विशेषेण परिपुष्टं, वपुः—शरीरं यस्य तेन, अन्यत्र—अतिदीर्घपरिणाह-विशिष्टगात्रेण । शस्त्रिणा—शस्त्रपाणिना, स्तम्भगात्रेऽपि शस्त्राः स्थाप्यन्ते अतस्तेषामपि शस्त्रित्वं बोध्यम्, मौलेन—मूलायातेन, वंशक्रमानुगतेन इत्यर्थः, परिचारकाश्च मौलभृतश्रेणिमित्रामित्राटविकभेदेन षट्प्रकारा भवन्ति, अन्यत्र,—मूले—बुध्ने भवं मौलं तेन बुध्नप्रतिष्ठेन निखातमूलेनेति भावः, शरीरपरिचारकलोकेन—शरीरसेवकजनेन । पङ्क्तिस्थितेन—श्रेणीबद्धेन इत्यर्थः । कार्त्तस्वरस्तम्भमण्डलेन इव—काञ्चनमयस्तम्भनिवहेन इव; ("स्वर्णं सुवर्णं रुक्मं कार्त्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) ।

(२३३) आसन्नेति ।—आसन्ने—सन्निधाने, उपविष्टाः,—अवस्थिताः विशिष्टाः,—सम्भ्रान्ताः, इष्टाः,—प्रियाः, प्रीतिभाजनानि इति यावत्, लोकाः यस्य तम् ।

(२३४) हरिचन्दनेति ।—हरिचन्दनस्य—पीतचन्दनस्य यस्योद्घृष्यमाणस्य सतः कुङ्कुमस्येव रागः सौगन्ध्यञ्च जायते तादृशस्य चन्दनविशेषस्य इत्यर्थः, रसेन—द्रवेण, प्रक्षालितम्—अभिषिक्तं विधौतं वा तस्मिन् ।

(२३५) शशिमये इति वक्ष्यमाणानुरोधेन तुषारेत्यादिना अस्य शैत्यातिशय्यं प्रकटयति, तुषारेति ।—तुषारशीकरवत् शीतलं तलं यस्य तथोक्ते । दन्तेति ।—दन्तवत् दन्तमया वा पाण्डुराः,—श्वेताः पादाः,—चरणानि मयूखाश्च यस्य तथाविधे ("पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" इति मेदिनी) । शशिमये इव—चन्द्रमये इव मुक्ताशैलस्य—मौक्तिकपर्वतस्य शिलापट्ट एव शयनं—शय्या तस्मिन् । "मुक्ताशैल" इत्यनेन शुभ्रतयाऽपि शशिमये इव इत्येतावदेव द्योतयति ।

(२३६) शयनीयपर्य्यन्तविन्यस्ते समर्पितसकलविग्रहभारं भुजे, (२३७) दिङ्मुखविसर्पिणि देहप्रभावितानेविततमणि-मयूखे घर्म्मसमयसुभगे सरसीव (२३८) मृदुमृणालजाल-जटिलजले सराजकं रममाणं, तेजसः परमाणुभिरिव केवलैः निर्म्मितम्, अनिच्छन्त बलात् आरोपयितुमिव सिंहासनं (२३९) सर्व्वावयवेषु सर्व्वलक्षणैः गृहीतं, गृहीतब्रह्मचर्य्यम् आलिङ्गितं राजलक्ष्म्या, (२४०) प्रतिपन्नासिधाराधारणव्रतम्

(२३६) शयनीयेति।—शयनीयस्य—शय्यातल्पस्य, पर्य्यन्ते—प्रान्तभागे, विन्यस्ते,—निहिते तस्मिन् भुजे—हस्ते, समर्पितेति।—समर्पितः—निहितः सकलस्य विग्रहस्य—शरीरस्य, युद्धस्य च, भारः येन तथोक्तम्।

(२३७) दिङ्मुखेति।—दिशां मुखानि विसर्पति—व्याप्नोतीति तथाभूते, देहप्रभावितानेः—अङ्गकान्तिविस्तारे, विततेति।—वितताः—विस्तृताः, मणीनां—रत्नानां मयूखाः यत्र तादृशे, घर्म्मसमयसुभगे—ग्रीष्मकालरमणीये, मणीनां सहजशैत्यात् तदीयाः मयूखाः अपि तर्पयन्तीति घर्म्मसमयसुभगत्वं बोध्यम्।

(२३८) मृदिति।—मृदुभिः,—कोमलैः मृणालजालैः,—बिसलताभिः, जटिलानि जलानि यस्य तथोक्ते। सराजकं—राजगणसहितं यथा तथा, रममाणं—विहरन्तम्। केवलैः,—निरवच्छिन्नैः, तेजसः—प्रतापस्य, परमाणुभिरिव निर्म्मितं—सृष्टं तेजोराशिमिव स्थितमिति यावत्।

(२३९) सर्व्वावयवेषु—हस्तपदादिषु सर्व्वाङ्गेषु, सर्व्वलक्षणैः—समस्तशुभचिह्नैः, गृहीतं—युक्तम्, लोकोऽपि कस्मिंश्चित् कमपि कर्म्मारोपयितुं सर्व्वाङ्गेषु गृह्णाति। गृहीतब्रह्मचर्य्यं—गृहीतम्—अवलम्बितं ब्रह्मचर्य्यं—दारपरिग्रहादिवर्ज्जनेन केवलं गुरुकुले वेदाध्ययनादिव्रतचर्य्या येन तथोक्तम्, अथ च राजलक्ष्म्या आलिङ्गितमिति विरोधः, "स्वदारसन्तुष्ट ऋतुकालगामी गृहस्थोचितव्यापारवान् ब्रह्मचारी एव भवति" इति श्रुतेः तथाविधं गृहस्थमिति तत्परिहारः। किञ्च "यावन्मया सकला मही न जिता, तावत् ब्रह्मचर्य्यं चरामि" इति प्रतिज्ञाय श्रीहर्षः द्वादशभिः वर्षैः जित्वा तां महीं सर्व्वां महिषीमब्रवीत्—"प्रतिज्ञा मया निर्व्यूढा" इत्यनुश्रुतिरत्र अनुशीलनीया।

(२४०) प्रतिपन्नेति।—प्रतिपन्नम्—अवलम्बितम्, असिधाराधारणव्रतम्—असिधारा—खड्गधारा, व्रतविशेषश्च असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतमित्यर्थः तस्याः धारणं

अविसंवादिनं राजर्षिं, (२४१) विषमराजमार्गविनिहितपदस्खलनभियेव सुलग्नं धर्मे, (२४२) सकलभूपालपरित्यक्तेन भीतेनेव लब्धवाचा सर्वात्मना सत्येन सेव्यमानम्, (२४३) आसन्नवारविलासिनीप्रतियातनाभिः चरणनखपातिनीभिः दिग्भिरिव दशभिः प्रणम्यमानं (२४४) दीर्घैः दिगन्तपातिभिः दृष्टिपातैः लोकपालानां कृताकृतमिव प्रत्यवेक्षमाणं,

—पालनमेव, व्रतम्, असिधाराया स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाश, एवं मनाक् स्खलने यथानिष्टं, तादृश व्रतमिति यावत येन तथोक्तम, तच्च यादवेन दर्शितं यथा,—"युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्तृवदाचरेत। अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यादसिधाराव्रतं हि तत्॥" यत्र स्त्रीपुंसौ अकपटौ ब्रह्मचर्येण तिष्ठत इति भाव, अविसंवादिन—विसंवाद,—विरुद्धभाव अस्यास्तीति विसंवादी, स न भवतीति तथोक्तं तम्, पक्षे,—प्रतिपन्नेषु—विश्वसितेषु, आश्रितेषु इत्यर्थ, असिधाराधारणमेव—खड्गधाराग्रहणमेव, व्रतं यस्येति तथोक्तम्, अथ च अविसंवादिनं यस्तु प्रतिपन्नेषु खड्गधारां पातयति स कथं न विसंवादी, कथं वा राजर्षिः इति विरोध। राजर्षि—राजा ऋषिरिव राजर्षिः तम्, य खलु राजर्षिः प्रतिपन्नासिधारः ब्रह्मचारी च, स राजलक्ष्म्या आलिङ्गित।

(२४१) विषमेति।—विषमे दारुणे, नतोन्नतरूपे च राजमार्गे—राजनीतौ, राजपथे च, विनिहितस्य—अर्पितस्य, पदस्य स्खलनभियेव—च्युतिभयेनेव, धर्मे सुलग्नं—कृतावलम्बनं, धृतधर्मयष्टिमिति भाव।

(२४२) सकलेति।—सकलै भूपालै परित्यक्तं तेन अत एव भीतेनेव—अयमपि यदि मा न गृह्णाति,तदाऽहमशरण इति वस्तेन इव इत्यर्थं,लब्धवाचा—लब्धा—गृहीता, वाक् यस्य तेन। सर्वात्मना—सर्वस्वरूपेण, सत्येन सेव्यमानं—परिचर्य्यमाणम्।

(२४३) आसन्नेति।—आसन्नाना—सन्निहिताना, परिचर्य्यार्थमिति भाव, वारविलासिनीनां—वेश्याना, प्रतियातनाभि,—प्रतिच्छायाभि, ("प्रतिमान प्रतिबिम्ब प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया। प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधि" इत्यमर), चरणनखपातिनीभि,—पदनखपतिताभि, दशभिर्दिग्भिरिव, पदनखानां दश सङ्ख्यकत्वादिति भाव, प्रणम्यमानम्—अभिवन्द्यमानम।

(२४४) दीर्घै,—आयतै, दिगन्तपातिभि,—दिगन्तगामिभि। लोकपालानाम्—इन्द्रादीनां, कृताकृतमिव—कार्य्याकार्य्यमिव, प्रत्यवेक्षमाणं—परिपश्यन्तम्।

(३४५) मणिपादपीठपृष्ठप्रतिष्ठितकरेण उपरिगमनाभ्यनुज्ञा मृग्यमाणमिव दिवसकरेण, (३४६) भूषणप्रभासमुत्सारण बद्धपर्य्यन्तमण्डलेन प्रदक्षिणीक्रियमाणमिव दिवसेन, (३४७) अप्रणमद्भि. गिरिभिरपि दूयमान,(३४८) शौर्य्योष्मणा फेनायमानमिव चन्दनधवल लावण्यजलधिम् उद्वहन्तम् ऐकराज्योर्जितेन, (३४९) निजप्रतिबिम्बान्यपि नृपतिचक्रचूडा मणिष्ठतानि असहमानमिव, (३५०) दर्पदुःखासिकया चामरा

(३४५) मणिसम्बन्धप्रतिष्ठानमेव पीषयति मणीति।—माणपादपीठस्य—रत्नमयचरणासनस्य, पृष्ठे—उपरि, प्रतिष्ठिता,—पातिता रचिताश्च, करा—किरणा हस्ताश्च यस्य तेन दिवसकरेण सूर्य्येण उपरीति।—उपरिगमने—ऊर्द्ध्वगमने या अभ्यनुज्ञा—अनुमति ता, मृग्यमाणमिव—प्रार्थ्यमानमिव।

(३४६) भूषणेति।—भूषणानाम्—अलङ्काराणां प्रभाभि,—किरणै समुत्सारणेन—सन्ताडनेन बद्ध—कृत, लब्धमिति यावत पर्य्यन्तेषु—प्रान्तेषु, मण्डल—मण्डलाकारेण अवस्थान येन तथोक्तेन। प्रदक्षिणीक्रियमाणम—परिवेष्ट्यमानमित्यर्थ।

(३४७) अप्रणमद्भि,—प्रणतिमकुर्व्वद्भि,स्वभावोन्नतत्वादिति भाव, गिरिभि,—पर्व्वतैरपि दूयमान—गम्यमानमिव प्रसादनार्थमिवात भाव। दु गतौ" इत्यस्य रूपम्।

(३४८) ऐकराज्योर्जितेन—ऐकराज्यम्—एकाधिपत्य, तेन ऊर्जित,—प्रवृद्धि गत तेन, ["ऐकराज्यार्जितेन" इत्यत्र "एकराज्यौर्जित्येन" इति पाठ—एक राज्येन ऊर्जित, तस्य भाव एकराज्यौर्जित्य तेन] शौर्य्योष्मणा वीर्य्यप्रतापेन, फेनायमानमिव—फेनमुद्वमन्तमिव, ऊष्मणा जलमपि सफेन भवतीति लोके दृश्यते। चन्दनधवल लावण्यजलधि—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इत्युक्तलक्षणाना लावण्याना जलधि—समुद्र तम, उद्वहन्तम्।

(३४९) नृपतिचक्रे,—राजमण्डले, ["नृपतिचक्र—" इत्यत्र नृपचक्र—" इति पाठान्तरम्] चूडामणिभि—शिरोरत्नै धृतानि—गृहीतानि निजप्रतिबिम्बानि—स्वकीयप्रतिच्छाया अपि असहमानमिव—कथ सामान्येन मत्सम इति धियेति भाव।

(३५०) दर्पदुःखासिकया—अहङ्कारसमुत्थक्लेशरूपखड्गेन हेतुना, चामरा

निलनिभेन बहुधेव श्वसन्तीं राजलक्ष्मीं दधानं, (२५१) सकलमिव चतुःसमुद्रलावण्यम् आदाय उत्थितया श्रिया समुपश्लिष्टम्, (२५२) आभरणप्रभाजालजायमानानि इन्द्रधनुःसहस्राणि इन्द्रप्राभृतप्रहितानि विलभमानमिव, राज्ञां (२५३) सम्भाषणेषु परित्यक्तमपि मधु वर्षन्तं, काव्यकथासु (२५४) अपीतमपि अमृतम् उद्वमन्तं, (५५) विस्रम्भभाषितेषु अनाकृष्टमपि हृदयं दर्शयन्तं, (२५६) प्रसादेषु निश्चलामपि श्रियं स्थाने स्थाने स्थापयन्तं, वीरगोष्ठीषु पुलकितेन कपोल-

---

निलनिभेन—चामरमारुतव्याजेन, बहुधा श्वसन्तीं—पुनः पुनः सुदीर्घं श्वासमाहृत निक्षिपन्तीं, राजलक्ष्मीं—राजश्रियं, दधानमिव—धारयन्तमिव।

(२५१) सकलं—समग्रम्। चतुरिति।—चतुर्णां समुद्राणां समाहारः चतुःसमुद्रं, तस्य लावण्यं तत्, आदाय—गृहीत्वा, उत्थितया—आविर्भूतया, श्रिया—लक्ष्म्या, समुपश्लिष्टमिव—समालिङ्गितमिव।

(२५२) आभरणेति।—आभरणानां प्रभाजालेन—दीप्तिसमूहेन, जायमानानि—उत्पद्यमानानि, इन्द्रप्राभृतप्रहितानि—इन्द्रेण प्राभृतेन—उपढौकनत्वेन इत्यर्थः, प्रहितानि—प्रेषितानीत्यर्थः, इन्द्रधनुषां—शक्रचापानां, सहस्राणि विलभमानमिव—विशेषेण आददानमिव। राज्ञां—सामन्तनृपाणां, निर्जितानामिति भावः।

(२५३) सम्भाषणेषु—समालपनेषु परित्यक्तमपि मधु—मद्यं, मधुररसश्चेत्यर्थः, वर्षन्तं—वमन्तम्। काव्यकथासु—काव्यालोचनासु कविभिः काव्यानुशीलने इति भावः।

(२५४) अपीतमपि—अभुक्तमपि, अमृतं—पीयूषम्, उद्वमन्तम्—उद्गिरन्तम्, ["अपीतमपि अमृतम्" इत्यत्र "अपीतमव्हतम्" इति पाठान्तरम्]।

(२५५) विस्रम्भभाषितेषु—विश्वस्तालापेषु। अनाकृष्टमपि—प्रसादकैः अनुजीविभिः अगृहीतमपि इत्यर्थः, हृदयं—चित्तं, मनोऽभिमतं वस्त्वित्यर्थः दर्शयन्तं—प्रकटयन्तम्।

(२५६) प्रसादेषु—प्रसन्नतासु सत्सु इत्यर्थः। निश्चलामपि—स्थिरामपि, श्रियं—लक्ष्मीं, सम्पदमिति यावत्, स्थाने—योग्ये पात्रे इत्यर्थः स्थापयन्तम्—अर्पयन्तम्। वीरगोष्ठीषु—वीरसमाजेषु, पुलकितेन—रोमाञ्चितेन, उत्साहातिशया-

स्थलेन अनुरागसन्देशमिव उपांशु रणश्रियः शृण्वन्तम्, (३५७) अतिक्रान्तसुभटकलहालापेषु स्नेहदृष्टिमिव दृष्टिम् इष्टे कृपाणे पातयन्तं, परिहासस्मितेषु गुरुप्रतापभीतस्य राजकस्य स्वच्छम् आशयमिव दशनांशुभिः कथयन्तं, (३५८) सकललोकहृदयस्थितमपि न्याये तिष्ठन्तम्, अगोचरे गुणानाम्, अभूमौ सौभाग्यानाम्, अविषये वरप्रदानानाम्, अशक्ये आशिषाम्, अमार्गे मनोरथानाम्, अतिदूरे दैवस्य, अदिशि उपमानानाम, (३५९) असाध्ये धर्मस्य, अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्या महत्त्वे

इति भावः, कपोलस्थलेन—गण्डदेशेन, उपांशु—रहसि रणश्रियः,—सङ्ग्रामलक्ष्म्याः, अनुरागसन्देशमिव—प्रेमव्यञ्जकवाचिकमिव, शृण्वन्तम्—आकर्णयन्तम्।

(३५७) अतिक्रान्तेति।—अतिक्रान्ताः—अतीताः, सुभटानां—सुयोद्धृणां ये कलहाः—सङ्ग्रामाः तेषाम् आलापाः,—कथाः तेषु। इष्टे—अभिलषिते, प्रिये इत्यर्थः, कृपाणे—खड्गे, सङ्ग्रामशेषे रुधिरादिशावनसलिलकलङ्कनिवारणार्थं शस्त्रेषु मही दीयते इति व्यवहारः। परिहासस्मितेषु—नर्महासेषु गुरुणा—महता, प्रतापेन—तेजसा भीतस्य—त्रस्तस्य राजकस्य—राजचक्रस्य, समीपे इति शेषः, दशनांशुभिः—दन्तकिरणैः तद्व्याजेन इति भावः, स्वच्छं—निर्मलं, प्रसन्नमित्यर्थः, आशयं—भावं कथयन्तं—प्रकाशयन्तम्। महत्प्रतापभीतस्य च स्वच्छं—निर्मलम्, आशयं—जलाशयमिति भावं दर्शयन्ति लोकाः, अत्र "प्रताप" "स्वच्छ" इत्यादि शब्दप्रयोगवशात् जलशब्दाभावेऽपि आशयशब्देन जलाशयः प्रत्येतव्यः।

(३५८) सकलेति।—सकलानां लोकानां—जनानां हृदयेषु स्थितमपि न्याये—नीतिमार्गे तिष्ठन्तं—वर्त्तमानं न्याय्यमनुसरन्तमित्यर्थः, यः सकललोकहृदयस्थितः स कथमेकस्मिन्नेव तिष्ठतीति विरोधः। गुणानां—विद्याविनयादीनाम्, अगोचरे—अविषये सौभाग्यानाम् अभूमौ—अस्थाने वरप्रदानानाम् अविषये—अगोचरे, आशिषामशक्ये असाध्ये मनोरथानाम् अमार्गे दैवस्य अतिदूरे उपमानानां—सादृश्यबोधकानाम् अदिशि—अविषये इत्यर्थः, अतीते इति भावः।

(३५९) असाध्ये—साधयितुमशक्ये धर्मस्य [इति कर्त्तरि षष्ठी]। अदृष्टपूर्वे—पूर्वमदृष्टे, लक्ष्म्याः महत्त्वे—उत्कर्षे स्थितं, महालक्ष्मीनिवासमित्यर्थः यः गुणादीनाम् अगोचरादिषु वर्त्तते, स कथम् अदृष्टपूर्वे लक्ष्म्याः महत्त्वे तिष्ठतीति

स्थितम्; (२६०) अरुणपादपल्लवेन (२६१) सुगत-मन्थरोरुणा (२६२) वज्रायुधनिष्ठुरप्रकोष्ठपृष्ठेन (२६३) वृषस्कन्धेन भास्वद्बिम्बाधरेण (२६४) प्रसन्नावलोकितेन मुखचन्द्रेण कृष्णकेशेन वपुषा (२६५) सर्व्वदेवताऽवतारमिव एकत्र दर्शयन्तम्; अपि च मांसलमयूखमालामलिनितमहीतले महति

विरोध, यत्र गुणसौभाग्यादयो न गण्यन्ते, तादृश लक्ष्मीमहत्त्वमनुसरन्तमित्यर्थ, एतेन अस्य विरोधस्य परिहार।

(२६०) अरुणेति।—अरुण,—लोहित, पादपल्लव,—चरणकिसलय यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—अरुणस्य—अनूरो, सूर्य्यसारथेरित्यर्थ, पादपल्लव तेन।

(२६१) सुगतेति।—सुष्ठु गत—गमन ययो तथाभूतौ, मन्थरौ—मृदुगामिनौ, ऊरू यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—सुगत,—बुद्धदेव, तस्य मन्थर,—मन्दगामी, ऊरु तेन।

(२६२) वज्रेति।—वज्रायुध—कुलिशनामास्त्र, तद्वत् निष्ठुर,—कठिन, प्रकोष्ठ,—आमणिबन्ध कूर्परसन्धेरधोभाग, ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) पृष्ठञ्च यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वज्रायुध,—इन्द्र, तस्य निष्ठुर प्रकोष्ठपृष्ठ तेन।

(२६३) वृषस्कन्धेन—वृषस्येव स्कन्धो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—वृषस्य—धर्मस्य स्कन्ध तेन ("वृषो धर्मे बलीवर्द्दे मूषा पुराशिभेदयो" इति मेदिनी)। भास्वदिति। भास्वान्—दीप्यमान, बिम्बमिवाधरो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—भास्वत,—सूर्य्यस्य, बिम्बमिवाधर तेन।

(२६४) प्रसन्नेति।—प्रसन्न—निर्मलम्, अवलोकित—दर्शन यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र,—प्रसन्न,—कश्चिद्देवविशेष, आशुतोष इति यावत, तस्य अवलोकित—दर्शन तेन, यद्वा—प्रसन्नेन अवलोकितेन—बुद्धभेदेन इत्यर्थ। मुखचन्द्रेण—मुख चन्द्र इव यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—मुखे चन्द्र तेन। ['मुखचन्द्रेण" इत्यत्र 'चन्द्र-मुखेण" इति पाठान्तरम्]। कृष्ण—कृष्णवर्ण, केशो यस्य यत्र वा तेन, अन्यत्र—कृष्णस्य—श्रीहरे केश तेन। वपुषा—अङ्गेन उक्तप्रकारेण अवयवेनेत्यर्थ।

(२६५) सर्वेति।—सर्वासा देवतानामवतार तमिव। मांसलेति।—मांसलाभि,—महतीभिरित्यर्थ मयूखाभि—किरणाना, मालाभि,—समूहै, मलिनित—विवर्णीकृत, नीलवर्णता नीतमित्यर्थ, महीतल येन तस्मिन्। महति—

महार्हे माणिक्यमालामण्डितमेखले महानीलमये पादपीठे कलिकालशिरसि इव सलीलं (२६६) विन्यस्तवामचरणम्, (२६७) आक्रान्तकालियफणाचक्रवालं बालम् इव पुण्डरीकाक्ष, क्षौमपाण्डुरेण चरणनखदीधितिप्रतानेन प्रसरता महीं (२६८) महादेवीपट्टबन्धेन इव महिमानम् आरोपयन्तम्, (२६९) अप्रणतलोकपालकोपेनेव अतिलोहितौ सकल-नृपतिमौलिमालासु अतिपीतं पद्मरागरत्नातपमिव वमन्तौ (२७०) सर्व्वतेजस्विमण्डलास्तमयसन्ध्यामिव धारयन्तौ,

---

प्रशस्ते महार्हे—महामूल्ये। माणिक्येति।—माणिक्यमालया मण्डिता—अलङ्कृता, मेखला—नितम्बभाग, मध्यभाग इत्यर्थः यस्य तादृशे, महानीलमये—महानीलमणि-निर्म्मिते। कलिकालशिरसि इव—कलियुगस्य मूर्द्धनि इव, कलिकालस्य मलिनत्वादियम् उत्प्रेक्षा। सलीलम्—सविलासं, सहेलं वा।

(२६६) विन्यस्तेति।—विन्यस्त,—निहित, वामचरण येन तथोक्तम्; वामचरणन्यासेन तस्य तिरस्करणीयत्वमेव व्यज्यते।

(२६७) आक्रान्तेति।—आक्रान्तम्—अध्यासितं, कालियस्य—नागविशेषस्य, फणाचक्रवाल—फणमण्डल येन तथोक्त, बाल—शिशु, पुण्डरीकाक्षमिव—श्रीकृष्ण-मिव, पक्षे,—पुण्डरीके—श्वेतपद्मे इव, अक्षिणी यस्य तथोक्तम। क्षौमपाण्डुरेण—क्षौमं—श्वेतपट्टवसनं, तद्वत् पाण्डुर—धवल तेन। महीं—पृथिवीं, प्रसरता—व्याप्नुवता, चरणेति।—चरणनखानां दीधितिप्रतानेन—मयूखजालेन।

(२६८) महादेवीति।—महादेवी—महती देवी, प्रधाना महिषीत्यर्थः, पृथिवीति भाव, तस्याः पट्टबन्ध,—गौरवसूचक ललाटचिह्नविशेष तेनेव, महिमान—महत्त्व, पृथिव्या एकेश्वरत्वमित्यर्थः, आरोपयन्तम्, आत्मानमिति शेष।

(२६९) अप्रणतेति।—न प्रणता,—अप्रणता, ते च ते लोकपालाश्चेति अप्रणत-लोकपाला तेषु कोप,—क्रोध तेनेव, अतिलोहितौ—अतिरक्तौ, अत एव सकलेति।—सकलानां—समग्राणां, नृपतीनां—राज्ञां, मौलिमालासु—मुकुटराजिषु, स्थितमिति शेष, अत एव अतिपीतम्—अतिशयेन गृहीतं, प्रणामकाले पादयोः प्रतिफलितत्वादिति भाव, पद्मरागरत्नानां—तदाख्यमणीनाम्, आतपमिव—आलोकमिव, वमन्तौ—उद्गिरन्तौ।

(२७०) सर्व्वेति।—सर्व्वेषां तेजस्विमण्डलानां—तेजस्विसमूहानां, सूर्यादीनामपि

अशेषराजककुसुमशेखरमधुरसस्रोतांसीव स्रवन्तौ, (२७१) समस्तसामन्तसीमन्तोत्तंसस्रक्सौरभभ्रान्तैः (२७२) भ्रमरमण्डलैः अभिषेकोत्तमाङ्गैः इव मुहूर्त्तमपि अविरहितौ, संवाहनतत्परायाः श्रियो (२७३) विकचरक्तपङ्कजवनवासभवनानीव कल्पयन्तौ, (२७४) जलजशङ्खमीनमकरसनाथतलतया कथितचतुरम्भोधिभोगचिह्नौ इव चरणौ दधानम्; (२७५) दिङ्नाग-

।

भाव, अस्तमयसन्ध्यामिव—नाशप्रातिरूपसायङ्कालमिव, अस्तगमनसन्ध्याकालमिव वा धारयन्तौ—दधानौ। अशेषेति।—अशेषाणां—समस्तानां, राजकानां—सामन्तभूपानां, कुसुमानि—पुष्परचितानीति यावत्, यानि शेखराणि—शिरोभूषणानि, ["अशेषराजककुसुमशेखर—" इत्येव "अशेषराजकशेखरकुसुम—" इति पाठे—अशेषराजकानां शेखराणि—शिरोभूषणमाल्यरूपाणि, यानि कुसुमानि] तेषां मधुरसाः,—मकरन्दरसाः, तेषां स्रोतांसीव—प्रवाहानिव, स्रवन्तौ—वर्षन्तौ।

(२७१) समस्तेति।—समस्तानां सामन्तानाम्—अधीश्वराणां, ("सामन्तः स्यादधीश्वरः" इत्यमरः) सीमन्ताः,—केशविन्यासाः, ("सीमन्तः केशविन्यासः" इत्यमरटीका) तेषाम् उत्तंसाः,—मण्डनानि, याः स्रजः,—माल्यानि, तासां सौरभेण—सङ्गन्धेन, भ्रान्तानि—घूर्णमानानि तैः।

(२७२) भ्रमरमण्डलैः,—भृङ्गसङ्घैः अभिषेकोत्तमाङ्गैरिव—अभिषिक्तैः शिरोभिरिव, अविरहितौ—अमुक्तौ। संवाहनेति।—संवाहनम्—अङ्गादिमर्दनरूपा सेवा, तस्मिन् तत्परा—रता तस्याः, श्रियः,—राजलक्ष्म्याः।

(२७३) विकचेति।—विकचानि—प्रस्फुटानि, रक्तपङ्कजवनानि—रक्तकमलकाननानि एव, वासभवनानि—वासगृहाणि तानि इव, कल्पयन्तौ—रचयन्तौ।

(२७४) जलजेति।—जलजं—पद्मं, शङ्खः,—कम्बुः, मीनः,—मत्स्यः, मकरः,—जलजन्तुभेदः तैः सनाथं—युक्तं, तलं ययोः तयोर्भावः तत्ता तया हेतुना। जलजेत्यादिलक्षणानि राजचक्रवर्त्तित्वज्ञापकानि बोध्यानि। कथितेति।—कथितं—प्रकटितं, चतुर्णाम् अम्भोधीनां—सागराणां, चतुरम्भोधिवेष्टितायाः भुवः इति यावत्, भोगचिह्नं—भोगलक्षणं याभ्यां तथाभूताविव, चरणौ—पादौ, दधानं—धारयन्तम्।

(२७५) दिङ्नागेति।—दिङ्नागाः—"ऐरावत पुण्डरीक

दन्तमुसलाभ्यामिव (३७६) विकटमकरमुखप्रतिबन्धबन्धुराभ्याम्, (३७७) उद्वेललावण्यपयोनिधिप्रवाहाभ्यामिव (३७८) फेनाहितशोभाभ्यां, कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव (३७९) भोगिमण्डलशिरोरत्नरश्मिरज्यमानमूलाभ्यां, हृदयारोपितभूभारधारणमाणिक्यस्तम्भाभ्याम् ऊरुदण्डाभ्यां विराजमानम्; (३८०) अमृतफेनपिण्डपाण्डुना

दन्तेन। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः॥" इत्युक्तेषु अष्टसु दिग्गजेषु प्रथमस्यैरावतस्यैरावतस्य इत्यर्थः, दन्ताविव मुसलौ ताभ्यामिव।

(३७६) विकटेति।—विकट,—उत्कट यो मकरस्य—जलजन्तुभेदस्य, मुखमिव प्रतिबन्ध—आमुखभित्तिरित्यर्थः तेन बन्धुरौ—उन्नतानतौ ताभ्यां, ("बन्धुरं तून्नतानतम्" इत्यमरः) अथवा,—विकट यो मकरमुख,—मकरमुखाकृतिभूषणविशेष स एव प्रतिबन्ध,—समधर्मातिरोधक इत्यर्थं तेन बन्धुरौ—रम्यौ ('बन्धुरं मुकुटे पुंसि। त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः॥" इति मेदिनी) ताभ्याम।

(३७७) उद्वेलेति।—उद्वेल—उच्छ्वलन (उद्वेलतया लावण्यस्य समुच्छलद्रूपत्वमवगन्तव्य) वेलामतिक्रान्तस्य, य लावण्यपयोधि,—लावण्यसागर, लवणसमुद्रश्च, तस्य प्रवाहाविव—स्रोतसी इव ताभ्याम्।

(३७८) फेनेति।—फेनै—क्षीरविशेषाणां रक्तपीडनोत्थफेनसमूहैरित्यर्थ, सततमश्वगजाद्यारोहणात तद्घर्षजनतोद्वेगवैवर्ण्यापनोदनाय अर्पितैरिति भाव, अन्यत्र,—डिण्डीरै, ("डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन" इत्यमर) आहिता—जनिता शोभा ययो ताभ्याम्। कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव—वाञ्छितफलप्रदचन्दनतरुभ्यामिव। ['कल्पचन्दनद्रुमाभ्यामिव' इत्यत्र 'चन्दनद्रुमाभ्यामिव' इति पाठान्तरम्]।

(३७९) भोगीति।—भोगिना—सुखभोगरतानां सामारिकाणामित्यर्थ यद्वा,—भोगिना—नृपाणां ("भोगी भुजङ्गमेऽपि स्यात् ग्रामपाले नृपे पुमान्" इति मेदिनी) अन्यत्र—भोगिना—सर्पाणां, मण्डलस्य—वृन्दस्य, शिरोरत्नानि तथा रश्मिभि—मयूखै, रज्यमाने—अलङ्क्रियमाणे, मूले—पादमूले इत्यमूले चेत्यर्थ ययो ताभ्याम। हृदयेति।—हृदय—चित्तम, आरोपित यो भूभार तस्य धारणे माणिक्यस्तम्भौ ताभ्याम इवेति शेष।

(३८०) अमृतेति।—अमृतस्य फेनपिण्ड,—फेनराशि तद्वत्, अन्यत्र,—फेनपिण्डे, पाण्डु,—धवल, तेन।

(३८१) मेखलामणिमयूखखचितेन, नितम्बबिम्बव्यासङ्गिना, (३८२) विमलपयोधौतेन, (३८३) नेत्रसूत्रनिवेशशोभिना, अधरवाससा वासुकिनिर्मोकेणेव (३८४) मन्दरं द्योतमानम्; अघनेन, सतारागणेन, उपरिकृतेन, (३८५) द्वितीयाम्बरेण भुवनाऽऽभोगमिव भासमानम्; (३८६) इभपतिदशनमुसल-सहस्रोल्लेखकठिनमसृणेन, (३८७) अपर्य्याप्ताम्बरप्रथिम्ना,

---

(३८१) मेखलेति।—मेखला—काञ्ची, काञ्चननिर्म्मित कटिबन्धनसूत्रमिति यावत्, तत्र ये मणयः,—रत्नानि, अन्यत्र,—मेखलासु—नितम्बेषु, मन्दरस्य इति भावः, ये मणयः, तेषां मयूखैः,—किरणैः, खचितः—रञ्जितः तेन। नितम्बबिम्बव्यासङ्गिना—नितम्बमण्डलसंसक्तेन, अन्यत्र,—कटकतटव्यापिना।

(३८२) विमलेति।—विमलैः,—स्वच्छैः, पयोभिः,—जलैः, अन्यत्र—दुग्धैः, धौतेन—क्षालितेन, क्षीरोदस्य मन्थनकाले इति भावः।

(३८३) नेत्रेति।—नेत्रस्य—वस्त्रविशेषस्येत्यर्थः, ("नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी) सूत्राणां—तन्तूनां, निवेशेन—रचनया, अन्यत्र,—नेत्रं—मन्थनरज्जुः, तस्य सूत्राणां—तन्तूनां, निवेशेन—आधानेन शोभते इति तथोक्तेन। अधरवाससा—परिधानवस्त्रेण। वासुकिनिर्मोकेणेव—वासुकेः,—नागराजस्य, निर्मोकेणेव—कञ्चुकेनेव।

(३८४) मन्दरं—तदाख्यं पर्व्वतम्। द्योतमानं—राजमानम्। अघनेन—सूक्ष्मेण घनः,—मेघः तद्रहितेन च। सतारागणेन—ताराः—सूक्ष्मस्वर्णसूत्रनिर्म्मितनक्षत्राकारबिन्दवः, नक्षत्राणि च, तेषां गणः,—समूहः, तत्सहितेन। उपरिकृतेन—उपरिधृतेन, देहोर्द्धभागस्थेनेत्यर्थः, अन्यत्र,—ऊर्द्ध्ववर्त्तिना।

(३८५) द्वितीयाम्बरेण—द्वितीयेन वसनेन उत्तरीयेणेत्यर्थः अन्यत्र—अम्बरेण—नभसा। भुवनाऽऽभोगमिव—भुवनाऽऽयाममिव, भासमानं—विराजमानम्।

(३८६) इभपतीति।—इभपतेः,—गजेन्द्रस्य दशना एव मुसलानि, तेषां सहस्राणाम् उल्लेखेन—आघातेन घर्षणेन च कठिनं—दृढं, मसृणं—कोमलञ्च, अन्यत्र—चिक्कणं तेन।

(३८७) अपर्य्याप्तेति।—अपर्य्याप्तम्—असीममित्यर्थः, यत् अम्बरम्—आकाशं, तस्येव प्रथिमा तेन, अन्यत्र,—अपर्य्याप्तः अम्बरे प्रथिमा—विस्तारो यस्य तेन।

(३८८) विविधवाहिनीसङ्क्षोभकलकलसमर्दसहिष्णुना, कैलासम् इव महता स्फटिकतटेन उरुणा उरःकपाटेन राजमानम्; (३८९) श्रीसरस्वत्योः उरोवदनोपभोगविभागसूत्रेणेव पातितेन, (३९०) शेषेणेव तद्भुजस्तम्भविन्यस्तसमस्तभूभारलब्धविश्रान्तिसुखप्रसुप्तेन, हारदण्डेन परिवेष्टितकन्धरम्; (३९१) जीवितावधिगृहीतसर्वस्वमहादानदीक्षाचीरेणेव हारमुक्ताफलानां किरणनिकरेण

---

(३८८) विविधेति।—विविधानां—बहुविधानां, वाहिनीनां—चमूनां, सङ्क्षोभे—समवाये, यः कलकलः,—कोलाहलः, तेन सम्मर्दः,—सङ्क्लेशः, अन्यत्र,—वाहिनीनां—नदीनां, सङ्क्षोभे यः कलकलः, तेन सम्मर्दः, तं सोढुं शीलमस्येति तथोक्तेन। उरुणा—महता, उरःकपाटेन—वक्षःस्थलरूपेण कपाटेन। पर्व्वतान्तरसामान्येऽपि शुभ्रताऽभिव्यक्तीकरणार्थं कैलासमित्युक्तम्।

(३८९) श्रीसरस्वत्योरिति।—श्रीसरस्वत्योः,—लक्ष्मीवाग्देव्योः, सपत्न्योरिति भावः, उरोवदनयोः,—यथाक्रमेण लक्ष्म्या उरसः वाग्देव्या वदनस्येति यावत्, उपभोगः,—सम्भोगः, लक्ष्म्याः उरसि स्थितिः सरस्वत्याः मुखे स्थितिरिति भावः, तस्य विभागसूत्र—सीमाबन्धनसूत्रमित्यर्थः तेनेव, पातितेन—स्थापितेन सीमानिर्देशार्थमिति भावः।

(३९०) तद्भुजेति।—तस्य—हर्षस्य, भुजौ एव स्तम्भौ तयोः विन्यस्तः यः समस्तः—सम्पूर्णः, भूभारः,—पृथिवीभारः, तेन लब्धा—प्राप्ता या विश्रान्तिः,—विश्रामः तया सुखम्—आनन्दः यथा तथा, प्रसुप्तः,—निद्रितः तेन शेषेण—अनन्तनागेनेव, ["शेषणेव" इत्यनन्तरं क्वचित् "च" इत्यधिकः पाठो दृश्यते] हारदण्डेन—हारयष्टिना, कण्ठनिहितनेति भावः, परिवेष्टिता—आलिङ्गिता ["परिवेष्टित—" इत्यत्र "परिवलित—" इति पाठोऽपि स एवार्थः] कन्धरा—ग्रीवा यस्य तम्।

(३९१) जीवितेति।—जीवितं—जीवनम् अवधिः—शेषो येषां तानि, गृहीतानि—उपार्जितानि, यानि सर्वाणि स्वानि—धनानि, तेषां महादानं—याचितो जीवनमपि ददाति किमु बाह्यानि धनानीति भावः, यद्वा,—जीवितं—जीवनमपीति भावः, अवधिः,—शेषो यस्य तत् यथा तथा गृहीतं—स्वीकृतम् अङ्गीकृतमित्यर्थः, सर्व्वस्वानां—सर्व्वधनानां महादानं तस्मिन् या दीक्षा—व्रतधारणनियमविशेषः, तस्याः चीरं—कौपीनरूपवसनखण्डं, वल्कलं वा तेनेव, दीक्षायाममपि चीरवसनैर्भूयते इति भावः।

(२८२) प्रावृतवक्षःस्थलम्; अजजिगीषया बालैः भुजैरिव अपरैः प्ररोहद्भिः, (२८३) बाहूपधानशायिन्याः श्रियः (२८४) कर्णोत्पलमधुरसधारासन्तानैरिव गलद्भिः, भुजजन्मनः प्रतापस्य निर्गममार्गैरिव आविर्भवद्भिः, अरुणैः केयूररत्न-किरणदण्डैः उभयतः (२८५) प्रसारितमणिमयपक्षवितान-मिव माणिक्यमहीधरम्; (२८६) सकललोकालोक-मार्गार्गलेन (२८७) चतुरुदधिपरिक्षेपखातशिलाप्राकारेण,

---

(२८२) प्रावृतेति।—प्रावृतम्—आच्छादितं, वक्षःस्थलं येन यस्य वा तथोक्तम्। अजजिगीषया—न जायते इति अजः,—विष्णुः तस्य जिगीषा—जयेच्छा तया। ("अजा विष्णुहरच्छागा" इत्यमरः)। बालैः,—नवैः। प्ररोहद्भिः,—उत्पद्यमानैः, भुजैः।

(२८३) बाहूपधानेति।—बाहुरेव उपधानम्—उपबर्हं, "बालिश" इति बङ्गभाषा, तस्मिन् शेते इति तथोक्तायाः, श्रियः,—राजलक्ष्म्याः। ["श्रियः" इत्यत्र "श्रिया" इति पाठान्तरम्]।

(२८४) कर्णोत्पलेति।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतोत्पलस्य, मधुरस-धाराणां—मकरन्दप्रवाहाणां, सन्तानैरिव—समूहैरिव गलद्भिः,—क्षरद्भिः। भुजजन्मनः,—बाहुजनितस्य, एतेन सेनादिकृतः नीत्यादिकृतश्च प्रतापः व्यवच्छिन्नः। आविर्भवद्भिः,—प्रकटीभवद्भिः। अरुणैः,—रक्तैः, केयूररत्नकिरणदण्डैः,—केयूर-रत्नानाम्—अङ्गदस्थमणीनां, किरणा एव दण्डाः तैः।

(२८५) प्रसारितेति।—प्रसारितौ मणिमयौ पक्षवितानौ—विस्तृतपक्षौ इत्यर्थः, यस्य तथोक्तमिव। माणिक्यमहीधरं—माणिक्यरत्ननिर्मितपर्वतं, माणिक्यपर्वतं वा।

(२८६) सकलेति।—सकलानां लोकानाम् आलोकः—उद्योतः, दर्शनमित्यर्थः, तस्य मार्गः,—पन्थाः, तस्य अर्गलः,—कवाटरोधककाष्ठादिदण्डविशेषः तेन, अस्य बाहुदण्डप्रभावात् सर्वेषामेव भुजवीर्यशालिनां प्रभावजनितालोको विनाशं गतः इति भावः।

(२८७) चतुरिति।—चतुर्णाम् उदधीनां—समुद्राणां सम्बन्धी, परिक्षेपः,—परिवेष्टनमेव चतुर्दिग्वर्त्तिसमुद्रा एवेत्यर्थः, खातानि—परिखाः, पृथिव्या इति भावः, तेषां शिलाप्राकारः,—पाषाणनिर्मितः प्राचीरमित्यर्थः तेन, शिलावद्दृढेन इति भावः, नगरस्य समन्तात् प्राकारं दत्वा परितः परिखा क्रियते इति लोकव्यवहारः।

(३९८) सर्व्वराजहंसबन्धवज्रपञ्जरेण, (३९९) भुवनलक्ष्मीप्रवेशमङ्गलमहामणितोरणेन, (४००) अतिदीर्घदोर्दण्डयुगलेन दिशां दिक्पालानाञ्च युगपदायतिमपहरन्तम्; (४०१) सोदर्य्यलक्ष्मीचुम्बनलोभेन कौस्तुभमणेरिव मुखावयवता गतस्य अधरस्य गलता रागेण पारिजातपल्लवरसेनेव सिञ्चन्तं दिङ्मुखानि; (४०२) अन्तराऽन्तरा सुहृत्परिहासस्मितैः प्रकीर्य्यमाणविमलदशनकिरणशिखाप्रतानैः (४०३) प्रकृतिमूढाया राजश्रियः प्रज्ञाऽऽलोकमिव दर्शयन्तम्, मुखजनितेन्दुसन्देहागतानि कुसु-

---

(३९८) सर्वेति।—सर्वेषां राज्ञां हंसानामिव, यद्वा,—राजहंसानां—राजश्रेष्ठानां, तदाख्यहंसविशेषाणाञ्च बन्धे—बन्धने, निरोधने इत्यर्थः, वज्रपञ्जर—वज्रनिर्म्मित पञ्जरमित्यर्थः तेन।

(३९९) भुवनेति।—भुवनानां लक्ष्म्याः प्रवेशस्य मङ्गलं—माङ्गलिकमित्यर्थः, महामणितोरण—महारत्ननिर्म्मित बहिर्द्वार तेन।

(४००) अतिदीर्घेति।—अतिदीर्घम्—अत्यायत, दोर्दण्डयुगल—भुजदण्डद्वय तेन। युगपत्—समकालम्, आयति—दैर्घ्यं, प्रभावञ्च ("आयतिस्तु स्त्रिया दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयो" इति मेदिनी) अपहरन्त—नाशयन्त, सङ्कोचयन्तम् इत्यर्थः।

(४०१) सोदर्य्येति।—सोदर्य्या—सहोदरा, एकगर्भजेत्यर्थः, भगिनीति यावत्, या लक्ष्मी,—श्री, मुखसम्बन्धिनीति भाव तस्याः चुम्बनाय लोभ तेन हेतुना, कौस्तुभमणेरिव—विष्णुवक्षःस्थलस्थप्रसिद्धरत्नस्येव क्षीरसागरोत्पन्नतया सहोदरस्येव इति भाव, मुखावयवतां—वदनैकदेशतां, गतस्य—प्राप्तस्य, तद्रूप्येण अवतीर्णस्येति भाव, अधरस्य गलता—स्रवता, रागेण—लौहित्येन, पारिजातपल्लवरसेनेव—पारिजातकिसलयद्रवेणेव, दिङ्मुखानि सिञ्चन्त—चालयन्तम्।

(४०२) अन्तराऽन्तरा—मध्ये मध्ये। सुहृदिति।—सुहृद्भिः सह ये परिहासाः, तेषु स्मितानि—मन्दहासाः तैः। प्रकीर्य्यमाणेति।—प्रकीर्य्यमाणाः,—विक्षिप्यमाणाः, विमला दशनकिरणानां—दन्तमयूखानां, शिखाप्रतानाः,—प्रभानिचया येषु तथोक्तैः, ["दशनकिरणशिखाप्रतानै" इत्यत्र "दशनशिखाप्रतानै" इति पाठान्तरम्]।

(४०३) प्रकृतिमूढाया,—स्वभावमुग्धायाः, गुणदोषविचारानभिज्ञाया इति

दिनीवनानीव प्रेषयन्तम्; स्फुटधवलदशनपङ्क्तिकृतकुमुदवनशङ्काप्रविष्टां शरज्ज्योत्स्नामिव विसर्जयन्तम्; (४०४) मदिराऽमृतपारिजातगन्धगर्भेण भरितसकलककुभा मुखामोदेन अमृतमथनदिवसमिव सृजन्तम्; (४०५) विकचमुखकमलकर्णिकाकोशेन अनवरतमापीयमानश्वाससौरभमिवाधोमुखेन नासावंशेन, (४०६) चक्षुषः क्षीरस्निग्धस्य धवलिम्ना दिङ्मुखानि अपूर्व्ववदनचन्द्रोदयोद्वेलक्षीरोदप्लावितानीव कुर्वाणम्; (४०७) विमलकपोलफलकप्रतिबिम्बितां चामरग्राहिणीं विग्रहिणीमिव मुखनिवासिनीं सरस्वतीं दधानम्; अरुणेन

भावः। प्रत्यालोकमिव—प्रकृष्टध्यानरूपमालोकमिव, दर्शयन्तम्। मुखेति।—मुखे जनितः यः इन्दुसन्देहः,—चन्द्रोऽयमिति संशयः, तेन आगतानि कुमुदिनीवनानीव प्रेषयन्तम्—इन्दुरयं नेति कृत्वा विसर्जयन्तम्। स्फुटेति।—स्फुटधवला या दशनपङ्क्तिः तया कृता—जनिता, या कुमुदवनशङ्का, तया हेतुना प्रविष्टां, मुखाभ्यन्तरमिति भावः, शरज्ज्योत्स्नां—शरत्कालिककौमुदीमिव, विसर्ज्जयन्तं—नैतानि कुमुदवनानीति कृत्वा त्यजन्तम्।

(४०४) मदिरेति।—मदिराऽमृतवत् यः पारिजातगन्धः, स गर्भे यस्य तेन, भरितसकलककुभा—सर्व्वदिक्प्रसारिणेति यावत्, मुखामोदेन—वदनसौरभेण, अमृतमथनदिवसमिव—पीयूषमन्थनदिनमिव, सृजन्तं—जनयन्तम्।

(४०५) विकचेति।—विकचं—प्रस्फुटं मुखं कमलमिव, तस्य कर्णिकाकोशः,—पद्मवराटः, बीजकोशः इत्यर्थः तेन, तत्सदृशेनेति भावः ("कर्णिका करिहस्ताग्रे··। पद्मवराटे कर्णभूषणे॥" इति मेदिनी)। अधोमुखेन—नतमुखावयवेन, "अधोमुखेन" इत्यनेन सौरभस्य सुग्रहत्वं तथा आपीयमानत्वमिति च प्रकटयति। नासावंशेन—नासिकादण्डेनेत्यर्थः, अनवरतं—नियतम्, आपीयमानः—आघ्रायमाणः, श्वासस्य सौरभं येन तथोक्तमिव।

(४०६) क्षीरस्निग्धस्य—क्षीरवत् स्निग्धं तस्य, चक्षुषः धवलिम्ना—शुक्लत्वेन, दिङ्मुखानि अपूर्व्वः वदनमेव चन्द्रः, तस्य उदयेन उद्वेलः,—वेलायामुच्छलितः, यः क्षीरोदः, तेन प्लावितानीव—आप्लावितानीव।

(४०७) विमलेति।—विमले कपोलफलके—गण्डतटे, प्रतिबिम्बितां—प्रति-

चूडामणिशोचिषा (४०८) सरस्वतीर्ष्याकुपितलक्ष्मीप्रसादन-लग्नेन चरणालक्तकेनैव लोहितायितललाटतटम्; (४०९) आपाटलांशुतल्लीसल्लानवलयिनीं (४१०) कुण्डलमणिकुटिल-कोटिबालवीणाम्, (४११) अनवरतचलितचरणानां वादयताम् उपवीणयतामिव (४१२) स्वरव्याकरणविवेकविशारदं, (४१३) श्रवणावतंसमधुकरकुलानां कलक्वणितमाकर्णयन्तम्; (४१४) उत्फुल्लमालतीमयेन राजलक्ष्म्याः कचग्रहलीला-

---

फलिता ताम्। विग्रहिणीमिव—मूर्त्तिमतीमिव। सरस्वतीं—वाग्देवीम्। अरुणेन—रक्तेन, चूडामणिशोचिषा—चूडामणेः—शिरोरत्नस्य, शोचिषा—प्रभया।

(४०८) सरस्वतीति।—सरस्वत्या या ईर्ष्या—द्वेष, तया कुपिता या लक्ष्मी, तस्याः प्रसादन—चरणप्रणिपातेन सान्त्वन, तेन लग्न—ससक्त तेन, चरणालक्तकेनैव—चरणस्य-लाक्षारसेनेवत्यथ। लोहितेति।—लोहितायित,—अरुणित, ललाट-तट यस्य तथोक्तम्। ["लोहितायितललाटतटम्" इत्यत्र "लोहितायतललाटतटम्" इति पाठे—लोहित आयत,—विशाल ललाटतट यस्य तमित्यथ.।

(४०९) आपाटलेति।—आपाटला,—ईषद्रक्ता, अशव,—मयूखा एव, तल्लीमल्लाना,—तल्लीसङ्घा, तेषा वलय—मण्डल विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता ताम्।

(४१०) कुण्डलेति।—कुण्डलयो,—कर्णभूषणयो द्वे मणय, तेषा कुटिला—भङ्गिमती कोटि,—शिखा इत्यथ, सा एव बालवीणा—प्रसतन्त्री विपञ्ची ताम्।

(४११) अनवरतेति।—अनवरत—निरन्तर, चलिता चरणा येषा तथोक्तानाम्। उपवीणयता—वीणया उपगायता, वीणया स्तुति कुर्वतामित्यथ तेषामिव। एतेन गानस्यैव प्राधान्य प्रकटयति।

(४१२) स्वरेति।—स्वरा,—निषादादय, व्याक्रियन्ते—प्रकाश्यन्ते अनेनेति स्वरव्याकरण, स चासौ विवेकश्चेति स्वरव्याकरणविवेक, तत्र विशारद—चतुर यथा तथा [क्रियाविशेषणम्]।

(४१३) श्रवणेति।—श्रवणयो,—कर्णयो, यौ अवतसौ—अलङ्कारविशेषौ, तयो मधुकरकुलानि भृङ्गसमूहा, स्थितानीति भाव, तेषा कलक्वणित—मधुरा-स्फुट रणितम् आकर्णयन्त—शृण्वन्तम्। ["कलक्वणितकम्" इति पाठान्तरम्]।

(४१४) उत्फुल्लेति।—उत्फुल्लमालतीमयेन—विकसितमालतीगुम्फितेन, राजलक्ष्म्या

ऽऽलग्नेन नखज्योत्स्नावलयेनेव मुखशशिपरिवेशमण्डलेन मुण्डमालागुणेन परिकलितकेशान्तम्; (४१५) शिखण्डाभरणभुवा मुक्ताफलालोकेन मरकतमणिकिरणकलापेन च अन्योऽन्यसंवलनवृजिनेन प्रयागप्रवाहवेणिकावारिणेव आगत्य स्वयम् अभिषिच्यमानम्; (४१६) श्रमजलविलीनबहलकृष्णागुरुपङ्कतिलककलङ्ककलुषितेन कालिम्ना (४१७) प्रार्थनाचाटुचतुरचरणपतनमलश्यामिकाकिणेनेव

[कर्तृभूताया] कचग्रह,—केशाकर्षणं तत्र या लीला—विलास, तया आलग्न—सक्त तेन। नखेति।—नखाना, राजलक्ष्म्या इति भाव, ज्योत्स्ना,—प्रभा इति यावत, तासां वलय—मण्डल तेनेव। मुखेति।—मुख शशीव—चन्द्र इव, तस्य परिवेशमण्डल—परिधिमण्डल तेन। मुण्डमालागुणेन—शिरोमालयेत्यर्थ, परिकलित,—परिवृत,केशान्त,—केशप्रान्त यस्य तथोक्तम, यद्वा,—परिकलिता ये केशा, तैरन्त,—मनोहर तम।

(४१५) शिखण्डेति।—शिखण्डाभरण—चूडाऽलङ्कार, तस्मात भवतीति तथोक्तेन। मुक्तेति।—मुक्ताफलानाम् आलोकेन—प्रभया। मरकतमणीना किरण कलापेन—प्रभाजालेन, अन्योऽन्यस्य संवलन—मिश्रण तेन वृजिन—कलुषम, आविलमित्यर्थ तेन। ("कलुष वृजिनैनोऽघम" इत्यमर)। प्रयागेति।—प्रयागे—गङ्गाया सरस्वत्या यमुनायाश्च सङ्गमक्षेत्रे, या प्रवाहवेणिका—तिसृणा नदीना स्रोतोरूपा वेणी, तस्या वारि तेनेव। अभिषिच्यमान—क्रियमाणाभिषेकमित्यर्थ।

(४१६) श्रमेति।—"श्रमजल—" इत्यादौ "वारविलासिनीभि विलुप्यमान सौभाग्यमिव सर्वत" इत्युत्तरेणान्वय। श्रमजलेन—चामरादिसञ्चालननिमित्तकार्यं श्रमजनितेन जलेन घर्म्मेणेत्यर्थ, विलीन—द्रवता गत, बहल—प्रश्नलम, यद्वा,—बहल—घन घनसन्निविष्टमिति यावत कृष्णागुरुपङ्कतिलक—घृष्टकालागुरुद्रवरचित तिलक तस्य कलङ्क,—चिह्न, ("कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च चिह्न लक्ष्म च लक्षणम्" इत्यमर) तेन कलुषित,—क्षत तेन। कालिम्ना—श्यामत्वेन।

(४१७) प्रार्थनेति।—"प्रार्थना" इत्यादौ प्रार्थनादीनि समस्तानि श्रीहर्षगतानि बोध्यानि। प्रार्थनाया—मामनुगृहाणेति याञ्चाया, य चाटु,—दैन्य प्रियवचन वा, तेन चतुर—सविलास यथा तथा, यानि चरणपतनानि, तेषां शतेन—बाहुल्येनेति यावत, या श्यामिका—कालिमा, तस्या किण,—चिह्नविशेष तेनेव।

(४१८) नीलायमानललाटलेखाभिः, (४१९) क्षुभितमानसोद्धतैः उत्कलिकाकलापैरिव हारैः उल्लसद्भिः अवष्टभ्यमानाभिः, (४२०) विलासवलनचटुलैः भ्रूलताकल्पैः ईर्ष्यया श्रियमिव तर्जयन्तीभिः, (४२१) आयामिभिः श्वसितैः अविरलपरिमलैः मलयमारुतमयैः पाशैरिव आकर्षन्तीभिः, (४२२) विकटवकुलावलीवराटकवेष्टितमुखैः हृष्यद्भिः स्तनकलसैः (४२३) स्वदारसन्तोषरसमिवाग्रेपमुद्वमन्तीभिः,

(४१८) नीलेति।—नीलायमाना—नीलेवाचरन्ती, ललाटलेखा—भालरेखा यासां ताभिः।

(४१९) क्षुभितेति।—क्षुभितानि—इष्टलाभविरहात् क्षोभं गतानि, यानि मानसानि—चेतांसि, तेभ्यः उद्धताः,—उत्थिताः तैः, क्षुभित—वात्याविघातात् चञ्चलं, यत् मानसं—तदाख्यं सरः, तस्मात् उद्धतैः इति च। उत्कलिकाकलापैरिव—उत्कण्ठिकासमूहैरिव, वीचिसमूहैरिव च, ("कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु" इति मेदिनी) उल्लसद्भिः,—राजमानैः, हारैः अवष्टभ्यमानाभिः,—सङ्कीर्णक्रियमाणाभिः।

(४२०) विलासेति।—विलासेन—विभ्रमेण, यत् वलनं—चलनं, तत्र चटुलाः,—पटवः तैः। भ्रूलताकल्पैः,—लतासदृशीभिः भ्रूभिरित्यर्थः। श्रियमिव—राजलक्ष्मीमिव, सपत्नीधियेति भावः।

(४२१) आयामिभिः,—दीर्घैः, श्वसितैः,—निश्वासैः, इष्टलाभविरहदुःखादिति भावः, अविरलः,—घनः परिमलः,—सौरभं येषां तैः। पाशैरिव—रज्जुभिरिव, आकर्षन्तीभिः,—वशीकुर्वतीभिः, समीपमानयन्तीभिरिव, प्रियं हर्षमिति भावः।

(४२२) विकटेति।—"विकट—" इत्यादिना उद्दीपनभावमेव व्यञ्जयति। विकटा—स्थूला, या वकुलावली—वकुलमाला, सैव वराटकः,—रज्जुः, ("वराटकः पद्मबीजकोषे रज्जौ कपर्दके" इति मेदिनी) तेन वेष्टितं मुखं येषां तैः। हृष्यद्भिः,—उत्फुल्लैः, हृष्टत्वादेव हारमेषां पीनमतिः, स्तनकलसैः,—स्तना कलसा इव तैः।

(४२३) स्वदारेति।—स्वस्य दाराः,—पत्नी, तेषु सन्तोषः,—प्रीतिरेव, रसः,—*रागः, हर्षमेति भावः, जलञ्च तमिव। उत्प्रेक्षैव च व्यज्यति, अग्रेपम् इति।—अग्रेपं*—समग्रं यथा तथा, उद्वमन्तीभिः,—उत्तोलयन्तीभिः, रिक्तीकुर्वतीभिरिति यावत्, कलसे किल रज्जुवेष्टितमुखे रसः (जलम) उद्गिरन् इति लोकव्यवहारः, माङ्गल्यनदर्शनेन हर्षस्य सदारतोषो पनयते, स्वसन्तोषस्य लब्धेः इति भावः।

(४२४) कुचोत्कम्पिकाविकारप्रेङ्खितानां हारतरलमणीनां रश्मिभिः आकृष्य हृदयमिव हठात् प्रवेशयन्तीभिः, प्रभामुचाम् आभरणमणीनां मयूखैः प्रसारितैः बहुभिरिव बाहुभिः आलिङ्गन्तीभिः, (४२५) जृम्भाऽनुबन्धबन्धुरवदनारविन्दावरणीकृतैः उत्तानैः करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि मानसानीव निरुन्धतीभिः, (४२६) मदान्धमधुकरकुलकीर्य्यमाणकर्णकुसुमरजःकण-कूणितकोणानि कुसुमशर-शरनिकरप्रहारमूर्च्छामुकुलितानीव लोचनानि चतुरं सञ्चारयन्तीभिः,अन्योऽन्यमत्सरात् (४२७) आविर्भवद्भङ्गुरभ्रुकुटिविभ्रमक्षिप्तैः कटाक्षैः कर्णेन्दीवराणीव ताड-

(४२४) कुचेति।—कुचानां—स्तनानाम्, उत्कम्पिका—कम्पविशेष एव, विकारः,—सात्त्विकभावविशेषः, तेन प्रेङ्खिता —चालिता तेषां, हारतरलमणीनां—हारेषु तरला,—भास्वरा, ये मणयः,—रत्नानि तेषाम, हारस्य मध्यमणीनामिति वा, ("तरलं चञ्चले षिङ्गे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम्। हारमध्यमणौ पुंसि" इति मेदिनी) रश्मिभिः,—मयूखैः, आकृष्य, हृदयमिति शेषः। प्रभामुचां—प्रभावर्षिणाम्, आभरणमणीनाम्—अलङ्काररत्नानां, मयूखैः,—किरणैः। आलिङ्गन्तीभिः,—आश्लिष्यन्तीभिः।

(४२५) जृम्भेति।—जृम्भाणां—कामजनितानुभावविशेषाणाम्, अनुबन्धेन—सातत्येन, बन्धुराणि—भङ्गिमन्ति, रम्याणि वा, यानि वदनानि—मुखानि, अरविन्दानीव—पद्मानीव, तेषाम् आवरणीकृता,—आवरकत्वेन कल्पिता तैः। उत्तानैः,—ऊर्द्ध्वीकृततलैरित्यर्थः, करकिसलयैः सरभसप्रधावितानि—सवेगप्रचलितानि, स्वैरं प्रतीति भावः। निरुन्धतीभिः,—निरुद्धं कुर्व्वतीभिः।

(४२६) मदान्धेति।—मदेन अन्धानि—मत्तानीति यावत्, ["मदान्ध—" इत्यत्र "मदनान्ध—" इति पाठान्तरम्] यानि मधुकरकुलानि, तैः कीर्य्यमाणानि—क्षिप्यमाणानि, यानि कर्णकुसुमानां रजांसि—परागाः, तथा कणैः,—लेशैः, कूणिताः —सङ्कुचिताः, कोणाः,—प्रान्तदेशाः येषां तानि। अत एव कुसुमेति।—कुसुमशरस्य—कामस्य, शरनिकरैः,—शरसमूहैः, प्रहारेण या मूर्च्छा—मोहः, तया मुकुलितानीव—निमीलितानीव, लोचनानि—नयनानि, चतुरं—सविलासं यथा तथा, सञ्चारयन्तीभिः,—प्रेरयन्तीभिः। अन्योऽन्यमत्सरात्—परस्परेर्ष्यावशात्।

(४२७) आविर्भवदिति।—आविर्भवन्त्यः,—प्रकटयन्त्यः, भङ्गुराः,—कुटिलाः,

यन्तीभिः, (४२८) अनिमिषदर्शनसुखरसराशिं (४२९) मन्थरितपक्ष्मणा चक्षुषा पीतमिव (४३०) कोमलकपोलपालीप्रतिबिम्बितं वहन्तीभिः, (४३१) अभिलापलीलानिर्निमित्तस्मितैः चन्द्रोदयान् इव मदनसाहाय्यकाय सम्पादयन्तीभिः, (४३२) अङ्गभङ्गवलनान्योऽन्यघटितोत्तानकरवेणिकाभिः (४३३) स्फुटनमुखराङ्गुलीकाण्डकुण्डलीक्रियमाणनखदीधितिनिवहनिभेन अकिञ्चित्करकामकार्मुकाणीव रुषा भञ्जतीभिः वारविलासिनीभिः

ये भ्रुकुटिविभ्रमा, तै चिह्ना तै। कर्णेन्दीवराणीव—श्रवणनीलोत्पलानीव, ताडयन्तीभिः, स्वसाम्येर्ष्ययेति भावः।

(४२८) अनिमेषेति।—अनिमेषं—निर्निमेषं, दर्शनम—अवलोकनं, तेन सुखरसाना—सुखास्वादाना, रसः,—जल तैयाञ्च, राशिर्यस्मिन् तं, हर्षमिति शेषः।

(४२९) मन्थरितेति।—मन्थरितानि—निश्चलानि, पक्ष्माणि—लोमानि यस्य तेन, चक्षुषा—नेत्रेण पीतमिव।

(४३०) कोमलेति।—कोमलायां कपोलपाल्यां—गण्डतटे, प्रतिबिम्बितं—प्रतिफलितम्, निर्मले स्फटिकभाजनादौ अन्तर्वर्त्तिद्रव्यमपि प्रतिबिम्बितं दृश्यते। वहन्तीभिः,—धारयन्तीभिः।

(४३१) अभिलापेति।—अभिलापस्य—कामतृष्णाया, लीलया—विलासेन, निर्निमित्तानि—अहैतुकानि, स्मितानि—मृदुहसितानि तैः। मदनसाहाय्यकाय—कामसाहाय्याय। सम्पादयन्तीभिः,—कारयन्तीभिः।

(४३२) अङ्गेति।—अङ्गानां भङ्गवलनेन—जृम्भादिजनितमोटनविशेषेण, अन्योऽन्येन—परस्परेण, घटिता,—संयुक्ता, उत्ताना या करवेणिका,—परस्परानुबन्धेन स्थितयो करयोः अङ्गुलिविन्यासविशेषाः ताभिः।

(४३३) स्फुटनेन—मोटनेनेत्यर्थः, मुखरा,—सशब्दा, अङ्गुलय एव काण्डाः,—शाखाविशेषाः, तैः कुण्डलीक्रियमाणानां नखानां दीधितिनिवहाः,—मयूखनिचयाः, तेषां निभः,—छलं तेन। अकिञ्चित्कराणि—अक्षमाणि इति यावत्, दर्पवित्ताकर्षणाशक्तानीति भावः, कामस्य कार्मुकाणि—धनूंषि तानीव, रुषा—कोपेन, भञ्जतीभिः,—खण्डयन्तीभिः।

(४३४) विलुप्यमानसौभाग्यमिव सर्व्वतः; (४३५) स्पर्शस्विन्नवेपमानकरकिसलयगलितचरणारविन्दा चरणग्राहिणीं विहस्य कोणेन लीलाऽलसं शिरसि ताडयन्तम्; (४३६) अनवरतकरकलितकोणतया च आत्मनः प्रियां वीणामिव श्रियमपि शिक्षयन्तम्; निःस्नेह इति धनैः, (४३७) अनाश्रयणीय इति दोषैः, निग्रहरुचिः इति इन्द्रियैः, दुरुपसर्प इति कलिना, नीरस इति व्यसनैः, (४३८) भीरुः इति अयशसा,

(४३४) विलुप्यमानेति।—विलुप्यमान—ह्रियमाणं, सौभाग्य—वाल्लभ्यं यस्य तथोक्तमिव।

(४३५) स्पर्शेति।—स्पर्शेन स्विन्न—घर्म्माक्त, वेपमान,—कम्पमानम्, सात्त्विकभावातिशयादिति भाव, यः करकिसलय, तस्मात् गलित—च्युत चरणारविन्द—पादपद्म, हर्षस्येति भाव यस्याः तथोक्ताम्। चरणग्राहिणीं—चरणसेविनीं श्रियं। कोणेन—वीणावादनदण्डेन ("कोणो वीणादिवादनम्" इत्यमर) लीलाऽलस—विलाससमन्वितम्। ताडयन्त—प्रहरन्तम्।

(४३६) अनवरतेति।—अनवरतम—अविरत, करकलित,—करधृत कोणो येन तथोक्त, तस्य भाव तत्ता तया हेतुना, प्रिय—प्रीतिजननीम्। ["प्रियाम्" इति वीणाया श्रियाश्च विशेषणम्]। शिक्षयन्तम्—अभ्यस्यन्त पर्यालोचयन्तमिति यावत्। निःस्नेह,—स्नेहरहित, सततव्ययशीलत्वादिति भाव। "निःस्नेह" इत्यादौ "एवमप्यनेकधा व्याहरमाणम्" इत्युत्तरेण सम्बन्ध, एवं सर्व्वत्र।

(४३७) अनाश्रयणीय,—असेवनीय। निग्रहरुचि,—निग्रहे—वशीकरणे रुचि,—अभिलाषो यस्य तथाभूत। दुरुपसर्प,—दुर्द्धर्ष। कलिना—चतुर्थयुगेन। नीरस,—निरनुराग। व्यसनै,—मृगयादिभिरष्टादशभि तदुक्त मनुना,—"दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्॥ कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपति। वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु॥ मृगयाऽक्षो दिवास्वप्न परीवाद स्त्रियो मद। तौर्य्यत्रिक वृथाऽट्या च कामजो दशको गण॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक॥" इति।

(४३८) भीरु,—भयशील। अयशसा—अकीर्त्या, अकीर्त्तिकरैप दुश्चेष्टितैरिति भाव।

(४३८) दुर्ग्रहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा, स्त्रैणः इति सरस्वत्या, शठः इति परकलत्रैः, काष्ठामुनिरिति यतिभिः, धूर्त्त इति वेश्याभिः, नेय इति सुहृद्भिः, कर्म्मकर इति विप्रैः, सुसहाय इति (४४०) शत्रुयोधैः एकमपि अनेकधा गृह्यमाणम्; (४४१) शान्तनोः महावाहिनीपतिं, भीष्मात् जितकाशिनं, (४४२) द्रोणात् चापलालसं,

(४३९) दुर्ग्रहेति।—दुर्ग्रहा—दुराकर्षा, चित्तवृत्तिर्यस्य तथोक्त। चित्तभुवा—कामेन। स्त्रैणः,—स्त्रैण। शठ,—धूर्त्त वञ्चक इत्यर्थः। ["शठ" इत्यत्र "षण्ढ" इति पाठे—षण्ढ,—प्रजननाक्षम, क्लीब इत्यर्थः] काष्ठामुनि,—उत्कर्षवान् तापस ("काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमर)। नेय,—वशंवद, परवश इत्यर्थः। कर्म्मकर,—भृत्य। सुसहाय,—सुष्ठु सहायसम्पन्न, कथमन्यथा एतेन वय पराजिता इति भाव।

(४४०) शत्रुयोधै,—शत्रुवीरै। अनेकधा—बहुधा। गृह्यमाण—ज्ञायमानम्। अत्रोल्लेखालङ्कार, तथा च दर्पणे—"क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतृणा विषयाणा तथा क्वचित। एकस्यानेकधोल्लेखो य स उल्लेख उच्यते॥" इति।

(४४१) शान्तनो—तदाख्यात् कुरुवंशीयात राज्ञ, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] शान्तनुमपेक्ष्येत्यर्थ, एवमुत्तरत्र। महेति।—महत्य वाहिन्य,—सेना, तासा पति तम, पक्षे—शान्तनुस्तु एकैव महती वाहिनी—महानदी, गङ्गा इत्यर्थ, तस्या पतिरिति व्यतिरेक। भीष्मात्—भीष्ममपेक्ष्य, जितकाशी—जितेन—जयेन, काशते—राजते इति तथोक्त तम, तथा च परशुराम भीष्मेण पराजित, काशिराजदुहितृस्वयंवरे च समागत सकाशिराज नृपचक्रम एकाकी एव स विजित्य भ्रातुर्विचित्रवीर्य्यस्य दारार्थम् अम्बाऽम्बिकाऽम्बालिकानामकन्यात्रयम आनीतवान्, पूर्व्वन्तु ततोऽपि जितकाशी जितेन्द्रियो वा तम्। तथा हि यदा त्वयि त्वत्सु वा विद्यमाने कुतो मद्दौहित्राणा राज्यप्राप्ति? इति पितु शान्तनोर्निमित्त मत्स्यगन्धानाम्नीं दासराजकन्यामर्थयते भीष्माय दासराजेन सा न दत्ता, तदा "नाहं राज्यं विवाहं वा करिष्यामि" इति भीष्मेण प्रतिज्ञात, तत एव चिरकुमारत्वमनेनाभावि, अत भीष्मस्तु पितुरुरोधेन जितेन्द्रिय, अयन्तु स्वभावत इति व्यतिरेक।

(४४२) द्रोणात्—धनुर्वेदाचार्य्यात्, चापे—धनुषि, लालसा यस्य तम्, पक्ष च, च—समुच्चये, अपाता लालसा यस्य तथोक्त, निर्लोभमित्यर्थ, यद्वा,—

(४४३) गुरुपुत्रात् अमोघमार्गणं, (४४४) कर्णात् मित्रप्रियं, (४४५) युधिष्ठिरात् बहुक्षमं, (४४६) भीमात् अनेकनागायुतबलं, (४४७) धनञ्जयात् महाभारतरणयोग्यं,

---

चापलं—चपलकर्मापि अलसः,—मन्दव्यापारः, अपटस्थैर्यं तम्, हैहयः अर्धनालमया द्रुपदेन सह विरोधं कृतवान् अयन्तु न तथेति व्यतिरेकः ।

(४४३) गुरुपुत्रात्—गुरुः,—द्रोणाचार्यः, तस्य पुत्रः,—अश्वत्थामा तस्मात्, अमोघाः,—अव्यर्थाः, मार्गणाः,—शराः यस्य तथोक्तं तम्, अव्यर्थशरमेवेत्यर्थः, तथा च "अद्यैव सपाण्डवान् हनिष्यामि" इति प्रतिज्ञाय अश्वत्थामा ब्रह्मास्त्रे निक्षिप्ते, तत्तेजसा सचराचरं जगदपि सन्तप्यमानं विलोक्य समागतेन सामरसङ्घेन विरिञ्चिना जगदनुकम्पया तदस्त्रोपसंहाराय याचितः स "अयोऽयं मे अमोघः अनुपहत्य कमप्येकं न हत्वा न निर्वर्तिष्यते" इत्युक्तवान्, ततः उत्तरायाः गर्भस्थ परीक्षितः विनाशाय स तमुपसंहृतवान्, ततश्च भगवान् श्रीकृष्णः अङ्गुष्ठमात्रो भूत्वा उत्तरागर्भं प्रविश्य तं पुनरुज्जीवितवानिति पौराणिकी वार्ता। अयं च अमोघा,—सफला, मार्गणा—याञ्चा यस्य तथोक्तः, अर्थिप्रार्थितपूरक इति यावत्। द्रौणिः विधातुरपि याञ्चां न सम्यक् सफलामकरोत् अयन्तु अर्थिमात्रस्यैव प्रार्थितप्रदाता अत एव व्यतिरेकः ।

(४४४) कर्णात्—राधेयात् मित्रप्रियं—मित्रस्य—सूर्यस्य मित्राणां—सुहृदाञ्च प्रियं तम्। ("—मित्रं सुहृदि न द्वयोः। सूर्ये पुंसि—" इति मेदिनी) सूर्यनन्दनतया सूर्यप्रियो हि कर्णः, अयन्तु सूर्योपासकतया तत्प्रियः। कर्णस्तु मित्रस्य एकस्य दुर्योधनस्य प्रियः अयन्तु मित्राणां बहूनां प्रिय इति व्यतिरेकः।

(४४५) युधिष्ठिरात्—धर्मराजात् बहुक्षमं—क्षमागुणबहुलम्, अयं च बह्वी क्षमा—पृथिवी, राज्यमित्यर्थः यस्य तथोक्तम्।

(४४६) भीमात्—अज्ञातवासकाले वल्लवनाम्ना पाचकरूपेण स्थितात्। अनेकेति।—अनेकनागायुतबल—शालि एकः,—भीमः ("एकः सङ्ख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु इति मेदिनी) श्रेष्ठः, ते च ते नागाः,—हस्तिनः तेषाम् अयुतवत् महाबलं दशसहस्रहस्तिबलमित्यर्थः, बलं—सामर्थ्यम्, अयन्तु —अनेकानि—बहूनि नागानां—हस्तिनाम् अयुतानि—दशसहस्राणि बलानि—सैन्यानि यस्य तथोक्तं तम्।

(४४७) धनञ्जयात्—अर्जुनात् महाभारते यो रणः—सङ्ग्रामः कुरुपाण्डवयोरिति यावत्, अयन्तु —महान् भारः, पृथिव्या इति भावः, तस्य रक्षणे—

(४४८) कारणमिव कृतयुगस्य, बीजमिव विबुधसर्गस्य, उत्पत्तिद्वीपमिव दर्पस्य, एकागारमिव करुणायाः, प्रातिवेशिकमिव पुरुषोत्तमस्य, (४४९) खनिपर्व्वतमिव पराक्रमस्य, सर्व्वविद्यासङ्गीतगृहमिव सरस्वत्याः, द्वितीयामृतमथनदिवसमिव लक्ष्मीसमुत्थानस्य, (४५०) बलदर्शनमिव वैदग्धस्य, एकस्थानमिव स्थितीनां, सर्व्वस्वकथनमिव कान्तेः, अपवर्गमिव रूपपरमाणुसर्गस्य, सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव राज्यस्य, (४५१) सर्व्वबलसन्दोहावस्कन्दमिव कन्दर्पस्य, उपायमिव पुरन्दरदर्शनस्य, आवर्त्तनमिव धर्म्मस्य, कन्यान्तःपुरमिव (४५२) कलानां, (४५३) परमप्राणमिव सौभाग्यस्य, राज-

---

वहनम, यद्वा,—महत,—प्रशस्तस्य, भारस्य—कार्य्यधुरायाः, तरण—सम्पादनमित्यर्थं, तस्य योग्य तम्।

(४४८) कारणमिव—हेतुभूतमिव कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य। बीजमिव—अङ्कुरोत्पादकक्षुद्रवस्तुविशेष इव, विबुधसर्गस्य—देवसृष्टेः। उत्पत्तिद्वीपमिव—प्रभवस्थानमिव। एकागारमिव—अद्वितीयं गृहमिव। प्रातिवेशिकं—प्रतिबिम्बमिव, प्रतिवेशिकमिव वा।

(४४९) खनिपर्व्वतमिव—आकरगिरिमिव। सर्व्वविद्यासङ्गीतगृहमिव—अशेषशास्त्रसङ्गीतालयमिव। द्वितीयामृतमथनदिवसमिव—अपरपीयूषोत्तलनवासरमिव।

(४५०) बलदर्शनमिव—सत्युत्कर्षप्रदर्शनमिव। एकस्थानमिव—अद्वितीयं निकेतनमिव। स्थितीनां—मर्य्यादानां, शिष्टाचाराणामित्यर्थं। सर्व्वस्वकथनमिव—निधिभूतत्वविज्ञापनमिव। अपवर्गमिव—साफल्यमिव अथवा त्यागमानमिव परमोत्कर्षमित्यर्थं, ("स्यादपवर्गस्त्यागे मोक्षे कार्य्यविधाने साफल्ये" इति मेदिनी)। सकलदुश्चरितप्रायश्चित्तमिव—अखिलपापक्षयमात्रसाधनीभूतकर्म्मविशेषमिव।

(४५१) सर्व्वेति।—सर्व्वेषां बलानां—सैन्यानां, सामर्थ्यानां वा, सन्दोहः,—सङ्घ, तस्य अवस्कन्द,—समावेश तमिव। पुरन्दरदर्शनस्य—इन्द्रसाक्षात्कारस्य। आवर्त्तनमिव—आवर्त्तमिव, प्रत्यानयनकारणमित्यर्थं।

(४५२) कलानां—नृत्यगीतादीनां चतुःषष्टिविधानां कलाविद्यानाम्।

(४५३) परमप्राणमिव—परमं बलमिव। ["परमप्राणमिव" इत्यत्र "परम-

सर्गसमाप्त्यवभृथस्नानदिवसमिव सर्व्वप्रजापतीनां, गम्भीरञ्च, प्रसन्नञ्च, त्रासजननञ्च, रमणीयञ्च, कौतुकजननञ्च, पुण्यञ्च, चक्रवर्त्तिनं हर्षम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च (४५४) अनुगृहीत इव, निगृहीत इव, साभिलाष इव, तृप्त इव, रोमाञ्चमुचा मुखेन मुञ्चन् आनन्दवाष्पवारिबिन्दून् दूरादेव विस्मयस्मेरः समचिन्तयत्,—"सोऽयं सुजन्मा, सुगृहीतनामा, तेजसां राशिः, (४५५) चतुरुदधिकेदारकुटुम्बी, भोक्ता

प्रमाणमिव" इति पाठे,—परमम्—उत्कृष्टं प्रमाणं—दृष्टान्तस्थानमित्यर्थः तदिव]।
राजसर्गेति।—राज्ञां सर्गः,—सृष्टिः, तस्य समाप्तिः,—अवसानं, सैव अवभृथस्नानं—दीक्षान्तस्नानं, तस्य दिवसं तमिव। सर्वप्रजापतीनां—सर्वेषां स्रष्टॄणाम्। गम्भीरेत्यादि।—गम्भीरञ्च प्रसन्नञ्च इत्यादि अन्योऽन्यसापेक्षं बोद्धव्यं, तेन गम्भीरत्वेऽपि प्रसन्नत्वं—प्रसादगुणसम्पन्नत्वम्; नो चेत् तथाविधत्वं तदा कुटिलप्रकृतित्वं प्रसज्येत। किञ्च गभीरं—गभीरं, निम्नमित्यर्थः, सान्धकारमिति भावः, अथ च प्रसन्नं—निर्म्मलम् इति विरोधोऽपि अत्र उद्भावनीयः। त्रासेत्यादि।—त्रासजननत्वेऽपि रमणीयत्वं—रम्यदर्शनत्वम्, तथा च रघुवंशे कालिदासः,—"भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः॥" तादृक् नो चेत्, तस्य भीमाकृतित्वं प्रसज्येत, तथा त्रासजननम् अथ च रमणीयमिति विरोधः। एवं कौतुकजननत्वेऽपि पुण्यं—पवित्रस्वभावम्, तथाभूतत्वं नो चेत्, तस्य पापकारित्वमेव सम्भाव्येत, यतः कौतुकजननत्वन्तु अपुण्यत्वादेव सम्पद्येत, तथा कौतुकजननम् अथ च पुण्यं—सम्यक्दर्शनार्हं पवित्रमिति विरोधः। चक्रवर्त्तिनं—सार्वभौमम्।

(४५४) अनुगृहीत इव—अनुकम्पित इव, प्रसन्नया दृष्ट्येति भावः। निगृहीत इव—अभिभूत इव तेजसेत्याशयः। साभिलाष इव—समुत्सुक इव पुनः पुनः दर्शनाशयेति भावः। तृप्त इव—चरितार्थ इव द्रष्टव्यवस्तुदर्शनेन इति हृदयम्, अथ च, यः अनुगृहीतः, स एव कथं निगृहीतः? यः साभिलाषः, स कथं तृप्तः? इति विरोधोऽपि अत्र प्रकटः। रोमाञ्चमुचा—पुलकितेनेत्यर्थः। मुञ्चन् त्यजन्। विस्मयस्मेरः,—विस्मयेन—आश्चर्येण अलौकिकज्ञानजनितेन इति तात्पर्य्यं, स्मेरः,—उत्फुल्लचित्त इत्यर्थः।

(४५५) चतुरुदधीति।—चतुर्णाम् उदधीनां—सागराणां, यत् केदारं—

ब्रह्मस्तम्भफलस्य, (४५६) सकलादिराजचरितजयज्येष्ठमल्लो देव: परमेश्वरो हर्ष:। एतेन च खलु राजन्वती पृथ्वी। न (४५७) अस्य हरेरिव वृषविरोधीनि बालचरितानि, न (४५८) पशुपतेरिव दक्षोद्वेगकारीणि ऐश्वर्यविलसितानि, न (४५९) शतक्रतोरिव गोत्रविनाशपिशुना: प्रवादा:, न (४६०) यमस्येव अतिवल्लभानि दण्डग्रहणानि, न वरुणस्येव

चेतम्, बलं पातीति यावत्, चतुरर्णवावृता महीति भाव:, तदेव कुटुम्ब—पोष्य वर्गो यस्येति तथोक्त:। भोक्ता—अधिकारी। ब्रह्मस्तम्भफलस्य—ब्रह्माण्डवर्त्ति सर्वरत्नजातस्येत्यर्थ: वेदप्रतिपादितयज्ञफलसमूहस्य वा।

(४५६) सकलेति।—सकला:—समस्ता:, आदिराजा:—मन्वादय:, तेषां चरितानि—आचारा:, तेषां जये—पराभवविषये अतिक्रमणे इत्यर्थ:, ज्येष्ठमल्ल:—प्रधानवीर:। परमेश्वर:—सम्राट्। एतेन—हर्षेण। राजन्वती—प्रशस्तराजशालिनी इत्यर्थ: ["राजन्वान् सौराज्ये" (८।२।१४ पा०) इति मतुपि रूपम्]।

(४५७) अस्य—हर्षस्य। हरेरिव—कृष्णस्येव। वृषविरोधीनि—वृष:—धर्म:, अथच—वृषरूपी रिष्टासुर:, तस्य विरोधीनि—विध्वंसकानीत्यर्थ:। बालचरितानि—शैशवक्रीडितानि। कृष्णो बाल्यलीलायां वृषं हतवान् अयन्तु सदसद्विवेकसम्भावना विरहितबालावस्थायामपि न पातक इति व्यतिरेक:।

(४५८) पशुपतेरिव—हरस्येव। दक्षेति।—दक्षाणां—कुशलानां, जनानामिति भाव: अथच—दक्षस्य—तदाख्यप्रजापते:, श्वशुरस्येति भाव:, उद्वेगकारीणि—भीषणानि, ऐश्वर्यविलसितानि—आधिपत्यचेष्टितानि अत्र तु ऐश्वर्यशब्दस्य गौणवृत्तित्वं ज्ञातव्यम्, अथच—ऐश्वर्याणि—ईश्वरधर्मा: अणिमादय इत्यर्थ: अस्मिन् पक्षे तु ऐश्वर्यशब्द: मुख्यवृत्तिको बोध्य:, तेषां विलसितानि—विजृम्भितानि, वीरभद्रादिसृष्टिव्यापारा इत्यर्थ:।

(४५९) शतक्रतोरिव—इन्द्रस्येव। गोत्रविनाशपिशुना—गोत्राणां—वंशानाम्, अथच—शैलानां पर्वतानामित्यर्थ: ("गोत्रं शैले गोत्रं कुलाख्यायो" इति मेदिनी) विनाशपिशुना:—विनाशसूचका:। प्रवादा:—जनश्रुतय: दुष्कीर्त्तय इत्यर्थ:।

(४६०) यमस्येव—अन्तकस्येव। अतिवल्लभानि—अतिप्रियाणि, अत्र अतिशब्देन सौहार्द्दस्य पुनरुक्तत्वं प्रतिपादयति दण्डग्रहणानि—दण्ड:—कर:, तस्य ग्रहणानि, अथच,—दण्डस्य—शासनयष्टे:, यमायुधस्येति यावत्, ग्रहणानि।

(४६१) निस्त्रिंशग्राहसहस्ररचिता रत्नालया, (४६२) न धनदस्येव निष्फलाः सन्निधिलाभाः, (४६३) न जिनस्येव अर्थवादशून्यानि दर्शनानि, (४६४) न चन्द्रमस इव बहुलदोषोपहताः श्रियः। चिर-मिदम् अत्यमरं राजत्वम्। अपि च अस्य (४६५) त्यागस्य अर्थिनः,

(४६१) निस्त्रिंशेति।—निस्त्रिंशग्राहाणां—खड्गधारिणां, सहस्रैः, अन्यत्र—निस्त्रिंशाः,—निर्दयाः, ("निस्त्रिंशः खड्गे ना निर्दये त्रिषु" इति मेदिनी) ग्राहाः,—अवहाराः, जलजन्तुभेदाः मकरा इति यावत् ("ग्राहो ग्रहेऽवहारे च" इति मेदिनी। अवहारः,—मकर इत्यर्थः) तेषां सहस्रैः, रचिताः,—पालिताः। रत्नालयाः,—रत्नभाण्डागाराणि, अन्यत्र,—रत्नाकराः, समुद्रा इत्यर्थः।

(४६२) धनदस्येव—कुबेरस्येव, न निष्फलाः,—न अर्थादिफलप्राप्तिविरहिताः इत्यर्थः, यः कश्चित् अर्थितया अस्य समीपं गच्छति, स न विफलाभिलाषो भवतीति भावः, यद्वा,—न निष्फलाः,—सफलाः, ज्ञानोपदेशलाभादिति भावः, अन्यत्र,—दानादिव्ययाभावात् निष्प्रयोजनाः इत्यर्थः। सन्निधिलाभाः,—सन्निधिः,—सन्निधानं, समीपोपस्थितिरित्यर्थः, यद्वा,—सन्तः—साधवः एव निधयः,—अमूल्यानि रत्नानि, अन्यत्र,—सन्तः,—उत्कृष्टाः, निधयः,—पद्मशङ्खादयः, ("निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्म-शङ्खादयो निधेः" इत्यमरः) तेषां लाभाः,—प्राप्तयः।

(४६३) जिनस्येव—बुद्धदेवस्येव। अर्थवादेति।—अर्थानां—धनानां, वादः,—मया इदं लब्धम्, अनेन एतत् प्राप्तमित्यादिरूपं वचनं तेन शून्यानि—रहितानि, दर्शनानि—अवलोकनानि, अस्य राज्ञः साक्षात्कारे प्रभूता अर्था लभ्यन्ते इति भावः, अन्यत्र,—अर्थवादः,—स्तुतिवादः, तेन शून्यानि, सारवन्तीत्यर्थः। दर्शनानि—महा-यानादीनि तदीयशास्त्राणीति भावः।

(४६४) बहुलेति।—बहुलाः,—अनेके, दोषाः,—रागादय इत्यर्थः, तैरुपहताः,—आक्रान्ताः, मलिनीकृता इत्यर्थः, अन्यत्र—बहुलस्य—कृष्णपक्षस्य, दोषाभिः,—रजनीभिः, ("बहुला नीलिकायां स्यात् ·। पस्त्रयो कृष्णपक्षे च वाच्यवत् प्राज्यकृष्णयोः॥" "दोषः स्यात् दूषणे पादे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इति च मेदिनी) उपहताः—विनष्टाः। श्रियः,—सम्पदः, अन्यत्र—शोभाः। अत्यमरम्—अतीवाविनश्वरम्, यद्वा—अमरमतिक्रान्तं व्यक्तामरसमूहमित्यर्थः।

(४६५) त्यागस्य—दानस्य अर्थिनः,—याचकाः, पर्य्याप्तौ विषय न इत्युभये-षामन्वयः, अर्थिनामपर्य्याप्तत्वात् अस्य त्यागाकाङ्क्षा न तृप्तिमायातीति भावः।

(४६६) प्रज्ञाया शास्त्राणि, कवित्वस्य वाचः, (४६७) सत्त्वस्य साहसस्थानानि, उत्साहस्य व्यापाराः, (४६८) कीर्त्तेः दिङ्मुखानि, अनुरागस्य लोकहृदयानि, (४६९) गुणगणस्य सङ्ख्याः, कौशलस्य कलाः न पर्य्याप्तो विषयः। अस्मिंश्च राजनि (४७०) यतीनां योगपट्टकाः, (४७१) पुस्तकर्म्मणा पार्थिव-

---

(४६६) प्रज्ञाया,—प्रकृष्टाया बुद्धे, शास्त्राणि,पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय.; सर्व्वाणि शास्त्राणि अतीत्य बुद्धि प्रवर्त्तते इति भाव। कवित्वस्य—काव्यरचयितृत्वस्य, वाच, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, वाग्देवीमतिशायिनी कवित्वशक्तिरिति भाव।

(४६७) सत्त्वस्य—बलस्य, साहसस्थानानि, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, एतावदधिक बल, यत् तत्प्रकाशस्थानानि न लभ्यन्ते इति भाव। उत्साहस्य—बलप्रकटनस्येत्यर्थ, व्यापारा पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, उत्साहोपयोगि व्यापारस्थान नास्तीति भाव।

(४६८) कीर्त्ते,—यशस, दिङ्मुखानि, पर्य्याप्तो विषयो न इति अन्वय, एतावदधिका कीर्त्तय, यत् दिगन्तेषु न मान्तीति भाव। अनुरागस्य—प्रीते, लोकहृदयानि—जनमानसानि, पर्य्याप्तो विषयो न इति अन्वय, एतावाननुराग, यल्लोकहृदयेषु न मातीति भाव।

(४६९) सङ्ख्या,—एकादिपराह्नपर्य्यन्ता इति यावत, गुणगणस्य—विद्यादि गुणराशे, पर्य्याप्तो विषय न इति अन्वय, एतावन्तो गुणा, यत् न सङ्ख्यातु शक्यन्ते इति भाव। कला,—चतु षष्टिविधा शिल्पादिविद्या, कौशलस्य—वैदग्ध्यस्य, पर्य्याप्तो विषय,—प्रचुर स्थान, न, एतावत् वैदग्ध्य, यत् कलाविज्ञानमतिशेते इति भाव।

(४७०) यतीना—योगिना, चतुर्थाश्रमिणामिति भाव एवेति शेष, योगपट्टका,—पृष्ठजङ्घाबन्धनार्थम् उपवीतभेदा, न पुन योगेन—विस्रम्भघातनेन, विश्वस्तवञ्चनेनेति यावत, ("योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्तौ…। विस्रम्भघातके द्रव्ये पायसन्नहनेष्वपि" इति मेदिनी) पट्टका,—कूटलेख्यानीत्यर्थ, नेति अन्ययोगव्यवच्छेदार्थे, इति परिसङ्ख्याऽलङ्कार।

(४७१) पुस्तकर्म्मणा—पुस्त—लेप्यादिकर्म, कर्म्म—कार्य्यं येषा तेषा, पुत्तलिकादिनिर्माणकारकाणामित्यर्थ., ("पुस्त लेप्यादिकर्म्मणि" इत्यमर.)

विग्रहाः, (४७२) षट्पदानां दानग्रहणकलहा, (४७३) वृत्तानां पादच्छेदाः, (४७४) अष्टापदानां चतुरङ्गकल्पना, (४७५) पन्नगानां द्विजगुरुद्वेषाः, (४७६) वाक्यविदाम् अधिकरणविचाराः" इति (४७७) समुपसृत्य चोपवीती स्वस्तिशब्दम् अकरोत्।

पार्थिवविग्रहा,—मन्मथशरीराणि, न तु राजगणविरोधा, इति व्यवच्छेदस्य सार्थत्वात् परिसङ्ख्या। एवमुत्तरत्र।

(४७२) षट्पदानां—भ्रमराणां, दान—मदवारि, तस्य ग्रहणे—आदाने, कलहा,—विरोधा, कलरवा इति भाव., न तु दानस्य—दत्तधनस्य, ग्रहणे कलहा,—त्वदर्गे अहमग्रे इत्यादिरूपेण विरोधा इति भाव, यद्वा,—दाने—शुद्धौ, ऋणादिरूपेण दत्तस्य धनस्य परिशोधकाले इत्यर्थ, ("दान गजमदे त्यागे पालनच्छेद-शुद्धिषु" इति मेदिनी) यत ग्रहणम्—आदान, तत्र कलहा न।

(४७३) वृत्ताना—छन्दसा, पादच्छेदा,—चरणविरामा, न तु पापविशेषे पदच्छेदनानि इति भाव।

(४७४) अष्टापदाना—शारिफलकाना, चतुरङ्गकल्पना,—चत्वारि अङ्गानि—हस्त्यश्वनौपादातरूपा अवयवा इत्यर्थ, तेषा कल्पना,—रचना, चतुरङ्गक्रीडाया तत्तदाख्यशारिविन्यासा इत्यर्थ, न तु चतुरङ्गाणा—युद्धार्थे हस्त्यश्वरथपादातरूपाणा, कल्पना,—रचना, प्रयोजनाभावादिति भाव।

(४७५) पन्नगाना – सर्पाणा, द्विजगुरुद्वेषा,—द्विजाना—पक्षिणा, गुरु,—श्रेष्ठ द्विजगुरु,—गरुड इत्यर्थ, तस्मिन् द्वेषा, न तु द्विजेषु—ब्राह्मणेषु, गुरुषु च, यद्वा,—द्विजगुरुषु—ब्राह्मणश्रेष्ठेषु द्वेषा इति भाव।

(४७६) वाक्यविदा—वाक्यज्ञाना, मीमांसकानामित्यर्थ, अधिकरणविचारा,—अधिकरणाना—"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्॥" इत्युक्तपञ्चलक्षणाना, विचारा,—समालोचनानि, न तु अधिकरणे—धर्माधिकरणे, प्रजाना परस्परविरोधे तथ्यनिर्णयस्थाने इत्यर्थ विचारा, प्रजा परस्पर न कलहायन्ते स्मेति भाव।

(४७७) समुपसृत्य—उपगम्य, उपवीती—उद्धृतदक्षिणकर इत्यर्थ, "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विज" इति वचनात्।

अथ (४७८) उत्तरेण नातिदूरे राजधिष्ण्यस्य गजपरिचारको मधुरम् अपरवक्त्राम उच्चैः अगायत्,—

"करिकलभ! विमुञ्च लोलतां चर विनयव्रतमानताननः।
मृगपतिनखकोटिभङ्गुरो गुरुरुपरि क्षमते न तेऽङ्कुशः" ॥ ५ ॥

राजा तु (४७९) तच्छ्रुत्वा दृष्ट्वा च तं गिरिगुहागतसिंहबृंहितगम्भीरेण स्वरेण पूरयन्निव नभोभागम् अपृच्छत्,—"एष स बाणः?" इति। "यथा आज्ञापयति देवः, सोऽयम्" इति विज्ञापितो दौवारिकेण, "न तावदेनम् अकृतप्रसादः पश्यामि" इति तिर्यक् (४८०) नीलधवलांशुकशारां तिर-

---

(४७८) उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। राजधिष्ण्यस्य—राजसदनस्य। गजपरिचारकः—हस्तिपाल इत्यर्थः। अपरवक्त्र—तदाख्यं जातिविशेषम्।

गजान्तरपरिचारकः कश्चित् स्वपरिचरणीयं वयोधर्मेणाविनीतं करिशावकम् अनुशासितुमाह, करिकलभेति।—करिकलभ!—हे हस्तिशावक! लोलतां—चापल्यं, विमुञ्च—त्यज, आनतम् आननं यस्य तथाभूतः सन्, विनयव्रतं—शिष्टाचारमित्यर्थः, चर—कुरु मृगपतेः,—सिंहस्य, नखकोटिः—नखराग्रं, तद्वत् भङ्गुरः—कुटिलः, गुरुः—महान् शासिता च, अङ्कुशः,—हस्तिताडनायुधविशेष इत्यर्थः, ते—तव, उपरि न क्षमते—तव दोषं न सहते इत्यर्थः। अनेन अशिष्टानां दण्डयिता राजा, अस्य सन्निधौ बाणेन तथा उपचरितव्यमिति द्योत्यते। अत्र गजान्तरपरिचारकस्य कस्यचित् निजपरिचर्य्यमविनीतगजमुद्दिश्य प्रयुक्तं हस्तिपकोक्तिर्विषय पुरःस्थं बाणं प्रति राज्ञो हर्षस्य भूतवृत्तान्तस्मारकं सञ्जातम्। तत्र "विमुञ्च लोलताम्" इति श्रवणेन करिणा स्वाभाविकचापल्यस्य स्मरणोदयात् बाणस्यापि पूर्वश्रुतचापलत्वात् भुजङ्गताधृतिः प्रज्ञाता इति बोध्यम्। अत्राप्रस्तुतकलभवर्णनया प्रस्तुतस्य कवेः बाणस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः। अपरवक्त्रं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(४७९) तत एवाह—तच्छ्रुत्वेत्यादि। गिरीति।—गिरिगुहां गतः सिंहः, तस्य बृंहितं—गर्जितं, तद्वत् गम्भीरः तेन। नभोभागं—गगनम्। अकृतप्रसादः,—न कृतः प्रसादः—प्रसन्नता येन सः, अप्रसन्न इत्यर्थः, भावबोधार्थमिति भावः। तिर्यक्—तिरश्चीनं, कुटिलं यथा तथेत्यर्थः।

(४८०) नीलेति।—नीला धवला च अंशुकं एव अंशुका, [स्वार्थे कन्प्रत्ययः]

स्वैरिणीम् इव (४८१) भ्रमयन् अपाङ्गनीयमानतरलतार-कस्य आयामिनीं चक्षुषः प्रभा परिहृत्य (४८२) प्रेष्ठस्य पृष्ठतो निषण्णस्य मालवराजसूनोः अकथयत्,—"महानयं भुजङ्गः" इति। (४८३) तूष्णीम्भावेन तु अगणितनरेन्द्र-वचसि तस्मिन्, मूके च राजलोके, मुहूर्त्तमिव तूष्णीं स्थित्वा बाणो व्यज्ञापयत्,—"देव! (४८४) अविज्ञाततत्त्व इव, अश्रद्दधान इव, नेय इव, अविदितलोकवृत्तान्त इव च कस्मात् एवम् आज्ञापयसि? (४८५) स्वैरिण्यो विचित्राश्च लोकस्य स्वभावाः प्रवादाश्च। महद्भिस्तु यथार्थदर्शिभिः भवितव्यम्। न अर्हसि माम् अन्यथा सम्भावयितुम् अविशिष्टमिव। ब्राह्मणो-

---

चन्दव—वर्णविशेषाणि कञ्चुकानि—सन्ति, तैः ताराः—इवन्ताम्। तिरस्करिणी-निव—दर्शनस्थानेव।

(४८१) अपाङ्गेति।—अपाङ्ग—नेत्रान्त, नीयमाना—चाल्यमाना तरला—चञ्चला, तारका—कनीनिका यस्य तथाभूतस्य, चक्षुषः आयामिनीं—दीर्घाकारिणीं, प्रभा—कान्तिं, भ्रमयन्—सञ्चारयन्। परिहृत्य—पराङ्मुखीभूयेत्यर्थः।

(४८२) प्रेष्ठस्य—प्रीतिभाजनस्य, पृष्ठतः—पश्चाद्भागे, निषण्णस्य—उपविष्टस्य मालवराजसूनोः,—मालवेन्द्रपुत्रस्य। ["अकथयत" इत्यत्र "अकथयत" इति पाठे—अश्लीलमर्यादोल्लङ्घनमनेन दर्शितं बोध्यम्]। भुजङ्गः—विटः, धूर्त्तः लम्पटो वा इत्यर्थः, ("भुजङ्गो विट कामिनौ" इत्यमरः)।

(४८३) तूष्णीम्भावेन—मौनभावेन, अगणितनरेन्द्रवचसि—अगणितम्—अवज्ञातम्, नरेन्द्रस्य—हर्षस्य, वचः येन तथाभूते नरेन्द्रवचसो मानमविज्ञानतीत्यर्थः, तस्मिन्—[illegible]। मूके—वाग्व्यापाररहिते, मौनावलम्बिनीत्यर्थः, राजलोके—सर्वस्मिन् राज्ञा समवाये इत्यर्थः।

(४८४) अविज्ञाततत्त्व इव—अविदितयाथार्थ्य इव। अश्रद्दधान इव—अविश्वासीव। नेय इव—परवश इव, परो यदा बोधयति तथैव धावमान इवेति भावः। अविदितलोकवृत्तान्त इव—अज्ञातजनचरित इव, कृतलोकव्यवहाराभाव इव वेत्यर्थः।

(४८५) स्वैरिण्यः,—स्वेच्छानुवर्त्तिन्यः। अविशिष्टमिव—अविद्वज्जनमिव,

ऽस्मि जातः सोमपायिनां वंशे वात्स्यायनानाम्। यथाकालम् (४८६) उपनयनादयः कृताः संस्काराः। सम्यक् पठितः साङ्गो वेदः। श्रुतानि यथाशक्ति शास्त्राणि। दारपरिग्रहात् अभ्यागारिकोऽस्मि। का मे भुजङ्गता? (४८७) लोकद्वयाविरोधिभिस्तु चापलैः शैशवम् अशून्यम् आसीत्। अत्र अनपलापोऽस्मि। (४८८) अनेन एव च गृहीतविप्रतीसारमिव मे हृदयम्। इदानीन्तु सुगत इव शान्तमनसि, मनाविव

साधारणमिवेत्यर्थ, अनार्थमिवेति भाव। सोमपायिनां—सोमयागं कृत्वा तच्छेष-सोमरसपानरतानां, वात्स्यायनानां—वत्समुनिसन्तानानाम्।

(४८६) उपनयनादय,—उपनयनम् आदि—मुख्यं येषां ते, संस्कारा,—गर्भाधानादय। साङ्ग,—"शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसो चितिः। ज्योतिषञ्चेति विज्ञेयं षडङ्गं कविसत्तमैः॥" इत्युक्तै षडभिरङ्गैः सह वर्त्तमान। अभ्यागारिक,—कुटुम्बव्यापृत गृहस्थ इत्यर्थ, स्ववृत्तौ स्थित इत्यर्थो वा। ("कुटुम्बव्यापृतस्तु य। स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम्" इत्यमर)। भुजङ्गता—धूर्त्तता, लम्पटता वा। [केचित्तु "का मे" इत्यत्र "कामे" इति समस्तपाठं परिकल्प्य—"कामे भुजङ्गतेति कामभुजङ्गता शृङ्गारित्वम्। कामे—मदने भुजङ्गता ज्ञेया न मादृशेषु। न हि मे काचित् भुज—बाहु, गता—प्राप्तेत्यर्थ" एवं व्याख्यानयन्ति, तत्तु न मनोरम, प्रस्तुतप्रसङ्गसङ्गत्यभावात्]।

(४८७) लोकेति।—लोकयो—स्वर्गमर्त्त्ययो, द्वय, तस्य अविरोधीनि—अविरोधकराणि तै, "लोकद्वयाविरोधिभि" इत्यनेन त्रिवर्गस्यानुपघात प्रकटयति, "शतायुर्वै पुरुष कालमन्योऽन्यानुबद्धं परस्परस्यानुपघातेन त्रिवर्गं सेवेत" इत्यादि दर्शनात् शैशवेऽपि धर्म्मविरोधि किञ्चिन्नाचरितमिति भाव, चापलै,—चपलकर्म्मभि, यानि लोकगर्हितानि नरकजनकानि च अतादृशै कर्म्मभिरित्यर्थ, शैशवं—बाल्यम, अशून्यम्—अविरहितम्। "शैशवमशून्यम" इत्यनेन सदकार्य्यत्वं परिहरति आत्मन। अनपलाप,—निरपह्नव, अकृतनिजदोषगोपन इति यावत्।

(४८८) अनेनैव—बाल्यचापल्येनैवेत्यर्थं। गृहीतेति।—गृहीत विप्रतीसार,—अनुतापो येन तथाभूतमिव। ("पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि" इत्यमर)। इदानीम्—अस्मिन् काले। सुगते इव—बुद्धदेवे इव। मनाविव—

कर्त्तरि वर्णाश्रमव्यवस्थानां, समवर्त्तिनीव च साक्षात् दण्ड-भृति देवे शासति (४८९) सप्ताम्बुराशिरशनाम् अशेषद्वीप-मालिनीं महीं, क इव अविशङ्कः सर्वव्यसनबन्धोः अविनयस्य मनसाऽपि अभिनयं कल्पयिष्यति ? (४९०) आसतां तावत् मानुष्यकोपेता', स्वभावात् अलयोऽपि भीता इव मधु पिबन्ति। रथाङ्गनामानोऽपि लज्जन्त इव अभ्युनुवृत्ति-व्यसनैः प्रियाणाम्। (४९१) कपयोऽपि चकिता इव चपलायन्ते। शरारवोऽपि सानुक्रोशा इव श्वापदगणाः पिशि-तानि भुञ्जते। सर्वथा कालेन मां त्रास्यति स्वामी स्वयमेव।

वैवस्वते आदिराजे इव। वर्णेति।—वर्णाः,—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः, आश्रमाः,—ब्रह्मचर्यगृहस्थवानप्रस्थभिक्षुकाः, तेषां व्यवस्था,—स्थितय तासां, कर्त्तरि—नियन्तरि। समेति।—सम वर्त्तते इति समवर्त्ती—यम तस्मिन्निव। ("धर्मराजः पितृपतिः समवर्त्ती परेतराट्। कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्-यम ॥" इत्यमरः) दण्डभृति—दण्डं बिभर्त्तीति दण्डभृत तस्मिन्, दण्डधरे इत्यर्थः।

(४८९) सप्ताम्बुराशिरशनां—सप्त अम्बुराशय,—सागरा, रशना,—मेखला यस्या ताम्। अशेषद्वीपमालिनीं—बहुद्वीपशालिनीं, सप्तद्वीपवतीमिति यावत्, महीं—पृथ्वीं, शासति—पालयति सति। अविशङ्क,—निर्भीक। सर्वेति।—सर्वेषां व्यसनानां—कामज कोपजदोषाणां, बन्धु,—मित्र, सहचर इति यावत् तस्य। अविनयस्य—चापल्यस्य। अभिनय—चेष्टाविशेषमिति यावत्, कल्पयिष्यति—करिष्यतीत्यर्थ।

(४९०) आसतां—तिष्ठन्तु। मानुष्यकोपेता,—मानुष्यक—मनुष्यस्य भावं, तेन उपेता—युक्ता, मनुष्यधर्मिण इत्यर्थ। अलय,—भ्रमरा। रथाङ्गनामान,—चक्रवाका। अभ्यनुवृत्तिव्यसनैः,—अतिमात्रासक्तिभि इत्यर्थ। प्रियाणां—चक्रवाकीणामिति भाव।

(४९१) कपय,—वानरा, चकिता इव—शङ्किता इव, चपलायन्ते—चपला इवाचरन्ति, ["कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा०) इति क्यङि रूपम्]। शरारव—हिंस्रा, श्वापदगणा,—व्याघ्रादिपशुसमूहा, सानुक्रोशा,—सदया, दुष्टताजनितानुतापशालिन सन्त इत्यर्थ, पिशितानि—मांसानि, भुञ्जते—खादन्ति। कालेन—समयेन।

(४८२) अनपाचीनचित्तवृत्तिग्राहिण्यो हि भवन्ति प्रज्ञावतां प्रकृतयः" इत्यभिधाय तूष्णीम् अभूत्।

भूपतिरपि—"एवम् अस्माभिः श्रुतम्" इत्यभिधाय तूष्णीमेव अभवत्। (४८३) सम्भाषणासनदानादिना तु प्रसादेन न एनम् अन्वग्रहीत् केवलम् अमृतवृष्टिभिः स्नपयन्निव स्नेहगर्भेण दृष्टिपातमात्रेण अन्तर्गतां प्रीतिम् अकथयत्। (४८४) अस्ताभिलाषिणि च लम्बमाने सवितरि विसर्जितराजलोकोऽभ्यन्तरं प्राविशत्। (४८५) बाणोऽपि निर्गत्य धौतारकूटकोमलातपत्विषि निर्वाति वासरे, (४८६) अस्ताचलकूटकिरीटे निचुलमञ्जरीभासि तेजांसि मुञ्चति वियन्मुचि मरीचिमति,

---

(४८२) अनपाचीनेति।—अनपाचीनाम्—अविपरीतां, प्रशस्तामित्यर्थः, विशुद्धामिति यावत्, ("अपाचीनोऽप्यगर्थे विपर्यके च वाच्यवत्" इति मेदिनी) चित्तवृत्तिं गृह्णन्तीति तथाभूताः।

(४८३) सम्भाषणेति।—सम्भाषणं—संलापः, आसनदानञ्च आदि यस्य तथोक्तेन, प्रसादेन—अनुग्रहेण, प्रीतिज्ञापकेनेति यावत्, एनं—बाणं न अन्वग्रहीत्—न अनुचकम्पे। स्नपयन्निव—अभिषिञ्चन्निव।

(४८४) अस्ताभिलाषिणि—अस्ताचलगमनोद्यते। लम्बमाने—पश्चिमां दिशमवतरतीत्यर्थः। विसर्जितराजलोकः,—स्वस्थानगमनाय राजन्यान् अनुमन्यमान इत्यर्थः।

(४८५) "बाणोऽपि" इत्यस्य "निवासस्थानमगात्" इत्युत्तरेणान्वयः। धौतेति।—धौतं—प्रसृष्टमिति यावत् यत् आरकूटं—पित्तलं ("रीतिः स्त्रियामारकूटम्" इति पित्तलपर्य्यायेष्वमरः) तद्वत् कोमला आतपस्य त्विट्,—प्रभा यस्य तादृशे। निर्वाति—निर्वाणं गच्छति, अवसानं प्राप्ते इत्यर्थः।

(४८६) अस्ताचलेति।—अस्ताचलस्य—अस्तगिरेः, कूटं—शृङ्गं, ("कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः) तदेव किरीटं—मुकुटं, मुकुटस्वरूपमित्यर्थः तस्मिन्। निचुलेति।—निचुलस्य—स्थलवेतसस्य, इज्जलाख्यवृक्षस्य वा, ("निचुलोऽम्बुजः इज्जलः" इत्यमरः) मञ्जरी—नववल्लरी, तस्या भास इव भासः,—दीप्तयः येषां तथाभूतानि, तेजांसि—किरणान्, मुञ्चति—विकिरति। वियन्मुचि—गगनपरित्यागिनि। मरीचिमति—सूर्ये ["मरीचिमति" इत्यत्र "मरीचिमालिनि" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

(४९७) रोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बाध्यास्यमानम्रदिष्ठगौष्ठीन पृष्ठासु अरण्यस्थलीषु, (४९८) शोकाकुल-कोककामिनी-कूजितकरुणासु तरङ्गिणीतटीषु, (४९९) वासविटपोपविष्ट वाचाटचटकचक्रवालेषु, (५००) आलवालावर्जितसेकजल कुटेषु निष्कुटेषु, (५०१) दिवसविहृतिप्रत्यागतं प्रस्नुतस्तन

---

(४९७) रोमन्थेति।—रोमन्थेन—उद्गीर्णचर्वणेन मन्थराः,—अलसाः, कुरङ्गाणां—हरिणानां कुटुम्बाः,—वर्गाः, ["रोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्ब—" इत्यत्र "अतिरोमन्थमन्थरकुरङ्गकुटुम्बक—" इति पाठे—अति—अतिमात्रं पुनः पुनरित्यर्थः, यो रोमन्थः तेन मन्थराः कुरङ्गाणां कुटुम्बा एव इति कुटुम्बकाः] तैः अध्यास्यमानम्—अधिष्ठीयमानम् अत एव म्रदिष्ठम्—अतिमृदु, कोमलतममित्यर्थः, गौष्ठीनं—भूतपूर्वगोष्ठं, ["गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे" (५।२।१८ पा०) इति मत्वर्थीये खञि रूपम्। "गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्" इत्यमरः। अत्र "गाष्ठीनम्" इति पाठस्तु अपाणिनीय एव तत्र खञि उपधाह्रस्वादसिद्धेः। अत्र मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशपादाः,—"गोष्ठाद्भूतपूर्वे खन्" इति सूत्रेण प्रथमान्तात् भूतपूर्वार्थे वर्त्तमानात् गोष्ठशब्दात् स्वार्थे खीनो वा स्यात् तथा च भूतपूर्वं गोष्ठं गौष्ठीनम्, भूतपूर्व इति किम्? गोष्ठो वर्त्तते इत्याहुः" तथा च तन्मते गौष्ठीनमिति पदमपि सिध्यति इति बोध्यम्] पृष्ठम्—उपरिभागो यासां तासु। अरण्यस्थलीषु—वनभूमिषु।

(४९८) शोकेति।—शोकाकुलानां कान्तविरहादिति भावः, कोककामिनीनां—चक्रवाकीणां कूजितैः,—विलपितैरित्यर्थः, करुणाः—कारुण्यजनन्यः तासु। तरङ्गिणीतटीषु—नदीतीरेषु।

(४९९) वासेति।—वासविटपेषु—आश्रयभूतवृक्षशाखासु उपविष्टं वाचाटानां—रुवतामित्यर्थः चटकानां—क्षुद्रपक्षिविशेषाणां चक्रवालं—मण्डलं येषु तथाविधेषु।

(५००) आलेति।—आलवालानि—तरुतलेषु मण्डलाकारेण रचिता उच्चा-भागविशेषाः तेषु (—अम्भसां यत्र धारणम्। स्यादालवालमावालम् " इत्यमरः) आवर्जितानि—रचितानि सेकजलकुटानि—सेचनार्थं जलघटाः ["सेकजलकुटेषु" इत्यत्र "सेकजलकूटेषु" इति पाठे—"सेकजलकूटानि—सेचनजलसमूहाः"] येषु तथाभूतेषु। निष्कुटेषु—गृहारामेषु ("गृहारामास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः)।

(५०१) दिवसेति।—दिवसे विहृतिः,—विहारः, विचरणमित्यर्थः, तस्याः

स्तनन्धये धयति धेनुवर्गम् उद्गतचीरचुभिततर्णकव्राते, क्रमेण च (५०२) अस्तधराधरधातुधुनीपूरप्लावित इव लोहितायमानमहसि मज्जति (५०३) सन्ध्यासिन्धुपानपात्रे पातङ्गे मण्डले, (५०४) कमण्डलुजलशुचिशयचरणेषु (५०५) चैत्यप्रणतिपरेषु पाराशरिषु, (५०६) यज्ञपात्रपवित्रपाणौ प्रकीर्णबर्हिषि उत्तेजसि जातवेदसि हवींषि वषट्कुर्वति यायजूकजने,

प्रत्यागते—प्रतिनिवृत्ते प्रस्नुतस्तन—प्रस्नुता,—प्रक्षरिता, स्तना यस्य तथोक्त, धेनुवर्गे—गोयूथ स्तनन्धये—स्तनपायिनि, उद्गतेति।—उद्गतेन—उच्छलितेन, चीरेण—दुग्धेन, चुभित—व्यग्र, तर्णकाना—वत्साना, ("सद्योजातस्तु तर्णक" इति गोप्रकरणे अमर) व्रात—समूह तस्मिन, ["उद्गतचीरचुभिततर्णकव्राते" इत्यत्र "उद्गतचीरं चुधिततर्णकव्राते" इति पाठे,—उद्गतम्—उच्छलित, चीर यस्य त, धेनुवर्गमित्यस्य विशेषण, तथा चुधित तर्णकाना व्रात तस्मिन्] धयति—पिबति।

(५०२) अस्तेति।—अस्तधराधर,—अस्ताचल, तत्र ये धातव,—गैरिकमनःशिलादय, ("• धातुर्नेन्द्रियेषु च। मनःशिलादौ शैलादौ विशेषाद्गैरिकेऽस्थि च॥" इति मेदिनी) तेषु या धुन्य,—तत्सहृष्टा निर्झरिण्य इत्यर्थ, तासा पूरे,—प्रवाहे, प्लाविते इव—सिक्ते इव। लोहितेति।—लोहितायमानानि—रक्तायमानानि, महासि—तेजासि यस्य तथोक्ते। मज्जति—तिरोभवतीत्यर्थ।

(५०३) सन्ध्येति।—सन्ध्या एव सिन्धु,—नदी, समुद्रो वा, ("सिन्धुर्वमथुदेशाब्धिनदे ना सरिति स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तस्या पानपात्र—जलपात्र, मद्यपानपात्र वा तस्मिन। पातङ्गे—पतङ्ग,—सूर्य, तस्य इद पातङ्ग तस्मिन्। ("पतङ्ग शलभे शालिप्रभेदे पक्षि-सूर्ययो" इति मेदिनी)।

(५०४) कमण्डल्विति।—कमण्डलु —यतीना जलपात्रभेद, तस्य जलेन शुचय —पवित्रा, शया,—पाणय, हस्ता इत्यर्थ, ("पञ्चशाख शय पाणि" इत्यमर) चरणाश्च येषा तेषु, कमण्डलुजलचालितपाणिपादेषु इत्यर्थ।

(५०५) चैत्येति।—चैत्यम—आयतनभेद, पादपादिर्वा ("चैत्यमायतने बुद्धबिम्बे नोद्देश्यपादपे" इति मेदिनी) तस्य तत्र वा प्रणति,—अभिवन्दन, देवताऽधिष्ठितत्वेति भाव, तत्र परा,—प्रवणा तेषु। पाराशरिषु—भिक्षुषु, यतिषु इति यावत, ("भिक्षु परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी" इत्यमर) पराशरमतानुवर्त्तिषु द्विजेषु वा।

(५०६) यज्ञेति।—यज्ञपात्रै,—स्रुक्स्रुवादिभि, पवित्र पाणि, यस्य तथोक्ते।

(५०७) निद्राविद्राणद्रोणकुलकलिलकुलायेषु (५०८) कापेयविकलकपिकुलेषु आरामतरुषु, (५०९) निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीकुटुम्बिनि कौशिककुले, (५१०) मुनिकरसहस्रप्रकीर्णसन्ध्यावन्दनोदबिन्दुनिकर इव दन्तुरयति तारापथस्थलीं स्थवीयसि तारकानिकुरम्बे, (५११) अम्बराश्रयिणि शर्वरीशबरीशिखण्डे खण्डपरशुकण्ठकाले कवलयति बाले

प्रकीर्णबर्हिषि—प्रकीर्णाः,—विकीर्णाः, बर्हिषः,—कुशा येन तस्मिन्, ("बर्हिः पुंसि हुताशने। न स्त्री कुशे" इति मेदिनी)। उद्भासिनि—प्रज्वलतीत्यर्थः जातवेदसि—अग्नौ, हवींषि—हवनीयद्रव्याणि, वषट्कुर्वति—वषडिति मन्त्रेण प्रक्षिपति, यायजूकजने—अत्यर्थं यजनशीललोके। ["यज जप दशां यङः" (३।२।१६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये रूपम्]।

(५०७) निद्रेति।—निद्रया—स्वप्नेन विद्राणानि—आकुलानि, यानि द्रोणकुलानि—काकवृन्दानि, ("अथ द्रोणः काकेऽपि" इत्यमरः) तैः कलिलाः,—व्याप्ताः, कुलायाः,—नीडाः येषां तेषु।

(५०८) कापेयेति।—कपीनामिदं कापेयं—कपिशिशुचापल्यमिति भावः, तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तादृशेषु। आरामतरुषु—उपवनवृक्षेषु।

(५०९) निर्जिगमिषति—निर्गन्तुमिच्छति रात्रिचरत्वादिति भावः। जरदिति।—जरन्तः,—जीर्णा इत्यर्थः, ये तरवः—वृक्षाः, तेषां कोटराणि एव—गह्वराणि एव, कुट्यः,—क्षुद्रगृहाणि, तत्र कुटुम्बी—परिवारवान् तस्मिन्। कौशिककुले—पेचकवर्गे।

(५१०) मुनीति।—मुनीनां करसहस्रैः,—बहुभिः हस्तैरित्यर्थः, प्रकीर्णाः,—प्रक्षिप्ताः, सन्ध्यावन्दनस्य ये उदबिन्दवः,—जलबिन्दवः तेषां निकरे इव दन्तुरयति—दन्तुरां कुर्वति। तारापथस्थलीं—तारापथम्—अन्तरीक्षमेव, स्थली ताम्। स्थवीयसि—स्थूलतरे। तारकानिकुरम्बे—तारागणे।

(५११) अम्बराश्रयिणि—आकाशसञ्चारिणि। शर्वरीति।—शर्वरी—रात्रिः इव शबरी—शबरनारी, तस्याः शिखण्डे,—चूडा जूटक इत्यर्थः तस्मिन्। ("शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति मेदिनी) खण्डेति।—खण्डपरशुः—शिवः तस्य कण्ठ इव कालः,—श्यामः तस्मिन्। कवलयति—ग्रसति। बाले—अभिनवे।

ज्योतिश्शेषं साम्ध्यम् अन्धकारावतारे, (५१२) तिमिरतर्जननिर्गतासु (५१३) दहनप्रविष्टदिनकरकरशाखास्विव स्फुरन्तीषु दीपलेखासु, (५१४) अररसम्पुटसङ्घोडनकथिताऽऽवृत्तिष्विव गोपुरेषु, (५१५) शयनोपजोषजुषि (५१६) जरतीकथितकथे शिशयिषमाणे शिशुजने, (५१७) जरन्महिषमसीमलीमसतमसि (५१८) जनितपुण्यजनप्रजागरे विजृम्भमाणे भीषणतमे तमोमुखे, (५१९) मुखरितविततज्यधनुषि वर्षति

ज्योतिश्शेष—ज्योतिषां शेष तम् अवशिष्टालोकमित्यर्थः । साम्ध्यं—सन्ध्याकालीनम् । अन्धकारावतारे—तिमिरोद्गमे ।

(५१२) तिमिरेति ।—तिमिराणां—तमसां, तर्जनाय—अपसारणाय, निर्गता,—प्रवृत्ता तासु ।

(५१३) दहनेति ।—दहनम्—अग्निं प्रविष्टा,—गता, दिनकरस्य—सूर्यस्य, करशाखा,—करा —किरणा एव, शाखा, तदाकारत्वादिति भाव कराङ्गुलयश्च तास्विव । स्फुरन्तीषु—ज्वलन्तीषु । दीपलेखासु—दीपराजिषु ।

(५१४) अररेति ।—अरराणां—कवाटानां, ("कवाटमररं तुल्ये" इत्यमरः) सम्पुटस्य—युगलस्य, सङ्घोडनेन—शब्देन अवरोधकालिकनिनादेनेत्यर्थः, कथिता—सूचिता, आवृत्ति —आवर्त्तनम्, अवरोधनमित्यर्थः येषां तथाभूतेषु । गोपुरेषु—पुरद्वारेषु, ("पुरद्वारन्तु गोपुरम्" इत्यमरः) ।

(५१५) शयनेति ।—शयने च उपजोषः,—मौनभावः तज्जुषि—तच्छालिनि ।

(५१६) जरतीति ।—जरतीभिः—वृद्धाभिः कथिता—उक्ता, कथा—उपकथेति यावत यस्य यस्मै वा तादृशे शिशयिषमाणे—शयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

(५१७) जरदिति ।—जरन्तः महिषा एव मसी —लेखनसाधनानि द्रवद्रव्याणि, तद्वत् मलीमसानि—मलिनानि, तमांसि —तिमिराणि यस्मिन् तथोक्ते ।

(५१८) जनितेति ।—जनित,—उत्पादितः पुण्यजनानां—राक्षसानां, निशाचराणामित्यर्थः ("अथ पुण्यजनो यक्षे राक्षसे सज्जनेऽपि च" इति मेदिनी) प्रजागर,—प्रकृष्टजागरणं यस्मिन् तथाभूते । विजृम्भमाणे—आविर्भवति । तमोमुखे —रजनीमुखे, ("रजनी यामिनी तमी" इत्यमरः) ।

(५१९) मुखरितेति ।—मुखरिता—शब्दिता, टङ्कारध्वनियुता इति यावत्, वितता—विस्तृता, ज्या यस्य तादृशं धनुः यस्य, तथाभूते । वर्षति—मुञ्चति ।

शरनिकरम् अनवरतम् अशेषससारशेमुषीमुषि मकरध्वजे, (५२०) रताकल्पारम्भशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, (५२१) सैरिन्ध्रीवध्यमानरशनाजालजल्पाक जघनासु जनीषु, (५२२) वशिकविशिखाविहारिणीषु (५२३) अनन्यजानुप्लवासु प्रचलितासु अभिसारिकासु, विरलीभवति (५२४) वरटानां वेशन्तशायिनीनां मञ्जुनि

शरनिकरं—शरसङ्घातम्। अशेषेति।—अशेषाणां—समस्तानां, ससाराणां—सुष्टीनां, शेमुषी—बुद्धिः, ("बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः) तां मुष्णाति—अपहरति तस्मिन्। मकरध्वजे—कामे।

(५२०) रतेति।—रतस्य—निधुवनस्य, आकल्पः,—वेशरचना, तेषाम् आरम्भेण—समुद्योगेन, शोभते इति तथोक्ते। शम्भलीति।—शम्भल्याः,—कुट्टिन्याः, ("कुट्टिनी शम्भली समे" इत्यमरः) भाषितं—वचनं, भजते—शृणोतीति तथाभूते। भूषाम्—अलङ्कारं, शोभां वा, भजति—सेवमाने, परिदधाने इत्यर्थः, गच्छति वा, भुजिष्याजने—दासीजने, गणिकाजने वा, ("भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रकदासयोः। स्त्रियां दासी गणिकयोः" इति मेदिनी)।

(५२१) सैरिन्ध्रीति।—सैरिन्ध्रीभिः,—प्रसाधनशिल्पकारिकाभिः परवेश्मस्थ-स्ववशाभिः नारीभिः, ["सैरिन्ध्री" इत्यत्र "सैरन्ध्री" इति पाठोऽपि स एवार्थः। "सैरिन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका" इत्यमरः] बध्यमानानां—परिधाप्यमानानां, रशनानां—काञ्चीनां, जालैः,—सङ्घैः, जल्पाकं—मुखरं, सशब्दमित्यर्थः जघनं—कटिपुरोभागो यासां तथाविधासु जनीषु—वधूषु, नायिकासु इत्यर्थः,("जनी सीमन्तिनी वध्वाः" इति मेदिनी)।

(५२२) वशिकेति।—वशिका—शून्या, जनविरहितेति यावत्, ("शून्यन्तु वशिकं तुच्छरिक्तके" इत्यमरः) या विशिखा—रथ्या, तासु विहरन्ति—सञ्चरन्तीति तथोक्तासु।

(५२३) अनन्यजेति।—अनन्यजः,—अनङ्गः, अनुप्लवः,—अनुचरः, सहाय इत्यर्थः यासां तथाविधासु। ("अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिसरः समाः" इत्यमरः) प्रचलितासु—प्रस्थितासु सङ्केतस्थानमिति शेषः। अभिसारिकासु—"कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इत्युक्तलक्षणासु नारीषु। विरलीभवति—अल्पी भवतीत्यर्थः।

(५२४) वरटानां—हंसीनां, ("हंसस्य योषित् वरटा" इत्यमरः)। वेशन्त-

(५२५) मञ्जीरशिञ्जितजडे जल्पिते, (५२६) निद्राविद्राण-द्राघीयसि द्रावयतीव च विरहिहृदयानि (५२७) सारसरसिते, (५२८) भाविवासरबीजाङ्कुरनिकर इव च विकीर्य्यमाणे जगति प्रदीपप्रकरे निवासस्थानम् अगात्। अकरोच्च चेतसि,—"अतिदक्षिणः खलु देवो हर्षः, यदेवम् (५२९) अनेकबाल-चरितचापलोचितकौलीनकोपितोऽपि मनसा स्निह्यत्येव मयि। यदि अहम् अद्विगतः स्यां, न मे दर्शनेन प्रसादं कुर्य्यात्। इच्छति तु मां गुणवन्तम्। (५३०) उपदिशन्ति हि विनयम् अनुरूपप्रतिपत्त्युपपादनेन वाचं विनाऽपि भर्त्तव्यानां स्वामिनः।

शायिनीनां—पल्वलशायिनीनां, ("वेशन्तः पल्वलश्चाल्पसरः" इत्यमरः)। मञ्जुनि—मनोज्ञे।

(५२५) मञ्जीरेति।—मञ्जीरस्य—नूपुरस्य, शिञ्जित—रणित, तद्वत् जडे—गम्भीरे मन्थरे वा तस्मिन् जल्पिते—रवे।

(५२६) निद्रेति।—निद्रया—स्वप्नेन, विद्राणम्—अलस जडमित्यर्थ, द्राघीय —अतिदीर्घञ्च तस्मिन्। द्रावयतीव—द्रवीकुर्वतीव अभिभवतीव क्लेशयतीवत्यर्थो वा कामावेशादिति भाव।

(५२७) सारसरसित—सारसानां—पक्षिविशेषाणां रसित—रुत तस्मिन्।

(५२८) भावीति।—भाविन —भविष्यत वासरस्य—दिवसस्य, बीजाङ्कुराणां निकर इव—समूह इव। विकीर्य्यमाणे—समन्तत प्रसार्य्यमाणे प्रज्वाल्यमाने इत्यर्थ। अतिदक्षिण —अत्युदार।

(५२९) अनेकेत।—अनेक —बहुविधं बालचरित—शैशवकाल आचरित यत् चापल तस्य उचित यत् कौलीनं—लोकापवाद, ("स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः) तेन कोपितोऽपि। अद्विगत —द्वेष्य ("द्वेष्ये त्वक्षिगत" इत्यमर)।

(५३०) उपदिशन्ति—शिक्षयन्ति। विनय—शिष्टाचारम्। अनुरूपेति।—अनुरूपा—योग्या प्रतिपत्ति,—सम्भावना, तस्या उपपादन—योजन तेन। वाच, विनाऽपि—किमप्यकथयित्वाऽपीत्यर्थ, ["वाचम्" इत्यत्र 'वाचा' इति पाठोऽपि स एवार्थ]। भर्त्तव्यानां—प्रतिपाल्यानाम्। स्वामिन,—प्रभव।

अपि च धिक् मां (५२१) स्वदोषान्धमानसम् अनादर-पीडितम् एवम् अतिगुणवति राजनि अन्यथा च अन्यथा च चिन्तयन्तम्। सर्वथा करोमि तथा, यथा यथावस्थितं जानाति माम् अयं कालेन” इत्येवम् अवधार्य्य च अपरेद्युः (५२२) निष्क्रम्य कटकात् सुहृदां बान्धवानाञ्च भवनेषु तावत् अतिष्ठत्, यावत् अस्य स्वयमेव (५२३) गृहीतस्वभावः पृथिवी-पतिः प्रसादवान् अभूत्; प्रविवेश च पुनरपि नरपतिभवनम्। स्वल्पैरेव च अहोभिः परमप्रीतेन प्रसादजन्मनो मानस्य, प्रेम्णः, विस्रम्भस्य, द्रविणस्य, नर्म्मणः, प्रभावस्य च परां कोटिम् अनी-यत नरेन्द्रेणेति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राजदर्शनं नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

---

(५२१) स्वदोषेति।—स्वदोषेण अन्धं मानसं यस्य तथोक्तम्। अनादरपीडि-तम्—अनादरेण—अवज्ञया, पीडितं—व्यथितम्। राजनि—नृपविषये इत्यर्थः।

(५२२) निष्क्रम्य—निर्गत्य। कटकात्—शिविरात्।

(५२३) गृहीतस्वभावः,—विदितस्वरूपः। पृथिवीपतिः,—हर्षः इत्यर्थः। अहोभिः,—दिवसैः। प्रसादजन्मनः,—प्रसादजस्य। विस्रम्भस्य—विश्वासस्य। द्रवि-णस्य—धनस्य। नर्म्मणः,—परिहासस्य। प्रभावस्य—प्रतिष्ठायाः। परां कोटिं—पर-मोत्कर्षम्।

इत्यर्थशास्त्राट्श्रीहरचरणपञ्चाननेन दाक्षिणात्यवैदिकेन पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीनित्यबोध विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसङ्कलाशाङ्कामलाख्यायां श्रीहर्षचरितव्याख्यायां द्वितीय उच्छ्वासः ॥ २ ॥

तृतीय उच्छ्वासः ।

निजवर्षाहितस्नेहा बहुभक्तजनान्विताः ।
सुकाला इव जायन्ते प्रजापुण्येन भूभुजः ॥ १ ॥
साधूनामुपकर्त्तुं लक्ष्मीं धर्त्तुं विहायसा गन्तुम् ।
न कुतूहलि कस्य मनश्चरितञ्च महात्मनां श्रोतुम् ? ॥ २ ॥

इदानीं श्रीहर्षचरितवर्णनोपक्रमे तत्पूर्वजस्य वंशप्रवर्त्तकस्य पुष्पभूतिनाम्नो राज्ञश्चरितं वर्णयितुं तस्य प्रजारञ्जकत्वं सूचयन्नाह निजेति।—निजम—आत्मीयं, वर्ष —जम्बुद्वीपं, हर्षितं ("वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बुद्वीपाब्दवृष्टिषु। प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि" इति मेदिनी) तस्मिन् तेन च आहितः —निहितः जनितश्च स्नेहः,—प्रीतिः आर्द्रता च यैः तथाविधाः बहुभिः,—अनेकैः, भक्तजनैः,—अनुजीविगणैः, अन्विताः,—युक्ताः, अन्यत्र —बहूनाम—अनेकेषां, भक्तानाम—अन्नानां जनेन—जननेन अन्विताः,—युक्ताः, बहुधान्यादिजननयोग्या इत्यर्थः, भूभुजः,—पृथिवीपालाः सुकाला इव—सुसमया इव प्रजानां—प्रकृतीनां, पुण्येन—सुकृतेन, जायन्ते—उत्पद्यन्ते, सौराज्यस्य सुसमयस्य च प्रजापुण्यमेव हेतुरिति निष्कर्षः। अनेन महाप्रभावस्य पुष्पभूतेः वर्णना सूचिता। अत्र सुकालैः सह भूभुजामवैधर्म्यमात्रप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारः, उपात्तविशेषणेष्वनेकार्थभावनात् श्लेषेणाऽसौ सङ्कीर्य्यते। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

उपरिष्टात् वर्णयिष्यमाणं साधुजनस्य भैरवाचार्य्यस्य चरितं सर्वथानवश्यमेव श्रोतव्यम् इति सूचयितुमाह साधूनामिति।—कस्य जनस्य इति शेषः मनः,—चित्तं, साधूनां—सज्जनानाम् उपकर्त्तुम्—अनुकूलयितुं [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] लक्ष्मीं—श्रियं, धर्त्तुं—गृहीतं लब्धुमिति यावत्, ['धर्त्तुम्' इत्यत्र "द्रष्टुम्" इति पाठः—द्रष्टुं—साक्षात्कर्त्तुं, प्राप्तुमित्यर्थः] विहायसा—आकाशमार्गेण गन्तुं—यातुं विचरणं लब्धुमिति यावत् महात्मनां महानुभावानां चरितम्—आचरणं, कीर्त्तिमिति यावत् श्रोतुम्—आकर्णयितुं न कुतूहलि ?—न उत्सुकम् ? भवतीति शेषः अपि तु सर्वस्यैव भवति इत्यर्थः। अनेन श्लोकेन भैरवाचार्य्यस्य उपकारकत्वात् पुष्पभूतेः स्वयं लक्ष्मीदर्शनं भैरवाचार्य्यस्य विहायसा गमनञ्च सूचितम्। अत्र एकस्यैव कर्त्तृकारकस्य

(१) अथ कदाचित् विरलितबलाहके, (२) चातका
तङ्कारिणि, (३) कणत्कादम्बे, (४) दर्दुरद्विषि, मयूरमद-
मुषि, (५) हंसपथिकसार्थसर्वातिथौ, (६) धौतासिनिभ
नभसि, (७) भास्वरभास्वति, शुचिशशिनि, तरुणतारागणे,
(८) गलत्सुनासीरशरासने, (९) सीदत्सौदामनीदाम्नि,

(१०) दामोदरनिद्राद्रुहि, (११) द्रुतवैदूर्य्यवर्णार्णसि, (१२) घूर्णमानमिहिकालघुमेघमोघमघवति, (१३) निमील-न्नीपे, (१४) निष्कुसुमकुटजे, (१५) निर्मुकुलकन्दले, कोमलकमले, (१६) मधुस्यन्दीन्दीवरे, कह्लाराह्लादिनि, (१७) शेफालिकाशीतलीकृतनिशे, यूथिकाऽऽमोदिनि,

---

(१०) दामोदरेति।—दामोदरस्य—भगवतो विष्णोः, निद्रां द्रुह्यति—अपनयतीति तथोक्ते, वर्षाशयितस्य विष्णोः शरदि प्रबोधादिति भावः, "शेते विष्णुः सदाऽऽषाढे कार्त्तिके च विबुध्यते" इति स्मरणात्।

(११) द्रुतेति।—द्रुतं—गलितं, यत् वैदूर्य्यं—रत्नविशेषः, तस्य वर्णः इव वर्णो यस्य तादृशं निर्मलमिति भावः, अर्णः,—जलं यस्मिन् तथोक्ते। ("अम्भोऽर्णस्तोय-पानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्" इत्यमरः)।

(१२) घूर्णमानेति।—घूर्णमाना—इतस्ततः सञ्चरन्ती, या मिहिका—नीहारः, ("अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं मिहिका" इत्यमरः) तद्वत् लघवः, निर्जलत्वादिति भावः, ये मेघाः, तैः मोघः,—विफलः, निरर्थक इति भावः, मघवा—इन्द्रः यस्मिन् तथोक्ते, वर्षणाभावात् मेघाधिपस्य मघवतो मोघत्वं बोद्धव्यम्, इन्द्रादेशेन हि मेघा वर्षन्ति इति प्रसिद्धिः।

(१३) निमीलदिति।—निमीलन्तः,—सङ्कुचन्तः, वर्षावसानात् विकाशाभावादिति भावः नीपाः —कदम्बाः यस्मिन् तथोक्ते।

(१४) निष्कुसुमेति।—निष्कुसुमाः,—पुष्पवर्जिताः, कुटजाः,—गिरिमल्लिकाख्य-वृक्षभेदाः यस्मिन् तथाविधे।

(१५) निर्मुकुलेति।—निर्मुकुलाः,—कुड्मलविरहिताः, कन्दलाः,—वृक्ष-विशेषाः यस्मिन् तथोक्ते। कोमलकमले—मृदुलपद्मे, पद्मविकासिनि इत्यर्थः।

(१६) मध्विति।—मधुस्यन्दीनि—मकरन्दवर्षीणि, इन्दीवराणि—नीलोत्-पलानि यस्मिन् तथोक्ते। कह्लाराह्लादिनि—सौगन्धिकापराख्यश्वेतोत्पलविकासिनि, ("सौगन्धिकन्तु कह्लारम्" इत्यमरः)।

(१७) शेफालिकेति।—शेफालिकाभिः,—तदाख्यपुष्पविशेषैः, शीतलीकृता—शिशिरीकृता, निशा—रात्रिर्यस्मिन् तथोक्ते, सा तु रजन्यामेव विकसति इति। [अत्र बहुव्रीहिसमासेन गुणीभूततया निशायाश्च "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य"

(१८) मोदमानकुमुदावदातदशदिशि, (१९) सप्तच्छद धूलिधूसरितसमीरे, स्तवकितबन्धुरबन्धूकबध्यमानाकाण्डसन्ध्ये, (२०) नीराजितवाजिनि, (२१) उद्दामदन्तिनि (२२) दर्प-चीवौक्षके, (२३) चीयमाणपङ्कचक्रवाले, बालपुलिनपल्लवित

(१।२।४८ पा०) इति सूत्रेण ह्रस्वत्वम्। नितरां श्यति व्यापारमिति व्युत्पत्त्या दैवादिक श्यते कर्तरि क्वप्रत्यये क्विप: टापि चास्य सिद्धिः]। यूथिकाऽऽमोदिनि—यूथिकापुष्पोद्भेदेन आनन्दकारिणि इत्यर्थः, यद्वा—यूथिकाया:—तदाख्यपुष्पस्य, आमोदः,—अतिनिर्हारी परिमलः सुदूरपाती सौरभम् इत्यर्थः यत्र तस्मिन् ("आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः)।

(१८) मोदमानेति।—मोदमानैः,—विकसद्भिः, कुमुदैः,—कैरवैः, अवदाताः,—सिता: दश दिशो यस्मिन् तथोक्ते।

(१९) सप्तच्छदेति।—सप्तच्छदानां—सप्तपर्णाख्यपुष्पतरुविशेषाणां, धूलिभि:,—परागैः धूसरिता:—ईषत्पाण्डुरीकृता तद्वत्प्रतीयमाना इति भावः, समीराः—वायवः यस्मिन् तथोक्ते। स्तवकिताः,—सञ्जातस्तवकाः, अत एव बन्धुराः—रम्याः, ("बन्धुरं मुकुटे पुंसि । त्रिषु स्याद्रम्य नम्रयोः ॥" इति मेदिनी) ये बन्धूकाः—दुपहरीयाख्यपुष्पतरुविशेषाः तैः बध्यमाना—क्रियमाणाः इत्यर्थः ["बन्धूकबध्यमाना—" इत्यत्र "बन्धूकाबध्यमाना" इति पाठेऽपि स एवार्थः] अकाण्डे—अनवसरे, असमये इत्यर्थः ("काण्ड: स्त्री तरुस्कन्धे वर्गेऽवसरनीरयोः" इति मेदिनी) सन्ध्या यस्मिन् तथाविधे।

(२०) नीराजितेति।—नीराजिता:—युद्धयात्रायां कृतनीराजनाख्यशान्तिकर्माणः वाजिनः,—अश्वा यस्मिन् तथोक्ते।

(२१) उद्दामेति।—उद्दामा:,—मदोद्धताः इत्यर्थः, दन्तिनः,—हस्तिनो यस्मिन् तथोक्ते।

(२२) दर्पेति।—दर्पेण—गर्वेण चीवाणि—मत्तानि औक्षकाणि—उक्ष्णां—वृषाणां समूहाः यस्मिन् तथोक्ते।

(२३) चीयमाणेति।—चीयमाणानि—शुष्यमाणानि पङ्कानां—कर्दमानां चक्रवालानि—समूहाः यस्मिन् तथोक्ते। बालेति।—बालम्—अभिनवं सद्यः उत्पन्नमिति भावः यत् पुलिनं—सैकतं तस्मिन् पल्लवितानि—समन्तात् व्याप्तानि प्रवाहरेखाङ्कितानि

सिन्धुरोधसि, (२४) परिणामश्यानश्यामाके, (२५) जनितप्रियङ्गुमञ्जरीरजसि, (२६) कठोरवपुषत्वचि, (२७) कुसुमस्मेरशरे शरत्समयारम्भे राज्ञः समीपात् बाणो बन्धून् द्रष्टुं पुनरपि तं ब्राह्मणाधिवासम् अगात्।

(२८) समुपलब्धभूपालसम्मानातिशयपरितुष्टाः तस्य ज्ञातयः श्लाघमाना निर्ययुः। क्रमेण च कांश्चित् अभिवादयमानः, कैश्चित् अभिवाद्यमानः, कैश्चित् शिरसि चुम्ब्यमानः, कांश्चित् मूर्द्धि समाजिघ्रन्, कैश्चित् आलिङ्ग्यमानः, कांश्चित् आलिङ्गन्, अन्यैः आशिषा अनुगृह्यमाणः, परान् अनुगृह्णन्, बहुबन्धुमध्यवर्त्ती परं मुमुदे। (२९) सम्भ्रान्तपरिजनोपनीतञ्च आसनमासीनेषु गुरुषु भेजे। भजमानश्च अर्घादिसत्कारं नितरां

नीति यावत्, सिन्धूनां,—नदीनां, ("सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम्" इत्यमरः) रोधांसि—तटानि यस्मिन् तथोक्ते।

(२४) परिणामेति।—परिणामेन—परिपाकेन, श्यानाः,—ईषच्छुष्काः, श्यामाकाः,—तृणधान्यविशेषाः यस्मिन् तथाभूते।

(२५) जनितेति।—जनितानि—उत्पादितानि, प्रियङ्गोः,—कङ्गुपर्य्यायान्तरस्य तृणधान्यभेदस्य, वृक्षविशेषस्य वा, मञ्जरीणां—वल्लरीणां, रजांसि—परागा येन तथोक्ते।

(२६) कठोरेति।—कठोराः,—कठिनाः, वपुषाः—कर्कटीत्याख्यफलानां, "शशा" इत्याख्यफलानां वा, त्वचः,—वल्कलानि यस्मिन् तथोक्ते। ["कठोरवपुषत्वचि" इत्यत्र "कठोरितवपुषत्वचि" इति पाठे,—कठोरिताः,—कठोरीभूता इत्यर्थः]।

(२७) कुसुमेति।—कुसुमैः,—पुष्पैः, स्मेराः,—विकस्वराः, शराः,—तदाख्यतृणभेदा यस्मिन् तथाविधे।

(२८) समिति।—सम्—सम्यक्, उपलब्धः,—प्राप्तः, भूपालात्—राज्ञः, हर्षादिति भावः. सम्मानातिशयः,—आदरातिशयः, तेन परितुष्टाः—प्रीताः। श्लाघमानाः,—प्रशंसन्तः। अभिवादयमानः,—वन्दमानः। अभिवाद्यमानः,—वन्द्यमानः। परान्—अन्यान्। परम्—अत्यन्तं, मुमुदे—पिप्रिये।

(२९) सम्भ्रान्तेति।—सम्भ्रान्तेन—सत्वरेण, परिजनेन उपनीतम्—आहृतम्।

ननन्द। प्रीयमाणेन च मनसा सर्वांस्तान् पर्यपृच्छत्,—(३०) "कच्चित् एतावतो दिवसान् सुखिनो यूयम्? अप्रत्यूहा वा सम्यक्करणपरितोषितद्विजचक्रा क्रातवी क्रियते क्रिया? (३१) यथावदविकलमन्त्रभाञ्जि भुञ्जते हवींषि हुतभुजः? यथाकालम् अधीयते वा बटवः? प्रतिदिनम् अविच्छिन्नो वा वेदाभ्यासः? कच्चित् स एव चिरन्तनो यज्ञविद्याकर्मणि अभियोगः? तानि एव व्याकरणे (३२) परस्परस्पर्द्धानुबन्धबद्धदिवसदर्शितानि व्याख्यानमण्डलानि? सैव वा पुरातनी परित्यक्तान्यकर्तव्या प्रमाणगोष्ठी? स एव वा (३३) मन्दीकृतेतरशास्त्ररसो मीमांसायाम् अतिरसः?

आसीनेषु—उपविष्टेषु। भेजे—सिषेवे, अध्यतिष्ठदित्यर्थः। भजमान,—लभमान। अर्घादिसत्कार—पूजादिरूपसंवर्द्धनमित्यर्थः।

(३०) कच्चित इति इष्टप्रश्ने ("कच्चित् कामप्रवेदने" इत्यमरः)। अप्रत्यूहा,—निर्विघ्ना। सम्यगिति।—सम्यक्करणेन—शोभनानुष्ठानेन, यथाशास्त्रसम्पादनेनेत्यर्थः, परितोषितानि—प्रीणितानि द्विजचक्राणि—विप्रवृन्दानि यस्या यया वा सा। क्रतु,—यज्ञ, तस्य इयं क्रातवी—यज्ञसम्बन्धिनी इत्यर्थः।

(३१) यथावत्—यथाविधि। अविकलेति।—अविकलान—विशुद्धानिति यावत्, मन्त्रान् भजन्ते इति तथोक्तानि। हवींषि—हवनीयानि घृतादीनीति यावत्। हुतभुज,—अग्नय। बटव—बालकाः ब्रह्मचारिणो वा। अविच्छिन्न,—विच्छेदरहित। चिरन्तन,—पारम्पर्यागत। अभियोग,—आग्रह, यत्नविशेषो वा।

(३२) परस्परेति।—परस्परस्य स्पर्द्धा—जिगीषा, तस्या अनुबन्धेन—सातत्येन बद्धा:—कल्पिता, सदा शास्त्रालोचनेन अनलसा इति भाव दिवसा—वासरा, तेषु दर्शितानि—प्रकटितानि, ["दर्शितानि" इत्यत्र "दर्शितादराणि" इति पाठ,—दर्शित,—प्रकटित, आदरो येषु तानि]। पुरातनी—चिरन्तनी चिरप्रसिद्धेति भाव। परित्यक्तेति।—परित्यक्तानि—परिवर्जितानि उचितानीत्यर्थः अन्यानि—अपराणि कर्तव्यानि—अवश्यानुष्ठेयानि यस्यां तथाभूता। प्रमाणगोष्ठी—तर्कशास्त्रसमालोचना प्रमाणसभा वा।

(३३) मन्दीकृतेति।—मन्दीकृत,—शिथिलीकृत इति यावत्, इतरेषु—

क्वचित् ते एव वा अभिनवसुभाषितसुधावर्षिणः काव्या-लापाः ?" इति।

अथ ते तम् ऊचु:,—(२४) "तात! सन्तोषजुषां सतत-सन्निहितविद्याविनोदानां (२५) वैतानवह्निमात्रसहायानां कियन्मात्रं नः कृत्यं सुखितया, (२६) सकलभुवनभुजि भुजङ्ग-राजदेहदीर्घे रक्षति क्षितिं क्षितिभुजो भुजे सर्व्वथा सुखिन एव वयम्; विशेषेण तु त्वयि (२७) विमुक्तकौसीद्ये परमेश्वर-पार्श्ववर्त्तिनि वेत्रासनम् अधितिष्ठति। सर्व्वं च यथाशक्ति यथा-विभवं यथाकालञ्च सम्पाद्यन्ते विप्रजनोचिताः क्रियाकलापाः" इत्येवमादिभिः आलापैः स्कन्धावारवार्त्ताभिश्च शैशवातिक्रान्त-क्रीडानुस्मरणैः (२८) पूर्व्वजकथाभिश्च विनोदितमनाः तः

अन्येषु शास्त्रेषु रस,—रागो येन तथाविध, मीमांसायां—जैमिनिप्रोक्तक्रतुविषयक शास्त्रे ब्रह्मविद्यायां वा, रतिरस —प्रत्यासक्ति।

(२४) तात इति पूज्यसूचक सम्बोधनम्। सततेति।—सततसन्निहित —निरन्तरोपस्थित, विद्यया—विद्याऽनुशीलनेनेत्यर्थ, विनोद,—प्रीति येषां तथा-भूतानाम् अत एव सन्तोषजुषां—सन्तोषशालिनाम्।

(२५) वैतानेति।—वितान,—यज्ञ तस्य अयं वैतान —यज्ञीय इत्यर्थ स चासौ वह्निश्चेति तथोक्त तन्मात्र —तदेव इत्यर्थ, न त्वन्य इति भाव, सहायो येषां तथाविधानां, न —अस्माक, सुखितया—सुखभोगेन कृत्य—प्रयोजन, कियन्मात्रं —स्वल्पमात्रमित्यर्थ।

(२६) सकलभुवनभुजि—सर्व्वां क्षितिं पालयतीत्यर्थ। भुजङ्गेति।—भुजङ्ग-राज,—वासुकि तस्य देहवत् दीर्घं —आयत तस्मिन् क्षितिभुज,—राज्ञ, भुजे—बाहौ क्षितिं—पृथ्वीं रक्षति सति।

(२७) विमुक्तेति।—विमुक्त—त्यक्त कौसीद्यम—आलस्य निष्पादनेनेत्यर्थ येन तथाभूते, अनलसे इत्यर्थ। परमेति।—परमेश्वरस्य—सार्व्वभौमस्य श्रीहर्षस्य, पार्श्ववर्त्तिनि—पार्श्वचरसभासदीत्यर्थ। वेत्रासन—वेत्रनिर्म्मितमासने, राजदत्तमिति शेष।

(२८) पूर्व्वजकथाभि,—पूर्व्वकालिककथाभि। विनोदितमना,—आनन्दित-

सह सुचिरम् अतिष्ठत्, उत्थाय च मध्यन्दिने यथाक्रियमाणाः स्थितीः अकरोत्। भुक्तवन्तश्च तं सर्वे ज्ञातयः पर्यवारयन्।

(३९) अत्रान्तरे दुकूलपट्टप्रभवे शिखण्ड्यपाङ्गपाण्डुनी पौण्ड्रे वाससी वसानः, स्नानावसानसमये वन्दितया तीर्थमृदा गोरोचनया च रचिततिलकः, तैलामलकमसृणितमौलिः, (४०) अनुच्चचूडाचुम्बिना निविडेन कुसुमापीडकेन समुद्भासमानः, (४१) असकृदुपयुक्तताम्बूलविमलाधरकान्तिः, (४२) एकशलाकाऽञ्जनजनितलोचनरुचिः, (४३) अचिरभुक्तः, विनीतम्

चिता, मदुदारचरितामृतावगाहनादिति भावः। यथाक्रियमाणाः,—यादृश्यः सर्वैः क्रियन्ते तादृशीरित्यर्थः, स्थितीः,—आचारानिति यावत्।

(३९) "अत्रान्तरे" इत्यस्य "पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः आजगाम" इत्युत्तरेणान्वयः। तमेव विशिनष्टि, दुकूलेति।—दुकूलपट्टप्रभवे—क्षौमतन्तुजाते, ["दुकूल" इत्यत्र "दुगूल" इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखण्डिनः,—मयूरस्य, अपाङ्गवत्—नेत्रप्रान्तवत्, पाण्डुनी—धवले, [शिखण्ड्यपाङ्गपाण्डुत्वेन धावल्यं गम्यते] पौण्ड्रे—पुण्ड्रदेशभवे, वाससी—वसने, वसानः,—परिदधानः। स्नानावसानसमये—स्नानानन्तरं, वन्दितया—मन्त्रपूतीकृतयेत्यर्थः, तीर्थमृदा—पुण्यदेवमृत्तिकया, गोरोचनया—स्वनामख्यातसारजवर्गीयमाङ्गल्यद्रव्यविशेषेणेत्यर्थः, रचिततिलकः,—कृततिलकः। तैलेन, आमलकेन—आमलकपिष्टेन चेत्यर्थः, मसृणितः,—चिक्कणीकृतः, मौलिः,—मस्तकेशः, केशचय इति यावत् येन यस्य वा तथोक्तः।

(४०) अनुच्चेति।—अनुच्चा—अवनतेत्यर्थः, पृष्ठदेशे स्थितेति भावः, या चूडा—शिखा, तां चुम्बति—स्पृशतीति तथोक्तेन, निविडेन—घनेन, घनसन्निविष्टपुष्पेणेत्यर्थः, कुसुमापीडकेन—पुष्पमाल्येन, समुद्भासमानः,—शोभमानः।

(४१) असकृदिति।—असकृत्—पुनः पुनः, उपयुक्तेन—सेवितेन, चर्वितेनेत्यर्थः, ताम्बूलेन—पर्णेन, विमला—रमणीया इत्यर्थः, अधरस्य कान्तिर्यस्य तथोक्तः।

(४२) एकेति।—एकेन शलाकाऽञ्जनेन—शलाकाहृतकज्जलरेखया इत्यर्थः, जनिता—उत्पादिता, लोचनयोः,—नयनयोः, रुचिः,—शोभा येन तथोक्तः।

(४३) अचिरभुक्तः,—अचिरं—सद्यः, भुक्तं—भोजनं यस्य तथाभूतः, अन-

आर्य्यञ्च वेष दधान, (४४) पुस्तकवाचक सुदृष्टि आजगाम, नातिदूरवर्त्तिन्याञ्च आसन्द्या निषसाद। (४५) स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव तत्कालापनीतसूत्रवेष्टनमपि नखकिरणै मृदुमृणालसूत्रैरिव आवेष्टित पुस्तकं पुरोनिहितशरशलाकायन्त्रके निधाय, पृष्ठत मनोडसन्निविष्टाभ्या मधुकर पारावताभ्या दत्ते स्थानके (४६) प्राभातिकप्रपाठकच्छेदचिह्नीकृतम अन्तरपत्रम् उत्क्षिप्य, गृहीत्वा च कतिपयपत्रलघ्वीं कपाटिका,

समयपूर्वं कृतभोजन इत्यर्थ । विनीतम—अनुद्धतम आर्य्यं—सौम्य वेष—परिच्छदम। ['वेषम्' इत्यत्र "वयम" इति पाठेऽपि स एवार्थ]।

(४४) पुस्तकवाचक,—ग्रन्थपाठक पवित्रसन्दर्भव्याख्याता वा। आसन्द्या —वेत्रासने।

(४५) "स्थित्वा च" इत्यस्य "पुराण पपाठ" इत्युत्तरेणान्वय । तत्कालेति। —तत्काले—तस्मिन काले पाठकाले इत्यर्थं अपनीतम—उन्मोचित सूत्रेण वेष्टन यस्य तथोक्तमपि सूत्रवेष्टनरहितमपीत्यर्थ मृदूनि—कोमलानि मृणालसूत्राणि—बिसतन्तव तैरिव नखकिरणै —नखमयूखै आवेष्टित—मण्डितम। ["आवेष्टितम्" इत्यत्र "वेष्टितम" इति पाठान्तरम]। पुर इति।—पुर —अग्रत निहिते—स्थापिते शरशलाकायन्त्रके—शरतृणनिवहनिर्म्मिते यन्त्रविशेष । निधाय—संस्थाप्य। मनोडसन्निविष्टाभ्या—समीपस्थिताभ्या ("समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्" इत्यमर) मधुकर पारावताभ्या—भ्रमर कपोताभ्या स्थानके—अवकाशे दत्ते सति, मधुकरा पारावताश्च निजनिस्वनेन श्रोतृन सुखयन्ति अस्मिंस्तु पाठके पठति तेऽपि तच्छ्रवणात तूष्णीं स्थीयन्ते इति भाव ।

(४६) प्राभातिकेति।—प्रभातस्य अयं प्राभातिक —प्रभातकालिक इत्यर्थ य प्रपाठक —प्रपठनमित्यर्थ तस्य छेद — विराम तस्य अचिह्न चिह्न कृत चिह्नीकृतम—इयन्मात्र पठितं नाधिकमिति स्मरणार्थं लक्षीकृतमित्यर्थ तत कश्चित पाठक प्रभाते कियत पठित्वा परपाठकाले पूर्व्वपठितस्मरणार्थं केनापि पत्रेण चिह्नीकरोति ततश्च स प्राक्तन पाठस्य तत्रैव पुस्तकस्य तदनन्तरपठनाय तत् अन्तरपत्र मनतीव पत्राणि व्याहरत । अन्तरपत्र—मध्यस्थाविच्छेदचिह्नपत्रम। उत्क्षिप्य—उद्घाट्य। कतिपयेति।—कतिपयै पत्रै लघ्वी—स्वल्पभारा इत्यर्थ तां कपाटिका—पुस्तकावरणकम्।

क्षालयन्निव (४७) मसीमलिनानि अक्षराणि दन्तकान्तिभिः, अर्चयन्निव (४८) सितकुसुममुक्तिभिः ग्रन्थं, (४९) मुखसन्निहितसरस्वतीनूपुररवैरिव गमकैः मधुरैः आक्षिपन् मनांसि श्रोतॄणां गीत्या पवनप्रोक्तं पुराणं पपाठ।

तस्मिंश्च तथा श्रुतिसुभगगीतिगर्भं पठति सुदृष्टो नातिदूरवर्त्ती (५०) वन्दी सूचीवाणः तारमधुरेण गीतिध्वनिम् अनुवर्त्तमानः स्वरेण इदम् आर्य्यायुगलम् अपठत्,—

"तदपि मुनिगीतमतिपृथु तदपि जगद्व्यापि पावनं तदपि।
हर्षचरितादभिन्नं प्रतिभाति हि मे पुराणमिदम्॥ ३॥

---

(४७) मसीमलिनानि—मसी—लिखनसाधनद्रवविशेष, तया मलिनानि—कृष्णवर्णानि।

(४८) सितेति।—सितानां—शुक्लानां, कुसुमानां—पुष्पाणां, मुक्तय,—मोचनानि, क्षेप इत्यर्थः ताभिः। ग्रन्थ—पुस्तकलिखितसन्दर्भम्।

(४९) मुखेति।—मुखे सन्निहिता—समासीना, या सरस्वती, तस्या नूपुररवा,—मञ्जीरनिनादा इविव, गमयन्ति—बोधयन्ति, अर्थानिति शेष गमका,—स्वरविशेषा इत्यर्थ तैः। पवनप्रोक्तं—वायुप्रोक्तम्। ["पवन" इत्यत्र "पवमान" इति पाठेऽपि स एवार्थ]।

(५०) वन्दी—स्तुतिपाठक, सूचीवाण,—तदाख्य। गीतिध्वनिं—सुदृष्टिना गीतगीतिनिनादम्, अनुवर्त्तमान,—अनुसरन्। आर्य्यायुगलम्—आर्य्यया जात्या निबद्ध श्लोकद्वयम्।

पुराणश्रवणेन तत्रोक्तवस्तुना राज्ञो हर्षस्य साम्यं ध्वनयन्नाह, तदपीति।—तत् मुनिना—द्वैपायनेन, गीतं—कीर्त्तितमपि तत अतिपृथु—अतिविस्तृतमपि, पृथु,—आदिराजो वैणपुत्र, समतिक्रान्तमपि, तदतिशयीत्यर्थ तत जगद्व्यापि—जगत्प्रसिद्ध, पावनं—पुण्यवर्द्धनमपि, इदं पुराणं, वायव्यमिति शेष हि—निश्चित, हर्षचरितात् अभिन्न—अभेदरहित, मे—मम, प्रतिभाति—प्रतीतिविषयीभवतीत्यर्थः। अत्र वाहवपुराणात हर्षचरितस्य भेदेऽपि अभेदकथनात् भेदेऽप्यभेदप्रतिपत्तिरूपा अतिशयोक्तिरलङ्कार। आर्य्या वृत्तम्॥ ३॥

वंशानुगमविवादि स्फुटकरण भरतमार्गभजनगुरु।
श्रीकण्ठविनिर्यातं गीतमिदं हर्षराज्यमिव"॥ ४॥

(५१) तत् श्रुत्वा बाणस्य चत्वारः पितामहमुखपद्मा इव (५२) वेदाभ्यासपवित्रितमूर्त्तयः, (५३) उपाया इव साम-

---

गीतेन सह हर्षराज्यस्य साम्यं वर्णयन्नाह वंशेति।—वंश—वेणुवाद्यम्, अन्यत्र,—कुलम्, अनुगच्छतीति इत्युक्ति, वंशवाद्यानुगत वंशपरम्परागतञ्चेत्यर्थ, अविवादि—न स्त विवादिनौ स्वरौ गान्धार निषादाविति भाव यस्मिन्, अन्यत्र,—न सन्ति विवादिन,—विरोधिनो यत्र तत, सौराज्यमित्यर्थ, तत्र केषाञ्चिदपि विवादाभावा-दिति भाव, स्फुटकरण—स्फुटानि—स्पष्टानि करणानि—तालजयादीनि यस्मिन्, [केचित्तु गीतपक्ष एव व्याख्यानयान्त—"वंशेन—वेणुना, अनुगम ययो तौ, विवादिनौ स्वरौ—विसृश्वलरौ गान्धार निषादौ स्वरौ यत्र तत। करणम—अपद, सताल आविद्ध स्वरसान्नवश, उच्चारणस्थान वा] अन्यत्र,—स्फुटानि—प्रसिद्धानि, करणानि—धर्मावचारस्थानानि, विद्यापरीक्षास्थानानि वा यस्मिन् तत्। भरतेति।—भरत,—भरतो नाम सङ्गीतशास्त्रसूत्रकारी मुनिविशेष,आदिराजविशेषश्च,तस्य मार्ग,—पन्था, नीतिरिति यावत तस्य भजनेन—अनुसरणेन गुरु—महदित्यर्थ। श्रीकण्ठेति।—श्रीयुक्त,—मधुर इत्यर्थ, वैस्वर्याद्रिदोषविरहादिति भाव, कण्ठ श्रीकण्ठ, यद्वा,—श्रीकण्ठ,—हर, सर्वविद्याऽऽधारत्वादिति भाव, अन्यत्र,—देशभेद, तस्मात् विनिर्यात—विशेषेण निःसृतम इदं गीत हर्षस्य—राज्ञ प्रभोरस्य च, राज्यमिव, प्रतिभाति इति शेष। अत्र श्लिष्टविशेषणवशेन गीतस्य हर्षराज्येन सह अवैधम्यसाम्यकथनात उपमानामालङ्कार स च श्लेषेणानुप्राणित इति बोध्यम्। आर्या वृत्तम्॥ ४॥

(५१) तदित्यादि।—"तत" इत्यस्य "मुखानि व्यलोकयन" इत्युत्तरेणान्वय। पितामहमुखपद्मा इव—पितामह,—ब्रह्मा, तस्य मुखानि, चत्वारीति भाव, पद्मा इव पितामहमुखपद्मा त इव। ("वा पुंसि पद्मम्" इत्यभिधानात पुंलिङ्गता)।

(५२) वेदेति।—वेदानाम अभ्यासेन—पुन पुन अनुशीलनेन, पवित्रिता मूर्त्ति येषा तथोक्ता।

(५३) उपाया इव—सामादय इव, ("सामदानभेददण्डमित्युपायचतुष्टयम्"

प्रयोगललितमुखा, गणपति, अधिपति, तारापति, श्यामलः इति पितृव्यपुत्रा भ्रातरः, (५४) प्रमत्तबुद्धयः, (५५) गृहीतवाक्या, (५६) कृतगुरुपदन्यासा, (५७) न्यायवादिनः, सुकृतसङ्ग्रहाभ्यासगुरव (५८) लब्धसाधुशब्दा, लोक इव व्याकरणेऽपि, (५९) सकलपुराणराजर्षिचरिताभिज्ञा,

---

इत्यमरः)। सामेति।—सामानि—सामवेदानां, सान्त्ववादानाञ्च, ("साम सान्त्वे [illegible] इति मेदिनी) प्रयोगेण [illegible]—सुन्दराणि, [illegible] [illegible] भाव, ("ललितं त्रिषु सुन्दरम्" इत्यमरः) मुखानि—वक्त्राणि, [illegible] [illegible] येषां ते ("मुखं [illegible]" इति मेदिनी)।

(५४) प्रमत्तेति।—प्रमत्ता—विदग्धा सुबोधा [illegible], [illegible] [illegible] विशेषण [illegible] ते, ("[illegible]" इति मेदिनी)।

(५५) गृहीतेति।—गृहीतम्—आदृतं विदितञ्च, वाक्यं—वचनं, [illegible] [illegible] यावत्, [illegible] तथोक्ता।

(५६) कृतेति।—कृत—विहित [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible], —[illegible], यैः,—कृत—[illegible], [illegible]—[illegible] [illegible],—[illegible], [illegible] यावत् [illegible] ते [illegible]—[illegible] [illegible] —[illegible] [illegible], [illegible]— [illegible], [illegible] —[illegible] [illegible] यैः —कृता [illegible] [illegible],—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति यावत्, यैः —[illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(५७) न्यायेति।—न्यायम्—[illegible] वचनम्, [illegible], [illegible] तथाविधाः। सुकृतेति।—सुकृतानां—पुण्यकर्मणां [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible] [illegible] —[illegible] [illegible] —[illegible]—[illegible] [illegible], [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible]।

(५८) लब्धेति।—लब्ध —[illegible], [illegible] —[illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] तथोक्ताः।

(५९) सकलेति।—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। सकल [illegible]—[illegible] [illegible] [illegible]—[illegible], [illegible] [illegible],—[illegible]।

(६०) महाभारतभावितात्मानः, विदितसकलेतिहासाः, महाविद्वांसः, महाकवयः, (६१) महापुरुषवृत्तान्तकुतूहलिनः, सुभाषितश्रवणरसरसायनाः, वितृष्णाः, (६२) वयसि वचसि यशसि तपसि सदसि महसि वपुषि यजुषि च प्रथमाः, पूर्व्वमेव कृतसङ्गराः, विपश्चितः, (६३) स्मितसुधाधवलितकपोलोदराः परस्परस्य मुखानि व्यलोकयन्।

(६४) अथ तेषां कनीयान् कमलदलदीर्घलोचनः श्यामलो नाम बाणस्य प्रेयान् प्राणानामपि वशयिता दत्तसंज्ञः तः

---

(६०) महेति।—महाभारते—तदाख्यलक्षणीतलक्षश्लोकात्मके ग्रन्थभेदे, भावितः,—अनुशीलितः, आत्मा यैः तथोक्ताः, महाभारतसारविद इति यावत्, विपुलभारतवर्षविख्यातचरिता वा।

(६१) महापुरुषेति।—महान् पुरुषः,—नारायणः हर्षराजो वा तस्य वृत्तान्ते—विवरणे चरितश्रवणे इत्यर्थः, कुतूहलिनः—कौतुकशालिनः। सुभाषितेति।—सुभाषितानां—शोभनानां काव्यानाम् आलापानाञ्च, श्रवणे—आकर्णने, यो रसः,—रागः, तस्य रसायनाः—औषधविशेषाः, सुभाषितश्रावणेन लोकानां श्रुतिसुखदायका इति भावः। "सुभाषित" इत्यनेन स्वकृतकाव्यस्य प्रशंसा व्यज्यते। वितृष्णाः,—विगतविषयानुरागा इत्यर्थः।

(६२) वयसि—यौवने। वचसि—वाक्यविन्यासे। सदसि—सभायाम्। महसि—तेजसि। वपुषि—शरीरे। यजुषि—यजुर्वेदे। प्रथमाः—अग्रगण्याः। कृतसङ्गराः,—वयं सर्वे ऐकमत्येन हर्षचरितं वक्तुं बाणमनुरुन्ध्म इति अन्योन्यं कृताङ्गीकाराः अहम्पूर्व्विकया हर्षचरितकथनाय बाणमनुरोद्धुं कृतविवादा वा, ("सङ्गरो युधि चापदि। क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे" इति मेदिनी)।

(६३) स्मितेति।—स्मितं—मृदुहसितमेव सुधा—अमृतं, तया धवलितं—विशदीकृतं, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरभागः येषां तथाविधाः। व्यलोकयन्—अपश्यन्।

(६४) अथेत्यादि।—तेषां—भ्रातॄणामित्यर्थः कनीयान्—कनिष्ठः, ["द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इति ईयसुनि "युवाल्पयो—" (५।३।६४ पा०) इति अल्पस्य कनादेशे रूपम्]। "कनीयान्" इत्यनेनास्य प्रियवादित्वं प्रकटीकृतम्। प्रेयान्—

(६५) सप्रणयं दशनज्योत्स्नास्नपितककुभा मुखेन्दुना बभाषे,—(६६) "तात। बाण! द्विजानां राजा गुरुदारग्रहणम् अकार्षीत्। (६७) पुरूरवा ब्राह्मणधनतृष्णया दयितेन आयुषा व्ययुज्यत। (६८) नहुषः परकलत्राभिलाषी महाभुजङ्ग आसीत्।

अतिमधुरेण मिश्र। बभाषिता—लोकवशीकरणक्षम इति यावत्। दत्तसंज्ञ,—सूचीति कृतसङ्केत इत्यर्थ। ते,—भाषते।

(६५) सप्रणय—सप्रश्रय, सस्मितभाषणापूर्वकम् इत्यर्थ। दशनेति।—दशनानां—दन्तानां ज्योत्स्नया—प्रभया, स्नपिता,—अभिषिक्ता, ककुभ,—दिशो येन तादृशेन।

(६६) तात।—वत्स।। प्रथम तावत् पूर्वेषां राजर्षीणां दोषानुद्भाव्य हर्षदेवस्य नितरां निर्दोषतां ख्यापयति—द्विजानामित्यादिना। तत्र दोषाश्च कश्चित् श्लेषेण कश्चित् वा अयत्न यथायोग्यमुद्भावनीया। द्विजानां राजा—चन्द्र, ("द्विजराज शशधरो नक्षत्रेश क्षपाकर" इति चन्द्रपर्यायेष्वमर)। चन्द्रादिशब्दकथनेन राजत्वप्रतीतेरभावात् "द्विजानां राजा" इत्युक्तम्। गुर्विति।—गुरो,—बृहस्पते, ("बृहस्पति सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरु" इत्यमर) आचार्यस्य च दाराणां—पत्न्या, ताराया इत्यर्थ, ग्रहणं—धर्षणमित्यर्थ। पुरा तारानाम गुरुभार्या पूर्णचन्द्रमसं परमसुन्दरं समुदितं कामयमाना गर्भवती आसीत्। तदुपलक्ष्य बहुयुगं गुरुचन्द्रयो विरोध आसीत्। तेन यदा बृहस्पति ताराग्रहणाय इन्द्रादीन् देवान् प्रोत्साहितवान् तदा चन्द्र शुक्रं शरणमगात्। तत्र गुरुपक्षीया देवा शुक्रप्रेरिता चन्द्रपक्षीया असुराश्च अन्योऽन्यं महासमराय आजुहुवु, दिव्यमानेन वर्षशतद्वय युद्धमकार्षु, तत् दृष्ट्वा भगवान् नारद ब्रह्मणा सम्बोधितां तारां गुरवे तद्गर्भजं पुत्रं बुधनामानं चन्द्राय च समर्प्य उभयोर्विरोधं प्रशमयति पौराणिकी वार्ता अत्रानुसन्धेया।

(६७) ब्राह्मणेति।—ब्राह्मणस्य धनानि तेषु तृष्णा—लोभ तया। दयितेन—प्रियेण, आयुषा—जीवितेन आयुर्नाम्ना पुत्रेण च व्ययुज्यत—वियुक्त विप्रशापात् विगतजीवनं परं पुत्रजननात् चिरं पुत्रवियुक्त इत्यर्थ। पुरा राजर्षि पुरूरवा दिवो जिगीषुरेकदा यज्ञिकेनापि प्रभूतधनप्रार्थिना विप्रेण यज्ञे निमन्त्रित लोभात् तद्धनं जिहीर्षु, तच्छापात् विनाशं गत। किं तस्मिन् मृते नरेन्द्रमण्डला आज्ञां निरधुर्नो इति आयुर्नामानं राजर्षिं तदायुषा व्यपादयत इति पौराणिकी कथा अत्र अनुसन्धेया।

(६८) नहुष,—आयुस्तनय, परस्य कलत्रं—भार्यां तदभिलाषी महाभुजङ्ग,—लम्पट, अतिलम्पटश्च इत्यर्थ। पुरा [illegible] शापात् इन्द्रे अदर्शनं गते त्रिलोकी

(६९) ययातिः आहितब्राह्मणीपाणिग्रहणः पपात। (७०) सुद्युम्नः स्त्रीमय एव अभवत्। (७१) सोमकस्य प्रख्याता जन्तुवधनिर्घृणता।

महर्षिभिः इष्टा देवैः नहुषः शतक्रतुना ऐन्द्रे पदे अभ्यषिच्यत्, तत्रासौ ऐश्वर्य्यमत्तः शचीं साध्वीं गुरुगृहेषु प्रच्छन्नवर्त्तिनीं कामयमानः, गुरूपदेशात् तया भीतया "अपूर्व्वयानेन आगच्छन् मां नय" इत्यभिहितो यदा ऋषियानेन तत्सकाशं गन्तुमैच्छत्, गच्छन् तदैव पुरु चलितुमक्षमम् अगस्त्यं वाहकं "सर्प सर्प" इत्युक्त्वा पदा प्राहरत्। ततश्च "सर्पो भव" इति सहसा तच्छापात् अजगरतां प्राप इति पौराणिकी वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया।

(६९) आहितेति।—आहितः,—कृतः, ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणकन्यायाः, पाणिग्रहणः—परिणयः येन तथोक्तः। पपात—जरायस्तोऽभवदित्यर्थः। क्षत्रियोऽपि ब्राह्मणकन्यायाः पाणिग्रहणेन शास्त्रमर्य्यादालङ्घनात् पतितोऽभूदिति भावः। पुरा मृगयाविहारी राजर्षिर्ययातिः एकस्मिन् कूपे वृषपर्व्वणोऽसुरपतेर्दुहित्रा बहुमतदासीकर्मतया क्रीडन-कलहकुपितया पितृगुरोः शुक्रस्य कन्यां देवयानीं निपातिताम् उच्चैः रुदतीं दृष्ट्वा निजकरेण तत्करं गृहीत्वा उद्दधार। ततः "पाणिग्राहेण भवता कथमहं त्याज्या" इति तया प्रार्थितः ब्राह्मणीत्वात् अस्वीकुर्व्वन् शोकाकुलेन तत्पित्रा शुक्रेण अनुमतः तां पश्चात्तेन जग्राह। तद्ग्रहणादन्ते जराग्रस्त अभवदिति पौराणिकी वार्त्ता अत्र अनुसन्धातव्या।

(७०) सुष्ठु द्युम्नं—बलं धनञ्च यस्य सः सुद्युम्नः,—तदाख्यो नरपतिः, स्त्रीमयः,—स्त्रीरूपः सततकान्ताऽनुरतश्च। पुरा कस्मिंश्चित् सरसि पार्व्वत्या विहरन् हरः राजर्षिणा सुद्युम्नेन मृगयाविहारिणा अवलोकितः, ततश्च लज्जितया गौर्य्या अभ्यर्थितो हरः "योऽत्रागत्य सन्निकृष्टमुपयोक्ष्यते स स्त्रीत्वमवाप्स्यति" इति सामान्येन तं शशाप। स च तत्र सरोवरनीरं पीत्वा सद्य एव स्त्रीरूपोऽभवत् इति पुराणाख्यानम्।

(७१) सोमकस्य—राजर्षिविशेषस्य। जन्त्विति।—जन्तुः,—जन्तुर्नाम तस्य पुत्रः, जन्तवः,—प्राणिनश्च, तस्य तेषाञ्च वधेन—हत्यया, निर्घृणता—निष्ठुरता। पुरा जन्तुर्नाम सोमकस्य राज्ञः एक एव पुत्र आसीत्। राजा तु एकपुत्रोऽपुत्र एव इति *मत्वा बहुपुत्रतामिच्छन् पुरोहितम् अपृच्छत्। "यदि भवान् पुत्रान् कामयते, तदा* अयं पुत्रस्तु जन्तुर्वपया होमं क्रियतां, तद्धोमधूमान् यावत्यो महिष्यः ते समाजिघ्रेयुः, ताः सर्वा एव पुत्रान् प्रसविष्यन्ते" इति श्रुत्वा राज्ञा सोमकेन तथैव आचरितमिति पौराणिकी वार्त्ता अत्रानुसन्धेया।

(८१) कार्त्तवीर्य्यो गोब्राह्मणातिपीडनेन निधनमयासीत्।
(८२) मरुत्तः इष्टबहुसुवर्णकोऽपि देवद्विजबहुमतो न बभूव।
(८३) शन्तनुरपि व्यसनात् एकाकी वियुक्तो वाहिन्या विपिने

प्रापयामास। तत्पितृवाक्येन शब्दमुद्दिश्य राजनि बाणो मृतः। ततश्च सस्त्रीक तापस "त्वमप्यहमिव पुत्रशोकेन प्राप्स्यसि विनाशम्" इति दशरथं शप्त्वा अग्नौ प्राणान् तत्याज। एवं शप्तो राजा दशरथ स्त्रीवाक्येन प्रियं पुत्र रामं वन प्रेषयन् मुनिशापात् तच्छोकेन ममारेति रामायणी वार्त्ता।

(८१) गोब्राह्मणेति।—गवे—गोनिमित्तमित्यर्थः, ब्राह्मणस्य—जमदग्नेरिति भावः, गवां ब्राह्मणानाञ्च, अतिपीडनेन—वधेन। पुरा कार्त्तवीर्य्य कदाचित् गवां कोटिरप्यती-वाधिका जमदग्ने धेनुम् अहरत, तञ्च व्यापादितवान्, ततश्च क्रोधाभिभूतेन तत्पुत्रेण परशुरामेण परशुच्छिन्नभुजसहस्रः ससैन्यःक्षत्रियसह निहत इति वार्त्ता।

(८२) इष्टेति।—इष्टः,—अनुष्ठितः बहूनि सुवर्णानि—सौवर्णद्रव्याणि यस्मिन् तथाभूत यज्ञः बहुसुवर्णक येन तथाभूत। इष्ट,—प्रिय, अभिमत इत्यर्थः, बहु—अतिशयेन, सु—शोभनं, वर्णं,—गौरस्वरूप यस्य तथाभूतोऽपि इति च। यद्वा,—इष्टानि—दत्तानि, बहूनि—प्रभूतानि, सुवर्णकानि येन तथाभूत। देवेति।—देव द्विज,—बृहस्पति, देवा द्विजा —विप्राश्च, तेषां बहुमत,—समादृतश्च। पुरा बहुसुवर्णकाख्येन यागेन यियक्षु मरुत्त बृहस्पतिं याज्यकर्माणि अनुरुरोध। "मनुष्यस्य तव यज्ञं न करिष्यामि" इति तेनावमतश्च नारदवचनात् तद्भ्रातरं वाराणसीषु ग्रह ग्रहीतच्छद्मना स्थित संवर्त्तं विवरेषु गत्वा तेनैवोक्तचिह्ने भगवन्त नत्वा प्रयत्नेन त विज्ञाय बहुशस्तिरस्कुर्वन्तमपि अभिरज्यमान कथमपि पौरोहित्ये न्ययोजयत्। ततश्च बृहस्पतिस्तदग्रजो भ्रातु समृद्धिं दृष्ट्वा विद्वेषमकरोदिति वार्त्ताऽनुसन्धेया।

(८३) व्यसनात—अत्यासङ्गात्। ["शन्तनुरपि व्यसनात्" इत्यत्र 'शन्तनु-रतिव्यसनात्' इति पाठे,—अतिव्यसनात्—अत्यन्तासक्तेरित्यर्थः] वाहिन्या—नद्या, गङ्गादेव्या इत्यर्थः, सेनया च, ("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयो" इति मेदिनी)। पुरा महाभिषो नाम राजा ब्रह्मसभायां गङ्गां चामरग्राहिणीं कदाचित अङ्ग-विश्लथात चलितवाससं दृष्ट्वा भृशं कामार्त्तस्तां प्रेमवचसा जल्पन् ब्रह्मणा "पतितः क्षत्रियगृहे शन्तनुर्नाम भव" इति शप्त सद्य एव गां गत शन्तनुर् नाम राजा बभूव। गङ्गापि मत्कृतेऽस्येदृशी दशा इति सखेद भुवम् अवतरति स्म। तदानीञ्च धेनुहरणकुपितेन वसिष्ठेन "भुवं गच्छत" इति शप्ताः वसुभिः विदितैतद्वृत्तान्तैः, गङ्गा

विललाप। (८४) पाण्डुः वनमध्यगतो मत्स्य इव मदनरसाविष्टः प्राणान् मुमोच। (८५) युधिष्ठिरो गुरुभयविपन्नहृदयः समरशिरसि सत्यम् उत्सृष्टवान्। (८६) इत्थं नास्ति राजत्वम् अपकलङ्कम् ऋते देवदेवात् अमुतः सर्वद्वीपभुजो हर्षात्। अस्य हि बहूनि आश्चर्य्याणि श्रूयन्ते; तथा हि,—

अभ्यधायि—"यदि तव नृपेऽस्मिन् समासक्तिः जाता, तदा वयमपि तव गर्भे उत्पत्स्यामहे, जातमात्राश्च त्वया स्वसलिले मोक्तव्याः" इति। सा तु तथा अङ्गीकृत्य मृगयायां विहरन्तं शन्तनुं प्रार्थयमानम् अवोचत—"राजन्! यदहं करोमि, तत् त्वया न निरोद्धव्यं, न च मदीयं जन्म प्रष्टव्यम्" इति। राजाऽपि नितरां तदासक्तः तथैवाङ्गीकृत्य बहूनब्दान् तया अरमत। कालक्रमेण यः कश्चित् सुत उत्पद्यते स्म, स तया जले क्षिप्तः, एवं सप्तसु सुतेषु जले क्षिप्तेषु गङ्गा सेव्यमाना निःसन्तानोऽयं मा भूत्, इति वसुभिर्वसुभिः कृतप्रसङ्गे भीष्मो भूतः, तत्र तमपि क्षिपन्तीं तां राजा नितरां पुत्रशोकार्त्तः "नेदानीं त्वया मत्पुत्रः क्षेप्तव्यः" इति सतिरस्कारम् अभिहितवान्। साऽपि "भ्रष्टप्रतिज्ञो भवान्" इत्युक्त्वा अष्टमं पुत्रं राज्ञे दत्त्वा पुनः ब्रह्मलोकम् अगात्। राजा च तद्वियोगार्त्तो बहुधा विललाप इति वार्त्ता अत्र अनुसन्धेया।

(८४) वनम्—अरण्यं जलञ्च, ("वने सलिलकानने" इत्यमरः)। मदनः,—कामः, मदनः—तदाख्यवृक्षविशेषः, तस्य फलमिति यावत्, ("मदनः स्मरवसन्तद्रुमेदधत्तूरसिक्थके" इति मेदिनी), सलिलान्तरालचारी मत्स्यो यथा मदनाख्यफलरसकषायितसलिलसम्पर्कात् प्राणान् विजहाति, तथा अरण्यविहारी पाण्डुः शृङ्गाररसाविष्टमानसः प्राणानत्यजदिति निष्कृष्टार्थः। एकदा पाण्डुः मृगयार्थं वनविहारी कर्दमाख्यमृगरूपिणं कश्चिन्मुनितनयं मृगीरूपया ब्राह्मण्या सह रममाणमालोक्य अकृतार्थतादशायामेव तं बाणेनैकेन जघान, तेन च शरार्त्तेन प्राणान् मुमुचता "त्वमपि अहमिव स्त्रिया विहरन् अकृतार्थ एव प्राणांस्त्यक्ष्यसि" इति शप्तः असौ कदाचित् कामार्त्तः माद्र्या सह विजने विहरन् मृत्युवशं नीत इति भारती वार्त्ता।

(८५) गुर्विति।—गुरुभय—गुरोः,—द्रोणात्, भयं, सन्देहश्च, तेन विपन्नं हृदयं यस्य तथोक्तः। कुरुपाण्डवसमरे स्वबलानि विनाशयन्तं मारयन्तं धनुर्द्धरं द्रोणम् "अश्वत्थामा हतः" इति अलीकवचसा शोकाकुलं कृत्वा युधिष्ठिरः कृतसत्यत्यागः तं घातितवान् इति भारती वार्त्ता।

(८६) इत्थम्—एवम्प्रकारं, सत्ययुगमारभ्य कलिप्रवृत्तिं यावदित्यर्थः। अप-

(८७) अत्र बलजिता निश्चलीकृताः चलन्तः कृतपक्षाः क्षितिभृतः। (८८) अत्र प्रजापतिना शेषभोगिमण्डलस्य उपरि क्षमा कृता। अत्र (८९) पुरुषोत्तमेन सिन्धुराजं प्रमथ्य लक्ष्मीः आत्मीकृता। (९०) अत्र बलिना मोचितभूभृद्वेष्टनो मुक्तो महानागः। (९१) अत्र देवेन अभिषिक्तः कुमारः।

कलङ्क—निर्दोषम्। देवदेवात्—राजाधिराजात्। आश्चर्याणि—विस्मयकराणि, चरितानीति शेषः।

(८७) अत्रेत्यादि।—अत्र "बलजिता" इत्यादयः शब्दाः श्रीहर्षे अन्वर्था ज्ञातव्याः। अत्र—जगति। बल—शत्रुसैन्य, बलाख्यम् असुरञ्च, जितवान् इति बलजित् तेन श्रीहर्षेणेति शेषः। चलन्तः,—विरोधितया व्यवहरन्त इत्यर्थः, पक्षाञ्चितया उड्डीयमानाश्च, कृता,—अवलम्बिता, पक्षाः,—सहायाः, अन्यत्र,—लता,—धृता इत्यर्थः, पक्षाः,—पतत्राणि यैः तथोक्ताः, क्षितिभृतः,—राजानः, पर्वताश्च, निश्चलीकृताः,—निर्जितत्वात् वशीकृताः, पक्षच्छेदनात् स्थावरतां नीताश्च।

(८८) प्रजापतिना—नरपतिना, ब्रह्मणा च। शेषेति।—शेषस्य—निहतावशिष्टस्य, भोगिनां—सुखभोगरतानां, राज्ञामिति भावः, मण्डलस्य—चक्रस्य, अन्यत्र,—शेषस्य—अनन्तस्य, भोगिनः,—नागस्य, मण्डलस्य—फणस्य, उपरि क्षमा—क्षान्तिः, पृथिवी च, कृता—विहिता निहिता च।

(८९) पुरुषेति।—पुरुषेषु उत्तमः—श्रेष्ठः तेन, नरनाथेन नारायणेन च, सिन्धुराजं—सिन्धुदेशाधिपतिं क्षीरनिधिञ्च प्रमथ्य—निर्जित्य विलोड्य च, लक्ष्मीः,—राजश्रीः कमला च, आत्मीकृता—स्वीकृता।

(९०) बलिना—बलवता असुरराजेन च, महानागः,—महान् रणहस्ती, स्वीयदर्पशाताख्य इति भावः, वासुकिश्च। मोचितेति।—मोचितम्—अपनीतम्, भूभृद्भिः,—शत्रुराजभिः इत्यर्थः, वेष्टनम्—अवरोधनम्, यस्य,—मोचित भूभृत—श्रीकुमाराख्यस्य राज्ञः, वेष्टन—शुण्डेन रोधनं यस्य तथाभूतः, श्रीकुमाराख्य नृपतिः किल महागजेन दर्पशातेन उपजातमदनावबद्धः दृष्टः च ततः हर्षेण राज्ञा स्वयं गृहीत्वा मोचितः स, दुष्टहस्ती वध्यमिति कायात् परित्यक्तः विदिने इति वार्त्ता, अन्यत्र,—भूभृतः,—मन्दरस्य वेष्टनं यस्य तथाभूतः, मुक्तः—परित्यक्तः, सागरमन्थनात् परं परित्यक्तश्च।

(९१) देवेन—राज्ञा, देवराजेन च, कुमारः,—निजतनयः गुहश्च, अभिषिक्तः,

(८२) अत्र स्वामिना एकप्रहारपातितारातिना प्रख्यापिता शक्तिः। अत्र (८३) नरसिंहेन स्वहस्तविशसितारातिना प्रकटीकृतो विक्रमः। अत्र (८४) परमेश्वरेण तुषारशैलभुवो दुर्गायाः गृहीतः करः। अत्र (८५) लोकनाथेन दिशां मुखेषु परिकल्पिताः लोकपालाः सकलभुवनकोशश्चाग्रजन्मनां विभक्तः। (८६) इत्येवमादयः प्रथमकृतयुगस्येव दृश्यन्ते महासमारम्भाः। अतोऽस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्यराशेः पूर्वपुरुष-वंशानुक्रमेण आदितः प्रभृति चरितमिच्छामः श्रोतुम्।

—प्रतिष्ठापित, यौवराज्य सैनापत्ये च इति शेष। यद्यप्यत्र देवपद देवतासामान्यार्थक, तथाऽप्यत्र लक्षणया देवराजपरत्वमवगन्तव्यम्, तेनैव कुमारस्य सेनानीत्वेन वृतत्वादिति।

(८२) स्वामिना—प्रभुणा, सेनापतिना गुहेन च। एकेति।—एकेन—एकमात्रेण, उभयत्रापि तुल्यम्, प्रहारेण—शराघातेन,उभयत्र तुल्यम, पातिता अरातयः,—शत्रु-भूता राजानः, तारकादयोऽसुराश्च येन तथाभूतेन। शक्तिः,—सामर्थ्यं, तदाख्यमस्त्रञ्च।

(८३) नरसिंहेन—नर सिंह इव तेन, नरश्चासौ सिंहश्चेति तथोक्तेन च, नृसिंहेनेत्यर्थः। स्वहस्तेति।—स्वहस्तेन, न तु सैन्यसहायेन, चक्रादिनिजास्त्रेण च, विशसिता,—निहता, विदारिताश्च, अरातयः,—शत्रवः, विरोधिनो नृपाः, हिरण्य-कशिपुप्रभृतयश्च इति यावत् येन तथोक्तेन।

(८४) परमेश्वरेण—परमश्चासौ ईश्वरश्चेति परमेश्वरः,—सार्वभौमः, हरश्च तेन, तुषारशैलभुव,—हिमालयप्रदेशभूमेः, हिमगिरिजातायाश्च, दुर्गायाः,—दुर्गमायाः, गौर्याश्च करः,—बलिः, पाणिश्च।

(८५) लोकनाथेन—नरपतिना, विधात्रा च, दिशां मुखेषु—निःसरणमार्गेषु, सीमान्तप्रदेशेषु इति यावत्, अन्यत्र,—दिशां मुखेषु—दिक्षु दिक्षु इति यावत्, परि कल्पिताः,—नियोजिताः, लोकपालाः,—प्रजापालाः, इन्द्रादयश्च। सकलभुवनकोशः,—सर्वजगतां धनं, सकलभुवनमेव कोशः,—धनभाण्डारश्च, अग्रजन्मनां—ब्राह्मणानाम् आदिसृष्टानां श्रमणानाञ्च, विभक्तः,—विभज्य दत्तः।

(८६) इत्येवमादय इति।—अत्र आदिपदेन न केतावन्त एव, अन्येऽपि एवं-विधा बहव इति सूच्यते। प्रथमकृतयुगस्येव—प्रथमं सृष्टस्य सत्ययुगस्येव, महासमारम्भाः,—महान्ति कार्य्याणि, अचलपक्षच्छेदनादयो व्यापारा इति यावत्।

(९७) सुमहान् कालो न. शुश्रूषमाणानाम्। (९८) अयस्कान्तमणय इव लोहानि नीरसनिठुराणि तुच्छकानामपि आकर्षन्ति मनांसि महतां गुणा', किमुत स्वभावसरसमृदूनि इतरेषाम्? कस्य न (९९) द्वितीयमहाभारते भवेत् अस्य चरिते कुतूहलम्? आचष्टां भवान्। (१००) भवतु भार्गवोऽयं वयः शुचिना अनेन राजर्षिचरितश्रवणेन सुतरां शुचितर." इत्येवम् अभिधाय तूष्णीम् अभूत्।

बाणस्तु विहस्य अब्रवीत्—(१०१)"आर्य! न युक्तमनुरूपम् अभिहितम्। (१०२) अघटमानमनोरथमिव भवता कुतूहलम् अवकल्पयामि। (१०३)शक्याशक्यपरिसङ्ख्यानशून्याः प्रायेण स्वार्थ-स्पृह। परगुणानुरागिणो (१०४) प्रियजनकथाश्रवणरसरभस-मोहिता च मन्ये महतामपि मतिः अपहरति अविवेकम्।

---

(९७) सुमहान् काल, गत इति शेष। शुश्रूषमाणानां—श्रोतुमिच्छताम्।

(९८) अयस्कान्तमणय इवेति।—मणिशब्देन उपमेयानां गुणानामपि रत्नत्व प्रदर्शितम्। नीरसनिठुराणि—नीरसानि—आर्द्रभावरहितानि, निठुराणि—कठिनानि। तुच्छकानां,—नीचानां क्षुद्राणां वा, ("तुच्छकस्त्रिषु नीचाल्पे" इति मेदिनी) महतां गुणा मनांसि आकर्षन्ति इति अन्वय'। इतरेषां—साधूनां, महतां वा।

(९९) द्वितीयमहाभारते—द्वितीयमहाभारतसदृशे, अस्य—हर्षस्य, चरिते—वृत्ते, कुतूहलम्—औत्सुक्यम्। आचष्टां—कथयतु।

(१००) भार्गव,—भृगुवंशोद्भूत। सुतराम्—अतिशयेन, शुचितर,—पूततर।

(१०१) आर्य!—पूज्य! युक्तमनुरूप—युक्तियुक्तम्।

(१०२) अघटमानेति।—अघटमान,—असम्पद्यमानः गच्छन्, मनोरथ यस्य तदाभूतम् अदृष्टिकरमिति भाव। अवकल्पयामि—अवधारयामि।

(१०३) शक्येति।—शक्य—साध्यम् अशक्यम्—असाध्यं, तयो परिसङ्ख्यान —परिगणनं तेन शून्या,—रहिता। स्वार्थस्पृह,—स्वकार्यस्पृहा, स्वार्थसाधनेच्छा शक्याशक्यविवेक न गणयतीत्यर्थ।

(१०४) प्रियेति।—प्रियजनस्य कथाश्रवणे यो रस,—राग, तस्य रभसेन

पश्यतु आर्य्यः, क्व (१०५) परमाणुपरिमाणं बटुहृदयम्? क्व (१०६) समस्तब्रह्मस्तम्भव्यापि देवस्य चरितम्? (१०७) क्व परिमितवर्णवृत्तयः कतिपये शब्दाः? क्व (१०८) सङ्ख्यातिगाः तद्गुणाः? सर्व्वज्ञस्यापि (१०९) अयम् अविषयः, वाचस्पतेरपि अगोचरः, सरस्वत्या अप्यतिभारः, किमुत अस्मद्विधस्य? कः खलु पुरुषायुषशतेनापि शक्नुयात् अविकलम् अस्य चरितं वर्णयितुम्? एकदेशे तु यदि कुतूहलं वः, सज्जा वयम्। इयम् (११०) अधिगतकतिपयाक्षरलवलघीयसी जिह्वा मे

—वेगेन अतिशय्येनेत्यर्थः, ("रभसो वेग हर्षयोः" इत्यमरः) मीलिता—जडा इत्यर्थः। प्रविवेक—प्रकृष्ट विवेकम्।

(१०५) परमाणुपरिमाणम्—अतिक्षुद्रमिति भावः। बटुहृदय—द्विजशिशुमानसम्।

(१०६) समस्तेति।—समस्त,—सकल, ब्रह्मस्तम्भ,—ब्रह्माण्डं, तद्व्यापि। देवस्य—हर्षस्य।

(१०७) परिमितेति।—परिमितानां—परिगणितानाम्, अल्पसङ्ख्यकानामित्यर्थः, वर्णानाम्—अक्षराणाम् अकारादि हकारान्तानामिति यावत्, वृत्तयः,—रचनानि यत्र तथाभूताः। कतिपये—अल्पाः इति भावः।

(१०८) सङ्ख्यातिगाः,—सङ्ख्याः,—एकादिपरार्द्धपर्य्यन्ताः, ताः अतिगच्छन्ति—अतिशेरते इति तथोक्ताः। तद्गुणाः,—तस्य—देवस्य हर्षस्य, गुणाः।

(१०९) अयं—हर्षचरितरूपः, अविषयः,—अगोचरः। वाचस्पतेः,—बृहस्पतेः। पुरुषायुषशतेन—पुरुषस्य आयुः,—जीवितकालः, ["अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादि सूत्रेण अच्प्रत्ययान्तो निपातः] शतं वर्षाणीत्यर्थं, "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः, तेषां शतं तेन। अविकलं—सम्यक्। पुरुषेत्यादिना योग्येऽपि वर्णयितरि मयि वर्णनीयस्य बाहुल्यात् जीवनकालस्य चाल्पीयस्त्वात् कार्त्स्न्येन वर्णनं न सम्भवति इति व्यञ्जितम्, अत एवाह एकदेशे इति।—एकदेशे—कियदंशे इत्यर्थः। सज्जाः,—प्रस्तुताः, वर्णयितुमिति भावः।

(११०) अधिगतेति।—अधिगताः,—ज्ञाताः, कतिपयानाम् अक्षराणां लवाः,—लेशाः यया तथाभूता, अत एव लघीयसी—अल्पा, यत्किञ्चित् वर्णयितुं क्षमा इति भावः।

उपयोगं गमिष्यति ? (१११) भवन्तः श्रोतारः, वर्ण्यते हर्षचरितं, किम् अन्यत् ? अद्य तु परिणतप्रायो दिवसः। (११२) पश्चात् लम्बमानकपिलकिरणजटाभारभास्वरो भगवान् भार्गवो राम इव समन्तपञ्चकरुधिरमहाह्रदे निमज्जति सन्ध्यारागपटले पूषा। श्वो निवेदयितास्मि" इति। सर्वे च ते "तथा" इति प्रत्यपद्यन्त। नातिचिरात् उत्थाय सन्ध्याम् उपासितुं बाणः अयासीत्।

(११३) अथ मधुमदपल्लवितमालवीकपोलकोमलातपे

उपयोगम्—उपकारिताम् गमिष्यति ?—प्राप्स्यति ? न कुत्रापि इत्यर्थः, यद्यपि सदाऽऽकुमारन्नी असङ्ख्याता मादृशैः अल्पवयोवर्णैः वर्णयितुमशक्या च, तदपि भवत्सु श्रद्धाविशिष्टा मादृशेऽपि कथञ्चित् वक्तुमुत्सहते इति भावः।

(१११) भवन्तः—भवद्विधाः विबुधाः इत्यर्थः, न तु ये केचित् प्राकृता इति भावः। हर्षचरितं—हर्षस्य—महाभावस्येति भावः, चरितं—वृत्तं महनीयमलौकिकचेष्टितम्, न तु तुच्छं यत्किञ्चिदिति भावः, भवद्विधेषु श्रोतृषु अलौकिकहर्षचरितं वर्ण्यते तादृशी वर्णयितुः निद्रा नैव परोक्षिणीति निष्कर्षः। किमन्यत् ?—इतोऽधिकं किं कथयामि ? इत्यर्थः। परिणतप्रायः,—प्रायेण परिणतः, अवसित इत्यर्थः।

(११२) पश्चादिति।—पश्चात्—पश्चिमायां दिशि पृष्ठदेशे च। लम्बमानेति।—लम्बमानाः,—पतन्तः कपिलाः,—पिङ्गलाः किरणाः,—मरीचयः, जटाभार इव—जटासमूह इव तेन भास्वरः,—दीप्यमानः। राम इव—परशुराम इव। समन्तेति।—समन्तपञ्चकं—कुरुक्षेत्रं तत्र यत् रुधिरं—निहतक्षत्रियवर्गाणां कण्ठादिनिःसृतं रक्तमिति यावत् तेन यः महान् ह्रदः तस्मिन्, रुधिरमेव महान् ह्रदः तस्मिन् इति वा। सन्ध्येति।—सन्ध्यायाः रागाः,—लौहित्यानि तेषां पटलं—समूहः तस्मिन्। पूषा—सूर्यः, ("विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः" इत्यमरः)। पुरा भार्गवो रामः पितृनिधनेन कुपितः एकविंशतिवारान् क्षत्रियान् निहत्य तदीयैः रुधिरैः कुरुक्षेत्रे समन्तात् पञ्च ह्रदान् कल्पयित्वा तेषु पितॄन् तर्पयामास इतश्च तत्स्थानम् अद्यापि समन्तपञ्चकमिति प्रसिद्धम्। श्वः—[illegible]।

(११३) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "तत्रैव रात्रौ तस्थौ" इत्युत्तरेणान्वयः। मध्विति।—मधुमदेन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन पल्लवितं—प्रफुल्लम् इत्यर्थः, यो मालव्याः,—मालवदेशीयमहिलायाः कपोलः,—गण्डः, तद्वत् कोमलः, आतपः—

मुकुलितेऽक्ष्णि कमलिनीमलनादिव लोहिततमे तमोलिहि रवौ लम्बमाने, रविरथतुरगमार्गानुसारेण यममहिष इव धावति (११४) नभसि तमसि, क्रमेण च (११५) गृहतापस-कुटीरकापटलावलम्बिषु रक्तातपच्छेदैः सह संहृतेषु वल्कलेषु, (११६) कलिकल्मषमुषि पुष्णाति गगनम् अग्निहोत्रधामधूमे, (११७) सनियमे यजमानजने मौनव्रतिनि, (११८) विहारवेला-विलोले पर्य्यटति पवीलने, (११९) विकीर्य्यमाणहरितश्यामाक-शालिपूलिकासु दुग्धासु होमकपिलासु, हूयमाने वैतानतनून-

प्रभा यस्य तथाभूते। मुकुलिते—मुकुलभाव गते, निमीलितप्राये इत्यर्थ। कमलिनी-मलनादिव—पद्मिनीमालिन्यदर्शनादिव इत्यर्थ। ["कमलिनीमलनादिव"इत्यत्र"कमलिनी-मीलनादिव" इति पाठे,—पद्मिनीसङ्कोचादित्येतत्]। लोहिततमे—अतिलोहिते, आगामिन तिमिरस्य रिपो कमलिनीं स्वा प्रिया प्रति भाविधर्षणजनितक्रोधादिति भाव, तमोलिहि—तिमिरविध्वंसिनि, रवौ—सूर्ये लम्बमाने—पश्चिमाशा पततीत्यर्थ।

(११४) नभसि—आकाशे। तमसि—अन्धकारे।

(११५) गृहेति।—गृहतापसाना—गृहस्थतपस्विना, कुटीरकाणा—क्षुद्र-गृहभेदाना पटलानि—छदींषि गृहाच्छादनानि तृणानीत्यर्थ। ("अथ पटल छदि" इत्यमर) अवलम्बन्त इति तथोक्तेषु रक्तातपच्छेदै,—रक्तवर्णसूर्यमयूखखण्डै, सह संहृतेषु—आहृत्य नीतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु, तापसाना वस्त्रभूतेषु इति यावत्।

(११६) कलिकल्मषमुषि—कलिकालजनितपापहारिणि पुष्णाति—व्याप्नुवति। अग्निहोत्रधामधूमे—होमगृहाग्नि स्थधूमे।

(११७) सनियमे—सुसयते, यजमानजने—याज्ञिकवर्गे, मौनव्रतिनि—मौन-व्रतधारिणि।

(११८) विहारेति।—विहार—क्रीडाल् गवानयनेन तद्दोहनम्, अग्निहोत्रार्थ वह्नि-सम्भुक्षणमिति वा, तस्य वेला—समय, तेन विलोल—चञ्चले, व्यग्रे इति भाव। पर्य्यटति—परितो भ्रमति।

(११९) विकीर्य्यमाणेति।—विकीर्य्यमाणा,—प्रक्षिप्यमाणा प्रदीयमाना इत्यर्थ, हरिता,—श्यामला, श्यामाकशालीना—श्यामाकाख्यव्रीहिभेदाना, पूलिका—गुच्छा यासु तथाभूतासु दोहनकाले ताद्दशग्रासदानात् अनायासेन दोहन दुग्धवृद्धिश्च भवतीति

पाति, (१२०) पूतविष्टरोपविष्टे कृष्णाजिनजटिले जटिलि जपति वटुजने, (१२१) ब्रह्मासनाध्यासिनि ध्यायति योगिगणे (१२२) तालध्वनिधावमानानन्तान्तेवासिनि, अलसवृद्धश्रोत्रियानुमतेन गलद्ग्रन्थदण्डकोद्गारिणि सन्ध्यां समवधारयति वठरविटवटुसमाजे, (१२३) समुन्मज्जति च ज्योतिषि तारकाख्ये खे, प्राप्ते प्रदोषारम्भे भवनम् आगत्य उपविष्टः स्निग्धैः बन्धुभिश्च सार्द्धं तथैव गोष्ठ्या तस्थौ। (१२४) नीतप्रथमयामश्च गणपतिः

भाव। होमकपिलासु—होमधेनुषु। दुग्धासु—कृतदोहासु। हूयमाने—हविषा सन्तर्प्यमाणे। वैतानतनूनपाति—यज्ञीयाग्नौ। ("अग्निर्वैश्वानरो .....। ...जातवेदास्तनूनपात्" इत्यमरः)।

(१२०) पूतेति।—पूते—पवित्रे, विष्टरे—आसने, उपविष्टे तस्मिन्। कृष्णाजिनजटिले—कृष्णमृगचर्मावृते जटिलि—जटाधारिणि, जपति, इष्टमन्त्रमिति शेषः, वटुजने—द्विजजने।

(१२१) ब्रह्मेति।—ब्रह्मासनम्—आसनविशेषः, तत् अध्यास्ते इति तथोक्ते। ध्यायति—चिन्तयति, स्वेष्टदेवमिति शेषः।

(१२२) तालेति।—तालध्वनिः,—सङ्केतार्थमङ्गुलिशब्दविशेषः, तेन धावमानाः,—सत्वरमापतन्तः, अनन्ताः—अशेषाः, बहव इत्यर्थः, अन्तेवासिनः,—छात्राः यस्य तथाभूते। अलसेति।—अलसः,—मन्थरः, वृद्धः,—स्थविरः, श्रोत्रियः—छान्दसः, वेदोपाध्याय इत्यर्थः, तस्य अनुमतं—"क्तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् अनुमतिरित्यर्थः तेन, अनुज्ञया इत्यर्थः। गलदिति।—गलतः,—स्खलतः, विस्मरत इत्यर्थः, ग्रन्थदण्डकान्—ग्रन्थिप्रपाठान् उद्गिरति—उच्चारयतीति तथोक्ते। सन्ध्या—सन्ध्याकालिकोपासनाविशेषः, समवधारयति—समालोचयति। वठरेति।—वठराः,—अबोधाः मूर्खा इत्यर्थः, विटाः,—दुर्वृत्ताः, ये वटवः,—द्विजशिशवः, तेषां समाजः,—सङ्घः तस्मिन्, वृद्धश्रोत्रियैः मूर्खा दुर्वृत्ताश्च शिशवः सन्ध्योपासनार्थं नियुज्यन्ते इति समुदितार्थः।

(१२३) समुन्मज्जति—समुन्मीलति, तारकाख्ये—नक्षत्रनाम्नि, ज्योतिषि—तेजःपदार्थे। खे—आकाशे। प्राप्ते—उपस्थिते प्रदोषारम्भे—रजनीमुखे इत्यर्थः। गोष्ठ्या—सल्लापेन प्रक्रान्तविषयालोचनेनेत्यर्थः, ("गोष्ठी सभा संलापयोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी) तस्थौ—स्थितः।

भवने परिकल्पितं शयनीयम् असेवत; इतरेषान्तु सर्वेषां निमीलितदृशामपि अनुपजातनिद्राणां कमलवनानामिव सूर्य्योदयं प्रतिपालयतां कुतूहलेन कथमपि सा क्षपा क्षयम् अगच्छत्।

अथ यामिन्याः (१२५) तुर्य्ये यामे प्रतिबुद्धः स एव वन्दी श्लोकद्वयम् अगायत्,—

"पश्चादङ्घ्रिं प्रसार्य्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चैः
आसज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटा धूलिधूम्रा विधूय।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥५॥

(१२४) नीतप्रथमयामे,—अतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे इत्यर्थः, गणपते,—प्रागुक्त-पिटव्यपुत्रस्य। परिकल्पितं—रचितम्। कुतूहलेन—प्रभाते बाणवर्ण्यमानहर्षचरित-श्रवणौत्सुक्येन इत्यर्थः। क्षपा—रात्रिः।

(१२५) तुर्य्ये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे। वन्दी—स्तुतिपाठकः।

अश्वानां चेष्टावर्णनमुखेन उषागमनं द्वाभ्यां सूचयन्नाह, पश्चादिति।—शयनो-दुत्थितः,—प्रबुद्ध इत्यर्थः, तुरङ्गः,—अश्वः, पश्चादङ्घ्रिं—पश्चाद्भागस्थितपदद्वयमित्यर्थः, त्रिकस्य—पृष्ठवंशाधरस्य, ("पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्" इत्यमरः) नत्या विततं—विस्तृतं यथा तथा प्रसार्य्य—विस्तार्य्य अङ्गम्—अवयवम्, उच्चैः द्राघयित्वा दीर्घीकृत्य, आभुग्नकण्ठः,—नमितगलः सन् मुखम् उरसि वक्षसि, आसज्य—लग्नं कृत्वा, संयुज्य इत्यर्थः धूलिभिः धूम्राः,—धूसरा इत्यर्थः सटाः,—जटाः, विधूय—कम्प-यित्वा, घासाग्रा—शष्पाग्रा, ग्रासे—कवलने, अभिलाषः तस्मात् अनवरतं चलन्—स्फुरन्, प्रोथः—नासिका यस्य तादृशं, ("प्रोथोऽस्त्री हयघोणायाम्" इति मेदिनी। "घोणा नासा च नासिका" इत्यमरः) तुण्डं—मुखं यस्य तथोक्तः, ("तुण्डमाननं लपनं मुखम्" इत्यमरः) मन्दं शब्दायमानः,—शब्दं कुर्व्वन्, खुरेण क्ष्मां—भुवं, विलिखति—कुट्टयति। अत्र प्रातः शयनादुत्थितस्य अश्वस्य कविप्रौढोक्तिसिद्ध-क्रियाया यथावद्वर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः। स्रग्धरा वृत्तं,—"म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम्" इति लक्षणम्॥५॥

कुर्व्वन्नाभुग्नपृष्ठो मुखनिकटकटिः कन्धरामातिरश्चीं
लोलेनाहन्यमानं तुहिनकणमुचा चञ्चता केसरेण।
निद्राकण्डूकषायं कषति निबिडितश्रोत्रशुक्तिस्तुरङ्गः
त्वङ्गत्पक्ष्माग्रलग्नप्रततबुसकणं कोणमक्ष्णः खुरेण ॥ ६ ॥

बाणस्तु तत् श्रुत्वा समुत्सृज्य निद्राम् उत्थाय प्रक्षाल्य वदनम् उपास्य भगवतीं सन्ध्याम् उदिते भगवति सवितरि गृहीतताम्बूलः तत्रैव अतिष्ठत्। अत्रान्तरे सर्वे एव ज्ञातयः समाजग्मुः, परिवार्य्य च आसाञ्चक्रुः। असौ अपि (१२६) पूर्वोद्घातेन विदिताभिप्रायः तेषां पुरो हर्षचरितं कथयितुम् आरेभे।

"श्रूयताम्,—

(१२७) अस्ति पुण्यकृताम् अधिवासो वासवावास इव

कुर्वन्निति।—तुरङ्गः,—अश्वः, निबिडिते—घनीभूते, परिपुष्टे इत्यर्थः, श्रोत्रे—कर्णौ, शुक्ती इव—मुक्तास्फोटाविव यस्य तथोक्तः, तथा आभुग्नम्—आकुञ्चितं, पृष्ठं येन तथोक्तः, मुखस्य निकटे—सन्निधौ, कटिः,—मध्यभागः यस्य तथाभूतः, कन्धरां—ग्रीवाम्, आतिरश्चीम्—आभङ्गुरां, कुर्वन् लोलेन—चपलेन, तुहिनकणमुचा—शिशिरबिन्दुवर्षिणा, चञ्चता—स्फुरता, केसरेण—सटाजालेन, आहन्यमानम्—सन्ताड्यमानं, निद्राकण्डूः,—निद्राजन्यकण्डूरिव, तया कषायः,—लोहितः तम्, अक्ष्णः,—नेत्रस्य कोणम्—प्रान्तं, त्वङ्गत्सु—प्रस्फुरत्सु पक्ष्माग्रेषु—अक्षिलोमाग्रेषु, लग्नाः,—सक्ताः, प्रतताः,—विस्तृताः, बुसकणाः,—कडङ्गरांशाः, सारहीनधान्यादीनि इत्यर्थः यत्र तत् यथा तथा, खुरेण कषति—घर्षयति। अत्रालङ्कारस्तु पूर्ववत्। स्रग्धरा वृत्तम्॥ ६॥

(१२६) पूर्वोद्घातेन—प्राक्सूचितार्थेन, पूर्वकृतप्रस्तावेन इत्यर्थः, ("प्रक्रमः स्यादुपक्रमः। स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः" इत्यमरः) विदिताभिप्रायः,—विज्ञाताशयः।

(१२७) "अस्ति" इत्यस्य "श्रीकण्ठो नाम जनपदः" इत्यनेन अन्वयः। तमेव विशिनष्टि, पुण्यकृतामिति।—पुण्यकृतां—पुण्यशालिनां, [illegible], [illegible],

वसुधाम् अवतीर्णं, सततम् (१२८) असङ्कीर्णवर्णव्यवहार-स्थिति, (१२९) कृतयुगव्यवस्थ, (१३०) स्थलकमलबहलतया पीतोन्मूल्यमानमृणालै उद्गीतमेदिनीभारगुणैरिव कृतमधुकरकोलाहलै हलै उल्लिख्यमानैरिव, (१३१) क्षीरोद-पय पायिपयोदसिक्ताभिरिव पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि निरन्तर, प्रतिदिशम् (१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव खलधानधामभि'

—आवासमेवम्। वासवावास इव—इन्द्रालय इव, स्वर्ग इव इत्यर्थ, वसुधा—पृथ्वीम।

(१२८) असङ्कीर्णेति।—न सङ्कीर्णा,—सङ्करदोषै अस्पृष्टा इत्यर्थ वर्णाना—ब्राह्मणादीना व्यवहारा —आचारा स्थितय —मर्यादाश्च यत्र तथोक्त।

(१२९) कृतेति।—कृतयुगस्येव—सत्ययुगस्येव व्यवस्था—नियम यत्र तथाभूत।

(१३०) स्थलकमलबहलतया—स्थलपद्मप्राचुर्य्येण। पीतेति।—पोत्रम—मुखाग्र हलानामिति भाव ["हल मुकरयी पुव" (३।२।१८२ पा०) इति पूधातो ष्ट्रन रूपम्। पोत्र वज्र मुखाग्र च सूकरस्य हलस्य च" इति मेदिनी] उन्मूल्यमानानि—उद्धियमाणानि मृणालानि य तथोक्तै अत एव उद्गीता—उच्च कीर्त्तिता मादन्या सारा —उत्कृष्टा गुणा यै तथाभूत। कृतेति।—कृता मधुकराणा कोलाहला य तान्मै। हलै —लाङ्गल, उल्लिख्यमानानि—उत्खन्यमानानि वनानि यस्य तथोक्त।

(१३१) क्षीरोदेति।—क्षीरोदस्य—क्षीरसागरस्य पयासि पिबन्ति इति तथोक्ता यै पयोदा —मेघा त सिक्ता ताभिरिव माधुर्य्यातिशय्यात क्षीरोद पय पायीत्युत्प्रेक्षा पुण्ड्रेक्षुवाटसन्ततिभि —पुण्ड्रेक्षुणाम—इक्षुविशेषाणा वाट सन्ततय —इतिनिचया वेष्टनसमूहा इत्यर्थ ताभि ("वाटी मार्ग वृतिस्थाने स्यात कुटीवास्तुनो स्त्रियाम् इति मेदिनी) निरन्तर —अविच्छिन्न, नीरन्ध्र इत्यर्थ।

(१३२) अपूर्वपर्वतकैरिव—अभिनवक्षुद्रगिरिभिरिव अपूर्वत्वनु मद्य एव तथा कल्पनादिति भाव्यम। खलधानधामभि —खलषु—शस्यमर्दनभूमिषु धानाय—स्थापनाय, रक्षणाय इत्यर्थ, धाम—स्थान येषा तै, यद्वा,—खलधान

विभज्यमानैः प्रस्यकूटैः सङ्कटसीमान्तः, समन्तात् (१२३) उद्घाल-घटीसिच्यमानैः जीरकजूटैः जटिलितभूमिः, (१२४) उर्व्वरा-वरीयोभिः शालीयैः अलङ्कृतः, (१२५) पाकविशरारुराज-माषनिकरकिर्म्मीरितैश्च (१२६) स्फुटितमुद्गफलकोशी-कपिशितैः गोधूमधामभिः स्थलीपृष्ठैः अधिष्ठितः, (१२७) महिष-पृष्ठप्रतिष्ठितगायद्गोपालपालितैश्च (१२८) कीटपटललम्पट-चटकानुसृतैः (१२९) अवटुघटितघण्टावटीरटितरमणीयैः

—प्रस्यमर्द्दनस्थानमेव, धाम येषां तैः खलचक्रैरित्यर्थः। विभज्यमानैः,—विभागेन स्थाप्यमानैः, पृथक् पृथक् क्रियमाणैः इत्यर्थः, प्रस्यकूटैः,—धान्यादिशस्यराशिभिः, सङ्कटसीमान्तः,—व्याकीर्णसीमाभागः।

(१२३) उद्घालेति।—उद्घालघटीभिः,—जलकलशैः इत्यर्थः, सिच्यमानानि—आर्द्रीक्रियमाणानि तैः। जीरकजूटैः,—जीरकसमूहैः, जटिलिता—समाकीर्णा, भूमिः यत्र तथोक्तः।

(१२४) उर्व्वरेति।—उर्व्वरा—सर्व्वशस्याढ्या भूः, तया वरीयांसि—श्रेष्ठानि, बहुलशस्यानि इत्यर्थः तैः, शालीयैः,—धान्यविशेषसमूहैः. शालिक्षेत्रैः वा, अलङ्कृतः,—परिशोभितः।

(१२५) पाकेति।—पाकेन विशरारवः—स्फुटिताः, विशरारुत्वं युगपत्पाक-सम्भवात्, राजमाषाणां—तदाख्यकलायविशेषाणां, निकरैः,—समूहैः, किर्म्मीरितानि—शबलानि तैः।

(१२६) स्फुटितेति।—स्फुटितानां—पाकेन विदीर्णानां, मुद्गफलानां—तदाख्य-कलायभेदानां, कोशीभिः,—शिम्बिकाभिः, कपिशितानि—पिङ्गलानि तैः। गोधूम-धामभिः,—गोधूमशालिभिः इत्यर्थः, स्थलीपृष्ठैः,—अकृत्रिमभूतलैः, अधिष्ठितः,—समन्वितः।

(१२७) महिषेति।—महिषाणां पृष्ठेषु प्रतिष्ठिताः,—आरूढाः इत्यर्थः, गायन्तः गोपालाः, तैः पालितानि—रक्षितानि तैः।

(१२८) कीटेति।—कीटानां—क्षुद्रप्राणिभेदानां, पटलेषु—वृन्देषु, लोभना नाम् अङ्गलग्नेषु इति भावः, लम्पटाः,—लुब्धाः, ये चटकाः,—क्षुद्रपक्षिभेदाः, तैः अनुसृतानि—अनुगतानि तैः।

(१२९) अवटिति।—अवटुः,—घाटा, ग्रीवापश्चाद्भाग इत्यर्थः, ("अवटु-

अटद्भिः अटवीं (१४०) हरवृषभपीतम् आमयशङ्कया बहु-विभक्तं क्षीरोदमिव क्षीरं क्षरद्भिः (१४१) वाष्पच्छेद्यतृणवृक्षैः गोधनैः धवलितविपिनः, (१४२) विविधमखहोमधूमान्ध-शतमन्युमुक्तैः लोचनैरिव सहस्रसङ्ख्यैः कृष्णसारैः शारीकृतोद्देशः, (१४३) धवलधूलीमुचां केतकीवनानां रजोभिः पाण्डुरीकृतैः प्रमथोद्धूलनधूसरैः शिवपुरस्येव प्रवेशैः प्रदेशैः उपशोभितः,

---

घोटा हकाटिका" इत्यमर) तत्र घटिता—योजिता, या घण्टाघटी—घण्टाकपः खुद्रघटः, ["कादल्पाख्यायाम्" (४।१।५१ पा०) इति अल्पार्थे ङीपि रूपम्] तस्या रटि-तेन—निनादेन, रमणीयानि—चारूणि, मनोज्ञानि इत्यर्थः तैः। अटद्भिः,—चरद्भिः।

(१४०) हरेति।—हरस्य—शिवस्य, वृषभेण पीतम्, आमयशङ्कया—अजीर्ण-रोगसम्भावनया, बहुतरदुग्धपानेन अजीर्णं सम्भवति इति भावः। ["आमयशङ्कया" इत्यत्र "आमयाशङ्कया" इति पाठान्तरम्]। क्षीरोदमिव—क्षीरसागरं समग्रमिव, बहुविभक्तं—बहुधा विभज्य स्थापितम् इत्यर्थः।

(१४१) वाष्पेति।—वाष्पेण—लौहनिर्मितेन अस्त्रविशेषेण, "कास्ते" इति बङ्गभाषाप्रसिद्धेन, छेद्यानि, यद्वा,—वाष्पेण—उष्मणा, ईषदातपेनेत्यर्थः, छेद्यानि—नाश्यानि इत्याशयः, अतिकोमलतया ईषदातपेनापि शुष्कतां गन्तुमर्हाणि इति भावः, यानि तृणानि, तैः वृक्षानि—सनुष्टानि तैः। गोधनैः,—गाव एव धनानि तैः। धवलितानि—श्वेतीकृतानि, विपिनानि—वनानि यस्य तथोक्तः।

(१४२) विविधेति।—विविधानां—बहुप्रकाराणां, मखानां—यज्ञानां, होमधूमैः अन्धानि—दर्शनव्यापाररहितानि, अत एव शतमन्युना—इन्द्रेण, मखाहूतेन इति भावः, मुक्तानि—परित्यक्तानि तैः, लोचनैः,—नयनैरिव, सहस्रसङ्ख्यैः कृष्णसारैश्च इति भावः; अन्वत्र,—सहस्रसङ्ख्यैः,—प्रभूतैरित्यर्थः, कृष्णसारैः,—तदाख्यैः मृगैः, शारीकृतोद्देशः, —चित्रितप्रदेशः।

(१४३) धवलधूलीमुचां—श्वेतरजोमुचां, केतकीवनानां रजोभिः,—परागैः, पाण्डुरीकृतैः,—पाण्डुतां नीतैः, अत एव प्रमथानां—शिवपारिषदानां भूतवर्गाणाम्, उद्धूलनेन—लुण्ठनेन, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः, उद्धूतरजस्त्वादिति भावः तैः, ("ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः" इत्यमरः)। शिवपुरस्येव—शिवालयस्येव, प्रविश्यते एभि-रिति प्रवेशाः,—मार्गाः तैः।

(१४४) शाककन्दलश्यामलितग्रामोपकण्ठकाश्यपीपृष्ठः, पदे पदे (१४५) करभपालीभिः पीलुपल्लवप्रस्फोटितैः करपुटपीडितमातुलुङ्गीदलरसोपलिप्तैः (१४६) स्वेच्छाविचितकुङ्कुमकेसरकृतपुष्पप्रकरैः (१४७) प्रत्यग्रफलरससपानसुखसुप्तपथिकैः (१४८) वनदेवतादीयमानामृतरसप्रपागृहैरिव द्राक्षामण्डपैः, (१४९) स्फुरत्फलानाञ्च बीजलग्नशुकचञ्चुरागाणामिव (१५०) समारूढकपिकुलकपोलसन्दिह्यमानकुसुमानां दाडि-

---

(१४४) शाकेति।—शाकानां—"सेगुन" इत्याख्यवृक्षविशेषाणां, कन्दलैः—अभिनवैः अङ्कुरैः, ("कन्दलं त्रिषु कपालेऽप्युपरागे नवाङ्कुरे" इति मेदिनी) श्यामलिता ग्रामाणाम् उपकण्ठाः,—प्रान्तभागा यस्य तथोक्तः, काश्यपीपृष्ठः—भूतलं यस्य तथाभूतः। ("भूर्भूमि ।·काश्यपी क्षिति" इत्यमरः)।

(१४५) करभपालीभिः,—करभाः,—उष्ट्रशिशवः, तेषां पाल्यः,—वृन्दानि ताभिः। ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति तृतीया] पीलुपल्लवानां—पीलूनाम्—"आखरोट्" इति प्रसिद्धानां वृक्षभेदानां, पल्लवाः,—किसलयाः, करभभक्ष्या इति भावः, तेषां प्रस्फोटितैः—प्रस्फोटनैः, भञ्जनैरित्यर्थः यत्र तादृशैः। करपुटेति।—करपुटैः पीडितानां—मर्द्दितानाम् इत्यर्थः, मातुलुङ्गीदलानां—मातुलुङ्गी नाम जम्बीरवृक्षभेदः, "मधुकुक्कुटी" वा "कौलङ्ग" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा, तस्याः दलानि—पल्लवाः, तेषां रसैः—द्रवैः, उपलिप्तानि—प्रलिप्तानि तैः।

(१४६) स्वेच्छेति।—स्वेच्छया विचिताः,—उच्चिताः, कुङ्कुमानां केसराः,—किञ्जल्काः, तैः कृतः,—रचितः, पुष्पाणां प्रकरः,—सञ्चयः येषु तथोक्तैः।

(१४७) प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्राणि—अभिनवानि, फलानि, तेषां रसपानेन सुखसुप्ताः पथिकाः,—अध्वगाः येषु तथोक्तैः।

(१४८) वनेति।—वनदेवताभिः दीयमानानि अमृतरसानां प्रपागृहाणि—पानीयशालाः तैरिव, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः)। द्राक्षामण्डपैः,—द्राक्षालतावेष्टितगृहैः।

(१४९) स्फुरन्ति—विकसन्ति, फलानि यासां तासाम्। बीजेति।—बीजेषु लग्नाः,—संसक्ताः, शुकानां—तदाख्यपक्षिभेदानां, चञ्चुरागाः,—चञ्चुलौहित्यानि येषां तथाभूतानामिव।

(१५०) समारूढेति।—समारूढानां कपिकुलानां—वानरवृन्दानां, कपोलैः,

मीनां वने' विलोभनीयोपनिर्गमः, (१५१) वनपालपीयमान-नारिकेलरसासवैश्च (१५२) पथिकलोकलुप्यमानपिण्डखर्जूरैः (१५३) गोलाङ्गूललिह्यमानमधुरामोदपिण्डीरसैः (१५४) चकोर-चञ्चुजर्जरितारुष्कैः उपवनैः अभिरामः, (१५५) तुङ्गार्जुनपाली-परिवृतैश्च (१५६) गोकुलावतारकलुषितकूलकीलालैः अध्वग-शतशरण्यैः अरण्यधराबन्धैः अवन्ध्यवनरन्ध्रः, (१५७) करभीय-

—मस्कन्दैः, ["कपिगडि—" (उ० १ पा० ६७ सू०) इत्यादिना औरचि रूपम्] सन्दिह्यमानानि—संशय्यमानानि सदृश्यमानीति भाव, कुसुमानि यासां तथोक्तानाम्। विलोभनीयोपनिर्गमः—विलोभनीयाः,—विशेषेण दर्शनीयाः, उपनिर्गमाः,—निर्गमन-मार्गाः, "उद्यानानि" इति केचित् यस्य तथाभूतः।

(१५१) वनेति।—वनपालैः,—उद्यानरक्षिभिः, पीयमानाः,—आस्वाद्यमानाः, नारिकेलानां रसाः—जलान्यव, आसवाः—मद्यानि येषु तथोक्तैः।

(१५२) पथिकेति।—पथिकलोकैः,—पान्थनिवहैः, लुप्यमानानि—उद्यमानानि, मद्यपन अदृश्यता नीयमानानीत्यर्थः, पिण्डखर्जूराणि येभ्य तथोक्तैः।

(१५३) गोलाङ्गूलेति।—गोलाङ्गूलैः,—कृष्णमुखकपिभेदैः, लिह्यमानः,—आस्वाद्यमानः, मधुरः,—स्वादुः, आमोदपिण्डीरसः,—सुरभिपिण्डीखर्जूरविशेषरसः येषु तैः।

(१५४) चकोरेति।—चकोराणां—पक्षिभेदानां, चञ्चुभिः जर्जरितानि आरुष्काणि—"भालुकीखारा" इत्याख्यवृक्षफलानि येषु तथोक्तैः, उपवनैः,—उद्यानैः, अभिरामः—मनोहरः।

(१५५) तुङ्गेति।—तुङ्गाभिः,—उन्नताभिः, अर्जुनपालीभिः,—ककुभाख्यवृक्ष-श्रेणीभिः, परिवृताः—वेष्टिताः तैः।

(१५६) गोकुलेति।—गोकुलानां—गोवृन्दानाम्, अवतारेण—अवतरणेन, कलुषितानि—आविलीभूतानि, कूलकीलालानि—तीरस्थितजलानि येषां तैः। ("सलिलं कमलं जलम्। पयः कीलालम्···" इत्यमरः)। अध्वगशतशरण्यैः,—पथिकशतपरित्रायिभिः, अरण्यधराबन्धैः,—वन्यजलाशयैः। अवन्ध्यानि—सफलानि, फलवन्तीभूतानीति यावत्, वनरन्ध्राणि—वनाभ्यन्तरभागा यस्य तथाभूतः।

(१५७) करभीयेति।—करभेभ्यः,—उष्ट्रशावकेभ्यः हिताः करभीयाः, ...

कुमारकपाल्यमानैः औड्रकैः औरभ्रैश्च कृतसम्बाधं, दिशि दिशि (१५८) रविरथतुरगविलोभनायेव (१५९) विलोडन-मृदितकुङ्कुमस्थलीरसममालब्धानाम् उत्प्रोथपुटैः उन्मुखैः (१६०) उदरशायिकिशोरकजवजननाय प्रभञ्जनमिव च आपिबन्तीनां वातहरिणीनामिव स्वच्छन्दचारिणीनां वडवानां वृन्दैः विचरद्भिः आचितं, (१६१) अनवरत-क्रतुधूमान्धकारप्रवृत्तैः हंसयूथैरिव बाणैः धवलितभुवनं,

---

कुमारकाः,—पशुपालकशिशव इत्यर्थः, तैः पाल्यमानाः,—रक्ष्यमाणाः तैः। औड्रकैः,—उष्ट्राणां समूहैः। औरभ्रैः,—मेषनिचयैः, ["गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र—" (४।२।३९ पा०) इत्यादिना वुञि रूपम्। "मेढ्रोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके" इत्यमरः। "औरभ्रैः" इत्यत्र "औरभ्रकैः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। कृतसम्बाधं,—समाकीर्णम्।

(१५८) रवीति।—रवेः—सूर्य्यस्य, रथे ये तुरगाः—अश्वाः तेषां विलोभनम्—अनुरागप्रकटनेन लोभप्रदर्शनं तस्मै इव।

(१५९) विलोडनेति।—विलोडनेन—विदलनेन, ["विलोडन—" इत्यत्र "विलोठन—" इति पाठे,—विलोठनेन—भूमौ इतस्ततः शरीरपरिचालनेन इत्यर्थः] मृदिता—मर्दनं नीता, या कुङ्कुमस्थली—कुङ्कुमोत्पत्तिभूमिः तस्याः रसेन—द्रवेण, समालब्धाः,—अनुलिप्ताः तासाम्। उत्प्रोथपुटैः,—उत्—उन्नतानि, प्रोथपुटानि—नासापुटानि येषां तादृशानि तैः। उन्मुखैः—ऊर्द्ध्वमुखैः।

(१६०) उदरशायीति।—उदरशायिनां—गर्भस्थितानां, किशोरकाणां—शावकानां, ["बाल किशोर" इति अश्वप्रकरणे अमरः। स्वार्थे,—कप्रत्ययः] जवजननाय—वेगवर्द्धनाय इत्यर्थः, प्रभञ्जनमिव—वायुमिव। आपिबन्तीनां—आदधतीनां, धारयन्तीनामिति यावत् वातहरिणीनामिव—वातमृगीणामिव समीरणाभिमुखं धाविनीनां मृगीणामिवेति यावत्, स्वच्छन्दचारिणीनां—स्वेच्छया चरन्तीनां वडवानाम्—अश्वानाम्। ("वाम्यश्वा वडवा" इत्यमरः) आचितं—आकीर्णं, [आङ्पूर्वक चिञः "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति कर्मणि क्तः]।

(१६१) अनवरतेति।—अनवरताः,—अविरताः, क्रतूनां—यज्ञानां, धूमा एव अन्धकाराः, तेषु प्रवृत्ताः,—जाताः तैः, इत्यर्थः—धूमेन अन्धकारः, तस्मात् प्रवृत्तैः,—पलायितैः, इतस्ततः धावमानैरित्यर्थः, बाणैः,—सुप्रसिद्धग्रन्थकर्तृभिः,

(१६२) सङ्गीतगतमुरजरवमत्तैः मयूरैरिव विभवैः मुखरितजीवलोकः, शशिकरावदातवृत्तैः मुक्ताफलैरिव गुणिभिः प्रसाधितः, (१६३) पथिकशतविलुप्यमानस्फीतफलैः महातरुभिरिव सर्व्वातिथिभिः अभिगमनीयः, (१६४) मृगमदपरिमलवाहिमृगरोमाच्छादितैः हिमवत्पादैरिव महत्तरैः स्थिरीकृतः, (१६५) प्रोद्दण्ड-

धवलितेति।—धवलितानि—श्वेतीकृतानि, भुवनानि—महिमा यस्य तथोक्तः। ["भुवन" इत्यत्र "भवन" इति पाठे,—भवनानि—गृहाणि इत्यर्थः] "धूमान्धकारप्रवृत्ते वायौ, धवलितभुवन" इति विरोधप्रतीतिः। इमानामन्धकारप्रवृत्तत्वन्तु तमसि प्रचारात् ज्ञेयम्।

(१६२) सङ्गीतेति।—सङ्गीतेषु—विस्पष्ट निषादादिसप्तस्वरालापनेषु इत्यर्थः, गतानां—स्थितानां, मुरजानां—मृदङ्गानां, रवेण—ध्वनिना, मत्ताः,—मादकजनकाः इति यावत्, उल्लासिताश्च तैः। विभवैः,—सम्पद्भिः। मुखरितः—सततज्ञापित इति भावः, नादितश्च, जीवलोकः,—प्राणिवर्गः, जनलोकाविकाश्च यस्य तथोक्तः। ("लोकस्तु भुवने जने"इत्यमरः) शशिकरेति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराः,—किरणाः, तद्वत् अवदातानि—विशदानि, निर्म्मलानि इति यावत् वृत्तानि—चरितानि येषाम्, अन्यत्र,—शशिकरवत् अवदातानि—स्वच्छानि, वृत्तानि—वर्त्तुलानि तैः। गुणिभिः,—विद्याविनयशालिभिः, सुववद्भिश्च। प्रसाधितः,—अलङ्कृतः।

(१६३) पथिकेति।—पथिकशतैः,—पान्थैः, तस्करशतैः इत्यर्थः, विलुप्यमानानि—चौर्य्यमाणानि, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि—धनानि येषां तथाभूतैः, अन्यत्र,—पथिकानाम्—अध्वगानां, शतैः विलुप्यमानानि—गृह्यमाणानि, भक्षणेन अदृश्यतां नीयमानानि इत्यर्थः, स्फीतानि—प्रभूतानि, फलानि येषां तैः। अभिगमनीयः,—आश्रयणीयः।

(१६४) मृगेति।—मृगमदस्य—कस्तूरिकायाः, परिमलवाहिभिः,—सौरभशालिभिः, मृगरोमभिः,—राङ्कवेति सञ्ज्ञान्तरैः कस्तूरीमृगरोमनिर्म्मितैः वसनैः इति यावत्, ("राङ्कवं मृगरोमजम्" इत्यमरोक्तेः) आच्छादितैः,—कृतगात्रावरणैः, अन्यत्र,—तथाविधमृगरोमावृतैः, हिमवत्पादैरिव—हिमाद्रेः प्रत्यन्तपर्व्वतैरिव, ("पादाः प्रत्यन्तपर्व्वताः" इत्यमरः) महत्तरैः,—अतिमहद्भिः लोकैः, वृद्धैर्वा, अन्यत्र,—प्रकाण्डैः, स्थिरीकृतः—आवासितः।

(१६५ ...) ...ेति।—प्रकर्षेण उद्गताः दण्डाः,—नालाः येषां तानि,

सहस्रपत्रोपविष्टद्विजोत्तमैः नारायणनाभिमण्डलैरिव तोयाशयैः मण्डितः, (१६६) मथितपयःप्रवाहप्रक्षालितक्षितिभिः क्षीरोदमथनारम्भैरिव महाघोषैः पूरिताशः श्रीकण्ठो नाम जनपदः।

(१६७) यत्र त्रेताग्निधूमाश्रुपातजलक्षालिता इव अक्षीयन्त कुदृष्टयः। (१६८) पच्यमानचयनेष्टकादहनदग्धानीव न अदृश्यन्त दुरितानि। (१६९) छिद्यमानयूपदारु-

---

सहस्रपत्राणि—कमलानि, बहूनि कमलपत्राणि च, तेषु उपविष्टा द्विजोत्तमाः—उत्कृष्टाः पक्षिणः, ब्राह्मणाश्च येषु तथाभूतैः, तोयाशयैः—जलाशयैः, सरोभिरित्यर्थः; अन्यत्र,—तोयमेव आशयः,—आधारः, स्थानमित्यर्थः येषां तैः, नारायणस्य समुद्रशायित्वात्, मण्डितः,—सुशोभितः।

(१६६) मथितेति।—मथितानां—निर्जलतक्राणां ("मथितं पुनः। क्लीबं निर्जलघोले स्यात् विक्षालोडितदृष्टयोः" इति मेदिनी) पयसा—दुग्धानाञ्च, प्रवाहेण—धारया, अन्यत्र,—मथितेन—विलोडितेन, पयसा—दुग्धेन, प्रवाहेण—स्रोतसा, प्रक्षालिताः—धौताः, क्षितयः,—भूभागा यैः तथोक्तैः। महाघोषैः,—महद्भिः घोषैः,—आभीरपल्लीभिः, ("घोष आभीरपल्ली स्यात्" इत्यमरः) अन्यत्र,—महाऽऽघोषैः—महाऽऽरावैश्च, पूरिताः—व्याप्ताः, आशाः—आकाङ्क्षाः, आशाः,—दिशश्च यत्र तथोक्तः, ("आशा तृष्णा दिशोः स्त्रियाम्" इति मेदिनी)।

(१६७) यत्रेत्यादि।—त्रेता—"दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः। अग्नित्रयमिदं त्रेता" इत्युक्तस्त्रिविध अग्निः त्रेताग्निः, अत्र प्रचण्डाग्निबोधनाय त्रेतेति पदं बोद्धव्यं, त्रेताग्नितुल्योऽग्निरित्यर्थः, तस्य धूमेन योऽश्रुपातः,—पतितम् अश्रु इत्यर्थः, स एव जलं—सलिलं, तेन क्षालिता इव—धौता इव, श्रमिता इव इति भावः, कुदृष्टयः—कुत्सिता दृष्टयः,—वेदविरुद्धानि शास्त्राणि, दृष्टिदोषाश्च, अक्षीयन्त—क्षयम् अगच्छन्।

(१६८) पच्यमानेति।—पच्यमाने—दह्यमाने, चयने—चित्या, "पाँजा" इति वङ्गभाषा, यासां तथाभूतानाम्, इष्टकानां—दह्यमानानामिति भावः, दहनेन—सन्तापेन दग्धानि इव—भस्मीकृतानि इव। दुरितानि—पापानि। एतेन बहुलेष्टकानिर्मितहर्म्यवासिविलासिसद्भावेऽपि न पापे प्रवृत्तिरिति भावः।

(१६९) छिद्यमानेति।—छिद्यमानानि—कृत्यमानानि, यूपाय दारूणि यैः

परशुपाटित इव व्यदीर्य्यत अधर्मः। (१७०) मखशिखिधूमजलधरधाराधौत इव ननाश वर्णसङ्करः। (१७१) दीयमानानेकगोसहस्रशृङ्गखण्ड्यमान इव अपलायत कलिः। (१७२) सुरालयशिलाघट्टनटङ्कनिकरनिकृत्ता इव व्यदीर्य्यन्त विपदः। (१७३) महादानविधानकलकलाभिद्रुता इव प्राद्रवन् उपद्रवाः। (१७४) दीप्यमानसत्रमहानससहस्रसन्तापिता इव व्यलीयन्त व्याधयः।

तथाभूतै, परशुभि,—कुठारै, पाटित इव—कर्त्तित इव, अधर्म,—पाप व्यदीर्य्यत—विदीर्ण अभूत्।

(१७०) मखेति।—मखाना—यज्ञाना, शिखिन,—अग्नय, तेषा धूमा, त. एव जलधरा,—मेघा, धूमजन्या इति भाव, उक्तञ्च महाकविना कालिदासेन,—"धूमज्योति सलिलमरुता सन्निपात क्व मेघा" इति, तेषा धाराभि—वृष्टिभि, धौत इव—क्षालित इव। वर्णसङ्कर,—वर्णाना—ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणा, सङ्कर,—प्रातिलोम्येन सन्तानोत्पादनम्, अन्यत्र,—सङ्कीर्णवर्ण, शुक्लकृष्णादीना मिश्रणेनोत्पन्न श्यावादिवर्ण इति भाव, तादृशो हि वर्ण मेघधाराधौत अवश्यमेव नश्यति।

(१७१) दीयमानेति।—दीयमानानाम अनेकेषा—प्रभूताना, गोसहस्राणा शृङ्गै. खण्ड्यमान इव—छिद्यमान इव, ताड्यमान इवेति यावत, कलि,—चतुर्थ युगम्, अपलायत—अदृश्य गतवान।

(१७२) सुरेति।—सुरालयेषु—देवमन्दिरेषु, या शिला,—प्रस्तरा, तासा घट्टने—योजने, ये टङ्कनिकरा —पाषाणदारणास्त्रनिवहा, ('टङ्क पाषाणदारण" इत्यमर) तै निकृत्ता इव—खण्डिता इव व्यदीर्य्यन्त—व्यचूर्ण्यन्त।

(१७३) महादानेति।—महादानाना—भूम्यादिदानानामित्यर्थ, विधाने—अनुष्ठाने, य कलकल —कोलाहल, तेन अभिद्रुता इव—ताडिता इव। उपद्रवा,—अनिष्टपाता, प्राद्रवन्—अपलायन्त, दानेन च ग्रहाद्युपद्रवशान्ति भवति इति भाव।

(१७४) दीप्यमानेति।—दीप्यमानाना—प्रज्वलता, सत्राणा—सदा दानाना, तदर्थ निकेतनानामिति भाव, सत्रेषु वा ("सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च" इत्यमर) महानसाना—रन्धनशालाना, महानसस्थचुल्लीनामिति यावत ('रसवत्यान्तु

(१७५) वृषविवाहप्रहतपुण्यपटहपटुरवत्रासिता इव न उपासर्पन् अपमृत्यवः। (१७६) सन्ततब्रह्मघोषबधिरीकृता इव अपजग्मुः ईतयः। (१७७) धर्माधिकारपरिभूतमिव न प्राभवत् दुर्दैवम्।

(१७८) तत्र चैवंविधे नानारामाभिरामकुसुमगन्धपरिमलाभोगसुभगो यौवनारम्भ इव भुवनस्य, कुङ्कुमकलनपिञ्जरितबहु-

---

पाकस्थान-महानसे" इत्यमरः) सङ्कुले,—प्रचुरसङ्कटे इति यावत्, सन्तापिता इव—दग्धा इव, अभिभूता इव इत्यर्थः, व्याधयः,—रोगाः।

(१७५) वृषेति।—वृषस्य विवाहः,—वृषोत्सर्गः, यत्र चतसृभिः वत्सतरीभिः समुत्सृष्टो वृषः स्वैरविहारी भवति, तत्र प्रहतस्य—ताडितस्य, पुण्यपटहस्य—धर्मानकस्य, पटुना—तारेण रवेण—नादेन, त्रासिता इव—भीषिता इव। न उपासर्पन्—नापतन्। केचित्तु "वृषोऽत्र नीलवृषः, 'लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः। श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते॥' इत्युक्तलक्षणः, तस्य विवाहः,—उत्सर्गः इत्यर्थः।" तादृशवृषोत्सर्गस्य अपमृत्युनिवारकत्वम् अपि इति आचक्षते।

(१७६) सन्ततेति।—सन्ततेन—अविरतेन ब्रह्मघोषेण—वेदध्वनिना, बधिरीकृता इव—श्रवणशक्तिरहितीकृता इव, ईतयः,—शस्योपघातकाः, "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः॥" इत्युक्ताः षट्। ब्रह्मघोषेणासां तथा बधिरत्वं जायते, यथा स्वोत्पत्तिकथाम् अपि न श्रोतुं शक्नुवन्तीति भावः।

(१७७) धर्मेति।—धर्माधिकारः,—विचारालयः, तेन परिभूतम् इव—निराकृतम् इव, दुर्दैवस्य विपद्धेतुत्वेऽपि धर्माधर्मविचारेण लोकानां तदप्रभावादिति भावः।

(१७८) "तत्र" इत्यस्य "स्थाण्वीश्वराख्यो जनविशेषः" इत्युत्तरेणान्वयः। तत्र—जनपदे। नानेति।—नानाऽऽरामाणां—बहूनाम् उपवनानाम् अभिरामाणि—मनोहराणि, कुसुमानि, अन्यत्र,—नाना रामाः,—बह्व्यः महिलाः, अभिरामकुसुमानि इव, तेषां गन्धस्य—सौरभस्य परिमलः,—सम्मर्दनामोदः, तस्य आभोगः,—अनुभवः, तेन सुभगः,—रम्यः, यद्वा,—नानारामाभिरामकुसुमानां गन्धानां—मृगमदचन्दनकुङ्कुमादीनाञ्च, परिमलेन—जनमनोहरेण सौरभेण, यः आभोगः,—सत्कारः, तेन सुभगः,—रमणीयः। कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमानां कलनेन—कर्दमेन, पिञ्ज-

महिषीसहस्रशोभितोऽन्तःपुरनिवेश इव धर्मस्य, (१७९) मरुदुद्धूयमानचमरीबालव्यजनधवलितप्रान्तः एकदेश इव सुरराज्यस्य, (१८०) ज्वलन्मखशिखिसहस्रदीप्यमानदशदिगन्तः शिबिरसन्निवेश इव कृतयुगस्य, (१८१) पद्मासनस्थितब्रह्मर्षिध्यानाधीयमानसकलाकुशलप्रशमः प्रथमोऽवतार इव ब्रह्मलोकस्य, (१८२) कलकलमुखरमहावाहिनीशतसङ्कुलो विक्षेप इव उत्तरकुरूणाम्, (१८३) ईश्वरमार्गणसन्तापानभिज्ञसकलजनो विजिगीषुरिव त्रिपुरस्य,

---

कुङ्कुमानुलेपनेन इत्यर्थः, ("मण्डनं पटवासे ना कर्दमे तु नपुंसकम्" इति मेदिनी) पिञ्जरिताः,—पिङ्गलिताः, रञ्जिता इत्यर्थः, यद्वा महिष्यः,—कृताभिषेकाः राजभार्याः, उत्तमा महिलाश्च तासां सहस्रेण शोभितः—अलङ्कृतः ।

(१७९) मरुदिति ।—मरुतः—वायवः, देवाश्च, ("मरुतौ पवनामरौ" इत्यमरः) तैः उद्धूयमानाः—सञ्चाल्यमानाः, चमरीणां बालाः,—पुच्छलोमान्येव, व्यजनानि, तैः धवलिताः—श्वेतीकृताः प्रान्ताः—पर्यन्तभागाः यस्य तथोक्तः ।

(१८०) ज्वलदिति ।—ज्वलतां मखशिखिनां—यज्ञाग्नीनां, सहस्रैः दीप्यमानाः दशानां दिशामन्ताः यस्य तथाभूतः । शिबिरसन्निवेश इव—कटकवास इव । कृतयुगस्य—सत्ययुगस्य ।

(१८१) पद्मेति ।—पद्मासनेषु स्थिता ये ब्रह्मर्षयः, यद्वा—पद्मम् एव आसनं पद्मासनं, तत्र स्थितो ब्रह्मा एव ऋषिः, यद्वा—ब्रह्मा च ऋषयश्च तैः ध्यानेन—समाधिना आधीयमानः,—क्रियमाणः सकलानां—समग्राणाम्, अकुशलानाम्—अमङ्गलानां, प्रशमः—शान्तिः यस्मिन् तथाभूतः ।

(१८२) कलकलेति ।—कलकलैः—शब्दविशेषैः, मुखराः,—नदन्त्यः, महत्यः वाहिन्यः—नद्यः, सेनाश्च, तासां शतेन सङ्कुलः,—आकीर्णः, उत्तरकुरूणाम्—उत्तराः कुरवः,—मेरुसन्निहितदेशवासिनः तेषां, विक्षेप इव—"कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायेन विक्षिप्तोत्तरकुरुप्रदेश इत्यर्थः । ["विक्षेप इव" इत्यत्र "विपक्ष इव" इति पाठः,—प्रतिद्वन्द्वी इव, उत्तरकुरुप्रदेशानामिति भावः ।

(१८३) ईश्वरेति ।—ईश्वरस्य—हरस्य, राज्ञश्च, मार्गणैः,—शरैः, अन्यत्र अर्थनार्थप्रार्थनैश्च, यः सन्तापः,—क्लेशः, तस्य अनभिज्ञाः सकलाः जनाः यस्मिन् तदा

(१८४) सुधारससिक्तधवलगृहपङ्क्तिपाण्डुरः प्रतिनिधिरिव चन्द्रलोकस्य, (१८५) मधुमत्तमत्तकाशिनीभूषणरवभरितभुवनो नामाभिहार इव कुबेरनगरस्य स्थाण्वीश्वराख्यो जननिवेशः।

(१८६) यः तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेश्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः, यमनगरमिति शत्रुभिः, (१८७) चिन्तामणिभूमिरिति अर्थिभिः, वीरक्षेत्रमिति शस्त्रोपजीविभिः, गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः, (१८८) गन्धर्वनगरमिति गायनैः, विश्वकर्ममन्दिरमिति विज्ञानिभिः,

---

मतः। त्रिपुरस्य—त्रयाणां पुरां समाहारः त्रिपुरं—मयदानवनिर्मितम् अन्तरीक्षस्थितं पुरत्रयमित्यर्थः तस्य। पुरा ईश्वरेण शस्त्रौघेण त्रिपुरमस्त्रज्वालया दग्धमिति पुराणम्।

(१८४) सुधेति।—सुधारसैः—लेपनद्रवैः चूर्णद्रवैरित्यर्थः अमृतैश्च, ("सुधा लेपोऽमृतं स्नुही" इत्यमरः) सिक्तानां—लिप्तानामित्यर्थः धवलगृहाणां पङ्क्तिभिः—राजिभिः पाण्डुरः—धवलः। प्रतिनिधिरिव—प्रतिकृतिरिव।

(१८५) मध्विति।—मधुना—मद्यपानेन, मत्ताः—हृष्टाः याः मत्तकाशिन्यः,—उत्तमाङ्गनाः यद्वेश्याश्च तासां भूषणरवैः,—अलङ्कारशब्दैः, भरितम्—आपूरितं, भुवनं यत्र तथाभूतः। नामाभिहार इव—पर्यायान्तरमिव इत्यर्थः। स्थाण्वीश्वराख्यः—स्थाण्वीश्वरस्य आख्या यत्र तथाभूतः स्थाण्वीश्वर इति आख्या यस्य तथाभूत इति वा। ["जननिवेश" इत्यत्र "जनपदविशेष" इति पाठान्तरम्]।

(१८६) य इत्यादि।—तपोवनं—निरन्तरधर्मानुशीलनादिति भावः। कामायतनं—विलासप्राचुर्यादिति भावः। सङ्गीतशाला—गान्धर्वविद्याऽनुशीलनातिशय्यादिति भावः। लासकैः—नर्तैः। यमनगरं—भयजनकत्वादिति भावः।

(१८७) चिन्तामणिभूमिः,—वाञ्छितार्थप्रतिदेवम् अनवरतदानधर्मप्रचारात् इति भावः, ["भुव ञित" (उ० ४ पा० ४५ सू०) इति मिप्रत्यये रूपम्]। वीरक्षेत्रं—वीरोत्पत्तिभूमिरित्यर्थः, साहसिपुरुषभूयस्त्वात् इति भावः। गुरुकुलम्—आचार्यगृहं सततविद्याऽनुशीलनात् इति भावः।

(१८८) गन्धर्वनगरं—सततसङ्गीतप्रचारादिति भावः। गायनैः—गायकैः। विश्वकर्ममन्दिरं—शिल्पविद्याप्राचुर्यात् इति भावः।

(१८९) लाभभूमिरिति वैदेहकैः, द्यूतस्थानमिति भागार्थिभिः, साधुसमागम इति सद्भिः, (१९०) वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, विटगोष्ठीति विदग्धैः, सुकृतपरिणाम इति पथिकैः, (१९१) असुरविवरमिति धातुवादिभिः, शाक्याश्रम इति श्रमिभिः, (१९२) अप्सरःपुरमिति कामिभिः, महोत्सवसमाज इति चारणैः, वसुधारेति विप्रैः अगद्यत।

(१९३) यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो

---

(१८९) लाभभूमि,—उपार्ज्जनस्थान, बहुविधवस्तूनां व्यवहारात इति भाव। वैदेहकै,—वणिग्भि, ("वैदेहक सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक" इत्यमर)। द्यूतस्थान—द्यूत—देवनम, अक्षक्रीडेति यावत, तस्य स्थानम। भागार्थिभि—भाग,—भाग्य तदर्थिभि—तदभिलाषिभि, अक्षदेवनेन सौभाग्यलिप्सुभि इति यावत। ["भागार्थिभि" इत्यत्र "वन्दिभि" इति पाठं परिकल्प्य केचित "द्यूतस्थानमिति साधुभागो दीयते तत्र वन्दिभ्य" इति व्याचख्यु]।

(१९०) वज्रपञ्जर—वज्रनिर्म्मित पञ्जर, तत्र स्थितानां शत्रुदुर्द्धर्षत्वादिति भाव। विटगोष्ठी—विलासिसमाज। विदग्धै,—विलासिभि। सुकृतपरिणाम,—पुण्यपरिणति, सुखेन स्थानलाभादिति भाव। पथिकै,—पान्थै, ["पथ ष्कन" (५।१।७५ पा०) इति ष्कनि रूपम्]।

(१९१) असुरविवर—पातालम। धातुवादिभि,—धातुर्योगिभि, भीमाकारधीरपुरुषाणां सततसञ्चारादिति भाव, यद्वा,—धातिकै,—खनिविशारदैर्नानाभिराचार्य्यै, विविधविचित्ररचना सन्निवेशादिति भाव। शाक्याश्रम,—बौद्धसन्न्यासिमठ। श्रमिभि,—शाक्यश्रमणकै, बौद्धधर्म्माणामपि प्रचारादिति भाव।

(१९२) अप्सरःपुरम—अप्सरसां नगर, सुन्दरीबाहुल्यादिति भाव। चारणै,—कुशीलवै। ("चारणास्तु कुशीलवा" इत्यमर)। चारणा हि उत्सवसदि राज्ञा गुणादिक कीर्त्तयित्वा अभिलषित प्राप्नुवन्ति। वसुधारा—धनप्रवाह, दातृश्री बहुधनलाभादिति भाव। सर्व्वलोकेषु उक्तेत्यन्वय।

(१९३) यत्रेत्यादि।—मातङ्गगामिन्य,—श्वपचगामिन्य, चाण्डालगामिन्य इति यावत्, ("मातङ्ग, श्वपचे गजे" इति मेदिनी) अथ च शीलवत्य,—सुचरिता,

विभवरताश्च, (१८४) श्यामाः पद्मरागिण्यश्च, (१८५) धवलद्विज-शुचिवदनाः मदिरामोदिश्वसनाश्च, (१८६) चन्द्रकान्तवपुषः शिरीषकोमलाङ्गयश्च, (१८७) अभुजङ्गगम्याः कञ्चुकिन्यश्च,

---

या चाण्डालानपि उपगच्छन्ति, ता कथं गौर्यः भवन्ति ? इति विरोधः, गजगामिन्य इति तत्परिहारः, एवम् उत्तरत्र। गौर्यः,—पार्वत्यः, अथ च विभवरताः,—वि—विगतः, भवे—हरे, रतं—रागो यासां ताः, या गौरी, सा कथं भवादन्यत्र अनुरागिणी ? इति विरोधः, गौर्यः,—गौराङ्ग्यः, विभवेषु—सम्पत्सु रता इति परिहारः।

(१८४) श्यामाः,—रजन्यः, अथ च पद्मरागिण्यः,—पद्मेषु रागो विद्यते यासां ताः, पद्मविकासिन्य इति यावत्, रात्रौ पद्मानां निमीलनात् तासां पद्मरागित्वं न सम्भवति इति विरोधः, श्यामाः,—श्यामलाङ्ग्यः, यद्वा,—"शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च सुखशीतला। तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता॥" इत्युक्तलक्षणाश्च, पद्मरागिण्यः,—पद्मरागरत्नालङ्कृता इति परिहारः।

(१८५) धवलेति।—धवलानि—विशदानि द्विजस्येव शुचीनि—पवित्राणि, वदनानि यासां ताः, अथ च, मदिरेति।—मदिरया—सुरया, तत्पानेन इत्यर्थः, आमोदिनः—सौरभवन्तः श्वसनाः,—निश्वासमरुतः यासां तथोक्ताः, या हि पवित्रब्राह्मणवत् पवित्रवदनाः तासां मद्यपाने कथं मुखस्य पवित्रता ? इति विरोधः, धवलः—शुभ्रैः, द्विजैः,—दन्तैः, शुचीनि—उज्ज्वलानि धवलानीत्यर्थः, वदनानि यासां ता इति परिहारः, ('शुचिर्ग्रीष्माग्नि ।—धवलो शुद्धेऽनुपहते त्रिषु॥' इति मेदिनी)।

(१८६) चन्द्रकान्तेति।—चन्द्रकान्तः,—मणिशिलाविशेषः, तद्वत् वपुः—शरीरं यासां ताः, अथ च शिरीषकोमलाङ्ग्यः, शिरीषपुष्पवत् कोमलं—सुकुमारम् अङ्गं यासां ताः, चन्द्रकान्तस्य प्रस्तरविशेषत्वेन काठिन्यात् या तद्वत् कठिनाङ्ग्यः ताः कथं शिरीषकोमलाः ? इति विरोधः, चन्द्रवत् कान्तं—रमणीयं, वपुर्यासामिति तत्परिहारः।

(१८७) अभुजङ्गेति।—अभुजङ्गगम्याः—भुजङ्गैः,—सर्पैः, न गम्याः, अथ च कञ्चुकिन्यः—भुजङ्ग्यः, या खलु भुजङ्ग्यः, ताः कथं भुजङ्गैरनभिगमनीयाः ? इति विरोधः, भुजङ्गैः,—विटैः, ("भुजङ्गौ विट्सर्पौ" इति हलायुधः) न गम्याः, कञ्चुकिन्यः,—कञ्चुकः—चोली स्तनावरणवस्त्रविशेषः, तद्वत्य इति परिहारः, ('कञ्चुको

(१९८) पृथुकलत्रश्रियः दरिद्रमध्यकलिताश्च, (१९९) लावण्य-वत्यो मधुरभाषिण्यश्च, (२००) अप्रमत्ताः प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च, (२०१) अकौतुकाः प्रौढाश्च प्रमदाः ।

वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च। चोलके॥" इति मेदिनी। चोलक,—"काँचुली" इति ख्यात कूर्पासकापरपर्य्याय स्त्रीणां स्तनावरणवस्त्रमिद)।

(१९८) शाल्यति।—पृथु —आदिराजो वेणतनय तस्य कलत्राणां—महिषीणां, [गडधातो इति "गडेरादेश्च क" (उ० ३ पा० १०६ सू०) इत्यादि कत्रार्थे रूपम्] श्रिय इव-सम्पद इव, श्रियो यासां ताः, अथ च दरिद्रमध्य-कलिता,—दरिद्राणां—निर्धनानां, मध्ये कलिता,—सङ्ख्याता गणिता इत्यथ, या खलु राजमहिष्य इव सम्पच्छालिन्य, ता कथं दरिद्रमध्ये गणिता ? इति सदसम्भवादिरोध , पृथ्वी—महती कलत्रस्य—श्रोणि जघनस्य इत्यथ, ('कलत्रं श्रोणि भार्य्ययो' इत्यमर) श्री —शोभा यासां ताः , दरिद्र,—क्षीण, मध्य,—कटिदेश, तेन कलिता —शोभिता इति यावत, इति परिहार ।

(१९९) लावण्यवत्य —लवणरसशालिन्य अथ च मधुरभाषिण्य,—मधुरा—स्वादी इति भाषा—उक्ति विद्यते यासां ता, या हि लवणरसवत्सला ता मधुरा इत्युक्ति न सम्भाव्यते इति विरोध , लावण्यवत्य —"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व-मिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इत्युक्तसौन्दर्यविशेषवत्य इत्यत्र मधुरभाषिण्य —मधुर—प्रिय, भाषित शीलमासाम् इति तथाविधा, प्रियवादिन्य इति परिहार ("स्वादुप्रियौ तु मधुरौ" इत्यमर)।

(२००) प्रसन्ना—सुराभेद तया उज्ज्वल,—शृङ्गाररसोद्दीपक इति यावत ("शृङ्गार शुचिरुज्ज्वल" इत्यमर) राग —अनुराग मुखरागो वा यासां ता, अथ च अप्रमत्ता,—अक्षीबा , या मद्यपायिन्य ता कथमप्रमत्ता ? इति विरोध , अप्रमत्ता,—प्रमादशून्या , प्रसन्न,—स्वच्छ, निर्मलतया इत्यथ उज्ज्वल — विशद, राग,—वर्णो यासां ता इति परिहार ("प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यात् स्वच्छ सन्तुष्टयोस्त्रिषु" इति मेदिनी)।

(२०१) अकौतुका,—कौतुक—विवाहकालिकहस्तसूत्र, तद्रहिता विवाह कालपरिहितस्य कौतुकस्य समनन्तरमेव मुक्तत्वादिति भाव विवाहितानां हि कर-सूत्र बध्यते एव तदाहित्यात् अविवाहिता इति भाव, अथ च प्रौढा,—पूर्ण-यौवना इत्यथ , या हि पूर्णयौवना, ता कथम् अविवाहिता ? इति विरोध ,

(२०२) यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमालामण्डनं, भारः कुवलयदलदामानि। (२०३) अलकप्रतिबिम्बान्येव कपोलतलगतानि अक्लिष्टाः श्रवणावतंसाः, पुनरुक्तानि तमालकिसलयानि। (२०४) प्रियजनकथा एव सुभगाः कर्णालङ्काराः, आडम्बरः कुण्डलादिः। कपोला एव सततम् आलोककारकाः, विभवो निशासु मणिप्रदीपाः। (२०५) निश्वासाकृष्टमधुकरकुलान्येव रमणीयं मुखावरणं, कुलस्त्रीजनाचारो जालिका। वाणी एव मधुरा वीणा, वाद्य-

---

कौतुकम्—अभिलाषः, प्रियसमागमाय कौतुकमिति यावत्, कान्दर्प्यादिति भावः, तद्रहिता, स्वाधीनभर्तृकत्वादिति भावः, इति परिहारः। ("कौतुकं त्वभिलाषे ...। विवाहसूत्रगीतादिभोगयोरपि न द्वयोः" इति मेदिनी)।

(२०२) यत्रेत्यादि।—सहजम्—अकृत्रिमम्। मुण्डमालामण्डनम्—मुण्डमाला—नीलोत्पलमाला एव मण्डनम्—भूषणम्। कुवलयदलदामानि—नीलोत्पलदलमालिकाः, भारः,—भारभूतः, अनावश्यकवस्तुमात्रम् इत्यर्थः, चक्षुषामेव स्त्रीणां नीलोत्पलरूपत्वादिति भावः।

(२०३) अलकेति।—अलकानाम्—चूर्णकुन्तलानां, प्रतिबिम्बानि—छाया एव। अक्लिष्टाः,—म्लानत्वरहिताः नित्याक्लिष्टतायुक्ता इत्यर्थः, श्रवणावतंसाः—श्रोत्रभूषणानि। तमालकिसलयानि—तदाख्यवृक्षविशेषस्य पल्लवानि, पुनरुक्तानि—अधिकानि, निरर्थकानि इति भावः।

(२०४) प्रियजनकथाः,—कान्तसम्बद्धालापाः, ["प्रियजनकथा" इत्यत्र "प्रियकथा" इति पाठेऽपि—अभिप्रायः एव] सुभगाः,—रमणीयाः श्रुतिसुखा इत्यर्थः, आडम्बरः,—सम्भ्रमः, आधिक्यम् इत्यर्थः ("आडम्बरस्तूर्यरवे संरम्भे गजगर्जिते" इति मेदिनी)। आलोककारकाः,—प्रकाशकाः, स्फटिकवत् स्वच्छत्वात् इति भावः। विभवः,—ऐश्वर्यं, सम्पदिति यावत्।

(२०५) निश्वासेति।—निश्वासेन—अतिसुरभिणा इति भावः, आकृष्टानाम्—आकर्षितानां, मधुकराणां—भ्रमराणां, कमलधिया आपततामिति भावः, कुलानि—सङ्घाः। मुखावरणं—वदनाच्छादनम्। जालिका—अवगुण्ठनवसनम्, ("... स्त्रियास्तु वदनाम्बरे। भटानामस्मरचिताङ्गरक्षायां च जालिका" इति

विज्ञानं तन्त्रीताडनम्। श्वासा एव अतिशयसुरभयः (२०६) पट-वासाः, निरर्थकाः कर्पूरपांशवः। (२०७) अधरकान्तिविसर एवो-ज्ज्वलतरोऽङ्गरागः, निर्गुणो लावण्यकलङ्कः कुङ्कुमपङ्कः। मार्दवम् एव कोमलतमा परिहासप्रहारवेत्रलता, निष्प्रयोजनानि मृणा-लानि। (२०८) यौवनोष्मस्वेदबिन्दव एव विदग्धाः कुचालङ्कृतयः, हारास्तु भाराः। (२०९) श्रोण्य एव विशालस्फाटिकशिलातल-चतुरस्रा रागिणां विश्रामकारणम्, अनिमित्तं भवनमणिवेदिकाः।

मेदिनी) तन्त्रीताडनं—तन्त्री—वीणागुणः तस्याः ताडनम्—आघातः, वीणावादन-मित्यर्थः बाह्यविज्ञानं—बाह्यं—बहिर्गतं विज्ञानं—विशिष्टं वादित्रवादनबोधः।

(२०६) पटवासाः—सुगन्धचूर्णविशेषाः। निरर्थकाः,—निष्प्रयोजनाः। कर्पूर-पांशवः—कर्पूररजांसि।

(२०७) अधरकान्तिविसरः—अधरस्य लावण्यविस्तारः। निर्गुणः—निष्फलः, लावण्यकलङ्कः,—लावण्यस्य मालिन्यापादक इत्यर्थः कुङ्कुमपङ्कः,—पिष्टकुङ्कुमद्रवः। कोमलतमा—अतिकोमला। परिहासेति।—परिहासे—क्रीडाकाले, यः प्रहारः, —ताडनं तदर्थं वेत्रलता,—वेत्राणि वेत्रयष्टय इत्यर्थः।

(२०८) यौवनेति। यौवनेन—तारुण्येन, य उष्मा—उत्तापः तेन ये स्वेद-बिन्दवः,—घर्मजलकणाः। विदग्धाः—मनोज्ञाः।

(२०९) श्रोण्यः—नितम्बाः। विशालेति।—विशालं—वृहत् यत् स्फाटिक-शिलातलं—स्फटिकमणिमयशिलापट्टः (नितम्बानाम् अतिशुभ्रत्वात् श्लक्ष्णत्वात् विशालत्वाच्च तथात्वबोध्यम्) तद्वत् चतुरस्राः—चतुष्कोणाः रागिणां—विलासिनां, विश्रामकारणं—विश्रान्तिस्थानं नितम्बानां विशालत्वादिति भावः। [विश्राम इति लघुपाणिनीये विपूर्वकस्य श्राम्यतेः घञि "नोदात्तोपदेशस्य—" (७।३।३४ पा०) इत्युपधावृद्धिनिषेधात् "विश्रामकारणम्" इत्यत्र "विश्रमकारणम्" इति पाठो मनोरमः। तत्त्वबोधिनीकारास्तु—"यदि तु 'धृत्वान विश्रामम्' इत्यादिर्वक्ति वृद्धिमाश्रित्य शिजन्तादेव सिद्धम्, तदा रूप सिध्यति" इत्याहुः। "विश्रामश्च जन्तमाधुरेवाद्यमोपरमौ मन्त्रपूर्वकौ विधर्मिणश्च इति वृद्ध्यभावात्" इति तु कैयटः। "सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते" इति तु काशिका] अनिमित्तम्—अकारणम्।

(२१०) कमललोभनिलीनानि अलिकुलानि इव मुखराणि पदाभरणकानि, निष्फलानि इन्द्रनीलनूपुराणि। नूपुररवाहूता भवनकलहंसा इव समुचिताः सञ्चरणसहायाः, ऐश्वर्यप्रपञ्चाः परिजनाः।

(२११) तत्र च साक्षात् सहस्राक्ष इव सर्ववर्णधरं धनुर्दधानः, मेरुमय इव कल्याणप्रकृतित्वे, (२१२) मन्दरमय इव लक्ष्मीसमाकर्षणे, जलनिधिमय इव मर्य्यादायाम्, आकाशमय इव (२१३) शब्दप्रादुर्भावे, (२१४) शशिमय इव कलासङ्ग्रहे, वेदमय इव अवक्रिमालापत्वे, धरणिमय इव

---

(२१०) कमलेति।—कमललोभेन—पद्मे कमलमिति धिया यो लोभः—आसङ्गाभिलाषः, तेन निलीनानि—संलग्नानि। मुखराणि—निस्वनवन्ति। इन्द्रनीलनूपुराणि—नीलकान्तमणिनिर्मितानि मञ्जीराणि। सञ्चरणसहायाः,—भ्रमणसङ्गिनः। ऐश्वर्यप्रपञ्चाः,—विभवविस्ताराः, ऐश्वर्यप्रदर्शनार्थमिति भावः।

(२११) तत्रेति।—"तत्र" इत्यस्य "पुष्पभूतिरिति नाम्ना बभूव" इत्युत्तरेणान्वयः। सर्वेति।—सर्वे वर्णाः,—ब्राह्मणादयः, शुक्लादयश्च तान् धरति—धारयति पालयति वा इति तथाभूतं धनुः—कार्मुकं, दधानः,—धारयन्; शक्रधनुः विविधवर्णरञ्जितं दृश्यते इति शाब्दी उपमा। कल्याणप्रकृतित्वे—कल्याणं—मङ्गलं, हेम च सुवर्णमित्यर्थः, ("कल्याणं स्वर्णे मङ्गले" इति हैमः) प्रकृतिः यस्य तत्त्वे।

(२१२) मन्दरमयः,—तद्रूपस्वभावात्मकः। क्षीरोदमन्थने मन्दराचलस्य मन्थदण्डरूपतया तेनैव तत्र स्थिताया लक्ष्म्याः समुद्धरणम्, अयमपि नृपराजलक्ष्मीसमाकर्षकत्वमिति भावः। मर्य्यादायाम्—स्थितौ सदाचाररक्षणरूपायां सीमायाञ्च सीमाऽनतिक्रमणे इत्यर्थः, ("मर्य्यादा सीमनि स्थितौ" इति मेदिनी), जलनिधिः यथा वेलाख्यसीमालङ्घनं न करोति, तथा अयमपि अविचलितसदाचार इति भावः।

(२१३) शब्दप्रादुर्भावे—शब्दानां—यशोविजयादिरूपाणां ध्वनीनाञ्च प्रादुर्भावः,—प्रकाशनं तस्मिन्, आकाशात् यथा शब्दानां प्रादुर्भावः "शब्दगुणमाकाशम्" इति सूत्रे, तथा अस्मात् यशोविजयादीनां समुद्भूतिः इति भावः।

(२१४) शशिमयः,—चन्द्रमयः। कलासङ्ग्रहे—कला—चतुःषष्टिप्रकारा विद्या, षोडशभागाश्च, तासां सङ्ग्रहः सञ्चयः। वक्रिमालापत्वे—वक्रिम,—वक्रता,

(२१५) लोकधृतिकरणे, पवनमय इव (२१६) सर्वपार्थिवरजोविकारहरणे, गुरुर्वचसि, (२१७) पृथुः उरसि, विशालो मनसि, जनकः तपसि, (२१८) सुयात्रः तेजसि, सुमन्त्रो रहसि, (२१९) बुधः सदसि, अर्जुनो यशसि, भीष्मो धनुषि, निषधो वपुषि, शत्रुघ्नः समरे, (२२०) शूरः शूरसेनाऽऽक्रमणे,

---

सर्थमित्यर्थ, अपौरुषेयश्च, आलाप,—वचन यस्य तथाले, वेदवाक्यमिव अस्य वाक्यं सत्यमिति भाव।

(२१५) लोकधृतिकरणे—लोकाना—प्रजाना, जगताञ्च, धृति,—धैर्य, धारणञ्च, तस्याः करण—सम्पादन तस्मिन्।

(२१६) सर्वेति।—सर्वेषा पार्थिवाना—राज्ञा, रजोविकारस्य—रजोगुणजन्य-विकृत, दम्भाहङ्कारादि इत्यर्थ, अन्यत्र,—पार्थिवाना—पृथिवीसम्बन्धिना, रजसा —धूलीना, विकारस्य हरणे—अपनयने। वचसि गुरु,—महान् अतिसुवक्ता इति भाव, वृहस्पतिश्च।

(२१७) उरसि—वक्षसि, पृथु,—विशाल, आदिराजविशेषश्च। मनसि विशाल,—विस्तीर्ण, उदारमना इत्यर्थ, तदाख्यो राजा च, यद्वा,—विशालो नाम बोधिसत्त्व स इव शान्तमना। जनक —उत्पादक, तदाख्यो राजा च; यथा राजा जनकस्तपसि निरत, तथाऽयम् इति भाव।

(२१८) सुयात्र —सु—शोभना, यात्रा—युद्धार्थप्रयाण यस्य तथोक्त, तदाख्यो नृपश्च। सुमन्त्र —सु—शोभन, मन्त्र —कर्त्तव्यावधारणवचन यस्य तथोक्त, तदाख्यो दशरथमन्त्री च। रहसि—निर्जने।

(२१९) बुध,—पण्डित, चन्द्रपुत्रश्च। सदसि—सभायाम्। अर्जुन,—धवल, कार्त्तवीर्यश्च, पार्थश्च। भीष्म,—भयङ्कर, शान्तनवश्च। ["भीमादयोऽपादाने" (३।४।७४ पा०) इति निपातने भक्ति सूत्रस्याने रूपम्] धनुषि—धनुर्वेदे इत्यर्थ। निषध,—कठिन तदाख्यदेशविशेषस्य राजा च, नल इत्यर्थ, तदाख्य पर्वतो वा, नल इव रूपवान् पर्वत इव स्थिरशरीरो वा इति भाव, ("निषध कठिने देशे तदाने पर्वतान्तरे" इति मेदिनी)। शत्रुघ्न,—शत्रुघाती, रामानुजश्च।

(२२०) शूर,—वीर, यदुवंशीयराजविशेषश्च। शूरेति।—शूराणा—शौर्यशालिनीना, सेनाना—वाहिनीना, शूरसेनस्य—देशविशेषस्य च, आक्रमणे तस्मिन्।

दक्षः प्रजाकर्मणि, सर्वादिराजतेजःपुञ्जनिर्मित इव राजा पुष्यभूतिरिति नाम्ना बभूव।

(२२१) पृथुना गौरियं कृतेति यः स्पर्द्धमान इव महीं महिषीं चकार। (२२२) निसर्गवैरिणी स्वच्छानुरोधिनी च भवति हि महतां मतिः; यतः तस्य केनचित् अनुपदिष्टा सहजैव शैशवादारभ्य अन्यदेवताविमुखी भगवति, भक्तिसुलभे, भुवनहर्ति, भूतभावने, सर्वच्छिदि भवे भूयसी भक्तिः अभूत्। अकृतत्र्यम्बकपूजाविधिः न स्वप्नेऽपि आहारम् अकरोत्। अजम्, अजरम्, अमरगुरुम्, असुरपुररिपुम्, अपरिमितगण-पतिम्, अचलदुहितृपतिम्, अखिलभुवनकृतचरणप्रणतिं पशु-पतिं प्रपन्नोऽन्यदेवताशून्यम् अमन्यत त्रैलोक्यम्। भर्तु-

चित्तानुवर्त्तिन्यश्च अनुजीविनां प्रकृतयः। तथा हि,—गृहे गृहे भगवान् अपूज्यत खण्डपरशुः। (२२३) बहुः अस्य होमानलज्वालाविलीयमानबहलगुग्गुलगन्धगर्भाः स्नपनक्षीरशीकरक्षोदक्षारिणः (२२४) विल्वपल्लवदामदलोद्वाहिनः पुण्यालयेषु वायव। (२२५) शिवसपर्य्यासमुचितैः उपायनैः प्राभृतकैश्च पौराः, पादोपजीविनः सचिवाः, भुजबलनिर्जिताश्च करदीकृता महासामन्ताः तं सिषेविरे। तथा हि,—

भाव, ("पशुर्मृगादिदेवाज्ञे नाऽव्यय पशु दर्शने" इति मेदिनी) तेषां पति न, हरमित्यर्थः। प्रपन्न—आश्रित। खण्डपरशु,—शिव। ("शम्भुरीश पशुपतिः शिव शूली महेश्वर। • • भूतेश खण्डपरशु ॥" इत्यमर)।

(२२३) बहु,—वहन्ति स्म। होमेति।—होमानलज्वालाया—होमकुण्डाग्निशिखाया, ["होमानलज्वाला—" इत्यत्र "होमालवाल—" इति पाठ,—होमाय्य् आलवालम—आलवालाकृतिकुण्डमित्यर्थं तस्मिन] विलीयमाना—द्रवता, बहलाना—बहूनां, गुग्गुलूना गन्धी गर्भे—मध्ये येषा तथाभूता, होमार्थं प्रज्वलदग्नौ विक्षिप्यमाणाना नानाविधाना गन्धद्रव्याणा सौरभोद्भासिता इत्यथ, एतेन वायौ सौरभ्य वर्णितम्। स्नपनेति।—स्नपन—स्नानोपकरण, यत क्षीर—दुग्ध तस्य शीकरक्षोदान्—कणचूर्णानि यद्वा,—शीकरा,—बिन्दव एव, क्षोदा,—चूर्णसदृशा इति यावत्, तान क्षरन्तीति तथोक्ता, एतेन वायौ शैत्य वर्णितम।

(२२४) विल्वेति।—विल्वपल्लवाना—विल्वपत्राणामित्यर्थं दामानि—माल्यानि, तेषा दलानि—निचयान, उद्वहन्तीति तथाविधा, एतेन वायौ मान्द्य दर्शितम्। पुण्यालयेषु—पुण्यस्थानेषु, पूजास्थानेषु इति यावत। ["पुण्यालयेषु" इत्यत्र "पुण्यविषयेषु" इति पाठे,—पवित्रजनपदेषु इत्यथ, "विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च" इति मेदिनी]।

(२२५) शिवेति।—शिवस्य सपर्य्या—पूजा, ("पूजा नमस्याऽपचिति सपर्य्या • •" इत्यमर) तत्समुचितानि—तदुपयोगीनि इत्यर्थं तै, उपायनै,—उपढौकनै, यानि स्वयमानीयन्ते प्रभुप्रीतिकराणि द्रव्याणि तै इत्यर्थं। प्राभृतकै,—सुहृत्प्रेषितैर्द्रव्यै इत्यर्थं। ["प्राभृतकै" इत्यत्र "प्राभृतै" इति पाठेऽपि अभिन्नार्थं एव]। करदीकृता,—करप्रदानार्थम् अधीनीकृता। महासामन्ता,—श्रेष्ठनृपाश्च।

(२२६) कैलासकूटधवलैः (२२७) कनकपत्रलताऽलङ्कृतविषाणकोटिभिः (२२८) महाप्रमाणैः, सन्ध्याबलिवृषैः, सौवर्णैश्च स्नपनकलशैः, अर्घ्यभाजनैश्च, धूपपात्रैश्च, पुष्पपटैश्च, (२२९) मणियष्टिप्रदीपैश्च, ब्रह्मसूत्रैश्च, महार्हमाणिक्यखण्डखचितैश्च मुखकोशैः परितोषम् अस्य मनसि चक्रुः। (२३०) अन्तःपुराणि अपि स्वयम् आरब्धबालेयतण्डुलकण्डनानि, (२३१) देवगृहोपलेपनलोहिततरकरकिसलयानि, (२३२) कुसुमग्रथनव्यग्रसमस्तपरिजनानि तस्य अभिलषितम् अन्ववर्त्तन्त।

---

(२२६) कैलासेति।—कैलासस्य—रजतगिरेः [केलीनां समूहः इति "तस्य समूहः" (४।२।३७ पा०) इति अणि कैलं तेनास्यतेऽत्र इत्यासधातोः 'अकर्तरि च—' (३।३।१९ पा०) इति घञि रूपम्] कूटानि—शृङ्गाणि तद्वत् धवला तैः।

(२२७) कनकेति।—कनकपत्रलताभिः,—स्वर्णनिर्मितपत्रभङ्गैः, अलङ्कृता विषाणकोटयः—शृङ्गाग्राणि येषां तैः।

(२२८) महाप्रमाणैः,—बृहदाकारैः, सन्ध्याबलिवृषैः,—सन्ध्याकालिकपूजार्थवृषभैः। सौवर्णैः,—काञ्चननिर्मितैः, स्नपनकलशैः,—स्नानसाधनकुम्भैः। अर्घ्यभाजनैः,—अर्घ्यपात्रैः। पुष्पपटैः—येषु वसनेषु सूत्रैः पुष्पाणामाकृतयो विरच्यन्ते ते पुष्पपटाः तैः। ['पुष्पपटैः' इत्यत्र "पुष्पपट्टैः" इति पाठोऽपि अविरुद्ध एव]।

(२२९ मणियष्टिप्रदीपाः—ज्वलन्मणिशिखाः सौवर्णस्तम्भाः तैः। ब्रह्मसूत्रैः,—यज्ञोपवीतैः। महार्हेति।—महार्हेण—महामूल्येन माणिक्यखण्डेन—रत्नशकलेन खचितैः,—निबद्धैः, मुखकोशैः,—मुखगुप्त्याः कोशाः तैः, शिवलिङ्गाच्छादनैः। अस्य—पुष्पभूतेः।

(२३०) अन्तःपुराणि—अवरोधवर्गाः। आरब्धेति।—आरब्धानि बालेयानि—बलिः—पूजा तस्मै हितानि, ["छदिरुपधिबलेर्ढञ्" (५।१।१३ पा०) इति ढञि रूपम्] तण्डुलानां कण्डनानि—शोधनविशेषा यैः तथाभूतानि, यद्वा,—बालेयानां तण्डुलानां कण्डनानि यैः तथाभूतानि।

(२३१) देवेति।—देवगृहस्य—शिवमन्दिरस्य, उपलेपनेन—गोमयादिना मार्जनेन, लोहिततराः,—अतिलोहिताः करकिसलयाः येषां तथोक्तानि।

(२३२) कुसुमेति।—कुसुमानां ग्रथने—गुम्फने, अत्र ग्रथनशब्दप्रयोगश्चिन्त्यः,

तथा च,—(२३३) परममाहेश्वरः स भूपालो लोकतः शुश्राव, भुवि भगवन्तम् अपरमिव साक्षात् दक्षमखमथनं दाक्षिणात्यं बहुविधविद्याप्रभावप्रख्यातैः गुणैः शिष्यैरिव अनेकसहस्रसङ्घैः व्याप्तमर्त्यलोकं भैरवाचार्य्यनामानं महाशैवम्। (२३४) उपनयन्ति हि हृदयम् अदृष्टमपि जनं शीलसंवादाः; यतः स राजा श्रवणसमकालमेव तस्मिन् भैरवाचार्य्ये भगवति द्वितीय इव कपर्दिनि दूरगतेऽपि गरीयसीं बबन्ध भक्तिम्, आचकाङ्क्ष च मनोरथैरपि अस्य सर्व्वदा दर्शनम्।

(२३५) अथ कदाचित् पर्य्यस्ते अस्ताचलचुम्बिनि वासरे अन्तःपुरवर्त्तिनं राजानम् उपसृत्य प्रतीहारी विज्ञापितवती,—"देव! द्वारि परिव्राट् आस्ते, कथयति च भैरवाचार्य्यवचनात् देवम् अनुप्राप्तोऽस्मि" इति। राजा तु तत् श्रुत्वा सादरं—"क्व असौ? आनय अत्रैव, प्रवेशय एनम्" इति च अब्रवीत्। तथा च अकरोत् प्रतीहारी। (२३६) न चिरात् च प्रविशन्तं, प्रांशुम्, आजानुलम्बभुजं, भिक्षाक्षाममपि स्थूलास्थिभिः अवयवैः पीवान-

---

ग्रन्थनशब्दस्यैव युक्तत्वात् व्यथा,—आसक्ता समस्ता परिजनाः,—परिवाराः येषां तानि। अन्ववर्त्तत—अन्वसरत्। 'अभिलषितमन्ववर्त्तत' इत्यनेन अन्तःपुरिकाणाम् अस्य चित्तानुवर्त्तनं प्रदर्शितम्।

(२३३) परममाहेश्वरः—महेश्वरस्य परमभक्त इत्यर्थः। भुवि—वसुधायाम्, एतेनास्य पृथिवीस्थस्यापि दुर्लभदर्शनत्वमुक्तम्। दक्षमखमथन—दक्षप्रजापतेः यज्ञविध्वंसिनमित्यर्थः। दाक्षिणात्य—दक्षिणदेशभवम्।

(२३४) उपनयन्ति—उपस्थापयन्ति। शीलसंवादाः,—चारित्रसामञ्जस्यानि चरित्रालोचनं वा। कपर्दिनि—शिवे। गरीयसीं—गुरुतराम्। मनोरथैरपि किं पुनश्चक्षुषा इति भावः। ["सर्व्वदा" इत्यत्र 'सर्व्वथा' इति पाठान्तरम्]।

(२३५) अथेत्यादि।—पर्य्यस्ते—अवसिते। वासरे—दिवसे दिवसनाथे इति भावः। परिव्राट्—सन्न्यासी। अनुप्राप्तः,—समागत इत्यर्थः।

(२३६) "न चिरात्" इत्यस्य "मस्करिणमद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

मिव उपलक्ष्यमाणं, पृथुतमोत्तमाङ्गम्, (२३७) उत्तुङ्गबलि-भङ्गस्थपुटललाटं, (२३८) निर्मांसगण्डकूप, (२३९) मधु-बिन्दुपिङ्गलपरिमण्डलाक्षम्, (२४०) ईषदावक्रघोणम्, (२४१) अतिप्रलम्बैककर्णपाशम्, (२४२) अलाबूबीज-

प्रायम—उन्नतकायमित्यर्थः। आजानुलम्बभुजम्—आजानु—ऊरुपर्वपर्यन्तं लम्बौ—लम्बायमानौ, भुजौ—बाहू यस्य त, ["जानूरुपर्वाऽष्ठीवदस्त्रियाम्" इत्यमर। "आजानुलम्बभुजम्" इत्यत्र "आजानुभुजम्" इति पाठान्तरम्]। भैक्षक्षाम—भिक्षा एव भैक्ष तेन क्षाम—क्षीणम्। पीवानमिव—स्थूलम् इव। ["ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च" (उ० ४ पा० ११४ सू०) इति प्यैधातोः क्वनिपि सम्प्रसारणे रूपम्। "पीवानम" इत्यत्र "पीवरम" इति पाठोऽपि स एवार्थः। "पीन पीव्नी तु स्थूल पीवरे" इत्यमर]। पृथुतमोत्तमाङ्ग—बृहन्मस्तकम्। ["पृथुतमोत्तमाङ्गम्" इत्यत्र 'पृथूत्तमाङ्गम्' इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

(२३७) उत्तुङ्गेति।—उत्तुङ्गा—दीर्घा, बलिभङ्गा यत्र तादृशं स्थपुट—निम्नोन्नत, ललाट—भालदेश यस्य तथोक्तम्।

(२३८) निर्मांसेति।—निर्मांसौ—मांसशून्यौ, अस्थिमयावित्यर्थ, गण्डौ—कपोलौ, कूपाविव यस्य तथोक्तम। ["निर्मांसगण्डकूपम्" इत्यत्र "निर्मांसगण्डकूपकम्" इति पाठेऽपि स एवार्थ। कूप एवेति कूपकम्]।

(२३९) मध्विति।—मधुबिन्दुवत् पिङ्गल परिमण्डल—गोलक ययोः तथाभूते, अक्षिणी—नेत्रे यस्य त, हत्पिङ्गलचक्षमित्यर्थ। ["बहुव्रीहौ—" (५।४।११३ पा०) इत्यादिना षचि रूपसिद्धि]।

(२४०) ईषदिति।—ईषत् आवक्रा घोणा—नासिका यस्य तम्। ("घोणा नासा च नासिका" इत्यमर)।

(२४१) अतीति।—अति—अतिशयेन, प्रलम्ब—लम्बमान एक कर्णपाश—कुत्सितकर्ण इत्यर्थ यस्य तथोक्तम्, अतिशयेन लम्बमानत्वादशोभनदर्शन इति भाव। "पाश केशादिपूर्व्व स्यात तदाढ्ये कर्णपूर्व्वक। सुकर्णे च •॥" इति मेदिनीवचनमनुसृत्य 'कर्णपाश शोभनकर्ण' इति केषाञ्चिद्व्याख्यान न मनोरमम्, अतिलम्बमानस्यैकस्यैव कर्णस्य शोभनदर्शनत्वासम्भवात्।

(२४२) अलाब्विति।—अलाबूबीजवत्—तुम्बीबीज इव, ("तुम्ब्यालाबूरुभे

বিকটোন্নতদন্তপঙক্তি, (২৪৩) তুরগানুকশ্লথাধরলেখ, (২৪৪) লম্বচিবুকায়ততরলপনম (২৪৫) অংসাবলম্বিনা কাষায়েণ যোগপট্টকেন বিরচিতবৈকক্ষক, (২৪৬) হৃদয়মধ্য-নিবদ্ধগ্রন্থিনা চ রাগিণেব খণ্ডশঃ কৃতেন ধাতুরসারুণেন কর্পটেন কৃতোত্তরাসঙ্গ, (২৪৭) পুনরুক্তবালপ্রগ্রহবেষ্টননিশ্চলমূলেন (২৪৮) বদ্ধমৃৎপরিশোধনশস্ত্রত্বক্তিতউনা (২৪৯) কৌপীন

দশনে" ইত্যমরঃ) বিকটা—করালা উন্নতা চ দন্তপঙক্তিঃ—দশনাবলী যস্য তম্।

(২৪৩) তুরগেতি।—তুরগানুকা—অশ্বানুকারিণী ইত্যর্থঃ, শ্লথা—শিথিলা লম্বমানা ইত্যর্থঃ অধরলেখা যস্য তম্।

(২৪৪) লম্বেতি।—লম্বেন চিবুকেন—অধরাধোভাগেন আয়ততরম্ যদ্বা—লম্বং চিবুকং যস্য তথাভূতম্ আয়ততরম্—অতিদীর্ঘং লপনং—মুখং যস্য তথোক্তম্

(২৪৫) অংসাবলম্বিনা—স্কন্ধবিলম্বিনা কাষায়েণ—কষায়রঞ্জিতেন যোগপট্টকেন—উপবীতকাকারেণ যোগসাধনেন পট্টবসনখণ্ডেন ইত্যর্থঃ বিরচিত বৈকক্ষকঃ—তির্যক্ বক্ষোলম্বী হারবিশেষো যেন তম্। ("বৈকক্ষকন্তু তৎ। যৎ তির্যক্ ক্ষিপ্তমুরসি" ইত্যমরঃ)।

(২৪৬) হৃদয়েতি।—হৃদয়স্য—উরসঃ মধ্যে নিবদ্ধঃ—রচিতঃ গ্রন্থিঃ—বন্ধনবিশেষঃ যস্য তথাভূতেন। রাগিণেব—বিষয়ানুরাগিণেব। ধাতুরসারুণেন—গৈরিকরক্তেন ইত্যর্থঃ কর্পটেন—নক্তকেন ছিন্নবস্ত্রেণেত্যর্থঃ ("সমৌ নক্তককর্পটৌ" ইত্যমরঃ) কৃতোত্তরাসঙ্গ—কৃতঃ—বিহিতঃ ধৃতঃ ইত্যর্থঃ উত্তরাসঙ্গঃ—উত্তরীয়ং যেন তথোক্তম্।

(২৪৭) পুনরুক্তেতি।—পুনরুক্তেন—পুনঃ পুনঃ আবর্ত্তিতেন ইত্যর্থঃ বালেন—নূতনেন অশ্ববালাধিকৃতেন বা ইত্যর্থঃ প্রগ্রহেণ—রজ্জ্বা যদ্বেষ্টনং তেন নিশ্চলং—স্থিরং মূলং যস্য তেন।

(২৪৮) বদ্ধেতি।—বদ্ধং—রচিতং ইত্যর্থঃ, মৃদা—মৃত্তিকায়া শিবলিঙ্গানি নির্ম্মাণসাধনানাম্ ইতি ভাবঃ, পরিশোধনায়—পরিমার্জ্জনায় শস্ত্রত্বচা—শস্ত্রবল্কলেন কৃতঃ ইতি শেষঃ তিতউঃ—চালনী যস্য তেন ("চালনী তিতউঃ পুমান্" ইত্যমরঃ)।

(২৪৯) কৌপীনেতি।—কৌপীনেন—চীরখণ্ডেন গুহ্যপ্রদেশাবরণেনেত্যর্থঃ,

सनाथशिखरेण (२५०) खर्जूरपुटसमुद्गकगर्भीकृतभिक्षाकपालकेन (२५१) दारवफलकत्रयविकोणत्रियष्टिनिविष्टकमण्डलुना (२५२) बहिरुपपादितपादुकाऽवस्थानेन (२५३) स्थूलदशासूत्रनियन्त्रितपुस्तिकापूलकेन (२५४) वामकरधृतेन योगभारकेण अध्यासितस्कन्धम्, (२५५) इतरकरगृहीतवेत्रासनं मस्करिणम् अद्राक्षीत्।

("कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरं गुह्यप्रदेशयोः" इति मेदिनी) सनाथं—युक्तं, शिखरम्—अग्रभागः यस्य तेन।

(२५०) खर्जूरेति।—खर्जूरस्य—वृक्षभेदस्य, पुटैः,—छिद्रैः पत्रैरित्यर्थः, रचित इति भावः, समुद्गकः,—सम्पुटकः, पात्रविशेष इत्यर्थः, ('समुद्गकः सम्पुटकः" इत्यमरः) तस्य गर्भीकृतं—गर्भे स्थापितम् इत्यर्थः, भिक्षाकपालकं—भिक्षापात्रमित्यर्थः यस्य तथोक्तेन।

(२५१) दारवेति।—दारुण इदं दारवं—काष्ठमयमित्यर्थः, यत् फलकत्रयं—पट्टकत्रयं तस्मिन् ये त्रयः कोणाः—कोणत्रयं, तेषु याः तिस्रो यष्टयः,—दण्डाः, तासु निविष्टः कमण्डलुर्यस्य तेन।

(२५२) बहिरिति।—बहिः,—बाह्यदेशे, उपपादितं—सम्पादितं, पादुकयोः,—उपानहोः अवस्थानं—स्थापनमित्यर्थः यस्य तेन।

(२५३) स्थूलेति।—स्थूलैः—दृढैः, पीवरैर्वा दशासूत्रैः—वस्त्राञ्चलतन्तुभिः नियन्त्रितः—निबद्धः, पुस्तिकापूलकः—क्षुद्रपुस्तकसमूहः यस्य तेन। ["पुस्तिकापूलकेन" इत्यत्र "पुस्तिकापूलिकेन" इति पाठेऽपि स एवार्थः]।

(२५४) वामकरधृतेन—वामहस्तगृहीतेन *योगभारकेण—योगसाधनद्रव्यसञ्चय*स्थल्या, भाराभारिकया वा अध्यासितः,—सन्निवेशितः स्कन्धः—अंसः यस्य तम्।

(२५५) इतरेति।—इतरेण—दक्षिणेनेत्यर्थः, करेण गृहीतं वेत्रासनं येन तम्; स्थाने स्थाने विश्रामार्थम् इति भावः। मस्करिणं—परिव्राजकम्। ("भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी" इत्यमरः। "मस्कर-मस्करिणौ—" (६।१।१५४ पा०) इति मस्करशब्दस्य सुडिनी निपात्येते इति दीक्षितः। "मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् इति मत्वर्थीयेन इनिना एतत् सिद्धम्", "मय मा कृत मय मा कृत इत्युपक्रम्य शान्तिः काम्यकर्मपरिहारेणैव श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते' इति भाष्यकैयटयोर्विरोधे, मस्करी ज्ञानमस्यास्तीति, मा करणं शीलमस्य इति वा विग्रहः])

क्षितिपतिरपि (२५६) उपगतम् उचितेन च एनम् आदरेण अन्वग्रहीत्; आसीनञ्च पप्रच्छ,—"क्व भैरवाचार्य्य ?" इति। सादरनरपतिवचनमुदितमनास्तु परिव्राट् तम् (२५७) उपनगरे सरस्वतीतटवनावलम्बिनि शून्यायतने स्थितम् आचचक्षे। भूयश्च आबभाषे,—"अर्थयति हि (२५८) महाभागं भगवान् आशीर्वचसा" इत्युक्त्वा च उपनिन्ये योगभारकात् आकृष्य भैरवाचार्य्यप्रहितानि रत्नवन्ति बहलालोकलिप्तान्तःपुटानि पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि।

(२५९) नरपतिस्तु प्रियजनप्रणयभङ्गकातरो दाक्षिण्यम् अनुरुध्यमानो ग्रहणलाघवञ्च लङ्घयितुम् असमर्थो दोलायमानेन मनसा स्थित्वा कथङ्कथमपि अतिसौजन्यनिघ्न तानि जग्राह; जगाद च,—"सर्वफलप्रसवहेतु शिवभक्तिरियं नः,

---

(२५६) उपगतम—उपस्थितम्। उचितेन—अनुरूपेण। एन—मस्करिणम्। त—भैरवाचार्य्यम्।

(२५७) उपनगर—नगरसमीपे। सरस्वतीति।—सरस्वत्या,—तदाख्याया नद्या तटे—तीरदेशे यत वन तदवलम्बिने इति तथोक्ते सरस्वतीतीरस्थवनमध्ये इति भाव। शून्यायतने—शून्यदेवालये इत्यर्थ।

(२५८) महाभाग—भाग्यवन्त महाप्रभाव वा। उपनिन्ये—अर्पितवान्। बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन आलोकेन—उद्योतेन, लिप्तम—उद्भासितम्, अन्तःपुट—मध्यभाग येषा वा तानि रत्नवन्ति—माणिक्यखचितानि, राजतानि—रौप्यमयानि पुण्डरीकाणि—पद्मानि।

(२५९) नरपतिरित्यादि। प्रियेति।—प्रियजनस्य—प्रीतिभाजनस्य, भैरवाचार्य्यस्येत्यर्थ प्रणयभङ्ग—अग्रहणे प्रार्थनाभङ्ग तेन कातर,—कथ तादृशस्य प्रणयभङ्ग करोमि ? इति व्याकुल इत्यर्थ। दाक्षिण्यम्—औदार्य्यम् अनुरुध्यमान,—अनुसरन् ग्रहणलाघव—ग्रहणे लाघव—लघुताम्, दत्तवस्तुग्रहण स्वय धनात् जिघृक्षुणा मया लज्जाकरत्वादिति भाव, लङ्घयितुम—अतिक्रमितु स्वीकर्त्तुमिति भाव। दोलायमानेन—किंकर्त्तव्यविमूढतया गृह्णामि न वेति संशयितेनेत्यर्थ। कथं कथमपि—अतिकष्टेनेत्यर्थ। अतिसौजन्यनिघ्न,—अतिसौजन्यवशवद। न,—

यया मनोरथदुर्लभानि फलन्ति फलानि, यया च अस्मासु प्रीयते भगवान् भुवनगुरुर्भैरवाचार्य्यः। श्वो द्रष्टास्मि भगवन्तम्" इत्युक्त्वा च मस्करिणं व्यसर्जयत्; अनया च वार्त्तया परां मुदम् अवाप।

(२६०) अपरेद्युश्च प्रातरेव उत्थाय वाजिनम् अधिरुह्य, (२६१) समुच्छ्रितश्वेतातपत्रः (२६२) समुद्धूयमानधवलचामरयुगलः कतिपयैरेव राजपुत्रैः परिवृतो भैरवाचार्य्यं सवितारमिव शशी द्रष्टुं प्रतस्थे। गत्वा च किञ्चित् अन्तरं (२६३) तदीयमेव अभिमुखम् आपतन्तम् अन्यतमं शिष्यम् अद्राक्षीत्; अप्राक्षीच्च,—"क्व भगवान् आस्ते?" इति।

अस्माकम्। यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः। ["न, यया मनोरथ—" इत्यत्र "न मनोरथ—" इति पाठान्तरम्]। मनोरथदुर्लभानि—मनोरथेनापि दुर्लभानि—दुष्प्रापाणि। फलन्ति—प्रसवन्ति, भवन्ति इत्यर्थः। यया—शिवभक्त्या इत्यर्थः। ["यया च" इत्यत्र "येनैवम्" इति पाठे,—येन—फलेनेत्यर्थः] श्वः—परदिने। द्रष्टास्मि—अवलोकितास्मि, [दृशधातोर्लुटि उत्तमपुरुषैकवचनस्य रूपमिदम्]। वार्त्तया—वृत्तान्तेन, भैरवाचार्य्यप्रसादरूपयेति भावः।

(२६०) अपरेद्युरित्यादि।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, ["सद्यःपरुत्-परार्य्यैषम—" (५।३।२२ पा०) इति निपातनात् सिद्धम्] वाजिनम्—अश्वम्।

(२६१) समुच्छ्रितेति।—समुच्छ्रित—समुन्नत, समुद्गत वा, श्वेत—शुभ्रम्, आतपत्रम्—छत्रं यस्य तथाभूतः।

(२६२) समुद्धूयमानेति।—समुद्धूयमान—सवीज्यमान, धवलं—श्वेत, चामरयुगलं यस्य तथोक्तः। सवितारमिव—सूर्य्यमिव। शशी—चन्द्रः। "सवितारमिव शशी" इत्यनेन भैरवाचार्य्यस्य अतीव तेजस्वित्वं राज्ञश्च लोकरञ्जकत्वं ख्यापितम्। किञ्च, शशी यथा सूर्य्यप्रभयैव पुष्टः प्रभान्वितो जायते, राजाऽपि तथा भैरवाचार्य्यप्रसादेन बहुधनं लब्ध्वा प्रभाववान् सञ्जातः।

(२६३) तदीयमेव—भैरवाचार्य्यसम्बन्धिनमेवेत्यर्थः। अभिमुखं—सम्मुखम्। आपतन्तम्—आगच्छन्तम्। अन्यतमम्—अपरम्। शिष्यम्—अन्तेवासिनम्। अद्राक्षीत्—ददर्श, [दृशेर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनरूपम्]।

सोऽकथयत्,—"अस्य (२६४) जीर्णमातृगृहस्य उत्तरेण बिल्व-वाटिकाम् अध्यास्ते" इति। गत्वा च तं प्रदेशम् (२६५) अव-ततार तुरङ्गमात्, प्रविवेश च बिल्ववाटिकाम्।

(२६६) अथ महतः कार्पटिकवृन्दस्य मध्ये प्रातरेव स्नातं, (२६७) दत्ताष्टपुष्पिकम्, अनुष्ठिताग्निकार्य्यं, (२६८) कृतभस्मचय-परिहारपरिकरे (२६९) हरितगोमयोपलिप्तस्थण्डिलविनिते

(२६४) जीर्णमातृगृहस्य—पुरातनदेवीमन्दिरस्येत्यर्थः, ["एनपा द्वितीया" (२।३।३१ पा०) इति एनपेति योगविभागात् षष्ठी] उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। बिल्ववाटिका—बिल्ववृक्षशोभितवाटीमित्यर्थः।

(२६५) अवततार—अवरुरोह। ["अवततार तुरङ्गमात्" इत्यत्र "अवततार" इति मात्रपाठो दृश्यते क्वचित्]।

(२६६) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "भैरवाचार्यं ददर्श" इत्युत्तरेणान्वयः। कार्पटिकवृन्दस्य—कर्पटं—चीरवस्त्रं परिदधति इति कार्पटिकाः,—कौपीनधारिणः, तेषां वृन्दस्य—समूहस्य, कृतिसमूहस्य इत्यर्थः।

(२६७) दत्ताष्टपुष्पिकं—दत्ता, इष्टदेवायेति भावः, अष्टौ पुष्पिकाः,—पद्मादयः येन तम्, यद्वा,—अष्टौ पुष्पाण्येव अष्टपुष्पिका, अष्टानां पुष्पिकाणां समाहारः इति अष्टपुष्पिकं समाहारद्विगुसमासाश्रयणादध्यवसेयम्, तत्र पुष्पप्रभृति गन्धप्रधानं पार्थिवम्, अर्घ्यस्नानादिकं रसप्रधानमाप्यं, प्रदीपाभरणप्रभादिरूपप्रधानं तैजसम्, अनुलेपनप्रभृति-स्पर्शप्रधानं वायवीयं, सुषिरातोद्यगीतादिकं शब्दप्रधान-माकाशीयम्, अनुध्यानं मानसम्, अस्मि सर्वं दैवेश्वर इति निश्चयो बौद्धम्, अहमेवेश्वर इत्याहङ्कारिकम्, अथवा,—आसनवर्गप्रभृतिषु अष्टसु प्रत्येकमष्टपुष्पिका। अनु-ष्ठिताग्निकार्य्यं—कृतहोमविधानम्।

(२६८) कृतेति।—कृतः भस्मचयपरिहारस्य—भूतिसमूहसम्मार्जनस्य, परि-करः,—प्रक्रिया यस्य तस्मिन् भस्मराशिरहिते इति भावः। ["कृतभस्मचय—" इत्यत्र "कृतभस्मरेखा—" इति पाठे—कृतः भस्मरेखायाः,—भस्मबिन्दोरपि, परिहारस्य परिकरो यस्य, यद्वा,—कृतः भस्मना रेखायाः,—दण्डाकारचिह्नविशेषस्य, परिहारः,—त्यागः, विन्यास इत्यर्थः, त्यागवस्थापनस्य सीमानिर्देशार्थमिति भावः, तस्य परिकरः यस्य तस्मिन्]।

(२६९) हरितेति।—हरितेन—श्यामलेन, सरसेनेति भावः, गोमयेन

व्याघ्रचर्मणि उपविष्टं, (२७०) कृष्णकम्बलप्रावरणनिभेन (२७१) असुरविवरप्रवेशाशङ्कया पातालान्धकारावासमिव अभ्यस्यन्तम्, उन्मिषता विद्युत्कपिलेन आत्मतेजसा (२७२) महामांसविक्रयक्रीतेन मनःशिलापङ्केनेव शिष्यलोकं लिम्पन्तं, (२७३) जटीकृतैकदेशलम्बमानरुद्राक्षशङ्खगुटिकेन ऊर्द्ध्वबद्धेन शिखापाशेन बध्नन्तमिव (२७४) विद्याऽवलेपदुर्विदग्धान् उपरि

उपविष्टं—सृष्टं, शोभितम् इति भावः, क्षितितले—भूतले, तस्मिन् वितते—विस्तृते तस्मिन्।

(२७०) कृष्णकम्बलेति।—कृष्णवर्णं कम्बलम् एव प्रावरणं—गात्राच्छादनं, तस्य निभः,—छलं तदेव निभः,—छद्म वा तेन। ("निभस्तु कथितो व्याजे पश्चिम सदृशे त्रिषु" इति मेदिनी)।

(२७१) असुरेति।—असुरविवरं—पातालं, तस्मिन् प्रवेशः, तस्य आशङ्का—वितर्कः, सम्भावना इत्यर्थः तया। पातालेति।—पाताले यः अन्धकारः, तत्र आवासं—स्थितिमित्यर्थः। अभ्यस्यन्तम्—शिक्षमाणम्। उन्मिषता—स्फुरता, विद्युत्कपिलेन—तडित्पिङ्गलेन, आत्मतेजसा—निजज्योतिषा।

(२७२) महामांसेति।—महामांसं—नरमांसं, तस्य विक्रयः,—विक्रयलब्धं धनम् इत्यर्थः, तेन क्रीतं तेन, यद्वा—विक्रयः,—विनिमयः, तेन क्रीतं तेन। मनःशिलापङ्केन—मनःशिला—उपधातुविशेषः, तस्याः पङ्कः,—कर्दमः, घृष्टमनःशिलायाः घनद्रव इत्यर्थः तेन। शिष्यलोकम्—अन्तेवासिजनम्।

(२७३) जटीति।—अजटा जटा सम्पाद्यमाना कृता जटीकृतः, एकदेशः—एकांशः, तस्मिन् लम्बमाना रुद्राक्षाः,—जपमाल्यवीजानि, शङ्खगुटिका—शङ्खनिर्मितगुटिकाश्च, जपसाधना इति भावः, यद्वा,—रुद्राक्षस्य शङ्खगुटिका यस्मिन् तथोक्तेन, यद्वा,—शङ्खगुटिका,—शङ्खः,—ललाटास्थि, ("शङ्खो निधौ ललाटास्थ्नि" इत्यमरः) तन्मयी गुटिका, सैषा ललाटास्थ्ना जपमाला कुत्रचित् इति व्यवहारः। ऊर्द्ध्वबद्धेन—मूर्द्धन्य संयमितेन शिखापाशेन—शिखाकलापेन। ["प्रशस्ता शिखा शिखापाशः" इति केनचित् व्याख्यातं तन्न समीचीनं, "पाशः कुन्तलाद्याम्" इति श्रीहर्षवैयाकरणेन कुन्तलार्थे एव पाशशब्दस्य विधानात्]।

(२७४) विद्येति।—विद्यया दीप्तज्ञानेन,—अहङ्कारः, तेन दुर्विदग्धाः,

मत्सरतः सिद्धान्, (२७५) धवलकतिपयशिरोरुहेण शिरसा पञ्चपञ्चाशतं वर्षाण्यतिक्रामन्तं, (२७६) खालित्यचीयमानशङ्खलोमलेखं, (२७७) लोमशकर्णशष्कुलीप्रदेशं, पृथुललाटतटं, तिरश्चा भस्मललाटिकया बहुशः (२७८) शिरोऽर्पितदग्धगुग्गुलुसन्तापस्फुटितकपालास्थिपाण्डुराजिशङ्कामिव जनयन्तं, (२७९) सहजललाटवलिभङ्गसङ्कोचितकूर्चभागं, बभ्रुभासं,

---

—दुर्विनीतान्। उपरि—आकाशे इत्यर्थः। मत्सरतः,—ईर्ष्यातः, सिद्धान्—देवयोनिविशेषान्।

(२७५) धवलेति।—धवलाः,—श्वेताः, कतिपये शिरोरुहाः,—केशाः यस्मिन् तथोक्तेन, शिरसा—मस्तकेन, ["शिरसा" इत्यत्र "वयसा" इति पाठे,—वयसा—जीवनकालेन, जरयेति भावः।

(२७६) खालित्येति।—खलतिः,—खल्वाटः, तस्य भावः खालित्यम्—इन्द्रलुप्तमित्यर्थः, तेन चीयमाना शङ्खस्य—ललाटास्थ्नः, लोमलेखा—केशनिचयः यस्य तथोक्तम्।

(२७७) लोमशेति।—लोमशः,—लोमाकीर्णः, ["लोमादि—" (५।२।१०० पा०) इत्यादिना शप्रत्यये रूपम्] कर्णशष्कुली—कर्णकुहरं, तस्याः प्रदेशः,—एकदेशः यस्य तम्। पृथुललाटतटं—प्रशस्तभालदेशम्। तिरश्चा—तिर्य्यग्वर्त्तिन्या, भस्मललाटिकया—भस्मकल्पित ललाटभूषणेन, भस्मत्रिपुण्ड्रकेण इत्यर्थः।

(२७८) शिर इति।—शिरसि ऊढं शिरोढं, [निपातनात् सकारलोपः] तस्मिन् धृतानां दग्धानां गुग्गुलूनां—गन्धद्रव्यभेदानां सन्तापेन—ऊष्मणा, स्फुटितानि—विदीर्णानि, यानि कपालास्थीनि—कपालान्येव अस्थीनि, मस्तकास्थीनि इत्यर्थः, ("कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थि स्यात् घटादेः शकले व्रजे" इति मेदिनी) तेषां पाण्डुरा—धवला, राजिः,—श्रावलिः, तस्याः शङ्का ताम् इव।

(२७९) सहजेति।—सहजः—स्वाभाविकः, ललाटे यः वलिभङ्गः,—तरङ्गितचर्म्मरेखाविशेषः, तेन सङ्कोचितः,—ह्रस्वतां प्रापितः इत्यर्थः, कूर्चभागः,—भ्रूमध्यदेशः यस्य तथोक्तम्। ["कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यम्" इत्यमरः। "कूर्चभागम्" इत्यत्र "कूर्चभागाम्" इति पाठे,—सङ्कोचितः कूर्चभागः यस्याः यत्र वा ताम्, अस्मिंस्तु पक्षे,—"भूलेखाम्" इत्यस्य विशेषणमेतत्]। बभ्रुभासं—पिङ्गलकान्तिम्।

(२८०) भ्रूसङ्गत्या निरन्तराम् आयामिनीम् एकामिव भ्रूलेखां बिभ्राणम्, ईषत्काचरकनीनिकेन (२८१) रक्तापाङ्गेन निर्गतांशुप्रतानेन मध्यधवलभासा इन्द्रायुधेनेव अतिदीर्घेण लोचनयुगलेन परितो महामण्डलमिव अनेकवर्णरागम् आलिखन्तं, (२८२) सितपीतलोहितपताकावलीशबलं, शिवबलिमिव दिक्षु विक्षिपन्तं, (२८३) तार्क्ष्यतुण्डकोटिकुटिलाग्रघोणं, (२८४) दूरविदीर्णसृक्कसङ्क्षिप्तकपोलं, किञ्चित् दन्तुरतया सदा हृदयसन्निहितहरमौलिचन्द्रातपेनेव निर्गच्छता दन्ता-

---

(२८०) भ्रूसङ्गत्येति।—भ्रुवोः सङ्गतिः,—सम्मेलनं तया, निरन्तराम्—अविच्छिन्नाम्, आयामिनीम्—आयताम्। भ्रूलेखा—भ्रुवो रेखाम्। ईषदिति।—ईषत् काचरा—पीतवर्णा, कनीनिका—मध्यतारा यस्य तेन। ["ईषत्काचर—" इत्यत्र "ईषत्काचकाचर—" इति पाठे,—ईषत् काचेन—नेत्ररोगविशेषेण काचरा इत्यर्थः]।

(२८१) रक्तापाङ्गेन—शोणप्रान्तदेशेन। निर्गतेति।—निर्गता अंशूनाम्—किरणानां, प्रतानाः,—प्रसरा यस्मात् तेन। ["रक्तापाङ्गेन निर्गतांशुप्रतानेन" इत्यत्र "रक्तापाङ्गनिर्गतांशुप्रतानेन" इति समस्तपाठे,—रक्तात्—रक्तवर्णात् अपाङ्गात्—प्रान्तदेशात्, निर्गता अंशुप्रताना यस्य तेन]। मध्येति।—मध्ये धवला भा—प्रभा यस्य तेन। इन्द्रायुधेनेव—शक्रधनुषा इव। अतिदीर्घेण—आकर्णविस्तृतेनेति भावः। परितः,—समन्तात् महामण्डलं—सर्वतोभद्रादिरूपं यन्त्रमित्यर्थः। अनेकेति।—अनेकैः,—विविधैः, वर्णैः रागः,—रञ्जनं यत्र तम्।

(२८२) सितेति।—सिता,—श्वेता, पीता,—हरिद्राभा, लोहिता,—रक्ताश्च या पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासाम् आवल्या,—श्रेण्या, ताभिः शबलं—विविधवर्णरञ्जितमित्यर्थः, नेत्रयुगलस्य प्रागुक्तविविधवर्णशालित्वात् इति भावः। शिवबलिं—शिवपूजाविधिम्।

(२८३) तार्क्ष्येति।—तार्क्ष्यः,—गरुडः, ("गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यः" इत्यमरः) तस्य तुण्डकोटिः,—मुखाग्रम्, चञ्चुरग्रम् इत्यर्थः, तद्वत् कुटिलम्—उन्नतपृष्ठमित्यर्थः, अग्रघोणा—घोणा—नासिका, तस्या अग्रं यस्य तथोक्तम्।

(२८४) दूरेति।—दूरम्—अत्यन्तं, विदीर्णाभ्याम्—विस्तृताभ्यां सृक्कभ्याम्—ओष्ठप्रान्ताभ्याम्, ("प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी" इत्यमरः) सङ्क्षिप्तौ—सङ्कोचितौ, कपोलौ

लोकेन धवलयन्तं दिशां चक्रवालं, (२८५) जिह्वाग्रस्थितसर्वशैव-संहिताऽतिभारेणेव मनाक् प्रलम्बितोष्ठं, (२८६) प्रलम्बश्रवण-पालिप्रेङ्खिताभ्यां स्फाटिककुण्डलाभ्यां शुक्र-बृहस्पतिभ्यामिव सुरासुरविजयविद्यासिद्धिश्रद्धया अनुबध्यमानं, (२८७) बहु-विविधौषधिमन्त्रसूत्रपङ्क्तिना सलोहवलयेन एकप्रकोष्ठेन शङ्खखण्डं (२८८) पूष्णो दन्तमिव भगवता भवेन भग्नं भक्त्या

—गण्डौ यस्य तम्। किञ्चिदुन्नततया—ईषदुन्नतदन्तत्वेन सदा हृदये सन्निहितस्य—अवस्थितस्य, हरस्य मौलौ—शिरसि, यः चन्द्रः, तस्य आतपः,—आलोकः तेन इव। निर्गच्छता—बहिर्निःसरता, दन्तालोकेन—दशनप्रभया, दिशां चक्रवालं—मण्डलं, ["चक्रवालम्" इत्यत्र "जालजम्" इति पाठे,—समूहमित्यर्थः] धवलयन्तं—श्वेतयन्तम्।

(२८५) जिह्वेति।—जिह्वायाः,—रसनायाः, ['शेव यह्व जिह्वा ग्रीवाऽप्वा-मीवाः" (उ० १ पा० १५४ सू०) इति लिहधातोर्वनप्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] अग्रे स्थिता याः सर्वाः शैवसंहिताः—शिवचरितगाथाः, तासाम् अतिभारेणेव मनाक्—ईषत्, प्रलम्बितः ओष्ठः यस्य तथोक्तम्।

(२८६) प्रलम्बेति।—प्रलम्बयोः,—प्रकर्षेण लम्बमानयोः, श्रवणपाल्योः,—कर्णलतिकयोः, प्रेङ्खिते—आन्दोलिते ताभ्याम्। स्फाटिककुण्डलाभ्याम्—स्फटिकमणि-निर्मितकर्णभूषणाभ्याम्। शुक्रबृहस्पतिभ्याम्—भार्गवजीवाभ्याम् इव सुरेति।—सुराणां—देवानां शुक्रेणेति भावः असुराणां—दैत्यानां, बृहस्पतिनेति भावः, विजयार्थं—पराजयार्थं विजयसाधनीभूता या विद्या—मन्त्रादिरूपा इत्यर्थः, तस्याः सिद्धिः,—साधनं, प्राप्तीच्छा इति यावत् तस्यां या श्रद्धा—आदरः तया। अनुबध्य-मानम्—अनुगम्यमानम्।

(२८७) बह्विति।—बह्वी विविधानाम् औषधीनां मन्त्राणाञ्च सूत्रपङ्क्तिः यस्मिन् तथोक्तेन सलोहवलयेन—लौहवलयालङ्कृतेन, एकप्रकोष्ठेन—एकेन कूर्पर-मणिबन्धयोः अन्तरदेशेन, ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी)। शङ्खखण्डं—कम्बुशकलम्।

(२८८) पूष्णः,—पूषानामदेवविशेषस्य। दन्तमिव—रदम इव। भवेन—हरेण। भग्नं—खण्डितम्। भक्त्या—श्रद्धाविशेषेणेत्यर्थः, हरकरस्पर्शेन दन्तस्य पवित्रत्वात् तत्र भक्तिर्बोध्या। पुरा दक्षस्य प्रजापतेः यज्ञे हरनिन्दाप्रसङ्गे पूषा जहास, तत

भूषणीकृतं कलयन्तम्, (२-८) अखिलरसकूपोदञ्चनघटी-यन्त्रमालाम् इव रुद्राक्षमालां दक्षिणेन पाणिना भ्रमयन्तम्, उरसि दोलायमानेन आपिङ्गलाग्रेण कूर्चकलापेन सम्मार्ज्ज-यन्तमिव अन्तर्गतं निजरजोनिकरम्, (२८०) अतिनिविड-नीललोममण्डलनिचितञ्च ध्यानलक्ष्येन ज्योतिषा दग्धमिव हृदयदेशं दधानम्, (२८१) ईषत्प्रशिथिलवलिवलयवध्यमान-तुन्दम्, (२८२) उपचीयमानस्फिङ्मांसपिण्डकं, (२८३) पाण्डुर-पवित्रचौमावृतकौपीनं, (२८४) सावष्टम्भपर्य्यङ्कबन्ध-

अतिकुपिता इव तस्य दन्तपाटी चपेटप्रहारेण वभञ्जेति पुराणवार्त्ता। कलयन्त—धारयन्तम्।

(२८९) अखिलेति।—अखिलस्य—समग्रस्य, रसस्य—जलस्य, अनुरागस्य च इव प्रति इति भाव, कूपात्—जलाधारविशेषात् संसारकूपाच्चेति भाव, उदञ्चनाय—उद्धरणाय, घटीयन्त्रमालाम् इव—घटीयन्त्रश्रेणिम् इव, कूपात् जलोद्धरणार्थं घटीयन्त्र आप्यते इति लोकव्यवहार। उरसि—वक्षसि। आपिङ्गलाग्रेण—ईषत्कपिशाग्रेण, कूर्चकलापेन—श्मश्रुनिचयेन इत्यर्थ, कलाप ग्रहण सम्मार्ज्जनौसाम्यार्थम। सम्मार्ज्जयन्त—संशोधयन्तम। अन्तर्गत—हृदिस्थमित्यर्थ। निजरजोनिकर—स्व रजोगुणविकार, धूलिसञ्चयञ्च।

(२८०) अतीति।—अतिनिविडेन—अतिघनेन, नीलेन—कृष्णेन, लोममण्डलेन—रोमनिवहेन, निचित—व्याप्तम। ["निचितम" इत्यत्र "विचितम्" इति पाठेऽपि स एवार्थ]। ज्योतिषा अन्तर्ज्योतिषा, ध्यानरूपेणेति भाव।

(२८१) ईषदिति।—ईषत प्रशिथिलेन—प्रश्लथेन, वलिवलयेन—वलिवलयेण इत्यर्थं, बध्यमान—वेष्ट्यमान, तुन्दम्—उदर यस्य तथोक्तम्। ("पिचिण्डकुक्षि जठरोदर तुन्दम्" इत्यमर)।

(२८२) उपचीयमानेति।—उपचीयमानम—आप्याय्यमान, स्फिचौ,—नितम्बयो, ("स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथौ" इत्यमर। कटिप्रोथौ—कट्याः नितम्बस्थ-मांसपिण्डयो) मांसपिण्डक यस्य तम्।

(२८३) पाण्डुरेति।—पाण्डुरेण—धवलेन, पवित्रेण—विशुद्धेन चौमेण—पट्टवसनेन, आवृतम्—आच्छादित, कौपीनम—अन्तर्वस्त्र यस्य तथाभूतम।

(२८४) सावष्टम्भेति।—सावष्टम्भ—सगर्व, सवेगम् इत्यर्थ, सदृढम् इति

मण्डलितेन अमृतफेनश्वेतरुचा योगपट्टकेन वासुकिना इव (२९५) अप्रतिहतानेकमन्त्रप्रभावाविर्भूतेन प्रदक्षिणीक्रियमाणम्, (२९६) अरुणतामरससुकुमारतलस्य पादयुगलस्य निर्मलैः नखमयूखजालकैः जर्ज्जरयन्तमिव (२९७) महानिधानोद्धरणरसेन रसातलं, (२९८) तोयक्षालितशुचिना धौतपादुकायुगलेन हंसमिथुनेन इव (२९९) भागीरथीतीर्थयात्रापरिचयागतेन (३००) आमुच्यमानचरणान्तिकं, (३०१) शिखरनिखातकुब्जकालायसकण्टकेन वैणवेन

यावत, य पर्य्यङ्कबन्ध,—आसनविशेष, तेन मण्डलित—वलयीकृतं तेन। अमृतेति।—अमृतस्य फेनवत्, अन्यत्र —अमृतस्य—समुद्रमथनोद्भूतस्य इति भाव, फेनै, श्वेता—शुभ्रा, रुक्—कान्ति यस्य तेन, योगपट्टकेन—प्रागुक्तेन योगिधार्य्यपट्टसूत्रविशेषेण।

(२९५) अप्रतिहतेति।—अप्रतिहताना—प्रतिरोद्धुम अशक्तानाम, अमोघानामित्यर्थं अनेकेषा मन्त्राणा प्रभावेण - सामर्थ्येन आविर्भूत —उपस्थित, वशीकृत इति भाव तेन। प्रदक्षिणीक्रियमाण—समन्तात वेष्ट्यमानम इत्यर्थं।

(२९६) अरुणेति।—अरुण—रक्त, यत तामरस - पद्म, तद्वत सुकुमार—सुकोमल तल यस्य तथाभूतस्य। जर्जरयन्तम इव—विदारयन्तमिव।

(२९७) महानिधानेति।—महानिधानस्य—महती निधे, महार्घरत्नविशेषस्य इत्यर्थं उद्धरणम—उत्तोलन, तस्मिन यो रस,—राग तेन। रसातल—पातालम्।

(२९८) तोयेति।—तोयेन—जलेन क्षालित—धौतम अत एव शुचि—पवित्र तेन, अन्यत्र,—तोये क्षालित—सर्व्वदा जलेऽवस्थानात धौतमित्यर्थ, अत एव शुचि—शुभ्रं तेन।

(२९९) भागीरथीति।—भागीरथी—गङ्गा एव, ["तेन निर्वृत्तम" (४।२।६८ पा०) इत्यपि "टिड्ढाणञ—" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीप्रि रूपम्] तीर्थं—पुण्यक्षेत्र, तस्मिन यात्रा—गमन, तत्र य परिचय,—सङ्गति, तेन आगत तेन।

(३००) आमुच्यमानेति।—आमुच्यमान - धैर्य्यमान, चरणान्तिक—चरणसन्निधि यस्य तथोक्तम।

(३०१) शिखरेति।—शिखरे—शृङ्गे अग्रे वा, निखात,—प्रोथित, कुब्ज,—कुञ्चित इत्यर्थं, कालायसकण्टक,—कृष्णलौहकण्टक यस्य तेन, [एतेन विशाखिका-

विशाखिकादण्डेन (३०२) सर्वविद्यासिद्धिविघ्नविनायकापनयनाङ्कुशेन इव सततपार्श्ववर्तिना विराजमानम्, अबहुभाषिणं, मन्दहासिनं, सर्वोपकारिणं, कुमारब्रह्मचारिणम्, अतितपस्विनं, महामनस्विनं, (३०३) क्षमक्रोधम्, अकृशानुरोधं, महानगरमिव (३०४) अदीनप्रकृतिशोभितं, मेरुमिव (३०५) कल्पतरुपल्लवराशिसुकुमारच्छायं, कैलासमिव (३०६) पशुपतिचरणरजःपवित्रितशिरसं, शिवलोकमिव (३०७) माहेश्वरगणानुयातं, जलनिधिमिव

दण्डस्य अङ्कुशसाम्यं प्रदर्शितम्] वैणवेन—वेणुः—वंशदण्डः, तस्यायं वैणवः, —वेणुनिर्मित इत्यर्थः तेन विशाखिकादण्डेन—खण्डितलगुडेनेत्यर्थः।

(३०२) सर्वेति।—सर्वासां विद्यानां सिद्धौ विघ्नः—अन्तरायः यो विनायकः, —विघ्नराजः, तस्य अपनयनाय—अपसारणाय अङ्कुशः—अस्त्रविशेषः तेन इव। सर्वोपकारिणं—सर्वेषाम् उपकारपरायणम्। कुमारब्रह्मचारिणं—नैष्ठिकब्रह्मचारिणम् इत्यर्थः। महामनस्विनं—प्रशस्तचित्तम्।

(३०३) क्षमक्रोधम्—अल्पक्रोधं प्रायेण क्रोधवर्जितम् इत्यर्थः। अकृशानुरोधम्—अकृशः—अल्पः अनुरोधः—अनुवर्तनं, चित्ताराधनम् इत्यर्थः यस्य तथोक्तं, महजनसमादृतमिति यावत्।

(३०४) अदीनेति।—अदीना—दैन्यवर्जिता या प्रकृतिः—स्वभावः तया शोभितं तम् उदारप्रकृतिमित्यर्थः, अन्यत्र—अदीनाभिः—दारिद्र्यविहीनाभिः, प्रकृतिभिः—प्रजाभिः प्रधानपुरुषैः वा शोभितम्।

(३०५) कल्पेति।—कल्पतरूणां—कल्पवृक्षाणां पल्लवराशयः—किसलयनिचयाः तद्वत् सैव सुकुमारा—सुकोमला सुखप्रदा च छाया—कान्तिः अनातपश्च यस्य तथोक्तं तम्। ("छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः" इत्यमरः)।

(३०६) पशुपतीति।—पशुपतेः—हरस्य चरणरजोभिः पवित्रितं—पावितं, शिरः—मस्तकम्, अन्यत्र—पवित्रितानि शिरांसि—शृङ्गाणि यस्य तथोक्तं तम्।

(३०७) माहेश्वरेति।

(३०८) अनेकनदनदीसहस्रप्रक्षालितशरीरं, जाह्नवीप्रवाहमिव (३०९) बहुपुण्यतीर्थस्थानशुचिं, धाम धर्मस्य, तीर्थं तथ्यस्य, कोशं कुशलस्य पत्तनं पूततायाः, (३१०) शालां शीलस्य, क्षेत्रं क्षमायाः, शालेयं शालीनतायाः, स्थानं स्थितेः, आधारं धृतेः, आकरं करुणायाः, निकेतनं कौतुकस्य, आरामं रामणीयकस्य, प्रासादं प्रसादस्य, आगारं गौरवस्य, समाजं सौजन्यस्य, सम्भवं सद्भावस्य, कालं कलेः, भगवन्तं साक्षात् इव विरूपाक्षं भैरवाचार्यं ददर्श ।

["साऽस्य—" (४।२।२४ पा०) इत्यादिना अणि रूपम्] तेषां गणाः—समूहाः, अथवा,—महेश्वरस्य इमे माहेश्वराः, ["तस्येदम्" (४।३।१२० पा०) इत्यणि रूपम्] ते गणाः,—प्रमथवर्गाः, ("गणः प्रमथसङ्घौघे" इति मेदिनी) तैः अनुयातः,—अनुगतः तम् ।

(३०८) अनेकेति ।—अनेकेषु नदनदीनां सहस्रेषु प्रक्षालितम्—स्नातम् इत्यर्थः, शरीरं यस्य, अन्यत्र,—अनेकैर्नदनदीसहस्रैः प्रक्षालितं शरीरं यस्य तथोक्तं तम्, सर्वासामेव नदनदीनां सागरे सङ्गतत्वादिति भावः ।

(३०९) बह्विति ।—बहुषु पुण्येषु तीर्थेषु—हरिद्वारादिपवित्रक्षेत्रेषु इत्यर्थः, स्थानेन—स्थित्या, शुचिः,—पवित्रः तम् । विशेषणमिदम् उभयत्रापि तुल्यार्थकम् । धाम—आश्रयम् । तीर्थं—क्षेत्रम् । तथ्यस्य—सत्यस्य । कोशं—भाण्डागारम् । कुशलस्य—मङ्गलस्य । पत्तनं—नगरम् । पूततायाः,—पवित्रतायाः ।

(३१०) शालां—गृहम् । शीलस्य—सुचरितस्य । क्षेत्रं—भूमिम् । क्षमायाः,—क्षान्तेः । शालेयं—शाला एव शालेयं—गृहम् इत्यर्थः । शालीनतायाः,—विनयितायाः । स्थितेः,—मर्यादायाः शिष्टाचारस्य इत्यर्थः । स्थानम्—आवासम् । धृतेः,—धैर्यस्य । आधारम्—आश्रयम् । आकरम्—उत्पत्तिस्थानम् । निकेतनम्—आलयम् । कौतुकस्य—कौतूहलस्य, तद्दर्शनाय सर्वेषामेव कौतूहलान्युत्पद्यन्ते इति भावः । आरामम्—उपवनम् । रामणीयकस्य—रमणीयतायाः । प्रासादं—हर्म्यम् । प्रसादस्य—प्रसन्नतायाः । समाजं—गोष्ठीम् । सौजन्यस्य—सुजनतायाः, सद्व्यवहारस्य वा । सम्भवम्—उत्पत्तिस्थानम् । सद्भावस्य—साध्वभिप्रायस्य । कालम्—अन्तकम् । कलेः,—कलियुगस्य । विरूपाक्षं—त्रिलोचनम् ।

(२११) भैरवाचार्य्यस्तु दूरात् एव राजानं दृष्ट्वा शशिनमिव जलनिधिः चचाल। प्रथमतरोत्थितशिष्यलोकश्च उत्थाय प्रत्युज्जगाम; समर्पितश्रीफलोपायनश्च (२१२) जह्नुकर्ण समुद्गीर्य्यमाणगङ्गाप्रवाहह्रादगम्भीरया गिरा स्वस्तिशब्दम् अकरोत्।

नरपतिरपि (२१३) प्रीतिविस्तार्य्यमाणधवलिम्ना चक्षुषा प्रत्यर्पयन्निव बहुतराणि पुण्डरीकवनानि,

(२१४) ललाटपट्टपर्य्यस्तेन च उदंशुना शिखामणिना महेश्वर-प्रसादमिव तृतीयनयनोद्गमेन प्रकाशयन्, (२१५) आवर्जितकर्ण-पल्लवपलायमानमधुकरः शिवसेवासमुन्मूलिताशेषपापलवमुच्य-मान इव दूरावनतः प्रणामम् अभिनवं चकार। आचार्य्योऽपि,—"आगच्छ, अत्रोपविश" इति शार्दूलचर्म्म आत्मीयम् अदर्शयत्। (२१६) उपदर्शितप्रश्रयस्तु राजा मत्तहंसकलगद्गदस्वरसुभगां मधुरसमयीं महानदीमिव प्रवर्त्तयन् वाचं व्याजहार,—"भग-वन्! न अर्हसि माम् (२१७) अन्यनृपस्खलितैः खलीकर्त्तुम्। (२१८) अशेषराजकोपेक्षिताया राजलक्ष्म्याः खलु अयं

(२१४) ललाटेति।—ललाटपट्टे—भालफलके, पर्य्यस्तः,—पतित तेन, उदंशुना—उद्गतकिरणेन, शिखामणिना—चूडारत्नेन। महेश्वरप्रसादमिव—महेशानु-ग्रहम् इव, तृतीयनयनोद्गमेन—उद्गतेन तृतीयनयनेन इत्यर्थः।

(२१५) आवर्जितेति।—आवर्जितेन—आन्दोलितेन, प्रणामव्यापारे इति भावः, कर्णपल्लवेन—कर्णधृतविल्वादिकिसलयेन इति यावत्, पलायमाना मधुकराः,—भ्रमरा यस्मात् सः, अत एव शिवेति।—शिवस्य सेवया समुन्मूलिताना—समुत्पाटितानाम्, अशेषाणां—समग्राणां पापानां—दुष्कृतानां, लवैः,—विन्दुभिः, मुच्यमान इव—हीयमान इव। दूरावनतः,—दूरादेव आनत सन्। अभिनव—सद्य एवेत्यर्थः, दर्शनक्षणमेवेति यावत्। शार्दूलचर्म्म—व्याघ्रचर्म्म। आत्मीयं—स्वकीयम्।

(२१६) उपदर्शितप्रश्रयः—प्रदर्शितविनयः। मत्तेति।—मत्तस्य—दृप्तस्य, हंसस्य कलः,—मधुरास्फुटः, गद्गदस्वरः,—अर्द्धकम्पितस्वरविशेषः, तद्वत् स्वरः इति भावः, तेन सुभगा—मनोज्ञा, मधुरसमयीम्—इक्षुरसात्मिकाम्, अतीव सुमधुरा-मित्यर्थः।

(२१७) अन्येति।—अन्येषां नृपाणां स्खलितानि—दोषाः, भवता सह एकासने उपवेशनस्पर्द्धा इति भावः तैः, खलीकर्त्तुम्—अखलं खलं कर्त्तुं, सदोषं सम्भावयितुम् इत्यर्थः, अन्ये गर्वान्धा नृपतयः बहुभिः दोषैः कलुषीक्रियन्ते, न अहं तथेति भावः।

(२१८) अशेषेति।—अशेषाणां राज्ञां कोपेन ईर्ष्यिताया,—इष्टायाः, बहवो राजानो निर्ज्जिताः, तेषां विजितलक्ष्म्यां कोपदृष्टिः सम्भवति एवेति भावः, यद्वा, —अशेषैः,—समग्रैः, राजभिः, कोपनः—क्रोधेन, तान् विजित्य तथा लब्धाः

(२१९) शीलापराधो द्रविणदौरात्म्यं वा, यदेवम् आचरति मयि गुरुः। अभूमिरयम् उपचाराणाम्। अलम् (२२०) अतियन्त्रणया; दूरस्थितोऽपि मनोरथशिष्यः अयं जनो भवताम्। (२२१) माननीयश्च गुरुवत् न उल्लङ्घनम् अर्हति गुरोः आसनम्। आसताञ्च भवन्त एव अत्र" इति व्याहृत्य परिजनोपनीते वाससि निषसाद। भैरवाचार्योऽपि प्रोत्था अनतिक्रमणीयं नृपवचनम् अनुवर्त्तमानः पूर्ववत् तदेव व्याघ्राजिनम् अभजत।

स्वायत्तीकरणादिति भावः ईप्सितायाः,—इष्टायाः, राजलक्ष्म्याः,—राजश्रियाः, मदीयाया इति भावः, यद्वा,—अखिलराजके —समग्रराजसमूहे उपेक्षितायाः,—परित्यक्तायाः, रक्षितुमसामर्थ्यादिति भावः, राजलक्ष्म्याः, विजितनृपाणामिति भावः, लक्ष्मीर्हि चला, बहुभोग्या च, मत्स्वामिन राज्ञो विजित्य तल्लक्ष्म्याः एकभोग्यत्व सम्पादनात् चलायाश्चलत्वा अचलत्वविधानाच्च लक्ष्म्याः मां प्रति कोप इति मन्तव्यम्। ["राजलक्ष्म्याः" इत्यत्र "हतलक्ष्म्याः" इति पाठे—दुर्भगाया लक्ष्म्याः इत्यर्थः]।

(२१९) शीलापराधः—चरित्रदोषः। द्रविणदौरात्म्यं—धनदुर्वृत्तता धनमत्तता इति यावत्। गुरुः,—पूज्यः भवान् मयि विषये एवम्—इत्थं राज्ञाम् अग्र्यमिति ज्ञात्वा विशिष्टसम्मानादिकमित्यर्थः, आचरति व्यवहरति अयं राजलक्ष्म्याः शीलापराधः द्रविणदौरात्म्यं वा इति अन्वयः। अभूमिः,—अस्थानम् अपात्रमित्यर्थः, अयोग्य इति भावः। अयमिति आत्मनिर्देशः। उपचाराणां—सेवानां विशिष्टसमादराणामित्यर्थः, राजोचितव्यवहाराणामिति भावः।

(२२०) अतियन्त्रणया—अतिक्लेशेन, प्रत्युत्थानादिक्लेशस्वीकारेण इति यावत्, ["गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका" इति न्यायात् अलंयोगे तृतीया] मदर्थमिति भावः। मनोरथशिष्यः—मनोरथेनैव शिष्यतां गत इत्यर्थः, कदाचिददृष्टस्यापि तव प्रभावादिकं श्रुत्वा मनसैव शिष्यत्वं स्वीकृतवानिति भावः, यद्वा—अहं भवतां मनसा शिष्यः समुपस्थास्ये आज्ञाकर इति भावः।

(२२१) माननीयः—सम्मानार्हम्। उल्लङ्घनं—पादेनाक्रमणं, मर्यादातिक्रमणं वा। आसतां—तिष्ठतु। अनुवर्त्तमानः,—अनुमोदमानः।

आसीने च सराजके (३२२) परिजने शिष्यजने च समुचितम् अर्घ्यादिकं चक्रे। क्रमेण च नृपमाधुर्य्यहृतान्तःकरणः (३२३) शशिकरनिकरविमला दशनदीधितीः स्फुरन्तीः शिवभक्तीरिव साक्षात् दर्शयन् उवाच,—"तात! अतिनम्रता एव ते कथयति गुणानां गौरवम्। (३२४) सकलसम्पत्पात्रमसि। विभवानुरूपास्तु प्रतिपत्तयः। जन्मनः प्रभृति अदत्तदृष्टिः अस्मि स्वापतेयेषु, यतः (३२५) सकलदोषकलापानलेन्धनैः धनैः अविक्रीतं क्वचित् शरीरकमस्ति।

---

(३२२) परिजने—राजानुयायिनि जने इत्यर्थः। अर्घ्यादिकं—पूजाविधानं, चक्रे—कृतवान्, भैरवाचार्य्य इति शेषः। नृपेति।—नृपस्य माधुर्य्येण—रमणीयता-गुणेन, "सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता" इति दर्पणः हृतम्—आकृष्टम्, अन्तःकरणं—मनः यस्य तथाभूतः।

(३२३) शशीति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, कराणां—मयूखानां, निकरवत्—समूह इव, विमलाः,—विशदाः। दशनदीधितीः,—दन्तमयूखान्। स्फुरन्तीः,—द्योतमानाः। गुणानां—विद्याविनयादीनां, रत्नानाञ्च। गौरवम्—उत्कर्षं, भारवत्त्वञ्च, यत्र फले भारातिशयस्तदा एव नमतीति ध्वन्यते।

(३२४) सकलेति।—सकलानां सम्पदां—ऐश्वर्य्याणां, पात्रं—भाजनम्, असि—भवसि। प्रतिपत्तयः—प्रवृत्तयः चित्तवृत्तय इति यावत्, विभवानां—सम्पदाम्, अनुरूपास्तु—सदृश्य एव, यथा त्वं सर्वसम्पूर्णः, तथा सर्वसद्गुणपूर्णोऽपि इति भावः। स्वापतेयेषु—धनेषु, ["पथ्यतिथि—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना स्वपतेर्ढञ्] ("द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु" इत्यमरः) अदत्तदृष्टिरस्मि—धनेषु मम दृष्टिः नासीदित्यर्थः नाहं धनलालस इति भावः।

(३२५) सकलेति।—सकलाः—समग्राः दोषकलापाः,—दोषनिवहा एव, अनलाः,—अग्नयः, तेषाम् इन्धनानि—काष्ठानि तैः, यथा काष्ठैः एव अग्नयः उद्दीप्यन्ते तथा धनैरेव दोषाः प्रवर्द्धन्ते इति भावः। शरीरकं—तुच्छदेहमित्यर्थः, क्वचित्—कुत्रापि अविक्रीतमस्ति—विक्रीतं नास्ति, यद्वा,—धनैः अविक्रीतं—न विक्रीतम् ईदृक् शरीरकं क्वचित्—कुत्रापि अस्ति?—नैवास्तीत्यर्थः, अत एव अदत्तदृष्टिरस्मि इति योजना।

(३२६) भैक्षरक्षिताः सन्ति प्राणाः। दुर्गृहीतानि कतिचित् विद्यन्ते विद्याऽक्षराणि। (३२७) भगवच्छिवभट्टारकपादसेवया समुपार्जिता कियत्यपि सन्निहिता पुण्यकणिका। स्वीक्रियतां यत् अत्र उपयोगार्हम्। (३२८) प्रतनुगुणग्राह्याणि कुसुमानि इव हि भवन्ति सतां मनांसि। अपि च, (३२९) विद्वत्सम्मताः श्रूयमाणा अपि साधवः शब्दा इव सुधीरऽपि हि मनसि यशांसि कुर्वन्ति। विवरं विगतः कुतूहलस्य फेनधवलैः स्रोतोभिरिव अपक्रियमाणो गुणगणैः आनीतोऽस्मि कल्याणिना" इति।

---

(३२६) भैक्षेति।—भिक्षया लब्धं भैक्षं—भिक्षालब्धम् अन्नादि इत्यर्थः, तेन रक्षिताः,—पालिताः। "रक्षिता" इत्यनेन एभिः प्राणैः यदि कस्यचित् कदाचित् कोऽप्युपकारो भवेत्, तदा प्राणत्यागेनापि स कर्त्तव्य इति सूचितम्। दुर्गृहीतानि—दुःखेन गृहीतानि।

(३२७) भगवदिति।—भगवतः,—"ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना॥" इत्युक्तषड्गुणशालिनः, शिवभट्टारकस्य—प्रभोः शिवस्य पादसेवया—चरणशुश्रूषया। पुण्यकणिका—पुण्यलेशः। यत् पुण्यकणिकारूपं वस्तु, अत्र—जगति, यद्वा—अत्र—विद्याक्षरपुण्यकणिकयोर्मध्ये इत्यर्थः, यत्—वस्तु उपयोगार्हम्—उपयोगम् अर्हतीति तथोक्तं, कस्मिंश्चित् कदाचित् उपकारितां व्रजतीति यावत्, तत् स्वीक्रियताम्—आत्मीक्रियतां गृह्यतामित्यर्थः।

(३२८) प्रतन्विति।—प्रतनुना—स्वल्पेनेत्यर्थः सूत्रेण च, गुणेन—उपकारादिना, तन्तुना च, ग्राह्याणि—ग्रहीतुं शक्यानि। कुसुमानि इव इत्यनेन सतां मनसामतीव कोमलत्वं सूचितम्।

(३२९) विद्वदिति।—विद्वद्भिः सम्मताः,—अभिमताः, स्वीकृताश्च। साधवः,—सुजनाः, विशुद्धाश्च, शब्दा इव, यशांसि कुर्वन्ति—प्रतिपत्तिं विस्तारयन्तीत्यर्थः, विशुद्धाः शब्दा यथा प्रतिपत्तिं विस्तारयन्ति, सन्तोऽपि तथा इति भावः। विवरं—छिद्रं, गह्वरम् इत्यर्थः, अन्तःकरणमिति भावः, पातालं वा, विगतः,—गच्छतः। फेनधवलैः,—फेनवत् धवलैः,—निर्मलैः, फेनेन धवलैः,—शुभ्रैश्च। कल्याणिना—कल्याणभाजनेन, भवता इति शेषः।

राजा तु तं प्रत्यवादीत्,—"भगवन्। (२३०) अनुरक्तेष्वपि शरीरादिषु इव साधूनां स्वामिन एव प्रणयिनः। युष्मद्दर्शनात् उपार्ज्जितमिव च अपरिमित (२३१) कुशलजालम्। अनेनैव आगमनेन स्पृहणीयं पदम् आरोपितोऽस्मि गुरुणा" इति विविधाभिश्च कथाभिः चिरं स्थित्वा गृहम् अगात्।

अन्यस्मिन् दिवसे भैरवाचार्य्योऽपि राजानं द्रष्टुं ययौ। तस्मै च राजा सान्तःपुरं सपरिजनं (२३२) सकोषम् आत्मानं निवेदितवान्। स च विहस्य उवाच,—"तात। क्व विभवाः? क्व च वयं वनवर्द्धिताः? धनोष्मणा म्लायति अलं लता इव मनस्विता। खद्योतानामिव अस्माकमियम् अपरोपतापिनी राजते तेजस्विता। भवादृश्या एव भाजनं भूतेः" इति स्थित्वा च कञ्चित् कालं जगाम।

(२३३) परिव्राट् तेनैव क्रमेण पञ्च पञ्च राजतानि पुण्डरीकाणि उपायनीचकार। एकदा तु श्वेतकर्पटावृतं किमपि

---

(२३०) अनुरक्तेषु—अनुरागभाजनेषु शरीरादिषु इव साधूनां ["शरीरादिषु इव साधूनाम्" इत्यत्र "शरीरादिषु साधूनाम्" इति पाठान्तरम्] स्वामिनः,—प्रभवः, भवादृशा इति शेषः, प्रणयिनः,—प्रणयवन्तः, अनुरागिणो भवन्तीत्यर्थः, प्रभवः सेवकेषु शरीरेषु इव अनुरक्ता भवन्तीति भावः।

(२३१) कुशलजातं—मङ्गलसमूहः। स्पृहणीयम्—अभिलषणीयम्। पदं—स्थानम्। गुरुणा—पूज्येन, भवता इति भावः।

(२३२) सकोषं—सधनभाण्डारम्। निवेदितवान्—अर्पयामास। धनोष्मणा—धनदर्पेणेति यावत्। म्लायति—म्लानिं प्राप्नोति। अलम्—अत्यर्थम्। मनस्विता—प्रशस्तमनस्कता। खद्योतानामिव—ज्योतिरिङ्गणानामिव, कीटमणिविशेषाणामिव इत्यर्थः। अपरोपतापिनी—न परान् उपतापयतीति तथोक्ता, अस्माकम् तेजस्विता परोपतापिनी इति भावः। भूतेः,—सम्पदः। एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः, तथा च न मादृश्या इति भावः।

(२३३) परिव्राट्—भैरवाचार्य्येण प्राक् प्रेषितः स भिक्षुः। तेनैव क्रमेण—प्राक् प्रदर्शितप्रकारेण। उपायनीचकार—उपहारीकृतवान्। श्वेतकर्पटावृतं—श्वे-

आदाय प्राविशत्। उपविश्य च पूर्ववत् स्थित्वा मुहूर्त्तम् अब्रवीत्,—"महाभाग। भवन्तम् आह भगवान्, यथा अस्मच्छिष्यः पातालस्वामिनामा ब्राह्मणः। तेन ब्रह्मराक्षसहस्तात् अपहृतो महाऽसिः अट्टहासनामा। सोऽयं भवद्भुजयोग्यो गृह्यताम्" इत्यभिधाय अपहृतकर्पटाच्छादनात् परिजनात् आचकर्ष शरद्गगनमिव पिण्डतां नीतं, (२२४) कालिन्दीप्रवाहमिव स्तम्भितजलं, नन्दकजिगीषया कृष्णकोपितं कालियमिव कृपाणतां गतं, लोकविनाशाय प्रकाशितधारासारं प्रलयकालमेघ-

---

वसनाच्छादित, किमपि वस्त्विति शेष। "महाभाग" इति सम्बोधन प्रकृतोपयोगि इति मन्तव्य भाग्यदत्तप्रसादलाभस्य आगमाविचात्। भगवान—भैरवाचार्य, भवन्तमाह किमिति? तदेवाह, यथेति—अस्मच्छिष्य पातालस्वामिनामा ब्राह्मण, कश्चिदस्तीति शेष। तेन—पातालस्वामिनेत्यर्थ। महाऽसि,—महान् तरवारि। अपहृतेति।—अपहृतम—अपनीत कर्पटाच्छादन—वस्त्रावरण येन तथोक्तात, परिजनात—अनुचरजनादित्यर्थ, ["कर्पटाच्छादनात परिजनात्" इत्यत्र "कर्पटाच्छादनात् परिवारात" इति पाठे,—वस्त्रावृतात खड्गकोषात् इत्यर्थ। "आचकर्ष" इत्यस्य "कृपाणम" इत्युत्तरेण सम्बन्ध। प्राक्—"नेत्रकर्पटावृत किमपि आदाय प्राविशत्" इत्यनेन स्वयमेव आदाय प्राविशत् इति गम्यते, न तु अन्यस्य कस्यचित प्रवेश, अत्र तु "परिजनादाचकर्ष" इत्युक्त, चिन्त्यमेतत पूर्वोक्तवाक्यविरोधसम्भवात। "परिवारात्" इति पाठे न काऽप्यनुपपत्ति, तत आकर्षण विरोधासम्भवात्]। शरद्गगनमिव—शरत्कालिकाकाशमिव, पिण्डता नीतं—घनत्व प्रापित, नैर्मल्यादिति भाव, न तु शोभात, असे कृष्णताया वक्ष्यमाणत्वात्, यद्वा,—पिण्डता नीत—लोहत्व गमितं, ("लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण पिण्ड कालायसायसी" इत्यमर)।

(२२४) कालिन्दीप्रवाहमिव—यमुनास्रोत इव, स्तम्भितजल—स्थिरीकृत तोयम्, कृष्णवर्णत्वात् कालिन्दीप्रवाहमिव इत्युक्त, तथा सूर्य्यकिरणप्रतिबिम्बित प्रवाहो यथा चाकचक्यमयो दृश्यते, असेरपि चञ्चल-भासुरत्वात् तथात्व बोद्धव्यम्। नन्दकजिगीषया—नन्दकस्य—विष्णो खड्गविशेषस्य जिगीषया—विजयेच्छया, कृष्णकोपित—कृष्णेन कोपित, दमनादिति भाव, कालियमिव—तदाख्य यमुनावासिन नागविशेषम् इव। लोकविनाशाय—जगत्संहाराय, प्रकाशित—व्यक्तीकृत, धारासार—धारा-

खण्डमिव नभस्तलात् पतितं, (३२५) दृश्यमानविकटदन्तमण्डलं हासमिव हिंसायाः, हरिबाहुदण्डमिव कृतदृढमुष्टिग्रहं, सकलभुवनजीवितापहरणधर्मेण कालकूटेन इव निर्मितं, (३२६) कृतान्तकोपानलतप्तेन इव अयसा घटितम्, अतितीक्ष्णतया पवनस्पर्शेन अपि रुषेव क्वणन्तं, (३२७) मणिसभाकुट्टिमपतत्प्रतिबिम्बच्छद्मना आत्मानम् अपि द्विधेव पाटयन्तम्, (३२८) अरिशिरश्छेदलग्नैः कचैरिव किरणैः करालितधारं, मुहुर्मुहुः (३२९) तडिदुन्मेषतरलैः प्रभाचक्रच्छुरितैः जर्ज्जरितातपं

सम्पातः, धारायाः,—निशितायस्य, सारः—औत्कर्ष्यं यस्य तथोक्तञ्च। प्रलयकालमेघखण्डमिव—कल्पान्तकालिकजलदांशमिव, महानीलोज्ज्वलाभासत्वात्।

(३२५) दृश्यमानेति।—दृश्यमानानि विकटानि—करालानि, दन्तखण्डानि—दशनराजयः यस्मिन् तथाभूतम्, कृष्णवर्णस्य असेरतीवोज्ज्वलत्वात् कृष्णवर्णाया हिंसायाः शुभ्रः हासमिवेत्युत्प्रेक्षा। कृतेति।—कृत,—रचित, दृढ,—कठिन, मुष्टिग्रहः—मुष्टिबन्धः यस्मिन् तम्, अथवा,—कृत दृढ यथा तथा मुष्टेः,—मुष्टिकनामासुरस्य ग्रहः—ग्रहणं येन तथाभूतम्।

(३२६) कृतान्तेति।—कृतान्तस्य—यमस्य, कोपानल,—क्रोधाग्निः, तेन तप्तम्—उष्णम्, अत एव गलितमिति भावः तेन अयसा—लौहेन। अतितीक्ष्णतया—अतिनिशितत्वेन तैक्ष्ण्याच्च तनुत्वाज्जायते तनु च अन्योन्यसङ्घर्षेण क्वणति इति हृदयम्। रुषेव—कोपेनेव क्वणन्तं—रणन्तम्, अतितीक्ष्णप्रकृतिकोऽपि स्वल्पेनापि कोपकारणेन कुप्यतीति इति लोकः।

(३२७) मणीति।—मणिसभाकुट्टिमेषु—मणिमयसभातलेषु, पतत् यत् प्रतिबिम्बं तस्य छद्म—छलम्, तदेव छद्म वा तेन। पाटयन्तं—विदारयन्तम्, अतितैक्ष्ण्यादिति भावः।

(३२८) अरीति।—अरीणां—शत्रूणां, शिरांसि, तेषां छेदेन लग्नाः,—सक्ताः तैः, कचैरिव—केशैरिव, कृष्णवर्णस्य तस्य किरणानामपि कृष्णत्वात् कचैरिवेत्युत्प्रेक्षा, करालितधारं—करालिता—श्यामा, धारा यस्य तथोक्तम्।

(३२९) तडिदिति।—तडितां—विद्युताम्, उन्मेषाः,—विकाशाः, तद्वत् तरलानि—चपलानि तैः। प्रभाचक्राणां—किरणमण्डलानां, छुरितैः,—छुरणैः,

खण्डशश्छिन्दन्तमिव दिवसं, कटाक्षमिव कालरात्रेः, कर्णोत्पल-मिव कालस्य, (२४०) ओङ्कारमिव क्रौर्य्यस्य, अलङ्कारम् अहङ्कारस्य, कुलमित्रं कोपस्य, देहं दर्पस्य, सुसहायं साहसस्य, अपत्यं मृत्योः, आगमनमार्गं लक्ष्म्याः, निर्गमनमार्गं कीर्त्तेः कृपाणम्।

अवनिपतिस्तु तं गृहीत्वा करेण (२४१) आयुधप्रीत्या प्रतिमानिभेन आलिङ्गन्निव सुचिरं ददर्श; सन्दिदेश च,—"वक्तव्यो भगवान्, (२४२) परद्रव्यग्रहणावज्ञादुर्विदग्धम् अपि हि मे मनो युष्मद्विषये न शक्नोति वचनव्यतिक्रमव्यभिचार-माचरितुम्" इति। परिव्राट् तु गृहीते तस्मिन् परितुष्टः "स्वस्ति भवते, साधयामि" इत्युक्त्वा निरयासीत्। नृपश्च प्रकृत्या वीररसानुरागी तेन कृपाणेन अमन्यत करतलवर्त्तिनीं मेदिनीम्।

रश्मिभिरित्यर्थः, जर्ज्जरितः,—खण्डखण्डीकृतः, मन्दीकृत इति यावत्, आतपः,—सूर्य्यालोकः येन तथोक्तम्, अत एव दिवसं खण्डशः,—खण्डखण्डं कृत्वा इत्यर्थः, छिन्दन्तमिव—पाटयन्तमिव।

(२४०) ओङ्कारमिव—उपक्रममिव, प्रारम्भमिवेति भावः, यद्वा—अभ्युपगममिव, स्वीकारमिवेत्यर्थः ('ओमुपक्रमे। प्रणवे चाभ्युपगमे' इति मेदिनी)। क्रौर्य्यस्य—निष्ठुरतायाः। कुलमित्रं—कुलेन—वंशपरम्परया, मित्रं—सुहृदम्। अपत्यं मृत्योरिति।—प्राणिसंहरणसाधनत्वात् पैतृकगुणस्य पुत्रे सद्भावसम्भावनत्वाच्च मृत्योरपत्यत्वं तस्य बोद्धव्यम्। कृपाणम्—असिम्।

(२४१) आयुधप्रीत्या—आयुधे—अस्त्रे, या प्रीतिः,—अनुरागः, वीरसुलभा भक्तिरिति भावः तया। प्रतिमानिभेन—प्रतिबिम्बच्छलेन खड्गेति शेषः, दर्पणस्वच्छे तत्र आत्मप्रतिबिम्बसङ्क्रमणादिति भावः। सन्दिदेश—वाचिकं कथयामास। भगवान्—भैरवाचार्य्य इति भावः।

(२४२) परेति।—परेषां द्रव्याणि—धनानि, तेषां ग्रहणं, तस्मिन् अवज्ञा—अनादरः, तया दुर्विदग्धं—दुर्विनीतं दृप्तम् इति यावत्। वचनेति।—वचनस्य—आज्ञावाक्यस्य व्यतिक्रमः,—लङ्घनमेव, व्यभिचारः,—दोषः तम्। साधयामि—गच्छामि, 'प्रायेण ण्यन्तकः साधिः गमे स्थाने प्रयुज्यते' इति दर्पणात्। ["साधयामि" इत्यत्र "साधयामः" इति पाठे,—गच्छाम इत्यर्थः]।

अथ व्रजत्सु दिवसेषु एकदा भैरवाचार्य्यो राजानम् (३४३) उपह्वरे सोपग्रहम् अवादीत्,—"तात! स्वार्थालसाः परोपकारदक्षाश्च प्रकृतयो भवन्ति भव्यानाम्। भवादृशाञ्च अर्थिदर्शनं महोत्सवः, प्रयाचनम् आराधनम्, अर्थग्रहणम् उपकारः। भूमिरसि सर्व्वलोकमनोरथानाम्; येन अभिधीयसे, श्रूयताम्;—(३४४) भगवतो महाकालहृदयनाम्नो महामन्त्रस्य कृष्णस्रगम्बरानुलेपेन आकल्पेन कल्पकथितेन महाश्मशाने जपकोट्या (३४५) कृतपूर्व्वसेवोऽस्मि।

---

(३४३) उपह्वरे—एकान्ते, रहसि इति यावत्, ("उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्" इति मेदिनी) सोपग्रहं—सानुकूलं साभ्यर्थनमिति भावः, ("उपग्रहः पुमान् वन्द्यामुपयोगेऽनुकूलने" इति मेदिनी)। स्वार्थालसाः,—स्वकार्य्यपराङ्मुखा इत्यर्थः। भव्यानां—सज्जनानाम्। अर्थिदर्शनं—याचकदर्शनं, महोत्सवः,—आनन्दजननम्; भवादृशाः अर्थिनो दृष्ट्वा महान्तम् आनन्दम् अनुभवन्ति इत्यर्थः। प्रयाचनं—याच्ञा, आराधनं—पूजनम्, अर्थिषु याचमानेषु आत्मानम् आराधितं मन्यन्ते इति भावः। ["प्रयाचनम्" इत्यत्र "प्रणयनम्" इति पाठेऽपि स एवार्थः] अर्थग्रहणम् उपकारः,—अर्थिषु अर्थान् गृह्णत्सु आत्मानम् उपकृतं मन्यन्ते इत्याशयः। भूमिः,—पात्रम्। सर्व्वेति।—सर्व्वलोकानां—सर्व्वेषां प्राणिनां, मनोरथानाम्—अभिलाषाणाम्, सर्व्वे एव त्वां सदैव मनसा स्मरन्ति इति भावः, यद्वा,—मनोरथानां—मनोऽभीष्टपूरणानामित्यर्थः; रथा अपि भूमौ गच्छन्ति इत्यपि व्यज्यते। अभिधीयसे—कथ्यसे, त्वम् एवमिति शेषः।

(३४४) भगवतः,—ईश्वरस्य हरस्य इत्यर्थः। महाकालेति।—महाकालस्य—हरस्य, हृदयं—हृदयनिहितं वस्त्विति महाकालहृदयं, तत् नाम यस्य तथोक्तस्य। "जपकोट्या" इत्युत्तरेणान्वयः, जपकोट्या—कोटिसङ्ख्यकजपेन इत्यर्थः। कृष्णेति।—कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, स्रजः,—माल्यानि, अम्बराणि—वसनानि, अनुलेपाः,—अनुलेपनानि, गन्धद्रव्याणि इत्यर्थः यस्मिन् तथाभूतेन, आकल्पेन—वेशेन परिच्छदेनेत्यर्थः, ("आकल्पवेशौ नेपथ्यं प्रतिकर्म्म प्रसाधनम्" इत्यमरः)। कल्पकथितेन—कल्पः,—शास्त्रम्, इतिकर्त्तव्यतासमूहोपदेशकः ग्रन्थः इत्यर्थः, ("कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये—" इति मेदिनी) तत्कथितेन—एतन्महामन्त्रविधानग्रन्थोक्तेन।

(३४५) कृतेति।—कृता पूर्व्वं सेवा येन तथाभूतः।

(३४६) तस्य वेतालसाधनावसाना सिद्धिः। असहायैश्च सा दुरवापा, त्वञ्च अलम् अस्मै कर्मणे। त्वयि च गृहीतभरे भविष्यन्ति अपरे सहायाः त्रयः। एकः स एव अस्माकं टीटिभनामा (३४७) बालमित्रं मस्करी, यो भवन्तम् उपतिष्ठते, द्वितीयः स पातालस्वामी, अपरो मच्छिष्य एव कर्णतालनामा द्राविडः। यदि साधु मन्यसे, ततो नीयताम् अयं दिङ्नागहस्तदीर्घो गृहीताट्टहासो निशामेकाम् एकदिङ्मुखार्गलतां बाहुः"।

इति कृतवचसि च तस्मिन्, (३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव दृष्टदीपप्रकाशः (३४९) प्राप्तोपकारावकाशः प्रमुदितेन अन्तरात्मना नरेन्द्रः समभाषत,—"भगवन्! परम् अनुगृहीतोऽस्मि, अनेन शिष्यजनसामान्येन निर्देशेन कृतपरिग्रहमिव

---

(३४६) तस्य—तादृशमन्त्रजपस्येत्यर्थः। वेतालेति।—वेतालस्य—शिवानुचरभेदस्य, भूताधिष्ठितशवविशेषस्य वा, साधनं—वशीकरणम्, अवसानं यस्याः तथाभूता, सिद्धिः,—साफल्यम्, वेतालसाधनमृते सा सिद्धिर्न लभ्यते इति भावः। सा—सिद्धिः असहायैः,—सहायशून्यैः, दुरवापा—दुर्लभा। अलं—समर्थः, ("अलं व्यर्थसमर्थयोः" इत्यमरः)। अस्मै कर्मणे—मत्साहाय्यायेत्यर्थः, ["नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इति अलंशब्दयोगे चतुर्थी]। गृहीतभरे—भारं गृह्णतीत्यर्थः।

(३४७) बालमित्रं—शैशवसुहृत्। मस्करी—परिव्राट्। उपतिष्ठते—उपास्ते, ["उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" (वा०) इति सङ्गतिकरणार्थे तङ्]। द्राविडः,—द्राविडदेशीयः। साधु—समीचीनम्। दिङ्नागहस्तदीर्घः—ऐरावतशुण्डवदायतः। एकदिङ्मुखार्गलताम्—एका दिक्, तस्याः मुखस्य अर्गलताम्—अवरोधकदण्डताम्। बाहुः, तवेति शेषः, सशस्त्रः सन् एकस्यां रात्रौ मम वेतालसाधनविषये साहाय्यं कुरु इति भावः।

(३४८) अन्धकारं प्रविष्ट इव—तिमिरं गत इवेत्यर्थः। दृष्टदीपप्रकाशः,—अवलोकितदीपालोकः। ["दृष्टदीपप्रकाश" इत्यत्र "दृष्टप्रकाश" इति पाठे,—दृष्टः प्रकाशः,—आलोकः येन तथाभूतः]।

(३४९) प्राप्तेति।—प्राप्त उपकाराय—प्रत्युपकाराय इत्यर्थः, अवकाशः,—समयः

आत्मानम् अवैमि" इति। ननन्द च तेन नरेन्द्रव्याहृतेन भैरवाचार्यः; चकार च सङ्केतम्—"आगामिन्याम् एव असितपक्षचतुर्दशीक्षपायाम् इयत्यां वेलायाम् अमुष्मिन् महाश्मशानसमीपभाजि शून्यायतने शस्त्रद्वितीयेन आयुष्मता द्रष्टव्या वयम्" इति।

(२५०) अथ अतिक्रान्तेषु अहःसु, प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्यां, शैवेन विधिना दीक्षितः क्षितिपालो नियमवान् अभूत्। (२५१) कृताधिवासञ्च सम्पादितगन्धपुष्पधूपमाल्यादिपूजं खड्गम् अट्टहासं सहायम् अकरोत्। तत परि-

---

भैरवाचार्यकर्तृकोपकारपरिशोधाक्षम् इति भावः तेन तथाभूतः। प्रमुदितेन—प्रहृष्टेन। अन्तरात्मना—मनसा। स्निग्धेति।—स्निग्धजनेन—अनुरागिजनोचितेन कद कामाक्ष—समानस्य भावः, तुल्यता इत्यर्थः तेन, स्निग्धजनोचितेनेत्यर्थः। निदेशेन—आज्ञया। कृतेति।—कृतः परिग्रहः—ग्रहणम् आत्मदानम् इति भावः यस्य तथोक्तमिव, भवत्परिजनमित्यर्थः। अवैमि—वेद्मि मन्ये इत्यर्थः। नरेन्द्रव्याहृतेन—राजवचनेन। सङ्केतम्—इङ्गितम्। ["आगामिन्यामेव" इत्यत्र "अस्यामेवागामिन्याम्" इति पाठान्तरम्]। असितपक्षचतुर्दशीक्षपायाम्—कृष्णपक्षीयचतुर्दशीरात्रौ। इयत्यां वेलायाम्—एतत्परिमिते समये। महाश्मशानसमीपभाजि—महाश्मशानस्य समीपं भजते इति तथोक्ते महाश्मशाननिकटवर्त्तिनि इत्यर्थः। शून्यायतने—निर्जने स्थाने शून्यदेवालये वा।

(२५०) अथेति।—अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु अहःसु—दिवसेषु। ["प्राप्तायाञ्च कृष्णपक्षचतुर्दश्याम्" इत्यत्र "प्राप्तायाञ्च तस्यामेव कृष्णचतुर्दश्याम्" इति पाठान्तरम्]। शैवेन विधिना—शिवोपासनाविधानेन दीक्षितः—संयतः कृतनियम इत्यर्थः। [दीक्षधातोः निष्ठा" (१।२।१०२ पा०) इति कर्मणि निष्ठाया रूपम्। "क्षितिपाल" इत्यत्र "क्षितिप" इति पाठान्तरम्]। नियमवान्—व्रतनिष्ठः।

(२५१) कृताधिवासम्—कृतः अधिवासः,—व्रतदिनात् पूर्वदिने गन्धादिना संस्कारः यस्य तम्, ("संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात् तत् अधिवासनम्" इत्यमरटीके)। सम्पादितेति।—सम्पादिता—कारिता, गन्धपुष्पधूपमाल्यादिभिः पूजा यस्य तथोक्तम्। ["गन्धपुष्पधूप—" इत्यत्र "गन्धधूप—" इति पाठान्तरम्। "अट्टहासं सहायमकरोत्" इत्यत्र "अट्टहासमकरोत्" इति पाठान्तरम्]। "तत" इत्यस्य

णते दिवसे केनापि कर्मसाधनाय कृतरुधिरबलिविधानासु इव लोहितायमानासु दिक्षु, रुधिरबलिलम्पटासु च वेतालजिह्वासु इव लम्बमानासु च रविदीधितिषु (३५२) नरेन्द्रानुरागेण इव गृहीतापरदिशि स्वयमेव दिक्पालतां चिकीर्षति सवितरि, यातुधानेषु इव वर्द्धमानासु तरुच्छायासु, पातालतलवासिषु विघ्नाय दानवेषु इव उत्तिष्ठत्सु तमोमण्डलेषु, नभसि पुञ्जीभवति रौद्रं कर्म दिदृक्षमाणे इव नक्षत्रगणे, विगाढायां शर्वर्यां, (३५३) सुप्तजननिःशब्दे स्तिमिते

"राजा नगरात् निरगात्" इत्युत्तरेणान्वयः। परिणते—अवसानं गते। [अत्र "परिणते दिवसे" इत्यादिषु सर्वत्र "यस्य च भावेन—" (२।३।३७ पा०) इत्यादिना भावे सप्तमी ज्ञेया]। केनापि जनेनेति शेषः। कृतेति।—कृतम्—अनुष्ठितं, रुधिरेण—रक्तेन, बलिविधानं—पूजाविधिः यासां तथोक्तासु इव लोहितायमानासु—सन्ध्यारागरञ्जितासु इति भावः। रुधिरेति।—रुधिरबलिषु—रक्तोपहारग्रासेषु इत्यर्थः, लम्पटाः,—लुब्धाः तासु वेतालजिह्वासु इव—भूतरसनासु इव, रविदीधितिषु—सूर्यकिरणेषु।

(३५२) नरेन्द्रानुरागेण—राजानुरक्त्या। ["नरेन्द्रानुरागेण इव" इत्यत्र "नरेन्द्राणुरागेण" इति पाठान्तरम्]। गृहीतेति।—गृहीता अपरा—पश्चिमा, दिक् येन तथोक्ते। ["स्वयमेव" इत्यत्र "स्वयमिव" इति पाठान्तरम्]। सवितरि—सूर्ये। यातुधानेषु—राक्षसेषु इव, ("राक्षसः कौणपः क्रव्यात् ..... । यातुधानः पुण्यजनः ॥" इत्यमरः) वर्द्धमानासु—वृद्धिं गच्छन्तीषु लम्बमानासु इत्यर्थः। पातालतलवासिषु—रसातलाभ्यन्तरस्थितेषु। ["पातालतलवासिषु" इत्यत्र "पातालवासिषु" इति पाठान्तरम्]। विघ्नाय—कार्यव्याघाताय राज्ञ इति भावः। तमोमण्डलेषु—तिमिरनिचयेषु। नभसि—आकाशे पुञ्जीभवति—बहुलीभवति, क्षणप्रचरजन्या नक्षत्राणि बहुलानि दृश्यन्ते इति भावः। रौद्रं—दारुणम्। दिदृक्षमाणे इव—द्रष्टुमिच्छति इव ["ज्ञाश्रु—" (१।३।५७ पा०) इत्यादिना सन्नन्तस्य दृशेः तङि "लट—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्]। दिदृक्षवोऽपि एकत्र पुञ्जीभवन्ति इति दृश्यते लोके। विगाढायां—घनीभूतायां शर्वर्यां—रजन्याम्।

(३५३) सुप्तेति।—सुप्ताः,—निद्रिताः, जनाः यस्मिन् तथोक्ते, अत एव,

निशीथे राजा (२५४) सान्तःपुरं परिजनं वञ्चयित्वा, (२५५) वामकरस्फुरत्त्सरुः दक्षिणकरेण उत्खातं खड्गम् अट्टहासम् आदाय, विसर्पता च खड्गप्रभापटलेन नीलांशुक-पटेन इव दर्शनभयात् (२५६) अवगुण्ठितनिखिलगात्रयष्टिः, अनादिष्टयाऽपि अनुगम्यमानो राजलक्ष्म्या पृष्ठतः, (२५७) परिमललग्नमधुकरवेणिव्याजेन केशेषु इव कर्म्मसिद्धिम् आकर्षन्, एकाकी नगरात् निरगात्, अगाच्च तं देशम्।

निःशब्दः,—शब्दरहित तस्मिन्। स्तिमिते—तूष्णीभूते इति भाव। ["निःशब्दे स्तिमिते" इत्यत्र "निःशब्दस्तिमिते" इति समस्तपाठान्तरम्]। निशीथे—अर्द्धरात्रे, ('अर्द्धरात्र निशीथौ द्वौ' इत्यमर)।

(२५४) सान्तःपुरम्—अन्तःपुरम्—अन्तःपुरवर्त्तिन्य स्त्रिय इत्यर्थ, तत्सहितं, परिजन—स्वजनम् इत्यर्थ, वञ्चयित्वा—प्रतार्य, गोपयित्वा इत्यर्थ।

(२५५) वामेति।—वामे—सव्ये, करे—हस्ते, स्फुरन्—दीप्यमान, खचितत्वादिति भाव, त्सरु,—खड्गमुष्टि यस्य तथाभूत, ("त्सरु खड्गादिमुष्टौ स्यात्" इत्यमर)। उत्खात—निष्कोषितम् इत्यर्थ। विसर्पता—प्रसरता, खड्गप्रभापटलेन—असिच्छटासमूहेन, नीलांशुकपटेन इव—नीलांशुक—कृष्णवसनमेव, पट,—तिरस्करिणी तेन इव। अत्र उपमेयोपमानयो खड्गप्रभापटलनीलांशुकपटयो अवैधर्म्यवाच्यसाम्यनिबन्धनोपमाऽलङ्कार। सहोपमा इति केचित्।

(२५६) अवगुण्ठितेति।—अवगुण्ठिता—आच्छादिता, निखिला—समग्रा, गात्रयष्टि,—शरीरदण्ड येन यस्य वा तथोक्त, खड्गस्य नीलवर्णप्रभया रञ्जितसर्व्वदेह इत्यर्थ, शाणसमुज्ज्वलात् खड्गात् निःसृतनीलप्रभया विच्छुरितविग्रहतया नीलांशुकावृतवत् परिलक्ष्यते इति भाव। अनादिष्टयाऽपि—अनाहूतयाऽपि, राजलक्ष्म्या—राजश्रिया, अनुगम्यमान,—अनुस्रियमाण, एतेन प्रभूतलक्ष्मीलाभ सूचित।

(२५७) परिमलेति।—परिमलेन—अतिमनोहरगात्रसौरभेण, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्द्दातिमनोहरगन्धयोरपि" इति मेदिनी) लग्नाना—ससक्ताना, मधुकराणा—भ्रमराणा, वेणि—राजि, तस्या लेन वा व्याज,—छल तेन। कर्म्मसिद्धि—कार्य्यसाफल्यम्। एकाकी—असहाय,। देशं—स्थानम्। ["तं देशम्" इत्यत्र "तमुद्देशम्" इति पाठेऽपि स एवार्थ.]।

(३५८) अथ प्रत्युज्जग्मुः ते वयोऽपि (३५९) द्रौणि-कृप कृतवर्माण इव सौप्तिके (३६०) सन्नद्धाः, स्नाताः, स्रग्विणः, गृहीतविकटवेशाः, (३६१) कुसुमशेखरसञ्चारिभिः क्रियमाणमन्त्रशिखाबन्धा इव गुञ्जद्भिः षट्चरणैः, (३६२) उष्णीषपट्टकान् ललाटमध्यघटितविकटस्वस्तिकाग्रन्थीन् महामुद्राबन्धान् इव धारयन्तः मूर्द्धभिः, (३६३) एक-श्रवण विवर-विततविमलदन्तपत्रप्रभालेपधवलितकपोलैः मुखैः आपिबन्त

---

(३५८) अथेत्यादि।—प्रत्युज्जग्मुः,—प्रत्युद्गतवन्तः, राजानं दृष्ट्वा तत्स्थानात् अभ्युत्थिता इत्यर्थः। वयः,—टीटिभ कर्णतालपातालस्वामिन इत्यर्थः। ["वयोऽपि" इत्यत्र "वयं" इति पाठान्तरम्]।

(३५९) द्रौणीति।—द्रोणस्यापत्यं द्रौणिः,—अश्वत्थामा, कृपः,—कृपाचार्य्यः, कृतवर्मा—यादववीरविशेषः ते इव। सौप्तिके—सुप्तेषु भवं सौप्तिकं तस्मिन् महाभारतीयसौप्तिकाख्ये पर्व्वणि इत्यर्थः। ["तत्र भवः" (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्] पुरा दुर्य्योधने भग्नोरौ समरपतिते अश्वत्थामादयस्त्रयः प्रभोः प्रीतिसम्पादनाय पाण्डवशिविरे धृष्टद्युम्नाधिष्ठिते सुप्तेषु सर्व्वेषु अवशिष्टेषु सैनिकवीरेषु कथमपि प्रविश्य सर्व्वाणि सैनिकानि व्यनाशयन्निति भारती वार्त्ता।

(३६०) सन्नद्धाः,—वर्म्मिताः परिहितवर्म्माण इत्यर्थः, ("सन्नद्धो वर्म्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः" इत्यमरः)। स्नाताः,—कृतस्नानाः। स्रग्विणः,—मालाधारिणः।

(३६१) कुसुमेति।—कुसुमशेखरेषु—शिरोभूषणभूतपुष्पमालासु इत्यर्थः, सञ्चरन्तीति ते। षट्चरणैः,—मधुकरैः, क्रियमाणाः मन्त्रेण शिखाबन्धाः,—कायबन्धाः प्रसिद्धाः येषां ते इव।

(३६२) उष्णीषपट्टकान्—शीर्षावरणकर्पटान्। ललाटेति।—ललाटस्य—भालस्य मध्ये घटितः,—रचितः, विकटः,—दृढः, स्वस्तिकाग्रन्थिः,—स्वस्ति—शुभं, तदस्ति एषां स्वस्तिका—स्वस्तिकाकार इत्यर्थः, ग्रन्थिः,—बन्धविशेषः येषु तान्। महामुद्राबन्धानिव—महान्तः मुद्राबन्धाः,—वीराचारानुष्ठेयबन्धनविशेषाः तानिव। मूर्द्धभिः,—शिरोभिः।

(३६३) एकेति।—एकस्मिन् श्रवणविवरे—श्रोत्ररन्ध्रे, वितता—विस्तृता, विमलस्य—विशदस्य, दन्तपत्रस्य—गजदन्तनिर्म्मितपत्राकारस्य कर्णभूषणविशेषस्य इत्यर्थः, या प्रभा—दीप्तिः, तस्याः लेपः,—आलेपनम्, यद्वा,—प्रभा—दीप्तिः,

इव (२६४) निशाचरापचयचिकीर्षया शार्वरम् अन्धकारम्, (२६५) इतरकर्णावलम्बिनां रत्नकुण्डलानाम् अच्छाच्छया रुचा गोरोचनयेव मन्त्रपरिजप्तया समालब्धाः, स्वप्रतिबिम्बगर्भान् कर्मसिद्धये (२६६) दत्तपुरुषोपहारान् इव उल्लासयन्तः निशितान् निस्त्रिंशान्, (२६७) निशितनिस्त्रिंशांशुसन्तानसीमन्तित-तिमिराम् (२६८) आत्मीयदिग्भागसंरक्षणाय विधेव त्रियामां

सा एव लेप,—आलेपनसुधा तेन, ["प्रभालेप—" इत्यत्र "प्रभाऽऽलोकलेप—" इति पाठे,—प्रभा, तस्या आलोक,—उद्योत, तेन लेप, प्रभाया आलोक एव लेप इति वा तेन] धवलिता,—सितीकृता, कपोला,—गण्डदेशा येषां तैः। आपिबन्त इव—ग्रसन्त इव।

(२६४) निशाचरेति।—निशाचराणां—राक्षसानाम्, अपचयचिकीर्षा—अपकारेच्छा, हानिकरणेच्छा इत्यर्थः तया। शार्वरं—शर्वरी—रात्रि, तत्र भव शार्वरः तं—रात्रिकालिकम्, निशाचरा निशासु अन्धकारे एव प्रभवन्ति, अन्धकारापगमे तेषां प्रभावाभावेन अपकारसाधनस्य सौकर्य्यादिति भाव।

(२६५) इतरकर्णावलम्बिनाम—अपरकर्णलम्बमानानाम। अच्छाच्छया—अतिनिर्म्मलया, रुचा—प्रभया, गोरोचनयेव—गोरोचना—माङ्गलिकद्रव्यभेद तया, पीतप्रभयेति भाव। मन्त्रपरिजप्तया—मन्त्रेण परिजप्ता—विशोधिता तया। समालब्धा,—अनुलिप्ता। स्वप्रतिबिम्बगर्भान—स्वस्य प्रतिबिम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तान्। कर्मसिद्धये—कार्य्यसिद्ध्यर्थम्।

(२६६) दत्तेति।—दत्त,—अनुष्ठित, पुरुषोपहार,—नरबलि येभ्य तानिव, निशितान्—तीक्ष्णान्, निस्त्रिंशान्—खड्गान्, ("खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय" इत्यमर) उल्लासयन्त,—सञ्चालयन्त।

(२६७) निशितनिस्त्रिंशेति।—निशितनिस्त्रिंशाना—शाणितखड्गानां ["निशित-निस्त्रिंशांशु—" इत्यत्र "निस्त्रिंशांशु—" इति पाठान्तरम्] अंशुसन्तानैः,—प्रभानिवहै, सीमन्तितानि—विभक्तानि इति यावत्, तिमिराणि—तमांसि यस्या ताम्, वयाणां तेषां खड्गत्रयप्रभया तत्रत्यान्धकारनिरसनात् अन्यत्र चान्धकारस्यासत्त्वात् सीमन्तिततिमिरामिव प्रतीयमानामिति भाव।

(२६८) आत्मीयेति।—आत्मीय,—स्वीय, ["आत्मीय—"इत्यत्र"आत्मीयात्मीय—" इति पाठे,—स्वीयस्वीय इत्यर्थः] दिशां भागः,—दिगंश, रक्षणीया दिक् इत्यर्थः,

(३७६) रक्तचन्दनानुलेपिनो (३७७) रक्तस्रगम्बराभरणस्य उत्तानशयस्य शवस्य उरसि उपविश्य (३७८) जात जातवेदसि मुखकुहरे (३७९) प्रारब्धाग्निकार्यं, (३८०) कृष्णोष्णीषं, कृष्णाङ्गरागं, कृष्णप्रतिसरं, कृष्णवाससं, (३८१) कृष्णतिलाहुतिनिभेन विद्याधरत्वतृष्णाया (३८२) मानुषनिर्माणकारणकालुष्यपरमाणूनिव चयम् उपनयन्तम्, आहुतिदानपर्यस्ताभि प्रेतमुखस्पर्शदूषित प्रक्षालयन्तमिव आशुशुक्षणिं करनखदीधितिभि,

(३७६) रक्तेति।—रक्तचन्दनम एव अनुलेप रक्तचन्दनानुलेप, स विद्यते इत्येति तथोक्तस्य, रक्तचन्दनानुलिप्तस्येत्यर्थ ।

(३७७) रक्तेति।—रक्ते—रक्तवर्णे, स्रगम्बरे—माल्य वसने, आभरणे यस्य तथाभूतस्य। उत्तानशयस्य—उत्तानशायिन, ऊर्ध्वमुखशायिन इत्यर्थ। ["उत्तानादिषु कर्तृषु" (वा०) इति शीङधातो अचि रूपम्] शवस्य—मृतदेहस्य।

(३७८) जातेति।—जात,—उत्पन्न, उत्थित इत्यर्थ, मन्त्रबलेनेति भाव, जातवेदा,—अग्निर्यस्मात् तथाभूते, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्नि • । • • जातवेदास्तनूनपात ॥" इत्यमर) मुखकुहरे—वदनगह्वरे।

(३७९) प्रारब्धेति।—प्रारब्ध—प्रक्रान्तम्, अग्निकार्यं—होम येन तथोक्तम्।

(३८०) कृष्णेति।—कृष्ण—कृष्णवर्णम्, उष्णीष—शिरोवेष्टनवसन यस्य तथाभूतम्। कृष्णाङ्गराग—कृष्णवर्णविलेपनम्। कृष्णप्रतिसर—कृष्णवर्णहस्तसूत्रम्, ("ना चमूजघने हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमर)। कृष्णवासस—कृष्णवसनपरिधायिनम्।

(३८१) कृष्णेति।—कृष्णतिलानाम् आहुतिनिभेन—आहुतिच्छलेन, विद्याधरत्वतृष्णाया—विद्या धरतीति विद्याधर —देवयोनिविशेष, तस्य भाव तत्त्व, तस्य तृष्णा—स्पृहा तया, आत्मनो विद्याधरत्वलाभेच्छया इत्यर्थ ।

(३८२) मानुषेति।—मानुषस्य—मानवस्य,स्वस्येति भाव,निर्माण—सृष्टि, तस्य कारणानि—उपादानसामग्र्य, कालुष्यपरमाणव —मालिन्यपरमाणव तानिव, तिलानां कृष्णत्वादत्र परमाणूनामपि कालुष्योत्प्रेक्षा, चय—राशिम्, उपनयन्त—प्रापयन्तम्। आहुतीति।—आहुतिदाने—अग्नौ हवनीयद्रव्यनिक्षेपकाले, पर्यस्ता,—पतिता ताभि, करनखदीधितिभि,—हस्तनखमयूखै । प्रेतेति।—प्रेतस्य—शवस्य, मुखस्पर्शेन—वदनसंयोगेन, तन्मुखे ज्वलनादिति भाव, दूषितम्—अपवित्रम्, आशुशुक्षणिम्

(३८३) धूमालोहितेन चक्षुषा क्षतजाहुतिमिव हुतभुजि पातयन्तम्, (३८४) ईषद्विवृताधरपुटप्रकटितसितदशनशिखरैश्च दृश्यमानमूर्त्तमन्त्राक्षरपङ्क्तिनेव मुखेन किमपि जपन्तं, (३८५) होमश्रमस्वेदसलिलप्रतिबिम्बिताभिः आसन्नदीपिकाभिः दहन्तमिव सिद्धये सर्वावयवान् (३८६) असावलम्बिना बहुगुणेन विद्याधरराज्येनेव ब्रह्मसूत्रेण परिगृहीतं, महाभैरवं भैरवाचार्य्यम् अपश्यत्, उपसृत्य च अकरोत् नमस्कारम्, अभिनन्दितश्च तेन सव्यापारम् अन्वतिष्ठत।

—अग्निम् ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः । शिखावानाशुशुक्षणिः॥" इत्यमरः) प्रज्वालयन्तमिव—शोधयन्तमिव।

(३८३) धूमेति।—धूमेन आलोहितम्—आरक्तं तेन, चक्षुषा—नयनेन हुतभुजि—अग्नौ क्षतजाहुतिमिव—रक्ताहुतिमिव पातयन्तम्—प्रक्षिपन्तम्। वश्यमारणविषयोपयोगितया रक्ताहुतिरेव नासम्भाव्या इति।

(३८४) ईषदिति।—ईषद्विवृतेन—जपानुरोधादल्पव्याकृतेन अधरपुटेन प्रकटितानि—प्रकाशितानि सितानि—धवलानि दशनानां—दन्तानां शिखराणि—अग्राणि यस्य तथाभूतेन ईषद्विवृतत्वादेवात्र शिखरप्रकटनं बोद्धव्यम्। अत एव दृश्यमानेति।—दृश्यमाना मूर्त्ता—मूर्त्तिमती मन्त्राणां—प्रणवादीनाम् अक्षरपङ्क्तिः—वर्णराजिः यत्र तादृशेन।

(३८५) होमेति।—होमेन यः श्रमः—ग्लानिः तेन स्वेदसलिलानि—श्रमनिर्गतघर्म्मोदकानि तेषु प्रतिबिम्बिताः—प्रतिफलिताः ताभिः। आसन्नदीपिकाभिः—समीपवर्त्तिप्रदीपैः प्रतिबिम्बग्रहणोपपत्त्यर्थम् आसन्नेति पदं प्रयुक्तमिति बोद्धव्यम्। सिद्धये—विद्याधरत्वलाभाय इत्यर्थः।

(३८६) असावलम्बिना—स्कन्धविलम्बिना। बहुगुणेन—बहुतन्तुना उत्कर्षादिगुणयुक्तेन च। विद्याधरराज्येन—तन्नाम्नदेवयोनिविशेषाणां राजत्वेन ("विद्याधरराज्येनेव" इत्यत्र "विद्याराज्येनेव" इति पा०—विद्याराज्य—सर्वविद्यैश्वर्य्येणेव। अस्मिन् पा० विद्याराजपक्षे—बहुगुणेन—पुनः पुनरावर्त्तितेन पुनः पुनरुच्चरितेनेत्यर्थः, बहुगुणसम्पन्नेनेति वा)। ब्रह्मसूत्रेण—यज्ञोपवीतेन। महाभैरवम्—शिवापरमिव

अत्रान्तरे पातालस्वामी (३८७) शातक्रतवीम् आशाम् अङ्गीचकार, कर्णतालः कौवेरीं, परिव्राट् (३८८) प्राचेतसीम्। राजा तु (३८९) त्रैशङ्कवेन ज्योतिषा अङ्कितां ककुभम् अलङ्कृतवान्।

(३९०) एवञ्च अवस्थितेषु प्रतिदिशं दिक्पालेषु, दिक्-

अतिभयङ्कर वा। अभिनन्दित,—अभ्यर्थित। तेन—भैरवाचार्य्येण। [“परिगृहीत, महाभैरव भैरवाचार्य्यम्” इत्यत्र “परिगृहीत भैरवाचार्य्यम्” इति पाठान्तरम्]। स्वव्यापार—स्वकार्य्यं, भैरवाचार्य्योक्तमिति शेष। अन्वतिष्ठत्—अन्वपालयत्।

(३८७) शातक्रतवीं—शतक्रतु,—इन्द्र, तस्य इयं शातक्रतवी तां, प्राचीमित्यर्थ आशा—दिश (“दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता” इत्यमर) अङ्गीचकार—अधितष्ठौ। “अङ्गीचकार” इत्यनेन सर्व्वेषामेषां स्वेच्छापरिग्रहत्वं प्रकटितमिति। कौवेरीं—कुवेरसम्बन्धिनीं, कुवेरपालिता वा उदीचीमित्यर्थं।

(३८८) प्राचेतसीं—प्रचेतसा—वरुणेन अधिष्ठिता प्राचेतसी तां, प्रतीचीमित्यर्थ। [“तस्य निवास” (४।२।६९ पा०) इत्यणि ङीपि रूपसिद्धि]।

(३८९) त्रैशङ्कवेन—त्रिशङ्कुर्नाम सूर्य्यवंश्य राजा, तस्य इदं त्रैशङ्कवं तेन, ज्योतिषा—तेजसा, अङ्किता—चिह्निता तां, दक्षिणामिति यावत्। ककुभ—दिशम्। दक्षिणाम् इत्यश्रीरमङ्गलबोधकत्वात् त्रैशङ्कवेनेत्युक्तम्। पुरा त्रिशङ्कुर्नाम राजा सशरीरो दिवं जिगमिषु स्वाय गुरु वशिष्ठमन्वरुधत्। स तु नैतत् त्वया अधिक्रियते इत्यवज्ञातवान्। ततो गुरुपुत्रैरपि अवज्ञात गुरुद्वेषिणं विश्वामित्रं शरणमगात्। तेन च कृतयज्ञ सशरीरो दिवं गच्छन् देवराजेन गुरुद्वेषी इति स्वर्गात् निराकृत पतन् विश्वामित्रम् उच्चै जगाद,—“मुने! त्रायस्व मा नरके पतन्तम्” इति। आत्मशरणाय प्रार्थित विश्वामित्रः तत्रैव अन्तरीक्ष दक्षिणदिग्भागवर्त्तिनि “तिष्ठ” इति उवाच, ततश्च असौ तत्रैव अद्यापि स्थित। तच्च स्थान त्रिशङ्कुस्वर्ग इति व्याख्यते, एष पुराणवार्त्ता अत्रानुसन्धेया।

(३९०) एवमित्यादि।—प्रतिदिश—सर्व्वासु दिक्षु, दिशि दिशि इत्यर्थं आभीक्ष्ण्येऽव्ययीभाव। [“प्रतिदिशम्” इति पाठ पुस्तकान्तरे न दृश्यते]। दिक्पालेषु—दिशां रक्षकेषु, पातालस्वामिप्रभृतिषु चतुर्षु इत्यर्थ। दिक्पालैरिति।—दिक्

पालभुजपञ्जरप्रविष्टे (३८१) साधयति विस्रब्धं कर्म्म भैरवं भैरवाचार्य्ये, (३८२) अतिचिरं कृतकोलाहलेषु निष्फलप्रयत्नेषु प्रत्यूहकारिषु शान्तेषु कौणपेषु, गलति अर्द्धरात्रसमये (३८३) मण्डलस्य नातिदवीयसी उत्तरेण अकस्मात् (३८४) प्रलयमहावराहदंष्ट्राविवरमिव दर्शयन्ती मही अदीर्य्यत। सहसैव च तस्मात् विवरात् आशावारणोत्क्षिप्त इव आलानलोहस्तम्भः, (३८५) महावराहपीवरस्कन्धपीठः,

---

पालानाम्—एषां पातालस्वामिप्रभृतीनां दिगरक्षिणां, भुजाः,—बाहव एव, ["अर्जिदृशि—" (उ० १ पा० २८ सू०) इत्यादिना बाधधातोः कुप्रत्यये हकारादेशे रूपम्] पञ्जराणि, तेषु प्रविष्टे तस्मिन्, अकुतोभये इति भावः।

(३८१) विस्रब्धं—निःशङ्कं विश्वस्तं वा यथा तथा, एतन्निमित्तमेव राजादीनां साहाय्यग्रहणं बोद्धव्यम्। साधयति—अनुतिष्ठति।

(३८२) अतिचिरं—दीर्घकालं व्याप्य। प्रत्यूहकारिषु—विघ्नकारिषु। शान्तेषु—शान्तिं प्राप्तेषु, निवृत्तेषु इत्यर्थः। कौणपेषु—राक्षसेषु ("राक्षसः कौणपः क्रव्यात्" इत्यमरः)। गलति—अतिक्रामति।

(३८३) मण्डलस्य—प्रागुक्तभस्मालिखितमण्डलाकाररेखायाः। नातिदवीयसी—नातिदूरवर्त्तिनी इत्यर्थः। उत्तरेण—उत्तरस्यां दिशि। ["एनबन्यतरस्याम्—" (५।३।३५ पा०) इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य एनप्, तद्योगात् "एनपा—" (२।३।३१ पा०) इत्यादिना "मण्डलस्य" इति षष्ठी]।

(३८४) प्रलयेति।—प्रलये—प्रलयकाले महावराहः,—आदिवराहः, जलमग्नायाः पृथिव्याः उद्धारकः नारायणावतारविशेषः इति यावत्, तस्य दंष्ट्रा—दशनं, तस्याः विवरं—संकृतरन्ध्रम् इव इत्यर्थः, दर्शयन्ती—प्रकटयन्ती। ["मही" इत्यत्र "क्षिति" इति पाठान्तरम्]। अदीर्य्यत—स्वयमेव द्विधा अभवत् इत्यर्थः। विवरात्—रन्ध्रात्, "पुरुषः उज्जगाम" इति उत्तरेण सम्बन्धः। तमेव विशिनष्टि, आशेत्यादिभिः।—आशावारणः,—दिग्गजः, पातालस्थ इति भावः, तेन उत्क्षिप्त इव—उपरि क्षिप्त इव, आलानलोहस्तम्भः,—आलानं—गजबन्धनं ("आलानं बन्धस्तम्भे" इति नानार्थप्रकरणे अमरः) तदर्थं लोहस्तम्भः—लौहनिर्मितः विपुलः स्थूणाविशेषः इत्यर्थः। लौहपदेन पुरुषस्य दृढशरीरत्वं कृष्णवर्णत्वञ्चोक्तम्।

(३८५) महावराहेति।—महावराहस्य इव पीवरः—स्थूलः, मांसलमित्यर्थः,

नरकासुर इव भुवो गर्भात् उद्धृत', बलिदानव इव भित्त्वोत्थित: पातालम्, इन्द्रनीलप्रासाद इव (३८६) उपरिज्वलितरत्नप्रदीप, (३८७) स्निग्धनीलघननिविडकुटिलकुन्तलकान्तमौलि:, (३८८) उन्मीलन्मालतीमुण्डमाल, गद्गदतया स्वरस्य स्वभाव-पाटलतया च चक्षुष: क्षीव इव यौवनमदेन, (३८९) वल्गद्गल दामक', (४००) करसम्पुटमर्दितया मृदा (४०१) दिङ्नाग-कुम्भाभौ अंसकूटौ पुन: पुन: पङ्कयन्, (४०२) सान्द्रचन्दनपङ्क

स्कन्धपीठम्—अंसफलक, फलकवत् विस्तृत स्कन्ध इत्यर्थ यस्य तथोक्त। नरकासुर इव—भूमिसुत असुरविशेष इव। गर्भात्—कुक्षे, उदरादित्यर्थ, अभ्यन्तरादिति यावत्, ("कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा" इत्यमर) इन्द्रनीलप्रासाद इव—नीलकान्तमणिनिर्मित हर्म्यम् इव।

(३८६) उपरीति।—उपरि—ऊर्ध्वभागे, ज्वलितौ—प्रदीप्तौ, रत्नप्रदीपौ—मणिमयदीपौ, नेत्रे इति भाव यस्य तथाभूत।

(३८७) स्निग्धेति।—स्निग्धै—मसृणै, नीलै,—कृष्णवर्णै, घनै,—अविरलै, निविडै,—सङ्कीर्णै, दृढैरिति वा दृढमूलैरित्यर्थ, कुटिलै,—भङ्गिमद्भि, कुञ्चितैरित्यर्थ, कुन्तलै,—केशै, कान्त,—मनोज्ञ, मौलि,—किरीट यस्य तथोक्त। ("मौलि किरीटे धम्मिल्ले चूडायामनपुंसकम्" इति मेदिनी)।

(३८८) उन्मीलादिति।—उन्मीलन्ती—स्फुरन्ती मालतीमुण्डमाला—मालती-पुष्पशेखरहार यस्य तथोक्त। गद्गदतया—अर्द्धस्फुटतया। स्वभावपाटलतया—सहज-रक्तिमया। क्षीव इव—मत्त इव।

(३८९) वल्गदिति।—वल्गत्—चलत्, गले—कण्ठे, दाम—माल्य यस्य तथाभूत, आचल्यमानश्रीलग्नहारयष्टिक इत्यर्थ।

(४००) करेति।—करयो सम्पुटेन—योगेन, समुद्गकाकार-रचितकरद्वयेन इत्यर्थ, मर्दिता—दलिता तया। मृदा—मृत्तिकया।

(४०१) दिङ्नागकुम्भाभौ—ऐरावतकुम्भनिभौ, अंसकूटौ—स्कन्धशिखरे, स्कन्धौ परिभाषौ इत्यर्थ पर्वतशृङ्गवत् समुन्नतस्कन्धौ इत्यर्थ वा, पङ्कयन्—कर्दमयन्, मल्लानां रीत्यनुसारेण कर्दमेन लिम्पन् इत्यर्थ।

(४०२) सान्द्रेति।—सान्द्रेण—घनेन, चन्दनपङ्केन—कर्दमितचन्दनेनेत्यर्थ,

दत्तै अच्छस्थासकै (४०३) अतिसितजलधरशकलशारित इव शारदाकाशैकदेश, (४०४) केतकीगर्भपत्रपाण्डुरस्य चण्डातकस्य उपरि चामरीकृतकुचि, (४०५) कक्षाबन्धविधाय विनामविच्छिन्नेन धवलद्राघीयामफालीपटान्तेन धरणितलगतेन धार्य्यमाण इव पृष्ठत शेषेण, (४०६) स्थिरस्थूलोरुदण्ड, भूमिभङ्गभयेन इव मन्थराणि स्थापयन् पदानि, (४०७) निर्भरगर्व्वगुरु कायमपि शैलम्

दृष्टचन्दनमारण इति भाव [चन्दनपङ्क—' इत्यत्र "चन्दनकर्द्दम—' इति पाठान्तरं पि स भवेत्] दत्तानि—विरचितानि तै । अच्छस्थासकै —अच्छ स्वच्छा—अच्छाच्छतरा इत्यर्थ स्थासका —चन्द्रका बिन्दाकाराः चिन्ह इत्यर्थ तै यद्वा —स्थासकै —चर्च्चिका पाठत्र विलेपानुलेपनचन्दनादोभिरङ्गाद्य ("स्थासक पुंसि वा अस्य लक्षणे दर्प बुध्य" इति मादनी)।

(४०३) अतीति।—अति सितेन—अतिस्वच्छेन जलधराणा—मेघाना शकलेन —खण्डेन शारित इव—चित्रित इव कर्व्वरित इव इत्यर्थ [शारशब्दात् मत्वर्थे इतचि सिद्धम्] शारदाकाशैकदेश —शरत्कालिकगगनैकभाग ।

(४०४) केतकीति —केतक्या गर्भपत्रम् अभ्यन्तरच्छद तद्वत् पाण्डुर—धवल तस्य चण्डातकस्य—परिधानवसनभेदस्य अस्यापि चण्डातकशब्देन उत्तमाङ्ग नाभिमद्ध्येपर्य्यन्तस्य वसन ग्रहण ताहापि अत्र हङ्गारादि पदानीह वसन विशेषा ग्राह्य । चामरीकृतकुचि —चतसृषु दीक्षित नर्त्तादर

(४०५) कक्ष्याबन्ध वस्त्रस्य कटिबन्धनाभिनय निम्नान्तरावलम्बन नौकाकर्षिणा । धवलेति।—धवल —शुभ्र आयाम —विस्तार आयत इति यावत दीर्घपर्यन्ताय दीर्घा वा फालीपटान्तेन —कटिवस्त्रवस्त्रान्तेन तेन धरणितलगतेन भूमिस्पर्शनेन । [धरणितलगतेन इति पाठान्तरम् धार्यमाण इव गृह्यमाण इव पृष्ठत पश्चात् भागेन । वस्त्रस्य धावन्धात व्यावलम्बनात धर धरणितलगतत्वाच्च तथाविधानुक्ता न दृश्या

(४०६) स्थिरेति —स्थिरौ —दृढौ स्थूलौ ऊरुदण्डौ यस्य तथोक्त । भूमीति —भूमे —शय्याया भङ्गभयेन—नाशभयेन एव तन्नगमनाशङ्कया इति भाव । मन्थराणि—मन्दमन्थराणीत्यर्थ स्थापयन—अर्पयन ।

(४०७) निर्भरेति।—निर्भरेण—निरतिशयेन, गर्व्वेण—अहङ्कारेण गुरु—

इव गात्रम् उद्वहन्, (४०८) दर्पेण स्वन मुहुर्मुहुः उरसि द्विगुणिते दोष्णि वामे तिर्यक् उच्चलिते च दक्षिणे लगुडाकाण्डे (४०९) कुण्डलिते चण्डास्फोटनटाङ्कारैः (४१०) कर्मविघ्ननिर्घातानिव पातयन्, एकेन्द्रियविकलमिव जीवलोकं कुर्वन्, (४११) कुवलयदलश्यामलः पुरुष उज्जगाम, जगाद च विहस्य (४१२) नरसिंहनादनिर्घोषघोरया भारत्या—

(४१३) "भो विद्याधरीश्रद्धाकामुक! किम् अयं विद्याऽवलेपः ? महायमदो वा ? यत् अस्मै जनाय अविधाय (४१४) बलिं बालिश इव सिद्धिम् अभिलषसि ? का ते दुर्बुद्धिरियम् ? एतावता कालेन क्षेत्राधिपतिः अस्य मन्नाम्ना एव लब्धव्यपदेशस्य देशस्य नागतस्ते (४१५) श्रोत्रोपकण्ठं श्रीकण्ठनामा नागोऽहम्। अनिच्छति मयि का शक्तिः (४१६) ग्रहगणस्य अपि गन्तुं गगने ? (४१७) भूनाथोऽपि अयम् अनाथः, तपस्वी, यस्तु त्वादृशे शैवापसदे उपकरणी-

(४१३) भो विद्याधरीति।—विद्याधर्या—देवयोनिविशेषस्त्रियाः श्रद्धया—आदरेण आकाङ्क्षया वा ("श्रद्धाऽऽदरे च काङ्क्षायाम्" इति मेदिनी) कामुक — अभिलाषी तत्सम्बुद्धौ। विद्याधरीतिपदप्रयोगः सगर्वोपहासार्थं बोद्धव्यः श्रद्धापदप्रयोगश्च दृढैकान्त्यबोधनाय विद्याधर्य्यामेव श्रद्धा विद्यते नान्यासु अतस्तु कष्टनाशो भविष्यतीति भावः। विद्याऽवलेपः,—विद्यागर्वः। महायमदः —सहकारिसहाय-जनितौद्धत्यम्। अस्मै जनाय—मह्यमित्यर्थः इति आत्मनिर्देशः। "अस्मै" इत्यादि वक्त्रा गर्वग्रीतत्वमवगन्तव्यम्।

(४१४) बलिं—पूजाम् अविधाय—अदत्त्वा। बालिश इव—मूर्ख इव। ("मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः)। "अभिलषसि" इति पदं कामनावैफल्यसूचकम्। मन्नाम्नैव—मदीयेन नाम्नैव लब्धव्यपदेशस्य—प्राप्ताभिधानस्य, मद्योतनस्येत्यर्थः, अस्य देशस्य—श्रीकण्ठाख्यजनपदस्य इत्यर्थः क्षेत्राधिपतिः,—स्वत्वस्वामी भूस्वामी इत्यर्थः।

(४१५) श्रोत्रोपकण्ठं—श्रोत्रयोः उपगतः कण्ठम् उपकण्ठं श्रुतिसमीपम् इत्यर्थः, ["अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया (वा०)" इति समासः] श्रीकण्ठनामा नागः एतद्देशस्वामी, त्वया एतावताऽपि कालेन न श्रुतः किम् ? इत्यर्थः।

(४१६) ग्रहगणस्यापि—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां गणः तस्य, मदनिच्छया खेचराणामपि न शक्तिः खमुत्पतितुं, किमु मानववराकाणामिति भावः।

(४१७) भूनाथः,—भूपालः, अयं—पुष्पभूतिः इत्यर्थः। अनाथः —अस्वामिकः, यद्यस्य कोऽपि स्वामी अभविष्यत् तदा एनमकार्यात् न्यवारयिष्यदिति भावः। तपस्वी—वराकः, अभुक्त इत्यर्थः, यद्वा धूर्तेन त्वया प्रतारित इति भावः। यः,—भूपालः इत्यर्थः। त्वादृशे,—त्वत्सदृशे। ["यस्तु त्वादृशे" इत्यत्र "यः त्वादृशे"

क्रियते। सहस्व इदानीं सह अमुना (४१८) दुर्नरेन्द्रेण दुर्नयस्य फलम्" इत्यभिधाय च निष्ठुरैः प्रकोष्ठप्रहारैः दीनपि टीटिभप्रभृतीन् अभिमुखं प्रधावितान् सशरीरावरणकृपाणान् अपातयत्।

(४१९) अथ अपूर्व्वाधिक्षेपश्रवणात् अप्रस्तव्रणे अपि अमर्षं स्वेदस्खलनेन अनेकसमरपीतम् असिधाराजलमिव वमद्भिः अवयवैरपि रोमाञ्चनिभेन मुक्तशरशतशल्यनिकरभरलघुमिव आत्मानं रणाय कुर्वद्भिः, (४२०) अट्टहासेन अपि प्रतिबिम्बिततारागणम् स्फुटदृष्टधवलदन्तमालम् अवज्ञया हसतेव कथ्यमानसत्त्वाव

इति पाठान्तरम्]। अवापसन्नैः—अवाधम। उपकरणीक्रियते—प्रलोभ्य सहायी क्रियते इत्यर्थः।

(४१८) दुर्नरेन्द्रेण—दुरात्मना। दुर्नयस्य—दुश्चरितस्य। निष्ठुरैः—निर्दयैः प्रचण्डैरित्यर्थः। प्रकोष्ठप्रहारैः—प्रकोष्ठस्य—हस्तावयवविशेषस्य प्रहारैः चपेटाघातैः इति यावत् ("कक्षोपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः" इत्यमरः)। अभिमुखं प्रधावितान्—माम् लक्ष्यीकृत्य प्रचलितानित्यर्थः। सशरीरेति।—शरीरावरणं—वर्म कृपाणः—खड्गः ताभ्यां सह वर्त्तमानान् अभिवर्मखड्गितान् इत्यर्थः।

(४१९) अथात—"अथ" इत्यस्य "नरनाथ सावधान भवादीन" इत्यनेनान्वयः। अपूर्वेति।—अपूर्वः—अभिनवः अतत्पूर्वः इत्यर्थः यः अधिक्षेपः—तिरस्कारः तस्य श्रवणम्—आकर्णनं तस्मात् अप्रस्तव्रणे—अप्राप्तव्रणे—न प्राप्तः व्रणः—क्षतं दैवात् तैः, अस्त्राघातमलभमानैः इत्यर्थः। अमर्षस्वेदस्खलनेन—अमर्षः—क्रोधः तेन स्वेदः—धर्मोद्गमः तस्य स्खलनं—व्याजेन। अनेकेति—अनेकेषु समरेषु—सङ्ग्रामेषु पीतम्—आस्वादितम् असिधाराजलमिव—खड्गस्य [illegible] धाराजलमिव वमद्भिः—उद्गिरद्भिः अवयवैः—अङ्गैः रोमाञ्चनिभेन—रोमोद्गमच्छलेन मुक्ताः—निःसारिताः शरशतानि—बाणसमूहः शल्यनिकराः—शल्यसमूहाः एव भरो येन तथाभूत अत एव लघुः—भाररहितं तमिव रणाय—युद्धकरणाय ["तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या (वा०) इति चतुर्थी]।

(४२०) अट्टहासेन—उच्चहासेन च सता प्रतिबिम्बितः—प्रतिफलितः ताराणां गणः—नक्षत्रवृन्दं यस्मिन् तत्। स्फुटेति।—स्फुट—स्फुटं दृष्टा धवला—शुभ्रा दन्त

दृप्तः, (४२१) परिकरबन्धविभ्रमभ्रमितकरनखकिरणचक्रवालेन अपगमनाशङ्कया नागदमनमन्त्रमण्डलबन्धेनेव रुन्धन् दशदिशः, नरनाथः सावज्ञम् अवादीत्,—"अरे (४२२) काकोदर! काक! मयि स्थिते राजहंसे न जिह्रेषि बलिं याचितुम्? अमीभिः किं वा परुषभाषितैः? भुजे वीर्यं निवसति, न वाचि, प्रतिपद्यस्व शस्त्रम्। अयं न भवसि। (४२३) अगृहीतहेतिषु अशिक्षितो मे भुजः प्रहर्त्तुम्" इति। नागस्तु (४२४) अनादृततरम्,—"एहि, किं शस्त्रेण? भुजाभ्यामेव भनज्मि

भ्रान्त्वा—दर्शनपथौ यत्र तद्यथा तथा, हसन्नेव—हासं कुर्व्वन्नेव। कथ्यमानेति।—कथ्यमानं—अभिधीयमानं, प्रकाश्यमानम् इति यावत् अवयवैः अहङ्कारेण च इति भावः, सत्त्वस्य—उत्साहस्य, बलस्य वा, आवेशः,—वेगः यस्य तथाभूतः।

(४२१) परिकरेति।—परिकरबन्धः,—कटिबन्धः, तस्य विभ्रमेण—चेष्टया, व्यापारेणेत्यर्थः, भ्रमितयोः,—चलितयोः, करयोः,—हस्तयोः, नखकिरणानां चक्रवालं—मण्डलं तेन। अपगमनाशङ्कया - मम पलायनसम्भावनयेत्यर्थः। नागेति।—नागानां—सर्पाणां, दमनमन्त्रः,—शासनमन्त्रः, गारुडादिः इत्यर्थः, तेन यो मण्डलबन्धः,—मण्डलाकारेण सन्निवेशः, गारुडतन्त्रप्रसिद्ध ऐन्द्रादिबन्ध इत्यर्थः, यत्र स्थितो नागः न पलायितुं प्रभवतीति भावः तेनेव, रुन्धन्—आवृण्वन्। सावज्ञं—सावहेलम्।

(४२२) काकोदर।—काकस्य—वायसस्येव, उदरं यस्य, यद्वा,—काकम्—ईषत् कुटिलगतिमत् उदरं यस्य, तत्सम्बुद्धौ काकोदर।—हे भुजङ्ग! ("भुजङ्गोऽहिभुजङ्गमः। चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी॥" इत्यमरः) काक!—इति साधिक्षेपोक्तिः, काकवत् निर्लज्ज इति भावः। राजहंसे—नृपश्रेष्ठे, कलहंसे च, ("राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे" इति मेदिनी)। जिह्रेषि—लज्जसे। बलिं—पूजां, पूजाविधौ देयं तण्डुलादिकञ्च, ("बलिः पूजोपहारयोः" इत्यमरः)। काकानां बलिभोजनं प्रसिद्धम्। परुषभाषितैः,—कटूक्तिभिः। प्रतिपद्यस्व—गृहाण। अयम्—ईदृशः इत्यर्थः, न भवसि—न तिष्ठसीत्यर्थः, त्वमिति शेषः, न जीवसि इति भावः।

(४२३) अगृहीतहेतिषु—अगृहीतशस्त्रेषु, ("रवेरर्चिश्च शस्त्रञ्च वह्निज्वाला च हेतयः" इत्यमरः) अशिक्षितः,—अज्ञानः, अनभ्यस्त इत्यर्थः।

(४२४) अनादृततरं—सावज्ञातिशयमित्यर्थः। एहि—आगच्छ। किं शस्त्रेण?

भवतो दर्पम्” इति अभिधाय आस्फोटयामास। नरपतिरपि (४२५) निरायुधम् आयुधेन युधि लज्जमानो जेनम् उत्सृज्य सचर्मफलकम् अट्टहासम् असिम् अर्द्धोरुकस्य उपरि बबन्ध बाहुयुद्धाय कक्ष्याम। युयुधाते च (४२६) निर्दयास्फोटन-स्फुटितभुजरुधिरशीकरसिच्यमानौ शिलास्तम्भाविव पतद्भिः बाहुदण्डैः शब्दमयमिव कुर्वाणौ भुवनं तौ। न चिराच्च पातयामास भूतले भुजङ्गं भूपतिः। जग्राह च केशेषु, (४२७) उच्चखान च शिरश्छेत्तुम् अट्टहासम्, अपश्यच्च वैकक्षकमालाऽन्तरेण अस्य यज्ञोपवीतम्। उपसंहृतशस्त्रव्यापारश्च अवादीत्,—“दुर्विनीत! अस्ति ते (४२८) दुर्नयनिर्वाहबीजम् इदं, यतो विश्रब्धमेव आचरसि चापलानि” इत्युक्त्वा उत्ससर्ज तम्।

—शस्त्रस्य किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः। भवन्तम्—मामपीत्यर्थः। आस्फोटयामास—आस्फालयामास, बाह्वोः कराघातम् अकार्षीदित्यर्थः।

(४२५) निरायुधम्—अशस्त्रम्। आयुधेन—शस्त्रेण। उत्सृज्य—परित्यज्य। अट्टहास—तदाख्यं भैरवाचार्यदत्तं खड्गम्, अट्टहासपदेनैव असौ गम्यमाने पुनरसिपदग्रहणं प्रशंसार्थं, “प्रशंसार्थं सामान्यपदप्रयोगः” इति कव्यानुशासनादवगन्तव्यम्। अर्द्धोरुकस्य—ऊर्वोरधरपर्यन्ताच्छादकवस्त्रविशेषस्य। कक्ष्याम्—वसनरज्जुम्।

(४२६) निर्दयेति।—निर्दय—निष्ठुरं, यत् आस्फोटनं—संघर्षः, परस्परं बाह्वोः तलप्रहारेण शब्दकरणमित्यर्थः, तेन स्फुटितस्य—विघटितस्य, भुजस्य रुधिराणां—रक्तानां शीकरैः,—बिन्दुभिः, सिच्यमानौ—आप्लूयमानौ इत्यर्थः। पतद्भिः परस्परदेहे इति भावः। न चिरात्—अचिरादित्यर्थः।

(४२७) उच्चखान—उत्तोलयामास इत्यर्थः। वैकक्षकमाला—तिर्यग्वक्षो-विलम्बितहारविशेषम्, अन्तरेण—मध्ये [“अन्तराऽन्तरेण युक्ते” (२।३।४ पा०) इति अन्तरेणेति योगे द्वितीया]। मालाऽन्तरितत्वात् पूर्वमदृष्टम् इदानीमनावृतत्वात् तद्दर्शनं बोद्धव्यम्।

(४२८) दुर्नयेति।—दुर्नयस्य—दुश्चेष्टितस्य, निर्वाह—सम्पादनं तस्य बीजं —कारणम् इदं—यज्ञोपवीतमित्यर्थः, एतद्धनेन ब्राह्मणोऽयमिति मत्वा दया

अनन्तरञ्च सहसैव (४२९) अतिबहला ज्योत्स्ना ददर्श, शरदि विकसतां कमलवनानामिव च घ्राणावलेपिनम् आमोदम् अजिघ्रत्, झटिति च नूपुरशब्दम् अशृणोत्, व्यापारयामास च शब्दानुसारेण दृष्टिम्।

(४३०) अथ करतलस्थितस्य अट्टहासस्य मध्ये तडितमिव नीलजलधरोदरे स्फुरन्तीं, प्रभया पिबन्तीमिव त्रियामां, तामरसहस्तां, (४३१) कोमलाङ्गुलिरागराजिजालकानि च चरणलग्नानि (४३२) वेलावालविद्रुमलतावनानि इव आकर्षन्तीं, (४३३) करपङ्कजसङ्कोचाशङ्कया शशाङ्कमण्डलमिव खण्डशः कृतं निर्मलचरणनखनिवहनिभेन बिभ्रतीं,

---

चारोऽपि त्वं न केनापि दण्ड्यसे ब्रह्महत्याभयादिति भावः। विश्रब्धं—निःशङ्कम्। चापलानि—औद्धत्यानि। उत्ससर्ज—मुमोच।

(४२९) अतिबहलाम्—अतिप्रभूताम्। घ्राणावलेपिनम्—नासारन्ध्रपूरकमिति भावः। आमोदम्—अतिमनोहरगन्धम्। व्यापारयामास—प्रेरयामास, निक्षेपयामासेत्यर्थः। दृष्टिं—नेत्रम्।

(४३०) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "स्त्रियमपश्यत्" इत्युत्तरेणान्वयः। अट्टहासस्य—तदाख्यस्य यक्षे। तडितमिव—सौदामिनीमिव, स्फुरन्तीं—राजमानाम्। पिबन्तीमिव—ग्रसन्तीमिव। त्रियामा—रात्रिम्, अतिप्रभावत्त्वेन तामस्यायसन मुर्च्छितम्। तामरसहस्तां—पद्मकराम् ("अथ तामरसं पद्मं ताम्रं काञ्चनयोरपि". इति मेदिनी)।

(४३१) कोमलेति।—कोमलानाम् अङ्गुलीनां रागराजिः—लौहित्यधारा, तस्या जालकानि—प्रवाहान्।

(४३२) वेलेति।—वेलायां—तटभूमौ, बालानि—नवानि, यानि विद्रुमलता वनानि—प्रवालवल्लीकाननानि तानि इव।

(४३३) करेति।—कर एव पङ्कजं—पद्मं तस्य सङ्कोचः—निमीलनं चन्द्रो स्यादिति भावः तस्य आशङ्का—भयं तया, शशाङ्कमण्डलमिव—चन्द्रबिम्बम् इव। खण्डशः कृतं—खण्डखण्डीकृतम्। निर्मलेति।—निर्मलानां—विशदानां, चरणनखानां निवहः—समूहः, तन्निभेन—तच्छलेन।

(४२४) गुल्फावलम्बिनूपुरपुटतया स्थितनिविडकटकावलिबन्धनादिव परिभ्रश्य आगतां, (४२५) बहुविधकुसुमशकुनिशतशोभितात् पवनचलिततनुतरङ्गात् अतिस्वच्छात् अंशुकात् उदधिसलिलादिव उत्तरन्तीम्, (४२६) उदधिजन्मप्रभ्णा त्रिवलिच्छलेन विपथगयेव परिष्वक्तमध्याम्, अत्युन्नतस्तनमण्डलां दृश्यमानदिङ्नागकुम्भामिव ककुभं, (४२७) मदलग्नैरावतकरशीकरनिकरम् इव शरत्तारागणतारं हारम् उरसा दधानां, (४३८) धवलचामरैरिव च मन्दमन्द-

(४२४) गुल्फेति।—गुल्फ—पादग्रन्थिम् अवलम्बते इति गुल्फावलम्बि—गुल्फस्थ, नूपुरपुट—नूपुरसन्धि यस्या तद्भाव तत्ता तया हेतुना। स्थितेति।—स्थित निविड—दृढ, कटकावल्या—मेखलाचक्रे, बन्धन तस्मादिव, परिभ्रश्य—विच्युत्य, पलाय्य इत्यर्थ, आगताम्—उपस्थिताम्।

(४२५) बहुविधेति।—बहुविधै,—विविधै, कुसुमाना—पुष्पाणा, शकुनीना—पक्षिणाञ्च, शतै, एकत्र—तन्तुनिर्मितै अन्यत्र,—उपविपतितै इति भाव, शोभित तस्मात्। पवनेति।—पवनेन—वायुना, चलिता,—विचलिता, तनव,—अल्पाल्पा, तरङ्गा,—शोभावर्द्धनार्थं वस्त्रेन कृतनर्जनिला भङ्गय, ऊर्मयश्च यस्य तस्मात्, अतिस्वच्छात—अतिविशदात, अंशुकात—वसनात्। उत्तरन्तीम—उत्तिष्ठन्तीम्, वस्त्राच्छादिततया दूरात स्पष्ट नालक्ष्यत, ततो यथा यथा समीपवर्त्तिनी अजायत, तथा तथा स्फुट दृश्यमानत्वात वसनाभ्यन्तरात् उत्तरणबोधो जायते, अथवा पवनेन आच्छादनवसनस्य अन्तराऽन्तरा उद्घटनात् वस्त्राभ्यन्तरादुत्तरणबोध इति भाव।

(४२६) उदधिजन्मप्रम्णा—समुद्रोत्पत्तिस्नेहेन त्रिवलिच्छलेन—त्रिवलिमिषेण, विपथगयेव—त्रिधारया गङ्गयेव, परिष्वक्तमध्याम्—आलिङ्गितमध्यभागाम्। दृश्यमानेति।—दृश्यमानौ दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, कुम्भौ यस्या तथाभूताम् इव। ककुभ—दिश ("दिशस्तु ककुभ काष्ठा • " इत्यमर)।

(४२७) मदेति।—मदे—दानवारिणि, लग्न,—समक्त मदलग्न, समद इत्यर्थ, य ऐरावत, तस्य कर,—शुण्डा, तस्य शीकराणा—जलबिन्दूना निकर,—सङ्घ तमिव। शरदिति।—शरदि य तारागण,—नक्षत्रवृन्द तद्वत् तार,—महान, उज्ज्वल इत्यर्थ तम्। उरसा—वक्षसा।

(४३८) धवलचामरैरिव—श्वेतबालव्यजनैरिव। मन्देति।—मन्दमन्देन—ईषन्मन्देन,

शिखामदोलायितैः हारकिरणैः उपवीज्यमानां, (४३९) स्वभावलोहितेन मदान्धगन्धेभकुम्भास्फालनसङ्क्रान्तसिन्दूरेणेव करद्वयेन द्योतमानां, (४४०) हरशिखण्डेन्दुद्वितीयखण्डेनेव कुण्डलीकृतेन ज्योत्स्नामुचा दन्तपत्रेण विभ्राजमानां, (४४१) कौस्तुभगभस्तिस्तबकेन इव च श्रवणनगेन अशोककिसलयेन अलङ्कृतां, महता मातङ्गमदमयेन तिलकेन अदृश्यच्छत्रच्छायामण्डलेनेव अविरहितललाटाम्, आ पादतलात् आसीमन्ताच्च चन्द्रातपधवलेन चन्दनेन आदिराजयशसेव धवली-

---

न्यासेन इत्यर्थः, ["प्रकारे गुणवचनस्य" (८।१।१२ पा०) इति द्वित्वम्] निश्वासेन दोलायिता,—चञ्चलिता तैः। उपवीज्यमाना—सवीज्यमाना ताम्।

(४३९) स्वभावलोहितेन—सहजरक्तेन। मदान्धेति।—मदान्ध,—मदमत्त, यः गन्धेभः,—गन्धप्रधानो हस्ती, "स्वेद मूत्र पुरीषञ्च गन्धाश्चैव मतङ्गजाः। यस्याघ्राय द्विपाश्चान्ये स विद्याद्गन्धहस्तिनम्॥" इत्युक्तलक्षणो हस्ती वा, तस्य कुम्भास्फालन—कुम्भताडनं तेन सङ्क्रान्त—संसक्त, सिन्दूरं यस्मिन् तेनेव, लक्ष्म्याः गजारोहणशीलत्वात् तत्कुम्भसिन्दूरसङ्क्रमणमवगन्तव्यम्, करद्वयेन—हस्तयुगलेन, द्योतमाना—भ्राजमानाम्।

(४४०) हरेति।—हरस्य शिखण्ड—चूडा, शेखरमित्यर्थः, ("शिखण्डो बर्हचूडयोः" इति मेदिनी) तत्र यः इन्दुद्वितीयखण्डः,—अर्द्धचन्द्र इत्यर्थः तेन इव। कुण्डलीकृतेन—कुण्डलरूपतां नीतेन, ज्योत्स्नामुचा—प्रभावर्षिणा, दन्तपत्रेण—हस्तिदन्तनिर्म्मितकर्णभूषणेन विभ्राजमाना—विराजमानाम्।

(४४१) कौस्तुभेति।—कौस्तुभस्य—नारायणोरस्थस्य मणिविशेषस्य गभस्तीनां—किरणानां, स्तबकः,—गुच्छः तेन इव, श्रवणनगेन—श्रोत्रगतेन। मातङ्गमदमयेन—गजदानरचितेन इत्यर्थः। अदृश्येति।—अदृश्यस्य—तिरोहितस्य छत्रस्य छायामण्डलं तेन इव, अविरहित—अशून्य, ललाटो यस्याः ताम्। आ-पादतलात्—पादतलमारभ्य, आ-सीमन्तात्—सीमन्तपर्य्यन्तम्, [अत्र "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" (२।३।१० पा०) इति सूत्रेण पञ्चमी, तत्र "आङ् मर्य्यादाऽभिविध्योः" (२।१।१३ पा०) इति पञ्चम्यन्तेन पदेन पाक्षिकः समासाभाव]। चन्द्रातपधवलेन—कौमुदीवत् शुभ्रेण, चन्द्रातप इव—उल्लोच इव, धवलेन—समावदातेन वा।

लता, (४४२) धरणितलचुम्बिनीभिः कण्ठकुसुममालाभिः सरिद्भिरिव सागरादृष्टाभिः अधिष्ठितां, मृणालकोमलैः अवयवैः (४४३) कमलसम्भवत्वम् अनक्षरम् आचक्षाणां स्त्रियम् अपश्यत्, असम्भ्रान्तश्च पप्रच्छ,—"भद्रे! काऽसि? किमर्थं वा दर्शनपथम् आगताऽसि?" इति। सा तु स्त्रीजनविरुद्धेन (४४४) अवष्टम्भेन अभिभवन्तीव अभाषत तं,—"वीर! विद्धि मां (४४५) नारायणोरःस्थलीलीलाविहारहरिणीं, (४४६) पृथुभरतभगीरथादिराजवंश-

---

आदिराजप्रसूता इव—आदिराजस्य—मनोः वैवस्वतस्य, पृथुनृपतेर्वा, [illegible] तेन इव।

(४४२) धरणितलेति।—धरणितलं—भूतलं, चुम्बन्ति—स्पृशन्ति इति तथोक्ताभिः। विशेषणमिदं सरित्पक्षेऽपि योजनीयम्। सागरादृष्टाभिः,—सागरैः अदृष्टा ताभिः, असागरगामिनीभिः इत्यर्थः, सुभगत्वादिति भावः। ["सागरादृष्टाभिः" इत्यत्र "सागराधिष्ठाभिः" इति पाठे,—सागरम् अधि—अधिकृत्य, तिष्ठन्ति या ताभिः, सागराधिष्ठिताभिरित्यर्थः]।

(४४३) कमलसम्भवत्वं—कमलादुत्पत्तिम्, यद्वा—सम्भूयते—स्थीयते अस्मिन्निति [अधिकरणे अप्] सम्भवः, कमलमेव सम्भवः,—अधिष्ठानस्थानं यस्याः तस्याः भावः तत्त्वं, कमलवासित्वमित्यर्थः, लक्ष्म्याः पद्मालयत्वात्, अथवा,—कमलसम्भवत्वं—सलिलादुत्पन्नत्वं, क्षीरोदधौ तदुत्पत्तेः, ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमरोक्तेः) अनक्षरम्—अक्षररहितं, तूष्णीम् इत्यर्थः, वाग्व्यापारं विनैवेति यावत्, आचक्षाणां—कथयन्तीम्। असम्भ्रान्तः,—अचकितः, अत्वरः एवेत्यर्थः।

(४४४) अवष्टम्भेन—गर्वेण। अभिभवन्तीव—तिरस्कुर्वतीव, तद्वाक्यं प्रति हसन्तीवेत्यर्थः।

(४४५) नारायणेति।—नारायणस्य—विष्णोः, उरः,—वक्षःस्थलम् एव स्थली—अकृत्रिमभूमिः, [illegible] लीलया—स्वेच्छया, [illegible] विहारः—क्रीडा, विचरणं, तत्र हरिणी—मृगी ताम्, हरिणी अपि स्वेच्छया अरण्यस्थल्यां विहरति।

(४४६) पृथ्विति।—पृथुप्रभृतीनां राज्ञां, वंशस्य—कुलस्य, वेणुदण्डस्य च

पताका, (४४७) सुभटभुजजयस्तम्भविन्यासशालभञ्जिका, (४४८) रणरुधिरतरङ्गिणी तरङ्गक्रीडा दोहद दुर्ललित राजहंसी, (४४९) सितनृपच्छत्रषण्डशिखण्डिनीम्, (४५०) अतिनिशितशस्त्रधारावनभ्रमणविभ्रमसिंहीम्, असिधाराजलकमलिनीं श्रियम्। (४५१) अपहृताऽस्मि तव अमुना शौर्य्यरसेन। याचस्व, ददामि ते वरम् अभिलषितम्" इति।

("वश भवि कुचे वैणी" इति मेदिनी) पताका—वैजयन्ती, सर्वशस्त्रापर्यौर्मिन्यय, एकत्र कौन्तावलम्बनात्, अन्यत्र,—वेणुदण्डस्योपरि अवस्थानात् इति भाव।

(४४७) सुभटेति।—सुभटाना—वीरयोद्धाना, भुजा,—बाहव एव, जयस्तम्भाः,—विजयज्ञापकस्तम्भा, तेषु विन्यासशालभञ्जिका—शोभार्थविन्यस्तपुत्तलिका ताम्। दृश्यते हि लोके स्तम्भानामुपरि शालभञ्जिकान्यास क्रियते इति एव हि या सतत वीराणां भुजेषु अभिरमते सा इति। सुभटपदेन अस्या वीरानुरागित्वं प्रकटीकृतम्, "श्रीभ यष्ठ इव शौभ स्वच्छ परिभूयते" इत्युक्त।

(४४८) रणेति।—रणेषु—सङ्ग्रामेषु या रुधिरतरङ्गिण्य,—रक्तनद्य, तासां तरङ्गेषु—ऊर्मिषु, क्रीडा—केलि तत्र दोहदेन—अभिलाषेण, दुर्ललिता—दुर्विनीता, राजहंसी ताम्।

(४४९) सितेति।—सितानि—धवलानि नृपाणा—राज्ञां, छत्रषण्डानि—आतपत्रमण्डलानि आतपत्रवनानि इत्यर्थं तत्र शिखण्डिनी—मयूरी ताम्, अनन्तरं शाश्वत मयूरीणा मङ्गलशीलत्वात्।

(४५०) अतीति।—अतिनिशितानां—सुतीक्ष्णानां शस्त्राणां धारा एव वनानि, तेषु भ्रमणम् एव विभ्रम—विलास, तत्र सिंही ताम् [हिंसे पचाद्यचि "पृषोदरादीनि—" (६।३।१०९ पा०) इत्यादिना हकार सकारयो स्थानव्यत्ययात सिद्ध, तत "जाते—" (४।१।६३ पा०) इत्यादिना ङीष रूपम्]। असीति।—असीना—तरवारीणां, धारा एव—निशिताग्राण्येव, जलानि, तत्रत्वात् वेदयादीति भाव तत्र कमलिनी—पद्मिनी ताम्।

(४५१) अपहृता—आकृष्टा। शौर्य्यरसेन—वीर्य्यानुरागेण, सिद्धाना चिर प्रार्थनयाऽपि दर्शनमददया श्रीयञ्जुधपद्मालिम्पा सिद्धजाता तव राजन स्वदर्शनविभाव, नरगादाद्यामान्धशौर्य्यानुरागात इति बोध्यम्।

वीराणान्तु (४५२) अपुनरुक्ताः परोपकाराः ; यतो राजा तां प्रणम्य स्वार्थविमुखो भैरवाचार्यस्य सिद्धिं ययाचे। लक्ष्मीस्तु देवी (४५३) प्रीततरहृदया विस्तीर्य्यमाणेन चक्षुषा क्षीरोदेनेव उपरि पर्य्यस्तेन अभिषिञ्चन्ती भूपालम्—"एवमस्तु" इति अब्रवीत् ; अवादीच्च पुनः,—"अनेन (४५४) सत्त्वोत्कर्षेण भगवच्छिवभट्टारकभक्त्या च असाधारणया भवान् भुवि सूर्य्याचन्द्रमसोः तृतीय इव अविच्छिन्नस्य प्रतिदिनम् उपचीयमानवृद्धेः शुचिसुभगसत्यत्यागधैर्य्यशौण्डपुरुषप्रकाण्डप्रायस्य

---

(४५२) अपुनरुक्ताः,—पुनरुक्तिदोषरहिताः, परोपकाराः,—परेषामुपकाराः, वीराः परोपकारं करिष्याम इति प्रतिज्ञाय तथा एव आचरन्ति, कार्पण्यात न तत्र तेषां क्वापि अन्यथोक्तिरिति भावः, यद्वा,—अपुनरुक्ताः,—अनधिकाः, परोपकाराः न तेषाम् अधिकाः मताः, अवश्यकर्त्तव्यत्वात् स्वतःसिद्धा इति भावः, परोपकारकृतिनस्ते कृतमुपकारं कदाऽपि न वाचा व्याहरन्तीति तात्पर्य्यम्। ताम्—लक्ष्मीम्। स्वार्थविमुखः,—निःस्वार्थः, स्वोपकारार्थं वरमप्रार्थयमानः इत्यर्थः। सिद्धिम्—अभीष्टसाफल्यं विद्याधरत्वलाभरूपामित्यर्थः, आश्रितेष्टसाधने एव महापुरुषाः व्यसनिनो भवन्तीति निष्कर्षः।

(४५३) प्रीततरेति।—प्रीततरम्—अतिशयेन प्रीतं, राज्ञः स्वार्थनिःस्पृहत्वेन इति भावः, हृदयं यस्याः सा। विस्तीर्य्यमाणेन—विस्फार्य्यमाणेन, राज्ञः निःस्पृहत्वदर्शनेन विस्मयोदयादिति भावः। क्षीरोदेनेव—दुग्धसागरेणेव, धवलत्वसाम्यादिति भावः। उपरि पर्य्यस्तेन—उपरि पतितेन। एवम् अस्तु—तव्राज्ञः पूर्णं भवतु इत्यर्थः।

(४५४) सत्त्वोत्कर्षेण—चित्तस्य स्वभावस्य वा औदार्य्येण, मनस्वितया उदारस्वभावतया वा इत्यर्थः। असाधारणया—निरुपमया। सूर्य्याचन्द्रमसोः,—आदित्यनिशाकरयोः, तृतीय इव—सूर्य्याचन्द्रमसमपेक्ष्य तेजस्वितया तृतीयस्थानमधिगत इत्यर्थः। अविच्छिन्नस्य—विच्छेदमनधिगतस्य। उपचीयमानवृद्धेः—सततवर्द्धमानाभ्युदयस्य। कालवशात् स्वतेजसु कदाचित् अपचित कदाचित वृद्धिमतश्च सूर्य्यात, प्रतिमासं क्षयवृद्धिमतः चन्द्रमसश्चापि उपमानभूतात् अस्य उपचीयमानवृद्धिमत्त्वस्य उपमेयभूतस्य नरेन्द्रस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः। शुचीति।—शुचि,—वाह्याभ्यन्तरपूतम् शुद्धाचरणं वा, सुभगं—सु—शोभनं, भग—वीर्य्यं कीर्त्तिं वा, सत्य—यथार्थभाषणं,

महतो राजवंशस्य कर्त्ता भविष्यति। (४५५) यस्मिन् उत्पत्स्यते सर्वद्वीपानां भोक्ता हरिश्चन्द्र इव हर्षनामा चक्रवर्त्ती त्रिभुवनविजिगीषुः द्वितीयो मान्धातेव; यस्य अयं करः स्वयमेव ग्रहीष्यति चामरम्" इति वचसोऽन्ते तिरोबभूव।

भूमिपालस्तु तदाकर्ण्य हृदयेन अतिमात्रम् अप्रीयत। भैरवाचार्य्योऽपि तस्या देव्याः तेन वचसा, (४५६) कर्म्मणा च सम्यक् उपपादितेन सद्य एव कुन्तली, किरीटी, कुण्डली, हारी, केयूरी, मेखली, मुद्गरी, खड्गी च भूत्वा अवाप विद्याधरत्वम्; प्रोवाच च,—"राजन्! (४५७) अदूरव्यापिनः फल्गुचेतसाम् अलसानां मनोरथाः। सतान्तु भुवि

त्यागः,—दानं, धैर्य्यं—धीरत्वं, तेषु शौण्डाः,—प्रसक्ताः, दक्षा वा, यद्वा—तैः शौण्डाः,—विख्याताः, सदाचारपरायणा यशस्विनः सत्यवादिनः वदान्या धीराश्च इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डाः—पुरुषश्रेष्ठाः, [प्रशस्तं काण्डं प्रकाण्डं "प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) इति समासः। अत्र प्रकाण्डशब्दः श्रेष्ठार्थकोऽवगन्तव्यः] प्रायेण—बाहुल्येन यत्र तादृशस्य। कर्त्ता—उत्पादकः।

(४५५) यस्मिन्—राजवंशे। द्वितीयः,—अपरः, मान्धातेव—सूर्य्यवंश्यनृपविशेष इव। अयं—मदीयः इत्यर्थः। ["स्वयमेव ग्रहीष्यति" इत्यत्र "स्वयमेव कमलमपहाय ग्रहीष्यति" इत्यधिकः पाठः]।

(४५६) कर्म्मणा—शवसाधनरूपकार्य्येण। सम्यक् उपपादितेन—सम्यगनुष्ठितेन। सद्य एव—तत्क्षणमेव। कुन्तली—कुन्तलवान् सुकेश इति यावत्। किरीटी—मुकुटधारी। कुण्डली—कर्णान्दोलितकुण्डलः। हारी—हारवान्। केयूरी—अङ्गदी। मेखली—काञ्चीदामालङ्कृतकटिः। मुद्गरी—मुद्गरः—दण्डविशेषः तद्वान्, [अत्र सर्व्वत्र इन्नन्तेषु "अत इनि-ठनौ" (५।२।११५ पा०) इति इनिप्रत्यये, मेखली इत्यत्र च "व्रीह्यादिभ्यश्च" (५।२।११६ पा०) इति इनिप्रत्यये रूपम्]। विद्याधरत्वं—विद्याधरभावम्।

(४५७) अदूरव्यापिनः,—अदूरविस्ताराः, न दूरप्रसारिण इत्यर्थः। फल्गुचेतसाम्—असारचित्तानाम्, ("असारं फल्गु" इत्यमरः) अलसानां—मन्दानां, कार्य्यपराङ्मुखानाम् इत्यर्थः, मनोरथाः,—कामाः।

(४५८) विस्तारवत्यः स्वभावेनैव उपकृतयः; स्वप्नेऽपि असम्भाविता दातुमिमां दक्षिणां क्षमः कोऽन्यो भवन्तम् अपहाय ? (४५९) सम्पत्कणिकामपि प्राप्य तुलेव लघुप्रकृतिः उन्नतिम् आयाति। (४६०) त्वदीयैः गुणैः उपकरणीकृतस्य त्वत्त एव च लब्धात्मलाभस्य निर्लज्जता इयम् अस्य मूढहृदयस्य। तदिच्छामि येन केनचित् (४६१) कार्यलवोपपादनोपयोगेन स्मारयितुम् आत्मानम्" इति। (४६२) प्रत्युपकारदुष्प्रवेशास्तु भवन्ति धीराणां हृदयावष्टम्भाः; अतः तं राजा—"भवद्भिरेव परिसमाप्तकृत्योऽस्मि; साधयतु मान्यो यथासमीहितं स्थानम्" इति प्रत्याचचक्षे।

---

(४५८) विस्तारवत्यः,—प्रसरणशीलाः दूरव्यापिन्य इत्यर्थः। उपकृतयः,—उपकाराः। इमां दक्षिणां—विद्याधरत्वलाभरूपाम्। क्षमः,—शक्तः। अपहाय—त्यक्त्वा, विनेत्यर्थः।

(४५९) सम्पदिति।—सम्पदः,—विभवस्य, कणिकां—कणामात्रं, विभवलेशमित्यर्थः। लघुप्रकृतिः,—क्षुद्रस्वभावः। उन्नतिम्—ऊर्ध्वगमनम्, उन्मार्गगमनञ्च, विपथगामित्वमित्यर्थः।

(४६०) उपकरणीकृतस्य—उपकृतस्य इत्यर्थः। लब्धेति।—लब्धः आत्मनो लाभः,—अभीष्टरूपो येन तथाभूतस्य। अस्य—मदीयस्य इति भावः।

(४६१) कार्येति।—कार्यस्य लवः,—लेशः, बिन्दुः इत्यर्थः, यत्किञ्चित्कार्यम् इति निष्कर्षः, तस्य उपपादनं—सम्पादनं, तेन यः उपयोगः,—उपकारः तेन। स्मारयितुं—स्मृतिपथं नेतुम्।

(४६२) प्रत्युपकारेति।—प्रत्युपकारेण—उपकारप्रतिदानेन अप्रवेश्यत्वम् इति भावः, दुष्प्रवेशाः,—प्रवेष्टुमशक्याः इत्यर्थः। हृदयावष्टम्भाः—हृदयनाम्भोर्याणि, धीराणां हृदयानि परप्रत्युपकारं नार्थयन्ते इति भावः। ["अतः" इत्यत्र "इतः" इति पाठान्तरम्]। भवद्भिरेव—भवता सिद्धाः—अभीष्टपूरणैनेत्यर्थः। परिसमाप्तम्—अवसितं, कृत्यं—प्रयोजनं यस्य तथाभूतः, लब्धप्रत्युपकार इति भावः। साधयतु—गच्छतु। "प्रदेशः प्रयातः साधयेति स्थाने प्रयुज्यते" इति साहित्यदर्पणे। मान्यः, भवानिति शेषः। यथासमीहितं—चेष्टितानुरूपं, यथाऽभिलषितमित्यर्थः।

तथोक्तश्च (४६३) भूभुजा जिगमिषुः सुदृढं समालिङ्ग्य टीटिभादीन् कुवलयवनेनेव अवश्यायशीकरस्राविणा सास्रेण चक्षुषा वीक्षमाणः क्षितिपतिं पुनः उवाच,—"तात ! ब्रवीमि यामीति न स्नेहसदृशम् । त्वदीयाः प्राणा इति पुनरुक्तम् । गृह्यताम् इदं शरीरकमिति (४६४) व्यतिरेकेण अर्थकरणम् । तिलशः क्रीता वयमिति न उपकारानुरूपम् । बान्धवोऽसीति (४६५) दूरीकरणमिव । त्वयि स्थितं हृदयमिति अप्रत्यक्षम् ।

विद्याधरलोकमित्यर्थः । इति उक्त्वा इति शेषः । प्रत्याचचक्षे—प्रत्याख्यानं कृतवान् इत्यर्थः, प्रत्युपकृतिविषये असमर्थोऽभूत् इति भावः ।

(४६३) भूभुजा—राज्ञा । जिगमिषुः,—गन्तुमिच्छुः [इच्छासन्नन्तस्य गमेः "समाशंस—" (३।२।१६८ पा०) इति उप्रत्यये रूपम्] भैरवाचार्य्य इति शेषः । कुवलयवनेनेव उत्पलकाननेन इव । अवश्यायेति ।—अवश्यायानां—तुषाराणां, ("अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्" इत्यमरः) शीकरान्—बिन्दून्, स्रवति इति तथोक्तेन । सास्रेण—सजलेन, अत्र अस्रशब्देनैव नयनसलिलार्थविबोधात् पुनः चक्षुःशब्दोपादानं निरर्थकमेव तेन साश्रुणेत्येव समसनीयमिति वक्तुमुचितम् । "यामि" इत्यादिना सर्वं स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीति बोद्धव्यम् । स्नेहसदृशं—स्नेहानुरूपम् । अत्र स्नेहानुरूपनिर्देशेन स्नेह इव सुतरामाविष्कृत एव, यत्र हि,—"प्रतिषेध इवेष्टस्य यद्विशेषाभिधित्सया । आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति कवयः सदा ॥" इति । एवमुत्तरत्रापि । प्राणा मदीया इति शेषः त्वदीयाः,—त्वदधीनाः, त्वं मम प्राण इति भावः । पुनरुक्तं—कार्य्येण प्राक् प्रदर्शितप्रायत्वात् तव पुनः वाचा समाधानमधिकम् इति भावः ।

(४६४) व्यतिरेकेण—पृथग्भावेन, अर्थकरणम्—अर्थसाधनम्, आवां खलु अभिन्नावेव तथा कथने तु तस्य विपर्य्ययः स्यादिति भावः । तिलशः,—खण्डशः, यावन्त उपकाराः कृताः, मदीयेषु अवयवेषु तिलशः खण्डयित्वा प्रदत्तेषु मम अपि मूल्यं न परिशोध्यते इति भावः ।

(४६५) दूरीकरणम् इव—दूरे निक्षेप इव, बान्धवस्य स्वतो बन्धुता भिन्नतया दूरवर्त्तित्वात् इति भावः । अप्रत्यक्षं—वचनमात्रम् एतत्, हृदयस्य तथास्थितस्य दृष्टिविषयत्वायोगात् इति भावः ।

(४६६) त्वद्विरहकारिणी कारणा इयं नः सिद्धिरिति अश्रद्धेयम्। (४६७) निष्कारणः तव उपकार इति अनुवादः। स्मर्त्तव्या वयमिति (४६८) आज्ञा। सर्व्वथा (४६९) कृतघ्नालापेषु असज्जनकथासु च चेतसि कर्त्तव्योऽयं स्वार्थनिष्ठुरो जन" इत्यभिधाय वेगच्छिन्नहारोच्छलितमुक्ताफलनिकरताडिततारागणं गगनतलम् उत्पपात; ययौ च सीमन्तितग्रहग्रामः सिद्धोचितं धाम। (४७०) श्रीकण्ठोऽपि,—राजन्। पराक्रमक्रीत

(४६६) त्वद्विरहकारिणी—तव विच्छेदजननी अत एव नः—अस्माकम्, इयं सिद्धिः,—विद्याधरत्वलाभः, कारणा—यातना, क्लेश एव इत्यर्थः ["कारणा तु यातना तीव्रवेदना" इत्यमरः। "न सिद्धि" इत्यत्र "न सिद्धि" इति पाठे— भवद्विरहजननात् इयं यातनारूपत्वेन परिणता, न हि एषा तात्त्विकी सिद्धिरिति, यतो हि, प्रियसङ्गमादिना सिद्धिलाभस्यापि तथाविधसुखानादायकत्वेनाकिञ्चित्करत्वा दित्याशयः] अश्रद्धेयम्—अविश्वास्यम्, एतस्मिन् भवद्विरहेण कारणाद्वाने कथम् एव प्रहृतिः? इति एतद्वाक्यस्य अश्रद्धेयत्वम् इति भावः।

(४६७) निष्कारणः,—निरर्थकः, अहेतुः वा, कस्यापि प्रत्युपकारस्यानङ्गीकारादिति भावः। इति—एतत्कथनम् अनुवादः—उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनम्।

(४६८) आज्ञा—आदेशः, अनुजीविभिः राजा न हि आदिश्यते, अपि तु राज्ञा त आदिश्यन्ते इति भावः।

(४६९) कृतघ्नालापेषु—कृतं घ्नन्तीति कृतघ्नाः,—उपकारविस्मर्त्तारः, तेषाम् आलापाः,—भाषणानि तेषु अकृतज्ञजनविषयकालापावसरेषु इत्यर्थः, असज्जनकथासु —दुर्ज्जनविषयकालापप्रस्तावेषु इत्यर्थः, भवत्प्रत्युपकाराकरणात् अहमपि कृतघ्नः—नेषु अन्यतम इति भावः। स्वार्थनिष्ठुरः,—स्वकार्य्यमात्रनिर्वाहपरायणत्वेन निष्ठुरः। वगेति। —वेगेन—उत्पतनरंहसा, छिन्नात्—त्रुटितात् हारात् उच्छलितानाम्—स्खलितानां मुक्ताफलानां—मौक्तिकानां, निकरैः,—समूहैः, ताडितः—आहतः, तारागणः, —नक्षत्रसमूहः यस्य यत्र वा तत्। अत्र विप्रकीर्णानां कियतामेकानां मौक्तिकानां निकरेण असङ्ख्यतारागणताडनसम्बन्धेऽपि इत्यसम्बन्धे सम्बन्धरूपा अतिशयोक्तिः। सीमन्तितेति।—सीमन्तितः—द्विधाकृतः, ग्रहग्रामः—नक्षत्रचारिणां सूर्य्यादीनां ग्रामः, —समूहः येन तदाभूत। सिद्धोचित—विद्याधरत्वानुरूपमित्यर्थः धाम—स्थानम्।

(४७०) श्रीकण्ठोऽपि—तदाख्यः नागोऽपि। पराक्रमक्रीत,—वीर्य्यक्रीत।

कर्त्तव्येषु नियोगेन अनुग्राह्यो ग्राहितविनयोऽयं जनः" इत्यभिधाय राज्ञा अनुमोदितः तदेव भूयो भूविवरं विवेश।

(४७१) नरपतिस्तु क्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां, प्रवातुम् आरब्धे (४७२) प्रबुध्यमानकमलिनीनिश्वाससुरभौ, (४७३) वनदेवताकुचांशुकापहरणपरिहासखेदिनि इव सावश्यायशीकरे, (४७४) परिमलाकृष्टमधुकृति, (४७५) कुमुदनिद्रावाहिनि,

---

["कर्तृकरणे कृता बहुलम्" (२।१।३२ पा०) इति सूत्रेण तृतीयासमासः]। कर्त्तव्येषु—कार्य्येषु, भवत इति भावः, नियोगेन—आदेशेन। ग्राहितविनयः,—शिक्षितविनयः, पराजयेन इति भावः। ["राज्ञा अनुमोदितः" इत्यत्र "राजानुमोदितः" इति पाठान्तरम्। एतदेव समीचीनं मन्यामहे, "मतिबुद्धि—" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमानविहितस्य क्तस्य "क्तेन च—" (२।२।१२ पा०) इत्यादिना षष्ठ्या एव समासनिषेधात्, अतीतविहितेन क्तेन तृतीयया समासो भवत्येव इति समञ्जसं भवेत्। "राज्ञा अनुमोदितः" इति पाठे—"कर्तृकरणे—" (२।१।३२ पा०) इति बहुलग्रहणात् समाधेयः समासाभाव इति दिक्]। भूविवरं—पातालम्।

(४७१) "नरपतिः" इत्यस्य "नगरं विवेश" इत्युत्तरेणान्वयः। क्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षीणायाम् इत्यर्थः। क्षपायां—रजन्याम्। प्रवातुं—प्रकर्षेण सञ्चरितुम्।

(४७२) प्रबुध्यमानेति।—प्रबुध्यमानानां—सूर्य्योदयप्रारम्भात् विकाशं लभमानानां, कमलिनीनां—पद्मिनीनां, निश्वासेन—तन्निःसृतवायुनेत्यर्थः, सुरभिः,—सुगन्धिः तस्मिन्।

(४७३) वनेति।—वनदेवतानां कुचयोः,—स्तनयोः, अंशुकस्य—वसनस्य, अपहरणमेव परिहासः,—क्रीडनविशेषः, तेन यः खेदः—घर्म्मोदकं, सत्त्वोदयात् इति भावः, तद्वति इव, सावश्यायशीकरे—तुषारबिन्दुयुक्ते इत्यर्थः। एतेन वायौ भुजङ्गव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः।

(४७४) परिमलेति।—परिमलः,—पुष्पादिविमर्द्दजनितो गन्धः, सुरतसम्भोगजनितः इति तु अप्रकृतसम्बन्धः तद्वत्त्वादिति भावः, ("विमर्द्दोत्थे परिमलः" इत्यमरः) तेन आकृष्टाः,—आचिताः, मधुकृतः,—भ्रमराः, अन्यत्र,—तदाश्रयीन्यादिना भिटा इति फलितं येन तथोक्ते।

(४७५) कुमुदेति।—कुमुदानां निद्रा—सङ्कोचः इत्यर्थः, तां वाहयति—

(४७६) निशापरिणतिजडे, तुषारलेशिनि वनानिले, (४७७) विरह-विधुरचक्रवाकचक्रनिश्वसितसन्तापितायामिव अपरजलनिधिमव-तरन्त्यां त्रियामायां, (४७८) साक्षादागतलक्ष्मीविलोकनकुतू-हलिनीषु इव समुन्मीलन्तीषु नलिनीषु, (४७९) उन्निद्रपक्षिणि, (४८०) वरति कुसुमविसरमिव तुहिनकणनिकरं, मृदुपवन

जनयति इति तस्मिन्, अत्र नायिकान्तरसमागमसमये प्रभातकालसमागमात् प्रागेव भुक्तायाः अत्यन्तायाः कुमुद्वत्याः प्रेमगर्भत्ववशादेव निद्रासमुत्पादनात् अथ नायिकायाः तुल्यानुरागदर्शनात् दक्षिणनायकत्वं ध्वन्यते।

(४७६) निशेति।—निशायाः—रात्रेः, परिणतिः,—परिणामः, अवसानम् इत्यर्थः, तया जडः,—मन्थरः, एतेन—शिशिरभारेण अन्यत्र—सर्वां निशां व्याप्य निधुवनविलासात् प्रजागरालस इति भावः तस्मिन्। तुषारलेशिनि—शिशिरबिन्दु-वाहिनि ईषत् शीतल इति भावः, अन्यत्र—रतिश्रमस्वेदवति इत्यर्थः।

(४७७) विरहेति।—विरहेण—विच्छेदेन, विधुराणां—व्याकुलानां, चक्र-वाकाणां—रथाङ्गनामकानां पक्षिणां, चक्रस्य—समूहस्य, निश्वसितेन—निश्वास-वायुना, उष्णेन इति भावः, सन्तापितायाम् इव, अत्र प्रकाशमानरक्तस्वरूपदेव तस्याः वनान्तरेवाग्निदाहः। अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम्, प्राचि तपनस्योदयात् अवतरन्त्या क्रमात् तमसा प्रतीचिं अपसरणात् इति तात्पर्यम्। सन्तापिताः शीतल-जलमवगाहन्ते इति लोकप्रसिद्धः। त्रियामायां—रजन्याम्।

(४७८) साक्षादिति।—साक्षादागतायाः—नेत्रसमीपे समुपस्थितायाः, प्रत्यक्ष-दृश्यमानायाः इत्यर्थः, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, (नवोदितस्य पत्युः प्रभाकरस्य शोभायाः इत्यपि ध्वन्यते) विलोकने—दर्शने, दर्शनविषये, कुतूहलिन्यः,—कौतुकवत्यः तासु इव। समुन्मीलन्तीषु—विकसन्तीषु, नलिनीषु—पद्मिनीषु, एतेन नलिनीनां मुग्धनायिका-कल्पत्वं ध्वनितम्।

(४७९) उन्निद्रेति।—उन्निद्राः,—विगतनिद्राः, प्रबुद्धाः इत्यर्थः, (प्रत्यूषे पतत्रि-वर्गाणां जागरणस्वभावत्वादिति भावः) पक्षिणो यत्र तस्मिन्, एतेन पक्षिणां शृङ्गार-सहायानां विटादीनामिव स्वानुकूल्यसहायत्वं प्रतीयते।

(४८०) वरति—वर्षति। कुसुमविसरमिव—पुष्पनिकरमिव, अन्यत्र—विरहतापोपशान्तये रतिसुखोपभुक्तये वा पुष्पविकीर्णत्वं दृश्यते। मृद्विति।—मृदुना

लासितलते कानने, (४८१) कमललक्ष्मीप्रबोधमङ्गलशङ्खेषु इव रसत्सु (४८२) अन्तर्बद्धध्वनन्मधुकरेषु, मुकुलायमानेषु कुमुदेषु, (४८३) उज्जिहानरविरथवाजिविसृष्टैः प्रोथपवनैः प्रोत्सार्यमाणासु इव वारुण्यां ककुभि पुञ्जीभवन्तीषु श्यामालताकलिकासु तारकासु (४८४) मन्दरशिखराश्रयिणि मन्दानिललुलितकल्प-लतावनकुसुमधूलिविच्छुरिते इव धूसरीभवति सप्तर्षिमण्डले,

—मन्देन, पवनेन—वायुना, लासिता—नर्तिता कम्पिता इत्यर्थ, लता,—व्रतत्य यत्र तादृशे, एतेन वायो कलापरयोरललितनायकत्वं गम्यते।

(४८१) कमलेति।—कमलानां—पद्मानां लक्ष्मी,—श्री तस्या प्रबोधाय—जागरणाय विकासनाय इति भाव मङ्गलशङ्खा तेषु इव, इत्युत्प्रेक्षा। रसत्सु—ध्वनत्सु।

(४८२) अन्तरिति।—अन्त—अभ्यन्तरे, बद्धा—रुद्धा माय पर्य्यन्तमेव नादिति भाव सायन्तु पूर्वदिवसीयमवगन्तव्यम्, अधुना प्रभातवर्णनादर्शनात् कमलानां विकासप्रसङ्गात्, रतिश्रान्ता कमलानां मधुरस्वनेन जागरणायै तत्र व्यापृता वा, ध्वनन्त—गुञ्जन्त, मधुकरा—भ्रमरा तेषु, एतेन भ्रमराणां रत्यनुकूलसहृदयत्व प्रतीयते। मुकुलायमानेषु—मुकुलभाव गच्छत्सु।

(४८३) उज्जिहानेति।—उज्जिहानै—उद्गच्छद्भि, [उत्पूर्वकात् जिहीते इत्यस्य शानचि रूपम] प्रबुद्धे वा रवे—सूर्य्यस्य रथवाजिभि,—रथाश्वै, विसृष्टा,—त्यक्ता तै। प्रोथपवनै—नासामारुतै। प्रोत्सार्यमाणासु इव—अपसार्य्यमाणासु इव इत्युत्प्रेक्षा। वारुण्यां ककुभि—पश्चिमायां दिशि। पुञ्जीभवन्तीषु—सङ्घती भवन्तीषु। श्यामेति।—श्यामा—निशा एव लता—व्रतति, ("श्यामा स्यात् शारिवा निशा" इत्यमर) यद्वा—श्यामालता—प्रियङ्गुलतिका सकरिका वा तस्या कलिका—कोरका तासु तत्सादृशीषु इत्यर्थ। तारकासु—नक्षत्रेषु, इति परम्परितं (प्रियङ्गुलतिकापक्षे तु निरङ्ग) रूपकमलङ्कार।

(४८४) मन्दरेति।—मन्दरस्य—पर्व्वतभेदस्य, शिखर—शृङ्गम, आश्रयतीति तथोक्त। मन्दानिलेति।—मन्देन—अत्यल्पेन मृदु प्रवहता इत्यर्थ, अनिलेन—वायुना, लुलितम—इतस्तत आन्दोलित यत् कल्पलतावन—देवतरुविशेषकाननं, तस्य कुसुमानां—पुष्पाणां धूलिभि—परागै विच्छुरिते इव—विलिप्ते इव [इति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षा] धूसरीभवति—धूसरतां व्रजति, सप्तर्षिमण्डले—मरीच्यादिमहर्षिमण्डले, एतेषां स्वर्गावस्थायित्वात् कल्पलतिकाकुसुमपरागलिप्तत्व साधु सङ्गच्छते।

(४८५) सुरवारणाङ्कुशे इव च्युते गलति तारामये मृगे त्रीनपि टीटिभादीन् गृहीत्वा नागयुद्धव्यतिकरमलीमसानि शुचिनि वनवापीपयसि प्रक्षाल्य अङ्गानि नगरं विवेश। अन्यस्मिन् अहनि तेषाम् आत्मशरीरानन्तरं स्नानभोजनाच्छादनादिना प्रीतिम् अकरोत्।

कतिपयदिवसापगमे च (४८६) परिव्राट् भूभुजा वार्यमाणोऽपि वनं ययौ। पातालस्वामि-कर्णतालौ तु शौर्यानुरक्तौ तमेव सिषेवाते। (४८७) सम्पादितमनोरथातिरिक्तविभवौ च सुभटमण्डलमध्ये निष्कृष्टमण्डलाग्रौ समरमुखेषु प्रथमम्

---

(४८५) सुरेति।—सुरवारणस्य—ऐरावतस्य, अङ्कुशे इव, च्युते—स्वस्थानात् भ्रष्टे, गलति—क्षरति, अस्तं गच्छति इत्यर्थः तारामये—नक्षत्रमये मृगे—मृगशीर्षाख्ये नक्षत्रे, स हि त्रितारोऽङ्कुशाकार इति ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धत्वादङ्कुशेन सहास्य नक्षत्रत्रयवत: मृगशिरस: अवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कार:। टीटिभादीन्—टीटिभ कर्णताल-पातालस्वामिन इत्यर्थ:। नागेति।—नागेन—श्रीकण्ठाख्येन सह, यत् युद्धं तस्य व्यतिकर,—सम्पर्क:, तेन मलीमसानि—मलिनानि। शुचिनि—पवित्रे, निर्मले वा, वनवापीपयसि—अरण्यसरसीजले। अन्यस्मिन् अहनि—अन्येद्यु:, परदिने इत्यर्थ:, निशाऽवसानात् परमिति भाव:, तेषां—टीटिभादीनाम्। आत्मेति।—आत्मशरीरम् —आत्मदेहम्, अनन्तरम्—अव्यवहितोत्तरं भवति यस्मिन् कर्मणि तत् यथा स्यात् तथा, स्नानभोजनाच्छादनादिना—स्नानाहारवसनादिना, प्राक् तेषां स्नानभोजनादि व्यापारं समाधाय तेषां शरीरं सन्तर्प्य पश्चात् स्वस्य शरीरसन्तर्पणाय स्नानभोजनादि व्यापारं विदधाविति भाव:, यद्वा—आत्मशरीरेण सह, नास्ति अन्तर—भेद: यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा, आत्मतुल्यमित्यर्थ:।

(४८६) परिव्राट—परिव्राजक:, [परिव्रजतीत्यर्थे परिपूर्व्वकात् व्रजत: कर्त्तरि क्विपि निपात:] टीटिभ इत्यर्थ:। भूभुजा—राज्ञा, [भुवं भुनक्ति पालयतीत्यर्थे भूपदात् भुनक्ते: कर्त्तरि क्विपि रूपम्]। वार्यमाण,—निषिध्यमान:। वनं ययौ—वानप्रस्थाश्रममवलम्ब इति भाव:। शौर्येति।—शौर्येण—पराक्रमेण, राज्ञ इति भाव:, अनुरक्तौ—जातानुरागौ, न भोगलोलुपतया इति भाव:, अन्तिमौ तु तौ गुणलुब्धौ स्वहानेवाधिकहेतुरिति फलितम्।

(४८७) सम्पादितेति।—सम्पादित,—सम्भावित:, भूभुजेति शेष:, मनोरथस्य

उपयुज्यमानौ कथान्तरेषु च अन्तरान्तरा समादिष्टौ विचित्राणि भैरवाचार्य्यचरितानि शैशववृत्तान्तांश्च कथयन्तौ तेनैव सार्द्धं जराम् आजग्मतुः इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते भैरवाचार्य्यसिद्धिसाधनं नाम
तृतीय उच्छ्वास ॥ ३ ॥

—अभिलषितस्य, अतिरिक्त,—अधिक, विभव,—सम्पत् ययो तौ। सुभटमण्डलमध्ये—प्रवीरसङ्घमध्ये। निकृष्टेति।—निष्कृष्टम्—अत्युत्कृष्टमित्यर्थ, मण्डलाग्र—खड्ग॰ ययो तौ, ("खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय। कौक्षेयको मण्डलाग्र" इत्यमर) यद्वा,—निष्कृष्ट—प्रख्यात, यत् मण्डल—वीरव्यूह तस्य अग्रौ—प्रधानभूतौ, वीरसमाजेषु प्रसिद्धावित्यर्थ, अत एव समरमुखेषु—युद्धाग्रेषु सैन्यव्यूहसम्मुखे इति यावत्, प्रथमम्—अग्रे, प्राधान्येन सेनापतित्वेन वा इति भाव, उपयुज्यमानौ—नियुज्यमानौ, कृतौ इत्यर्थ। कथान्तरेषु—आलापप्रसङ्गेषु। अन्तरान्तरा—मध्ये मध्ये। ["आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये" (वा०) इति द्वित्वम्] समादिष्टौ—आज्ञप्तौ, राज्ञा इति शेष। शैशववृत्तान्तान्—बाल्यक्रीडादिव्यापारान्, भैरवाचार्य्यस्यैव इति भाव, कथयन्तौ इति स्थिरसौहार्द्यज्ञापनपरं बोद्धव्यम्। तेनैव—राज्ञा, [अत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" (२।३।१९ पा०) इति सूत्रे, एव माता सार्द्धं मम धीमेऽपि' इति वृत्ति, तेन सार्द्ध योगे तृतीया ज्ञेया]। सार्द्धं—सह। जरा—वार्द्धकम।

इत्यग्रधरशाल्माटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीनित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया चामलाख्यया
श्रीहर्षचरितव्याख्यया तृतीय उच्छ्वास ॥ ३ ॥

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्व्वते न करग्रहम् ।
महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥
सकलमहीभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।
विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥ २ ॥

अथेदानीं महतां गुणकीर्त्तनच्छलेन प्रस्तुतस्य ग्रन्थनायकस्य गुणवत्त्वं प्रख्यापयितुमाह, योगमिति ।—महान्तः,—महानुभावा जनाः, स्वप्नेऽपि—प्रसुप्तस्य विज्ञानेऽपि, निद्रावस्थायां मानसिकज्ञानविषयेऽपि इत्यर्थः, ("स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्" इति मेदिनी) योगं—विस्रम्भघातकं, विश्वासहन्तृत्वम् इत्यर्थः, पराभिसन्धानार्थमुपधिनीतं यावत् ("योगोऽपूर्व्वार्थसम्प्राप्तौ सङ्गतध्यानयुक्तिषु । विस्रम्भघातके ॥" इति मेदिनी) मेलनञ्च न इच्छन्ति—नाभिलषन्ति, करग्रहं—करेषु—राजग्राह्यभागेषु ग्रहः,—आग्रहः तं, पीडनम् इत्यर्थः, दण्डग्रहणमिति वा, पाणिग्रहणञ्च विवाहमित्यर्थः, न कुर्व्वते अथ च नाममात्रेण भुवः,—पृथिव्याः, पतयः—अधिपतयः परिणेतारश्च, भवन्ति, एकत्र—नाममात्रश्रवणेन सर्व्वं कम्पमानास्तान् पतित्वे वृण्वन्ति, अन्यत्र,—पाणिग्रहण-सङ्गमादिकं विनाऽपि भूपतयः इति नामधारिणो भवन्तीति भावः, एतेन भाविनृपवर्णनस्य अलौलुपत्व प्रजारञ्जकत्व प्रभावातिशय्यञ्च सूचितम् । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १ ॥

इदानीं पुष्पभूतिवंशे उत्पत्स्यमानस्य हर्षनृपतेः तद्वंशोत्पन्नेभ्यः पूर्व्वनृपतिभ्यः श्रेष्ठत्वमाह सकलेति ।—विपुले—महति, विशाले च अपि नृपवंशे—राजवंशे, गणाधिपस्य—गणपतेः, मुखे—वदने, अन्यत्र—गणाः—सैन्यभेदाः, ("गणः प्रमथसङ्घौघे सङ्ख्यासैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) तेषाम् अधिपस्य—अधिपतेः, राज्ञः इत्यर्थः राजसमूहानामिति भावः, मुखे—प्रधाने इत्यर्थः, नृपवंशे इत्यस्य विशेषणत्वेन योजनीयम्, दन्तः इव—रदनः इव, पृथुः,—आदिराजः, तत्प्रतिमः,—तत्सदृशः, अन्यत्र—पृथ्वी—विशाला प्रतिमा—दन्तबन्धः, दन्तकोष इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, ("प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृतावपि" इति मेदिनी) एक एव—कश्चिदेव, यथा गणाधिपस्य मुखे दन्तोऽप्येक एव, तथा नरेन्द्रवंशे कश्चिदेक एव इति

(१) अथ तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात्, लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात्, गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इव उदयस्थानात्, (२) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव

भावः, सकलानां महीभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकृत्—भयप्रद इति भावः, एकत्र—नामश्रवणेनैव वेपथुजननात्, अन्यत्र—स्वस्थानादपसारणात्, उत्पद्यते—जायते। एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता। आर्या वृत्तम्॥ २॥

(१) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "निर्जगाम राजवंशः" इति उत्तरेण सम्बन्धः। तमेव विशिनष्टि, द्विजवरेत्यादिभिः।—द्विजवरैः—ब्राह्मणश्रेष्ठैः, अन्यत्र,—द्विजेषु वरः,—श्रेष्ठः, ब्रह्मेत्यर्थः, तेन स्वेच्छया—यथाकाममित्यर्थः, गृहीतः,—लब्धः, स्वीकृतश्च कोषः,—धनं बीजकोषश्च, कर्णिका च इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, पुण्डरीकेक्षणात्—कमललोचनात्, पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च, नाभिपद्म इव—नाभिकमलमिव, यद्यपि "वा पुंसि पद्मं नलिनम्" इत्युक्तममरेण, तथापि पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्तु अप्रसिद्धत्वदोषदुष्ट एवेत्युक्तमालङ्कारिकैः। इत प्रभृति श्लेषसङ्कीर्णोपमाऽलङ्कारः विज्ञेयः सर्वत्रैवंधर्मसाम्यप्रतिपादनादिति। लक्ष्मीः,—श्रीः, पुरःसरी—प्रथमा यस्य तथोक्तः, लक्ष्मीः,—सम्पत् तत्पुरःसरश्च। रत्नसञ्चय इव—रत्नानां—रत्नभूतानाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः, पुरुषाणामिति भावः, "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते" इत्युक्तेः, सञ्चयः,—समुत्पत्तिः यस्मात् सः रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा, रत्नानां—मणीनां, सञ्चयः,—समूहश्च। रत्नाकरात्—रत्नानाम् आकरः,—आश्रयः, उत्पत्तिस्थानञ्च तस्मात् समुद्राच्च। गुर्विति।—गुरवः,—उपदेष्टारः, बुधाः—पण्डिताः, कवयः,—काव्यकर्त्तारः, कलाभृतः,—सङ्गीताभिज्ञाः, ["कलाभृत्" इत्यत्र "कलावत्" इति पाठेऽपि स एवार्थः] तेजस्विनः,—शूराः, भूनन्दनाः,—राजानः, अन्यत्र,—गुरुः,—बृहस्पतिः, बुधः,—सोमात्मजः, कविः,—शुक्रः, कलाभृत्—चन्द्रः, तेजस्वी—सूर्यः, भूनन्दनः,—मङ्गलः, एते प्रायेण यत्र तथाभूतः। उदयस्थानात्—उदयाचलादित्यर्थः; अन्यत्र—प्रभवस्थानादित्यर्थः।

(२) महाभारेति।—महान् भारः—गुरुभार इव, भूपालत्वम् इति भावः, तस्य वाहनः—निर्वाहणं, तत्र योग्यः, अन्यत्र,—महती भारस्य—भारवहस्य, वाहने—स्थानात् स्थानान्तरनयने, योग्यः,—समर्थः। [समुद्रपक्षे आरोप्यमाणार्थेऽपि भारशब्दे राजवंशपक्षे भूरक्षणभारस्य न तथार्थता इति "वाहन—"

सगरप्रभावात्, (३) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात् निर्जगाम राजवंशः। (४) यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजा-सर्गा इव कृतमुखात्, प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजो-

(८४।८ पा०) इत्यादिना न पवम्]। सगरप्रभावात्—सगरस्य—सूर्यवंशीयस्य राजविशेषस्य प्रभावात्—सामर्थ्यात्। पुरा सगरस्य नृपतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन्। ते तु कालेन महाबला पराक्रान्ताश्च वीरा पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्वं रक्षन्तः सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्त चेरुः। अत्रान्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः देवशक्त्या हरता पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः। अथ ते रक्षकाः यज्ञीयमश्वम् अपश्यन्तः सर्वां पृथ्वीं स्वर्गं च भ्रमन्तः परं न पश्यमवापुः। ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा कपिलसमीपे तमश्वं दृष्ट्वा कपिलं व्यपीडयन्। स च मुनिः तान् कोपदृष्ट्या भस्मीचकार। तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्थितः, स एव सगरादुत्पन्न इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्ता। अन्यत्—सगरस्येव प्रभावो यस्य तथाभूतः तस्मात्। ["प्रभावात्" इत्यत्र "प्रभवात्" इति पाठे,—सगरात् प्रभवः,—उत्पत्तिर्यस्य तस्मात्, सगरपुत्रादित्यर्थः, अन्यत्,—सगरवत् प्र—प्रशस्तः, प्रशस्तवंशे इत्यर्थः, भवः,—उत्पत्तिर्यस्य तस्मात् इत्यर्थः]।

(३) दुर्जयबलसनाथः,—दुर्जयं बलं—पराक्रमः येषां ते, तादृशैः वीरैरित्यर्थः, यद्वा,—दुर्जयेन—दुःखेन जेतुं शक्येन पराक्रमिणा इत्यर्थः, बलेन—सैन्येन सनाथः,—सहितः, किं वा—दुर्जयस्य बलसनाथस्य—महाप्रभावस्य ऐश्वर्ययुक्तस्य वा, असौ दुर्जयबलसनाथः, अन्यत्,—दुर्जयेन—जेतुमशक्येन बलेन—बलदेवेन, सनाथः—सहितः, यद्वा,—दुर्जयः,—विष्णुः, "दुर्जयो दुरतिक्रमः" इति विष्णुसहस्रनामवचनात्, बलः,—बलदेवः ताभ्यां सनाथः, शूरात्—वीरात्, "तस्मात् पुष्पभूतेः" इति पूर्वेणान्वयः, तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषात्।

(४) यस्मात्—राजवंशात्, "यस्मात्" इत्यत्र "अजायन्त राजानः" इति अनुषङ्गः सम्बन्धः। तानेव विशिनष्टि, अविनष्टेत्यादिभिः।—अविनष्टेन—अविच्छिन्न-प्रवृत्तेनेत्यर्थः, धर्मेण—वेदोदितानुष्ठानेन "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इत्युक्ते "चोदना वेदविधिस्तया लक्ष्यते" इति तद्व्याख्यानात्, धवलाः—विशुद्धाः, निष्कलङ्का इति यावत्, यद्वा,—अविनष्टधर्मात् धवात्—नरात्, लान्ति—गृह्णन्ति, पितृत्वेन भर्तृत्वेन वा इति भावः तदीयाः, ("धवः पुमान् नरे धूर्ते च" इत्यनेकार्थे च" इति मेदिनी) प्रजासर्गाः,—प्राणिसृष्टयः। कृतमुखात्—ब्रह्म

निधेः, (५) विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रवरात्, (६) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात्, उदधीन् पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात्, (७) इच्छाफलदायिनः कल्पतरव इव नन्दनात्, (८) सर्वभूताश्रया विश्वरूपप्रकारा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः।

मुखात् ओङ्कारपूतवचस इति भावः, ऋग्यजुःसामप्रकाशाश्च। प्रतापेति।—प्रतापेन—कोषदण्डजशक्त्या, ("स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोषदण्डजम्" इत्यमरः) तेजसा च, आतपेनेत्यर्थः, आक्रान्तम्—अधिष्ठितम्, भुवनं यैः तथोक्ताः। तेजोनिधेः,—प्रतापशालिनः सूर्याच्च।

(५) विग्रहेति।—विग्रहेण—रणेन, कायेन च, ("विग्रहः कायविस्तार विभागे ना रणेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी) व्याप्तानि दिङ्मुखानि यैः तथोक्ताः। भूभृत्प्रवरात्—भूभृत्सु—राजसु पर्वतेषु च, प्रवरः,—श्रेष्ठः तस्मात् [निर्द्धारे षष्ठीसमासनिषेधात् सप्तमी एव व्याख्येया। "भूभृत्प्रवरात्" इत्यत्र "भूभृत्प्रभवात्" इति पाठे,—भूभृत्सु—भूपालेषु, प्रभवः,—पराक्रमः यस्य, अथच,—भूभृतां—पर्वतानां, प्रभवः,—प्रथमप्रकाशस्थानं तस्मात् इत्यर्थः, ("प्रभवो जन्मभूमिः स्यात् जन्महेतौ पराक्रमे। ज्ञानस्य चादिमस्थाने" इति मेदिनी) केचित्तु "भूभृत्प्रभवो ब्रह्मा" इति व्याचक्षते]।

(६) धरणीति।—धरण्याः,—पृथिव्याः, धारणे—पालने, उद्वहने च, क्षमाः,—शक्ताः। ब्रह्मकरात्—ब्रह्म—वेदोक्तं धर्मम् इत्यर्थः, करोतीति तस्मात् ब्राह्मणाद्, सामगानं कुर्वतः ब्रह्मणः करात् करिणः उत्पन्ना इति पौराणिकी वार्त्ता। उदधीन्—समुद्रान्, पातुं—रक्षितुं, शोषितुञ्च। घनागमात्—घनः,—सान्द्रः, दृढ इत्यर्थः, आगमः,—शास्त्रज्ञानं यस्य तथोक्तात्, मेघागमाच्च, वर्षाकालात् प्रादुर्भूताः।

(७) इच्छेति।—इच्छया—कामनया, अर्थिनामिति भावः, फलानि—अभिलषितानि ददति शीलमेषां तथोक्ताः, [अत्र इच्छाफलपूर्वकात् दाधातोः "सुप्यजातौ—" (३।२।७८ पा०) इत्यादिना णिनिप्रत्यये "आतो युक्—" (७।३।३३ पा०) इत्यादिना युगागमे रूपम्]। नन्दनात्—नन्दयतीति तथोक्तात्, तदाख्योद्यानाच्च।

(८) सर्वेति।—सर्वेषां भूतानां—प्राणिनां, जीवानाम्, इत्यर्थः, क्षित्यादिमहाभूतानां वा, आश्रयाः,—आश्रयणीयाः, यद्वा,—सर्वेषु—सकलेषु द्रव्येषु

(९) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हूणहरिणकेसरी, सिन्धुराजज्वरः, गुर्जरप्रजागरः, गान्धाराधिपगन्धद्विपकूटपाकलः, (१०) लाटपाटवपाटच्चरः, (११) मालवलक्ष्मीलतापरशुः, प्रतापशील इति प्रथितापरनामा,

---

इति भावः, भूतानि—सत्यानि, नित्यत्वात् पारमार्थिका इति भावः, अत एव आश्रयाः। विश्वरूपप्रकराः,—विश्वस्य—जगतः, रूपप्रकराः,—रूपनिवहाः, ["विश्वरूपप्रकराः" इत्यत्र "विश्वरूपप्रकाराः" इति पाठे,—भगवतः श्रीविष्णोः दुर्दर्शरूपविशेषा इव इत्यर्थः]। श्रीधरान्—श्रियः—सम्पदः, राजलक्ष्मीं वा, धरतीति तथोक्तान्, विष्णोश्च।

(९) तेष्वित्यादि।—"उदपादि" इत्यस्य "प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः" इत्यनुसारेणान्वयः। उदपादि—उत्पन्नः। तमेव विशिनष्टि, हूणेत्यादिभिः।—हूणाः,—म्लेच्छजातिविशेषाः, देशविशेषा वा, हरिणा इव—मृगा इव, तेषां तेषु वा केसरी—सिंहः, तेषां विजयेन भीतिहेतुत्वादिति भावः, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्, इत प्रभृति सर्वत्र रूपकमलङ्कारः, अभेदाध्यवसानात्। सिन्धुराजज्वरः,—सिन्धुराजस्य ज्वरः—सन्तापदायकः रोगविशेषः। गुर्जरप्रजागरः—गुर्जरनिद्राच्छेदः, गुर्जरदेशीया जना यस्य भयेन सततं जाग्रतीति भावः। गान्धाराधिपः,—गान्धारराज एव गन्धद्विपः,—गन्धप्रधानो द्विपः, मत्तहस्तीत्यर्थः, "स्वेदं मूत्रं पुरीषञ्च मज्जावेर्मनकं । यस्याघ्राय विमाद्यन्ति तं विद्यात् गन्धहस्तिनम्॥" इत्युक्तलक्षणो वा, तस्य कूटः,—निश्चलः, अविक्रुद्धीति भावः, यद्वा,—कूटे—यन्त्रे, दमनविशेषे इत्यर्थः, ("कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ •• । ••सीरावयवयन्त्रयोः॥" इति मेदिनी) पाकलः,—हस्तिज्वरविशेषः, ("पाकलं कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जरज्वरे" इति मेदिनी)। "विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते। पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुकुरेषु। इन्द्रमदो मत्स्येषु नीलिका ज्योतिरोषधिषु मृत्यामुवरी नाम॥" इत्यादि वैद्यके च।

(१०) लाटेति।—लाटानाम्—लाटदेशीयानां क्षत्रियाणां [लाटशब्दात् "तत्र जातः" (४।३।२५ पा०) इत्यणि रूपम्] पाटवस्य—नैपुण्यस्य पाटच्चरः,—चौरः, हारक इत्यर्थः, ("चौरैकागारिकस्तेन • पाटच्चरमलिम्लुचाः" इत्यमरः)।

(११) मालवेति।—मालवानाम्—तदाख्यजनपदानां, लक्ष्मीरेव लता तस्याः परशुः,—कुठारः। हूणादिराज्यविजेता तदाख्यदेशविजेता इति निष्कर्षः। प्रतापशीलः,—प्रतापो हूणादिराज्यविजयः, स एव प्रतापशील इति, प्रथितापरनामा—

(१२) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः। (१३) यो राज्याङ्गमङ्गानि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि। यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन। यः (१४) करधृतधौतासिप्रतिबिम्बितेन आत्मनाऽपि अदूयत समितिषु सहायेन। रिपूणां पुरः (१५) प्रधनेषु धनुषाऽपि नमता यो मानी मानसेन अखिद्यत। यश्च

विख्यातान्यनामधेय, यद्वा,—प्रथित इति अपर,—प्रभाकरवर्द्धनादितर, नाम—समाख्या यस्य तथाभूत।

(१२) प्रभेति।—प्रभाकर,—सूर्य्य, तद्वत् वर्द्धते इति तथोक्त, यद्वा,—प्रभाकरश्चासौ वर्द्धनश्च इति विग्रह, यश्च प्रभावशालित्वात्।

(१३) राज्याङ्गमङ्गानि—राज्याङ्गानि—अमात्याद्या प्रकृतय, तदङ्गानि—तत्सङ्घातानि। अभिषिच्यमान,—राज्ये प्रतिष्ठाप्यमान, अन्यत्र,—अभित—सर्वत, सिच्यमान,—प्रोक्ष्यमाण, जलेनेति भाव, [अत्र "उपसर्गात्—" (८।३।६५ पा०) इत्यादिना षत्वम्] यश्च सर्वतोभावेन जलसिक्तो भवति, स अङ्गसङ्गीनि मलानि मुञ्चतीति लोकदृष्टम्। मलानीव—दूषितानीव क्लेदानिव च, धनानि मुमोच—तत्याज, दीनानाथादिभ्यो दत्तवानित्यर्थ, अत्र मलै सह धनानामवैधर्म्यसाम्यप्रतीते रूपकाऽलङ्कार। परकीयेणापि—परार्थप्रवर्त्तनापि इत्यर्थ, कातरेषु, जनेषु इति शेष, कातराणां—दुर्बलानां जनानां वा वल्लभेन—प्रियेण, त्रातुमशक्येनेति भाव, तृणेनेव—अतितुच्छेनेति भाव। कातरा अपि मुखे तृणानि धरन्ति इति प्रसिद्धि। अलज्जत—अत्रपत नित्य परोपकाराय जीवनमुत्सृजन्नपि स नाहमेतावता कालेनापि कस्याप्यास्य रक्षणाय जीवनमिदं तृणाय मत्वा उत्सृष्टं शक्नुयामिति अनुध्यन् किं मया जगति कृतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थ।

(१४) करेति।—करे—करतले, धृत,—गृहीत, धौत,—निशित, उज्ज्वलो वा, अत्र धौतपदप्रयोगेण प्रतिबिम्बग्रहणसामर्थ्यं प्रतिपादितमिति बोध्यम्, य असि,—तरवारि, तत्र प्रतिबिम्बितेन—प्रतिफलितेन। अदूयत—सन्तप्तवान्। समितिषु—युद्धेषु, ("युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्। समुदाय स्त्रिय संयत्समित्याजिसमिद्युध" इत्यमर) सहाय,—सहचर तेन, असहाय एव सर्वान् जिगीषु स इति भाव।

(१५) प्रधनेषु—युद्धेषु। नमता—चापारोपणार्थमिति भाव। मानी—अभि-

(१६) अन्तर्गतापरिमितरिपुशल्यशङ्कुकीलितामिव निश्चलामुवाह राजलक्ष्मीम्। यश्च सर्व्वासु दिक्षु (१७) समीकृततटावटविटपाटवीतरुतृणगुल्मवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योपयोगाय व्यभजतेव वसुधाम्। यस्य (१८) अलब्धयुद्धदोहदमात्मीयोऽपि सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव तताप प्रतापः। यस्य च (१९) वह्निमयो हृदयेषु, जलमयो लोचनपुटेषु, मारुत-

मानेनान। मानसेन—मनसा, अपि धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते न मन्त्रामश्रवणेन केवलेन उपस्थिता वा अस्मी जीयते इति दुःखिनेति भावः।

(१६) अन्तर्गतेति।—अन्तर्गतै,—अभ्यन्तरस्थै, अपरिमितै,—अगणितै, रिपूणां—शत्रूणां, रिपुनिचिह्नैरिति भावः, शल्यशङ्कुभि,—बाणादिरूपकीलैः, कीलिता—निखाता, संयमिता इत्यर्थः तामिव इत्युत्प्रेक्षा। निश्चलाम्—अनपायिनीम्।

(१७) समीकृतेति।—समीकृतानि—समतलतां नीतानि तटा,—नदीतीराणि अवटा,—गर्त्ता ("गर्त्तावटौ भुवि श्वभ्रे" इत्यमरः) विटपा—शाखा, अटव्य—विपिनानि, तरव,—वृक्षा, तृणानि गुल्मा,—लता, काण्डविरहित वृक्षा इत्यर्थः, ("अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ" इत्यमरः) वल्मीका,—वामलूरा, "उयी" इति प्रसिद्धकीटविशेषसञ्चिता मृत्कूटा इत्यर्थः, गिरिगहनानि—पार्व्वतीयवनानि, यद्वा,—गिरय,—पर्व्वता, गहनानि—गह्वराणि पर्वतकन्दराणीत्यर्थ येषु ते, ("गहनं कलिले विषु। नपुंसकं गह्वरे स्यात् दुःख काननयोरपि" इति मेदिनी) यद्वा,—समीकृता तटावटा यै तादृशा ये विटपाश्चाटवीतरव, तथा तृणगुल्मवल्मीकगिरयश्च ते गहने,—कृच्छ्रे, दुष्प्रवेशैरित्यर्थः, दण्डयात्रापथै,—दण्ड,—सैन्य, ("सैन्ये काले मानभेदे दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान्" इति मेदिनी) तस्य यात्रापथे,—गमनमार्गै, युद्धप्रयाणमार्गैरित्यर्थः। पृथुभि,—महद्भि, प्रशस्तैरित्यर्थः। भृत्योपयोगाय—भृत्यानाम्—अनुजीविनाम्, उपयोगाय—व्यवहाराय, सुखेन गमनायेति भावः व्यभजत—विभक्तवानिवेत्यर्थः।

(१८) अलब्धेति।—न लब्ध,—प्राप्त, युद्धदोहद,—युद्धाभिलाष येन तम्, अप्राप्तयुद्धाभिलाषमित्यर्थः। सकलेति।—सकलानां—समग्राणा, रिपूणां—शत्रूणां, समुत्सारक,—निराकर्त्ता। परकीय इव—परसम्बन्धी इव, परकीय प्रतापो यथा विजिगीषु तपति तथा स्वप्रतापोऽपि सङ्ग्रामयुद्धव्यापाराप्राप्तेरिति भावः।

(१९) वह्निमय,—अग्निरूप, तेजोभूतमयः, [अत्र "तत्प्रकृतवचने मयट्"

मयो निश्वसितेषु, क्षमामयोऽङ्गेषु, आकाशमय शून्यतायां, पञ्च-महाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२०) निहतप्रतिसामन्तान्त-पुरेषु प्रताप । (२१) यस्य च आसन्नेषु भृत्यरत्नेषु प्रतिबिम्बितेव तुल्यरूपा समलक्ष्यत लक्ष्मी, तथा च, यस्य (२२) प्रतापाग्निना भूति, शौर्य्योष्मणा सिद्धि, असिधाराजलेन

(५।४।२१ पा०) इति प्राचुर्य्यार्थे मयट् एवं जलमयादिषु बोध्यम्] हृदयेषु अन्त करणेषु मननप्रियावशेषागमलोद्दीपकत्वेन ज्वलनस्मरणादिति भाव । जलमय —अश्रुमय इत्यर्थ अभूतमयश्च शोकातिशयादजस्रनेत्राम्बुपातादिति भाव । मारुतमय — उष्णदीर्घनिश्वासपवनरूप मरुद्भूतमयश्च दुःखातिशयादविरतोष्णश्वासवायुसञ्चारादिति भाव । क्षमामय —शान्तिपूर्ण क्षितिभूतमयश्च विपत्त्यामप्यवरोधवर्गो न पीडनीय इति शीलनाविनाशितत्वादिति भाव, यद्वा—क्षमामय —भूमिस्वरूप भूलीठनादिना धूलिपूर्णत्वात् कान्तिनाशा । आकाशमय —गगनरूप, व्योमभूतमयश्च शून्यतायां—विरहितायामिति यावत् निःशब्दत्वे वा प्रियतमविच्छेदादिति भाव, अत एव पञ्च महाभूतमय —क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमानि महान्ति पञ्चभूतानि तदात्मक, तद्रूपत्व परिणत इत्यर्थ मूर्त —मूर्त्तिमान् यथा महाभूतानां शब्दादय गुणा केवलं परार्थैक फला तथैवास्य दयादाक्षिण्यादिगुणग्रामा परोपकृतये आसन्निति तात्पर्य्यम् ।

(२०) निहतेति ।—निहतानां—सङ्ग्रामे व्यापादितानां प्रतिसामन्तानां—विरोधिसराज्यानन्तरवर्तिदेशाधिपानामित्यर्थ, अन्त पुरेषु—अन्त पुरवर्त्तिनीषु नारीषु इत्यर्थ । अत्र एकस्यापि प्रतापस्य तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे हृदयादय यथायोगं प्रयोजका इत्युल्लेखालङ्कार ।

(२१) आसन्नेषु—सन्निहितेषु भृत्यरत्नेषु—भृत्या रत्नानीव, यद्वा —भृत्येषु रत्नानि तेषु भृत्यश्रेष्ठेषु अमात्यप्रधानेषु इति यावत् ("जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्न मिति कथ्यते" इति रत्नमाला) प्रतिबिम्बितेव—प्रतिफलितेव, आसन्नानि रत्नानि प्रतिबिम्बं गृह्णन्ति इति दृश्यते लोके, तुल्यरूपा—समभागेन विभक्ता ।

(२२) प्रतापाग्निना—प्रतापरूपेणानलेन, भूति —सम्पत् भस्म च (भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमर)। शौर्य्योष्मणा—शौर्य्यात्मकतेजसा अहङ्कारविशेषेण, ऊष्मणा च [अत्र "श्वन्नुक्षन्पूषन्—" (उ० १ पा० १५९ सू०) इति उपधातौ मनिन् प्रत्ययान्तत्वे उपधालोपस्य अप्रवेश । "इषि युधि—" (उ० १ पा० १४४ सू०) इति सूत्रे बाहुलकग्रहणात उषधातो मक्प्रत्यये सिद्धत्वाद्विवक्षितत्वात]। सिद्धि —

वंशवृद्धिः, शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः, (२३) धनुर्गुणकिणेन करग्रहोक्तिः अभवत्। यस्य (२४) वैरमुपायनं, विग्रहमनुग्रहं, समरागमं महोत्सवं, शत्रुं निधिदर्शनम्, अरिबाहुल्यमभ्युदयम्, आहवाह्वानं वरप्रदानम्, अवस्कन्दपातं दिष्टवृद्धिं, शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् अमन्यत।

राज्यादिलाभः, पातश्च। असिधाराजलेन—खड्गधारारूपेण जलेन। वंशवृद्धि,—वंशस्य—कुलस्य वेणोश्च वृद्धि—अभ्युदयः, वर्द्धनञ्च। शस्त्रेति।—शस्त्राणां व्रणानि—क्षतानि एव, यद्वा—शस्त्रव्रणानां—शस्त्रप्रहारेण जातानां क्षतानां मुखानि—अग्राणि आननानि च तैः, पुरुषकारोक्तिः,—पौरुषप्रकटनमित्यर्थः, मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथाऽत्रापि।

(२३) धनुरिति।—धनुषो गुणः,—मौर्व्वी, तस्य किणः,—मांसग्रन्थिः, व्रणजं चिह्नमित्यर्थः, व्यायामदृढताप्रकाशो वा तेन। करग्रहोक्तिः—राजग्राह्यभागग्रहणं, करस्य—हस्तस्य ग्रहणञ्च। [अत्र सत्यत्र तृतीयाक्षेषु "सहयुक्ते—" (२। ३। १९ पा०) इत्यादिसूत्रे "विनाऽपि तद्योगे तृतीया, वृद्धो यूनेत्यादिवाक्यनिर्द्देशात्" इति वृत्त्या अतद्योगेऽपि सहार्थे तृतीया])

(२४) वैरमित्यादि।—वैरं—विरोधः, शत्रुणा कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः, उपायनम्—उपढौकनं तत्प्रतिसाधने प्रीत्यातिशय्यादिति भावः। विग्रहं—युद्धं शत्रुभिः क्रियमाणमिति शेषः, अनुग्रहम्—अनुकम्पां तत्रातीव अनुरागादिति भावः। समरागमं—सङ्ग्रामोपस्थितिं, महोत्सवं बलपरीक्षणादिभिः आनन्दवर्द्धनत्वादिति भावः। निधिदर्शनं—निधेः,—महामूल्यवस्तु [अत्र निपूर्व्वस्य धाधातोः "उपसर्गे—"(३।३।९२ पा०) इति किप्रत्यये निपातनाद्रूपम्] दर्शनम्, यद्वा,—निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम्, युद्धकण्डूविनोदनोपायत्वादिति भावः। अरिबाहुल्यं—शत्रूणामाधिक्यम्, अभ्युदयम्—उन्नतिजननमित्यर्थः, तन्निषूदने प्रतापविस्तारात् राज्यविस्ताराच्चेति भावः। आहवाह्वानं—युद्धे आकारणं, वरप्रदानम्—अभीष्टदानम्; निरन्तरमभिलषितत्वादिति भावः। अवस्कन्दपातं—शत्रुणाभिगमोऽवस्कन्दः, [अत्र अवपूर्व्वकात् स्कन्दधातोः "अकर्त्तरि—" (३।३।१९ पा०) इत्यादिना अधिकरणे घञि रूपम्] तस्य पातः,—उपस्थितिं तं, दिष्टवृद्धिं—भाग्यवर्द्धनम्, आनन्दवर्द्धनं वा। शस्त्रप्रहारेण शरीरेति शेषः, पतनं—धरातले लुण्ठनमित्यर्थः, वसुधारारसं—वसुधा—पृथ्वी, तस्याः रः,—दानं, [रा दाने इत्यस्मात् क्विपि रूपम्] तस्य रसः,—रागः, स्वादो वा तम्, यथा भूमिदः स्वर्गे

(२५) यस्मिंश्च राजनि निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन, दिङ्मुखविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना, ससुधैः सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण, (२६) सुरालयशिखरोद्धूयमानैः धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण, (२७) बहिरुपरचितविकट-सभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः, काञ्चनमयसर्वोप-

---

गच्छेत, तथा सङ्ग्रामे शस्त्रप्रहारप्रतितोऽपीति भाव , यद्वा,—यन्नाम्नवसुधाराकर्मोचि दण्डवत्पतनायसाधारणानन्दरसमित्याशय ।

(२५) यस्मिंश्च राजनि सुगोल्यय [अत्र "यस्य च—" (२। ३। ३७ पा०) इत्यादिना भावे सप्तमी ज्ञेया] निरन्तरैः,—अविच्छिन्नैः, यूपनिकरैः —यूपाः —यज्ञार्थपशुबन्धनदारुविशेषाः, तेषां निकराः,—सङ्घाः तैः, अङ्कुरितम्—प्ररोहरूपेण समुत्थितमिव इति क्रियोत्प्रेक्षा। कृतयुगेन—सत्ययुगेन। दिङ्मुखविसर्पिभिः,—दिगन्तरालविसृमरैः अध्वरधूमैः,—यज्ञधूमैः, पलायितमिव, समाच्छन्नदृष्टत्वेनेति भाव कलिना—चतुर्थयुगेन, कलेः पापत्वात् पापस्य च कृष्णवर्णतया कविसमय प्रसिद्धत्वात् धूमैर्हेतुभूतरुत्प्रेक्षा स्फुटीकृता। ससुधैः —सुधा—श्वेत चूर्णद्रव्य, तेन सहित, सुरालयैः,—देवमन्दिरैः ।

(२६) सुरेति।—सुरालयानां—देवागाराणां शिखरेषु—चूडासु शीर्षदेशेषु इत्यर्थ, उद्धूयमानाः —उड्डीयमानाः तैः, धवलध्वजैः,—श्वेतपताकाभिः, पल्लवित-मिव—समन्तात् प्रसृतमिव, धर्मस्य शुभ्रतया कविसमयप्रसिद्धत्वात् तथाविधोत्प्रेक्षा-बीजमेतत ।

(२७) बहिरिति।—बहिः,—बाह्ये देशे, उपरचितानि—निर्मितानि, विकटानि —बृहन्ति, विशालानीत्यर्थ, सभानां—संसदां, ("समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः। आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥" इत्यमर) सत्राणां—सदादानानां, ("सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च" इत्यमर.) प्रपाणां - पानीयशालिकानां, जलदानार्थगृहाणामित्यर्थ, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमर.) प्राग्वंशानां—प्राक्— पूर्वभागे वंशः,—सपत्नीकयजमानसमुदाय यत्र तेषां, यस्मिन् गृहे हविर्गृहादिकं निर्मितं स्थाप्यते तस्मात् पूर्वं सावरोधयजमानसदस्याद्यवस्थानागारमित्यर्थ, ('प्राग्वंश. प्राग्घविर्गेहात्' इत्यमर) मण्डपानि—गृहाणि तैः, प्रसूतमिव—उत्पन्नमिव, सृष्ट मिवेत्यर्थ, ग्रामैः, बहुभिः गृहैः अपर ग्राम इव दृश्यमान आसीदिति भाव।

करणैर्विभवैर्विशीर्णमिव मेरुणा, (२८) द्विजदीयमानैः अर्थकलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा।

(२९) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शङ्करस्य, गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः, (३०) स्फुरत्तरलतारका रोहिणीव कलावतः, सर्वजनजननी बुद्धिरिव प्रजापतेः,

---

काञ्चनमयसर्वोपकरणैः,—स्वर्णनिर्मितसर्वद्रव्यसम्भारैः, विभवैः,—सम्पद्भिः, विशीर्णमिव—पतितमिव, समागतमित्यर्थः, मेरौ स्वर्णमयत्वात् तत्र च सर्वसुवर्णानामागमनात् स एव विशीर्णः तत्रापतित इवेत्युत्प्रेक्षा, यद्वा—विशीर्णमिव—दलितमिव, स्वर्णरहितमित्यर्थः।

(२८) द्विजेति।—द्विजेभ्यः,—विप्रेभ्यः, दीयमानैः,—वितीर्यमाणैः, अर्थकलशैः,—धनकुम्भैः। *भाग्यसम्पदा—सौभाग्यसम्पत्त्या।*

(२९) "तस्य" इत्यस्य "यशोवती नाम महादेवी अभूत्, या अस्य वक्षसि लक्ष्मीः" इति उत्तरेण सम्बन्धः। [अत्र यशःशब्दात् "तदस्य—" (५।२।९४ पा०) इत्यादिना मतुपि "मादुपधायाश्च—" (८।२।९ पा०) इत्यादिना मतोर्मस्य वकारादेशे यशस्वत्, ततः स्त्रियां ङीपि यशस्वती इति रूपसिद्धिः, असुन्प्रत्ययान्तप्रातिपदिकात् यशःशब्दात् मतुपि "संज्ञायाम्" (८।२।११ पा०) इति मतोर्मस्य वकारादेशे यशोवत् ततः ङीपि यशोवती इति कथञ्चित् निर्वाह्यः]। तामेव विशिनष्टि, सतीत्यादिभिः।—सती—पतिव्रता, सतीनाम्नी च, दक्षदुहितृरूपेण यदा जाता, तदा पार्वत्याः सतीति संज्ञा आसीदिति प्रसिद्धिः। शङ्करस्य—शं—मङ्गलं, करोतीति तथोक्तस्य, हरस्य च। "शङ्करस्य" इत्यादीनि "महामुने" इत्यन्तानि पदानि *राजपक्षेऽपि सङ्गमनीयानि।* गृहीतहृदया—हृदयग्राहिणी, वक्षःस्थलवासिनी च, ["गृहीतहृदया" इत्यत्र "गृहीतपरहृदया" इति पाठे,—गृहीतम्—आवर्जितं, परेषाम्—अन्येषां, हृदयं—चेतः, सदाचारादिनेति भावः यया सा, अथवा—गृहीतम्—आश्रितं, परस्य—श्रेष्ठस्य विष्णोरित्यर्थः, हृदयं—वक्षःस्थलं, सततपतिव्रतात्वावलम्बनात् इति भावः यया सा] लोकगुरोः,—जगद्गुरोः नारायणस्य पृथिवीपतेश्च।

(३०) स्फुरदिति।—स्फुरन्ती—दीप्यमाना तरला—चञ्चला, तारका—कनीनिका यस्याः सा स्फुरन्ती—दीप्यमाना, तरला—भासुरा, उज्ज्वला इत्यर्थः, ("तरलं चञ्चले सिद्धे भास्वरेऽपि विलिङ्गकम्" इति मेदिनी) तारका—नक्षत्ररूपिण्येव। कलावतः,—चतुःषष्टिविद्याशालिनः, चन्द्रस्य च। सर्वजनजननी—

(३१) महाभूभृत्कुलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य, (३२) मानसानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य, (३३) सकललोकार्चितचरणा त्रयीव धर्मस्य, (३४) दिवानिशम् अमुक्तपार्श्वस्थितिः अरुन्धतीव महामुनेः, (३५) हंसमयीव गतिषु, परपुष्टमयीव

सर्वेषां जनानां जननी—उत्पादनी, [जनधातो "अर्त्तिसृ—" (उ० २ पा० १०३ सू०) इत्यादिसूत्रे बाहुलकग्रहणात् अनिप्रत्यये ततो ङीपि रूपम्] माता च, "राजभार्य्या प्रभू पृथ्वी गुरुदारोपमातृका। श्वश्रू पूर्व्वजपत्नी च सप्तैता मातरः स्मृता॥" इत्युक्तेः। प्रजापतेः,—ब्रह्मणः, प्रजापालस्य च।

(३१) महेति।—महत्—विशाल, भूभृता—राज्ञा, कुल—वंश, महाभूभृतः,—हिमाद्रेः, कुल—तनुः इति च, ("कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीवम्" इति मेदिनी) तस्मात् उद्गता—जाता, निर्गता च, [अत्र "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) इति समासः]। वाहिनीनायकस्य—सेनापतेः, तरङ्गिणीपतेः समुद्रस्य च ("वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना सैन्यप्रभेदयो "रिति मेदिनी)।

(३२) मानसेति।—मानसस्य—चित्तस्य, तदाख्यस्य सरसश्च, अनुवर्त्तनम्—अनुसरणं, तस्मिन् चतुरा—निपुणा। राजहंसस्य—कलहंसस्य, नृपोत्तमस्य च, ("राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे" इति मेदिनी)।

(३३) सकलेति।—सकलैः,—समग्रैः, लोकैः,—जनैः, अर्चितौ—सेवितौ, चरणौ—पादौ, अर्चिता चरणाः,—बह्वृचादिशाखाश्च यस्याः सा, ("चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च" इति मेदिनी) त्रयी—ऋग्यजुःसामाख्या वेदा इत्यर्थः, [अत्र "सङ्ख्याया—" (५।२।४२ पा०) इत्यादिना विहितस्य तयपः "द्वित्रिभ्यां—" (५।२।४३ पा०) इत्यादिना अयजादेशे स्थानिवद्भावात् "टिड्ढाणञ्—" (४।१।१५ पा०) इत्यादिना ङीपि रूपम्। "स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी" इत्यमरः]। धर्मस्य—विहितक्रियाकलापस्य, तज्जनितादृष्टस्य वा, धर्म्मोऽस्यस्येति धर्मः तस्य, [अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः] धर्मवत इत्यर्थः।

(३४) दिवानिशम्—अहोरात्रम्। [अत्र "विप्रतिषिद्धञ्च—" (२।४।१३ पा०) इत्यादिना समाहारद्वन्द्वः]। अमुक्तेति।—अमुक्ता—न त्यक्ता, पार्श्वे स्थितिर्यया, सा, सततपार्श्वचारिणीत्यर्थः। महामुनेः,—वसिष्ठस्य, राजर्षेश्च। अत्र "सती पार्व्वतीव शङ्करस्य" इत्यादिषु सर्व्वत्र श्लिष्टे पदे अनेकार्थप्रत्यायनात् श्लेषसङ्कीर्णोपमाऽलङ्कारः।

(३५) हंसमयीव—हंसरूपिणीव, मृदुमन्दगमनादिति भावः। परपुष्टमयीव

आलापेषु, चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि, प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नती, मदिरामयीव विलासेषु, निधिमयीव अर्थसञ्चयेषु, वसुधारामयीव प्रसादेषु, कमलमयीव कोषसङ्ग्रहेषु, (३६) कुसुममयीव फलदानेषु, सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे, (३७) चन्द्रमयीव निरूष्मत्वे, दर्पणमयीव प्रतिप्राणिग्रहणेषु, सामुद्रमयीव परचित्तज्ञानेषु, परमात्ममयीव व्याप्तिषु, स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु,

—कोकिलरूपिणीव, मधुरस्वरत्वादिति भावः। पतिप्रेम्णि—भर्तृप्रणये विरहे कालक्षेपाशक्यत्वादिति भावः। प्रावृण्मयीव—वर्षामयीव, पयोधरोन्नती—स्तनोन्नती, मेघोन्नती च। ("पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च। कशेरु मेघयोः" इति मेदिनी)। विलासेषु—विभ्रमचेष्टितेषु। अर्थसञ्चयेषु—अर्थानां—धनानां, सञ्चयः,—सङ्ग्रहः तेषु निधिमयीव—निधिः,—गुप्तं धनं, तन्मयीव, धनसञ्चयकारिणी इति भावः। वसुधारामयीव—वसूनां—धनानां, धारा—वर्षणं, तन्मयीव, प्रसादेषु—अनुग्रहेषु, दयासु इत्यर्थः, एतादृशी दयावती यतः सततं वसूनि अनुजीविभ्योऽर्थिभ्यश्च वितरतीति भावः। कमलमयीव—पद्मरूपिणीव, कोषसङ्ग्रहेषु—धनभाण्डारसञ्चयेषु इत्यर्थः, कर्णिकासम्पूरणेषु च, बीजकोषग्रहणेषु इत्यर्थः।

(३६) कुसुममयीव—पुष्परूपिणीव, फलदानेषु—कृतस्य कर्मणः पुरस्कारादिदानेषु वृक्षादीनां शस्यादिवितरणेषु वा इति भावः, पुष्पानन्तरमेव फलस्योत्पत्तेश्च इत्याशयः। सन्ध्यामयीव—सन्ध्यारूपिणीव, वन्द्यत्वे—पूज्यत्वे, सन्ध्या यथा लोकैः पूज्यते, तथाऽसौ पूज्यते इति भावः।

(३७) चन्द्रमयीव—चन्द्ररूपिणीव, निरूष्मत्वे—अनुष्णत्वे, अक्रोधत्वे इत्यर्थः, अपराधित्वे च शीतलप्रकृतित्वादिति भावः। दर्पणमयीव—आदर्शरूपिणीव, प्रतिप्राणिग्रहणेषु—प्राणिनं प्राणिनं प्रति इति प्रतिप्राणि, तत्र ग्रहणम्—आवर्जनं, सर्वलोकवशीकरणम् इत्यर्थः, सर्वजनप्रतिबिम्बधारणं च तेषु। सामुद्रमयीव—सामुद्र—परचित्तज्ञानसाधनं समुद्रकृतं शास्त्रं, येन अन्यस्य चित्तवृत्तिः ज्ञायते, तन्मयीव तद्रूपिणीव, परचित्तज्ञानेषु—परेषां चित्तस्य—मनसः, ज्ञानेऽतिदक्षत्वादिति भावः, ज्ञानेषु—बोधेषु, उपस्थितिक्षण एव आश्रितानां परेषां मनोऽभिमतकार्यसमाचरणादिति भावः। परमात्ममयीव परमेश्वररूपिणीव व्याप्तिषु—व्यापनभावेषु, सर्वत्र कार्येषु व्यवस्थानात्, सर्वलोकान्तर्यामित्वाच्च। स्मृतिमयीव—धर्मशास्त्ररूपिणीव, पुण्यवृत्तिषु

मधुमयीव मन्भाषणेषु, अमृतमयीव तृष्यत्सु, दृष्टिमयीव भृत्येषु, निर्वृतिमयीव सखीषु, चेतनमयीव गुरुषु, गीतवृद्धिरिव विलासानां, प्रायश्चित्तशुद्धिरिव स्त्रीत्वस्य, आज्ञासिद्धिरिव मकरध्वजस्य, (३८) व्युत्थानवृद्धिरिव रूपस्य, दिष्टवृद्धिरिव रतेः, मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य, दैवसम्पत्तिरिव लावण्यस्य, वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य, वरप्राप्तिरिव कान्तेः, सर्गसमाप्तिरिव सौन्दर्यस्य, आयतिरिव यौवनस्य, अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य, अयशःप्रमृष्टिरिव लज्जया, यशःपुष्टिरिव चारित्रस्य, हृदय-

—पुण्यकर्मानुष्ठानेषु, पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्यन्ते बहुव्याघृततयाऽपीति भाव। मधुमयीव मन्भाषणेषु—सल्लापेषु, मधुरभाषित्वात् इति भाव। अमृतमयीव—सुधामयीव, जलमयीव च, तृष्यत्सु—मत्तोष गच्छत्सु सर्वथा तृप्तिसम्पादने पाटवादिति भाव। ["तृष्यत्सु" इत्यत्र "तृष्यत्सु" इति पाठे,—तृषामनुभवत्सु पिपासुषु इत्यर्थ]। दृष्टिमयीव—चक्षुरूपिणीव भृत्येभ्यो वाञ्छाऽनिरिक्तप्रदत्वादिति भाव। निर्वृतिमयीव—सुखमयीव सखीषु—वयस्यासु, तासां सततसुखसविधानादिति भाव। चेतनमयीव चेतनरूपिणीव, निरन्तरनम्रत्वादिति भाव। अत्र सर्वत्र सप्तम्यन्तेषु "सप्तम्यधिकरणे च" (२।३।३६ पा०) इति विषयाधिकरणे सप्तमी] गीतवृद्धिरिव—वंशोन्नतिरिव विलासानां—विभ्रमचेष्टितानां विभ्रमातिशयविस्तारादिति भाव। प्रायश्चित्त शुद्धि—प्रायश्चित्तेन—चान्द्रायणादितपसा शुद्धि,—पूतत्वम, स्त्रीत्वं हि पापमयं कातर्याद्दोषदूषितत्वात तत्तु अनया निजगुणै अन्यथाकृत्य पावितम उज्ज्वलितं वा इति भाव। मकरध्वजस्य—कामस्य आज्ञासिद्धि—अस्या तथा कमनीयत्वं यथा एतद्दर्शने कस्यापि कामावेशो न शाम्यतीति कामस्य अव्याहताज्ञत्वमिति भाव।

(३८) व्युत्थानवृद्धिरिव—विशेषेण उत्थाने—अभ्युदये, वृद्धिरिव—प्रवृत्तिरेव। दिष्टवृद्धिरिव—भाग्योदय इव। रामणीयकस्य—रमणीयत्वस्य. [अत्र रमणीयशब्दात "योपधात—" (५।१।१३२ पा०) इत्यादिना वुञ् प्रत्यय]। सर्गसमाप्तिरिव—सृष्टिशेष इव, नान्यदित सौन्दर्यमिति भाव। आयतिरिव—आभोग इव परिपूर्णतेत्यर्थ। अनभ्रवृष्टिरिव—विना मेघं वर्षणमिव असम्भवत्वात इति भाव, वैदग्ध्यस्य—निपुणतायाः, यथा अनभ्रवृष्टि विस्मयोत्पादिका, तथा अस्या वैदग्ध्यमपि आश्चर्य-

तुष्टिरिव धर्मस्य, सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः, शमस्यापि शान्तिरिव, विनयस्यापि विनीतिरिव, आभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव, संयमस्यापि संयतिरिव, धैर्यस्यापि धृतिरिव, विभ्रमस्यापि विभ्रान्तिरिव, यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्, या अस्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास।

निसर्गत एव च स (३८) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव। प्रतिदिनमुदये दिनकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पट-प्रावृतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानु-लिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्य्यानुरक्तेन रक्तकमलषण्डेन अर्घं ददौ; अजपच्च जप्यं

जननमिति भावः। अयशःप्रशस्तिः,—अयशसः,—अकीर्त्तेः, चपलत्वजनितस्येति भावः, प्रशस्तिः,—प्रशंसनम्, अपनयनमित्यर्थः सा इव, अनपायिनी स्थैर्यमिति भावः। यशःपुष्टिरिव—यशसः—कीर्त्तेः, पुष्टिः,—पोषणं सेव, अस्यैव सुचरितत्वादिति भावः। अभिजातस्य—कौलीन्यस्य, अभिजातिः,—सत्कुलजातत्वं सेव। महादेवी—कृताभिषेका प्रधाना महिषी। भूमिः,—भाजनम्। नरकजितः,—नरकासुरजेतुः, नारायणस्य इत्यर्थः, नरकं—निरयं, जितवानिति तथाभूतस्य च।

(३८) निसर्गतः,—स्वभावतः, आदित्यस्य भक्तः आदित्यभक्तः,—सूर्य्यपरायण इत्यर्थः, सूर्य्योपासक इति यावत्, [अदितिशब्दादपत्यार्थे "दित्यदित्या—" (४।१।८५ पा०) इत्यादिना ण्यप्रत्यये रूपम्] प्रकृतिः स्वानुकूलं भजते इति तेजस्विनः तेजस्विसमाराधनसमुद्यमः। दिनकृतः,—सूर्य्यस्य। सितदुकूलधारी—परिहितशुभ्रपट्टवसनः। धवलेति।—धवलेन—श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन, प्रावृतम्—आच्छादितं, शिरो यस्य तथा-भूतः, श्वेतोष्णीषधारीत्यर्थः। कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमस्य पङ्केन—घनद्रवेण, घृष्टकुङ्कुमेनेत्यर्थः, अनुलिप्ते—प्रदिग्धे, रञ्जितमिति यावत् तस्मिन्। मण्डलके—मण्डलाकारे पद्मादि-रूपेणाङ्किते स्थाने सूर्य्योपासनाविधिविहिते इति भावः। पवित्रेति।—पवित्रा—विशुद्धा, पद्मरागस्य पात्री,—पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं, [अत्र पात्रीति "दादिभ्यश्छन्दसि" (उ० ४ पा० १६८) इति ष्ट्रनप्रत्यये "वनो र च" (४।१।७ पा०) इति ङीपि रूपम्] तस्यां निहितः—रक्षितः तेन। स्वहृदयेनेव—स्वस्य—आत्मनः, हृदयेनेव—मानसेनेव,

सुचरितः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं प्रयतेन मनसा जजपूको मन्त्रमादित्यहृदयम्।

(४०) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां मनांसि ; यतः स राजा कदाचित् ग्रीष्मसमये यदृच्छया सितकरकरसितसुधाधवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप ; पार्श्वे चास्य द्वितीयशयने देवी यशोवती शिश्ये। (४१) परिणत-

भक्तिप्रकर्षेण इति भावः। सूर्य्यानुरक्तेन—आदित्यानुरागिणा। रक्तकमलषण्डेन—रक्तोत्पलनिचयेन, ("अजादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्" इत्यमरः) अर्चा—पूजाम्। जप्य—जपनीयम्। सुचरितः—सुशीलः, प्रभाकरवर्द्धन इति भावः। प्रत्युषसि—प्रभाते। मध्यन्दिने—मध्याह्ने। दिनान्ते—सायंकाले। अपत्यहेतोः,—पुत्रार्थम्। प्राध्व—प्रणतः सन्, [अव्ययमेतत्। "प्राध्वन्तु प्रणते चातिदूरवर्त्मनि बन्धने" इति मेदिनी]। प्रयतेन—पवित्रेण। जजपूकः,—पुनःपुनर्जपपरायणः। ["यजजपदशां यङः" (३।२।१६६ पा०) इति ऊकप्रत्यये रूपम्]। मन्त्रम्—"अर्कन्तु मूर्द्धि विन्यस्य ललाटे तु रविं न्यसेत्"इत्यादि न्यासपूर्वकम् "आदित्यो मन्त्रसंयुक्त आदित्यो भुवनेश्वरः। आदित्यान्नापरो देव आदित्यः परमेश्वरः॥" इत्यादि भविष्यपुराणोक्तम्, आदित्यहृदयम्—आदित्यस्य—सूर्य्यस्य, हृत—चित्तम् अयते—गच्छति इति आदित्यहृदयं—सूर्य्यचित्तप्रियमित्यर्थः, आदित्यप्रीतिकरमिति यावत्।

(४०) भक्तेति।—भक्तजनानां—तदेकासक्तानां सेवकानामित्यर्थः, अनुरोधस्य—निर्बन्धस्य, विधेयानि—वश्यानि, अनन्यभक्तिभावसुलभा देवप्रसादा इति भावः। यदृच्छया—स्वेच्छया, [अत्र या इच्छा इति विग्रहे "मयूरव्यंसकादयश्च" (२।१।७२ पा०) इति निपातनात् समासः] सितेति।—सितकरः,—चन्द्रः, तस्य कराः,—किरणाः, तद्वत् सिताभिः—शुभ्राभिः सुधाभिः,—चूर्णप्रलेपैरिति यावत् धवलः—शुभ्रस्तस्य, यद्वा,—सितकरकरसितोऽसौ सुधाधवलश्च तथाभूतस्य विशदचन्द्रप्रभोद्भासितस्य सुधाधवलस्य च इति भावः। हर्म्यस्य—प्रासादस्य इति यावत्, ("हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरवचनात्)। पृष्ठे—उपरिभागे। सुष्वाप—निदद्रौ। द्वितीयशयने—अपरशय्यायाम्। "द्वितीयशयने" इत्यनेनास्य संयमित्वं प्रकटीकृतम्, "नाश्नीयात् भार्य्यया साकं न च स्वप्यात् तया समम्" इति स्मरणात्। शिश्ये—शयितवती।

(४१) "परिणत—" इत्यादि "देवी यशोवती•• 'चदतिष्ठत्' इत्युत्तरं

प्रायायान्तु श्यामायाम्, आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये लिलम्बिषमाणे सीदत्तेजसि तारकेश्वरे, (४२) कराग्रस्पृष्टकुमुदिनीप्रमोदजन्मनि शशधरस्वेदे इव गलति अतिशीतले अवश्यायपयसि, (४३) मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिश्वासहृतेषु सद्भ्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु अन्तःपुरप्रदीपेषु, (४४) राजनि च विमलनखप्रतिबिम्बिताभिः संवाह्यमानचरणे इव तारकाभिः, विस्रब्धप्रसारितैः दिगङ्गनानामिवार्पितैरङ्गैः मधुसुगन्धिभिः सहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया

मानय ! अत्र "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" (१।३।२४ पा०) इति अनूर्ध्वकर्मत्वात्, शयनात् उत्थानरूपार्थे आत्मनेपदप्राप्तिः] परिणतप्रायाया—प्रायेणावसितायां, श्यामायां—निशायाम्। ("श्यामा स्यात् शारिवा निशा" इत्यमरः)। आसन्नेति।—आसन्नया—आपतन्त्या, प्रभातवेलया—प्रत्यूषसमयेन, विलुप्यमानं—क्षीयमाणं, लावण्यं—कान्तिर्यस्य तथाभूते। लिलम्बिषमाणे—लम्बितुमिच्छति, अस्तं जिगमिषति इति यावत्, पश्चिमायां दिशीति शेषः। सीदत्तेजसि—क्षीयमाणरश्मौ। तारकेश्वरे—ताराराजे, चन्द्रमसि इत्यर्थः।

(४२) करेति।—कराग्रैः—किरणाग्रैः, हस्ताग्रैश्च, स्पृष्टायाः—कृतस्पर्शायाः, धृतायाश्च, कुमुदिन्याः—कैरविण्याः, यः प्रमोदः—चन्द्रोदयजनितप्रीतिः, तस्मात् जन्म—उत्पत्तिर्यस्य तथोक्ते। शशधरस्वेदे इव—चन्द्रघर्मे इवेत्युत्प्रेक्षा, गलति—पतति, क्षरतीत्यर्थः। अवश्यायपयसि—तुषारजले, ("अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्" इत्यमरः)।

(४३) मध्विति।—मधुमदेन—मद्यपानजनितचित्तविकारेण, मत्तानां—क्षीबाणां, प्रसुप्तानां—निद्रितानां, सीमन्तिनीनां—नारीणां, निश्वासैः हृताः—सञ्चालिताः तेषु अत एव सद्भ्रान्तमदेष्विव—प्राप्तमद्यपानजनितावस्थाविशेषेष्विवेत्युत्प्रेक्षा, मत्तानां प्रमदानां निश्वाससङ्गादिति भावः। घूर्णमानेषु—भ्राम्यमाणेषु।

(४४) राजनि—नरेन्द्रे। विमलेति।—विमलेषु—निर्मलेषु, स्वच्छेषु इत्यर्थः, नखेषु पादयोरिति भावः, प्रतिबिम्बिताः—प्रतिफलिताः ताभिः। तारकाभिः—नक्षत्रैः। संवाह्यमानेति।—संवाह्यमानौ—आमृद्यमानौ, मर्द्यमानौ इत्यर्थः, चरणौ यस्य तथाभूते इवेत्युत्प्रेक्षा। विस्रब्धेति।—विस्रब्धं—विश्वस्तं यथा तथा, प्रसारितानि—विस्तारितानि तैः, अङ्गैः—अवयवैः, [अत्र "वदव—" (१४।८० पा०) इत्या-

वीज्यमाने, विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणेव रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिबिम्बेन विराजिते, स्वपिति देवी यशोवती सहसैव,—"आर्य्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व" इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परिजनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत्।

अथ तेन सर्व्वस्यामपि पृथिव्याम् (४५) अश्रुतपूर्वेण, किमुत देवीमुखे, "परित्रायस्व" इति ध्वनिना दग्ध इव श्रवणयो' एकपद एव निद्रां तत्याज राजा। शिरोभागाच्च कोप-

---

दिना इत्यभूतलक्षणे तृतीया] मधुसुगन्धिभि,—मधु—मकरन्द, तेन सुगन्धिभिः,—सुरभिभि। मुखश्रिया—वदनप्रभया। विमलेति।—विमल—स्वच्छ, यत् कपोलस्थल—गण्डदेश, तस्मिन स्थित—प्रतिफलित तेन। सितकुसुमशेखरेणेव—श्वेतपुष्पशिरोमाल्येनेव। रतीति।—रतिकेलि,—सुरतक्रीडा, तत्र य कचग्रह',—केशाकर्षं, तेन लम्बितं तेन। प्रतिमाशशिबिम्बेन—शशिप्रतिबिम्बेन इत्यर्थ। स्वपिति—निद्राति, राजनीति पूर्वेणान्वय। भूषणरवेण—अलङ्कारशिञ्जितेन, भीत्या अङ्गकम्पनेन भूषणरव समुदित इति भाव। व्याहरन्तीव—कथयन्तीव, स्वभयमिति शेष, यद्वा,—आह्वयन्तीव। परिजन—सखीजन, भृत्यजन वा। उत्कम्पमानाङ्गयष्टि,—उच्चै,—अतिशयेन, कम्पमाना—वेपमाना, अङ्गयष्टि,—क्षीणदेह इत्यर्थ यस्या: तथाभूता।

(४५) अश्रुतपूर्वेण—पूर्व्वमश्रुतेन, तादृशे राजन्वति देशे प्रजाना तथाभूतविपत्पातस्य असम्भवादिति भाव। [अत्र "सुपी—" (२।४।७१ पा०) इत्यादिकृतौ "भूतपूर्वे चरट" (५।३।५३ पा०) इति निर्देशात् पूर्व्वनिपाते भूतपूर्व्ववत् सामान्यात् अश्रुतपूर्व्व इति सिद्धि] यद्वा,—अश्रुत' पूर्व्वं,—प्रागप्याविर्भाव' यस्य तथाविधेन, प्राचीनैरप्यश्रुतोत्पत्तिकेन इत्याशय। किमुत—कि पुन, यस्य राज्ये साधारणप्रजानामपि किमपि भयकारण नास्ति, तस्य अन्तःपुरे स्वमहिष्या भयकारणस्य अतीव असम्भाव्यत्वमेवेति भाव। दग्ध इव—ज्वलित इव।—एकपदे—तत्काले एव, सद्य इत्यर्थ, ("एकपद तत्काले स्यात्सक्रम ..." इति मेदिनी) अकस्मादेव वा। "शिरोभागाच्च" इत्यस्य "वेगेन उदपात" इति उत्तरेण सम्बन्ध, तत्रैव विशिनष्टि, शिरोभागादिति। —शिरोभागात्—शीर्षदेशात, शयनीयस्येति भाव। कोपेति।—कोपेन—क्रोधेन,

कम्पमानदक्षिणकराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छ-धारेण धौतासिना सीमन्तयन्निव निशाम्, (४६) अन्तराल-व्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विक्षिपन् वामकर-पल्लवेन, करविक्षेपवेगगलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा भ्रमता दिक्षु कनकवलयेन विराजमानः, (४७) सत्वराव-तारितवामचरणाक्रान्तिकम्पितप्रासादः, पुरः पतितेन असि-धारागोचरगतेन शशिमयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः, लक्ष्मीचुम्बनलग्नताम्बूलरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च अतिलोहिताभ्यां लोचनाभ्यां पाटलयन् पर्यन्तान् आशानाम्,

---

कम्पमानः,—वेपमानः, दक्षिणः,—अपसव्यः, करः,—हस्तः, तेन आकृष्टः,—आक्षिप्त-तेन। निर्गच्छता—निर्मलता। अच्छधारेण—निर्मलधारेण। धौतासिना—निर्मलकरवालेन, सीमन्तयन्निव—द्विधा कुर्वन्निव, असिप्रभया कियत्स्थानस्य प्रकाशीभूतत्वात्, समन्तादन्धकारावृतत्वाच्च निशायाः सीमन्तीकरणत्वमवगन्तव्यम्।

(४६) अन्तरालेति।—अन्तरालस्य—मध्यस्य, व्यवधायकम्—व्यवधानकारणमित्यर्थः, आच्छादकमिति यावत्। आकाशमिव—शून्यमिव सूक्ष्मत्वात् स्वच्छत्वाच्च उज्ज्वलनीलाभासत्वाद्वा तथा बोध्यम्। उत्तरीयांशुकम्—उत्तरासङ्गम्, वामकरपल्लवेन विक्षिपन्—पर्यस्यन् अपसारयन् इत्यर्थः। करेति।—करस्य विक्षेपः,—प्रसारणमित्यर्थः, तस्य वेगः,—रयः, तेन गलितः—विच्युतः तेन। भयेति।—भयस्य निमित्तं—कारणम्, अन्विष्यतीति तथोक्तेन। कनकवलयेन—काञ्चनकटकेन।

(४७) सत्वरेति।—सत्वरम्—सवेगम्, अवतारितेन—अधःस्थापितेन वामचरणेन या आक्रान्तिः,—आघातः, तया कम्पितः,—चालितः, प्रासादः,—हर्म्यं येन तथाभूतः। असिधारागोचरगतेन—असिधारायाः गोचरः—विषयः, गतः,—प्राप्तः तेन, असिधाराप्रतिबिम्बितेन इत्यर्थः। शशिमयूखखण्डेनेव—चन्द्रकिरणशकलेनेव शोभात् औज्ज्वल्याच्चेति भावः, खण्डितेन—छिन्नेन। राजमानः,—शोभमानः। लक्ष्मीति।—लक्ष्म्याः,—कर्त्रीभूतायाः राजलक्ष्म्याः, चुम्बनं, तेन लग्नः—संसक्तः, यः ताम्बूलरसः,—पत्ररागः, तेन रञ्जिताभ्याम् इव—अनुरञ्जिताभ्यामिवेत्युत्प्रेक्षा। अतिलोहिताभ्याम्—अतिरक्ताभ्याम्। पाटलयन्—श्वेतरक्तीकुर्वन्। आशानाम्—दिशाम्, पर्यन्तान्—प्रान्तदेशान्।

(४८) आबद्धान्धकारया विपताकया भ्रूकुट्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन्,—"देवि! न भेतव्यं, न भेतव्यम्" इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात; सर्व्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि, तदा पप्रच्छ तां भयकारणम्।

अथ (४९) गृहदेवतास्विव प्रधावितासु यामिकविलासिनीषु, प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने, शान्ते च हृदयोत्कम्पकारिणि साध्वसे, सा समभाषत,—"आर्य्यपुत्र! (५०) जानामि, स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारकौ तेजोमयौ बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान्, वैद्युतम् इव जीवलोकं कुर्व्वाणौ, मुकुटिनौ, कुण्डलिनौ, अङ्गदिनौ, कवचिनौ, गृहीतशस्त्रौ, इन्द्रगोपकरुचा रुधिरेण धाम्ना स्नातौ,

(४८) आबद्धान्धकारया—आपूर्णतिमिरया, महाक्रोधोत्पत्ते इति भावः। ["आबद्धान्धकारया" इत्यत्र "बद्धान्धकारया" इति पाठोऽपि—स एवार्थः]। विपताकया—रेखावर्ज्जितया। त्रियामा—प्रहरत्रितयवर्त्तीं रजनीमित्यर्थः। परिवर्त्तयन्—प्रवर्त्तयन्, जनयन्नित्यर्थः। विक्षिप्तचक्षुः—प्रेरितनेत्रः पातितनयन इत्यर्थः।

(४९) गृहदेवतासु इव—गृहाधिष्ठातृदेवीषु इवेत्युत्प्रेक्षा, प्रधावितासु—ससम्भ्रमम् आपतितासु आर्त्तनादश्रवणादिति भावः। यामिकविलासिनीषु—प्रहरपालिकासु, अन्तःपुररक्षिकासु नारीषु इति यावत्। ["यामिकविलासिनीषु" इत्यत्र "यामकिनीषु" इति पाठः—यामः—प्रहर एव यामकः, तत्र तिष्ठन्ति या ताः यामकिन्यः तासु, प्रहरिणीषु इत्यर्थः। [अत्र "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति-विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥" इति नित्ययोगेऽर्थे "अत—" (५।२।११५ पा०) इति इनि ङीपि रूपम्] प्रबुद्धे—जागरिते। साध्वसे—भये ("भीतिर्भीः साध्वसं भयम्" इत्यमरः)।

(५०) जानामि—मन्ये। तेजोमयौ—तेजःपूर्णौ। बालातपेनेव—अभिनवसूर्य्यमयूखेनेव पूरयन्तौ—व्याप्नुवन्तौ। वैद्युतमिव—तडिन्मयमिव। जीवलोकं—जगत्। मुकुटिनौ—किरीटधारिणौ। कुण्डलिनौ—कुण्डलालङ्कृतौ। अङ्गदिनौ—केयूरशोभितौ। कवचिनौ—वर्म्मधरौ। इन्द्रगोपकरुचा—इन्द्रगोपकः,—वर्षाकालिकरक्तवर्णकीटविशेषः, तद्वत् रुक्—प्रभा यस्य तथाभूतेन। धाम्ना—स्वीयतेजसा, प्रभया

उन्मुखेन उत्तमाङ्गघटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्यमानौ, कन्यया एकया च चन्द्रमूर्त्येव सुषुम्णारश्मिनिर्गतया अनुगम्यमानौ क्षितितलमवतीर्णौ; तौ च मे विलपन्त्याः शस्त्रेण उदरं विदार्य प्रवेष्टुम् आरब्धौ; प्रतिबुद्धाऽस्मि च आर्यपुत्रं विक्रोशयन्ती वेपमानहृदया" इति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्म्याः प्रथमालापः (५१) प्रथयन्निव स्वप्नफलम् उपतोरणं रराण प्रभातशङ्खः। भाविनीं भूतिमिव अभिदधाना दध्वनुः अमन्दं दुन्दुभयः। चकाशे

इति यावत्, उपलक्षितौ इति भावः, ["धाम्ना" इति पाठः पुस्तकान्तरे न दृश्यते] अत एव रुधिरेण—रक्तेन, स्नातौ—अभिषिक्तौ, इवेति शेषः, यद्वा,—रुधिरेण—रक्तवर्णेन, इन्द्रगोपकरुचा धाम्ना—स्वदेहकिरणेन, स्नातौ। उन्मुखेन—ऊर्ध्वमुखेन। उत्तमेति।—उत्तमाङ्गे—शिरसि, ("उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्" इत्यमरः) घटमानः,—आबध्यमानः, अञ्जलिः यस्य तेन, शिरोबद्धाञ्जलिनेति यावत्। जगता—जगद्वासिजनेनेत्यर्थः। निखिलेन—समस्तेन। प्रणम्यमानौ—अभिवन्द्यमानौ। चन्द्रमूर्त्येव—चन्द्रवत् रुचिरविग्रहवत्येव दृश्यमानया इत्यर्थः, चन्द्रिकासमुद्भासितकलेवरया इति भावः। सुषुम्णारश्मिनिर्गतया—सुषुम्णाख्योऽमृतमयो रविरश्मिः, तस्मात् निर्गता—निःसृता तया। [सर्वत्रैव मुद्रितपुस्तकेषु "सुषुम्नरश्मि" इति पाठो विद्यते, स तु लिपिकरप्रमादात् प्रथममुद्रितपुस्तके स्थानमलभत, अनन्तरं तमेवादर्शं कृत्वा सर्वत्रैव गड्डलिकाप्रवाहन्यायेन तथैव अवर्त्तत इति मन्यामहे, वस्तुतस्तु "सुषुम्णारश्मि" इत्येव प्रकृतः पाठः, शास्त्रेषु सर्वत्रैव सुषुम्णा इति आकारान्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् "सुषु इति अव्यक्तं शब्दं म्नायति यत्र इति व्युत्पत्त्या म्नाधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वाच्च आकारान्त एव युज्यते, न तु अकारान्त इति सुधीभिः विभाव्यम्]। तौ च—कुमारावित्यर्थः। प्रवेष्टुम् उदरमेवेति शेषः। प्रतिबुद्धा—जागरिता। विक्रोशयन्ती—आर्त्तस्वरेण आकारयन्ती।

(५१) प्रथयन्निव—विस्तारयन्निव। उपतोरणं—तोरणे इति उपतोरणम्, ["अव्ययम्—" (२।१।६ पा०) इत्यादिना विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः] तोरणसमीपे वा। ... । प्रभातशङ्खः—प्रातःकाले वाद्यमानः शङ्खः। भाविनीम्— ...ीं, भूतिम् अभ्युदयम् अभिदधानाः,—कथयन्तः, सूचयन्त इत्यर्थः, अमन्दम्—

कोणाहता आनन्दादिव प्रत्यूषनान्दी ; जय जयेति प्रबोधमङ्गलपाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त। पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरामन्दिरे मन्दमन्दं समुत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुरश्चोतत्तुषारसलिलशीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्रापरवक्त्रो पपाठ,—

"निधिस्तरुविकारेण सन्मणिः स्फुरता धाम्ना।
शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके॥" ३ ॥

अनल्पम, उच्चैरित्यर्थः। दुन्दुभय,—भेर्य्य। चक्वाण—दध्वान। [कणते भौवादिकस्य लिटि रूपम्]। कोणाहता—कोण,—वीणादिवादनदण्ड, तेन आहता—ताडिता। प्रत्यूषनान्दी—प्राभातिकभेरीवाद्यविशेष.। प्रबोधेति।—प्रबोधे—जागरणकाले, राज्ञ इति शेष, मङ्गलपाठकाना—माङ्गलिकस्तोत्रपाठिनाम्। पुरुषश्च—कश्चित अश्वपाल इति भाव। वल्लभेति।—वल्लभाना—प्रियाणा, तुरङ्गाणाम—अश्वाना, मन्दुरा—वाजिशाला एव, [मन्दिधातो "मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्" (उ० १ पा० ३९ सू०) इति उरचि रूपम] "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमर.]। मन्दिर तस्मिन् मन्दिधातो "इषिमदि—" (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि प्रत्यये रूपम। मन्दमन्द—शनै शनै। सप्तीनाम्—अश्वानाम्। ("घोटके पीति तुरग · · । · · हयसैन्धवसप्तय" इत्यमर)। कृतेति।—कृत मधुर,—मनोज्ञ, हेषारव—हेषाध्वनि ये तथोक्तानाम्। (" अश्वाना हेषा ह्रेषा च निस्वन" इत्यमर) पुर,—अग्रत। श्चोतदिति।—श्चोतत्,—क्षरत्, तुषारसलिलाना—हिमजलाना, शीकरा—बिन्दव यस्मात तथोक्तम्। मरकतहरित—मरकतवत् —"पाचा" इत्याख्यहरिद्वर्णमणिविशेषवत हरित,—श्यामवर्ण तम। [मरकतशब्द. मरकपूर्वकात् तृधातो डप्रत्यये सिद्ध, "अन्येष्वपि दृश्यते" (३।२।१०१ पा०) इति सूत्रे "अपि शब्द सर्व्वोपाधिव्यभिचारार्थ, तेन धातवन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित" इति वृत्ते]। यवस—घास ("घासो यवसम" इत्यमर) किरन्—विक्षिपन, ददद्दित्यर्थ। वक्रापरवक्त्रे—वक्त्रञ्च अपरवक्त्रञ्च ते, तदाख्ये मात्रावृत्ते।

अथ प्रभाते समुत्थिताश्वपाल यदृच्छया पठिताभ्या श्लोकाभ्या राज्ञ भाविसुपुत्रलाभ सूचयति, निधिरिति।—लोके—जगति, तरुविकारेण—तरुणा—वृक्षाणां, विकारेण—विकृतभावेन, शाखाना परिणाहीन्नतानामधोमुखत्वादिरूपेण इत्यर्थः, (भूम्या अध यत्र निधि वर्त्तते, तदूर्ध्वा वृक्षा अधोमुखशाखाद्भुतभाजो भवन्ति इति

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवो जलागमम्।
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः" ॥४॥

नरपतिस्तु तच्छ्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत्,—"देवि। (५२) किं मुदोऽवसरे विषीदसि? सम्बद्धाः ते गुरुजनाशिषः, पूर्णा नो मनोरथाः, परिगृहीताऽसि कुलदेवताभिः, प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली न चिरेणैव अतिगुणवदपत्यत्रयलाभेन आनन्दयिष्यति भवतीम्" इति अवतीर्य

प्रसिद्धि) निधिः,—अथ स्थितरत्नविशेषः, स्फुरता—विसरता, धाम्ना—तेजसा, प्रभयेति यावत्, सम्पत्,—ऋद्धिः, तथा निमित्तेन—शुभसूचकलक्षणेन, शुभागमः,—मङ्गलोत्पत्तिः, स्पष्टं—स्फुटम्, आख्यायते—सूच्यते। अत्र प्रस्तुतस्य शुभागमस्य निमित्तेन, अप्रस्तुतस्य च निधेः तद्विकारिणः तथा सम्पदोरपि स्फुरता धाम्ना स्पष्टाख्यानरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् मालादीपकमलङ्कारः। वक्त्रं वृत्तम्,—"वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" इति वृत्तरत्नाकरधृतलक्षणात् ॥ ३ ॥

अरुण इति।—पूर्वनिदर्शनोदयः,—प्रागेव शुभाशुभलक्षणाविर्भावः, पुरःसरः,—अग्रोदित इति यावत्, अरुणः,—सूर्यसारथिः, रविं—सूर्यमिव, अतिजवः,—अतिवेगवान्, पवनः,—वायुः, जलागममिव—वारिवर्षणमिव, नृणां—मानवानां, शुभं—मङ्गलम्, अथापि वा अशुभम्—अमङ्गलं, कथयति—आचष्टे, सूचयतीत्यर्थः। अत्र पूर्वनिदर्शनोदयेन सह अरुणस्य तथा पवनस्य च अर्थधर्मसाम्यप्रतीतेः मालोपमाऽलङ्कारः। अपरवक्त्रं वृत्तम्,—"अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ" इति लक्षणात् ॥ ४ ॥

(५२) [पुस्तकान्तरे "किम्" इति पाठो न विद्यते]। मुदोऽवसरे—आनन्दसमये इत्यर्थः। विषीदसि—विषण्णा भवसि। सम्बद्धाः,—सम्पन्नाः सिद्धा इति यावत्। पूर्णाः,—सफलाः। नः,—अस्माकम्। कुलदेवताभिः,—वंशाराध्याभिः देवताभिः, परिगृहीताऽसि—अनुकम्पिताऽसि अनुकम्पया स्वीकृताऽसीत्यर्थः, अन्यथा कथं लोकदुर्लभाभीष्टफलप्राप्तिसूचकस्वप्नावगमः? इति भावः। अंशुमाली—सूर्यः। न चिरेणैव—अचिरेणैव। अतिगुणवदिति।—अतिगुणवताम्—अतिगुणशालिनाम्, अपत्यत्रयाणां—सन्ततीनां पुत्राणामित्यर्थः, लाभेन—प्रदानेनेति यावत्। ["इति" इत्यनन्तरम् "अभिधाय" इति पदं पुस्तकान्तरे दृश्यते, तदा पाठे "अवादीत्" इति क्रियायाऽन्वितस्य सन्दर्भस्य

च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार; यशोवती अपि तुतोष तेन पत्युः भाषितेन।

(५३) ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् कालांशे देव्याश्च यशोवत्या देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे। गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी। (५४) गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्वोढ़ुं न शशाक। कान्तिविसरामृतरसतृप्तेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव। शनैः शनैः उपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारिताऽपि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत। विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत। (५५) कमललोभनिलीनैः

पुनरभिधाय इत्यनेनान्वय क्रियापुनरुक्तदोषापादक इति न सदाहृत इति ज्ञेयम्]। यथाक्रियमाणा —नित्य सम्पाद्यमाना इत्यर्थ ।

(५३) समतिक्रान्ते—समतीते। कालांशे—समयविभागे। सम्बभूव—सम्भूत, सञ्जात इत्यर्थ। यस्य—राज्यवर्द्धनस्य, भाविन इति भाव। जननी—यशोवती, पाण्डुता—पाण्डुवर्णत्व, यशस यशसेन कविभिर्वर्ण्यमानत्वादिति भाव, आदत्त—जग्राह, पाण्डुवर्णा अभूदित्यर्थ।

(५४) गुणेति।—गुणाना—दयादाक्षिण्यादीना गर्भस्थार्भकस्य इति भाव, गौरवेण—अतिशयगुरुत्वेन, क्लान्तेव—खिन्नेव इत्यर्थ। उद्वोढ़—धारयितुमित्यर्थ, न शशाक—न चक्षमे, कथञ्चिद्धारयामास इति भाव। कान्तेति।—कान्तीना—लावण्याना, विसर —प्रसर एव, अमृतरस —पीयूषास्वाद, सुधास्वादजन्यानन्दसन्दोह इति यावत, तेन तृप्ता इव—लब्धतृप्ति इव। पराङ्मुखी—विमुखी बभूव—अरुचिमती जाता इत्यर्थ। उपचीयमानेति।—उपचीयमान,—वर्द्धमान, यो गर्भभर,—गर्भस्य भार, तेन अलसा—मन्थरा। वारिताऽपि—निषिद्धाऽपि। वन्दनाय—प्रणामादिरूपाचेनाय, गुरूणामिति शेष, [अत्र "क्रियार्थो—" (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। हस्तावलम्बन—हस्तधारणेन। विश्राम्यन्ती—विश्रामार्थं तिष्ठन्ती, शालभञ्जिकेव—पुत्तलिकेव, समीपगतस्तम्भभित्तिषु—सन्निहितस्थूणाकुड्येषु, अलक्ष्यत—अदृश्यत।

(५५) कमलेति।—कमलेषु लोभ,—स्पृहा कमलकुड्मला लोलुपता इत्यर्थ,

अलिभिरिव हृतौ उद्धर्त्तुं नाशकत् चरणौ। मृणाललोभेन च चरणनखमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्य्यमाणा मन्दमन्दं बभ्राम। (५६) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्तावलम्बनलोभेन प्रसारयामास करकमलं, किमुत सखीषु !! (५७) माणिक्यस्तम्भदीधितीः अपि आलम्बितुम् आचकाङ्क्ष, किं पुनर्भवनलताः ॥ समादेष्टुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्य्याणि, कैव कथा कर्त्तुम् ॥ आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं, मनसाऽपि न उदसहत सौधम् आरोढुम्। अङ्गान्यपि न अशक्नोत् धारयितुं, दूरे भूषणानि। चिन्तयित्वाऽपि क्रीडापर्व्वताधिरोहणम् उत्कम्पितस्तनी तत्रास। प्रत्युत्थानेषु उभयजानुशिखर-

---

[अत्र चरणयोः कमलत्वेन सम्भावनमलिभिरुत्प्रेक्षितम् इति भ्रान्तिमदलङ्कारानुप्राणितोत्प्रेक्षेयम्,] तेन लिप्तौ,—संसक्तौ, चरणयोरिति भावः, अलिभिः,—भृङ्गैः, हृतौ इव—आकृष्टौ इव। मृणाललोभेन—मृणालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन; अत्रापि अलङ्कारः पूर्व्ववत् बोध्यः। चरणेति।—चरणयोः नखाः, तेषां मयूखेषु—किरणेषु लग्नाः,—संसक्ताः तैः। सञ्चार्य्यमाणा इव—सञ्चाल्यमाना इव, भ्रमणपद्धतिः गृहहंसादीनामिव शिथिलेति हृदयम्। अत्र सर्व्वत्र वाच्योत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम्।

(५६) मणीति।—मणिभित्तिषु—मणिमयकुड्येषु, पतन्तीति पातिन्यः तासु, प्रतिमासु—प्रतिबिम्बेषु, हस्तावलम्बनलोभेन—हस्तधारणाशया। किमुत—किं पुनः; एवमग्रेऽपि। अत्र अनस्मिन् तद्बुद्धिरूपात् भ्रान्तिमदलङ्कारः।

(५७) माणिक्येति।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, स्तम्भाः,—स्थूणाः, माणिक्यनिर्म्मितस्तम्भा इत्यर्थः, तेषां दीधितयः,—मयूखाः ताः। भवनलताः,—गृहाङ्गनवर्त्तिनीः वल्लीरित्यर्थः। समादेष्टुम्—आज्ञातुम्। आस्ताम्—तिष्ठतु। नूपुरेति।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, भारेण खेदितम्—उत्पादितखेदम्। उदसहत—उत्साहमकरोत्। सौधम्—हर्म्म्यशिखरमित्यर्थः, आरोहणविषयमपि कर्त्तुं नाशक्नोत्, किं पुनरस्याश्चारोहणमिति भावः। दूरे—किमुतेत्यर्थः, दूरे भूषणानि धार्य्यताम् इति वाक्यार्थः। क्रीडेति।—क्रीडापर्व्वते—विहारार्थनिर्म्मितकृत्रिमशैले, अधिरोहणम्—आरोहणम्। उत्कम्पितस्तनी—उत्कम्पितौ—उद्वेलितौ, त्रासभयादिति भावः, स्तनौ—कुचौ यस्याः तादृशी। तत्रास—भीता बभूव। ["तत्रास" इत्यत्र "तदानीं" इति पाठे,—पुस्त. पालनाधिक

विनिहितकरकिसलयाऽपि गर्व्वादिव गर्भेण अधार्य्यत। (५८) प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी स्तनपृष्ठसङ्क्रान्तेन अपत्यदर्शनौत्सुक्यात् अन्तःप्रविष्टेन इव मुखकमलेनैव प्रीयमाणा ददर्श गर्भम्। उदरे तनयेन हृदये च भर्त्रा निहिता द्विगुणितामिव लक्ष्मीमुवाह। पत्युरङ्कमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम् अङ्केषु, सपत्नीनान्तु शिरःसु पादौ चकार। (५९) अवतीर्णे च दशमे मासि (६०) सर्व्वोर्व्वीभृत्पक्षपाताय वज्रपर-

---

ध्वनिं चकारेत्यर्थः]। प्रत्युत्थानेषु—गुरुजनाद्यागमने प्रत्युद्गमनेषु, उभयोरंसयोः—स्कन्धयोः, जङ्घोर्व्वोः सम्मिश्रयोरित्यर्थः, शिखरयोः,—अग्रयोः, विनिहित,—अर्पित, करकिसलय—हस्तपल्लव यया तथाभूता। अधार्य्यत—ध्रियते इत्यर्थः, प्रत्युत्थातुमुपक्रममाणाऽपि तेजोत्कर्षवत्त्वात् तत प्रत्यरुध्यत इव इति भावः।

(५८) ["प्रतिदिवसञ्च" इत्यत्र "दिवसञ्च" इति पाठे,—कृत्स्न दिनं व्याप्येत्यर्थः। अत्र पक्षे "कालाध्वनो—" (२।३।५ पा०) इत्यादिना अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। प्रथमपक्षे—दिवसं दिवसं प्रति इत्यव्ययीभावे क्रियाविशेषणम् इति विवेकः]। स्तनेति।—स्तनपृष्ठे स्तनयोरुपरि, सङ्क्रान्त—प्रतिबिम्बित तेन, पाण्डुरतया स्वच्छत्वादिति भावः। अपत्येति।—अपत्यस्य—पुत्रस्य, गर्भस्थितस्येति भावः, दर्शने यत् औत्सुक्य—कुतूहलं तस्मात्। द्विगुणिता—द्विरावृत्ता, लक्ष्मीं—श्रियम्। पत्युरङ्केति।—पत्यु,—स्वामिन, उत्सङ्गे—क्रोडे मुक्तं—निहित शरीर यया तथाभूता। ["पत्युरङ्क—" इत्यत्र "सख्युरङ्क—" इति पाठान्तरम्]। शरीरेति।—शरीर—देह, परिचरन्ति—सेवन्ते या ताता, पादादिसंवाहिकानामित्यर्थः, अङ्केषु—क्रोडेषु, तत्तदवयवेषु वा इत्यर्थः। सपत्नीना—समानभर्तृकाणां, दुर्भगानामिति भावः। भर्तुरादरातिशय्यात् रूपतः सपत्नीरतिक्रम्य अतिष्ठदिति भाव, न तु वास्तवत्वेन तासां शिरःसु पादौ स्थापितवती। अत्र पादयोः युगपदनेकत्र स्थापनमसम्भवम् इति आपातत विरोधस्य श्लिष्टसमर्थनेन समर्थनात् विरोधाभासोऽलङ्कारः।

(५९) अवतीर्णे—उपस्थिते।

(६०) सर्व्वेति।—सर्व्वेषाम् उर्व्वीभृता—भूभृताम्,एकत्र—नृपाणाम्,अन्यत्र,—भूमिधराणां,पर्व्वतानामित्यर्थः, ("भूभृद्भूमिधरे नृपे" इत्यमर) पक्षपाताय—सहायनिपातनाय, पक्षच्छेदनाय च, ("पक्षो मासार्द्धके ..। सखिसहाययो । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च .." इति

माणुभिः इव निर्मितं, (६१) त्रिभुवनभारधारणसमर्थं शेषफणामण्डलोपकरणैः इव कल्पितं, सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजावयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम्; (६२) यस्मिन् जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः। पूरितानेकशङ्खशब्दमुखरं प्रहतपटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनादनिर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः।

अथ अन्यस्मिन् अतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६३) कन्दलिनि, कुड्मलितकदम्बतरौ, तोक्मतृणस्तम्बे, स्तम्भिततामरसे,

---

मेदिनी) वज्रपरमाणुभिरिव—वज्रस्य—कुलिशस्य, परमाणवः,—अतिसूक्ष्मा अंशविशेषाः तैरिव। इन्द्रः पुरा वज्रेण पर्वतानां पक्षच्छेदं कृतवान् इति पुराणवार्ता।

(६१) त्रिभुवनस्य—त्रिजगतः, भारस्य धारणे—पालने, वहने च, समर्थम्—क्षमम्। शेषेति।—शेषस्य—अनन्तनागस्य, फणामण्डलानि—फटाचक्राणि एव, उपकरणानि—उपादानकारणानि तैरिव, अन्यथा कथं तादृग्भारधारणे समर्थं स्यादिति भावः। सकलेति।—सकलानां भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारिणम्—कम्पहेतुं रिपूकारणत्वादिति भावः, अत एव दिग्गजेति।—दिग्गजानाम्—ऐरावतादीनाम् अवयवैः,—अङ्गैरिव। असूत—प्रसूतवती। राज्यवर्द्धनं—राज्यं वर्द्धयतीति तथोक्तम्, अन्वर्थाभिधेयमिति भावः।

(६२) यस्मिन्—राज्यवर्द्धने। जातप्रमोदाः,—समुत्पन्नहर्षाः। नृत्यमय्यः,—नृत्यबहुलाः, सदा नृत्यपरायणा इत्यर्थः। प्रजाः,—जनाः। पूरितेति।—पूरितानाम्—आध्मातानाम् अनेकानां—बहूनां, शङ्खानां—कम्बूनां, शब्दैः,—रवैः मुखरं,—कोलाहलपूर्णं तम्। प्रहतेति।—प्रहतानां—ताडितानां, पटहशतानां—वाद्यविशेषसमूहानां, पटुः,—महान्, रवः यस्मिन् तादृशम्। गम्भीरेति।—गम्भीरैः,—मन्द्रैः, भेरीणां—दुन्दुभीनां निनादैः,—निस्वनैः, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरितम्—आपूरितं, भुवनं यत्र तादृशम्। प्रमोदेति।—प्रमोदेन—हर्षेण, उन्मत्तैः,—उद्भ्रान्तैः मर्त्यलोकैः,—मनुष्यनिवहैः, मनोहरम्—रमणीयम्।

(६३) कन्दलिनि—कन्दलैर्नवाङ्कुरैर्युक्ते, तदा—वर्षासमये इति। कुड्मलितेति।—कुड्मलिताः,—मुकुलिताः, कदम्बतरवः यस्मिन् तादृशे। तोक्मतृणस्तम्बे

विकम्पितचातकचेतसि, मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या इव चक्रपाणिः यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव सम्बभूव हर्षः। शनैः शनैः च (६४) अस्याः सर्वप्रजापुण्यैरिव परिगृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम। गर्भारम्भेण

—तोका,—हरिद्रया, [तकधातौ सम्पदे "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०९ पा०) इति अकारस्य ओकारादेशे रूपम्। "तोकं कर्णमले ध्वनि हरिते च हरिद्रवे" इति मेदिनी] तृणस्तम्बा,—तृणगुच्छा यस्मिन् तत्, तस्मिन् तृणगुच्छे इत्यर्थः। स्तिमितेति।—स्तिमितानि—निश्चलानि, वातविरहादिति भा०, तामरसानि—पद्मानि यत्र तादृशे। विकम्पितेति।—विकम्पितम्—चञ्चलम्, सन्तोषात् अम्बुलाभादिति भाव, चातकानाम्—पक्षिविशेषाणाम्, चेतः,—मानसं यस्मिन् तस्मिन्। मूकेति।—मूकाः,—निःशब्दाः, मानसगमनादिति भाव, मानसौकसः,—हंसाः यस्मिन् तादृशे वर्षासु सलिलानां वृष्टिजलस्य आविलत्वात् हंसाः तत्स्थानादपहाय मानससरसि निर्मले विहरणाय 'नवजलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः' इत्यादिकवि-समयप्रसिद्धेरिति भाव। नभसि—श्रावणे मासि, ("श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च स" इत्यमरः)। देवक्या—वसुदेवपत्न्या, भगवतः श्रीकृष्णस्य मातुरिति यावत्। चक्रपाणिः—श्रीकृष्णः चक्रम्—चक्राकाररेखा, पाणौ—करतले यस्य स इति च, ['प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (वा०) इति सप्तम्यन्तस्य परप्रयोगात् रूपम्]। यशोवत्या,—प्रभाकरवर्द्धनस्य महिष्या, सम्बभूव,—समभवत्। हृदये हर्षः,—आनन्दः गर्भे च—हर्षनामा नरपतिश्चेत्यर्थः। अत्र देवकी-चक्रपाण्योः यशोवती-हर्षयोः यथाक्रममुपमानोपमेयत्वेन वर्णनात् उपमा, हर्षं इति श्लेषमहिम्ना, अपि चात्र गर्भे स्थितस्य हर्षस्य समुत्पत्तेरनन्तरमेव हृदये हर्षस्य समुत्पत्तिरुचिता, तथापि तयोः समकालिकत्वेन वर्णनात् कार्यकारणयोः पौर्वापर्य-विपर्ययरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः इत्यवगन्तव्यम्।

(६४) अस्याः,—यशोवत्याः। सर्वेति।—सर्वासां प्रजानाम्—जनानाम्, पुण्यैः,—सुकृतैः, पुण्यानां वर्णविशेषवत्त्वात् धवलतया वर्णनाया "यशांसि धवलानि वदन्ति हासकीर्त्त्यादि" इत्यादिभिः कविसमयसिद्धत्वात्। परिगृहीता—व्याप्ता। आपाण्डुताम्—ईषत्पाण्डुवर्णताम्, सर्वप्रजापुण्यकलनमूर्तिभूतेव सञ्जाता, प्रजारञ्जकस्य हर्षस्य समुत्पत्तिरिति हृदयम्।

(६५) श्यामायमानचारुचुचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ बभार। (६६) स्तन्यार्थम् आनननिहिता दुग्धनदीव दीर्घस्निग्धधवला माधुर्य्यम् अधत्त दृष्टिः। सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिम्णेव गतिः अमन्दायत। (६७) मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिबिम्बनिभेन गृहीतपादपल्लवा पूर्व्वसेवामिव आरेभे पृथिवी अस्याः।

(६५) श्यामायमानेति।—श्यामायमाना—नीलायमाना, चारु,—मनोज्ञा, चुचुकयोः,—कुचाग्रयोः, ("चूचुकन्तु कुचाग्रं स्यात्" इत्यमरः) चूलिका—अग्रविशेषः ययोः तादृशौ, [चुल समुच्छ्राये इति धातोः "ण्वुल्तृचौ" (३।१।१३३ पा०) इति ण्वुल् "प्रत्ययस्थात्—" (७।३।४४ पा०) इत्यादिना अत इत्वे, "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्" (६।३।१०९ पा०) इति उकारस्य ऊत्वे रूपम्]। चक्रवर्त्तिनः,—भाविनः सम्राजो हर्षस्य पातुम् इत्यर्थः। मुद्रिताविव—मुद्रया अङ्किताविव, पयोधरकलशौ—स्तनकुम्भौ, दुग्धाधारकुम्भौ च।

(६६) स्तन्यार्थे—स्तनदुग्धार्थम्। दीर्घेति।—दीर्घा—आयता, स्निग्धा—प्रसन्ना, धवला—शुभ्रा च तदाभूता, विशेषणमेतत् दुग्धनदीपक्षेऽपि योजनीयम्। माधुर्यं—मधुररसं मधुरभावञ्च। अधत्त—धृतवती। सकलेति।—सकलैः मङ्गलगणैः,—माङ्गलिकवस्तुनिवहैः [मगि धातोः "मङ्गेरलच्" (उ० ५ पा० ७० सू०) इति अलच्प्रत्यये इदित्वात् नुमि रूपम्] अधिष्ठितम्—आश्रितं, यत् गात्रं—शरीरं, तस्य गरिमा—गुरुत्वं तेनेव। अमन्दायत मन्दा इव—स्वल्पा इव धीरा इवेति यावत् आचरत्।

(६७) मन्दमन्दं—शनैः शनैः, ["मन्दमन्दम्" इत्यत्र "मन्दं मन्दम्" इति पाठान्तरम्, प्रथमपक्षे,—"प्रकारे—" (८।१।१२ पा०) इत्यादिना द्विर्वचनस्य कर्म्मधारयवद्भावात् सुपो लुकि कृते तथा रूपम्, पाठान्तरपक्षे—"नित्यवीप्सयोः" (८।१।४ पा०) इति वीप्सार्थे द्विर्वचनम् इति विवेकः]। निर्म्मलेति।—निर्मलेषु—स्वच्छेषु कुट्टिमेषु—रत्नबद्धभूमिषु निमग्नं—निपतितं, यत् प्रतिबिम्बं चरणयोरिति भावः, तन्निभेन—तद्व्याजेन, गृहीतपादपल्लवा—धृतचरणकिसलया पृथिवी—भूमिः, अस्याः,—यशोवत्याः, [illegible] इवेति भावः, पूर्व्वसेवां—प्रथमपरिचर्य्यां, भाविनं चक्रवर्त्तिनं गर्भस्थं जनयिष्यन्त्याः इति भावः। अत्र पादयोः प्रतिबिम्बितस्य गृहीतत्वेन [illegible], अपि च, [illegible]

(६८) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपाश्रयपत्रभङ्ग-पुत्त्रिकाप्रतिमा विमलकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपालयन्ती लक्ष्मीरिव अलक्ष्यत। (६९) क्षपासु सौधशिखराग्रगताया गर्भोन्माथमुक्तांशुके स्तनमण्डले सङ्क्रान्तमुडुपतिमण्डलम् उपरि गर्भस्य श्वेतातपत्रमिव केनापि धार्य्यमाणम् अदृश्यत। (७०) सुप्ताया वासभवने चित्रभित्तिचामरग्राहिण्योऽपि

अपि स्त्रियः परिचर्य्या पृथिव्या प्राक् कदाचिदपि नैव कृता, एतस्याः तत्करणेन त्रिजगल्ललनाभ्यः सौभाग्योत्कर्षवतीति इति व्यतिरेको व्यङ्ग्यः।

(६८) दिवसम्—वासरम्। शयनीयम्—शय्याम् ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य कर्मसंज्ञा] अधिशयानायाः,—अधितिष्ठन्त्या इत्यर्थः। अपाश्रयस्य—गृहाभ्यन्तरगतचन्द्रातपस्य, "वालिश" इति ख्यातस्य उपाधानस्य वा, या पत्रभङ्गपुत्त्रिका—पुत्तलिकारचनविशेषः, तस्याः प्रतिमा—प्रतिबिम्बम्। विमलम्—स्वच्छं, गर्भजन्यपाण्डुवर्णत्वादिति भावः, यत् कपोलोदरम्—गण्डाभ्यन्तरम्, तद्गता—तत्र प्रतिफलिता इत्यर्थः। प्रतिपालयन्ती—प्रतीक्षमाणा, वितानेषु उपाधानेषु वा चित्रितानां नारीणां मूर्त्तिषु राजश्रियः इपवरणार्थं प्रतीक्षणमुत्प्रेक्षितम्। लक्ष्मीरिव—राजश्रीरिव, [लक्षधातोः "लक्षेर्मुट् च" (उ० ३ पा० १६० सू०) इति ईप्रत्यये मुडागमे रूपम्, अङ्यन्तत्वात् न सुलोपः]। अत्र "लक्ष्मीरिव" इति पदं गर्भस्थबालस्य भाविचक्रवर्त्तित्व-सूचकं ज्ञातव्यम्, एवमुत्तरत्र "श्वेतातपत्रमिव" इत्यादिस्थलेऽपि।

(६९) क्षपासु—रजनीषु, सौधशिखरस्य—प्रासादचूडायाः, अग्रम्—उपरिभागं, तद्गतायाः,—तत्र स्थितायाः इत्यर्थः। गर्भेति।—गर्भस्य उन्माथेन—पीडनेन इत्यर्थः, गर्भभारवहनजनितक्लेशेन इति यावत्, मुक्तम्—त्यक्तम्, अपसृतमित्यर्थः, अंशुकम्—वसनं यस्मात् तथाभूते, स्तनमण्डले सङ्क्रान्तम्—प्रतिफलितम्, उडुपतिमण्डलम्—चन्द्रबिम्बम्। केनापि—अनिर्दिष्टेन जनेन सेवकेनेति भावः, यद्वा,—केन—ब्रह्मणा सूर्य्येण वा, उपनीतजगत्पालकादरात् स्वांशानुरागाद्वा इति ध्येयम्। एतेन लोकातीतप्रतापशालित्वादिगुणम् अन्तरस्थगर्भस्य सूच्यते इति।

(७०) सुप्तायाः—निद्रितायाः। चित्रेति।—चित्रभित्तिषु—आलेख्याङ्कित-कुड्येषु इति यावत्, स्थिताः,—चित्रिता इत्यर्थः याः चामरग्राहिण्यः—बालव्यजन-धारिण्यः, ताः। अत्र अपिशब्दः सम्भावनार्थकः इत्युत्प्रेक्षा, निश्चयार्थके तु न तथा।

चामराणि चालयाञ्चक्रुः। (७१) स्वप्नेषु करविधृतकमलिनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत अभिषेकः। (७२) प्रतिबुध्यमानायाश्च चन्द्रशालिकाशालभञ्जिकापरिजनो जयशब्दम् असकृत् अजनयत्। (७३) परिजनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेरुः। क्रीडायाम् अपि न असहत आज्ञाभङ्गम्। अपि च (७४) चतुर्णामपि महार्णवानाम् एकीकृतेन अम्भसा स्नातुं वाञ्छा बभूव। वेना-

---

(७१) स्वप्नेषु—स्वप्नाः—निद्रावस्थायां विषयानुभवाः तेषु, "स्वप्नो निद्रामुदेतस्य विषयानुभवस्तु यः" इति दर्पणः। करेति।—करैः—शुण्डैः, विधृतानि—गृहीतानि, कमलिनीपलाशानां—पद्मिनीपत्राणां, पुटैः—पात्रविशेषैः, सलिलानि—जलानि यैः तथाभूतैः, दिक्करिभिः,—दिग्गजैः। अभिषेकः,—स्नपनं, गर्भस्थैति भावः। अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः तेन एतेषां सर्वेषां सह इति महाप्रतापशालिनो राजसौभाग्यभाजश्च गर्भस्य सूचितम्।

(७२) प्रतिबुध्यमानायाः,—जाग्रत्याः। चन्द्रशालिका—शिरोगृहं, प्रासादोपरिस्थं "चिलेघर" इति बङ्गभाषाप्रसिद्धं गृहविशेष इत्यर्थः, तत्र या शालभञ्जिका,—काष्ठनिर्मितपुत्तलिका, सा एव परिजनः। असकृत्—पुनःपुनः। अजनयत्—अकरोत्, गर्भस्थस्य सार्वभौमपदविजयिनिपुणतया जागरणकाले तथाविधं [illegible] सा अकरोदिति भावः।

(७३) परिजनाह्वानेषु—परिवाराह्वानकालेषु। आदिश—आज्ञापय। अशरीराः,—आकाशचारिण्य इत्यर्थः। निश्चेरुः,—निर्गताः। एतेन अपौरुषेये जीवस्वामिनो सिद्धानां "इदानीं [illegible]" इत्यादि [illegible], गर्भस्थबालस्य [illegible] सूचितम्। क्रीडायामित्यादिना तस्य अप्रतिहताज्ञत्वं प्रदर्शितम्। अत्र च कदा कर्णाधार्यसम्पादनावसरे इति अपि बोध्यम्।

(७४) "चतुर्णाम्" इत्यादिना "प्रक्षालयामि [illegible]" इत्यन्त ग्रन्थेन तस्य भावि सार्वभौमत्वं महापुरुषत्वं प्रकटीकृतम्, अपि च गर्भः यदृशो भवति, गर्भिण्या अपि तत्र तदभिलाषो जायते, यदुक्तं सुश्रुते,—"गर्भस्य चतुर्थे मासि [illegible] सर्वेन्द्रियार्थेषु करोति, द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षते।.....। [illegible] सा नारी समभिध्याति दोहदम्। [illegible]

लतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्य्यटितुं हृदयम् अभिललाष। (७५) आत्ययिकेषु अपि कार्य्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल। (७६) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाते खड्गपट्टे वीक्षितुं व्यसनमासीत्। (७७) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनुर्ध्वनयः श्रुतौ असुखायन्त। (७८) पञ्जरकेसरिषु चक्षुः अरमत।

ष्यति॥" इति। अनेन गर्भस्थस्यैव तस्य महावीरसार्व्वभौमसौभाग्याभिलाष प्रतीयते इति बोद्धव्यम्। वेलेति।—वेलासु—समुद्रतीरेषु यानि लतागृहाणि—कुञ्जभवनानि, तेषाम् उदरेषु—अभ्यन्तरेषु यानि पुलिनानि—सैकतभागाः, तेषां परिसराः,—प्रान्तदेशाः तेषु। एतेनास्य ससागरधराधीश्वरत्वस्यावश्यम्भाव्यत्वमनुमीयते।

(७५) आत्ययिकेषु—विपत्तिजनकेषु कार्य्येषु [अत्यये भव इत्यर्थे "तत्र भवः" (४।३।५३ पा०) इति ठञि रूपम्] सविभ्रमं—सविलासं भ्रूलता चचाल—जगामेत्यर्थः, तस्या इति शेषः, आग्रहसूचिका भ्रुकुटिमकरोदिति भावः। गर्भे वीरपुरुषस्य अवस्थित्या विपज्जनककार्य्ये प्रवृत्तिः आसीत् अथवा,—आत्ययिकेषु—अवश्यकर्त्तव्येषु सविभ्रमं—सविलासं भ्रूलता चचाल—पस्पन्दे, भ्रूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्त्तव्यानि कारयामास, न तु हस्तादिना गर्भभारालसत्वादिति भावः।

(७६) सन्निहितेषु अपि—निकटस्थितेषु अपि मणिदर्पणेषु ["षष्ठी चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति अनादरे सप्तमी] तान् अनादृत्येत्यर्थः। उत्खाते—उद्धृते परिजनेन इति भावः, यद्वा—निष्कोषिते इत्यर्थः, महावीराश्रितगर्भत्वात्, मुखं वीक्षितुं—द्रष्टुं व्यसनम्—आसक्तिः अभिलाष इत्यर्थः खड्गपट्टे—असिफलके, विजिगीषुभिः वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भावः।

(७७) उत्सारितवीणाः—उत्सारिता—अपसारिता वीणा—वाद्यविशेषः यैस्ते तथाभूताः तद्ध्वनिभिः वीणादिमधुरशब्दाः तिरस्क्रियन्ते इति भावः। धनुर्ध्वनयः,—धनुर्निनादाः श्रुतौ—श्रवणेन्द्रिये असुखायन्त—श्रुतिसुखाः जाताः इति यावत्, पूर्व्ववत् महावीराश्रितगर्भत्वात् प्रत्यर्थिमर्द्दनपरायणानां वीराणाम् धनुष्टङ्कारस्यैव श्रुतिसुखकरत्वादिति भावः।

(७८) पञ्जरकेसरिषु—पञ्जरं गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः, चक्षुः अरमत—अप्रीयत; महापराक्रमस्य गर्भस्य मृगयादिव्यापारेषु सिंहादपि भीत्यभावात् तेनैव च सह क्रीडादिकरणात् इति भावः, अपि च पञ्जरकल्पोदरशायिनः दुर्द्धर्षवैरिमर्द्दनकरत्वेन तद्दर्शनजनितहर्षः चक्षुः अजनीति ज्ञेयम्।

(७९) गुरुजनमिव अपि स्तम्भितमिव गिरः कथमपि ननाम। (८०) सखीजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपुटैः आसन्नप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्तो भवनं विकच कुमुदकमलकुवलयपलाशदृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचु पार्श्वम्। (८१) आलोचितस्थाननिषण्णाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा इव भुवो धृतिं चक्रुः। (८२) पयोनिधीना हृदयानीव

(७९) गुरुजनमिव—वन्दनीयजनवन्दनेषु, स्तम्भितमिव—निश्चलीकृतमिव, गमने सम्पदमपि सरदि प्रतिबद्धगतिकमिवेयम् महावीरस्य सार्व्वभौमस्य च मस्तक मणत्त प्रकृतिविरोधि वादनमतं गाव। पूर्वोक्तेषु सर्वेषु एव वाक्येषु वीरपुत्रगर्भित दर्शितात् तथोक्तिरिति भाव।

(८०) सखीजना—सहचारिण्य। ["सखीजनाश्च" इत्यत्र "सख्यश्च" इति पाठान्तरम्] प्रमोदविस्फारितै, आनन्दविकसितै। आसन्नेति।—आसन्न, —समीपवर्त्ती य प्रसव—गर्भमोचन स एव तेन वा महोत्सव,—आनन्दजनक व्यापार, तद्धियेव तद्बुद्ध्या इव महोत्सव समीपवर्त्ती इति विविच्य इवेत्यर्थ। धवलयन्त—शुक्लीकुर्वन्त। विकचेति।—विकचानि—विकसितानि यानि कुमुद कमल कुवलयानि—कैरव पद्म नीलोत्पलानि तेषा पलाशानि—दलानि, तेषां दृष्टिमय—तत्स्वरूपक रक्षाबलिविधि—रक्षार्थं—गर्भस्य विघ्नाभावसम्पादनाय, बलिविधि—पूजाविधानमिव। विदधाना,—कुर्वन्त। मुमुचु,—तत्यजु, आसन्नप्रसवाया नियतपर्य्यवेक्षणनिरतत्वादिति भाव।

(८१) आलोचितेति। आलोचित,—सम्यक् विवेचित—योग्येषु स्थानेषु निषण्णा,—उपविष्टा, महान्त,—उत्तमा इत्यर्थ, भूधराश्च भिषज,—वैद्या, विविधा,—नानाविधा, औषधी,—गर्भरक्षार्थं तत्पूतनादिग्रहनिवारकाणि, तथा रोगोपशमनानि भेषजानि, तृणलतादीनि च, धरन्तीति तथोक्ता, यद्वा—भूधरपक्षे,—विविधा औषध्य यासु तादृश्य धरा—भूभागा येषु तथाभूता। भूधरा इव—पर्व्वता इव, भुव, —भूमे, प्रसवस्थानस्य इत्यर्थ, पृथिव्याश्च धृतिम्—अवधारणं धारणञ्च, चक्रु,—कृतवन्त, भवनकलसतया चिकित्सका एतत्पार्श्वात् क्षणमपि न प्रचेलु इति भाव।

(८२) पयोनिधीना—समुद्राणाम्। हृदयानीव—मध्यस्थानानीवेत्यर्थ, यथा

लक्ष्म्या सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि अबध्यन्त।

ततश्च प्राप्ते (८३) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुलपक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायौवने सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य। निर्गत्य च ससम्भ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव (८४) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य,—"देव! दिष्ट्या वर्द्धसे द्वितीयसुतजन्मना" इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८५) परमसम्मतः, शतशः

समुद्राभ्यन्तरे बहूनि प्रशस्तरत्नानि विद्यन्ते, तदेव भाव। लक्ष्म्या—कमलया, पयोनिधिसमुत्थितयेति भाव, सह आगतानि—उपस्थितानि, ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु—ग्रीवायां ये सूत्रग्रन्थय तेषु रक्षाविधानार्थमिति भाव। प्रशस्तरत्नानि—उत्कृष्टमणय, [प्रशस्तानि तानि रत्नानि इति कर्मधारय, अथवा,—प्रशस्तानि रत्नानि यस्मिन् इति बहुव्रीहि] अबध्यन्त—बद्धानि परिजनैः इति शेष।

(८३) ज्येष्ठामूलीये—ज्येष्ठानक्षत्राधिदैवते, ज्यैष्ठे मासि इत्यर्थ, बहुलासु—कृत्तिकासु नक्षत्रेषु बहुलपक्षद्वादश्यां—कृष्णपक्षद्वादश्यां तिथौ, ("बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विद्वद्यपि नपुंसकम्। पुंसयोः कृष्णपक्षे च ॥" इति मेदिनी)। व्यतीते—अतिक्रान्ते, प्रदोषसमये—रजनीमुखे, समारुरुक्षति—समारोढुमिच्छति, प्रादुर्भवतीत्यर्थ क्षपायौवने रात्रितारुण्ये, निशीथे इत्यर्थ। समुदपादि सञ्जात।

(८४) हृदयनिर्विशेषा—हृदयादभिन्ना इत्यर्थ। धात्र्याः सुता—धात्रेयीत्यर्थ, [धाञ् धेट्धातुभ्यां "ष्ट्रन् कर्मार्थे ष्ट्रन्" (३।२।१८१ पा०) इति ष्ट्रन् षित्वात् ङीषि धात्री दाने ङीपि वा रूपम्]। दिष्ट्या—भाग्येन, दैवेनेत्यर्थ, [दिशधातो "स्त्रियां क्तिन्" (३ अ० ३ पा० ११२ सू०) इति क्तिन्प्रत्यये निपातनात् सिद्धम्] व्याहरन्ती—कथयन्ती, पूर्णपात्रं प्रियवार्त्तादानजपारितोषिकजनितवसनरत्नादिपूरितपात्रं दीयमानं पूर्णपात्रम्, "यानद्धर्दोऽतिसौहार्दादेत्य वस्त्रादिकं बलात्। आकृष्यते तदेव पूर्णपात्रं तत् स्मृतम् ॥" इत्यत्र वर्णं यथा परिहितवस्त्राभरणादिकं वा। जहार—गृहीतवती।

(८५) परमसम्मत,—अतिप्रिय। शतशः,—शतवारान्, बहुश इत्यर्थ।

संवादितातीन्द्रियादेशः, दर्शितप्रभावः, सङ्कलितो ज्योतिषि, सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृश्वा, सकलगणकमध्ये महितो हितश्च, त्रिकालज्ञानभाक्, भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान्,—"देव! श्रूयतां, मान्धाता किलैवंविधे (८६) व्यतीपातादिसर्व्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भेजे जन्म।

संवादितेति।—संवादितः,—प्रत्ययीकृतः, अतीन्द्रियः,—इन्द्रियमतिक्रान्तः, [अत्यादय "क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) इति समासः] भावीति भावः, आदेशः,—आज्ञा, घटना इति यावत् येन तथाभूतः, भविष्यद्वक्तेति भावः, यद्वा,—संवादितः, जनैरिति भावः, अतीन्द्रियः,—तत्कृष्टाशयः, आदेशः,—आज्ञावाक्, भाषणमित्यर्थः यस्य तथाभूतः। दर्शितप्रभावः,—दर्शितः,—प्रकटितः, प्रभावः—सामर्थ्यं येन तथोक्तः, यद्वा,—दर्शितः,—दर्शः,—दर्शनं सञ्जातोऽस्य इति विग्रहे ["तदस्य—" (५।२।३६ पा०) इत्यादिना तारकादेराकृतिगणत्वादितच्प्रत्यये सिद्धः] प्रभावः यस्य तथाभूतः, एतेनास्य विद्यापरीक्षायामप्रतिभावत्त्वं सूचितम्। सङ्कलितो—सङ्कलितम् अस्यास्तीति सङ्कलितो, कुशलताभिज्ञः, गणिताभिज्ञ इति यावत्, ज्योतिषि—ज्योतिषशास्त्रे। ग्रहसंहितानां—ग्रहाः,—रव्यादयः, तेषां संहिताः,—सन्दर्भाः, तत्तद्विज्ञानशास्त्राणीति यावत् तासां पारदृश्वा—पारदर्शी, विशेषज्ञ इति यावत् [पारं दृष्टवान् इत्यर्थे "दृशः क्वनिप्" (३।२।९४ पा०) इति क्वनिपि रूपम्]। महितः,—पूजितः। हितः,—हितकरः मूर्खकृतज्योतिर्विद्याविरुद्धान्तानां निरन्तरमनननिदिध्यासनादिभिः इति भावः। गणकः,—दैवज्ञः, मूर्तिपाठका हि प्रायशः गणका भवन्ति, ये देशान्तरे "मगा" इति प्रसिद्धाः, भास्वता इत्यन्ये। भोजकः,—आचारपटुरिति भावः, यद्वा,—भोज इव इत्यर्थे स्वार्थे कनि तथाविधः भोजतत्त्वप्रवीणः भोजवत् निगमागमज्ञो वा इत्याशयः। मान्धाता—सूर्यवंशीययुवनाश्वसुतः सार्वभौमनृपतिविशेषः।

(८६) व्यतीपातादीति।—व्यतीपातः—"गगने हि मकरार्कौ युगपत् स्यातां यदैकमार्गस्थौ। अयनार्द्धकेऽथ यदा युतौ स भवेत् व्यतीपातः॥" इत्युक्तलक्षणः अन्तरीक्षे राशिचक्रे एकभागावस्थितयोः चन्द्र-सूर्ययोः योगविशेषः, आदिर्येषां तथोक्ताः, सर्वे दोषाः, तेषाम् अभिषङ्गः—व्यतिकरः, सम्बन्ध इति यावत् तेन रहितः—वर्जितः तस्मिन्, अहनि—दिवसे। उच्चस्थानस्थितेषु—तुङ्गेषु इत्यर्थः।

(८७) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः। (८८) सप्तानां चक्रवर्त्तिनाम् अग्रणीः, चक्रवर्त्तिचिह्नानां महारत्नानाञ्च भाजनं, सप्तानां सागराणां पालयिता, सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता, सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जातः" इति।

अत्रान्तरे स्वयमेव (८९) अनाध्माता अपि तारमधुरं

ग्रहेषु—रव्यादिषु। ईदृशि—एवविधे शुभे इति भाव। लग्ने—राश्युदये, ("राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमर)। भेजे—लेभे।

(८७) अर्वाक तत,—तत्प्रभृति इत्यर्थं। अस्मिन् अन्तराले—अभ्यन्तरे, हर्ष माधाबो: जन्मकालमध्ये इत्यर्थं, एवविधे—ईदृशे, सर्व्वशुभाकारे इति भाव, योगे—ग्रहादीना सम्मिलने इत्यर्थं, चक्रवर्त्तिजनने—चक्रवर्त्तिन,—सम्राज, जननम—उत्पत्तिर्यस्मिन् तादृशे। अपर,—हर्षभूपात अन्य इति यावत, न अजनि—न जात। एतेन मान्धाता तु कदाचित सत्ययुगे आसीत, इदानीमेष एव त्रिलोक्यामप्रतिमवीर्य्य इत्यवगम्यते।

(८८) सप्ताना चक्रवर्त्तिना—सार्व्वभौमनृपतीना, "भरतार्ज्जुनमान्धातृभगीरथयुधिष्ठिरा। सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्त्तिन॥" इत्युक्तानाम, अग्रणी,—अग्रगण्य, तेषा सप्तानामपि श्रेष्ठ इत्यर्थं। चक्रवर्त्तिचिह्नाना—सार्व्वभौमलक्षणाना, चक्रजालध्वजत्वादीनामित्यर्थं, महारत्नाना—"मण्यश्वकरिचक्राणि वरा स्त्री परिणायक। (परिनायक —सेनापति) षडेतानि तु रत्नानि कीर्त्तितानि मनीषिभि॥" इत्युक्तविधाना रत्नविशेषाणा। भाजन—पात्रम्। सप्ताना सागराणा—लवणइक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलात्मनाम इत्यर्थं। सप्ततन्तूना—यज्ञाना, सप्तभि भूरादिमहाव्याहृतिभि साध्यमानत्वादिति भाव, ("यज्ञ सवोऽध्वरो याग सप्ततन्तुर्मख क्रतु" इत्यमर) प्रवर्त्तयिता—सम्पादक। सप्तसप्तिसम,—सप्त—सप्तसङ्ख्यका, सप्तय,—अश्वा: यस्य स सप्तसप्ति,—सप्ताश्व इत्यर्थं, [गमनार्थकात-सपधातो "वसेश्चि" (उ० ४ पा० १७९ सू०) इति सूत्रे बाहुलकग्रहणात तिप्रत्यये रूपम्] तत्सम, आदित्यसदृश इत्यर्थं, तदंशप्रभवत्वात इत्याशय, ("भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकरा। भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व …॥" इत्यमर)। अत्र नरेन्द्रमुनी लोकासाधारणसम्पत्तिमत्त्वविलक्षण वस्तुवर्णनविषयत्वात् उदात्तालङ्कार।

(८९) अनाध्माता,—अपूरिता, मुखानिलेनेति भाव। तारमधुरम्—

शब्दा विरेसुः। अताडितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिघोरं जुगुञ्ज अभिषेकदुन्दुभिः। अनाहतानि अपि (९०) मङ्गलतूर्याणि रेणुः। (९१) सर्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्तरेषु बभ्राम तूर्यप्रतिशब्दः। (९२) विधुतकेशरसटाश्च साटोपगृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलग्रस्तैर्मुखपुटैः समक्रेषन्त हृष्टा वाजिनः। (९३) सलीलम् उत्क्षिप्तैः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव श्रवणसुभगं जगर्जुः गजाः। (९४) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम् उत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुराऽऽमोदसुरभिः दिव्यानिलः।

उच्चैर्मधुरम्। विरेसुः,—दध्वनुः। अताडितः,—अनाहतः। क्षुभितेति।—क्षुभितस्य—विक्षोभितस्य, जलनिधेः,—सागरस्य, जलम्, तस्य ध्वनिरिव घोरम्—गम्भीरम्। जुगुञ्ज—दध्वान। अभिषेकदुन्दुभिः,—अभिषेकसमये वादनीयभेरी, ("भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" इत्यमरः)।

(९०) मङ्गलतूर्याणि—माङ्गलिकवाद्यविशेषाः, रेणुः,—रणन्ति स्म।

(९१) सर्वेति।—सर्वेषां भुवनानाम् अभयघोषणायाः—निर्भयताप्रचारस्य, पटह इव—आनकाख्यवाद्यविशेष इव, ("आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्" इत्यमरः) तूर्यप्रतिशब्दः,—नान्दीवाद्यप्रतिध्वनिः।

(९२) विधुतेति।—विधुताः,—कम्पिताः केशराः,—ग्रीवारोमाणि एव सटाः,—जटा यैः तथोक्ताः। साटोपेति।—साटोपं—साडम्बरं, सवेगमित्यर्थः, गृहीतानां हरितानां—श्यामलानां, दूर्वापल्लवानां कवलैः—ग्रासैः, ग्रस्तानि—विस्तृतानीत्यर्थः, व्यात्तानीति यावत् तैः, मुखपुटैः,—मुखविवरैः। समक्रेषन्त—क्रेङ्कारवम् अकुर्वन्, अकस्मादेव हर्षातिशयादिति भावः। ["समक्रेषन्त" इत्यत्र "समहेषन्त" इति पाठोऽपि स एवार्थः]। हृष्टाः,—प्रसन्नाः। वाजिनः,—अश्वाः।

(९३) सलील—सावहेलम्, उच्छ्रितैः,—उन्नमितैः इत्यर्थः, हस्तपल्लवैः,—शुण्डाग्रभागैरित्यर्थः। श्रवणसुभगं—श्रुतिसुखं, जगर्जुः,—ननदुः, गर्जितवन्तः, इत्यर्थः, आनन्दाविर्भाव एव गजानां गर्जने हेतुः इति ध्येयम्।

(९४) ववौ—वहति स्म। चक्रायुधं—विष्णुम्, उत्सृजन्त्या,—त्यजन्त्या। सुराऽऽमोदसुरभिः,—सुरायाः,—मद्यस्य, आमोदः,—दूरप्रसारिगन्धः, तद्वत् सुरभिः,—घ्राणतर्पणगन्धः, सुरा—सुराणाम्—अमराणामपि, आमोदः,—आनन्दः यस्मात्

(९५) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणागमाः प्रजज्वलुः अनिन्धना वैतानवह्नयः। (९६) भुवस्तलात् तपनीयशृङ्खलाबन्धबन्धुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः।

तादृशश्वासौ सुरभिश्च इति विग्रहः, भ्रमरवरसन्तर्पणसद्गन्धवान् इत्यर्थः, दिव्यानिलः,—स्वर्गीयवायुः, ववौ च। श्रीहर्षस्य जातस्य श्रुतिस्मृतिविधिशोधितायां कन्यायां भाविविपद्विसम्प्रदायप्रवर्तकत्वज्ञानेन देवानामपि प्रमुदितत्वादिति भावः।

(९५) यज्वनां मन्दिरेषु—यज्ञशालासु इत्यर्थः ["इषिमदि—" (उ० १ पा० ५२ सू०) इत्यादिना किरचि रूपम्]। प्रदक्षिणेति।—प्रदक्षिणः,—अनुकूलः, दक्षिणावर्त्त इति यावत्, अन्यथा हवनसमये ऋत्विजां कुलदाहापातात्, तेन चाग्नेः अप्रसन्नत्वमाशङ्क्यते तथा हि रघौ कालिदासः,—"प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन" इति, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः, तेन कथितः,—सूचितः, कल्याणागमः,—शुभोदयः यैः तथोक्ताः। अनिन्धनाः,—इन्धनं—दारु, दाह्यकाष्ठमित्यर्थः, तद्रहिताः, वैतानवह्नयः,—वितानः—क्रतुः, तत्र भवाः वैतानाः —यज्ञीया इत्यर्थः [विपूर्वकात् तनधातोः "अकर्त्तरि च—" (३।३।१९ पा०) इत्यादिना घञि, ततः भवार्थे अणि च रूपम्] तथाविधाः वह्नयः,—यज्ञाग्नय इत्यर्थः।

(९६) भुवस्तलात्—पृथ्वीतलात्, भुवस्तलं भित्त्वेत्यर्थः ["ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च" (वा०) इति पञ्चमीविभक्तिः]। तपनीयेति।—तपनीयं—स्वर्णं, ["तव्यत्तव्यानीयरः" (३।१।९६ पा०) इति कर्मणि अनीयरप्रत्यये रूपम्। "स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्। तपनीयम् ॥" इत्यमरः] तस्य शृङ्खला—हारविशेषः, सौवर्णरशनेत्यर्थः निगडो वा ("शृङ्खला पुंस्कटीवस्त्रबन्धे च निगडे त्रिषु" इति मेदिनी) तस्याः बन्धेन बन्धुराः—मनोज्ञताः, रम्या वा ("बन्धुरं तून्नतानतम्" "बन्धुरं मुकुटे पुंसि। त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः ॥" इत्यमरमेदिन्यौ) कलशीकोशाः,—कुम्भभाजनानि, आधारभूतकुम्भस्य पिधानानि वा येषां तथाविधाः, सौवर्णशृङ्खलाबद्धकुम्भपरिपूर्णा इत्यर्थः महानिधयः,—महान्ति अमूल्यरत्नानि, शङ्खपद्मादयः शेवधिभेदा इति यावत् समुदगुः,—समुद्गच्छन्ति स्म समुत्तस्थुरित्यर्थः, महापुरुषजन्मप्रभावात् सर्वाण्येव शुभचिह्नानि सर्वत्र प्रादुरासन्निति भावः। अत्र जन्मानुकूलाभ्युदयिकदैवादिसंस्काराणाम् अप्रसिद्धगौणहेतूनां सत्त्वेऽपि पुरुषकारस्य प्रसिद्धमुख्यहेतोः अभावात् विभावना।

(९७) प्रहतमङ्गलतूर्य्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्पालैरपि प्रमोदात् अक्रियत इव दिष्टवृद्धिकलकलः। (९८) तत्क्षण एव च शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः। साक्षाद्धर्म इव (९९) शान्त्युदक-फलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः। (१००) पुरातन्यः स्थितय इव

(९७) प्रहतेति।—प्रहतस्य—ताडितस्य मङ्गलतूर्य्यस्य—माङ्गलिकवाद्यविशेषस्य, प्रतिशब्दः,—प्रतिध्वनिः, तन्निभेन—तद्व्याजेन। प्रमोदात्—आनन्दात्। दिष्टवृद्धिकलकलः—दिष्टं—भाग्यं, ("दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्" इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—उन्नतिः तस्यै कलकलः,—कलरवः, [कलप्रकार इत्यर्थे "प्रकारे—" (८।१।१२ पा०) इत्यादिना द्वित्वे रूपम्] शासति सति श्रीहर्षे राजनि सुशासन-गुणेन प्रजानां निरुपद्रवतया सत्त्वात् तेषां स्वस्वकार्य्यभारलाघवसम्भावनयेति भावः। अक्रियत इव—कृत इव। अत्र सम्भावनायाः उत्कटैककोटिकत्वात् उत्प्रेक्षा।

(९८) तत्क्षण एव—तज्जन्मसमये एव किमप्यकालक्षेपमप्यकृत्वा इति भावः, शुक्लवाससः—श्वेतवसनाः, ब्रह्ममुखाः,—ब्रह्म—वेदः, [वृंहिधातोः "वृंहेर्नोऽच्च" (उ० ४ पा० १४५ सू०) इति मनिनि नकारस्य अकारे ततः त्वे रूपम्। सर्वोत्कृष्टं इति केचित्। "वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म" इत्यमरः] मुखे येषां तथोक्ताः, वेदानुध्यायन्त इति यावत्, पितामहप्रमुखाश्च, कृतयुगप्रजापतय इव—कृतयुगे—सत्ययुगे प्रजापतयः—लोकसृष्टिकर्त्तार इव, परमेष्ठिप्रधानाः प्रजापतयः सृष्ट्यादौ यथा समवेता आसन् तथ्यत्र इत्यवैधर्म्यसाम्यादुपमालङ्कारः। प्रजावृद्धये—प्रजानां—जनानां, प्रजायाः,—सन्तानस्य च, ("प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इत्यमरः) वृद्धये—अभ्युदयाय आशीः सङ्कर्तुमित्यर्थः, ["क्रियार्थोपपदस्य—" (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। समुपतस्थिरे—उपस्थिताः। द्विजातयः,—ब्राह्मणाः, भावि ब्राह्मणोपस्थितिः सर्वोत्पातनाशनत्वात् अशेषमङ्गलप्रदा इति हृदयम्।

(९९) शान्तीति।—शान्त्यर्थमुदकं—जलं शान्त्युदकं फलञ्च, आशीर्वादार्थमिति भावः हस्ते यस्य तथाभूतः। पुरोधाः,—पुरोहितः। [पुरस्पूर्व्वकात् धाधातोः "पुरसि च" (उ० ४ पा० २३० सू०) इति असि प्रत्यये रूपम्] माङ्गलिककार्य्यादौ सर्व्वत्र पुरोहितोपस्थितिः सनातनी पद्धतिरेवेति भावः।

(१००) पुरातन्यः,—चिरन्तन्यः [तत्र भवेऽर्थे "सायंचिर—" (४।३।२३

अदृश्यन्त आगता बान्धववृद्धाः। (१०१) प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि बन्धनवृन्दानि। (१०२) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिबिरश्रेणय इव अलक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः। (१०३) विलसदुन्मुखवामनकबधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षात् जातमातृदेवता इव बहुबालकव्याकुला ननृतुः वृद्धधात्र्यः।

धा०) इत्यादिना ट्युलप्रत्यये तुडागमे तस्य टित्वात् ङीपि रूपम्] स्थितय इव—मर्यादा इव, शिष्टाचारपद्धतय इवेति यावत्। बान्धववृद्धाः,—बान्धवेषु—सगोत्रेषु, वृद्धाः,—स्थविराः, चिरन्तनाचारपरिरक्षणशीलत्वात् तेषामिति भावः।

(१०१) प्रलम्बेति।—प्रलम्बेन—लम्बमानेन, क्षौराभावात् इति भावः, श्मश्रुजालेन—कूर्चसमूहेन, जटिलानि—व्याप्ततया निबिडानि, आननानि येषां तानि। बहलेति।—बहलाना—बहूना, मलपङ्काना—गात्रकीटरूपकर्दमाना, कलङ्केन—कृष्णवर्णचिह्नेन, कालाः,—कृष्णवर्णाः, मलिना इत्यर्थः, कायाः,—देहा येषां तानि, स्नानाद्यभावादिति भावः। नश्यतः—पलायमानस्य, भाविसुराजदण्डभयादिति भावः। बान्धवकुलानि इव—स्वजनवृन्दानि इव। आकुलानि—अधिकारक्षयात् विह्वलानि इत्यर्थः। मुक्तानि—बन्धनागारात् त्यक्तानि बन्धनवृन्दानि—कारानिरुद्धलोकसङ्घाः, [बन्धननिरुद्धानि वृन्दानि इति विग्रहे शाकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमासः], महोत्सवे राज्ञा कारावासिनो मुच्यन्ते इति चिरप्रसिद्धिः।

(१०२) तत्कालेति।—तस्मिन् काले—हर्षजन्मसमये इत्यर्थः, अपक्रान्तस्य—अपसृतस्य, धर्मेण शासितुः नृपस्य भयात् पलायितस्य इत्यर्थः, अधर्मस्य—वेदनिषिद्धकर्मजन्यपापाचारस्य, शिबिरश्रेणय इव—सेनानिवेशस्थानानि इव। लोकेति।—लोकैः,—जनैः, विलुण्ठिताः,—विशेषेण हृतद्रव्याः इत्यर्थः विपणिवीथ्यः,—पण्यवीथिकानिवहाः, आनन्देन राजाज्ञया लोकाः राजदेयवस्तुपूरणाय विपणिस्थिताः वणिजां विपणिद्रव्याणि पराजितशिबिरधनानीव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः।

(१०३) विलसदिति।—विलसद्भिः,—आनन्देन स्फुरद्भिः, उन्मुखैः,—ऊर्ध्वमुखैः, वामनकानां—क्षुद्रकायानां खर्वविशेषाणां, बधिराणाम्—षण्डानां, श्रुतिशक्तिरहितानामित्यर्थः, अन्तःपुरचारिणामिति भावः, वृन्दैः,—समूहैः, वेष्टिताः,—परिवृताः। साक्षात्—मूर्तिमत्यः, जातमातृदेवता इव—जातस्य—प्रसूतस्य

(१०४) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः, अधःकृतप्रतीहाराकृतिः, अपनीतवेत्रिवेत्रः, निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः, समस्वामिपरिजनः, निर्विशेषबालवृद्धः, समानशिष्टाशिष्टजनः, दुर्ज्ञेयमत्तामत्तप्रविभागः, तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः, प्रनृत्तसकलकटकलोकः, पुत्रजन्मोत्सवो महान् ।

धात्र्यः मातृदेवता इव—षष्ठीदेव्य इव इत्यर्थः सा च मार्जारवाहिनी बहुबालकपरिवृता सूतिकाऽऽगारे स्थाप्यते । वटुभिर्बालकैः—क्रीडान्वितैः शिशुभिः इति भावः, व्याकुलाः,—विह्वलाः, उद्वेजिता इत्यर्थः, युगपद्बहूनामनुरोधे अक्षमतापातात् इति हृदयम्, वृद्धधात्र्यः,—स्थविरा उपमातरः ननृतुः,—नृत्यन्ति स्म ।

(१०४) प्रावर्त्तत—प्रारभत, प्रादुरभवदित्यर्थः । विगतेति ।—विगता—विनष्टा, राजकुलस्य—राजवंशस्य, स्थितिः,—नियमः यस्मिन् तथोक्तः, कुमारदर्शनार्थं परितः प्रजानां पर्याकुलतया स्थितेरिति भावः । अधःकृतेति ।—अधःकृता—पातिता, परित्यक्ता इत्यर्थः, प्रतीहाराणां—दौवारिकाणाम्, आकृतिः,—आकारः, भीषणवेशेन स्थितिरिति यावत् यत्र तथाभूतः, यद्वा,—अधःकृता—न्यक्कृता, अगणिता इत्यर्थः, कुमारदर्शनार्थिभिरिति भावः, प्रतीहाराणाम् आकृतिः,—भयङ्करमूर्त्तिरिति यावत् यत्र तथाभूतः । अपनीतवेत्रिवेत्रः,—अपनीतानि—त्यक्तानि, वेत्रिणाम्,—वेत्रधारिणाम्, लोकापसारणार्थमिति भावः, वेत्राणि—करस्थवेत्रयष्टयः यस्मिन् तथोक्तः । निर्दोषेति ।—निर्दोषः,—दोषरहितः, अन्तःपुरे—राजावरोधे, प्रवेशः यस्मिन् तथाभूतः, अवारितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः । समेति ।—समौ—तुल्यौ, स्वामिपरिजनौ—प्रभुभृत्यौ यस्मिन् तथोक्तः अयं स्वामी, समुचितमुपचरितव्यः, अयं परिजनः, तथा नोपचरितव्य इत्येवं विचाररहित इति भावः । निर्विशेषेति ।—निर्विशेषाः,—विशेषरहिताः, अभिन्ना इत्यर्थः, बालाः,—शिशवः, वृद्धाः,—स्थविराश्च यस्मिन् तथाभूतः, बालवृद्धयोः परस्परं मिलित्वा तुल्यभावेन उत्सवकरणादिति भावः । समानेति ।—समानाः,—तुल्यप्रकाराः, शिष्टाः,—साधवः सन्तः, अशिष्टाः,—उद्धताः मूर्खाश्च, जनाः यस्मिन् तथोक्तः । दुर्ज्ञेयेति ।—दुर्ज्ञेयः,—कः पानोन्मत्तः, को वा कुमारजन्मना हृष्ट इति विभिद्य निर्णेतुमशक्यः, पानेन आनन्देन च विवेकविच्युतेरुभयत्र तुल्यत्वादिति भावः, मत्तानां—क्षीबाणाम्, अमत्तानां—प्रकृतिस्थानाञ्च जनानां प्रविभागः,—प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः, सर्वेषामेव तत्र प्रमत्तत्वादिति भावः । तुल्येति ।—तुल्यः,—समः, कुलयुवतीनां—कुलाङ्गनानां, वेश्यानां—वारनारीणाञ्च, विलासः,—विहारः

(१०५) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि इव आवर्जितानि, असुरविवराणि इव अपावृतानि, नारायणावरोधानि इव प्रचलितानि, अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि कुलानि, (१०६) परिजनेन पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीयचूर्णावकीर्णकुसुमाः सुमनःस्रजः, स्फटिकशिलाशकलशुक्ल-

यस्मिन् तथोक्त, कुलाङ्गना वेश्याश्च परस्पर मिलित्वैव समभावेन विहरन्ति स्म, सर्वासामेव तदानीं निर्भरानन्दसन्दोहविमुग्धत्वादिति भाव। प्रवृत्तेति।—प्रकर्षेण वृत्ता —नर्त्तनरता, सकला कटकलोका,—शिबिरस्थजना यस्मिन् तथाभूत.।

(१०५) अपरेद्यु इत्यादि।—"अपरेद्यु" ["सद्य —" (५।३।२२ पा०) इत्यादिना निपातनात् सिद्धम्] इत्यस्य "सामन्तान्तःपुरसहस्राणि अदृश्यन्त" इत्युपरि आन्वय। तानि एव विशिनष्टि,स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभि।—आवर्जितानि—आहृतानि। स्त्रीराज्यानि इव—कुमारदर्शनार्थमेकत्र सङ्गता, स्त्रीसमूहा इवेत्यर्थ, एवमादिषु प्रकृतस्य परात्मना सम्भावनोदयात् उत्प्रेक्षालङ्कार। असुरविवराणि इव—रसातलानि इव, अपावृतानि—उद्घाटितानि, उज्ज्वलत्वादिति भाव। नारायणावरोधानि इव—कृष्णान्तःपुरिकाजना इव, तेषां सातिशयगौरववत्त्वात् षोडशसहस्रसङ्ख्यावत्त्वाच्चेति भाव, [अव अवरुध्यन्ते या ता अवरोधा, इति कर्मणि घञि अवरोधशब्दस्य नियतपुंलिङ्गता, तथा हि मेदिनी,—"अवरोधस्तिरोधाने राजदारेषु तद्गृहे" इति, एवञ्च कोषशास्त्रविरुद्धनात् विधाविरुद्धत्वदोष विज्ञेय, घञि अनि च निष्पादितान्त नियतपुंस्त्वानुशिष्टत्वात् व्याकरणादिलक्षणहीनत्वेन वा च्युतसंस्कारत्वमूह्यम। अवरोधानां समूह इत्यर्थे "तस्य समूह" (४।२।३७ पा०) इति सूत्रेण समूहार्थे अणि कृते अवरोधानि—अवरोधाना कुलानि इत्यर्थपरत्वे तु क्लीबत्व कथञ्चित् सम्पादनीयमिति, तथा च नात्रदोषावसर इति विवेक]। महीं—पृथ्वीम्, अवतीर्णानि—आगतानि, अप्सरसा [अद्भ्य सरन्ति इत्यर्थे "अपपूर्वकात् सृधातो "असुन्" (उ० ४ पा० २३६ सू०) इति असिप्रत्यये रूपम्] कुलानीव—वृन्दानीव। अप्सरसामिव सुन्दरीणां नारीणामेकत्र सङ्गतत्वादिति भाव।

(१०६) परिजनेन—दासदासीवर्गेण। पृथ्विति।—पृथुभि,—स्थूलै, महद्भिर्वा, करण्डै,—समुद्गकै, भाजनविशेषै इत्यर्थ, परिगृहीता,—सङ्गृहीता इत्यर्थ। स्नानीयेति।—स्नानीय—स्नानोपकरणं, चूर्णं—क्षोद, गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भाव, तेन अवकीर्णं—युक्तं, व्याप्तं वा, कुसुमं यासां ता, सुमनःस्रज,—पुष्पमाल्यानि,

कर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः, (१०७) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि, सहकारतैलतिम्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि, (१०८) गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पाटलकानि च, सिन्दूरपात्राणि च, पिष्टातकपात्राणि च, बाललतालम्बमानविटकवीटकाश्च ताम्बूलद्रुचान् बिभ्राणेन

"बिभ्राणेन" इत्यनेनान्वयः, एवमुत्तरत्र। स्फटिकेति।—स्फटिकं—तदाख्यम्, शिलाशकलं—प्रस्तरखण्डम्, तद्वत् धवलेन—शुभ्रेण, कर्पूरखण्डेन पूरिताः,—आकीर्णाः, पात्रीः,—कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः।

(१०७) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमान्येव—काश्मीरजान्येव, अधिवासाः,—अधिवासनद्रव्याणि सुगन्धिद्रव्याणि इत्यर्थः तान् भजन्ते इति तथोक्तानि, तत्पूरितानि इत्यर्थः। मणिमयानि—रत्ननिर्मितानि। सहकारेति।—सहकारस्य—अतिसौरभचूतफलस्य तैलेन—स्नेहविशेषेण तिम्यत—सिक्त तनु—अत्यल्प खदिरकेसर—खदिरसार, यद्वा—खदिर केशरस्य—किञ्जल्कस्य, तस्य जालेन—समूहेन, जटिलानि—युक्तानि, सम्भृतानि इत्यर्थः। चन्दनेति।—चन्दनवत् धवलानि—शुभ्राणि पूगफलानि—गुवाकफलानि तेषां फालीभिः,—शकलैः, दन्तुराणि—सञ्जातदन्तानीव लक्ष्यमाणानि, दन्तशफरुकाणि—गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषान् इत्यर्थः, [शफोपपदात् रुधातोः "[illegible]" (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्यये स्वार्थे कनि रूपम्]।

(१०८) गुञ्जदिति।—गुञ्जद्भिः,—रणद्भिः, मधुकरकुलैः,—भृङ्गवृन्दैः पीयमान—आस्वाद्यमान आघ्रायमाण इत्यर्थः, पारिजातानां—तत्पुष्पाणामित्यर्थः, राज्ञः महाप्रभावशालित्वात् देवानां सम्मतत्वाच्च, तेन पारिजातपुष्पाणि सुलभानीति बोध्यम्, यद्वा—पारिजातानां—पारिभद्राख्यपुष्पविशेषाणां, परिमलः—अतिमनोहरः गन्धः येषां तानि। पाटलानि—श्वेतरक्तवर्णानि पाटलकानि—पात्रविशेषान्। [पाटलकानि इत्यत्र "पानकानि" इति पाठान्तरम्]। पिष्टातकपात्राणि—पिष्टातकः,—पटवासकः, वस्त्रवासक सुगन्धिद्रव्यचूर्णमित्यर्थः, ("पिष्टातः पटवासकः" इत्यमरः) तस्य पात्राणि—भाजनानि। बालेति।—बाला—अभिनवा, लता तासु लम्बमानानि—लसन्ति इत्यर्थः, विटकवीटकानि—पर्णाशताम्बूलदलैः क्रियमाणाः स्वक्कविशेषाः तेषु ताम्। ताम्बूलद्रुचान्—पर्णस्थलीरित्यर्थः। बिभ्राणेन—दधता, [बिभर्ति

(१०९) अनुगम्यमानचरणानि, कुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरितदिङ्मुखानि, नृत्यन्ति, राजकुलम् आगच्छन्ति, समन्तात् सामन्तान्तःपुरसहस्राणि अदृश्यन्त।

(११०) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिरन्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः, क्वचित्

(१११) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-

"ताच्छील्य—" (३।२।१२९ पा०) इत्यादिना वय अर्थे कर्तरि चानशि रूपम्] परिजनेन इत्यस्य विशेषणम्।

(१०९) अनुगम्यमानेति।—अनुगम्यमानाः,—सेव्यमानाः, चरणाः येषां तानि वध्यमानचरणानि इत्यर्थः। कुट्टनेति।—कुट्टनेन—दलनेन पदविक्षेपणेन इति यावत् ["अनुगम्यमानचरणानि कुट्टन—" इत्यत्र "अनुगम्यमानानि, चारणिकुट्टन—" इति पाठे—पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टेन परिजनेन अनुस्रियमाणानि। चारणौ,—पादौ, निकुट्टनेन—द्रुतपातनेन इत्यर्थः] रणितैः—क्वणितैः, मणिनूपुरैः—रत्नमयमञ्जीरैः मुखरितानि—ध्वनितानि दिशां मुखानि यैः यैः तानि। नृत्यन्ति—क्रियमाणनर्त्तनानि इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, यद्वा,—त्वरितगतिनिपर्ययेणाव विलासाम् अपूर्वसुखोदयान् अतिमात्रादृङ्कानि इत्यर्थः। राजकुलं—राज्ञः—श्रीहर्षपितुः गृहम् आगच्छन्ति—आयान्ति कुमारदर्शनार्थमिति भावः। समन्तात्—चतुर्दिक्षु। सामन्तेति।—सामन्तानाम्—अधीननृपतीनाम्, अन्तःपुराणि—अवरोधनानि ["कक्पू—" (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्ते अचि रूपम्] तेषां सहस्राणि—समूहाः। अवरोहणार्थं सामन्तावरोधानां माङ्गल्यपूजोचितद्रव्यसमारदानात् राजभवनागमनौत्सुक्यं यथायथं प्रतिपादितमिति।

(११०) "शनैः शनैः व्यजृम्भत" इत्यस्य "उत्सवामोदः" इत्युत्तरेणान्वयः। शनैः शनैः—क्रमेण। व्यजृम्भत—प्रावर्त्तत। नृत्तेति।—नृत्ते—नर्त्तने, अनुचितः,—अयोग्यः अनभ्यस्त इत्यर्थः, चिरन्तनशालीनः—चिरलज्जाशीलः चिरविनीतो वा, [शालीनकौपीने "अदृष्टेति" (५।१।९३ पा०) इति खञि रूपम्] यः कुलपुत्रकलोकः,—सत्कुलजातः सुसभ्यलोकसमवायः, तस्य लास्येन—नर्त्तनेन, निरतिशयानन्दात् एतादृशैः एतैरपि नर्त्तितं राज्ञानुरागः कृतः इति भावः, प्रथितः,—प्रकाशितः, पार्थिवस्य—राज्ञः, पार्थिवे—राज्ञि वा अनुरागः,—प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः।

(१११) अन्तरिति।—अन्तःस्मितेन—अन्तरीषद्धसता इत्यर्थः, सद्गुणनन्दिनि

माणराजवल्लभ', क्वचित् (११२) मत्तकटककुट्टनीकण्ठलग्न-वृद्धार्य्यसामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपति', क्वचित् (११३) क्षिति-पाक्षिसंज्ञादिष्ट दुष्टदासेरकगीत सूच्यमान सचिवचौर्य्यरतप्रपञ्चः, क्वचित् (११४) मदोत्कटकुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्प्र-व्रजितजनितजनहासः, क्वचित् (११५) अन्योऽन्यनिर्भरस्पर्द्धोद्धुर-

क्षुद्रदासीनामपि प्रसीदातिशयदर्शनादिति भाव क्षितिपालेन—राज्ञा, अवेक्षिता,—निरीक्षिता, यद्वा,—अपेक्षिता,—उपेक्षिता इत्यर्थ, दृष्टेनापि अदृष्टेनैव, महताम-प्रतिकूलस्वभाववत्त्वात् इति भाव, क्षीबाभि,—मद्यपानेन मत्ताभि, क्षुद्राभि,—इतर-जातीयाभि, दासीभि—परिचारिकाभि, समाकृष्यमाणा,—आक्षिप्यमाणा, राज-वल्लभा,—राज्ञ नर्मसचिवा इत्यर्थ। यत्र तादृश।

(११२) मत्तेति।—मत्तानां—मधुपानविह्वलानां, कटककुट्टनीना—राजधानी-स्थितवारविलासिनीनां, ("कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे । राजधानी वलययोरपि" इति मेदिनी) कण्ठेषु—गलेषु लग्ना,—आसक्ता, ये वृद्धा',—स्थविरा, आर्य्या,—साधव, सामन्ता,—अधीश्वरा नृपतय, तेषां नृत्तेन—सविलासाङ्गविक्षेपरूपनर्त्तनेन इत्यथ, निर्भरम्—अयत्न हसित,—कृतहास, नरपति,—सम्राट् यत्र तथाभूत, विलासिनीभि सह राजवृद्धानां नर्त्तनं हास्यरसानुकूलमेव इति भाव।

(११३) क्षितिपेति।—क्षितिपस्य—राज्ञ, अक्षिसंज्ञया—नेत्रेङ्गितेन आदिष्ट',—आज्ञप्त दुष्ट,—दुर्जन, यो दास्या अपत्यं दासेरक,—दासीपुत्र इत्यर्थ, ["क्षुद्राभ्यो वा" (४।१।१३१ पा०) इति पक्षे ढ्रकि तत कनि रूपम्] चेटी वा, [तस्येदमित्यर्थं तत्यानक' इत्यर्थं, अन्यथा सूच्यमानत्वानापत्ते] तस्य गीतेन—गानेन, सूच्यमान,—प्रकाश्यमान, सचिवानाम—अमात्यानां, चौर्य्येण—गोपनेनेत्यर्थ, रतप्रपञ्च,—निधुवनविहारविलसितं यत्र तथोक्त।

(११४) मदोत्कटेति।—मदोत्कटाभि,—मदमत्ताभि', कुटहारिकाभि,—कुटं—घट, कुम्भमिति यावत् ("कुट कोटे पुमानस्त्री घटे स्त्री पलयोर्गृहे" इति मेदिनी) हरन्ति वहन्ति या तथोक्ताभि, कुम्भयोगेन जलवाहिनीभि' दासीभि, परिष्वज्यमाना,—आलिङ्ग्यमाना नीरेण स्वकुटपूरणार्थमिति भाव, ये जरन्त,—स्थविरा, प्रव्रजिता,—सन्न्यासिन तै जनित,—उत्पादित, जनानां हासो यस्मिन् स।

(११५) अन्योऽन्येति।—अन्योऽन्यस्मिन—परस्पर, निर्भरस्पर्द्धा—अत्यन्तमात्सर्य, आत्यन्तिकी ईर्ष्यत्यर्थं, तया उद्धुरा,—दृढा, उन्मत्तप्राया इत्यर्थं, उच्छृङ्खला इति,

चेटकपेटकारब्धावाच्यवचनयुद्धः, क्वचित् (११६) नृपा-बला बलात्कार नर्त्त्यमान नृत्यानभिज्ञान्तःपुरपाल भावित भुजिष्यः, (११७) सपर्वत इव कुसुमराशिभिः, सधारागृह इव सीधु-प्रपाभिः, सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः, सनीहार इव कर्पूर-रेणुभिः, साट्टहास इव पटहरवैः, सामृतमथन इव कलकलैः, सावर्त्त इव रासकमण्डलैः, सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः,

यावत्, प्रचण्डभावेन वाग्युद्धेषु रता इति भावः ये चेटकाः,—नीचदासाः, गायकनर्त्तकपरिवारकादय इति यावत्, तेषां पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थः, ("पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" इति मेदिनी) आरब्धं—प्रकाशितम्, अवाच्यम्—अवक्तव्यं वचनयुद्धं—शुष्ककलहः यत्र तथोक्तः, अन्योऽन्यं कुवाक्यप्रयोग एव लोकानन्दप्रद इति भावः।

(११६) नृपेति।—नृपस्य—राज्ञः, अबलाभिः,—नारीभिः, राजयोषिद्भिरित्यर्थः, बलात्कारेण—बलप्रयोगेण, नर्त्त्यमानाः,—नर्त्तितुं प्रवर्त्त्यमानाः, नृत्यानभिज्ञाः,—नर्त्तनज्ञान-रहिताः ये अन्तःपुरपालाः—अन्तःपुररक्षिणः, तैः तैर्वा भाविताः,—भद्रौ। एते अस्माकं नृत्यगीतज्ञता जानन्तीति चिन्तिताः, यद्वा,—सततपरिचयेन सद्भावान्विताः; इत्यर्थः भुजिष्याः,—किङ्कर्यः यस्मिन् तथोक्तः।

(११७) सपर्वत—पर्वताकारपुष्पपूर्ण इत्यर्थः। कुसुमराशिभिः,—राशीकृत पुष्पसमूहैः इत्यर्थः। सीधुप्रपाभिः,—सुरायाः पानीयशालिकाभिः, सधारागृह इव—जलधारागृहसमन्वित इवेत्युपमा, सीधुप्रपा धारागृहयोः सादृश्यलक्षोससमुल्लासनात्, एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। पारिजातामोदैः,—पारिजातपुष्पसौरभैः ["पारिजातामोदैः" इत्यत्र "पारिजातकामोदैः" इति पाठे,—पारिजात एवेति पारिजातकः तस्य आमोदैः] सनन्दनवन इव—नन्दनवनं—देवोद्यानं तत्सहित इव, देवोद्याने यथा पारिजातानामामोदः, तथा अत्रापि पारिजातैर्द्विग्भिरिति भावः। सनीहार इव—हिमबिन्दुसहित इव, कर्पूररेणुभिः,—कर्पूरक्षोदैः। साट्टहास इव—अट्टहासः—उच्चैर्हासविशेषः, तेन सहित इव पटहरवैः,—आनकध्वनिभिः। सामृतमथन इव—अमृतमन्थनसहित इव कलकलैः—कोलाहलैः, अमृतमथनकाले यथा देवासुराणां कलकलः सञ्जातः, तथाऽत्रापीति भावः। सावर्त्त इव—जलभ्रमसहितभ्रमि-सहित इव रासकमण्डलैः,—स्त्रीणां परस्परं हस्तधारणेन मण्डलाकारेण नर्त्तनं रासः, अथवा दिनस्त्रीपुरुषाणां विभङ्गिभाग्नर्त्तनं वा, [ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः] रासकानां

सपट्टबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः, सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः, सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः।

(११८) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन इव आस्कन्दन्तः, तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः, सगरसुता इव खनित्रैः निर्दयैः चरणाभिघातैः दारयन्तो भुवम् अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः। कथमपि (११९) तालाव·

मण्डलानि—समूहा ते। सरोमाञ्च इव—रोमहर्षसहित इव। भूषणेति।—भूषणमणीनाम्—अलङ्कारीभूतानां रत्नानाम् अलङ्कारयोजितरत्नानां वा, किरणैः,—प्रभाभिः। सपट्टबन्ध इव—सोष्णीषबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः,—चन्दनतिलकरूपैः अलङ्कारैः। सप्रसव इव—ससन्तान इव प्रतिशब्दकैः—प्रतिध्वनिभिः। सप्ररोह इव—साङ्कुर इव प्रसाददानैः,—पारितोषिकवितरणैः पारितोषिकार्थं कोशागारादानीय प्रीतिपात्रसात्कृतैः इतस्ततः प्रक्षिप्तैः धनादिभिरित्यर्थः, उद्दामपवने विक्षोभित महाम्बुतरङ्गितनीरस्तम यथा मणिकादिषु न माति, तथा महोत्सवेषु महाराज दीयमानार्थसङ्घः साधारणानुजीविषु अपर्याप्ततया न समाविष्याभूत्।

(११८) स्कन्धेति।—स्कन्धेषु—गलदेशेषु इत्यर्थः, अवलम्बमानाः,—दोलायमानाः केसरमालाः—बकुलमालाः, ("केसरः हिङ्गुनि ·· । सिंहसटायां पुन्नागे बकुले नागकेसरे॥" इति मेदिनी) ग्रीवारोमावल्यश्च येषां तथोक्ताः। काम्बोजवाजिन इव—काम्बोजाः—काम्बोजदेशीयाः वाह्लीकदेशजा इत्यर्थः, वाजिनः,—अश्वा इव, आस्कन्दन्तः—आस्फोटयन्तः आक्रामन्तो वा परस्परमिति शेषः, बल परीक्षणेच्छया इति भावः। तरलतारकाः—चञ्चलकनीनिकाः, हरिणा इव—मृगा इव उड्डीयमानाः,—उत्प्लवमाना इत्यर्थः, यद्यपि पक्षिणां गतौ प्रयुक्त त्वात् डीयते व्योमगमनार्थकत्वं दृश्यते तथाऽपि इहातिचमत्कृत्यर्थमुत्प्लवने प्रयुक्तः, तस्य विद्यति बहुतरत्वात् तेन च न प्रसिद्धित्यागाख्यः वाक्यदोषः। सगरसुता इव—सगरस्य—तदाख्यस्य राज्ञः सुता इव—पुत्रा इव षष्टिसहस्रसङ्ख्याका इति भावः। खनित्रैः—अवदारणैः, खननसाधनैः अस्त्रैरित्यर्थः। चिक्रीडुः,—क्रीडन्ति स्म। ते खनित्रैः, एते चरणाघातैः ते नियतसङ्ख्याकाः, एते असङ्ख्याकाः इति तेभ्योऽतिगौरवमेतेषाम् इति हृदयम्।

(११९) तालेति।—तालैः,—कालतालैः, करतालैरित्यर्थः, ...

चरचारणचरणक्षोभं चक्षमे क्षमा। (१२०) क्षितिपाल-कुमारकाणां खेलताम् अन्योऽन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि फेलु.। (१२१) सिन्दूररेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणित-शोणाशम् इव ब्रह्माण्डकपालम् अभवत्। (१२२) पटवास-पांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभ-स्तलम्। (१२३) विप्रकीर्य्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव

"तालावा" इति ख्याते सङ्गीताङ्गीभूतभ्रमणविशेषे वा, यदुक्त,—"स्फुटितालि-काश्लेषैर्युक्त चारणजनस्य कैश्चिद्भ्रमणम्। तत्कालस्तालिकयाऽडाश्लिष्टापच्चकुल्मालि-बका॥" अवचरन्तीति तालावचरा, तादृशाना चारणाना—कुशीलवाना, नृत्यता-मिति भाव, चरणक्षोभ—पदविक्षेपजनिताघात, कथमपि—केनापि प्रकारेण, एतेन अतिबाहुल्यमुत्प्रेक्ष्यते। चक्षमे—सेहे। क्षमा—पृथ्वी।

(१२०) क्षितिपालकुमारकाणा—मामन्तकुमाराणाम। खेलता—क्रीडताम्। अन्योऽन्यास्फालै,—परस्परास्फन्दनै, आभरणेषु—अलङ्कारेषु मध्ये, मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, फेलु —विसरणानि प्रापु, निभिदुर्वा।

(१२१) सिन्दूरेति।—सिन्दूररेणुना—सिन्दूरचूर्णेन। पुनरिति।—पुन-रुत्पन्नस्य—द्वितीयवार सञ्जातस्य हिरण्यगर्भस्य—प्रजापते ब्रह्मण, ईश्वरस्य चेति भाव, गर्भशोणितेन—गर्भाग्नि सरणजनितप्रस्तरशोणितेन्यथ, शोणा,—रक्ता, आशा,—दिशो यस्य तथोक्तम्। ब्रह्माण्डकपाल—पृथ्वीतलमित्यर्थ।

(१२२) पटवासेति।—पटवासाना—वस्त्रवासकगन्धद्रव्यविशेषाणा, पांशुपटलेन—रज समूहेन, विक्षिप्यमाणेनेति भाव, यद्वा,—पटवासा,—वस्त्रग्रहा एव पांशव,—धूलिविशेषा, पांशुत्वादिति भाव, तेषा पटलेन। प्रकटितेति।—प्रकटित—वर्द्धित सहस्र, मन्दाकिन्या—स्वर्गगङ्गाया, सैकतसहस्र—वालुकामयभूमिसमूह यस्मिन् तथोक्तमिव। नभस्तलम—अन्तरीक्षम्, बहलोत्क्षिप्तगन्धचूर्णधाराबाहुल्यादेवमुत्प्रेक्षितम।

(१२३) विप्रकीर्य्यमाणेति।—विप्रकीर्य्यमाणै,—प्रसार्य्यमाणै, पिष्टातकानां—पटवासकाना, परागै,—रेणुभि पिञ्जरिता,—रञ्जिता इत्यर्थ, आतपा—सूर्य्यमयूखा येषु तथाभूता। भुवनेति।—भुवनस्य—जगत, क्षोभेण—सञ्चलनेन, आनन्दजननेनेति भाव, विशीर्णं—विदलित, यत् पितामहकमल—ब्रह्मकमल

रेजुर्दिवसाः। (१२४) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषु चस्खाल लोकः।

(१२५) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्ग्यकेन शिञ्जानमञ्जुवेणुना (१२६) झणझणायमानझल्लरीकेण ताड्यमानतन्त्रीपटहिकेन (१२७) वाद्यमानानुत्तालालाबूवीणेन काल-

---

प्रभव उत्पादकारणीभूत पद्ममित्यर्थ, तस्य किञ्जल्का,—केसरा, तेषु ये रजसा—परागास्ता, राजय,—समूहा, तै रञ्जिता इव। रेजु—शुशुभिरे।

(१२४) सङ्घट्टेति।—सङ्घट्टेन—अन्योऽन्यघर्षणेन, लोकानाम् अतिनिबिडत्वादिति भाव, विघटितेभ्य,—छिन्नेभ्य हारेभ्य पतितानि यानि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानां, पटलानि—समूहा तेषु, चस्खाल—पपात, पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच तेषामिति भाव।

(१२५) स्थानस्थानेषु—क्वचित क्वचित् प्रदेशेषु, स्थान—स्थिति, मर्यादा वा, तत्प्रकारेषु इत्यर्थ, अन्यथा "प्रकारे—" (८।१।१२ पा०) इत्यादिना न द्विरुक्तौ कर्मधारयवद्भाव इति स्थानेषु स्थानेषु वाक्यमेव स्यात्], यद्वा,—स्थानानां—नृपतिस्थापनाश्रयाणां, स्थानानि—प्रधानमण्डपादीनि तेषु इति विग्रह, ["षष्ठ्याया बहुलं समासस्तत इति वाच्यम्" (वा०) इति समासविधानात्]। "स्थानस्थानेषु" इत्यस्य "पदञ्जिलासिञ्च प्रावृत्तन" इत्युत्तरेणान्वय, तं विशिनष्टि—कालीदावादोनामुह्यमाना इत्यादिभि।—मातायवार्यनेति विशिनष्टि, मन्देत्यादिभि।—मन्दं मन्दम्—मृदद्दीनत्, आस्फाल्यमान,—वाद्यमान, आलिङ्ग्यक,—मुरजवाद्यभेद यस्मिन्, तेन, ("मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्याऽलिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रय" इत्यमर)। शिञ्जानेति।—शिञ्जान,—स्वन [अदादावात्मनेपदिन शिजिधातो "लट—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना शानचि रूपम्] मञ्जु,—मनोज्ञ, वेणु,—वंशीवाद्यभेद यत्र तथोक्तेन।

(१२६) झणेति।—झणझणायमाना—झणझणेति शब्दं कुर्वाणा झल्लरी—वाद्यभेद यत्र तादृशेन। ताड्यमानेति।—ताड्यमाना—वाद्यमाना, तन्त्रीपटहिका—पटहवाद्यविशेष यत्र तथोक्तेन।

(१२७) वाद्यमानेति।—वाद्यमाना—आहन्यमाना, अनुत्ताला—अनुद्धता, अलाबुवीणा—अलाबुनिर्मिता वीणा यस्मिन् तेन। कालेति।—का

कांस्यकोशीक्वणितकाहलेन (१२८) समकालदीयमानानुताल-तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमाना, पदे पदे झणझणित-भूषणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्त्तमानताललयाः, कोकिला इव (१२९) मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णा-मृतानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः, समुण्डमालिकाः, सकर्ण-पल्लवाः, सचन्दनतिलकाः, समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिः

मधुरस्वना, या कांस्यकोशी—करतालिका, तस्याः क्वणितेन—रणितेन सह काहला—तदाख्यवाद्यभाण्डभेदः, यद्वा—कांस्यकोशी—"कांसी" इति प्रसिद्ध कांस्यनिर्मितवाद्य-भेदः, तया सह क्वणिता काहला—वाद्यभाण्डविशेषः यत्र तथाविधेन, ("काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चासरमा भिदि" इति मेदिनी)।

(१२८) समेति।—समकालं—युगपत्, दीयमानः—सम्पाद्यमान इत्यर्थः, अनुतालः,—अनुकूलः, तालः—स्वरविशेषः, द्विकमात्रादिकालक्रियामानं वा यत्र तेन, ["तालकेन" इत्यत्र "तानकेन" इति पाठे,—ऊनपञ्चाशद्विधेन गानाङ्गस्वरभेदेन इत्यर्थः] आतोद्यवाद्येन—"ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्॥" इत्यमरोक्तेन वाद्यविशेषेण, अनुगम्यमाना—सङ्गम्यमाना। पदे पदे—प्रतिपदक्षेपं, झणझणितभूषणरवैः—झणझणायमानालङ्कारध्वनिभिः। सहृदयैरिव—रसग्राहिभिः सामाजिकैरिव। अनुवर्त्तमानेति।—अनुवर्त्तमानौ—अनुसरन्तौ, ताल-लयौ—यथा-कालं दीयमानमानसाम्यरूपौ यासां ताः ("तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथा-स्त्रियाम्" इत्यमरः) तत्र हस्तेन अङ्गुल्या वा आकुञ्चनप्रसारणगतिक्रियया कालस्य परिमाणं मानं, कालक्रियायाश्च वादिवादित्रमायां तथाविधं मानं तालः उच्यते। लयः पुनः गीतवाद्यपादन्यासादीनां क्रियाकालयोश्च परस्परं समतारूप इत्यवगन्तव्यम्।

(१२९) मदेति।—मदेन—मद्यपानजनितेन उल्लासेन, अथवा—मदात्—हर्षात्, कला—मधुरास्फुटा काकली—सूक्ष्ममधुरध्वनिः, ("काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे। कलः" इत्यमरः) तया कोमलं—मृदुमन्दं, पेशलमित्यर्थः, मनोज्ञमिति यावत् तद्यथा तथा आलपन्तीति तथोक्ताः। विटानां—लम्पटानां, विलासिनामित्यर्थः, कर्णामृतानि—श्रुतिसुखानीत्यर्थः। अश्लीलेति।—अश्लीलानि—ग्राम्याणि, लज्जावहानि इति यावत्, रसयन्ति इति रासकानि—शृङ्गाररसोद्दीपनानीति भावः, पदानि—गेयवस्तूनि, गायन्त्यः—उच्चारयन्त्यः। समुण्डमालिकाः—सपुष्प-

बाहुलतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः, कुङ्कुमप्रसाधि-रुचिरकायाः (१३०) काश्मीरकिशोर्य्य इव वलन्त्यः, नितम्बबिम्ब-लम्बिविकटकुरुण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना, सिन्दूर-च्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य

ष्टारसिरसः। समुच्छितामि,—समुच्छ्रिताभिः, वलयावलीवाचालाभि,—वलयराजि झणत्कारवतीभि इत्यर्थः, बाहुलतिकाभि,—भुजवल्लीभिः, सवितारं—सूर्यम्, आलिङ्गयन्त्य इव—आश्लिष्यन्त्य इव, [आङ्पूर्व्वकात् लिङ्गयते चौरादिकात् शतरि ङीपि रूपम्] नर्त्तनकाले बाहुद्वय किञ्चिन्निर्य्यभाविन उन्नीय प्रसार्य्य च गमनात् सूर्य्यालिङ्गन फलमितुत्प्रेक्षा। कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन प्रसाधि,—प्रमार्ज्जनम्, उद्वर्त्तन मित्यर्थ, रञ्जनमिति भाव, एकम,—सौन्दर्य्यवर्द्धनाभिलाषात्, अन्यत्,—कुङ्कुमदेशेषु लोठनादिति भाव, तया रुचिर,—मनोज्ञ, काय,—देह यासां ता।

(१३०) काश्मीरकिशोर्य्य इव—कुङ्कुमनिर्म्मिता कुमार्य्य इव, काश्मीर-देशीया कुमार्य्य इव वा, [कमते शब्दार्थकात् "कमेर्मुट् च" (उ० ४ पा० ३२ सू०) इति ईरनि मुडागमे काश्मीर इति, तत्र भवा ता इति ज्ञेयम] वलन्त्य,—चलन्त्य। नितम्बेति।—नितम्बबिम्बेषु—नितम्बभागेषु, लम्बिन,—लम्बमाना, विकटा,—आयता इत्यर्थ, कुरुण्टकशेखरा,—रक्तपुष्पझिण्टिमञ्जर्य्य इत्यर्थ यासां तथोक्ता, ["कुरुण्टक" इत्यत्र "कुरण्टक" इति पाठोऽपि स एवार्थ। प्रथम पाठे—कुपूर्व्वात् रुण्टते ण्वुलि, द्वितीये,—कुरधातो अण्टकप्रत्यये सिद्धि]। प्रदीप्ता इव—प्रज्वलिता इव, रागाग्निना—अनुरागवह्निना, रक्तकुरुण्टकशेखराणां रक्तत्वादिति भाव। सिन्दूरेति।—सिन्दूरच्छटाभि,—सिन्दूरतिलकरागै, इत्यर्थ, छुरिता—रञ्जिता, मुखमुद्रा,—मुखशोभा, ललाटसीमन्तादयो वा, मुखान्येव मुद्रा इति वा यासां ता, मुद्राविशेषाणां सिन्दूरेण रञ्जितत्व लोके दृश्यते, अथवा,—सिन्दूरच्छटाभि,—सिन्दूरप्रभाभि, छुरिता मुखे—अग्रभागे, मुद्रा,—प्रत्ययोत्पादकचिह्नविशेषो यासां ता, शासनपट्टानामग्रभागेऽपि सिन्दूराङ्किता मुद्रा मुद्रान्ते इति लोकव्यवहार। शासनपट्टपङ्क्तय इव—शासनपट्टा,—नियोगपत्राणि दानपत्राणि वा, "सनन्दपत्र" इति भाषया प्रसिद्धा, तेषां पङ्क्तय इव—राजय इव। अत्र बहुवचनेन बहुनियुक्तविचक्षणशासनपट्टविद्धि प्रतिक्षण प्रतिस्थान तिष्ठद्भि शासितु अमङ्गाप्तमहाराजस्य आज्ञाभङ्ग, भाव, यथा न केऽपिदपि शक्त, तथा,

कन्दर्पस्य,(१३१) मुष्टिप्रकीर्य्यमाणकर्पूरपटवासपांशुला मनोरथसञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य,(१३२) उद्दामकुसुमदामताडिततरुणजनाः प्रतीहार्य्य इव तरुणमहोत्सवस्य, प्रचलत्पत्रकुण्डला ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य,(१३३) ललितपदहंसकरवमुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव शृङ्गाररसस्य,(१३४) वाच्यावाच्यविवेकशून्या बालक्रीडा इव सौभाग्यस्य, घनपटहरवोत्कण्टकित-

मन्मथस्य राज्ञः शासनपट्टभूता ता दृष्ट्वा सर्व एव दर्शकाः कन्दर्पवशीभूता तच्छासनं स्वीचक्रुः इति भावगम्यते। अप्रतिहतशासनस्य—अव्याहताज्ञस्य।

(१३१) मुष्टीति।—मुष्टिभिः,—बद्धकरैः प्रकीर्य्यमाणैः,—प्रक्षिप्यमाणैः, विलासिभिरिति भावः कर्पूरपटवासैः—कर्पूरबहुलसुगन्धिचूर्णैरित्यर्थः, पांशुलाः,—रजोभिरावृता इत्यर्थः। मनोरथेति।—मनोरथेन—स्वेच्छया, सञ्चरणं—भ्रमणं, तस्य रथ्या इव—पन्थान इव, यौवनस्य—तारुण्यस्य यथेच्छसम्भोगयौवनशालिन्य इति भावः, रथ्या अपि रथ्यासु सञ्चरणात् पांशुव्याप्ता भवन्ति।

(१३२) उद्दामेति।—उद्दामैः—उत्कटैः, विपुलैरित्यर्थः, कुसुमदामभिः,—पुष्पमाल्यैः ताडिताः,—आहताः तरुणजनाः,—युवजना याभिः तथाक्ताः, तरुणमहोत्सवस्य—तरुणानां—यूनां, महोत्सवः तस्य प्रतीहार्य्य इव—रक्षिण्य इव स्वयं प्रतीहार्य्योऽपि महोत्सवस्थले जनान् ताडयन्ति। प्रचलत्पत्रकुण्डलाः,—प्रचलन्ति—नृत्यवेगात् चाचल्यमानानीत्यर्थः पत्राणि—किसलया एव, कुण्डलानि—कर्णभूषणानि यद्वा,—पत्राणि कुण्डलानीव यासां ताः, अत एव ललन्त्यः,—स्फुरन्त्यः, [“ललन्त्य” इत्यत्र ‘लसन्त्य” इति पाठोऽपि स एवार्थः] लता इव—प्रतत्य इव। मदनचन्दनद्रुमस्य—मदन,—काम एव, चन्दनद्रुमः—चन्दनतरुः तस्य।

(१३३) ललितेति।—ललितानि—रमणीयानि, पदानि—चरणानि, तेषु हंसकाः—नूपुराः, (पादाङ्गदं तुलाकोटिमञ्जीरौ नूपुरोऽस्त्रियाम्। हंसकः पादकटकः” इत्यमरः) क्षुद्रहंसाश्च, [अल्पार्थे कनप्रत्ययः] तेषां रवाः—ध्वाननाः, मुखराः,—शब्दिताः, यद्वा—ललितानि पदानि यासां तासु ताः हंसकरवमुखराश्च तथाभूताः। समुल्लसन्त्यः,—समुल्लासमानाः। वीचय इव—तरङ्गा इव। शृङ्गाररसस्य—प्रधानोज्ज्वलरसस्य, रसस्य—जलस्य च।

(१३४) वाच्येति।—वाच्यं—वक्तव्यम् अवाच्यम्—अवक्तव्यं, तयोर्विवेकेन—विचारेण, शून्याः,—रहिताः, यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः। बालक्रीडा इव—बाल्य

गात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः, कमलिन्य इव दिवसमुत्फुल्लाननाः, कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्राः, (१२५) आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्दपरिवृताः, प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः, गीतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः, पुष्टय इव आनन्दमुत्पादयन्त्यः, मदमपि मदयन्त्य इव, रागमपि रञ्जयन्त्य इव, आनन्दमपि आनन्दयन्त्य

मिकावस्थानमिव, अन्यत्र—बालाना—मिथुना. क्रीडा—खेला, ("क्रीडा केलिप्रकारे स्यात् खेलायामाशिषीरपि" इति मेदिनी), नवाभ्युदयमागच्छन् दरिद्र अविवेकी यथा सौभाग्यमदेन यथेच्छव्यवहार शिष्टाशिष्टजनविषयकविवेकविच्युत वाच्यावाच्यज्ञानशून्यो भवति, तथैव ता पण्यस्त्रीयोषितोऽपि नृत्यकालेऽभूवन इत्याशय। सौभाग्यस्य—शुभादृष्टविलासस्य। घनेति।—घनेन—गम्भीरेण, पटहस्य—वाद्यविशेषस्य, नृत्यसमकाल ताड्यमानस्येत्यर्थः, रवेण—ध्वनिना, अन्यत्र,—घन,—मेघ एव, पटह,—वाद्यविशेष तस्य ध्वनिना—रवेण, उत्कण्टकिता,—उद्गत लोमहर्षा., सहसा वाद्यध्वनिश्रवणादिति भाव, अन्यत्र,—प्रकटितकण्टका गात्रयष्टय,—अङ्गलता यासा तथोक्ता, अन्यत्र,—गात्राण्येव यष्टय,—काष्ठा. यासा ता। केतक्य इव—केतकलता इव। कुसुमधूलि—पुष्परागम उद्गिरन्त्य,—उद्वमन्त्य इत्यर्थः। दिवसं—दिन व्याप्य, उत्फुल्लानना,—उत्फुल्लानि—प्रफुल्लानि, आननानि—मुखानि, प्रियतमैः सह हृद्यनायकविषयकालापेन इति भाव यासा ता, अन्यत्र,—विकसिता, कमलिनीना दिवाविकासित्वात्। अनुपजातनिद्रा,—न उपजाता—उपगता, कालसङ्क्रातिभयात्, राजसभादौ नर्त्तनादिविलासव्यापारवत्त्वात वा इति भाव, निद्रा—स्वाप यासा ता, अनिमीलन्त्यश्च, कुमुदिनीना रात्रिविकासित्वादिति भाव।

(१२५) आविष्टा इव—अधिष्ठिता इव, भूतादिभिरिति शेष। नरेन्द्रेति।—नरेन्द्राणा—राज्ञा, भूतवैद्यानाञ्च, भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थं, ("नरेन्द्रस्तु महीपाले विषवैद्ये च पुरुषम्" इति मेदिनी, अत्र चकारग्रहणात् भूतवैद्यादय तदर्थका ज्ञेया) वृन्दे,—समूहे, परिवृता—वेष्टिता, पिशाचोपहता जना यथा भूतवैद्यपरिवेष्टिता भवन्ति तथा पण्यस्त्रीयोऽपि राजवृन्दपरिवृता आसन्निति भाव, इति श्लेषमूलात्सादृश्यादुपमालङ्कार। हृदयमपहरन्त्य,—मनोहारिण्य। राग—वासनाविशेषम्, अनुरागमित्यामिति यावत्, अन्यत्र—गान्धारादिकञ्च, उद्दीपयन्त्य,—उत्तेजयन्त्य। पुष्टय

इव, नृत्यमपि नर्त्तयमाना इव, उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव, (१३६) कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः, तर्ज्जनेषु संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः, कोपाभिनयेषु ताडयन्त्य इव भ्रूलताऽतिभागैः, प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्व्वरसान्, चतुरचङ्क्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान्, पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्।

इव—स्फुरन्त्य इव इत्यर्थः। मदमपि—मत्ततामपि, मदयन्त्यः,—समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः, मदो हि सर्व्वथामुत्तेजको भवति, मदस्तु ता आश्रित्य स्वयमेव उत्तेजितोऽभवत् इति भावः। एवमुत्तरत्रापि सङ्गतिः करणीया, अत्र मदादीनां यदि एतादृशी दशा, तदा का कथा मदभिन्नानामिति अपिकारार्थोऽयं। राग—सम्भोगाभिलाषमित्यर्थः, रञ्जयन्त्यः,—उल्लासयन्त्य इत्यर्थः। उत्सवम—आनन्दजनकानुष्ठानमिति यावत्, उत्सुकयन्त्यः,—उत्सुकं कारयन्त्यः, ["तत्करोति तदाचष्टे" (ग०) इति इत्यता उत्सुकात् भ्रतरि डौपि रूपम्] उत्सवदर्शनार्थं सर्व्वे उत्कण्ठिता भवन्ति, उत्सवस्तु स्वयमेव ता द्रष्टुमुत्सुको जात इति भावः। [मदादिषु चाक्यनिकरेषु लोकोत्तरचमत्कारातिशयजनकोन्मादनादिक्रिया उत्प्रेक्षिता इति क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः]।

(१३६) कटाक्षितेषु—अपाङ्गदर्शनेषु इत्यर्थः, ["तदस्य सञ्जातं—" (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतचि रूपम्] अपाङ्गशुक्तिभिः,—अपाङ्गाः,—नेत्रप्रान्तभागा एव, ("अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ" इत्यमरः) शुक्तयः,—मुक्तास्फोटाः ताभिः, ("मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः" इत्यमरः) पिबन्त्य इव—ग्रसन्त्य इव तरुणानिति शेषः, लोकेऽपि शुक्तिभिर्दुग्धादिपानीयं पिबन्ति। [दुग्धादिपानवत् शुक्तिभिः तरुणपानमसम्भवमिति विरोधः, ताभिः प्रियहृदयाकर्षणत्वेन स्थाने प्रियमुक्तिधारणत्वेन वा आभासीक्रियते इति विरोधभासः उत्प्रेक्षासङ्कीर्णः] तर्ज्जनेषु—भर्त्सनार्थम् अङ्गुलिसञ्चालनविशेषेषु, नखमयूखपाशैः—नखानां मयूखाः,—किरणाः,पाशाः,—रज्जव इव तैः, संयमयन्त्य इव—बध्नन्त्य इव। कोपाभिनयेषु—कोपसूचकाङ्गचेष्टासु भ्रूलताऽतिभागैः,—भ्रुवौ सङ्कोचनन्ध्नतभङ्गिविशेषैरित्यर्थः, भ्रूलताभिघातैरित्यर्थो वा। ["भ्रूलताऽतिभागैः" इत्यत्र "भ्रूलताऽऽदिभागैः" इति पाठः,—भ्रूनेत्रमुखप्रभृत्यवयवैरित्यर्थः] प्रणयसम्भाषणेषु—प्रेमालापेषु, सर्व्वरसान्—समस्तान्—सम्पूर्णान् न तु किञ्चिन्मात्रानिति भावः, रसान्—शृङ्गारप्रधान्, अनुरागप्रधान् वा, वर्षन्त्यः इव—मुञ्चन्त्य इव। चतुरचङ्क्रमणेषु—विदग्धभ्रमणेषु, पृथक्कान्ति सविलासपर्य्यटनेषु इत्यर्थः, विकारान्—कामोद्भावविभ्रमान्, विकिरन्त्य इव—विक्षिपन्त्य इव, ददत्य इति भावः।

(१३७) अन्यत्र वेत्रिवेत्रविद्रावितजनदत्तान्तराला, ध्रियमाणधवलातपत्रवना वनदेवता इव कल्पतरुतलविचारिण्य, काश्चित् (१३८) स्कन्धोभयपार्श्वोल्लम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना लीलादोलाऽधिरूढा इव प्रेङ्खन्त्य, काश्चित् (१३९) कनककेयूरकोटिपाट्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गा तरङ्गिण्य इव तरच्चक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतस, काश्चित् (१४०) उद्धूयमानधवलचामरसटालग्नविकचटकवलितविकटकटाक्षा सरस्य इव हंसाढ्य

(१३७) "अन्यत्र" इत्यस्य "राजमहिष्य प्रारब्धनृत्या विरेजु" इत्यनेनान्वय। ता विशिनष्टि वेत्रीत्यादिभि।—वेत्रिभि,—दण्डधारिभि दौवारिकैरिति यावत् वेत्रै,—वेत्रयष्टिप्रदर्शनै, विद्राविते—विशेषेण भीषिते जने दत्तम् अन्तरालम्—अवकाशं याभ्यो ता, नृत्यदर्शनार्थिभि अतिनिबिडतया नृत्यस्थानाक्रमणम् प्रायस्तासामङ्गोपरि आपतनाच्चेति भाव। ध्रियमाणेति।—ध्रियमाणानि—मस्तकोपरि उत्थाप्यमानानीत्यर्थ दौवारिकाभिरिति शेष, धवलानि—श्वेतानि, आतपत्राणि—छत्राणि यासां तथोक्ता, अत एव कल्पेति।—कल्पतरुणां—कल्पवृक्षाणां तलेषु—अधोदेशेषु विचरन्ति—विहरन्तीति तथोक्ता वनदेवता इव—वनाधिष्ठातृदेव्य इव अधिकारिणा सर्वस्य मनोऽभिलाषपूरकत्वात् इति भाव।

(१३८) स्कन्धेति।—स्कन्धस्य—भुजशिरस, उभयो पार्श्वो —दक्षिणवामभागयोरित्यर्थ लम्बमान—दोलायमान लम्ब—दीर्घं यत् उत्तरीयम् उपरिवस्त्रं तस्मिन् लग्ना —सक्ता अत एव लीलादोला—क्रीडार्थं दोलनयन्त्रम् अधिरूढा इव—अधिष्ठिता इव प्रेङ्खन्त्य —चलन्त्य।

(१३९) कनकेति।—कनककेयूराणां—काञ्चनाङ्गदानाम् अत्र कनकपदेन अङ्गदानाम् अकृत्रिमत्वं तेषां कनकाभरणत्वं कोटिभि —अग्रभागै पाट्यमानं —छिद्यमानं चञ्चलत्वसम्पादनं इति भाव पट्टांशुकस्य—कौशेयवसनस्य उत्तरङ्ग —उत्तरीयं यासां तथोक्ता तरङ्गिण्य —नद्य इव तरदिति।—तरद्भि —प्लवमानै चक्रवाकै —स्तनाभरणविशेषै सीमन्त्यमानानि—द्विधा क्रियमाणानि स्रोतांसि—जलप्रवाहा यासां तथाभूता नद्य इव—नद्य इव।

(१४०) उद्धूयमानेति।—उद्धूयमानानां—वीज्यमानानां, धवलानां—शुभ्राणां,

मानगनीलोत्पलवनाः, काश्चित् (१४१) चलच्चरणच्युतालक्तकारुणस्वेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दुबिम्बा इव कौमुदीरजन्यः, काश्चित् (१४२) कण्ठनिहितकाञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितभ्रुवः, कामवागुरा इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः।

चामराणां—बालव्यजनानां, सटासु—लोमसु, लग्नः,—सक्तः, यः विकण्टकः,—"विकण्टकस्तु नाम स्यात् विभीरबेंब भूषणम्" इत्युक्तलक्षणः रत्नखचितकर्णाभरणभेदः, तेन वलिताः,—सञ्चलिताः, सङ्कुचिता इत्यर्थः वा, आकर्षणेन कर्णपीडाऽनुभवात् शालीनताऽतिशयात् वा इति भावः, विकटाः,—उत्कटाः, विशाला वा, कटाक्षाः,—अपाङ्गावलोकनानि यासां तथोक्ताः, अत एव हंसैः।—हंसैः,—मरालैः, आकृष्यमाणानि—आक्षिप्य नीयमानानि, नीलोत्पलवनानि यासां तथाविधाः, सरस्य इव—वाप्य इव।

(१४१) चलदिति।—चलद्भ्यां—सञ्चरद्भ्यां, चरणाभ्यां—पादाभ्यां, च्युतानि—निर्गलितानि अलक्तकानि—लाक्षाद्रवाः, अरुणाः,—रक्ताः, स्वेदा इव, तेषां शीकरैः,—बिन्दुभिः, सिच्यमानाः—आर्द्रीक्रियमाणाः, रज्यमाना इति यावत्, भवनहंसाः,—गृहपालितहंसविशेषाः याभिः तथोक्ताः, अत एव सन्ध्यायाः,—सन्धौ भवा, सन्ध्यायते परब्रह्म अस्यामिति वा तस्याः, रागः,—लौहित्यं, तेन रज्यमानं—लोहितायमानम्, इन्दुबिम्बं—चन्द्रबिम्बं यासां ताः, कौमुदीरजन्य इव—"कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी स्मृता॥" इत्युक्तलक्षणा कार्त्तिकचौरस्यापूर्णा रात्रय इव इत्यर्थः। शैलानोज्ज्वलोदारकान्तिमतीनां नृपाङ्गनानां चन्द्रिकारजनीसाम्येन हर्षोद्दीपनशक्त्यतिशयः सूच्यते।

(१४२) कण्ठेति।—कण्ठेषु—गलेषु, निहितेन—अर्पितेन, काञ्चनकाञ्चीगुणेन—सौवर्णमेखलादाम्ना, अञ्चितानां—पूजितानां, परिहासार्थं नियन्त्रितानां वा, कञ्चुकिनाम्—"अन्तःपुरचरो वृद्धो द्वास्थो (विप्रो) गुणगणान्वितः। सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते॥" इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणां दौवारिकविशेषाणां, (विप्रविशेषाणां) विकारेण—विकृतभावेन, कण्ठे काञ्चीप्रदानादिति भावः, कुञ्चिताः—कुटिलिताः, ["विकारकुञ्चित—" इत्यत्र "विकाराकुञ्चित—" इति पाठे,—आकुञ्चिताः—ईषत्कुटिलिता इत्यर्थः] भ्रुवः यासां तथोक्ताः, कञ्चुकिनां विकारदर्शनेन तस्य तत्परिधाने अनिच्छा बुद्धा ईषत्कोपभावप्रकटनार्थम् इति भावः। कामवागुरा इव—कामस्य

विसस्मरु । (१५४) निनर्त्तिषया मुनीनामपि मनांसि विपुस्फुरु । सर्व्वस्वञ्च ददौ नरपतिः । दिशि दिशि (१५५) कुबेरकोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशय ।

(१५६) एवञ्च हृत्ते तस्मिन् महोत्सवे, शनैः शनैः पुनरपि अतिक्रामति काले, देवे च (१५७) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे, समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि, (१५८) समभिव्यज्यमानसहजक्षात्त्रतेजसि इव हाटकबद्ध-

गाम्भीर्य्यमपहाय उन्मत्तवत् आचरन्ति स्म इति भाव । मत्ता इव—मद्यपानजविकार ग्रस्ता इव विसस्मरुः—विस्मृतवन्त ।

(१५४) निनर्त्तिषया नर्त्तितुमिच्छया । विपुस्फुरु,—विशेषेण स्पन्दन्ते स्म । विरागिणामपि वासनारहितेऽपि हृदये नर्त्तनानुरागोदय किं वक्तव्यमन्येषाम्' इत्याशय । ["विपुस्फुरु" इत्यत्र "विपुस्फुलु" इति पाठोऽपि स एवार्थ]। सर्व्वस्व —कृत्स्न धनम ।

(१५५) कुबेरकोषा इव—कुबेरस्य—धनाधिपस्य देवस्य ['कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १ पा० ६० सू०) इति कुम्बिधातो एरचि नलोपे रूपम् अन्यस्यान्नोऽय धातु इत्येके] कोषा इव—भाण्डागाराणीव अक्षयाणि इति भाव । द्रविणराशय,—धनराशय । लोकेन—अर्थिजनेन इति भाव । अलुप्यन्त—हृतानि इत्यर्थ ।

(१५६) "एवञ्च" इत्यस्य "देवी यशोवती गर्भेण आधत्त राज्यश्रियम्" इत्युत्तरेणान्वय । हृत्ते—अवसिते इत्यर्थ । अतिक्रामति—अतिगच्छति । "देवे" इत्यादिपद "हर्षे" इत्यस्य विशेषणम् ।

(१५७) उत्तमेति ।—उत्तमाङ्गे—शिरसि निहितानि—अर्पितानि रक्षासर्षपाणि —भूताद्युपद्रवेभ्य रक्षणार्थं मन्त्रपूतसर्षपाणीत्यर्थ यस्य तथोक्ते । समुन्मिषदिति ।—समुन्मिषन्त —बहि स्फुरन्त, प्रतापाग्न अन्तःस्थितस्येति भाव, स्फुलिङ्गा,—कण समूहा यस्य तथाभूते इव । गोरोचनेति ।—गोरोचनया—तदाख्येन पीतवर्णमाङ्गलिक द्रव्यभेदेन पिञ्जरित—पिङ्गलित रञ्जितमित्यर्थ, वपु,—शरीर यस्य तथोक्ते ।

(१५८) समभीति ।—समभिव्यज्यमान—व्यक्त स्फुटीभवदित्यर्थ, सहज—स्वाभाविक क्षात्त्र—क्षत्त्रियोचित तेज,—प्रताप यस्य तथाभूते इव । हाटकेति । —हाटकेन—स्वर्णेन, ("स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाटकम्" इत्यमर)

विकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके, (१५९) हृदयोद्भिद्य-मानदर्पाङ्कुर इव प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारमिव कुर्व्वाणे, मुग्धस्मितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि बन्धुहृदयानि आकर्षति, (१६०) जननीपयोधरकलशपयःशीकरसेकादिव जायमानैः विलासहसिताङ्कुरैः दशनकैः अलङ्क्रियमाणमुख-कमलके, (१६१) चरिते इव अन्तःपुरलोकदम्बकेन पाल्य-

---

बद्धा—नियन्त्रिता, विकटा—भीषणा, व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, नखपङ्क्तिः—नखर-राजि, तया मण्डिता—अलङ्कृता, ग्रीवा—कण्ठदेशः यस्य तथाभूते, विभीष बालस्य रक्षाविधानार्थं स्वर्णादिमण्डितव्याघ्रनखमालिकया बालकग्रीवाऽलङ्करणं क्रियते इति लोकाचार।

(१५९) हृदयेति।—हृदये—मनसि, उद्भिद्यमान,—उद्भेदं गच्छन्, दर्पस्य—अहङ्कारस्य स्पर्द्धाया इत्यर्थः अङ्कुर,—प्ररोह यस्य तथाभूत इव, मानोन्नताना मानाङ्कुरोऽपि जन्मसहज इत्याशयः। प्रथमाव्यक्तेति।—प्रथम—वाक्स्फुरणारम्भे इत्यर्थ, यत् अव्यक्तम्—अस्फुट, जल्पित—वचन तेन, सत्यस्य—सत्ययुगस्य, सत्य-वचसो वा, ओङ्कारमिव—प्रणवमिव तस्य अनधिकारिजनश्रवणशङ्कया अस्पष्टतया उच्चार्य्यत्वादिति भाव, यद्वा,—ओङ्कारमिव—अभ्युपगममिव, स्वीकारमिवेत्यर्थ, कुर्व्वाणे—उच्चारयतीत्यर्थ, अवश्यमेव सत्ययुगाचार प्रवर्त्तयामि, सत्यमेव वच्मि, नान्यमिति व' सदर्पम् अभिव्याहरतीति भाव। मुग्धस्मितै,—रमणीयहास्य। बन्धुहृदयानि—बन्धुजनमनांसि, प्राकृतिकसारल्यमेव बन्धुहृदयावर्जनकारणमिति भाव।

(१६०) जननीति।—जनन्या,—मातु यशोवत्या, ["अर्त्तिसृ—" (उ० २ पा० १०१ सू०) इत्यत्र बाहुलकादनि ततो ङीपि रूपम] पयोधरौ—स्तनौ, पयो-धरा,—मेघाश्च, तौ कलशौ इव तयो, ते कलशा इव इति च, जलाधारत्वादिति भाव, तेषां पयःशीकरसेकादिव—पयसा—दुग्धाना, जलानाञ्च, शीकरा,—बिन्दव, तथा सेकात्—सेचनात्, वदने इति भाव, जायमानै,—उत्पद्यमानै, विलासहसिताङ्कुर,—लीलाहासप्ररोहै, जलसेकात् भूमावपि अङ्कुर उद्गच्छति, दशनकै—सुद्रदन्त, अलङ्क्रियमाण—शोभा नीयमान, मुखकमल—वदनपद्म यस्य तथाभूते।

(१६१) चरिते इव—सुचरिते इव, ["चरिते इव" इत्यत्र "चारित्रे इव"

माने, (१६२) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे, वृत्ते इव कुलपुत्रकलोकेन अमुच्यमाने, यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्ध्यमाने, (१६३) मृगपतिपोते इव रचितपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते, (१६४) धात्रीकराङ्गुलिलग्ने (१६५) पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे, षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने, देवी यशोवती गर्भेण आधत्त (१६६) नारायणमूर्त्तिरिव वसुधां देवी राज्यश्रियम्।

इति पाठान्तरम्]। अन्तःपुरस्त्रीणां कदम्बकेन—समूहेन, पाल्यमाने—रक्ष्यमाणे, लाल्यमाने वा, यथा अन्तःपुरिकाभिः स्वचरित्रं रक्ष्यते तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः।

(१६२) मन्त्रे इव—मन्त्रितविषये इव सचिवमण्डलेन—मन्त्रिसमूहेन, रक्ष्यमाणे—गोप्यमाने इत्यर्थः शत्रुजनात् दुष्टजनात् वा इति शेषः, "षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रः" इत्युक्तेर्मन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्त्तव्यमिति भावः। वृत्ते इव—सदाचारे इव, कुलपुत्रकलोकेन—सत्कुलजातजनेन अमुच्यमाने—अत्यज्यमाने रक्ष्यमाणे इति यावत्। आत्मवंशेन—निजकुलेन, संवर्द्ध्यमाने—सम्यक् वृद्धिं नीयमाने, यशोवृद्धौ वंशोन्नतिरिव प्रधानं कारणं, सामयिकमहापुरुषोत्पत्तिप्रसङ्गात् इति भावः।

(१६३) मृगपतिपोते इव—सिंहशावके इव, रचितेति।—रचितपुरुषाणां—प्रहरिजनानां, शस्त्राणि—खड्गादीनि आयुधानि एव, पञ्जराणि—पिञ्जराणि, समन्तात् सशस्त्ररक्षिभिः रक्षितत्वादिति भावः तन्मध्यगते—तदभ्यन्तरस्थिते।

(१६४) धात्रीकराङ्गुलिलग्ने—उपमातृहस्ताङ्गुलिधारिणि।

(१६५) पञ्चषाणि—पञ्च वा षड् वा [बहुव्रीहौ "सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यानम्" (वा०) इत्यत्र "सङ्ख्याया अल्पीयस्याः" इति वृत्तिः तथाऽत्र पूर्वनिपातः, "सङ्ख्ययाऽव्यया—" (२।२।२५ पा०) इति सूत्रेण बहुव्रीहौ, पश्चात् "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये—" (५।४।७३ पा०) इति समासान्त डच्प्रत्यये पञ्चषाणि इति सिद्धम्] पदानि प्रयच्छति—भूमावर्पयति, चलतीत्यर्थः। हर्षे—हर्षवर्द्धने, द्वितीयकुमारे इति यावत्। अवतरति—उपगच्छतीत्यर्थः। राज्यवर्द्धने—तदाख्ये ज्येष्ठकुमारे इत्यर्थः। [कालादि[illegible] अत्र "यस्य च भावेन" (२।३।३७ पा०) इति सूत्रेण भावे सप्तमी बोध्या]।

(१६६) नारायणमूर्त्तिरिव—नारायणस्य—श्रीविष्णोः, मूर्त्तिरिव—वराहरूपमिव। वसुधां—पृथ्वीम्। नारायणमूर्त्तेः वसुधाप्रादुर्भावे प्रमाणं यथा ब्रह्मवैवर्त्ते प्र० ५०? अध्याये,—'नारायणश्च तस्याश्च साधकं सुरवन्दितम्। पुरा स्तुत्वा धनुः पूज्य [illegible]

(१६७) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्राम् उत्पलिनीमिव सरसी, (१६८) हंसमधुरस्वरां शरदमिव (१६९) प्रावृट्, (१७०) कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिम् इव (१७१) मधुश्रीः, (१७२) महाकनकावदातां वसुधारा-

ब्जाद पुष्करे॥ महाविराट्शरीरस्य जलस्थस्य चिर स्फुटम्। मलो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम्॥ स च प्रविष्ट सर्वेषां तल्लोमा विवरेषु च। कालेन महता तस्मात् बभूव वसुधा मुने।॥ प्रत्येक प्रतिलोमाच कूपेषु सा स्थिरा स्थिता। आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुन पुन॥ आविर्भूता सृष्टिकाले तज्जलोपर्यवस्थिता। प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता॥" इति। राज्यश्रियं—तदाख्यां कन्यां, गर्भेण आधत्त—धृतवती, यद्वा,—भगवत कमण्डलुरूपिणं मूर्त्तिं पृष्ठेन धरित्रीमिव यशोवती राज्यश्रियं गर्भेण दधार इत्यर्थः।

(१६७) "पूर्णेषु" इत्यस्य "दुहितर प्रसूतवती" इत्युत्तरेणान्वय। पूर्णेषु प्रसवदिवसेषु—दशमे मासि इत्यर्थः। दीर्घेति।—दीर्घे—आयते, रक्ते—रक्तवर्णे, नलमेव—कमलमेव इति नाल तस्मिन ("नल पीटगले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे। कमलेऽपि च नस्यात क्रमेण कीवशीषितो॥" इति मेदिनी) नाले—कमले, रक्तनाल—रक्तोत्पले इत्यर्थ, ते इव नेत्रे यस्यास—रक्तोत्पले नेत्रे इव, यद्वा,—दीर्घाणि रक्तानि—रक्तवर्णानि, नालानि—दण्डानि, नेत्राणि—मूलानि च यस्या तां, ("नेत्रं मन्थ-गुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च। रथे चक्षुषि॥" इति मेदिनी) उत्पलिनीमिव—पद्मिनीमिव।

(१६८) हंसेति।—हंसवत मधुर स्वर यस्या, अन्यत्र,—हंसस्य मधुरः स्वरः यस्यां ताम्।

(१६९) प्रावृट—वर्षर्तु इत्यर्थ, प्रावृषोऽनन्तरमेव शरत्प्रवृत्ते तथा उपमीयते।

(१७०) कुसुमेति।—कुसुमवत् सुकुमारा,—सुकोमला, अवयवा,—अङ्गानि, अन्यत्र,—कुसुमान्येव सुकुमारा अवयवा,—अङ्गा यस्या ताम्।

(१७१) मधुश्री—वसन्तलक्ष्मी ["मधु पुष्परसक्षौद्रमद्ये। वसन्तदैत्य-भिद्वैवे.." इति मेदिनी। "मधुश्री" इत्यत्र "माधवश्री" इति पाठे—मधुरेव माधव,—वसन्त, स्वार्थे अण्। "माधवोऽज्ञे मधौ राधे यादवे ना स्त्रियां सितौ" इति मेदिनी तस्य श्रीरित्यर्थः]।

(१७२) महेति।—महाकनक—तिलसुवर्ण, तद्वत् अवदाता—गौराङ्गी

मिव द्यौः, प्रभावर्षिणीं (१७३) रत्नजातिमिव वेला, सकल-जननयनानन्दकारिणीं चन्द्रलेखामिव प्रतिपत्, (१७४) सहस्र-नेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची, (१७५) सर्वभूभृदभ्यर्थितां गौरीमिव मेना प्रसूतवती दुहितरं, (१७६) यया द्वयोः सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत।

(१७७) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उह्यमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्ड

नाम, अथवा,—महद्भि,—प्रभूतै, कनकै,—स्वर्णै, अवदाता—उज्ज्वला नाम। वसुधारामिव—धनवृष्टिमिव। द्यौः,—अन्तरीक्षम्, सा हि जगतो महाऽभ्युदयार्थं दिवान्तरीक्षात् पतनीति प्रसिद्धि।

(१७३) रत्नजातिमिव—रत्नराजिमिव। वेला—अब्ध्यम्बुविकृति, समुद्रजलोच्छ्वास इत्यर्थ, समुद्रकूल वा, ("अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला" "वेला काले च सीमायामब्धे कूल विकारयो" इत्यमर मेदिन्यौ) चन्द्रलेखामिव—शशिकलामिव। प्रतिपत्—प्रथमा तिथि।

(१७४) सहस्रेति।—सहस्रै नेत्रै,—बहुजननयनैरिति भाव, सहस्रनेत्रेण—इन्द्रेण च दर्शनीया—दर्शनीया ता, जयन्तीमिव—तदाख्यां कन्यकामिव। ("जयन्ती ध्वजभिन्नौषधीन्द्रपुत्री पताकयो" इति मेदिनी) शची—इन्द्राणी।

(१७५) सर्वेति।—सर्वै भूभृद्भि,—राजभि, अथवा—सर्वभूभृता—सर्वा भुवमभिव्याप्य तिष्ठता हिमाद्रिणा इत्यर्थ, यद्वा,—सर्वै भूभृद्भि,—पर्वतै, राजकुमारीदर्शनेच्छया इति भाव, अभ्यर्थिता—प्रार्थिता ता गौरीमिव—पार्वतीमिव। मेना—जननी, हिमवत्पत्नीति यावत। [पूर्णेभ्यिवारब्धैतदन्तसन्दर्भ एक प्रसूतवत्त्वमेव साहश्ये हेतु, इति साधारणधर्मस्य उत्पत्तिवादिबहुपमानसम्बन्धात् मालोपमाऽलङ्कृति इति सङ्क्षेप]।

(१७६) यया—दुहित्रा, द्वयो सुतयो,—राज्यवर्द्धन-हर्षवर्द्धनयो, उपरि—अग्रे स्थितया इति शेष, यद्वा,—उपरि—अनन्तरमित्यर्थ, जातया इति शेष, स्तनभागविराजमानया च। एकावलीलतया—एकसरेण हारेण इत्यर्थ.। यशोवती नितराम—अतिशयेन अराजत इति सम्बन्ध।

(१७७) अस्मिन्नेवेति।—अस्मिन्नेव समये—दुहितृजननकाले। "अस्मिन्नेव" इत्यस्य "यशोवत्या भ्राता सुत · भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयो अर्पितवान्" इति वाक्यैन

(१७८) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्द्धानं मकरध्वजमिव पुनर्जातम्, एकेन (१७९) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन शरीरार्द्धेन इतरेण च विकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन सम्पृक्तकायमिव हरिहरयोः दर्शयन्तं, (१८०) पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव (१८१) तत्त्वतपणक्षीण

समम्। न विशतष्टि, षड्वर्षदेशीयमित्यादिभि। सुत—स्वतनयम। षड्वर्षदेशीय—प्रायेण षड्वर्षवयस्कमित्यर्थ [ईषदूनार्थे "ईषदसमाप्तौ—" (५।३।६७ पा०) इत्यनेन देशीयरप्रत्यय]। उद्गमानेति।—उद्गमान—उड्डीयमान, कुटिल,—भङ्गिमान, काकपक्षक एव—शिखा एव शिखण्ड,—पिञ्छ यस्य त ("बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्ष शिखण्डक" इत्यमर), यद्वा—काकपक्षक,—काकपक्ष इव गाढकृष्ण इति भाव शिखण्ड —चूडा यस्य तम, ("शिखण्डो बर्ह चूडयो" इति मेदिनी)।

(१७८) खण्डेति।—खण्डपरशु,—हर, तस्य हुङ्कारेण—क्रोधध्वनिना हुङ्कृति शब्देन योऽग्नि,—अनल तृतीयनयनस्थित इति भाव, तस्य धूमलेखया अनुबद्ध—आक्रान्त ["लेखाऽनुबद्ध—" इत्यत्र "लेखाऽनुबुद्ध—" इति पाठे—धूमलेखया—धूमरेखादर्शनेन अनुबुद्ध—परिज्ञात यतोऽयं धूमरेखावान् अत एव मयूरध्वजमूर्द्धा इति परिज्ञानमित्यर्थ] मूर्द्धा—शिरो यस्य तथाभूत मकरध्वजमिव—काममिव। पुनर्जात—पुनरुत्पन्नम्। राम कृष्णयो इव राघववर्द्धन हर्षयो भ्रातृत्वात् प्रद्युम्नमिव इति व्यञ्जनम्।

(१७९) इन्द्रनीलेति।—इन्द्रनीलस्य—नीलकान्तमणिविशेषस्य, यत् कुण्डल—कर्णभूषण तस्य अंशुभि—प्रभाभि, श्यामलित—श्यामलीकृत तेन, शरीरार्द्धेन—अर्द्धाङ्गभागेन इतरेण—अन्येन शरीरार्द्धेनेति शेष विकण्टक—तदाख्य वद लग्नस्थित कर्णभूषण तत्कुण्डलात् प्राक् प्रदर्शितम् तस्य मुक्ताफलानाम् आलोकेन—प्रभया धवलित—कृतशुभ्रवर्णं तेन सम्पृक्तकायमिव—सम्मिलितावयवमिव, ("सम्पृक्तकायमिव" इत्यत्र "सम्पृक्तावतारमिव" इति पाठे—मिलितावतारम्मिव) एतद्व हरिहरात्माविर्भाव विशेषद्योतक।

(१८०) पीनेति।—पीनयो—स्थूलयो, प्रकोष्ठयो,—कूर्पराधोभागयो, प्रतिष्ठित—प्रतिष्ठा गत स्थितमिति यावत्, पुष्पलोहवलय—कर्णिकारविशेषवलय यस्य तथोक्तम्। [केचित्तु पुष्पलोहशब्देन "रक्ताश्मिकेन रथचक्रेन" इति वदन्ति]।

(१८१) तत्त्वेति।—तत्त्वया—तत्त्वियाया, तपणेन—छेदनेन, क्षीण,—क्षय

परशुपाशचिह्नितं बाल्लतां गतं, (१८२) कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनरसिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं, शैशवेऽपि सावष्टम्भं बीजमिव वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अर्पितवान्।

(१८३) अवनिपतिस्तु तस्य उपरि पुत्रयो' तृतीयस्य नेत्रयो' इव ईश्वरस्य तुल्य दर्शनमासीत्। राजपुत्रो अपि

गत, परशु,—कुठार, अत एव पाश —रज्वाकार, यद्वा,—चचिपदपदेन चीण,—रेखामात्रावशिष्ट, अत एव अपकृष्ट परशु,—परशुपाश, प्रथमापाधान्यात् इति भाव, तेन चिह्नित,—परशुरामोऽयमिवति लक्षित, महावीरनिवर्हणघोर समिप्रदत्तपरिचयपरिखण्डचेदेन इदानीमपि परशो किञ्चित खण्ड भूषणमिव दधानो वा इत्यर्थ तम्। बाल्लता—शिशुत्वं, गत—प्राप्त पुनरन्यमं परशुराममिवेत्यर्थ। श्रीराम-लक्ष्मणयो इव राज्यवर्द्धन-हर्षयो उपासनार्थमेव परशुरामस्येव कुमारस्य सदृशबोधकत्वमेतत इति भाव ।

(१८२) कण्ठेति।—कण्ठसूत्रे—गलदेशनिहितसन्तौ, ग्रथित —गुम्फित, भङ्गुर —कुटिल प्रवालाङ्कुर,—विद्रुमप्ररोह यस्य तम, अत एव हिरण्यकशिपुमिव—तदाख्यमादिदैत्यमिव। उर इति।—उरस,—वक्षस, काठिन्येन—दार्ढ्येन खण्डित —भग्न नरसिंहस्य—नृसिंहाकृतेर्भगवतो विष्णो, नखरखण्ड यस्मिन् तथोक्तम। अर्थाद्गतभगवन्नखरखण्डनपरत्वेन एतस्य विष्णोरंशत्व ध्वनितम, एवञ्च बाध्यबाधकत्वभेदाग्रहाद्दोषापत्ते। गृहीतजन्मान्तर—पुनर्जातमित्यर्थ। अभिहितेन भग्नभगवन्नखरेणापि असुरेण साम्यप्रतिपादनात् हीनोपमेयमिति, अथ तथा विधासुराभावात अखण्डत्वाच्च भगवतोऽङ्गानामसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्ति व्यङ्ग्या। सावष्टम्भ—सतेजस्कम् इत्यर्थ, बीजमिव—प्ररोहमूलमिव, बालत्वात् बीजमिवेत्युत्प्रेक्षा उपमा वा। वीर्यद्रुमस्य—शौर्यवृक्षस्य।

(१८३) अवनिपति —राजा। तस्य—भण्डिनामकस्य कुमारस्य। पुत्रयो तृतीयस्य—आत्मजौ अपेक्ष्य तृतीयस्थानमधिकृतस्य इत्यर्थ तृतीयपुत्रस्य मन्यते भाव, [पूरणगुण—" (२।२।११ पा० इति न षष्ठीसमास] ईश्वरस्य—हरस्य, नेत्रयो तृतीयस्य—तृतीयनेत्रस्य इव, तुल्य—समान न तु भिन्नविधमित्यर्थ, दर्शनम्—अवलोकनम्, स्नेह,—दृष्टिम्, राजा आत्मपुत्राविव तं ददर्शेत्यर्थ।

सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ तेन (१८४) प्रकृतिदक्षिणेन मधुमाधवाविव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः । क्रमेण च अपरेणेव आत्मना प्रजानन्देन सह वर्द्धमानौ यौवनम् अवतेरतुः । (१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजार्गलौ (१८६) विकटोरःकवाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महानगरसन्निवेशौ इव सर्व्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः ।

सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, जीवलोकानां—प्राणिपुञ्जानां, हृदयस्य—अन्तःकरणस्य आनन्दम्—उल्लासं, दत्तः,—जनयतः इति तौ ।

(१८४) प्रकृतिदक्षिणेन—प्रकृत्या—स्वभावेन, दक्षिणः,—सरलः, उदारो वा तेन, दक्षिणदिग्भवेन च । मधुमाधवाविव—चैत्रवैशाखाविव, ("स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः" "वैशाखे माधवो राधः" इत्यमरः) उपेतौ—युक्तौ, सङ्गतौ इत्यर्थः । अपरेण—द्वितीयेन प्रजानन्देन—प्रजानामानन्देन, आत्मजन्मना यथा आनन्दो जायते, तथैवैतयोर्वर्द्धनेन प्रजानां तथाऽऽनन्दवृद्धिर्जातेति भावः । अवतेरतुः,—प्रापतुः, यौवनोद्भवसम्पन्नौ बभूवतुः इत्यर्थः ।

(१८५) स्थिरोरुस्तम्भौ—स्थिरौ—दृढौ, ऊरू—सक्थिनी, स्तम्भाविव, अन्यत्र,—स्थिराः,—दृढाः, उरवः—महान्तः, स्तम्भाः,—स्थूणाः ययोः तौ, पृथुप्रकोष्ठौ—पृथू—स्थूलौ, विपुलौ, प्रकोष्ठौ—"प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इत्युक्तौ कूर्पराधोभागौ इत्यर्थः, कक्षविशेषाश्च ययोः तौ ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य ... । गृहकक्षान्तरेऽपि स्यात् ॥" इति मेदिनी) दीर्घेति ।—दीर्घौ—आयतौ, भुजौ—बाहू, अर्गलाविव—कपाटरोधककाष्ठदण्डाविव, अन्यत्र,—भुजाविव अर्गलौ ययोः तौ ।

(१८६) विकटेति ।—विकटम्,—विशालम्, उरः,—वक्षःस्थलम्, कवाटम् इव—अररमिव, द्वारावरणभूतकाष्ठखण्डमिव इत्यर्थः, अन्यत्र,—उर इव कवाटौ ययोः तौ प्रांश्विति ।—प्रांशू—उन्नतौ, शालौ इव—तरुप्रकाण्डौ इव, अभिरामौ—रमणीयौ, अन्यत्र,—प्रांशुना शालेन—प्राकारेण, ("प्राकारो वरणः शालः" इत्यमरः) यद्वा,—प्रांशुभिः शालाभिः,—गृहविशेषैः, अभिरामौ । महेति ।—महत्,—विशालस्य, नगरस्य सन्निवेशौ इव—अवस्थानभूतौ इवेत्यर्थः । सर्वेति ।—सर्वेषां लोकानां—जनानाम्, आश्रये—आश्रयदाने, अभयदाने इति यावत्, रक्षणे इति भावः, अधिष्ठाने च, क्षमौ—समर्थौ, यौवराज्योचितशरीरत्वात् प्रजाशासनदक्षत्वाच्चेति भावः ।

अतिमानेन (१८१) आसन्नवेलाऽर्गलनिरोधसङ्कटे कुकुटीरके तेजःपराङ्मुखौ छायामपि जुगुप्समानौ, (१८२) स्वात्मप्रतिबिम्बेन अपि पादलग्नेन लज्जमानौ, शिरोरुहाणामपि भङ्गेन दुःखम् अवतिष्ठमानौ, चूडामणिसङ्क्रान्तेनापि द्वितीयेन आतपत्रेण अपत्रपमाणौ, भगवति (१८३) षण्मुखेऽपि स्वामिशब्देन असुखायमानश्रवणौ, दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूय-

---

च इत्यर्थः। श्वसन्तौ इव—पर्य्याप्तिम् अगच्छन्तौ इव। अतिमानेन—अतिगौरवेण इति यावत्।

(१८१) आसन्नेति।—आसन्ना—निकटवर्त्तिनी, वेला—सीमा, जलधिजलरूपा इत्यर्थः, सा एव अर्गलं—प्रतिरोधनं, तेन निरोधः,—प्रसराभावः, तेन सङ्कटम्—अप्रशस्तमिति यावत् राजकीयच्छायासञ्चाराय पर्य्याप्तुम् अयोग्यमिति भावः तस्मिन्, कुः,—पृथिवी एव, ("गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी" इत्यमरः) कुटीरकं—क्षुद्रगृहं तस्मिन्। तेजःपराङ्मुखौं—तेजः,—प्रतापः, पराङ्मुखं—प्रतिनिवृत्तं प्रसरणावकाशविरहादिति भावः यस्याः तथाभूतां, छायां—शरीरप्रतिबिम्बं, जुगुप्समानौ—कथमेषा निरुद्धतेजा, धिगेतामिति निन्दन्तौ, पृथिवी इतोऽप्यधिका विस्तृता चेत् आवयोस्तेजोऽपि दूरप्रसारि भवेत्, तदभावात् तेजसः प्रसरणस्थानाभावात् तथा जुगुप्सा इति भावः; अथवा,—तथाविधे कुकुटीरके—क्षुद्रधरामण्डलात्मके, तेजःपराङ्मुखौं—सूर्य्यातपप्रतीपाम् [illegible] यत् पूर्व्वापरकालादौ प्रत्यक्षीभूतामिति, तथाभूतां छायामपि जुगुप्समानौ—निन्दन्तौ इत्यर्थः, [illegible] पराङ्मुखीं शारीरकच्छायामप्यसहमानौ इति भावः, एतेन सर्व्वसमुद्रान्तभूमण्डलाधिकार सर्व्वसमुद्राधिकारश्च एतयोः पराङ्मुखप्रवृत्तिविमुखश्री सूचिता।

(१८२) स्वात्मेति।—स्वस्य—निजस्य आत्मनः,—शरीरस्य, ("आत्मा पुंसि स्वभावे च ......। ... शरीर ब्रह्मणोरपि॥" इति मेदिनी) प्रतिबिम्ब—छाया, तेन लज्जमानौ—त्रपमाणौ, अभिमानातिशयात् ममापि चरणपतनमिति धियेति भावः। शिरोरुहाणां—केशानामपि, भङ्गेन—भङ्गुरत्वेन कुञ्चितत्वेनेत्यर्थः, युद्धे पलायनेन च। चूडामणिसङ्क्रान्तेन—शिरोरत्नप्रतिफलितेन, अत एव द्वितीयेन—एकाधिकेनेत्यर्थः, आतपत्रेण—छत्रेण, अपत्रपमाणौ—लज्जमानौ, अपरैकच्छत्रस्याभावात् द्वितीयच्छत्रं दृश्यते॥ इति धियेति भावः।

(१८३) षण्मुखे—षडानने, स्कन्ददेवे इत्यर्थः। स्वामिशब्देन—स्वामी—

मानलयनौ, (१८४) सन्ध्याऽञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्त-माङ्गौ, (१८५) जलधरधृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयौ, आलेख्यक्षितिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ, (१८६) परिमितमण्डलसन्तुष्टं तेजः सवितुरपि अबहुमन्य-मानौ, (१८७) भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ, बलवन्तमकृतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ, हिमवतोऽपि चमरी-

कुमार, प्रभुश शब्देन अनुखायमानश्रवणौ—दुःखानुभाविकर्णौ इत्यर्थं, कथ-मस्मदतिरिक्तो अपि स्वामीति प्रयुज्यते इति धियेति भाव। दर्पणदृष्टेन—आदर्शाव-लोकितेन प्रतिपुरुषेण—प्रतिबिम्बगतेन जनेन प्रातस्पर्द्धिपुरुषेण वा, स्वप्रतिबिम्ब दर्पण-गतम दृष्ट्वा प्रतिस्पर्द्धी अयमिति धियेति भाव, दूयमाननयनौ—असन्तुष्टनेत्रौ।

(१८४) सन्ध्येति।—सन्ध्यायाम् अञ्जलिघटनानि—सन्ध्याकालिकदेवतावन्दने शिरसि अञ्जलियोजनानि इत्यर्थं तेषु शूलायमान—शूलविद्धमिवाचरत, उत्तमाङ्ग—शिरो ययो तौ अस्मदभिवन्दने एव लोको शिरसि अञ्जलिर्बध्यत, वयन्तु कथमञ्जलि शिरसि बध्नीम ॥ इति धियेति भाव।

(१८५) जलेति।—जलधरधृतेन—मेघधृतेन, धनुषा—शक्रधनुषेत्यर्थ, दोदूयमानहृदयौ—पुन पुन सन्तप्यमानमानसौ, कथमपरेणापि धनुर्ध्रियते अस्माक समक्षम्॥ इति क्रोधादिति भाव। आलेख्यक्षितिपतिभि,—चित्रार्पितनृपतिभिः इत्यर्थ। सन्तप्यमानचरणौ—दह्यमानपादौ, कथमिमे अस्माक चरणेषु न प्रणमन्ति ॥ इति क्रोधादिति भाव।

(१८६) परिमितेति।—परिमिते—परिच्छिन्ने इयत्तया ईदृक्तया च इति भाव., मण्डले—बिम्बे, देश च विषये इत्यर्थ ("मण्डल परिधौ द्मे कोठ द्वादशराजसु। कोवाश्य निवहे बिम्ब विषु॥" इति मेदिनी) सन्तुष्टम्—एतदेव पर्याप्तमिति मत्वा हृष्टमित्यर्थ, सवितु—सूर्यस्य, तेज—आतप प्रभावञ्च, अबहु—न प्रभूतमित्यर्थ, मन्यमानौ—अवधारयन्तौ, स्वस्य अपरिमितवीजशालित्वादिति भाव।

(१८७) भूभृदिति।—भूभृता—मन्दराचलेन इत्यर्थ, भूभृद्भि,—राजभिश्च, अपहृता लक्ष्मी—श्री, रत्नादिसम्पच्च यस्मात् तथाभूत, सागरमपि उपहसन्तौ—परिहास कुर्वन्तौ, ततोऽपि स्वस्य दुर्द्धर्षत्वादिति भाव। अकृत,—अनाचरित, विग्रह युद्धम्, अकृत,—अरत, विग्रह,—शरीरं येन तथोक्तञ्च, मारुत—वायु निन्दन्तौ—कुत्सयन्तौ, यदि विग्रहवत्त्वमस्य अभविष्यत्, तदा क्रियत्

बालिशाः। (२०३) दर्पणमिवानुप्रविश्य आत्मीयां प्रकृतिं मद्भ्रामयन्ति पल्लविकाः। (२०४) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः

नैचयस्य नरनाथानुरागयोः एकत्रासुलभत्वात् इति भाव। क्षुद्रा,—नीचाशया, साधारणा जना इत्यर्थः, अथवा—क्षुद्रा,—अतिसूक्ष्मावयवा, परमाणव इव, समवायेषु—संयोगेषु, मिलिता मन्त्रणाकार्येषु इत्यर्थः, संहतिषु च, समवायस्तु अनुगुणीभूयायुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां कथमिह प्रत्ययहेतु इति संयोगोऽर्थोऽवसेयः, अनुगुणीभूय—अनुकूलीभूय अनुकूलमतं प्रदर्श्य इत्यर्थः, प्रविश्य च, अन्योऽन्यमिति भाव, पार्थिवं—राजानं, द्रव्य—सामान्य जनरूप वस्तु, स्वार्थसाधनाय उपकरणीभूतमिति यावत् अस्थापिते स्थित्यनर्हत्वादिति भाव, अथवा,—पार्थिव—पृथिवीसम्बन्धि, द्रव्य—वस्तु, घटपटादिरूपमिति यावत् प्रायेण—बाहुल्येन, कुर्वन्ति—निष्पादयन्ति, "प्रायेण" इत्यनेन अदृष्टादिकमपि हेतुरत्र विद्यते, प्राधान्यन्तु पुरुषकारशक्तिमतां तेषामेव इति ध्वनितम्। नीचाशया प्रथमं मन्त्रणासदसि प्रविश्य राज्ञः अनुकूलमतं प्रकाश्य शनैः शनैः राजानम् आयत्तीकृत्य स्वमतानुवर्त्तिनं कुर्वन्ति इति समुदितार्थः। अत्रायमाशयः,—यथा समवायिकारणे समवायसम्बन्धेन परमाणवः सम्भूय द्रव्याणि उत्पादयन्ति तथा क्षुद्रा जना अनुगुणीभूय पार्थिवम् अन्यविधमेव घटयन्ति, क्षुद्राः खल्वा परिहरणीया इति फलितम्। क्रीडारसेनेति।—बालिशा —धूर्त्ता, [बाला सन्ति एषाम् इति बालिन,—मूर्द्धाः, तान् श्यन्ति—कदर्थभावापन्नकपटान्तरितपरामर्शैः हीनविचारान् वा लघूकुर्वन्ति तथोक्ता। बाल्युपपदात् शोऽन्तौ "आतोऽनुपसर्गे कः" (३।२।३ पा०) इति रूपम्] महत्यनुकूलचाटुवाक्यादिभिः कोमलमतिस्वायत्तीकरणपटव इत्यर्थः, शिशवश्च, ("शिशावज्ञे च बालिश" इत्यमरः) क्रीडारसेन—क्रीडारागेण नर्त्तयन्त — चालयन्त इत्यर्थ, नृत्यं कारयन्तश्च, मयूरतां—धूर्त्तजनसेव्यतामित्यर्थः, उपहास्यतां च, शिखिताञ्च, नयन्ति—प्रापयन्ति, बालका यथा क्रीडन्तो मयूरं नर्त्तयन्ति, तथा धूर्त्ता अबोधं नृपमन्यं वा क्रीडारसेन उन्मत्तं क्रीडनकं कुर्वन्तीति भाव।

(२०३) दर्पणमिति।—दर्पणमिव अनुप्रविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, समयानुकूलचाटुवाद मनोरञ्जनं कृत्वा इति भाव राजानम् अन्यं वा इति शेषः, आत्मीयां प्रकृतिं—स्वभावं प्रतिच्छायाञ्च, सङ्क्रामयन्ति—समारोपयन्ति, दर्पणे यथा प्रतिबिम्बयति तथा रङ्गव्यङ्गमायाकञ्चुकैः अभ्यन्तरं प्रविष्टैर्धूर्तैः चित्तरञ्जनेन राजा आत्मीयस्वां प्रकृतिं धूर्त्तता नीयते इति भाव। पल्लविकाः—विटाः।

(२०४) स्वप्ना इव—"स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः" इत्युक्तलक्षणाः

असद्बुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः। (२०५) गीतनृत्यहसितैः उन्मत्ततामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव वातिकाः। (२०६) चातका इव तृष्णावन्तो न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः। (२०७) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः। (२०८) यमपट्टिका इव अम्बरे चित्रमालिखन्ति उन्नीतकाः।

इव, मिथ्यादर्शनै,—असत्कार्यै, अलीकवस्तुप्रकटनैश्च, असतीम—अशोभना, दुष्टामित्यर्थ बुद्धि—ज्ञानम्, असति—अविद्यमाने अलीके च, बुद्धि—धिय, जनयन्ति—उत्पादयन्ति, निरन्तरमसत्प्रपञ्चपर्य्यवेक्षणत्वात् इति भाव.। विप्रलम्भका,—प्रतारका, असन्मार्गप्रवर्त्तका इति भाव।

(२०५) गीतेति।—गीत—गानं नृत्य—नर्त्तनं, हसितं—हास त, उपेक्षिता,—अवधीरिता, अचिकित्सिता इत्यर्थ, वातिका,—वायुजनिता इत्यर्थ, ["तत आगत" (४।३।७४ पा०) इति वातात ठञ्‌ रूपम्] विकारा,—रोगविशेषा इव, वातिका,—धूर्त्ता, उन्मत्तता—विकृतचित्तताम्, आवहन्ति—नयन्तीत्यर्थ, सदसद्विचारशक्तेर्दुर्बलीकरणात् इति भाव।

(२०६) चातका इव—तदाख्यपक्षिविशेषा इव, तृष्णावन्त,—धनलुब्धा, पिपासिताश्च, अकुलीना,—अकुलजा, दुष्कुलजाता इत्यर्थ, अन्यत्र,—न कौ—पृथिव्या, लीना,—स्थिता, आकाशचारिण इत्यर्थ, ग्रहीतु—वशीकर्त्तु, धर्त्तुञ्च, न शक्यन्ते—न पार्य्यन्ते, एकत्र—दुष्टहृदयत्वात् खलप्रकृतिकत्वाच्च, अन्यत्र,—आकाशचारित्वात इति भाव।

(२०७) मानसे इति।—जालिका,—कूटकारका, शठा इत्यर्थ, जालोपजीविन कैवर्त्ताश्च, मानसे—चित्ते, तदाख्यसरसि च, स्फुरन्त—विराजमानम्, अभिप्रायम्—आशय, गृह्णन्ति—अवबुध्यन्ते, धरन्ति च, उभयत्र निरपराधसरलप्राणिनिग्रहण समानम् इत्याशय।

(२०८) यमपट्टिका इवेति।—उन्नीतका,—अतिदुश्चरितत्वेन उद्वेगीत—कीर्त्तन येषा तथाभूता, अतिदुर्विनीता इत्यर्थ, यमपट्टिका इव—यमस्य पट्टिका येषा ते, यमदूता इत्यर्थ, यमपट्टेन—यमपट्टप्रदर्शनेन जीवन्ति इति वा ते यमपट्टिका इति, अलङ्कृतासनपदस्था, गृहीतपट्टलिखितसपरिजनधर्मराजा वा, ते इव, बहुव्रीहिसमासान्तठन्प्रत्ययौ यद्दच्छ क्वचित्तु पठितुयौ उपमानोपमेय-व्यापारस्य साधुत्वाभावात्, अम्बरे—आकाशे, अभित्तौ इत्यर्थः, वस्त्रे च, चित्रम्—

(२०९) शल्यं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः। (२१०) यतः सर्वैर्दोषाभिषङ्गैः असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ अभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अव्यतिरिक्तौ कुमारगुप्तमाधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ। अनयोः उपरि भवद्भ्यामपि न अन्यपरिजनसमवृत्तिभ्यां भवितव्यम्" इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश।

(२११) न चिरात् द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्द्धनहर्षौ

आश्चर्यम्, असम्भावनीयं वस्तु इति भावः, आलिख्य आलिखन्ति—चित्रयन्ति, यमदूता यथा अतर्कितमेव स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ति, तथा तादृशा धूर्त्ताः सहसा एव आत्मनिष्टमुत्पादयन्ति, यद्वा,—यमपट्टिका यथा विविधं चित्रं जनपुरतः वर्षे आलिख्य दर्शयित्वा विस्मयमुत्पादयन्ति, तथा धूर्त्ताः आकाशकुसुमोपमं विविधं सुखं चित्रं प्रदर्श्य राजानमायत्तीकुर्व्वन्तीति भावः।

(२०९) शल्यमिति।—अतिमार्गणाः,—अत्यर्थमन्वेषणपराः अतिशयेन छिद्रान्वेषिण इत्यर्थः, बाह्यभक्तिप्रदर्शिनः धूर्त्तविशेषा इति भावः, तीक्ष्णशराश्च, ("मार्गणो याचके शरे। याञ्चान्वेषणयोः क्लीबम्" इति मेदिनी) हृदये—अन्तरात्मनि, वक्षसि च, शल्यं—व्यथाविशेषं शरफलकञ्च, निक्षिपन्ति—निदधतीत्यर्थः।

(२१०) यत इति।—यतः,—यस्मात्, सर्वैः दोषाभिषङ्गैः, दोषैः,—अविनयादिभिः, अभिषङ्गाः,—पराभवाः तैः, ("अभिषङ्गः पराभवे" इत्यमरः) असङ्गतौ—असंसृष्टौ, सर्व्वदोषविनिर्मुक्तौ इत्यर्थः। बहुधा—बहुना प्रकारेण, उपधाभिः,—छलैः, भृत्यानां परीक्षणोपायविशेषैरित्यर्थः "उपेत्याधीयते यस्मादुपधेति ततः स्मृता। उपाय उपधा ज्ञेया तया भृत्यान् परीक्षयेत्॥" इत्युक्तेः, परीक्षितौ—अवेक्षितौ। शुची—विशुद्धचरितौ। विनीतौ—विनयवन्तौ। विक्रान्तौ—पराक्रमशालिनौ। अभिरूपौ रमणीयौ, सुन्दराकृती इत्यर्थः। ("अभिरूपो बुधे रम्ये" इति मेदिनी)। अव्यतिरिक्तौ—अभिन्नौ। अनुचरत्वार्थं—साहचर्य्यार्थम्। इमौ इति।—तत्र अवर्त्तमानयोरपि तयोरनन्तरमेव आगमनात् इदमशब्देन निर्देशो ज्ञेयः। निर्दिष्टौ—निरूपितौ। तयोः,—मालवराजपुत्रयोः कुमारगुप्त-माधवगुप्तयोः आह्वानाय।

(२११) "न चिरात्" इत्यस्य "राज्यवर्द्धनहर्षौ· कुमारगुप्त प्रहत तथ"

प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम्, अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं, नात्युच्चं, नातिखर्वम्, अतिगुरुभिः पदन्यासैः अनेकनरपतिसञ्चरणचलां निश्चलीकुर्वाणम् इव उर्वीम्, (२१२) अनवरताभ्यस्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पततेव अनुल्वणजानुग्रन्थिप्रसृतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भासमानम्, (२१३) उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकार्शिम्ना मन्दरमिव सुरासुररभसभ्रमितवासुकिकषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम्,

---

माधवगुप्तौ ददृशतुः" इत्यनेन सम्बन्धः। प्रथमं तावत् कुमारगुप्तं विशिनष्टि, प्रतीहारेणेत्यादिभिः।—प्रतीहारेण—दौवारिकेण। अष्टादशवर्षवयसम्—अष्टादशवर्षाः वयः यस्य तादृशम्। अतिगुरुभिः—अतिभारवद्भिः सत्त्वसारत्वादिति भावः, पदन्यासैः—पदविक्षेपैः। अनेकेति।—अनेकेषु—बहुषु नरपतिषु—राजसु सञ्चरणेन—सङ्क्रमणेन, चलाम्—चञ्चलाम्, एकत्रास्थायिनीमित्यर्थः, बहुस्वामिकामिति भावः। निश्चलीकुर्वाणमिव—स्थिरीकुर्वाणमिव एकस्वामिकां कुर्वाणमिव इत्यर्थः। उर्वीम्—पृथ्वीम्।

(२१२) अनवरतेति।—अनवरतम्—अविच्छेदं यथा तथा, अभ्यस्तेन—पुनः पुनः शीलितेन, लङ्घनेन—उत्प्लवनेन उल्लम्फनेन इति यावत्, बाल्यसुलभाचारात् इति भावः, घनः—सान्द्रः, निबिडमिति यावत्, उपचयेन—वृद्ध्या, कठिनम्—अशिथिलं, दृढमित्यर्थः, यत् मांसं तेन मेदुरः—पुष्टः तस्मात्, ["अङ्गभास—" (३।२।१६१ पा०) इत्यादिना घुरचि रूपम्] ऊरुद्वयात्—ऊरुयुगलात् निष्पततेव—निर्गच्छतेव। अनुल्वणेति।—अनुल्वणः—अनुत्कटः, यः जानुग्रन्थिः—जङ्घोर्वोः सन्धिः, तस्मात् प्रसृतम्—उद्भूतं तेन, तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन—तनुतरः—क्षीणतरः, ऊर्वपेक्षया इति भावः, यः जङ्घाकाण्डः—प्रसृतादण्डः, जानुगुल्फयोरन्तरदेश इत्यर्थः, तद्युगलेन—तद्द्वयेन, कृशतरजङ्घाकाण्डद्वयेन इत्यर्थः, भासमानम्—राजमानम्, भासनञ्च तनुजानुमत्त्वस्यातिरमणीयत्वात् इत्याशयः।

(२१३) उल्लिखितेति।—उल्लिखितेन—तनूकृतेन, ("स्यादुल्लिखितमुत्कीर्णे तनूकृते च वाच्यवत्" इति मेदिनी) पार्श्वेन—पार्श्वदेशेन, प्रकाशितः—प्रकटितः, कार्शिमा—कार्श्यं यस्य तेन। सुरेति।—सुराश्च असुराश्च ते, रभसेन—वेगेन, भ्रमितस्य—सञ्चालितस्य, वासुकेः—नागराजस्य, कषणेन—घर्षणेन, क्षीणं—कृशं तेन, मध्येन—मध्यभागेन, कटिदेशेन इत्यर्थः। मन्दरमिव—मन्दराचलमिव, सुरा-

अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम् अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम्, (२१४) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं, (२१५) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समुद्भिद्यमानप्रतापानलशिखापल्लवयेव चापकिणलेखया अङ्कितपीवरप्रकोष्ठम्, (२१६) आलोहिनीम् उच्चांसतटावलम्बिनीम् अस्त्रग्रहणव्रतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाभरणमणेः प्रभां

माणं—दृश्यमानम्। घर्षणेन मन्दराद्रेः तथा तानवासम्भवात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः. उपमासङ्कीर्णा] अतिविस्तीर्णेन—अतिविशालेन, उरसा—वक्षःस्थलेन, स्वामिसम्भावनानां—प्रभुसमादराणां, प्रभोः स्नेहानामिति भावः, अवकाशमिव—स्थानमिव, प्रयच्छन्तं—ददतम्।

(२१४) प्रलम्बमानस्य—अत्यायतस्य इत्यर्थः। निभृतललितैः—निभृताः—विनीताः, विनयसूचका इत्यर्थः, ललिताः—रम्याश्च तैः, विक्षेपैः—सञ्चालनविशेषैः, अतिदुस्तरं—दुःखेनापि लङ्घितुमशक्यं, स्वल्पेनापि स्खलनेन मज्जनसम्भवादिति भावः, यौवनोदधिं—तारुण्यसागरम् अनल्पस्पर्शविषयरसरागमकरादिसङ्कुलत्वात् तथात्वम् इति हृदयम्।

(२१५) वामेति।—वामकरे—सव्यहस्ते, यः कटकः—वलयः, तत्र यः माणिक्यः—रत्नविशेषः, तस्य मरीचयः—मयूखा एव, मञ्जर्यः—वल्लर्यः, अभिनवोद्गताः सुकोमलाः पल्लवाङ्कुररूपा इत्यर्थः, तासां जालं—समूहः अस्ति अस्यामिति तथोक्तया। समुद्भिद्यमानेति।—समुद्भिद्यमानाः—समुद्भेदं नीयमानाः, प्रतापानलस्य—वीर्यवह्नेः, शिखा एव—ज्वाला एव, पल्लवाः—किसलयाः यस्याः तद्भूतया, शिखायाश्च कृष्णरक्तिमाभासत्वात् इति भावः, चापकिणलेखया—धनुर्धारणजनितकलङ्करेखया। अङ्कितेति।—अङ्कितः—चिह्नितः, पीवरः—पुष्टः, प्रकोष्ठः—कूर्परमणिबन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम्।

(२१६) आलोहिनीम्—आरक्ताम्, ईषद्रक्तामित्यर्थः, [आलोहितशब्दात् "वर्णादनु—" (४।१।३९ वा०) इत्यादिना ङीपि तकारस्य नकारादेशे सिद्धम्]। उच्चांसतटावलम्बिनीम्—उच्चम्—उन्नतम्, अंसतटं—स्कन्धदेशम्, अवलम्बते—आश्रयतीति तथोक्ताम्। अस्त्रेति।—अस्त्रग्रहणमेव व्रतं—नियमः, तस्मै विधृता—गृहीता, रौरवीमिव—रुरुः—मृगविशेषः तत्सम्बन्धिनीमिव, त्वचं—चर्म, "कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च।"

बिभ्राणम्, (२१७) उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्त्रिकाप्रतिबिम्बगर्भ-कपोलं मुख चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्वहन्तम्, (२१८) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिक्ष-यन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं, स्वाम्यनुरागमिव अम्लातकम् उत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्त, (२१९) निर्दयया काञ्चनभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव

इति भगवता मनुना चत्रियब्रह्मचारिणां रौरवचर्म्माच्छादनस्योक्तत्वादिति भाव। कर्णाभरणमणे,—कर्णालङ्कारस्य, प्रभा—कान्ति, बिभ्राण—दधानम्।

(२१७) उत्कोटीति।—उत—उद्गता कोटि —अग्रभाग काणो वा यस्य, तादृश य केयूरपत्रभङ्ग,—अङ्गदपत्रभङ्ग, अङ्गदस्थपत्राकाररचनाविशेष इत्यर्थ, तत्र या पुत्रिका—पुत्तलिकाऽऽकृति, तस्या प्रतिबिम्ब—प्रतिच्छाया, गर्भ—मध्ये यस्य तादृशौ कपोलौ—गण्डौ यस्य तथाभूत, मुख—वदनम। हृदयेति।—हृदये—उरसि, स्थिता—विराजिता रोहिणी—स्वप्रिया यस्य तथाविध, चन्द्रमुखम इति भाव।

(२१८) अचपलेति।—अचपला—अचञ्चला, स्तिमिता—स्थिरा, तारका—कनीनिका यस्य तेन अधोमुखेन—नतेन विनयावनम्रेणेति भाव। लक्ष्मीति।—लक्ष्म्या —श्रिया, लाभेन—प्राप्त्या, उत्तानितानि—उन्नमितानि नीचाश्रयसुलभ-गर्वादिति भाव मुखानि येषा तानि पङ्कजवनानि—पद्मवनानि, विनयं—शिष्टा-चार शिक्षयन्तमिव—सम्पत्समये नैव औद्धत्य प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थ, [अत्र "गतिबुद्धि—" (१।४।५२ पा०) इति सूत्रेण अणौ कर्त्तृणा कमलवनाना कर्म्मत्व, भौवादिकस्य "शिक्षते" इत्यस्य अभ्यासार्थकत्वेन ज्ञानसामान्यार्थकत्वात्, णौ तस्य प्रयोज्यकर्त्तुः कर्म्मत्व वेदितव्यम्, अत एव वृत्तौ दीक्षिता,—"ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहण न तु तद्विशेषार्थानाम्" इति] सवर्गीय शक्तिसर्वार्थोपदेशनस्य समाहृतत्वात्, एतेनास्य कमललोचनत्व ध्वनितम्। स्वाम्यनुराग—प्रभुभक्तिम। अम्लातक—पुष्पविशेष, कुरण्टिकापुष्पमिदमिति यावत, "आमडा" इति वङ्गीयैराख्यातम आम्रातकवृक्ष वा, तस्य मुकुलमिति भाव। उत्तंसीकृत—शेखरता नीतम।

(२१९) निर्दयया—दयाराहित्येन, काठिन्येन इति भाव, ["निर्दयया" इत्यत्र "निर्दयतया" इति पाठ कल्पनीयतया प्रतिभाति, दयानामभाव इति विग्रहाव्ययीभावे कृते, नञ्पदस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वे, निमित्तमित्यादिवत्

नम्रतां प्रकाशयन्तं, शैशवे एव निर्जितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं, प्रणयिनीमिव (२२०) विश्वासभूमिं कुलपुत्रताम् अनुवर्त्तमानं, (२२१) तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम्,(२२२) अचलानामपि कायकार्कश्येन गञ्जनम् इव आचरन्तं, दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तं, इतः

न्निर्दयमिति पद प्रसङ्गेनेति विभावनीयम्]। कङ्केति।—कङ्कपत्र—इषासनस्य धनुषः, भङ्गात्—त्रुटनात्, भीते—त्रस्ते सकले कार्मुके—धनुः, तेन अर्पिता—सा एव निर्दयता कुर्वति शिक्षाकल्पितामिति भावः, नम्रता—विनीतत्वम्। शैशवे एव—बाल्ये एव निर्जितैः—वशीकृतैः इन्द्रियैः—चक्षुरादिभिः, अरिभिरिव—शत्रुभिरिव, संयतैः—निगडितैः, सततशास्त्राभ्यासाद्यनुवर्त्तनात् जितेन्द्रियत्वम् अरिविजयित्वञ्च इति भावः।

(२२०) विश्वासभूमिं—प्रत्ययभाजनम्। कुलपुत्रतां—कुलीनतां च, अनुवर्त्तमानम्—अनुसरन्तं सत्कुलोत्पन्नतया सर्वत्रैव विश्वसनीयमिति भावः।

(२२१) तेजस्विनमपि—प्रतापवन्तमपि। शीलेन—चरित्रेण, निर्मलेनेति भावः। आह्लादकेन—आह्लादयतीति तेन, आनन्दजनकेन, सदा प्रहृष्टेन शान्तेन च इत्यर्थः। अन्तर्गतेन—हृदयाद्याश्रितेन, अन्यत्र,—बिम्बान्तर्गतेन इत्यत्र विरुद्धयोरपि समानाधिकरण्यादिति भावः, एतेनास्य आश्चर्यत्वं प्रकटितम्। उपलक्षितम् लोकपूज्यशैशवे भवता महानुभावेष्वेव "भीमकान्तैर्नृपगुणैः" इत्याद्युपमासमवायः सूचितम्, सत्स्वपि तेजस्वित्वादिगुणसङ्घेषु निशायां तेजस्वितमः यथा निशाकरः अनुभविष्ट जनानां नयनसन्तर्पकः भवति, तथा अयमपि विनयादिगुणसम्पदेन सर्वेषां हृदयग्राही अभूदिति तात्पर्यम्।

(२२२) अचलानामपि—पर्वतानामपि, कायकार्कश्येन—अङ्गकाठिन्येन, गञ्जनमिव—हिंसनमिव, विमर्दनमिवेत्यर्थः, पराभवमिवेति भावः, ("गञ्जनं हिंसायां क्लेशने चापि 'गञ्जनम्' इत्यमरः) आचरन्तं—कुर्वाणं, पर्वतादपि दृढतरशरीरमिति तात्पर्यम्। दर्शनक्रीतं—दर्शनेन—दृष्टिमात्रेण, क्रीतम्—आयत्तीकृतं, स्वयमेव वशीकृतमिति यावत् जनं सौभाग्येन—मनोहारित्वेन आत्मवशंवदम् आनन्दोत्पादनेनेत्यर्थः, आनन्दहस्ते—आह्लादकरे हस्ते इत्यर्थः, [दीपप्रदेशादेर्या कर्त्रे सप्तमी] तेन मानुषादिद्रव्यरूपः इव सत्, विक्रीणानमिव—विक्रयं

तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिला-शैलमिव सञ्चरन्तम्, (२२३) अनुल्वणमालतीकुसुमशेखर-निभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा, परस्परविरुद्धयोः विनय-यौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव भूसङ्गतकेन कथयन्तम्, अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामि-भक्तिम् इव निश्चलां दृष्टिं धारयन्तम्, (२२४) अच्छाच्छचन्दन-रसानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्त-

---

सुवर्णमिव भूयसा जनमानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः। एतेन जनानां विशुद्धीकरणं व्यज्यते। क्वापि काम्यार्थं यत्तु प्राक् क्रीयते, पश्चात् प्रभूतलाभार्थं तदन्यस्यापि विक्रीयते इति लोकदृष्टम्। प्रकृते तु प्रथमतः स्वस्य सौम्यमूर्त्तितया दर्शनेनैव क्रीतः, पश्चात् हर्षोत्पादनार्थमानन्दरूपेण जनः विक्रीत इति फलितम्। कनीयांसम्—कनिष्ठम्। अतिप्रांशुतया—अत्युन्नतकायत्वेन, गौरतया—गौराङ्गत्वेन च, मनःशिला-शैलमिव—मनःशिला—मनोह्वा, उपधातुविशेष इति यावत्, तस्य शैलमिव—तन्मयपर्वतमिव तस्य तथोन्नतत्वात् मनःशिलासदृशेन गौराङ्गत्वाच्च इति भावः।

(२२३) अनुल्वणेति।—अनुल्वण—सौम्य सुन्दरमित्यर्थः, यत् मालती-कुसुमशेखर—मालतीपुष्पशिरोमाल्यं (शेखरस्य अनुल्वणता विनयव्यञ्जिका ज्ञातव्या) तन्निभेन—तद्व्याजेन निर्जिगमिषता—निर्गन्तुमिच्छता, प्रकाशमानेन इति भावः गुरुणा महता, पित्रादिगुरुजनेन च, यशसा—कीर्त्या, शिरसि चुम्बितमिव—चुम्बितं कृतचुम्बनमिव च आघ्रातमित्यर्थः, पित्रादिगुरुजनेन च प्रवासं गच्छतां पुत्रादेः शिरसि चुम्ब्यन्ते इति व्यवहारः। परस्परविरुद्धयोः—अन्योऽन्यविरोधिनोः, यौवनकालस्य उद्धतप्रकृतिकत्वात् विनयस्य च तद्विरोधित्वात् तयोरेकत्रावस्थानासम्भवादिति भावः, प्रथमसङ्गमचिह्नमिव—प्रथमसम्मेलनलक्षणमिव, भूसङ्गतकेन—भ्रुवोः सङ्गतकः—सम्मेलनं तेन, कथयन्तं—सूचयन्तं, यथा भ्रुवौ मम परस्पराविरोधेन युक्ते, तथा विनयौवने परस्परमविरोधिनौ सतौ अत्र स्थास्यत इति भ्रूयुग्मसम्मेलनव्याजेन प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः, एतेनास्य युक्तभ्रूरिति व्यञ्जितम्। निश्चलाम्—अचञ्चलां धीरामित्यर्थः।

(२२४) अच्छेति।—अच्छाच्छ—अतिस्वच्छ, यः चन्दनरसः—शीतलद्रव इव, तस्य अनुलेपेन—अङ्गे प्रलेपनेन, शीतलं—हिमम्। सन्निहितेति।—सन्निहितम्

सामन्तसङ्क्रान्तिश्रान्तायाः श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्टशयनमिव विश्रामाणं, (२२५) चक्षुः कुरङ्गकैः, घोणावंशं वराहैः, स्कन्धपीठं महिषैः, प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः, पराक्रमं केसरिभिः, गमनं मतङ्गजैः मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कोचमिव दत्तं दर्शयन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः।

प्रविश्य च दूरादेव (२२६) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन च गां स्पृशन्तौ नमश्चक्रतुः। स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम उचितां भूमिं भेजाते। मुहूर्त्तञ्च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ,—

—समीपस्थितस्य, परिहितस्येत्यर्थः, हारस्य उपधानम्—उपबर्हम्, आश्रयमित्यर्थः, हारशोभितम इति भाव। अन्तेति।—अनन्तेषु—असङ्ख्येयेषु सामन्तेषु—अधीनराजसु या सङ्क्रान्तिः,—सङ्क्रमः, सञ्चरणमित्यर्थं तया श्रान्ता—क्लान्ता तस्याः श्रियः,—लक्ष्म्याः, विशालं—विस्तृतं, प्रशस्तमित्यर्थः, शशिमणिशिलापट्टशयनमिव—चन्द्रकान्तमणिप्रस्तरफलकशय्यामिव, श्रान्तजनैः शीतलप्रशस्तशयनीये शयित्वा विश्रम्यते इति भाव। एतेनास्य कवाटोरस्कत्वं प्रकटीकृतम्। सुखकरहृदाश्रये एव शय्यते इति मनोरमाधारोऽयं रमाया विश्रामस्य इति ध्वनितम्।

(२२५) चक्षुः,—नेत्रं कुरङ्गकैः,—मृगविशेषैः, दत्तमित्यन्वयः, एवमुत्तरत्र। घोणावंशं—नासादण्डम्। स्कन्धपीठम्—अंसतटम्। प्रकोष्ठबन्धं—हस्तावयवबन्धविशेषम्। केशरिभिः,—सिंहैः। मतङ्गजैः,—गजैः। मृगयेति।—मृगयया—आखेटाचरणेन, क्षपिताः,—नाशिताः, तेभ्यः शेषाः,—अवशिष्टाः तैः, भीतैः,—त्रस्तैः, सर्वानेव मृगसमूहानयं विनाशयिष्यति, इदानीम् अस्मानपि चेत् क्षपयिष्यति इति धिया शङ्कितैः इत्यर्थः। उत्कोचमिव—दण्डविशेषमिव। एतेनास्य कुरङ्गनेत्रत्वम्, उन्नतघोणत्वं, वृषस्कन्धत्वं, पीनप्रकोष्ठत्वं, सिंहविक्रमत्वं, गजगतित्वञ्च प्रकटीकृतम्, अतीव रमणीयाकृति पराक्रान्तशरीरमिति भाव।

(२२६) चतुर्भिरिति।—चतुर्भिरङ्गैः—जानुभ्यां हस्ताभ्याञ्च इत्यर्थः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा। गां—भुवम्, अनेन पञ्चाङ्ग प्रणाम प्रदर्शितः। स्निग्धेति।—स्निग्धेन—वत्सलेन, स्नेहशालिनेत्यर्थः, नरेन्द्रेण—राज्ञा प्रभाकरवर्द्धनेन, दृष्ट्या—नेत्रेण स्नेहसहितयेत्यर्थः, निर्दिष्टा—प्रदर्शिता ताम्, स्निग्धेति दृष्टिविशेषणं वा, उचिता—योग्या, सम्राट्समीपे स्वपदमर्यादानुसारेण उपवेशनार्हामित्यर्थ, भूमिं—स्थानम्, आसनं

"अद्य प्रभृति भवद्भ्यां (२२७) कुमारौ अनुवर्त्तनीयौ" इति। "यथा आज्ञापयति देवः" इति मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम् उत्थाय राज्यवर्द्धन हर्षौ प्रणेमतुः; तौ च पितरम्। ततश्च आरभ्य क्षणमपि (२२८) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात् अनपयान्तौ, उच्छ्वास निश्वासौ इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ, भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः।

(२२९) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः अवर्द्धत, (२३०) परिमितैरेव दिवसैः यौवनम् आरुरोह।

मिति भाव, भेजाते—सिषेवाते, उपविविशतुरित्यर्थः गुरुजनानुमतस्य आसनग्रहण-नियमात् इति भाव। तौ—कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ।

(२२७) कुमारौ—राज्यवर्द्धन हर्षाख्यौ। अनुवर्त्तनीयौ—अनुसरणीयौ, सेव-नीयौ इत्यर्थ सहजसद्भावेन इत्याशय। मेदिनीति।—मेदिन्यां—भूमौ, दोलाय मानौ—विलुठन्तौ मौली—किरीटौ धम्मिल्लौ वा ययो ताभ्यां, धरणीपृष्ठे अवनमित शिरोभ्यामिति भाव। तौ च—राज्यवर्द्धन हर्षौ च पितर प्रणेमतुरित्यनेनान्वय।

(२२८) निमेषोन्मेषौ इव—निमीलनोन्मीलने इव चक्षुर्गोचरात—दृष्टिविषयात, अनपयान्तौ—अबहिर्गच्छन्तौ निमेषोन्मेषौ यथा कदाचित् नेत्र न त्यजत, तथा नयनसमीपौ इत्यर्थ। नक्तन्दिव—रात्रिन्दिनम्। ["अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना समास] अभिमुखस्थितौ—अभिमुख—मुखसमीपे, सम्मुखे इत्यर्थ, स्थितौ—वर्त्तमानौ, उच्छ्वास निश्वासावपि सदैव मुखसमीपे प्रवहन्तौ वर्त्तते। सततपार्श्ववर्त्तिनौ—निरन्तरपार्श्वचारिणौ, कार्यसाधनाय रक्षणाय वा इति भाव, बाहू अपि सदैव पार्श्वदेश लम्बते।

(२२९) राज्यश्री,—तदाख्या राजदुहिताऽपि। विदग्धासु—चतुरासु, सखीषु—सहचरीषु इवेति भाव, नृत्य गीतादिषु—नर्त्तन-गानादिषु, सखीनामिव नृत्य गीतादीनामपि चित्तविनोदित्वादिति भाव। कलासु—चतुःषष्टिविधासु विद्यासु। ["उपचीयमान—" इत्यत्र "समुपचीयमान—" इति पाठान्तरम्]।

(२३०) परिमितैरेव—अल्पैरेव, अतियत्नेन परिपालनात् इति भाव।

निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः। दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः।

कदाचित्तु राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (२३१) बाह्यकक्ष्यावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्यामशृणोत्,—

"उद्वेगमहावर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्" ॥ ५ ॥

(२३२) तां च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां महादेवीम् उत्सारितपरिजनो जगाद, "देवि! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः। एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता। यौवनारम्भ

एकस्यां तस्याम्—केवलायां राज्यश्रियाम्, विशेषाग्रहात् इति भावः। लक्ष्यभुवि—शरव्यविषये। भूभुजाम्—राज्ञाम्।

(२३१) बाह्येति।—बाह्या—बहिः स्थिता, कक्ष्या—प्रकोष्ठः, "महल" इति भाषा, तत्र अवस्थितः तेन। स्वस्य—आत्मनः, प्रस्तावः,—कन्यादानविषयकः प्रसङ्गः, तेन तत्र वा आगताम् उपस्थितां तां कन्यादानवरणीयामिति भावः, गीयमानाम्—कीर्त्यमानाम्, आर्याम्—छन्दोजातिम्, "यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके साऽऽर्या॥" इत्युक्तलक्षणाम्।

यौवनपदवीमारोहन्त्या अनूढाया कन्याया पितुः सदैवाशङ्कितं प्रत्यासानुकूलवरलाभेन पुरुषमुखात् वर्णयति, उद्वेगेति।—अनुवर्षम्—प्रतिवर्षं, प्रतिदिनं च विवर्द्धमाना—वृद्धिं गच्छन्ती, एकत्र,—कायस्य यौवनोन्मेषेण, अन्यत्र,—जलप्रवाहवृद्ध्या इति भावः, सुता—कन्या, पयोधरोन्नमनकाले—स्तनोद्गमसमये मेघोदयकाले च, पितरं जनयितारं, सरित्—नदी, तटमिव—कूलमिव उद्वेगः,—उद्वेगेन व्याकुलचित्तता इत्यर्थः स एव महान् आवर्त्तः,—जलभ्रमिः, उद्वेग इव महान् आवर्त्तश्च तस्मिन्, यद्वा,—उत्—उद्गतः, वेगः,—रयः यस्य तादृशः महान् आवर्त्तः तस्मिन्, पातयति—निपातयति, कन्यादायो नदीवेग इव महोद्वेगजनकः कुलकूलध्वंसाशङ्कोद्रेकात् इति भावः। उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

(२३२) ताम्—आर्याम्। महादेवीम्—धर्मपत्नीम्। उत्सारितपरिजनः,—अपसारितपरिवारवर्गः, निभृतमन्त्रणाकरणौचित्यात् इति भावः। तरुणीभूता—प्राप्तयौवना। एतदीया—एतत्सम्बन्धिनी, राज्यश्रीविषयिणीत्यर्थः।

एवं च कन्यकानाम् (२३३) इन्धनीभवन्ति पितरः सन्तापानलस्य। हृदयम् अन्धकारयति मे दिवसमिव (२३४) पयोधरोन्नतिः अस्याः। केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिः इयं, यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्कलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्यकानि अकाण्ड एवागत्य असंस्तुतैर्नीयन्ते। एतानि तानि खलु अङ्कस्थानानि संसारस्य। सेयं (२३५) सर्वाभिभाविनी शोकाग्नेः दाहशक्तिः, यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः। एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलम् अश्रुभिः साधवः। (२३६) एतद्भयात् अकृतदारपरिग्रहाः परित्यक्तगृहवसतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशेरते

(२३३) इन्धनीभवन्ति—काष्ठभूता भवन्ति। सन्तापानलस्य—उद्वेगाग्नेः, कन्यैषा पात्रसात् क्रियते यदि अपात्रगता स्यात् तदाऽतीव दुःखमिति चिन्ताऽग्नेरिति भावः।

(२३४) पयोधरोन्नतिः,—स्तनोद्गमः, मेघोदयश्च। केनापि—अज्ञातनाम्ना, निरुक्तेति भावः, कृता—विहिता, प्रवर्तिता इत्यर्थः, धर्म्या—धर्मादनपेता, ["धर्मपथ्यर्थ—" (४।४।९२ पा०) इत्यादिना यत्प्रत्यये रूपम्] इयम्—एषा, कन्यायाः भर्तृभवनगमनरूपा इत्यर्थः, स्थितिः,—मर्यादा, सदाचार इत्यर्थः, मे—मम न अभिमता—न सम्मता न अनुमोदिता इत्यर्थः। अङ्गसम्भूतानि—देहोत्पन्नानि, आत्मजानीत्यर्थः, अङ्कलालितानि—उत्सङ्गवर्द्धितानि, अपरित्याज्यानि—परित्यक्तुमयोग्यानि, अपत्यकानि—कन्या इत्यर्थः अकाण्डे एव—असमये एव हठादेव इत्यर्थः। असंस्तुतैः,—अपरिचितैः, जनैरिति शेषः। ("संस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः) अङ्कस्थानानि—कलङ्कस्थानानि, ("कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्च" इत्यमरः)।

(२३५) सर्वाभिभाविनी—सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथोक्ता। अपत्यत्वे—सन्ततित्वे समाने—तुल्ये, पुत्रेण सहेति भावः। जातायाम्—उत्पन्नायाम्। दूयन्ते—तप्यन्ते। एतदर्थम्—एतन्निमित्तं, दुहितुः अपात्रपतनादिदुर्भावनायाः सन्तापोत्पादकत्वात् यथा सा पतिसन्तापदायिनी न भवेत्, तदर्थमिति भावः; अश्रुभिः—नेत्रजलवर्षैः, कन्यकायामुपयमायामेव सा सत्पात्रगता भविष्यति न वा इत्यादि परिणामचिन्तया पित्रादिगुरुजनानामश्रूणि आविर्भवन्तीति भावः।

(२३६) एतद्भयात्—कन्यात्सन्तापभयात् अकृतदारपरिग्रहाः,—अकृतोद्वाहाः,

सुनयः। को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम्? यथा यथा (२३७) समापतन्ति दूता वराणां, वराकी लज्जमानेव चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम्। किं क्रियते? तथाऽपि (२३८) गृहगतैः अनुगन्तव्या एव लोकवृत्तय। प्रायेण च सत्सु अपि अन्येषु (२३९) वरगुणेषु अभिजनमेव अनुरुध्यन्ते धीमन्तः। (२४०) धरणीधराणाञ्च मूर्ध्नि स्थितो माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरो वंशः।

परिहृतगृहवसतय —परित्यक्तगृहस्थितय, शून्यानि—निर्जनानि। अधिशेरते—आश्रयन्ति। अवीपमानाश्शून्यत्वप्रतीते गृहिण एव आरण्यका यथार्थसुखिन इति व्यतिरेको व्यज्यते। नाम—सम्भावनायाम्, पाषाणहृदयोऽपि न कदाचित् तथाविध क्लेशं सोढु शक्नुयादित्याशय।

(२३७) समापतन्ति—समागच्छन्ति। वराकी—दीना, उपयुक्तोपायोद्भावनशक्त्यभावात् इति भाव। लज्जमानेव—दुहितु मात्र्यन्यासद्भावनाजनितत्रपान्वितेव। नितराम्—अतिशयेन। लोकेऽपि निरतिशयलज्जिताना मुग्धाङ्गनाना सदनाभ्यन्तरे तिरोभव प्रसिद्धम्।

(२३८) गृहगतैः—गृहस्थैः, लोकवृत्तय,—लोकव्यवहारा, लोकाचारा इत्यर्थ. अनुगन्तव्या —अनुसरणीया, सनातनसामाजिकसरणेरनुसरणे अलङ्घ्यत्वात् इति भाव।

(२३९) वरगुणेषु—वरस्य—वोढु गुणेषु—रूपयौवनश्रुतविनयादिषु अभिजनमेव—सत्कुलमेव सत्कुलजातत्वमेवेत्यर्थ, ("भवदभिजन ख्यातौ जन्मभूमौ कुलध्वजे। कुलेऽपि च" इति मेदिनी)। अनुरुध्यन्ते—अनुसरन्ति, अन्विष्यन्ति इत्यर्थ।

(२४०) धरणीधराणा—राज्ञा पर्वतानाञ्च मूर्ध्नि—शिरसि शिखरे च माहेश्वर —महेश्वरस्य—अधीश्वरस्य महादेवस्य च अय माहेश्वर, ("महेश्वरो महादेवे कथितोऽधीश्वरेऽपि च" इति मेदिनी) अस्मिन् वंशे बहवो महाप्रभावा राजान प्रादुरभूवन्निति भाव पादन्यास इव—निक्षिप्तचरण इव चरणनिक्षेप इव वेदं महेशे समुत्पन्नवान् तत्पादस्थानाश्च, "तदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते" इ न्यायादिति भाव, सकले भुवने,—समस्तजगति, नमस्कृत —पूजित माननीयतया श्रेष्ठवे परिगणित समादृतश्च इत्यर्थ, आराध्यतया अभिवन्दितश्च मौखर—मुखरो नाम कश्चिदवनिपति, तस्य अय मौखर, वंश,—कुलम्, हिमालयस्य च

(२४१) तत्रापि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्म्मणः सूनुः अग्रजो ग्रह-वर्म्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां प्रार्थयते। यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते, ततः तस्मै दातुम् इच्छामि" इति उक्तवति भर्त्तरि दुहितृस्नेहकातर-तरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच,—"आर्य्यपुत्र! (२४२) संवर्द्धनमात्रोपयोगिन्यो धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु मातरः कन्यकानाम्। दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः। केवलं (२४३) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते दुहितृस्नेहः। यथा यावज्जीवम् आवयोः (२४४) न आर्त्तितां प्रतिपद्यते, तथा आर्य्यपुत्र एव जानाति" इति।

यथा मत्स्वरेण पाण्डित्यं कृतं तथा सर्वेषां भूभृतामुपरि समोऽयं पादान्यासीऽकारि, सर्वेषु राजकुलेषु एतत् गरिष्ठमिति तात्पर्यम्।

(२४१) तत्रापि—तस्मिन् वंशेऽपि इत्यर्थः, तिलकभूतस्य—ललाटालङ्कारभूतस्य, अवन्तिवर्म्मणः,—तदाख्यस्य नृपतेः सूनुः अग्रजः—ज्येष्ठपुत्रः ग्रहपतिरिव—सूर्य्य इव, ("सूरसूर्य्यार्यमादित्य। विभावसुग्रहपति—" इत्यमरः) गां गतः,—स्वर्गस्थ, दिविस्थ इत्यर्थः अन्यच,—भुवमवतीर्णः, ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः) पितुः—अवन्तिवर्म्मण इत्यर्थः, अन्यूनः,—अहीनः तुल्य इति यावत् गुणैः दाक्षिण्यादिभिः इत्याशयः। एनां—राज्यश्रियम्।

(२४२) संवर्द्धनेति।—संवर्द्धनं—परिपोषणं, तन्मात्रे—तदेकस्मिन् उपयोगः,—व्यापारः, प्रयोजनमित्यर्थः अस्ति आसामिति तथोक्ताः। धात्रीति। धात्री—उपमातृका तथा निर्विशेषाः,—विशेषरहिताः, धात्रीसदृश्य इत्यर्थः। प्रमाणं—प्रमातारः, निर्णेतारः इत्यर्थः, एतासां पितृपादा एव दानादौ कर्त्तव्याकर्त्तव्यनिर्णयकारिण इति भावः।

(२४३) कृपेति। कृपया—अनुकम्पया, भर्त्तृभवनगमनान्निश्चितभाविविच्छेद-जनितयेति भावः, कृतः, जनितः, विशेषः—आधिक्यं यस्य तथाभूतः। तनयस्नेहात्—पुत्रप्रीतिमपेक्ष्य इत्यर्थः, अतिरिच्यते आतिरिक्ततया दीव्यते इत्यर्थः।

(२४४) आर्त्तिता मनःपीडात्वं न प्रतिपद्यते—न प्राप्नोति नौ मनःपीडा जन्द-दीनत्वं, दुहितृस्नेह इति शेषः। ["न आर्त्तिताम्" इत्यत्र "नार्त्तिताम्" इति

राजा तु (२४५) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाहूय सुतौ अपि विदितार्थौ अकार्षीत्। (२४६) शोभने च दिवसे ग्रहवर्म्मणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्व्वागतस्यैव प्रधान-दूतपुरुषस्य करे सर्व्वराजकुलसमक्षं दुहितृदानजलम् अपात-यत्। (२४७) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन्, आसन्नेषु च विवाहदिवसेषु, (२४८) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुम प्रसाधितसर्व्वलोकं, (२४९) सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्था-गमनम्, अवनिपालपुरुषगृहीतसमग्रग्रामीणानीयमानोपकरण

पाठेऽपि,—स एवार्थः। "आर्त्तिता" इति पाठे तु,—आर्त्तिता—दुःखभाक्, प्रतिपद्यते—ज्ञायते, यादृशेन कर्म्मणा अस्माभिर्यावज्जीवं शोचितव्यं तदार्थमेव ज्ञानाद्येव अतो विविच्य क्रियतां, यथा परिणामे विरसो न भवेत् इति भावः]।

(२४५) जातनिश्चयः—कृतनिर्णयः निश्चितमतिरित्यर्थः। विदितार्थौ—ज्ञातार्थौ, तयोः प्राप्तवयस्कतया मित्रवदुपचरणार्हत्वात्, "प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत्" इति नीतेः इति भावः।

(२४६) शोभने—शुभे। दुहितृदानजलं—दुहितुः दानाय—समर्पणाय, ग्रहवर्म्मणे सम्प्रदानाय इति भावः, जलम् अपातयत्—प्राक्षिपत्, वाग्दानविधानेनेति भावः।

(२४७) "जातमुदि" इत्यस्य "आसीत् राजकुलम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। जातमुदि—जातहर्षे। कृतार्थे—सम्बन्धनरेन्द्रस्वीकारात् सिद्धागमनप्रयोजने इत्यर्थः। आसन्नेषु—सन्निहितेषु।

(२४८) राजकुलं विशिनष्टि, उद्दामेति।—उद्दामम्—अवारितमिति यावत्, दीयमानेन—अर्प्यमाणेन, ताम्बूलेन—पर्णेन, पटवासेन—पिष्टातेन, गन्धद्रव्यभेदेन इत्यर्थः कुसुमेन—पुष्पेण च, प्रसाधिताः,—अलङ्कृताः सम्मानिता वा, सर्व्वे लोकाः,—जनाः यस्मिन् तत्, मङ्गलकर्म्मणि तथा प्रसाधननियमात् इति भावः।

(२४९) सकलेति।—सकलेभ्यः—सर्व्वेभ्यः देशेभ्यः,—स्थानेभ्यः, जनपदेभ्य इत्यर्थः सकलैः देशैर्वा, आदिश्यमानम्—आज्ञाप्यमानम्, अनुमन्यमानमिति यावत् शिल्पिसार्थानां—कारुकर्म्मिसमूहानाम्, आगमनम् उपस्थितिर्यस्मिन् तत्, मण्डप-रचनभूषादिनिर्म्माणाय इति हृदयम्। अवनिपालेति।—अवनिपालपुरुषैः,—राजपुरुषैः, राजनियुक्तग्रामाध्यक्षादिभिरित्यर्थः, गृहीताः,—आदत्ताः, समग्राः,—समस्ताः, ग्रामी-

सम्भारं, (२५०) राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम्, (२५१) उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गव्यग्रराजवल्लभं, (२५२) लब्धमधुमदप्रचण्डचर्म्मकारकरपुटोल्लालितकोणपटु-विघट्टनरणन्मङ्गलपटहं, (२५३) पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्ड्यमानो-लूखलमुसलशिलाद्युपकरणम्, (२५४) अशेषाशामुखादि-

माना—आनयद्दानां, ग्रामीणैर्वा आनीयमाना,—उपस्थाप्यमाना, प्रदीयमाना इत्यर्थः; उपकरणसम्भारा,—कार्य्यसाधनद्रव्यसामग्रीसञ्चया यस्मिन् तत।

(२५०) राजेति।—राजदौवारिकै,—राज्ञ द्वाररक्षिभि, उपनीयमानानि—सङ्गृह्यमाणानि अनेकेषां—बहूनां, नृपाणां—राज्ञां, सामन्तानां निमन्त्रिता-भावेति भाव, उपायनानि—उपढौकनानि यस्मिन् तत।

(२५१) उपेति।—उपनिमन्त्रिता,—कन्याविवाहक्रियासमाधानार्थं सादर-माहूता, अत एव आगता,—उपस्थिता, ये बन्धुवर्गा,—बान्धवसमूहा, तेषां संवर्गणाय—सङ्ग्रहणाय, संवर्द्धनार्थमिति यावत, व्यग्रा,—व्यापृता, राजवल्लभा — राज्ञा नियुक्ता तद्विषयकाध्यक्षा यत्र तत।

(२५२) लब्धेति।—लब्धेन—प्राप्तेन, प्राप्य पीतेनेति यावत्, मधुना—मद्येन यो मद —उन्माद तेन प्रचण्डा,—मद्यपानजनितस्फूर्त्त्या कार्य्यतत्परा इत्यर्थः, मद्यपानेनैव नीचानामानन्दोदयात इति भाव, ये चर्म्मकारा,—वादकरा इति यावत, तथा कर-पुटेन—पाणियुगलेन, उल्लालित,—धृत, य कोण —वादनदण्ड, ("कोणो वीणादि-वादनम्" इत्यमर) तस्य पटुना—नैपुण्यसहकृतेन इति यावत, विघट्टनेन—ताडनेन, रणन,—ध्वनन मङ्गलपटहा,—आभ्युदयिकानकाख्यवाद्यभेदा यस्मिन् तत।

(२५३) पिष्टेति।—पिष्टानाम—चातर्पणानां "पिठुलि" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानाम् चालिपनद्रव्यभेदानामित्यर्थ, हरिद्राकुङ्कुमगौरोचनातण्डुलचूर्णादिकृतानाम् इत्यर्थो वा, पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहार पञ्चाङ्गुलं तेन, ["सङ्ख्यापूर्वो द्विगु" (२।१।५२ पा०) इति समासे "स नपुंसकम्" (२।४।१७ पा०) इति नपुंसकत्व, "द्विगुरेक—" (२।४।१ पा०) इत्यादिना एकवचनञ्च, ततः "तत्पुरुषस्याङ्गुले" (५।४।८६ पा०) इति सूत्रेण समासान्तोऽच्] पञ्चाङ्गुलमण्डनलिपिटेन इत्यर्थं मण्ड्य-मानानि—अलङ्क्रियमाणानि, उलूखलमुसलशिलादीनि—तदाख्यधान्यादिकण्डनसाधनानि, उपकरणानि—माङ्गलिकद्रव्यसमूहा यत्र तत, देशकुलाचारनियमात इति भाव।

(२५४) अशेषेति।—अशेषाणां—सर्वासाम्, आशानां—दिशां, मुखेभ्य,—

भ्रम-चारण परम्परा-पूर्यमाण-प्रकोष्ठ-प्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं, (२५५) सितकुसुमविलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः आदीयमान विवाहवेदीसूत्रपातम्, (२५६) उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः अधिरोहणीसमारूढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोली-प्राकारशिखरं, (२५७) घुष्टक्षाल्यमानकुसुम्भसम्भाराम्भःप्लव-

---

अन्तरालेभ्यः इत्यर्थः आविर्भूतानाम्—आगतानां चारणानां—कुशीलवानां, नटविशेषाणामित्यर्थः राज्ञः प्रशस्तिकीर्तकानामिति यावत्, परम्पराभिः,—समूहैः, पूर्यमाणेषु—भ्रियमाणेषु प्रकोष्ठेषु—कक्षाविशेषेषु, प्रतिष्ठाप्यमाना—प्रतिष्ठा नीयमाना, इन्द्राणी—शची एव, देवता—उत्सवविघ्ननिवारिणीति भाव यस्मिन् तत् सर्वमङ्गलादिष्वीमकार्येषु प्रथमं विनाश्यन्ते इति प्रसिद्धिः।

(२५५) सितेति।—सितेन—शुभ्रेण कुसुमेन—पुष्पेण, विलेपनेन—श्रीखण्डाद्यनुलेपनद्रव्येण, वसनेन—वस्त्रेण च, सत्कृताः,—सम्मानिताः, तैः, सूत्रधारैः,—स्थपतिभिः, आदीयमानेति।—आदीयमान —क्रियमाण इत्यर्थः, विवाहवेद्याः,—विवाहार्थं—परिणयार्थं, वेदी—परिष्कृता भूमिः मञ्चविशेष इत्यर्थः, तस्याः, तन्निर्माणार्थमिति भाव, सूत्रपातः,—तन्तुविन्यासः समत्वविषमत्वनिर्णयार्थमिति भाव यत्र तत्।

(२५६) उत्कूर्चककरैः —उत्कूर्चकानि—"कर्णिक" इति ख्यातानि "राजमिस्त्रि" इत्याख्यया प्रसिद्धानां प्रासादादिनिर्माणकाराणाम् इष्टकाप्रस्तरनिर्माणसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः, करेषु—हस्तेषु येषां तैः, यद्वा—उत्कूर्चिकाः,—उत—उत्तोलिताः, कूर्चिकाः,—तूलिकाः, "कूंचि" इति ख्याता चूर्णलेपसाधनद्रव्यविशेषा इत्यर्थः, ("कूर्चिका सूचिकायाञ्च तूलिकायाञ्च कुड्मले" इति मेदिनी) करेषु येषां तैः। सुधेति।—सुधायाः—चूर्णाख्यलेपनद्रव्यस्य, कर्पराः,—भाजनानि स्कन्धेषु—अंसेषु येषां तैः। अधिरोहणीसमारूढैः,—अधिरुह्यते अनयेति अधिरोहणी—निःश्रेणिः, "सिंडी" इति भाषा, ("निःश्रेणिस्त्वधिरोहणी" इत्यमरः) ["अधिरोहणी" इत्यत्र "अधिरोहिणी" इति पाठान्तरम्] तां समारूढाः —अधिष्ठिताः तैः, धवैः,—नरैः, ("पतिशाखिनरा धवाः" इत्यमरः)। धवलीति।—धवलीक्रियमाणानि—श्वेतीक्रियमाणानि, चूर्णलेपनेनेति भावः, प्रासादाः,—राजभवनानि, प्रतोल्यः,—रथ्याः, ("रथ्याप्रतोलीविशिखाः" इत्यमरः) प्राकारः—प्राचीरः, प्रतोलीप्राकाराः —मार्गपार्श्वस्थप्राचीराणि इत्यर्थो वा, तेषां शिखराणि—अग्रभागाः यत्र तत्, सद्योऽभ्युदये प्रासादपथादिपरिष्कारनियमदर्शनात् इत्याशयः।

(२५७) घुष्टेति।—घुष्टानां—चूर्णितानां, क्षाल्यमानानां -धौतीक्रियमाणानां,

पुरःरज्यमानजनपादपल्लवं, (२५८) निरूप्यमाणयौतुकयोग्यमातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं, (२५९) गणनाऽभियुक्तगणकगणगृह्यमाणलग्नगुणं, गन्धोदकवाहिमकरमुखप्रणालीपूर्यमाणक्रीडावापीसमूहं, (२६०) हेमकारचक्रप्रक्रान्तहाटकघटनटाङ्कारवाचालितालिन्दकम्, (२६१) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्य

कुसुम्भरागेण—महारजनपुष्पोद्भवरञ्जनद्रव्यविशेषेण ["स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि" इत्यमरः । "कुसुम्भ—" इत्यत्र "कुसुम्भक—" इति पाठे—कुसुम्भक—पत्रक, इत्यादिरर्थः] अम्भःसु—जलेषु इव पूरेण प्लुतगात्रपरम्परया पुनः पुनरुत्प्लुत्य गमनागमनैः इति यावत् रज्यमानाः—चित्रीयमाणाः जनानां पादपल्लवाः—चरणकिसलयाः यस्मिन् तत् ।

(२५८) निरूप्यमाणेति ।—निरूप्यमाणैः—दर्शनेन अवधार्यमाणैः यौतुकयोग्यैः—विवाहेषु कन्यावरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः देयं वस्तु यौतुकं ["यु मिश्रणे" इति धातोः "हणादयो बहुलम्" (३।३।१ पा०) इति सूत्रेण दीर्घस्य बाहुलकात् "कृत—" (उ० १ पा० ६८ सू०) इत्यादिना तुकि उकारादेशे कणि च निष्पन्नम् । "यौतुक" इत्यत्र "यौतक" इति पाठेऽपि स एवार्थः] तस्य योग्याः—उपयोगार्हाः तैः, मातङ्गैः—हस्तिभिः, तुरङ्गैः—अश्वैश्च तरङ्गितानि—सञ्जाततरङ्गाणि इव उच्छ्वलमानानि इत्यर्थः अङ्गनानि—चत्वराणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(२५९) गणनेति ।—गणनायां—लग्नगणनायाम् इत्यर्थः अभियुक्तैः,—अभिनिविष्टैः, गणकगणैः—ज्योतिर्विद्भिः गृह्यमाणाः विचार्यमाणाः लग्नस्य—विवाहकालोदितमेषादिराशेः गुणाः—उत्कर्षाः यस्मिन् तत्, उत्तमलग्नस्य माङ्गलिकोपयोगात् इति भावः । गन्धोदकेति ।—गन्धोदकं—सुगन्धिवारि इत्यर्थः वहतीति गन्धोदकवाहिनी या मकरमुखी—मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता प्रणाली—जलनिःसरणमार्गः, तया पूर्यमाणाः—भ्रियमाणाः, क्रीडावापीनां—विहारसरसीनां, समूहाः यस्मिन् तत् । वाप्यादिपूरणार्थं मकरमुखी प्रणाली क्रियते लोके ।

(२६०) हेमकारेति ।—हेमकाराणां—स्वर्णकाराणां चक्रे,—वृन्दे प्रक्रान्तम्—प्रारब्धं यत् हाटकानां—स्वर्णानां घटनम्—अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः, तस्य टाङ्कारैः—ध्वनिविशेषैः, वाचालिताः—मुखरिताः, अलिन्दकाः—बहिर्द्वारप्रकोष्ठविशेषा यस्मिन् तत् ("प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमरः)।

(२६१) उत्थापितेति ।—उत्थापिताः,—उत्तोलिताः, रचिताश्च इत्यर्थः,

मान बहलवालुकाकण्टकालेपाकुलालेपकलोकं, (२६२) चतुरचित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यं, (२६३) लेप्यकारकदम्बकक्रियमाण-मृन्मयमीन कूर्म-मकर-नारिकेल कदली पूगवृक्षकं, क्षितिपालैश्च स्वयमाबद्धकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभासम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिः (२६४) विनिहितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्तालक्तकपाटलांश्च चूताशोक-

अभिनवाश्च भित्तिश्च,—कुड्याश्च, पात्यमानानाम्—अथ चित्यमानानां, बहुलानां—प्रभूतानां वालुकानां—सिकतानां, कण्टका,—तीक्ष्णकणा इत्यर्थः, तेषाम् आलेपेन—लिपनेन, सम्पर्केण इत्यर्थं, आकुला,—चञ्चला, आलिपका,—लिपनकारिणः, लोका यस्मिन तत, वालुकापतनेन चक्षुषोर्घमङ्गा प्रलेपनान्तरायात् इति भाव।

(२६२) चतुरेति।—चतुरैः,—निपुणैः, चित्रकराणाम्—आलेख्यादिकानां, चक्रवाले,—वृन्दे, मण्डलेरित्यर्थ, ("चक्रवालन्तु मण्डलम्" इत्यमर) लिख्यमानानि—चित्रीयमाणानि, मङ्गल्यानि—मङ्गलकार्य्ये हितानि, आलेख्यानि—चित्रपटा, लोकपालादिचित्राणि इत्यर्थ यस्मिन तत्।

(२६३) लेप्यकारेति।—लेप्यकाराणां—मृत्तिकाशिल्पिनां, कदम्बके,—समूहे, क्रियमाणानि—घट्यमानानि मृन्मयानि—मृन्निर्मितानि ["मयड्वैतयोर्भाषायाम् अभक्ष्याच्छादनयोः" (वा०) इति मयोऽनुनासिकत्वम] मीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगवृक्षकाणि—तत्तन्मूर्त्तय यस्मिन तत्, माङ्गलिकत्वात् इत्याशय। क्षितिपालै,—राजभि, आबद्धकक्ष्यै,—बद्धपरिकरै इत्यर्थ स्वामीति।—स्वामिना—प्रभुणा, समार्जितेत्यर्थं, अर्पितानां—दत्तानां,न्यस्तभाराणामित्यर्थं, कर्मणां—कार्याणां, शोभासम्पादने—सौष्ठवविधाने, आकुला,—व्याप्तास्तै, सिन्दूरकुट्टिमभूमी,—सिन्दूररञ्जिता कुट्टिमा,—तलदेशा यासां तथाभूता, भूमी—प्रदेशान्, मसृणयद्भि—चिक्कणीकुर्वद्भि।

(२६४) विनिहितेति।—विनिहिता,—वि—विशेषेण निहिता,—अर्पिता, सरसा,—आर्द्रा, आतर्पणहस्ता,—पिष्टहस्ता, हस्तगृहीतमङ्गलालेपनानि येषु तान्,("आतर्पणं प्रीणने स्यात् मङ्गलालेपनेऽपि च" इति मेदिनी)। विन्यस्तेति।—विन्यस्तेन—निहितेन, अलक्तकेन—लाक्षारसेन, पाटला,—रक्तवर्णास्तान। चूतेति।—चूतानाम—आम्राणां, [चुषधातोः क्तप्रत्यये "पृषोदरादीनि—" (२।३।२१ पा०) इत्यादिना सिद्धि] अशोकानां—सदाफलरक्तपुष्पवृक्षाणाञ्च,

पल्लवलाञ्छितशिखरान् (२६५) उद्वाहवितर्द्दिकास्तम्भान् उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम्, (२६६) आ सूर्योदयाच्च प्रविष्टाभिः, सतीभिः, सुभगाभिः, सुरूपाभिः, सुवेशाभिः, अविधवाभिः, सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिः, वधूवरगोत्रग्रहणगर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः, (२६७) बहुविधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः, ग्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः, चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः, कलशांश्च धवलितान् शीतल-

---

पल्लवैः,—किसलयैः लाञ्छितानि—अलङ्कृतानि, शिखराणि—अग्राणि येषां तान्, विवाहादौ तथाऽलङ्करणनियमादिति भावः।

(२६५) उद्वाहेति।—उद्वाहवितर्द्दिका—विवाहवेदिका ("स्याद्वितर्द्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः) तस्याः स्तम्भाः,—स्थूणाः, चन्द्रातपसंस्थापनार्थाः इति भावः तान् उत्तम्भयद्भिः,—उन्नमयद्भिः, ["उद स्था-स्तम्भो —" (८।४।६१ पा०) इत्यादिना सकारस्य पूर्व्वसवर्णे थकारे "खरि च" (८।४।५५ पा०) इति चर्त्वे रूपम्]। प्रारब्धेति।—प्रारब्धाः,—प्रक्रान्ताः, विविधाः,—बहवः व्यापाराः—कर्म्माणि यत्र तत्। अधीनानां क्षितिपालानां महोत्सवे सम्भ्रमगमनादौ भङ्गविभवेष्टादय साहजिकतया उपवर्णिता इति स्वभावोक्तिः।

(२६६) आ-सूर्य्योदयात्—सूर्य्योदयमारभ्य। सुभगाभिः,—पतिसङ्गाभिः। अविधवाभिः,—सपतिकाभिः विधवानां मुद्वाहादिमङ्गलकर्म्मणि योगदानस्य लोकाचारविरुद्धत्वादिति भावः। सिन्दूरेति।—सिन्दूराख्या रजोराजिभिः—परागसमूहैः राजिताः,—अलङ्कृताः ललाटाः—भालदेशाः यासां ताभिः। वध्विति।—वधूवरयोः—कन्याजामात्रोः, गोत्रस्य—नाम्नः ग्रहणम्—उच्चारणमित्यर्थः, गर्भे—मध्ये येषां तानि, श्रुतिसुभगानि—कर्णसुखजनकानि इत्यर्थः, सुश्रवणादृतपुरातनाचारयोगादिति भावः।

(२६७) बहुविधेति।—बहुविधैः—नानाप्रकारैः, वर्णकैः,—रञ्जनद्रव्यैः, हरिद्रादिभिरित्यर्थः आदिग्धाः—आलिप्ताः, अङ्गुलयः यासां ताभिः, ग्रीवासूत्राणि—ग्रीवाबन्धनसूत्राणि, चित्रयन्तीभिः,—रञ्जयन्तीभिः। चित्रेति।—चित्राणि—मनोज्ञानि पत्रलतालेख्यानि—पत्राणां लतानाञ्च अङ्कनानि इत्यर्थः, तेषु कुशलाभिः,—निपुणाभिः। धवलितान्—श्वेतीकृतान्, आलेपनादिना इति भावः, शीतल-

शालाजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिः, (२६८) अभिन्नपुटकार्पास तूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसन्नाहांश्च रञ्जयन्तीभिः, (२६९) बलाहृतघनीकृतकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागान् लावण्यविशेषकृन्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः, कक्कोल मिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फटिककर्पूरशकलखचि

शालाजिरश्रेणीश्च—शीतलमृद्भाजनसमूहांश्च अपक्वशरावसमूहांश्च वा, ["स्यात्करावन्तु मात्रिका शालाजिरः" इति त्रिकाण्डशेषः। "शीतलशालाजिर—" इत्यत्र "शीतल शाराजिर—" इति पाठे—शीतलम्—अपक्वमित्यर्थः, शाराजिर—शरावमित्यर्थः, केचित्तु "शाराजिर—शारवम्" इति व्याख्यानयन्ति] मण्डयन्तीभिः,—अलङ्कुर्वतीभिः, दशाचारादरात इति भावः।

(२६८) अभिन्नेति।—अभिन्नानि—अविदलितानि पुटानि—आवरणानि येषां तेषां कार्पासतूलानां पल्लवाः—किसलयाः तान्, ["कार्पासतूल—" इत्यत्र "कर्पासतूल—" इति पाठेऽपि स एवार्थः। केचित्तु "अभिन्नपुटे वंशादिमयशुक्तौ पाटलाकृतिर्जालकं क्रियते तच्छिद्रान्तरपूरणाय कर्पासतूलपल्लवा रज्यन्ते" इति व्याचख्युः]। वैवाहिकेति।—वैवाहिक—विवाहार्थं हितं विवाहाय इदं वा यत् कङ्कणं—हस्तसूत्रं तस्य ऊर्णासूत्राणि—मेषादिलोमतन्तवः, तेषां सन्नाहाः,—सज्जाः तान् रञ्जयन्तीभिः,—रञ्जनद्रव्येण चित्रीयमाणाभिः।

(२६९) बलेति।—बलाहृत—बला—वाट्यालपुष्पाख्या ओषधिः, यद्वा,—बला—वाट्यालिकाख्य क्षुपजातीय ओषधिविशेषः, तत्पक्वं हृतं, इदार्थं क्रियमाणमिति भावः ["बलाहृत—" इत्यत्र "बलाश्मनाहृत—" इति पाठे,—बलाश्मना—पुष्पाख्यौषधिविशेषेणेत्यर्थः] तेन घनीकृताः,—सान्द्रीकृताः, कुङ्कुमानां कल्काः—पिष्टकुङ्कुमानि इत्यर्थः; यद्वा—बलाहृते घनीकृताः,—प्रचुरमात्रेण प्रक्षिप्ता इत्यर्थः, ये कुङ्कुमकल्काः,—काश्मीरजन्य किञ्जल्काः तैः मिश्रिताः तान्। लावण्यविशेषकृन्ति—कान्तिविशेषकराणि इत्यर्थः मुखालेपनानि—मुखरञ्जनसाधनानि, द्रव्याणि इति शेषः, कल्पयन्तीभिः—रचयन्तीभिः, विवाहादौ सद्वधूचूर्णवत् देहमुखोद्वर्तनालेपनादिषु सुषमाविशेषाय समादरः क्रियते इति सनातनव्यवहार इति भावः। कक्कोलमिश्राः—कक्कोलैः—वनकर्पूरैः, गन्धद्रव्य विशेषैः इत्यर्थः, मिश्राः,—शबलिताः, सजातीफलाः—जातीफलसहिताः, स्फुरदिति। —स्फुरतां—शोभमानानां, स्फीतानां—बहुलानां, स्फटिककर्पूराणां—स्फटिकवच्छुभ्रमाणानां

तान्तराला: लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीमन्तिनीभिः व्याप्तं, (२७०) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौरपुरन्ध्रिबध्यमानैः बद्धैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजकरज्यमानैः रक्तैश्च उभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खोलितैः छायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (२७१) कुटिलक्रमरूपक्रियमाणपल्लवपत्रभागैः अपरैः आरब्धकुङ्कुमपङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरैः

कर्पूरभेदानां, ["स्फटिककर्पूर—" इत्यत्र "स्फाटिककर्पूर—" इति पाठेऽपि स एवार्थः] शकलैः—खण्डैः, खचितम्—आकीर्णम्, अन्तरालम्—अवकाशः, मध्यदेश इत्यर्थः यासां ताः लवङ्गमाला,—लवङ्गपुष्परचिता स्रजः, रचयन्तीभिः,—ग्रथ्नतीभिः। सामन्तसीमन्तिनीभिः,—अधीनराजानां वधूभिः ("नारी सीमन्तिनी वधूः" इत्यमरः) व्याप्तम्—आकीर्णम्। सामन्तसीमन्तिनीत्यत्र "मन्त" इत्यक्षरयोः सकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः।

(२७०) बहुविधेति।—बहुविधा—विविधा, भक्तिः,—विच्छित्तिः, रचनविशेष इत्यर्थः तस्या निर्माणे—रचने, निपुणाः,—पटवः, पुराणाः,—स्थविराः, पौराणां—पुरवासिनां गृहस्थानाम् इत्यर्थः, पुरन्ध्र्यः—कुटुम्बिन्यः, प्रतिपुत्रपौत्रादिमत्यो गृहिण्य इत्यर्थः, ("स्यात्तु कुटुम्बिनी। पुरन्ध्री" इत्यमरः) [ह्रस्वान्तोऽपि पुरन्ध्रिशब्दो विद्यते, तथा हि,—पुरोपपदात् चौरादिकात् धृधातोः 'सञ्ज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" (३।२।४६ पा०) इति खचि मुमि "षिद्गौरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०) इति ङीषि "पृषोदरादीनि—" (६।३।१०९ पा०) इत्यादिना तस्य आकृतिगणत्वात् गुणाभावः, ङीष् पाक्षिको ह्रस्वश्च इति सिद्धम्] ताभिः बध्यमानाः,—सङ्गृह्यमाणाः तैः, बद्धैः,—सङ्गृह्य एकत्र सुपीकृतैरित्यर्थः, आचारेति।—आचारेषु—कुलोचितेषु व्यवहारेषु चतुराः,—निपुणाः, या अन्तःपुरजरत्यः,—अवरोधस्थवृद्धाः, ताभिः जनितायाम्—अनुष्ठितायां, पूजायां—देवाराधनकर्मणि, राजमानाः,—शोभमानाः रजकेन—वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च, रज्यमानाः,—रक्तीक्रियमाणाः, कुलाचारानुरूपरागरञ्जिता वा तैः। रक्तैः,—रक्तवर्णैः, कुलाचारोचितरागैर्वा, उभयेति।—उभयोः पटान्तयोः,—वसनप्रान्तयोः, लग्नाः,—सक्ताः, पटप्रान्तधारिण इत्यर्थः, ये परिजनाः,—परिवाराः तैः प्रेङ्खोलितैः,—सञ्चालितैः, छायासु—अनातपेषु, शोष्यमाणैः,—शोषं नीयमानैः, आतपे शोषणेन वर्णविकृतिसम्भावनयेति भावः।

(२७१) कुटिलेति।—कुटिलः,—भङ्गियुक्तः, क्रमः,—परम्पराविन्यासः, येषां तादृशैः, रूपैः,—प्रकारभेदैः, क्रियमाणाः,—सम्पाद्यमानाः, पल्लवानामिव—

उद्गजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्षौमैश्च बादरैश्च दुकूलैश्च लालातन्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैः अकठोररम्भागर्भकोमलैः निश्वासहार्य्यैः स्पर्शानुमेयैः वासोभिः सर्व्वतः स्फुरद्भिः इन्द्रायुधसहस्रैः इव सञ्छादितम्, (२७२) उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ठ्यमानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीय-

---

किसलयानामिव, परभागाः,—उत्कर्षाः, प्रान्तभागा वा येषां ते [प्राक्कौषेयवर्णनप्रसङ्गादौ महार्हवस्त्रकुञ्चनपटुभिः सेवकैः वीजलोड्यन्त्रादिभिः हस्तैरपि लतापत्रमुक्ताद्याकृतिवत्रानाविधकुञ्चनप्रकाराः क्रियन्ते प्रतुष्टप्रभुप्रदत्तपारितोषिकप्राप्तये इति भावः। उपमा,—अङ्गति, उभयोरपेधर्म्मसाधर्म्यात्] अपरैः,—अन्यजनैः आरब्धेति।—आरब्धानि—कर्त्तुं प्रवृत्तानि, कुङ्कुमपङ्कस्थासकैः—कुङ्कुमद्रवचर्च्चाभिः, इष्टकुङ्कुमविन्यासैरित्यर्थः, ("चर्चा तु चार्च्चिक्यं स्थासकः" इत्यमरः) कुरणानि—रञ्जनानि येषु येषां वा तैः। उद्भुजेति।—उत्—उद्गता, भुजा—बाहवः येषां तैः, उत्क्षिप्तभुजैरित्यर्थः भुजिष्यैः,—किङ्करैः, भज्यमानानि—आभङ्गीक्रियमाणानि, मुष्टिदानप्रयोगैः कुञ्चितीक्रियमाणानि इत्यर्थः अत एव भङ्गुराणि—भङ्गिमन्ति, उत्तरीयाणि—उत्तरासङ्गानि तैः, क्षौमैः—क्षुमा—अतसी तद्विकारैः, बादरैः,—बदरा—कार्पासी तद्भवैः, कार्पासैरित्यर्थः, ("तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च" इत्यमरः) दुकूलैः,—शुभ्रवसनैः, सुचिक्कणवस्त्रैरित्यर्थः, ("दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात् क्षौमे च" इति मेदिनी) लालातन्तुजैः,—कौशेयैः अंशुकैः,—सूक्ष्मवसनभेदैः, ("अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रे स्यात् वस्त्रमात्रोत्तरीययोः" इति मेदिनी) नेत्रैः,—वसनविशेषैः, [निघातो "दावनी—" (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना ष्ट्रनि रूपम्। "नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी] निर्मोकनिभैः,—सर्पकञ्चुकसदृशैः, सूक्ष्मसान्द्रक्रमिकरेखाविन्यासकृतिमद्भिः इति भावः अकठोररम्भागर्भकोमलैः,—मृदुलकदलीगर्भसुकुमारैः। निश्वासहार्य्यैः,—निश्वासवायुनाऽपि उत्क्षेपणार्हैरित्यर्थः, अतिसूक्ष्मैरिति भावः, स्पर्शानुमेयैः,—स्पर्शमात्रवेद्यैः सूक्ष्मत्वाद्दृश्यमानैरित्यर्थः, चमत्कृत्यातिशयाय इत्यादिखचिताम्बरोपरिष्टात् महाभागधारणार्हैः इति भावः। वासोभिः,—वसनैः। स्फुरद्भिः,—द्योतमानैः।

(२७२) उज्ज्वलेति।—उज्ज्वलैः—भासुरैः, निचोलकैः—प्रच्छदपटैः, शय्याच्छादनास्तरणविशेषैरित्यर्थः, ("निचोलः प्रच्छदपटः" इत्यमरः) अवगुण्ठ्यमानानि—आच्छाद्यमानानि, हंसकुलानि—हंसाकाराणि अङ्गानि येषां, यद्वा—हंसकुलानीव इव

मानैश्च कञ्चुकैः (२७३) अनेकोपयोगपाट्यमानैश्च अपरिमितैः पट्टपटीसहस्रैः (२७४) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च पटवितानैः (२७५) स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्तपटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च स्तम्भैः उज्ज्वलं, रमणीयञ्च, औत्सुक्यदञ्च, मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम्।

देवी तु यशोवती (२७६) विवाहोत्सवपर्य्याकुलहृदया हृदयेन भर्त्तरि, कुतूहलेन जामातरि, स्नेहेन दुहितरि, उप-

---

कुलानि—कोणेषु दम्पत्योरविच्छेदसूचकगजदन्तादिनिर्म्मितपूर्णाङ्गयुगलमरालप्रतिकृतय इत्यर्थं येषु तैः, एतेन शिल्पकौशलवत्त्व महाभागार्हत्वञ्च ध्वनितम्, शयनीये,—पर्य्यङ्के। तारेति।—तारा,—नक्षत्राणि ("नक्षत्रमृक्ष भं तारा" इत्यमरः) तद्वत् यानि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि, तैः उपचीयमानाः,—अलङ्क्रियमाणाः तैः, कञ्चुकैः—चोलकैः स्तनावरणवस्त्रविशेषैरित्यर्थः, ("कञ्चुकी वारबाणे वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके" इति मेदिनी)।

(२७३) अनेकेति।—अनेकेषु उपयोगेषु—व्यवहारेषु, उपयोगाय वा, अमङ्गलाभिनवपताका-ध्वजोत्तोषजाल चन्द्रातपशिविरनिर्म्माण देवब्राह्मणमाननीयाराधनाय इति भावः, पाट्यमानानि—छिद्यमानानि तैः, पट्टपटीसहस्रैः,—पट्टवसनसमूहैः।

(२७४) अभिनवेति।—अभिनवः,—नूतनः, रागः,—रञ्जनं येषां तानि, कोमलानि—मृदूनि दुकूलानि—शुक्लवसनानि, तैः राजमानाः,—शोभमानाः तैः, पटवितानैः,—शोभार्थं प्रान्तभागराजितबहुवर्णविविधवर्णदीनायमानकुञ्चिकान्विताभिनववसननिर्म्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः।

(२७५) स्तवरकेति।—स्तवरकाणां—वस्त्रविशेषाणां, [स्थाधातो "कृञा दिभ्य—" (उ० ५ पा० ३५ सू०) इत्यादिना वुनि पृषोदरादित्वादरकारादेशे रूपम्] निवहेन—समूहेन, निरन्तरम्—अविच्छेदं यथा तथा, छाद्यमानानि—आवियमाणानि समस्तानि—समग्राणि, पटलानि—छदयः, गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां तैः, मण्डपैः,—गृहैः। उच्चित्रेति।—उच्चित्रैः,—उद्गतचित्रैः, चित्रितैरिति यावत्, नेत्रपटैः,—वसनभेदैः, वेष्ट्यमानाः,—आच्छाद्यमानाः तैः, सौष्ठवायेति भावः।

(२७६) विवाहेति।—विवाहोत्सवेन—परिणयजनितानन्दजनकव्यापारैरित्यर्थः, पर्य्याकुलं—व्यग्रं, हृदयं—चेतः यस्याः तथाभूता। भर्त्तरि—पत्यौ, हृदयेन—मनसा,

चारेण निमन्त्रितस्त्रीषु, आदेशेन परिजने, शरीरेण सञ्चरणे, चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु, आनन्देन महोत्सवे एकाऽपि बहुधा विभक्तेव अभवत्। भूपतिरपि (२७७) उपर्युपरि विसर्जितोष्ट्रवामीजनितजामातृतोषः सत्यपि आश्वासम्पादनदक्षे सुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्नेहविक्लवः सर्वं स्वयम् अकरोत्।

(२७८) एवञ्च तस्मिन् अविधवामये इव भवति राजकुले, मङ्गलमये इव जायमाने जीवलोके, चारणमयेषु इव लक्ष्यमाणेषु दिङ्मुखेषु, पटहमये इव कृतेऽन्तरिक्षे, भूषणमये इव

पतिहृदयनिहितहृदया उभयोरैक्यात् इत्यत्र विभक्ता इव इत्युत्तरेणान्वयः। एवमुत्तरत्र विभक्ता इत्यनेनान्वयो ज्ञेयः विपश्चिद्भिः। कुतूहलेन—कौतुकेन, दर्शनौत्सुक्येन इति यावत्, जामातरि—वरे जामातरि कौतूहलवतीति भावः। उपचारेण—समुचितसम्मानेन। कृतेति।—कृतानि—सम्पादितानि अकृतानि—असम्पादितानि च, तेषां प्रत्यवेक्षणानि—परिदर्शनानि तेषु, कर्त्तव्यपरिदर्शनोचितव्यापारनिवहेषु इत्याशयः।

(२७७) उपर्युपरि—पुनः पुनरित्यर्थः। [उपर्यादिशब्दानाम् "उपर्यु-" (८।१।७ पा०) इत्यादिना सामीप्ये द्वित्वविधानात् तदर्थे बोध्ये "उभ" (वा०) द्वितीयाप्राप्तिः, अत्र तथाऽप्रसङ्गात् न इति ज्ञेया]। विसर्जितेति।—विसर्जिताभिः—प्रेषिताभिः उष्ट्रवामीभिः—उष्ट्रीभिः, विविधद्रव्यवाहिनीभिरिति भावः, यद्वा—उष्ट्राश्च वाम्यश्च—वडवाश्च लघुहस्तिन्यश्च वा ताभिः ("वामी शृगाली-वडवा-रासभी-करभीषु च" इति मेदिनी केचित्तु,—वामी—उष्ट्रक, अन्ये—वेसरीम्, अश्व—पर्व्वीमित्याहुः) जनितः—उत्पादितः, जामातुः—वरस्य, तोषः—प्रीतिः येन तथोक्तः। ["जामातृतोषः" इत्यत्र "जामातृजोषः" इति पाठे—जोषः—हर्षः इत्यर्थः]। सुखेक्षणपरे—सुखावलोकनपरे, सुखरचनप्रतीक्षे इत्यर्थः, इत्थं सर्वथा दक्षे परिजनेऽपि इति भावः। समम्—सह। पुत्राभ्याम्—राज्यवर्द्धनहर्षाभ्याम्। दुहित्रिति।—दुहितुः—कन्यायाः, स्नेहेन—प्रीत्या, विक्लवः—विह्वलः व्याकुल इत्यर्थः।

(२७८) "एवम्" इत्यस्य "आजगाम विवाहदिवसः" इत्युत्तरेणान्वयः। अविधवामयम् इव—सभर्तृकामयम् इव, सधवाप्रचुरम् इव इत्यर्थः। जीवलोके—

भ्रमति परिजने, बान्धवमये इव दृश्यमाने (२७९) सर्गे, निर्वृतिमये इव उपलक्ष्यमाणे काले, लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे महोत्सवे, निधाने इव सुखस्य फले इव जन्मनः परिणामे इव पुण्यस्य यौवने इव विभूतेः यौवराज्ये इव प्रीतेः सिद्धिकाले इव मनोरथस्य वर्त्तमाने, (२८०) गण्यमान इव जनाङ्गुलीभिः, आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः, प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्य-प्रतिशब्दकैः, (२८१) आहूयमान इव मौहूर्त्तिकैः, आकृष्यमाण इव मनोरथैः, परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैः आजगाम विवाहदिवसः। प्रातरेव (२८२) प्रतीहारैः समुत्सारित-निखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम्।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं,—"देव! जामातुः

प्राणिपूर्णजगति, सर्व्वत्र समानोत्सवप्रसङ्गात् इति भाव.। चारणमयेषु—नटमयेषु। पटहमयी—पटहादिवादित्रमयी।

(२७९) सर्गे—सृष्टौ। निर्वृतिमये—सुखमये। लक्ष्मीमये—शोभामये। विजृम्भमाणे—प्रकाशमाने। निधाने इव—आश्रये इव। विभूते,—सम्पद, सर्व्वो-त्तमजगद्विभूतीनाम् एकत्र प्राचुर्य्यात् इति भाव।

(२८०) गण्यमान इव—सङ्ख्यायमान इव, अत्यौत्सुक्यात् इति भाव। आलोक्य-मान इव—दृश्यमान इव, मार्गध्वजे,—अध्वनि प्रोत्पतद्वैजयन्तीदण्डे, तेषाम् ऊर्द्ध्वी-भूयावस्थानादिति भाव। प्रत्युद्गम्यमान इव—पुरत आगत्य अभिनन्द्यमान इव, मङ्गल्येति।—मङ्गलवाद्यानां प्रतिशब्दकैः,—प्रतिध्वनिभि।

(२८१) आहूयमान इव—आकार्य्यमाण इव, मौहूर्त्तिकै,—गणकै। परिष्वज्यमान इव-आलिङ्ग्यमान इव, वध्विति।—वध्वा, सखीनां हृदयानि तैः, मुग्धहृदयानां तथैकतानत्वात् इति भाव।

(२८२) प्रतीहारै,—दौवारिकै। समुत्सारितेति।—समुत्सारिता,—बहि-ष्कारिता, निखिला,—समस्ता, अनिबद्धा,—वाह्या कार्य्येषु अनियुक्ता इत्यर्थः, अतनियतकार्य्यव्यापारा निबद्धवत्तीतैः इति भाव, लोका यस्मात् तथोक्त, विविक्त—विशोधितं, विजनं वा।

(२८३) अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा सम्प्राप्तः" इत्यभिधाय साकारं युवानम् अदर्शयत्। राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानात् दर्शितादरः,—"बालक! कच्चित् कुशली ग्रहवर्मा?" इति पप्रच्छ। (२८४) असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिः धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रसार्य च बाहू सेवाचतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्द्धानम् उत्थाय,—"देव! कुशली, यथाऽऽज्ञापयसि, अर्च्चयति च देवं नमस्कारेण" इति व्यज्ञापयत्। (२८५) आगतजामातृनिवेदनागतस्य तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा,—"यामिन्याः प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोषः" इति सन्दिश्य प्रतीपं *प्राहिणोत्।*

---

(२८३) अन्तिकात्—समीपात्। सम्प्राप्तः,—समागतः। साकारं—सुन्दराकृतिं, सौम्यदर्शनं वा। जामातृबहुमानात्—जामातरि—वरे, बहुमानात्—आदरातिशयात्, प्रथमतः परिचारकसम्मानं तत्प्रभुसम्मानमेव इत्यभिप्रायादिति भावः। कच्चित्—प्रश्ने, ("कच्चित् कामप्रवेदने। प्रश्ने हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी)।

(२८४) असौ—बालकः। समाकर्णितेति।—समाकर्णितः,—श्रुतः, नराधिपस्य—राज्ञः ध्वनिः—कण्ठरवः येन तथोक्तः। धावमानः—अतित्वरमाणः, सम्भ्रमातिशय्यादित्यर्थः। सेवाचतुरः,—सेवायां निपुणः निरन्तरं स्वप्रभोरिङ्गितनिर्दिष्टसाधनपरायणत्वात् इति भावः। चिरं—बहुक्षणम् इत्यर्थः, सामयिकस्योचितप्रणाममुद्राप्रदर्शनाय इति भावः, वसुन्धरायां निधाय मूर्द्धानं—भूमिलुण्ठितमस्तकं यथा तथा प्रणम्येत्यर्थः। अर्च्चयति—पूजयति। देवं—राजानं, भवन्तमित्यर्थः।

(२८५) आगतेति।—आगतस्य—उपस्थितस्य, राजधान्यामिति भावः, यद्वा,—उपस्थितप्रायस्य, कियद्दूरावस्थितस्य इत्यर्थः, जामातुः,—दुहितुः पत्युः, भाविवरस्येत्यर्थः, ("जामाता दुहितुः पतिः" इत्यमरः) निवेदनाय—उपस्थितिज्ञापनाय, आगतम्। कृतसत्कारं—विहितसमुचितसमादरं, जामातृप्रियकिङ्करोचितप्रासाधारणपुरस्कारमित्यर्थः। यामिन्याः,—रात्रेः। यामे—प्रहरे। विवाहेति।—विवाहस्य कालः—समयः, तस्य अत्ययः—अतिक्रमः, तेन कृतः,—जनितः, दोषः,—स्खलनं, यथा न भवति, तथा कर्त्तव्यमिति शेषः, यथा विवाहलग्नातिक्रान्तिर्न भवति तथा

(२८६) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं वधूमुखे इव सञ्चार्य्य समवसिते वासरे, विवाहदिवसश्रियः पादपल्लवे इव रज्यमाने सवितरि, (२८७) वधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव विघटमानेषु चक्रवाकमिथुनेषु, (२८८) सौभाग्यध्वजे इव रक्तांशुकसुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे, कपोतकण्ठकर्बुरे वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे, (२८९) लग्नसम्पादनमज्जे इव उज्जिहाने ज्योतिर्गणे, विवाह-

---

भागलक्ष्म, यतो सुतरां पुन तत्कालाप्रतिप्रसङ्गात् इति भाव। प्रतीप—विपरीत, प्राहिणोत—प्रेषयामास, प्रतिप्रस्थापयामास इत्यर्थ, वरपक्षीयस्कन्धावारे इति भाव।

(२८६) अथेत्यादि।—"अथ" इत्यस्य "आजगाम प्रत्यासन्नश्री ग्रह-वर्मा" इत्युत्तरेणान्वय। सकलेति।—सकलाना कमलवनाना लक्ष्मीं—श्रियम्। सञ्चार्य—सङ्क्रमय्य। समवसिते इव—अवसिते गते इवेत्युत्प्रेक्षा। लोकेऽपि निसर्गात् सत्तलक्ष्मीं समुचितपात्रेषु समर्पयन्ति इति ध्वनितम्। वासरे दिवसे। विवाह-दिवसश्रिय,—विवाहदिवसीया या श्री,—लक्ष्मी तस्या। रज्यमाने—रक्तायमाने, शोणीभवति इत्यर्थ। सवितरि—सूर्य्ये।

(२८७) वध्विति।—वधूवरयो—कन्याजामात्रो, अनुरागेण—प्रेम्णा, लघूकृत,—तुच्छीकृत प्रेम—प्रणय, स्वकीयमिति भाव, तेन लज्जितानि तेषु, विघट-मानेषु इव—विच्छेदं गच्छत्सु इवेत्युत्प्रेक्षा। चक्रवाकमिथुनेषु—चक्रवाकद्वन्द्वेषु, चक्रवाकमिथुनानां निशाविरोगित्वस्य महाकविसमयप्रसिद्धेरिति भाव।

(२८८) सौभाग्यध्वजे इव—चत्वरीयपताकादण्डे इव। रक्तेति।—रक्तांशुकेन—रक्तवस्त्रेण सुकुमार—सुदर्शनमित्यर्थ, वपु,—अवयव यस्य तथाभूते, नभसि—आकाशे। स्फुरति—दीप्यमाने। कपोतेति।—कपोताना—पारावताना, कण्ठ इव कर्बुरे—पाण्डुरे तस्मिन्। वरेति।—वरस्य—जामातु, यात्रा—उत्सव, [अथवासादित्वात् तादर्थ्ये षष्ठीसमास। "यात्रा तु यापनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयो स्त्रियाम्" इति मेदिनी] तत्र गमनं—प्रस्थानं, तेन यत् रजः—धूलि, वरानुगाना हस्त्यश्वाद्यात्मकाना चतुरङ्गाणां पादाहत्योत्थितमिति भाव तस्मिन्निव, कलुषयति—आविलयति, मलिनयतीत्यर्थः; रजोऽपि मुखानि कलुषयति इति द्रष्टव्यम्। तिमिरे—अन्धकारे।

(२८९) लग्नेति।—लग्नस्य—राश्युदयकृतवैवाहिककर्मसमयस्य, सम्पादने—

मङ्गलकलशे इव उदयशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे वर्द्धमानधवलच्छाये ताराऽधिपमण्डले, (२८०) वधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरिपीततमसि प्रदोषे हर्षोदितमुपहसत्सु इव रजनिकरम् उत्तानितमुखेषु कुमुदवनेषु, आजगाम मुहुर्मुहुः (२८१) उल्लासितस्फारस्फुरितहस्तचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपल्लवैः

निर्दोषे, इन्दु,—मङ्गल तद्भिन्निव, उत्क्षिप्यमाने—उदयमाने, उद्गच्छति इत्यर्थः, ज्योतिर्गणे—तारानिकरे, ज्योतिषिकनिवहे च, शास्त्रशास्त्रविदो अभदोषवाचान इति भावः। विवाहमङ्गलकलशे इव—विवाहार्थस्थापितमङ्गल्यघटे इव, उज्ज्वल शैत्यात् धावल्याच्च कलशस्य अखण्डचन्द्रमण्डलसाम्यमवगन्तव्यम्, अदोषसुधाकरोदये विवाहादीनि सुहृत्सम्बन्धे बहुसम्मतानि इति हृदयम्। कलशस्तु विवाहादिमङ्गलकार्येषु पिष्टादिलेपनेन धवलीक्रियते इति लोकाचारः। उदयशिखरिणा—उदयाद्रिणा, समुत्क्षिप्यमाणे—समुन्नम्यमाने। एनेन नानाविधसम्भावनार्थं इन्नाथा मस्तकेन वा धारणमङ्गलकलशे परिजने इव स्थिते पूर्वाचले इति व्यज्यते लोकाचारमनुसृत्यात इति ध्येयम्। वर्द्धमानेति।—वर्द्धमाना—प्रवृद्धिं गच्छन्ती सन्ध्यालौहित्यापगमादिति भावः, धवला—शुभ्रा, छाया—कान्तिः प्रसरद्यस्य इत्थम्—वर्द्धमानेन—शरावेण शराव इत्यर्थः, सोऽपि मङ्गलकार्येषु लेपनादिना शुभ्रीक्रियते, ("शरावो वर्द्धमानकः" इत्यमरः) धवला छाया यस्य तथाभूते। ताराऽधिपमण्डले—चन्द्रमण्डले।

(२८०) वध्विति।—वध्वा वदनस्य लावण्यमेव—कान्तिरेव ज्योत्स्ना—कौमुदी तया परिपीतं—ग्रस्तं तमः—अन्धकारं यस्य तथाभूते प्रदोषे—रजनीमुखे, ("प्रदोषो रजनीमुखम्" इत्यमरः) हर्षोदितं—हर्षोदयमानं, वधूवदनलावण्येनैव तत्कार्यसम्पादनादिति भावः। रजनीकरं—चन्द्रम् "प्रायो मुखं दर्शकेषु विधौ नभिमानं तनोति" इत्थं विचार्येति भावः। उत्तानितमुखेषु—उन्मुखेषु, विकसितवदनेष्विति भावः। आजगाम—आययौ, ग्रहवर्मेति शेषः।

(२८१) उल्लासितेति।—उल्लासितानि—उत्थापितानीति यावत् स्फारस्फुरितानि अतिशयेन राजितानि अरुणानि—आरक्तानि विवाहकर्मणि रक्तवर्णद्रव्याणां व्यवहारस्य लोकाचारत्वादिति भावः, चामराणि—बालव्यजनानि यैः तथोक्तैः। उत्थितेति।—उत्थितः—उद्गतः, रागः—आरक्ता येषां तानि, अग्रपल्लवानि—अङ्गुल्यादीनि करादौ मधुलोहितमालानि इति भावः येषां तैः, अन्यत्र,—उत्थितः,

पुरो धावमानैः पादातैः (२८२) उत्कर्णकटकहयप्रतिहेषित-दीयमानस्वागते इव वाजिनां वृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः, (२८३) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वोपकरणानां वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाङ्कारिणां करिणां घटाभिः घटयन् इव पुनः इन्दूदयविलीनम् अन्धकारं, (२८४) नक्षत्रमाला-मण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढः,

---

—अभ्युदित, राग,—अनुराग अग्रपल्लव इव, अनुरागस्य लौहित्येन वर्णनाय प्रसिद्धत्वादिति भाव येषां तै। पुर —अग्रे धावमानै,—गच्छद्भि, (मनोरथोऽपि पुरत एव धावति) पादातै —पादचारिभि सैनिकैरित्यर्थ। [पद्भ्यामततीति इति मत पूर्व्वकात् अतधातो "इणजादिभ्य" (वा०) इति इणि तत "तस्य समूह" (४।२।३७ पा०) इत्यणि रूपम्]।

(२८२) उत्कर्णेति।—उत—उन्नतौ, कर्णौ येषां तेषां कटकहयानां—राजधानीस्थाश्वानां ('कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रे । राजधानी दन्तयोरपि॥" इति मेदिनी) प्रतिहेषितै —प्रतिह्रेषारवै, वरपक्षीयाश्वानां ह्रेषारवं श्रुत्वा तत्प्रत्युत्तर रूपैरिति भाव, दीयमान—निवेद्यमानमित्यर्थः, स्वागत—स्वागतसम्भाषण, सुखेन आगमनप्रश्नमित्यर्थ येषां तथाभूतै वाजिनाम्—अश्वानां, वरपक्षीयाणामिति भाव, वृन्दै —समूहै, आपूरित,—आकीर्ण, दिग्भागो येन तथाभूत।

(२८३) चलेति।—चलानि—चपलानि कर्णयो,—श्रवणयो कर्ण राजितानि इत्यर्थ, चामराणि येषां तेषां, चामीकरेति।—चामीकरमयाणि—स्वर्णमयानि, सर्व्वाणि उपकरणानि—अलङ्कारा येषां तथा, वर्णकलम्बिना—विचित्रवर्ण रञ्जितानामित्यर्थ। बलिना—बलवतां, घण्टाटाङ्कारिणां—घण्टाध्वनिमतां, करिणां —हस्तिनां, घटाभि,—समूहै घटयन्निव—समाहरन्निव करिणां सान्द्रकृष्णवर्णत्वादिति भाव, इन्दूदयविलीन—चन्द्रोदयक्षीणम्।

(२८४) नक्षत्रेति।—नक्षत्रमालया—सप्तविंशतिमौक्तिकरचितकण्ठ्या माला नक्षत्रमाला उच्यते, तया, करेणुमस्तकमण्डनमौक्तिकस्रजा इत्यर्थ, अन्यत्र—नक्षत्र मालया—तारानिचयेन, मण्डितम्—अलङ्कृत, मुखं—वदन, सम्मुखभागश्च यस्याः ताम्। निशाकर,—चन्द्र। पौरन्दरीं—पुरन्दर,—इन्द्र, तस्येय पौरन्दरी—इन्द्रानु-पालिता, प्राची इत्यर्थ ताम्।

(२९५) प्रकटितविविधविहगविरुतैः तालावचरचारणैः पुरःसरैः बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलः, (२९६) गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम्, (२९७) उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेशशपाकरं कौमुदीप्रदोषम्, (२९८) आत्मरूपनिर्जितमकरकेतुकरापहृतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दाम्ना विरचितवैकक्ष्यकविलासः, (२९९) कुसुमसौरभगर्भभ्रान्तभ्रमरकुलकल-

---

(२९५) प्रकटितेति।—प्रकटित—प्रकीर्तितं, प्रकाशितञ्च विविधं—बहुप्रकारं, विचित्रमित्यर्थः विरुतं—रागभेदेन "ब्हाग" इति भाषया प्रसिद्धेनेति भाव विहगानां—पक्षिणाञ्च विरुत—सङ्गीतवाद्य यन्त्र येषां येषु वा तैः तानिति।—तालेन—सङ्गीताङ्गविशेषेण, अवचरन्ति—आलपन्तीति तथोक्ता ये चारणा—कुशीलवा तैः। बाल,—नव तरुण इत्यर्थे अभिनवश्च। क्रियमाणेति।—क्रियमाण,—उत्पाद्यमान, कोलाहल,—कलकलनिनादः येन सः।

(२९६) गन्धेति।—गन्धतैलानाम् अवसेकेन—सिञ्चनेन सुगन्धि—सुरभि तेन, दीपिकाचक्रवालस्य—दीपमण्डलस्य आलोकेन—उद्द्योतेन कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमाना पटवासधूलय,—वसनसौगन्ध्यकरचूर्णविशेषा, तेषां पटलेन—निचयेन पिञ्जरीकुर्वन्—पिङ्गवर्णीकुर्वन्।

(२९७) उत्फुल्लेति।—उत्फुल्लानां—विकस्वराणां मल्लिकानां—तदाख्यकुसुमानां, या मुण्डमाला शिरोमालिका, तस्या मध्यम् अध्यासित निवेशित कुसुमशेखर—पुष्पमय शिरोभूषणं यस्य तेन। सपरिवेशशपाकरं—सपरिवेश,—परिधिवेष्टित, ("परिवेशस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले" इत्यमरः) शपाकर,—चन्द्र यत्र तादृश कौमुदीप्रदोष—ज्योत्स्नालङ्कृत रजनीमुखम्। अत्र चन्द्रपरिवेशसौन्दर्यवशात् आगामि प्रभातस्यातिशय्याय इति ध्वनितम्।

(२९८) आत्मेति।—आत्मन—स्वस्य, रूपेण—सौन्दर्येण, निर्जितस्य—पराभूतस्य मकरकेतो,—कामस्य, करात्—हस्तात्, अपहृत—प्रसह्यादत्त तेन कार्मुकेण—धनुषा, कौसुमेन—कुसुमरचितेन दाम्ना—स्रजा, विरचितेति।—विरचित,—सम्पादित, वैकक्ष्यकस्य—वामस्कन्धात् तिर्यगवलम्बिनो हारविशेषस्य, विलास,—शोभा येन तथोक्तः।

प्रलापसुभग पारिजात इव जात' श्रिया सह पुन' अवतारितो, मेदिनी नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव (२००) कृष्यमाण-हृदय, पतन्निव मुखेन प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्म्मा।

(२०१) राजा तु तम् उपद्वारम् आगतं चरणाभ्यामेव राजचक्रानुगम्यमानः ससुत प्रत्युज्जगाम। अवतीर्णञ्च तं कृत-नमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढम् आलिलिङ्ग। यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्द्धन हर्षञ्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं

---

(२९९) कुसुमेति।—कुसुमानां—पुष्पाणां, सौरभात—आमोदात, गर्वेण—उल्लासेन भ्रान्तानां—भ्रमतां भ्रमराणां—मधुकराणां, कुलस्य—द्वन्दस्य कलप्रलापेन—मधुरास्फुटेन झङ्कारेण, सुभग',—मनोहर., पारिजात इव—देवतरुविशेष इव, श्रिया—लक्ष्म्या सौन्दर्य्येणेत्यर्थ, सहोदरया इति भाव। अवतारित,—अवतार नीत, विधावेति शेष, सहनियतसम्कारवता युगपदाविर्भावादिप्राकृतिकनियमा-दित्याशय'।

(३००) कृष्यमाणहृदय —प्रगृह्य नीयमानमानस। पतन्निव—त्वरयाऽध'स्खलन्निव, अतिपरिचालितधावमानतुरङ्गोद्दामसमर्पणवेगात इति भाव, मुखेन—"ओष्ठौ च दन्त-मूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च। गलो गलादिसकल सप्ताङ्ग मुखमुच्यते॥" इत्युक्ता-वयवत्ता वदनेन इत्यर्थ, [खनधातो "डित् खनेर्मुट स चोदात्त" (उ० ५ पा० २० सू०) इति अचि डित्वात धातोर्मुडागमे रूपम] वेगात्कष्टानाम् अधोमुखेन पतन लोके प्रसिद्धम। प्रत्यासन्नलग्न' —प्रत्यासन्न—समीपवर्त्ति, लग्न—विवाहकालिकशुभराश्युदयः यस्य तथाभूत, अनुकूलयाधाप्रसादात् सन्निहितवैवाहिकशुभक्षण इत्यर्थ।

(२०१) राजेत्यादि।—उपद्वार—द्वारसमीप द्वारे वा, [विभक्त्यर्थे अव्ययी-भाव]। राजचक्रानुगम्यमान',—राजचक्रे,—सभास्थराजसमूहे सौहार्दादि-सम्बन्धोपस्थितैर्वा, अनुस्रियमाण', एतेनास्य चक्रवर्त्तित्व व्यज्यते। प्रत्युज्जगाम—प्रत्युद्गमन चकार अनादिविवाहप्रथावत्तात लौकिकैरपि कन्यापितृभि समित्रकुटुम्बा-दिभि सन्निकृष्टागमने आश्रिता अपि सामन्तसामान्यनरपाला स्वयमुपगम्यन्ते पाद-चारिभि एव' सदातन सदाचार इति गम्यते। अवतीर्णम्—अवरूढ वैवाहिक-यानादिति शेष। माधव,—कृष्ण, वसन्तो वा, मन्मथमिव—प्रद्युम्नमिव काममिव

(२०७) साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः श्वसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम्, (२०८) अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव त्रपया निष्पन्दं धार्य्यमाणां, हस्तं तामरसप्रतिपक्षम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं भयवेपमानमानसाम् अवलोकयन्तीं, (२०९) चन्दनधवलतनुलता ज्योत्स्नाऽऽदानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भादिव प्रसूतां,

---

(२०७) साध्वसेति।—साध्वसेन—सुचिरमध्युषितं मद्धृदयं सपदि विहाय गते त्वयि अहं निराश्रया भवेयमिति भयेनेति भावः, निरुध्यमानः,—मा मा विरहेति इति अवरुध्यमानः, हृदयदेशः,—चित्तदेशः, तस्मात् दुःखेन—क्लेशेन, कुमारभावनिरोधजनितेनेति भावः, समापततः बलवतः तारुण्यस्य तदानीं प्रसभमागमनात् तद्विरोधिनः कौमार्य्यस्य सहसा तद्धृदयदेशादपसरणं वेदितव्यम्, अत अन्यापदेऽपि तद्विरोधार्थमिति तात्पर्य्यम्, मुक्तैः,—त्यक्तैः, अत एव निभृतायतैः,—अस्पष्टदीर्घैः स्पर्शैः, उद्वेगादिति भावः, श्वसितैः,—दीर्घनिश्वासैः, अपयान्तम्—अपसरन्तम्, आत्मानं त्यजन्तमिति यावत्, कुमारभावं—कौमारम्, अनुशोचन्तीं—विलपन्तीं, गतस्य पुनरागमनाऽसम्भवात् इति भावः।

(२०८) अत्युत्कम्पिनीम्—अतिशयेन उत्कम्पमानाम्, अत एव पतनभिया—भूपतनाशङ्कया त्रपया—लज्जया निष्पन्दं—निश्चलं यथा तथा, धार्य्यमाणाम्—अवलम्ब्यमानाम् [illegible], सौभाग्यवती भविष्यति [illegible] दर्शनात् इति भावः। तामरसप्रतिपक्षं—रक्तोत्पलविरोधिनं, रक्तकमलवैरिणम् इत्यर्थः, तदानीं यौवनोद्गमाभावात् आसन्नग्रहणम्—अचिरपाणिपीडनं, [illegible] इति भावः, [illegible] ("[illegible]" इति मेदिनी) भयेति।—भयेन वेपमानं—कम्पमानं, मानसं—चित्तं यस्याः ताम् अवलोकयन्तीं—पश्यन्तीम्। [illegible] [illegible] तस्य [illegible] [illegible] [illegible] रोहिण्याः [illegible] इव यौवनभिया [illegible] पूर्वराग दर्शित इति।

(२०९) चन्दनेति।—चन्दनेन—चन्दनानुलेपनेन, [illegible] इति भावः, धवला—विशदा, तनुलता—[illegible] यस्याः ताम्। ज्योत्स्नेति।—ज्योत्स्नानां—कौमुदीनाम्, आदानेन—ग्रहणेन, सञ्चित—[illegible],

(२१०) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां, निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां, कृतकन्दर्पानुमरणां रतिमिव पुनर्जातां, (२११) प्रभालावण्य-मदसौरभमाधुर्य्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः सर्व्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुरकृपा रत्नाकरेण कल्पितां श्रियं,

लावण्य—कान्तिविशेष यस्य तस्मात्, कुमुदिनीगर्भात्—कैरविण्या जठरात्, प्रसूतामिव—निर्गतामिव, अन्यथा जगदाह्लादिनी कथमेतस्या कान्तिः? इत्युत्प्रेक्षा-बीजम्।

(२१०) कुसुमेति।—कुसुमानां—पुष्पाणाम्, आमोदः,—सौरभं, तेन निर्हरति—नीकाशं मानसं रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता तां, वसन्तहृदयात्—वसन्तस्य—पुष्पसमयस्य, कन्दर्पपरिजनस्य इति यावत्, हृदयात्—वक्षःस्थलात्, प्रस्फुटितसर्वकुसुमा-मयवस्य वसन्तकालस्य मध्यभागादित्यर्थः, उत्पन्नामिव—सम्भूतामिव, एतेनास्याः अङ्गेषु प्रसूनसौरभसत्त्वात् पद्मिनीस्त्रीत्वं व्यञ्जीकृतमिति। एतदेव विशिष्य व्यनक्ति, निश्वासेति।—निश्वासपरिमलेन—निश्वाससौरभेण, आकृष्टानि—आनीतानि, मधुकरकुलानि—भृङ्ग-वृन्दानि यया ताम्, पद्मिनीनामङ्गनानां निश्वासादेः पद्मगन्धादिविशिष्टत्वादिति भावः, मलयेति।—मलयमारुतस्यापि चन्दनामोदवाहित्वेन सुगन्धत्वादिति भावः। कृतेति।—कृत—विहित, कर्त्तुमभीप्सितमिति यावत्, कन्दर्पस्य—मदनस्य, अनुसरणम्—अनुगमनं यया ताम्। एतेनास्याः पत्युः कन्दर्पप्रतिमत्वं ध्वनितमिति वेदितव्यम्।

(२११) प्रभेति।—प्रभा—कान्तिः, लावण्य—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व-मिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतम्॥" इत्युक्तलक्षणं, मदः,—मद्य-पानजनित उल्लासः, सौरभ—परिमल, माधुर्य्य—"सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्य्यं रमणीयता" इत्युक्तलक्षणं तैः, कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः,—कौस्तुभः,—*नारायणवक्षःस्थलस्थमणिविशेषः*, शशी—चन्द्रः, मदिरा—मद्यं, *पारिजातः,—नन्दन*-काननीयपुष्पविशेषः, अमृत—सुधा, तेभ्यः, क्षीरोदमथनोद्भूतेभ्य इति भावः, प्रभवैः,—उद्भूतैः, तत्र कौस्तुभस्य गुणः प्रभा, शशिनो गुणो लावण्यं, मदिराया गुणः मदः, पारिजातस्य गुणः सौरभम्, अमृतस्य गुणो माधुर्यमिति द्रष्टव्यम्। सर्व्वरत्नगुणैः,—सर्वेषां रत्नानाम्—उत्कृष्टानां वस्तूनां, ("जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तत्र रत्नमिह कथ्यते" इत्युक्तलक्षणात्) गुणाः,—उत्कर्षाः तैः। सुरासुरकृपा—देवासुरान् प्रति कोपेन,

(२१२) स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुममञ्जरीभिः इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतंसां, (२१३) कर्णाभरण-मरकतप्रभाहरितशाद्वलेन कपोलस्थलीतलेन विनोदयन्तीम् इव हारिणीं लोचनच्छायाम्, (२१४) अधोमुखं वरकौतुका-लोकनाकुलं मुहुर्मुहुः कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयस्य निर्भर्त्सयन्तीं वधूम् अपश्यत्।

मन्थनेन स्वस्य निरपराधस्य सर्वोत्कृष्टाना बहुधासञ्चितानां पृथग्रक्षितानाञ्च रत्नानां बलात् ग्रहणजनितेन इति भावः, रत्नाकरेण—समुद्रेण, कल्पिता—निर्मिताम्। पुरा देवासुराभ्यां मिलित्वा बलपूर्वकं समुद्रं विमथ्य निखिलरत्नजातं ततः उद्धृत्य गृहीतमिति पौराणिकी वार्ता, एतामेवोपजीव्य हृतरत्नकेन रत्नाकरेण कोपवशादेव सञ्जिगीषया रत्नगुणान् एकत्रैव सन्निवेश्य निर्मितामिवेत्युत्प्रेक्षितमिति वेदितव्यम्, अन्यथा विधिः कथं न एतादृशीम् अलौकिकचमत्कृतिं निर्मातुं प्रभवेत् इत्याशयः।

(२१२) स्निग्धेन—प्रणयिना बालिकालोकेन—कुमारीदर्शनेन सिताभिः—शुभ्राभिः, सिन्धुवारकुसुमानां—निर्गुण्डीपुष्पाणां, मञ्जरीभिः—वल्लरीभिः, मुक्तादीधितिभिरिव—मौक्तिकप्रभाभिरिव, इत्यवैधर्म्यसाम्ययोगादुपमाऽलङ्कारः, कल्पितः—रचितः कर्णावतंसः—कर्णभूषणं यस्याः ताम्।

(२१३) कर्णेति।—कर्णाभरणेषु—कर्णभूषणेषु, यानि मरकतानि—हरिन्मणयः, तेषां प्रभाभिः—छटाभिः हरितशाद्वलेन—बहुलश्यामघासयुक्तेनेत्यर्थः, ("शाद्वलः शादहरिते" इत्यमरः) कपोलस्थलीतलेन—गण्डतटेन, विनोदयन्तीमिव—प्रीणयन्तीमिव, हारिणीं—मनोहारिणीं, हरिणीसम्बन्धिनीञ्च, लोचनच्छाया—नेत्रकान्तिम्, हरिणीलोचनच्छायामपि शाद्वलं स्थलीभागः स्वाभिरामणीयत्वेन विनोदयति इति। एतेनास्याः हरिणायतलोचनत्वं व्यज्यते।

(२१४) अधोमुखम्—अवनतमुखं, कन्यकाजनसाहजिकत्रपाऽऽवेशात् इति भावः। वरेति।—वरस्य-वोढुः कौतुकेन—कुतूहलेन आलोकने—दर्शने आकुलं—व्याकुलम्। कृतेति।—कृतः मुखस्य उन्नमने—उत्तोलने प्रयत्नः,—चेष्टा येन तम्। हृदयं—चित्तम्, हृदयमपि उक्तविशेषणत्रयविशिष्टमिति बोद्धव्यम्। निर्भर्त्सयन्तीं—निन्दन्तीम्, लज्जां विहाय वरदर्शनार्थं प्रयासकरणात् सखीजन-निभं मन तया दर्शनतृष्णाया प्रबलायां सत्यामपि गुरुजनलज्जावशात् तत्कर्तुमक्षमतया

प्रविशन्तमेव (३१५) तं हृदयचोरं बद्ध्वा समर्पितं जग्राह कन्दर्पः। परिहासस्मेरमुखीभिश्च नारीभिः कौतुकगृहे यद् यत् कार्य्यते जामाता, तत् तत् सर्व्वम् अतिपेशलं चकार। (३१६) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां गृहीत्वा करे वधूं निर्जगाम; (३१७) जगाम च नवसुधाधवलां निमन्त्रितागतैः तुषारशैलोपत्यकामिव

हृदयनिर्भर्त्सनं व्रीडत्वम्। "कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना" इति दर्पण-कृदुक्तलक्षणसादृश्यात् नवोढायामप्येतस्या तदानीमपि तद्गुणस्यानपायादिति विभाव्यम्।

(३१५) तं—ग्रहवर्म्माणम्। हृदयचौरं—चेतोऽपहर्त्तारं मनोहरमिति भावः। बद्ध्वा—राज्यश्रिया, समर्पितं—धृत्वा प्रदत्तं कन्दर्पायेति भावः, यथा लोके कश्चित् कमपि चौरं धृत्वा कस्यापि राजपुरुषस्य हस्ते समर्पयति तथा राज्यश्रीरपि तं हृदयचौरं ज्ञात्वा, धृत्वा च कन्दर्पराजहस्ते मनश्चौर्य्यविचारार्थं समर्पितवतीत्यर्थः, ग्रहवर्म्मा राज्यश्रियं दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो जात इति भावः। परिहासेति।—परिहासेन स्मेरं—मृदुहसितं मुखं यासां ताभिः। कौतुकगृहे—वैवाहिकमङ्गल्यानुष्ठानजन्य-निर्द्दिष्टभवने। कार्य्यते—आचार्य्यते। अतिपेशलम्—अतिरुचिरम्, अतिदक्षं वा यथा तथा ("पेशलो रुचिरे दक्षे" इति मेदिनी) चकार—कृतवान्, नवीनजामातरं वञ्चयित्वा आनन्दमनुभवितुं परिहासप्रियाभिः ताभिः यत्किञ्चित् सम्भाव्यव्यवहारादिकम् प्रकाशितं स वध्वायत्तहृदयत्वात् तत्सर्वं सत्यं वा छलं वा इति निर्णेतुमशक्यतया अविचार्य्यैव तेन सम्पादितम् इति भावः।

(३१६) कृतेति।—कृतः परिणयस्य—विवाहस्य, अनुरूपस्य—सदृशस्य, वेशस्य—परिच्छदस्य, परिग्रहः,—स्वीकारः, परिधानमित्यर्थः यया तथोक्ताम्, विवाहसमयोचितप्रसाधनवतीम् इत्यर्थः।

(३१७) "जगाम" इत्यस्य "वेदीम्" इत्युत्तरेणान्वयः। तां विशिनष्टि, नवेत्यादि। —नवाभिः,—नूतनाभिः सद्यः प्रदत्ताभिरित्यर्थः सुधाभिः,—चूर्णलेपैः इत्यर्थः, धवला —श्वेता ताम्। निमन्त्रिताः,—आहूता इत्यर्थः, तथाभूताः सन्तः आगताः —उपस्थिताः, तैः। तुषारशैलस्य—हिमगिरेः, ("तुषारस्तु हिमम्" इत्यमरः), उपत्यकामिव —आसन्नां भूमिमिव, ("उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिः" इत्यमरः)।

(३१८) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः भूभृद्भिः परिवृतां, (३१९) सेकसुकुमारयवाङ्कुरदन्तुरैः पञ्चास्यैः कलशैः कोमलवर्णिकाविचित्रैः अमलमुखैश्च (३२०) मङ्गल्य-फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्यन्ताम्, (३२१) उपाध्यायोपधीयमानेन्धनधूमायमानाग्निमभ्युक्षण-क्षणिकोपद्रष्टृद्विजाम्, (३२२) उपक्रमानुनिहितानुप-

(३१८) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहृतैः,—हरगौरीविवाहनिमन्त्रितैः, भूभृद्भिः,—राजभिः, पर्वतैश्च परिवृताम—आकीर्णाम्। अत्र भूभृद्भिः इव भूभृद्भिः इति उपमानोपमेययोः समानशब्दोपादानात् श्लेषसहोत्थोपमा।

(३१९) सेकेति।—सेकेन—जलसिञ्चनेन, सुकुमाराः,—सुकोमला ये यवाङ्कुराः,—यवप्ररोहाः तैः दन्तुराः,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः, [दन्तशब्दात् उन्नत दन्तार्थे "दन्त—" (५।२।१०६ पा०) इत्यादिना उरचि रूपम्] पञ्चास्यैः,—पञ्चमुखैः, कलशैः,—कुम्भैः। कोमलेति।—कोमलाभिः,—नयनसुभगाभिरित्यर्थः, वर्णिकाभिः,—वर्णविशेषैः, चन्दनादिभिः खटिकादिभिर्वा इति यावत् विचित्राः,—रम्याः तैः, अमल-मुखैः,—शोभनैः, यद्वा,—अमं०—पात्रम्, आवरणपात्रविशेष इति यावत्, ("सन्नमा-वपन भाण्डं पात्रामत्रञ्च भाजनम्" इत्यमरः) मुखे—अग्रभागे येषां तैः। ["अमल-मुखैश्च" इत्यत्र "अमितमुखैश्च" इति पाठोऽपि—रूप्यमयैः इत्यर्थः]।

(३२०) मङ्गल्येति।—मङ्गल्य—मङ्गलाय हितं, फल—नारिकेलाम्रादिकं, हस्ते यासां ताभिः, अञ्जलिकारिकाभिः,—मन्मथप्रतिमाभिः, शालभञ्जिकाभिर्वा, उद्भासितपर्यन्ता—विद्योतितप्रान्तभागाम्।

(३२१) उपाध्यायेति।—उपाध्यायेन—गुरुणा, पुरोधसेति यावत्, उपधीय-मानानि—अर्प्यमाणानि इन्धनानि—काष्ठानि, अग्निस्थापनार्थमिति भावः, तैः धूमाय-मानः,—धूममुद्वमन् योऽग्निः,—अनलः, वैवाहिकहोमीय इति भावः, तस्य अभ्युक्षणे—प्रज्वालने, क्षणिकः,—क्षणेन कार्य्यसम्पादनार्थी, व्यग्र इत्यर्थः, ["अभ्युक्षणक्षणिको—" इत्यत्र "अभ्युक्षणाक्षणिको—" इति पाठे,—अक्षणिकः,—क्षणादतीत अक्षणः,—कालातिक्रमणमित्यर्थः, तदस्यास्ति अक्षणिकः,—कार्य्यनिष्पादने क्षणादिविचाररहितः, व्यग्र इत्येवार्थः] उपद्रष्टा—साक्षीभूतः, "उपदेष्टा" इति केचित्, द्विजः,—ब्राह्मणः, ऋत्विगित्यर्थः यस्यां तथोक्ताम्।

(३२२) उपेति।—उपक्रमानु—अग्निसन्निधौ, निहिता,—स्थापिता, अनुप-

हूतहरितकुशां, सन्निहितदृषदजिनाज्यस्रुक्समित्पूलीनिवहां, (२२३) नूतनशूर्पार्पितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं वेदीम्। आरुरोह च तां दिवमिव सज्योत्स्न शशी। (२२४) समुत्ससर्प च वेल्लितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव रतिद्वितीयो रक्ताशोकस्य समीपम्। हुते च (२२५) हुतभुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः वधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम। पात्यमाने च

हूता,—अच्छिन्ना, हरिता,—हरिद्वर्णा, सद्य समाहृता इति यावत् महोत्सवादौ तथाविधानामेवोपयोगात् इति भाव, कुशा,—दर्भा यस्यां ताम्। सन्निहितेति।—सन्निहिता,—समीपस्था, दृषत्—शिला, अजिन,—चर्म्म, आज्य—घृतं, स्रुक—होमभाण्ड, समिध,—काष्ठानि, तेषां पूल्य,—श्रेण्य, तासां निवहा—सङ्घाः यस्यां ताम्।

(२२३) नूतनेति।—नूतने—नवे, शूर्पे—प्रस्फोटने, "कुला" इति वङ्गीयैः परिभाषिते, अर्पितानि—स्थापितानि, श्यामलानि—हरिद्वर्णानि, यानि शमीपलाशानि—शमीपत्राणि तै मिश्रा,—सवलिता, लाजा,—अक्षतानि, भृष्टधान्यानीत्यर्थ, "खइ" इति वङ्गीयै "लाइ" इति च पाश्चात्यै परिभाषितानि, तै हसति—राजते इति तथाविधा ताम् अतिधावल्यात लाजानां तेषु हासत्वमुपचरित वदिभ्रम "यशांसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यो" इति कविसमयप्रसिद्धेरिति। तां—वेदीम, आरुरोह—आरूढवान। सज्योत्स्न,—ज्योत्स्नासहित, सवधूक इति भाव।

(२२४) समुत्ससर्प—उपातिष्ठत्। वेल्लितेति।—वेल्लिता,—चलिता अरुणा,—रक्ता, शिखा,—ज्वाला, पल्लवा इव—किशलया इव शिखा एव पल्लवाश्च यस्य तथाभूतस्य शिखिन,—अग्न, द्रुमस्य च वृक्षस्य वेत्यर्थ, "शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे" इति मेदिनी) कुसुमायुध इव—काम इव। रक्ताशोकस्य—विकसित पुष्पाशोकपादपस्य। तस्य रक्तप्रसूनत्वात अग्निभाव, मदनोद्दीपकत्वाच्च तत्रानियतकाल मवस्थायिना सस्त्रीकमदनेन सह सवधूककुमारस्य साम्य सुप्रतिष्ठितमेवेति ज्ञयम् अत्र उपमालङ्कार।

(२२५) हुतभुजि—अग्नौ, दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभि,—दक्षिणस्यां दिशि आवर्त्तेन प्रवृत्ताभि, तथा च, ऋत्विजां दक्षिणा हि आज्यग्रहणार्थं समुन्मुख प्रधावताभि,

लाजाञ्जलौ नखमयूखधवलिततनुः अदृष्टपूर्व्ववधूवररूपविस्मयस्मेर इव अदृश्यत विभावसुः।

अत्रान्तरे (२२६) स्वच्छकपोलोदरसङ्क्रान्तमनलप्रतिबिम्बमिव निर्व्वापयन्ती (२२७) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्पबिन्दुसन्दोहदर्शितदुर्द्दिना निर्व्वदनविकारं रुरोद वधूः। (२२८) उदश्रुविलोचनानाञ्च बान्धववधूनाम् उदपादि महान् आक्रन्दः। परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता

प्रदक्षिणप्रवृत्ताभिरित्यर्थः; दक्षिणावर्त्तस्य तस्य शुभसूचकत्वादिति भावः। ज्वालाभिः,—शिखाभिः। पात्यमाने—प्रक्षिप्यमाणे, अर्प्यमाणे इत्यर्थः, लाजाञ्जलौ—अक्षताञ्जलौ, भृष्टधान्याञ्जलावित्यर्थः; कुमारिकाकर्त्तृके लाजहोमसम्पादनार्थमिति भावः। नखेति।—नखानां—करजानां, वधूवरयोरिति भावः, मयूखैः—प्रभया, धवलिता—शुभ्रीभूता, तनुः—देहः यस्य तथाभूतः, अत एव अदृष्टेति।—अदृष्टपूर्व्वेण—प्रागनवलोकितेन, वधूवरयोः,—कन्याजामात्रोः, रूपेण—सौन्दर्य्येण, यो विस्मयः,—आश्चर्य्यभावः, तेन स्मेर इव—सहास इव, विभावसुः,—वह्निः। शुक्लभास्वरप्रभावतः कृशानोः स्वगुणत्यागात् नखमयूखैः अत्युत्कृष्टधवलितत्वरूपगुणग्रहणेन तद्गुणालङ्कृतिः सहोत्प्रेक्षा।

(२२६) स्वच्छेति।—स्वच्छम्—उज्ज्वलम्, कपोलस्य—गण्डस्य, उदरम्—अभ्यन्तरम्, तत्र सङ्क्रान्तम्,—प्रतिफलितं तम्, अनलप्रतिबिम्बमिव—अग्निप्रतिच्छायामिव, निर्व्वापयन्ती—प्रशमयन्ती। अग्निदाहमशौ निराकर्त्तुमेवाश्रुविसर्ज्जनमित्युत्प्रेक्षावीजमवगन्तव्यम्।

(२२७) स्थूलेति।—स्थूलानि—पृथूनि मुक्ताफलानि—मौक्तिकानि इव, विमलाः—स्वच्छाः, वाष्पबिन्दूनाम्—अश्रुकणानां सन्दोहाः,—समूहाः, तैः दर्शितं—प्रकटितं, दुर्द्दिनं—मेघाच्छन्नम् अहः, पतदश्रुजलनीरासारं वासरमिति यावत्, दुःखजनकं दिनञ्च, सामयिकपित्रादिविच्छेदसम्भावनया इति भावः यया तथाभूता। निर्व्वदनविकारं—निः,—नास्ति, वदनस्य—मुखस्य, विकारः,—विकृतिः यस्मिन् तत् यथा तथा, निःशब्दमिति भावः।

(२२८) उदश्रुविलोचनानाम्—उद्गतवाष्पनेत्राणां, बान्धववधूनां—स्वजननारीणाम्, आक्रन्दः,—क्रन्दनम्, ("आक्रन्दः क्रन्दने दाने मित्र दारुणयुद्धयोः" इति मेदिनी)।

बध्वा मम प्रणनाम श्वश्रूः। (२२९) प्रविवेश च द्वारपक्ष-लिखितरतिप्रीतिदैवतं, प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुलैः कृतकोलाहलम्, (२३०) अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम्, (२३१) एकदेशलिखितस्तवकित रक्ताशोकतरुतलभाजा अधिज्यचापेन तिर्य्यक्कूणितनेत्रविभागेण शरमृजूकुर्व्वता

(२२९) "प्रविवेश" इत्यस्य "वासगृहम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तदेव विशिनष्टि, द्वारेत्यादि।—द्वारपक्षे—द्वारपार्श्वे ("पक्षो मासार्द्धके। वाजे कुञ्जरपार्श्वयो" इति मेदिनी) लिखितं—चित्रितं, रतिप्रीतिदैवतं—रतिरेव—कामवधूरेव, प्रीतिदैवतं—प्रणयदेवता यस्य तत्, यद्वा,—रतेः,—दाम्पत्यानुरागस्य, प्रीतेः,—हर्षे, दैवतम्—अरुन्धत्यादीनां पतिव्रताललामभूतानां देवतानां समूहः यत्र तथाविधम्, एता हि दाम्पत्यसुखविधायिन्य इति वेदितव्यम्। प्रणयिभिरिव—सुहृद्भिरिव, प्रथमप्रविष्टैः—अग्रे एव अन्तर्गतैः, कुसुमामोदसमाकृष्टैरिति भावः, प्रणयिनः प्रणयवतामन्तःपुरादावपि स्वच्छन्दसञ्चारिणः भवन्तीति गम्यते।

(२३०) अलीति।—अलिकुलानां—भ्रमरवृन्दानां, पक्षपवनेन—पत्रवायुना, प्रेङ्खोलिताः,—कम्पिताः तैः, अत एव कर्णेति।—कर्णोत्पलस्य—कर्णभूषणीभूतस्य उत्पलस्य प्रहारात्—ताडनात्, भयेन—भीत्या, प्रकम्पितैरिव—प्रकम्पितैरिव, बहुताडितानां ताडनभयस्य सततविभावात् इति भावः। ननु सत्स्वपि बहुषु वस्तुषु वासगृहे कथमत्र ताडनाशङ्का मङ्गलप्रदीपानां जाता? इति चेदभिधीयते,—सम्प्रति-पत्त्या तुल्यबलाः परस्परं प्रतिद्वन्द्विमाश्रयन्ते इति दृश्यते, अत एव कर्णोत्पलायमानाः मङ्गलदीपाः भ्रमराभिलङ्घनजन्ति कर्णोत्पलान्दोलनं तेषां स्वताडनार्थं समुद्योगमिवामन्यन्त इत्युत्प्रेक्षावीजमवधेयम्।

(२३१) एकेति।—एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, लिखितः,—चित्रितः, स्तवकितः—सञ्जातगुच्छः, यः रक्ताशोकतरुः,—रक्तपुष्पाशोकवृक्षः, तस्य तलं—निम्नदेशं, भजते—आश्रयति इति तथोक्तेन तत्तलस्थितेन इत्यर्थः, अधिज्यचापेन—मौर्व्वीयुतधन्वना, तिर्य्यगिति।—तिर्य्यक्—वक्रं यथा तथा, कूणितः,—सङ्कोचितः, नेत्रविभागः,—नयनस्य तृतीयांशः येन तथाविधेन, लक्ष्यस्थिरीकरणाय अपाङ्गाश्रीकृतदर्शनेत्यर्थः, शरं—बाणम्, ऋजूकुर्व्वता—सन्दधतेत्यर्थः।

कामदेवेन अधिष्ठितम्, (२२२) एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चनचामरकेण इतरपार्श्ववर्त्तिन्या च दान्तशफरकधारिण्या कनकपुत्रिकया साक्षाल्लक्ष्म्येव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोपधानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं, (२२३) शयनशिरोभागस्थितेन च कृतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम्।

तत्र च (२२४) क्रीताया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बानि (२२५) प्रथमालापाकर्णनकौतुकागतगृहदेवताऽऽननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः

---

(२२२) एकपार्श्वन्यस्तेन—एकपार्श्वनिहितेन, काञ्चनचामरकेण—काञ्चनं—सौवर्णं, चामरकं—चमरव्यजनप्रतिकृति तेन। "काञ्चनचामरकेण" इत्यत्र "काञ्चन-चामरकेण" इति पाठकल्पने साधु, काञ्चनचामरकेण—स्वर्णदण्डशोभितबालव्यजनेन। इतरपार्श्ववर्त्तिन्या—अपरपार्श्वस्थापितया, दान्तेति।—दान्त—गजदन्तमय, शफरकं—कुमुदविशेषमित्यर्थः, धरति—गृह्णातीति तथोक्तया, कनकपुत्रिकया—काञ्चनपुत्तलिकया। उद्दण्डेति।—उद्दण्डम्—उद्गतनालं, पुण्डरीकं—श्वेतपद्मं, हस्ते यस्याः तथाभूतया। सनाथेन—युक्तेन। सोपधानेन—उपधानं—"बालिश" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धं, तत्सहितेन, स्वास्तीर्णेन—शोभनास्तरणशालिना, शयनेन—शय्यया, पर्यङ्केणेत्यर्थः।

(२२३) शयनेति।—शयनस्य—शय्यायाः, शिरोभागे—अग्रभागे, स्थितेन—निहितेन, कृतेति।—कृता—विरचिता, कुमुदेन—कैरवेण, कुमुदस्य च, शोभा—सौन्दर्यं यस्य येन च तेन, कुसुमेति।—कुसुमायुधस्य—पुष्पशरस्य, कामस्येत्यर्थः, साहायकाय—साहाय्यकरणाय, शशिनः उद्दीपकत्वादिति भावः। राजतेन—रौप्यमयेन, निद्राकलशेन—निद्रायां—शयने, शयनगृहे इत्यर्थः, यः कलशः,—घटः, लोकशास्त्रादीनाराध्य मङ्गलार्थं स्थापित इति भावः तेन।

(२२४) क्रीतायाः,—वञ्चितायाः। पराङ्मुखप्रसुप्तायाः,—पराङ्मुखं निद्रितायाः, लज्जावशादेवेति भावः। मणीति।—मणिभित्तय,—रत्नकुड्यानि एव, दर्पणाः,—आदर्शाः तेषु, मुखप्रतिबिम्बानि—आननप्रतिच्छायाः।

(२२५) प्रथमेति।—प्रथमालापस्य—आद्यसम्भाषणस्य, आकर्णने—श्रवणे, यत् कौतुकं—कौतूहलं, तस्मात् आगताः,—उपस्थिताः, या गृहदेवताः,—भवनाधि-

क्षणदां निन्ये। स्थित्वा च श्वशुरकुले (२२६) शीलेन अमृतमिव श्वश्रूहृदये वर्षन्, अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा, दत्त्वा राजदौवारिकमिव राजकुले रणरणकं, यौतुकनिवेदितानि इव संवलानि आदाय हृदयानि सर्व्वलोकस्य, कथञ्चयमपि विसर्ज्जितो नृपेण वध्वा सह स्वदेशम् अगमदिति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते चक्रवर्त्तिजन्मवर्णनं नाम

चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

हार्दैव्य, तासाम् आननानि इव—मुखानि इव, मणिगवाक्षकेषु—रत्नमयवातायनेषु, [गवाम् अक्षीव इत्यत्र "अक्ष्णोऽदर्शनात्" (५।४।७६ पा०) इति समासान्ते अचि "अवङ्—" (६।१।१२२ पा०) इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् अवङि रूपम्] वीक्षमाणः,—पश्यन्, क्षणदा—रात्रिं, निन्ये—यापयामास इत्यर्थः।

(२२६) शीलेन—सच्चरित्रेण। अभिनवाभिनवोपचारैः,—प्रतिदिनं नूतननूतनसत्कारैः। अपुनरुक्तानि—अनास्वादितपूर्वाणि। राजदौवारिक—राजद्वाररक्षकम्। रणरणक—विच्छेदजनितमुद्वेगमित्यर्थः, [रण,—शब्द, तत्प्रकारः द्वित्व, तत संज्ञायां कन्] दौवारिको यथा नियतमेव द्वारमाक्रम्य वर्त्तते, तथा तद्गमनजनितरणरणकोऽपि सदैव राजपरिजनानां हृदयमाक्रम्य अतिष्ठदिति भावः। यौतुकेति।—यौतुकाय—वैवाहिकोपहाराय निवेदितानि—समर्पितानि। संवलानि—पाथेयानि, आदाय—गृहीत्वा, छलेनेत्यर्थः। कथञ्चयमपि—अतिक्लेशेन, कथञ्चिदित्यर्थः, अपत्यभूतं वस्तु न हि क्लेशेनापि नयनगोचरादपसारयितुं शक्यते सहसा पाषाणहृदयैरपीति भावः, विसर्ज्जितः,—गमनाय अनुमत इति यावत्। वध्वा—राज्यश्रिया।

इत्यशेषमाम्नायवीसहरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना वि ए, उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां श्रीहर्षचरितव्याख्यायां चतुर्थ उच्छ्वासः ॥ ४ ॥

पञ्चम उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वाऽऽलोकं तरला तडिदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥
पातयति महापुरुषान् सममेव बहूननादरेणैव ।
परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(१) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आहूय हूणान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणैमकिशोरम् अपरिमित

इदानीं राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य स्वर्गमनं सूचयितुं नियतेः कालचक्रस्य गतिं तावत् प्रकटयति नियतिरिति।—नियतिः,—दैवम्, ("दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः) प्रथमम्—आदौ इत्यर्थः, पुंसां—जनानां, सुखम्—आनन्दम्, विधाय—दत्त्वा, तरला—चपला, तडित्—विद्युत्, आलोकम्—उद्द्योतं, कृत्वा—सम्पाद्य, उपरि—पश्चात् वज्रमिव—अशनिमिव, दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशं, निपातयति—आनयतीत्यर्थः। अत्र तडिता सह नियतेर्वैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनात् निपातनादिरूपसामान्यधर्मादीनाञ्च वाच्यत्वात् पूर्णोपमाऽलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥ १ ॥

पातयतीति।—अनन्तः—असीमः, शेषाख्यनागश्च, एकः—केवलः, एकाकी च, सहायान्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः, कालः,—समयः, महाकालश्च, प्रलयकाले सङ्कर्षणाख्यस्य अनन्तदेवस्य मुखोद्भूतेन प्रचण्डानलेन जगतो विध्वंसकारित्वोक्तेः, परिवर्त्तमानः,—चक्रवत् परिभ्रमन्, शिरःपरिवर्त्तनादिकं कुर्वंश्च, शैलान्—पर्वतानिव समम्—तुल्यकालमेव, युगपदित्यर्थः, बहून्—अनेकान्, महापुरुषान्—श्रेष्ठजनान्, अनादरेणैव—अवहेलयैव, पातयति—ध्वंसयति। एतेन वर्त्तमानस्य राज्ञः भाविनिधनं सूचितम्। अत्रापि पूर्ववदेवोपमाऽलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेत्यादि।—कवचहरं—वर्मधरं, ["हरतेर—" (३।२।९ पा०) इत्यादिना कवचोपपदात् हरतेः अचि रूपम्]। हूणान्—तदाख्यान् म्लेच्छजाति-विशेषान्। हरिः,—सिंहः। हरिणैमकिशोरः—हरीन्द्रशिशुः, सिंहशावकमित्यर्थः, हरिः हरिणैमकिशोरं हरिणान् हन्तुं यथा प्रहिणोति, तथा राजा राज्यवर्द्धनं हूणान् हन्तुं प्राहिणोदित्यन्वयः। अत्र हकार रकार णकारादीनाम् असकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः,

बलानुयातं चिरन्तनैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणोत्।

(२) प्रयान्तञ्च तं देवो हर्षः कतिचित् प्रयाणकानि तुरङ्गमैः अनुवव्राज। प्रविष्टे च (३) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं भ्रातरि, वर्त्तमाने नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि (४) केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु (५) उत्कण्ठमानवनदेवताकटाक्षश्यामायितशरीरकान्तिः क्रीडन् मृगया

पूर्णोपमाऽलङ्कारश्च। अपरिमितबलानुयातम्—अपरिमितैः,—प्रभूतैः, बलैः,—सैनिकैः, सामर्थ्यैश्च, अनुयातम्—अनुगतं, चिरन्तनैः,—प्राचीनैः, मूलामात्यैरित्यर्थः, "सेवकाद्धे पुरातने" इत्युक्तेर्निरतिशयविश्वासपात्रैः इति भावः, अनुरक्तैः,—स्वामिनि अनुरागवद्भिः, महासामन्तैः—सामन्तप्रधानैः। साभिसारं—ससहायमित्यर्थः। ["साभिसारम्" इत्यत्र "साभिसरम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः, यद्वा—तैः सानुचरं सम्राट्सुतत्वात् सामन्तैः सेवकादिभिरनुसृतम्]। उत्तरापथम्—उत्तरदिक्स्थप्रदेशविशेषं, प्राहिणोत्—प्रेषयामास।

(२) प्रयान्तं—गच्छन्तं, रणायेति शेषः। प्रयाणकानि—पदानि। अनुवव्राज—अनुजगाम, निमलसौभ्रात्रभावात् प्रवासगमनप्रवृत्ते प्रियजने कियत्पथं तदनुसरणस्य लोकाचारसिद्धत्वाच्च इति भावः।

(३) कैलासेति।—कैलासस्य—तदाख्यस्य अद्रेः, प्रभया—कान्त्या, भासते—द्योतते इति तथोक्तां तां, ककुभं—दिशम्। भ्रातरि—राज्यवर्द्धने। नवे वयसि—प्रथमयौवने इत्यर्थः। विक्रमरसानुरोधिनि—विक्रमे—शौर्य्ये यो रसः,—अनुरागः, उत्साह इति यावत् तम् अनुरुध्यते—अनुबध्नाति इति तथाभूते, यौवनकालस्वभावात् शौर्य्यप्रदर्शनोपयोगिनीत्यर्थः।

(४) केसरीति।—केसरिणः—सिंहाः, शरभाः—अष्टापदमृगाः शार्दूलाः,—व्याघ्राः, वराहाः,—शूकराः, तैः बहुलेषु—आकीर्णेषु, यद्वा—तैः बहुला—प्रभूता यत्र तथोक्तेषु, दुर्गमस्थानादौ तेषां प्राचुर्य्यमिति भावः, तुषारशैलोपकण्ठेषु—हिमाचलान्तिकेषु।

(५) उत्कण्ठेति।—उत्कण्ठमानानां—तद्दर्शनोत्सुकानां तस्य शोभनाकृतिदर्शनेन उत्

मृगलोचनः कतिपयानि अहानि बहिरेव व्यलम्बत। चकार च (६) आकर्णान्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरण्यानि।

एकदा तु (७) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत्। तस्मिन् एव च दावदहने (८) समुत्सृज्य शावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत्। आसीच्च अस्य चेतसि,—

कान्तिशालिनी, तद्दर्शनमात्रेण अनुरागोदयात् दर्शनोत्सुकानामिव, वनदेवतानां—वनाधिष्ठातृदेवीनां, कटाक्षाः—सानुरागतिर्यगवलोकितानि तेषाम् अर्चिभिः—मयूखैः, शारिता—चित्रिता, शरीरकान्तिः—देहलावण्यं यस्य तथाभूतः। मृगलोचनः—हरिणायतस्निग्धनयनः, रूपं इति भावः। व्यलम्बत—विलम्बं कृतवान्।

(६) आकर्णेति।—कर्णान्तात् आ आकर्णान्तम्—कर्णसमीपपर्यन्तम्, ["आङ्—" (२।१।१३ पा०) इत्यादिना अव्ययीभावः] आकृष्टात्—आकर्षितात्, कार्मुकात्—धनुषः, निर्गतान्—निःसृतान्, भासुरान्—प्रदीप्तान्, शाणितत्वात् इति भावः, भल्लान्—शराग्रास्त्रविशेषान् वर्षति—मुञ्चतीति तथाभूतः। स्वल्पीयोभिः—अत्यल्पैः। निःश्वापदानि—श्वापदरहितानि, अस्य दर्शनमात्रात् हिंस्रजन्तुपलायनेच्छया।

(७) वासतेय्याः,—वसति,—अस्यामिति वासतेयी रात्रिः, [तत्र साधु इत्यर्थे "पथ्यतिथि—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः] ("वसती रात्रि यामिनी" इत्यमरः) तुरीये—चतुर्थे, यामे—प्रहरे। प्रत्युषसि—प्रभाते। चटुलेति।—चटुलानां—चञ्चलानाम् इतस्ततः प्रसरणशीलानामित्यर्थः, ज्वालानां—शिखानां, पुञ्जैः—समूहैः, पिञ्जरीकृताः—पिङ्गलीकृताः, सकलाः—समस्ताः, ककुभः—दिशः येन तथाभूतेन, दुर्निवारेण—निवारयितुमशक्येन अनिर्वापणीयेन इत्यर्थः, दवहुतभुजा—दावाग्निना। केसरिणं—सिंहम्, एतेन पितुर्मरणरूपोऽनर्थो व्यञ्जितः, प्रभूतानां स्वप्नस्य निरर्थकत्वाभावात्।

(८) समुत्सृज्य—परित्यज्य। उत्प्लुत्य—उत्क्रम्य। पातयन्तीं—निक्षिपन्तीम्, पुत्रशोकविह्वलेति भावः, एतेन अस्य मातुर्मरणं सूचितम्।

(९) "लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः, यदाकृष्टाः तिर्य्यञ्चोऽपि एवम् आचरन्ति" इति। (१०) प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः दक्षिणेतरम् अक्षि पस्पन्दे; गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे; निर्निमित्तम् एव अन्तर्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम्; अकारणादेव च अजायत गरीयसी दुःखासिका। "किमिदम्?" इति च (११) समुत्पन्नविविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्ताऽवनमितवदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१२) समुद्भिद्यमानस्थलकमलिनीवनामिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षौणीम्। अह्नि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम्।

---

(९) लोके—जगति, संसारे इत्यर्थः, कठिनतराः,—अतिकठिनाः, स्नेहमयाः,—स्नेहात्मकाः, बन्धनपाशाः—बन्धनरज्जवः। यदाकृष्टाः,—यैः,—पाशैः, आकृष्टाः,—नियन्त्रिताः तिर्य्यञ्चः,—पशुपक्ष्यादयः, एवम्—अग्निप्रवेशेन आत्मत्यागरूपं व्यवसायमिति भावः।

(१०) प्रबुद्धस्य—जागरितस्य। दक्षिणेतरं—वामम्, अक्षि—नेत्रं, पस्पन्दे—पुस्फोर। वेपथुः,—कम्पः, विपप्रथे—प्रचकाश, आविरभूदित्यर्थः। निर्निमित्तम्—अहेतुकम्, अन्तरिति।—अन्तः,—देहाभ्यन्तरे इत्यर्थः, यत् बन्धनस्थानं—संयमनस्थानं हृदयस्येति भावः तस्मात् चचाल—चकम्पे, हृत्कम्पः जात इत्यर्थः। गरीयसी—अतिगुर्व्वी, दुःखासिका—दुःखेन अवस्थानम्, माङ्गलिकारत्याविर्भावात, निश्चिन्तप्रायः अरुन्तुदा शोकसन्ततिर्वा।

(११) समुत्पन्नेति।—समुत्पन्नेन—आविर्भूतेन, विविधेन—नानाप्रकारेण, विकल्पेन—संशयेन, विमथिता—आलोडिता, मतिः,—बुद्धिर्यस्य तथाभूतः, अपगतधृतिः,—अधीरः, शुभमशुभं वा इति निर्णेतुमशक्यत्वात् इति भावः, चिन्तेति। —चिन्तया—दुर्भावनया, अवनमितम्—अधःकारितं, वदनं—मुखं येन तथाभूतः। स्तिमिततारकेण—निश्चलकनीनिकेन।

(१२) समुद्भिद्यमानेति।—समुद्भिद्यमानं—विकासं गच्छत्, स्थलकमलिनीवनं—स्थलपद्मिनीकाननं यस्यां तामिव। चकोरेक्षणः,—चकोरनेत्रः, स्वाभाविकारुण्यात् इति भावः। क्षौणीं—पृथ्वीम्।

(१३) आरोहति च हरितहये मध्यमह्नो भवनम् आगत्य उभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलवितताम् (१४) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषम् इन्दुधवलोपधान-धारिणीं वेत्रपट्टिकाम् अधिशयानः सातङ्क एव तस्थौ।

(१५) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया रचितमुण्डमालकं, (१६) श्रमातपाभ्याम् आरोप्यमाणकायकालिमानम्, अन्तर्गतेन शोकशिखिना दह्य-

---

(१३) हरितहये—हरिदश्वे, सूर्ये इत्यर्थः, अह्नः,—दिवसस्य, मध्यं,—मध्यभागं तम्, आरोहति—उपयाति, मध्याह्ने जाते इत्यर्थः। उभयतः,—उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः। संवाह्यमानेति।—संवाह्यमानः—संवीज्यमानः, किङ्करादिभिः इति भावः, तनु—स्वल्पं, क्षुद्रमित्यर्थः, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा वा, तालवृन्तं—व्यजनं यस्य तथाभूतः। क्षितितलवितताम्—भूतलविस्तृताम्।

(१४) अतिशिशिरेति।—अतिशिशिरेण—अतिशीतलेन, मलयजरसस्य—चन्दनद्रवस्य, लवेन—बिन्दुना लुलितं—लिप्तं, वपुः,—अवयवः यस्याः तथोक्ताम्। इन्दुधवलेति।—इन्दुः,—चन्द्रः, तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, उपधानम्—उपबर्हं, "बालिश" इति ख्यातं शिरःस्थापनोपयोगितूलपूर्णद्रव्यविशेषः इत्यर्थः, तत् धरतीति ताम्, उच्छिरस्कामित्यर्थः, वेत्रपट्टिका—"शीतलपाटी" इति समाख्यया वङ्गदेशे प्रसिद्ध-वेत्रनिर्मितशयनसाधनविशेषम्। सातङ्कः,—सोद्वेगः।

(१५) "अथ" इत्यस्य "दूरादेव ··कुरङ्गकनामानम् आयान्तम् अद्राक्षीत्" इति अग्रेण सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, लेखगर्भयेत्यादिभिः।—लेखगर्भया—अन्तर्गतलिप्या, नीलीति।—नीलीरागः,—नीलवर्णः, यद्वा,—नीली—"नील" इति प्रसिद्धः क्षुप-विशेषः, तस्या रागः,—रञ्जनं, तेन तद्वत् मेचका—श्यामला, मयूरकण्ठाभा इत्यर्थः, ('कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः) रुक्—कान्तिः यस्याः तया, चीरचीरिकया—वसनखण्डेन, रचितेति।—रचिता—कृता, मुण्डमाला—शिरोमाला, शिरोवेष्टनमित्यर्थः येन तम्।

(१६) श्रमेति।—श्रमः,—आयासः, आतपः,—रौद्रञ्च ताभ्याम्, आरोप्य-माणेति।—आरोप्यमाणः,—उत्पाद्यमानः, कायस्य—देहस्य, कालिमा—कार्ष्ण्यं यस्य तम्। अन्तर्गतेन—हृदयस्थेन, शोककशिखिना—शोकाग्निना, दह्य-

रताम् इव नीयमानम्, (१७) अतित्वराऽऽगमनद्रुततरपदोद्धूयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्त्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या इव अनुगम्यमानम्, (१८) अभिमुखपवनप्रेङ्खत्प्रविततोत्तरीयपटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव आशु परापतन्तं, प्रेर्य्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वाम्यादेशेन, कृष्यमाणम् इव पुरस्तात् आयतैः श्रमश्वासमोक्षैः, (१९) स्विद्यल्ललाटतटघटमानप्रतिबिम्बकेन कार्य्यकौतुकात् अपह्रियमाणलेखमिव भास्वता, सम्भ्रमभ्रष्टैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं,

---

रतामिव—अत्यातरतामिव नीयमानं—प्राप्यमाणं सन्तापातिरेकस्य जायमानत्वात् कृष्णवर्णादप्रभामिति भावः ।

(१७) अतीति ।—अतित्वरया—अतिवेगेन आगमनम्—आगतिः तस्मिन् द्रुततरैः—अतिशीघ्रैः शीघ्रगमनविशिष्टैरित्यर्थः पदैः—पदक्षेपैः उद्धूयमाना—उत्क्षिप्यमाणा या धूलीनां—रजसां राजिः—श्रेणी समूह इत्यर्थः तद्व्याजेन—तन्मिषेण राजवार्त्ताश्रवणकुतूहलिन्या—राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सम्वादाकर्णनौत्सुक्यवत्या मेदिन्या—पृथिव्या क्षितिपतिवार्त्ता राजपुत्राय इति भावः अनुगम्यमानम्—अनुस्रियमाणम् ।

(१८) अभिमुखेति ।—अभिमुखपवनेन—सम्मुखागतेन वायुना प्रेङ्खन्—चलन् प्रविततस्य सुविस्तृतस्य उत्तरीयपटस्य—उत्तरीयवसनस्य यः प्रान्तः—पर्य्यन्तभागः तेन वीज्यमानौ—प्राप्तवीजनौ उभयौ—द्वौ पार्श्वौ—कक्षयोरधोभागौ यस्य तम् अत एव कृतपक्षं—जनितगरुतमिव । परापतन्तं समागच्छन्तम् । प्रेर्य्यमाणमिव—प्रणुद्यमानमिव । स्वाम्यादेशेन—प्रभुनियोगेन । पुरस्तात्—अग्रतः, आयतैः—दीर्घैः श्रमश्वासमोक्षैः—परिश्रमजनितनिश्वासमोचनैः अविश्रामधावने तथैव सञ्चारात् इति भावः ।

(१९) स्विद्यदिति ।—स्विद्यत्सु—घर्म्माक्तेषु ललाटतटेषु—भालदेशेषु घटमानः—पतत् *प्रतिबिम्बं—प्रतिरूपं यस्य तथाभूतेन भास्वता—सूर्य्येण* कार्य्यकौतुकात्—केन कार्य्यानुरोधेन अयमीदृक् द्रुततरं गच्छति इति ज्ञातुमौत्सुक्यात् अपह्रियमाणः—चौर्य्यमाणः लेखः—लिपिः यस्मात् यस्य वा तम् ("लेखा लिपिराजिकयोरपि" इति मेदिनी)। सम्भ्रमभ्रष्टैरिव—सम्भ्रमः—कार्य्यव्यग्रता तेन भ्रष्टानि—

(२०) लेखापितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्मनि शून्यहृदयतया स्खलन्तं, कालमेघशकलम् इव पतिष्यतो दुर्वार्त्तावज्रस्य, धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य, बीजम् इव फलिष्यतो दुष्कृतशालेः, अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामानम् आयान्तम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च (२१) पूर्वानिमित्तपरम्पराऽऽविर्भूतभीतिः अभिद्यत हृदयेन। कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम्

च्युतानि तैरिव, इन्द्रियैः,—हस्तपादादिभिः, शून्यीकृतेति।—शून्यीकृतं—विरहितमित्यर्थः, शरीरं—देहः यस्य तथोक्तः, महाऽऽपदि तथैव वैकल्योत्पत्तेः इति भावः।

(२०) लेखेति।—लेखे—पत्रिकायाम्, अर्पितस्य—निहितस्य, लिखितस्येत्यर्थः, प्रयोजनस्य—कार्यस्य, गौरवं—गुरुत्वं तस्मादिव, समे—समतले, अवन्धुरे इत्यर्थः, अपि वर्त्मनि—पथि, शून्यहृदयतया—विमनस्कतया, महाराजामङ्गलाशङ्कयेति भावः, स्खलन्तं—पतन्तम्। कालमेघशकलमिव—कृष्णवर्णमेघखण्डमिव, प्रलयकालिकसंवर्त्तादिवलाहकखण्डमिव वा, दुर्वार्त्तावज्रस्य—दुः,—दुष्टा, कठिना इत्यर्थः, वार्त्ता—संवादः एव वज्रम—अशनिः तस्य (वजधातोः "ऋज्रेन्द्राग्र—" (उ० २ पा० २८ सू०) इत्यादिना रनि रूपम्]। धूमपल्लवमिव—धूमनिचयमिव, शोकज्वलनस्य—शोकाग्नेः। फलिष्यतः—फलं प्रसविष्यमाणस्य, दुष्कृतशालेः,—दुःखव्रीहिभेदस्य, दुर्दैवधान्यविशेषस्य वा, त्वरितफलाविर्भावद्योतनार्थं शालेरौपम्यम्। अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं—दुर्निमित्तसूचकं दीर्घपथिकम्, यद्वा,—अनिमित्तभूतं—दुर्निमित्तरूपं, दीर्घम—आयतम्, अध्वानं—पन्थानं गच्छतीति तथोक्तम्, विशिष्टामङ्गलसम्भावनाव्यतिरेकेण ईदृशदीर्घाध्वागमनप्रयोजनाभावात् इति भावः।

(२१) पूर्वेति।—पूर्वाभिः,—प्रागनुभूताभिः, अनिमित्तपरम्पराभिः,—दुर्लक्षणसमूहैः, दुःस्वप्नदर्शनादिरूपैः इति भावः, ["पूर्वानिमित्त—" इत्यत्र "पूर्वनिमित्त—" इति पाठे,—पूर्वेषां—पूर्वदृष्टानां, निमित्तानां—हेतूनां, दुःस्वप्नादिदुर्निमित्तसूचकानामिति भावः] आविर्भूता—सञ्जाता, भीतिः,—भयं यस्य तथाभूतः, ["—आविर्भूत—" इत्यत्र "—आविर्भावित—" इति पाठान्तरम्, तत्र पूर्वानिमित्तपरम्पराभिः कर्त्रीभिः आविर्भाविता—सञ्जनिता, भीतिः यस्य तादृशः] हृदयेन अभिद्यत—भग्नहृदयोऽभूदित्यर्थः, दूतस्य व्यग्रमलिनत्वप्रदर्शनात् इति भावः।

कृताचमनश्च (२३) जनयितुः आयुष्कामोऽपरिमितमणि-कनकरजतजातमात्मपरिवर्हम् अशेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्, (२४) अभुक्त एव उच्चचाल। "दापय वाजिनः पर्य्याणम्" इति च पुरःस्थितं शिरःकृपाण विभ्राणं बभाण युवानम्। (२५) वेपमानहृदयश्च ससम्भ्रमप्रधावितपरिवर्हकोपनीतम् आरुह्य तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२६) अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्कक्षुभितन्तु सम्भ्रमात् सज्जीभूतम् उद्धूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आगत्यागत्य सर्व्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्वीयम् अढौकत।

---

(२३) जनयितुः—पितुः, आयुष्कामः—जीविताकाङ्क्षी, अपरिमितेति।—अपरिमितानि—असङ्ख्यानि, मणयः—रत्नानि, कनकानि—काञ्चनानि, रजतानि—रौप्याणि, तेषां जातं—समूहम्, आत्मनः—स्वस्य, परिवर्हं—परिच्छदम्, अश्वोपकरणभूतमिति यावत्, अशेषं—समग्रं, ब्राह्मणसात्—विप्रदेयं, ब्राह्मणाधीनमित्यर्थः।

(२४) अभुक्त एव—असम्पन्नान्नपानादिक्रिय एव, उच्चचाल—गन्तुमियेष इत्यर्थः। दापय—आरोपय इत्यर्थः, वाजिनः—अश्वस्य, पर्य्याणं—पल्ययनम्। शिर इति।—शिरसि—मूर्द्धि, कृपाणम्—असिं, निहितमिति भावः, विभ्राणं—धारयन्तं, प्रभुनिर्देशाकर्णने सत्वरया तदाचारवत्त्वात् इति भावः। बभाण—उवाच।

(२५) वेपमानहृदयः—कम्पमानचित्तः। ससम्भ्रमेति।—ससम्भ्रमं—सत्वरं, प्रधावितः—प्रचलितः, यः परिवर्हकः,—अश्वपालः तेन उपनीतं—उपस्थापितं तम्। एकाकी एव—असहाय एव। प्रावर्त्तत—प्रचक्रमे, गन्तुम् इति शेषः।

(२६) अकाण्डेति।—अकाण्डे—असमये सहसा इत्यर्थः, प्रयाणं—यात्रा, प्रत्यावर्त्तनमिति यावत् तस्य संज्ञा—सूचना, ("संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना" इत्यमरः) तस्याः शङ्का—सन्देहः इत्यर्थः, तेन क्षुभितं—समाकुलितम्। सम्भ्रमात्—आवेगात्, उद्वेगात्, सज्जीभूतं—कृतसज्जम्, उद्धूतेति।—उद्धूतेन—उद्गतेन मुखरेण—उच्चैः प्रहतेन इत्यर्थः, खुराणाम्—अश्वशफानां रवेण—नादेन, भरितम्—आपूरितं सकलं भुवनानां—जगतां, विवरम्—अन्तरालं येन यस्य वा तथाभूतम्। सर्वाभ्यः,—चतसृभ्य इत्यर्थः। अश्वीयम्—अश्वानां समूहः अश्वीयम्—

(२७) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः। (२८) अशिशिररश्मिमण्डलाभिमुखश्च हृदयम् अवदारयन् इव दावशुष्के दारुणि दारुणं रराण वायसः। (२९) कज्जलमय इव बहुदिवसम् उपचितबहलमलपटलमलिनिततनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाञ्छनो नग्नाटकः।

धर्मेनाङ्गन्द समादिक, खलङ्गमाप्रसिद्धात इति भाव सन्मार्गेनयनात् तेभ्यो हितम अष्टादीक्षितैर्निरर्थी वा ["तस्य समूह" (४।२।३७ पा०) इति "तस्मै हितम्" (५।१।५ पा०) इत्यर्थे वा छविधानात इति ज्ञेयम्] अङ्गीकृत—अनुदयो, तमिति शेष ।

(२७) प्रस्थितस्य—प्रचलितस्य अस्य—हर्षस्य। प्रदक्षिणेतरम—अप्रदक्षिणं यथा तथा, वामभागेन इति यावत प्रयान्त,—गच्छन्त। राजसिंहस्य—राजश्रेष्ठस्य, ("स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥" इत्यमर), यद्वा—राजा सिंह इव राजेव सदृश तस्य, हरिणाः,—मृगाः हरिणा हि अरण्ये उड्डीत चलन्त तदरण्यस्य सिंहाभाववत्त्वं सूचयन्ति। प्रकटयाम्बभूवुः,—सूचयामासुः उक्तञ्च—"वामे प्रवसिवाकुम्भा दक्षिणे गोमृगद्विजा" इति।

(२८) अशिशिरेति।—अशिशिरा—उष्णाः, रश्मय,—किरणा यस्य तस्य, सूर्यस्येत्यर्थ, मण्डलं—बिम्ब तदभिमुख,—तत्सम्मुखीकृत्य उपविष्ट इत्यर्थ। अवदारयन—विदारयन व्यथयन्निति यावत् तादृशवायसानामनिष्टसूचकत्वादिति भाव। दावशुष्के—वनाग्निना दग्धावशिष्टे इति यावत दारुणि—काष्ठे, अर्धदग्धशुष्कवृक्षे इत्यर्थ, स्थित इति शेष। दारुणं—श्रुतिकठोरं यथा तथा रराण—दध्वान, एतस्य दर्शनश्रवणमुक्तं वराहमिहिरेण, यथा—"छिन्नाग्रशुष्कस्थितो कलह शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे" इति।

(२९) कज्जलमय इव—अञ्जनमय इव। उपचितेति।—उपचितेन—वृद्धिं गतेन अङ्गमलेषु जीवानां सञ्चारसम्भावनया जलस्नानरतानां तत्क्षालननिषेधादिति भाव बहलेन—प्रभूतेन मलपटलेन—किट्टनिचयेन मलिनिता—सञ्जातमलिना तनुः,—शरीरं यस्य तथाभूत। शिखीति।—शिखिन,—मयूरस्य, पिच्छ—बर्हं लाञ्छनं—चिह्नं यस्य तथाभूत नग्नाटक,—नग्न,—विवसन सन्, अटति—भ्रमतीति तथोक्त, नग्नक्षपणक इत्यर्थं दिगम्बरबौद्धसन्यासीति यावत। अहिंसा परमो धर्मो वदन्ति बौद्धे शरीरकीटविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कार कुर्वते, मयूरपिच्छकृतेन

(३०) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनश्च नितराम् अप्रह्वत। हृदयेन पितृस्नेहाहितम्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः, (३१) तुरङ्गमस्कन्धबद्धलक्ष्यं चक्षुः अविचलं दधानः, समवसितहसितसङ्कथः, (३२) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्यमानो (३३) बहुयोजनसम्पिण्डितम अध्वानम् एकेन एव अह्ना समलङ्घयत्।

(३४) उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्त्ताविषसे इव नष्टतेजसि

व्यजनेन च दधि आकाशे च सञ्चारिष कीटा अपसार्यन्ते आघातौघप्रासादिभ्यः तद्भयात् इति प्रसिद्धि, तेषाञ्च दर्शनस्य दुर्लक्षणत्वमुक्त यथा,—"नपुंसकव्यङ्गनग्नमुक्तकच्छासिताम्बरा। प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गता॥" इति।

(३०) दुर्निमित्ते,—पूर्वोक्तै वामगहरिणादिभि दुर्लक्षणै, अनभिनन्द्यमानम्—अप्रशस्यमानम्, अनाद्रियमाणमिति यावत्, गमनं यस्य तथाभूत, गत्वा किं द्रक्ष्यामि? किं श्रोष्यामि? अथवा अस्मच्छून्य एव समये कदाचित् अनर्थपात घटेत, तर्हि किं मुख दर्शयाम अम्बाया? इति विचिन्त्य मन्दोत्साहगतिक इत्यर्थ, नितराम्—अतिशयेन। पितेति।—पितरि—जनके, स्नेह,—प्रेम अनुरागविशेष इत्यर्थ तेन आहित,—जनित, म्रदिमा—मार्दवं यस्य तेन, जनकशङ्काकुलेन इति भाव, तत्तत्—दुर्निमित्तजातमित्यर्थ, उपेक्षमाण,—अगणयन्।

(३१) तुरङ्गमेति।—तुरङ्गमस्य—स्ववाहनस्य, स्कन्धे—गलदेशे एव, बद्ध—संलग्नमित्यर्थं, लक्ष्य—दृष्टिविषय यस्य तथोक्तम्, अविचल—स्थिरं, चक्षु,—नेत्र, दृष्टिमित्यर्थं, दधान,—धारयन्। समवसितेति।—समवसिता—अवसान गता, ["समवसित—" इत्यत्र "दु समवसित—" इति पाठे,—दु,—दु खात्, समवसिता इत्यर्थ.] हसितेन—हासेन सह, सङ्कथा—आलाप यस्य स।

(३२) तूष्णीभूतेन—मौनिना, महादुर्भावनया विस्मृताभ्यावेशेन इति भाव।

(३३) बहुयोजनेति।—बहुभि,—अनेकै, योजनै,—क्रोशचतुष्टयै ("स्यात् योजन क्रोशचतुष्टयेन" इति लीलावती) सम्पिण्डित—सम्बद्ध, पूर्णमिति यावत् गुणित वा, बहुयोजनविस्तृतमित्यर्थ। अह्ना—दिवसेन, ["अपवर्गे तृतीया" (२।३।६ पा०) इति तृतीया]। समलङ्घयत्—अतिचक्राम।

(३४) उपलब्धेति।—उपलब्धया—विदितया, नरेन्द्रस्य—राज्ञ, मान्द्यवार्त्तया

अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेण प्रणयिना राजपुत्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अकरोत्। (२५) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्पराप्रकाटितप्रगुणवर्त्मा च वहन्नेव निन्ये निशाम्।

(२६) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम्, अस्तमिततूर्य्यनादम्, उपसंहृतगीतम्, उत्सारितोत्सवम्, अप्रगीतचारणम्, (२७) अप्रसारितापणपण्यं, स्थानस्थानेषु पवन-

---

—अनुग्रहसंवादेन, विषण्णे इव—विषादं गते इव, व्यथिते इव इत्यर्थः, नष्टतेजसि—मन्दप्रभे, स्वागुरुसेवकक्लेशदर्शनात इति भाव, अधोमुखीभवति—पश्चिमाशामवतरतीत्यर्थः। भानुमति—सूर्य्ये। भण्डिप्रमुखेण—भण्डिप्रभृतिना। विज्ञाप्यमानोऽपि—अनुरुध्यमानोऽपि, प्रणयप्राचुर्य्यात् सहचराचारनियमवत्त्वात वा इति भाव॥

(२५) पुर इति।—पुर,—अग्रत, प्रवृत्तेन—प्रचलितेन, प्रतीहारेण—दौवारिकेण, गृह्यमाणा—ध्रियमाणा, पथिज्ञानार्थमाहूय आनीयमाना इत्यर्थः, या ग्रामीणपरम्परा,—ग्रामवासिगणः, त्वमितग्रात ग्रामात् अग्रवर्त्तिग्रामपर्य्यन्त पन्थान प्रदर्शय, त्वमपितस्मात् पुर स्थग्रामपर्य्यन्तमित्येवरूपेण आदिश्यमानप्रतिग्रामस्थजना इति भाव ताभि प्रकटित—प्रदर्शित प्रगुणम्—ऋजु, सुगममित्यर्थ, ("ऋजावजिह्मप्रगुणौ" इत्यमर) वर्त्म—पन्था यस्य तथाभूत सन्, वहन्नेव—अविश्राम चलन्नेव, पितृपादर्शनौत्सुक्येन इति भाव।

(२६) "अन्यस्मिन्" इत्यस्य "स्कन्धावारमाससाद" इत्युत्तरेणान्वय। मध्यन्दिने—मध्याह्ने। स्कन्धावार विशिनष्टि, विगतेत्यादि।—विगत —विरहित, जयशब्दः,—जयसूचकमङ्गलनिनाद यस्मात यस्मिन् वा त, महाविषादात् इत्याशय। अस्तमितेति।—अस्तमिता,—अस्त गता, नष्टा इत्यर्थः, तूर्य्याणां—वादित्रभेदानां, नादा,—ध्वनयः यस्मिन् तम्। उपेति।—उपसंहृतानि—व्यक्तानीति यावत्, गीतानि—गानानि यस्मिन् यस्माद्वा तम्। उत्सारितोत्सवम्—अपनीतानन्दम्। अप्रगीतचारणम्—प्रकृष्ट गीत येषा ते प्रगीता, न सन्ति प्रगीता अप्रगीता,—अकृतसङ्गीता इत्यर्थ, चारणा,—कुशीलवा, नटा इति यावत यस्मिन् तम्।

(२७) अप्रसारितेति।—न प्रसारितानि—न विस्तारितानि, आपणेषु—निषद्यासु, हट्टेषु इत्यर्थं, ("आपणस्तु निषद्यायाम्" इत्यमर.) पण्यानि - विक्रेयवस्तूनि

पवनकुटिलाभिः कोटिहोमधूमलेखाभिः उल्लसन्तीभिः (३८) यममहिषविषाणकोटिभिः इव उल्लिख्यमानं, कृतान्तपाशवागुराभिः इव वेष्ट्यमानम्, (३९) उपरि कालमहिषालङ्कारकालायसकिङ्किणीभिः इव कटु क्वणन्तीभिः दिवस वायसमण्डलीभिः भ्रमन्तीभिः आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं, (४०) क्वचित् प्रतिशायितस्निग्धबान्धवाराध्यमानाहिबुध्नं, क्वचित् (४१) दीपिकादह्यमान-

---

यस्मिन् तम्। पवनेति।—पवनस्य—वायोः बलेन—वेगेन कुटिलाः,—भङ्गिमत्यः ताभिः, कोटीति।—कोटिहोमस्य—राज्ञः पीडानिवृत्त्यर्थं स्वस्त्ययनेषु कोटिसंख्य अनुष्ठितहोमस्य इति भावः, धूमलेखाभिः,—धूमराजिभिः, उल्लसन्तीभिः,—उद्गच्छन्तीभिः।

(३८) यमेति।—यमस्य—कृतान्तस्य, राज्ञो ग्रहणाय आगतस्य इति भावः, यो महिषः,—वाहनभूत इति भावः, तस्य विषाणकोटिभिरिव—शृङ्गाग्रैरिव, उल्लिख्यमानम्—उद्घृष्यमाणं समन्तादाकीर्यमाणमिति यावत्। कृतान्तेति।—कृतान्तस्य—यमस्य, पाशाः,—प्राणिसंयमनार्थमस्त्रविशेषाः एव, वागुराः,—मृगबन्धनजालविशेषाः ताभिः, [वाधातो "मद्गुरादयश्च" (उ० १ पा० ४२ सू०) इति आकृतिगणत्वात् उरचि गुगागमे निपातनात् रूपम्। "वागुरा मृगबन्धनी" इत्यमरः] वेष्ट्यमानमिव—संबध्यमानमिव।

(३९) उपरि—ऊर्ध्वदेशे, अन्तरीक्षे इत्यर्थः, कालेति।—कालस्य—यमस्य, ("शमनो यमराड् यमः। कालो दण्डधरः" इत्यमरः) यो महिषः,—वाहनस्वरूपः तस्य अलङ्काराः,—आभरणरूपाः, याः कालायसकिङ्किण्यः—कृष्णलौहनिर्मितक्षुद्रघण्टिकाः ताभिरिव, कटु—श्रुतिविरसं यथा तथा इत्यर्थः, क्वणन्तीभिः,—रुवतीभिः दिवस—कृत्स्नं दिनं व्याप्य इत्यर्थः, भ्रमन्तीभिः—विचरन्तीभिः, वायसमण्डलीभिः,—काकनिवहैः, आवेद्यमानेति।—आवेद्यमानं—सूच्यमानं, प्रत्यासन्नम्—आगतप्रायम्, अशुभम्—अमङ्गलं राजविनाशरूपमिति भावः यस्मिन् तं, महोत्पातादौ क्रूरजीवानां स्वयं सहसा समापतनबलादिति भावः।

(४०) क्वचित्—कुत्रचित् विभागे, प्रतिशायितेति।—प्रतिशायितैः—कृतोपवासैः इत्यर्थः, स्निग्धैः,—वत्सलैः, राजनि अनुरक्तैरित्यर्थः, बान्धवैः,—बन्धुजनैः, आराध्यमानः,—उपास्यमानः आरोग्यकामनयेति भावः, अहिबुध्नः,—अहिना शोभितं बुध्नं,—ग्रीवा, अहेरिव बुध्नो वा यस्य सः अष्टमूर्त्तिः, शिव इत्यर्थः, सततकण्ठावेष्टितभुजङ्गत्वात्

कुलपुत्रकप्रसाद्यमानमातृमण्डलं, क्वचित् (४२) मुण्डोपहारा-
हरणोद्यतद्रविडप्रार्थ्यमानामर्दकं, क्वचित् (४३) अन्ध्रोद्ध्रियमाण-
बाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम्, अन्यत्र (४४) शिरोविधुत-

घण्टानिनादकलकला इति भावः यस्मिन् तम्, मृत्युभये मृत्युञ्जयाराधनस्य शास्त्रोपदिष्टत्वात् इति हृदयम्। ["—शान्त्यवाराध्यमानाहिर्बुध्न्यम्" इत्यत्र "—मान्त्रवाराध्यमानाहिर्बुध्न्यम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः ("अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः" इति कोषः)]।

(४१) दीपकेति।—दीपिकाभिः—प्रदीपैः सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भावः, एतदपि मृत्युशमनार्थमिति बोध्यम् एवमुत्तरत्रापि, दह्यमानेन—तप्यमानेन समन्ताद्दीप्यमानदीपमण्डलीमध्यस्थितेन इति भावः। यद्वा—दीपिकाभिः—स्वर्णाधारस्थितघृतप्रदीपैः इत्यर्थः दह्यमानेन नीराजने हस्तावलम्बनात् इति भावः। कुलपुत्रकैः—सत्कुलजातकुमारैः प्रसाद्यमानम्—सन्तोष्यमाणम् आराध्यमानमिति यावत् मातृणाम्—ब्राह्म्यादीनां मण्डलं समूहः यस्मिन् तम्। मातरश्चोक्ता यथा—"ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डा सप्त मातरः॥" इति।

(४२) मुण्डेति।—मुण्डं—नरशिरः तदेव उपहारः—बलिः तस्य आहरणे—ग्रहणे उद्यतः—प्रवृत्तः यः द्रविडः—द्राविडदेशीयोपासकविशेषः तेन प्रार्थ्यमानः—याच्यमानः राज्ञः आरोग्यमिति भावः आमर्दकः—देवताविशेषः "रौद्रदेवताभेदः" इत्यन्ये यस्मिन् तथोक्तम्, देवता हि मुण्डोपहारप्रिया अलौकिकप्रभावाश्च उपासकानामभीष्टं साधयन्तीति धिया केनचित् द्राविडेन राज्ञः आरोग्यकामेन नरशिरोबलिविधानेन यत्र क्वचित् देवताराधनं क्रियते तत्कालप्रचलितप्रथानुरूपम् इति भावः।

(४३) अन्ध्रेति।—अन्ध्रः—तदाख्यदेशभवः उपासकः उद्ध्रियमाणौ—उत्तोल्यमानौ, ["अन्ध्रोह्यमान—" इत्यत्र "आन्ध्रोह्यमान—" इति पाठोऽपि स एवार्थः] बाहू, —भुजौ वप्रः इव—प्राकारसदृशावित्यर्थः प्राकारसदृशौ उन्नताविति यावत् ऊर्ध्वबाहुभिरन्ध्रदेशीयोपासकैरिति भावः उपयाच्यमाना—राजजीवनं प्रार्थ्यमाना चण्डिका—तदाख्या देवीमूर्तिः यस्मिन् तम्, "कात्यायनी चण्डी विनायकी" इत्यादिदर्शनात् त्वरितफलसिद्धाख्या महामायोपास्यत्वात् इति भावः यत्र क्वचित् अन्ध्राः स्थाने स्थाने बाहून् उत्तोल्य स्तुतिभिः चण्डिकाऽऽनन्दे राज्ञ आरोग्यं प्रार्थयामासुरित्याशयः। चण्डिकामाहात्म्यमुत्तरारोग्यफलकत्वमुक्तं देवीमाहात्म्ये यथा—"शूलं हरति पापानि तथाऽऽरोग्यं प्रयच्छति इति

विलीयमानगुग्गुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम्, अपरत्र
(४५) निशितशस्त्रीनिकृत्तात्ममांसहोमप्रसक्तासवर्गम्, अपरत्र
(४६) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम्,

तथा,—"सर्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा। स्मरन्ममैतन्माहात्म्यं नरो मुच्येत सङ्कटात्॥" इति च। ["चण्डीड्रियमाण … चण्डिकम्" इत्यत्र "चण्डीड्रियमाणाभ्योपयाच्यमानचण्डिकम्" इति पाठे,—अन्त्रेव चण्डिग्रमाणं यस्य—बलिपशौ उदरदेशस्थनाडीविशेष, तेन, तद्दानेन इत्यर्थं, उपयाच्यमाना—"देवि। एतद्दानद्वयेन सन्तुष्टा राजानं नीरुजं कुरु" इति प्रार्थ्यमाना, चण्डिका यत्र त, तेषाम् उत्कटतत्भीताधारत्वात् इत्याशय]।

(४४) शिर इति।—शिरसा—मूर्ध्ना, विधृतेन—गृहीतेन, शिरसि स्थापितेन इत्यर्थं, विलीयमानेन—अग्न्युत्तापेन विगलता, गुग्गुलुना—तन्निक्षिप्तधूपविशेषेण, विकल,—विह्वल धूपानलसन्तापात् इति भाव, यो नव,—नवीन, युवेत्यर्थं, तद्दाना तद्धारणासामर्थ्यादिति भाव, सेवक,—उपासक, तेन अनुनीयमान,—प्रसाद्यमान, कालकवलाद्राजरक्षणार्थमिति भाव, महाकाल,—हर यस्मिन् तम्, तदुक्तमग्निपुराणे,—"गुग्गुलं घृतसंयुक्तं साक्षात् गृह्णाति शङ्कर," इति।

(४५) निशितेति।—निशितया—तीक्ष्णया, शस्त्र्या—क्षुरिकया, ("स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च क्षुरिका चासिधेनुका" इत्यमर) निकृत्तेन—छिन्नेन, आत्मन—स्वस्य, मांसेन-पिशितेन यो होम,—दैवयज्ञ, देवानुद्दिश्य मन्त्रोच्चारणपूर्व्वकमग्नौ आहुतिदानमित्यर्थः, तस्मिन् प्रसक्ता,—प्रवृत्ता, आप्तवर्गा,—स्वजना यस्मिन् तम्, इतरेषां तत्साधने तथाविधानुरागाभावात् इत्याशय, उक्तञ्च तन्त्रसारे,—"य स्वहृदयसञ्जातं मांसं साधकसाधक। तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्यात् भक्तियुतो नर॥ स एव मासाभ्यन्तरे काममिष्टमवाप्नुयात्॥" इति।

(४६) प्रकाशेति।—प्रकाशं—सर्व्वसमक्षं यथा तथा नरपतीनां—राज्ञां, करदानां सामन्तानामित्यर्थं, कुमारकै,—तनयै, क्रियमाण,—विधीयमान, महामांसानां—मनुष्यपिशितानां, निहतमनुष्यपुरुषावयवगृहीतानामिति भाव, विक्रयस्य, पिशाचादिभ्य इति भाव, प्रक्रम,—प्रारम्भ यस्मिन तथोक्तम्, पिशाचादयोऽपि महामांसप्राप्त्या तद्विनिमयेन अलौकिकशक्तिमत्तया विक्रेतृणामुपकारं कुर्व्वन्ति, अत्र तु राजजीवनोपायभूतौषधादिदानमेव उपकार इति भाव। तादृशक्रियाया राजदण्डभयात् लोकापवादभीते, वा अप्रकाशम् अनुष्ठानं तत्र क्रियते, इह तु राजाभीष्ट-

(४७) उपहतमिव श्मशानपांशुभिः, अमङ्गलैरिव परिगृहीतं, यातुधानैरिव विध्वस्तं, कलिकालेन इव कवलितं, (४८) पापपटलैः इव सञ्छादितम्, अधर्मविक्षेपैः इव लुण्ठितम्, अनित्यताधिकारैः इव आक्रान्तं, नियतिविलासैः इव आस्कन्दितं, शून्यमिव, सुप्तमिव, मुषितमिव, विलम्बितमिव, छलितमिव, मूर्च्छितमिव स्कन्धावारम् आससाद ।

सिद्धये तदनुष्ठानात् न राजदण्डभयं न लोकनिन्दाभयं वा इति प्रकाशशब्देन आवेदितम् ।

(४७) श्मशानेति ।—श्मानः,—शवाः शेरतेऽत्र इति श्मशानः—शवदाहस्थानम्, [श्मन्नुपपदात् 'शेते' इत्यस्मात् "शुषि—" (उ० २ पा० ९० सू०) इत्यादिना उणादिविधानात् बाहुल्यवत्त्वात् इति आनचि तत्रैव चकारग्रहणात् ङित्वात् रूपम्] तस्य पांशुभिः—श्मशानस्थधूलिपुञ्जैः इत्यर्थः, उपहतमिव—दूषितमिव नीरसेक मार्जनाद्यभावात पांशुल्यमिति भावः । अमङ्गलैः,—अशुभैः, परिगृहीतमिव आक्रान्तमिव, सर्वैरेव प्रबलविषादग्रासमाक्रान्तत्वादिति भावः । यातुधानैरिव—राक्षसैरिव, ("राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्रप आशरः । यातुधानः पुण्यजनः" इत्यमरः) विध्वस्तं—विनष्टं सर्वत्र स्थितिनियमानुकूलसङ्कल्पाभावात् । कवलितं—ग्रस्तं, शासनाभावात् दुर्वृत्तानां प्रभावाधिक्यात्, लुण्ठनादिव्यापारविरतत्वाच्च इति भावः ।

(४८) पापपटलैरिव—कलुषनिचयैरिव, सञ्छादितम्—आकीर्णम् । अधर्मविक्षेपैः इव—अधर्मसञ्चारैरिव लुण्ठितं—कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिकारैरिव—अनित्यः—संसारोऽयं क्षणभङ्गुरः, तस्य भावः अनित्यता—विनश्वरता तया धिक्काराः—अनित्यः संसारः धिगिति वचनानि तैरिव, आक्रान्तम्—अभिभूतं, शोकावेगात् सर्वेषां कर्तव्येषु औदासीन्यादिति भावः । नियतिविलासैरिव—भाग्यविचेष्टितैरिव, आस्कन्दितं—गृहीतम्, अहो दुर्दैवम् । कथमस्माकमीदृशी दशा समुपस्थिता इत्येवं दैन्यवाक्यप्रवर्तनादिति भावः । शून्यमिव—जनरहितमिव, सुप्तमिव—निद्रितमिव, महाशोकवैक्लव्येन सर्वथा निःशब्दमवस्थानादिति भावः । मुषितमिव—हृतसर्वस्वमिव इत्यर्थः, विभूषिताङ्गानामपि जनानां भूषणादिकं परित्यज्य दीनभावेनावस्थानादिति भावः । विलम्बितमिव—अप्रतिभमिव, वञ्चितमिव वा । छलितमिव—प्रतारितमिव, दुर्भावनया सुखादिवैकल्यादिति भावः । मूर्च्छितमिव—मोहं गतमिव,

प्रविशन्नेव च (४९) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहुल-बालकपरिवृतम् ऊर्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्त्तिनि (५०) भीषणमहिषाधिरूढप्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं यमपट्टिकं ददर्श, तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अशृणोत्,—

"मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च।
युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते ? कस्य वा भवान् ?"॥३॥ इति।

शोकावेगेन सन्ध्येटाराद्दित्यादिति इदयम्, स्कन्धावार—कटक सैनिकनिवेश-स्थानमित्यर्थः, राजधानीमिति यावत्, आससाद—प्राप उपतस्थे इत्यर्थः, ["आस-साद" इत्यत्र "समाससाद" इति पाठोऽपि—स एवार्थः]। अत्र प्रोषमहाराज, आलम्बनविभाव निराशीःचेष्टागुणैश्वविभाव दैवनिन्दाक्रन्दिताद्यनुभावाः, मोहादि व्यभिचारिणं वै व्यक्तीकृत शोक करुणाख्यरसतामेत्य प्रादुर्भूतामिति, रौद्रबीभत्सा दयश्चान्य स अङ्गभूता ज्ञेया इति सङ्क्षेपः।

(४९) "विपणिवर्त्मनि" इत्यस्य "यमपट्टिकं ददर्श" इत्यनेनान्वयः। विपणि-वर्त्मनि—पण्यवीथिकामार्गे ("विपणि पण्यवीथिका" इत्यमरः) कुतूहलेति।—कुतूहलेन—किमेतदिति कौतुकेन, आकुला—आक्रान्ताः, बहुलाः,—बहवः, ये बालकाः,—शिशवः, तैः परिवृतं—वेष्टितं तम्, ऊर्ध्वेति।—ऊर्ध्वा—ऊर्ध्वस्थापिता इत्यर्थः, या यष्टिः,—दण्डः, सैव विष्कम्भः,—स्खलनप्रतिबन्ध इत्यर्थः, अवलम्बनमिति यावत्, ("विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः" इति मेदिनी) तेन वितते,—प्रसारिते तस्मिन् वामहस्तवर्त्तिनि—वामकरस्थिते।

(५०) भीषणेति। भीषणः—भयङ्करः यः महिषः तम् अधिरूढः,—अधिष्ठितः, यः प्रेतनाथः,—यमः, तत्सनाथे—तद्युक्ते, चित्रवति—चित्रिते, पटे—फलके इत्यर्थः परलोकव्यतिकरं—परलोके अन्यस्मिन् जगति, प्रेतलोके इति यावत्, यः व्यतिकरः,—सम्बन्धः शुभाशुभकर्मजनितपुरस्कारदण्डरूप इति भावः, तं परलोकव्यापारनिचयं, इतरकरकलितेन—दक्षिणहस्तधृतेन, शरकाण्डेन—तदाख्य-तृणविशेषस्य दण्डेन कथयन्तं—प्रदर्शयमानचित्रैकदेशं निर्दिशन्तम् इत्यादिरूपेणाभिनयन्तं, यमपट्टकं—यमपटेन—यमचित्रपटेन इत्यर्थः, दीव्यति इति यमपट्टिकः तम्, ["तेन दीव्यति—" (४।४।२ प) इत्यनेन ठक् रूपम्]। तेनैव—यमपट्टिकेनैव।

चित्रं प्रदर्श्य स्वकीयं तत्तत्स्थलमकथनव्याजेन तत्र आचराणाम् प्रत्ययति

(५१) तेन च अधिकतरम् अवदीर्य्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ। तुरगात् अवतीर्य्य अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत्। कृतनमस्कारश्च अप्राक्षीत्,—"सुषेण! अस्ति तातस्य विशेषो न वा?" इति। सोऽब्रवीत्,—"नास्ति, इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वा" इति। (५२) मन्दमन्दं द्वारपालैः प्रणम्यमानश्च दीयमानसर्वस्वं, पूज्य-

---

मातेति।—मातापितृणां—मातरपितृणाम् ["आनङ् ऋतो द्वन्द्वे" (६।३।२५ पा०) इति सूत्रेण ऋदन्ताया मातुरानङ्] सहस्राणि—समूहाः, पुत्रदारशतानि च—पुत्र-कलत्रसमूहाश्च, युगे युगे—प्रतियुगं, व्यतीतानि—अतिक्रान्तानि, स्व स्व सम्बन्धिनं त्यक्त्वा नाशं गतानि इत्यर्थः। ते—मातापित्रादयः स्त्रीपुत्रादयश्च, कस्य?—न कस्यापि इत्यर्थः, भवान् त्वं वा कस्य?—न कस्यापि इत्यर्थः। श्लोकेनानेन राजमरणे त्वया अधीरेण न भाव्यं प्राणिनामिदमेव गतिः नियता, त्वयाऽप्येवमेव गन्तव्यमिति उप-दिष्ट एव हर्ष इति बोध्यम्। अत्र पितुस्ते निधनं भविष्यति, तेन पितृवियोगनिबन्धन-शोकस्तु त्वया परिहरणीयः, तत्सम्बन्धस्यानित्यत्वात् अधिकस्यावपरिहार्य्यत्वादिति विशेषे प्रस्तुते वक्तव्ये मातापित्रादीनां प्रतियुगकृतं अचिरत्व सामान्यमभिहितमिति सामान्येन विशेषस्य गम्यमानत्वेनाप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः]। पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २ ॥

(५१) तेन—उक्तरूपश्लोकेन, अवदीर्य्यमाणहृदयः,—भिद्यमानान्तःकरणः। प्रतिषिद्धेति।—प्रतिषिद्धः,—निवारितः, सकलानां लोकानां—जनानां, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं यस्मिन् तत्। अभ्यन्तरात्—गृहमध्यात्, अन्तःपुरादिति भावः, निष्क्रामन्तं—निर्गच्छन्तम्। अप्रसन्नेति।—न प्रसन्नः,—प्रसादयुक्तः, मुखस्य रागः,—कान्तिः यस्य तम्, इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, मुक्तमिव—परित्यक्तमिव, राज्ञः रोगप्रशमनौषधानुसन्धान-व्याकुलचित्ततया बाह्यज्ञानरहितमिव इत्यर्थः। विशेषः—अवस्थापरिवर्त्तनमित्यर्थः, कियता परिमाणेन रोगोपशम इति यावत्। नास्ति, विशेष इति शेषः। भवेत्, विशेष इति शेषः, प्रवासागतपुत्रमुखनिरीक्षणेन महानन्दोदये रोगप्रशमनस्य कथञ्चित् सम्भावितत्वात् इति भावः।

(५२) "मन्दमन्दम्" इत्यस्य "प्रणम्यमानश्च ···राजकुलं विवेश" इति अनेन सम्बन्धः। मन्दमन्दं—शनैः शनैः। ["मन्दमन्दम्" इत्यत्र "मन्द मन्दम्" इति

मानकुलदेवत, (५३) प्रारब्धान्तचरुपचनक्रियं, क्रियमाण-षडाहुतिहोमं (५४) हूयमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलदूर्वा-पल्लव, (५५) पठ्यमानमहामायूरी, प्रवर्त्यमानग्रहशान्ति,

---

पाठान्तरम्]। तत विशिनष्टि, दीयमानेत्यादिभिः।—दीयमानानि—अर्प्यमाणानि, ब्राह्मणादिभ्य इति भाव, सर्व्वस्वानि—सर्वाणि स्वानि—धनानि यत्र तत्, ब्राह्मणादीनां महाबाधशान्तिकरत्वात् इति भाव। पूज्यमानेति।—पूज्यमाना,—अर्च्यमाना, कुल-देवता,—चण्डीप्रभृतयो गृहदेवता यस्मिन् तत।

(५२) प्रारब्धेति।—प्रारब्धा—प्रक्रान्ता, अन्तचरो:—रोगशान्तये देवेभ्यो दीयमानस्य चरुपकान्नविशेषस्य, पायसस्येति यावत, पचनक्रिया—पाकानुष्ठानं यस्मिन् तत. पुष्यनक्षत्रजातरोगशान्तये घृतपायसेन होमविधानादिति भावः, उक्तञ्च षट्कर्म-दीपिकायां,—"पुष्ये घृतपायसम्" इति। क्रियमाणेति।—क्रियमाणा,—अनुष्ठीयमाना, षट्—षट्सङ्ख्यका, आहुतय,—देवाद्देशेन अग्नौ समन्त्रघृतादिप्रक्षेपरूपा यत्र, होमा यस्मिन् तत्, षडाहुतिहोमानामशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैर्होमः, यथा शाकुनः,—"ओं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १। ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २। ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३। ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४। ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५। ओं यच्चैनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्व्वस्यैनसो-ऽवयजनमसि स्वाहा" ६। इति। यद्वा,—"ओं प्रजापतये स्वाहा" इत्यादिमन्त्रैः षण्णां देवतानां नामोच्चारणपूर्व्वकमग्नौ षण्णामाहुतीनां दानेन कृतः होमः षडाहुतिहोम उच्यते।

(५४) हूयमानेति।—हूयमाना,—अग्नौ प्रक्षिप्यमाणा, पृषदाज्यस्य—दधियुक्तघृतस्य, ("पृषदाज्यं सदध्याज्ये" इत्यमरः) लवेन—बिन्दुना, लिप्ता,—सिक्ता इत्यर्थः, प्रचला,—चञ्चला, हरिद्वर्णा इति भाव, दूर्वापल्लवा,—दूर्वाकिसलया यस्मिन तत, उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायाम्—"मधुराक्तौ घृताक्तैर्वा दूर्वाभिः आश्रयेऽग्नौ ज्वरं सद्यो विनाशयेत्" इति।

(५५) पठ्यमानेति।—पठ्यमाना—उच्चार्यमाणा, महामायूरी—बौद्धविद्या-विशेष, शैवमन्त्रविशेषो वा यत्र तत, सार्व्वभौमस्य निरामयत्वकामनया राजमाङ्गलिक-विभिन्नसाम्प्रदायिकैः स्वमतसिद्धस्वस्त्ययन-मन्त्रपाठादीनामहरहो अनुष्ठानात् इति ज्ञेयम्। प्रवर्त्यमानेति।—प्रवर्त्यमाना—सम्पाद्यमाना, ग्रहशान्ति,—ग्रहदोष-

(५६) निर्वर्त्त्यमानभूतरक्षाबलिविधान, प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिता-जपं, (५७) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम्, अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमान-विरूपाक्ष-क्षीरकलश सहस्रस्नपनम्, (५८) अजिरोपविष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः

संवृद्धिरिति यावत् यत्र तत्, दुश्चराणां कीपदृष्टिशङ्कया मृम्यव शल्याद्यवस्थितिशङ्कया वा इति भाव ।

(५६) निर्वर्त्त्यमानेति ।—निर्वर्त्त्यमानं—सम्पाद्यमानं भूतेभ्यः,—देवयोनि-विशेषेभ्यः रक्षार्थे—त्राणार्थं बलिविधान—माषभक्ताद्युपहारप्रदानं यस्मिन् तत्, तत्प्रदानमन्त्रश्च उक्तः यथा—"ओं भूता प्रेता पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले । ते गृह्णन्तु मया दत्तं बलिमेतं प्रसाधितम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥" इति । [पच्यमान बलिविधानम्" इत्यत्र "पठ्यमानमहामायूरीप्रवर्त्त्यमानगृहशान्तिनिवर्त्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानम्" इति समस्त पाठे,—पठ्यमाना या महामायूरी तया प्रवर्त्त्यमानायै—क्रियमाणायै गृहस्य शान्त्यै—दोषसंशोधनाय निवर्त्त्यमानं भूतरक्षाबलिविधानं यत्र तत्]। प्रयतेति ।—प्रयतैः,—संयमशालिभिः, विशुद्धचित्तैः इति यावत् विप्रैः—द्विजैः प्रस्तुतः,—प्रारब्धः, संहिताजपः—वेदपाठः यस्मिन् तत्, अपौरुषेयवेदमन्त्रकमन्त्रस्तोमानां निरन्तर पाठनामपप्रत्यवायनाशानुशासनात् इति भाव ।

(५७) जप्यमानेति ।—जप्यमानया—पठ्यमानया रुद्रैकादश्या—"नमस्ते रुद्रमन्यव" इत्यादि यजुर्वेदोक्तरुद्राध्यायस्तुतिरूपया शब्दायमान—निनादयमानं शिवगृहं —शिवमन्दिरं यस्मिन् तत् दुःसाध्यपीडादौ शिवसाधक रुद्राध्यायपाठस्य महाफलप्रशमन-त्वात् इति हृदयम् । अतिशुचेति ।—अतिशुचिना—अतिपूतेन शैवेन—शिवोपासकेन, सम्पाद्यमानम्—अनुष्ठीयमानं, विरूपाक्षस्य—शिवस्य, [बहुव्रीहौ—" (५ । ४ । ११३ पा०) इत्यादिना षच्] क्षीरकलशानां—दुग्धकुम्भानां, सहस्रेण—सहस्रसङ्ख्यया स्नपनम्—अभिषेचनं यस्मिन् तत्, शैवतन्त्रादिषु तथाविधानुष्ठानस्य उत्पात प्रशमकत्वात् इति भाव ।

(५८) अजिरोपविष्टैः —चत्वरासीनैः [अजधातोः "अजिर—" (उ० १ पा० ५४ सू०) इत्यादिना किरचि वीभावाभावे रूपम् । "अङ्गन चत्वराजिरे" इत्यमरः] अनासादितेति ।—अनासादितेन—अप्राप्तेन, स्वामिदर्शनेन—प्रभु साक्षात्कारेण, स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः, दूयमानं—तप्यमानं, मानसं—चित्त

अभ्यन्तरनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्तीभूतस्नानभोजनशयनैः (५९) उज्झितात्मसंस्कारमलिनवेशैः लिखितैः इव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं, (६०) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशुव्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता, केनचित् (६१) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता, केनचित् दुःस्वप्नान् आवेदयता, केनचित् पिशाचवार्त्तां विहरता, केनचित्

येषां ते। अभ्यन्तरेति।—अभ्यन्तरात—प्रासादमध्यात, अन्तःपुरादिति यावत्, निष्पतितेन—निर्गतेन, निकटवर्तिना—समीपस्थेन, राज्ञ इति भाव, परिजनेन—परिचारकेण, निवेद्यमाना—विज्ञाप्यमाना, वार्त्ता—राजवृत्तान्त येभ्य ते। वार्त्तीभूतेति।—वार्त्तीभूतानि—वार्त्तात आगतानि, कथाशेषाणीति भाव, स्नानानि—आप्लावा भोजनानि—आहारा, शयनानि—स्वापाश्च येषां ते, सम्राजो जीवननाशाशङ्कया उद्विग्नचित्तत्वादिति भाव।

(५९) उज्झितेति।—उज्झितेन—परित्यक्तेन, आत्मसंस्कारेण—स्वकीय-केशशरीरमार्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्मणा इत्यर्थ, मलिना,—विवर्णा, वेशा,—परिच्छदा, येषां ते। लिखितैरिव—चित्रार्पितैरिव, निश्चलैः,—निस्पन्दै। नीयमानेति।—नीयमानम्—अतिक्रम्यमाणं, नक्तन्दिन—रात्रिन्दिव यस्मिन् तत्। [नक्तञ्च दिनञ्च इत्यत्र "विप्रतिषिद्ध—" (२।४।१२ पा०) इत्यादिना एकवद्भावे रूपम्। 'नक्तन्दिनम्' इत्यत्र "नक्तन्दिवम्" इति पाठोऽपि स एवार्थ, "अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इत्यादिना समास)।

(६०) दुःखेति।—दुःखेन—मनःपीडया, शोकेनेति यावत, दीन—म्लान, वदनं यस्य तेन। प्रघणेषु—बहिर्द्वारप्रकोष्ठविशेषेषु, ("प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके" इत्यमर) बद्धमण्डलेन—मण्डलाकारोपविष्टेन, उपांशुव्याहृतैः,—अनुच्चभाषितै, चिकित्सकदोषान—चिकित्सका रोगमेतं न निर्णेतु शक्नुवन्ति, औषधान्यपि नतथा सुप्रयुक्तानीत्येव दोषान, उद्भावयता—प्रकटयता।

(६१) असाध्येति।—असाध्यस्य—दुश्चिकित्सस्य, व्याधे,—रोगस्य, ('रोगव्याधिगदामया' इत्यमर) लक्षणपदानि—लिङ्गप्रकाशकवाक्यानि, पठता—कीर्त्तयता, खेदेयाभिमानित्वादिति भाव। दुःस्वप्नान्—अमङ्गलसूचकस्वप्नदर्शनानि,

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता, केनचित् उपलिङ्गानि गायता, अन्येन अनित्यतां भावयता, संसारञ्च अपवदता, कलिकालविलसितानि च निन्दता, दैवञ्च उपालभमानेन अपरेण धर्म्माय कुप्यता, राजकुलदेवताश्च अधिक्षिपता, अपरेण (६३) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश।

(६४) अविरलबाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भमुत्क्वथतां क्वाथानां

आवेदयता—ज्ञापयता, परस्परमिति भावः। पिशाचवार्त्ता—पिशाचः,—अधमदेवयोनिविशेषः, तस्य वार्त्ता—वृत्तान्तं तां, पिशाचाविष्टो वा राजा, यदस्य तथा चेष्टितं दृश्यते, इत्येवंरूपवचनमित्यर्थः, विरुवता—प्रकटयता।

(६२) कार्त्तान्तिकादेशान्—गणकादेशान्, ज्योतिर्विदः राज्ञः एवमेवमशुभं निर्णीतवन्तः इत्येवंरूपानित्यर्थः। ("सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि। स्युर्मौहूर्त्तिकमौहूर्त्तज्ञानिकार्त्तान्तिका अपि॥" इत्यमरः)। उपलिङ्गानि—उत्पातविशेषान्, अमङ्गलसूचकरक्तवृष्ट्यादिरूपान् इति भावः, गायता—कीर्त्तयता। अनित्यता—क्षणभङ्गुरता, देहस्य इति भावः, भावयता—चिन्तयता। अपवदता—निन्दता। कलिकालविलसितानि—कलिकालस्य—चतुर्थयुगस्य, विलसितानि—दुश्चेष्टितानि, कलिकाले पापिजनसहस्रसमाकुले ईदृशो धर्म्मपरायणो राजा कथमपि न जीवति इत्यादिरूपाणीति भावः। दैवं—विधिम्, उपालभमानेन—तिरस्कुर्वता। अधिक्षिपता—निर्भर्त्सयता।

(६३) क्लिष्टेति।—क्लिष्टानां—क्लेशाभिभूतानां, दुर्गतानामित्यर्थः, कुलपुत्राणां—सत्कुलजातकुमाराणां, पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति भावः, भाग्यानि—दुरदृष्टानि, गर्हयता—निन्दता। बाह्यपरिजनेन—बहिःसञ्चरता परिवारवर्गेण, कथ्यमानेति।—कथ्यमाना—मिथः आलप्यमाना कष्टा—दारुणा, पार्थिवस्य—राज्ञः अवस्था—दशा यस्मिन् तत्।

(६४) अविरलेति।—अविरलैः,—निरन्तरैः, अविच्छिन्नैरिति यावत्, बाष्पपयोभिः,—नेत्रजलैः, [अत्र पयःपदमधिकमेव, बाष्पपदेनैव विवक्षितार्थलाभादिति ध्येयं] परिप्लुते—सिक्ते, लोचने—नयने यस्य तेन। विविधेति।—विविधानां

सर्पिषां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्रन् अवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम्।

(६५) तत्र च अतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहुवेत्रिणि, त्रिगुणतिरस्करिणीतिरोहितसुवीथीपथे, (६६) पिहितपक्षद्वारके, परिहृतकवाटररटिते, घटितगवाक्षरचितमरुति, दूयमानपरिचारके, (६७) चरणताडनस्वनत्सोपानप्रकुपितप्रती-

—नानाप्रकाराणाम्, औषधिद्रव्याणां—रोगोपशमकलतागुल्मादीनां द्रवस्य—रसस्य, मध्य,—आघ्राय, गर्भे—मध्ये यत्र तत् यथा तथा, उत्क्वथतां—पच्यमानानां क्वाथानां—कषायविशेषाणाम्। सर्पिषां—घृतानाम। अवाप—प्राप, प्रविवेश इति यावत्। कक्ष्यान्तरं—कक्षे—राजान्तःपुरे भवा कक्ष्या,—हर्म्यादिप्रकोष्ठा इत्यर्थः, तासामन्तरम्—अभ्यन्तरम्।

(६५) तत्रेत्यादि।—"तत्र च" इत्यस्य "चन्द्रगृहे स्थित • पितरमद्राक्षीत्" इत्यनेनैव सम्बन्धः। गृहेति।—गृहावग्रहणी—देहली, द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः, ("गृहावग्रहणी देहली" इत्यमरः) तद्ग्राहिणः,—तद्धारिणः तत्रावस्थायिन इत्यर्थः, बहवः,—अनेके, वेत्रिणः—वेत्रपाणयः पुरुषाः यस्मिन् तथोक्ते। त्रिगुणेति।—त्रिगुणाभिः,—त्रिरावृत्ताभिः तिरस्करिणीभिः,—जवनिकाभिः, तिरोहिता,—अन्तर्हिता, सुवीथिना—गृहाङ्गानाम् अभ्यन्तरस्थविशिष्टपथानामित्यर्थः, ("वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः" इति मेदिनी) पन्थाः,—अभ्यन्तरमार्गो इत्यर्थः, यस्मिन् तदोक्ते, असूर्यम्पश्यानां राजदाराणां निःशङ्कसञ्चारार्थेति भावः।

(६६) पिहितेति।—पिहितम्—आवृतं, पक्षद्वारम्—अभ्यन्तरस्थं प्रच्छन्नद्वारं, "खिड्की" इति ख्यातं गुप्तद्वारमित्यर्थः पार्श्वस्थद्वारं वा यस्य तादृशे, ("प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते" इति "पक्षद्वारन्तु पक्षकः" इति च कोषामरौ)। परिहृतेति।—परिहृतं—परित्यक्तं, कवाटानाम्—अररीणां, द्वाररोधककाष्ठफलकानामित्यर्थः, रटितं—शब्दः यस्मिन् तथोक्ते राज्ञः कर्णपीडाभयात् प्रवेशनिर्गमनयोरपि सशब्दावरोधनात् निःशब्द इति भावः। घटितेति।—घटितैः,—बद्धैः, गवाक्षैः—वातायनैः, रचिता,—निरुद्धा, मरुत,—वायवः यस्मिन् तथोक्ते निवारितबाह्यवायाविति भावः। दूयमानपरिचारके—दूयमानाः—तप्यमानाः, परिचारकाः,—भृत्याः यस्मिन् तथोक्ते।

(६७) चरणेति।—चरणस्य—पदस्य, इतस्ततः सञ्चरतां जनानामिति भावः, ताडनेन—आघातेन, क्षेपणेन इति यावत्, स्वनत्—नदत्, यत् सोपानम्—अधिरोहणी तेन

द्वारे, निभृतसञ्ज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्म्मणि, नातिनिकटोपविष्टकञ्चुकिनि, (६८) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि, चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके, महाऽऽधिविधुरबान्धवाङ्गनावर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके, (६९) सञ्जवनपुञ्जितोद्विग्नपरिजने,

---

प्रकुपिता,—क्रुद्धा, प्रतीहारा,—द्वारपाला यस्मिन् तादृशे, राजपीडाशङ्कया प्रतिहारिभिरुपदिष्टनिःशब्दपदसञ्चारे इति भाव। निभृतेति।—निभृतया—विनीतया, शब्दरहितया इति भाव सञ्ज्ञया—हस्तादीनाम् इङ्गितेन, निर्दिश्यमानानि—प्रदर्श्यमानानि, सकलानि—समस्तानि कर्म्माणि—अनुष्ठेयानि यस्मिन् तथाविधे, कोलाहलपरिहारार्थमिति भाव। नातीति।—नातिनिकटे—नातिसन्निधौ, उपविष्टा,—आसीनाः कञ्चुकिनः,—कवचभृत यस्य तथोक्ते ("तनुत्रं वर्म्म दंशनम्। उरश्छदः कङ्कटकः" इत्यमरः) तेषामवयवसञ्चालनेन कवचस्य मन्मरशब्दा जायन्ते इति तत्परिहारार्थेति भावः।

(६८) कोणेति।—कोणेषु—गृहैकदेशेषु, स्थिता,—दण्डायमाना इत्यर्थः, आह्वानेन—आकारणमात्रेण, चकिता—व्यग्रा इत्यर्थ, आचमनकवाहिन,—आचमनार्थं पानीयहारिण यत्र तादृशे। ["आचमनकवाहिनि" इत्यत्र "आचमनवाहिनि" इति पाठेऽपि—स एवार्थ]। चन्द्रेत।—चन्द्रशालिकाया—शिरोगृहे, प्रासादोपरिवर्त्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थ, ("चन्द्रशाला शिरोगृहम्" इत्यमरः) लीना,—निश्चलोपविष्टा इत्यर्थ, [लीधातो "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति क्तप्रत्यये "ल्वादिभ्य" (८।२।४४ पा०) इत्यादिना निष्ठा नत्व रूपम्] मूका,—अवाच, मौला,—कुलक्रमपालिता, लोका,—प्रकृतिविशेषा इत्यर्थ यस्मिन् तथोक्ते, किङ्कर्त्तव्यताविमोहात इति भाव। महेति।—महद्भि,—प्रबलै, आधिभि—मानसव्यथाभि, ("पुंस्याधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः) विधुराणां—व्याकुलानां बान्धवाङ्गनानां—बन्धुस्त्रीणां, वर्ग,—समूहे, गृहीतम्—अधिष्ठित, प्रच्छन्न—निर्जन, गुप्तमित्यर्थ, प्रग्रीवक—कक्ष्याविशेष, वातायन वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते, यद्वा—महाधिविधुर बान्धवाङ्गनावर्गे गृहीता,—अवलम्बिता अन्योऽन्यमिति भाव, प्रच्छन्ने—निभृतप्रदेशे, प्रग्रीवका,—प्रकृष्टा ग्रीवा, शोभनकन्धरा इत्यर्थ यत्र तादृशे, शोकवतीभि परस्परं ग्रीवामवलम्ब्य प्रच्छन्नभावेनावस्थानस्य प्रकृतिसिद्धत्वात्सदाचारात् इति भावः।

(६९) सञ्जवनेति।—सञ्जवने—चतुःशालायाम्, अन्योऽन्याभिमुखावस्थितगृहचतुष्कयुतभवने इत्यर्थ, ("सञ्जवनन्त्विदम्। चतुःशालम्" इत्यमरः) पुञ्जिता

प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि, गम्भीरज्वरारम्भभीतभिषजि, दुर्मनाय-मानमन्त्रिणि, (७०) मन्दायमानपुरोधसि, सीदत्सुहृदि, निद्राणविपश्चिति, सन्तप्तसामन्ते, (७१) विचित्तचामरग्राहिणि, दुःखक्षामशिरोरक्षिणि, चीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि,

—समवेता, उदिया —उत्कण्ठिता इत्यर्थः, परिजना,—परिवारवर्गा यस्मिन् तथोक्ते, बहुसहायकाना तेषां तथाविधप्रसङ्गे प्रवेशानस्य सुघटत्वात् इति भावः। प्रविष्टेति।—प्रविष्टा,—अभ्यन्तरागता, कतिपये—कियन्तः इत्यर्थः, प्रणयिनः,—सुहृदः यत्र तादृशे। गम्भीरेति।—गम्भीरस्य—"गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च।" इत्युक्तलक्षणस्य कृच्छ्रसाध्यस्य, ज्वरस्य आरम्भात्—प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः, भीता,—शङ्किताः, तस्य असाध्यज्वरलक्षणे पतितत्वात् इति भावः, भिषजः,—चिकित्सका यस्मिन् तथाविधे ("भिषग्वैद्यौ चिकित्सके" इत्यमरः)। दुर्मनायमानेति।—दुर्मनायमाना,—विमनायमाना, सचिन्तान्तःकरणा इत्यर्थः, व्यथितमनसः इति यावत्, ("दुर्मना विमना अन्तर्मनाः" इत्यमरः) मन्त्रिणः,—सचिवा यस्मिन् तादृशे।

(७०) मन्देति।—मन्दायमानाः—विषादं गच्छन्त इत्यर्थः, पुरोधाः,—पुरोहिताः यस्मिन् तथोक्ते। सीददिति।—सीदन्तः—अवसादं गच्छन्तः क्लिश्यन्त इत्यर्थः, सुहृदः,—बान्धवाः यस्मिन् तथोक्ते। निद्राणविपश्चिति—निद्राणाः,—सुप्ताः, अपहीभावानुष्ठाने असमर्थाविजागरणादिति भावः, विपश्चितः—विद्वांसः, सुधाः, बुधा इति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ("विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः" इत्यमरः)। सन्तप्तेति।—सन्तप्ताः,—व्यथिता इत्यर्थः आसाः—विषण्णाः, सामन्ताः—अधीनस्थ राजानः यत्र तादृशे, तत्परोक्षनरेन्द्ररोगयन्त्रणाऽभिभवदिवप्ररव्यादिति भावः।

(७१) विचित्तेति।—विचित्ताः,—विचेतनप्रायाः, चामरग्राहिणः—व्यजनधारिणः यत्र तथोक्ते। दुःखेति।—दुःखेन—मनःपीडया, क्षीणेनेति यावत्, क्षामाः,—क्षीणाः, शिरोरक्षी—शीर्षरक्षकाः यस्मिन् तथाविधे। चीयमाणेति।—चीयमाणा—चयमापद्यमाना, चारोग्यनैराश्येन इति भावः, प्रसादवित्ताना—प्रसादलब्धधनानाम्, राजानुग्रहेण प्रतिपालितानामित्यर्थः, यद्वा,—प्रसादः,—राजानुग्रह एव, वित्तं—धनं येषां तथोक्तानां, मनोरथसम्पत्—अभिलाषसमृद्धिः यस्मिन् तादृशे, तथा सत्यात् अनुग्राहकस्य राज्ञः अभावे तेषां जीविकानिर्वाहस्य कष्टलभ्यतया इति भावः।

(७२) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारक्षीयमाणबलविकलवल्लभभूभृति, (७३) विरतितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुत्रकुमारके, (७४) कुलक्रमागतकुलपुत्रनिवहोह्यमानशुचि, शोकसङ्कुचितकञ्चुकिनि, निरानन्दवन्दिनि, निःश्वसदविरामासन्नसेवके विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति, (७५) विलक्ष-

---

(७२) स्वामीति ।—स्वामिनि—प्रभौ भक्तिः—अनुरागातिशयः तया परित्यक्तः—उत्सृष्टः आहारः—भोजनं तेन क्षीयमाणं—क्षीयमाणं बलं—सामर्थ्यं, तेन विकलाः—अपटवः वल्लभाः—प्रियाः भूभृतः—राजानः यस्मिन् तथोक्ते, सहभोजिनो राजानः तमन्तरा भोजनत्यागात् शीर्णप्राणा जाता इति हृदयम् ।

(७३) विरतीति ।—विरतितलेषु—मूलतलेषु पतिताः लुठिताः "[illegible] [illegible] प्रथा" इति भावः सकलाः—सर्वे, रजनीषु—रात्रिषु जागरूकाः—जागरणशीलाः ["जागरूकः" (३।२।१६५ पा०) इति जागर्तेः ऊकप्रत्ययः] स्वामिपरिचर्यायामिति भावः, राजपुत्राः—राजतनयाः एव कुमारकाः—शिशवः, युवराजा वा यत्र तथाभूते ।

(७४) कुलेति ।—कुलक्रमेण—वंशपरम्परया आगतानां प्राप्तानां प्रतिपालितानामिति भावः कुलपुत्राणां—कुलीनसन्तानानां सत्कुलजातजनानामिति यावत्, निवहे—समूहे उह्यमाना धार्यमाणा शुक्—शोकः यत्र तथोक्ते [illegible] इति भावः शोकेति ।—शोकेन—शुचा सङ्कुचिताः—कुञ्चिताः कञ्चुकिनः स्थापत्याः कञ्चुकिन—"अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" इत्युक्तरूपा राजान्तःपुरचराः पुरुषाः यत्र तथोक्ते । निरानन्देति ।—निरानन्दाः—विषण्णाः निरुत्साहा इति भावः वन्दिनः—स्तुतिपाठकाः यस्मिन् तादृशे । निःश्वसदिति ।—निःश्वसन्तः दीर्घम् इति शेषः निराशाः—आशाशून्याः राजजीवने लब्धाशयाश्च इति भावः आसन्नसेवकाः—अन्तिकचारिणो यस्मिन् तथोक्ते । विस्मृतेति ।—विस्मृतताम्बूलाः—परित्यक्तपर्णाः [विस्मृतताम्बूल—" इत्यत्र "निरस्तताम्बूल—" इति पाठे निरस्तानि—निराकृतानि परित्यक्तानीत्यर्थः ताम्बूलानि याभिः ता इति स पाठार्थः] अत एव धूसराधराः धूसराधराः शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन पाण्डुलाधराः इत्यर्थः वारयोषितः—वाराङ्गनाः, हरणार्थं रञ्जनार्थं वा आगता इति भावः यत्र तदुक्ते ।

(७५) विलक्षेति ।—विलक्षणम्—लाञ्छनेन इत्यर्थः [illegible]

वैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे, अनुजीविपीयमानाश्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि, राजाभिलाषभोज्यमानबहुभुजि, (७६) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्रव्यवहारिणि, मुहुर्मुहुः आहूयमानतोयकर्मान्तिकानुमितघोरातुरतृषि, तुषारपरिकीरितकरकर्कशिशिरीक्रियमाणोदश्विति,

---

कुत्सितम इति यावत् वैद्येन—भिषजा, उपदिश्यमानस्य—निर्दिश्यमानस्य इत्यर्थः, पथ्यस्य—आतुरयोग्यस्य हितजनकस्य आहार्यद्रव्यस्य, रोगोपशमनोपयोगिनो भक्ष्यद्रव्यस्य इति यावत्, आहरणे—आयोजने, अवहितः,—अभिनिविष्टः, पौरोगवः,—पाकशालाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते, [पुरोऽग्र, पाकवस्तुष्वित्यर्थं, गौः नेत्रं यस्येति बहुव्रीहौ "गोरतद्धितलुकि" (५।४।९२ पा०) इति सूत्रेण समासान्ते टचि निष्पादितात् पुरोगवशब्दात् स्वार्थे "प्रज्ञादिभ्यश्च" (५।४।३८ पा०) इत्यण्। "स्याद्व्यानुपाकस्थान-महानसे। पौरोगवस्तदध्यक्ष" इत्यमरः]। अनुजीवीति।—अनुजीविभिः,—सेवकैः, ("सेवकार्थ्यनुजीविनः" इत्यमरः) पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा—ऊर्ध्वीकृतपानपात्रनिःसृतजलेन ("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः) विनोद्यमाना—शाम्यमाना, आस्यस्य—मुखस्य, शोषरुक्—शोषाख्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते, रोगिणः कथितजलपाननिषेधात् तदकुर्वतोऽपि तत्समीपे सेवकैः उद्धृतजलपात्रात् धारावारि पीयमानं पश्यतः तस्य मुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः। राजेति।—राज्ञः,—नृपस्य, अभिलाषेण—इच्छया, भोज्यमानाः,—आहारं कार्यमाणाः, बहुभुजः,—प्रभूतभोजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथोक्ते, स्वयं भोक्तुमशक्तस्य नृपस्य अन्यभोजनदर्शनेनापि तृप्तिः जायते इति भावः।

(७६) भेषजेति।—भेषजस्य—औषधस्य, याः सामग्र्यः,—उपकरणानि, तासां सम्पादने—समाहरणे व्यग्राः,—व्यापृताः, समग्राः,—सकलाः व्यवहारिणः,—व्यवहाराभिज्ञाः द्रव्यगुणपरीक्षकाः इति भावः यत्र तादृशे। आहूयमानेति।—आहूयमानेन—आकार्यमाणेन, तोयकर्मान्तिकेन—तोयदानकर्मणि नियतेन पुरुषेणेति शेषः, अनुमिता—तर्किता, निरन्तरमेव जलदानार्थं सेवकानां समाह्वानदर्शनादिति भावः, घोरा दारुणा आतुरस्य—रोगिणः, तृषा—पिपासा यस्मिन् तादृशे, प्रज्वरजनितप्रचण्डमुखशोषादौ दुःसहत्वोपमर्दत्वमात इति भावः। तुषारेति।—तुषारेण—नीहारेण, तत्कृता द्रव्यादिना वा, परिकीरितः,—प्रयुक्तः, यः करः,—

श्वेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपरागशीतलीकृतशलाके, (७७) नाश्यानपङ्कलिप्यमाननवभाण्डगतगण्डूषग्रहणमस्तुनि, तिम्यत्कोमलकमलिनीपलाशप्रावृतमृदुमृणालके, सनालनीलोत्पलपूलोसनाथ सलिलपानभाजन भुवि, धारानिपात निर्वाप्यमाण-

तुषारस—हिमस, परिकर,—समारम्भ, घनसन्निवेश इत्यर्थ, तस्मात य करकः,—वर्षोपल, "बरफ्" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध जलसङ्घातविशेष. इत्यर्थ, यद्वा,—तुषारेण परिकरित,—मिश्रित, य. करक,—कमण्डलु, ("कमण्डलौ च करक" इत्यमर) तेन, तत्र स्थापनेनेत्यर्थ., शिशिरीक्रियमाण—शीतलीक्रियमाणम, उदश्वित् —अर्द्धोदक तक्र यस्मिन् तथोक्ते ("तक्र ह्युदश्विन्मथित पदाम्ब्वम्बु निर्जलम्" इत्यमर)। श्वेतेति।—श्वेते—शुभ्रे, धौते इत्यथ., आर्द्रे—जलसिक्ते इत्यर्थ, कर्पटे —जीर्णवस्त्रखण्डे, अर्पितै,—निहितै, कर्पूराणा—घनसाराणा, [क्वचित्तु "सुर्ज्जि —" (उ० ४ पा० ९० सू०) इत्यादिना ऊरप्रत्यये ललाभावे रूप] परागै,—रजोभि, शीतलीकृता,—शिशिरीकृता, शलाका,—शिलाकषिका, यद्वा,—सीसकादिकृतवर्त्तुलायतद्रव्यावशेषा इत्यर्थ, शिरोहृदयादिषु चक्षुश्च वर्षात्तिसुकुमाराङ्गेषु च तस्य स्पर्शेण दयिकशैत्यविनोदानुभवात् इति भाव यत्र तथोक्ते।

(७७) नाश्यानेति।—नाश्यानेन—अघनेन, तरलेन इत्यर्थ, (आङ्पूर्व्वकस्य "श्यायते" इत्यस्य निष्ठाया रूप, पश्चात् नञ्समास] पङ्केन—कर्दमेन, मुखशोषप्रशमनाय शीतलीकरणार्थमिति भाव, लिप्यमान—दिह्यमान, यत् नव—नूतन भाण्ड —घट, तद्गत—तत्रस्थ, गण्डूषग्रहणाय—मुखपूरणाय इत्यर्थ ("गण्डूषो मुखपूर्त्तौभपुष्करप्रसृतीन्मित" इति मेदिनी) मस्तु—दधिभव मण्ड, दध्न उपरिभागात नि सृत दधिसम्पृक्त जलमित्यर्थ यत्र तादृशे, तस्य मुखशोषादुपशमकरगुणवत्त्वात इति भाव, ("मण्ड दधिभव मस्तु" इत्यमर)। तिम्यदिति।—तिम्यता—आर्द्रीभवता सद्यः आनीततया जलसम्पृक्तेन इत्यर्थ, कोमलेन—मृदुना, कमलिनीपलाशेन—पद्मिनीपत्रेण, प्रावृतानि—आच्छादितानि, मृदूनि—कोमलानि, मृणालकानि—उशीराणि, बिसानि वा यस्मिन् तथोक्ते, ("मृणाल नलदे क्लीव पुनपुसकयोर्बिसे" इति मेदिनी। नलदम् —उशीरम्) एतत्स्पर्शात् अङ्गदाहस्य कथञ्चिदुपशम स्यादिति द्रव्यगुणविदामाम्नाय। सनालेति।—सनालाना—नालसहिताना, नीलोत्पलानाम्—इन्दीवराणा, पूलोभि,—समूहै., सनाथा—युक्ता, आच्छादितेति यावत, सलिलपानभाजनाना—जलपानपात्राणा, भू,—स्थान यस्मिन् तथोक्ते, सुरभिता शीतलताच नेतु भूमौ सनाल-

क्वथिताम्भसि, (७८) पटुपाटलशर्करामोदसुचि, मञ्चकाश्रितसिकतिलकर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि, (७९) सजलशैवलवलयितगलद्गोलयन्त्रके, गन्धर्कशालाजिरोञ्छासितलाजसक्तुनि, पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे,

शैलोपलसमूहं विन्यस्य तदुपरि सजलपात्रं स्थापितवान् इति भावः। धारेति।—धारायाः—प्रपातानाम्, जलस्येति भावः, निपातेन—पातनेन, निर्वाप्यमाणानि—शीतलीक्रियमाणानि, क्वथितानि—उष्णीकृतानि, अम्भांसि—जलानि यस्मिन् तादृशे, त्वरितशैत्योपयोगायेति भावः।

(७८) पटुरिति।—पटु—स्पष्टं यथा तथा, पाटलायाः—श्वेतरक्तवर्णायाः, शर्करायाः,—पुष्पविशेषे, ("शर्करा स्यादश्मसृदि पुष्पविशेषे पिमासयोः। इक्षुपाकविशेषे च पुमान् सैन्धवनागरी" इति रभसः) आमोदं—सौरभम्, सुचति—सूचयतीति तस्मिन्। मञ्चकेति।—मञ्चकम्—आधारविशेषः, तत्र आश्रिता—अधिष्ठिता, सिकतिला—सिकतामयी, प्रायशो वालुकानिर्म्मितेति भावः, [सिकताशब्दात् "देशे लुबिलचौ च" (५।२।१०५ पा०) इतीलचि रूपं] या कर्करी आलुभेदः, जलाधारविशेषः इत्यर्थः, ("कर्करी आलुभेदे ना दर्पणे कठिने त्रिषु" इति मेदिनी) तस्यां विश्रान्ते—कृतविश्रामे, निश्चलतया अवस्थिते इति यावत्, अतितृष्णार्त्तत्वादिति भावः, आतुरस्य—पीडितस्य राज्ञः, चक्षुषी—नयने यत्र। ["विश्रान्तातुरचक्षुषि" इत्यत्र "विश्रान्तान्तरचक्षुषि" इति पाठे,—अन्तरे—अन्तर्निलीने रोगातिशय्यात् कोटरं गते इति भावः, चक्षुषी, राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते।

(७९) सजलेति।—सजलैः—जलसहितैः, ["सजल—" इत्यत्र "सरल—" इति पाठे,—सरलैः—ऋजुभिः दीर्घैरिति यावत्] शैवलैः,—शैवालैः, वलयित—वेष्टितं, गलत्—स्यन्दमानं, गोलयन्त्रकं—रहटघटीति प्रसिद्धं बहुच्छिद्रं जलयन्त्रं यस्मिन् तथोक्ते, सदनस्य शैत्यविधानायम् इति भावः। गन्धर्केति।—गन्धर्कं,—मणिविशेषः, तस्य शालाजिरं,—शरावः, गन्धर्कनिर्म्मित इति यावत् ("स्याच्छरावस्तु मार्त्तंकं शालाजिरं" इति त्रिकाण्डशेषः) तत्र उच्छासिताः—उच्छ्वसिताः, लाजसक्तवः,—भृष्टसक्तवः, भृष्टधान्यचूर्णानि इत्यर्थः यत्र तथोक्ते, कदाचित् पथ्यार्थमिति भावः। पीतेति।—पीतं,—पीतवर्णं, यो मसारः,—मणिविशेषः, तस्य पारी—शरावविशेषः, ("पारी पानपात्रयोः" इति विश्वः) तत्र परिगृहीताः,—आदिताः, कर्कशर्कराः,—श्वेतशर्कराः यत्र तादृशे।

(८० शिशिरौषधरसचूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसञ्चये, सञ्चित-प्रचुरप्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राचादाडिमादिफले, (८१) प्रति-ग्राहितविप्रविप्रकीर्य्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि, प्रेष्यापिष्यमाण-ललाटलेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं, (८२) परलोक-विजयाय नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन, अनवरतपरिवर्त्तनैः तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विशोषणा चीरोदन्वति विचेष्टमानं,

---

(८०) शिशिरेति।—शिशिरौषधानां—शैत्यकारकाणाम् औषधानां, रसैः,—द्रवैः, चूर्णैः—चोदैश्च अवकीर्णाः,—आकीर्णाः, परिपूर्णा इत्यर्थः, स्फटिकानां—तन्नामख्यातमणीनां, शुक्तीनां—मुक्तास्फोटानां, शङ्खानां—कम्बूनाञ्च, सञ्चयाः,—समूहाः यस्मिन् तथोक्ते, सर्वथा शैत्यगुणाधायकत्वात् इति भावः। सञ्चितेति।—सञ्चितानि—सङ्गृहीतानि, औषधार्थमिति भावः, प्रचुराणि—प्रभूतानि, प्राचीनानां—पुरातनानाम्, आमलकानां—धात्रीफलानां, प्राचीनामलकानां—पानीयामलक इति ख्यातानाम् आमलकविशेषाणां वा मातुलुङ्गानां—बीजपूराणां, जम्बीरविशेषाणामित्यर्थः, द्राचाणां—मृद्वीकानां, दाडिमादीनाञ्च फलानि यत्र तादृशे।

(८१) प्रतिग्राहितेति।—प्रतिग्राहिताः,—प्रतिग्रहं ग्राहिताः, दत्तदक्षिणा इति यावत् ये विप्राः,—ब्राह्मणाः, तैः विप्रकीर्य्यमाणाः,—समन्तात् विक्षिप्यमाणाः, शान्त्युदकानां—शान्तिजलानां, विप्रुषः,—विन्दवः यस्मिन् तथोक्ते, सदक्षिण शान्त्युदकानां प्रक्षेपेण त्वरितफलाधाने इति भावः, ("पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः" इत्यमरः)। प्रेष्येति।—प्रेष्याभिः,—दासीभिः, पिष्यमाणेन—चूर्ण्यमानेन, ललाटलेपेन—भालानुलेपनद्रव्येण, उपदिग्धाः,—प्रलिप्ताः, दृषदः,—शिलाः यस्मिन् तथोक्ते, धवलगृहे—स्फटिकशिलानिर्म्मिते सुधालिप्ते वा भवने।

(८२) परलोकेति।—परलोकस्य—स्वर्गस्य, विजयाय—आत्मसात्करणाय, लाभायेत्यर्थः, ज्वरज्वलनेन—ज्वराग्निना, नीराज्यमानमिव—निर्मन्थ्यमानमिव, क्लिश्यमानमिवाऽऽवर्त्तितमिवेत्यर्थः, इत्युत्प्रेक्षा, विजयाय प्रस्थितस्य जिगीषोः नीराजना क्रियते इति प्रसिद्धिः। अनवरतपरिवर्त्तनैः,—शय्यायां निरन्तरलुठनैः, तरङ्गिणि—भङ्गीमति, सङ्कोचशालिनि इत्यर्थः, शयनीये—शय्यातले, चीरोदन्वति—चीरसागरे, विशोषणा—विषोत्पादेन, विचेष्टमानं—लुठन्तं, शेषमिव—अनन्तनागमिव। अत्र शेषेण सहास्य धर्म्मसाम्यबोधादुपमाऽलङ्कारः।

(८३) मुक्ताफलवालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले शुष्यन्तं, (८४) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्ध्रियमाणम्, अविरतचन्दनचर्चापराणां परिचारिकाणाम् अलघुशावयवस्पर्शभस्मीभूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं, लोकान्तरप्रस्थितं स्थाणुना स्वयमेव चन्दनानुलेपनच्छलेन आपृच्छ्यमानम्, (८५) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलं कालकटाक्षपतनशबलमिव शरीरम् उद्वहन्तं,

---

(८३) मुक्तेति।—मुक्ताफलान्येव—मौक्तिकानि, वालुका इव—सिकता इव, धूलयः—चूर्णानि, ताभिः धवलितः—शुभ्रीकृतः, तापशान्तये स्वभावशीतलचूर्णलेपनादिति भावः, अन्यत्र—मुक्ताफलानामिव वालुकानां धूलयः—सिकता इति यावत्, ताभिः धवलितः तम्, अतिशीतलाः इति भावः, क्षयकाले—कल्पान्ते शुष्यन्तं—शोषं गच्छन्तं, प्रचण्डरश्मेर्द्वादशानां द्वादशात्मनो दिवाकरस्य प्रखरकिरणसम्पर्कात् इति भावः।

(८४) कालेनेति।—कालेन—यमेन, कृष्णवर्णेन च, दशाननेन—रावणेन, उद्ध्रियमाणम्—उत्क्षिप्यमाणं, स्वस्थानात् नेतुमभीप्सतेति भावः। अविरतेति।—अविरतम्—अविच्छिन्नं यथा तथा, चन्दनचर्चायां—चन्दनरसलेपने, स्पृष्टशिवचन्दनप्रदेशे इत्यर्थः, पराणां—नियुक्तानामित्यर्थः, परिचारिकाणां—भृत्यानाम्, अलघ्विति।—अलघूनाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अवयवानाम्—अङ्गानां, स्पर्शेन—सम्पर्केण, भस्मीभूतानि—दग्धानि, उदराणि—मध्यदेशा इत्यर्थः, तलदेशा इति यावत् येषां तथाभूतैरिव, धवलैः—श्वेतैः, चन्दनसम्पर्कादिति भावः, करैः—हस्तैः, स्पृश्यमानं—सम्बाध्यमानम्, परलोके प्रस्थितं—लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः, अत एव स्थाणुना—शिवविग्रहेण, ["स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुः" (३।३।१२८ प०) इति कल्पद्रुमः] स्वयमेव—निजकौशलेन, आपृच्छ्यमानम्—आमन्त्र्यमाणम्, आप्तितानां जनैः प्रस्थानादौ पृच्छादिलक्षणाचारवत्त्वात् इति भावः।

(८५) अविच्छिन्नेति।—अविच्छिन्नम्—अनवरतं दीयमानानि—निधीयमानानि कमलानां—पद्मानां, कुमुदानां—कैरवाणाम्, इन्दीवराणां—नीलोत्पलानाञ्च, दलानि—पत्राणि यस्मिन् तदङ्गम्, अत एव कालस्य—यमस्य, कटाक्षाणाम्—अपाङ्गवीक्षणानां, रक्तधवलकृष्णवर्णविशिष्टत्वात् कमलादिदलदानामपाङ्गदर्शनानामिव भाव, पतनेन—निपतनेन, शबलमिव—चित्रमिव, विविधवर्णचित्रमित्यर्थः, शरीरं—कलेवरम्।

(८६) निविड़दुकूलपट्टनिपीडितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदनाऽनुबन्धं मूर्द्धानं धारयन्तं, (८७) दुर्द्धरवेदनोन्नमन्नीलशिराजालककरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणावधिदिवससङ्ख्यानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम्, (८८) आसन्नयमदर्शनोद्वेगादिव च किञ्चिदन्तःप्रविष्टतारकं, शुष्यद्दशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिव उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्वहन्तम्, (८९) अत्युष्णनिश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निर्वेद्यमान-

---

(८६) निविडेति।—निविडेन—दृढेन, दुकूलपट्टेन—क्षौमवस्त्रखण्डेन, निपीडितः—दृढनिबद्धः इत्यर्थः यः केशान्तः,—कचप्रान्तभागः, ललाटादूर्द्ध इत्यर्थः, तेन कथ्यमानः,—आवेद्यमानः, कष्टः,—कृच्छ्रः, वेदनाऽनुबन्धः,—व्यथानैरन्तर्य्यं यस्य तथाभूतं मूर्द्धानं—मस्तकं, (मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः)।

(८७) दुर्द्धरेति।—दुर्द्धरया—दुःसहया, वेदनया—पीडया, शिरस इति भावः, उन्नमत्—उद्गच्छत् यत् नील—कृष्णं शिराणां—नाडीनां, जालकं—समूहः तेन करालः—दन्तुरः व्याप्तः वा तेन, कालेति।—कालस्य—अन्तकस्य कराङ्गुलिभिः,—हस्ताङ्गुलिभिः [कालकराङ्गुलिभिः" इत्यत्र कालाङ्गुलिभिः" इति पाठे,—कालस्य—यमस्य अङ्गुलिभिः करस्य इति भावः] लिख्यमानया—अङ्क्यमानया, लेखया—रेखया ख्यातः—प्रकाशितः, मरणस्य—मृत्योः, अवधिदिवसानां—मर्य्यादादिनानां सङ्ख्यानं—गणना यस्मिन् तेनेव।

(८८) आसन्नेति।—आसन्नम्—आगतप्रायं, यमस्य—कृतान्तस्य दर्शनम्—अवलोकनं तेन उद्वेगः—भीतिः तस्मादिव किञ्चित्—ईषत्, अन्तरिति।—अन्तः प्रविष्टा—कोटरं गता, तारका—कनीनिका यस्य तम्। शुष्यदिति।—शुष्यन्त्याः,—शोषं गच्छन्त्याः दशनानां—दन्तानां, पङ्क्तेः,—श्रेण्याः, प्रसृताः,—निःसृताः यः धूसराः,—ईषत् पाण्डुवर्णाः, दीधितयः—मयूखाः तासां तरङ्गाः,—समूहः सन्ति अस्यामिति तथोक्तां मृगतृष्णिकामिव—मरीचिकामिव, उष्णां—तप्तां, निश्वासपरम्परां—निश्वाससन्ततिम्।

(८९) अत्युष्णेति।—अत्युष्णैः,—अतितप्तैः, निश्वासैः—श्वासवायुभिः, दग्धा—भस्मीभूता तया इव, दग्धानां वैवर्ण्योत्पत्तेः इति भावः, श्यामायमानया—

दारुणसन्निपातारम्भम्, (९०) उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिकहारचन्दनचन्द्रकान्तः कृतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं कुर्वाणम्, (९१) अङ्गभङ्गवलनोत्क्षिप्तभुजयुगलं पर्यस्तहस्तनखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं, (९२) नेदिष्ठसलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिबिम्बैरपि सन्तापाति-

श्यामतामापद्यमानया, ["लोहितादि—" (३।१।१३ पा०) इत्यादिना क्यष्प्रत्ययः, शानच्] रसनया—जिह्वया, घोरसन्निपातिकज्वरे रसना कृष्णा भवति इति वैद्यके, निवेद्यमानेति।—निवेद्यमानं,—कथ्यमानं, विज्ञाप्यमानम् इत्यर्थः, दारुणस्य,—भीषणस्य, सन्निपातस्य—दोषत्रयसम्भूतस्य ज्वरस्य, आरम्भः,—उपक्रमः यस्य तथोक्तम्।

(९०) उरःस्थलेति।—उरःस्थले—वक्षसि, स्थापिताः,—निहिताः, तापशान्त्यै इति भावः, मणीनां—रत्नानां, मौक्तिकानाञ्च—मुक्ताफलानाञ्च, हाराः,—एकावल्यः, चन्दनानि—श्रीखण्डानि, चन्द्रकान्ताश्च—तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम्, अत एव कृतान्तेति।—कृतान्तः,—अन्तकः, राजा इति भावः, तस्य दूतेन—वार्तावहेन, दर्शनं—साक्षात्कारः, तस्य योग्यः,—अनुरूपः तमिव, राजानः दूतानां सन्निधौ स्वस्य ऐश्वर्य्याधिक्यप्रदर्शनाय रत्नैः सुसज्जितैर्भूष्यन्ते इति भावः, कृतान्तदूतानां दर्शनयोग्यं वा, आ जीवनात्तथाविधालङ्कारावलम्बनस्य नाभिरामरूपादर्शनात् इत्याशयः। [पूर्व्वपदस्य उत्तरपदस्य हेतुकत्वात् काव्यलिङ्गम्, अतिशैत्यसम्पादकानां मौक्तिकहारादीनाञ्च विन्यासेनासन्नमृत्यौ दाहज्वरेण प्रकटनात् यमदूतदर्शनयोग्यत्वनाम्नि सम्भावनादुत्प्रेक्षा चेत्यनयोः सङ्करः]।

(९१) अङ्गेति।—अङ्गानाम्—अवयवानां, भङ्गः,—मोटनं, "मानोड़ा" इति वङ्गभाषा तस्मै वलनं—सञ्चालनं तेन उत्क्षिप्तम्—उन्नमितं, भुजयुगलं—बाहुद्वयं येन तथोक्तम्, अत एव पर्य्यस्ताः,—समन्तात् प्रसृताः, हस्तयोः,—करयोः नखानां मयूखाः,—किरणाः यैः, धारागृहं—"फोयारा" इति भाषेष्ठ जलयन्त्रागारं, दाहार्त्तस्य तादृशगृहे अवस्थानस्य विधानात् इति भावः, रचयन्तं—कल्पयन्तम्, उत्तोलितकरयोः अधोमुखीभूतेभ्यः नखेभ्यः प्रसृतानां शुभ्रकिरणानां जलधारारूपेण प्रतीयमानत्वादिति भावः।

(९२) नेदिष्ठेति।—नेदिष्ठेषु—अतिसन्निहितेषु, (अन्तिकशब्दात् "अतिशायने—" (५।३।५५ पा०) इत्यादिना इष्ठनि "अन्तिक-बाढयोः—" (५।३।६३ पा०)

स्वयमिव कथयन्तं, स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं मूर्च्छां बहु मन्यमानम्, (९२) अन्तकाह्वानाक्षरैः इव सभय-भिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टं, महाप्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम् आप्तहृदयेषु सञ्चारयन्तम्, अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्यया इव

इत्यादिना नेदादेशः] सलिलेषु—जलेषु, मणिकुट्टिमानां—मणिमयबद्धतलानाम्, आदर्शानां—दर्पणानाञ्च, गृहस्थितानामिति भावः, उदरेषु—अभ्यन्तरेषु निपतद्भिः,—प्रतिफलद्भिः, प्रतिबिम्बैरपि—प्रतिकृतिभिरपि, आतुरस्य राज्ञ इति शेषः, प्रतिबिम्बानामपि एतादृशः सन्तापः यत् तच्छमनाय तैरपि सलिलादिकं प्रविश्यते का कथा राज्ञः सन्तापस्य इति भावः। प्रणयिनीमिव—प्रेयसीमिव, स्पृशन्तीं—शरीरं परामृशन्तीं, आयमानाञ्च, आश्रयन्तीमित्यर्थः, विश्वासभूमिम्—अतिविश्वस्तां, वि—विशिष्टानाम्, आयतानामिति भावः, श्वासानां—निश्वासानां, महाश्वासानामित्यर्थः, भूमिः,—स्थानं तामिति च, हेतुभूतामिति भावः, मुमूर्षोः सन्तापेऽपि निश्वासानाम् अत्यायतत्वं प्रसिद्धम्, तदवस्थायां सन्तापानुभवाभावात् मूर्च्छायाः यातनाप्रशमकत्वेन विश्वासभूमित्वमिति वा, अत एव बहु मन्यमानम्—अतिशयेन आद्रियमाणं, सुचिकित्सकत्वादिति भावः, यद्वा,—विश्वासभूमिं स्पृशन्तीमित्यन्वयः, विश्वासस्थानत्वं गतवतीम्, अतिविश्वस्तामिति तु तदर्थः।

(९२) अन्तकेति।—अन्तकस्य—यमस्य आह्वानम्—आवाहनं, तस्य अक्षराणि—वर्णाः तैरिव "आगच्छ राजन्। मदाश्रयम्" इत्येवरूपैः इति भावः, तेषां नियतमृत्युज्ञापकत्वात्, सभयेति।—सभयैः,—बिभ्यद्भिः इत्यर्थः, भिषग्भिः,—चिकित्सकैः, दृष्टानि—अवलोकितानि तैः, अरिष्टैः,—मरणचिह्नैः, नियतमृत्युबोधकत्वादिति भावः, "नियतमरणाख्यापकं लिङ्गमरिष्टम्" इत्युक्तेः, आविष्टं—युक्तम्। महेति।—महत् प्रस्थानम्—अन्तकसदनगमनमित्यर्थः, "मह्ने तैलं तथा मासे" इत्यादिनाऽयमेव यात्राशब्दवत् प्रस्थानशब्दस्यापि महोपपदस्य प्रेतार्थबोधकत्वदर्शनात्, तस्य कालः,—समयः तस्मिन्। स्वसन्तापानां—निजव्यथानां, सन्तानं,—समूहं तम्, आप्तहृदयेषु—स्वजनमनःसु सञ्चारयन्तं—सङ्क्रामयन्तं, स्वजनान् नितरां सन्तापयन्तमिति यावत्, पुनरागमनकामस्य नैर्गमिकवस्तुविशेषोऽस्य, किं पुनरपुनरागमनके इत्याशयः। अरतिपरिगृहीतम्—अरतिः,—एकत्र अनवस्थितिः, अस्थिरता इत्यर्थः, वस्तुवैराग्यं वा, काचित् नारीति ध्वनिः, [अत एव लिङ्गात् समासोक्त्यलङ्कारः] तया परिगृहीतं,—आश्रितः तम्, अत एव ईर्ष्ययेव—

छायया मुच्यमानम्, (८४) उद्योगमिव उपद्रवाणां, सर्वास्त्रमोक्ष-मिव क्षामतायाः, हस्तीकृतं विह्वलतया, विपर्यीकृतं वैषम्येण, च्छेदीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं ग्लान्या, दष्टं दुःखासिकया, आत्मीकृतम् अस्वास्थ्येन, विधेयीकृतं व्याधिना, क्रोडीकृतं कालेन, लक्ष्यीकृतं दक्षिणाशया, पीतमिव पीडाभिः, जग्धमिव जागरेण,

---

लक्षितेव, छायया—कान्त्या, अपरया कान्तयेति ध्वनिः, मुच्यमानं—परित्यज्यमानम्, अपरस्त्रीसुलभविरोधाकाशतयेति भावः, दुःसहवेदनया अतीव निष्प्रभत्वेति तात्पर्यम्।

(८५) उद्योगमिव—उपक्रममिव, स्वपराक्रमप्रदर्शनाय विविधचेष्टाया आरम्भमिवेत्यर्थः, उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः। उपद्रवाणां—रोगारम्भकदोषप्रकोपजन्यानामन्यविकाराणां, हिक्कामूर्च्छाऽतीसारादीनामिति यावत्। सर्वास्त्रमोक्षमिव—सर्वेषाम् अस्त्राणाम्—आयुधानां, मोक्षः—निक्षेपः तमिव, क्षामतायाः—क्षीणतायाः, क्षीणतया सर्वथा आक्रान्तमिति भावः। विह्वलतया—व्याकुलीभावेन, ("विह्वलव्याकुलौ समौ" इत्यमरः) हस्तीकृतम्—आयत्तीकृतमित्यर्थः, [इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा] अत्याकुलमिति भावः। वैषम्येण—विषमावस्थया, दारुणावस्थयेत्यर्थः, विपर्यीकृतं—स्वीयीकृतं, आयत्तीकृतमित्यर्थः, विषमावस्थाप्राप्तमिति भावः। क्षयेण—नाशेन, अल्पतया इति यावत्, धातूनामिति भावः, च्छेदीकृतं—खण्डीकृतम्, आधारीकृतमित्यर्थः, क्षीणधातुकमिति भावः। गोचरीकृतं—विषयीकृतं, कवलितमित्यर्थः, ग्लान्या—वेदनाविशेषोद्भवेन हर्षाभावेनेत्यर्थः, अतीव म्लानमिति यावत्। दष्टं—ग्रस्तं, दुःखासिकया—कष्टावस्थानेन, शय्याऽऽसनादिष्वपि अनुभूतक्लममिति यावत्, यद्वा,—दुःखासिकया—क्लेशखड्गेन, दष्टं—हतम्। आत्मीकृतम्—आयत्ततां नीतम्, अस्वास्थ्येन—रोगजनितेन क्लेशेन, आत्मीयमिति मत्वा अस्वास्थ्येनाश्रितं, अतएव अननुभूतस्वास्थ्यमिति भावः। विधेयीकृतं—वशीकृतम्, आयत्तीकृतमित्यर्थः, ("विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः" इत्यमरः) अविचारेण प्रतिपालितव्याध्यादेशमिति भावः। क्रोडीकृतम्—उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः, कालेन—कृतान्तेन, अचिरमेव कालभवनगमनोन्मुखमिति भावः। लक्ष्यीकृतं,—दृष्टं, दक्षिणाशया—दक्षिणया दिशा, यमपालितत्वादिति भावः। पीतमिव—रक्तमिव, कण्ठाग्रमात्रावशेषत्वादिति भावः। जग्धमिव—भक्षितमिव, जागरेण—अनिद्रया, व्याधिजदुःखेन

निगीर्णमिव वैवर्ण्येन, (८५) ग्रासीकृतं गात्रभङ्गेन, ह्रियमाणमिव विपद्भिः, वण्ट्यमानम् इव वेदनाभिः, लुण्ठ्यमानमिव दुःखैः, आदित्सितं दैवेन, निरूपितं नियत्या, घ्रातम् अनित्यत्वेन, अभिभूयमानम् अभावेन, परिकलितं परासुतया, दत्तावकाशं क्लेशस्य, निवासं वैमनस्यस्य, समीपे कालस्य, अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य, मुखे

निद्राऽभावादिति भावः । निगीर्णमिव—कवलितमिव, वैवर्ण्येन—मालिन्येन, रोगजक्लेशेन कान्तिक्षयात् अतीव विवर्णमिति भावः ।

(८५) गात्रभङ्गेन—"गा भाङा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन देहमोटनेन ग्रासीकृतं—कवलीकृतम्, [अत्र "इव" पदाप्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः] दोषप्राबल्यात् निरन्तरकृतगात्रभङ्गमिति भावः । ह्रियमाणमिव—चौर्य्यमाणमिव, नीयमानमिवेत्यर्थः, विपद्भिः—आपद्भिः, विपदाक्रान्तमित्यर्थः । वण्ट्यमानमिव—विभज्यमानमिव, मुखे नासिकायाञ्च श्वासेन, चक्षुषि कोटरप्रविष्टत्वेन, कर्णे बाधिर्य्येण, एवम् एकैकस्मिन् अङ्गे एकैकया वेदनया विभज्य गृह्यमाणमिवेत्यर्थः । लुण्ठ्यमानमिव—स्वातन्त्र्यात् वस्त्राद्यङ्गीकारत्वेन बलपूर्वकं नीयमानमिव, अतीव दुःखमनुभवन्तमित्यर्थः । आदित्सितं—ग्रहीतुमिष्टम्, [आददाते सनि "सनि—" (७।४।५४ पा०) इत्यादिना अत इत्, "निष्ठा" (३।२।१०२ पा०) इति कर्मणि क्तः] दैवेन—प्राक्तनेन कर्मणा, देवानां समूहः दैवं तेन, देवसमूहेन इत्यर्थो वा । निरूपितं—निर्द्धारितं, ग्रहणायेति भावः, नियत्या—भाग्येन, ("भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः" इत्यमरः)। घ्रातमिव—स्पृष्टमिव, अनित्यत्वेन—अस्थायित्वेन अचिरमेव नश्यमानत्वात् इति भावः । अभिभूयमानम्—आक्रम्यमाणम्, अभावेन—अविद्यमानतया । परिकलितं—कवलितं, परासुतया—प्राप्तपञ्चत्वतया, गतप्राणतया इत्यर्थः, मृतकल्पेनेति यावत्, ("परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः । मृत-प्रमीतौ त्रिष्वेते" इत्यमरः)। दत्तः—अर्पितः, अवकाशः—स्थानं येन तं, क्लेशेन यदृच्छया निरन्तरं क्रियमाणमिति भावः । निवासम्—आश्रयं, वैमनस्यस्य—विकृतमनस्कतायाः, विधिबोधितान् अवश्यकरणीयान् अभिलषितानसम्पाद्य असमयपरलोकगमनाशङ्कया मुहुर्मुहुः विमनायमानमिति भावः । "समीपे" इत्यस्य वर्त्तमानमिति उपरिष्टादन्वयः । कालस्य—यमस्य, प्रायेण निधनं गतमिति भावः । अन्तिके—सन्निधौ, अन्त्योच्छ्वासस्य—चरमनिश्वासस्य, प्राणापानवायोः वियोगस्येत्यर्थः । मुखे—वदने, कवले इति

महाप्रयासस्य, द्वारि दीर्घनिद्रायाः, जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्त्तमाने, विरलं वाचि, चलिते चेतसि, विह्वले वपुषि, क्षीणमायुषि, प्रचुरं प्रलापे, सन्ततं श्वसिते, जितं जृम्भिकाभिः, पराधीनम् आधिभिः, (९६) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः, पार्श्वोपविष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयाऽपि निःश्वसितैः एव वीजयन्त्या विविधौषधिधूलिधूसरितशरीरया मुहुर्मुहुः,—"आर्य्यपुत्र! स्वपिषि?" इति व्याहरन्त्या

भावः, महाप्रयासस्य—महतः क्लेशस्य। द्वारि—द्वारसमीपे दीर्घनिद्रायाः,—चिरनिद्रायाः, मृत्योरित्यर्थः। जिह्वाग्रे—रसनाग्रे, जीवितेशस्य—यमस्य, ("जीवितेशो यमे पुंसि प्रिये स्याज्जीवितेश्वरे" इति मेदिनी)। विरलम्—अल्पं वाचि—वाक्यकथने, वाक्यं कथञ्चिदुच्चारितमिति भावः। चलितम्—भ्रष्टं, चेतसि—चित्ते अवसन्नत्वेन विगतचित्तमित्यर्थः, नष्टसंज्ञमिति भावः। विह्वलं—विवशं, वपुषि—देहे, अवशशरीरमित्यर्थः। क्षीणम्—अपचितम्, आयुषि—जीवितकाले। प्रचुरं—प्रभूतं, प्रलापे—असम्बद्धभाषणे, अर्थरहितवचने इत्यर्थः, ("प्रलापोऽनर्थकं वचः" इत्यमरः) अनवरतं प्रलपन्तमिति भावः। सन्ततं—निरन्तरं, श्वसिते—श्वासनिःश्वासे, पुनः पुनः अतिशयेन निःश्वसन्तमित्यर्थः। जृम्भिकाभिः,—जृम्भणैः, वदनव्यादानपूर्वकवायुग्रहणमोचनरूपाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिरित्यर्थः जितम्—अभिभूतं, मुहुर्मुहुः जृम्भावेगेन अवसन्नमित्यर्थः। आधिभिः,—मनःपीडाभिः, एतान् प्रियजनान् परित्यज्य सहसा एव चिराय प्रतिष्ठे इति बोधोद्भवैः इत्याशयः, पराधीनम्—आयत्तीकृतं प्रियपुत्रकलत्रादीनामाग्रवियोगसम्भावनया पीड्यमानमिति निष्कर्षः।

(९६) अनुबन्धिकाभिः,—मावसन्धिपीडाभिः, यद्वा—मुख्यानुयायिनीभिः, प्रधानरोगानुवर्त्तिनीभिः मूर्च्छापिपासादिभिः पीडाभिरिति यावत्, ("अनुबन्धः शिशौ दोषोत्पादे मुख्यानुयायिनि" इति मेदिनी) अनुबद्धम्—अविच्छिन्नम्, अनुगतमित्यर्थः। पार्श्वोपविष्टया—पार्श्वे आसीनया, अनवरतेति।—अनवरतेन—अविरतेन, रोदनेन—क्रन्दनेन, उच्छूने—स्फीते, नयने—लोचने यस्याः, तथाभूतया गृहीतचामरिकया—धृतबालव्यजनया, चामरैः वीजयन्त्येति यावत्, निःश्वसितैः,—मुहुर्मुहुः पतद्भिः दीर्घनिश्वासैरिति यावत्। विविधेति।—विविधानां—नानाप्रकाराणाम्, औषधीनां—रोगोपशमकद्रव्यलतादीनां, धूलिभिः,—चूर्णैः, धूसरितम्—ईषत्पाण्डुभूतं शरीरं—गात्रं यस्याः, तथाभूतया। व्याहरन्त्या—जल्पन्त्या, शोकसिन्धुपारादर्शनेन विकलाय-

देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च (९७) प्रथमदुःखसम्पातमथ्यमानमतिः आशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत्। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव च पितरम् अमन्यत। निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम् आसीत्। अवधूतश्च धैर्य्येण, चेलीकृतः क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन्, विषमविषदूषितानीव मुह्यन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः, तमसा रसातलमपि विशेषयन्, शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानो न

मानदीति भावः। अत्र महाराज आलम्बनविभावः, तस्य महाक्लेशानिष्टादिप्रकाशस्य उद्दीपनविभावाः, क्रन्दितभूपातादयः अनुभावाः, मोहविषादादयश्च व्यभिचारिणः, एतैः व्यक्तीकृतः शोकः करुणरसरूपतामायात इत्यनवद्यम्।

(९७) प्रथमेति।—प्रथमेन—आद्येन, इतः पूर्वं कदाप्यननुभूतत्वात् इति भावः दुःखानाम्—मनःपीडानां, सम्पातेन—समागमेन, मथ्यमाना—विलोड्यमाना, मतिः—बुद्धिः यस्य तथाभूतः भागधेयेभ्यः—दुर्भाग्येभ्यः, आसन्नपितृविनाशहेतुभ्य इति भावः आशङ्कित इव—जाताशङ्क इव, समभवत्—समजायत, पितृविनाशं शङ्कितवानित्यर्थः। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव—यमपुरगतमिव। अन्तःकरणेन—अन्तरिन्द्रियेण, मनसा इत्यर्थः, निराकृत इव—परित्यक्त इव, पितृमहाक्लेशदर्शनजनितशोकक्षोभेण नष्टसंज्ञ इवेत्यर्थः। अवधूतः—विचलितः, धैर्य्यविहीन इत्यर्थः, कठोराघाते तथाभावात् इति भावः। चेलीकृतः—विधेयीकृतः, क्षोभेण—दुःखेन दुःखाभिभूत इत्यर्थः। रिक्तीकृतः—विरहितः, रत्या—सन्तोषेण, अरतिग्रस्त इत्यर्थः। विषयीकृतः—गोचरीकृतः, विषादेन—अवसादेन, अवसन्नतयेत्यर्थः, विषण्ण इति यावत्। पावकमयमिव—अग्निमयमिव, महातापाग्निज्वालवदिव इत्यर्थः अतीव सन्तप्यमानमानस इति भावः। विषमेति।—विषमेण—दारुणेन, विषेण—हलाहलेन, दूषितानीव—विकृतानीव, अत एव मुह्यन्ति—मोहं गच्छन्ति, विमूढानीव यावत् स्वव्यापाररहितानीति भावः, इन्द्रियाणि—चक्षुरादीनि। तमसा—अन्धकारेण, शोकेन च, शोकजमोहेन इत्यर्थः, ("तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुन्तुदे" इति मेदिनी) रसातलम्—पातालमपि, विशेषयन्—अतिशयान, अन्धतमसवत्त्वात् पातालादप

अविन्दत कर्त्तव्यम्। पस्पर्श च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम्।

(९८) अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य्य भुजौ "एहि एहि" इति आह्वयन् शरीरार्द्धेन शयनात् उदगात्। ससम्भ्रमम् उपसृतञ्च एनं विनयावनम्रम् उन्नमय्य बलात् उरसि निवेश्य, विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मज्जन् इव अमृतमये महासरसि, (९९) स्नान् इव महति हरिचन्दनरसप्रस्रवणे, अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण, पीडयन्

तमसाऽभिभूत इत्यर्थः। शून्यत्वेन—विरहितत्वेन, नीरूपमाकाशमिव सर्व्वद्रव्यसम्बन्धोऽव्यसौ पितृवियोगसम्भावनया सर्व्वैरेव विरहितमिव आत्मानम् अमन्यत इति भावः, आकाशमपि—गगनमपि, अतिशयान,—अभिभवन्, कर्त्तव्य—तात्कालिककार्य्यं, न अविन्दत—न अवबुबुधे। भिय—भीतिं, ("भीतिर्भीः साध्वसं भयम्" इत्यमरः) साध्वसहृदय अभवदिति भावः, उत्तमाङ्गेन—शिरसा, गा—भूमिं, पस्पर्श स्पृष्टवान्, भूमिपतितः पितरं प्रणनामेत्यर्थः। अत्र प्रस्तुतयोः हृदयोत्तमाङ्गयोः स्पर्शरूपैकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कार इति ज्ञेयम्।

(९८) अवनिपतिः,—भूपालः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्। अतिदयितम्—अतिप्रियम्। तदवस्थोऽपि—तथा अस्वस्थोऽपीत्यर्थः। निर्भरेति।—निर्भरश्च—निरतिशयेन स्नेहेन—प्रेम्णा, आवर्ज्जितः,—वशीभूतः, आकृष्ट इति यावत्, मनसा—चित्तेन, न तु शरीरेण उत्थानसामर्थ्याभावादिति भावः। शरीरार्द्धेन—पूर्व्वकायेन, कटिदेशात् शिरःपर्य्यन्तेनेत्यर्थः। उदगात्—उत्तस्थौ। ससम्भ्रमं—सत्वरम्, उपसृतम्—उपगतम्। प्रेम्णा—स्नेहेन। निशाकरमण्डलमध्यं—चन्द्रमण्डलाभ्यन्तरं, तनया निद्रनस्य हृत्सन्तापनिवारकत्वेनातीव प्रीतिजननत्वात् चन्द्रमण्डलमध्यप्रवेशवदानन्दानुभव इति बोद्धव्य चन्द्रमण्डलस्यापि हृदयाह्लादकपीयूषगुणशैत्यवत्त्वेन तथाविधत्वादिति भावः, एवमग्रेऽप्युपमादिर्व्वोध्य उन्नेयम्। अमृतमये महासरसि—अमृतपूर्णह्रदे।

(९९) स्नान् इव—स्नान कुर्व्वन्निव, [स्नायतेः 'लटः—" (३।२।१२४ पा०) इत्यादिना अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये शतृ शानचौ विधानात् कथमत्र शानचागमः ? अत्र दीक्षिता,—"वर्त्तमाने पुन्लंर्द्धसुखम् बाधकविधा-

अङ्गैः अङ्गानि, कपोलेन कपोलम् अवघट्टयन्, निमीलयन् पक्ष्माग्रग्रथिताजस्रास्रविस्राविणी विलोचने, विस्मृतज्वरसज्वर सुचिरम् आलिलिङ्ग। (१००) कथङ्कथमपि चिरात् विमुक्तम् उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनञ्च शयनान्तिके पिबन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत्। पस्पर्श च पुनः पुनः वेपथुमता पाणितलेन। क्षयच्छान-

---

नर्थं तेन प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित्" इति शतृप्रत्ययः। हरिचन्दनेति। —हरिचन्दनस्य—हरेः—शक्रस्य इन्द्रस्येत्यर्थः ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्व । शक्र लोकान्तरे पुमान॥ इति मेदिनी) प्रियं चन्दनं—देवतरुविशेष इत्यर्थः गोशीर्षाख्य मलयैकदेशज चन्दनभेदो वा ("हरिचन्दनमस्त्री स्यात् दैवतामा महीरुह। नपुंसकन्तु गोशीर्षे ज्योत्स्ना कुङ्कुमयोरपि॥" इति मेदिनी) हरेः—विष्णोः प्रियं चन्दनं श्वेतचन्दन मित्यर्थो वा तद्वानतीव शैत्यगुणवत्त्वेन दाहनाशकत्वात् तस्य रसः—द्रव एव प्रस्रवणः—निर्झरः तादृशेन। तुषाराद्रिद्रवणः—हिमाचलस्रावणः अङ्गैः स्वीयैरिति भावः अङ्गानि कुमारस्येति भावः पीडयन्—चिराकाङ्क्षितत्वात् निविडमाश्लिष्य न्नित्यर्थः। अवघट्टयन्—सङ्घर्षयन्। निमीलयन्—मुद्रयन् आनन्दजाश्रुजलप्रभवेण अपूर्वानन्दोदयात् इति भावः। पक्ष्मेति।—पक्ष्मणां—नेत्रलोम्नाम् अग्रेषु—प्रान्तेषु, ग्रथितानि—सङ्गतानि अजस्राणि—अविच्छिन्नानि अस्राणि—वाष्पाणि विस्रवत— विगलत इति तथोक्ते विलोचने—नेत्रे। विस्मृतेति।—विस्मृतः—अननुभूत इत्यर्थः, ज्वरस्य—दाहज्वरस्य इति भावः सञ्ज्वरः—सन्तापः येन तथाभूतः ("सन्तापः सञ्ज्वरः समौ" इत्यमरः)।

(१००) कथङ्कथमपि—आसक्तत्वात् अनन्तरमपैत्य पुनरपि आलिङ्गन भावने दया इति भावः। विमुक्तं—त्यक्तम्। कृतनमस्कारं—कृतप्रणामं पितुः एव इति भावः। उपसृत्य—समीपं गत्वा मातुरिति भावः प्रणतेति।—प्रणता—वन्दिता जननी—माता येन तथाभूतम्। उपागतम्—उप—समीपे आगतं—प्रत्यावृत्तं, मातृप्रणामानन्तरमिति भावः। आसीनम्—उपविष्टम्। शयनान्तिके—शय्या सन्निधौ विगतेति।—विगतः—परिहृतः निमेषः—निमीलनं यस्मिन् तथा भूतेन अत एव निश्चलेन—स्थिरेण। वेपथुमता—कम्पमानेन [टुवेपृ धातोः "ट्वितोऽथुच् (३।३।८९ पा०) इत्यथुच् ततः "तदस्य— (५।२।९४ पा०) इति मतुप्]

कण्ठेन कृच्छ्रात् इव अवादीत्,—"वत्स! कृशोऽसि" इति। भण्डिस्तु अकथयत्,—"देव! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य अद्य' इति।

(१०१) तत् श्रुत्वा बाष्पवेगरुध्यमानाक्षरः कथङ्कथमपि आयतं निःश्वस्य उवाच,—'वत्स! जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम्। ईदृशेषु विधुरयति धीमतामपि धियम्। अतिदुःसहो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी, अतो न अर्हसि आत्मानं शुचे दातुम्। (१०२) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम् अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना। निर्मितमिव मन्द करोति मां त्वदीय तनिमा। सुखञ्च राज्यञ्च वंशश्च प्राणाश्च

त्वयि मे स्थिता। यथा मम, तथा सर्वासां प्रजानाम्। त्वद्विधाना पीडा पीडयन्ति सकलमेव भुवनतलम्। न हि अल्पपुण्यभाजां वशम् अनुवर्त्तन्ति भवादृशाः। (१०३) फलमसि अनेकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः। करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्षणानि। त्वज्जन्मनैव कृतार्थोऽस्मि, निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम्। (१०४) अपि च सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पद्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धु-

---

तन्वीति—निकृन्तति कृशीकरोति वा। तनिमा—तनो —र्भावस्य भाव कृशत्व-मित्यर्थः। सुखदुःखादि।—त्वयि वशे कुर्व्वति सति मम सुखादिकं सुखादिकं नावकाशं स्यादिति इति भावः।

(१०३) अनेकेति।—अनेकेषु—बहुषु जन्मान्तरेषु—पूर्व्वपूर्व्वजन्मसु उपार्जितस्य —अनुष्ठितस्य अकलुषस्य—अनघस्य कर्म्मणः—कार्य्यस्य, सुकृतस्येत्यर्थः फलं —परिणामभूतः असि—भवसि त्वम् इति शेषः मदीयपूर्व्वपूर्व्वजन्मार्ज्जितबहुसुकृत-परिणामेन पुत्ररत्नस्वरूपः विविधगुणसम्पन्नस्त्वम् उत्पन्नोऽसि इति भावः। करतल-गतमिव—हस्ततलस्थितमिव, चतुर्णामपि, न त्वेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा इत्यपिशब्दार्थः। अर्णवानां—सागराणाम्, आधिपत्यं—प्रभुत्वम्। लक्षणानि—शुभचिह्नानि। त्वज्जन्म-नैव—तव उत्पत्तिमात्रेण नान्यनेत्यर्थः, अन्यत्र गत्वा किञ्चित्कार्य्यमेव नास्ति। कृतार्थः, —चरितार्थः सिद्धकाम इत्यर्थः। निरभिलाषः—निःस्पृहः जीवितव्ये—प्राणधारणे। विषयभूतवस्तूनि सर्व्वगुणवत्तया जननेनैव दैवादिकर्म्मभ्यो मुक्तिलाभात् प्राणधारण-फलं प्राप्तम् अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाभावात् कृतकृत्योऽस्मि इदानीं मम भावः। यदि त्वं जीविते वीतस्पृहः तत् कथमौषधं सेवसे ? इत्यत आह, भिषगिति।—भिषजां—चिकित्सकानाम् अनुरोधः—निर्बन्धः, आग्रहातिशय इति यावत् माम् औषधं पाययति, न तु जीवितस्पृहा इति भावः।

(१०४) पक्षान्तरमाह, अपि चेत्यादिना। सर्व्वेति।—सर्व्वासां प्रजानां—जनानां पुण्यैः,—सुकृतैः, न केवलं मदीयैः भावः, सकलभुवनतलपरिपालनार्थं—समस्तभूमण्डलरक्षणार्थम्, उत्पद्यमानानां—जनिष्यमाणानां, ["लटः—" (३।३।१४

मन्तो राजानः, न ज्ञातिभिः। तत् उत्तिष्ठ, कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः। कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्" इत्येवम् (१०५) अभिहितस्य च अस्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः सन्दुधुक्षे। क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पित्रा पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो धवलगृहात् अवततार; चकार च चेतसि,—"अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः। सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्वास मरणम्,

---

पा०) इत्यादिना ज्ञानव] भवादृशा—भवद्विधानां, जन्मग्रहणोपाय,—जन्मग्रहणस्य —उत्पत्तिलाभस्य, उपाय,—साधनं, निमित्तभूतौ इत्यर्थ, [उद्देश्यविधेयभावस्थले लिङ्गवचनैकत्वे नास्ति तन्त्रता इति वचनविपर्य्यास]। पितरौ—माता च पिता च तौ, उक्तञ्च वशिष्ठेन,—"शुक्रशोणितसम्भव पुत्रो मातापितृनिमित्तक" इति, भवादृशा महात्मना शरीरपरिग्रहणार्थमेव पित्रो जीवनधारणस्य प्रयोजनीयता, तच तन्मना तत्सिद्धे इदानीं मज्जीवनस्य तथा नास्ति काऽप्युपयोगिता इति भाव। प्रजाभि,—भूतलवासिभिर्जनै, बन्धुमन्त —स्वजनवन्त, राजान,—नृपा, न ज्ञातिभि,—पित्रादिभि सगोत्रै, बन्धुमन्त इति भाव, प्रजा एव राज्ञां बन्धव, न ज्ञातय, परस्परपोषणादिभि अन्वयव्यतिरेकात् इत्याशय अत मदभावे न त्वं निर्बान्धवो भविष्यसि, न च त्वया मदर्थं शोचितव्य, यथा प्रजानां हितं भवति, तथा क्रियतामिति निष्कर्ष। सर्वा क्रिया,—स्नानाहारादिका इत्यर्थ, त्वयि जीवति प्रजा सनाथा भविष्यन्ति, तेन आत्मजीवनमवश्यमेव त्वया रक्षितव्यम्, अत स्नानाहारादिषु नोपेक्षा कर्त्तव्या इति भाव। उपयोक्ष्ये—खादिष्यामि।

(१०५) अभिहितस्य—उक्तस्य, पित्रा इति शेष। अस्य—हर्षस्य। धक्ष्यन्निव —भस्मीकरिष्यन्निव। अतितराम्—अतिशयेन। सन्दुधुक्षे—सन्दिदीपे, पितृजीवननैराश्यात् इति भाव। आदिश्यमान,—आज्ञाप्यमान, अनुरुध्यमान इति यावत्। अकाण्डे—सहसा। महाप्रलय,—कल्पान्तकल्प महालय, जन्मभाजामनधिकरणीभूतकाल इत्यर्थ। व्यभ्र,—निरभ्रे, निर्मेघे इत्यर्थ। सामान्य,—अल्प, शोक, —प्रियजनविच्छेदज दुःखमित्यर्थ, सोच्छ्वास—सनिश्वास, मरण—मृत्यु, मरणे निश्वासापगम स्यात्, शोकरूपे मरणे तु तत्सद्भाव इति भाव। श्वासवत्त्वात् अन्यथाप्रदत्वेन मरणादतिरिच्यते शोक इति व्यतिरेकध्वनि।

(१०६) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः, अभस्मीकरणोऽग्निप्रवेशः, अनुपरतश्च एव नरकवासः, निर्ज्योतिः अङ्गारवर्षम्, अशकलीकरणं क्रकचदारणम्, (१०७) अव्रणो वज्रसूचीपातः; किमुत विशेषाश्रितः ? किमत्र करवाणि ?" इति।

(१०८) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम (१०९) धूममयान् इव कृताश्रुपातान्, अग्निमयान् इव जनितहृदय-

---

(१०६) अनुपदिष्टेति।—न उपदिष्टम्—न कथितम्, औषधम्—भेषजं यस्य तथाभूतः, शास्त्रोक्तभेषजरहित इत्यर्थः, ["अनुपदिष्टौषध" इत्यत्र "अनुपदिष्टौषधो" इति पाठान्तरम्] महाव्याधिः—महान् रोगः, महती व्याधिः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकार्यः स्यात्, शोकस्य तु न तथेति भावः। अभस्मीकरणः,—अदहन इत्यर्थः, अग्निप्रवेशोऽङ्गदाहः स्यात्, शोके तु न तथा, किन्तु केवलं ज्वलनमिति भावः। अनुपरतश्च—असततः नैरन्तः इत्यर्थः, नरकवासः—नरके—निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषे वासः—अवस्थानं सततमेव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं, शोकार्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः। निर्ज्योतिः,—निष्प्रभम्, अङ्गारवर्षम्—ज्वलदग्निस्फुलिङ्ग-वृष्टिः, तादृशाङ्गारवर्षणे उद्द्योतो दृश्यते, शोकरूपे तु अनलवर्षणात् वह्निः निष्प्रभतः एव भवतीति भावः। अशकलीकरणम्—अखण्डीकरणम्, क्रकचदारणम्—करपत्र-विपाटनं, करपत्रच्छेदने वस्तुनः द्वेधा त्रेधा वा विपाटनं भवति, शोके तु न तथा, परं तादृशः क्लेशः भवतीति भावः।

(१०७) अव्रणः,—अक्षतकरणः, वज्रसूचीपातः,—कुलिशशलाकापतनम्, वज्र-सूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात्, शोकपाते तु न तथा किन्तु तत्पतनक्लेशः इति भावः, यद्वा—हीरकसूच्यग्रेण, हीरकस्य अतीव काठिन्यात् तेन निखननस्य। नरतिशय-क्लेशदायकत्वात्। किमुत—किं पुनः, विशेषाश्रितः?—विशेषम् आश्रितः ? असामान्य इत्यर्थः, पितृवियोगजः इति भावः, सामान्योऽपि शोके यदा एवं क्लेशः सञ्जायते तदा पित्रादिवियोगजशोकस्य दारुणत्वे किं पुनर्वक्तव्यम् ? इति निष्कर्षः।

(१०८) "राजपुरुषेण" इत्यस्य "कवचान् अपश्यत्" इत्युत्तरेणान्वयः। राजपुरुषेण—राजलोकेन, ["षष्ठी" (२।२।८ पा०) इति समासः] अधिष्ठितः,—अनुसृतः। स्वधाम—स्वमावासम्।

(१०९) कवचान् विशिनष्टि, धूमेति।—कृतः,—विहितः, अश्रूणां—वाष्पाणां, पातः,—पतनं यैः तान्, अत एव धूममयानिव—धूमात्मकानिव, धूमाच्छन्नानिव वा,

दाहान्, विषमयान् इव दत्तमूर्च्छावेगान्, महापातकमयान् इव उत्पादितघृणान्, चारमयान् इव आनीतवेदनान् कतिचित् कवलान् अगृह्णात्। (११०) आचमय्य चामरग्राहिणम् आदिदेश,—"विज्ञाय आगच्छ, कथम् आस्ते तातः" इति। गत्वा च प्रतिनिवृत्य च,—"देव! तथैव" इति विज्ञापितः तेन अगृहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वान् आहूय उपह्वरे,—"वैद्याः! किमस्मिन्नेवविधे

धूमेन यथा दृष्टिविघातकरम् अस्रु आविर्भवति, तथा तत्कवलग्रहणकाले उच्छ्वसित शोकाश्रुणा दृष्टेरवरोधादिति भावः। जनितेति।—जनित,—उत्पादित, हृदयस्य—अन्तःकरणस्य, दाह,—ज्वलनं यैः तान्, अत एव अग्निमयानिव—अनलसन्निभानिति यावत्। दत्तेति।—दत्त—जनितः इत्यर्थः, मूर्च्छाया,—मोहस्य, वेग,—जवः, प्रसरः इति यावत् यैः तान्, अत एव विषमयानिव—विषमिश्रितानित्यर्थः, विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः। उत्पादितेति।—उत्पादिता—जनिता, घृणा—जुगुप्सा, पितुरनिष्टाशङ्कया स्वजीवने निस्पृहत्वादिति भावः यैः तान्, अत एव महापातकमयानिव—'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः तत्संसर्गश्च पञ्चमम्॥' इत्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति—घोराणि, पातकानि—पातित्यजनकानि तन्मयान्—तत्प्रचुरान् इव, पापानि यथा लोके जुगुप्स्यन्ते, तथा इदानीम् अस्य कवलेषु घृणा आसीदिति भावः। आनीतवेदनान्—जनितक्लेशान्, अत एव चारमयान् इव—लवणमयान् इव, यथा समधिकलवणव्यञ्जनादिभक्षणे क्लेशः स्यात् तथा तत्कवलग्रहणेऽस्य जात इति भावः, यद्वा—चारमयानिव—मुष्ककादिभस्मकृतसुतीव्ररसविशेषात्मकानित्यर्थः, देहस्य कुत्रचित् क्षताशि लिप्तः चारो यथा अतीव सन्तापकारी भवति, तथा तदन्नभक्षणेऽपि सन्तापोऽस्य महाशोकदग्धहृदयस्य जात इति भावः, ("चारो रसान्तरे धूर्त्ते लवणे काचभस्मनो" इति मेदिनी)। कतिचित्—स्वल्पान् इत्यर्थः, द्वित्रानिति यावत्, पितुर्निदारुणरोगत्वात् इति भावः, कवलान्—ग्रासान्।

(११०) आचमय्य—आचमनं कुर्वन्। चामरग्राहिणं—वीजनकारिणमिति यावत्। कथं—कीदृक्। तथैव—यथा प्रागासीत्, अधुनाऽपि तत्सदृश एव इत्यर्थः। अगृहीतताम्बूल,—अकृतविदलभ। उत्ताम्यता—क्लाम्यता। अस्ताभिलाषिणि—

विधेयमधुना ?" इति विपन्नहृदयः पप्रच्छ। ते तु व्यज्ञापयन्,—"देव! धैर्य्यमवलम्बस्व, कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरम्" इति।

तेषान्तु भिषजां मध्ये (१११) पौनर्वसवो युवा, अष्टादशवर्षदेशीयः, तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतः, (११२) गतः पारम् अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य, भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः,

---

अस्माच्चलितुमभिलषति, सम्प्रति, वैद्यानिति शेषः, उपह्वरे—रहसि, विजने इत्यर्थः, ("रहोऽन्तिकमुपह्वरे" इत्यमरः)। वैद्याः! इति सम्बोधनम्। अस्मिन्नेवंविधे—ईदृशि रोगे अस्माभिः किं विधेयमित्यर्थः। विधेयं—कर्त्तव्यम्। ते—वैद्याः, व्यज्ञापयन्—न्यवेदयन्। कतिपयैः—स्वल्पैः, वासरैः,—दिवसैः, [अपवर्गे तृतीया] स्वां प्रकृतिं—निजस्वभावं स्वाभाविकीमवस्थामित्यर्थः, आपन्नं—प्राप्तं, स्वस्थं—प्रकृतिस्थं रोगमुक्तमिति यावत्। "स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थम्" इत्यनेन प्रकृतिम्—अव्यक्तरूपत्वम्, अव्यक्ततत्त्वमित्यर्थः, क्षित्यादिमहाभूतेषु लयरूपमिति भावः, "मरणं प्रकृतिः शरीरिणाम्" इत्युक्तेः, आपन्नं—प्राप्तं पञ्चत्वादिरूपेण परिणतमित्यर्थः, पार्थिवादिदेहस्य लये तत्तदंशस्य तत्र तत्र परिगमनादिति भावः, स्वस्थम्—अविकृतं, "विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः" इति स्मरणात् मृतमिति भावः, स्वर्गस्थमिति वा, इत्यपि ध्वन्यते, "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च। तस्मादपरिहार्य्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि॥" इति शास्त्रात्।

(१११) पौनर्वसवः—पुनर्वसुनक्षत्रे जातः पुनर्वसुः, तस्य अपत्यं पुमान् पौनर्वसवः इति वा, यद्वा—पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः, अष्टादशवर्षदेशीयः,—प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः, ["ईषदसमाप्तौ—" (५।३।६७ पा०) इत्यादिना देशीयर्प्रत्ययः]। कुलक्रमागतः,—वंशपरम्परया चिकित्सकपदाधिष्ठित इत्यर्थः।

(११२) अष्टाङ्गस्येति।—अष्टौ अङ्गानि यस्य तथोक्तस्य तथा चोक्तं,—"कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता॥" इति। "ततोऽल्पायुष्ट्वम् अल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्, शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्यम्, अगदतन्त्रं, रसायनतन्त्रं, वाजीकरणतन्त्रञ्च" इति सुश्रुतसंहिता। आयुर्वेदस्य—आयुर्विद्यते—लभ्यते येन सः, आयुरनेन विन्दति—लभते इति वा, आयुरस्मिन् विद्यते—वर्त्तते इति वा, आयुर्वेत्ति—

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधिस्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखोऽभूत्। पृष्टश्च राजसूनुना,—"सखे! रसायन! कथय तथ्यं, यदि असाधु इव पश्यसि?" इति। सोऽब्रवीत्,—"देव! श्वः प्रभाते यथाऽवस्थितम् आवेदयितास्मि" इति।

अत्रैव च (११२) अन्तरे भवनकमलिनीपालः कोकम् आश्वासयन् अपरवक्त्रमुच्चैः अपठत्,—

"विहग! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्स्व विवेकवर्त्मनि।
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुगिरिं विरोचनः" ॥ ४ ॥

जानाति अनेनेति वा आयुर्वेद,—वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य, पारं गत,—पारदृश्वा, अष्टाङ्गायुर्वेदाध्यायी इत्यर्थः। भुभुजा—राज्ञा। प्रकृत्यैव—स्वभावेन एव, अतिपटीयस्या—अतिचतुरया, अतिनीक्ष्णयेत्यर्थः, प्रज्ञया—बुद्ध्या, यथावत—यथायथं, व्याधिस्वरूपाणां—रोगप्रकृतीनां, विज्ञाता—वेत्ता। सास्र —अश्रुपूर्णलोचन राज्ञ अतिप्रियत्वात्। तूष्णीं—मौनम्। राजसूनुना—हर्षेण। तथ्य—प्रकृतवृत्तान्तम्। असाधु—अशुभ, दुर्लक्षणमित्यर्थः, अवश्यभाविषु गोपन निष्प्रयोजनम् इत्याशय। श्व,—अनागतेऽह्नि, परदिने इत्यर्थ, आगामिनि दिने इति यावत्, ("अनागतेऽह्नि श्व" इत्यमर) यथाऽवस्थित—प्रकृतावस्थामित्यर्थ, आवेदयितास्मि—कथयितास्मि। [लुटि रूपम्]।

(११२) अन्तरे—अवसरे। भवनेति।—भवनकमलिनीपाल,—कमल—जलम् अस्यामस्तीति कमलिनी—पुष्करिणी ("सलिलं कमलं जलम्" इत्यमर) भवने—गृहे, या कमलिनी—पुष्करिणी, तां पालयति—रक्षति इति, गृहसरोरक्षक इत्यर्थ, कोक—चक्रवाक, भाविविच्छेदविधुरमिति भाव, ("कोकश्चक्रश्चक्रवाक" इत्यमर) आश्वासयन्—प्रबोधयन् सान्त्वयन् वा, अपरवक्त्र—छन्दोविशेषम् "अयुजि न-न र-ला गुरु समे तदपरवक्त्रमिदं न-जौ ज-रौ" इत्युक्तलक्षण, तन्निबद्धश्लोकमिति यावत्।

कोकमुद्दिश्य यदृच्छया पठितमानेन श्लोकेन राज्ञ आसन्नविनाशं सूचयन्नाह, विहगेति।—विहग!—हे पक्षिन्। चक्रवाक! इति यावत्, त्वं स्वयम्—आत्मना, मन,—चित्तं दृढं—स्थिरं, धीरमिति यावत्, कुरु—विधेहि, शुच—शोकं, भाविप्रियावियोगजमिति भाव, त्यज—मुञ्च, विवेकवर्त्मनि—ज्ञानमार्गे, संसारसुखस्य क्षणभङ्गुरत्वमदर्शिनि इति भाव, आस्स्व—तिष्ठ, विचरेत्यर्थ, , विरोचन,—सूर्य, ("सूर-

(११४) तच्च आकर्ण्य वाङ्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार। गतेषु च भिषक्षु च्युतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरुरोह धवलं गृहम्। (११५) तत्र च,—"दासि मदने!, आहर हारान् हरिणि!, मणिदर्पणान् मे देहि देहि वैदेहि!, हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति!, चन्द-

---

सूर्य्योऽर्यमादित्य०। चित्रभानुर्विरोचनः॥" इत्यमरः) कमलसरोजिनीश्रिया—कमलयुक्ता सरोजिनी—पद्मपुष्पसमन्विता पद्मिनी, पद्मलतेत्यर्थः, तथा श्रीः,—शोभा तया, सह—सार्द्धं, सुमेरोः,—कनकाचलस्य, शिरः,—शृङ्गं, श्रयति—अवलम्बते, अस्तमेतीति भावः, विधातुर्नियोगोऽयं यत्, प्रतिदिनं सूर्य्यस्य उदयास्तमने स्याताम्, उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम्, अस्तमने च वियोगदुःखं तदेव नियते अपरिहार्य्ये च विषये वृथा शोकं परिहृत्य धैर्य्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः। तन्नात्मनामपि पतनं नियतमेव इति सम्भवद्वस्तुनः बिम्बानुबिम्बत्वेन बोधनात् निदर्शनाऽलङ्कृतिः, अपि च राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्य्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूपस्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति अवश्यम्भाविनि विषये कुमारेण त्वया धैर्य्यावलम्बनमेव कर्त्तव्यमिति प्रस्तुतस्य, अप्रस्तुतेन विहगसमाश्वासनरूपेण वस्तुना प्रतीतेः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, समाश्रयस्य सम्बन्धभेदादेव भेदेन अभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिमूलकसहोक्त्यलङ्कारश्च इत्येतेषामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। अपरवक्त्रं छन्दः॥४॥

(११४) तत्—पठितश्लोकम्। वाङ्निमित्तज्ञः,—वाचः,—वाक्यस्य, निमित्तं—शुभाशुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः। सुतरां—यतो वाङ्निमित्तज्ञः अत एवेत्यर्थः, कथितवाक्यस्य लोकपालाभिलङ्घनसूचकत्वादिति भावः। शिथिलीचकार—मन्दीचकार। भिषक्षु—वैद्येषु। च्युतधृतिः,—विच्युतधैर्य्यः, आत्मनोऽपि वियोगाशङ्कायाः तथाभवनस्य नियतत्वात् इति भावः। क्षपामुखे—रजनीमुखे। क्षितिपालसमीपं—राजान्तिकम्। ["आरुरोह धवलं गृहम्" इत्यत्र "आरुरोह" इत्येतावन्मात्र एव पाठः पुस्तकान्तरे]।

(११५) "तत्र च" इत्यस्य "जाग्रदेव निशामनैषीत्" इत्युत्तरेणान्वयः। तत्र—क्षितिपालसमीपे धवलगृहे। आहर—आनय, अङ्गेषु अर्पय इत्यर्थः। हरिणि!—तदाख्याया परिचारिकायाः सम्बोधनम्, एवमुत्तरत्र। हिमलवैः,—तुषारलेशैः, "वरफ" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धैः घनीभूततुषारखण्डैरित्यर्थः, चन्दनबिन्दुभिरिति वा, ("हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी)। लिम्प

सारक्षोदधूलीर्निधेहि धवलाक्षि !, निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्त कान्तिमति !, कपोले कलय कुवलय कलावति !, चन्दनचर्चां रचय चारुमति !, पाटय पटमारुत पाटलिके !, मन्दय दाहम् इन्दुमति ! अरविन्दे, जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति !, समुपानय मृणालानि मालति !, तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके !, (११९) मूर्द्धनि धावमानं बधान बन्धुमति !, कन्धरां धारय धारणिके !, उरसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गवति !, संवाहय बाहू बलाहिके !, पीडय पादौ पद्मावति !, गृहाण गाढमङ्गम् अनङ्गसेने !, का वेला विलासवति ! नैति निद्रा, कथां कथय कुमुद्वति !" इत्येवप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन् दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत् ।

—लिप्तं कुरु। घनेति।—घनसारस्य—कर्पूरस्य ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारः" इत्यमरः) क्षोदाः—चूर्णान्येव धूलयः—पांशवः ताः निधेहि—क्षिप। चन्द्रकान्तं—तदाख्यमणिं [illegible] तस्य शीतलत्वात्। कपोले—गण्डदेशे, कलय—निधेहि कुवलयं—नीलोत्पलम्। चन्दनचर्चा—चन्दनलेपम्। पाटय—उद्घाटय इत्यर्थः यद्वा—पाटय—मन्दय इत्यर्थः मा कुरु इति [illegible] पटमारुत—"टानापाखा" इति बङ्गभाषया प्रसिद्धं वस्त्रव्यजनम्। मन्दय—ह्रासय। अरविन्दे—पद्मे, पद्मपत्रैरिव [illegible]। जलार्द्रया—जलेनार्द्रा तया जलयुक्ततालवृन्तेन इत्यर्थः ("पुंसि वा वृन्ते स्यात् [illegible] तत्। जलेनार्द्र जलार्द्रा स्यात्" इति वैजयन्ती) मुदं—प्रीतिं दाहशान्त्या इति भावः। समुपानय—समाहर ["समुपानय" इत्यत्र "समुपनय" इति पाठान्तरम्]। तरलय—सञ्चालय।

(११९) मूर्द्धनि—मस्तके धावमानं—[illegible] इतस्ततः चञ्चलं [illegible] बधान—स्थिरं धारयेत्यर्थः। कन्धरां—ग्रीवाम्। उरसि—वक्षसि सशीकरं—साम्बुकणं जलार्द्रमित्यर्थः कुरु—स्थापयेत्यर्थः। संवाहय—[illegible] मर्दय इति वा। पीडय—संवाहय। गाढं—दृढं यथा तथा अङ्गं—हस्तपादाद्यवयवम्। का वेला—कियान् समयः वर्त्ततेऽद्यापि कियन्ती निशावशिष्टा [illegible] वा स्वाधीना रात्रिरिव [illegible] तस्याः दुःसहत्वमतीत [illegible] इति भावः। एति—आगच्छति। कथां कथय—मया सह आलापं कुरु इत्यर्थः। एवंप्रायान्

(११७) उषसि च अवतीर्य्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्द्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम्। तत्र च (११८) त्वरमाणो भ्रातुः आगमनार्थम् उपर्य्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उष्ट्रपालान् प्राहिणोत्। प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत्। (११९) अथ तत्र खिन्नानां राजपुत्रयूनां विमनसां 'रसायनो रसायनः' इति जल्पितम् अश्रौषीत्। पप्रच्छ च तान् — भद्राः! किं रसायनः ?" इति। पृष्टाश्च ते

—[illegible] अनवरतं— निरन्तरम् आक्रन्दन [illegible] [illegible] प्रतीक्षमाणा [illegible] । [illegible]

(११७) उषसि [illegible] — [illegible] उपतिष्ठते [illegible] [illegible]

(११८) त्वरमाणः — सत्वरः [illegible] भ्रातुः — राज्यवर्द्धनस्य [illegible] उपर्य्युपरि — निरन्तरं [illegible] [illegible] क्षिप्रपातिनः [illegible] दीर्घाध्वगान् [illegible] [illegible] उष्ट्रपालान् — उष्ट्रचारकान् [illegible] प्राहिणोत् [illegible] प्रतिकर्म प्रसाधनम् [illegible] [illegible]

(११९) अथ — पुनः खिन्नानां — [illegible] राजपुत्र [illegible] राजसुतानां विमनसाम् — [illegible] — जल्पितम् [illegible] भद्राः — [illegible] [illegible]

दह्यता। (१२४) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य श्रेयसां यशोमयस्य दह्यते? (१२५) पतितः स केवलं दहने, दग्धास्तु वयम्। धन्यः खलु असौ अग्रणीः पुण्यभाजाम्। अपुण्यभाक् तु इदमेव राजकुलं, कुलपुत्रेण यत् तादृशा वियुक्तम्। अपि च ममापि कः खलु एतेषां प्राणानां (१२६) कार्य्यातिभारः कृत्यशेषो वा? का वा व्यापृतता, येन न अद्यापि निष्ठुरा प्राणाः प्रतिष्ठन्ते? को वा अन्तरायो हृदयस्य, येन सहस्रधा न दलति?" इति। दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसद्म। समुत्ससर्ज्ज च सर्व्वकार्य्याणि। (१२७) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुण्ठ्य अतिष्ठत्।

अतिस्थितिशीलस्य। यशोमयस्य—पूर्णयशसः, यशोरूपस्य देहस्य वा, किं दह्यते?—किं भस्मीक्रियते? अनश्वरमिति शेषः "चलचित्तं चलद्वित्तं चलज्जीवनयौवनम्। चलाचलमिदं सर्व्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति॥" इति वचनात्, दग्धीभूतनश्वरदेहोऽपि सुकृतत्वेनाविनश्वरेण यशःशरीरेण आकल्पजीवी वर्त्तत इति भावः। इहाधिकस्य न्यूनेन विनिमयात् चमत्कारातिशयानुबन्धिनी परिवृत्तिरलङ्कारः।

(१२५) सः—रसायनः, दहने—अग्नौ, केवलं पतितः,—प्रविष्ट एव, न तु दग्धः, अविनाशियशोलाभादिति भावः, वयन्तु दग्धाः,—वयमेव भस्मीभूताः, तच्छोकेन, पितृजीवनराज्यशोकेन इति भावः। असौ—रसायनः। अग्रणीः,—अग्रगण्यः, पितृतुल्यस्य राज्ञः शोकभोगावसराभावात्, प्रभोः जीवनरक्षणे असामर्थ्ये तथा अकिञ्चित्करत्वबोधेन राजभक्त्या स्वजीवनपरित्यागादिति भावः। तादृशा—तथाविधेन, कुलपुत्रेण—सत्कुलजातेन, वियुक्तं—विरहितम्।

(१२६) कार्य्यातिभारः,—कार्य्यगौरवम्। कृत्यशेषः,—करणीयावशेषः, अस्ति इति शेषः। व्यापृतता—कार्य्यनियोगः, कार्य्यासक्तता इति यावत्। प्रतिष्ठन्ते—अपगच्छन्ति, प्रस्थानं कुर्व्वन्तीत्यर्थः, यद्वा—प्रतिष्ठन्ते—अग्रेसरा भवन्ति, ("पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः" इत्यमरः) प्रतिष्ठां कुर्व्वन्ति वा इत्यर्थः, तदा विधानाचरणे तदलाभात् इति भावः। अन्तरायः—विघ्नः। समुत्ससर्ज्ज—परितत्याज निरुत्साहत्वादिति भावः।

(१२७) शयनीये—शय्यायां, ("शय्यायां शयनीयवत्" इत्यमरः)। उत्त

(१२८) इत्थम्भूते च देवे हर्षे, राजनि च तदवस्थे, सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव कराः, लोचनेषु (१२९) लेप्यमय्य इव अश्रुस्रुतयः, नासाऽग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टयः, कर्णेषु (१३०) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनयः, जिह्वासु (१३१) सहजानि इव हा! कष्टानि, लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि, अधरेषु (१३२) लिखितानि इव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन्। (१३३) उष्णाश्रुदाह-

---

रीयवाससा—उत्तरीयवसनेन सोत्तमाङ्गम्—समस्तकमित्यर्थः, आत्मानम्—शरीरम्, ("आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि॥" इति मेदिनी) अवगुण्ठ्य—आच्छाद्य।

(१२८) इत्थम्भूते—ईदृगवस्थे, राजनि—प्रभाकरवर्द्धने। तदवस्थे—संशयितजीवने इत्यर्थः। कपोलेषु—गण्डदेशेषु, कराः—हस्ताः, कीलिता इव—कीलप्रोथिता इव, सर्वे लोकाः कपोलनिहितकराः सन्तः चिन्तामग्ना जाता इति भावः।

(१२९) लेप्यमय्य इव—लेपाय—लेपनकर्मणे हितं, लेप्यं, तन्मय्य इव, लिप्ता इवेत्यर्थः, अविच्छिन्ना इति भावः, अश्रुस्रुतयः—अश्रुपाताः, सदैव सर्वे रुरुदुः इति भावः। ग्रथिता इव—निबद्धा इव, दृष्टयः—नयनानि, इतः परं किं भविष्यति इत्यादिध्यानपरायणा बभूवुः इति भावः।

(१३०) उत्कीर्णा इव—उल्लिखिता इव, सततसन्निहिता इति भावः, रुदितध्वनयः—रोदननिनादाः अनवरतं रोदनध्वनिरश्रूयत इति भावः।

(१३१) सहजानि इव—स्वाभाविकानि इव, हा! कष्टानि—हा कष्टं, किमेतत्? इत्येवं वचनानीत्यर्थः, सर्वे शोकार्त्ता अनवरतमेव हा! कष्टम् इति ऊचुः इति भावः। लपनेषु—मुखेषु, ("लपनं मुखम्" इत्यमरः) पल्लवितानीव—सञ्जातपल्लवानीव, विस्तारं गतानीत्यर्थः, श्वसितानि—निश्वासाः, सदैव प्रबलशोकावेगेन दीर्घनिश्वासं तत्यजुरित्यर्थः।

(१३२) लिखितानि इव—चित्रितानि इव, परिदेवितपदानि—विलापाक्षराणि, ("विलापः परिदेवनम्" इत्यमरः) लिखितपदानि यथा कदाऽपि न विलुप्तीभवन्ति, तथा विलापाक्षराण्यपि सदैव प्रावर्त्तन्त इत्यर्थः। निधानीकृतानि इव—निहितानि इव, आस्पदीकृतानीवेत्यर्थः, सर्वे दुःखमथितहृदया जाता इति भावः।

(१३३) उष्णेति।—उष्णैः,—तप्तैः, अश्रुभिः,—नेत्रजलैः, दाहात्—भस्मी-

भीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा। (१३४) निश्वास-वातविधूता इव व्यलीयन्त हासाः। (१३५) निरवशेषदग्धा इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी। कथासु अपि न अश्रूयन्त परिहासाः। क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठ्यः। (१३६) जन्मान्तरानीतानि इव न अस्मर्य्यन्त लास्यानि। स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (१३७) प्रसाधनानि। वार्त्ताऽपि न अलभ्यत उपभोगानाम्। नामापि न अकीर्त्यत आहारस्य। (१३८) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि। लोका-

---

भवनात्, भीता इव—त्रस्ता इव, नेत्रोदराणि—नयनान्तराणि, न अभजत—न सिषेवे, सर्वैवाशङ्कया जागरास्वभूवु, रात्रावपि निद्रा न लब्धवन्त इति भाव।

(१३४) निश्वासेति।—निश्वासवातेन—नासामुखनिःसृतेन प्राणवायुना, विधूता इव—सञ्चालिता इव, निरस्ता इवेत्यर्थं, व्यलीयन्त—विलय गता इत्यर्थ, केऽपि न जहसु इति भाव।

(१३५) निरवशेषदग्धा इव—निःशेषभस्मीकृता इव, प्रावर्त्तत—उदचरदित्यर्थ, वाणी—वाक् सदैव सर्वे मौनिन अतिष्ठन् इति भाव। परिहासा,—नर्मचर्चितानि, व्यवहारस्तु ते दूरे सन्तु, परिहास इति पदमपि केऽपि न उच्चरितवन्त इति भाव। क्व—कुत्र। अज्ञायन्त—अबुध्यन्त। गीतगोष्ठ्य—सङ्गीतसभा, सङ्गीतालापा वा, सर्वैः व्यथितान्तरत्वात् गानानि परित्यक्तानीति भाव।

(१३६) जन्मान्तरानीतानि इव—जन्मान्तरप्राप्तानि इव, ["जन्मान्तरानीतानि" इत्यत्र "जन्मान्तरातीतानि" इति पाठे,—जन्मान्तराय—पुनर्जन्मने, अतीतानि—गतानि, मृतानीत्यर्थं] लास्यानि—नर्त्तनानि, राजभवने तस्मिन प्राक् कदाऽपि नर्त्तनादिक-मभवत् इत्यस्यादि संस्कारस्य तिरोभावगेन न स्मर्तुमशक्नुवन् तदत्या इति भाव।

(१३७) प्रसाधनानि—अलङ्कारा। वार्त्ताऽपि—प्रवृत्तिरपि, कथाऽपीत्यर्थं, उपभोगाना—सम्भोगाना, स्रक्चन्दनवनिताविलासादीनामिति यावत्। अकीर्त्यत—अकथ्यत, अश्रूयतेति यावत् किमुत आहार इति भाव।

(१३८) खपुष्पप्रतिमानि—आकाशकुसुमनिभानि, अलीकानि इत्यर्थ। आपानमण्डलानि—पानगोष्ठीसमूहा, ("आपान पानगोष्ठिका" इत्यमर) वयस्य-प्रवस्यादिभि सह मद्यपानार्थं समवेतनागरिकाणा समाजा सपदि अन्तर्हिता इवि

न्तरम् इव अनीयन्त वन्दिवाचः । युगान्तर इव अवर्त्तन्त निर्वृतयः । (१३९) पुनरपि अदह्यत शोकाग्निना मकरकेतुः । दिवाऽपि न अमुच्यन्त शयनानि । (१४०) शनैः शनैश्च महापुरुषविनिपातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (१४१) भूतानां महोत्पाताः ।

भाव । लोकान्तरमिव—परलोकमिव, राजपुरे तदुच्चारणाभावादिति भाव, अनीयन्त—प्राप्यन्त, महाराजमसुखयता दुर्दैवेनेति भाव । वन्दिवाच,—वैतालिकस्तुतय । युगान्तर इव—युगावसान इव, कल्पान्त इवति यावत, अवर्त्तन्त—अतिष्ठन, निर्वृतय,—सुखानि, शान्तय इत्यर्थ, निस्तब्धता इति यावत् प्रलयावसाने जीवासद्भावात यथा सर्व्वत्र निस्तब्धत्वेन महाशान्ति विराजते, तथा सर्व्वथा मूकीभावात् तत्रापीति भाव, ("निर्वृति खस्थितावस्तगमने च सुखेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी)।

(१३९) मकरकेतु —काम पुनरपि—भूय इव, हर्षकोपाग्निना प्राक दग्धोऽपीति भाव, अदह्यत—दग्धोऽभूत, सर्व्वैव तत्प्रसङ्गराहित्यादिति भाव । अमुच्यन्त—त्यक्तानि, दुश्चिन्ताऽवसादाविश्यादिति भाव, शयनानि—शय्या ।

(१४०) शनै शनै,—मन्द मन्दम् अल्पश इत्यर्थ, महापुरुषेति ।—महापुरुषस्य—महाजनस्य, विनिपात—विध्वसन, तस्य पिशुना,—सूचका, ("पिशुनौ खल सूचकौ" इत्यमर) सम—युगपत, समन्तात—चतुर्दिक्षु, समुदभवन्—प्रादुर्भूता । भूयास —बहव, अभावाय—विनाशाय, तज्ज्ञापयितुमित्यर्थ, ["क्रियार्थोपपदस्य—" (२।१।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। उत्पादयन्त,—जनयन्त ।

(१४१) भूताना—प्राणिना, महोत्पाता,—महान्त,—प्रबला, उत्पाता,—प्रकृतिविपर्य्यासरूपा भूकम्पादय, तदुक्त नारदसंहितायाम,—"उत्पाता विविधा लोके दिव्यभौमान्तरीक्षजा । देवतार्च्चा प्रनृत्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च ॥ मुहुर्नारटन्ति रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति वा । वमन्त्यग्नि तथा धूम स्नेह रक्त पयो जलम ॥ अधोमुखा प्रतिष्ठन्ति स्थानात् स्थान व्रजन्ति वा । एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकारा प्रतिमादिषु ॥ गन्धर्व्वनगरञ्चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम् । महोल्कापातन काष्ठ तृणा रक्तप्रवर्षणम ॥ गान्धर्वदाहो दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिशि । अनग्नौ च स्फुलिङ्गा स्युर्ज्वलनञ्च विनेन्धनम् ॥ गिरीन्द्रचामनागूकशिखर श्वेतवायसम् । प्रतिसूर्य्यादिलक्षणु स्युर्दिक्षु युगपद्रव ॥ जम्बूकी ग्रामसंवेश केतूनाञ्च प्रदर्शनम् । काकानामाकुल रात्रौ कपोताना दिवा यदि ॥" इति ।

तथा हि (१४२.) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला पत्या सार्द्धं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री। (१४३) धान्वन्तरैः इव अन्तरे तस्मिन् सरम्भः परस्परास्फालनवाचालवीचयो विजुघूर्णिरेऽर्णवाः। (१४४) भूभृदभावभीताना विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्द्धीबभूवुः

---

(१४२) दोलायमानेति।—दोलायमान—कम्पमान, सकलाना—सर्वेषां, कुलाचलाना—"महेन्द्रो मलय सह्य शक्तिमानृक्षपर्वत। विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥" इत्युक्ताना, चक्रवाल—मण्डल यस्या तदाभूता, ('चक्रवालन्तु मण्डलम्' इत्यमर) धरित्री—पृथिवी, पत्या—प्रभाकरवर्द्धनेन राज्ञेति भाव, सार्द्धं—सह, अचलत्—अकम्पत पतिव्रताना पत्या पतिसहगमनस्य शास्त्रानुमोदितत्वेन तदाचारप्रतिपालनार्थमिति भाव प्रथममङ्गोत्पातरूपो भूमिकम्पः प्रादुरासीदिति हृदयम।

(१४३) धान्वन्तरैः—धन्वन्तरिरिव धान्वन्तरि—प्रसिद्ध स्ववैद्यविशेष तस्य [कस्मापि पदो] धन्वन्तरिरित्यर्थ, ["धान्वन्तरैः" इत्यत्र "धन्वन्तरैः" इति पाठोऽपि स एवार्थ] स्मरन्त,—यदि इदानीं धन्वन्तरिरस्मदाश्रयेऽस्थास्यत, तदा राजानमरोगिणम करिष्यदित्येव चिन्तयन्त इति यावत, तस्मिन् अन्तरे—अवसरे परस्परेति।—परस्परस्य—अन्योऽन्यस्य आस्फालनेन—सञ्चालनेन ताडनेनेत्यर्थ वागाडम्बरेणेत भाव, वाचाला,—नदन्त्य इत्यर्थ [कुत्सित बहु भाषते इत्यर्थे "आलजाटचौ बहुभाषिणि" (५।२।१२५ पा०) "कुत्सित इति वक्तव्यम" (वा०) इत्यालच्] वीचय —तरङ्गा येषा ते, अर्णवा —समुद्रा विजुघूर्णिरे—चुक्षुभु अक्षोभ्या समुद्रा अपि भूपालनिधनोत्पातमहावातेन क्षुभिता बभूवु इति भाव। पुरा धन्वन्तरि समुद्रगर्भस्थित पश्चात तदुत्थानञ्च पुराणेषु प्रसिद्धम तथा च—'अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपे रमृतार्थिभि। उदतिष्ठत महाराज। पुरुष परमाद्भुत॥ अमृतापूर्णकलस बिभ्रद् वलयभूषित। धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक॥" इति।

(१४४) भूभृदिति।—भूभृत,—राज्ञ, अभावात—भाविविनाशात भीता,—शङ्किता तासां, राज्ञ दिक्पालांशसम्भूतत्वात पतिवियोगाशानामिति भाव, ककुभा—दिशा, केशपाशा इव—केशनिवहा इव, विततेति।—विततेन—विस्तृतेन, शिखाकलापेन—ज्वालानिचयेन ["विततशिखाकलाप—" इत्यत्र 'विततशिखाकलाप—' इति पाठे,—विततेन—विस्तृतेन, शिखिकलापेन—अग्निसमूहेन, अनङ्ग

धूमकेतवः ककुभाम्। (१४५) धूमकेतुकरालितदिङ्मुखं दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूम्रमिव अभवत् भुवनम्। (१४६) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भबभ्रुणि भानुमण्डले भयङ्करकबन्धकायव्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोपहारमिव उपजहार। (१४७) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोग-

---

शिखावन्तमानिवर्हैरित्यर्थः, अन्वत—शिखिनः,—मयूरस्य, कलापः—बर्हम्, ("शिखी बह्नौ बलीवर्दे । मयूरे कुक्कुटे ॥" "कलापः संहतौ बर्हे…" इति च मेदिनी) विकटा,—उत्कटा कुटिला—भङ्गिमत इत्यर्थः, धूमकेतवः—उत्पातसूचका ग्रहविशेषाः ककुभाम् ऊर्द्ध्वंभूवुः,—उत्तस्थुः, उक्तञ्च कालिदासेन,—"उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" इति, भीतानां केशपाशाश्च ऊर्द्ध्वीभवन्ति, अग्नेरपि ऊर्द्ध्वज्वलनं प्रसिद्धम्।

(१४५) धूमकेत्विति।—धूमकेतुभिः,—उत्पातविशेषैः, अग्निभिश्च ("स्याद्धूमकेतुरुत्पातभेदे वैश्वानरे पुमान्" इति मेदिनी) करालितानि—भीषणीकृतानि, व्याप्तानि च, दिशां—ककुभां मुखानि यस्य तथोक्तम् अत एव दिक्पालारब्धेति।—दिक्पालैः,—इन्द्रादिभिः लोकपालैः, आरब्धस्य—उत्पातशान्त्यै प्रक्रान्तस्य, आयुष्कामस्य—राज्ञः आयुर्वर्द्धनार्थमभिलाषवतः, होमस्य—दैवयज्ञस्य, धूमैः धूम्रमिव—धूम्रवर्णमिव कृष्णलोहितमिवेति यावत्। उत्पातधूमबहुलत्वात् तथोत्प्रेक्षा।

(१४६) भ्रष्टेति।—भ्रष्टा—च्युता, भासः,—दीप्तयः यस्य तथोक्ते, निष्प्रभे इत्यर्थः भविष्यति तदानीं भूलोकस्यागोदयेन तीव्रशोकोदयात् वैवर्ण्यप्रारम्भात्, इत्याशयः, तप्तेति।—तप्तम्—अग्नितापेन उष्णं, यत् कालायसं—कृष्णवर्णलोहविशेषः, तस्य कुम्भः—ताम्रमितकलसः इत्यर्थः तद्वत् बभ्रु—पिङ्गलं तस्मिन्, भानुमण्डले—सूर्य्यबिम्बे, [अधिकरणे सप्तमी] भयङ्करेति।—भयङ्करः—भयजनकः, कबन्धकायः—क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरं, सक्रियं छिन्नशिरःशरीरमित्यर्थः, ("कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः) तस्य व्याजेन—मिषेण, कोऽपि, जन इति शेषः, पार्थिवेति।—पार्थिवस्य—राज्ञः, प्राणितं—जीवितं, तस्य अर्थी—तत्कामः इत्यर्थः पुरुषोपहारमिव—नरबलिमिव, उपजहार—उपहृतवान्, पुरुषोपहारेण सूर्य्यदेवम् आराधितवान् इव इत्युत्प्रेक्षा, सूर्य्यमण्डलं निष्प्रभं जातं, तथा तत्र कबन्धाकारं समदृश्यत इति भावः।

(१४७) ज्वलितेति।—ज्वलितस्य—प्रदीप्तस्य, परिवेशमण्डलस्य—परिधिबन्ध-

भास्वरो जिघृक्षाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपरचिताग्निप्राकार इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः। (१४८) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इव अदह्यन्त अनुरक्ता दिशः। (१४९) स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुः अनुमरणाय प्रावृतपाटलांशुकपटेव अदृश्यत वसुधावधूः। (१५०) नराधिपविनाश-

---

यस्य, आभोगेन—वेष्टनेन, भास्वर,—दीप्यमान, जिघृक्षेति।—जिघृक्षया—ग्रहीतुमिच्छया, ग्रासेच्छयेति यावत, जृम्भमाण,—मुख व्याददत् य स्वर्भानु,—राहु, ("तमस्तु राहु स्वर्भानु सैंहिकेयो विधुन्तुद" इत्यमर) तस्मात भयं—त्रास तस्मात, उपरचितेति।—उपरचित,—मण्डलाकारेण कल्पित, राहुभयविनिवारणायमिति भाव, अग्निप्राकार,—अग्निमयो वरण येन तथाविध इव, ("प्राकारो वरण साल" इत्यमर) श्वेतभानु,—सितांशु, चन्द्र इत्यर्थ, प्रत्यदृश्यत—अलक्ष्यत, सुधांशौ रक्तवर्णपरिवेषस्य उपद्रवसूचकत्वात इति भाव।

(१४८) अवनीति।—अवनिपते—राज्ञ प्रतापेन...—प्रभावेण, कोपदण्डजेन तेजसेति यावत्, ("स प्रताप प्रभावश्च यत्तेज कोषदण्डजम्" इत्यमर) प्रसाधिता—आवर्जिता, अलङ्कृताश्च प्रथमेति।—प्रथमतरम—अतिपूर्व्वमित्यर्थ, महाराजस्वर्गारोहणात पूर्व्वमेवेति भाव, कृत—अनुष्ठित, पावक—अग्नौ, प्रवेशः याभि तथाभूता इव, अदह्यन्त—दग्धा अभवन, अनुरक्ता —वशीभूता, लोहितवर्णावयवा वा, अनुरागिण्य कामिन्यश, अनुरागिण्य कामिन्य यथा पत्युर्मरणे निश्चित विभाव्य तन्मरणात पूर्व्वमेव अग्नौ प्रविशन्ति तथा दिगङ्गनाऽपीति भाव, दिग्दाहोऽभूदिति फलितम। एतेन दिग्वधूना स्वीयात्वमुत्प्रेक्षितं, "पतिव्रता स्वीया" इत्यादिलक्षणसमन्वयात् इत्याशय।

(१४९) स्रुतेति।—स्रुताना—क्षरितानामित्यर्थ, शोणिताना—रक्ताना, शीकरासारेण—बिन्दुधारया, अरुणिता—रञ्जिता, रक्तीकृतेत्यर्थ, तनु,—कलेवर यस्या तथाभूता, वसुधावधू,—वसुधा—पृथ्वी एव, वधू,—राजपत्नीति भाव, अनुमरणाय—पत्युर्मरणात पर मरणाय सहमरणाय वा, प्रावृतेति।—प्रावृत,—आच्छादित, परिहित इति यावत्, पाटल,—रक्त इति भाव, अंशुकपट,—वस्त्ररूपमावरण यया तथाभूता इव, अनुमरणे तादृशवस्त्रपरिधानस्याचारवत्त्वात् इति भाव, भुवनभयङ्करी रक्तवृष्टि-रभूदिति फलितम्।

(१५०) नराधिपेति।—नराधिपस्य—राज्ञ, विनाशेन—मरणेन, भाविना

सम्भ्रमभीतैः लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकालमेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि। (१५१) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां घोरा निर्घोषाः। (१५२) निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्भूता इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः।

इति भावः, यः सम्भ्रमः—आवेगः तस्मात् भीताः,—त्रस्ता तैः, तस्य लोकपालमरणत्वादिति भावः, लोकपालैः,—इन्द्रादिभिः, कालेति।—कालायस—कृष्णवर्णलौहविशेषः तस्य कवाटानां पुटानि—आवरणानि तैरिव, कृष्णलौहनिर्मितकवाटपरम्पराभिरिवेति यावत्, अकालेति।—अकाले—असमये, प्रावृड्व्यतिरिक्ते इत्यर्थः, ये कालमेघाः—नीलनीरदाः तेषां पटलानि—वृन्दानि तैः, दिग्द्वाराणि—दिशां द्वारदेशाः अरुध्यन्त—आच्छाद्यन्त राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्कण्टकं स्वं स्वमधिकारं पालयन्ति स्म इदानीं तन्निधनेन असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकारेषु उपद्रवो भविता इति आशङ्कया कवाटावरणेन तन्निरोधयाञ्चक्रुः इति भावः, अकालमेघोदयरूपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः।

(१५१) प्रेतेति।—प्रेतपतेः—अन्तकस्य, प्रयाणे—यात्रायां, प्रहताः,—ताडिताः, पटवः,—गम्भीररवा इत्यर्थः पटहा इव—वादित्रभेदा इव, आरटन्तः—नदन्तः, हृदयस्फोटनाः,—हृदयविदारिण इत्यर्थः, निर्घातानां—"यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः॥" इत्युक्तलक्षणानां परस्परप्रहतवायुविशेषाणां घोराः—दारुणाः निर्घोषाः,—शब्दाः, पस्फायिरे—वर्द्धिरे, उदभवन् इत्यर्थः, हृदयकम्पनोत्पादकत्वान्निर्घातस्य जगज्जीवदारुणत्वद्योतकत्वात् इति भावः।

(१५२) निकटीभवदिति।—निकटीभवन्—समीपमागच्छन्, यमस्य—कृतान्तस्य राज्ञः प्राणानामादातुरिति भावः यो महिषः,—वाहनमित्यर्थः तस्य खुराणां—शफानां पुटैः,—युगलैः उद्भूता इव—उत्क्षिप्ता इव, ['खुरपुटोद्भूता' इत्यत्र "खुरपुटेभ्यो भूता" इति पाठे—खुरपुटेभ्यः उद्भूता—सञ्जाता, उद्गता इत्यर्थः] क्रमेलकेति।—क्रमेलकस्य—उष्ट्रस्य, ("उष्ट्रे क्रमेलक-मय-महाङ्गाः" इत्यमरः) कचा इव—केशा इव लोमानि इव इति यावत् ("कचः केशः शिरोरुहः" इत्यमरः) कपिलाः,—धूसराः पांशुवृष्टयः,—रजोवर्षणानि, द्युमणेः,—सूर्यस्य ("सूरसूर्यार्यमादित्य…। द्युमणिस्तरणिर्मित्र" इत्यमरः) धाम—स्थानम्, अन्तरीक्षमित्यर्थः,

(१५३) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो ज्वालाः प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का नभसो ववाशिरे शिवानां राजयः। (१५४) राजधामनि धूमायमानकबरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राक्रन्दन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम्। (१५५) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिन-

---

धूसरीचक्रुः,—धूम्रवर्णीकृतवन्तः, छादयामासुः इति भावः, महापुरुषनिपातरूपघोरविप्लवादिशोचकः पाशुवृष्टिरूपोत्पातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः।

(१५३) विरसेति।—विरसं—कठोरं, ["विरस—" इत्यत्र "विसर—" इति पाठे,—विसरं—विस्तरं यथा तथा, उच्चैरित्यर्थः] विरुवन्ति—नदन्तीति तथोक्तानां, कर्कशनिनादिनीनाम् इत्यर्थः, उन्मुखीनाम्—ऊर्ध्वमुखीनां, शिवानां राजयः,—शृगालवृन्दानि, शिखिनः,—वह्नेः, ज्वालाः,—शिखाः, प्रतीच्छन्त्य इव—गृह्णन्त्य इव, जिघृक्षव इव इति यावत, तासामुन्नतमुखीनां तासां मुखान्तर्ज्वलदग्निवत् परिदृश्यमानत्वादिति भावः, नभसः,—आकाशात पतन्तीः,—भ्रश्यन्तीः, उल्काः,—ज्वलन्महापश्चलम्बदण्डमुद्गराद्याकृतिनैजोविशेषान्, "हस्वच्छिखा च सूक्ष्मा रक्तनीलशिखोज्ज्वला। पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता॥" इत्युक्तलक्षणा इत्यर्थः, ववाशिरे—चाश्यन्ति स्म तदानीम उल्कामुखाः वदनेभ्यः अग्निशिखाः उद्गीर्य कठोरं न्यनदन् उल्कापाताय अभवन् इति वाक्यार्थः।

(१५४) राजधामनि—राजमन्दिरे, धूमेति।—धूमायमानेन—धूममुद्गमन्निति धूमायमानः तेन स्नेहाभ्यङ्गाभावात् रूक्षेणेत्यर्थः, कबरीविभागेन—केशनिचयेन इत्यस्य, विभावितः,—प्रकटितः, विकारः,—विकृतिभावः याभिस्ताः, अत एव प्रकीर्णेति।—प्रकीर्णेन—विक्षिप्तेन, समन्तादाकुलायितेन इति यावत्, केशपाशेन—कुन्तलकलापेन, प्रकाशितः,—प्रकटितः, शोकः,—शुक् याभिस्ता इव, प्राक्रन्दन्त—अरोदन्, शोकार्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः, गृहदेवप्रतिमानां स्वयमर्चाप्रसाधनशृङ्गारविमर्दस्य दैवतापकरत्वज्ञापनात् इति बोध्यम्।

(१५५) उपसिंहासनं—सिंहासनस्य समीपे, कुलदेवतानां राज्ञो वा इति भावः, ["अव्यय—" (२।१।६ पा०) इत्यादिना सामीप्यार्थेऽव्ययीभावः] आकुलं—विह्वलं, कालेति।—कालरात्रिः,—सर्वजन्तुमरणोपलक्षिता रात्रिः, कल्पान्तरात्रिः,

वेणीबन्धविभ्रमबिभ्राणं बभ्राम भ्रामरपटलम्। (१५६) अटताम् अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशो वायसानाम्। (१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलोहितचञ्चुः उच्चैः उच्चखान खण्डं माणिक्यस्य कूजन् जरद्गृध्रः। महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम्।

(१५८) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुत

सहाररमन्या इत्यर्थ नत्युदश्या इति भाव विभूषतान —विस्तार्यमाण वृजिन, —कुटिल, ("वृजिन कल्मषे क्लीब केशे ना कुटिले त्रिषु" इति मेदिनी) य वेणीबन्ध —कबरबन्ध केशविन्यास इति यावत् तस्य विभ्रम —विलास त बिभ्राण—दधान भ्रामरपटल—भ्रमरवृन्द बभ्राम—भ्रमति स्म स्हासन परित अकस्मात् दिरफसङ्घानामाकुलभ्रमणं लोकानिष्टसूचकम् इति भाव। अत्र अन्यस्य विभ्रम कथमन्यो बिभृत इति वर्णीबन्धस्य विभ्रममिव विभ्रमाणात् बिम्बानुबिम्बप्रतीते निदर्शनाऽलङ्कार तदुक्तं दर्पणे —"सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्व बोधयेत् सा निदर्शना॥" इति।

(१५६) अटतामिति।—अन्तःपुरस्य—अवरोधस्य उपरि—ऊर्ध्वदेशे अटता —सञ्चरता वायसाना—काकाना व्याक्रोशो—विकृतशब्दविशेष क्षणमपि—कियत्कालमपि न शशाम—न निवृत्त इत्यर्थ आवरलकण्ठकरटरटिताना जनपद भीतसञ्चारकत्वात्।

(१५७) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात—मण्डलाकारशुभ्रच्छत्रमध्यात् श्वेतातपत्रस्य सबाजा एव धार्यमाणत्वादिति भाव [illegible]—सरसम—अपर्युषिततया शोणितार्द्रं मद्यस्कम इति भाव [illegible]—मांसखण्ड तद्वत लोहित—रक्तम। चञ्चुः —चञ्चुश्चो—[illegible] चञ्चु— [illegible] यस्य तथाभूत। उच्चखान—उत्खातवान् उत्पाटितवान् इत्यर्थ। कूजन— विरस नदन जरद्गृध्र —जरन्—स्थविर गृध्र "शकुनि इति प्रसङ्ग" पाचावशेष। महति।—महद्भि —प्रबलै अतिभयङ्करै इति भाव उत्पात — प्रागुक्तै भयसूचकै भूकम्पादिभि दूयमान —सन्तप्यमान इत्यर्थ।

(१५८) "अन्यस्मिन्" इत्यस्य "वेला इति नाम्ना यशोवत्या प्रतीहारी आजगाम" इति अग्रेण सम्बन्ध। अस्य—इमस्य समीप—निकट ["दान्त रूपस्य गन्ध पु द्रुत" (६।३ ८७ पा०) इति द्रुत्वम्] राजकुलात्—राजभवनात्

गतिवश विशीर्य्यमाणालङ्कार झाङ्कारिणी विजयघोषणेव विषादस्य, (१५९) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिक्वणितवाचालिताभिः उद्ग्रीवाभिः किम्? किम्? इति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवनहंसीभिः, (१६०) स्खलितविशालश्रोणिशिञ्जानरशनानुराविणीभिश्च वाष्पान्धा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः, (१६१) अदृष्टकवाटपट्टसङ्घट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिरपटलेन पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती,

राजान्तःपुरादित्यथ, चला विशिनष्टि, द्रुतेति।—द्रुतगतिवशेन—शीघ्रगमनवेगेन, विशीर्य्यमाणे—खलन्ति, अलङ्कारे—भूषणे, झाङ्कारिणी—झाङ्कारशब्दवती, अत एव विषादस्य,—दुःखस्य, विजयघोषणा इव—विजयख्यापनी इव दीर्घरटना इव इत्यथ, विजयवता तदिदजयघोषणाप्रचारस्य स्वाभाविकत्वात इति भाव ।

(१५९) आकुलेति।—आकुलयोः,—अस्थिरयोः, दुःखावेगकृतस्थानानवबोधेन विक्षिप्तयोरिति भाव, चरणयोः,—पादयोः, चलन्त्यो—चञ्चलयो तुला कोट्यो,—नूपुरयो, ("पादाङ्गद तुलाकोटी मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) क्वणितन - रणितेन, वाचालिता—मुखरीकृता ताभिः गम्भीररावविशेषेण हंसीनां नूपुरस्वनभ्रमेण तदनुकरणशीलत्वादिति भाव, उद्ग्रीवाभि —उन्नमितकन्धराभिः, भवनहंसीभि —गृहपालितहंसीभिः पृच्छ्यमाना—अनुयुज्यमाना अतिव्यग्रतया कस्य किमर्थं क्रियते? इति प्रश्नः कृत इव इति भाव ।

(१६०) वाष्पान्धा—अश्रुपूरेण दृष्टिशक्तिहीना इति यावत, रागशीलादिति भाव, अत एव स्खलितेति।—स्खलिता—स्वस्थानात भ्रष्टा शिथिलीभूतामित्यर्थः, श्रोणि—नितम्ब, शिञ्जाना—स्वनन्ती रशना—काञ्चीम् अनुरवन्ति—अनुनदन्तीति तथोक्ताभि, गृहसारसीभि —भवनस्थसारसयोषिद्भिः, समिति।—समुपदिश्यमान, —प्रदर्श्यमान मार्ग,—पन्था यस्या यस्यै वा तथोक्ता, दृष्टिहीनत्वे पथप्रदर्शनस्य सज्जनाचारत्वात इति भाव । सारसयोषित रशनारवमनुरवन्ति इति प्रसिद्धि ।

(१६१) अदृष्टेति।—अदृष्टस्य—अलक्षितस्य, महाक्षोभात व्यस्ततया वाष्पान्धतया वेति भाव, कवाटपट्टस्य—कवाटफलकस्य, सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण, स्फुटितात—आहतात, विदीर्णात इत्यर्थः, ललाटपट्टात—भालफलकात्, निःसृतमिति शेष यत रुधिरपटलं—रक्तनिचय तेन, रक्तांशुकस्य—रक्तवस्त्रस्य, पटान्तेन इव—अञ्चलेन इव, मुखमाच्छाद्य—अवगुण्ठ्य।

(१६२) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेत्रलताम् उत्सृजन्ती, (१६३) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती, नम्रांसस्रंसिना अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा, (१६४) कुचताडनपीडया समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः अत्युष्णाश्रुप्रमार्ज्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना,

---

(१६२) सन्तापेति।—सन्तापस्य—शोकजोत्तापस्य, बलेन—वेगेन, विलीनस्य—गलितस्य, कनकवलयस्य—स्वर्णकङ्कणस्य, रसधारामिव—द्रवपरम्परामिव, वेत्रलता—प्रतीहारत्वेन स्वेन ध्रियमाणा वेत्रयष्टिम्, उत्सृजन्ती—पातयन्ती।

(१६३) मुखेति।—मुखमरुता—मुखवायुना, मुखनिःसृतेन शोकोद्भवदीर्घनिश्वासेन इति भाव, तरङ्गिता—सञ्जाततरङ्गा ताम्, कुञ्चितामिति चञ्चलामिति वा भाव, ['तदस्य—' (५।२।३६ पा०) इत्यादिना इतच्] स्फुरन्तीम्—प्रेङ्खन्तीम्, उत्तरीयांशुकपटीम्—उत्तरासङ्गवसनम्, फणिनी - भुजङ्गी, निर्मोकमञ्जरीमिव—कञ्चुकवल्लरीमिव, आकर्षन्ती—निरस्यन्ती इत्यर्थं, वैकल्येऽपि स्त्रीजनस्वभावसिद्धाचारात् इति भाव। नम्रांसस्रंसिना—नम्रे—आनते, अंसे—स्कन्धदेशे, स्रंसते—लम्बते इति तथोक्तेन, अनिलविलोलेन—मरुत्तरलेन, नीलतमेन—अतिनीलेन, तमालेति।—तमालस्य—कालस्कन्धाख्यवृक्षभेदस्य चीरचीवरेणेव—सूक्ष्मत्वगूपेण वसनेनेव, शोककाले वल्कवासग्रहणस्याचारात् इत्याशय, शोकोचितेन—शोकसमययोग्येन, धम्मिल्लरचनारहितेन—असंयतेन, बन्धनरहितेनेत्यर्थं, ("धम्मिल्ल संयता कचा" इत्यमर) चञ्चता—स्फुरता, शिरोरुहसञ्चयेन—केशनिचयेन, प्रावृतकुचा - आच्छादितस्तनी।

(१६४) कुचेति।—कुचयो,—स्तनयो, ताडनम्—आघात, तेन या पीडा—व्यथा तया, समुच्छूनेति।- समुच्छून - सम्यक् स्फीतम्, आताम्रम्—ईषद्रक्तं, श्यामञ्च—कृष्णञ्च, तलं यस्य तथाभूतम्, अत्युष्णेति।—अत्युष्णानाम्—अतिसन्तप्तानाम्, अतिशोकोद्रेकात् इति भाव, अश्रूणाम्—नेत्रजलानां, प्रमार्ज्जनेन—प्रोञ्छनेन, प्रदग्धम्—प्रकर्षेण दग्धमिव, करकिसलयम्—हस्तपल्लवम्, धुनाना—कम्पयन्ती, उद्धालयन्ती इत्यर्थं, शोकावेगेन वक्षसि कराघातम् अश्रुप्रमार्ज्जनं तथा दुःखसन्तापात् हस्तकम्पनञ्च कुर्वन्तीति भाव।

(१६५) चक्षुर्निर्झरे शोर्यति स्नपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं, (१६६) लोललोचनप्रवृत्तैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवसमपि दहन्ती इव "क्व कुमारः ? क्व कुमारः ?" इति पुरुषं पृच्छन्ती, वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम। (१६७) विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्त दशनदीधितिधाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती,—"देव।

(१६५) शीर्यति—गलति प्रसरतीत्यर्थं, चक्षुर्निर्झरे—नेत्रवारिप्रस्रवणे, ("उत्स प्रस्रवणो वारिप्रवाहो निर्झरो झरः" इत्यमरः) स्वेति।—स्वस्य—आत्मन कपोलतले—गण्डदेशे, अविरलनयनजलेन प्रक्षालनादतिस्वच्छे इति भाव, प्रतिबिम्बित—प्रतिफलितम, आसन्नलोक—पार्श्ववर्त्तिन जनमित्यर्थ, स्नपयन्ती इव—स्नान कारयन्तीव, कृतस्नानस्याचारवत शरीराद्दहनाय स्नानानुप्रवेशाधिकारात इत्याशय।

(१६६) लोलात।—लोलात—चञ्चलात लोचनात—नयनात प्रवृत्ता,—निःसृता त, तरलै—स्फुरद्भिरित्यर्थ तारकांशुभि,—तारकाया,—कनीनिकाया, ("तारकाऽक्ष्ण कनीनिका" इत्यमर) अंशुभि,—मयूखै, श्यामायमान—मलिनायमानम्। आत्मदुःखेन—स्वीयशोकसन्तापेन इत्यर्थ, दहन्तीव—भस्मी कुर्वतीव, दग्धस्य श्यामी भवतीति भाव, एतेन तदा कपराह्ण सञ्जात इति सूचितम्। पुरुषम्—अनियत जन य कञ्चित् पृच्छति, तमेवात भाव। प्रतीहारी—द्वाररक्षिणी।

(१६७) विषण्णेति।—विषण्णा—विषादयुक्ताना. ["रदाभ्या—" (८।२।४२ पा०) इत्यादिना निष्ठाया, धातोदकारस्य च नत्वम्] लोकाना—जनानां लोचने,—नयने, प्रत्युद्गता—प्रत्युत्थिता, देव्या प्रतीहारीत्वात् सम्मानप्रदर्शनार्थमिति भाव। कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला—कुट्टिमे—रत्नाद्यबद्धभूतल, न्यस्त—निहिते हस्तयुगल—करद्वये यया तथाभूता, भूतलस्पृष्टकरेति यावत, शोकदीनतया स्थातुमसामर्थ्यात् अवलम्बनार्थं, प्रभुसमीपे ताहशाच रप्रदर्शनस्य अनुजीविनाम् अवश्यकर्त्तव्यत्वाद्वा इति भाव, गलन्तीभि,—स्रवन्तीभि, दशनदीधितिधाराभि,—दन्तकिरणपरम्पराभि, विमलवारिधारावत प्रतीयमानाभिरिति भाव, शुष्यन्त—शोषमापद्यमान, शोकसन्तापादिति भाव, अध

परिव्रायस्व परित्रायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्यवसितं देव्या" इति।

ततस्तत् (१९८) अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन, द्रुत इव दुःखेन, आचान्त इव चिन्तया, तुलित इव तापेन, अङ्गीकृत इव आतङ्केन अप्रतिपत्तिः आसीत्; आसीच्च अस्य चेतसि (१९९) प्रतिपन्नसञ्ज्ञस्य,—"बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति, न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायम्" इति। उत्थाय च

एव आधूसरम्—आपाण्डुम्, अधरम्—अधोरदनच्छदं, सिञ्चन्तीव—आर्द्रीकुर्व्वतीव, अधोमुखी—अवनतवदना। लोकेऽपि सर्वे अत्र स्वद्रव्यसिञ्चनकाले, अधोमुखा भवन्तीति दृश्यते। भर्त्तरि—स्वामिनि, राज्ञि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत्। किमपि—अनिर्व्वचनीयम् अतिशोच्यतया वक्तुमशक्यमिति भाव। अध्यवसितम्—उद्युक्त, देव्या—यशोवत्या।

(१९८) अपरम्—अन्यत, अप्रभमित्यर्थः, शोककारणमिति भाव। च्युत इव—भ्रष्ट इव सत्त्वेन—बलेन, अतिदुर्व्वल इत्यर्थः। द्रुत इव—गलित इव, दुःखाम्बुधिनिमग्न इत्यर्थः, अतिकारुण्यरसोद्रेकात् इति भाव। आचान्त इव—निपीत इव, चिन्तामग्न इत्यर्थः। तुलित इव—लघुता नीत इव, तापेन—उष्मणा, शोकाग्निनेत्यर्थ, शोकावसन्न इति यावत। अङ्गीकृत इव—क्रोडनिहित इवेत्यर्थः, आतङ्केन—शङ्कया, भयाक्रान्त इत्यर्थः। अप्रतिपत्ति,—इतिकर्त्तव्यताविमूढ, मूर्च्छित इवेत्यर्थः, [अत्र च्युतत्व-द्रुतत्वादीना सर्व्वासामेव क्रियाणाम् उत्कटैककोटिकसम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कार।

(१९९) प्रतिपन्नसञ्ज्ञस्य—लब्धचैतन्यस्य। बहुश —बहुवारान्, पुन पुनरपीत्यर्थः, कठिने—दृढे, अश्मनि—प्रस्तरे, लोहप्रहार,—लौहाघात इव, निरनुक्रोशस्य—निर्दयस्य, निष्ठुरस्येति यावत्, मे—मम, कठिने हृदये—अन्त करणे, निपतन—आविशन्नित्यर्थः, दुःखाभिषङ्ग,—दुःखाभिघात, हुतभुजम्—अग्निम, उत्थापयति—जनयति, न तु भस्मसात् करोति—न दहत्येव, अतिकठोरहृदयत्वादिति भाव, यथा लौहादस्त्रादि कठिनप्रस्तरात् अग्निरुत्तिष्ठते, न तु स प्रस्तर तदुद्भूतेन तेन दग्धीक्रियते, तथा पाषाणकठोरे मम हृदयेऽपि पुन पुनरापतन् दुःखातिशय शोकाग्निं वर्द्धयत्येव, न तु तेनाग्निना मा निःशेष दहति, अहो। कष्टम् इति निष्कर्ष।

त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात्। (१७०) तत्र च मर्त्तुमुद्यतानां राजमहिषीणाम् अशृणोत् दूरादेव,—"तात! चूत! चिन्तय आत्मानं, प्रवसति ते जननी। वत्स! जातीगुच्छ! गच्छामि, आपृच्छस्व माम्। मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि! भवनदाडिमलते!। रक्ताशोक! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गापराधाश्च। (१७१) पुत्रक! अन्तःपुरबालबकुलक! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित! दृष्टोऽसि। वत्से! प्रियङ्गुलतिके! गाढम् आलिङ्ग मा, दुर्लभा भवामि ते। भद्र! भवन-

---

(१७०) "तत्र" इत्यस्य "राजमहिषीणामशृणोत्" इत्येवमादिनाऽऽलापान् इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तात!—वत्स! चूत!—आम्र! आत्मानम्—स्वं, चिन्तय—स्वस्य योगक्षेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत्। जननी—उत्पादिका, प्रवसति—दूरं गच्छति। या त्वामुत्पादितवती इयन्तं कालं पालितवती च, सा इदानीं स्वामिजीवननैराश्यात् परलोकं गच्छतीति भावः। जातीगुच्छ!—जातीस्तबक! मा—मां जननीं, पालयित्रीमिति यावत् आपृच्छस्व—सम्भाषस्व, पुनः समागमाभावात् इति भावः, ["आङि नुप्रच्छ्योः" (वा०) इत्यात्मनेपदम्]। अनाथा—निराश्रया, स्नेहयोगेन पोषिकाऽभावादिति भावः। भवनदाडिमलते!—गृहप्राङ्गणरोपित-दाडिमवल्लि! इति यावत्। रक्ताशोक!—रक्तपुष्पाशोकवृक्ष! पादप्रहाराः,—चरणताडनानि, "पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः" "पादाघातादशोकं विकसति" इति च कविसमयसिद्धेः कर्णेति।—कर्णपूरार्थं,—कर्णभूषणार्थं, पल्लवानां—किसलयानां भङ्गाः—छेदा एव, अपराधाः,—दोषाः, मर्षणीयाः,—सोढव्याः, क्षन्तव्या इत्यर्थः।

(१७१) पुत्रक!—वत्स! कृत्रिमपुत्र! इति वा, अन्तःपुरबालबकुलक!—अवरोधस्थ-नवकेसरक! वारुणीति।—वारुणी—मदिराविशेषः, तस्याः गण्डूषः,—मुखपूरणं मुखपूरणमदिरारस इत्यर्थः, तस्य ग्रहणेन—लाभेन, स्वप्रसूनविकाशकदोहदव्यापारसम्पादनादिति भावः, दुर्ललित!—दुर्विनीत! मदोन्मदयोगात् अन्यथाऽपि बह्वाहत इति भावः, "शीकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः" "बकुलः योषितामास्यमद्यैः" इति च कविसमयसिद्धेः। दृष्टोऽसि—एतावत्कालम् अवलोकितोऽसि, अतःपरं न द्रक्ष्यसे शरीरपरित्यागात् इति भावः। गाढं—निर्भरम्। ते—तव, दुर्लभा—

द्वारमङ्गलकारक। दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः, अपत्यमसि। भ्रातः! (१७२) पञ्जरशुक! यथा न विस्मरसि मां, किं व्याहरसि? दूरीभूताऽस्मि ते। शारिके! स्वप्ने न समागमः पुनर्भूयात्। मातः! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम्? (१७३) अम्ब! सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथुनं, मन्दपुण्यया मया न सम्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्सवः। (१७४) मातृवत्सले! निवर्त्तस्व गृहहरिणिके।। ममुपनय सोविदल्ल!

दुष्प्रापा अदर्शनीयेति यावत् [ननु न लोकाव्यय— (२२६९ पा०) इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् कथमिति खलर्थप्रत्ययान्तस्य कर्त्तरि त इत्यत्र कथं षष्ठी? इति चेत् अत्रोच्यते— सर्वाऽऽ कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः अथ षष्ठी तु स्यादेव" इति दीक्षितवचनात् अत्रान्या शेषषष्ठी इति वक्तव्या कर्त्तृपदान्तरसत्त्वेऽप्यत्रानि नाप्यङ्गीकरणीय इति विवक्षा]। भवन॰रसङ्कारक —गृहद्वार रोपितातसुराभ्यन्तरो निवापतोयाञ्जलि —निवाप —पितृलोकमुद्दिश्य दान ("पितृदान निवाप स्यात्" इत्यमर) तत्कर्मभूत यत् तोय—जल, तपणसलिलमित्यर्थ तत्पूर्ण अञ्जलि —युक्तकरगृहीतसलिलमित्यर्थ दातव्य —देय त्वया इति शेष अपत्यमसि—पुत्रोऽसि अपत्यकृतस्यैव निवापोदकस्य मवश्यकर्त्तव्यतया विधानात् इति भाव।

(१७२) पञ्जरशुक —पिञ्जरस्थकीर यथा मा न विस्मरसि तथा कार्य्यमिति शेष। व्याहरसि?—ब्रवीषि? यद्वा—न विस्मरसि माम् इति किं व्याहरसि?—किमर्थं ब्रवीषि? मतोऽपि त्वां न विस्मरामि इति भाव। ते—तव, त्वत्समीपादित्यर्थ। मार्गलग्न—मार्गे—पथि लग्न —सक्त त मार्गेऽनुगामिनमित्यर्थ मायि स्नेहानुरागात् इति भाव गृहमयूरक—गृहपालितमयूर शावकम्।

(१७३) अम्ब!—मात हंसमिथुन—हंसदम्पती सुतवत—पुत्रवत् लालनीय—यत्नेन पालनीयम्। मन्दपुण्यया—अपुण्ययेत्यर्थ, अदृष्टवशात् यावत्। सम्भावित, —सम्पादित। चक्रवाकयुगलस्य—कोकदम्पत्यो।

(१७४) मातृवत्सले —मातृभक्ते गृहहरिणिके!—गृहपालितक्षुद्रहरिणि! निवर्त्तस्व—प्रतिनिवृत्ता भव अतःपर मया सह मा गच्छ? भाव।

वल्लभवल्लकीं, परिष्वजे तावत् एनाम्। चन्द्रसेने! (१७५) सुदृष्टः क्रियतामयं जनः। बिन्दुमति! इयं ते अन्त्या वन्दना। चेटि! मुञ्च चरणौ। आर्य्ये! कात्यायनिके! किं रोदिषि? नीताऽस्मि दैवेन। तात! कञ्चुकिन्! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि? धात्रेयि! धारय आत्मानं, किं पादयोः पतसि? भगिनि! गृहाण माम् अपश्चिमां कण्ठे। कष्टम्! न दृष्टा प्रियसखी मलयवती। कुरङ्गवति! अयम् (१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः। सानुमति! अयमन्त्यः प्रणामः। कुवलयवति! एष ते अवसानपरिष्वङ्गः। सख्यः! क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः" इत्येवप्रायान् आलापान्।

(१७७) दह्यमानश्रवणश्च तैः प्रविशन्नेव निर्य्यान्तीं, दत्तसर्व्व-

---

सौविदल्ल।—कञ्चुकिन्, ("सौविदल्लाः कञ्चुकिनः" इत्यमरः) वल्लभवल्लकीं—प्रियवीणां, समुपनय—समुपस्थापय। एनां—वल्लकीमित्यर्थः, परिष्वजे—आलिङ्गामि।

(१७५) सुदृष्टः,—प्रीत्या अवलोकितः। अन्त्या—चरमा। मुञ्च—त्यज। दैवेन—विधिना, दौर्भाग्येण इत्यर्थः। अलक्षणा—दुर्लक्षणाम्। धात्रेयि।—उपमातृतनये। आत्मानं धारय—धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थः। अपश्चिमाम्—अपुनरागामिनीमित्यर्थः। कष्टम्—खेदे, दुःखकरमेतदित्यर्थः।

(१७६) आमन्त्रणाञ्जलिः,—प्रार्थनाऽञ्जलिः, प्रस्थानकालिकक्षमाप्रार्थनार्थं करद्वयसंयोग इत्यर्थः। अन्त्यः—चरमः। अवसानपरिष्वङ्गः,—शेषालिङ्गनम्। क्षन्तव्याः,—मर्षयितव्याः, प्रणयकलहाः,—प्रेमविवादाः, तेषां जीवनावधिकत्वात् इति भावः। एवप्रायान्—एतद्रूपभूयिष्ठानित्यर्थः।

(१७७) "दह्यमानश्रवणः" इत्यस्य "मातरं ददर्श" इत्यग्रेण सम्बन्धः। तैः,—आलापैः, प्रागुक्तैरिति यावत्, दह्यमाने—भस्मत्वमापद्यमानम्, अतिसन्तापकत्वात् इति भावः, श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः। मातरं विशिनष्टि, निर्य्यान्तीमित्यादि।—निर्य्यान्तीं—निर्गच्छन्तीम्, अन्तःपुरादिति शेषः। दत्तेति।—दत्तानि—वितरितानि, पात्रसात्कृतानीत्यर्थः, सर्व्वाणि—समग्राणि, स्वहस्ते स्थितानि

स्वापतेयां, (१७८) गृहीतमरणप्रसाधनां, जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं, प्रत्यग्रस्नानार्द्रदेहतया श्रिय-मिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उत्थितां, (१७९) कुसुम्भ-बभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी सान्ध्ये दधानां,

---

स्वापतेयानि—धनानि, स्वाधिकृतानि यौतुकादिद्रव्याणि इत्यर्थः यया तां, ["पथ्यतिथि—" (४।४।१०४ पा०) इत्यादिना ढञ्। "द्रव्य वित्त स्वापतेयं रिक्थमृक्थ धन वसु" इत्यमरः] महाराजमङ्गलार्थम् अर्पितात्मसर्वधनामित्यर्थः।

(१७८) गृहीतेति।—गृहीतानि—स्वीकृतानि मरणाय मरणस्य वा प्रसाधनानि—अलङ्काराः, सहमरणोचितरक्तवसनादय इत्यर्थः यया तथोक्ताम्। जानकीमिव—जनकदुहितरं सीतामिव, इत्युपमा, वैदेही यथा पुरा लङ्कापुरे स्वशुद्ध्यर्थं पत्युः समक्षमेव वह्नौ आत्मानं विसृष्टवती तथेत्यर्थः, तथा हि अन्वारोहण-धर्मो मृतस्य पत्युः प्रज्वलच्चितायामेव सतीनां प्रवेशो दृश्यते, इह तु तदसत्त्वात् जीवतः पत्युः पुरतः ज्वलनं प्रविशन्त्या सीतया साम्यं प्रदर्शितम्, एवम्भूतनिदर्शन-मतीव दुर्लभमेव अत्र तु एतावानेव विशेषः यत् तत्र स्वशुद्धिप्रदर्शनार्थम् इह तु जीवत्यपि पत्यौ भावितद्विरहजशोकं सोढुमशक्नुवत्या प्रागेव चितायामारोहणमिति, एवञ्च उपमागतसादृश्यादिनिबन्धनदोषः न शङ्कनीय इति। जातवेदसम्—अग्निम्, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः। जातवेदास्तनूनपात्॥" इत्यमरः) पुरः,—अग्रतः, प्रवेक्ष्यन्तीं—प्रवेष्टुमेषिष्यन्तीम् अग्नेरन्तरैष्यन्तीम् इत्यर्थः। प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रेण—नवेन, अचिरकृतेन इति यावत् स्नानेन—आप्लवेन आर्द्रः,—सिक्तः, देहः,—अवयवः यस्याः तस्याः भावः तत्ता तया हेतुना, ज्वलने प्रवेष्टुकामेन अग्निप्रवेशात् पूर्वं कृतस्नानेन पुरुषेण तथा स्त्रियाऽपि भूयते इति प्रसिद्धिः, श्रियमिव—लक्ष्मीमिव, मथ्यमाननीरनिधेराविर्भावलग्न उत्थितिकालिकसादृश्यसत्त्वात् इति भावः।

(१७९) कुसुम्भेति।—कुसुम्भवत्—महारजनेत्यपराख्यस्वनामख्यातपुष्पवत्, बभ्रुणी—पिङ्गले, ("बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः) वाससी—वसने, परिधेय-मुत्तरीयञ्च इति भावः, दिवमिव—आकाशमिव, सान्ध्ये—सन्ध्याकालीने, तेजसी—सूर्य-चन्द्रमसौ इत्यर्थः। इहोभयोरुपमानोपमेययोः अबेधर्मासाम्यसत्त्वादुपमा। यदि सायं युगपत् द्वयोः तेजस्विनोः उदयास्तमयनकृतसत्तायां विरोधः कश्चित् आशङ्क्यते, तदा तेजःपदस्य तेजस्वार्थकतां परित्यज्य दीप्त्यर्थकता अङ्गीकरणीया, तदा च सान्ध्यरागौ इव लोहितायमाने वाससी वहन्तीमित्यर्थः।

(१८०) ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टांशुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्गलग्नम् उद्वहन्तीं, (१८१) रक्तकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदयविगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वतीं, (१८२) तिर्यक्कुटिलकुण्डलकोटिकण्टकाकृष्टतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुकपाशेन इव कण्ठम् उत्पीडयन्ती, (१८३) सरसकुङ्कुमाङ्गराग-

(१८०) ताम्बूलेति।—ताम्बूलानां—पर्णानां, पुनः पुनः चर्वितानामिति भावः, दिग्धः,—लिप्तः, घनीभूत इति भावः रागः,—लौहित्यम्, अन्धकार इव—तम इव, स्वाभाविकदीप्तेरावरकत्वात् आवरणभूत इत्यर्थः यस्मिन् तादृशः, [उपमानसमासः] यः अधरः,—अधोरदनच्छदः, तस्य प्रभापटलेन—द्युतिपुञ्जेन, पाटलम्—अरुणं, पट्टांशुकमिव—रक्तपट्टवसनमिव, विधवेति।—विधवानां—पतिहीनानां, पत्युरनन्तरं सहमरणप्रवृत्तानामिति भावः, मरणचिह्नं—सहगमनलक्षणं, रक्तपरिच्छदादिकमिति यावत्, अङ्गलग्नम्—अङ्गासक्तम्। ["ताम्बूल पटलपाटलम्" इत्यत्र ताम्बूलदिग्धरागान्धकारप्रभापटल पाटलम्" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, तत्र ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरस्य प्रभायाः,—द्युतेः, पटलं—समूहः यत्र तादृशम् अत एव पाटलं—रक्तवर्णं, पट्टांशुकमिव इति योजना, तथात्वे पाटलमित्यस्य पट्टांशुकविशेषणत्वेन अर्थगतौचित्यमिति भावः]।

(१८१) रक्तेति।—रक्तं—रक्तवर्णं, कण्ठसूत्रं—गलदेशनिहिततन्तुः तेन, कुचान्तरावलम्बिना—स्तनान्तरविलम्बमानेन स्फुटितेति।—स्फुटितात्—विदीर्णात्, भर्तृशोकेन इति भावः, हृदयात्—वक्षसः, विगलितानि—स्रुतानि, यानि रुधिराणि—शोणितानि, तेषां धाराशङ्कां—प्रवाहसंशयं, कुर्वतीं—जनयन्तीं, लोकानां द्रष्टॄणामिति भावः।

(१८२) तिर्यगिति।—तिर्यक्—वक्रं यथा तथा, कुटिलेन—भङ्गिमता, कुण्डलकोटिकण्टकेन—कर्णभूषणाग्रसूच्या, आकृष्टः,—आक्रान्तः, तन्तुः,—सूत्रं यस्य तेन, वलितेन—वेष्टनकारिणा, हारेण—एकावल्या, सितांशुकपाशेनेव—श्वेतवसनरज्ज्वा इवार्थः, उत्पीडयन्तीम्—उद्बध्नतीम् इव लक्ष्यमाणां, महाशोकाकुलत्वात् इत्याशयः।

(१८३) सरसेति।—सरसैः,—आर्द्रैः, कुङ्कुमैः,—बाह्लीकैः, अङ्गरागः,—

तया कवलितामिव दिधक्षता चिताऽर्चिष्मता, चितानलार्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुबिन्दुभिः अंशुकोत्सङ्गम् आपूरयन्तीं, (१८४) गृहदेवताऽऽमन्त्रणबलिमिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम्, आप्रपदीनां कण्ठे गुणकुसुममालां यमदोलाम् इव आरूढाम्, (१८५) अन्तर्गुञ्जन्मधुकरमुखरेण आमन्त्रयमाणलोचनोत्पलामिव कर्णोत्पलेन, (१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव मणिनूपुरबन्धुभिर्वृन्दमण्डल भ्रमद्भिर्भवनहंसैः, सन्निहितप्राणसमं मर-

---

अङ्गलेपनं यस्याः तस्याः भावः तत्ता तया हेतुना, कवलितामिव—ग्रस्तामिव, इत्युत्प्रेक्षा, दिधक्षता—दग्धुमिच्छता, चिताऽर्चिष्मता—चितानलेन। चितेति।—चितानलस्य—मृतदाहनार्थे, अर्चनाकुसुमानि—पूजायपुष्पाणि तैरिव, इत्यत्रैधर्म्यसाम्यावगमादुपमाऽलङ्कारः धवलधवलैः,—अतिस्वच्छैः, अश्रुबिन्दुभिः,—बिन्दुबिन्दुरूपेण अविरलधारया पतितैः नयनजलैः, अंशुकोत्सङ्ग—वसनमध्यभागम्, आपूरयन्ती—परिपूर्णं कुर्वती स्त्रियो हि पूजार्थकुसुमानि उच्चित्य वसनाञ्चले कुर्वन्ति इति दृश्यते लोके गलदश्रुधारया सिक्तवक्षोवसनामिति भावः।

(१८४) पदे पदे—प्रतिपादक्षेपं, विगलद्भिः—भ्रश्यद्भिः, शोककृशाभ्यां हस्ताभ्याम् इति भावः, वलयैः,—कङ्कणैः, गृहदेवतानां—भवने प्रतिष्ठितकुलदेवतानाम् आमन्त्रणाय—सम्भाषणाय, बलिमिव—उपहारमिव विकिरन्तीं—विक्षिपन्तीम्, अर्पयन्तीमिति यावत्। आप्रपदीनां—प्रपद—पादस्याग्र ("पादाग्रं प्रपदम्" इत्यमरः) तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदं तत्प्राप्नोति इति आप्रपदीना ताम्, ["आप्रपदं प्राप्नोति" (५।२।८ पा०) इति खञ्] गुणकुसुममाला—तन्तुगुम्फितपुष्पस्रजं, यमदोलामिव—समादरेण प्राणिविशेषानयनार्थं यमस्य दोलायन्त्रमिव आरूढाम्—अधिष्ठिताम्।

(१८५) अन्तः,—अभ्यन्तरे, गुञ्जद्भिः,—ध्वनद्भिः, मधुकरैः,—भृङ्गैः, मुखरं—वाचालितं तेन, कर्णोत्पलेन—कर्णावतंसीकृतेन इन्दीवरेणेति यावत्, आमन्त्रयमाणेति।—आमन्त्र्यमाणं—सम्भाष्यमाणं, लोचनं—नयनम्, उत्पलमिव—इन्दीवरमिवेत्यर्थः, यस्याः तामिव सजातीयत्वात् कृतसम्भाषणेनीलनीरजनयनामिवेति भावः।

(१८६) प्रदक्षिणीक्रियमाणामिव—अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणी-

याय चित्तमिव चित्रफलकमविचलं धारयन्तीम्, (१८७) अर्चा-बद्धोह्यमानधवलपुष्पदामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्राण-यष्टिमिष्टामुपगूहमाना, बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातप-त्रस्य पुरो नेत्रोदकमुत्सृजन्ती, (१८८) पत्युः पादपतनसमु-द्गमदभ्यधिकवाष्पाम्भःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्ना-देशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम्, (१८९) अनुनयनिवर्त्तितविधुर-

क्रियमाणा—विषणुआम्यमाणा तामिव, मणिनूपुरयो,—रत्नमञ्जीरयो, बन्धुभि,—सुहृद्भि, मणिनूपुरसङ्घट्टनैरिति भाव, वद्धमण्डल—विरचितचक्राकारवेष्टन-मित्यथ। सन्निहितेति।—सन्निहित,—सम्यक्तया स्थापित, चिन्तित इति यावत, प्राणसम,—जीवनसदृश, पतिरिति भाव यत्र तादृशम्, अविचल—निश्चलम्, एकाग्रच, चित्रफलकम्—आलेख्यपट, धारयन्तीं—दधाना, तीव्रशोकावेगेन कृतमरणनिश्चयामिति भाव।

(१८७) अर्चेति।—अर्चा—पूजा, तस्यै बद्ध—सयन्त्रितम्, उह्यमानं—वातेन चाल्यमानं, धवल—श्वेत, पुष्पदाम—कुसुममाल्य यत्र तथोक्ता, पतिव्रतापताकामिव—पातिव्रत्यसूचनीं वैजयन्तीमिव, पत्यु,—भर्त्तु, प्राणयष्टि—कुन्ताख्यास्त्रविशेषम्, इष्टा—प्रिया, भर्त्तुरिति शेष, यद्वा,—भर्त्तु प्रियत्वात् आत्मन प्रियाम्, प्रियप्रियेषु प्रियवदुपचारवत्त्वात इति भाव, उपगूहमानाम्—आश्लिष्यन्तीम्। बन्धोरिव—सुहृद इव, निज—स्वीय, चारित्र—विशुद्ध चरितमिव, धवल—शुभ्र तस्य, नृपातपत्रस्य—राजच्छत्रस्य, पुर,—अग्रत, नेत्रोदक—बाष्पम्, उत्सृजन्तीं—मुञ्चन्तीं, स्वजनाग्रत शोकस्य प्राबल्येन प्रकाश स्वभावसिद्ध इति भाव, "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इत्यादि महाकविप्रयोगदर्शनात।

(१८८) पत्यु,—स्वामिन, पादपतने—चरणप्रणिपातकाले, समुद्गमता—समुच्छलताम्, अभ्यधिकानाम्—अधिकाधिकाना वाष्पाम्भसाम्—अश्रुजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, प्रतिरुद्धा,—आवृता, दृश,—नेत्राणि येषा तान, प्रतिपन्ना-देशान्—आज्ञाकारिण इत्यथ, सचिवान्—अमात्यान्, कथमपि—अतिक्लेशेन, शोकावेगेन कण्ठवरुद्धत्वात् इति भाव, सन्दिशन्तीम्—एतत्परमेवमेव युष्माभि, वर्त्तितव्यमित्यादिशन्तीम्।

(१८९) अनुनयेति।—अनुनयेन—सान्त्वनेन, परलोकेऽपि परिचर्य्यार्थं पति-परायणाना पुरोगमनस्य प्रवीणपरिहितसम्मतत्वात् मद्वियोगदुःख मा कुरुत, इत्येवरूपेण

वृद्धबन्धुवर्गवर्द्धमानध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आकृष्यमाणश्रवणां, (१९०) भर्तृभाषितनिभैः पञ्जरसिंहबृंहितैर्ह्रियमाणहृदयां, धात्र्या भर्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां, जरत्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्यमाणां, सख्या पीडया च व्यसनसङ्गतया समालिङ्गितां, परिजनेन सन्तापेन च (१९१) गृहीतसर्वा-

---

प्रबोधवाक्येन इति भावः, निर्वर्त्तितानां—स्थिरीकृतानां, विधुराणां—वियोगार्त्तानां, वृद्धानां—स्थविराणां, बन्धुवर्गाणां—सुहृद्गणानां, वर्द्धमानाः—वृद्धिं गच्छन्तः उच्चैः रोदनादिति भावः ध्वनयः,—विलापाद्युच्चारणानीत्यर्थः येषु तादृशैः, गृहाक्रन्दैः,—स्वस्व-गृहमध्ये रुदितरवैः, आकृष्यमाणं—बलपूर्वकं नीयमानमित्यर्थः, महाचीत्कारैः बधिरीक्रियमाणमिति भावः श्रवणं—श्रोत्रेन्द्रियं यस्याः ताम्।

(१९०) भर्तृभाषितेति।—भर्त्तुः,—स्वामिनः भाषितं—वचनं, तन्निभानि—तत्सदृशानि तैः गम्भीरनिर्घोषवद्भिरिति भावः, पञ्जरसिंहबृंहितैः—पञ्जराबद्धसिंह-गर्जनैः, ह्रियमाणहृदयाम्—आकृष्यमाणचित्तां, भर्तुराह्वानसादृश्येन हृदय-हारित्वात् इति भावः। धात्र्या—उपमात्रा भर्तृभक्त्या च पतिभक्त्या च, प्रसाधितां—प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चेष्टिताम्, अलङ्कृताञ्च। जरत्या—वृद्धया, कयाचिदिति शेषः मूर्च्छया च—मोहेन च, संस्तुतया—परिचितया, एकत्र,—आविवाह सहाव-स्थानात्, अन्यत्र,—भर्त्तुरनिष्टाशङ्कया पुनः पुनरागमनात् इति भावः, धार्यमाणाम्—अवलम्ब्यमानां, गृह्यमाणाञ्च। सख्या—वयस्यया, पीडया—आसन्नभर्तृवियोगज दुःखेनेत्यर्थः व्यसनसङ्गतया—व्यसने—विपदि, सङ्गतया—सम्मिलितया सहाय-भूतयेत्यर्थः, व्यसनात्—विपदः हेतोः समुपस्थितया च, समालिङ्गिता—समाश्लिष्टाम्, आक्रान्ताञ्च।

(१९१) गृहीतेति।—गृहीता,—अवलम्बिता, आक्रान्ताश्च, सर्वे—सकलाः, अवयवाः,—अङ्गानि यस्याः तथोक्तेन। परीता—वेष्टिता, युक्ताञ्च, [परिजनसन्तापादीनां प्रस्तुतानाम् एकक्रियाऽभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः]। कुलपुत्रेति।—कुलपुत्राणां—सत्कुलजातानाम्, उच्छ्वसितैः—दीर्घातश्वासैः, महत्तरैः,—महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च, ["कुलपुत्रोच्छ्वसितैः" इत्यत्र "कुलपुत्रैरुच्छ्वसितैश्च" इति पाठः—कुलपुत्राः,—कुलीनतनयाः तैः, उच्छ्वसिताः,—ऊर्द्ध्वश्वासाः तैः, महत्तरैः,—आत्मवर्गैश्च] अधिष्ठिता—परिवृताम्, आत्मभूतामित्यर्थश्च॥

वयवेन परीतां, कुलपुत्रोच्छ्वसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठिता, (१८२) कञ्चुकिभिः दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां, भूपाल-वल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं, सपत्नीनामपि पादयोः पतन्तीं, (१८३) चित्रपुत्रिका अपि आमन्त्रयमाणा, गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं, पशूनपि आपृच्छमानां, भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श।

दूरादेव च (१८४) बाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात्,—"अम्ब! त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि? प्रसीद, निवर्त्तस्व" इत्यभिदधान एव च सस्नेहमिव (१८५) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमान-

---

(१८२) कञ्चुकिभिः,—प्रागुक्तलक्षणैः चर्मपुरुषाख्यैः द्विजविशेषैः, अतिवृद्धैः—अतिस्थविरैः, महद्भिश्च, अनुगताम्—अनुसृताम्, अभिभूताञ्च। भूपालवल्लभान्—राजप्रियान्, कौलेयकान्—सारमेयान् कुक्कुरान् इत्यर्थः, सत्कुलसम्भूतान् जनान् वा, ("कौलेयकः सारमेये कुलीने" इति मेदिनी) सास्रम्—सबाष्पम्, त्वत्प्रियप्रभुः अचिरमेव इहलोकात् प्रस्थास्यति, त्वं निराश्रयः कुत्र गमिष्यसि? इति कारुण्यात् इति भावः। सपत्नीनामपि—समानपतिकानामपि, पादयोः पतन्तीम्—एतावन्तं कालं मया युष्मासु सपत्नीबुद्ध्या यत्किञ्चिदपराद्धं, मरणान्तानि वैराणि इति मत्वा इदानीमन्तिमकाले तत्कृते क्षम्यतामित्युक्त्वा चरणौ गृह्णतीम् इति भावः।

(१८३) चित्रपुत्रिकाः,—आलेख्यस्थाः पुत्तलिकाः, आमन्त्रयमाणा—सम्भाषमाणाम्। गृहपतत्रिणाम्—गृहपालितपक्षिणाम्। उपरचयन्तीम्—कुर्वतीम्। पशून्—गवादीन्, आपृच्छमाना—सम्भाषमाणाम्, ["आङि नुप्रच्छ्योः" (वा०) इत्यात्मनेपदम्, ततः शानच्] भवनपादपान्—गृहप्राङ्गणरोपिततरून् परिष्वजमानाम्—आलिङ्गन्तीम्।

(१८४) बाष्पायमाणदृष्टिः,—बाष्पायमाणा—बाष्पमुद्वमन्ती दृष्टिः—नेत्रं यस्य तथोक्तः, अश्रुपूर्णवदन इत्यर्थः। अम्ब!—मातः। मन्दपुण्यम्—क्षीणसुकृतम्, पापनिमित्तम्, दुर्भाग्यमाप्तं यावत्। निवर्त्तस्व—विरता भव, मरणाध्यवसायादिति भावः।

(१८५) नूपुरेति।—नूपुरयोः,—मञ्जीरयोः, मातुरिति भावः, ("मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) ये मणयः,—रत्नानि, तेषां मरीचिभिः,—किरणैः,

चूडः चरणयोः न्यपतत्। (१८६) देवी तु यशोवती तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्वेगवेगेन अवष्टभ्यमाना, मूर्च्छाऽन्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती, (१८७) बाष्पप्रवाहेण इव चिर-निरोधसम्पिण्डितेन स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूय-माना, कृतप्रयत्नाऽपि निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्। (१८८) उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितासह्यशोकाकूता च, गद्गदिका-रुध्यमानगलविकला, निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा,

---

लुण्ठ्यमानचूडः,—लुण्ठ्यमाना—लुञ्च्यमाना, चूडा—शिखा यस्य तथाभूतः चरणार्पितोत्तमाङ्ग इति भावः।

(१८६) "देवी तु" इत्यस्य "निवारयितुं न शशाक बाष्पोत्पतनम्" इत्यनेनान्वयः। तथा—तेन प्रकारेण तदवस्थायामित्यर्थः, तिष्ठति—वर्त्तमाने। पाद-निहितशिरसि—चरणन्यस्तमूर्द्धनि। विमनसि—दुर्मनसि, पितुर्जीवननैराश्येन मातु-श्चाग्निप्रवेशाध्यवसायदर्शनेन च चिन्ताविकृतचेतसि इत्यर्थः। कनीयसि—कनिष्ठे। [अल्प-शब्दात् "द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि "युवाल्पयोः—" (५।३।६४ पा०) इत्यादिनाऽल्पस्य कनादेशः] प्रेयसि—अतिप्रियतमे। गुरुणा—महता, गिरिणा इव—पर्वतेन इव, उद्वेगवेगेन—दुःखातिरेकेण, अवष्टभ्यमाना—आक्रम्यमाणा। मूर्च्छेति।—मूर्च्छा—मोह एव, अन्धतमसं—गाढान्धकारम्।

(१८७) बाष्पप्रवाहेण—अश्रुस्रोतसा। चिरनिरोधसम्पिण्डितेन—चिरं—बहुकालं व्याप्य निरोधः,—अवरोधः तेन सम्पिण्डितः—पुञ्जीभूतः, एकत्र समवेत इत्यर्थः तेन स्नेहसम्भारेण—स्नेहातिशयेन निर्भराविर्भूतेन—समधिकमुद्गच्छमानेन, नितरामुच्छलितेन इत्यर्थः अभिभूयमाना—बाध्यमाना, कृतप्रयत्ना—विहितो-द्यमा इत्यर्थः। बाष्पोत्पतनम्—अश्रुप्रवाहः, सवेगं प्रवहतः प्रवाहस्य दुर्वारत्वात् इति भावः।

(१८८) उत्कटेति।—उत्कटेन—उद्दामेन, अत्यन्तेन इत्यर्थः कुचयोः,—स्तनयोः, उत्कम्पेन—उद्वेपनेन, प्रकटितम्—प्रकाशितम्, असह्यम्—दुःसहं शोका-कूतम्—शोकाभिप्रायः यया तथाभूता। गद्गदिकेति।—गद्गदिकया—गद्गदस्वरेण, रुध्यमानः,—अवरुध्यमान इत्यर्थः, यः गलः,—कण्ठः, तेन विकला—विह्वला, मन्ना,

(१९९) पुनरुक्तस्फुरणनिपीडितनासापुटा, निमील्य नयने नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ, (२००) सञ्छाद्य करनखमयूखमालाखचितदशाऽन्तेन तनुना तन्वन्तर निर्गच्छदच्छास्रस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानित वदनेन्दुं दूयमानमानसा, (२०१) स्मरन्ती प्रस्नुतस्तनी प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्कशायिनः शैशवम् अस्य,

---

त्रिबीभाकुलत्वात् सगद्गद भाषमाणा इत्यर्थः। निःसामान्येति।—निःसामान्येन—असाधारणेन, मन्युना—शोकेन, तरलीक्रियमाण,—क्षुभ्यमाण, वेपमान इत्यर्थः, अधरोद्देश,—अधरभाग यस्याः तथाभूता।

(१९९) पुनरिति।—पुनरुक्तेन—पुनः पुनः प्रवृत्तेन, उत्तरोत्तरं वर्द्धमानेनेत्यर्थः, स्फुरणेन—स्पन्दनेन, निपीडित—विचलित, ["निपीडित—" इत्यत्र "निबिडित—" इति पाठे,—निबिडित—घनीभूत, सङ्कुचितमित्यर्थः] नासापुट—नासिकायुगलं यस्याः तथोक्ता। निमील्य—मुद्रयित्वा। नयनाम्भःसेकप्लवेन—बाष्पजलाभिषेकप्रसरेण, प्लावयन्ती—आपूरयन्ती, मज्जयन्ती, सिञ्चन्ती वेत्यर्थः।

(२००) सञ्छाद्य—आवृत्य। करेति।—करनखानां—हस्तनखराणां, मयूखमालाभिः,—किरणराजिभिः, खचित,—व्याप्त, दशाऽन्त,—वस्त्रप्रान्त, अञ्चलप्रान्त इत्यर्थः यस्य तथोक्तेन, तनुना—सूक्ष्मेण, ["करनख तनुना" इत्यत्र "करनखमयूखमालाखचितेन तनुना" इति पाठे,—करनखमयूखमालाभिः खचितश्च तथा तनुश्च तेन, खचित तनु,—अवयव यस्य तथोक्तेन इति वा अर्थः]। तन्वन्तरेति।—तन्वन्तरात्—अवयवमध्यात्, निर्गच्छत्—निःसरत्, अच्छ—निर्मलम्, अस्रस्रोत—अश्रुप्रवाह यस्य तथाभूतेन इव, अंशुकपटान्तेन—वसनाञ्चलेन। उत्तानितम्—उन्नमित, वदनेन्दु—मुखचन्द्रम्। दूयमानमानसा—सन्तप्यमानचित्ता, प्रियात्मज शोकविह्वला अनुशोचन्ती इवेति भावः।

(२०१) स्मरन्ती—ध्यायन्ती। प्रस्नुतस्तनी—क्षरितपयोधरा, निःसृतस्तन्या इति यावत् वात्सल्यातिशयादिति भावः। प्रसवदिवसात्—गर्भमोचनवासरात्, तवोत्पत्तिदिवसादित्यर्थः, [अत्र आरभ्यार्थकप्रभृत्यादिशब्दयोगे एव पञ्चमी अनुशिष्टा, न तु आरभ्येति क्रियायोगे, क्रियाकान्ततया "प्रसवदिवसात्" इत्यत्र द्वितीयाप्रसङ्गात् तथा च ल्यब्लोपे पञ्चमीं विधाय कथञ्चिदेतत्समाधातव्यम्, आरभ्य

(২০২) জ্ঞাতিগৃহগতহৃদয়া, "অম্ব! তাত! ন পশ্যতে পাপা পরলোকপ্রস্থিতা মাম্ এবম্ অতিদুঃখিতাম্" ইতি মুহুর্মুহুঃ আক্রন্দন্তী পিতরৌ, "হা বৎস! (২০৩) বিশ্রান্তভাগধেয়য়া ন দৃষ্টোঽসি" ইতি প্রেষ্ঠং জ্যেষ্ঠং তনয়ম্ অসন্নিহিতং ক্রোশন্তী, "অনাথা জাতা" ইতি শ্বশুরকুলবর্ত্তিনীং দুহিতরম্ অনুশোচন্তী, "নিষ্করুণ! কিম্ অপরাদ্ধং তব অমুনা জনেন?" ইতি দৈবম্ উপালভমানা, "নাস্তি মৎসমা সীমন্তিনী দুঃখভাগিনী" ইতি নিন্দন্তী বহুবিধম্ আত্মানং, (২০৪) "মুষিতাঽস্মি নৃশংস! ত্বয়া" ইতি অকাণ্ডে কৃতান্তং

ইতরপদস্য কন্যান্তরদ্রোহণীয়মিতি রাদ্ধান্তঃ]। অঙ্কশায়িনঃ—উৎসঙ্গবর্ত্তিনঃ। অস্য—বৃষস্য।

(২০২) জ্ঞাতীতি।—জ্ঞাতিগৃহং—পিতৃভবনমিত্যর্থঃ গতং—প্রস্থিতং হৃদয়ং—চিত্তং যস্যাঃ তথোক্তা স্ত্রীস্বভাবস্বাভাব্যাৎ মৃতাপত্যদুঃখাদিতি ভাবঃ। অম্ব!—মাতঃ ["অম্বার্থ— (৭।৩।১০৭ পা০) ইত্যাদিনা হ্রস্বঃ "এঙ্ হ্রস্বাৎ সম্বুদ্ধেঃ" (৬।১।৬৯ পা০) ইতি সম্বুদ্ধিলোপঃ]। তাত—পিতঃ। পাপা—দুষ্কৃতকারিণী, অনার্য্যামিতি যাবৎ। পরলোকপ্রস্থিতা—লোকান্তরপ্রস্থানোদ্যতাম্। আক্রন্দন্তী—রুদতী সবিকৃতস্বরমাহ্বয়ন্তী বা। পিতরৌ—মাতরং পিতরঞ্চ।

(২০৩) বিশ্রান্তভাগধেয়য়া—নিবৃত্তভাগ্যয়া অভাগ্যয়া ইত্যর্থঃ জীবন্ত্যৈব ভর্তুর্লোকান্তরগমনদর্শনাদিতি ভাবঃ। প্রেষ্ঠম্—অতিপ্রিয়ম্ জ্যেষ্ঠং—বৃদ্ধতমম্ তনয়ং—পুত্রং রাজ্যবর্দ্ধনমিত্যর্থঃ অসন্নিহিতং—দূরস্থং সন্তং যাবৎ। ক্রোশন্তী—তদুদ্দিশ্য রুদতী মহাস্বরমাহ্বয়ন্তী বা ইত্যর্থঃ। অনাথা—অশরণা ইত্যর্থঃ, ঈদৃশপতিবিয়োগেন কদাচিদাপদি তথাভূত শ্বশুরকুলাদাশ্রয়াভাবাদিতি ভাবঃ। দুহিতরং—কন্যাং রাজ্যশ্রিয়ম্ ইতি যাবৎ। অনুশোচন্তী—সশোকং স্মরন্তী। নিষ্করুণ!—নির্দ্দয়! কিমপরাদ্ধম্?—কোঽপরাধঃ কৃতঃ? অমুনা জনেন—ময়া ইত্যর্থঃ। দৈবং—নিয়তিম্। উপালভমানা—তিরস্কুর্বতী। সীমন্তিনী—নারী, ("নারী সীমন্তিনী বধূঃ" ইত্যমরঃ)।

(২০৪) মুষিতা—বিপ্রলব্ধা, জীবিতেশ্বরহরণোদ্যোগেন হৃতসর্বস্বা ইতি যাবৎ। নৃশংস!—নিষ্ঠুর! অকাণ্ডে—সহসা। কৃতান্তম্—অন্তকম্।

गर्हमाणा सुतकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव प्रारोदीत्।

(२०५) प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास सुतम्। हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (२०६) पक्ष्मपालीपुञ्जीक्रियमाणनखकिरणनिवहां द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम् उन्ममार्ज। 'स्वयमपि (२०७) कठोररागपरिपीयमानेन धवलिम्ना मुच्यमानोदरे (२०८) क्वथदस्रस्रवत्पर्यन्ते मुक्तशीकरतारतारकितपक्ष्मणी (२०९) सूक्ष्मतराश्रुबिन्दुपरिपाटीपतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्यमाणे प्रमृज्य

गर्हमाणा—निन्दन्ती, सुतकण्ठम्—उद्दिश्य यावत्, प्राकृतप्रमदा इव—सामान्या नारी इव। "देवी तु" इत्यारभ्य अस्मिन् सन्दर्भे महाशोकगर्भाणां स्त्रीजातीयविलापादीनां यथावद्वर्णनात् कवीन्द्रचमत्कारातिशयः स्वभावोक्तिः यथासम्भवस्थले च उत्प्रेक्षारूपकादिभिः सङ्कीर्णा इत्यवधातव्यम्।

(२०५) प्रशान्ते—निवृत्ते, मन्युवेगे—शोकप्रसरे। सुत—हर्षमित्यर्थः।

(२०६) पक्ष्मेति।—पक्ष्मणां—नेत्रलोम्नां, पालीषु—श्रेणीषु पुञ्जीक्रियमाण—पुञ्जीक्रियमाणः, सङ्ग्रथ्यमान इत्यर्थः, उन्मार्जनकाले इति भावः, नखकिरणानां—करजमयूखानां, निवहः—समूहः यस्यां तां द्रुतामिव—द्रवीभूतामिव क्षरन्तीं—स्रवन्तीं, दृष्टिं—नेत्रं, नेत्रजलमित्यर्थः, उन्ममार्ज—विशोधयामास, प्रोञ्छितवती इत्यर्थः।

(२०७) कठोरेति।—कठोरेण—घनेन, गाढेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन, रोदनजन्यादिति भावः, परिपीयमानः—आक्रम्यमाणः, निरस्यमान इत्यर्थः तेन, धवलिम्ना—धावल्येन, मुच्यमानम्—त्यज्यमानम्, उदरम्—मध्यभागः ययोः तथाभूते, अनवरतरोदनेन आताम्रे इत्यर्थः।

(२०८) क्वथदिति।—क्वथता—उष्णतां गच्छता, अस्रेण—नयनवारिणा, स्रवत्—क्षीणतां गच्छत्, पर्यन्तः—प्रान्तभागः ययोः तादृशे, मुक्तेति।—मुक्तेन—त्यक्तेन, शीकरेण—बाष्पकणेन, तारम्—अत्यन्तं, तारकितानि—सञ्जाततारकाणि पक्ष्माणि—लोमानि ययोः तथाविधे।

(२०९) सूक्ष्मेति।—सूक्ष्मतराणाम्—अतिस्वल्पानाम्, अश्रुबिन्दूनां—नेत्रजल:

(२१०) बाष्पार्द्रगण्डगृहीताञ्च श्रवणशिखरम् आरोप्य मोक्षलम्बाम् अलककलताम्, (२११) अधःस्रस्तविलोलवालिकाव्याकुलिताञ्च समुत्सार्य्य तिरश्चीं चिकुरसटाम्, (२१२) अश्रुप्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् च्युतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनोत्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (२१३) मग्नांशुकपटान्ततनुताम्रलेखालाञ्छित-लावण्यकुल्लिकावर्जित-राजतराजहंसाम्य-

---

कपोलौ, परिपाण्डुरा—धवलवर्णा, पतनानुबन्धेन—पतनसातत्येन, आसाच्छन्नधारया पतनेन इत्यर्थः, विधुरे—कातरे। आपूर्य्यमाणे—भ्रियमाणे, अश्रुभिरिति शेषः।

(२१०) बाष्पेति।—बाष्पेण—नेत्रोदकेन, आर्द्रे—सिक्ते गण्डे,—कपोले, तेन गृहीता—धृता तत्र सम्बद्धा इत्यर्थः ताम्, बाष्पार्द्रकपोलपतितामिति यावत्, श्रवणेति।—श्रवणशिखरं—कर्णाग्रं, कर्णोपरीत्यर्थः, आरोप्य—स्थापयित्वा मोक्षलम्बा—मोक्षेण लम्बते इति ताम्, मन्युवशात् प्रसाधनसंयमनादिराहित्यात् मुक्तामित्यर्थः, अलकलता—लतेव लम्बमानं चूर्णकुन्तलम्।

(२११) अध इति।—अधः स्रस्ता—बन्धनशैथिल्यात् अधःपतिता, विलोला—विघूर्णयन्ती वालिका—कयाचित् बालया, व्याकुलिता—आलुलायिता ताम्; यद्वा—वालिका—कर्णभूषणेन, व्याकुलिता—विपर्य्यस्ता ताम्, कालचित् केशानां कर्णभूषणे आसक्तत्वादिति भावः, ("वालिका। बालायां वालुका पत्रकाद्यन्ते कर्णभूषणे" इति मेदिनी) तिरश्ची—वक्रा, भङ्गिमतीमिति भावः, ["उगितश्च" (४।१।६ पा०) इति ङीप्] चिकुरसटा—केशराजिं, समुत्सार्य्य—अपनीय, मुखादिप्रदेशादिति भावः।

(२१२) अश्रुप्रवाहेति।—अश्रूणां—नयनाम्बूनां, प्रवाहेण—स्रोतसा, पूरितं—पूर्णम्, अत एव आर्द्रं—सिक्तं, च्युतं—स्खलितं, स्वस्थानादिति भावः, उत्क्षिप्य उत्तोल्य, यथास्थाने संस्थाप्य इत्यर्थः। स्तनोत्तरीयं—स्तनावरणभूतं उत्तरासङ्गं ताम्। तरङ्गितमिव—सञ्जातभङ्गमिव, आकुञ्चितमिवेत्यर्थः। नखांशुपटलेन—नखरप्रभासमूहेन। ["नखांशुपटलेन" इति पाठस्तु क्वचित् पुस्तके न दृश्यते, तत्र तु अश्रुप्रवाहपूरितत्वेन स्वस्थानच्युतत्वेन च तरङ्गितमिवेति व्याख्येयम्]।

(२१३) मग्नेति।—मग्नस्य—अश्रुप्लुतयोः कपोलयोः उपरतस्य, अंशुकपटान्तस्य—उत्तरीयवसनाञ्चलस्य, तनूनाम्—अवयवानां, तनूनामिव भावः, ताम्रलेखाभिः—रक्तरेखाभिः, लाञ्छित—चिह्नित, लावण्य—कान्ति, दस्य, तथाभूता, या

भृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं, (२१४) कल-मूकलोककरविधृते धौतवासःशकले शुचिनि समुन्मृज्य पाणी, (२१५) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निश्वस्य अवादीत्,—"वत्स! नासि (२१६) न प्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा। स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च समये प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपि च

कुब्जिका—चत्वरपृष्ठपरिचारिकाविशेषः, तया आवर्जितस्य—आनीतस्य, न्युब्जीकृतस्येत्यर्थो वा राजतस्य—रौप्यमयस्य, राजहंसास्यभृङ्गारकस्य—राजहंसमुखाकाररचितस्य "गाड़ु" इति ख्यातस्य जलाधारविशेषस्य इत्यर्थः, आस्य—मुखं तस्मात् समुद्गीर्णेन—निर्गतेन, ["भृङ्गारक समुद्गीर्णेन" इत्यत्र "मग्नांशुकपटान्ततनुतामलेखालाञ्छितवात्स्य कुब्जिकावर्जितराजतराजहंसास्यसमुद्गीर्णेन" इति पाठे,—मग्न,—आच्छन्न, वस्त्रे वेति भावः, अंशुकपटान्तस्य तनुना तामलेखाभिः लाञ्छितं लावण्यं यस्य तथाभूतश्च, तया कुब्जिकया—"चाबि" इति ख्यातेन मञ्जूषादुद्घाटनयन्त्रभेदेनेत्यर्थः, आवर्जितः,—आयत्तीकृतः, उद्घाटित इत्यर्थः, राजतः,—रौप्यनिर्मितः, यः राजहंसः,—राजहंसाकृतिजलाधारविशेषः, तस्य आस्यसमुद्गीर्णेन इत्यर्थः] पयसा—जलेन।

(२१४) कलेति।—कलमूकः,—जन्ममूकः, लोकः,—जनः, तस्य करेण—पाणिना, विधृत—गृहीत तस्मिन्, ["कलमूकलोककरविधृते" इत्यत्र "कलमूकलोकविधृते" इति पाठान्तरम्] धौतवासःशकल—प्रक्षालितवसनखण्डे [पुस्तकान्तरे "धौत" इति पाठो न दृश्यते]। शुचिनि—धवले पवित्रे वा, पाणी—हस्तौ, समुन्मृज्य—शोधयित्वा निर्जलीकृत्येत्यर्थः।

(२१५) सुतेति।—सुतस्य—हर्षस्य, वदने—मुखे, विनिहितम्—अर्पितं, निभृतं—निश्चलं निर्निमेषमित्यर्थः, नयनयुगलं—नेत्रद्वयं यया तथाभूता, अविच्छेदात् निमेषाल्पपक्ष्मपङ्क्तिरिति भावः। आयतं—दीर्घम्।

(२१६) नप्रियः,—अप्रियः, द्वेष्य इत्यर्थः, [इह नञ्शब्देन "सह सुपा" (२।१।४ पा०) इति समासः, समासे च कृते परतः नञः अकारभावस्य वैकल्पिकत्वात् अत्र तदभावपक्ष एवाहृतः]। स्तन्येन—स्तनदुग्धेन। प्रभूतेति।—प्रभूतेन—समधिकेन, प्रभुप्रसादेन—स्वामिकृपया, अन्तरिता—व्यवहिता,

पुत्रक। (२१७) पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणाकरुणा वा न अस्मि लक्ष्मीः क्षमा वा। (२१८) कुलकलत्रम् अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता। (२१९) किं विस्मृतोऽसि मां समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव केशरिणीं गृहिणीम्? वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्य्यात्? एवंविधेन पित्रा ते भरत-भगीरथ-नाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः।

यदा,—निरतिशयशाम्यनुपद्वेष तिरस्कृता, अकाल एव परित्यक्तातथा तदनुशयेनाभिभविष्यतीत्यर्थः।

(२१७) पुरुषान्तरेति।—पुरुषान्तरस्य—अपरपुरुषस्य, भर्त्तृव्यतिरिक्तस्य इत्यर्थः, विलोकने—दर्शने, व्यसनिनी—अत्यासक्ता, राज्योपकरणेति।—राज्यस्य—राजत्वस्य, उपकरणे—उपकाराक्रियायाम्, अकरुणा—निर्दया। ["राज्योपकरणाकरुणा" इत्यत्र "राज्योपकरणमकरुणा" इति पाठे,—राज्योपकरण—राज्यस्य अङ्गीभूता इत्यर्थः शोभावर्द्धनार्थमिति भावः, "लक्ष्मीः क्षमा वा" इत्यन्वयः] क्षमा—पृथिवी, लक्ष्मीः क्षमा च यथा नित्यं चला—पुंश्चली इव बहुपुरुषासक्ता, राज्ञो जीवनरक्षणरूपोपकारकरणे च निर्दया, तथाभूता अहं नास्मि इति भावः।

(२१८) कुलकलत्रं—कुलाङ्गना, सत्कुलप्रसूता इति भावः। चारित्रधना—विशुद्धपतिपरायणसाध्वाचारसम्पन्ना पातिव्रत्यमेव धनवत् सततं रक्षणीयमिति अनिशं विभावयन्ती इत्यर्थः, तस्य ऐहिक पारलौकिकाक्षयसौख्यसाधनत्वादित्याशयः। धर्म्मधवले—अमलस्ततोधर्म्मोज्ज्वले इति भावः।

(२१९) किं विस्मृतः? कस्य पुत्री, कस्य पत्नी, कस्य जननी इति विचारक्षमापन्नः किम्? समरशतशौण्डस्य—शतशतसङ्ग्राममत्तस्य, अनेकसङ्ग्रामयुद्धविजयिन इत्यर्थः, पुरुषप्रकाण्डस्य—पुरुषश्रेष्ठस्य, केशरिणः,—सिंहस्य, केशरिणी—सिंहीम्। वीरजा—वीरप्रसूता, वीरकन्या इत्यर्थः। वीरजाया—वीरपत्नी। वीरजननी—वीरपुत्रा। पराक्रमक्रीता—वीर्य्यशुल्का। अन्यथा—अन्यप्रकारं, मौक्तिकभिक्षारीवगर्हिताचरणमित्यर्थः भर्त्तुरभावेऽपि जीवनधारणरूपमिति भावः। एवंविधेन—समरशतशौण्डेन पुरुषप्रकाण्डेन इत्यर्थः। भरत भगीरथ-नाभागनिभेन—भरतादिसदृशेन, लोकपालदुर्द्धर्षप्रभावशालिना चक्रवर्त्तिना इति भावः, नरेन्द्रवृन्दारकेण—

(२२८) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः ? मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम्। (२२९) अतिशीतलः पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहेन्धनात् अस्मात् अनलः। (२३०) कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते ? अपि

वाशिनी यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति, तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनम् अगत तासां निवेद्य बहु सम्मानं लाभं लप्स्ये इति भावः।

(२२८) प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रम्—अभिनवम् अननुभूतपूर्व्वमिति यावत्, दृष्टम् —इदानीमनुभूतं, यत् दारुणं—भीषणं, दुःखं—क्लेशः, भर्तृपीडाजनितं शोक इति यावत्, तेन दग्धायाः,—भस्मीभूतायाः, ["प्रत्यग्रदृष्ट—" इत्यत्र "प्रत्यक्षदृष्ट—" इति पाठे,—प्रत्यक्षं—साक्षात्, दृष्टम्—अवलोकितं, लर्येति शेषः] धक्ष्यति ?—भस्मीकरिष्यति ? धूमध्वजः,—अग्निः। साहसं—सहसा—बलेन कृतं, मरणस्य तापनिवृत्तिकरत्वेनाक्लेशकरत्वात्, जीवनस्य तु महायन्त्रणाप्रदत्वेन निरतिशय-क्लेशहेतुत्वात् जीवितुमिच्छा नास्तीति भावः।

(२२९) पतिविरहशोकानलात्—भर्तृवियोगशोकाग्नेः, ["पतिविरहशोका-नलात्" इत्यत्र "पतिशोकानलात्" इति पाठान्तरम्] अक्षयेति।—अक्षयम्—अविनाशि स्नेहः,—प्रेम एव, इन्धनं—काष्ठं यस्य तथाभूतात्, अस्मात्—अनु-भूतादित्यर्थः अनलः—लौकिकः अग्निरित्यर्थः, अतिशीतलः—अत्यर्थं शीतस्पर्शः, क्षणेनैव दग्धीकरणात् चिरशीलत्वात् इति भावः। अत्र विरहशोकानलात् लौकिकानलस्यातिशैत्यकथनात् तद्गुल्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते।

(२३०) कैलासकल्पे—कैलासपर्वतनिभे, महासारत्वादतिनिश्चलाशये इति ध्वनिः, जीवितेश्वरे—प्राणनाथे ["जीवितेश्वरे" इत्यत्र "जीवेश्वरे" इति पाठान्तरम्] प्रवसति—परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः, ["धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" (३।४।१ पा०) इति भविष्यति वर्त्तमानप्रयोगवत्त्वम्] जरदिति।—जरन्ती—जीर्णा शुष्का इत्यर्थः, या तृणकणिका—तृणलेशः, तद्वत् लघीयसि—अतिलघुनि जीविते—जीवने, लोभः, —स्पृहेत्यर्थः इति क्व—कुत्र घटते ?—युज्यते ? न कुत्रापीत्यर्थः, जीवितेश्वरापगमे जीवितस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छते, आश्रयनाशे आश्रितनाशस्यान्वयव्यतिरेक-सिद्धत्वात् इति भावः।

च जीवन्तीम् अपि मां (२३१) नरपतिमरणावधीरणमहापातकिनो न स्पृशन्ति पुत्र! पुत्रराज्यसुखानि। दुःखदग्धायाश्च हृदि भूतिः अमङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति। वत्स! (२३२) विश्वस्ताना स्थास्नुना यशसा स्थातुम् इच्छामि लोके, न वपुषा। तत् अहमेव त्वां तावत् तात! (२३३) प्रसादयामि, न पुनः मनोरथप्रातिकूल्येन कदर्थनीया अस्मि" इत्युक्त्वा पादयोः अपतत्।

---

(२३१) नरपतीति।—नरपतेः—राज्ञः मरणं—मृत्युः तस्य अवधीरणम्—अवज्ञानं स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणमिति भावः, तेन यत् महत् पातकं—पापं तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूता स्वामिमरणेऽपि जिजीविषुरिति भावः। न स्पृशन्ति—न आश्रयिष्यन्ति इत्यर्थः, महापातकिस्पर्शनिषेधादिति भावः। पुत्रेति।—पुत्रस्य—तनयस्य राज्यं—राजत्वं पुत्रे राजासनाधिरूढे इत्यर्थः यानि सुखानि—आनन्दाः तानि, स्वामिविरहे राजमाता भूत्वापि नाहं सुखिनी भवेयम् अनाथत्वात् इति भावः। भूतिः—भस्मेत्यर्थः, यद्वा—भूतिः—ऐश्वर्यं भस्म च अमङ्गला—अशिवा, मङ्गलानुष्ठानादौ योगदानानर्हत्वादिति भावः। अप्रशस्ता—प्रशंसानर्हा हीनत्वज्ञापिका इत्यर्थः, स्वाकारज्ञानत्वादिति भावः। निरुपयोगा—निष्प्रयोजना कस्यापि उपकारादिकरणासामर्थ्यादिति भावः। भस्मापि अमङ्गलम् अप्रशस्तम् अप्रयोजनीयञ्च इति बोद्धव्यम्।

(२३२) विश्वस्ताना—विधवाना ("विश्वस्ता विधवे समे" इत्यमरः) स्थास्नुना—स्थिरतरेण [ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः (३।२।१३९ पा०) इति ग्स्नुप्रत्ययः। "स्थास्नुना" इति पाठस्तु पुस्तकान्तरे नास्ति] यशसा—कीर्त्या भर्तुः अनुगमनजनितेन इति भावः। स्थातुं—वर्त्तितुम्, भावनाश्रितया निरवच्छिन्नत्वात् इति भावः। वपुषा—देहेन "कीर्त्तिर्यस्य स जीवति" इति स्मरणात् अक्षय्ययशसैव जीवितुमिच्छामि न नश्वरदेहेन इति भावः।

(२३३) प्रसादयामि—प्रसन्नं कारयामि मरणे अनुमोदनरूपां प्रसन्नतां प्रार्थये इत्यर्थः। मनोरथप्रातिकूल्येन—अभीष्टव्याहत्या कदर्थनीया—क्लेशनीया। पादयोरपतदिति।—पुत्रस्य पदतले पतनं नीतिविगर्हितं तथा विसदृशमपि तदानीं विवशवैकल्यात् सम्भावितपतिवियोगसाध्वसमथितया भर्तुः प्रागेव जीवनात्यजने आग्रहातिशयद्योतनार्थं तथा स्वाभिमतविषये प्रतिबन्धकाचरणाशङ्कया अनुनयनार्थञ्च मन्तव्यम्।

(२३४) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमित-तनुः उभयकरविधृतवपुषम् (२३५) अवनिगतशिरसम् उदनमयत् मातरम्। (२३६) दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य्य, कुलयोषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां, कृतनिश्चयाञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत्।

(२३७) अभिनन्दति हि स्नेहकातराऽपि कुलीनता देशकालानुरूपम्। देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समाघ्राय च तं शिरसि, निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात् (२३८) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः सरस्वतीतीरं ययौ। तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः

---

(२३४) स,—हर्षः। ससम्भ्रमं—सत्वरं, व्यग्रमिति यावत्, अपनीय—अपसार्य्य। अवनमिततनुः,—प्रणमितकायः, उभयेति।—उभयाभ्यां—द्वाभ्यां, कराभ्यां—हस्ताभ्यां, विधृतं—गृहीतं, वपुः,—शरीरं यया तथोक्ताम्।

(२३५) अवनिगतशिरसं—भूतलपतितमस्तकाम्। उदनमयत्—उत्थापयामास।

(२३६) दुर्निवारतां—दुःसहताम्। शुचः,—शोकस्य। कुलयोषिदुचितां—कुलाङ्गनासदृशीं तां क्रियाम्—अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः, श्रेयसीं—प्रशस्ताम्। कृतनिश्चयां—दृढसङ्कल्पामित्यर्थः, तां—मातरमित्यर्थः, ज्ञात्वा—विभाव्य, "क इप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत्?" इत्यादि महाकविवाक्यात् इति भावः।

(२३७) अभिनन्दति—प्रशंसति, आद्रियते इत्यर्थः, लङ्घितु न शक्नोतीति भावः। स्नेहकातरा—स्नेहव्याकुला, मातृवियोगशङ्कया विधुरापीति भावः, कुलीनता—सत्कुलजातता, देशकालानुरूपं—तत्तद्देशकालोचितम्, आचारम् इति शेषः, तत्काले तद्देशे च सत्कुलजातानां नारीणां पत्यनुगमनस्य सदाचारत्वेनावश्यानुष्ठेयतया अनिच्छन्नपि हर्षः मातुरग्निप्रवेशं प्रतिरोद्धुं न उद्यतः इति भावः। तं—हर्षम्। [पुस्तकान्तरे "तम्" इति पाठो न दृश्यते]।

(२३८) पौरेति।—पौराणां—पुरवासिनाम् आक्रन्देन—रोदनेन, निर्भराः—आपूरिता इत्यर्थः, ताभिः, उपरुध्यमाना इव—निरुध्यमाना इव, स्त्रीसुलभ-

(२३९) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जै इव अर्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्त्तिः ऐन्दवी चित्रभानु प्राविशत्। (२४०) इतरोऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धुवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात्, अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्तमानतारकं तारकराजमिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम्। (२४१) असह्यशोकोद्रेकाभिद्रुतस्य त्याजित' पितृस्नेहेन धैर्यम्। (२४२) आश्लिष्य अस्य सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मौ,

स्वभावादिति भाव। अत्र पौरजनानामाक्रन्दस्य दिगङ्गनासु आरोपात कथम अन्य धर्मस्यान्यत्राधानमिति बिम्बप्रतिबिम्बभावतया समाधानात् निदर्शना चन्द्रेदाऽऽङ्गम् इति सङ्क्षेप।

(२३९) प्रविकसि-ति।—प्रकर्षेण विकसितानां—सम्पूर्णप्रस्फुटितानां रक्तपङ्कजानां—रक्तपद्मानां पुञ्जै —राशिभि इव, अविच्छिन्नरोदनेन चक्षुषी रक्तवर्णतया रक्तपङ्कजपुञ्जौपम्य बोद्धव्यम। भानुमन्तमिव—सूर्यमिव, [अत्र भानुमता सह चित्रभानोरदेवधर्मसाम्यादसमाटपमाऽलङ्कार] भानुमन्त—दीप्तिमन्तञ्च। ऐन्दवी—इन्दु,—चन्द्र तत्सम्बन्धिनी अमावस्यायाम ऐन्दवी कला सूर्यं प्रविशतीति शास्त्रात। चित्रभानुम—अग्निम ("अग्निर्वैश्वानरो वह्नि। चित्रभानुर्विभावसु।" इत्यमर)।

(२४०) इतर —हर्ष। स्वल्पेति।—अल्प,—ईषत अवशेषो यस्याः तथाभूता प्राणवृत्ति,—जीवनव्यापार, निश्वासप्रवृत्तिरित्यर्थं यस्य तथोक्त, परिवर्त्तमानतारक—परिवर्त्तमाने—ऊर्द्ध नीयमाने विकृति नीयमाने इत्यर्थ, तारके—कनीनिके यस्य तथाभूतम परिवर्त्तमाना —रूपान्तर नीयमाना प्रभाविहीना इत्यथ, तारका —नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च तारकराजमिव—चन्द्रमिव, अस्त—नाशम अस्ताचलञ्च। जनयितार—पितरम।

(२४१) असह्येति।—"असह्य" इत्यादि "चिर रुरोद" इति वक्ष्यमाणेनान्वय। असह्यस्य—दुःसहस्य, शोकस्य—मन्यो, उद्रेकेण—आवेगेन, अभिद्रुत —अभिभूत इत्यर्थं पितृस्नेहेन—पितृप्रेम्णा अहाधारपितृरूपा इति यावत्, [क्वचित् "पितृस्नेहेन" इत्यत्र "स्नेहेन" इति पाठान्तरम्] धैर्य—धीरत्व, त्याजित,—मोचित व्यक्तधैर्य इत्यर्थं।

(२४२) अस्य—पितु, पादपद्मौ—चरणकमले, ["वा पुंसि पद्मं नलिनम्"

(२४३) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं, दशन-ज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम्, अधिलावण्यमिव विलीयमानं, (२४४) मुखचन्द्रसुधारसमिव स्यन्दमानम्, (२४५) अच्छाच्छम् अश्रुस्रोतसां सन्तानं महामेघमयविलोचन इव वर्षन् निरन्तरविमुक्तारावः चिरं रुरोद।

राजा तु तम् (२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरल-

इत्यमरानुशासने यद्यपि प्रसिद्धकविभिः पद्मशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्यानादृतत्वात् "भाति पद्म सरोवरे" इतिवत् "पादपद्मे" इति प्रयोगस्य श्रुतिकटुत्वदोषवत्त्वं ज्ञेयम्] आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः। पादपद्मे विशिनष्टि, सकलेति।—सकलैः,—सर्वैः, दुर्मदैः,—दुर्दर्पैः, उद्दामबलदुरन्तैरत्यर्थं, महीपालैः,—भूपालैः, मौलिमालया—किरीटश्रेण्या, लालितौ—सेवितौ, प्रतापप्रकर्षपराजितत्वात् इति भावः।

(२४३) अन्तस्तापात्—आभ्यन्तरसन्तापात्, मुखचन्द्रमिव—वदनसुधाकरमिव, द्रवीभवन्तं—गलन्तम्। दशनज्योत्स्नाजालमिव—दन्तकिरणनिचयमिव, द्रवतां—तरलताम्, आपद्यमानं—गच्छन्तम्, अश्रुरूपेण परिणममिव इति यावत्। ["द्रवताम्" इत्यत्र "जलताम्" इति पाठान्तरम्]। अधिलावण्यम्—नयनकान्तिम्, ["अधिलावण्यम्" इत्यत्र "लोचनलावण्यम्" इति पाठान्तरम्] विलीयमानं—विलीनताम् आपद्यमानम्।

(२४४) मुखेति।—मुखचन्द्रस्य—वदनसुधाकरस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवं, ["मुखचन्द्रसुधारसमिव" इत्यत्र "मुखसुधारसमिव" इति पाठे,—मुखस्य, चन्द्रोपमस्य इति भावः] स्यन्दमानं—स्रवन्तम्।

(२४५) अच्छाच्छम्—अत्यच्छं, ["प्रकारे गुणवचनस्य" (८।१।१२ पा०) इति द्विर्भावः] अश्रुस्रोतसां—बाष्पवारिप्रवाहाणां, सन्तानं—समूहं, महेति।—महामेघमये—निबिडजलधरात्मके, विलोचने—नयने यस्य तथाभूत इव, वर्षन्—मुञ्चन्, निरन्तरविमुक्तारावः,—अविरतनिःसृतनिनादः सन् इत्यर्थः, सशब्दम् इति भावः। ["निरन्तर—" इत्यत्र "अन्तरान्तरा" इति पाठे,—मध्ये मध्ये इत्यर्थः]।

(२४६) उपरुध्यमानदृष्टिः,—उपरुध्यमाना—आव्रियमाणा, विलुप्यमाना इत्यर्थः,

रुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत्,—"पुत्र ! न अर्हसि (२४७) एवं भवितुम्। भवद्विधा न हि अमहासत्त्वाः. महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य, पश्चात् राजबीजिता। सत्त्ववताञ्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क्व भवान् ? क्व वैक्लव्यम् ? (२४८) 'कुलप्रदीपोऽसि' इति दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव। 'पुरुषसिंहोऽसि' इति

दृष्टि —दर्शनशक्तिः, नेत्रं वा ज्ञानं वा यस्य तथाभूत, ("दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षि दर्शने" इत्यमरः) चीरमापञ्जीवनशक्तिमान् इति भाव। [क्वचित् "अपि" इत्यनेन हीनः पाठ दृश्यते तत्र नार्थसौष्ठवम् अशक्त्यवधारणीयमध्याहर्तव्याभावात्]। अविरतेति।—अविरतम—अविच्छिन्न रुदितशब्द—रोदनध्वनिं आश्रित—स्पृष्ट, श्रुतमित्यर्थ, श्रवणं—कर्णं यस्य तथाभूत प्रत्यभिज्ञाय—पुत्रोऽयं रोदिति इति बुद्ध्वा विज्ञाय इत्यर्थ चिरपरिचितकण्ठस्वरसंस्कारवशादिति भाव।

(२४७) एवम्—अधीर इति भाव। अमहासत्त्वाः,—अमहानुभावा न हि—नैव, महानुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थ महासत्त्वगुणसमन्विता दृढचित्ता वा इति भाव। महासत्त्वता—महानुभावत्वं महासत्त्वगुणसमन्वितत्वं मनस्विता वा इत्यर्थः, प्रथमं—मुख्यम् आद्यं वा अवलम्बनम्—आश्रय, उदारचेतसां वसुधाकुटुम्बकत्वादिति भाव। राजबीजिता—राजा बीजी—बीजपुरुष यस्य तस्य भाव राजपुत्रत्वमित्यर्थ, पश्चात्—द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थ, अहितसाधनत्वात् इति भाव केवलेन राजवंशजत्वेन लोकस्थितिं कर्तुं न शक्यते, तेन तु महानुभावेन सता शक्यते एव इत्याशय। सत्त्ववतां—सत्त्वगुणसम्पन्नानां मनस्विनां वा ["यतश्च—" (२।३।४१ पा०) इत्यादिना निर्द्धारणे षष्ठी] अग्रणीः,—अग्रगण्य सर्वेति।—सर्वभ्य अतिशय,—अतिरिक्तो गुणराशिरित्यर्थः तम् आश्रित, भवान् क्व ? वैक्लव्य—व्याकुलत्वञ्च क्व ? महासत्त्वेषु भवादृशेषु नैतद्धि सङ्गति युज्यते इति भाव। अत्र विरूपसङ्घटनारूप विषमालङ्कार कवयैन महतोऽन्तरस्य सूचनात्।

(२४८) कुलप्रदीप,—वंशोज्ज्वलकर इत्यर्थ, इति, कथनमिति शेष, एव-मुत्तरत्र, दिवसकरसदृशतेजस,—सूर्यसमप्रभावस्य, ते—तव, लघूकरणमिव—तुच्छीकरणमिव दिवसकरसदृशतेजस्त्वात् कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघवं प्रतिभाति, तदपेक्षया तेषां निष्प्रभत्वं प्रतीयमानत्वात् इति भाव।

(२४९) शौर्यपटुप्रज्ञोपबृंहितपराक्रमस्य निन्देव। 'क्षिति, इयं तव' इति (२५०) लक्षणाख्यातचक्रवर्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव। 'गृह्यतां श्रीः' इति स्वयमेव (२५१) श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव। (२५२) 'अध्यास्यताम् अयं लोकः' इति उभयलोकविजिगीषोः अपुष्कलमिव। (२५३) 'स्वीक्रियतां कोषः' इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरुपयोगमिव।

---

(२४९) शौर्येति।—शौर्येण—शूरत्वेन, पराक्रमप्रदर्शनेनेत्यर्थः, पट्वी—निपुणा या प्रज्ञा—बुद्धिः, शौर्यातिशयशालिनी मतिरित्यर्थः, तया उपबृंहितः—वर्द्धितः पराक्रमः, विक्रमः, सामर्थ्यं वा यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निन्दा इव—निन्दाकरणमिव, तस्य निर्विवेकप्रशमात्रत्वात् इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः।

(२५०) लक्षणेति।—लक्षणेन—ध्वजादिचिह्नेन आख्यातं—कथितं, चक्रवर्तिपदं—साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः पुनरुक्तम् इव—लक्षणेनैव प्रागुक्तत्वात् आम्रेडितमिव विधात्रैव चक्रवर्तित्वे अभिषिक्तस्य तव तादृशवचनम् अनुवादमात्रत्वात् निरर्थकमिवेति भावः।

(२५१) श्रिया—लक्ष्म्या गृहीतस्य—स्वीकृतस्य, पतित्वेनेति भावः, विपरीतमिव—असदृशमिव इत्यर्थः, यथा प्राक् स्वयमेव स्वीकृतत्वेन तथावचनं प्रमत्तनियोगवत् इति भावः।

(२५२) अध्यास्यताम्—अधिष्ठीयताम्, अयं लोकः,—मर्त्यलोकः, राजसिंहासनमिति भावः, ["अधिशीङ्—" (१।४।४६ पा०) इत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् उक्तत्वञ्च] उभयलोकविजिगीषोः,—स्वर्ग-मर्त्ययोः जयाभिलाषिणः, अपुष्कलमिव—अपूर्णमिव स्वर्गस्यापि सिंहासनोचितस्य केवलमर्त्यसिंहासनारोहणोपदेशस्य सामान्येनानुचितत्वादिति भावः।

(२५३) स्वीक्रियतां—गृह्यतां, कोषः,—धनागारम्। शशीति।—शशिनः,—चन्द्रस्य, करनिकरः—मयूखनिचयः, तद्वत् निर्मलानां—शुभ्राणां, धवलानामित्यर्थः, यशसां—कीर्तीनां, सञ्चये—सङ्ग्रहे एकः,—केवलः अभिनिवेशः,—आग्रहः मनोयोगः विद्यते यस्य तथाभूतस्य, ते इति शेषः, निरुपयोगमिव—निष्प्रयोजनमिव, यशस्विनां कस्यचिदनपेक्षितया स्वत एव धनागमात्, कीर्तिकामत्वेन धनसङ्ग्रहाद्विरतत्वात् इति भावः।

(२५४) 'आलोक्यतां राजकम्' इति गुणगणालोकित-जगतो गतार्थमिव। (२५५) 'उह्यतां राज्यभारः' इति भुवनत्रयभारोचितस्य अनुचितनियोग इव। 'प्रजाः परिरक्ष्यन्ताम्' इति (२५६) दीर्घदोर्दण्डार्गलितदिङ्मुखस्य अनुवाद इव। 'परिजनः परिपाल्यताम्' इति लोकपालोद्गमस्य (२५७) आनुषङ्गिकमिव। 'शस्त्राभ्यासः कार्यः' इति (२५८) धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते? (२५९) 'निगृह्यतां चापलम्' इति नूतनतरवयसि

---

(२५४) आलोक्यताम्—अवलोक्यताम्, राजकम्—राजसमूहः, अकरस्थे सम्यगालोकनसम्भावनादिति भावः। गुणेति।—गुणानाम्—दयादाक्षिण्यादीनाम्, गणैः,—समूहैः, आलोकितम्—धवलीकृतम्, जगत्—लोकः येन तथाभूतस्य ते इति शेषः, गतार्थमिव—व्यर्थमिव, राजकालोकनादपि जगदालोकितत्वादिति भावः।

(२५५) उह्यताम्—अवलम्ब्यताम्, पाल्यतामित्यर्थः। भुवनत्रयभारोचितस्य—त्रिभुवनभारवहनक्षमस्य, अनुचितनियोग इव,—अयुक्तादेश इव, महाभारवहनोचितस्य अल्पभारवहनादेशे न्यूनत्वप्रतिपादनादिति भावः।

(२५६) दीर्घेति।—दीर्घेण—आयतेन दोर्दण्डेन—भुजयष्ट्या, अर्गलितम्—निरुद्धमिति यावत्, दिङ्मुखम्—दिगन्तरालं येन तथोक्तस्य, ते इति शेषः, अनुवाद इव—भाषानुकरणमिव, आजानुलम्बिभुजेनैव प्रजापालनतत्परायत्ततायाः व्यक्ती-भावादिति भावः।

(२५७) आनुषङ्गिकमिव—अनुषङ्गादागतमिव, ["ठगायस्थानेभ्यः" (४।३।७५ पा०) इति ठञ्] अवान्तरकार्यस्य उपदेश इव इत्यर्थः, लोकपालत्वस्वत्वादना-देशेऽपि तज्ज्ञानस्य सिद्धत्वादिति भावः।

(२५८) धनुर्गुणेति।—धनुषः—चापस्य, गुणाः,—मौर्व्यः, ते, तदाकर्षण-निघर्षणस्य किणः,—चर्मादिग्रन्थिः स एव कलङ्कः,—चिह्नं, तेन कालीकृतः,—श्यामीकृतः, प्रकोष्ठः—कफोणिमणिबन्धयोः मध्यभागः यस्य तथाभूतस्य, आदिश्यते—आज्ञाप्यते निष्प्रयोजनादेश इत्यर्थः, नित्यमनादिष्ट एव तत्कार्यकरणेन तदुपदेशस्य वैयर्थ्यापातादिति भावः।

(२५९) निगृह्यताम्—निवार्यताम्, परित्यज्यतामित्यर्थः, चापलम्—चाञ्चल्यम्।

निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणी। (२६०) 'निरवग्रहा भवन्तो नेयाः' इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता" इत्येवं वदन्नेव (२६१) अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजकुलसिंहो लोचने।

अस्मिन्नेवान्तरे (२६२) पूषा अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत। ततश्च लज्जमान इव (२६३) नरपतिजीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत्।

नूतनतरवयसि—नूतनतरम्—अतिशयेन नूतनम्, वयः,—बाल्याद्यवस्थाविशेषः यस्य तादृशि, नवयौवने इत्यर्थः, निगृहीतेन्द्रियस्य—वशीकृतेन्द्रियस्य, निरवकाशा इव—अनवसरा इव, नवयौवने स्वयमनुपदिष्ट एव इन्द्रियनिग्रहकरणादिति भावः।

(२६०) निरवग्रहाः—निर्विघ्नाः, [अत्र नयतेः द्विकर्मकत्वात् कर्मणि निरवग्रहतायाश्च भाक्तत्वात् तत्र द्वितीया, अन्यत्र मुख्यत्वात् प्रथमा, इह भवन्तु निरवग्रहता न नीयते, परन्तु निरवग्रहतायामेव भवन्तः नीयन्त इति वक्तुरभिप्रायः, तेनैतदा मुख्यत्वं ज्ञेयम्] नेयाः,—प्रापणीयाः। सहजस्य—स्वाभाविकस्य, तेजसः,—प्रतापविशेषस्य चिन्ता—भावना, तेजस्विनां स्वातन्त्र्याभिलाषस्य प्रकृतिसिद्धत्वात् तदुपदेशः निरर्थक इति भावः।

(२६१) अपुनरुन्मीलनाय—पुनरुन्मेषनिवृत्तये चिराय इत्यर्थः, निमिमील—निमीलितवान् मुद्रिते चकारेत्यर्थः। राजकुलसिंहः—नृपश्रेष्ठ इत्यर्थः, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्, ["राजकुलसिंह" इत्यत्र "राजसिंह" इति पाठान्तरम्]।

(२६२) पूषा अपि—सूर्यः अपि महीपतिप्रभाकरवर्द्धनवत् अहःपतिः सूर्यश्चेत्यर्थः, [अत्र अपिशब्दः समुच्चयार्थकः] आयुषेव—राज्ञः प्राणधारणकालेनेव, तेजसा—स्वप्रभावेनानुरूपेण किञ्चित्कालस्थायि आयुः स्वरूपेणेति भावः व्ययुज्यत—अहीयत एकत्र अपराह्णभावात् अन्यत्र च जीवनपरित्यागात् निस्तेजा अभूदिति भावः।

(२६३) नरपतिरिति।—नरपतेः,—राज्ञः, जीवितस्य जीवनस्य अपहरणं—लोपः, तेन जनितः—उत्पन्नः तस्मात् आत्मापराधात्—निजकृतात् दोषात्, आत्मनैव पुत्रेण तत्कृतत्वात् निजापराधतुल्यत्वं मन्तव्यम् "आत्मा वै जायते पुत्रः" इति श्रुतेः, यद्वा,—स्वाधिकारसमये एवापहरणात् स्वयं रक्षितुमशक्ततया अनवधानतामप्यात्मकृतमेव मत्वा स्वकीयमपराधं प्रदर्शनकृते विभाव्यम्, अधोमुखः,—अवनतवदनः, अस्ताचलगमनोन्मुख इत्यर्थः।

(२६४) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः ताम्रतां प्रपेदे। मन्दं मन्दम् (२६५) अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरद्दिव। (२६६) दित्सुरिव जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीपमुपससर्प। (२६७) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव करसहस्रम् आलोहितम् अधत्त।

---

(२६४) भूपालेति।—भूपालस्य—राज्ञः, श्रुतिसेतुरक्षकस्य स्वाश्रयसेवकस्य च इति भावः, अभावेन—निधनेन, यः शोकः—मन्युः, स एव शिखी—अग्निः तेनेव, अन्तः,—अभ्यन्तरे, ताप्यमानः,—दाह्यमानः ताम्रतां—रक्तवर्णतां प्रपेदे—लेभे।

(२६५) अप्रियेति।—अप्रियप्रश्नस्य—राजविनाशरूपायाः अप्रीतिकरजिज्ञासायाः इत्यर्थः, उत्तरपरिहारार्थमिव—कथं राजा मृतः? केन रोगेण वा? इत्यादिजिज्ञासायाः उत्तरपरिजिहीर्षया इव, स्वदोषापाकरणाय किमेतस्य कारणमिति तु प्राक् मत्वत विदित्वा पुङ्खानुपुङ्खं देवगणसमीपे उत्तरदानार्थमिव इति वा, ["अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव" इत्यत्र "अप्रियप्रश्नार्थमिव" इति पाठे,—अप्रीतिकरजिज्ञासानिमित्तमिव कथं राजा मृतः? इति ज्ञातुमिच्छयैवेति भावः। एतदुपेक्षयं तु पूर्व्ववत् नार्थगौरवं परिलक्ष्यते प्रत्यक्षावलोकिना साक्षिणाम् अन्यतो जिज्ञासाऽनुपपत्तेः इति ध्येयम्] लौकिकीं—लोकसम्बन्धिनीं स्थितिं—मर्य्यादां, व्यवहारमिति यावत्, अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, यथा आत्मपरिजनेन आत्मना वा निहतं कमपि दृष्ट्वा कश्चित् जनसमीपे तद्विशेषविवरणगोपनेच्छया तस्मात् अन्यतः, तथा सूर्य्योऽपीति भावः, ["अप्रियप्रश्नार्थमिव" इति पक्षे तु—यथा आत्मीयलोकाः कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तद्बन्धुसमीपे तद्विशेषप्रश्नायमागच्छन्ति, तद्वदिति भावः] दिवः,—अन्तरीक्षात्, उच्चस्थानाद् इति ध्वन्यते, लोकलोचनसमीपादिति भावः, अवातरत्—अवारोहत्।

(२६६) जनेशाय—नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय, जलाञ्जलिं—तर्पणजलपूर्णमञ्जलिं, दित्सुः,—दातुमिच्छुः, ["सनाशंसभिक्ष उः" (३।२।१६८ पा०) इति सन्नन्तात् उ प्रत्ययः] अपरजलनिधिसमीपं—पश्चिमसागरान्तिकम्, उपससर्प—उपजगाम। राज्यवर्द्धनहर्षयोः आकाशसम्भूतत्वेन तत्सम्बन्धापेक्षिजलाञ्जलिदानयोगवत्ताप्रेक्षणम् इदं अतिरम्यम्।

(२६७) सद्य इति।—सद्यः,—तत्क्षणं, दत्तः,—अर्पितः, जलाञ्जलिः,—युक्त-

(२६८) एवञ्च महानराधिपनिधननिधीयमानविपुलवैराग्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्तिमालिनि, (२६९) समुपोह्यमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्रीकृते इव निर्वाति आतपे, (२७०) रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव लोहितायति जगति, (२७१) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससन्तापस्पृष्टे इव च नीलायमाने दिवसे, (२७२) नृपानुगमनप्रचलितया

कर्पूर्णजरम् इत्यर्थः, येन तथाभूत, करसहस्र—कराणां—किरणानां, हस्तानाञ्च, सहस्र—दशशतसङ्ख्यक, बहुसङ्ख्यकं वा, आलोहितम्—आरक्तम्, अधत्त—दधार, अस्तमगात इत्यर्थः ।

(२६८) "एवञ्च" इत्यस्य "महेन्द्र हुताशनसन्निधया यम प्रेतनामनीयत" इत्युत्तरेणान्वयः । महेति ।—महानराधिपस्य—महाराजस्य, निधनेन—मरणेन, निधीयमान—जन्यमान, विपुल—महत्, वैराग्य—संसारेषु वीतस्पृहत्वमित्यर्थः यस्य तथाभूते इव, शान्तवपुषि—सौम्यकलेवरे, निस्तेजसीति भाव, गभस्तिमालिनि—अंशुमालिनि, सूर्य्ये इत्यर्थ, गिरिगुहागह्वर—गिरे,—अस्ताचलस्य, गुहा—बिलम् एव, गह्वर—विवरम, एतेन वीतरागाचार सूच्यते ।

(२६९) समुपोह्येति ।—समुपोह्यमानै,—सङ्गृह्यमाणै, शरीरेषु पतनात् धार्य्यमाणैरिति भाव, वर्द्धमानैरित्यर्थो वा, महाजनाना—साधुजनानाम्, अश्रुदुर्दिनै,—अविरलधारै नेत्रवारिवर्षणै, आर्द्रीकृते इव—आर्द्रता नीते इव, आतपे—सूर्य्यालोके, निर्वाति—निर्वाणं गच्छति ।

(२७०) रोदनेति ।—रोदनेन—क्रन्दनेन ताम्राणि—आरक्तानि, सकलाना—सर्वेषा, लोकाना—जनानां, यानि लोचनानि—नेत्राणि, तेषां रुक्—प्रभा तया इव, लोहितायति—अलोहित लोहितम् भवति, ["लोहितादिडाज्भ्य क्यष्" (३।१।१३ पा०) इति क्यषि "वा क्यष" (१।३।९० पा०) इति पाक्षिकपरस्मैपदित्वात् शतृप्रत्यय] ।

(२७१) उष्णेति ।—उष्णायमानै,—उष्णा इव आचरद्भि, अनेकेषा—बहूनां, नराणा—जनानां, निश्वासै,—नासावायुभि, य सन्ताप,—सम्यक् तपन, तेन स्पृष्टे इव—दग्धे इव, नीलायमाने—कृष्णायमाने, नैशान्धकारागमवादिति भाव ।

(२७२) नृपेति ।—नृपस्य—राज्ञ, अनुगमन—पश्चात् प्रयाणं, सहगमनमिति

इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु, (२७३) पतिशुचा इव परिवृत्तच्छायायां श्यामायमानायां भुवि, कुलपुत्रेषु इव परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयत्सु दुःखितेषु चक्रवाकेषु, (२७४) छत्रभङ्गभीतेषु इव निगूढकोशेषु कुशेशयेषु, स्फुटितदिग्वधूहृदयरुधिरप्लवे इव गलिते रक्तातपे,

---

भाव तस्मै प्रचलिता—प्रस्थिता तया इव लक्ष्म्या—श्रिया, राजपत्न्येति भाव, मुच्यमानासु—विहीयमानासु कमलिनीषु—पद्मिनीषु मुद्रितकमलिनीषु इति भाव ।

(२७३) पतिशुचा इव—भर्तृमरणशोकेन इव, परिवृत्तच्छायायां—परिवृत्ता—विपरीता, छाया—आतपप्रतपनजाता कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां श्यामायमानायां—श्यामा—त्रियामा रात्रिरिति यावत् अप्रसूताङ्गना च काचिन्नायिका इति भाव तद्वदाचरन्त्यां श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थ ("श्यामो वटे प्रयागस्य । स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायाञ्च प्रियङ्गावपि वागुजौ । यमुनायां त्रियामायाम्" इति मेदिनी) भुवि—पृथिव्याम् । [इहाचारक्यङ्यागवत्त्वात् ...] । कुलपुत्रेषु इव—सत्कुलजातेषु इव परित्यक्तेति ।—परित्यक्तानि—विसृष्टानि राजमरणदुःखात् विषादयोगाच्च इति भाव निजकलत्राणि—निजाः स्त्रियः यैः तथोक्तेषु ["परित्यक्तनिजकलत्रेषु" इत्यत्र "परित्यक्तकलत्रेषु" इति पाठः पुस्तकान्तरसम्मत] । कृतकरुणप्रलापेषु—करुणं विलपत्सु इत्यर्थः, वनान्तान्—जलान्तदेशान्, काननान्तांश्च ("वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने" इति मेदिनी) रात्रौ तेषां वियुक्तभावेन जलाशयतीरे अवस्थानस्य प्रसिद्धत्वादिति भाव ।

(२७४) छत्रेति ।—छत्रभङ्गः—राजविनाशः, राजविनाशजः उपद्रव इति यावत् ("छत्रभङ्गोऽपि वैधव्ये स्वातन्त्र्ये नृपनाशयो" इति मेदिनी) छत्राकारपत्रसङ्कोचश्च तस्मात् भीतेषु—त्रस्तेषु इव निगूढेति ।—निगूढः—गोपितः सङ्कुचितश्च, कोशः—धनसञ्चयः कर्णिका च बीजकोश इत्यर्थ यैः तथोक्तेषु कुशेशयेषु—कमलेषु ["शयवास—" (६।३।१८ पा०) इत्यादिना सप्तम्या अलुक् । "सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम्" इत्यमर]। स्फुटितेति ।—स्फुटितानि—पतिशोकात् विदीर्णानि, दिशो वध्व इव तासां यानि हृदयानि—वक्षांसि तेषां रुधिरप्लवे इव—रक्तप्रवाहे इव, गलिते—निःसृते, रक्तातपे—अस्तकालिकारक्तसौरालोके ।

क्रमेण च (२७५) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते तेजसाम् अधीशे, गगनतलवितन्यमानबहलरागपाटलायां प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्ध्यायां, (२७६) शवशिबिकालङ्कारकृष्णचामरमालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रतिकूलासु तिमिरलेखासु, (२७७) असितागुरुकालकाष्ठायां चितायाम् इव रचितायां रजन्यां, (२७८) दन्तामलपत्रप्रसाधितकर्णिकासु केशरमालाकलितमुण्डमालिकासु

---

(२७५) लोकान्तरम्—अस्ताचलम्, परलोकञ्च, उपगतवति—प्राप्तवति, अनुरागशेषे—रक्तवर्णमात्रावशिष्टे, लोकानुरागमात्रावशिष्टे च, जाते—भूते, तेजसाम् अधीशे—सूर्ये, राज्ञि च। गगनेति। गगनतले—आकाशप्रदेशे, वितन्यमानेन—विस्तीर्यमाणेन, बहलेन—प्रभूतेन, रागेण—लौहित्येन पाटला—श्वेतरक्ता तस्याम्, प्रेतपताकायाम् इव—मृतस्यैव जयन्त्याम् इवेत्युपमा, मृतस्य दाहार्थं श्मशानभूमिनयनसमये तदानीं पताकादिभिः शोभायात्रा आकारेणानुष्ठीयते, तेन तदनुकूलवर्णा पताका दृश्यते इति विभाव्यम्, यद्वा,—प्रेतस्य एव राजशोकात् सन्त्यैव निरुद्धतया तदानीतनसन्ध्याया शोकपताकात्व इति बोद्धव्यम्। प्रवृत्तायाम्—उपस्थितायाम्।

(२७६) शवेति।—शवस्य—मृतस्य, शिबिका—यानविशेष तस्या अलङ्काराः,—आभरणभूता कृष्णाः,—कृष्णवर्णाः, चामरमालाः,—वालव्यजनश्रेणयः तासु इव, स्फुरन्तीषु—दीप्यमानासु। दर्शनप्रतिकूलासु—दृष्टिरोधकेषु, अन्यत्र,—भीतिप्रदासु, तिमिरलेखासु—अन्धकारश्रेणिषु।

(२७७) असितेति।—असितानि—कृष्णानि, अगुरूणि—सुगन्धिकाष्ठविशेषा इव, कालानि—कृष्णवर्णानि, काष्ठानि—दारूणि, इन्धनानि इत्यर्थ, काला—कृष्णवर्णा, अन्धकारागमादिति भाव, काष्ठा,—दिशश्च यस्यां यथा वा तथा भूतायाम्, ("काष्ठा दारुहरिद्रायां। दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी) चितायाम्—मृतदाहार्थकाष्ठपुञ्जायाम् इव, प्राप्यमानायामिति शेष।

(२७८) दन्तेति।—दन्तवत्—गजदन्त इव अमलं—शुभ्रं, पत्रं—दलम्, अन्यत्र—दन्तस्य—गजदन्तस्य, अमलं पत्रं—गजदन्तनिर्मितस्वच्छपत्रमित्यर्थ, तेन प्रसाधिता,—अलङ्कृता, शोभिता इति यावत् कर्णिका,—बीजकोषा, कर्णभूषणानि च याभ्यः तासु। ("कर्णिका करिहस्ताग्रे। पद्मवराटे कर्णभूषणे"

अनुमर्त्तुमिव उद्यतासु प्रहसितमुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु,
(२७९) अनवरतत्रिदशविमानकिङ्किणीक्वणिते इव श्रूयमाणे
(२८०) शाखिशिखरकुलायनिलीयमानशकुनिकुलकलकूजिते,
(२८१) नाकपथप्रस्थितपार्थिवाभ्युद्गतपुरुहूतातपत्र इव

इति मेदिनी)। केसरेति।—केसराणां—किञ्जल्कानां बकुलानाञ्च, ("केसर किञ्जल्क क्लीव किञ्जल्के न स्त्रियां पुनाग। सिंहसटायां पुन्नागे बकुले नागकेसरे" इति मेदिनी) मान्या—श्रेष्ठा, सूचा च, कलिता—रचिता, मुण्डमाला—शीर्ष-शोभिहारविशेष दा... तथाभूतासु अनुमर्त्तुं—सहमरणाय इत्यर्थ उद्यतासु—प्रवृत्तासु, परिमोद ... त भाव प्रहसितमुखीषु—प्रस्फुटितासु इत्यर्थ हसन्मुखीषु च, स्वामिसहगमनमामो... त भाव, कुमुदलक्ष्मीषु—उत्पलशोभासु राजमहिषीषु इति भाव।

(२७९) ...रतेत।—अनवरतम्—अविच्छिन्नम्। ["अनवरत—" इत्यत्र "अवतरत—" इ... प... —अवतरत —अवरोहत, व्योमभागात इति शेष, अवरुह्यमाणा... ने इत शेष] त्रिदशविमानस्य—देवव्योमयानस्य, ... इत्यर्थं राज्ञ ... प्रसादम् आगतस्येति भाव किङ्किणीना—क्षुद्रघण्टिकानां, क्वणिते इव—निनद इव यद्वा, —अनवरत त्रिदशविमानाना—राज्ञ पारलौकिकाय आकलाय नर... समरेणाना सुरपद्मावलीना यानि आकाशयानानि तत्रामित्यर्थ, किङ्किणीना ... ।

(२८०) शा... त।—शाखिना—वृक्षाणा, शिखरेषु—अग्रेषु, ये कुलायाः,—नीडानि, ("कुला ... नीडमस्त्रियाम्" इत्यमर) तेषु निलीयमानानाम्—उप वसता, निविशमानानाम... दा, शकुनीना—पक्षिणा, कुलस्य—वृन्दस्य, कलकूजितं—मधुरास्फुटध्वनि ... । ["निलीयमानशकु... कुलकलकूजित" इत्यत्र "लीयमान-शकुनिकुलकूजित इति पाठे—तत्र लीयमानानां—श्लिष्यता, मश्लिष्टावयवाना मित्यर्थ, नैशतम ... इति भाव, शकुनकुलाना कूजितम्—अस्फुटशब्द तस्मिन् इत्यर्थ]।

(२८१) नाकपथेति।—नाकपथ—स्वर्गमार्गे, प्रस्थित,—प्रचलित, य पार्थिव —राजा त प्रत्युद्गत,—प्राप्त, तदभिनन्दनार्थम् उपस्थित इत्यर्थ, य पुरुहूत —इन्द्र, ("इन्द्रो मरुत्वान् मघवा। पुरुहूत पुरन्दर" इत्यमर) तस्य आतपत्रमिव—छत्रमिव तस्मिन्, अतिविशदे इति भाव, [समग्र भाव

पूर्वस्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि, नरेन्द्र स्वयं समर्पितस्कन्धैः गृहीत्वा शवशिबिकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपतिसमुचितायां चितायां हुताशनसत्क्रियया यशःशेषताम् अनीयत।

देवोऽपि हर्षः (२८२) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राजकुलसम्बद्धेनाशेषेण शोकमूकेन परिजनेन च परिवृत, अन्तर्वर्तिनाऽपि पितृशोकानलतप्तेन स्वेदद्रवेण बहिरिव सिच्यमानः, निर्व्यजनायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशी

सप्तमी] नरेन्द्र —प्रभाकरवर्द्धन [उक्ते कर्मणि प्रथमा] स्वयं समर्पितस्कन्धैः,—राज्ञि बहुमानात् आत्मनैव दत्तस्कन्धैः। शवशिबिका—शववाहनीमित्यर्थः। शिविसम —शिविर्नाम नृपतिविशेषः तत्सम अर्थिसार्थप्रार्थितार्थपूरणेन तत्तुल्ययोगात् इति भावः। सामन्तैः—अधीश्वरैः। पुरोहितपुरःसरैः—पुरोहितः—पुरोधाः, पुरःसरः—अग्रगामी और्ध्वदेहिककृत्यसम्पादनाय इति भावः येषां तैः। सरितं सरस्वतीं—सरस्वतीनदीतीरमित्यर्थः। नरपतिसमुचितायां—राजयोग्यायां चन्दनकाष्ठादिरचितायामिति भावः। हुताशनसत्क्रियया—अग्निसंस्कारेण, ['हुताशनसत्क्रियया' इत्यत्र "हुताशसत्क्रियया" इति पाठेऽपि स एवार्थः] यशःशेषतां—कीर्त्तिमात्रावशेषतां भस्मीभूततामिति भावः [नयतेः द्विकर्मकत्वेन कर्मणि गौणत्वादत्र द्वितीया ज्ञेया] अनीयत—प्रापित इत्यर्थः, दग्धदेहः कृत इति भावः।

(२८२) पुञ्जीभूतेन—एकत्र समवेतेन सकलेन—समस्तेन जीवलोकेनेव—भुवनवासिप्राणिनेव, लोकेन—प्रजाजनेनेति यावत्, राजकुलसम्बद्धेन—राजवंश्यसम्बन्धेन अशेषेण—समस्तेन शोकमूकेन—शोकाभिभूतत्वेन स्तब्धेन इत्यर्थः, परिजनेन—परिवारवर्गेण [क्वचित् "परिजनेन च" इति पाठो न दृश्यते। तत्र "लोकेन" इत्यस्य विशेषणसमस्य, राजकुलसम्बद्धेन परिजनेन इति भावः] अन्तर्वर्त्तिना—अन्तःस्थितेन। ["पितृशोकानलतप्तेन" इत्यत्र "शोकानलतप्तेन" इति पितृपदाभावयुक्तः पाठः पुस्तकान्तरे विद्यते] स्वेदद्रवेण—स्वेदरसेन, पितृभक्त्या इति भावः, सिच्यमानः—आर्द्रीक्रियमाणः, पितृशोकेन अतीवाकुल इति भावः यद्वद्यथा अन्तस्तापसमन्वितः कोऽपि सन् प्रबलवेगेन आपादमस्तकमतिमात्रं बहिरपि सिक्तीकरोति, तथा सोऽपि महाशोकसन्तापतापितया मर्मपीडया अपि पितृ-

थिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजको जजागार; अजनि च अस्य चेतसि,—"ताते (२८३) दूरीभूते अनाथीभूतः सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोकः। तथा हि लोकस्य भग्नाः पन्थानः, मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि, स्थगितानि आनन्दस्य द्वाराणि, सुप्ता सत्यवादिता, लुप्ता लोकयात्रा, (२८४) विलीना बाहुशालिता, प्रलीना प्रियालापिता,

---

भक्त्या उच्छलिततया बहिः प्रकटितया अतीव विगलितहृदय अभवदित्याशयः। निर्व्यवधानाया—निरासन्नायामिति यावत्। निशीथिनी—रजनीम् [अत्र व्याप्त्यर्थे द्वितीया]। भीमरथीभीमा—भीमरथी—नरकनदी कालरात्रिर्वा, तद्वत् भीमा—भयङ्करी ताम्, केचित्तु—"सप्तसप्ततिमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी। रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा॥" इत्युक्त्या सप्तसप्तत्यां वर्षेषु सप्तसङ्ख्यकमासेषु दिनेषु च षट्सु गतेषु एका सप्तमी रात्रिर्भवति सप्तसप्ततितमे वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी रजनी एव सा वेदितव्या सा भीमरथीत्युच्यते तामतिक्रान्तो वर्षशतजीवी नरो भवति इति आचक्षते। अखिला—सर्व्वाम्। सराजक,—राजसमूहैः परिवृत।

(२८३) दूरीभूत—परलोक गते सति, सम्प्रति—अधुना, एतावान् खलु—एतत्पर्य्यन्त एव सुविशाल इत्यर्थः, जीवलोक,—संसार, अनाथीभूत,—प्रभुशून्य, ["अनाथीभूत" इति पाठ पुस्तकान्तरे न दृश्यते] इत एव संसारसुखस्य अपगमात् शोकानामिति भाव। ["तथा हि" इति पाठ पुस्तकान्तरे नास्ति]। लोकस्य—जगत, भुवनस्येति यावत, ("लोकस्तु भुवने जने" इत्यमर) पन्थान,—स्थितिमार्गा, मर्य्यादा इत्यर्थ, भग्ना—विपर्य्यस्ता। मनोरथानाम्—अभिलाषाणां, भूरिस्थानानि—प्रभूता विषया ["भूरिस्थानानि" इत्यत्र "भूतस्थानानि" इति पाठ—सर्व्वाभिलाषविषया, उत्तमाभिलाषा इत्यर्थ] खिलीभूतानि—सङ्कीर्णीभूतानि रुद्धीभूतानि इति यावत् प्रार्थनाप्रतिपूरकाभावात् शून्यानि इति भाव ("खिलमप्रहतं क्लीवं मार्गराजिरवेक्षसी" इति मेदिनी)। आनन्दस्य—प्रमोदस्य, द्वाराणि—कपाटानि इति यावत, स्थगितानि—निरुद्धानि इति यावत। सत्यवादिता—तथ्यभाषणशीलता सुप्ता—निद्रिता। लोकयात्रा—संसारयापन, सुखेन संसारस्थिति इति यावत लुप्ता—विनष्टा।

(२८४) बाहुशालिता—बाहुवीर्य्यामिति भाव, विलीना—विलयं गता। प्रियालापिता—मधुरभाषित्व, प्रलीना—विच्छिन्ना।

(२८५) प्रोषिताः पुरुषकारविहारविकाराः, समाप्ता समरशौण्डता, (२८६) ध्वस्ता परगुणप्रीतिः, विश्रान्ता विश्वासभूमयः, अपदानि अवदानानि, निरुपयोगानि शास्त्राणि, (२८७) निरवलम्बना विक्रमैकरसता, कथाऽवशेषा विशेषज्ञता, (२८८) ददातु जनो जलाञ्जलिम् ऊर्जित्याय, प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता, (२८९) बध्नातु वैधव्यवेणीं वरमनुष्यता, समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं,

---

(२८५) पुरुषेति।—पुरुषकारस्य—पौरुषस्य, विहारः,—विलसितं, तस्य विकाराः,—विविधरूपता इत्यर्थः, प्रोषिताः,—दूरं गता इति भावः। समरशौण्डता—रणमत्तता, आहवदक्षता वा, सङ्ग्रामे वीरत्वप्रकटनमित्यर्थः, समाप्ता—समाप्तिं गता।

(२८६) परगुणप्रीति,—अन्योत्कर्षाभिनन्दनमिति यावत्, ध्वस्ता—नाशं गता। विश्वासभूमयः,—प्रत्ययस्थानानि, विश्रान्ताः,—विश्रान्तिं गताः। अवदानानि—इष्टकर्माणि अनुष्ठितानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः, [“अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः। “अवदानानि” इत्यत्र “अपदानानि” इति पाठेऽपि स एवार्थः। इह अपदानामवदानानामत्यन्त हत्यनुप्रास इति ज्ञेयम्] अपदानि—निराश्रयाणि। शास्त्राणि—आगमाः, हितानुशासनग्रन्था इति यावत्, [शास्त्रधातोः ‘सर्वधातुभ्य ष्ट्रन्’ (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ष्ट्रनि रूपम्] निरुपयोगानि—निष्प्रयोजनानि नैगमसेतुपालकाभावेन शास्त्रविहितकर्माकरणादिति भावः।

(२८७) विक्रमेति।—विक्रमे—शौर्यप्रदर्शने एव, एकः,—मुख्यः, रसः,—रागो येषां तेषां भावस्तत्ता, यद्वा—विक्रमः,—शौर्यमेव, एकः रसः तस्य भावः तत्ता, निरवलम्बना—निराश्रया। विशेषज्ञता—विशिष्टं ज्ञानं, कथाऽवशेषा—कथामात्रशेषा, विनष्टा इत्यर्थः। इह “भग्ना प्रस्थानं” इत्यारभ्य एतदवधि अधर्मस्य सन्तस्वच्छादित-प्रतीतिः, मार्गविपर्यासादीनाम् असम्बन्धानां सम्बन्धप्रतिपादनात् इति द्रष्टव्यम्।

(२८८) जनः,—लोकः, ऊर्जित्याय—ऊर्जितस्य—बलान्वितस्य भावः ऊर्जित्यं तस्मै तेजस्वितायै इत्यर्थः [ऊर्जयते चौरादिकस्य निष्ठाया भाव ष्यञि रूपम्] जलाञ्जलिं—तर्पणसलिलं, ददातु, ऊर्जित्यं दत्तमिति भावः। प्रजापालता—प्रजापालनकर्म, प्रव्रज्या—संन्यासधर्मं, प्रतिपद्यताम्—आश्रयतु, स्वाश्रयाभावादिति भावः।

(२८९) वरमनुष्यता—मनुष्यश्रेष्ठता, वैधव्यवेणीं—विधवाधार्यं वर्णोरस-

(२९०) परिधत्तां धवले वाससी वसुमती, वहतु वल्कले विलासिता, तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता, (२९१) प्राहृणोतु चीवरे वीरता, (२९२) क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया? क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्म्माणपरमाणून् परमेष्ठी? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां, जगत् जातम् अन्धकारं धर्म्मस्य, निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम्। तातेन विना (२९३) कुतस्त्या दिवसम् अभसमर-

---

मित्यर्थः, वध्नातु—रचयतु। राजश्रीः,—राजलक्ष्मीः, आश्रमपदं—तपोवनमित्यर्थः, समाश्रयतु—गच्छतु।

(२९०) वसुमती—पृथ्वी धवले—शुभ्रे, न तु रक्ते इति भावः, वाससी—वसने, परिधत्तां—धारयतु, वैधव्यादिति भावः। विलासिता—विलसनशीलता, वल्कले—तरुत्वचौ, वहतु—धारयतु, तपस्यां करोतु इति भावः। तेजस्विता—प्रतापशालित्वं, तपोवनेषु—आश्रमेषु तपस्यतु—तपश्चरतु।

(२९१) वीरता—वीरधर्म्मः, चीवरे—वसनखण्डे, कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भावः, प्राहृणोतु—आच्छादयतु परिदधातु इत्यर्थः।

(२९२) कृतज्ञतया—कृतोपकारवेदितया, तस्य—देवस्य, पितुरिति भावः, कृते—निमित्तं, तन्मरणादेव कारणादित्यर्थः, पुनः क्व गम्यताम्?—न कुत्रापि इति भावः, जगति स एक एव कृतज्ञ आसीत् अतस्तदभावे कृतज्ञता निराश्रया जाता इति तात्पर्य्यम्। परमेष्ठी—विधाता तादृशान्—तथाभूतान् महतः।—महापुरुषनिर्म्माणस्य—नरश्रेष्ठरचनायाः, परमाणून्—उपादानभूतानां क्षित्यादीनां चतुर्णाम् आरम्भकान् अतिसामर्थ्यवतः भूताणुविशेषान् इत्यर्थः, क्व—कुत्र, पुनः प्राप्स्यति?—न कुत्रापि इति भावः, तादृशमहापुरुषः पुनर्नोत्पत्स्यते इति निष्कर्षः। गुणानां—दयादाक्षिण्यादीनां, दश दिशः शून्याः—रिक्ताः, संवृत्ताः,—जाताः। धर्म्मस्य—सुकृतस्य, जगत्—लोकः, अन्धकारं—तमोमयमिति यावत्, जातं—भूतम्। अधुना शस्त्रोपजीविनां—शस्त्रव्यवसायिनां, जन्म—उत्पत्तिः, निष्फलं—निरर्थकं, तद्विक्रमरूपस्य सञ्चनस्य अभावात्वेन तद्गुणपरीक्षाया अयोगत्वादिति भावः।

(२९३) कुतस्त्याः,—कुत आगताः, न कुतोऽपि आगमिष्यन्तीति यावत्, न पुनः भविष्यन्तीति भावः। ("अव्ययात्त्यप्" (४।२।१०४ पा०) इत्यत्र "अमेहक्व-

रससमारब्धकलहकथाकण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीर-गोष्ठ्यः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (२९४) परिष्वज्येत तल्लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि (२९५) पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधारस-मुद्गिरन्ती मथ्यमानक्षीरसागरोद्गारगम्भीरा भारती ?" इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम् इयाय यामिनी।

तन्निर्देश्य एव" (पा०) इत्यन्वयेन तस्यैवोपाख्यम्] दिवस—समस्तं दिनं व्याप्येत्य ["कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (२।३।५ पा०) इति सूत्रेण द्वितीया] असमेति।—असमेन—अतुल्येन अनुपमेयेन इत्यर्थः, समररसेन—सङ्ग्रामानुरागेण, समारब्धा—उपक्रान्ता, या कलहकथा—विग्रहवाक्यं, युद्धविषयकालाप इति भावः, तया कण्टकिताः—हर्षितलोमानः, सुभटानां—योद्धॄणां, कपोलभित्तयः—गण्डतटाः यासु ताः, वीरगोष्ठ्यः—वीरसभाः। इह स-म-र कवर्णानां असकृदावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। दीर्घेति।—दीर्घे—आयते, रक्ते—रक्तवर्णे, नयने—लोचने यत्र तादृक्।

(२९४) परिष्वज्येत—आलिङ्ग्येत। तदिति।—तस्य—पितुः, लोहस्तम्भात्—आयसस्थूणात्, अभ्यधिकः—अतिरिक्तः, गरिमा—गौरवं, गर्भे—अभ्यन्तरे यस्य तथाभूतं, भुजयुगलं—बाहुद्वयम्।

(२९५) ["पुत्र ! पुत्र !" इत्यत्र "पुत्र !" इति पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते, तत्रामन्त्रितसम्बोधनार्थलाभाभावात् तथाऽर्थसौष्ठवम् इति ज्ञेयम्] आलपतः—आभाषमाणस्य, सुधारसम्—अमृतद्रवम्, उद्गिरन्ती—वर्षन्ती, मथ्यमानेति।—मथ्यमानस्य—विलोड्यमानस्य, क्षीरसागरस्य—क्षीरोदस्य, उद्गारवत्—निनादवत् इति यावत् [इहोद्गारशब्दस्य गौणार्थावलम्बनेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वाभावात् अश्लीलत्वदोषस्य शङ्का न कार्येति] गम्भीरा—गभीरा, भारती—वाणी। अस्य—हर्षस्य, [अनादरे षष्ठी] हर्षमनादृत्येत्यर्थः, क्षयम्—अवसानमित्यर्थः, इयाय—जगाम, अतो महाशोकेन चिन्ताकुलतया निशीथिन्यां निमेषार्द्धमपि न निदद्रौ इत्याशयः।

(२९६) ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् आरटत्सु कृकवाकुकुलेषु, गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयत्सु आत्मानं मन्दिरमयूरेषु, परित्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पवरथकुलेषु, सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि, (२९७) मन्दीभूतात्मस्नेहेषु अभावम् अभिलषत्सु प्रदीपेषु, (२९८) स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि, (२९९) प्रभातसमयेन समुच्चीयमानासु

(२९६) "तत" इत्यस्य "चचाल देवो हर्ष" इत्यग्रेणान्वय। शुचा इव—शोकेनेव, यदमेतत कृकवाकुप्रभृतिष्वपि समुच्चयबलात अन्वेतव्य, वक्ष्यमाणसमुच्चयाद्यन्त च शब्देन योगात सक्रुप्रयोगस्य सकलवस्तबोधकत्वेन तत्रैवान्वय यद्यप्युचित, तथाऽपि समुच्चयस्य तु पर्यवसाने सम्बन्ध विना चारितार्थ्याभावात् इति ज्ञेयम्, मुक्तकण्ठ—स्फुटगलम् उच्चैरित्यत्र, आरटत्सु-नदत्सु। कृकवाकुकुलेषु—ताम्रचूडवृन्देषु, ('कृकवाकुस्ताम्रचूड कुक्कुटश्चरणायुध' इत्यमर)। गृहेति।—गृह गिरि तरवः—भवन पर्वत वृक्षाणा, शिखराणि—अग्रभागा तेभ्य, आत्मान—स्व, पातयत्सु—निक्षिपत्सु, अवरोहत्सिति भाव मन्दिरमयूरेषु—गृहमयूरेषु। परित्यक्तनिजनिवासेषु—उत्सृष्टनीडेषु, ["परित्यक्तनिजनिवासेषु" इत्यत्र "परित्यक्तनिवासेषु" इति पाठान्तरम्] वनाय—अरण्याय, अरण्यमित्यस्य,["क्रियार्थोपपदस्य—" (२।३।१४ पा०) इत्यादिना अप्रयुज्यमानस्य तुमुन कर्मणि चतुर्थी] प्रस्थितेषु—चलितेषु, पत्ररथकुलेषु—पक्षिवृन्देषु, ["पत्ररथकुलेषु" इत्यत्र "पत्ररथेषु" इति पाठान्तरम्]। सद्य,—तत्क्षण, तनूभूते—विरलीभूते, ताम्यति—अवसादं गच्छतीत्यर्थ, तमसि—अन्धकारे।

(२९७) मन्दीभूतेति।—मन्दीभूत,—ह्रास गत, आत्मन,—स्वस्य, स्नेह,—तैलम्, आत्मनि—स्वस्मिन, स्नेह,—प्रेम च, ममता इत्यर्थ येषा तेषु, अभाव—नाशम्, अभिलषत्सु—वाञ्छत्सु, तैलाभावात आत्मवैराग्याच्च निर्वाणोन्मुखेषु इति भाव।

(२९८) स्फुरदिति।—स्फुरन्—उद्भासमान अरुण,—सूर्यसारथि, वल्कलमिव—त्वचमिव स्फुरत्—दीप्यमानम्, अरुण—रक्तवर्णं,वल्कलमिति च, तेन प्रावृतम्—आच्छादित वपु, —शरीर यस्य तथाभूते, प्रव्रज्यामिव—सन्न्यासधर्ममिव, प्रतिपन्ने—प्राप्ते, नभसि—आकाशे, अरुणोदयवेलायामिति भाव।

(२९९) प्रभातसमयेन—प्रात कालेन, समुच्चीयमानासु—एकैकश गृहीता

पार्थिवास्थिशकलकलनासु इव कलविङ्ककन्धराधूसरासु तारकासु, (३००) भूभृद्धातुगर्भकुम्भधारिषु (३०१) विविध-सरःसरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु, (३०२) ग्राव-ग्रथिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे

निर्जरीक्रियमाणासु इत्यर्थः, किन्तु नीयमानास्विति भावः ["समुच्चीय-मानासु" इत्यत्र "समुत्सार्यमाणासु" इति पाठे,—अपसार्यमाणासु इत्यर्थः, प्रभावा-धिक्येन तेजस्तिरस्करणात् अदृश्यतां प्राप्यमाणासु इति भावः] पार्थिवस्य—राज्ञः, अस्थ्नां—कीकसानां ("कीकसं कुल्यमस्थि च" इत्यमरः) शकलाः—खण्डाः इव, या कला,—चन्द्रकला तद्वत्, यद्वा,—अस्थिशकलानां—कीकसखण्डानां, कला,—कलना सङ्कलनेत्यर्थः, कलविङ्कस्य—ग्रामचटकस्य, ("चटकः कल-विङ्कः स्यात्" इत्यमरः) कन्धरा—ग्रीवा इव, धूसराः,—ईषत्पाण्डुवर्णाः तासु, ["इषुर्मदिभ्यः कित्" (उ० ३ पा० २ सू०) इति सरन्प्रत्ययस्य कित्वात् बाहुलक-सङ्ख्येन गुणाभावाच्च रूपम्] तारकासु—नक्षत्रेषु। एतादृशं परलोकोपगमनकृत्य-मुक्तं कात्यायनेन—"अपरेद्युस्तृतीये वा अह्नि सञ्चयनं स्मृतम्। ततो यज्ञीयवृक्षोत्थां शाखामादाय यत्नतः॥ दृतस्थान्यस्थीनि शकलानि प्रक्षालयेदिवाग्निना॥" इति।

(३००) भूभृदिति।—भूभृतः,—पर्वतस्य, धातवः,—गैरिकादयः, गर्भे—मध्ये ययोः तादृशौ, कुम्भौ—कपोलपिण्डौ, धरन्तीति तथोक्तेषु, अन्यत्र,—भूभृतः,—राज्ञः, धातवः,—पूर्वोक्तानि दग्धानि अस्थीनि, गर्भे—अभ्यन्तरे येषां तादृशान्, कुम्भान्—कलसान्, धारयन्तीति तथाविधेषु, जनेष्विति भावः, एताभ्यां कुम्भस्थ-स्थपमुक्तं निर्दिशति यथा,—"प्रक्षिप्य मन्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे। शकला-न्यस्थीनि तस्य नीत्वा तीर्थे विसर्जयेत्॥" इति।

(३०१) विविधेति।—विविधानि—बहूनि इत्यर्थः, सरांसि—सरोवराः, सरितः,—नद्यः, तीर्थानि—पुण्यस्वर्गकारीणि, तेषाम् अभिमुखाः,—सम्मुखाः तेषु, तानुद्दिश्य इत्यर्थः, प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु—वन्यगजवृन्देषु।

(३०२) ग्रावेति।—ग्राव—धूम्र, ग्रथि—पङ्क, सिक्थ—मधूच्छिष्ट, तस्य पटल—समूहः, तद्वत् पाण्डुरे—शुभ्रे तस्मिन्, अन्यत्र,—ग्राव,—शवसम्बन्धी, ग्रथि—पङ्क, यत् सिक्थपटलं—भक्तपिण्डसमूहः, ("सिक्थौ भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुं-सकम्" इति मेदिनी) पाण्डुरः,—गौरः यत्र तथाभूते तस्मिन्, पिण्डे इव—प्रेत-दैवपैत्राकारत्वे इव, अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे—पश्चिमसमुद्रसैकतदेशप्राय-

पाल्यमाने शशिनि क्रमेण (२०३) नृपचितानलधूमविसरधूसरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसि इव (२०४) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरन्ध्रिमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषि इव (२०५) प्रथमास्तमितरोहिणीरणरणकविमनसि इव च अस्तमुपगते रजनिकरे, राजतीव देवे दिवसे आरूढे सवितरि परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे, (२०६) प्रबुद्धराजहंसमण्डलप्रबोध्यमान पङ्कजाकरे इव

तने पाल्यमाने—क्षियमाणे क्षीयमाने च शशिनि—चन्द्रमसि अलौकिके च चन्द्रमसि इति भावः।

(२०३) नृपेति।—नृपस्य—राज्ञः चितानलस्य—शवदाहनवह्नेः धूमविसरेण—धूमनिचयेन धूसरीकृतम्—ईषत्पाण्डूकृतं तेजः—प्रभा यस्य तथाभूते इव। नरपतीति।—नरपतेः—राज्ञः शोकः—मन्युः पावक इव—अग्निरिव तस्य दाहेन—सन्तापेन यः किणकलङ्कः—शुष्कव्रणचिह्नं तेन कालीकृतम्—मलिनीकृतं चेतः—हृदयम् अन्तर्दशा इति भावः यस्य तथाभूते इव।

(२०४) प्रोषितेति—प्रोषितानाम्—पतिशोकात् परलोकं प्रस्थितानां समस्तानाम्—समग्राणाम् अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम् अन्तःपुरमहिलानां मुखानि आननानि चन्द्रवृन्दानि इव—शशधरसमूहा इव तेभ्यः उद्वेगः—त्रासः तेन विद्राणम्—पलायमानं [विद्रातं निद्रायां "संयोगादेरातो—(८२४३ पा०) इत्यादिना निष्ठातस्य नत्वे "अट्कुप्वाङ—(८४२ पा०) इत्यादिना णत्वम्] वपुः—शरीरं यस्य तथाभूते।

(२०५) प्रथमेति।—प्रथमम्—प्राक् अस्तमिता—अस्तं गता या रोहिणी—नक्षत्रविशेषः स्वप्रणयिनी तु यावत् तस्याः रणरणकेन—उत्कण्ठया उत्मनः वा विमनाः—विकृतं मनो यस्य तथाभूते इव रजनिकरे—चन्द्रे राजतीव—विराजमाने इव देवे—अमरे राजनि प्रभाकरवर्द्धने च दिवे—गगने स्वर्गे च ("द्यौ स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीबं तयोः स्मृतम्" इति मेदिनी) सवितरि—सूर्ये जनके च। परिवृत्ते—परावृत्ते—विनिमयं तत्प्रायं विपर्यस्ते इत्यर्थः रजनीप्रबन्धे—निशागमे।

(२०६) प्रबुद्धेति—प्रबुद्धानाम्—जागरितानां शशिनि शव राज्ञां—नृपाणां हंसानामिव—अवलम्बदानामिव मण्डलानि—समूहाः तैः अन्यत्र—प्रबुद्धानां राजहंसानां—"राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः" इत्युक्तलक्षणानां

चचाल देवी हर्षः। (२०७) ततश्च नूपुररवविरामसूकमन्द-मन्दिरहंसेषु, शोकाकुलकतिपयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु, (२०८) पतितयूथपे इव वनगजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृ-परिजने विषादिनि, उपरिरुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषण्णे

हमविशेषाणां, सङ्खजे,—श्रेणीभिः, प्रबोध्यमानः,—सान्त्व्यमानः; अन्यत्र,—जागर्य-माणः, पङ्कजाकर इव—कासार इव, चचाल—उत्तस्थौ, भरापृष्ठात् इति शेषः। इह नृपादिषु हमत्वारोपनियतं रूपकं, श्लिष्टपदनिबन्धनपदश्लेषश्चाङ्गम्।

(२०७) "ततश्च" इत्यस्य "दह्यमानहृदि निर्जगाम राजकुलात्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। नूपुरेति।—नूपुराणां—मञ्जीराणां, रवस्य—शब्दस्य, विरामेण—अपगमेन, नृपवियोग-शोकेन पुराङ्गनाभिः भूषणादिपरित्यागादिति भावः, मूकाः,—निःशब्दाः, हंसानां नूपुरशिञ्जितानुकरणस्य कविवर्णनीयवस्तुषु प्रसिद्धेरिति भावः, अत्र तदभावात् मूकत्वं बोद्धव्यम्, मन्दाः,—अपटवः मन्दिरहंसाः,—गृहमरालाः येषु तथोक्तेषु। शोकेति।—शोकेन—दुःखेन, आकुलानि—विह्वलानि, कतिपयानि—अल्पानि कञ्चुकि-मात्राणि—सौविदल्ला एव, ("मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे। अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीब कारत्स्न्येऽवधारणे॥" इति मेदिनी) अवशिष्यन्ते इति अवशेषाः येषु तथाविधेषु, राजप्रियाणां सर्वासां चिताऽऽरोहणाय परिजनानां परिचारिकाणामन्यासाञ्च ताभिः सह स्नानाय गमनादिति भावः, केवलमन्तःपुररक्षणार्थमेव तेषां तत्र स्थापनादिति तु फलितम्, शुद्धान्तेषु—अन्तःपुरेषु।

(२०८) पतितेति।—पतितः,—विनष्ट इत्यर्थः, यूथपः,—यूथपतिः यस्य तादृशे इव, वनगजचये—आरण्यगजवृन्दे, ["वनगजचये" इत्यत्र "वनगजयूथ" इति पाठोऽपि स एवार्थः] अत्र वनगजोक्तिः परिजनानां सहजधीरत्वसूचनार्थं भर्त्तरि एकान्तानुरक्तिप्रकटनार्थञ्च बोद्धव्या, कक्ष्यान्तरवर्तिनि—प्रकोष्ठान्तरस्थिते, पितृ-परिजने—पितृपरिचारकवर्गे, विषादिनि—विषादं गते। उपरीति।—उपरि—पृष्ठभागे, रुदन्—क्रन्दन्, निषादी—हस्तिपकः, हस्तिपाल इत्यर्थः यस्य तथोक्ते, ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः) स्तम्भनिषण्णे—आलान-स्तम्भमाश्रित्य स्थिते इत्यर्थः, ["सदिरप्रतेः" (८।३।६६ पा०) इति षत्वेन निषीदतेः निष्ठायां "रदाभ्यां—" (८।२।४२ पा०) इत्यादिना नत्वं, पूर्वदकारस्यापि नत्वं, ततः प्रथमस्य "रषाभ्यां—" (८।४।१ पा०) इत्यादिना द्वितीयस्य च "ष्टुना ष्टुः"

निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे, (२०९) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते च अजिरभाजि राजवाजिनि, (२१०) विश्रान्तजयशब्द-कलकले च शून्ये च महास्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम राजकुलात्; अगाच्च सरस्वतीतीरं, (२११) तस्यां स्नात्वा पित्रे ददौ उदकम्। (२१२) अपस्नातश्च अनिष्पीडित-मौलिरेव परिधाय उद्गमनीयदुकूलवाससी, निश्वासपरः,

---

(८।४।४१ पा०) इति णत्वम्] निष्पन्दमन्दे—निस्तब्धे इति यावत्, राजकुञ्जरे—राजहस्तिनि।

(२०९) मन्दुरेति।—मन्दुरा—अश्वशाला, ("वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः) तां पालयन्तीति ते मन्दुरापालकाः,—अश्वपाला इति यावत्, तेषाम् आक्रन्देन—रोदननिनादेन, व्यथिते—सन्तप्ते, ["मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते" इत्यत्र "मन्दुरा-पालकाक्रन्दवधिते" इति पाठे,—मन्दुरापालकैः,—अश्वरक्षकैः, आक्रन्दः,—रोदन-ध्वनिः, वधितः,—व्यक्तीकृतः यत्र तस्मिन्नित्यर्थः] अजिरभाजि—अङ्गनवर्त्तिनि, ("अङ्गनं चत्वराजिरे" इत्यमरः) राजवाजिनि—राजघोटके।

(२१०) विश्रान्तेति।—विश्रान्तः,—विरतः, [विश्राम्यते स्म इति कर्त्तरि क्तप्रत्ययः] जयशब्दः,—जयध्वनिरेव, कलकलः,—कोलाहलः यस्मिन् तथोक्ते, शून्ये—निर्जने इत्यर्थः, महास्थानमण्डपे—प्रशस्तसभागृहे, ("सभासमितिसंसदः। आस्थानी क्लीबमास्थानम्" इत्यमरः) दह्यमानदृष्टिः,—भस्मीभूयमाननेत्रः, नित्यं जनकोलाहलमुखरितस्य पित्रा अधिष्ठितस्य सभागृहस्य एकमात्रस्य नृपस्याभावेन जनविरहिततया निस्तब्धत्वेन शून्यसिंहासनदर्शनेन च पितृशोकानलोद्दीपनादिति भावः। राजकुलात्—राजभवनात्, ("कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च ·· ·॥" इति मेदिनी)।

(२११) तस्या—सरस्वत्याम्। उदकं—तर्पणसलिलाञ्जलिं, ददौ—अर्पया-मास।

(२१२) "अपस्नात" इत्यस्य "भवनमाजगाम" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। अप-स्नातः,—प्रेतकार्य्यमुद्दिश्य कृतस्नानः, अनिष्पीडितमौलिः,—न निष्पीडितः,—निर्जलीकृतः, अमोक्षित इत्यर्थः, मौलिः,—केशचयः येन तथोक्तः, ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः) उद्गमनीये—धौते, ("तत् स्यादुद्गमनीयं यत्

निश्चामरः, निरातपत्रः, निरुत्सारणः, समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव (२१३) नासाऽग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावस्थितस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन्, अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिसलयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्वमन् उष्णनिश्वासमोचैः भवनम् आजगाम।

धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमरः) दुकूल—सितांशुके एव, ("दुकूल सूक्ष्मवस्त्रे स्याद्दुकूलं क्षौमे सितांशुके" इति शब्दार्णवः) वाससी—वस्त्रे परिधाय—परिहिते कृत्वा, निश्वासपरः,—पुनः पुनरायतं निश्वसन् इत्यर्थः, शोकदोषात् इति भावः। निश्चामरः,—चामरव्यजनरहितः, ["निश्चामरः" इति पाठः ग्रन्थान्तरे न दृश्यते, तथाऽपि तदसिद्धसम्बन्धत्वात् वक्ष्यमाणनिरातपत्रतयैव निश्चामरार्थप्रतीते इत्युक्तवदाम्]। निरातपत्रः,—छत्रवर्जितः, पित्रादिगुरुजनवियोगे छत्रचामरादिधारणनिषेधादिति भावः। निरुत्सारणः,—उत्सारणा—लोकानामपसारणं, तद्रहितः इत्यर्थः, राज्ञः गमनकाले रक्षिभिः पुरःस्थलोकाः अपसार्यन्ते इति नियमः, तदा तु सर्वेषामेव शोकविह्वलतया बान्धवबुद्ध्या भेदज्ञानाभावात् महापदि प्रभुत्वाभावाच्च तन्न कृतमिति भावः। समुपनीते—समुपस्थापिते, सप्तौ—अश्वे, ("... ...तुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः। . .हयसैन्धवसप्तयः॥" इत्यमरः) चरणाभ्यामेव—पादचारेणैव मातापितृवियोगे ब्रह्मचर्यनियमपालनाय पादचारेण गमनस्य प्राशस्त्यादिति भावः।

(२१३) नासाऽग्रासक्तेन—नासिकाऽग्रलग्नेन, रक्ततामरसताम्रेण—रक्तकमललोहितेन। हृदयावस्थितस्य—हृदयमावस्थितस्य, न तु बहिर्जगतः इति भावः। अताम्बूलस्य—वर्जितताम्बूलस्य, सुचिरप्रक्षालितस्य—बहुधप्रधौतस्य, कल्पतरुकिसलयस्य इव—कल्पवृक्षपल्लवस्य इव, स्वभावपाटलस्य—सहजरक्तस्य अधरपल्लवस्य—अधरः,—हीनः, पराभूतः इत्यर्थः, पल्लवः—किसलयः यस्मात् तथोक्तस्य, अधरस्य—निम्नोष्ठस्य, यद्वा,—अधरस्य—निम्नावस्थितस्य, अधरपल्लवस्य—अधरः पल्लवः इव तस्य, मांसरुधिरकवलान् इव—पिशितरक्तग्रासान् इव, सरक्तमांसपिण्डानित्यर्थः। हृदयाभिघातात्—हृदये—चेतसि, अभिघातात्—आघातात्, शोकवज्रप्रहारजनित-

(२१४) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन् एव अहनि निर्गत्य, प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य, उदास्रैः बन्धुभिः वार्यमाणा अपि (२१५) बहुनृपगुणगणहृत-हृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः, केचित् तत्रैव तीर्थेषु तस्थुः, केचित् (२१६) अनशनैः आस्तीर्णतृण-कुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन्, केचित् शलभा इव वैश्वानरं शोकावेगविवशा विविशुः, केचित्

चलतादिति भावः । उष्णनिश्वासमोचैः,—तप्तनिश्वासपातैः, ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति विशेषणे तृतीया]।

(२१४) राजवल्लभाः,—राजप्रियाः । निर्गत्य—बहिर्गत्वा, भवनादिति शेषः । पुत्रदारम् अपत्यकलत्रादि । [इह समाहारद्वन्द्वाविषयात् चुतसंस्कारतादृग्दोषः, शब्दाधस्समाधानन्तु 'गवाश्वप्रभृतीनि च' (२।४।११ पा०) इत्यत्र महाकविप्रयोगेणा-कृतिगणत्व प्रकल्प्य कथञ्चिन्निर्वाहितं ज्ञेयम्] उदास्रैः,—उच्छ्रसन्नयनवारिभिः । वार्यमाणा—निषिध्यमानाः ।

(२१५) बाह्वति ।—बहुभिः,—प्रभूतैः, नृपस्य—राज्ञः, गुणगणैः,—दया-दाक्षिण्यादिसमूहैः, हृतानि—आकृष्टानि, हृदयानि—चेतांसि येषां तथाभूताः, भृगुषु—प्रपातेषु पर्वतस्य उच्चप्रदेशेषु इत्यर्थः, ("प्रपातस्तटो भृगुः" इत्यमरः) आत्मानं—स्वं बबन्धुः,—संयेमुः, तत्र पतनाय कृतहस्तादिबन्धना तस्थुरित्यर्थः । [बबन्धुः" इत्यत्र बभञ्जुः" इति पाठः,—तत्र पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थः]। तत्रैव—तेष्वेव, भृगुष्वेव इत्यर्थः, तीर्थेषु—पुण्यक्षेत्रेषु, यद्वा,—तत्रैव—राजपुरे एव, तीर्थेषु—पुण्यतटेषु न तु स्वदेशं स्थानान्तरं वा ज्ञात भावः । महाप्रभावस्य सर्वभूत-हितैषिणः राज्ञः लीलाचरत्वात् तस्याः पुण्यक्षेत्रत्वं बोद्धव्यम् ।

(२१६) अनशनैः—अभोजनैः प्रतीपवासैरित्यर्थः, आस्तीर्णतृणकुशा —आस्तीर्णाः —आच्छिताः तृणानि—नलादीनि, कुशाः,—दर्भाश्च ये तथाभूताः, तृणकुशास्तीर्णभूमौ स्थिता इत्यर्थः व्यथमानमानसाः,—पीडितचित्ताः असमाम्—अतुल्याम् शुचं—शोकम् अशमयन्—शमयामासुः, वनं गत्वा प्रपविषद्ध्यानाय अनशने स्थिता इति भावः । शलभा इव—पतङ्गविशेषा इव, वैश्वानरम्—अग्निं, शोकेति ।—शोकस्य—दुःखस्य, आवेगः,—सम्भ्रमः उत्कण्ठा इत्यर्थः, तेन विवशाः,—विह्वलाः ।

(२१७) दारुणदुःखदहनदह्यमानहृदया गृहीतवाचः तुषारशिखरिणं शरणं ययुः, केचित् (२१८) विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्यमानतनवः पल्लवशयनशायिनः सन्तापम् अशमयन्, केचित् (२१९) सन्निहितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः, केचित् पवनाशना धर्मधना धमन्यमनयो मुनयो बभूवुः, केचित् गृहीतकाषायाः

(२१७) दारुणेति।—दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना, दह्यमान—सन्तप्यमान, हृदय—चित्त येषां तथाभूता, गृहीतवाचः,—गृहीता—निगृहीता, संयमिता इत्यर्थ वाग् ये ते, मौनव्रतधारिण इत्यर्थ, ["स्त्रिया—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पवद्भावे "ईषादिभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति पाक्षिककबभाव] तुषारशिखरिणं—हिमाद्रि, शरणम्—आश्रय, ययुः,—प्रतस्थिरे, आश्रितवन्त इत्यर्थं, यतिनो जाता इति भाव। दग्धा अपि दाहज्वालाप्रशमनार्थं शीतलस्थानमाश्रयन्ति।

(२१८) विन्ध्येति।—विन्ध्यस्य—तदाख्यगिरे, उपत्यकासु—आसन्नभूमिषु, ('उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका" इत्यमर) वनेति।—वनकरिकुलानां—वनगजवृन्दानां करा—शुण्डा, तथा शीकरासारै,—अम्बुकणधाराभि, सिच्यमाना,—आर्द्रीक्रियमाणा, तनव,—शरीराणि येषां तथाभूता, पल्लवशयनशायिन—किसलयशय्याशायिन, सन्ताप—चित्तदाह शोकजमिति भाव, अशमयन्—निर्वापयामासु, वानप्रस्थाश्रम गृहीतवन्त इति भाव।

(२१९) सन्निहितान्—करस्थितानिति भाव, विषयान—भोग्यवस्तूनि, उत्सृज्य—त्यक्त्वा, सेवाविमुखा,—भोगपराङ्मुखा, परिच्छिन्नै,—परिमितै, पिण्डकै,—भक्तग्रासै तदुपलक्षिता इत्यर्थ, यद्वा—परिच्छिन्नै,—परिमितै, सन्धात्यर्थ, कृशैरिति भाव, पिण्डकै,—शरीरै, तदुपलक्षिता इत्यर्थं, शून्या—जनविरला, अटवीभुव,—वनभूमी जगृहु—आश्रिता। पवनाशना,—वायुभोजिन, धर्मधना,—धर्ममात्रधनकामा इत्यर्थ, धमन्यमनय—धमन्य,—काश्यात् तापस्य, स्नायव इत्यर्थ, धमन्य,—शिराजालानि येषां तथाभूता, अनेन व्रतकार्श्यं उच्यते। गृहीतकाषाया,—गृहीतम्—अवलम्बित, काषाय—कषायेण रक्तं वस्त्र

कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु, केचित् (३२०) आचोटित-चूडामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जघटिरे, अपरे (३२१) परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः, अन्ये (३२२) तपोवनहरिण-जिह्वाऽञ्चलोलिह्यमानमूर्त्तयो जरां ययुः, अपरे पुनः (३२३) पाणिपल्लवप्रमृष्टैः आताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलु-भिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः।

ये तथाभूता, कापिलं—कपिलसम्मतं साङ्ख्यशास्त्रम्, अधिजगिरे—अधीतवन्तः, साङ्ख्यशास्त्रमधीत्य प्रकृतिपुरुषतत्त्वावगमात् योगिनः बभूवुरिति भावः।

(३२०) आचोटितेति।—आचोटिता,—छेदिता, [आङ्पूर्व्वकस्य चोटतेः णिचि निष्ठायां रूपम्] अपसारिता इति भावः, चूडामणयः,—चूडारत्नानि येषु तथाभूतेषु, त्यक्तचूडारत्नालङ्कारेषु इति यावत्, शिरःसु—मूर्द्धसु, शरणीकृत-धूर्जटयः,—शरणीकृतः,—आश्रितः इत्यर्थः, धूर्जटिः,—हरः यैः तथाभूताः, गृहीत-पाशुपतव्रता इत्यर्थः। जघटिरे—बबन्धुः।

(३२१) परिपाटलेति।—परिपाटलेन—परितो रक्तेन, प्रलम्बेन—आयतेन इत्यर्थः, चीवराम्बरेण—वसनखण्डेन, संवीताः,—प्रावृताः, आच्छादितदेहा इत्यर्थः, धृतमुनिवेशा इति भावः, स्वाम्यनुरागं—प्रभुभक्तिम्, उज्ज्वलं—भास्वरं, प्रशस्त-मिति यावत्।

(३२२) तपोवनेति।—तपोवनहरिणानाम्—आश्रममृगाणां, जिह्वाञ्चलैः,—रसनाप्रान्तैः, उल्लिह्यमानाः,—आस्वाद्यमाना इत्यर्थः, मूर्त्तयः,—शरीराणि येषां तथाभूताः, तापसाः सन्तः इत्यर्थः, जरां—वार्द्धकम्।

(३२३) पाणीति।—पाणि—करः, पल्लवः—इव—किसलयम् इव, तेन प्रमृष्टाः—प्रमार्ज्जनं नीताः, गृहीताश्च तैः, आताम्ररागैः,—आरक्तप्रभैः, शोका-वेगजनितरोदनात् महापुरुषलक्षणत्वेन स्वभावसिद्धत्वाच्च इति भावः, नयनपुटैः,—नेत्रगोलकैः, कमण्डलुभिः,—जलपात्रविशेषैः, वारि—अश्रुजलं, तीर्थजलञ्च। गृहीतव्रताः,—व्रतधारिणः, मुण्डाः,—मुण्डितशिरसः, विचेरुः,—भ्रमन्ति स्म। वीत-रागा अपि चिराभ्यस्तसंस्कारेण परलोकमध्येऽपि राजनि अत्यन्तानुरागा आसन् इति लोकातिशयशालिनी नरेन्द्रस्य कांचिदसाधारणी शक्तिः समर्थ्यते इति वस्तुध्वनिः।

(३२४) दैवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं श्रियं शाप इति, महीं महापातकमिति, राज्यं रोग इति, भोगान् भुजङ्गा इति, (३२५) निलयं निरय इति, बन्धुं बन्धनमिति, जीवितम् अयश इति, देहं द्रोह इति, कल्यतां कलङ्क इति, आयुः अपुण्यफलमिति, आहारं विषमिति, विषममृतमिति, चन्दनं दहन इति, कामं क्रकच इति, हृदय-

---

(३२४) "दैवमपि हर्षम्" इत्यस्य "कुलपुत्रादय पर्यवारयन्" इति श्लेषेण सम्बन्ध । त विशिनष्टि, तदवस्थमित्यादि ।—श्रिय—राजलक्ष्मीं, शाप,—अभिसम्पात, दुःखाकर इति भाव, भोगानिस्पृहत्वादिति तात्पर्यम्, इति मन्यमानमित्यनेन सम्बन्ध, एवमुत्तरत्र । मही—पृथ्वीं, महापातक—महत् पाप, तदधिकारस्य केवलपापबहुलत्वादिति भाव । रोग,—व्याधि, क्लेशबहुलत्वादिति भाव । भोगान्—सुखसाधनानीत्यर्थ, भुजङ्गा —सर्पा, यातनाप्रदत्वादिति भाव ।

(३२५) निलय—गृह निरय —नरक, पितृत्यक्तस्य गृहस्य दुःखाकरत्वादिति भाव । बन्धु—स्वजन बन्धन—बन्धनहेतुभूत, तदनुरोधेन गृह त्यक्तुमसामर्थ्यादिति भाव । जीवित—जीवनधारणम्, अयश,—अकीर्तिकरम् इत्यर्थ, पितृशोकेनापि तदवलम्बनस्य निष्ठुरत्वबोधकत्वादिति भाव । देह—शरीर, द्रोह,—ऽनिष्टचिन्तन चानिष्टचिन्ताकर इति यावत्, कथमद्यापि न नश्यति ? तदाशौचमसहनीय सन्ताप मा न सोढु समर्थं भविष्यति इति भाव । कल्यता—निरामयत्वम्, आरोग्यमित्यर्थ, ("वार्त्ता निरामय कल्य" इत्यमर) कलङ्क,—अपवाद तादृशावस्थायामकुजातीसारादिकठिनरोगाक्रान्तस्यैवौचित्यादिति भाव । आयु —जीवितकालम्, अपुण्यफल—दुष्कृतपरिणाम, जीवत दुःखशतभोगस्य अपरिहार्यत्वादिति भाव । आहार—भोजन, विष—गरल पितृशोकाग्न्युद्दीपकत्वेन विषवत् विषादहेतुत्वादिति भाव । विष—गरलम्, अमृत—सुधा ('पीयूषममृत सुधा' इत्यमर) अमृत यथा सन्तापनाशन तथा शोकदग्धजीवनस्य नाशन सन्तापप्रशमनात् अनिष्टकर विषदमपि वस्तु इष्टकरममृतप्रायममान इति भाव । चन्दन—श्रीखण्ड दहन —अग्नि, प्रभूतचन्दनलेपनेनापि पितृदाहाग्निस्मरणात् विरक्तानाम् उपभोगसाधनेषु स्पृहाया ईप्सितद्वेष्टृत्वाकलनाद्वा इति भाव । क्रकच,—करपत्र, भोगेच्छुतया करपत्रच्छेदनवत् यन्त्रणाप्रदत्वादिति

स्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानः, सर्व्वासु क्रियासु विमुखः (३२६) पितृपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः कुलपुत्राः, वंशक्रमाहितगौरवाश्च आप्तगिरो गुरवः श्रुति-स्मृतीतिहासविशारदाश्च जरद्द्विजातयः, (३२७) श्रुताभिजन-शीलशालिनो मूर्द्धाभिषिक्ताश्च अमात्या राजानः यथावत् अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः समदुःखसुखाश्च मुनयः, संसारासारत्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः, शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्य्यवारयन्।

भावः ("क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्" इत्यमरः)। हृदयस्फोटनं—वक्षोविदारणम्, अभ्युदयः—मङ्गलं तस्य स्वर्गलाभसाधकत्वादिति भावः। [सर्व्वत्र निरङ्कुशपक्रमल ङार] विमुखः पराङ्मुखः विरतमित्यर्थः।

(३२६) पित्रिति।—पिता च पितामहश्च ["मातृपितृभ्यां पितरि डामहच्" (वा० इति डामहच्। इह "आनङ् ऋतो द्वन्द्वे (६।३।२५ पा०) इत्यत्र ऋत इत्यस्य "ऋतो (६।३।२३ पा०) इत्यादित एवानुवृत्तिसम्भवेऽपि पुनरुपादानं "विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे" इति दीक्षितोक्तेः च सूत्रा० सम नवय च ऋकारान्तशब्दे परत एव आनङ् विधानात् अत्र तु पितामहशब्दस्य ऋकारान्तत्वाभावात् पूर्व्वपदस्य न आनङ् शङ्का करणीयेति सङ्क्षेपः] तयोः परिग्रहेण स्वीकारेण आश्रयदानेन इत्यर्थः आगताः—उपस्थिता इत्यर्थः, पालिता इति यावत् चिरन्तनाः—पुरातनाः प्राचीना इति यावत्, कुलपुत्राः,—सत्कुलजाताः अतो हितैषिणः इत्यर्थः। वंशेति।—वंशस्य—कुलस्य क्रमेण—पारम्पर्य्येण आहितम्—अर्पितं गौरवम्—सम्मानं येषां ते आप्तगिरः—हितानुबन्धितया स्वीकार्य्यवाचः उपदेष्टारः इत्यर्थः। जरद्द्विजातयः—वृद्धब्राह्मणाः, तुदाद्यहितावबोधज्ञानोपदेशेन प्रबोधदानकुशला इति भावः।

(३२७) श्रुतेति।—श्रुतं—शास्त्रज्ञानम् अभिजनः—कुलं शीलं—चारित्रं, तैः शालिनः—शोभमाना इति शेषः। मूर्द्धाभिषिक्ताः—मूर्द्धसु कृताभिषेकाः राज्ये प्रतिष्ठिता इत्यर्थः क्षत्रिया वा ("मूर्द्धाभिषिक्तो भूपाले मान्ये च क्षत्रियेऽपि च" इति मेदिनी) अमात्याः—मन्त्रिणः, मन्त्रिभूता इत्यर्थः राजानः—अधीश्वरनृपाः। यथावत्—यथाविधि। अधिगतेति।—अधिगतं—विदितम् आत्मतत्त्वम्—आत्म-

(३२८) अस्वतन्त्रीकृतश्च तैः मनसाऽपि न अलभत शोकम् अनुप्रचरितुम्। अनुनीयमानश्च कथञ्चिदपि आहारादिकासु क्रियासु आभिमुख्यम् अभजत। आत्मगतहृदयश्च अचिन्तयत्, —"अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य आर्यो बाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले? न आश्रयेद्वा राजर्षिः आश्रमपदम्? न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम्? (३२९) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न

न्तमित्यर्थः यैः तथोक्ताः, ब्रह्मविद इत्यर्थः। संस्तुताः,—परिचिताः, ("संस्तवः स्यात् परिचयः" इत्यमरः) मस्करिणः,—भिक्षवः संन्यासिन इत्यर्थः, ("भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी" इत्यमरः) जगद्धिताय वैराग्यवार्तां भव्यपक्षपातित्वं लोकसिद्धमित्याशयः। समेति।—समे—तुल्ये, दुःख-सुखे—विषाद-सन्तोषौ येषां ते, सुखदुःखयोः समज्ञाना इत्यर्थः, मुनयः,—तापसाः। ब्रह्मवादिनः,—वैदान्तिकाः। पौराणिकाः,—पुराणपाठकाः, ते तु पुराणोक्ताख्यायिकावर्णनेन शोकानपनोदयितुमीशत। पर्यवारयन्—पर्यवेष्टन्त।

(३२८) तैः,—कुलपुत्रादिभिः पौराणिकान्तैः सर्वैरित्यर्थः, अस्वतन्त्रीकृतः,—अस्वाधीनीकृतः, क्षणमपि अमुक्त इत्यर्थः, शोकं—पितृविनाशजनितं मन्युम्, अनुप्रचरितुम्—अनुशीलितुम्, अनुभवितुमित्यर्थः, न अलभत—नाविन्दत, अवसरं नाविन्दत इदं। आभिमुख्यं—साम्मुख्यम्, प्रवृत्तिम् इत्यर्थः। आत्मगतहृदयः,—शोकापिहितचित्तः, आत्मनि मनसि कृतेत्यर्थः। अपि—प्रश्ने। नाम—सम्भावनायाम्। तातस्य—पितुः। आर्यः,—राज्यवर्द्धनः, बाष्पजलस्नातः,—अश्रुजलाप्लुतः, वल्कले—तरुत्वचौ, तपस्विपरिधेये इति भावः, न गृह्णीयात्?—न स्वीकुर्यात्? न परिदध्यात्? इत्यर्थः, पितृवियोगमाकर्ण्य शोकात् वल्कलवसने परिधाय वनं यास्यति इति सम्भावयामीति निष्कर्षः। एवमुत्तरत्रापि अपि नाम इत्यस्य अर्थः अवगन्तव्यः। राजर्षिः,—राजा ऋषिरिव, मुनिवत् जितेन्द्रियत्वादिति भावः, आश्रमपदम्—तपोवनम्। विशेत्—आश्रयेदित्यर्थः, [सर्वत्र "सम्भावनेऽलमिति—" (३।३।१५४ पा०) इति सूत्रेण सम्भावनायां लिङ्]। पुरुषसिंहः,—नरश्रेष्ठः।

(३२९) अस्रेति।—अस्रसलिलेन—बाष्पवारिणा, निर्भरम्—अतिमात्रं यथा तथा, भरिते—पूरिते, नयननलिनयुगले—नेत्रपद्मद्वये यस्य तथाभूतः, ["न

पश्येत् अनाथां पृथिवीम्? (२३०) प्रथमव्यसनविषमविष-विह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः? (२३१) अनित्यतया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्य्यात् उपसर्पन्तीं राज्यलक्ष्मीम्? (२३२) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न प्रतिपद्येत अभिषेकम्? इहागतो वा राजभिः (२३३) अभिधीयमानो न पराचीनताम् आचरेत्? (२३४) अतिपितृपक्षपाती खलु आर्य्यः, सर्व्वदा तातश्लाघया माम् अभिधत्ते,—

पश्येत" इत्यत्र "पश्येत्" इति नञ्रहितपाठे—पश्येत किम्? नैव द्रष्टुं शक्नुयात् इति सम्भावयामीति भावः]। अनाथाम्—निराश्रयां पतिवियोगादिति भावः।

(२३०) प्रथमेति।—प्रथमम्—आद्यम्, अपूर्व्वमिति भावः, व्यसनम्—विपदेव विषमम्—दारुणम्, विषं—हलाहलम्, तेन विह्वलः,—अधीरः, आत्मानम्—स्वं, वा न स्मरेत? आत्मघाती भवेदिति भावः। ["न स्मरेत" इत्यत्र "स्मरेत" इति नञ्रहितपाठे,—आत्मानं स्मरेत वा? आत्मा अवश्यमेव रक्षणीय इति स्मरेत् किम्? नैव स्मरेत् इति सम्भावयामि, अतः आत्मघाती भवेदिति भावः]। नारायणोऽपि प्रथमाविर्भूतमहागरलघोरप्रतापेन विमूढः क्षणमात्मानं विसस्मार इति पौराणिकाः। अत्र पुरुषोत्तमपदस्वरसात् उपमाध्वनिः शब्दशक्तिमूलकः, पुरुषोत्तम इव पुरुषोत्तम इति प्रतीतेः।

(२३१) अनित्यतया—क्षणिकतया, जनितवैराग्यः,—उत्पन्ननिर्वेदः। उपसर्पन्तीम्—उपगच्छन्तीम्, आश्रयन्तीमित्यर्थः। निराकुर्य्यात्—त्यजेदित्यर्थः, शोकेन विरागवता विषयादिषु निःस्पृहत्वदर्शनात् इत्याशयः।

(२३२) दारुणेति।—दारुणेन—उत्कटेन, दुःखदहनेन—शोकाग्निना प्रज्वलितः,—सन्तप्तः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतः, अभिषेकम्—राज्याभिषेकमित्यर्थः, न प्रतिपद्येत वा?—न स्वीकुर्य्याद्वा? ["न प्रतिपद्येत" इत्यत्र "प्रतिपद्येत" इतिमात्रपाठे—स्वीकुर्य्यात किम्? इति काकुलभ्यार्थ, नैव प्रतिपद्येत इति सम्भावयामीति भावः]।

(२३३) अभिधीयमानः,—कथ्यमानः, अनुरुध्यमानः इति यावत्। पराचीनताम्—पराङ्मुखताम्, प्रातिकूल्यं वा इत्यर्थः, राज्याभिषेके इति भावः। ("पराङ्मुखः पराचीनः" इत्यमरः)।

(२३४) अतिपितृपक्षपाती—अतिशयेन पितृवत्सलः इत्यर्थः। तातश्लाघया—

(२२५) "तात! हर्ष! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः काञ्चनतालतरुप्रांशु कायप्रमाणम् इदम्? ईदृक् च दिवसकरप्रीत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम्? एतौ च (२२६) वज्रस्तम्भभास्वरौ भुजकाण्डौ? एते च (२२७) हसितमदालसहलधरविभ्रमा विलासाः? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा?" इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथञ्चिदपि अतिष्ठत् इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनमरणं नाम

पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

ताते—पितरि, या श्लाघा—आदरः, तया, तद्गुणकर्मादीनां विशदस्मरणात् इत्याशयः। अभिधत्ते—वक्ति।

(२२५) तात!—वत्स! कस्यचित् जनस्य इति शेषः। काञ्चनेति।—काञ्चनतालतरु,—सौवर्णतालवृक्ष, तद्वत् प्रांशु—उन्नत, कायप्रमाणम्?—देहदैर्घ्यम्? ईदृक्—एवम्प्रकारम्, नान्यत् सदृशमिति भावः, दिवसकरप्रीत्या—सूर्यभक्त्या, सूर्यप्रेम्णा च, दिवसं—वासरं व्याप्य इत्यर्थः, [अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उन्मुख-विकसितम्—उन्मुखम्—उद्युक्तं, सूर्यप्रीतिकरकार्ये प्रवृत्तमित्यर्थः, तादृशञ्च तत् विकसितं—प्रफुल्लमित्यर्थः, भास्वरम् इति यावत्, अन्यत्र—उन्मुखम्—ऊर्ध्वमुखं, तत् विकसितं—प्रस्फुटितं, मुखमहाकमलं—मुखमेव महत् पद्मं, मुखं महाकमलमिव वा, [उपमितसमासः]।

(२२६) वज्रेति।—वज्रस्तम्भौ इव—कुलिशमयस्तम्भौ इव, भास्वरौ—दीप्तिमन्तौ, दृढत्वात् विशालत्वाच्च इति भावः, भुजकाण्डौ—भुजौ—बाहुयुगलं, काण्डौ—दण्डौ इव तौ, बाहुदण्डौ इत्यर्थः, ("काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु" इत्यमरः)।

(२२७) हसितेति।—हसितेन—हासेन मदालसस्य—मदविह्वलस्य, हलधरस्य—बलदेवस्य, विभ्रमा इव विभ्रमा—विचेष्टितानि येषु तथाविधाः, विलासाः,—लीलाविशेषाः। [कथमन्यः अन्यस्य विभ्रमं दधातु इति इह बिम्बप्रतिबिम्ब-बोधात् तन्निदर्शनानिदर्शनालङ्कारः], अन्यः, भवितुमर्हति इति शेषः, मानी—मानि-ष्ठः, विक्रान्तः,—शूरः, वदान्यः,—दानशौण्डः, ["स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा

षष्ठ उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां सङ्ग्रहं कुरुते ॥ १॥

षट्पदः" इत्यमरः)। दर्शनेति।—दर्शनाय—अवलोकनाय, भ्रातुरिति भावः, उत्सुकम्—उत्कण्ठितं, साग्रहम् इति यावत्, हृदयं—चित्तं यस्य तथाविधं, उदीक्षमाणं,—प्रतीक्षमाणं ।

इत्यखिलशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्च सरलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां पञ्चम उच्छ्वासः ॥ ५ ॥

कृतान्ताचरणवर्णनव्यपदेशेन राज्यवर्द्धनस्य उपायहननं सूचयति, उच्चित्येति।—कृतान्तः,—अन्तकः, अन्यत्र,—कृतान्तः,—कृतः अन्तः,—नाशः प्रतिवीरस्येति भावः येन तथाभूतः, शशाङ्कनामा गौडाधिपतिरिति भावः विजिगीषुः इव—विजयार्थी नृप इव, भुवि—पृथिव्यां, उच्चित्य उच्चित्य—अन्विष्य अन्विष्य, प्रवरं प्रवरं विचित्य इति भावः, प्रहितनिगूढात्मदूतनीतानां—प्रहिताः,—प्रेषिताः, निगूढाः—गुप्ताः, अदृश्या इत्यर्थः, अन्यत्र—कपटचारिण इति यावत्, आत्मनः,—स्वस्य, दूताः,—किङ्कराः, अन्यत्र,—वार्त्तावहाः, निजचारा इति यावत् तैः नीताः,—वशं प्रापिताः, आनीता इत्यर्थः, स्वभवनमिति भावः तेषां, शूराणां—बलवतां, वीराणां मानवानामिति यावत्, अन्यत्र—शूराणां—राज्यवर्द्धनानुगतानां प्रधानराजपुत्राणां, सङ्ग्रहम्—आयत्ततां, कुरुते—स्वायत्तं करोति, अन्यत्र,—स्ववशान् करोति इत्यर्थः। एतेन शशाङ्कः निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य शूराणां सङ्ग्रहं कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगृहानीतं विश्रब्धं भुञ्जानं छद्मना व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः। अत्र विजिगीषुणा सह कृतान्तस्य साधर्म्यं सम्यक्प्रतीतेरुपमालङ्कारः, कृतान्त इव कृतान्तः इत्युपमाध्वनिश्च, एतेन विजिगीषुः कालवत् कठोराशयः इति वस्तु व्यज्यते। आर्य्या वृत्तम् ॥ १ ॥

विसृष्टव्रातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।
नवतामसङ्घनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(१) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि, गतेषु उद्देजनीयेषु अशौचदिवसेषु, (२) चक्षुर्दाहदायिनि (३) दीयमाने द्विजेभ्यः शयनासनचामरातपत्रवस्त्रपात्रमस्त्रादिके नृप-

द्रव्यजातविशेषे ... भवति इति ... द्विजाः ... निद्रामेव कृतवन्त, इत्यर्थः ।—खलस्य—दुर्जनस्य, ... भावः, विसृष्टव्रातदोषः,—विसृष्टः त्यक्तः व्रातापराधः, ... इव भावः, वीरकोपकरः,—वीरस्य—योद्धुः, ... इत्यर्थः, ... भावः, कोप—क्रोधं, करोति—जनयति यथाभूतः, अत एव हरेः,—सिंहस्य, निद्रा,—स्वापस्य, तस्करः,—चौरः, निद्राभङ्गकारीत्यर्थः, करिणः,—हस्तिनः, नवः,—अपूर्वः, तामसः,—तमसः सङ्घनिरिव—अन्धकार इव, स्ववधाय—निजनाशाय, भवतीति शेषः । एतेन यथा ... सिंहस्य निद्राभङ्गकारिणं करिणं निपातयति, तथा ... खलस्य ... कृत्वा ... भावः, ... द्विजा ... इति सूचितम् । ... उपमालङ्कारः । ... इत्यर्थः ॥ २ ॥

(१) अथेति ।—"दश" इत्यस्य "द्वे इमे" मौलिक ... पाठान्तरम् । प्रथमेति ।—प्रथमम्—आद्य, प्रेतपिण्ड—प्रेतस्य ... भुङ्क्ते—खादति इति तथाभूते, द्विजन्मनि—ब्राह्मणे, ... इति भावः, भुक्ते—भुक्तवत्यर्थाति भुक्त ... भुक्तवतीत्यर्थः, ... विशिष्टत्वात् ... । उद्वेजनीयेषु—उद्वेगजनकेषु, अशौचदिवसेषु—दशाहे इत्यर्थः, "शुध्येत् विप्रो दशा... भूमिपः" इति स्मरणात् ।

(२) चक्षुर्दाहेति ।—चक्षुषोः—नेत्रयोः, दाहः,—सन्तापविशेषः, तं ददाति—जनयतीति तस्मिन्, ["मुखदग्धौ—" (३।२।७८ पा०) इत्यादिना ताच्छील्ये णिनिः] दृष्टैव विलोचनादीनां ... जनकं इति भावः ।

(३) शयनेति ।—शयन—शय्या, आसन—पीठं, चामरे—व्यजने, आतपत्र—छत्रं, वस्त्राणि—वसनानि, ["आतपत्रवस्त्र—" इत्यत्र "आतपत्रासन—" इति

निकटोपकरणकलापे, (४) नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जनहृदयैः कीकसेषु, (५) कल्पितशोकशल्ये सुधानिचयचिते चिताचैत्यचिह्ने, (६) वनाय विसर्जिते च महाजिजिति राजगजेन्द्रे, क्रमेण मन्देषु आक्रन्देषु, विरलीभवत्सु च विलापेषु,

पाठे,—अमत्राणि—पात्राणि, राजव्यवहृतसौवर्णभाजनादीनीत्यर्थः, "पात्रामत्रञ्च भाजनम्" इत्यमरः] पत्राणि—वाहनानि, रथाश्वशिबिकादीनि इति यावत् ("पत्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः) शस्त्राणि—तलवार्य्यादीनि, एतानि आदीनि यस्य तथोक्तं, ["शेषाद्विभाषा" (५।४।१५४ पा०) इति समासान्त पाक्षिक कप्] नृपेति।—नृपस्य—राज्ञः, निकटानि—सततसन्निहितानि उपकरणानि—परिच्छदाः, तेषां कलापः,—समूहः तस्मिन् द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, दीयमाने—समर्प्यमाणे।

(४) कीकसेषु—अस्थिषु, ("कीकसं कुल्यमस्थि च" इत्यमरः) जनानां—लोकानां, हृदयैः—चित्तैः, सह—सार्द्धं, तीर्थस्थानानि—गङ्गादीनि, नीतेषु—प्रापितेषु।

(५) कल्पितेति।—कल्पितं—जनितं, शोकशल्यः—शोकः,—मन्युः, शल्यः—शङ्कुः, अस्त्रविशेष इवेत्यर्थः, मर्म्मपीडाकरत्वादिति भावः येन तादृशे, दर्शनमात्रेण शोकोद्दीपके इति यावत्, चिताचैत्यचिह्ने—चितायां—शवदाहार्थकाष्ठचुल्ल्यां, तदुपलक्षितस्थाने वा, चैत्यस्य—दारुमस्य, आयतनस्य वा ("चैत्यमायतनं तुल्ये" इत्यमरः) चिह्नं—लक्ष्म भस्मादिकं स्मारकरूपमित्यर्थः तस्मिन्, सुधानिचयेन—चूर्णद्रवसमूहेन, चिते—व्याप्ते, लिप्त इत्यर्थः, सुधाविधौते कृते इति भावः, यद्वा,—चिताचैत्यचिह्ने—चितायाः—चितोपरि, शवदाहनस्थाने इत्यर्थः, यत् चैत्यं—चितमेव चैत्यं, मृतकचैत्यमित्यर्थः, ("चैत्यं मृतकचैत्ये स्यात्" इति मेदिनी) शवदाहस्थानस्योपरि मृतस्य स्मरणार्थम् आयतनविशेष इति यावत्, तदेव चिह्नं—मृतस्य ज्ञापकविशेष तस्मिन्, सुधानिचयचिते—चूर्णलेपेन धवलीकृते इत्यर्थः, यद्वा—चिताचैत्यचिह्न—स्मारकमधारोपिताश्वत्थवृक्षादिकं तस्मिन्, सुधानिचयचिते—तन्मूलदृढ़ीकरणेष्टकया आविष्य दत्तचूर्णलेपे इत्यर्थः।

(६) महाजिजिति—उत्कटसङ्ग्रामजेतरि, राजगजेन्द्रे—राज्ञः—प्रभाकरवर्द्धनस्य, गजेन्द्रे—करिश्रेष्ठे, वाहनभूते इति भावः, वनाय—अरण्याय, विसर्ज्जिते—प्रेषिते, बन्धनविमुक्तीकृते इत्यर्थः, शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः। ["विसर्ज्जिते च" इत्यत्र पुस्तकान्तरे "विसर्जिते" इति चकाररहितः पाठो दृश्यते। "क्रमेण"

(७) विश्राम्यति अश्रुणि, शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु, अविस्पष्टेषु हा कष्टरवेषु, (८) उत्थाप्यमानासु च असनशय्यासु, उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु, (९) अनुरोधावधानयोग्येषु हृदयेषु, गणनीयेषु नृपगुणेषु, प्रदेशवर्त्तिताम् आश्रयति शोके, (१०) कृतेषु कविरुदितकेषु, जाते च सद्भावशेषदर्शने

इत्यत्र "क्रमेण च" इति चकारयुतश्च पाठान्तरम्] आक्रन्देषु—रोदनेषु, मन्देषु—शिथिलीभवत्सु, विलापेषु—खिद्वचःसु, विरलीभवत्सु—ह्रासं गच्छत्सु, कालान्तरे शोकस्य क्रमाद्ह्रासात् इति भावः ।

(७) अश्रुणि—नेत्रवारिणि, विश्राम्यति—विरमति । श्वसितेषु—दीर्घनिश्वासेषु, शिथिलीभवत्सु—मन्दीभवत्सु । हा कष्टरवेषु—हा ! कष्टम् इति शब्देषु, अविस्पष्टेषु—अस्फुटेषु प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः ।

(८) असनशय्यासु—भूतशय्यासु, यासु राजा मृतः, यासु वा पुरा राज्ञा शयितं तासु इत्यर्थः, मरणानन्तरमशौचकालिकस्वजनशय्यासु कम्बलास्तरणादिषु इति वा, उत्थाप्यमानासु—अपसार्यमाणासु, यद्वा,—असनशय्यासु—असने—विपदि, राज्ञः पीडाकाले इत्यर्थः, या शय्या,—शयनीया, शोकावसन्नदेहतया निरन्तरं स्वजनैरध्यासिता शय्या इति यावत् तासु, उत्थाप्यमानासु—अपनीयमानासु, शोकशय्यां विहाय पुनः स्वकर्मणि प्रवृत्तेषु परिजनेषु इति भावः । श्रोत्रेषु—श्रवणेन्द्रियेषु, उपदेशश्रवणक्षमेषु—उपदेशग्रहणयोग्येषु इत्यर्थः, अविमनायमानेषु जनेषु इति भावः ।

(९) हृदयेषु—चेतःसु अनुरोधेति ।—अनुरोधेन—निर्बन्धेन, आग्रहेणेत्यर्थः, यद्वा,—अनुरोधे—अनुवर्त्तने, कस्यचित् प्रार्थितेष्टसम्पादनेच्छायाम् इत्यर्थः, ("अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्" इत्यमरः) अवधानं—मनोयोगः, तस्य योग्यानि—उचितानि तेषु । नृपगुणेषु—राजगुणेषु, गणनीयेषु—सङ्ख्येयेषु, अल्पीयःसु इत्यर्थः, मरणानन्तरं प्रथमं शोकावेगेन विह्वले मनसि गुणानामगणनता क्रियते, क्रमेण शोकह्रासे तद्गणनता इति भावः । शोके—शुचि, प्रदेशवर्त्तिता—शयनगृहादिकप्रदेशमात्रनिष्ठताम्, आश्रयति—अवलम्बमाने, कश्चित् किमपि दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मृतस्य स्मरणात् सञ्जातशोके लोके इति भावः ।

(१०) कविरुदितकेषु—कवि,—काव्यरचयितृ, रुदितानीव रुदितकानि—रोदनानि, रोदनवचनानि इति भावः तेषु, कृतेषु, जनैरिति शेषः, कवीनां [illegible]

हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे, देवो हर्षं कदाचित् (११) उत्सृष्टव्यापार पुञ्जीभूतइष्टबन्धुवर्गाग्रेसरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले आत्मान वेश्ममानम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि,—(१२) "किमन्यत् आर्य्यम् अगतम् आवेदयति अथ शोकपराभूता (१३) लोकाकर?"

यथा सहृदयादन्य कोऽपि नावबुध्यते नाभि वा तादृशेषां मनसि समु ति तथा करुण वन्दतेषु च ज गुणग्राहिषु अवीचावलतन्त्रेषु प्रायश समुदगमानेषु इति तात्पर्यम यथा—क व म अमामामारवात घ न कादनकेषु—रोदनेषु खल काव्येषु स्रतर ज वष करदन हृदकन्यस्यषु इत्यथ कृतेषु—विरचितेषु यथा—ज्ञावाम—प्रग हृ तकेषु—क्रन्दनेषु कृतेषु—पश्चात्षु सङ्कोच मानष इत्यथ ज तस्य इह भवो सत्य इ त विवाह्य इ त भाव ("युग पद्यावशी ३ तम इत्यनर) नरनाथ—राज्ञि स्मृतमात्रदर्शने—कदाचित स्मृ बन्यारा भावदृशनाद्धि कथा नावशषना न । इति तन्याप हृदयावशषस्थाने—केवल हृदयमात्रवास न इत्यथ चित्र त्यजमात न इ त भ व चित्रावशषाकृतौ चालच्छमानानास्थितमूला काव्यावशषनाम्नि—काव्यमात्र स्थितनामधेये जात—इच साति ["यस्य नीवन—" (२ २७ पा) इत्यात्मना भाव वत्नी]

(११) उत्सृष्टव्यापार—परित्यक्तराजकाय्य इत्यथ। पुञ्जीभूतान्।—पुञ्जीभूत—समित इष्ट—प्रिया बन्धुवर्गः—स्वजनसमूह तस्य अग्रेसर—पुरोवर्त्ति तेन अवनतमूकमुखेन—अवनत न—अध नतानि मूकानि वचनरहितानि मुखानि यस्य तादृशेन अथ मुखेन न ता चत्यथ मौलेन—मूलादारभ्य वंशपरम्पराग तेन इ ठ आगत महाजनेन—सम्भ्रान्तजनगणेन वेश्मानम—प्रविशन्तम् आत्मान—स्वम

(१२) आर्य—ज्येष्ठ भ्रातर अगतम—उपस्थितम अन्यत—किमा किम भ त ? आपर्गत ? किंवा मङ्गलं ता विना एतावत् अनुचितसमये किं कार्य्य ज्ञापयति ... एव समागत इति सन्देहमगमतित्यर्थः। शोकपराभूत —शोकेन विह्वलित।

(१३) लोकाकर—लोकसमूह ["लोकाकर" इत्यत्र "लोकाकर" इति पाठ—उत्कण्ठया तत्र लोकस्या अनुगमनरूपेण सम्बन्धाय]।

इति (१४) वेपमानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतरप्रचारम् अन्यतमं पुरुषम्,—"भद्र ! कथय किमार्य्यः प्राप्तः ?" इति। स मन्दम् अब्रवीत्,—"देव ! यथाऽऽदिशसि, द्वारि" इति। श्रुत्वा च (१५) सौदर्य्यस्नेहनिहितनिरतिशयमन्युदूनमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडेन सह जीवितम्।

(१६) अनन्तरञ्च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परिजनेन

---

(१४) वेपमानहृदयः,—कम्पमानान्तःकरणः, चिरात् प्रवासप्रत्यागतप्रियदिदृक्षोद्वेगेन, किं वाऽस्मदीयं अशुभं कथयिष्यन्ति इत्युद्वेगेन वा इति भावः। अधिकतरप्रचारम्—अधिकतरः,—अतिशयित इत्यर्थः, प्रचारः,—गतिर्यस्य तथाभूतम्। भद्र ! इति सम्बोधनम्। मन्दम्—शनैः, अनुच्चैरिति यावत्। यथा—यदित्यर्थः, आदिशसि—आज्ञापयसि, कथयसीत्यर्थः, अनुमिनोषीति यावत्, तथेति शेषः, आर्य्यः प्राप्त इति भावः। द्वारि—द्वारदेशे वर्त्तते इति शेषः।

(१५) सौदर्य्येति।—सोदरस्य—सहोदरस्य अयं सौदर्य्यः, स स्नेहः,—प्रणयातिशयः, यद्वा—समाने उदरे शयितः सोदर्य्यः—भ्राता, ["सोदराद्यः" (४।४।१०९ पा०) इति यप्रत्ययः] तस्मिन् यः स्नेहः,—प्रेम, तेन निहितः,—जनितः, निरतिशयः,—अत्यन्तः, मन्युः,—शोकः पितृमरणजः इति भावः. "स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इति कुमारसम्भवे कालिदासः, तेन दूनं—क्लेशीकृतम्, आर्द्रीकृतमित्यर्थो वा, मनः,—चित्तं यस्य तथाभूतः, अतिविषण्णचित्त इत्यर्थः, विमथितहृदय इत्यर्थो वा, कथमपि—अतिकष्टेनेत्यर्थः, वाष्पेति।—वाष्पवारीणां—नेत्रजलानां, प्रवाहेण—स्रोतसा, अविरतप्रवृत्तनेत्रजलेनेत्यर्थः, यः उत्पीडः,—पीडनं तेन, जीवितं—जीवनं, न ववाम—न उज्जगार, कथमपि जीवनं दधारेति भावः। इह वाष्पवारिप्रवाहोत्पीडव्यवसायेन उक्तिप्रसिद्धिमतिक्रान्त्या तथा अतिशयोक्तिरलङ्कार इति सङ्क्षेपः।

(१६) "अनन्तरम्" इत्यस्य "ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यत्" इत्यनेन सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, द्वारेत्यादि।—द्वारपालैः,—दौवारिकैः, मुक्तेन—त्यक्तेन, त्यक्तमार्गेणेति यावत्, यद्वा—द्वारपालमुक्तेन—दौवारिकरक्षणनिरतेनेत्यर्थः, द्वारपालरक्षितेनेति यावत्, पूर्वं प्रायश्च तेषामेव दर्शनयोगात् इति भावः।

इव आक्रन्देन कथ्यमानं, (१७) दूरद्रुतागमनमुषितबाहुल्येन विच्छिन्नच्छत्रधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (१८) भ्रष्टभृङ्गारग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन (१९) खञ्जत्खड्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२०) बहुवासरान्तरितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम्,

आक्रन्देन—रोदनध्वनिना, कथ्यमानम्—आगतो राज्यवर्द्धन इति निवेद्यमानम्।

(१७) दूरेति।—दूरात—दीर्घमार्गादित्यर्थः, द्रुतागमनेन—शीघ्रोपस्थित्या, मुषित—विप्रलब्धं, त्यक्तमिति यावत बाहुल्य—जनराशि यस्य तेन, अल्पसङ्ख्यकेन इत्यर्थः, विच्छिन्नच्छत्रधारेण—अतिक्रान्तच्छत्रधारिपुरुषेण, पश्चात्कृतच्छत्रधारिणेत्यर्थः, लम्बिताम्बरवाहिना—लम्बित—वेगागमनात् स्रस्तमित्यर्थः अम्बर—वसनं, वहति—धत्ते इति तथोक्तेन।

(१८) भ्रष्टेति।—भ्रष्ट,—दूरपतितः भृङ्गारग्राही—कनकालुकापरपर्य्यायकजलपात्रविशेषवाही यस्य तेन, ["भृङ्गार भृङ्गारौ" (उ० ३ पा० १३६ सू०) इति भृञ आरन् नुमागमः गुक् ह्रस्वे च रूपम्। "भृङ्गारः कनकालुका" इत्यमरः] च्युतेति।—च्युत,—स्खलितः, पथि स्थित इति यावत्, आचमनधारी—आचमनार्थजलग्राही यस्य तेन, ताम्यत्ताम्बूलिकेन—ताम्यन्—वेगगत्या क्लिश्यन् ताम्बूलिकः,—ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यस्य तेन।

(१९) खञ्जदिति।—खञ्जन—द्रुतगमनेन विकलचरणः, खड्गग्राही—असिग्राही यस्य तेन, कतिपयेति।—कतिपये—अल्पे प्रकाशाः,—अत्युन्नतत्वात् दृश्यमाना इत्यर्थः, ये दासेरका—उष्ट्राः ["मृगेरादयः" (उ०१ पा० ६२ सू०) इति दासतेः एरक्, ततः कन्] यद्वा—प्रकाशाः,—मुख्याः, पादचारित्वात् मुख्या इति भावः ये दासेरकाः,—दासीपुत्राः ["क्षुद्राभ्यो वा" (४।१।१३१ पा०) इति ढक् ततः कन्। "दासेरकस्तु करभे दासीपुत्रे च धीवरे" इति मेदिनी] तत्प्रायः—बाहुल्यं यस्मिन् तेन।

(२०) बह्विति।—बहूनि—अनेकानि वासराणि—दिवसान् व्याप्येत्यर्थः, अन्तरितेन—व्यवहितेन, परित्यक्तेन वा, अनुष्ठितेनेत्यर्थः, स्नानेन—आप्लवेन भोजनेन—आहारेण, शयनेन—निद्रया च, श्याम—मलिनं, क्षाम—क्षीणञ्च, वपुः,—शरीरं यस्य तेन, परिजनेन—पार्श्वचरेण जनेन, परिवृत—परिवेष्टितम्।

(२१) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया, (२२) क्षणनिर्जयसमरशर-व्रणबद्धपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव भवलोकितकायम्, (२३) अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च शोकहुतभुजि हुतमांसैः अतिकृशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःख भारम्, (२४) अपगतचूडामणिनि मलिनाकुलकुन्तले शेखर शून्ये शिरसि शुचम् आरूढां मूर्त्तिमतीम् इव दधानम्,

(२१) अविरलेति।—अविरलाभिः—सान्द्राभिः, मार्गधूलिभिः—अध्व रजोभिः धूसरितम्—ईषत्पाण्डुभूतं विवर्णमित्यर्थः शरीरं—देहः यस्य तस्य भावः तत्ता तया हेतुना अशरणया—अनाश्रयया क्रमागतया—वंशपरम्परागतया वसु न्धरया—पृथ्व्या शरणीकृतमिव—आश्रयः शरणं कृतमिव आश्रितमित्यर्थः।

(२२) क्षणेति।—क्षणानां—लघीयसां क्षत्रियाणां निर्जयाय—पराजय विजयाय च समरः—सङ्ग्रामः तस्मिन् शरः—शरप्रहारैः इत्यर्थः ये व्रणाः—क्षतानि तेषु बद्धानि—सन्नद्धानि पट्टकानि—पटीः इति वस्त्रभाषया प्रसिद्धानि तैः दीर्घधवलैः—आयतश्वेतैः कटाक्षपातोऽपि दीर्घधवलो भवति। समासन्नेति।—समासन्ना—समुपस्थिता या राज्यलक्ष्मीः तस्याः कटाक्षपातैः—अपाङ्गवीक्षणैः इव अवलोकितकायं—वीक्षितशरीरम् इह व्रणपट्टकेषु राजलक्ष्मीकटाक्षपात सम्भावनया उत्प्रेक्षा तद्गुणो व्यञ्जनेति सङ्कर

(२३) अवनीति।—अवनिपतेः—राज्ञः पितुरिति भावः प्राणानां—जीवनस्य परित्राणार्थम् इव—परिरक्षणार्थम् इव शोकहुतभुजि—शोकाग्नौ हुत मांसैः—हुतानि मांसानि—पिशितानि येषां तैः अत एव अतिकृशैः—अतिक्षीणैः अवयवैः—अङ्गैः आवेद्यमानेति।—आवेद्यमानः—ज्ञाप्यमानः दुःखभारः—शोकातिशय्यमिति यावत् येन तं शोकदाहात्मनिवेदितमित्यर्थः।

(२४) अपगतेति।—अपगतः—अपनीतः चूडामणिः—शिरोरत्नं यस्मात् तदाभूते मलिनाकुलकुन्तले—मलिनाः—मलदिग्धाः रूक्षा इति यावत् आकुलाः—विरलाः कुन्तलाः—केशाः यत्र तादृशे शेखरशून्ये—उष्णीषवर्जिते, रत्नदामाद्यङ्कितकिरीटवर्जिते इति यावत् आपीडबन्धहीने वा माल्यादिरहिते इत्यर्थः ("शिखास्वापीडशेखरौ" इति माल्यविवरणे अमरः) शुचं—शोकम् आरूढां

(२५) आतपगलितस्वेदराजिना रुदता इव पितृपादपतनोत्खचितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं, (२६) प्रयीयसा वाष्पपय प्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं सिञ्चन्तम् (२७) अनल्पमन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिम्नीकृतौ इव दुःखक्षामौ कपोलौ उद्वहन्तम् (२८) अत्युष्णमुखमारुतमार्गगतेन द्रवता इव गलिततांम्बूलरागेण अधरबिम्बेन उपलक्षितं,

---

—अ थता सवणव सर्वानुराग सह प्रायो दमनात इत्याशय केशाना काष्ठा प्रत्येचमेव श्रीकम्य नु "काष्ठाचाकीत्यचादिषु इत कावसमय सहलादत न्नम मू चमती—साचा"ग्रमानाम् दधान—धारयन्तम्

(२५) आत र त —अ तपेन—सूयमनूखन गलना—नि सृता स्वदराज —घम्मपरम्परा यस्मात तथोक्तन रुदता इव—अश्रू णि मुचता इव पितृ पदतत —पतनं —जनकस्य पादपतनाय—चरणे प्रणाम त न सतम् उत्कच्छितेन —उ ज्वन ललाटपट्टन—भालतटन [करणे तृतीया] लक्ष्यमाण—दृश्यमानम ।

(२६) प्रयोयसा—अ तावसननेन अ तप्रवृत्तनेन्यर्थ वाष्पपय प्रवाहण—अनुस्रोतसा इत्यथ अभिमतोत।—अ भमतस्य—इष्टस्य पत्य —भर्त्त राज्ञ इति भाव मरणेन—मत्यना मूर्च्छितामिव—नष्टचेतनामिव मही—पृथवीम अनवरतम—अ व च्छन्न यथा तथा सिञ्चन्त—वषन्त मूर्च्छापनोदनाय नीरानषेचनस्य भालोकसम्मतत्वात इति भाव ।

(२७) अनल्पेत —अनल्पेन—प्रभूतेन इत्यथ सन्ततेन—विस्ततेन अव च्छन्न त्यथ अनुप्रवाह नपतनेन—वाष्पस्रोतोनिपातनेन निम्नीकृतौ इव—नमता नीतो इव उन्नस्थानपतज्जल स्थलमपि निम्नीभवति दुःखक्षामौ—दःखन क्षीणौ कपोलौ—गण्डदेशौ उद्वहन्त—धारयन्तम्

(२८) अत्युष्ण त।—अत्युष्णस्य—अ तसन्तप्तस्य शोकवशादिति भाव मुख मारुतस्य—प्रश्वासस्य मार्ग—पन्थान गत —प्रचालत तेन द्रवता—द्रवीभूतेन सन्तापयोगादिति भाव गलितताम्बूलरागेण इव—गलित —प्रसृत ताम्बूलस्य—पर्णपत्रस्य राग —शोणिमा यस्मात तथाभूतेन इव अधरबिम्बेन—बिम्बफलाभिनोष्ठेन उपलक्षित—युक्तम् आरक्तोष्ठमिति भाव यद्वा —द्रवता—पद्यमानेनेव सन्तापभरादिति भाव गलितेति।—गलित —नष्ट, विराहत इत्यर्थ,

(२९) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानम् अचिर-श्रुतपितृमरणमहाशोकाग्निदग्धमिव श्रवणपाशम् उद्वहन्तम्, (३०) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख स्तिमित नयन-नील तारक मयूख माला खचितेन शोकप्ररूढश्मश्रुश्यामलेन इव मुखशशिना लक्ष्यमाणं, (३१) केसरिणम् इव महाभूभृ-द्विनिपातविह्वलनिरवलम्बनं, दिवसमिव तेजःपतिपतनपरि-

---

ताम्बूलराग,—पर्णभक्षणजनितरक्तिमा इति यावत् यस्मात् तथाभूतेन, पितृशोकात् त्यक्तताम्बूलेन विवर्णेन इति भावः।

(२९) पवित्रिकेति।—पवित्रिकामात्रं—विशुद्धतामात्रम्, उज्ज्वलतामात्रमित्यर्थः, न तु अलङ्कारार्थमिति भावः अवशेषः यस्याः तथाभूता, या इन्द्रनीलिका—नीलकान्तमणिविशेषः तस्याः अंशुभिः,—किरणैः, दुःखातिरेकात् कर्णभूषणानामपसारणेऽपि इन्द्रनीलमणिमात्रावशेषतया तदंशुभिरिति भावः, श्यामायमानं—श्याममिव आचरन्तम्, अत एव अचिरेति।—अचिरश्रुतस्य—अल्पदिनमात्राकर्णितस्य, पितृमरणस्य—जनकात्ययस्य, महाशोकाग्निना—प्रबलमन्युवह्निना, दग्धमिव—भस्मीभूतमिव, श्रवणपाशं—शोभनकर्णं, ["पाशः केशादिपूर्वः स्यात्तत्सङ्घे कर्णपूर्वकः। सुकर्णे च ॥" इति मेदिनी। "श्रवणपाशम्" इत्यत्र "श्रवणमध्यम्" इति पाठान्तरम्] उद्वहन्तं—दधानम्।

(३०) अस्फुटेति।—अस्फुटम्—अस्पष्टम्, ईषदित्यर्थः, अभिव्यक्तं—प्रकाशितं, व्यञ्जनं—लक्षणं, श्मश्रु इति यावत् यस्य तथाभूतेनापि, अधोमुखेति।—अधोमुखयोः—अवनतयोः स्तिमितयोः,—निश्चलयोः, नयनयोः,—चक्षुषोः, नीलानां—कृष्णानां तारकमयूखानां—तारांशूनां, तारकमयूखानामिव तारकमयूखानाम् इति निदर्शना, मालया—परम्परया खचितः,—व्याप्तः तेन, अत एव शोकेति।—शोकेन——शुचा, प्ररूढं—सञ्जातं, प्रवृद्धमित्यर्थः, चौरकर्माभावादिति भावः, यत् श्मश्रु—कूर्चं, मुखलोम इति यावत् तेन श्यामलः,—सकलङ्क इति यावत् तेन, मुखशशिना—वदनचन्द्रेण, [कारणे तृतीया] लक्ष्यमाणं—दृश्यमानम्।

(३१) केसरिणमिव—सिंहमिव, महदिति।—महान्—पराक्रान्त इत्यर्थः, उन्नतश्च, भूभृत्—राजा, गिरिश्च, तस्य विनिपातेन—विध्वंसेन, एकत्र,—मरणेन,

म्लानश्रियं श्यामीभूतं, नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छायं, दिग्भागमिव प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यं, गिरिम् इव गुरुवज्रपातदारितं कम्पमानं (३२) क्रीतमिव कश्मिना, किङ्करीकृतमिव कारुण्येन दासीकृतमिव दौर्मनस्येन, शिष्यीकृतमिव शोचितव्येन, (३३) आत्मीकृतमिव आधिना, मूकीकृतमिव मौनेन, पिष्ट-मिव पीडया, खिन्नमिव सन्तापेन, उच्छ्रितमिव चिन्तया, लुप्त-मिव विलापेन, धृतमिव वैराग्येण, प्रत्याख्यातमिव प्रतिसङ्ख्या-

---

अन्यत्र—पतनेन इत्यर्थः विह्वल—व्याकुलं निरवलम्बन—निराश्रयञ्च। दिवस-मिव वासरमिव तेज इति—तेजःपते—प्रतापवतो राज्ञः सूर्य्यस्य च पतनेन—मरणेन अस्तगमनेन च परिम्लाना—मलिना श्रीः—शोभा यस्य तम् अत एव श्यामीभूतं—मलिनकायम् अन्धकारमयीभूतञ्च। नन्दनमिव—देवोद्यानमिव भग्न-कल्पपादपं—भग्नः—विनष्टः इत्यर्थः कल्पपादपः—कल्पवृक्षवत् मनोरथपूरकः पिता यस्य तं भग्नकल्पतरुञ्च अत एव विच्छायं विगतप्रभं छायाशून्यञ्च। प्रोषितेति।—प्रोषितः—विनष्टः प्रवासं गतश्च दिक्कुञ्जरः—दिग्गजवत् दक्षो पिता दिग्गजश्च तेन शून्यं—विरहितं तम्। गुर्व्वित।—गुरुः—पिता वज्र इव—कुलिशमिव अनुदारकत्वादिति भावः तस्य पातेन—नाशेन अन्यत्र—गुरुणा—महता वज्रपातेन—कुलिशपतनेन दारितं—पाटितम् अत एव कम्प-मानं—वेपमानम्। मालोपमालङ्कारः।

(३२) कश्मिना—काश्येन क्रीतमिव—अधीनीकृतमिव अतिकृशमित्यर्थः। कारुण्येन—शोकेन किङ्करीकृतमिव—दासीकृतम् इव अतिशोकातुरमित्यर्थः। दौर्मनस्येन—दुःखितमनस्कतया दासीकृतं—भृत्यीकृतं दुर्मनायमानमित्यर्थः। शिष्यी-कृतमिव—अन्तेवासितां नीतमिव शोचितव्येन—शोकेन अतिशोकाकुलमित्यर्थः।

(३३) आत्मीकृतमिव—आयत्तीकृतमिव आधिना—मनःसन्तापेन अतीव मनःपीडितमिति निष्कर्षः। मूकीकृतमिव—निर्वचनीकृतमिव मौनेन—तूष्णीम्भावेन निरुद्धाकारमित्यर्थः। पिष्टमिव—पेषणं नीतमिव खिन्नमिव—पक्वमिव शोक-विवशमित्यर्थः। उच्छ्रितमिव—गृहीतमिव सदा चिन्तापरमित्यर्थः। लुप्तमिव—अदृष्टमिव विलापेन—पारम्पर्येण अविरतलग्नशोचनमित्यर्थः। धृतमिव—आश्रितमिव, वैराग्येण—निर्वेदेन, अनासक्तमिति भावः। प्रत्याख्यातमिव—

नेन, अवज्ञातमिव प्रज्ञया, (२४) दूरीकृतमिव दुरभिभवत्वेन, (२५) अबोध्येन वृद्धबुद्धीनाम्, असाध्येन साधुभाषितानाम्, अगम्येन गुरुगिराम्, अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम्, अपथेन प्रज्ञाप्रयत्नानाम्, अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम्, अविषयेण विषयोपभोगानाम्, अभूमिभूतेन कालक्रमोपचयानां शोकेन कवलीकृतं ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत्। (२६) आवेगोद्गतत्वरस्नेहोत्कलिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात्।

निराकृतमिव, प्रतिसंख्यानेन—विवेकेन्वा मत्या, विवेकविमूढमिति भाव। अवज्ञातमिव—तिरस्कृतमिव, प्रज्ञया—बुद्ध्या, हतधियमित्यर्थः।

(२४) दुरभिभवत्वेन—दुरपनेयत्वेन हेतुना, यद्वा,—दुः,—दुःखेन, अभिभवः,—पराजयः, तस्य भावः तत्त्वं, दुर्जयत्वेनेत्यर्थः, दूरीकृतमिव—निराकृतमिव, सर्वाभिभवनीयाकारमिति भाव।

(२५) वृद्धबुद्धीनां—स्थविरमतीनां, प्राचीनत्वात् बहुदर्शिनीनामिति भावः, अबोध्येन—प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः। साधुभाषितानां—सज्जनवचनानां, सदुक्तानां वा, शान्तवचनानामित्यर्थः, असाध्येन—अनपनेयेन। गुरुगिरां—गुरुजनवचसाम्, अगम्येन—अविषयेण, अस्थानेन इति यावत्, गुरुजनप्रबोधवचसाऽपि अशमनीयेनेति भाव। शास्त्रशक्तीनां—शास्त्रज्ञानानामिति यावत् अशक्येन—असाध्येन, शास्त्रतत्त्वज्ञानसद्भावेऽपि धैर्यस्खलनं प्रतिपादयतेति भाव। अपथेन—अविषयेण, प्रज्ञाप्रयत्नानां—प्रज्ञाया—बुद्धेः प्रयत्नानां—प्रयासानां, विशिष्टज्ञाने सत्यपि अधर्य्यं वर्द्धयता इति भाव। अगोचरेण—अदृष्टेन, बन्धुजनानुरोधेनापि अनपगच्छता इति भाव। अविषयेण—अगोचरेण, विषयोपभोगानां—स्रक्चन्दनवनितादुपभोगानाम्, विषयसम्भोगे अनासक्तिं जनयता इत्यर्थः। कालक्रमेति।—कालक्रमेण—समयानुसारेण, ये उपचयाः,—वृद्धयः तेषाम्, अभूमिभूतेन—अनास्पदेन, कालक्रमेण समुदितः शोकः तादृक् हृदयविदारकः न भवति, यादृक् सद्यः प्रवर्द्धितः इति तात्पर्यं, सद्य एव प्रवर्द्धमानेन, न तु कालक्रमेण उपचयं गच्छता इति वा भाव। कवलीकृतं—ग्रस्तम्।

(२६) आवेगेति।—आवेगेन—सम्भ्रमेण उद्गतः,—उद्भूतः, त्वरः,—सम्भ्रमः, स्नेहः,—प्रेमा, तेन च उत्कलिकाकलापः,—उत्कण्ठातिशयः, तेन उत्क्षिप्यमाणः,—

अथ दूरादेव (३७) दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धनः चिरकाल-कलितं वाष्पवेगं मुमुक्षुः सुदूरप्रसारितेन सङ्कलयन् इव सर्व्व-दुःखानि दीर्घेण दोर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुनः पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि, पुनः कण्ठे, पुनः स्कन्धभागे, पुनः कपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद, यथा सबन्धनानि इव उदपाट्यन्त हृदयानि। (३८) मृतनृपतिना राजवल्लभे-नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत। सुचिराच्च कथ-ञ्चमपि निर्हृष्टनयनजलः पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-

---

कर्ष नीयमान, उत्थाप्यमान इत्यर्थ, काश,—देह यस्य तथाभूत इव, परवश,—विह्वल समुद्गात—समुत्तस्थौ, समुज्जगाम वा।

(३७) दृष्ट्वा, हर्षमिति शेष। चिरकालेति।—चिरकालकलित—चिरधृत, चिरनिरुद्धमिति यावत वाष्पवेगम्—अश्रुभर, मुमुक्षु,—त्यक्तुमिच्छु, ['सनाशंसभिक्ष उ' (३।२।१६८ पा०) इति सन्नन्तादुप्रत्यय] सुदूरात—बहुदूरादेव, प्रसारितेन—विस्तारितेन, दीर्घेण—महता, आयतेनेत्यर्थ दोर्दण्डद्वयेन—बाहुदण्डयुगलेन, सर्व्वदुःखानि—पितृशोकजनितसन्तापसमूहान्, सङ्कलयन्निव—चिन्तयन्निव। मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थ। पतितक्षौमे—पतित—स्खलित क्षौम—पट्टोत्तरी यस्मात् तथाभूते क्षामे—क्षीणे। निधाय—संस्थाप्य हर्षमिति शेष, हर्षस्य वक्षःस्थलादौ स्वमुखं संस्थाप्य इति वा। सबन्धनानि इव—ससन्धिबन्धनानि इव सन्धिबन्धन सहितानि इव इत्यर्थ। उदपाट्यन्त—उच्छेदं प्राप्तानि इत्यर्थ, स्वयमेवाच्छिद्यन्त इति भाव, [पाटयते कर्म्मकर्त्तरि रूपम्]।

(३८) मृतेति।—मृत,—ज्ञानविषयतां नीत, कृतस्मरण इत्यर्थं नृपति,—राजा, प्रभाकरवर्द्धन इति यावत् येन तथाभूतेन, नृपतिं स्मरतेत्यर्थं, राजवल्लभेन—मृतस्य राज्ञ प्रियजनेन का कथा वल्लभजनस्य, सर्व्वैरपि अविशेषण इत्यापकारार्थं। प्रतिशब्दनिभेन—प्रतिध्वनिसदृशेन, राज्यवर्द्धनरोदनस्येति भाव, निर्भरमिव—अतिमात्रमिव। सुचिराच्च इति चकारेण पूर्व्ववाक्ये सम्बन्धाभावेऽपि इत पुन राज्य-वर्द्धनस्यैव सम्बन्धवत्त्व ख्याप्यते, निर्हृष्टनयनजल,—निःशेष यथा तथा, हृष्टानि—पातितानीत्यर्थं, नयनजलानि—नयनयो,—नेत्रयो, जलानि—अश्रूणि येन तथाभूत, यद्वा,—निर्हृष्टानि नयनयो जलानि अश्रूणि जलधरजलानीव येन, [इत्युपमित-

शशाम। उपविश्य च (३९) परिजनोपनीतेन तोयेन तत्कर-नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुनः पुनः प्रमृष्टमपि (४०) पक्ष्माग्रसङ्गलग्नबिन्दुवृन्दमन्दोन्मेषमुषित-दर्शनं कथङ्कथम् अपि चक्षुरक्षालयत्। (४१) ताम्बूलिकोप-स्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाष्पदग्धं वदनम् उन्ममार्ज। तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम् अगात्। तस्याञ्च स्थित्वा (४२) विभूषं विलस्तव्यस्तकुन्तलं मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य, सावशेषमन्युस्फुरितेन

समास] पर्जन्य इव—निःशेषनिर्दृष्टाम्बुमेघ इव इन्द्र इव वा, स हि वर्षणं कारयति, ("पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ" इति त्रिकाण्डशेषः) उपशशाम—शान्तिं लेभे, वर्षणव्यापारान्निवृत्त इत्यर्थः।

(३९) परिजनोपनीतेन—परिचारकसमुपस्थापितेन तोयेन—जलेन। तदिति।—तस्य—राज्यवर्द्धनस्य, करनखानां—हस्तनखराणां, मयूखपुञ्जः,—किरणराजिः, स्वच्छ इति भावः यस्मिन् तस्य भावः तत्ता तया हेतुना महादिति।—महाजले—जलराशौ, नेत्रसलिले इति भावः, प्लवेन—सन्तरणेन, जायमाना—उत्पद्यमाना फेनलेखा—फेनराजिः यस्मिन् तथाविधमिव प्रमृष्टमपि—प्रमार्जनं नीतमपि।

(४०) पक्ष्मेति।—पक्ष्मणां—नेत्रलोम्नाम्, अग्रेषु,—प्रान्तेषु, सङ्गलग्नाः,—निःसक्ताः, ये बिन्दवः—पृषताः ("पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसः" इत्यमरः) तेषां वृन्दैः,—समूहैः, मन्दः,—अल्पः, यः उन्मेषः,—उन्मीलनं, तेन मुषितं—हृतं दर्शनम्—अवलोकनव्यापारः यस्य तत्। अक्षालयत्—प्रामार्जयत् वेगवतां नयनप्रवाहाणां संस्तम्भनेन दुःखेन कथञ्चित् बाष्पमासीदित्याशयः।

(४१) ताम्बूलिकेन—ताम्बूलवाहिना, उपस्थापितेन—उपनीतेन, वाससा—वस्त्रेण, चन्द्रातपशकलेनेव—चन्द्रमयूखखण्डेनेव, वितानखण्डेनेव वा, शुभ्रेण स्वच्छतया शीतलेन इति भावः, उष्णेन—तप्तेन, बाष्पेण—अश्रुणा दग्धम्—उपतप्तम् ["उष्णबाष्पदग्धम्" इत्यत्र "उष्णोष्णबाष्पदग्धम्" इति पाठे—उष्णोष्णेन—अतितप्तेनेत्यर्थः] वदनम्—मुखम्, उन्ममार्ज—प्रमृष्टवान्।

(४२) विभूषं—भूषारहितम्। विलस्तेति।—विलस्ताः,—जडे छिन्नाः, इत्यर्थः,

जिजीविषता इव (४३) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता इव अधरेण, चालितस्य चक्षुषः (४४) श्वेतिम्ना च शारदशशिकरविकसितविपदकुमुदवनदलावलिबलिविक्षेपैः इव दिग्देवताऽर्चनकर्म्म कुर्व्वाणः, (४५) चतुःशालवितर्द्दिकायां नीचापाश्रयविनिहितैकोपबर्हायां पर्य्यङ्किकायां निपत्य जोषम् अस्थात्।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४६) धरणितलनिहितकुथा·

श्लथाः,—विमलाः, कुन्तलाः,—केशा यत्र तथोक्ते, मौलि—शिरःसयतकेशान्, धम्मिल्लकलाप इत्यर्थः, ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रय" इत्यमरः) अनादरात्—अयत्नात् महागुरोर्निपातादिति भावः, निष्पीड्य—प्रोञ्छ्य, निर्जलं विधायेत्यर्थः, सावशेषमन्युस्फुरितेन—सावशेषेण—अवशिष्टेन मन्युना—शोकेन, स्फुरितः,—स्पन्दित इत्यर्थः तेन, जिजीविषता इव—जीवितुमिच्छता इव, शोकाग्निदाहक्लेशादिति भावः।

(४३) जलेति।—जलेन—तोयेन, धौतः,—क्षालितः, अत एव सुभगः,—सुन्दरः तम्, आत्मानं—स्वम्, उत्तरोष्ठेन अधरोष्ठमिति भावः, चुचुम्बिषता इव—चुम्बितुमिच्छता इव।

(४४) श्वेतिम्ना—धावल्येन, शारदेति।—शारदः,—शरत्कालिकः, शशिकरः,—चन्द्रकरः तद्वत् तेन वा विकसितानि—प्रस्फुटितानि, विषदानि—स्वच्छानि, शुभ्राणि इत्यर्थः, कुमुदानि—उत्पलानि तेषां वनानि—समूहाः, तेषां दलावलयः,—पत्रराजय एव बलिविक्षेपाः,—पूजोपहारप्रक्षेपाः तैः इव दिग्देवताऽर्चनकर्म—दिग्देवतानां—दिगधिष्ठात्रीणां देवतानाम्, अर्चनकर्म—पूजनम्।

(४५) चतुःशालवितर्द्दिकायां—चतुःशाले—चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां, या वितर्द्दिका—वेदिका तस्यां, ("स्याद्वितर्द्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः) नीचेति।—नीचेषु—निम्नेषु, तलभागेष्विति यावत्, अपाश्रयस्य—चन्द्रातपस्य, विनिहितः,—स्थापितः, एकः,—अद्वितीयः, यद्वा,—एकः,—केवलः, न तु आस्तरणादिकं किञ्चिदासीदिति भावः, उपबर्हः,—उपधानं यस्यां तथोक्तायाम्। ("उपधानन्तूपबर्हः" इत्यमरः) जोषं—तूष्णीं, ("तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्" इत्यमरः) अस्थात्—स्थितः। इह यथावद्गुरुजनतिरोधाने महापुरुषकर्त्तव्यवर्णनदर्शनात् स्वभावोक्तिरलङ्कृतिः।

(४६) धरणीति।—धरणितले—भूतले, निहितायाः—स्थापितायाः, कुथायां

प्रसारितमूर्त्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिव अस्य सहस्रधा हृदयम्। (४७) औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य। लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः। सर्व्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (४८) अपाचि, न केनचित् अस्नायि, न अभोजि, सर्वत्र सर्व्वेण अरोदि। केवलम् अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः। (४९) स च प्रत्यग्र-त्वष्टृटङ्कतष्टतनुः इव वहद्बहलरुधिररसमांसच्छविः अपर-

—वर्णकम्बले, चित्रितकम्बलविशेषे इत्यर्थ, ("कुथं स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि" इति मेदिनी) प्रसारिता—विस्तारिता, मूर्त्तिः—तनुः येन तथाभूतः। अदूरे—निकटे। दूयमानमानसं—क्लिश्यमानचित्तम्। अग्रजन्मानं—ज्येष्ठम्। समस्फुटदिव—अदीर्यदिव, विदीर्णमभवदिवेत्यर्थः।

(४७) औरसदर्शनं—सहोदरदर्शनमिति भावः, यौवनं—प्रत्युद्दीपक-मिति भावः, शोकस्य—पितृमरणजस्य मन्योः। दारुणः—भीषणः, भयङ्कर इत्यर्थः। स दिवसः—राज्यवर्द्धनागमनदिनम् इत्यर्थः।

(४८) अपाचि—रन्धनं कृतम्। अस्नायि—स्नातम्। अभोजि—भुक्तम्। अरोदि—रुदितम्। क्रमेण—विधानेन, प्रकारेणेत्यर्थः, शोकविलापेनेति भावः, अति-चक्राम—गतः।

(४९) स च—प्रसिद्ध इत्यर्थः प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं यथा तथा, त्वष्टा—विश्वकर्म्मणा देवशिल्पिना इत्यर्थः, ("देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा" इत्यमरः) टङ्केन—पाषाणदारणास्त्रविशेषेण, ("टङ्कः पाषाणदारणः" इत्यमरः) तष्टा—छष्टा, तनूकृता इत्यर्थः, [तक्षोतः कर्म्मणि निष्ठायां रूपम्। "तष्टं त्वष्टं तनूकृते" इत्यमरः] तनुः—शरीरं यस्य तथाभूतः इव निस्तेजा इवेत्यर्थः, पुरा विश्वकर्म्मणः सुता संज्ञा सूर्य्यगृहिणी पत्युस्तेजोऽतिरेकम् असहमाना विसोढुं पितरम् उपेत्य न्यवेदयत। स तु कन्यायाः क्लेशपरिजिहीर्षया सूर्य्यं जामातरं भ्रामयन्त्रे निधाय चीयतेजस्कम् अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अत्र अनुसन्धेया, वहदिति।—वहन्—निःसरन् बहलः—बहुलः, रुधिररसः—रक्तद्रवः यस्मात् तादृशं, यत् मांसं—पिशितं, तस्येव छविः—कान्तिर्यस्य तथोक्तः, रक्तवर्ण इति यावत्, अतोऽप्याकार इति भावः,

पारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः। (५०) मुकुलायमानकमलिनीकोषविकलं चकार चञ्चरीककुलं कमलसरसि। (५१) सविधविरहव्याधिविधुरवधूबाध्यमानं बबन्ध बन्धौ इव विधुतबन्धूकभासि भास्वति भासा इव चक्रवाकचक्रवालम्। (५२) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं कलहंसश्रेणीरमणीय माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिव

मञ्जिष्ठारुण,—मञ्जिष्ठा—समङ्गा, रक्तवर्णलताभेद इत्यर्थः, तद्वत् अरुण,—रक्त, अरुणसारथि,—सूर्य, अपरपारावारपयसि—पश्चिमसागरसलिले, ममज्ज—अवगाहत, अस्तम् अगमत् इत्यर्थः।

(५०) मुकुलेति।—मुकुलायमाने—मुकुलीभावमापन्ने, मुद्रिते इत्यर्थः, कमलिनीकोष—पद्मिनीबीजकोष विकल—विवश मुद्राग्रहसङ्कोचात् विह्वल वा इत्यर्थ बद्धमत भाव सूर्यास्तमनेन सह पद्मानां निमीलनात् मकरन्दरसानन्दानां बीजकोषगतानां भ्रमराणां पुटादिव ततः बहिरागमनाशक्यत्वादिति तात्पर्य चञ्चरीककुल—भ्रमरवृन्द [फर्फरीकादयश्च (उ० ४ पा० २० सू०) इति यङ्लुगन्तात् चरतेः ईकन् निपातनात् चञ्चरीकः] कमलसरसि—पद्माकरे, चकार—आतनुत कृतवान् [आत्मनेपदाभावात् भौवादिकात् करोते रूपम्]।

(५१) सविधेति।—सविधेन—सन्निहितेन, उपासनेन इत्यर्थः निरन्तरमिति भाव विरहव्याधिना—विच्छेदपीडया विधुरा—कातरा वधूः—चक्रवाकी इति यावत् बाध्यमानम्—अनुद्यमानमिति भाव चक्रवाकचक्रवाल—कोकमण्डल बन्धौ इव—सुहृदि इव प्रणामसम्पादनादिति भाव विधुतेति।—विधुत—विकसित यत् बन्धूक—तदाख्यपुष्पविशेष तद्वत् भास,—दीप्ति यस्य तस्मिन् भास्वति—रवौ भासा—प्रभया, इव—सह बबन्ध—निबद्ध कृतो न विदितं बन्धुत्व निबन्धन इति भाव। इह ... सान्ध्यान् ... सान्ध्यान् इत्यनुमानः

(५२) सञ्चरन्तीति।—कलहंसानां—कादम्बाख्यहंसविशेषाणां श्रेणी—पङ्क्ति, कलहंसीश्रेणी, (कादम्ब कलहंस इत्यमरः) ताभि रमणीय—मनोज्ञ, समधुकररवं—मधुकराणां—भ्रमराणां रव —ध्वनि तद्युक्तम् कैरवाकर—कुमुदवनम् कुमुदसर वा, सञ्चरन्त्या —...

याचकाण श्रियः। (५३) प्रकटकलङ्कम् उदयमानं विशङ्कट-विषाणोत्कीर्ण-पङ्क-सङ्कर-शङ्कर-शक्कुर शक्कर-ककुद-कूटसङ्काशम् अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम्।

अस्याञ्च (५४) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथङ्कथमपि अभुङ्क्त। (५५) प्रभातायाञ्च शर्वर्य्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं हर्षदेवम् उवाच,—"तात! भूमिरसि गुरुनियोगानाम्। (५६) शैशव एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य

श्रिय,—लक्ष्म्या, शोभाया इति भाव, माणिक्येति।—माणिक्यस्य—रत्नविशेषस्य, काञ्ची—रशना, तस्या किङ्किणीजाल—क्षुद्रघण्टिकानिचय, याचकाणेव—रराणेव। तदानीं प्रदोषस्यागमात कुमुदाना विकाशेन लक्ष्म्या आविर्भावोऽभूत्, तेन हि तस्या किङ्किणीरणनमुत्प्रेक्षितमिति बोद्धव्यम्।

(५३) प्रकटकलङ्क—प्रस्फुटलाञ्छनम्, उदयमानम्—उद्गच्छत, विशङ्कटेति।—विशङ्कट—विशाल ("विशङ्कट पृथु बृहत् विशाल पृथुल महत्" इत्यमर) विषाण—शृङ्ग, तेन उत्कीर्ण,—उद्धृत, य पङ्क,—कर्दम, तेन सङ्कर,—सङ्ग यस्य तथाभूत शङ्करस्य—हरस्य, शक्कुरशक्करस्य—दान्तवृषभस्य, यत् ककुदकूटम—स्कन्धविशिष्टाग्रभाग पीवरास्थिमांसपिण्डमित्यर्थं, "कुँटी" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध, ("प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमर) तत्सङ्काश—तत्सदृश, मध्ये श्यामल धवलवृषभककुदमिवेति भाव, शशाङ्कमण्डल—चन्द्रबिम्बम्, आकाशे—गगने, अकाशत—व्यद्योतत।

(५४) वेलाया—समये। अनतिक्रमणीयवचनै,—अलङ्घ्यवाग्भि। विज्ञाप्यमान,—अनुरुध्यमान। कथङ्कथमपि—अतिकष्टेण इत्यर्थ, शोकच्छाया सत्यामपि माननीयस्य पितु प्रियसामन्तस्य शासनमनुल्लङ्घ्य इति भाव।

(५५) शर्व्वर्य्या—निशायाम ("अथ शर्व्वरी। निशा निशीथिनी रात्रि" इत्यमर) प्रभातायां—प्रात प्रकाशायाम्, अवसानायामिति भाव। राजसु—मित्रनृपसमूहेषु सामन्तराजवृन्देषु च। उवाच, राज्यवर्द्धन इति शेष। तात—वत्स! भूमि,—पात्रम। गुरुनियोगाना—गुरुजनादेशानाम्।

(५६) शैशवे—बाल्ये, अग्राहि—गृहीता, विदितविद्यावत्, गुणवत्पताका

चित्तवृत्तिं । यतो भवन्तमेवंविधं (५७) विधेय विधिविधानोपनतनैर्गुण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम् । (५८) न अवलम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता । (५९) वैधेय इव मा कृथा प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन् । न खलु न जानासि लोकवृत्तम् । (६०) लोकत्रयत्रातरि मान्धातरि मृते किं कृतं पुरुकुत्सेन ? (६१) भ्रूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ?

इव—गुणशालिनी वर्द्धयन्ती इव तातस्य—पितुः चित्तवृत्तिं—मनोऽभिप्रायं, हृदयस्थितं वा निरन्तरं तदनुमताचाराद्यनुवर्त्तनात् इति भावः ।

(५७) विधेय—वचनेस्थित ("विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः" इत्यमरः) विधेर्विधिः—दैवस्य विधानेन—विलसनेन उपनतम्—उपस्थितं नैर्गुण्यं—निष्कारणं वैराग्यमिति भावः यस्य तथाभूतम् इदं मे—मम, हृदयं चित्तं किमपि—यत्किञ्चित् इत्यर्थः विभणिषति—भणितुमिच्छति ।

(५८) बालभावसुलभा—शैशवसहजा । प्रेमविलोमा—प्रेम्णः—आह्लादस्य च्यावयित्री भावः विलोमा—विरोधिनी वामता—प्रतिकूलता अत्राध्याहार्यं, न अवलम्बनीया—न ग्रहणीया ।

(५९) वैधेय इव—मूर्ख इव ("मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः) अस्मिन्—इष्टे ईहिते—वाञ्छिते प्रत्यूहं विघ्नं ("विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः स्यात्" इत्यमरः) । लोकवृत्तं—लोकाचारं न जानासि—न वेत्सि खलु—निश्चये इति न, जानास्यत्यर्थः । विधिदार्ढ्ये नकारद्वयं वामनाभिसम्मतम् इति ज्ञेयम् ।

(६०) लोकत्रयत्रातरि—त्रिलोकीत्राणक्षमे इति भावः मान्धातरि—तदाख्ये प्रसिद्धनृपतौ पुरुकुत्सेन—तत्पुत्रेण इत्यर्थः किं कृतम् ?—राज्यमेव गृहीतं न तु वनमाश्रितमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ।

(६१) भ्रूलता—भ्रूलता—भ्रूभङ्ग इति भावः आदिष्टानि—आज्ञप्तानि अष्टादश द्वीपानि येन तथाभूते अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः ननु सप्तद्वीपा हि धरित्री श्रूयते लवणादीनि सप्त समुद्रे परिवेष्टितानि जम्बुप्रभृतीनि सप्त द्वीपानि भवन्तीति सत्यमेव द्वीपानामष्टादशत्वं महाकविप्रयोगे यथा हि—"अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" इति रघौ कालिदासः, दिलीपे—तदाख्ये इक्ष्वाकुवंश्ये राजनि मृते इति शेषः रघुणा—तत्पुत्रेण इत्यर्थः किं कृतम् ? इति पूर्ववदन्वयः ।

(६२) महासुरसमरमध्याध्यासितविदशरथे दशरथे वा रामेण ? (६३) गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा भरतेन ? तिष्ठन्तु तावदेते, (६४) तातेनैव शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६५) सुगृहीतनाम्नि तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ? यत्र किल शोकः (६६) समभिभवति, तं कापुरुषम्

(६२) महासुरेति।—महासुराणां—दैत्यप्रवराणां, समरमध्ये—रणाभ्यन्तरे, अध्यासित,—स्थापित, अधिष्ठित इत्यर्थः, विदशरथ,—देवरथः येन तथाभूते, इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः दशरथे, मृते इति शेष, रामेण—तत्पुत्रेण इत्यर्थः, किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः।

(६३) गोष्पदीति।—गोष्पदीकृता,—गोः पदं, प्रमाणं, गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे इति वा गोष्पदं—गोः पदजातं गर्त्तं इत्यर्थः, ["गोष्पदं—" (६।१।१४५ पा०) इत्यादिना प्रमाणसेवितार्थयोरव निपातनम्] अगोष्पदं गोष्पदं कृता गोष्पदीकृता,—गोष्पदवत् तुच्छीकृता इत्यर्थः, अवहेलयैव उल्लङ्घिता इति भावः, चतुर्णाम् उदन्वतां—समुद्राणाम्, अन्ता,—सीमा येन तथाभूते, ससागरधराधीश्वरे इत्यर्थः, दुष्मन्ते—चन्द्रवंशीयप्रसिद्धनृपविशेषे, मृते सति इति शेषः, भरतेन—तत्पुत्रेण इति यावत्, किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः। तिष्ठन्तु—दूरे सन्तु, बहुतीतकालिकत्वादेतेषामिति भावः, एते—मान्धात्रादयः।

(६४) तातेन—पित्रा, प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः, शतेति।—शतात्—शतसङ्ख्याकेभ्यः, समधिका,—अतिरिक्ताः, अध्वराः,—यज्ञाः, अश्वमेधादय इति यावत्, तेषां धूमविसरैः,—धूमावलीभिः, यज्ञाग्निसमुत्थधूमैरित्यर्थः, धूसरित—मलिनीकृतं इत्यर्थः, वासवः—इन्द्र एव, वयः,—पक्षी येन तथाभूते ("वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम्" इति मेदिनी) धूमोद्गमेन हि वस्त्राणि पक्षिणश्च धूम्रीक्रियन्ते अस्य तु यज्ञानां तथा भूमोद्गतिर्जाता, यथा स्वर्गाधिपतिरपि धूसरताम् अयासीत् इति भावः।

(६५) सुगृहीतनाम्नि—सुष्ठु गृहीतं, जनैरिति शेषः, नाम यस्य तथाभूते, प्रातः स्मरणीये इत्यर्थः, तत्रभवति—पूज्ये, पितरि—अस्मत्पितामहे इति भावः, परासुतां—पञ्चत्वं, गते—प्राप्ते सति राज्यं किं न अकारि ?—न कृतं किम् ?

(६६) समभिभवति—परिभवति, आयत्तीकरोतीत्यर्थः। कापुरुषं—पुरुषा॰

आचक्षते शास्त्रविदः। स्त्रियो हि विषयः शुचाम्। तथाऽपि किं करोमि, स्वभावस्य सेयं कापुरुषता वा, (६७) स्त्रैणं वा, यदेवम् आस्पदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि। मम हि (६८) भूभृति पर्य्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानि इव स्रुतानि अश्रूणि, अस्तमिते (६९) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः प्रज्ञालोकः, प्रज्वलितं हृदयम्, (७०) आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः, बलीयसा सन्तापेन (७१) जातुषमिव विलीनम् अखिलं धैर्य्यं, (७२) पदे पदे दिग्धरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः, पुरुषद्वेषिणी इव

श्रमम्। विषय—देश, पात्रमित्यर्थः, शुचा—शोकानां स्त्रिय एव शोकविवशा भवितुमर्हन्ति न तु पौरुषभूषिता पुरुषा इति भाव। तथाऽपि—स्त्रीणामेव शोकविषयत्वे सत्यपि। स्वभावस्य—प्रकृते। कापुरुषता—नीचता।

(६७) स्त्रैणं—स्त्रीसुलभत्वम्। आस्पद—पात्र, चैतमित्यर्थः। पितृशोकहुतभुज—पितृशोकानलस्य।

(६८) भूभृति—राज्ञि, पर्व्वते च पर्य्यस्ते—विध्वस्ते, निरवशेषत,—कार्त्स्न्येन, प्रस्रवणानि इव—निर्झरा इव, स्रुतानि—गलितानि।

(६९) महति—प्रभूते, तेजसि—तेजःसम्पन्ने पितरि सूर्य्ये च। अन्धकारीभूतदशाशस्य—अन्धकारीभूता—ध्वान्तसमाच्छन्ना इत्यर्थ, दश आशा,—दिशो यस्य तादृशस्य, ममेति पूर्व्वेणान्वय, दशापि दिशोऽन्धकारमयो इव पश्यामि इत्यर्थः। प्रनष्ट,—अदर्शनं गत, विलुप्त इत्यर्थः, प्रज्ञा—बुद्धि एव आलोक,—उद्योत।

(७०) आत्मेति।—आत्मन,—स्वस्य, दाहात्—ज्वलनात्, भीत,—जातातङ्क. प्रज्वलितहृदये उपस्थिता इति भाव। उपसर्पति—उपगच्छति, आविर्भवतीत्यर्थः, विवेक,—पृथगात्मता, इदं तथ्यमिदमतथ्यम् इत्यादि विचारवती बुद्धिरित्यर्थः।

(७१) जातुषमिव—लाचानिर्म्मितमिव, [जतुनो विकार अण् षुगागम। "लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोऽलक्तो द्रुमामय" इत्यमर] विलीन—विलय गतम्।

(७२) पदे पदे—प्रतिपदं, प्रत्येकशब्दोच्चारणे, प्रत्येकपदक्षेपणे च इत्यर्थः, दिग्धेति।—दिग्धेन—विषाक्तेन, रोपेण—इषुणा, शरेणेत्यर्थः, ("कलम्बमार्गणशराः

दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः, अम्बा इव तातेनैव सह गता धृतिः, (७३) वार्द्धुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं वर्द्धन्ते दुःखानि, (७४) शोकानलधूमसम्भारसम्भूताम्भोधरभरितमिव वर्षति नयनवारिधाराविसरं शरीरम्। सर्वं (७५) पञ्चजनः पञ्चत्वमुपरतः प्रयाति, वितथमेतद्वदति बालो

पत्री रोप इषुर्द्वयोः" इत्यमरः) यद्यपि बाणे विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ" इत्यमर वचनात् दिग्धशब्देनैव विषाक्तो बाणो लभ्यते तथापि पुनः रोपग्रहणं तस्य अति-शीघ्रगत्वद्योतनार्थमिति बोद्धव्यम्। आहतेव—विद्धेव मुह्यति—मोहं गच्छति। पुरुष द्वेषिणी इव—पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः। भ्रमन्ती—चलन्ती पलायमाना इत्यर्थः। परिहरति—परित्यजति मामिति शेषः। अम्बा इव—माता इव। धृतिः—सन्तोषः।

(७३) वार्द्धुषिकेति।—वृद्धिः—ऋणादौ प्रयुक्तेभ्यः धनेभ्यः लाभरूपया जीवतीति वार्द्धुषिकः—वृद्ध्याजीवः कुसीदजीविवणिक् इत्यर्थः ["प्रयच्छति गर्ह्यम्" (४ ४ ३० पा०) इति वृद्ध ठकि "वृद्धेर्वृधुषिभावो वक्तव्यः" (वा०) इति वृधुषि-वृद्धौ रूपम्। "कुसीदको वार्द्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्द्धुषिः इत्यमरः] तेन प्रयुक्तानि—कालान्तरे कार्ये ऋणादिरूपे नियुक्तानि इव वित्तानि—धनानि। वर्द्धन्ते—वृद्धिं गच्छन्ति।

(७४) शोकेति।—शोकानलस्य—शोकाग्नेः धूमसम्भारैः—धूमनिवहैः, सम्भूतः—सञ्जातः योऽम्भोधरः—मेघः तथा हि मेघदूते—"धूमज्योतिःसलिल-मरुतां सन्निपातः क्व मेघः" इति कालिदासः तेन भरितमिव—आपूरितमिव, शरीरं—देहः अनेन विशेषणेन तात्पर्यबलात् गगनाकृति च आयातम्, एतेन शरीरस्य उत्साहशक्त्यादिशून्यता व्यज्यते। नयनवारिधाराविसरं—बाष्पधारासन्तानं, वर्षति—मुञ्चति [इत्युत्प्रेक्षोत्थापितपूर्वपदार्थस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन पदार्थहेतुक काव्यलिङ्गमुत्प्रेक्षाङ्गमिति सङ्करः]।

(७५) पञ्चजनः—पञ्चभूतनिर्मितो मानवः ("स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नराः" इत्यमरः) उपरतः—मृतः सन् पञ्चत्वं—पञ्चानां क्षित्यादीनां भावः तत्त्वं पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयरूपतामित्यर्थः ("पञ्चत्वं पञ्चानां भावे प्राणानामत्यये ऽपि च" इति मेदिनी) प्रयाति—गच्छति। वितथम्—असत्यम्। बालः,—मूर्खः अज्ञः इति यावत् ("मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्" इत्यमरः)।

लोकः; (७६) तातो हुताशनतामिव केवलमापन्न, येनैवं दहति माम्। इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारं बाडव इव वारिराशिं, पविरिव पर्व्वतं, क्षय इव क्षपाकरं, राहुरिव रविं, दहति दारयति तनू-करोति कवलयति। न शक्नोति मे हृदयं साहसस्य सुमेरु-कल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अश्रुभिरेव केवलैः अतिवाह-यितुम्। राज्ये (७७) विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः।

---

(७६) कथं त्रितयं वदति? इत्यत आह तात इति।—तातः,—पिता, [केचित्तु "तात" इत्यत्र "तत" इति पठित्वा "पञ्चसु पृथिव्यादिषु लयात् पुरुष ताद्रूप्यं प्रतिपद्यते इत्युक्तं यत, ततः,—इत्याद्यभिमानपातवद्भावादयमादित्यश्" इति व्याचख्युः] हुताशनताम्—अग्नित्वमेव, न तु पृथिव्यादित्वमित्येवकारार्थः आपन्नः,—प्राप्तः केवलं हुताशने एव लयं गत इत्यर्थः, येन—हुताशनभावेन इत्यर्थः। इह दाहस्य साधनस्यापरत्वज्ञानात् अनुमितमिव दाहकत्वं इति प्रतीयमानोऽयमत्र चमत्कारातिशयात्। असाम्परायिकमिव—अयुक्तमिव असाम्प्रतिकं वा, यद्वा,—असाम्परायिकम्—साम्परायिकं—युद्धं ("युद्धमायोधनं। समीकं साम्परायिकम्" इत्यमरः) तदर्हति इति असाम्परायिकं युद्धानर्हं सभयमित्यर्थः, इदं हृदयं—चित्तम्, अव-ष्टभ्य—आक्रम्य व्युत्थितः,—विशेषेण उत्थितः, शोकः—मन्युः दुर्निवारः,—दुर्नि-वार्यः, यो हि भीतः, स कथं व्युत्थितं निवारयितुमर्हति? इति भावः, बाडव इव—बडवानल इव वारिराशिं—समुद्रं पविरिव—वज्रमिव, ("ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः" इत्यमरः) क्षय इव—राजयक्ष्मा इव क्षपाकरं—चन्द्रं दहति—ज्वलयति दारयति—भिनत्ति, छिनत्तीत्यर्थः द्विधा विदारयतीति वा तनूकरोति—कृशीकरोति कवलयति—ग्रसति, सर्वत्र मामिति शेषः। "बाडव" इत्यादिवाक्येषु "दहति" इत्यादिक्रियाणां क्रमेणान्वयः। सुमेरुकल्पस्य—सुमेरुपर्वतनिभस्य, सत्त्वगुरुत्वस्यात्, आश्रिताभीष्टपूरकत्वाच्चेति भावः। अति-वाहयितुं—यापयितुं शमयितुमित्यर्थः, न्यग्भावयितुमिति वा, शीकरवाहि न महागिरीन्द्रः परिचालनार्हः इत्याशयः।

(७७) विष इव—गरले इव, ["इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च" (वा०) इति एकपदीभावः, सन्धिरेव केवलं पाठान्तरे दृश्यते इति] चकोरस्य—पक्षिविशेषस्य,

(७८) बहुमृतपटावगुण्ठना रञ्जितरङ्गा जनङ्गमानामिव वध्यवाह्याम् अनार्यां श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः। क्षणमपि (७९) दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्थातुम्। सोऽहमिच्छामि, मनसि (८०) वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः शिखरिशिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुम् आश्रमपदे।

विषे दृष्टे चकोरस्य अक्षिणी विरज्यते इति प्रसिद्धिः। विरक्तम्—अनासक्तं रक्तिम-विरहितञ्चेत्यर्थः।

(७८) बह्विति।—बहवः—अनेके मृतानां—शवानाम्, एकत्र—युद्धे हतानां प्रतिपक्षवीराणाम् अन्यत्र—कारणान्तरेण गतजीवानां जनसामान्यानामिति भावः पटाः—वस्त्राणि अवगुण्ठनानि—मलकाच्छादनानि शिरोवेष्टनानि च यस्याः तां रञ्जितरङ्गा—रञ्जितः—शोणितीकृतः रङ्गः—रणभूमिः यया ताम्, ("कामपेऽपि च रङ्गो ना राग नृत्य रणाजितौ" इति मेदिनी), अन्यत्र—रञ्जितः—अनुरक्तीकृतः रङ्गः—नृत्यसमाजः यया तथोक्ता जनङ्गमानां—चाण्डालानां ["गमश्च (३।२।४७ पा०) इति खच् "अरुर्द्विषत्—" (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुम्। "चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनङ्गमाः" इत्यमरः] वध्यवाह्यामिव—वधानुक्रमेण वहनीयामिवेत्युत्प्रेक्षा आतगर्हणीयामित्यर्थः कौलीन्यवाहुल्याच्च यद्वा—वधेन—वधदण्डेन वाह्या—शोध्या वधार्हस्मितद्व्यवहारनीचितामित्यर्थः अनार्याम्—अप्रार्थ्यां नीचप्रकृतिमित्यर्थः एकत्र बहुनरपतिभोग्यत्वात्, अन्यत्र—नीचाश्रयत्वात् श्रियं—सम्पदं राजलक्ष्मीमित्यर्थः शोभाञ्च।

(७९) दग्धगृहे भस्मीभूतावासे तिरस्कारपरित्यक्तत्वात् विगतश्रीके इति भावः शकुनिरिव—गृहपालितपक्षीव गृहचटकेव इत्यर्थः ["शकुनिरिव" इत्यत्र "शकुन्तरिव" इति पाठोऽपि स एवार्थः "गृहसारिका" इति केचित्]।

(८०) वाससि इव—वसने इव सुलग्नं—ससक्तम् इदं स्नेहमलं स्नेहः—संसारेषु अनुरागः मलमिव—पुरीषमिव स्वदयप्रमादसञ्चयमिव वा अन्यत्र—स्नेहः—तैलादि वस्त्रलग्नस्नेहमिति भावः मलं—मालिन्यम्, अमलैः निर्मलैः शिखरीति।—शिखरिणः—पर्वतस्य शिखरेषु—शृङ्गेषु यानि प्रस्रवणानि—निर्झराः तेषां स्वच्छानि—विशदानि स्रोतांसि—प्रवाहाः तेषाम् अम्बूनि—जलानि तैः, क्षालयितुं—शोधयितुम्, आश्रमपदे—तपोवने, यथा निर्मलपयोभिः

(८१) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि जरामिव पुरुः आज्ञया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम् । (८२) त्यक्तसकलबालक्रीडेन हरिणा इव दीयताम् उरो लक्ष्म्यै । परित्यक्तं मया शस्त्रम्" इत्येवमभिधाय खड्गग्राहिणो हस्तात् आदाय निज निस्त्रिंशम् उत्ससर्ज धरण्याम् ।

मलीमसं वासः शुध्यति, तथा निष्कामाराधनमेव मे अन्तर्मलशोधकं भवि-ष्यतीत्याशयः ।

(८१) अत,—आश्रमगमनाभिलाषात् ["अत" इत्यत्र "यत" इति पाठे,—यस्मा इच्छाया, यस्मादभिलाषादित्यर्थः]। अन्तरितेति ।—अन्तरित—व्यवहितं, दूरीकृतमित्यर्थः, यौवनसुख—तारुण्योचितविषयोपभोगानन्द यस्या तथाविधा, वर्जितयौवनोचितविषयसम्भोगसुखामित्यर्थः, एकत्र,—प्रजानां हितचिन्तायां राज्य-रक्षणचिन्तायाञ्च सदा अवधानतोचित्यात्, अन्यत्र – क्षीयमाणधातुकतया उपभोग-सामर्थ्याभावादिति भाव अत एव अनभिमताम—अनभिलषिताम, अप्रिया-मित्यर्थ, जरामिव—वलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकदशाविशेषमिव वार्द्धक्य-मिवेति यावत, पुरु,—ययातिनृपते कनीयान् सुत, स इव, गुरो,—ज्येष्ठस्य भ्रातु, पितुश्च । राज्यचिन्ता—राज्यभारम् । पुरा ययाति शुक्राचार्यसुतां देव-यानीम् अवमत्य, तस्या दासीभूतां वृषपर्वणोऽसुरराजस्य कन्यां शर्मिष्ठां निर्भरं कामयमानो दुहितृनिवेदितेन शुक्रेण, "जरां प्राप्स्यसि" इति शप्त विषयभोगतृष्णया ज्येष्ठान् सुतान् यदुप्रभृतीन् 'मदीया जरा गृह्णीत' इत्यादिशन् ते अवमत कनीयसे पुत्राय पुरवे जरा दत्तवान्, स तु पुरु पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपेदे इति भारती वार्त्ता ।

(८२) त्यक्तेति ।—त्यक्ता—उत्सृष्टा सकला—समग्रा, बालक्रीडा—शैशवो-चितकेलि येन तथाभूतेन बालभाव परित्यजता इत्यर्थः । हरिणेव—विष्णुनेव, हरिरपि द्वापरे कृष्णजन्मनि कंसवधानन्तरं तद्राज्ये उग्रसेनं संस्थाप्य शासनसौकर्याय तत्रैव स्थित्वा सर्वां वृन्दावनलीलां बालोचितां परिजहार, तत्र,प्रभृति रुक्मिणीं च उरसि अस्थापयत्, लक्ष्म्यै—राजश्रियै, कमलायै च, उर,—वक्षःस्थल, दीयतां—समर्प्यताम् । निस्त्रिंशम्—असि, ["संख्याया तत्पुरुषस्य वाच्य" वा०) इति निर्गत त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्य इति विग्रहे डच् प्रत्यय । "खड्गे तु निस्त्रिंशचन्द्र-हासासिरिष्टय" इत्यमर] उत्ससर्ज—परित्याज ।

अथ तच्छ्रुत्वा (८३) निशितशिखेन शूलेन इव आहतः प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत्,—"किं नु खलु माम् अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्ग्राहितः कुपितः स्यात्? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम्? उत (८४) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य? आहोस्वित् आर्य्य एव अय न भवति? किं वा आर्य्येण अन्यदेवाभिहितम् अन्यदेव अश्रावि मया (८५) शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण? आर्य्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन? अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः? मम वा (८६) निखिलपुण्यपरिचयोपक्षेपः? कर्म्मणाम्

---

(८३) निशितशिखेन—तीक्ष्णाग्रेण। माम् अन्तरेण—विना, मयि असन्निहिते इत्यर्थः। असहिष्णुना—आवयोः सौभ्रात्रं सोढुमशक्नुवता इत्यर्थः। ग्राहितः,—अवबोधितः, किञ्चित् मद्दुश्चेष्टितमिति भावः। उत—अथवा, अनया दिशा—अनेन इत्यर्थः, परीक्षितुकामः,—परीक्षार्थी आत्मानं प्रति मदीयाभिप्रायज्ञानेच्छुरित्यर्थः।

(८४) शोकजन्मा—मन्युप्रभवः। समाक्षेपः,—समाकर्षणं, समाकुलता वा, विकृतिरिति यावत्। आहोस्वित्—अथवा।

(८५) शोकशून्येन—शोकेन-शुचा, शून्येन—स्वव्यापारहीनेनित्यर्थः, विमनस्कतया सम्यगर्थग्रहणसामर्थ्यविरहितमिति भावः तेन। विवक्षितम्—वक्तुम् इष्टम्। आपतितम्—उपस्थितं निर्गतं वा। सकलेति।—सकलस्य—कृत्स्नस्य, वंशस्य—कुलस्य, अस्माकमिति भावः, विनाशाय—ध्वंसाय, अस्मान् निर्वंशीकर्त्तुम् इत्यर्थः, आर्य्ये वनं गते अहमप्यवश्यमेव तमनुगमिष्यामि, मय्यपि गते वंशोऽयं कर्णधारविहीना नौरिव विपर्य्यासं प्राप्स्यति, ततः च अस्य लोपः अवश्यम्भावी इति भावः। विनिपातनोपायः,—ध्वंसप्रयत्नः, ["विनिपातनोपायः" इत्यत्र "निपातनोपायः" इति पाठोऽपि क्व चिदस्ति] विधेः,—नियतेः, प्रतिकूलस्य दैवस्य इति भावः परमेष्ठिनो वा, विधातुर्वा इत्यर्थः, ("विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" इति मेदिनी)।

(८६) निखिलेति।—निखिलानां—समग्राणां पुण्यानां—श्रेयसां, परिचयः,—प्रभावः, तस्य उपक्षेपः,—प्रसङ्गः।

(८७) अननुकूलसमग्रग्रहचक्रवालविलसितं वा ? अथवा (८८) तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीडितम् ? येन अयं यः कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं माम् अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव, अताततनयमिव, (८९) अनात्मानुजमिव, अभक्तमिव, दृष्टदोषमिव,

---

(८७) अननुकूलेति ।—अननुकूलानां,—प्रतिकूलानां, समग्राणां,—सर्वेषां, ग्रहाणां,—रव्यादीनाम् इति यावत्, तेषां चक्रवालस्य—समूहस्य, विलसितं—विजृम्भितं, विचेष्टितमिति यावत् अननुकूले ग्रहमण्डले कथमेवं घटेत ? इत्याशयः ।

(८८) तातेति ।—तातस्य—पितुः, विनाशेन—उपरमेण, निःशङ्कः,—निर्भयः यः कलिकालः—चतुर्थयुगः तस्य क्रीडितं—विलसितं, जीवति ताते अस्मल्लोकानां शासितरि तच्छासनात् कलियुगं जनानां धर्मविगर्हितकर्मणि प्रवर्त्तनरूपं स्वप्रभावं विस्तारयितुं न प्राभवत्, इदानीं तदुपरमात् निर्भयस्य निःशङ्ककलिकालस्य स्वप्रभावविस्तारफलमिदं भवेत् ? इति भावः, येन—कलिक्रीडितेन इत्यर्थः, कलिप्रभावेण इति यावत् अयम्—आर्यः यः कश्चिदिव—साधारणजन इव, यत्किञ्चनकारिणं—यथेच्छकारिणम् उल्लङ्घितगुरुजनशासनमित्यर्थः, यः गुरुजनादेशमतिक्रम्य यथेष्टमाचरति स एव ईदृशकठोरवाक्यताडनं प्राप्तुमर्हति, न मद्विधः गुरुजनानुरक्त इति भावः, यद्वा—यत्किञ्चनकारिणम्—अकिञ्चनम्, अल्पबुद्धिसामर्थ्योदकमिति यावत्, बाल्यसुलभक्रीडनाद्यनुरक्तम्, अत एव राज्यशासनादिदुरूहव्यापारानभिज्ञत्वात् अयोग्यमिति भावः । अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव—पुष्पभूतिः,—तन्नामा आदिराजः, तस्य वंशे—अन्वाये असम्भूतमिव—अनुत्पन्नमिव यः तादृशस्य सुनयस्य पुष्पभूतेः वंशे समुत्पन्नः स कथमीदृशमनयमाचरितुं शक्नुयादिति भावः । अताततनयमिव—अतातस्य—तातभिन्नस्य अन्यस्य तनयमिव—पुत्रमिव, [“धलिमलितानिष्य कथम्” (उ० ६ पा० ८८ पृ०) इति तेन कथनं] प्रख्यात धार्मिकस्य पितुः पुत्रो भूत्वा ईदृशे धर्मविगर्हिते कर्मणि प्रवृत्तिः मे कदाऽपि न सम्भवेदिति भावः ।

(८९) अनात्मानुजमिव—अनात्मनः,—आत्मभिन्नस्य, अनुजमिव—कनिष्ठभ्रातरमिव एव निःस्पृहस्य अस्य भ्रातुर्मे ईदृशी दुराकाङ्क्षा असम्भवा एवेति भावः । अभक्तमिव—अननुरक्तमिव, अननुरक्ते एवंविधम् अप्रियमवश्यं वक्तुं युज्यते, न सर्वथाऽनुरक्ते मयि इति भावः । दृष्टदोषमिव—कृतापराधमिवेत्यर्थः, अपराधिनः भ्रातुः एवं मिथ्यात्यागः कदाचित् युज्यते, न निर्दोषस्य ममेति भावः ।

(९०) श्रोत्रियमिव सुरापाने, सद्भृत्यमिव स्वामिद्रोहे, सज्जनमिव नीचोपसर्पणे, सुकलत्रमिव व्यभिचारे, अतिदुष्करे कर्म्मणि समादिष्टवान्? (९१) तदेतत् तावत् अनुरूपं यत्, शौर्य्योन्माद मदिरोन्मत्त समस्त सामन्त मण्डल समुद्र मथन मन्दरे ताहग्वि पितरि मृते तपोवनं वा गम्यते? वल्कलानि वा गृह्यन्ते? तपांसि वा सेव्यन्ते? या तु मयि (९२) राज्याज्ञा, सा दग्धे·

---

(९०) सुरापाने—मद्यपाने, श्रोत्रियमिव—छान्दसमिव, वेदपारगमित्यर्थः, ("श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ" इत्यमरः) केनचित् सुरां पातुमादिष्टेन श्रोत्रियेण यथा तत् कर्म्म अतिदुष्करं भवति, तथेति भावः। स्वामिद्रोहे—प्रभोरनिष्टाचरणे, सद्भृत्यमिव—उत्तमकिङ्करमिव, प्रभोरनिष्टाचरणे केनचित् नियुक्तेन प्रभुभक्तदासेन यथा तत् कर्म्म न सुकरं भवति, तथेति भावः। नीचोपसर्पणे—हीनानुगमने, प्राकृतजनसेवायामित्यर्थः, सज्जनमिव—साधुजनमिव, केनचित् बलात् नीचसेवायां प्रवर्त्तितेन उत्तमप्रकृतिकेन यथा तत् कर्म्म न सुकरं भवति तथेति भावः। व्यभिचारे—परपुरुषप्रसक्तौ, सुकलत्रमिव—सतीं स्त्रियम् इव केनचित् बलात् व्यभिचारे नियोजितया पतिव्रतया यथा तत् कर्म्म जीवनसंशयेऽप्यनादरणीयं भवति, तथेति भावः। अतिदुष्करे—अतिदुर्वहे, दुःखेनापि कर्त्तुमशक्ये इत्यर्थः, ज्येष्ठकनीयोल्लङ्घनरूपे इति भावः, कर्म्मणि—राजपदग्रहणरूपकार्य्ये, कनिष्ठानर्हराज्यचिन्तायामिति भावः। इह सन्दर्भे शङ्कासूयाधैर्य्यवितर्कदैन्यविमोहादीनां प्रबलता विप्रज्ञायजविषयकरतिभावस्याङ्गम् इति भावशबलोऽलङ्कारः।

(९१) एतत्—वक्ष्यमाणतपोवनगमनादिरूपं कर्म्म इत्यर्थः, अनुरूपं—युक्तम्। शौर्य्येति।—शौर्य्योन्मादेन—पराक्रमजनितौद्धत्येन, मदिरोन्मत्ता इव—सुरापानमत्ता इव ये समस्ताः,—सर्व्वे, सामन्ताः,—अधीश्वराः, तेषां मण्डलं—चक्रवालम् एव, समुद्रः,—सागरः, तस्य मथने—विलोडने, मन्दरः,—मन्दराख्यो गिरिः तस्मिन् ताहग्वि—प्रख्याते वीरे, समुद्धतराजन्यगणविजेतरि इत्यर्थः, अडाश्रयान्तर्हितसाररत्नसमुच्चयानामुद्धर्त्तरि इत्यर्थः एतेन उन्मत्तोन्मादभञ्जनपुरःसररत्नाविष्कारः, विजिगीषो परलोकस्य भूपालस्य लोकोपकारार्थकः, न तु हिंसार्थक इति व्यज्यते। सेव्यन्ते—चर्य्यन्ते।

(९२) राज्याज्ञा —राजकार्य्यादेशः। दग्धे—सन्तप्ते, पितृशोकेन भ्रातृमृत्यु·

ऽपि दाहकारिणो मयि अवग्रहग्लपिते धन्वनि इव अङ्गारवृष्टिः। तत् असदृशम् इदम् आर्यस्य। यद्यपि च (९३) विभुः अनभिमानः, द्विजातिः अनेषणः, मुनिः अरोषणः, कपिः अचपलः, (९४) पण्डितः अमत्सरः, वणिक् अतस्करः, रम्यजानिः अकुहनः, साधुः अदरिद्रः, (९५) द्रविणवान् अखलः, कीनाशोऽनभिगतः, मृगयुः अहिंस्रः, (९६) पाराशरी

कारिणेन च इति भावः। अवग्रहग्लपिते—अवग्रहः,—प्रतिबन्धः, निर्भरणकपविघ्न इत्यर्थः, वृष्टिरोधश्च, ("अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके" इति मेदिनी) तेन ग्लपिते—ग्लानिं नीते, अवसन्ने विशुष्के च इति भावः। धन्वनि इव—मरौ इव, ("समानौ मरुधन्वानौ" इत्यमरः) अङ्गारवृष्टिः,—अग्निस्फुलिङ्गवर्षणम्। असदृशम्—अयुक्तम्, अनुचितमित्यर्थः, दग्धदाहनमर्यीजनमित्याशयः।

(९३) विभुः—प्रभुः अनभिमानः,—निरहङ्कारः। द्विजातिः—ब्राह्मणः, अनेषणः,—वित्तमलाभ अयाचक इत्यर्थः, अधिगतार्थतिरस्कर्त्ता इत्यर्थो वा। मुनिः—तापसः अरोषणः—अक्रोधनः। कपिः,—वानरः, अचपलः,—अचञ्चलः, धीर इत्यर्थः।

(९४) पण्डितः,—विद्वान्, ["पण्डितः" इत्यत्र "कविः" इति पाठोऽपि स्वचाप्यः] अमत्सरः,—अन्यशुभद्वेषरहितः। वणिक्—व्यवसायी, अतस्करः,—अचौरः। रम्यजानिः—रम्या—मनोहारिणी सुन्दरीत्यर्थः, जाया—भार्या यस्य तथोक्तः सुन्दरभार्य इत्यर्थः, ["रम्यजानिः" इत्यत्र 'प्रियजानिः' इति पाठः—प्रिया—प्रियदर्शना सुन्दरीत्यर्थः] अकुहनः—नास्ति—कुहना—ईर्ष्या शङ्का वा यस्य तथाभूतः, ('कुहना दम्भचर्य्यायामीर्ष्यालौ' इति मेदिनी) परपुरुषभयवर्जित इत्यर्थः स्त्रियाः पुरुषान्तरासक्तिशङ्कायाश्च "भार्य्या रूपवती शत्रुः" इत्यादिप्रमाण्यात् इति भावः। साधुः,—सुजनः, खलतावर्जित इत्यर्थः, अदरिद्रः,—धनी।

(९५) द्रविणवान्—धनी, अखलः,—अदुर्जनः, सुजन इत्यर्थः। कीनाशः—क्षुद्रः नीचाशय इत्यर्थः कृतान्तो वा, ("कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकार्षिकयोस्त्रिषु" इत्यमरः) अनभिगतः,—अद्वेष्यः, प्रिय इति यावत् ("द्वेष्ये त्वभिगतः" इत्यमरः) मृगयुः,—व्याधः, [मृगं यातीत्यर्थे "मृगय्वादयश्च" (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्ययो निपातनम्] अहिंस्रः,—हिंसावर्जित इत्यर्थः।

(९६) पाराशरी—भिक्षुः, ("भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी"

ब्राह्मणः, सेवकः सुखी, कितवः कृतज्ञः, (९७) परिव्राट् बुभुक्षुः, नृशंसः प्रियवाक्, अमात्यः सत्यवादी, (९८) राजसूनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः, तथाऽपि मम आर्य्य एव आचार्य्यः। को हि नाम (९९) तद्विधे निपतति राजगन्धकुञ्जरे जनयितरि, (१००) ईदृशे च विफलीकृतविशालशिलास्तम्भोरुभुजे भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि तपोवनं गच्छति, (१०१) सकललोकलोचनजलपातप्लाविते

इत्यमरः) ब्राह्मण,—ब्राह्मणोचितानुष्ठानरत। सेवक,—भृत्य। कितव,—धूर्त्त, द्यूतकृदित्यर्थ, ("धूर्त्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्त्तो द्यूतकृत् समाः" इत्यमरः) कृतज्ञ,—कृतोपकारवित्।

(९७) परिव्राट्—यति बुभुक्षु,—भोजनार्थी, प्राय इश्वरे ब्रह्मसमाधिमग्नाना भोजनाभिलाष कादाचित्क आश्रितसेवकानुरोधेन, न तु स्वेच्छयेत्याशय। ["परिव्राट् बुभुक्षु" इत्यत्र "परिव्राडबुभुक्षु" इति पाठे,—परितो व्रजति गच्छतीति परिव्राट्—पर्य्यटक, दूराध्वविहरणशील इत्यर्थ, अबुभुक्षु,—अभोजनेच्छु, अक्षुधित इत्यर्थ]। नृशंस,—निष्ठुर, प्रियवाक—मधुरभाषी। अमात्य—सचिव, राजकार्य्यकारीति यावत, सत्यवादी—सत्यभाषणशील, शासनतन्त्रे सत्त्वव सत्यशीलत्वेन न कार्य्यसिद्धि इत्याशय।

(९८) राजसूनु—राजतनय अदुर्विनीत,—सुशील इत्यर्थ, राजपु० मा दुर्विनीत सदा यद्येतदुक्तवान ममार्य्य इति भाव। आचार्य्य,—गुरु, उपदेष्टा इत्यर्थ, आर्य्य यथा नाम अशिक्षयत्, तथैव मया शिक्षितमिति भाव।

(९९) तद्विधे—तादृशे निरुपमप्रतापशालिनि इति भाव, राजेति।—राजा एव गन्धकुञ्जर,—गन्धद्विप तस्मिन्, जनयितरि—पितरि।

(१००) ईदृशे—एवम्भूते, विफलीकृतेति।—विफलीकृतौ—व्यर्थीकृतौ इति यावत, विशालौ,—विपुलौ, महाभारौ इत्यर्थ, शिलास्तम्भौ—प्रस्तरस्तम्भौ याभ्या तादृशौ, उरु—महान्तौ, भुजौ—बाहू यस्य तथाभूते, भूभुजि—भूपतौ। ज्यायसि—अग्रजे। नववयसि—यौवने।

(१०१) सकलेति।—सकलाना—सर्वेषा, लोकाना—जनाना, लोचनजलस्य—बाष्पवारिण, पातेन—वर्षणेनेत्यर्थ, आप्लाविते—समन्तात् व्याप्ते, पङ्किले इति

मल्लोलके वसुधाऽभिधाने (१०२) धनमदखेलनिखिलखलमुख-विकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (१०३) सुभटकुटुम्ब-कर्मकुम्भदासी श्रीसंश्रिका चण्डालः कामयेत? कथमिव सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्य्येण? (१०४) किम् उपलक्षितम् अनवदातम् इद मयि? किं वा अस्य चेतसः च्युतः सौमित्रि? विस्मृता वा वृकोदरप्रभृतयः?

यावत्, मल्लोलके—मर्त्यलोके, अतितुच्छे इति भाव, वसुधाऽभिधाने—पृथिव्याख्ये।

(१०२) धनमदेति।—धनमदेन—ऐश्वर्य्यगर्वेण, खेलाः—क्रीडा येषां तथाभूता, ये निखिलाः—समस्ताः, खलाः—दुर्जनाः, तेषां मुखविकाराणां—वदनभङ्गीनां, लक्षणेन—चिह्नेन, आख्यायमानं—कथ्यमानं, सूच्यमानमिति यावत्, नीचाचरणं—निकृष्टव्यवहारः यस्याः ताम्, आश्रयभूतानां दुष्टानां धनिनां क्रीडासूचकविकृतमुखभङ्ग्यादिदर्शनेन तदाश्रितायाः लक्ष्म्याः अपि नीचाचारत्वमनुमितम्, आधाराधेययोः अभेदाध्यवसायात् इति बोद्धव्यम्।

(१०३) सुभटेति।—सुभटानां—सुवीराणां, शूराणामिति यावत्, कुटुम्बस्य—परिवारस्य कर्म—सेवारूपं कार्य्यं, तत्र कुम्भदासी—जलवाहिनी किङ्करी ताम्, तथा पराक्रमलभ्यत्वात् वीरकुटुम्बानां किङ्करत्वं बोद्धव्यम्, श्रीसंश्रिका—लक्ष्मी नाम्नीं कामयेत?—अभिलषेत? अहं हि तपोवने मुने नाहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि इति समग्रवाक्यार्थः, यद्यहं राजलक्ष्मीकामुकः, तदा मां चण्डालाधमं जानन्तु लोका इति भावः। ["सकललोक कामयेत" इत्यत्र "सकललोकलोचनजलपात पवित्र मल्लोलक वसुधाऽभिधान धनमदखेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां श्रीसंश्रिकां सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं चण्डालोऽपि कामयेत" इति पाठे—सकललोकलोचनजलपातेन पवित्र—दूषित मल्लोलक श्रीसंश्रिकां चण्डालोऽपि कामयेत? चण्डालोऽपि न कामयेत इत्यर्थः। क्वचित् पद उभयत्र कर्मत्वम्, पूर्वपदे—"मल्लोलके" इत्यत्र अधिकरणत्वम्, मल्लोलके स्थित इति भाव।] सम्भावितम्—सम्भावितम्। अनुचितम्—अन्याय्यं कापुरुषविगर्हितमित्यर्थः।

(१०४) किं—कथम्। उपलक्षितम्—अनुमितम्। अनवदातम्—अशुद्धं, हीनतामदर्शं अयशस्करमिति यावत्। चेतसः—मनसः, च्युतः—भ्रष्टः,

(१०५) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न आसीत् इयमार्यस्य ईदृशी प्रभविष्णुता? अपि च आर्ये तपोवनं गते जिजीविषुः को हि नाम महीं मनसाऽपि ध्यायेत्? (१०६) कुलिशशिखरखरनखर-प्रचय-प्रचण्ड-चपेटापाटितमत्तमातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारु-केसरभारभास्वरमुखे केसरिणि वनविहाराय विनिर्गते

ओमिति—स्वीकारे। वृकोदरप्रभृतयः,—भीमसेनादयः, तेषां सौभ्रात्रं किमार्येण विस्मृतम्? अहमपि भ्रातृद्रोही इव एतमादृतः? इति भावः, यथा रामस्य अनुजो लक्ष्मणः, यथा वा युधिष्ठिरस्य अनुजा भीमादयः ज्येष्ठानुगामिन आसन्, तथा अहमपि ज्येष्ठमेव त्वम् अनुवर्ते इति तात्पर्यम्।

(१०५) अनपेक्षितेति।—न अपेक्षिताः,—अनादृताः, भक्तजनाः—सेवकजनाः यया तथाभूता, अनाश्रितानुगतजनदुःखकरी इति यावत्, स्वार्थेति।—स्वार्थस्य—स्वकार्यस्य एकं—केवलम्, निष्पादनं—सम्पादनम्, तेन निष्ठुरा—कठोरा, स्वार्थमात्रसम्पादनपरायणा, न तु परार्थपरा इति भावः। प्रभविष्णुता—प्रभुता। ["भुवश्च" (३।२।१३८ पा०) इति इष्णुच् छन्दस्येव, कथमत्र प्रयोगः स्यात्? उच्यते—"जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवम्" इत्यादिवत् शाकटायनमते प्रयोगः कवीन्द्राणामित्यवगन्तव्यम् इति समाधेयम्। व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कृतिदोषो दुष्परिहार्य इति दिक्] आर्यस्य इयं प्रभविष्णुता ईदृशी अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न आसीदित्यन्वयः। जिजीविषुः—जीवितुमिच्छुः।

(१०६) कुलिशेति।—कुलिशस्य—वज्रस्य, शिखरम्—अग्रं यस्य तथाभूतः च, खरनखराणां—तीक्ष्णनखानां प्रचयः,—समूहः, तेन प्रचण्डः,—दारुणः, चपेटेन—प्रहारेण, विस्तृताङ्गुलिपाणिप्रहारेणेत्यर्थः, करतलाघातेन इति यावत् ("पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ" इत्यमरः) तेन आपाटितः,—विपाटितः, यो मत्तमातङ्गः,—मदमत्तहस्ती, तस्य उत्तमाङ्गं—शिरः तस्य या मदच्छटा—दानधारा, तया छुरितेन—रञ्जितेन आरक्तवर्णेन इत्यर्थः, अत एव चारुणा—मनोहरेण, केसरभारेण—सटाजालेन भास्वरं—दीप्तं, ["केसरः—" (३।२।१०४ पा०) इत्यादिना स्मृतम्] मुखं—वदनं यस्य तथाभूते, केसरिणि—सिंहे वनविहाराय—काननभ्रमणाय विनिर्गते सति इत्यर्थः।

(१०७) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः? प्रताप-सहाया हि सत्त्ववन्तः। (१०८) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति अनुरोधोऽयम् आर्य्यस्य,—यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा कुशकुसुमसमित्पलाशपुलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगी इव न नीयते जराजालिनी? किं वा मम अनेन वृथा बहुधा

(१०७) निवासं—वासभूमिम्। पृष्ठतः—पश्चात् स्थितामिति भावः, पाति?—रक्षति? स्वप्रतापपराजितपराक्रान्तप्रतिपक्षनृपतिचक्रे आर्य्ये तपोवनं गते तन्निवासभूतामिमां राजधानीं को रक्षति? इति ध्वनिः। पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कृतिः व्यङ्ग्या इति चमत्कारातिशयः। सत्त्ववन्तः,—महानुभावाः, प्रतापसहायाः,—प्रतापः,—कोषदण्डजतेजः एव सहायः,—अनुकूलः येषां तथोक्ताः, सत्त्ववन्तो हि किञ्चिदकृत्वाऽपि स्वप्रभावेणैव सर्वान् वशमानेतुं प्रभवन्ति इत्यर्थः। एतेन किमप्यकुर्व्वत्यपि त्वयि इह अत्र स्थिते एव राज्यं सुरक्षितं स्यादिति, अन्यथा एतस्य रक्षणं दुष्करमिति व्यज्यते।

(१०८) चपलाम्—अस्थिराम्, लक्ष्मीम्—राजश्रियम्, प्रति आर्य्यस्य—भवदीयस्येत्यर्थः, अयम्—एषः, अनुरोधः,—उपरोधः आग्रह इत्यर्थः, कः?—कीदृशः? यत्—यदि, इयम्—लक्ष्मीः, चीरान्तरितकुचा—चीरम्—वल्कलं जीर्णवसनखण्डं वा, तेन अन्तरितौ—आवृतौ, कुचौ—स्तनौ यस्याः तथाभूता, ["यत् इयमपि चीरान्तरित-कुचा" इत्यत्र "यदि इयमपि न चीरान्तरितकुचा" इति पाठान्तरम्] कुशेति।—कुशाः,—दर्भाः, कुसुमानि—पुष्पाणि, समिधः,—काष्ठानि, पलाशाः,—पत्राणि, तेषां पुलिका—समूहः ताम्, तापसीसुलभामिति भावः, भवानपि यद्वत् एतत् सर्वं वहति, वहन्ती—दधाना, तत्रैव तपोवने—आर्य्याधिष्ठिताश्रमे, न नीयते—न प्राप्यते, स्वयमेव न गम्यते इत्यर्थः, यदीयं लक्ष्मीर्नानुसरति इति भावः, यद्वा,—न नीयते—नेतुं न शक्यते, आर्य्येणेति शेषः, ["न नीयते" इत्यत्र "नीयते" इति पाठान्तरम्] जराजालिनी—जरायाः जालम्—केशपक्कतादिकम् अस्याः अस्ति इति तथाभूता, अतिस्थविरा इत्यर्थः, पुरुषपरम्परया आगतत्वेन सनातनी इति भावः, यथा दुर्वहा चिरन्तनी इयं लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्य्यमनुसरति, तस्मात्तु तथा प्रकृतेः अभावात् तदा तस्याः पालने कोऽयम् आग्रहः सम्भवेत्? इत्याशयः। यदि वा आर्य्यं नापेक्षते, तदा आर्य्यस्यापि तदपेक्षा निष्प्रयोजना इति निष्कर्षः।

(१०९) विकल्पितेन? तूष्णीमेव आर्य्यम् अनुगमिष्यामि। गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव अपास्यति" इति अवधार्य्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनम् अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत।

(११०) अत्रान्तरे पूर्व्वादिष्टेन एव रुदता वस्त्र-कर्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु, (१११) निर्द्दय-करतलताड़नभिया इव क्वापि गतहृदये रटति राजस्त्रैणे, (११२) तारम् अब्रह्मण्यम् ऊर्द्धदोष्णि विरुदति विप्रजने,

---

(१०९) विकल्पितेन—पर्य्यालोचितेन, अनुशोचनेन इति यावत्। तूष्णीमेव—मौनमास्थाय एव इत्यर्थः, किमप्युत्तरमदत्त्वैवेति यावत्। गुर्व्विति।—गुरोः,—वरिष्ठस्य, वचनातिक्रमेण—वाक्यलङ्घनेन, राज्यग्रहणरूपादेशाकरणेनेत्यर्थः, कृत—जनितं, किल्बिषं—पापं, ("पापं किल्बिषकल्मषम्" इत्यमरः) तपः,—चान्द्रा-यणादिकं व्रतं, ("… …तपो लोकान्तरेऽपि च। चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिर-माघयोः ॥" इति मेदिनी) अपास्यति—खण्डयिष्यति, अपनेष्यति इत्यर्थः। अवधार्य्य—निश्चित्य। प्रथमतरं—ज्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्व्वमित्यर्थः। अवातिष्ठत—अवर्त्तत।

(११०) "अत्रान्तरे" इत्यस्य "संवादको नाम·सदसि आत्मानमपातयत्" इत्यग्रेणान्वयः। पूर्व्वादिष्टेन—पूर्व्वमाज्ञप्तेन, वस्त्रकर्मान्तिकेन—परिच्छदाधिकारिणा, समुपस्थापितेषु—समीपमानीतेषु, वल्कलेषु—तरुत्वक्षु तापसोचितपरिधेयेषु इति यावत्।

(१११) निर्द्दयेति।—निर्द्दयं—निष्करुणम्, उत्कटमित्यर्थः, तत् यथा तथा, करतलेन—पाणितलेन, यत् ताडनम्—आघातः, तस्मात् भीः,—भयं तया इव। गत-हृदये—गतं—चलितं, हृदयं—चेतः यस्य तथाभूते, शून्यमनसि इत्यर्थः, अचेतनप्राये इति भावः, ["गतहृदये" इत्यत्र "गते हृदये" इति पाठान्तरम्] रटति—नदति, सशब्दं रुदतीत्यर्थः राजस्त्रैणे—राजान्तःपुरिकाजने।

(११२) तारम्—उच्चैः यथा तथा, ऊर्द्धदोष्णि—उत्क्षिप्तबाहौ। अब्रह्मण्यम्—अवध्योक्तिविशेषः तत् ("अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तौ" इत्यमरः। समुदीर्य्येत्यध्याहृत-क्रियायाः कर्म्मपदं द्वितीयान्तम्) मा अस्मान् परित्यागेन जहीत्येवरूपं वचनपूर्व्वक-मित्यर्थः, विरुदति—विशेषेण क्रन्दति।

(११३) पादप्रणतिपरे फूत्कुर्व्वति पौरवृन्दे, विद्राति विद्रुतचेतसि चिरन्तने परिजने, परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि पर्य्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपयसि निवारणोद्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे, (११४) निराशेषु नखलिखितमणिकुट्टिमेषु अवाङ्मुखेषु निश्वसत्सु सामन्तेषु, सबालवृद्धासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्व्वासु प्रजासु, सहसा एव प्रविश्य (११५) शोकविक्लवः प्रचरितनयनसलिलो राज्यश्रियः परिचारकः संवादको नाम प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि आत्मानम् अपातयत्।

---

(११३) पादप्रणतिपरे—चरणपतनपरायणे, पौरवृन्दे—पुरवासिवर्गे, फूत्कुर्व्वति—चीत्कारं कुर्वति इत्यर्थः मुक्तकण्ठं रुदतीति यावत्। चिरन्तने—पुरातने, वंशपरम्परागते इत्यर्थः, ["सायंचिर—" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्युः तुडागमश्च] परिजने—परिचारकवर्गे विद्रुतचेतसि—विचलितमनसि विद्राति—धावति, परिजनावलम्बिते—परिवारगृहीतहस्ते इत्यर्थः, वार्द्धक्यात् स्वयमागन्तुमसामर्थ्यादिति भावः, वेपमानवपुषि—कम्पमानदेहे, पर्य्याकुलवाससि—विस्रस्तवसने, निवारणसंवादश्रवणेन ससम्भ्रमागमनादिति भावः, शोकेति।—शोकेन—मन्युना, गद्गदम्—अस्पष्टनिर्घोषं बाष्पावरुद्धकण्ठत्वादिति भावः, वचः—वचनं यस्य तथाभूते, गलितनयनपयसि—क्षरितनेत्रवारौ, निवारणेति।—निवारणाय—प्रतिषेधाय, तपोवनगमनादस्य इति भावः, उद्यतं—प्रवृत्तं, ऊर्ध्वमानयदे, मनः—चित्तं यस्य तथाभूते, वर्षीयसि—अतिस्थविरे, ["वृद्धशब्दात्" "द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुनि "प्रियस्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः] बन्धुवर्गे—ज्ञातिसमूहे।

(११४) नखेति।—नखैः,—कररुहैः, लिखितानि—अङ्कितानि, कृतरेखाणीत्यर्थः, मणिकुट्टिमानि—रत्नखचितगृहाभ्यन्तरतलानि यैः तथोक्तेषु, अवाङ्मुखेषु—अधोमुखेषु, निश्वसत्सु—निश्वासं त्यजत्सु आयतमिति शेषः, सामन्तेषु—अधीनमित्रराजेषु, निराशेषु—हताशेषु। प्रस्थितासु—प्रस्थातुमुद्यतासु इत्यर्थः।

(११५) शोकविक्लवः,—मन्युविह्वलः, प्रचरितेति।—प्रचरितं—प्रकर्षेण स्रुतं, नयनसलिलं—नेत्रजलं यस्य तादृशः। राज्यश्रियः,—तदाख्यायाः राज्यवर्द्धन-

अथ (११६) सम्भ्रान्तो भ्राता सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः तं पर्य्यपृच्छत्,—"भद्र! भण भण, किम् अस्मद्व्यसनव्यवसाय-वर्द्धनबद्धधृतिः (११७) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृति-करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः?" इति। स कथञ्चिदपि अकथयत्,—"देव! पिशाचानामिव (११८) नीचा-त्मना चरितानि छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति, यतो यस्मिन् अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता, तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्म्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकम् आत्मनः सुकृतेन

भगिन्या। प्रज्ञाततम,—अतिपरिचित इत्यर्थ, इतः पूर्वं प्रभाकरवर्द्धनस्यैव परिचारकत्वादिति भाव। विमुक्ताक्रन्द,—उच्चै रुदन्नित्यर्थ। सदसि—सभायाम्।

(११६) सम्भ्रान्त —सभयोद्विग्न। पर्य्यपृच्छत्—अन्वयुङ्क्त। अस्मदिति।—अस्माकं व्यसनानि—विपद एव व्यवसाया,—वाणिज्यानि, तेषां वर्द्धने—अभ्युन्नति-करणे, बद्धा—निश्चला, धृति,—धैर्य्यं सन्तोष वा येन तथाभूत, अस्मद्विपदर्द्धनैकपर इत्यर्थ।

(११७) अवनीति।—अवनिपते,—राज्ञ प्रभाकरवर्द्धनस्य, मरणेन—मृत्युना, मुदिता—प्रहृष्टा मति —बुद्धि यस्य तथाविध तत्सद्भावे स्वप्रभावं प्रकटयितु मक्षम इति भाव, विधि,—दैवम् इत —अस्मात्, पितुः व्यसनादिति भाव, अधृतिकरम्—असन्तोषकरम् अधैर्य्यकर वा समुपनयति?—समुपस्थापयति? इह प्रतिपक्षगतबलवत्त्वात्स्वगतदुर्बलत्वयो समुन्मेषात् प्रत्यनीकालङ्कार ।

(११८) नीचात्मना—क्षुद्रचेतसा, दुरात्मनामित्यर्थ, चरितानि—स्वभावा, छिद्रप्रहारीणि—छिद्रेषु—रन्ध्रेषु, प्रमादेषु इति भाव, प्रहरन्ति—आघातयन्तीति तथाविधानि, अन्यदा प्रहारसाहसाभावात इत्याकूतम्। अवनिपति,—राजा, प्रभाकरवर्द्धन इत्यर्थ, उपरत,—मृत। वार्त्ता—जनश्रुति, ("वार्त्ता वृत्तौ जनश्रुतौ" इत्यमर)। ग्रहवर्म्मा—प्रभाकरवर्द्धनस्य जामाता। जीवलोक—प्राणिपूर्णं जगत इहलोकमित्यर्थ। आत्मन,—स्वस्य, मालवराजस्येति यावत, सुकृतेन—पुण्येन, येन सुकृतेन स एतावन्तं कालं जीवितोऽस्ति, ग्रहवर्म्मविनाशनेन तस्य

सह त्याजितः। (११९) भर्त्तृदारिकाऽपि राज्यश्रीः कालायसनिगडयुगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता। किंवदन्ती च, यथा किल अनायकं साधनं मत्वा जिघृक्षुः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमिषति, इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवति" इति।

ततश्च तादृशम् (१२०) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम् आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य, अश्रुतपूर्व्वत्वात् परिभवस्य, परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य, दर्पबहुलतया

तत सुन्नतमपि क्षयं गत, चौरपुरुषस्य तस्य अचिरेणैव भवद्भिर्विनङ्क्ष्यमाणत्वादिति] भाव। त्याजित,—हापित, परलोक प्रापित इत्यर्थ।

(११९) भर्त्तृदारिका—राजसुता, ("राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्त्तृदारिका" इत्यमर)। कालेति।—कालायसनिगडयुगलेन—कृष्णलौहनिर्म्मितशृङ्खलाद्वयेन, चुम्बितौ—वेष्टितौ, चरणौ—पादौ यस्या तथाभूता, चौराङ्गना इव—तस्करनारीव संयता—बद्धा, कान्यकुब्जे—तदाख्यतद्देशीयप्रधाननगरविशेषे, कारायां—बन्धनागारे। किंवदन्ती—जनश्रुति। अनायकम्—अराजक, साधन—सैन्य, ("साधन मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ" इति मेदिनी)। जिघृक्षु,—आचिक्रमिषु। एतामपि भुव—राज्य, श्रीकण्ठजनपदमित्यर्थ, आजिगमिषति—आगन्तुमिच्छति। विज्ञापिते—निवेदिते, भवतीति शेष। प्रभवति—समर्थो भवति, सोदरप्रियग्रहवर्म्मविशसनप्रतिशोधने, भर्त्तृदारिकाया उद्धारे राज्यरक्षणे च यत् कर्त्तव्य, तत् कर्त्तुमर्हति इति भाव।

(१२०) अनुपेक्षणीयम्—अवर्ज्जनीयेच, नावहेलनीयमित्यर्थ, असम्भावितम्—अतर्कितम्, आकस्मिक—सहसा उपस्थित व्यतिकर—व्यसन, विपदमित्यर्थ, ("अथ व्यतिकर पुंसि व्यसन व्यतिषङ्गयो" इति मेदिनी)। परिभवस्य—अननुभूतस्य अवमानस्य इत्यर्थ, अश्रुतपूर्व्वत्वात्—पूर्वं कदाऽपि अश्रुतत्वादित्यर्थ, ["भूतपूर्वे चरट्" (५।३।५३ पा०) इत्यत्र पूर्व्वनिपातनिर्द्देशात् सत्यत्र शास्त्रे पूर्व्वशब्दस्य पूर्वनिपातनम् इति ज्ञेयम्]। परेति।—परात—शत्रो. अन्यस्माद्वा, य. परिभव,—तिरस्क्रिया, अवमाननमित्यर्थ, ("परिभव परीभावः तिरस्क्रिया" इत्यमरः) तस्य असहिष्णुतया—असहनशीलतया। दर्पबहुलतया—

इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्ससर्प भीषणं कृपाणं पाणिः अपरः। (१२५) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्टवृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यत रोषरागः। (१२६) समासन्नसकलमहीपालचूडामणिचक्राक्रमणजाताहङ्कार इव च समारुरोह वामम् ऊरुदण्डम् उत्तानितः चरणो दक्षिणः। (१२७) निष्ठुराङ्गुष्ठकषणनिष्ठुत-

आत्माधीनीकरणार्थञ्च केशाकर्षणं, तस्मै उत्कण्ठा—उद्वेग इत्यर्थः तयैव, स्त्रियाः केशाकर्षणस्य विगर्हिततया तत् कर्तुमुद्यतस्य कम्पोऽजनीति वेदितव्यम्, यद्वा,—कामिनीकचग्रहणं प्रति उत्कण्ठावान् कन्दर्पवशश्च खिन्नाङ्गः कम्पते इति लोके दृश्यते। समुत्ससर्प—उपजगाम, ग्रहीतुम् इति शेषः। कृपाणः—खड्गम्। अपरः,—दक्षिणः। क्रोधस्थायिनः रौद्रस्य तदनुभावस्य स्वेदोद्गमस्य सात्त्विकविकारत्वसम्भावनया शृङ्गारानुकूलतोक्तिः परिपन्थिरसाङ्गपरिग्रहरूपो रसदोषः, "रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि" इत्यालङ्कारिकानुशासनात् इति ज्ञेयम्।

(१२५) शस्त्रेति।—शस्त्रस्य—असेः इत्यर्थः, प्रार्क त्वक्तस्य इति भावः, ["सर्वधातुभ्य ष्ट्रन्" (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ष्ट्रन्] ग्रहणेन—धारणेन, मुदिता—हृष्टा, स्वस्य नाथवत्ताशया इति भावः, या राजलक्ष्मीः,—राजश्रीः, प्रेयसी इति भावः तया क्रियमाणा—विधीयमाना, या दिष्टवृद्धिः,—आनन्दोत्सवः, तया विधुता—विक्षिप्ता, सहर्षं न्यस्ता इत्यर्थः, या सिन्दूरधूलिः,—नागसम्भवपरागः, स्वनामप्रसिद्धः सीसकोद्भूतरक्तवर्णचूर्णविशेषः इति यावत्, ("सिन्दूरं नागसम्भवम्" इत्यमरः) सा इव, कपिलः,—पाटलः, रोषरागः,—कोपजनितशोणिमा।

(१२६) समासन्नेति।—समासन्नानाम्—समुपस्थितानां, सकलानां—सर्वेषां, महीपालानां—राज्ञां, चूडामणयः,—शिरोरत्नानि, तेषां चक्रेण—समूहेन, आक्रमणं—ग्रहणं, प्रणिपातावसरे इति भावः, तेन जातः,—उत्पन्नः, यः अहङ्कारः,—गर्व्वः स इव, मूर्तिमानहङ्कार इवेत्यर्थः, उत्तानितः,—उत्तोलित इत्यर्थः, दक्षिणः,—अपसव्यः, चरणः,—पादः, वामं—सव्यम्, ऊरुदण्डम्—ऊरुः,—सक्थि, दण्ड इव—यष्टिरिव तं, समारुरोह—आचक्राम, आश्रितवान् इत्यर्थः, वामोरौ दक्षिणं चरणमवस्थाप्य आसाञ्चक्रे राज्यवर्द्धन इति भावः। शत्रुनिर्जये निःसंशयत्वख्यापिका वीरत्वव्यञ्जिका च महासत्त्वपुरुषसाधारणी प्रौढासनमुद्रेयम्।

(१२७) निष्ठुरेति।—निष्ठुरं—दृढं यथा तथा, अङ्गुष्ठस्य—पादाङ्गुष्ठस्य घर्षणं,

धूमलेखो निर्वीरीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणि-कुट्टिमम् इतर पादपद्म। (१२८) दर्पस्फुटितसरसव्रणो-च्छलितरुधिरच्छटाऽवसेकैः शोकविषप्रसुप्तं प्रबोधयन् इव परा-क्रमम् अनुजमवादीत्,—'आयुष्मन्! इदं राजकुलम्, अमी बान्धवाः, परिजनोऽयम्, इयं (१२९) भूमिः, भूपतिभुजपरिघ पालिताश्च एताः प्रजाः, गतोऽहमद्यैव मालवराजकुल-

कषण—घर्षण भूमौ इति भावः तेन हेतुना निर्गता—निश्चिता उद्गता इति यावत्, धूमलेखा—धूमराजिः रजोनिकर इति भावः येन तथाभूतः निर्वीरीकरणाय—पृथ्वी निर्वीरा कर्तुमित्यर्थः विमुक्तशिखः—विमुक्ता—विसृष्टा शिखा—ज्वाला येन तथोक्तः वीरा किल रोषेण केशसंयमनं शत्रौ आपरिभववितरणात् न कुर्वन्ति इति भावः इतर—वाम इत्यर्थः पादपद्म—चरणकमलम् तथा तेजोवत्तया आपद्म इति भावः ["वा पुंसि पद्मम्" इत्यमरानुशासनात् पद्मशब्दो व पलिङ्ग प्रयुक्तः। कोषकारसम्मतोऽपि पालिङ्ग पद्मशब्दः कवीन्द्रै न क्वापि प्रयुक्तः कविसमय प्रसिद्धलिङ्गपरित्यागेन केनाप्यप्रयुक्तलिङ्गप्रयोगेण च दोषः अप्रयुक्तत्वरूपः भवति इत्यवधेयम्] मणिकुट्टिमं—माणिक्यखचितगृहतलं लिलेख—ससर्ज।

(१२८) दर्पात्—दर्पेण—क्रोधवशजातेन संरम्भेण इति भावः स्फुटितेभ्यः—स्फुटनं प्राप्तेभ्यः विदीर्णेभ्य इत्यर्थः अत एव सरसेभ्यः—आर्द्रेभ्यः व्रणेभ्यः—क्षतेभ्यः भूतपूर्वसङ्ग्रामप्रतिवीरप्रहतशस्त्राघातजक्षतेभ्य इति भावः उच्छलितानां—नवीनं निर्गलितानां रुधिराणां—रक्तानां छटाभिः—धाराभिः ये अवसेकाः—आसेचकाः तैः शोकेन।—शोकः—मन्युः एव विषं—गरलं तेन प्रसुप्तं—आच्छन्नं इत्यर्थः विमोहं गतं इति यावत् पराक्रमं—शौर्यमित्यर्थः प्रबोधयन्निव—जागरयन्निव रुधिरसलिलसेचनैः अपनीतमोहं कुर्वन् इत्यर्थः शोकविषेण विगतसत्त्वस्य पराक्रमस्य प्रत्युज्जीवनाय शीतलच्छटाभरणपरः पराक्रमशो-पर प्रकारीत भावः इष्यते हि विषवमुग्धस्य उपरि शीतलजलसेचनमात्र अनुज इव मन्यते शोके विषत्वारोपेण रुधिरच्छटाशामवसेकत्वारोपात् परम्परित रूपकमलङ्कारः प्रबोधयन्निवेति क्रियोत्प्रेक्षा सङ्कीर्यते।

(१२९) भूमिः—देशः राज्यमित्यर्थः। भूपतीति—भूपतेः—राज्ञः पितुरिति भावः भुजः—बाहुरेव परिघः—लौहमुद्गरविशेषः तेन पालिताः—रक्षिताः प्रजाः, प्रजातपुत्रा इत्यर्थः स्थिता इति शेषः राजकुलादकमतृत नृ

प्रलयाय। (१३०) इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम्, इदमेव तपः, आकाशगमनोपायश्च अयमेव, यत् अत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः। (१३१) सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केसरिणः, भेकैः करपातः कालसर्पस्य, वत्सकैः बन्दिग्रहो व्याघ्रस्य, अलगर्दैः गलग्रहो गरुडस्य, दारुभिः दाहादेशो दहनस्य, तिमिरैः तिरस्कारो रवेः, यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य। (१३२) अन्तरितः तापो

तत्र कारागारे [illegible] स्थित, त्वमिदानीमेतत् प्रभुभ्यो रचयित्वा यथार्थ [illegible] इति भावः। मालवैः—मालवराजेन—मालवाधिपेन, कुलस्य—वंशस्य, प्रलयाय—क्षयाय, विनाशाय इत्यर्थः।

(१३०) इदमेव—अरिनिग्रहणमित्यर्थः, वल्कलग्रहणम्—त्वचवस्त्रधारणं, [illegible] इत्यर्थः। तपः—तपश्चरणम्। आकाशगमनोपायः—आकाशगमनसाधनम्। अत्यन्तम्—अत्यधिकम्, अविनीतस्य—दुर्विनीतस्य, उद्धतस्य इत्यर्थः, अरेः—शत्रोः, निग्रहः—[illegible], [illegible] तुल्यं [illegible] इति भावः।

(१३१) सोऽयम्—मालवकृतपरिभव इत्यर्थः, कुरङ्गकैः—मृगशावैः, केसरिणः—सिंहस्य, कचग्रहः—केशाकर्षणरूपम् [illegible] अनुचितम्। भेकैः—दर्दुरैः, करपातः—हस्तपातः, [illegible] इत्यर्थः, कालसर्पस्य—कृष्णसर्पस्य [illegible] इति [illegible]। "कपोलचपेटाघात" इति [illegible]। वत्सकैः—[illegible], व्याघ्रस्य—शार्दूलस्य, बन्दिग्रहः—कारागृहे [illegible]। अलगर्दैः—जलव्यालैः, जलसर्पैरित्यर्थः [illegible] इति भावः, ("अलगर्दो जलव्यालः" इत्यमरः) गलग्रहः—गले ग्रहणम्, कण्ठग्रहणमित्यर्थः। [illegible], दहनस्य—अग्नेः [illegible] इति भावः, दाहादेशः—दाहस्य आज्ञापनम्। तिमिरैः—अन्धकारैः, रवेः—सूर्यस्य, [illegible] तिरस्कारः—[illegible] आच्छादनमात्रं भावः। [illegible] —[illegible], [illegible] दारुभिः—तिरस्कारः [illegible]। [illegible] पुष्पभूतिवंशस्य मालवैः परिभवः बहुदेवसमानभूतः [illegible] इति भावः।

(१३२) अन्तरितः, [illegible] इत्यर्थः, तापः, [illegible]

मे महीयसा मन्युना। तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च त्वया एव सार्द्धम् अयमेको (१३३) भण्डिः अयुतमात्रेण तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम्" (१३४) इत्यभिधाय च अनन्तरमेव प्रयाणपटहम् आदिदेश।

(१३५) तञ्च तथा समादिशन्तम् आकर्ण्य जामिजामातृवृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि (१३६) निवर्त्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड इव प्रोवाच देवो हर्षः,—"किमिव

न्वयनम्। महीयसा—अतिमहता, मन्युना—क्रोधेन। तिष्ठन्तु, सर्वेति शेषः। राजानः—अस्मदीयसामन्तनृपाः। करिणः,—गजाः। सार्द्धं—सह विपक्षैश्चेत् राजधानी आक्रान्ता भवेत् तदा तद्रक्षणायेत्याशयः।

(१३३) भण्डिः,—राज्यवर्द्धनस्य मातुलपुत्रः। अयुतमात्रेण—दशसहस्रसङ्ख्यामात्रेण सहेति शेषः तुरङ्गमाणाम्—अश्वानां, दशसहस्राश्वारोहिसैन्यसमेतो भण्डिरित्यर्थः। अनुयातु—अनुसरतु, अल्पमिता परिवृढाया सेनायाः परिच्छदस्वरूपतयैव नियोगः, न साहाय्यार्थेति निगूढाशयः।

(१३४) इति—इत्थम् अभिधाय—आख्याय चकारोऽत्र विनियोगे परत्र समुच्चयत्वात् इति सङ्क्षेपः। प्रयाणपटहम्—युद्धार्थं यात्रासूचकवाद्यविशेषम्।

(१३५) तं—राज्यवर्द्धनं तथा—पूर्वोक्तप्रकारेण, सराजकरिदारिसह समेतस्य हर्षस्य तत्रैवावस्थानमित्यर्थं समादिशन्तम्—आज्ञापयन्तम्। जामीति।—जामिः—स्वसा भगिनीत्यर्थः ("जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः" इत्यमरः) जामाता—तनपति [जायां माति इति विग्रहे "नप्तृनेष्टृ—" (उ० २ पा० ९६ सू०) इत्यादिना तृच्] अतिप्रिय इत्यर्थः तच्च कन्यकापतिसम्बन्धाभावात् तथा, यद्वा—जामिः,—भगिनी तस्याः जामाता—धवः, पतिरित्यर्थः, भगिनीपतिरिति यावत्, ("जामाता दुहितुः पत्यौ सूर्यावर्त्ते धवे पुमान्" इति मेदिनी। तस्य वृत्तान्तस्य—कारावासोपरमवार्त्तायाः, विज्ञानेन—अवगत्या यः प्रकोपः—प्रबलक्रोधः, तस्य आधानेन—आवेशेन दूयमाने—सन्तप्यमाने तस्मिन् मनसि—चित्ते, चित्तस्य तादृशावस्थाया निर्देशः।

(१३६) निवर्त्तनादेशेन—निवर्त्तनम्—अनुगमननिवृत्तिः, तस्य आदेशेन—आज्ञया, दूरेति।—दूरम्—अत्यन्तं यथा तथा, प्ररूढा—जाता, प्रणयपीडा—

दोषं पश्यति आर्यो मम अनुगमनेन ? (१३७) यदि बाल इति,—नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि। (१३८) रक्षणीय इति,—भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्। (१३९) अशक्त इति,—क्व परीक्षितोऽस्मि ? संवर्द्धनीय इति,—वियोगः तनूकरोति। (१४०) अक्लेशसह इति,—स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि। सुखम् अनुभवतु इति,—त्वया एव सह तत् प्रयाति। महान् अध्वनः

प्रादेशाभङ्ग, अभिमानजदुःखमित्यर्थः यस्य तथाभूत, सोदरैकशरणस्य आत्मन दुःखशोकार्त्ततादृशाया भ्रातुस्त्वयि विधोदासीन्यसूचकादेशश्रवणात् कृतान्यविकाभिमान इत्यर्थः।

(१३७) यदि बाल,—शिशु, इति—इति धिया इत्यर्थः अनुगमने निवर्त्तयसि आर्य इति शेष, तर्हि—तदा मम बालत्वे सति इति भाव, नितराम्—अतिशयेन, अवश्यमेवेति भाव, न त्याज्योऽस्मि—हातव्योऽस्मि, भवता इति शेष, बालकं मां परित्यज्य पितृस्थानीयेन भवता कुत्रापि न गन्तव्यमिति भाव, सदैव नेतव्योऽहम् इति फलितम्।

(१३८) रक्षणीय,—पालनीय, इति—इति धिया, चेदिति शेष, तदपि न त्याज्यमिति भाव, यत भवदिति।—भवत,—तव, भुजपञ्जरं—बाहुपिञ्जर, पञ्जरमध्ये अवस्थितस्य विपत्तेरभावादिति भाव, रक्षास्थानं—शरणास्पदं भवद्भुजपञ्जरे एव स्थितिरेव मम श्रेयस्करमिति भाव, त्वयि गते को मां रक्षिष्यति ? अत, त्वया सदैव मे गन्तव्यमिति निष्कर्ष।

(१३९) अशक्त—अक्षम, इति धियेति चेत ? तत्रोत्तर—क्व—कुत्र, विषये इति शेष, परीक्षितोऽस्मि—समर्थो वा असमर्थो वा इति निरूपितोऽस्मि, भवतेति शेष न कुत्रापि विषये अशक्तोऽहमिति परीक्षितवान् आर्य इति भाव। संवर्द्धनीय—पोषणीय देहस्य पुष्टिं सम्पादनीय इत्यर्थ इति, धियेति चेत वियोग,—भवद्विच्छेद इत्यर्थ, तनूकरोति—कृशीकरोति, निरुत्साहं करोति वा, मामिति शेष, त्वद्वियोगात् जीवनसंशये कुतो वर्द्धनमिति भाव।

(१४०) अक्लेशसह,—न क्लेशं सोढुं शक्त इति—धियेति चेत् ? तत्रोत्तरं,—स्त्रीपक्षे नारीस्थाने निक्षिप्तोऽस्मि—स्थापितोऽस्मि, क्लेशासहतया नारीरूपत्वेनाहं भवता परिगणितोऽस्मीति भाव। सुखम्—आनन्दम् अनुभवतु—भुङ्क्ताम्, इति

क्लेश इति,—विरहोऽविषह्यतरः। (१४१) कलत्रं रक्षतु इति,—श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति। पृष्ठतः तिष्ठतु इति,—लङ्घति एव प्रतापः। (१४२) राजकम् अनधिष्ठितमिति,—तत् सुहृदम् आर्य्यगुणैः। न बाह्यः सहायो महत इति,—व्यतिरिक्तमिव मां गणयति। अलघुपरिकरः प्रयामि इति,—

षीति चेत्? तत्रोत्तरं—तव—सुखं, त्वयि गते नाहं सुखेन स्थास्यामि, मद्दुःखजननायैव तव गमनप्रवृत्तिरिति भावः। अध्वन,—पथः। विरहः,—तव विच्छेदः अविषह्यतरः अतिशयेन सोढुमशक्यः इत्यर्थः, त्वद्वियोगक्लेशात् अध्वपर्य्यटनक्लेशः अतीव सुखह इति भावः।

(१४१) कलत्रं—स्त्रियं, स्त्रीलोकमित्यर्थः। श्रीः,—लक्ष्मीः स्त्रीति भावः, निस्त्रिंशे—असौ [अधिपूर्व्वकात् वसतेरधिकरणस्य कर्म्मत्वानुशासनात् "निस्त्रिंश" इत्यस्य कर्म्मत्वापत्ति अत्र लङ्कारणात् व्याकरणानुशासनौल्लंघेन ककुद्‌मात्वरूपः दोषः विशेषः] अधिवसति—तिष्ठति, तव खड्गबलेनैव तत सुरक्षितैव भवति न तत्र मम किमपि उपयोगित्वं सामर्थ्यं वा इति भावः। पृष्ठतः—पृष्ठरक्षानिवारणार्थेति भावः। प्रतापः—कोषदण्डजं तेजः अरातिपरिभाविशक्तिर्व्वा, लङ्घति शेषः तेन पृष्ठदेशतः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः, तथा च न मे कापि आवश्यकता इति फलितम्।

(१४२) राजकं राजन्यवर्गः, अनधिष्ठितम्—अनाश्रितम्, अनायकमिति यावत् त्वया मदनुगामिना इति शेषः अयमागमिष्यतीति भावः इति विचार्य्यते चेत्? तत्रोत्तरं—तत्—राजकम् आर्य्यगुणैः,—आर्य्यस्य—भवतः इत्यर्थः गुणाः,—शौर्य्यदाक्षिण्यादयः तैः सुहृदं—सुसंगतम् अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्, इदानुरागरूपाभुग्नप्रतापमहत्त्वाश्रयतानां परित्यक्तुमाशयादपि न शक्नुते इत्याशयः। महतः—महानुभावस्य, बाह्यः,—बहिः स्थितः इतरः इत्यर्थं सहायः—सहकारीत्यर्थ, न, उपयुज्यते इति शेषः स्वनैव सर्व्वार्थसाधनादिति भावः, इति—इत्यवगम्यते चेत्? तत्रोत्तरं—व्यतिरिक्तमिव—भिन्नमिव अनात्मीयमिवेति, मां गणयति विचारयति, आर्य्यः इति शेषः, नाहम् आर्य्याद्भिन्नः, तदेवांशभूत इति भावः। अलघुपरिकरः—स्वल्पपरिच्छदः, अल्पपरिजन इति यावत्, आडम्बरामुक्ते गमनविघ्नादिति भावः, प्रयामि—गच्छामि, इत्यादिश चेत्?

पादरजसि कोऽतिभार. ? (१४३) द्वयोः गमनम् असाम्प्रतमिति,—माम् अनुगृह्णाण गमनाज्ञया। कातरो भ्रातृस्नेह इति,—सदृशो दोषः। (१४४) का इयम् आत्मम्भरिता भुजस्य ते, यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डरम् अमृतमिव यशः पिपासति ? (१४५) अवञ्चितपूर्व्वोऽस्मि प्रसादेषु।

तत्रोत्तर—पादरजसि—चरणधूलौ, तत्सदृशे मयि इति भाव, अतिभार—गुरुत्वबोध इति यावत्, पादसक्त रज यथा नातिभारभूत भवति, तद्वत् अहमपि ज्ञातव्य त्वयेति भाव ।

(१४३) द्वयो,—उभयो आवोरिति भाव । असाम्प्रतम्—अयुक्त, नगरस्य रक्षिविभावादिति भाव । अनुगृह्णाण—अनुकम्पस्व, मामेव गमनाय अनुमन्यस्व, त्वमिहैव तिष्ठ इति समुदितवाक्यार्थ । उत्तरमिदम् आत्मन एव प्राथमिकाभियानप्रार्थनरूपमित्यवधातव्यम । एतेन सिंहासनादिरक्षा भवत्प्रतापेन सुसाध्या, तत्र हि विपक्षनिग्रह ममैवानायाससाध्य इति व्यज्यते। कातर—भीत, विपदाशङ्कया आकुल इत्यर्थ, विपत्सङ्कुल रणक्षेत्रे त्वां नेतुं बिभेमि इति चेत् इति भाव सदृश—तुल्यसम्बन्धवत सोदरद्वयस्य इत्यर्थं, भावाभावयो उभयत्र समानसुखदु खदायकत्वात इति भाव, यद्वा,—सदृश,—तुल्य दोष—दूषणम, अनिष्टशङ्का इत्यर्थ, मयि भ्रातरि स्नेहात तव यादृशी दोषाशङ्का त्वयि भ्रातर्य्यपि सहजभक्तिभावात् ममापि तादृशी एव अनिष्टाशङ्का इति भाव ।

(१४४) ["का इयम्" इत्यत्र "का चेयम्" इति पाठान्तरम्]। आत्मम्भरिता—स्वार्थैकपरतेति भाव । ["फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च" (३।२।२६ पा०) इत्यात्मनो मुमागम भृञ इन निपात्यते] क्षीरोदेति।—क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य फेनपटल—फेनराशि तद्वत पाण्डुर—शुभ्र यश—कीर्त्ति, शत्रुनाशजनितमिति भाव, एकाकी—एक एव, पिपासति ?—पातुमिच्छति ? अनुजीविजन वञ्चयित्वा एकाकी एवाहं तादृशयश.पीयुष पास्यामि इति पिपासुता तव भुजस्य अतीव स्वार्थपरता इत्यहो ! ईदृशी स्वार्थपरता तु नोचिता इति भाव ।

(१४५) भवत्वेकाकिन एव पिपासुता, तत्र को दोष ? इत्यत्राह, अवञ्चितेति।—प्रसादेषु—अनुग्रहेषु अवञ्चितपूर्व्व,—अप्रतारितपूर्व्व, प्राक त्वया कदापि न प्रतारित इत्यर्थ, इत पूर्वं सदैव तव प्रसादमुपभुज्य कृतार्थो भवम्, इदानीमपि तदधिकारात् मा वञ्चयस्व इति भाव ।

तत् प्रसीदतु आर्य्यः, नयतु मामपि" इत्यभिधाय क्षितितल-विनिहितमौलिः पादयोः अपतत्।

(१४६) तम् उत्थाप्य पुनः अग्रजो जगाद,—"तात! किमेवम् अतिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात् अतिलघीयानपि अहितः? (१४७) हरिणार्थम् अतिक्षेपणः सिंहसम्भारः। तृणानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुशुक्षणयः? अपि च तव (१४८) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलक-मालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः। न हि कुल-

---

(१४६) त—हर्षम्, उत्थाप्य—उत्तोल्य। अग्रजः—ज्येष्ठः, राज्यवर्द्धन इत्यर्थः। तात!—वत्स! अतीति।—अतिमहान्—भूयान् इत्यर्थः आरम्भः,—उद्योगः, तस्य परिग्रहणम्—आश्रयणं तेन अतिलघीयानपि—अतिक्षुद्रोऽपि, अहितः—शत्रुः, बलात्—बलेनापि, निरर्थकमिति भावः गरिमाणम्—गौरवम्, आरोप्यते—नीयते, त्वयेति शेषः, महारम्भेण लघुसत्त्वे महाप्रतिभटता समारोपिता भवेत् इति निगूढाशयः।

(१४७) हरिणार्थे—मृगवधार्थमित्यर्थः, सिंहसम्भारः,—सिंहस्य—मृगेन्द्रस्य, सम्भारः—विपुलप्रयास इत्यर्थः अतिक्षेपणः,—अतिलज्जाकरः, क्षुद्रहरिणवधार्थं सिंहस्य सायासक्रमणं यथा लज्जाजनकं निष्प्रयोजनञ्च तथा अतिलघुमालव-विनाशाय उभयोरेव गमनमतीव लज्जाकरं निष्प्रयोजनञ्चेति निष्कर्षः। कति—कियन्तः ["किमः—" (५।२।४१ पा०) इत्यादिना सङ्ख्यापरिमाणार्थे डतिप्रत्ययः] आशुशुक्षणयः,—अग्नयः, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः। शिखावानाशुशुक्षणिः॥" इत्यमरः) कवचयन्ति—सन्नह्यन्ति, तृणदाहनार्थं कवचावृतशरीराः सन्तः सज्जिता भवन्तीत्यर्थः, स्फुलिङ्गमात्रसंयोगेनैव तृणानि पवनीभूय अनलेन भस्मावशेषाणि क्रियन्ते, अतः तृणवल्लघुमालवविनाशाय विपुलायोजनं दीप्ततेजसस्ते गमनञ्च निरर्थकमेवेति भावः।

(१४८) अष्टादशेति।—अष्टादशद्वीपान्येव अष्टमङ्गलकानि—कल्याणानि, क्षौणीभागव्यवहारे कल्पम् इति भावः, तेषां माला—श्रेणिः विद्यते अस्याः तथाभूता, यद्वा—अष्टादशद्वीपानि, "लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः॥" इत्युक्तानि अष्टमङ्गलकानि च, तेषां माला विद्यते यस्याः तादृशी। विषयः,—स्थानम्, अष्टादशद्वीप इत्यत्र-

शैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नह्यन्ति अतितरले तूलराशौ। (१४९) न सुमेरुवप्रप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परिणमन्ति अणीयसि वल्मीके। (१५०) गृह्णीष्व सकलपृथ्वीपतिप्रलयोत्पातमहाधूमकेतुं मान्धाता इव चारुचामीकरपत्रलताऽलङ्कराङ्ककायं कार्मुकं ककुभां विजये। मम तु

समन्विता मेदिन्यपि त्वया जेतुं समर्था, अत अतितुच्छमालवजये तव प्रयाणं सर्वमकृत्य सागरं तर्तुं समर्थस्य गोष्पदोत्तरणाय तरणीसङ्ग्रह इव प्रतिभाति इति भावः।

कुलेति।—कुलशैलानां—महेन्द्रादीनां प्रागुक्तानां सप्तानां कुलपर्वतानां, निवहान्—समूहान्, सप्त इति यावत्, वहन्ति—प्रापयन्ति स्थानात् स्थानान्तरं नेतुं प्रभवन्तीत्यर्थः ये तथाभूताः। अतितरले—अतिचपले, अतिलघौ इत्यर्थः। सन्नह्यन्ति—वर्धयन्ति, कवचेन स्वदेहं सन्नह्य तीव्रं पराक्रमं प्रदर्शयन्तीति भावः, तूलराशिवत् निःसारमालवोन्मूलनाय कुलाचलवहनदक्षस्य तव बलोन्मूलनसमर्थस्य तव गमनं निष्प्रयोजनमेव इति निष्कर्षः।

(१४९) सुमेर्विति।—सुमेरोः—काञ्चनाद्रेः, वप्रेषु—तटेषु, ("वप्रस्तातेः पुमान्स्त्री रेणौ चव चये तटे" इति मेदिनी) ये प्रणयः—समासक्तिः, तत्र वप्रक्रीडायामिति भावः तेन प्रगल्भाः—धृष्टाः दुर्ललिता इति भावः, दिक्करिणः—दिग्गजाः, अणीयसि—अतिक्षुद्रे, वल्मीके—"उयीढिपि" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धे वल्मीकाख्यकीटनिर्मिते अतितुच्छे मृत्पिण्डे इत्यर्थः, न परिणमन्ति—न तिर्यग्भावेन दन्तप्रहारकारिणो भवन्तीत्यर्थः, ("तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गजः परिणतो मतः" इति कोषात्) तत्र न वप्रक्रीडामाचरन्तीति भावः, सुमेरुतटभञ्जनसक्षमस्य दिग्गजस्य वल्मीकस्तूपोन्मूलनप्रयास इव अवलीलया महासुरराजन्यसङ्घविनाशनसमर्थस्य ते मालवराजविनाशाय गमनेच्छा न साधीयसी इति निष्कर्षः।

(१५०) मान्धाता इव—युवनाश्वतनयप्रवीरचक्रवर्तिनृपविशेष इव सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, पृथ्वीपतीनां—भूपालानां प्रलये—संहारे, यः उत्पातः—उपद्रवस्यचकः इति यावत्, महान्—दारुण इत्यर्थः, धूमकेतुः—उपग्रहविशेषस्तं, तन्निभमिति भावः चार्विति।—चारुभिः—मनोज्ञैः, चामीकरपत्रलताऽलङ्कारैः—सौवर्णपत्रभङ्गिरचितभूषाभिः अङ्कः—चिह्नं यस्य तादृशः कायः—अवयवो यस्य तथाभूतं, कार्मुकं—धनुः ककुभां—दिशां, विजये—विजयार्थम् इत्यर्थः, गृह्णीष्व इत्यन्वयः, दिग्विजयायैव तव प्रयाणमुचितं, न तु क्षुद्रमालवविजयायेति भावः। कियदनन्तरमेव विजयलक्ष्मीवधूकरग्रहणमरायं भवतैव सम्पाद्य

(१५१) दुर्निवारायाम् अस्यां विपक्षक्षपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः। तिष्ठतु भवान्" इत्यभिधाय च तस्मिन् एव वासरे निर्जगाम अभ्यमित्रम्।

अथ (१५२) तथा गते भ्रातरि, उपरते च पितरि, प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ, मृतायाञ्च मातरि, संयतायाञ्च स्वसरि, स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथञ्चिदपि एकाकी कालं तम् अनैषीत्। (१५३) अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित् तथैव भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः

नीयम् इति राज्यवर्द्धनवाक्याशय। सन्दर्भेऽस्मिन् हरिणादयो सिंहसभारादीनाम् अप्रस्तुतानां समुपन्यस्तानां प्रस्तुते गमननिषेधरूपे एव कार्य्ये पर्य्यवसानात् निमित्तकार्य्य-व्याजचमत्कृतिनिचयाऽप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कृति माध्यातिवलुप्तया सङ्कीर्णत्वमगन्तव्यम्।

(१५१) दुर्निवारायां—कथमपि निवारयितुमशक्यायां, क्षुभितायाम—उद्दीप्तायां, विपक्षक्षपणक्षुधि—शत्रुविध्वंसनरूपायां क्षुधायाम, एकाकिन,—अद्वितीयस्य, मम इति शेष, एक,—एकमात्र कोपकवल,—क्रोधग्रास, क्षम्यतां—सह्यताम्, एकमात्र ममैव कोपकवलविषयी मालवकुलपांसनो भवतु, न तव गमनमत्रावश्यकम् आकलयामि इति भाव। वासरे—दिवसे। अभ्यमित्रम—अमित्रम्, शत्रु प्रति इत्यर्थ। ["लक्षणेनाभिप्रती—" (२।१।१४ पा०) इत्यादिना समास]।

(१५२) तथा—युद्धार्थमिति यावत। उपरते—मृते। भगिनीपतौ—ग्रहवर्म्मणि इत्यर्थ, ["भगिनीपतौ" इत्यत्र "जामातरि" इति पाठेऽपि स एवार्थ, व्याख्यानादवगन्तव्य। दुहितृपत्यर्थे प्रयुक्तस्य जामातृशब्दस्य भगिनीपत्यर्थे प्रयोगस्य यद्यपि न समीचीनता तथाऽपि असाधारणपरिचायकतया लोकव्यवहारदर्शनात् तथाविध प्रयोग न दोषाय इति समाधानीयम, ज्येष्ठभ्रातु पितृतुल्यत्वात तथाविध प्रयोगो वा इति] प्रोषितजीविते—गतासौ इत्यर्थ। स्वसरि—भगिन्या राज्यश्रीनाम्न्यां, संयतायां—काराकद्धायाम्। स्वयूथभ्रष्ट—निजसङ्घच्युत, वन्य करीव—आरण्यगज इव। अनैषीत्—अतिवाहयामास।

(१५३) अतिक्रान्तेषु—अतीतेषु। तथैव—प्रागनुभूतयेवैवर्थं, भ्रातृगमन-पथे यद्दुःखमनुभूत, तेनैव दुःखितेनेत्यर्थ, भ्रातृगमनदुःखासिकया—भ्रातु,—ज्यायस्य, गमन—प्रयाण, लोकपरित्यागेन इति भाव, तेन या दुःखासिका—

त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्याम् शुश्राव,—

द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि।
पोतं पवन इव विधिः पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥ २ ॥

(१५४) तां च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमानः

दुःखावस्थाम् तेन, दृष्टेति।—दृष्ट,—जनित इत्यर्थः, प्रजागरः,—दीर्घजागरणं यस्य तथाभूतः, त्रिभागेति।—त्रिभागः,—तृतीयः अंशः, चरमप्रहर इत्यर्थः, शेषः,—अवशिष्टः यस्याः तथाभूतायां, त्रियामायां—रात्रौ "त्रियामा रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्" इति समयनिर्णयकाराः, यामिकेन—प्रहरिणा प्रहरपालेन इति यावत्। इमां—वक्ष्यमाणामित्यर्थः।

यामिकेन यदृच्छया पठितां विधिविलसितवर्णनात्मिकां राजकुलस्य भावि अशुभं सूचयन्तीमाह, द्वीपेति।—विधिः,—दुर्दैवमिति यावत्, पवनः,—प्रतिकूलवायुरिति भावः, पोतमिव—नावमिव, अर्णवयानमिव इत्यर्थः, ["हसिमृग्रिण्—" (उ० ३ पा० ८६ सू०) इति पुनाते पवते इत्यस्य वा तन्] द्वीपेषु—द्वयोरेव दिशोः अद्भिः परिवेष्टितेषु स्थानेषु, ("द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम्" इत्यमरानुशासनात्) जलमध्यस्थस्थलभागार्थकतया उभयतः जलवेष्टितभूभागेषु इत्यर्थः, ["ऋक्पूर—" इत्यप्रत्यये कृते, तत "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" (६।३।९७ पा०) इति सूत्रेण अपस्य ईत्, तथा हि, द्वीर्गता द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम्] तथा सप्तसु अष्टादशसु वा इति भावः, उपगीताः—कीर्त्तिताः, गुणाः,—शौर्यदाक्षिण्यादयः, अभङ्गुरत्व-मनोज्ञत्वादयश्च यस्य तथाभूतमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि—समुपार्जितः—करात् जयेन लब्धः, वणिग्व्यापारित्वात् स्वशक्त्या गृहीत इत्यर्थः, रत्नराशीनां—मणिसमूहानां, सारः,—उत्कृष्टांशः, उभयत्रापि समानः येन तथाविधमपि पुरुषम्—नरश्रेष्ठमिति यावत्, अकाण्डे—सहसा, निपातयति—विनाशयति। एतेन राज्यवर्द्धनस्य मरणं सूचितम्। इह पोतेन सह पुरुषस्य साम्यबोधनात् उपमा, द्वीपोपगीतगुणादिरूपविशेषणस्य श्लिष्टत्वाद् श्लेषसङ्कीर्णा, अकाण्डे इत्यादिना इत्युक्त्या राज्यवर्द्धनस्यावश्यं पतनम् आशु भविष्यति इत्यलङ्कारोत्थापितं वस्तु व्यङ्ग्यम् इति सङ्क्षेपः। आर्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१५५) ताम्—आर्याम्। सुतराम्—अतिशयेन, अनित्यताभावनया—

हृदयः प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत; स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत्। (१५५) उत्कम्पमानहृदयश्च पुनः प्रत्यबुध्यत, अचिन्तयच्च,—"किं नु खलु माम् एवम् अमी सततम् अनुबध्नन्ति दुःस्वप्नाः? स्फुरति च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अदक्षिणम् अक्षि। (१५६) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षाणाः क्षणमपि न शाम्यन्ति पुनरुत्पाताः। प्रत्यहं (१५७) राहुः अविकल-

---

समारोऽयम् अनित्य, तेन हि अवस्था सर्व नियतमेव जराव्याध्यादिभि पीड्यन्ते, कति च महापुरुषा अकाल कालकवलिता भवन्ति, नास्ति तेषामियत्ता, न केचिदपि अत्र स्थिरा इत्यादि चिन्तया, दूयमानहृदय —सन्तप्यमानचित्त, प्रक्षीणभूयिष्ठायां—प्रायेण क्षय गतायामित्यर्थं अल्पमेवावशिष्टायामिति भाव, क्षपायां—रात्रौ, क्षणमिव—अत्यल्पकालमिव, [व्याप्त्यर्थं द्वितीया] इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे। अभ्रंलिह —गगनचुम्बिनम, अत्युन्नतमित्यर्थं, मेघमार्गभेदितया गगनस्पृशमिति यावत। ["वहाभ्रे लिह" (३।२।३२ पा०) इति खश्प्रत्यय] भज्यमान —खण्ड्यमान द्विधा क्रियमाणमित्यर्थं, केनापि इति शेष। एतद्धि दुःस्वप्नदर्शन भाव्यनिष्टसूचकमिति ज्ञेयम्।

(१५५) उत्कम्पमानहृदय —वेपमानवक्षा इत्यर्थ। प्रत्यबुध्यत—अजागः। किं नु—वितर्के। एवम्—अनेन प्रकारेण। अनुबध्नन्ति—अनुसरन्ति। दिवानिशम्—अहोरात्रम, अकल्याणेति।—अकल्याणम—अशुभम, आख्यान—कथन, तत्र विचक्षण—निपुणम, अशुभसूचकमित्यर्थं, अदक्षिण—वाम, प्रतिकूलञ्च, अक्षि—चक्षु, स्फुरति च—स्पन्दते च।

(१५६) पुन,—पश्चान्तरे, अपि चेत्यर्थक वा सविशेषपर्यालोचनानुभूतत्वात् पितृपरलोकवासात् प्राक् पर्य्यवेक्षणाच्च इति ज्ञातव्य सुदारुणा,—अतिभयङ्करा, अक्षुद्रेति।—अक्षुद्रस्य—महत, श्रेष्ठस्य इत्यर्थ, क्षितिपस्य—राज्ञ, क्षय,—नाशम, आचक्षाणा,—कथयन्त, सूचयन्त इत्यर्थं, उत्पाता,—उत्पतन्ति—अशुभसूचनार्थम् आविर्भवन्तीति तथोक्ता, अशुभनिदानभूता भूकम्पोल्कापातादय इत्यर्थं न शाम्यन्ति—न विरमन्ति।

(१५७) राहु,—सिंहिकासुत, अविकलेति।—न विकल,—विपन्न;

कायरस्य इव कबन्धयति ब्रध्नबिम्बे घटमानो विभाव्यते। (१५८) तपःकरणकालकवलितानिव धूसरितसमग्रग्रहान् उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः। दिने दिने दारुणा दिशां दाहा दृश्यन्ते। (१५९) दिग्दाहभस्मकणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारागणः।

कायरस्य,—भयार्त्तस्य तथाभूत, यद्वा,—न विकल,—ईषद्विकल, कायरन्ध्र,—शरीररहितस्य तथाविध सशरीरवान् इत्यर्थ, कबन्धे शिरोमात्र दर्शनात्, स्वर्भानुरिव सूर्यबिम्बस्य शिरोमात्रस्य एव स्वस्य च परस्परयोगात् राहुरपि इदानीं कबन्धाकार इव आभाति इति भाव, कबन्धयति—छिन्नशिरःकायरूपं धत्ते इत्यर्थ, ब्रध्नबिम्बे—सूर्यमण्डले, ("सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकरा। भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकरा॥" "बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु—" इति चामर) घटमान,—सङ्गच्छमान, विभाव्यते—लक्ष्यते, आकालिककबन्ध इव सूर्यबिम्बं प्रतीयते इति तात्पर्यम्। सूर्यमण्डले कबन्धदर्शनस्य अतीव अशुभसूचकत्वं बोद्धव्यम्।

(१५८) सप्तर्षयः,—सप्त च ते ऋषयश्च इति तथोक्ता, मरीच्यत्रिपुलस्त्यपुलहक्रतुवसिष्ठा इत्यर्थ, ["ऋत्यकः" (६।१।१२८ पा०) इति प्रकृतिभावविकल्पात् पक्षे गुणः] तप करोति।—तपः,—कर्तव्यादावनुष्ठीयमानेन क्रियया धूमपानरूपेण व्रतस्य, करणकाले—अनुष्ठानसमये कवलिता नेव—ग्रस्तानिव धूमरेखेति। धूसरिता,—पाण्डुरिता, निष्प्रभा इति यावत् ये समग्रा,—सर्वे ग्रहा,—आकाशचारिणो ज्योतिःपदार्था, तान्, धूमोद्गारान—कवलितधूमनिवहान् निष्प्रभतया धूमसमान् इत्यर्थ, उद्गिरन्ति—उद्वमन्ति, सर्वा दिशो धूमान्धकारा ज्योतींषि च निष्प्रभाणि बभूवुरिति निष्कर्ष। दिने दिने—प्रतिदिनम्, दिशां—ककुभां दाहा—ज्वलनानि, दिग्दाहा आकस्मिका इव दृश्यन्ते इत्यर्थ, ["कर्तृकर्मणो कृति" (२।३।६५ पा०) इत कर्मणि षष्ठी इति ध्येयम्]।

(१५९) दिगिति।—दिशां—काष्ठानां, दाहे—ज्वलने, [षष्ठीसमास, "कर्मणि च" (२।२।१४ पा०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य आशङ्का न कार्या, उभयप्राप्तौ कर्मणि षष्ठ्याः तत्र निषेधात्, इह तु तदभावादिति विभाव्यम्], यद्वा,—दिशो दह्यन्ते इति दाहः तस्मिन्, ["तत्पुरुषे—" (६।२।१४ पा०) इत्यादिना प्राचिक स्वरनीतोय] ये भस्मना—भूतीनां, कणा,—बिन्दव, तेषां निकर इव—समूह इव। नभस्तलात्—आकाशात्।

(१६०) तारापातभयेनेव निष्प्रभः शशी। (१६१) निशि निशि इतस्ततः प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्धमिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः। (१६२) राज्यसञ्चारसूचकं सञ्चारयति इव क्ष्मां क्वापि (१६३) वहद्बहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारी मारुतः। (१६४) न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य। अस्मिन् ध्वस्तदशे करिण इव करोर कोमलमपि कलयत

---

(१६०) तारेति —ताराणां —नक्षत्राणां पातेन—पतनेन यो भयं— भीतिः तयेव निष्प्रभः —निस्तेजाः ताराणां खस्य स्वीकरणेन तत्संयोगादिति भावः

(१६१) निशि [illegible] निशि —प्रतिनिशं [illegible] प्रज्वलिताभिः —ज्वलन्तीभिः उल्काभिः —रेखाकाराभिः गगनात् पतन्तीभिः तेजःपुञ्जाभिः उग्रं दारुणं ग्रहयुद्धं—ग्रहयोः ग्रहाणां —रव्यादीनां वा युद्धं सङ्ग्रामं विरुद्धसमागमसदृशघटनां [illegible] भावः वियति—आकाशे [illegible] —विलोलाः —प्रचलन्त्यः [illegible] तारकाः —नक्षत्राणि [illegible] कनीनिका च यासु [illegible] ककुभः —दिशः [illegible] सङ्ग्रावलोकनात् कोमलाबलानां चक्षुषी विलोले जायेते

(१६) राज्यसञ्चारसूचकं —राज्यस्य सञ्चारः —सङ्क्रमः इत्यर्थः [illegible] [illegible] वा तस्य सूचकं —व्यञ्जकं सञ्चारयतीव [illegible] चालयतीव। क्ष्मां —पृथ्वीम्।

(१६३) वहदिति —वहता—प्रसरता बहलेन—प्रभूतेन रजसा—धूलिना पटलेन समूहेन कलिलानि—गहनानि व्याप्तानि इत्यर्थः। (कलिलं [illegible] समं इत्यमरः) शर्कराशकलानि—कर्करखण्डानि (शर्करा कर्करोऽप्युपलः इत्यमरः) सूत्—शब्दः यथा तथा उत्किरति—उत्क्षिपतीति तथाभूतः मारुतः —झञ्झावायुरित्यर्थः।

(१६४) लग्नस्य—राशीनामुदयस्य ("राशीनामुदयो लग्नम्" इत्यमरः) कुशलं शुभं [illegible] [illegible] इति [illegible]। [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]—[illegible],

कृतान्तस्य कः परिपन्थी? सर्वथा (१६५) स्वस्ति भवतु आर्याय" इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं द्रवत् इव हृदयं कथञ्चिदपि संस्तभ्य उत्थाय यथाक्रियमाणं क्रियाकलापम् अकरोत्।

(१६६) आस्थानगतश्च सहसा एव प्रविशन्तम्, अनुप्रविशता विषण्णवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम्, असह्य दुःखोष्मनिःश्वासधूमरक्तान्तुना इव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषं,

---

कुमारगोप्तं च । का कथा अन्यस्य इति आत्मप्रश्नार्थं कठोर—बलाद्दुर ("बलाहुरे कठोरो" इत्यमरः) बलसम्पन्नः योऽसौ मित्यस्य अत्र स्वश्रेयसां अनुकर्षं न विकल्पम् अनुक्तिरूपायां सम्भावनायाम् अपिशब्दः प्रयुक्तः प्रासाङ्गकलापस्य योगात्, तेन हि स्वश्रेयसामभीप्सया निघ्नेऽपि नाम्नि कृतान्तस्य करुणा इति सूचितम्, कृतान्त—भगवत नाशकस्य कारण इव—गजस्य इव कृतान्तस्य—यमस्य दैवस्य वा ("कृतान्तो यमदैवयोः" इत्यमरः) परिपन्थी—प्रतिद्वन्द्वी कः?—न कोऽपि इत्यर्थः अनुकूलदैवम् अन्तरा अस्मद्भावनाशविषये कृतान्तात् कोऽस्मान् त्रायेत? इति भावः।

(१६५) स्वस्ति—मङ्गलम्। अन्तरिति।—अन्तर्भिन्न—अन्तः—अभ्यन्तरे, हृदये इत्यर्थः भिन्न—खण्डित हृदयस्थेन इत्यर्थः यः—अन्तर् भिन्न—दारित विदारितश्च अनङ्गायाङ्गानुपश्लेषेन कारणेन इति भावः तेन ताडनेन अन्तर्भेदकेन इत्यर्थः ("भिन्नं स्यात्संगते दारिते। सङ्गेऽन्यत्र फुल्ले च" इति मेदिनी) भ्रातृस्नेह—भ्रातरि स्नेहेन कातर—व्याकुलम्। द्रवत्—सन्तापाद् विलीयमाना इति भावः, कथञ्चिदपि—अतिकष्टेन संस्तभ्य—स्थिरीकृत्य उत्थाय शयनादिति शेषः यथाक्रियमाणं—क्रियमाणम् औचित्यादिकमनतिक्रम्य क्रियाकलाप—कार्यजातम्।

(१६६) "आस्थानगतश्च" इत्यस्य "सहसा एव प्रविशन्तं ... कुन्तलं नाम ... ददर्श" इति उत्तरेण सम्बन्धः। आस्थानगत—सभागत ("आस्थानी क्लीबमास्थानं सभासमितिसंसदः" इत्यमरः) सहसा असमय इति भावः। असह्येति।—असह्य—सोढुमशक्यं दुःखोष्म—सन्तापजनकं यो दुःखं निश्वासा—दीर्घनिःश्वासास्तेषां धूमेन रक्ता—प्राप्तरागा धूम्राभा इत्यर्थः मलिना इति भावः तन्तवः—सूत्राणि यस्य तेन पटेन—वसनेन प्रावृतवपुषम्—आच्छादितदेहम्। दुःखोष्मनिःश्वास धूमसम्बन्धाद् रक्तत्व-वर्णनम् ... इति।

(१६७) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं, नासावंशस्य अग्रे ग्रथितदृष्टिं, (१६८) दुःखदूरप्ररूढलोम्ना मूकेनापि मुखेन (१६९) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुबिन्दुभिः विज्ञापयन्तं, कुन्तलं नाम बृहदश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजाततमं ददर्श। दृष्ट्वा च (१७०) जाताशङ्कः चक्षुषि सलिलेन, मुखमार्गेण श्वसितेन, हृदये हुताशेन, उत्सङ्गे भुवा, दारुणाप्रियश्रवणसमये सममिव सर्व्वेषु अङ्गेषु अगृह्यत लोकपालैः।

---

(१६७) जीवितेति।—जीवितस्य—प्राणानां, धारणं—रक्षणमित्यर्थः, तेन या लज्जा—त्रपा तया इव, प्रभोर्जीवनरक्षणासामर्थ्यात् तद्विना विश्लेषेऽपि स्वजीवनापरित्यागादिति वा भावः। नासावंशस्य अग्रे—नासिकाग्रभागोपरि, ग्रथितदृष्टिं—निबद्धचक्षुषं, महालज्जया किमप्यन्यदपश्यन्तमिति भावः।

(१६८) दुःखेति।—दुःखेन—क्लेशेन हेतुना, दूरम्—अत्यन्तं, प्ररूढानि—जातानि क्षौरकर्म्माकरणात् प्रवर्द्धितानि इति भावः, लोमानि—श्मश्रुराजयः यस्मिन् तेन ["दुःखदूरप्ररूढलोम्ना" इत्यत्र "दुःखदूरप्ररूढरोम्णा" इति पाठेऽपि स एवार्थः, रलयोरभ्यासकृदाख्या वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः] मूकेनापि—वाग्व्यापाररहितेनापि, किमपि अकथयन्तमपीति भावः।

(१६९) स्वामिव्यसनं—स्वामिनः—प्रभोः, राज्यवर्द्धनस्येति यावत्, व्यसनं—विपत्तिं, विनाशम् इत्यर्थः, ("व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः)। अविच्छिन्नैः—अविरलप्रवृत्तैः धारावाहिभिरित्यर्थः। बृहदश्ववारं—महान्तमश्वारोहिसैनिकमित्यर्थः, भूतपूर्व्वप्रहरणकौशलप्रदर्शनजनितपरितोषप्राप्ताधिकारमित्याशयः। प्रसादभूमिं—कृपापात्रम्। अभिजाततमं—महाकुलसम्भूतम्।

(१७०) जाताशङ्कः,—भीतः। सलिलेन—जलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः, सलिलस्य जडतया कस्यचिद्ग्रहणासम्भवात्, अन्यथा स्वाधीश्वरादिव्यपुरुषप्रत्यायनादिह लक्षणा इति अङ्गीकृता इति सङ्क्षेपः, अविच्छिन्नधाराभिरश्रुभिः रुरोद इति तात्पर्यम्। श्वसितेन—निश्वासवायुना। हुताशेन—वह्निना। उत्सङ्गे क्रोडे, देहे इति भावः, भुवा—पृथिव्या। दारुणेति।—दारुणस्य—भीषणस्य, कठोरस्येत्यर्थः, अप्रियस्य—अशुभवार्त्तायाः, श्रवणसमये—श्रवणकाले, सममिव—युगपदिव। लोकपालैः,—राजा, हर्षः इत्यर्थः। ["लोकपालैः" इत्यत्र "लोकपालः" इति

(१७१) तस्माच्च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विश्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितम् अश्रौषीत्।

श्रुत्वा च महातेजस्वी (१७२) प्रचण्डकोपपावकप्रसर-परिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल। (१७३) ततश्च अमर्षनिर्धुतशिरोविशीर्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव

पादि,—लोकपाले,—इन्द्रादिभि, अवट्यत, इवं इति शेष] । [illegible] शिरश्चक्षुरादि युगपदेव चक्षु वाष्पाकुलं, मुखं दीर्घनिश्वासशालि, हृदयं शोकाग्नि-सन्तप्तम् उत्कट्हृदय भूतलपतित आसीदिति भावः।

(१७१) तस्मात्—कुन्तलाभिधानात् अश्ववारात्, हेलेति।—हेलया—अव-ज्ञया, निर्जितं—पराभूतं, मालवानीकं—मालवसैन्यं येन तथाभूतम्। गौडाधिपेन—गौडराजेन, तत्कालीयकर्ण शशाङ्कनाम्ना केनचित् आवङ्गभुवनेशान्तमुत्कलराज्याधिपतिना इत्यर्थः, "वङ्गदेशं समारभ्य भुवनेशान्तगं शिवे। गौडदेशः समाख्यातः ...॥" इत्यादि अभिधानकारोद्धृततन्त्रोक्तप्रमाणात् इत्याशयः। मिथ्येति।—मिथ्या—अलीक, कपट इत्यर्थः, उपचारः,—सेवनं, तेन उपचितः,—जनितः, वर्द्धित इति यावत्, विश्वासः,—प्रत्ययः यस्य तथोक्तम् अत एव मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुधं, निरस्त्रमित्यर्थः। विश्रब्धं—विश्वस्तम्। व्यापादितं—निहतम्।

(१७२) प्रचण्डेति।—प्रचण्डस्य—अत्युग्रस्य, कोपपावकस्य—क्रोधाग्नेः, प्रसरेण—आविर्भावेण, परिचीयमानः,—सञ्चीयमानः, प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, शोकावेगः,—शोकप्रसरः, यस्य तथोक्तः, शोकामर्षाभ्यां समनेव अभिभूयमान इत्यर्थः। प्रजज्वाल—उद्दिदीपे। शोकोद्दीपितस्य प्रचण्डकोपानलस्य पुनः सन्तापादेव कोपकृशानुना [illegible] नरेन्द्रस्याकाण्डकप्रज्वलनातिशयप्रतिपादनेन पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम्।

(१७३) "ततश्च" इत्यस्य "पदा ... अग्रहीत्" इत्युत्तरेणान्वयः। अमर्षेति।—अमर्षात्—क्रोधात्, विधुतात्—कम्पितात्, शिरसः—मस्तकात्, विशीर्यमाण—स्वयमेव भज्यमानं, ["शिरोविशीर्यमाण—" इत्यत्र "शिरःशीर्य-माण—" इति पाठेऽपि स एवार्थः] शिखामणिशकलं—चूडारत्नखण्डं, तेन अङ्गा-रितं,—ज्वालाङ्गारं दत्तमिव, ज्वलदङ्गारमिव इति भावः। ["अङ्गारितम्" इत्यत्र 'अङ्गारकितम्' इति पाठेऽपि स एवार्थः]। [illegible] गौरगढ़, (गौडाधिपा शशाङ्केन रौद्रेण अद्भुतेन किञ्चिद्दोषात् वर्णनातीतदन्तर्गुः [illegible]

(१७४) रोषाग्निम् उद्वमन्, अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव सर्वतेजस्विनाम् आयूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन, (१७५) लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन्, रोषानलेन अपि (१७६) असह्यसहजशौर्य्योष्मदहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः, (१७७) स्वावयवैः अपि अदृष्टपूर्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः, हर इव (१७८) कृतभैरवाकारः, हरिरिव प्रकटितनरसिंहरूपः,

---

द्योतक इति ज्ञेयम्, अन्यथा उपमाप्रकृतिकधीरोदात्ते कोऽपि विरोधारोप स्यात् इत्यवधातव्यम्।

(१७४) रोषाग्निं—क्रोधानलम्, उद्वमन्—उद्गिरन्। अनवरतस्फुरितेन—अविरलस्पन्दितेन, रोषनिभुग्नेन—क्रोधदष्टेन इत्यर्थः क्रोधवक्रीकृतेन वा, दशनच्छदेन—अधरेन, सर्वतेजस्विना—सकलप्रतापवतां, प्रतिपक्षवीरसमूहानामित्यर्थः, आयूंषि—जीवितकालान्।

(१७५) लोहितायमानेति।—लोहितायमानयो,—रक्ततामापद्यमानयो,लोचनयो',—नयनयो, आलोकविक्षेपैः,—प्रभाविसरणैः। दर्शयन्—प्रकटयन्।

(१७६) असह्येति।—असह्यस्य—सोढुमशक्यस्य, सहजस्य—स्वाभाविकस्य, शौर्यस्य—वीर्यस्य उष्मा—सन्ताप, सञ्च इत्यथ स एव दहन,—अग्नि, तेन दह्यमान,—प्रज्वल्यमान तेन इव, वितन्यमानेति।—वितन्यमान,—विस्तीर्यमाण, स्वेदसलिलाना—घर्म्मजलाना, शीकरासार,—बिन्दुधारासम्पात एव, दुर्दिन—वर्षणं यस्मिन् तथाभूत, स्वय क्रोधानलोऽपि तस्य वीर्यवह्निना दह्यमान स्वदाहज्वालाशमनार्थं तस्मात् स्वेदसलिल निःसार्य्य तेन आत्मान सिञ्चति इव इति भाव, दृश्यते च लोके दह्यमान जलेनात्मानम् अभिवर्षति इति स्वेदाप्लुतकलेवरो जात इति निष्कर्षः।

(१७७) स्वावयवैः,—निजाङ्गैः, अदृष्टेति।—अदृष्टपूर्वात्—पूर्व्वमदृष्टात कदाऽपि क्रोधाकरणादिति भाव, प्रकोपात्—प्रबलरोषात्, भीता,—शङ्किता तै इव, उपेत,—युक्त, क्रोधकम्पितकलेवर इत्यर्थः।

(१७८) कृतेति।—कृत,—जनित इत्यर्थः, भैरव,—भीषण, आकार,—मूर्त्तिः, अन्यत्र—कृत,—धृत, भैरवस्य—सम्मूर्त्तिभेदस्य, आकार येन तथाभूत। प्रकटितेति।—प्रकटित—प्रकाशित, नरसिंहस्य—नर सिंह इव इत्युपमितसमासात्

(१७९) सूर्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलित, (१८०) क्षयदिवस इव उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी, विन्ध्य इव (१८१) विवर्द्धमानविग्रहोत्सेध, महाऽऽशीविष इव दुर्नरेन्द्राभिभवरोषित, (१८२) पारिक्षित इव सर्वभोगिदहनोद्यत,

प्रमत्ता नर नरसिंह तस्य, (तथा चामर —"स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जरा। सिंहशार्दूलनागाद्या पुंसि श्रेष्ठार्थगोचरा॥" इति) यद्वा—वपुषि नर मुखे च सिंह इव तस्य, नृसिंहाकारमूर्तिर्भेदस्य च, [नीललोहितवत् समास] रूपम्—आकार, येन तथोक्त।

(१७९) सूर्यकान्तशैल इव—सूर्यकान्तमणिमयपर्वत इव, अपरेति।—अपरस्य—विपक्षस्य सूर्यस्य च इति भाव, तेजसा—प्रतापानां, प्रभायाश्च, प्रसरस्य—विकासस्य, दर्शनेन—अवलोकनेन, प्रज्वलित,—प्रदीप्त, सूर्यकान्तमणि सूर्यकिरणसम्पर्कात् प्रज्वलति इति प्रसिद्ध।

(१८०) क्षयदिवस इव—कल्पान्तदिनमिव, ("क्षय कल्पान्त इत्यपि" इत्यमर)। उदितेति।—उदितानाम—उदय गतवतां, द्वादशानां—द्वादशसङ्ख्यकानां दिनकराणां—सूर्याणामिव, दुर्निरीक्ष्या—निरीक्षितुमशक्या, लोकैरिति भाव, मूर्त्ति,—आकार यस्य तथाभूत। महोत्पातमारुत इव—प्रचण्डझञ्झावात इव, सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, कम्पकारी—वेपनहेतु, भयात् सञ्चालनाच्चेति भाव।

(१८१) विवर्द्धमानेति।—विवर्द्धमान,—विशेषेण वृद्धिं गच्छन, क्रोधेन उन्नमनेन च इति भाव, विग्रहस्य—सङ्ग्रामस्य, देहस्य च, उत्सेध—उद्योग इति भाव, उच्छ्रायश्च यस्य तथाभूत। महाऽऽशीविष इव—महान् भुजङ्ग इव दुर्नरेन्द्रेति।—दुर्नरेन्द्रस्य—दुर्विनीतस्य राज्ञ, गौडाधिपतेरित्यर्थ विषवैद्यस्य च, ("नरेन्द्रस्तु महीपाले विषवैद्ये च पूरुषम्" इति मेदिनी) अभिभवेन—पराजयेन, अविनयकरणेन, गरुडादिमन्त्रप्रयोगकरणेन च इति भाव, रोषित,—कोपित।

(१८२) पारिक्षित इव—परिक्षित अपत्य पुमान् पारिक्षित,—जनमेजय इव, ["तस्यापत्यम्" (४।१।९२ पा०) इत्यण्] सर्वेति।—सर्वेषां—समस्तानां, भोगिनां—सुखभोगरतानां परिपन्थिराजानामित्यर्थं, सर्पाणाञ्च, ("भोगी भुजङ्गमे ग्रामण्या नृपे पुमान्" इति मेदिनी) दहने—भस्मीकरणे, सर्पाग्नौ इति सात्

(१८३) वृकोदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः, सुरगज इव प्रतिपक्षवारणप्रधावितः, (१८४) पूर्व्वागम इव पौरुषस्य, उन्माद इव मदस्य, (१८५) आवेग इव अवलेपस्य, तारुण्यावतार इव तेजसः, सर्व्वोद्योग इव दर्पस्य, (१८६) युगागम इव यौवनोष्मणः, राज्याभिषेक इव समररसस्य, नीराजनदिवस इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत्।

सर्पमेधयज्ञेन च इति भाव, उद्यत,—प्रहृत्त। पुरा पितरि परिक्षिति तक्षकेण नागेन दष्टे मृते च सति क्रुद्धो जनमेजय सर्पकुलजिघांसया सर्पमेधयज्ञमन्वतिष्ठत् इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसन्धेया।

(१८३) वृकोदर इव—भीमसेन इव, रिपुरिति।—रिपो,—शत्रो, गौडाधिपस्य द्रौपद्या वेण्या कर्षकस्य दुःशासनस्य च इत्यर्थ, रुधिरपाने—रक्तपाने, तृषित,—तृष्णान्वित, अनुबधार्थी इति यावत्। ["रिपुरुधिरपानतृषित" इत्यत्र "रिपुरुधिरतृषित" इति पाठे,—रिपो रुधिराय—रक्तपानायेत्यर्थ, तृषित,—पिपासित, जाताकाङ्क्ष इत्यर्थ]। सुरगज इव—ऐरावत इव, प्रतिपक्षेति।—प्रतिपक्षस्य—शत्रो, वारणाय—दमनाय, प्रतिपक्षवारणाय—प्रतिद्वन्द्विगजाय च, प्रधावित,—चलित। अत्र भूयसा साम्यप्रदर्शनात् श्लिष्टा मालोपमाऽलङ्कार।

(१८४) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य, पराक्रमस्य इत्यर्थ, पूर्वागम इव—प्रथमोपस्थिति इव, प्रथम मूर्त्तिमान् पराक्रम इव इत्यर्थ। मदस्य—सौभाग्ययौवनादिजनितावलेपस्य, उन्माद इव—उन्मत्तभाव इव समुद्धतो मद इव इत्यर्थ।

(१८५) अवलेपस्य—गर्व्वस्य, आवेग इव—त्वरा इव, विग्रहवान् गर्व्वप्रसर इव इत्यर्थ। तेजस,—प्रतापस्य, तारुण्यावतार इव—यौवनाविर्भाव इव, अभिनवोत्पन्न मूर्त्तिमान् प्रताप इव इत्यर्थ। दर्पस्य—अहङ्कारस्य सर्वोद्योग इव—पूर्णोद्यम इव, सर्वथा समुद्गतस्य मूर्त्तिमतो दर्पस्य प्रयत्नसङ्ग इव इत्यर्थ।

(१८६) यौवनोष्मण —यौवनस्य—तारुण्यस्य, उष्मा—उत्ताप तस्य, युगागम इव—नवयुगावतार इव, देहधारी यौवनगर्व्व इवेत्यर्थ। समररसस्य—सङ्ग्रामानुरागस्य, ["समररसस्य" इत्यत्र "रणरसस्य" इति पाठोऽपि स एवार्थ] राज्याभिषेक इव—राजकर्म्मणि अभिषेचनमिव, नवे राज्येऽभिषिक्त सङ्ग्रामरस इव कायवान् इत्यर्थ। असहिष्णुताया,—अक्षमाया, शत्रुनिधने कालविलम्बासहनशीलतायाः इत्यर्थ, नीराजनदिवस इव—शान्तिकर्म्मविशेषवासर इव तनुमान् इत्याशय, राज्ञां

अथादीच्च,—(१८७) "गौडाधिपम् अपहाय का तादृशं महापुरुष तत्क्षण एव (१८८) निर्व्याजभुजवीर्यनिर्जित-समस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलशयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः ईदृशेन (१८९) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् चार्यम्।

युद्धयात्राकाले नीराजना क्रियते इति व्यवहारः, विजिगीषो यात्राकाले तद्दिन यथा श्रैष्ठ्यं दृश्यते, तद्द्वैषण इत्यर्थः, परा—महतीं, भीषणतां—भयङ्करताम्। इह बहूनामुत्प्रेक्षितानाम् एकस्मिन् वस्तुनि सम्बन्धवत्त्वात् यथायथ जातिद्रव्यगुणरूपोत्प्रेक्षा, खेदसलिलशीकरासारेण दुर्दिनासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनात् अतिशयोक्तिः, अत्र भैरवाकारादिशिष्टपदार्थयोगात् श्लेषः इति, क्रोधोद्गाद्य अयजविषयकानुरागाद्-भूता इति रसाभासः, एतेषां पारस्परिकाश्रयाश्रयिलेन स्थितत्वात् सङ्करः, बहुरवान्तुरीयसौन्दर्यवत् चमत्कृत्यातिशय्यवीतक इति सङ्क्षेपः।

(१८७) गौडाधिप—शशाङ्कनामधेयम्, अपहाय—परित्यज्य, त विना इत्यर्थः। तत्क्षण एव—तदानीमेव, दृष्टिपातक्षणे एव इत्यर्थः, आयास विनेवेति भावः।

(१८८) निर्व्याजेति।—निर्व्याजेन—अकपटेन, कूटव्यवहारविमुखेन इति भावः, भुजवीर्येण—बाहुबलेन निर्जित—पराभूत समस्तं—सकल, राजकं—राजन्यवर्गः, एकत्र,—मालवादिप्रतिपक्षराजा, अन्यत्र,—दुर्धिष्ठिरादिपाण्डवा येन तथाभूत, मुक्तशस्त्रं—त्यक्तायुध निरस्त्रमित्यर्थ युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भाव कलशयोनिमिव—कुम्भयोनिमिव द्रोणाचार्यमिव इत्यर्थः ("कुम्भयोनिरगस्त्ये स्याद्वसिष्ठ द्रोणयो पुमान्" इति मेदिनी) कृष्णवर्त्मप्रभूतिः,—कृष्णस्य—कृष्णवर्णपापस्य, अन्याय्यस्य इत्यर्थ, वर्त्म—मार्ग दुराचार इत्यर्थ, तस्य प्रभूतिः—योनि, उत्पत्तिहेतु-रित्यर्थ, ["स्त्रियां क्तिन्" (३।३।९४ पा०) इति क्तिन्] अन्यत्र—कृष्णवर्त्मा—अग्नि, ("कृष्णवर्त्मा पुमानग्नौ दुराचारे विधुन्तुदे" इति मेदिनी) प्रसूति—योनि यस्य स, यज्ञाग्निसमुद्भूत धृष्टद्युम्न इत्यर्थ, कुतश्चित् कारणात् द्रोणाचार्येणाव मानितेन द्रुपदेनानुष्ठितस्य यज्ञस्य फलभूततया द्रोणघातक इमकुण्डाग्ने उत्थित असौ इत्यामनन्ति पौराणिका।

(१८९) सर्वलोकविगर्हितेन—सर्वजननिन्दितेन, विश्वासघातपूर्वकमुपाय हननादिति भाव, मृत्युना—मरणेन, कूटप्रयोगजनितेन इति भाव, शमयेत्?—निर्वापयेत्? लोकान्तरं नयेत्? इत्यर्थ, नीचाश्रय विश्वासघातार गौडाधिपं विना इह भुवि पापकारी कोऽपि नास्ति इति समुदितार्थ। अत्र मुद्रावलत्वं विशदीकृत

(१९०) अनार्य्यञ्च तं मुक्ता भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां (१९१) मनःसु सरःसु राजहंसा इव परशुरामपराक्रमस्मृति-कृतो न कुर्य्युः आर्य्यशौर्य्यगुणाः पक्षपातम्? (१९२) कथमिव

पुराणमतमुपन्यस्यते, तथा हि—पुरा द्रोणेन निर्ज्जितः पाञ्चालाधिपतिर्द्रुपदः तत्कृतावमाननाप्रतिक्रियार्थं द्रोणनाशनं यागमन्वतिष्ठत्, सम्पूर्णे च यज्ञे यज्ञकुण्डात् सखड्ग पुरुष एका कन्या चैवापरा उदतिष्ठताम्, स च पुमान् धृष्टद्युम्न कन्या च द्रौपदीति नाम्ना विख्यातौ बभूताम्। ततश्च प्रवृत्ते कुरुक्षेत्रसमरे सेनापतिना द्रोणा-चार्य्येण महता रयेण पाण्डवसैन्य हन्यमानं दृष्टा कृष्णेन प्रेरितो युधिष्ठिर अनिच्छ-न्नपि "अश्वत्थामा हत" इति उच्चै "इति गज" इति च अनुच्चै तमवादीत। स च "इति गज" इति वाक्यस्य मृदुस्वरेण उच्चरितत्वात् श्रोतुमशक्नुवन् सत्यवादिनो युधिष्ठिरस्य प्रथमोक्तेन वचनेन पुत्रमरणे दृढप्रत्यय द्रोणाचार्य्य शोकात् अस्त्र परि-त्यज्य रथस्योपरि विषण्ण उपविवेश। धृष्टद्युम्नश्च तदा तत्रागत्य त खड्गेन निजघान इति।

(१९०) अनार्य्यम्—असज्जनं, नीचमित्यर्थः, अतिथौ अपि पापाचरणादिति भाव, तं—गौडाधिपं शशाङ्क मुक्त्वा—विहाय, तं विना इत्यर्थः,भागीरथीति।—भागी-रथ्या,—गङ्गायाः, फेनानां—डिण्डीराणां, पटलानि—पुञ्जाः, तद्वत् पाण्डुराः,—शुभ्राः।

(१९१) परशुरामेति।—परशुरामस्य—भार्गवस्य, य पराक्रमः,—शौर्य्यं, तस्य स्मृति,—स्मरणं, तां कुर्वन्ति—जनयन्तीति तथोक्ताः, शौर्य्यविशेषेण जामदग्न्य-स्मारका इत्यर्थः, आर्य्येति।— आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य, शौर्य्याणि—पराक्रमा एव, गुणाः,—उत्कर्षाः, मनःसु—चित्तेषु, निर्म्मलाशयत्वात् इति भाव, सरःसु—जलाशयेषु, राजहंसक्रीडास्पदेषु च मानसाख्येषु इति भाव, राजहंसा इव "भागीरथी—" इत्यादि "परशुराम—" इत्यादि च विशेषणद्वयं राजहंसेऽपि योजनीयम्, पुरा भगवत शङ्करात् धनुर्विद्यामधीयानेन परशुरामेण किल कैलासैकदेशे क्रौञ्च शिखरिणि स्कन्दस्य स्पर्द्धया अतिनिशितविशिखमुखेन सत्पिण्डभेदं भित्त्वा हंसमार्गः कृत इति श्रूयते, अत हंसानां तत्पराक्रमस्मृतिकृत्त्वमुक्तमित्यवधेयम्,, पक्षपातम्—अनुरागं, पक्षे,—पतत्रे, पात,—पतनम्, उड्डीय क्रौञ्चरन्ध्रपथेन मानसे सरसि गमनमित्यर्थश्च।

(१९२) कथमिव—केन प्रकारेण इव, ["किमश्च" (५।३।२५ पा०) इति थमु-

अत्युग्रस्य अस्य आर्य्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव (१८३) कमलाकरसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतय: प्रसृता: करा: ? क्व नु (१८४) गतिं गमिष्यति ? कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति ? कस्मिन् वा नरके निपतिष्यति ? श्वपाकोऽपि क इदम् आचरेत् ? नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत इव मे जिह्वा। (१८५) किं वा अङ्गीकृत्य कार्य्यम् आर्य्यः तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेन इव (१८६) सकलभुवनाह्लादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः ?

प्रसृता:] अत्युग्रस्य—अतिदारुणस्य, अतिप्रखरस्य च, अस्य—शशाङ्कस्य, आर्य्येति।—आर्य्यस्य—पूर्व्वस्य, जीवित—जीवन, तस्य हरणे—शोषणे, हननमित्यर्थं तस्मिन् निदाघरवेरिव—दीप्तसूर्य्यस्येव।

(१८३) कमलाकरसलिलशोषणे—पद्मशोभितसरोवरजलशुष्कीकरणे, अनपेक्षितप्रीतय:—न अपेक्षिता—नानुरुद्धा, प्रीति:—स्नेह:, एकत्र,—शौर्य्यस्य प्रियदर्शनत्वादिगुणसहयोगसमलङ्कृतत्वात्, अन्यत्र—सौरभादिगुणसमलङ्कृताया: स्वप्रियाया: पद्मिन्या: आश्रयभूतत्वात् इति भाव: यै: तथाभूता:, करा:,—हस्ता: किरणाश्च, प्रसृता:,—प्रवृत्ता: ; एतेन निदाघरविसाम्येन गौडाधिपते: शशाङ्कस्य औग्र्यशालित्वं स्वकार्य्यसाधने निर्ममत्वञ्च ध्वन्यते।

(१८४) गतिं—दशामित्यर्थ:। कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति—जन्तुदेहमाश्रित्य कीदृशीं योनिमाश्रयिष्यति इत्यर्थं। "गमिष्यति" इत्यादौ "निपतिष्यति" इत्यन्तवाक्यत्रये स इति कर्त्तृपदमूहनीयम्। श्वपाक:,—चाण्डाल:। पापमलेन—पापं—निन्दितं कर्म्म एव, मलं—पङ्कम्, मालिन्यजनकं वा तेन, जिह्वया पापकारिणो नामोच्चारणात् तत्सम्पर्केण तस्या मललिप्तत्वम्, "कथाऽपि खलु पापानामलमश्रेयसे यत" इत्यादावाप्तानुमोदितानुशासनदर्शनात् इत्याशय:।

(१८५) किं वा कार्य्यम् अङ्गीकृत्य—आश्रित्य कस्य कार्य्यस्य व्यपदेशेन इति भाव:। क्षुद्रेण—नीचेन, क्रूरेणेत्यर्थ:, अधुना च तेन—गौडाधिपेन शशाङ्केन, अनुप्रविश्य—अभ्यन्तरं प्रविश्य, विश्वास्य इति भाव:, अन्तरं गत्वा च। विगतघृणेन—निर्दयेन, घुणेन इव—घुणाख्यकाष्ठकर्त्तककीटविशेषेण इव।

(१८६) सकलेति।—सकलानां—समग्राणां, भुवनानां—जगताम्, आह्लादने

(१९७) नूनं न अनेन मूढेन मधुरसास्वादलुब्धेन मधु इव आर्य्यजीवितम् आकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखसम्पातोपद्रवः। (१९८) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अतिमलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गौडाधमेन। न तु (१९९) आशु एव अस्तम् उपगतवत्यपि त्रिभुवनचूडामणौ सवितरि (२००) वेधसा आदिष्टः सत्पथशत्रोः अन्धकारस्य निग्रहाय ग्रह-

—शोभने, एकत्र,—दयादाक्षिण्यपरोपकारित्वादिगुणेन, अन्यत्र,—शैत्यसुगन्धित्वदर्शनीयत्वादिगुणेन इत्यर्थः, चतुरः,—प्रवणः, चन्दनस्तम्भः,—चन्दनतरुनिर्मिता गृहावलम्बनभूता स्थूणा इत्यर्थः, क्षयम् उपनीतः,—नाशं गमितः न जाने, किं कार्य्यमुद्दिश्य निरस्तः विश्वस्तः आर्य्यः तेन पापेन शशाङ्केन इयत् घातितः, अहो। नैष्ठुर्य्यमिति समुदितार्थः।

(१९७) नूनं—निश्चितम् उत्प्रेक्षे वा। मध्विति।—मधुनः—पुष्परसस्य, रसः,—माधुर्य्यमित्यर्थः, तस्य आस्वादे—स्वादग्रहणकर्म्मणि लुब्धः,—लोलुपः तेन आकर्षता—चालयता, विनाशयता सङ्ग्रहता च इत्यर्थः। भावी—भविष्यन्, कियदनन्तरमेवात्मन उपरि प्रपतिष्यन् इत्यर्थः, शिलीमुखेति।—शिलीमुखानां—बाणानाम्, अलीनाञ्च, भ्रमराणाञ्च इत्यर्थः, ("अलिबाणौ शिलीमुखौ" इत्यमरः) सम्पातः,—सम्पतनमेव, उपद्रवः,—अत्याचारः, दृष्टः,—अवलोकितः, तर्कित इति यावत्, स्वार्थलोलुपतया मूढाशयानां न भविष्यदत्याहितज्ञानं भवतीति निष्कर्षः।

(१९८) निजगृहदूषणं—स्वगृहध्वंसहेतु इत्यर्थः मत्कोपेन तस्य राजधान्याः अचिरादेव विनङ्क्ष्यमाणत्वादिति भावः, स्वगृहस्य शोभानाशनमित्यर्थश्च जालमार्गप्रदीपकेन—जालस्य—दम्भस्य, कपटताया इत्यर्थः, ("जालं दम्भगवाक्षयोः। क्षारकानायदम्भेषु—" इति रभसः) मार्गे—पन्थाने व्यवहारमिति यावत्, प्रदीपयति—प्रकाशयति यः तेन कूटकर्म्मप्रवर्त्तकेन गवाक्षमार्गस्थितेन दीपेन इत्यर्थश्च। केवलम् अयशः,—अकीर्त्तिमात्रं, न तु कृतस्य कर्म्मणः किमपि इष्टं फलमिति भावः, तस्य अचिरादेव मया यमसदनप्रापणादिति हृदयम्।

(१९९) त्रिभुवनचूडामणौ—त्रिलोकीशिरोरत्ने, एकत्र—जगत्प्रकाशकत्वात्, अन्यत्र—शौर्य्यदाक्षिण्यादिगुणोत्कर्षादिति भावः, सवितरि—सूर्य्ये, तत्सदृशे तेजस्विनि राज्यवर्द्धने च इति भावः, आशु—शीघ्रम्, अल्पकालमेवेत्यर्थः, अस्तम्—अदर्शनम्, नाशञ्च, उपगतवति प्राप्तवति।

(२००) वेधसा—विधात्रा, सत्पथशत्रोः,—सन्—शोभनः विद्यमानो वा,

षण्डविहारैकहरिणाधिपः शशी ? (२०१) विनयविधायिनि भग्नेऽपि चाङ्कुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विलयाय सकल-

---

पन्था,—मार्गे, सदाचारस्य ["ऋक्पू—" (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्तः प्रत्ययः] तस्य शशी,—दीपी, एकत्र—निविडप्रदोषान्धकारेण आवृततया मार्गं दर्शनाक्षमत्वात्, अन्यत्र,—कुत्सिताचारप्रवर्त्तनेन सदाचारविनाशादिति भावः, अन्ध-कारस्य—तिमिरस्य, तम प्रकृते महापापगौडाधमस्य इत्यर्थः, निग्रहाय—विध्वंसनाय, इवेति।—षण्डषण्डेषु—मङ्गलादिषण्डवृन्देषु मध्ये,विहाराय—विचरणाय,एक एव हरिणः, —मृगः, वाहनभूत इति भावः, तस्य अधिपः,—प्रभुः, तदारूढ इति यावत्, यद्वा— षण्डषण्डेषु मध्ये विहरतीति तादृशः, एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,—हरिणः,—मृगः, मरणागत इति यावत्, मरणागतत्वात् स्वाङ्के धृत इति भावः, तम् अधिपाति—सम्यक् रक्षति यस्तादृशः, षण्डे,—षण्डाः,—दण्डेन ग्रहणीयाः, दमनयोग्या इत्यर्थः, उद्दामा इति यावत्, ये षण्डाः,—वृषभाः, वृषभवत् दुर्मदा गौडा इति भावः, तेषां विहारे—विशिष्टेन हरणे, नाशने इत्यर्थः, यद्वा,—तेषु विहारः,—निःशङ्कपर्यटनं, षण्डसङ्घेषु सिंहानां यथा निर्भीकतया गमनप्रसिद्धेरिति भावः, तत्र एकः,—एकमात्रः, हरिणाधिपः,— मृगराजः, सिंह इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, चन्द्र इव आह्लादक इति च भावः, न तु आदिष्टः ? —आज्ञप्तः ? अपि तु आदिष्ट एव इत्यर्थः, तेजस्विनि रामपालदेवे स्थितेऽपि कथं जीवति, स एव तस्य नाशो भविष्यति, एषो विधिनिर्देश एव इति भावः। अत्र अप्रस्तुतात्, शशी प्रत्यगमनौचित्यं चन्द्रस्य तिमिरध्वंसनात्, प्रस्तुत रामपालदेवध्वंसनोत्तर तत्सोदरेण दुर्लभेण गौडाधिपसंहरणरूप वस्तु गम्यते इति अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे —"क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः। कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम्॥ अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेत् गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ॥" इति। षण्डषण्डेति विशेषणेन शशिनः स्वल्पसाधनस्यापि ग्रहगणमध्य-स्थितत्वोक्तिः, दुर्लभस्य स्वल्पसाधनस्यापि अतिशयसामर्थ्यं सूच्यते। ["शशी एव" इत्यत्र "शशी इव" इति पाठे, इवशब्दस्य शशिना सह अन्वये न अप्रस्तुतप्रशंसा, परन्तु उपमैव, हि,—रविप्रतिमे ज्यायसि सहोदरे दिवं गतेऽपि यवीयसि भ्रातरि दुर्लभे शशिसमे ...ति सति किमु खलु यथा सम्भवति गौडाधिपस्य अन्धकारसन्निभस्य ? इत्यौपम्य पर्यवसितार्थं इत्यवधेयम्]।

(२०१) विनयविधायिनि–दण्डविधानसमर्थे। अङ्कुशे—सृणौ, हस्तिशासनास्त्रविशेषे इति यावत्, अङ्कुशरूपे रामपालदेवे इति प्रस्तुतम्। व्यालवारणस्य

मत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरिनखरः। तादृशाः (२०२) कुवैकटिका इव तेजस्विरत्नविनाशकाः कस्य न वध्याः ? क इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ?"।

(२०३) इत्येतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं, सेनापतिः, समग्रविग्रहप्राग्रहरः, (२०४) हरितालशैलावदातदेहः,

—दुष्टगजस्य, क्रूरशशाङ्कस्येति च प्रस्तुत, विनयाय—दण्डनाय, शासनायेत्यर्थः। सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, मत्तानां—मदोत्कटानां, मातङ्गानां—हस्तिनां, कुम्भस्थलमेव—शिरस्थोभयवोन्नतमांसपिण्डभाग एव, स्थिरः,—कठिनः, दुर्भेद्य इति भावः यः शिरोभागः,—मूर्द्धदेशः, यद्वा,—मत्तमातङ्गानां यत् कुम्भस्थलं, तथाभूतः यः स्थिरः शिरोभागः, तस्य भिदुरः,—विदारणे स्वयं विपाटनपटुः इति वा अर्थः, "[विदिभिदि—" (३।२।१६२ पा०) इत्यादिना कर्त्तरि कुरच, मुख्यकर्त्तर्य्यपि स्वीकृत इति, तथा हि काशिका,—"विदादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति, विदुरः पण्डितः, भिदुरं काष्ठं, छिदुरा रज्जुः। भिदिच्छिदोः कर्म्मकर्त्तरि प्रयोगः" इति] खरतरः,—अतितीक्ष्णः, केसरिनखरः,—सिंहनखः, केशरिनखरतुल्यः इत्थं इति च प्रस्तुतम्। अत्र हि अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रतीतेः पूर्ववदप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः।

(२०२) कुवैकटिका इव—कुत्सिता वैकटिकाः—प्रकृतिवैकृत्यकारिणः इव, "कुत्सिताः स्वर्णकारा इव" इति केचित्, "वैकटिको रत्नबन्धकः" इत्यपरे, तेजस्विरत्नविनाशकाः,—तेजस्विनां—प्रभावतां, दीप्तिमतां चेत्यर्थः, रत्नानाम्—उत्कृष्टवस्तूनां, ("जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते" इति कोषः) विनाशकाः—विध्वंसकारिण इत्यर्थः, कस्य न वध्याः ?—मारणीयाः ? सर्व्वस्यैव वध्या इति भावः, सद्रत्ननाशकाः गुणानामपरीक्षकाः मूढा इव कपटपरिचायितमहातेजसः नीचाः कथमपि न मर्षणीया इत्याशयः।

(२०३) "इत्येतत्" इत्यस्य "सेनापतिः ...सिंहनादनामा ... समरसमानयन विज्ञापितवान्" इति अग्रेण सम्बन्धः। अभिदधतः,—कथयतः, विलपतः इत्यर्थः। सेनापतिं विशिनष्टि, समग्रेति।—समग्राणां—सकलानां, विग्रहाणां—युद्धानां, तथाविधेषु युद्धेषु वा, प्राग्रहरः,—श्रेष्ठः, सेनानीतया समराग्रयायी इत्यर्थः।

(२०४) हरीति।—हरितालस्य—स्वनामख्यातोपरसविशेषस्य, शैलः—पर्व्वतः, तद्वत् अवदातः,—गौरः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतः, कमनीयसुगौरकान्तिः

परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः, अतिशौर्य्योष्मणा इव परिपाकम् आगतः, गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानः, (२०५) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-दीर्घेण आयुषा, (२०६) दुरभिभवशरीरतया जरयाऽपि भीत-भीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः, कथमपि (२०७) सार-मयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां

रित्यर्थः। परिणतेति।—परिणतः—महान्, प्रगुणः,—शोभनः, सालप्रकाण्डः—सालवृक्षस्कन्ध इव, प्रकाशते—दीप्यते इति तथोक्तः, प्रांशुः,—उन्नतः, शालवृक्ष इव समुन्नतशरीर इत्यर्थः। अतिशौर्य्योष्मणेव—अतिशौर्य्येण—पराक्रमातिशय्येन, य ऊष्मा—बलं सारश्च उत्तापः तेन इव, परिपाकं—परिणतिं, प्राचीनत्वमित्यर्थः आगतः,—प्राप्तः, वृद्धत्वङ्गतः इति भावः। गतभूयिष्ठे—अतीताधिकांशे, अल्पावशिष्टे इत्यर्थः, वयसि—जीवनकाले इत्यर्थः, अतिवार्द्धके इति यावत्।

(२०५) बह्विति।—बहवः—अनेके शराः—बाणाः, शत्रुप्रहिताः इति भावः, तैः शयनं—शराघातेन भूमौ पतनमिति भावः, तेन सुप्तः—पूर्वं मोहं गतः इति यावत्, पश्चात् उत्थितः,—तत्प्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्युद्धाय समुद्यतः इत्यर्थः, अन्यच—बहवः,—प्रचुराः, शराः,—इषवः एव शयनं—शय्या, तत्र सुप्तः—निद्रितः, उत्थितः,—प्रबुद्धः तम्, इति विभक्तिविपरिणामश्च योजनीयः शान्तनवं—भीष्मं हसन्निव—परिहासास्पदं कुर्व्वन्निव, भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः, अयन्तु तस्मात् उत्थितः पुनः सङ्ग्रामाय अवतरत् इति हासकारणमिति भावः। इहोपमेयस्य उपमानादाधिक्योपवर्णनात् व्यतिरेकसङ्कीर्णोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः इति ज्ञेयम्।

(२०६) दुरभिभवशरीरतया—दुर्जयदेहतया जरयाऽपि—विस्रसयाऽपि, वलिपलितादिना कायशैथिल्यापादकावस्थाभेदेनापीत्यर्थः वार्द्धकेनापीति भावः, भीतभीतया—अतिभीतयेत्यर्थः अत एव प्रकटितप्रकम्पया—प्रकटितः—आविष्कृतः, प्रकम्पः—वेपथुः यया तथोक्तया, भीतत्वात् कम्पितदेहया इत्यर्थः, वार्द्धकसञ्जातकम्पमानदेहतया इति भावः, परामृष्टः,—स्पृष्टः, लग्नः कम्पितकायत्वोपवर्णनात् अतिवार्द्धके स्थितः इत्यर्थः।

(२०७) सारमयेषु—दृढेषु केशपतनाभावात् इति भावः, शिरोरुहेषु—केशेषु शशीति।—शशिनः—चन्द्रस्य, करनिकराः—किरणचयाः, तद्वत् सिताः—शुक्लाः काशस्तबकनीकाशा इत्यर्थः, सरला—अकुटिला, शिरोरुहसटा—

सैंहीमिव (२०८) निष्कपटपराक्रमरसरचिता सङ्क्रान्तां जीवनेनेव जातिम्, (२०९) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरिजिहीर्षया इव भ्रूयुगलेन (२१०) वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा स्थगितदृष्टिः, (२११) धवलस्थूलगुञ्जापिञ्छप्रच्छादितकपोलभागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि (२१२) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भौमेन मुखेन,

---

शिरःस्रजः विद्यतेऽस्या इति तथोक्ता, सैंहीमिव— सिंहस्य इयं सैंही ताम् इव, सिंहसम्बन्धिनीमित्यर्थः।

(२०८) निष्कपटेति।—निष्कपट —कापट्यरहितः, यथार्थ इति भावः, यः पराक्रमः,—शौर्य्यं तस्मिन् रसेन—अनुरागेण, रचिता—निर्म्मिता ताम्, जातिम्—सिंहत्वामित्यर्थः जीवनेनेव—प्राणेन एव इत्यर्थः सङ्क्रान्ताम्,—अधिगताम्। केशरोपमकेशकलापेन सिंहविक्रमतया च साक्षात् सिंह इव विराजमानम् इत्युत्प्रेक्षा।

(२०९) अपरेति।—अपरः —अन्यः प्रभाकरवर्द्धनव्यतिरिक्त इति भावः, स्वामी—प्रभुः तस्य मुखदर्शनम्—मुखावलोकनमेव, महत्—घोरम्, पातकम्—पापम्, तस्य परिजिहीर्षयेव—तत्परिहर्त्तुमिच्छयेव इत्यर्थः।

(२१०) वलितेति।—वलितम्—वलियुक्तम् आकुञ्चितमिति भावः शिथिलम्—श्लथीभवत् प्रलम्बम्—लम्बमानम्, चर्म्म—त्वक् यस्य तथाभूतेन। स्थगितदृष्टिः,—आवृतनेत्रः अतीव प्रभुभक्तः लोलचर्म्मा च इति भावः।

(२११) धवलेति।—धवला—शुभ्रा स्थूला—पीवरा, घना दीर्घा चेत्यर्थः वा गुञ्जा—उत्तरोष्ठस्योपरि रोमराजिः "गोँफ" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः तस्याः पिञ्छम्—पङ्क्तिः परम्परा वा तेन प्रच्छादितः —आवृतः यः कपोलभागः,—गण्डदेशः, तेन भास्वरेण—प्रदीप्तेन मुखेनेत्यनेनान्वयः। वमन्निव—उद्गिरन्निव। विक्रमकालम् —पराक्रमप्रदर्शनोचितसमयम्, शरदारम्भमित्यस्य विशेषणम्, तत्र विजिगीषुभिः युद्धयात्रा क्रियते इति शास्त्रात्। अकालेऽपि—असमयेऽपि, शरदारम्भस्य ज्ञातः शेषः, शरदतिरिक्ते ग्रीष्मादिऋतौ अपि इति भावः।

(२१२) विकाशीति।—विकाशिना—विकस्वरेण, काशकाननेन—पीटगलाख्यतृणविशेषवनेन, काशानां भूयस्तया शरदि कुसुमानि विकसन्ति, विशदम्—धवलम्, शरदारम्भम्—शरत्कालागमम्। भौमेन—भीषणेन, [विभेत्यस्मात् इति

श्रुतमपि (२१३) हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण वीजयन् नाभिलम्बिना कूर्चकलापेन, परिणामेऽपि धौतासिधारा-जलपानतृषितैः इव विवृतवदनैः वहद्भिः व्रणविदरैः विषमित-विशालवक्षाः, (२१४) निशितशस्त्रटङ्ककोटिकुट्टितबहुदीर्घव्रणा-क्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (२१५) सकलसमरविजयपर्व्वगण-

ग्रुपच्या "भीत्रार्थानां भयहेतुः" (१।४।२५ पा०) इति भिय अपादाने मक्] काश-कुसुमशुभ्रगुम्फाशोभितवदनेन शरद्विलासं जनयन्नित्यर्थः ।

(२१३) हृदयस्थितम्—अन्तर्वर्त्तिनं, गुणावलिनिर्जितहृदयत्वादिति भावः, स्वामिनं—प्रभाकरवर्द्धनमिति यावत्, सितचामरेण—श्वेतबालव्यजनेन, सितच्छत्र-चामरादीनां सम्राडुचितोपकरणत्वादिति भावः । नाभिलम्बेन—नाभिदेशपर्यन्त-विलम्बिना, कूर्चकलापेन—श्मश्रुनिचयेन, ("कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्ये कठिनश्मश्रुकैतवे" इति मेदिनी)। परिणामेऽपि—वार्द्धकेऽपि, धौतेति।—धौता—विशोधिता, शाणिता इति भावः, असिधारा—खड्गस्य निशितमुखम् एव, जलं—सलिलं, तस्य पानाय तृषिताः,—पिपासाऽऽकुलाः तैरिव, विवृतवदनैः,—व्यात्तमुखैः, व्रणविदरैः,—क्षत-जनमव्रणस्फोटैः, ("विदरः स्फुटनं भिदा" इत्यमरः) विषमितम्—उन्नतानत, बन्धुरमित्यर्थः, विशालं—विपुलं, वक्षः,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः । स्नानाभि-षेकाम्बुशेषस्नानेन सुशोभितकायस्य सेनापतेः विशाले वक्षसि प्राक् पतन्निशित-खड्गधाराचिह्नशतैः एवमनुमीयते यत् सङ्ग्रामे सुबहुभिः व्रणैः उरःक्षतैः पिपासितैः इव जलपानार्थं विवृतमुखैः अद्यापि स्थीयते इति समुदितार्थः, असौ सङ्ग्रामस्थलविजयी आसीत्, तथा स्नानाभिषेकेऽनपि वार्द्धकेऽपि अनिर्वापितरणोत्साहश्च भवति इति भावः । इह धौतासिधारायाः जलस्यैव केवलं रूपणात् निरङ्गरूपकम् इत्यल-ङ्कारान्तरोत्थलेन उत्प्रेक्षायाः चमत्कृत्यतिशयः प्रतिपादित इति सङ्क्षेपः ।

(२१४) निशितेति।—निशितानि—तीक्ष्णानि, शस्त्राण्येव—आयुधान्येव, टङ्काः,—पाषाणदारणास्त्रविशेषाः, तेषां कोटिभिः,—कोणैः, अग्रैः इत्यर्थः ("कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः" इत्यमरः) कुट्टितानि—दलितानि, बहूनि—अनेकानि, दीर्घानि—आयतानि इत्यर्थः, व्रणानि एव—क्षतानि एव, अक्षरपङ्क्तयः,—वर्णावलयः, तासां निरन्तरतया—व्याप्ततया इत्यर्थः ।

(२१५) सकलेति।—सकलेषु—सर्वेषु, समरेषु—सङ्ग्रामेषु, विजया एव—जयलाभा एव, पर्व्वाणि—क्षणाः, उत्सवा इत्यर्थः, ("तिथिभेदे क्षणे पर्व्व"

नाम् इव कुर्व्वन्, पूर्व्वपर्व्वत इव पादचारी, (२१६) विविध-वीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन् इव, (२१७) प्रतिपक्षक्षपणातिनिर्ब्बन्धेन परशुराममपि शिक्षयन् इव, (२१८) अभ्रमणेन अनादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दर-

---

इत्यमर) तेषाम्, यद्वा—सकलसमरविजयाना पर्व्वभि,—ग्रन्थिभि अङ्गुलि ग्रन्थिभिरिव व्रणग्रन्थिभिरिति भाव गणनामिव—सङ्ख्यानमिव, बहुसमरविजयी इति भाव। पूर्व्वपर्व्वत इव—उदयगिरि इव, पादचारी—चरणसञ्चरणशील, अत्युन्नतकायत्वात् तदानीमेव उदितत्वाच्चेति भाव, पूर्व्वपर्व्वतोऽपि बहुभि पादै,—प्रत्यन्तपर्व्वते, चरति—भुव समाक्रम्य तिष्ठत इत्यर्थ, ("पादा प्रत्यन्तपर्व्वता" इत्यमर)।

(२१६) विविधेति।—विविधाना—बहुप्रकाराणा, वीररसानाम—उत्साह-स्थायिभावानाम् उत्तमप्रकृतिकसमास्वाद्यमानवस्तुविशेषाणां, प्रकारभेदेन बहु-भेदाख्यापनाभीप्सितया अत्र रसबहुत्वोक्ति न दोषाय इत्यवधातव्यम्; यद्वा—विविधेन —नानाप्रकारेण वीररसस्य, पक्षे,—विविधा —अनेके वीरा,—भीष्मद्रोणादय शूराः तेषा तथा रसस्य च—युद्धानुरागस्य च, वृत्तान्तेन—प्रक्रियया, अनुष्ठानेनेत्यर्थ, प्रस्तावेन च, विवरणेन च इत्यर्थ, ("वृत्तान्त प्रक्रियाया स्यात् कार्त्स्न्यवार्त्ताप्रभेदयो। प्रस्तावे •॥" इति मेदिनी) रामणीयकं—रमणीयत्व तेन कारणेन। लघयन्निव—लघूकुर्वन्निव महाभारतवर्णितवीररसादपि अधिकवीरकर्म्मानुष्ठायीति भाव।

(२१७) प्रतिपक्षेति।—प्रतिपक्षाणा—शत्रूणा, क्षपणे—संहारे, अतिनिर्ब्बन्धेन —अत्याग्रहेण, परशुराम—परशुधारी राम त भार्गवमित्यर्थ ["शाकपार्थिवानां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति समास] शिक्षयन—उपदिशन, परशुरामस्यापि शत्रुनिर्य्यातनात्याग्रहविषये आचार्य्यकर्म्म कुर्व्वन इत्यर्थ, अत्रायमाशय,—तथा हि, भो भृगुनन्दन। त्वमेकविंशतिवार क्षत्रियान हत्वाऽपि तान् निःशेषान् कर्त्तुं नाशक्नो, तेन हि तव तत्रैव रणकर्म्मणि अनभिज्ञता प्रतिभाति, अह यथा समूलघातं शत्रून् विनाशयामि, तत दृष्ट्वा अद्यत्त शत्रूणा समूलोन्मूलनकौशल शिक्षयतु भवान् इति वदन् इवेति।

(२१८) अभ्रमणेनेति—अभ्रमणम—अद्रि असु वा भ्रमण, समुद्राच्चा इत्यर्थ, युद्धार्थ साङ्ग्रामिकपोतमारुह्य द्वीपान्तरस्थशासनाय इति भाव, जलदस्युकृतकठोरोत्पात-प्रशमनाय वा इत्याशय, जल पुन पुन आवर्त्तनाद्व तत, अनादरेति।—अनादरेण—

मपि मन्थयन् इव, (२१९) वाहिनीनायकमर्यादाऽनुवर्त्तनेन अम्भोधिमपि अभिभवन् इव, (२२०) स्थैर्य्यकार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि क्षेपयन् इव, (२२१) सहजप्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्व्वन्निव,

अवहेलेन, यत श्रीसमाकर्षणं—श्रियाः,—राजलक्ष्म्याः, कमलायाश्च, समाकर्षणं—बलादायत्तीकरणं, समुद्रस्य च, शत्रुश्च समुद्राश्च इति भावः, तेन 'विलसितं',—विलसितं यत्र तेन, मन्दरं—मन्दरगिरिं समुद्रमन्थनदण्डभूतमिति भावः, मन्थयन्—लघयन् मन्दरगिरिं अवज्ञयैव अमुं परिभूय एका श्रियं समाजहार, असौ पुनः सकृत् तथा कृत्वा सहसा राज्ञां श्रियं समाजहार इति भावः। अत्र च श्रियौ द्रष्टासम्भवेऽपि श्रीरिव श्रीः कृता इति बिम्बप्रतिबिम्बभावबोधात् असम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना, उपमानाधिकरणात् तस्मादपि श्रौत्कर्षप्रतीतेश्च व्यतिरेकालङ्कारश्च, इत्यनयोः साङ्कर्यम्।

(२१९) वाहिनीति।—वाहिनीनां—सेनानां, तरङ्गिणीनाञ्च, नदीनाञ्चेत्यर्थः, ("वाहिनी स्यात् तरङ्गिण्यां सेना सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) नायकमर्यादा—पतिसम्मानना, सेनापतित्वं सरित्पतित्वञ्च इति यावत्, तस्या अनुवर्त्तनेन—अनुगमनेन अम्भोधि—सागरमपि, अभिभवन्निव—जयन्निव। नदीनां परिमिततया सेनानान्तु अपरिमिततयेति भावः, यद्वा,—नदीनां सम्यक्प्रस्थानशक्त्यभावात् सेनानां यथेप्सितं यत्र तत्र प्रस्थानशक्तिमत्त्वेन इत्याशयः। अत्र सरित्पतित्वस्याधिक्यप्रतिपादनात् पूर्ववत् व्यतिरेकालङ्कारः।

(२२०) स्थैर्य्येति।—स्थैर्य्ये—सङ्ग्रामादपरावर्त्तित्वमित्यर्थः पक्षान्तरे स्थायित्वञ्च, कार्कश्यं—काठिन्यम्, अद्रवत्वमिति भावः, उभयत्रापि समानम्, यद्वा—कार्कश्यं—सर्व्वतो निर्द्दयत्वम्, उन्नति,—उच्चत्वं ताभिः, अचलानपि—पर्व्वतानपि, क्षेपयन्निव—लज्जयन्निव। अचलादपि स्थैर्य्यादिमानासीत इति व्यतिरेकः।

(२२१) सहजेति।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रचण्डस्य—उग्रस्य, तेजःप्रसरस्य—तेजसः—प्रभावस्य प्रसरस्य—विस्तारस्य परिस्फुरणेन—उद्योतेन, तृणीकुर्व्वन्निव—तुच्छीकुर्व्वन्निव, सवितुः तेजसः प्रसरः दिवा एव, अस्य तु रात्रिन्दिवमपि इति स्वतेजसामधिककालिकत्वेन तृणीकरणे हेतुरिति भावः, यद्वा,—तत्र दाहिका शक्तेराधिक्यमतीति, इह तु दाहिकोद्बोधिकयोरुभयोरपि समानोत्कर्षवत्त्वम् इत्यलमथ विस्तरेण।

(२२२) ईश्वरभारोद्वहनघृष्टपृष्ठतया हरवृषभमपि हसन्निव, (२२३) अरणिः अमर्षाग्नेः, ऐश्वर्यं गाम्भीर्यस्य, मदो मदस्य, विसर्पो दर्पस्य, हृदयं हठस्य, जीवितं जिगीषुतायाः उच्छ्वसितम् उत्साहस्य, अङ्कुशो दुर्मदानां, नागदमनो दुष्टभोगिनां, (२२४) विरामो वरमनुष्यतायाः, कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां,

---

(२२२) ईश्वरेति।—ईश्वरस्य—हरस्य स्वामिनश्च ["अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च (उ० ४ पा० ५७ सू०) इति वरट्। तत्रैव "चकारादुपधाया इत्वम्" इति ज्ञेयम्। आशुवरदानयोग्यत्वे एवतत्, ईष्टे प्रभवति इत्यर्थकत्वे तु आदादिकस्य ईश कर्त्तरि वराच "ईश्वर" इति पदं सिध्यति तथा च सू०—"स्थेशभासपिसकसो वरच्" (३।२।१७५ पा०) इति] भारोद्वहनं पृष्ठस्योपरि आरोपणरूपम् आदेशपालनरूपं च इत्यर्थः घृष्टं—दलितं विगतरोमत्वक्कमित्यर्थः पृष्ठं—पश्चाद्भागः यस्य तथाभूतः, तस्य भावः तत्ता तया कार्यचुम्बी लोके घृष्टपृष्ठः कथ्यते हरवृषभम्—शङ्करवृषं हसन्निव—अवजानन्निव हरवृषभस्य भारोद्वहनेन पृष्ठस्य घृष्टत्वम्, अस्य तु स्वामिभारोद्वहनेन न तथेति हासहेतुरिति भावः यद्वा तव वनस्वामिनः विरागणश्च लघुभारस्य पृष्ठं घृष्टं, इह साम्राज्यरूपातिलभारोऽपि न कोऽप्युपकार इति परिहासे निगूढं कारणम् इत्याशयः।

(२२३) अमर्षाग्नेः—क्रोधानलस्य अरणिः—अग्निमन्थनदारु ("निमन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः" इत्यमरः) घर्षणमात्रेणैव अरणितो यथा अग्निरुत्पद्यते तथा स्वल्पेनैव प्रतिकृतविमर्दनादस्य क्रोधप्रदीप्तो भवति इत्यर्थः परिभवासहिष्णुरिति भावः। ऐश्वर्यं—विभूतिभूतं धनस्वामित्वमिति भावः महाशय इति निष्कर्षः। मदस्य—गर्वस्य मदः—गर्व अभिमानी इत्यर्थः महाभिमानीति भावः। विसर्पः—प्रसरः। हठस्य—साहसस्य हृदयं—वक्षःस्थलं सततमुत्साहसमन्वितः निर्भीकश्च इत्यर्थः। जिगीषुतायाः—शत्रुविजयाभिलाषस्य शत्रूणां जये अपराजित इति यावत्। उच्छ्वसितं—जीवितं महोत्साहीत्यर्थः। दुर्मदानां—दुर्विनीतानामित्यर्थः मत्तगजानां च, अङ्कुशः—सृणिः दमनकारकोऽस्त्रविशेषः इत्यर्थः दुर्जनशास्ता इति यावत्। दुष्टभोगिनां—दुष्टानां राज्ञां क्रूरसर्पाणां च नागदमनः—गजमर्दनः प्रमत्तनृपतिशासनो वा गरुडश्च।

(२२४) वरमनुष्यतायाः—श्रेष्ठमानुषत्वस्य विरामः—पराकाष्ठेत्यर्थः औदार्यादिगुणवत्त्वादिति भावः। वीरगोष्ठीनां—शूरसमाजानां सर्ववीरवरेण्य

तुला शौर्य्यशालिना, सीमान्तदृश्वा शस्त्रग्रामस्य, निर्वोढा प्रौढवादानां, (२२५) संस्तम्भयिता भग्नानां, पारगः प्रतिज्ञायाः, मर्म्मज्ञो महाविग्रहाणाम्, आघोषणापटहः समरार्थिनां, सन्निधौ एव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरेण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२२६) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्,—

"देव। (२२७) न कचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलभ्यमानम्

ध्वनिं यावत्। तुला—उपमा महावीराणां सङ्ग्रामे प्रायः सर्व्वोपर्य्युचितनामा इति भावः। शस्त्रग्रामस्य—आयुधसमूहस्य सीमान्तदृश्वा—पारदृश्वा सर्व्वशस्त्रकोविद इत्यर्थः। प्रौढवादानां—प्रगल्भवचनानां शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः निर्वोढा—निर्वाहकः समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः।

(२२५) भग्नानां—शत्रुभयात् पलायितानां संस्तम्भयिता—आश्वासयिता। प्रतिज्ञायाः—पणस्य पारगः,—पारगामी अवन्ध्यप्रतिज्ञ इति भावः। महाविग्रहाणां—महतां सङ्ग्रामाणां मर्म्मज्ञः—सारवित् कस्मिन् केन विधिना सङ्ग्रामे कृते अवश्यमेव जयो भवेत् इत्यादिनिर्द्धारणे कुशलः परपक्षच्छिद्रोद्घाटननिपुणश्चेति भावः। आघोषणापटहः—युद्धघोषणायाः ताडनवाद्यविशेष इत्यर्थः युद्धोत्साहवर्द्धक इति भावः यथा आघोषणापटहः समरोत्साहमुद्दीपयति तथा अयमपीति भावः सन्निधौ एव—हर्षनिकट एवेत्यर्थः। दुन्दुभीति।—दुन्दुभिः—भेरी तस्य घोषः—शब्दः तद्वत् गम्भीरः,—गभीरः तेन, प्रगाढाहतभेरीघोरमन्द्रस्वरसमेन इत्यर्थः।

(२२६) सुभटानां—सुयोद्धृणां समररसं—सङ्ग्रामोत्साहम् आनयन्—जनयन् उद्दीपकवाक्यैः वर्द्धयन् इत्यर्थः।

(२२७) न कचिदिति।—न कचित्—कुत्रापि कृताश्रयया—चापल्यात् चिरं कुत्रापि अतिष्ठन्त्याऽपि कियत्कालमाश्रयन्त्या इत्यर्थः अन्यत्र—काककुलात् इतरत्र कुत्रापि अनाश्रितया इत्यर्थः मलिनया—पापया इत्यर्थः कृष्णवर्णया इत्यन्यत्र। मलिनतराः—आनन्दशून्या इत्यर्थः अतिकृष्णवर्णा इत्यन्यत्र कापुरुषाः,—नीचपुरुषाः, हतलक्ष्म्या—दुष्टया श्रिया, विप्रलभ्यमानम्—प्रतार्य्यमाणम्।

आत्मानं न चेतयन्ते । (२२८) श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः । (२२९) छत्रच्छायान्तरितरवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जडधियः । किं वा करोतु वराकः, येन अतिभीरुतया नित्यपराङ्मुखेण न तु दृष्टानि एव

चेतयन्ते—अवबोधयन्ते [ज्ञानार्थकतया चेतने णिचि अणिकर्तुः आत्मनः कर्मत्वे ज्ञेयम्] कोकिलया प्रसवानन्तरमेव निजशावकाः काकीनीडे संस्थाप्य ताभिः पोष्यन्ते, काक्यः अपि वर्णसाम्यात् स्वशावकधिया तान् पालयन्ति अतस्तासां परैः प्रतिपालनात् परभृदिति संज्ञा समजनि । ततः जाते तु उड्डयनसामर्थ्ये शावकाः तत्समाजा-दपसृत्य स्वसमाजे सङ्गच्छन्ते इत्थं काकीनां कोकिलया विप्रलब्धत्वं लोके प्रसिद्धमेव ।

(२२८) कस्मात् तान् हतलक्ष्मीर्विप्रलभते ? इत्याह, श्रिय इति ।—श्रियः—लक्ष्म्याः दोषान्धतादयः—दोषैः—कुपुरुषानुरागादिभिः वातादिभिश्च इति व्यज्यते, अन्धतादयः—अन्धता एव आदिर्येषां ते, सदसत्कार्याणालोचनादय इति यावत्, दृष्टिहीनत्वादयश्च इति व्यज्यते कामलाः—कमलसम्बन्धिनः, कमलात् आगता वा, विकाराः—स्वस्याः कमलालयत्वात् नियतकमलवासेन आश्रयदोषात् जाताः रोगाः इत्यर्थः "कामला" इति प्रासङ्गिकः पाण्डुरोगभेदज्ञो इत्यपि व्यज्यते तस्मिन् रोगे जाते सति रुग्णस्य शङ्खादौ पीतत्वादिज्ञानेन अन्धतादयश्च दोषाः जायन्ते कमलस्य यथा दोषा—रात्रौ [अव्ययमेतत् "दोषा रात्रौ च तन्मुखे" इति अव्ययवर्गे मेदिनी] अन्धतादयः—सूर्यस्यास्तमनात् सङ्कोचादयः विकाराः जायन्ते, तथा लक्ष्म्याः अपि तन्निवासात् समजायन्त दोषान्धतादयः—दोषा एव अन्धतादयः—सत्पुरुषासत्पुरुषयोः विचाराक्षमत्वम् इति भावः ।

(२२९) छत्रेति ।—छत्रस्य—आतपत्रस्य छायया—आतपप्रतिपक्षभूतया अनातपेनेत्यर्थः अन्तरितः—व्यवहितः तिरस्कृतो वा छत्रान्तरितदर्शनत्वात् इति भावः, रविः—सूर्यः यैः तथोक्ताः ["अच इः" (उ० ४ पा० १३८ सू०) इति गत्यर्थकरुधातोः इः] जडधियः,—मूर्खाः, लक्ष्मीमदमत्ततया इष्टानिष्टानभिज्ञाः इति भावः तेजस्विनं—प्रतापवन्तम् अन्यम्—अपरं पुरुषं विस्मरन्ति—न चिन्तयन्ति न पश्यन्तीति भावः, आत्मानमेव एकमात्रं तेजस्विनं मन्यन्ते नान्यं कमपि छत्रेण महाप्रभावतसूर्यकिरणानामपि तिरस्करणात् कोऽन्यथा कथाप्रसङ्ग इति तात्पर्यम्, एवम् अनुभूयते यथा—घनाच्छन्नदृष्टिः अर्कमपि घनाच्छन्नमिति मन्यते । वराकः—तपस्वी दुर्बलप्रकृतिः इति यावत् । येन—वराकेण, गौडश्वरेण जडाधिपत्येन । नित्यपराङ्मुखेण—

(२३०) सर्वातिशायिशौर्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलकपल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि। नासौ तपस्वी जानाति एवं, यथा (२३१) अभिचारा इव विप्रकृताः सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः। जलेऽपि ज्वलन्ति ताडिताः तेजस्विनः। (२३२) सकलवीरगोष्ठीबाह्यस्य तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं

निवर्तविमुखेन, साहसकर्म्मणि कदाऽप्यप्रवृत्तत्वेन युद्धारम्भे एव रणक्षेत्रात् प्रदर्शितपृष्ठेन इति भावः, न तु दृष्टानि—अवलोकितानि दृष्टपारितानि इत्यर्थः।

(२३०) सर्वेति।—सर्व्वातिशायिना—सर्व्वपरिभाविना, शौर्य्यातिशयेन—पराक्रमाधिक्येन, श्वयथुः,—स्फीतिः वर्द्धनमित्यर्थः, विकाश इति यावत्, देवस्य राज्यवर्द्धनस्य महावीराणां वा इति भावः येषु तथाविधाः, कपिलाः,—आरक्ताश्च, ये कपोलाः,—गण्डदेशाः, तेषां पुलकेन—रोमहर्षेण, अप्रतिहतात्मशक्तिसमुत्कर्षस्फूर्तिसुखोदयात् इति भावः, पल्लवितः,—विस्तृतः, प्रकटीभूतो वा, कोपानलः,—क्रोधवह्निः येषु तानि। तेजस्विनां—महातेजसाम्, अस्मत्प्रभूणामिति विजिगीषुनृपाणां वा इति भावः।

(२३१) अभिचारा इव—आथर्व्वणा मारणादयो विधय इव, विप्रकृताः,—निकृताः, अपमानिता इति यावत्, ("निकृतः स्याद्विप्रकृतः" इत्यमरः) विप्रैः,—ब्राह्मणैः, कृताश्च, मनस्विनः,—प्रशस्तमनसः, महावीरा इत्यर्थः, ["अस्मायामेधास्रजो विनिः" (५।२।१२१ पा०) इति विनिप्रत्ययः] सद्यः—अचिरादेव इत्यर्थः, सकलकुलप्रलयं—सर्व्ववंशविनाशम्, उपहरन्ति—उपानयन्ति, जनयन्ति इति यावत्। जलेऽपि—सलिलेऽपि, आत्मसम्भूतेऽपीति भावः, "आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी" इति स्मरणात्, जडेऽपि च, ताडिताः,—वधुता प्रहृताश्च तेजस्विनः—अग्नयः, प्रतापवन्तश्च। अत्र मनस्विभिः तेजस्विभिश्च समं सकलकुलप्रलयजननत्व-ज्वलनत्वादिधर्म्मैः स्वस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः, 'दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्" इति दर्पणलक्षणात्।

(२३२) सकलेति।—सकलानां—कृत्स्नानां वीराणां—शूराणां, गोष्ठी—समाजः, तस्याः बाह्यः,—बहिर्भूतः, ततो निष्कासित इत्यर्थः तस्य कापुरुषतादिदोषैः वीरसमाजेषु अगण्यस्य इति भावः, गोष्ठीबाह्यत्वेन अनुपासितवृद्धत्वात् धर्म्मं न जानाति, अतस्तस्य एवम्भूतस्य निरवोचितमिदं कर्म्म युज्यते इति सङ्गतिः,

कर्म । (२३३) मनस्विना हि प्रधनप्रधानधने धनुषि ध्रियमाणे, सति च कमलाकलहंसकेलिकुवलयकानने कृपाणे, कृपणोपाया पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य, किं पुनरीदृशाः ? (२३४) येषाञ्च धाता धरित्रीं त्रातुं नियुक्ताः

तस्य—गौडाधिपस्य अनुत्तारेति ।—नास्ति उत्तारः—उद्धारः यस्मात् तादृशः निरये—नरके निपातः—निपतनं तत्र तस्य वा निपुणं—समर्थं स्थाचितमित्यर्थः इदं—विश्वस्तहननरूपं कर्म आचितं—सदृशं "मित्रद्रोही कृतघ्नश्च ये च विश्वासघातकाः । ते नरा नरकं यान्ति यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥" इत्युक्तेः । उपायं कृतवतीयं महाराजराज्यवर्द्धनस्य विश्वस्तवीरसहन्तृकृतस्य गौडाधमस्यैवानुरूपम्, इति तस्य साभाजकसहाय साहसमात्र एव तथाविधानुष्ठाने हेतुः इति पूर्वपदार्थस्य हेतुभूततया निर्देशात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् इति ज्ञेयम् ।

(२३३) मनस्विना—वीराणां हि इहावधारणार्थे प्रधनेति ।—प्रधनस्य—युद्धस्य ("युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम्" इत्यमरः) प्रधानं—श्रेष्ठं धनं—महामूल्यवदस्तु साधनमिति भावः तस्मिन् धनुषि—कार्मुके ध्रियमाणे—रक्ष्यमाणे । कमलेति ।—कमला—लक्ष्मीरेव कलहंसी—राजहंसी कमलायाः कलहंस्याश्च उभयोरेव कुवलयवनसञ्चारित्वसामान्यादारोपात् रूपकालङ्कारः, नृपश्रेष्ठमहिषी वा ("कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे" इति मेदिनी) तस्याः केलिः—क्रीडा यत्र तादृशे कुवलयकानने—नीलोत्पलवने तस्मिन् तद्भूते इत्यर्थः, निशितानां कृपाणानां नीलोज्ज्वलप्रभावत्त्वादिति भावः कृपाणे—करवाले सति च—विद्यमाने च ध्रियमाणे इत्यनुषङ्गेणान्वयो वा तेन ध्रियमाणे सतीत्यर्थः, वीराणां कृपाण एव कमला प्रापयतीति भावः श्रीसमुत्थानस्य लक्ष्मीसमाहरणस्य पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि—मन्दरगिरिणा क्षीरसागरावलोडनादयोऽपि कृपणोपायाः—दीनचेष्टाः कापुरुषाचारा इति भावः । एतेन क्षीरसागरावलोडनचेष्टा तु दैवपौरुषमेव लक्ष्मीलाभहेतुः इति पौरुषस्य सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः व्यज्यते । ईदृशाः—विश्वस्तहननादय इत्यर्थः किं पुनः ?—दीनोपाया इति किं वक्तव्यम् ? इत्यर्थः विश्वासहननादयः कापुरुषाचारा एवेति भावः ।

(२३४) येषां—मनस्विनां वीराणामित्यर्थः [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] धाता—ब्रह्मणा, धरित्रीं—पृथिवीं, त्रातुं—रक्षितुं, नियुक्ताः,—आदिष्टा इत्यर्थः गिरीणां

स्वयम् असमर्था इव (२३५) कुलिशकर्कशभुजपरिघ-प्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि, ते कथमिव बाहुशालिनो मनसाऽपि विमलयशोबान्धवा ध्यायेयुः अकार्य्यम् ? (२३६) सर्व्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्ग्रहणे पङ्गवः पतङ्गकराः।

गौरवसञ्चारादिति भाव, असमर्था इव—अक्षमा इव, अचलत्वादिति भाव। ["असमर्था इव" इत्यत्र "असमर्था एव" इति पाठान्तरम्]।

(२३५) गिरय—पर्वता अपि, अचेतनप्रस्तरमया अपीति भाव, कुलिशेति।—कुलिशवत—वज्रवत, कर्कश,—कठिन, भुज,—बाहु, तव यत परिघप्रहरणं—मुद्गरास्त्र तस्य हेता,—तन्निमित्त, परिघनिर्म्माणार्थमित्यर्थ, लोहानि—तदाख्यधातु-विशेषान् उद्गिरन्ति—उद्वमन्ति, प्रसूयन्ते इति यावत, बाहुशालिन,—प्रशस्तबाहव, भुजवीर्य्यसमन्विता इत्यर्थ, विमलेति।—विमलानि—शुभ्राणि, यशांसि—कीर्त्तय एव, बान्धवा,—मित्राणि येषा तथाभूता पूतयशोधना इत्यर्थं ते—येदामर्थं अचलना बाहु-विरहिता गिरयोऽपि लोहानुद्गीर्य्य धर्म्मानुसारेण पृथिवी वात सहायक कुर्व्वन्ति, तादृशा राजान इत्यथ, गिरीणां परिघप्रहरणार्थोद्गिरणासम्बन्धेऽपि इह सम्बन्ध प्रतिपादित: इत्यतिशयोक्ति असमथत्वरूपगुणोत्प्रेक्षाऽङ्गम्, कथमिव—किमर्थमित्यर्थ, मनसाऽपि—चेतसाऽपि, कि पुनर्बहिरनुष्ठानेनेति भाव, अकार्य्य—दुष्कार्य्य, ध्यायेयु ?—चिन्तयेयु ? नैव कदाऽपि चिन्तयन्ति इत्यथ, येषा किञ्चिदपि बाहुबलमस्ति, ते मनसाऽपि न एतादृश गर्हितमाचरन्तीति भाव।

(२३६) सर्वेति।—सर्व्वस्य—सकलवस्तुन, ग्रहाभिभव,—ग्रह—बलात् ग्रहणमेव, अभिभव,—तिरस्कार, वस्तुस्वामिनामिति भाव पक्ष—सर्वे ग्रहा,—चन्द्रा-दय, तेषामभिभव,—महता तेजसा विम्लानताजननरूपतिरस्कार तेन भास्व ... , भास्वरा,—उज्ज्वलाश्च, इति लिङ्गविपरिणामेन "पतङ्ग-करा" इत्यत्र योजनीयम्, सुभटकराणा—वीरबाहूनाम् अग्रत,—पुरत, पतङ्ग-करा,—सूर्य्यकिरणा, ("पतङ्गौ पक्षि सूर्य्यौ च" इत्यमर) करा —हस्ताश्च इति ध्वनि, दिग्ग्रहणे—दशो,—पूर्वपश्चिमात्मिकयो दिशो, ग्रहण—ज्ञाने, अवलम्बने वा पङ्गव,—अचला, दिगवबोधाक्षमा, दिग्ग्रहणासमया वा इत्यथ, तासा कौलीन महा-वीरसङ्घर्षोद्भवात ध्वनितम्, यदा महावीरा अस्त्राणा दृष्टिभि गगनमाच्छादयन्ति,

(২৩৭) মহামহিষশৃঙ্গতরঙ্গভঙ্গভঙ্গুরভীষণান্তরালা লোকপ্রবাদমাত্রেণ দক্ষিণাশা, পরমার্থতো ভটভ্রূকুটি অধিবাসো যমস্য। (২৩৮) চিত্রঞ্চ যত, উন্মত্তসিংহনাদানাং সহসা সাহসরসরোমাঞ্চকণ্টকনিকরেণ সহ ন নির্যান্তি ভটা শূরাণা রণেষু।

তদা সর্বা দিশঃ সমা এব ইতি মত্বা কা দিশমাশ্রয়াদিতি দিগ্বধূনায়ক সুভট সমাক্রামেৎ চেৎ অন্যাহিত ভবেৎ ইত্যাশঙ্কয়া বা চিন্তাকুলা সূর্য্যরশ্ময়ো ভবন্তীতি ভাব যদ্বা—বীরবাহব এব দিশা চতুণা গ্রহণে নিরায়াস সমর্থা ন তু পতঙ্গস্যেব—অগ্নিকীটবিশেষস্যেব অতিতুচ্ছত্বাৎ ভাব, পতঙ্গস্য—সূর্য্যস্য, করা—হস্তা ইতি যাবৎ তেষা পূর্বপশ্চিমযোর্দ্বয়োরেব দিশো বিশেষত গ্রহণাদিতি ভাব যদ্বা—পতঙ্গস্য—"জোনাকী পোকা" ইতি বঙ্গভাষয়া প্রসিদ্ধস্য খদ্যোতাখ্যকীটবিশেষস্য করা অকারণমপি অপহ্নব,—প্রভাবিকাশেঽপ্যপরাঙ্মুখা ভবন্তি বীরকরদর্পকৈ সর্বথা সূর্য্যাদিগ্রহাণামভিভবাৎ, এতেন বীরাণা সর্ব্ব তেজোঽভিভাবিত্ব গৌড়াধিপস্যাপি প্রকাশমানত্বঞ্চ ধ্বনিতম্। অত্র পতঙ্গকরাদপি বীরকরস্য আধিক্যপ্রতীতে ব্যতিরেকোঽলঙ্কার।

(২৩৭) মহেতি।—মহামহিষস্য—যমবাহনস্য ইত্যর্থ, যমস্য দক্ষিণ দিগধিপতিত্বাৎ ইতি ভাব শৃঙ্গয়ো—বিষাণয়ো তরঙ্গভঙ্গবৎ—ঊর্ম্মিচ্ছেদবৎ ভঙ্গুর—ভঙ্গিমৎ কুটিল বা বক্তুলপর্বতাদিমত্ত্বাদিতি ভাব, যদ্বা—শৃঙ্গাভ্যা তরঙ্গভঙ্গবৎ ভঙ্গুর দর্শিতকাঠিন্যাদিবুননাৎ ইতি ভাব ভীষণ—ভয়ানকম্ অন্তরাল—মধ্য যস্যা সা দক্ষিণাশা—দক্ষিণা দিক্ লোকপ্রবাদমাত্রেণ—জনশ্রুতিমাত্রেণ ইতি যাবৎ যমস্য—কৃতান্তস্য অধিবাস—বসতি, বাসভূমিরিত্যর্থ পরমার্থত—বস্তুত ভটভ্রূকুটি—ভটস্য—যোদ্ধৃপুরুষস্য, ভ্রূকুটি—ভ্রূভঙ্গিরিত্যর্থ যমস্য অধিবাস ইতি শেষ তত্রৈব সর্বদা প্রত্যক্ষতেন প্রতীয়মানত্বাৎ ইত্যাশয়। যমস্য বাসভূমি দক্ষিণা দিক্ ইতি বচনন্তু প্রবাদমাত্রপরতয়া অলীকমেব পরমার্থতস্তু বীরাণা সরোষভ্রূভঙ্গিরেব যমাবাসভূমি ইতি ভট ভ্রূকুটৌ যমাধিবাসস্যাসম্বন্ধেঽপি তৎসম্বন্ধকথনাদতিশয়োক্তিরলঙ্কার।

(২৩৮) চিত্রঞ্চ—আশ্চর্য্যঞ্চ। রণেষু—সংগ্রামেষু সহসা—অকস্মাদিত্যর্থ, উন্মত্তসিংহনাদানা—সিংহনাদ কুর্বতামিত্যর্থ শূরাণা—বীরাণা সাহসেতি।—সাহসরসেন—বলসম্পাদকর্ম্মসু অতিপ্রণয়িতয়া ("সাহসন্তু বলাৎকারকৃতকার্য্যে দমেঽপি চ" ইতি মেদিনী) যে রোমাঞ্চা,—রোমহর্ষা, ভীষণকর্ম্মসম্পাদনাদিত্

इयमेव च (२३९) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य भाजनं प्रतिपक्षदाहि दारुणं वडवामुखं वा महापुरुषहृदयं वा। (२४०) तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशि-सहजस्य कुतो निवृत्तिः उष्मणः? (२४१) वृथावितत-विपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्ता, बिभर्त्ति यो भोगेन क्ष्मापिण्ड-

---

भावः, ते एव कण्टकानि—क्षुद्रशत्रवः, सूच्यग्ररूपाणि वा, तेषां निकरः—समूहः तेन सटाः—केसराः, सिंहानामिव इति भावः, न निर्यान्ति—न निर्गच्छन्ति, वीराणां रोमहर्षणासङ्गनादेव दुर्बलप्रकृतयः शत्रवो निधनं गच्छन्ति, परन्तु सिंहानुनाना-मपि शूराणां सिंहानाम् इव केसरा यत्र न विद्यन्ते इत्येव चित्रम् इति समुदितार्थः। वीरास्तु अकेशरा केशरिण एव अतस्तदाक्रान्तानां रिपूणां कुतो जीवनाशा? इति भावः।

(२३९) चतुःसागरेति।—चतुर्णां सागराणां—समुद्राणां समाहारः चतुः-सागरम्, [अत्र "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" (वा०) इति न प्रवर्त्तते, "पात्राद्यन्तस्य न" (वा०) इति निषेधात् न ङीप्] तस्मात् तत्र वा, यद्वा—चत्वारः सागराः चतुःसागराः, तेभ्यः तेषु वा सम्भूतस्य—समुत्पन्नस्य भूतिसम्भारस्य—भस्मनिचयस्य, वाडवानलतेजसा तत्रत्यवस्तुजातानां दग्धीभूतत्वात् इति भावः, ऐश्वर्यादि-सम्पत्समूहस्य च, ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः) भाजनं—स्थानम्। प्रतिपक्षाणां—विरोधिनां जलानामित्यर्थः आपत्तिपराक्रमस्य वाडवानलस्य सलिलशोषकत्वात्, शत्रूणाञ्च इत्यर्थः, दाहि—दाहकं, दारुणं—तीव्रं, वडवामुखम्—अश्वामुखं, तदुद्भूतत्वेनातिदीप्तं वडवानलं इत्यर्थः महापुरुषहृदयं—महानुभावचित्तं कुटाश्रया भोरवः न सम्पद्भाजनानि भवन्ति अत तादृशं गौडाधिपं अवश्यमं आचरादेव विनङ्क्ष्यति इत्याशयः।

(२४०) तेजस्विन इति।—पयोराशिसहजस्य—पयोराशौ—समुद्रे सहजः—सह उत्पन्नः तस्य समुद्रमन्थनस्य च गाम्भीर्यातिशयादिति भावः तेजस्विनः—वडवानलस्य वीरपुरुषस्य च उष्मणः—तेजसः प्रतापस्य च सकलान्—कृत्स्नान, शत्रून् दाह्यानिति च इत्थं अनवाप्य—प्राप्य इति यावत् कुतो निवृत्तिः?—शान्तिः? नैव कदापि निवृत्तिसम्भव इत्यर्थः।

(२४१) वृथेति।—वृथा—निष्फलं यथा तथा, विततः—विस्तृतः, विपुलः—महान्, फणाभारः—फटासमूहः यस्य तथाभूतः, भुजङ्गानां—नागानां, भर्त्ता—

मेव केवलम्। (२४२) अप्रतिहतशासनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु रसायाः (२४३) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव जानन्ति। (२४४) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपाद-पल्लवः सुखेन अखण्डिततेजाः दिवसान् नयति शूरः।

प्रभुः शशाङ्क इत्यर्थः पृथ्वीभारधारीति भावः। —भुजङ्गाधिपस्य भोगेन—देहेन फणमण्डलेन वा ("भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः" इत्यमरः) केवलं मस्तिष्कमेव—मस्तिकाग्निमेव शिभास्य—धत्ते केवलं मात्सर्यवहनार्थमेताट्टकः प्रयासो न तस्य उचित इत्यर्थः शशाङ्कसदृशानां मारमस्तिष्कमात्रधारिणां पृथ्व्याः धारणाय तस्य सहस्रफणावहनमस्त्रीकार एवैव अतो भारस्यास्य परित्याग एव उचित इति भावः।

(२४२) रसायाः—भुवः ("भूर्भूमिरचलाऽनन्ता रसा विश्वम्भरा स्थिरा" इत्यमरः) अप्रतिहतेति—अप्रतिहतेन—प्रतिघातवर्जितेन अनतिक्रमणीयेन इत्यर्थः, शासनेन—आज्ञया प्रतापेनेति यावत् या आक्रान्तिः—आक्रमणं प्रभावविस्तार इत्यर्थः तया च उपभोगः—सम्भोगः तेन च सुखरसः—सुखास्वादः तम्।

(२४३) दिक्कुञ्जरेति।—दिक्कुञ्जरस्य—दिग्गजस्य करभारः—शुण्डाभोगः तद्वत् भास्वरः—दीप्यमानः प्रकोष्ठः—कूर्परमणिबन्धयोः अभ्यन्तरभागः येषां तथाभूताः ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) वीरबाहवः—वीराणां—सुभटानां बाहवः—भुजा एव जानन्ति—अनुभवन्तीत्यर्थः वीरभोग्या एव वसुन्धरा न तु शशाङ्कसदृशकापुरुषनिमित्तमपि तवावनयकत्वेन रक्षणीया इति भावः।

(२४४) रविरिति।—शूरः—वीरपुरुषः रविः इव—सूर्य इव अखण्डित-तेजाः—अखण्डितम्—अप्रतिहतं तेजः—प्रतापः द्यौतिश्च यस्य तथाभूतः अत एव उन्मुखेति।—उन्मुखया—उत्सुकया तत्परतया इत्यर्थः सानुरागयेति भावः पद्मया—लक्ष्म्या करेण—हस्तेन गृहीतः—सेवितः पादपल्लवः—चरणपल्लवः अन्यत्र—उन्मुखे—ऊर्ध्वमुखे पद्माकरे—कमलसमूहे पद्मसरसि वा गृहीताः—स्वविकाशकत्वेन प्राप्ता इत्यर्थः पादपल्लवाः—किरणसञ्चयाः यस्य तथाभूतः दिवसान्—वासरान् नयति—अतिवाहयति प्रापयति च करतोऽन्यत्र, रवेः दिवसकरत्वात् अखण्डिततेजसो वीरा भवादृशा एव निर्भरं सुखेन स्यात्

(२४५) कातरस्य तु शशिन इव हरिणहृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो द्विरात्रमपि निश्चला लक्ष्मीः ? (२४६) अपरिमितयशःप्रकरवर्षी विक्रमी वीरस्य। (२४७) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहता पन्थानः पौरुषस्य। (२४८) शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य।

योग्या न भीरव कृतमहापराधा गौडाधमा इति भाव, शशाङ्कस्य महद्भ समुपाश्रितम इति फलितम्।

(२४५) कातरस्य—दीनस्य भीतस्येत्यर्थ कापुरुषस्य इति भाव शशिन इव —चन्द्रस्य इव हरिणहृदयस्य—हरिणस्य इव—तदाख्यपशोरिव इत्यर्थ विवक विच्युतस्य इव भीतभीतस्येव इति वा भाव हरिणाना भीरुत्व प्रसिद्ध लोके, हृदय— मन यस्य तथाविधस्य अन्तःकरणस्य इति यावत अन्यत्र—हरिण —मृग हृदये—वक्षसि यस्य तथाभूतस्य मृगाङ्कस्येत्यर्थ पाण्डुरपृष्ठस्य पाण्डुर— धवल पृष्ठम्—उपरिभाग बहिःप्रदेश इति यावत यस्य तथाभूतस्य बाह्यनम्रतावभासस्य किन्तु अन्तःमलिनस्य अत एव विमुखस्य पराङ्मुखस्य इति भाव ... निर्लज्जस्येति वा भाव अन्यत्र—शुभ्रापरभागस्य लक्ष्मी—श्री शोभा च द्विरात्रमपि—एकरात्रा द्वयमपीत्यर्थ निश्चला—स्थायिनीत्यर्थ कुत ? नैव इत्यर्थ, यथा शशिन केवल पौर्णमास्यामेव एकस्या रात्रौ शोभातिशय न तु अन्यस्या तिथौ तथा कातरस्य कुरहृदयस्य चाधिका श्रीरिति भाव अत शशाङ्कस्यापि लक्ष्मीश्चञ्चला भूता इति फलितम्।

(२४६) अपरिमितेति।—अपरिमितानां—परिमातुमशक्यानां प्रभूतानां इत्यर्थ यशसां—कीर्तीनां प्रकर—सञ्चय वर्षति—ददातीति यावत तथोक्त अत एव विक्रमी—विक्रमशील सत्त्ववानोदवान इत्यर्थ वीरत्वप्रकर्षेणैव यशस सञ्चयोपचय जायते न तु कापुरुषतया नृशंसाचारतया वा इति भाव भीतिविगर्हितेन अनेन कर्मणा कापुरुषोचितेन तस्य दुष्कीर्तिरेव सर्वत्र प्रसृता अत दुष्कृतिन निर्लज्जस्य विनाशने न कापि बाधा इति फलितम्।

(२४७) पौरुषस्य—पुरुषकारस्य विक्रमस्येत्यर्थ पन्थान—मार्गा, पुर इति।—पुर प्रवृत्तेन—अग्रत प्रसृतेन प्रतापेन—तेजसा प्रहता—क्षुण्णा, परिष्कृता इति यावत आविष्कृता इति भाव पौरुषशालिनस्तु सिद्धि निश्चिता एव इत्याशय।

(२४८) दर्पस्य—शौर्याभिमानस्य द्वाराणि अवकाशा पुरुषप्रसादनानि

(२४९) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्य्यस्य । (२५०) रिपुरुधिरशीकरासारेण भूरिव श्रीरपि अनुरज्यते । (२५१) बहुनरपतिमुकुटमणिशिलाशाणकोण-कषणेन चरणनखराजिः इव राजताऽपि उज्ज्वलीभवति ।

इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—शौर्य्याभिमानिन ध्वनिना इत्यर्थः, विद्रुता —पला-यिता, द्विषन्तः—शत्रवः येभ्यः तथाभूतानि तत्र भयापवार्त्तायवणमेव भीत्या पलायिष्यन्ते, अतस्तूर्णं जिगीषुर्भव अन्यथा न सम्यक् कार्य्यसिद्धिः, पलायने यथोचितप्रति-शोधदानाप्रसङ्गात् इति भावः, यद्वा,—दर्पस्य—शौर्य्योचितगर्वातिरेकस्य, द्वाराणि—प्रवेशस्थानानि, तल्लाभोपाया इत्यर्थः, शब्देति ।—शब्देन—दर्पसूचकनिनादेन, विद्रुताः,—विद्रुताः सन्तः अपसृताः द्विषन्तः—विपक्षाः येभ्यः तथाभूतानि, भवन्ति दर्पाद्रिकात् महाशौर्य्यसूचकाद्दते शत्रूणां निर्जयः कदाऽपि न सम्भवति, अतः शौर्य्यदर्प एव प्रागाश्रयणीय इति तात्पर्य्यम् ।

(२४९) शस्त्रेति ।—शस्त्राणाम्—आयुधानाम् [शसते: "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" (उ० ४ पा० १५८ सू०) इति ष्ट्रनि रूपम्] आलोकेन—उद्योतेन, प्रकाशिताः,—उद्भासिताः, शौर्य्यस्य—वीर्य्यप्रकटनस्य दिशः—ककुभः, पन्थान इति यावत्, शून्याः,—अनावृताः, जनरहिता इत्यर्थः, तदागमनवार्त्ताश्रवणेनैव पलायितप्रतिपक्षत्वादिति भावः, निशितकृपाणप्रभाभिरिव शौर्य्यरूपा दिशो ज्योतिष्कादिभिः उद्भासिता भवन्ति इति तात्पर्य्यम् ।

(२५०) रिपुरिति ।—रिपूणां—शत्रूणां, रुधिराणि—शोणितानि तेषां शीकरासारः,—बिन्दुधारासम्पातः तेन, भूरिव—रणभूमिरिवेत्यर्थः, श्रीरपि—लक्ष्मीरपि, अनुरज्यते—अनुरक्ता भवति, वशगता भवतीति भावः, अनुलिप्ता भवति इत्यर्थश्च अवश्यमेव विजयलक्ष्मीस्त्वामाश्रयिष्यतीत्याशयः, रिपूणां समूलोन्मूलन-मन्तरेण श्रीर्दुर्लभा भवति तात्पर्य्यम् । वीरानुरक्ता हि राजश्रियः भवन्ति इति उपमया ध्वन्यते ।

(२५१) बह्विति ।—बहूनाम—अनेकेषां, नरपतीनां—राज्ञां, चरणपतितानामिति भावः, मुकुटेषु—किरीटेषु,—या मणिशिलाः,—रत्नानि इत्यर्थः, ता शाणाः,—निकषशिला इव, ("शाणस्तु निकषः कषः" इत्यमरः) तासां कोणैः—अस्त्रिभिः, कषणः—घर्षणं तेन, चरणनखराजिरिव—पादनखश्रेणिरिव, राजताऽपि—राजत्वमपि, साम्राज्यमिति भावः, उज्ज्वलीभवति—उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः,

(२५२) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि श्यामीभवन्ति। (२५३) विविधव्रणबद्धपट्टकशतैः शरीरमिव यशोऽपि धवलीभवति। (२५४) कवचिषु रिपुरःकवाटेषु पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा निस्त्रिंशप्रहाराः। (२५५) यत्राहितहतस्वजनो मनस्विजनो

भूषणीभवति इत्यर्थः नृपचक्रसेवितपादपद्मा हि भवन्ति सम्राज इति भावः। विजितनृपालचूडामणिमरीचिभिः विजेतुः राज्ञः यथा चरणनखराजयः राजन्ते, तथा साम्राज्यमपि इति साम्यात् उपमालङ्कृतिः।

(२५२) अनवरतेति।—अनवरतेन—सततेन, शस्त्राणाम्—आयुधानाम्, अभ्यासेन—अनुशीलनेन, सञ्चालनेन इत्यर्थः करतलानि इव—हस्ततलभागा इव रिपूणाम्—शत्रूणाम्, मुखानि—वदनानि, श्यामीभवन्ति—सञ्जातकिणानि, मलिनानि च भवन्ति इत्यर्थः, प्रबलप्रतिपक्षस्य शस्त्राभ्यासजनितपराक्रमस्मरणेन विमर्देषु जीवने अपि च नैराश्योदयादिति भावः।

(२५३) विविधेति।—विविधेषु—बहुप्रकारेषु, व्रणेषु—सङ्ग्रामव्यापारेणोत्पादितेषु क्षतचिह्नेषु इत्यर्थः, बद्धानि—व्रणसन्धानार्थं स्यूतानि, यानि पट्टकशतानि—सम्बद्धवस्त्रखण्डसमूहाः तैः। धवलीभवति—शुभ्रं भवति, उज्ज्वलीभवति च, तेषां बहुयुद्धनिदर्शनतया शौर्यातिशय्यप्रकटनपरत्वादिति भावः।

(२५४) कवचिषु—वर्माऽऽवृतेषु इति यावत् ("तनुत्रं वर्म दंशनम्। उरश्छदः कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) रिपुरिति।—रिपूणाम्—शत्रूणाम्, उरःकवाटेषु—द्वारावरणकाष्ठफलकवत् दृढेषु मांसलेषु च वक्षःस्थलेषु, पात्यमानाः—छिद्यमानाः निष्ठुराः,—निर्दयं मर्दिताः, प्रगाढा इत्यर्थः निस्त्रिंशप्रहाराः,—असिताडनानि पावकशिखामिव—अग्निज्वालाम् इव इत्यर्थः, वमन्ति—उद्गिरन्ति, जनयन्ति च इत्यर्थः ददति इति यावत्, सानुरागां कारयन्ति इति भावः, कठोरचन्द्रहाससम्पाताः शत्रुनिपातनेन राजलक्ष्मीं स्वस्वामिनं नीताः निष्कर्षः, शत्रूणां शिलासमेषु दृढेषु वक्षःस्थलेषु जिगीषुणा निर्दयं निपातितेभ्यः करवालेभ्यः तीक्ष्णेभ्यः समुद्भूताः दीप्ततया जयश्रियः इवाभान्ति इति तात्पर्यम्, तत्र ज्वालसमप्रभायाः लक्ष्म्याः समाश्रयाधारभूतःस्वरूपत्वात् साम्यमत्राहितमिदाते बोध्यम्।

(२५५) यत्रेति।—मनस्विजनः,—वीरपुरुषः। अहितहतस्वजनः,—अहितेन—शत्रुणा, हतः,—नष्टः, स्वजनः,—बन्धुजनः यस्य तथाभूतः सन्, यत्र,—

(२५८) न च स्वप्नदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति वस्तुबुद्धिं प्रबुद्धाः। (२५९) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम्। (२६०) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसर-भास्वरस्वभावञ्च मणिप्रदीपमिव कलुषः कज्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः। (२६१) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः, प्राग्रहरः प्राज्ञानां, प्रथमः समर्थानां, प्रष्ठोऽभि-

---

(२५८) प्रबुद्धाः,—प्रकृष्टज्ञानिनः, सौगतसिद्धान्तविदः वा, "यत्तत् सत् क्षणिकम्" इत्यादौ यत् सत्, तत् क्षणिकमिति क्षणभङ्गवादस्य तेषां सिद्धान्तेन निर्णीयमानत्वात् इति भावः, जागरिताश्च स्वप्नेति।—स्वप्नेषु—निद्रावस्थायां विषयानुभवेषु, दृष्टानि—अवलोकितानि, नष्टानि—समनन्तरम् एव अदर्शनं गतानि इत्यर्थः तेषु इव, क्षणिकेषु—क्षणमात्रस्थायिषु, कियत्समयानन्तरमेव भङ्गुरेष्वित्यर्थः, वस्तुबुद्धिम्—आत्मीयत्वज्ञानं, निबध्नन्ति—स्थापयन्ति, स्वप्नदृष्टानीवालीका न खलु भवन्ति शरीराणि, अतो ममत्वबुद्ध्या नश्वरशरीरनाशभयात् रणपराङ्मुखता नोचिता इति भावः।

(२५९) स्थायिनि—अविनश्वरे, चिरन्तने इति भावः, ["नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः" (३।१।१३४ पा०) इति स्थाधातोः णिनिः]। शरीरधीः,—देहबुद्धिः, वीराः यश एव शरीरमिव अव्ययत्वबुद्ध्या रक्षितं यतन्ते, न पाञ्चभौतिकं क्षणिकमिति भावः। इह भवादृशानां वीरव्रतचर्य्योपार्जितयश एव शरीराभिरक्षिरेव श्रेयस्करी इति विशेषे वक्तव्ये साधारणवीररूपसामान्यमभिहितम् इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽलङ्कारः।

(२६०) अनवरतेति।—अनवरतं—सततं, प्रज्वलितेन—प्रतनुपूरतयाऽपि भास्वता, तेजसा—प्रतापानां, ज्योतिषाञ्च, प्रसरेण—प्रकाशेन, भास्वरः—दीप्तिमान्, स्वभावः,—प्रकृतिः यस्य तथाभूतं, तेजस्विनं—प्रतापवन्तं प्रज्वलन्तञ्च मणिप्रदीपमिव—रत्नदीपमिव, स्वभावोज्ज्वलमिति भावः कलुषः,—कारणेन पापपरिणामभूतश्च, तमोबहुल इत्यर्थः कज्जलमलः,—कज्जलम्—अञ्जनम्, अग्निशिखोद्भूतधूमजन्यकृष्णद्रव्यम् इत्यर्थः, तदेव मलः,—मालिन्यम्, कज्जलवत् मलः—मलिन इत्यर्थश्च। न स्पृशति —नाश्रयति प्रतिकारस्पृहाया अभावात् शोकप्रतिपक्षकोपोद्रेकाच्च इति भावः, अन्यत्र,—मणिमयत्वेन धूमसम्बन्धाभावादिति भावः।

(२६१) स त्वम्—सर्वैविभवसम्पन्नो भवान् इत्यर्थः, एतेन सर्वकार्य्याणामनन्य-

जातानाम्, अग्रेसरः तेजस्विनाम्, आदिः असहिष्णूनाम्। (२६२) एताश्च सततसन्निहितधूमायमानकोपाग्नयः सुलभासि-धारातोयतृप्तयो विकटबाहुवनच्छायोपगूढा धीरतायाः निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः।

थासहायनत्वमस्य हर्षस्य सूचितम्। सत्त्ववतां—महाप्राणशालिनाम् अग्रणीः,—अग्रगण्यः। प्राज्ञानां—प्रकृष्टबुद्धिशालिनां, प्रागहरः,—प्रधानं, वरिष्ठ इति यावत्, ("क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः। मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्होऽनवरार्ध्यवत्। पराद्ध्याग्र्यप्राग्रहर॰ ॥" इत्यमरः)। समर्थानां—शक्तिमतां, प्रथमः,—आद्यः। अभिजातानां—महाकुलीनानां पृष्ठः—श्रेष्ठः, ("पृष्ठास्त्वष्टमे श्रेष्ठे" इति मेदिनी)। तेजस्विनां—प्रतापवताम्, अग्रेसरः—मुख्यः, ["तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (६।३।१४ पा॰) इति सप्तम्या अलुक्]। असहिष्णूनाम्—अहितविक्रमासहनशीलानामिति यावत् आदिः,—प्रथमः मुख्य इत्यर्थः, एतादृशस्य सत्त्वगुणवतश्च ते विपद्दमने न कालातिक्रमः करणीय इत्याशयः।

(२६२) एताश्चेति।—एताः,—परिदृश्यमानाः, त्वत्कार्यार्थमवरुद्धा इति यावत्, सततेति।—सततसन्निहिताः,—निरन्तरसमीपस्थिताः, धूमायमानाः,—धूममुद्वमन्त इत्यर्थः, शीतलाद्भवदाज्ञितानुकूलपवनाभावेन असम्यग्ज्वलिततया निर्वाणोन्मुखा इति भावः, कोपाग्नयः—कोपानला यासु तथोक्ताः, भवदभिलापमात्रेणैव युद्धाय प्रस्थानेच्छव इति भावः, सुलभेति।—सुलभा—सुप्रापा, ईप्सिता इति यावत् असिधारातोयेन—शत्रुनिपातितनिस्त्रिंशधाराजलेन, तृप्तिः,—सौहित्यं, पिपासानिवृत्तिरित्यर्थः, आनन्द इति यावत् यासां तथाविधाः रणाङ्गने शत्रूणाम् आसप्रहारान् आकाङ्क्षमाणा इति भावः, विकटेति।—विकटानि—विशालानि दुरवगाहानीत्यर्थः, बाहव एव—भुजा एव, वनानि—अरण्यानि, तेषां छायाभिः,—अनातपैः इत्यर्थः, बाहुवीर्यैरिति भावः, उपगूढाः,—आलिङ्गिताः, सङ्गता इत्यर्थः, धीरतायाः—धैर्यशालितायाः, निवासेति।—निवासस्य—अवस्थानस्य, शिशिरभूमयः,—शीतलप्रदेशाः, न केवलम् उद्दामवीर्यशालिनः, किन्तु धीरा अपि इत्यर्थः, दुष्प्रधर्षबलसम्पन्नत्वेऽपि विवेकवन्तः, न तु शठकारिण इति भावः, सुभटानां—महायोद्धृणाम् उरः इति।—उरांसि—वक्षःस्थलानि एव, कवाटभित्तयः,—कवाटवत् दृढप्रशस्तवक्षःस्थलानीत्यर्थः, स्वायत्ताः,—स्वस्य—आत्मनः, भवतः इति भावः, आयत्ताः,—अधीनाः।

पटुमान्द्यानि। (२७०) त्तपय तीक्ष्णाज्ञाक्षरक्षारपातैर्जयशब्दश्रवणकर्णकण्डू। (२७१) अपनय चरणनखमरीचिचन्दनचर्चाललाटलेपैरनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान्। (२७२) उद्धर करदानमन्देशमन्दशैद्रविणदर्पोष्मायमाण

निरोद्धुमशक्या इत्यर्थः ये पादा,—चरणानि विद्वेषामर्पिनि भाव तेषा पटूनि—विशृङ्खलानि मान्द्यानि—जडत्वानि आलस्यानि इत्यर्थः रोगविशेषाश्च तानि उन्मूलय—अपाकुरु समूलोत्पाटनेन शान्त नय इत्यर्थः, आहूतानां पादपीठार्चितानि मन्यन्ते तानि पदानि लौहशृङ्खले बद्ध्वा कारायां सञ्चरणोचितानि कुर्विति भाव। यद्यपि लौह नगरा पादयुग्माय्यन्ते आपीडमानास्तु शिरसि इत तथाऽपि तत्र अलङ्करणैः धनबहुत्वात् अत्यायसहकारेण धार्ष्ट्यसम्भावनया न रूपकाविधो कार्य इत्यर्थ इति प्रत्यवसेयम्।

(२७०) तीक्ष्णेति।—तीक्ष्णानि—तीव्राणि कठोराणीत्यर्थः आज्ञाक्षराणि—आदेशवचनानि एव क्षारा—लवणविशेषा तेषां पाता—प्रयोगा तै, जयति।—जयशब्दानां—विजयकोलाहलानामिति यावत् स्वपक्षीयाणामिति भाव श्रवणे—आकर्णने या कर्णकण्डू—श्रुतकण्डूयनानि ता एव कर्णरोगविशेषा ता क्षपय—अपनय निर्जितान् शत्रून प्रति तथाऽऽज्ञाक्षरा प्रयुज्यन्ता, यथा तानि श्रुत्वा तेषां स्वानुजीविगणे प्रोच्यमानानां जयशब्दानां श्रवणे अभ्याकाङ्क्षा झगिति विरमादिति भाव। कर्णकण्डूरोगे क्षारप्रयोग चिकित्साशास्त्रप्रसिद्ध।

(२७१) चरणेति—चरणानां—पादानां नखा नखरा तेषां मरीचय—मयूखा एव चन्दनचर्चा—चन्दनानुलेपा शुक्लसाधर्म्यादिति भाव ता एव ललाटलेपा—भालतटनिहितलेपा प्रणिपातावसरे सन्नमा इत्य शिरोरोगशमनाय प्रलाप इति भाव तै अनमितेति।—अनमितानाम्—भावधर्मीभूतानाम् अप्रणिपातानां मानां यावत् गर्वितानामिति भाव स्तिमितानां—निश्चलानां मस्तकानां—शत्रुशिरसामिति भाव स्तम्भविकारा—अनम्यता नम्रभावेन अवस्थानरूपा इति यावत् शिरःस्तम्भरोगा इव तान् अपनय—दूरीकुरु यथा शत्रव त्वामतमेव चरणतलपु न तथा कुर्वीति भाव शिरःपीडायां ललाटे चन्दनप्रलेप औषधम् इति दृश्यते।

(२७२) करेति—करस्य—बल राजग्राह्यांशस्येत्यर्थ ("बलिहस्तांशव करा" इत्यमर) दानम्—अर्पण प्रदानमिति यावत् तस्य सन्देशा,

दुःशीललीलाशल्यानि । (२७३) भिन्धि मणिपादपीठदीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभ्रुकुटिबन्धान्धकारान् । (२७४) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारोग्यै. मिथ्या-

---

—वाचिकानि, त्वया एवमवश्यं करणीयं इत्येवमादेशवचनानि इति यावत्, ("सन्देशवाग्वाचिकं स्यात्" इत्यमरः) ते एव सन्दंशा,—"शाँडाशी" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा शल्याकर्षणयन्त्रविशेषा तैः द्रावणात्।—द्रावणदर्पेण—धनाद्युद्धारेण, उत्थाप्यमाना,—उत्थाप्यमानः उद्गमन्त्य या दुःशीलाना—दुर्विनीतानाम्, अहितानामिति यावत् लीला,—विचेष्टितानि, ता एव शल्यानि—कीला तानि, उद्धर—उत्पाटय निहताशेषान् विदिषतः करदानाज्ञाप्रेषणेन विगतदर्पान् कुरु इति भाव । सन्दंशयन्त्रेण शल्यमाकर्षति लोक इति दृश्यते ।

(२७३) मणीति।—मणिमय—रत्नमयमित्यर्थं, मणीनां वा यत् पादपीठं—स्वचरणविन्यासासनं तस्य दीधितयः,—मयूखा एव प्रदीपिका —आलोकसाधनानि ताभिः शुष्केति।—शुष्का —नीरसा इत्यर्थः, सङ्ग्रामस्याप्राप्तेः अभ्यासरक्षणाय केवलं रचिता इति भाव, सुभटाना—सुयोद्धृणाम्, आटोपेन—सरम्भेण क्रोधावेगेन इत्यर्थं, भ्रुकुटिबन्धा —भ्रूभङ्गा एव, अन्धकारा —तमांसि तान् भिन्धि—विदारय नाशयेत्यर्थं, रणकण्डूमताम् अहितानां सर्वेषामेव विजयेन सम्प्रति स्वसामन्तवीराणां क्रोधवाञ्छताम् नाममात्रेण सुभटान् कुविति भाव, यद्वा—शुष्कसुभटानाम्—अधमप्रायप्रजानां वीराणाम्, आटोपभ्रुकुटिबन्धा —सरम्भसहारा निर्भयकृतभ्रूभङ्गा वा त एव अन्धकारा,—तमःसङ्घा तान् पापीडेन इत्यादपीठान् उन्मथ्य मदसन्दर्पपरिदर्शनं क्षमानं विग्रहीत्याशय । आत्मापसारं प्रदीपस्तोमं शाम्यन् इत्यनवद्यम् ।

(२७४) चरणेति।—चरणयो —पादयो लङ्घन—प्रणिपतनमित्यर्थं तदेव लाघवं—लघुत्वं, शिरस स्तम्भत्वदर्पाभिमानापगमादिति भाव तेन गलितानि—अपनीतानीत्यर्थं, शिरोगौरवाणि—मूढगुरुत्वानि, कुचाप्यनवनततमस्तकरूपता इति भाव, तान्येव आरोग्याणि—आरोग्याय हितानि, रोगापनयनकुशलानि औषधानि इत्यर्थः तैः, अन्यत्र—लङ्घनेन—अभोजनेन, यत् लाघवं—लघुत्वं शिरस इति भाव तेन गलितं—विलीनं दूरीभूतमित्यर्थं, यत् शिरसो गौरवं—भारः तदेव आरोग्यं—रोगोपशमनम् औषधमित्यर्थं तैः, मिथ्येति।—

ऽभिमानमहासन्निपातान्। (२७५) म्रदय सततसेवाऽञ्जलिमुकुलितकरसम्पुटोष्मभि रिष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि। (२७६) येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा, तमेव मा हासीः त्रिभुवनस्पृहणीयं पन्थानम्। अपहाय कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम्। देव! देवभूयं गते नरेन्द्रे, (२७७) दुष्टगौडभुजङ्गजग्धजीविते च राज्यवर्द्धने, वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये

मिथ्याभिमानाः,—वृथा गर्वाः, अहितानामिति भावः, त एव सन्निपाताः—कफवातपित्तजरोगविशेषास्तान् जय—पराभव अपनय इत्यर्थः भवच्चरणयोः निपात्य निरभिमानाः क्रियन्तामिति भावः। सन्निपाते शिरसो गौरवं भवति, तच्च लङ्घनादिना प्रशाम्यति इति ध्वन्यते।

(२७५) सततेति।—सततं—निरन्तरं क्रियमाणा इत्यर्थः सेवाः—परिचर्याः, भवच्चरणयोरिति शेषः, यः अञ्जलिः—युतौ करौ इत्यर्थः, ('तौ युतावञ्जलिः पुमान्' इति करविवरणे अमरः) तेन मुकुलितस्य—मुकुलतां गतस्य सङ्गतस्य इत्यर्थः, करसम्पुटस्य—युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थः ऊष्मभिः—सन्तापैः, सन्ततकरद्वयसङ्घर्षजातैरिति भावः इष्विति।—इषवः,—शराः अस्यन्ते—क्षिप्यन्ते अनेन इति इष्वसनं—धनुः, तस्य गुणः—मौर्वी, तेन ये किणाः—कर्कशचिह्नानि अविरतज्याऽऽकर्षणेन इति भावः तेषां कार्कश्यानि—काठिन्यानि, शत्रुकराणाम् इति शेषः, म्रदय—शिथिलय, कोमलानि कुरु इत्यर्थः, ऊष्मस्वेदेन किणकार्कश्यम् अपनीयते इति प्रसिद्धिः, शत्रून् धनुर्ज्याऽऽस्फालनत्याजनेन सेवकान् कुर्विति भावः। इह किणादिमार्दवविधानेन विपक्षाणां सान्धिकालिकशस्त्रवर्जनस्यापादनात् नृपस्य सदाजय असाधारणविक्रमशालित्वं प्रदर्शितम् इति सङ्क्षेपः।

(२७६) येन, यथा इति शेषः। त्रिभुवनस्पृहणीयं—जगज्जनलोभनीयं पन्थानं—मार्गं वीरोचितमिति भावः, मा हासीः,—मा त्याक्षीः। कुपुरुषोचिताम्—कापुरुषयोग्याम्, शुचं—शोकम् अपहाय—परित्यज्य, केसरी—सिंहः कुरङ्गीमिव—मृगीमिव कुलक्रमागतां—वंशपरम्पराप्राप्तां राजलक्ष्मीं प्रतिपद्यस्व—गृहाण। नरेन्द्रे—राजनि प्रभाकरवर्द्धने इति यावत् विषवैद्ये च ("नरेन्द्रस्तु महीपाले विषवैद्ये च पुंस्ययम्" इति मेदिनी) देवभूयं—देवत्वम्।

(२७७) दुष्टेति।—दुष्टः—दुर्वृत्तः क्रूरश्च, गौडः,—गौडाधिप एव भुजङ्गः,—आशीविषः, तेन जग्धं—भक्षितं, निहतं दष्टञ्चार्थः, जीवितं—जीवनं यस्य तथाभूते।

धरणीधारणाय अधुना त्वं शेषः। (२७८) समाश्वासय अशरणाः प्रजाः। (२७९) क्ष्मापतीनां शिरःसु शरत्सवितेव ललाटन्तपान् प्रयच्छ पादन्यासान्। (२८०) अहितानाम् अभिनवसेवादीक्षादुःखमन्तःश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलित-चूडामणिचक्रवालबालातपैश्च आयाहि कल्माषपादताम्।

महाप्रलये—महासङ्कटे, समरक्षये इति भावः, कल्पान्ते च, उप—उपस्थिते, धरणीधारणाय—पृथ्वीपालनाय पृथ्वीभारवहनाय च शेषः,—अवशिष्टः, अनन्तनागश्च। इह श्लिष्टपदैः प्रथमेनानेकार्थप्रतीतेः श्लेषानुप्राणितं व्यस्तरूपकम्।

(२७८) समाश्वासय—सान्त्वय। अशरणाः—निराश्रयाः, प्रभाकरवर्द्धन-राज्यवर्द्धनयोः अकाले कालेन दुरात्मना कवलनात् सम्प्रति निरवलम्बाः इत्याशयः।

(२७९) क्ष्मापतीनां—राज्ञां विद्विषामिति भावः, गीर्वाणानां, पर्वतानामित्यर्थः। शरत्सविता इव—शारदीयः सूर्य इव ललाटन्तपान्—भालतापिनः पादन्यासावमाननात् शिरःपीडाकरानित्यर्थः, अतिप्रचण्डानित्यर्थश्च, ["असूर्य्य ललाटयोर्दृशितपोः" (३।२।३६ पा०) इति खश्, "अरुर्द्विषद्—" (६।३।६७ पा०) इत्यादिना मुमागमश्च] पादन्यासान्—चरणरूपन्यासवस्तूनि स्वचरणपातानित्यर्थः, किरणवर्षपातांश्च प्रयच्छ—निधेहि सर्व्वान् विद्विषः स्वचरणे प्रणतान् कुरु इत्यर्थः। अत्र विशेषणश्लेषात् श्लिष्टोपमालङ्कारः।

(२८०) अहितानां—शत्रूणाम् अभिनवेति।—अभिनवाः,—अपूर्वाः अननुष्ठितपूर्व्वत्वादिति भावः या सेवाः—चरणसंवाहनानि ता एव दीक्षाः—अवश्यकर्त्तव्यव्रतविशेषाः तासु यत् दुःखं—क्लेशः वाक्कष्ट इति भावः तेन सन्तप्तानाम्—उष्णानाम्, श्वासधूमानां—निश्वासरूपाणामनलजन्यानां द्रव्यविशेषाणामित्यर्थः मण्डलानि—समूहाः तैः नखम्पचैः—नखान्—पादाङ्गुलीनिति यावत् पचन्ति—तपन्तीति नखम्पचाः तैः ["मितनखे च" (३।२।३४ पा०) इति खश्] प्रणतिकाले दुःखाननसन्तप्त-श्वासवायुसंयोगात् चूडामणिसमूहातपतापसम्बन्धाच्चात भावः प्रचलितेति।—प्रचलितानां—प्रलुण्ठितानां चूडामणीनां—शिरोरत्नानां पादपतितानाम् अहितानामिति भावः, चक्रवालानि—मण्डलानि, तेषां बालातपाः—नवोदितसूर्य्यकिरणकान्त्यवभासाः तैश्च, कल्माषपादतां—चित्रचरणत्वं धूमेन आतपेन च योगात् कृष्णपाण्डुरचरणत्व-मित्यर्थः, ("चित्रं किर्म्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" "कल्माषो यातुधाने च कृष्ण-पाण्डुरयोर्गुणे" इत्यमरमेदिन्यौ) तदाख्यराजर्षित्वञ्च। इह शोकोत्थधूमैः चरण

अपि च (२८१) हते पितरि एकाकी तपस्वी मृगैः सह संवर्धितः, सहजब्राह्मण्यमार्दवसुकुमारमनाः, कृतनिश्चयः, (२८२) चण्डचापवनाटनिटाङ्कारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं, (२८३) गुञ्जज्ज्याजालजनितजगज्ज्वरं समयम् उद्यतम् एकविंशतिकृत्वः कृत्तवंशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः।

पतितनरपतिचूडामणिचक्रवालज्वालानपेक्ष धूमनिष्कितया महार्हरत्नभासुरतया च चित्रचरणत्व प इनेन स्वगुणत्यागपूर्वक अनुत्कृष्टगुणग्रहोऽभूत् इति तद्रूप यन्त्रार।

(२८१) पितरि—जमदग्नौ, हते—व्यापादिते, कार्तवीर्येण इति शेष, एकाकी—असहाय, साधनविवर्जित इति यावत, ["एकादाकिनिश्चासहाये" (५।३।५२ पा०) इत्याकिनिच] तपस्वी—तापस, शान्तात्मा इति भाव। संवर्धित —पालित, स्वभावभीरुकुरङ्गसहसङ्गात प्रकृत्या कातरोऽपीति भाव, सहजेति।—सहजस्य—स्वाभाविकस्य, ब्राह्मण्यस्य—ब्राह्मणाना भावो ब्राह्मण्य तस्य, ब्रह्मवर्चस्य विप्रत्वस्य वा, मार्दवेन—मृदुत्वेन ब्राह्मणसुलभेनेत्यर्थ, सुकुमारम्—अतिकोमल मन,—चित्त यस्य तथाभूत, सौम्यप्रकृतिरिति यावत्, कृतनिश्चय,—पितृघ्नान् निर्हनिष्यामीति कृतप्रतिज्ञ सन्।

(२८२) चण्डेति।—चण्डाना—उग्रदर्शनाना, भीतिप्रदानामित्यर्थ, चापवनाना—धनुर्वनाना अटन,—कोटय, अग्रभागा इत्यर्थ ("कोटिरस्याटनि" इति धनुरन्तरस्य अमर) तासा टाङ्कारनादेन—टङ्कारध्वनिना, गुणाकर्षणकालिकेनेत्यर्थ, निर्मदीकृता —मदशून्यीकृता, दिग्गजा,—ऐरावतादय येन तथाभूत, दिग्गजमदशोषणधनुष्टङ्कारमिति यावत्, महाशूरमिति भाव।

(२८३) गुञ्जदिति।—गुञ्जद्भि,—नदद्भि ज्याजालै,—धनुर्मौर्वीनिचयै आकर्षणजनितैरिति भाव, जनित —उत्पादित, जगता—भुवनाना, ज्वर —सन्ताप येन तथाभूत समय—सकलम, उद्यत —सङ्ग्रामप्रवृत्तमित्यर्थ, एकेति।—एकविंशतिकृत्व —एकविंशतिवारम, ["सङ्ख्याया क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच" (५।४।१७ पा०) इति सङ्ख्यावाचकाच्छब्दात् अभ्यावृत्तिगणनेऽर्थे कृत्वसुच] कृत्त —छिन्न, वंश—कुल यस्य तथाभूत, राजन्यक—क्षत्रियसमूहम, उत्खातवान्—उन्मूलितवान। पुरा कार्तवीर्यार्जुनो हैहयाधिपति तपोवनं मृगयाप्रसङ्गादागत जमदग्निना मुनिना कामधेनुप्रभावेण सत्कृत। इष्ट्वा च नृपति अतीव प्रीत कामधेनु ता यहीतुमना मुनि ययाचे। मुनिस्तु देवर्ल्पिततिथिक्रियार्थं ता

किं पुनः (२८४) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशायमानमानसो मानिनां मूर्द्धन्यो देवः? तदद्य एव (२८५) कृतप्रतिज्ञो गृहाण गौडाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्कलनाकुलकाला-काण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः। न हि अयम् (२८६) अराति-रक्तचन्दनचर्चाशिशिरोपचारमन्तरेण शाम्यति परिभवानल-

---

न शातुमैच्छत्। तेन हि रुष्टो राजा बलात्तां जहार। मुनिरपि कोपितस्तेन तत्र बाधामजनयत्, एवमन्योऽन्यं सङ्घर्षे समुत्पन्ने राजा मुनिं निहत्य धेनुं तां बलात् स्वगृहमानिनाय। प्रवासप्रत्यागतः परशुरामः श्रुत्वा तु पितृनिधनं महारोषकषायित-चेता हैहयाधिपं कार्त्तवीर्य्यं प्राक् निहत्य एकविंशतिवारं पृथिवीमक्षत्रियां कृत्वा तेषां रुधिरप्रवाहेण पितॄन् तर्पयामासेति पौराणिकी वार्त्ताऽत्रानुसन्धेया।

(२८४) नैसर्गिकेति।—नैसर्गिकेण—स्वाभाविकेन, कायकार्कश्येन—देहकाठिन्येन, कुलिशायमानं—कुलिशं—वज्रं, तद्वदाचरत्, अतिकठिनतया कुलिशोपममिति भावः, मानसम्—चित्तं यस्य तथाभूतः, चक्रियत्वादिति भावः मानिनां—मानवतां, मानधनाना-मिति यावत् मूर्द्धन्यः,—शिरःस्थितः इत्यर्थः, मुख्य इति यावत्, यदि तादृशः स्वभावकोमल-ब्राह्मणः परशुरामोऽपि स्वमर्षेण घातकान् शत्रून् निःशेषमुन्मूलितवान्, तर्हि किं पुनः प्रकृतिकठोरचक्रवर्त्तिभूतस्य भवतः सम्बन्धे वक्तव्यम्? अवश्यमेव भवता गौडप्रभृतयः शत्रवः समुन्मूल्य हन्तव्या इत्याशयः। एतेन परशुरामादपि आधिक्यप्रतिपादनात् व्यतिरेकालङ्कारः।

(२८५) कृतप्रतिज्ञ,—गृहीतसन्ध, समहत्वा न प्रत्यावर्त्तिष्ये इत्येवं विहिताङ्गी-कार इत्यर्थः, गौडेति।—गौडाधमस्य—गौडापसदस्य जीवितध्वस्तये—जीवनध्वंसनाय, जीवितेति।—जीवितानां—प्राणानां, प्राणिनामिति भावः, सङ्कलनाय—सङ्ग्रहणाय, आकुलः,—व्यापृतः यः कालः,—अन्तकः यम इत्यर्थः, तस्य अकाण्डे सहसा, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तस्याः चिह्नं—लक्ष्मभूतः, ध्वजः—पताका तत्स्वरूपमित्यर्थः, दृश्यन्ते हि भटाः युद्धयात्रायां पताकादिभिरुपशोभिता भवन्ति भवान् अस्मदीयैः धनुर्भिः प्रतिदिशं तथाभूताः, यथा जनानां भवत् धनुष्काण्डैः प्राणिप्राणहरणपटीयसः यमस्य किङ्कराणां प्राणहरणप्रयाणे विजयपताकाभानिर्भवेदिति तात्पर्यं, धनुः—कार्मुकं, गृहाण—प्रतिपद्यस्व, अचिरमेव तस्य प्राणान् नाशय इति समुदितार्थः।

(२८६) अरातीति।—अरातीनां—विद्विषां, शत्रूणामित्यर्थः, रक्तानि—रुधिराणि

पच्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः। (२८७) निकारसन्तापशान्त्युपायपरिच्छित्तये हि हिडिम्बाचुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरान्तम् अमन्दरोपायम् अपायि पवनात्मजेन। (२८८) नामग्रहणेन च शाम्यन्मन्युशिखिशिखा-

---

एव, चन्दनानि—रक्तचन्दनानि इति यावत्, तेषां वनम्—चार्चिक्यं, यदेव अङ्गलेपनमासीत् तदा विश्वास इत्यर्थः, स एव हिमशिलापट्टः,—शैत्यक्रिया तम्, अनादृत्य—हित्वा, पच्यमानेति।—पच्यमान,—दह्यमानस्य ज्वालारूपस्य इति भावः, स एव अनलः,—अग्निः, तेन पच्यमान,—दह्यमानः, देहः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य। सुदारुण,—अतितीव्रः, दुःखेति।—दुःख—शोकजनितमानसं कष्टम्, स एव दाहज्वरः,—दाहविशिष्टज्वरः, चन्दनादिशीतलद्रव्याणि चापरित्यज्य दाहज्वरं प्रशामयति इति ध्वनितं भवति।

(२८७) निकारेति।—निकारेण—पराभवेन, दुर्योधनकृतनिकारजनित वा, यः सन्तापः,—दुःखम्, तस्य शान्तिः,—उपशमनं, तस्य उपायः—साधनं, स एव परिच्छित्तिः,—रिपूणां निहतानां रुधिरं पिबामीति प्रतिज्ञा, द्रौपद्याः केशग्रहणेन प्राक् तेन कृत सनिकारं प्रतिज्ञापरिपूरणम् इति भावः, पवनात्मजेन—भीमेन हिडिम्बेति।—हिडिम्बा—तन्नाम-राक्षसी, भीमपत्नीति भावः, तस्याः चुम्बनेन—ओष्ठाधरपानव्यापारेण इत्यर्थः, आस्वादितमिव—पीतमिव इत्युत्प्रेक्षा, पूर्वं हिडिम्बायाः राक्षसीत्वात् नूनं तदधरं रुधिरलिप्तमासीत्, भीमसेनेन तच्चुम्बनव्यापारेण रुधिरस्वादः पूर्वमपि अनुभूत इति भावः, अमन्दरोपायम्—नास्ति मन्दरस्य उपायः यत्र तादृशम् इत्यर्थः, मन्दरकर्तृकमथनक्रियारहितमित्यर्थः, तथा हि,—मन्दराद्रिः अमृतोद्धारे उपायभूत आसीत्, परन्तु, मन्दराद्रिणा अमृतमथनमपि, अत एव तदोपायानपेक्षमिति ध्वनितं काव्ये, रिपुरिति।—रिपोः,—शत्रोः, दुःशासनस्य इति भावः, रुधिरं—रक्तम्, अमृतमिव—सुधेव, आन्तम्—पीतम्, दुःशासनस्य शोणितपानेन प्रतिज्ञैव तत्र अपि शोध्यते इति मत्वा मनुष्यमपि वृकोदरः राक्षसवत् दुःशासनस्य वक्षःस्थलादमृतमिव अपिबत् तदनुरूपं वैरनिर्यातनार्थं तत्रापि ताम्रता परित्यक्ता, भीमपादस्य अवलम्बनीय इति भावः।

(२८८) नामग्रहणेनेति—उच्चारणेन, [“नाम्न्यादिशिग्रहोः” (३।४।५८ पा०) इति णमुलादयोऽर्थे ग्रह] शाम्यदिति।—शाम्यन्—उपशमं गच्छन् अपयनिवर्तनेनेति भावः, यः मन्युः,—क्रोधः, स एव शिखी—वह्निः, तस्य शिखा—ज्वाला, तस्याः

संज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्रदेषु अस्नायि", इत्युक्त्वा व्यरंसीत्।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत्,—"करणीयमेव इदम् अभिहितं (२८९) मान्येन। इतरथा हि मे गृहीतभुवि भोगिनाथेऽपि दायाददृष्टिः ईर्ष्यालोः भुजस्य। (२९०) उपरि गच्छति इच्छति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम्। अनमत्सु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं करः।

संज्वराः—सन्तापाः, ते सुखायमानाः,—सुखं वेदयमानाः, सुखं निरन्तरमुत्पादयन्त इत्यर्थः, सुखप्रदा इति भावः, ["सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्" (३।१।१८ पा०) इति सुखशब्दात् कर्तरि क्यङि शानचि च रूपम्] स्पर्शेन शीतलाश्च—हिमस्पर्शाश्च तेषु, [ततोऽत्रसमासोत्तर विशेषणसमासः] क्षत्रियेति।—क्षत्रियाणां—राजन्यानां, क्षतजानि—रुधिराणि, तेषां ह्रदाः,—अगाधजलस्थानानीव अगाधशोणितपूर्णाशयविशेषाः तेषु अस्नायि—स्नातं, स्वभावकोमलब्राह्मणोऽपि परशुरामः शत्रुरुधिरैः स्नात्वा परिभवप्रतीकारं कृतवान्, कठोरप्रकृतिक्षत्रियेण त्वया तदवश्यकर्तव्यमेव इत्यत्र न कापि विचिकित्सा इति तात्पर्यम्। व्यरंसीत्—विरराम, मौनमवलम्बितवानित्यर्थः।

(२८९) मान्येन—मान्यवरेण। इतरथा हि—अन्यथैव करणीयत्वोपदेशाकरणेऽपि इति भावः, यद्वा—इतरथा हि—अन्यथाऽपि अरिनिग्रहार्थं कार्यान्तरलक्षणे इत्यर्थः, गृहीतभुवि—भूभारग्राहिणि इत्यर्थः, भोगिनाथे—शेषाहौ, नरनाथे च दायाददृष्टिः,—दायं—पैतृकं धनं तत् आदत्ते इति दायादः,—पैतृकधनांशहरः इत्यर्थः, तस्मिन्निव दृष्टिः—विरुद्धदर्शनमिति यावत् मत्तोऽन्योऽपि भूभारग्राही अस्ति इति प्रतिपक्षबुद्धिरिति भावः ईर्ष्यालोः,—परोत्कर्षासहिष्णोः, परान् विद्विषत इत्यर्थः [ईर्ष्यां लाति इति विग्रहे "मृगय्वादयश्च" (उ० १ पा० ३८ सू०) इति कुप्रत्ययान्तो निपात्यते]।

(२९०) इच्छतीति।—उपरि—ऊर्ध्वदेशे अन्तरीक्षे इत्यर्थः, गच्छति—चरति, ग्रहगणे—ज्योतिर्गणेऽपि, निग्रहाय—कथं मे उपरि गच्छतीति रोषात् दण्डदानाय, भ्रूलता—भ्रूवल्ली चलितुं—कुटिलीभवितुमित्यर्थः, इच्छति—अभिलषति मामतिक्रम्य दीनं केन भावेन कश्चिदपि गमिष्यति इति न तु सहनम् एवेति भावः। शैलेषु—पर्वतेषु, अनमत्सु—नतिमकुर्वत्सु इत्यर्थः महतिकर्माद्येन न चाभिमानादिकेषि

(२८१) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि ग्राहयितुमीहते हृदयम्। (२८२) राजशब्दरुषा मृगराजानामपि शिरसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्त्तुम्। (२८३) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम् आदेशादेशाय दिशाम् अपि स्फुरति अधरः, किं पुनः ईदृशे दुर्जाते जाते? जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः

भावः, कटः—हस्तः, ममेति शेषः, कचग्रहे—केशाकर्षणे, दातुं—कर्तुमिति यावत्, मदीये स्वकेऽपि तन्मूर्द्धभिर्भविष्यति कचग्रहणमिति इति भावः।

(२८१) तेज इति।—तेजोभिः—द्युतिभिः दुर्विदग्धान्—दुर्विनीतान् दुःशीलानिति यावत्, प्रचण्डानिति भावः, अर्ककरान्—सूर्यकिरणान्। ईहते—चेष्टते, मदन्यः तेजस्वितरः कोऽप्यपि न स्थितिमान् भवितुमर्हति लोके तत्र हि सर्व एव तेजस्विनः निगृहीताः करैः चामरादिकं गृहीत्वा मां सेवन्ताम् इत्येव मे उत्कटेच्छा इति भावः।

(२८२) राजशब्दरुषा—राजेति शब्दः—समाख्या, तत्र या रुट्—रोषः तया, मदन्योऽपि राजेति कीर्त्यते इत्यतः, मृगराजानां—सिंहानाम्, तत्र पशुजातिष्वप्युपचारात् राजशब्दप्रयोग इति भावः। पादः—चरणः ममेति भावः पादपीठीकर्तुम्—अपादपीठानि पादपीठानि कर्तुं पादपीठीकर्तुं—चरणविन्याससम्बन्धिकम् ["कृभ्वस्ति—" (५।४।५० पा०) इत्यादौ "अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्" (वा०) इति च्विः] अहम् एव राजा न सर्वत्र प्रथमस्तु न कश्चित् मदन्यः राजशब्दभाक् भवतु इत्याशयः।

(२८३) स्वच्छन्देति।—स्वच्छन्दैः—स्वाधीनैः, लोकपालैः—इन्द्रादिभिः, स्वेच्छया—स्वाभिलाषेण गृहीता,—अधिकृता पालनाय स्वीकृता इति यावत् तासां, दिशां—ककुभाम् अपीति शेषः, आदेशादेशाय—इतस्ततो नियोगाय अपि अधरः,—दन्तच्छदः, स्फुरति—स्पन्दते शिरोधृतपादानामिन्द्रादीनामपि लोकपालानाम् अपहृत्य स्वयमेव सर्वदिशासनं कर्तुमिच्छतीव मे मन इति भावः, यद्वा—आदेशादेशाय—निर्भर्त्सनाय, कथं यूयं स्वच्छन्दं सुरेषु नाकेषु सुरेन्द्रं मां विहाय अनुरक्ता इति तां तिरस्कर्तुमिति भावः। ईदृशे—एवंविधे, दुर्जाते—व्यसने मातृवधरूपानर्थे इति भावः, ("दुर्जातं व्यसने ऽन्यवत्" इति मेदिनी) जाते—घटिते, किं

शोकक्रियाकरणस्य । अपि च (२८४) हृदयविषमशल्ये मुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्विगर्हिते गौडाधिपाधमचण्डाले जिह्रेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा फूत्कर्तुम् । (२८५) अकृतरिपुबलाबलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम् ?

पुनः वक्तव्यमिति शेषः, भवदुपदेशात् ईदृशदुर्घटनापाताद्वा प्रागेव मे एवंविधः अभिलाषः प्रादुर्भूतः अधुना ईदृशदुर्जातजननानन्तरं तत्साधने किं पुनर्वक्तव्यम् ? अवश्यमेव तत् साधयिष्यामि इति भावः । जातामर्षनिर्भरे—अमर्षवेगापूरिते इत्यर्थः । शोकक्रियाकरणस्य—शोकसूचककर्माचरणस्य, अवकाशः—अवसरः नास्त्येव—न किञ्चिदपि वर्तते, अथवा,—किं पुनः इति परेण अन्वेतव्यम्, तथा च—ईदृशे दुर्जाते जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि शोकक्रियाकरणस्य अवकाशः नास्त्येव इत्यत्र किं पुनः वक्तव्यम्, प्रागेव तथाविधः अभिलाषः जातः, अधुना मातुलादिशोचनीयमृत्युना सर्वानेव दुर्विनीतान् दण्डयिष्यामि नास्ति मे शोकावसरः, क्रोध एव शोकस्थानमध्यकार्षीत् इति भावः ।

(२८४) हृदयविषमशल्ये—मर्मान्तर्निदारुणव्यथाजनके, यद्वा—हृदये—चेतसि, विषम—दुःसहमित्यर्थः, शल्य—शङ्कुः यस्मात् तथाभूते मनःपीडादायके इत्यर्थः, हृदयनिखातविषमशल्यभूते इत्यर्थो वा अतिदारुणशल्यात्मभूत इति यावत्, मुसल्ये—मुसलम्—अयोऽग्रेण, अस्त्रविशेषेण इत्यर्थः, वध्यः,—नाश्यः तस्मिन् [“विध्यो विषण्यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन च” इत्यमरः । मुसलम् अर्हति इति विग्रहेण “दण्डादिभ्यो यत्” (५।१।६६ पा०) इति यत्] जाल्मे—पामरे, (“जाल्मः स्यात् पामरे क्रूरेऽसमीक्ष्यकारिणि त्रिषु” इति मेदिनी) जगद्विगर्हिते—त्रिभुवननिन्दिते इत्यर्थः, गौडाधिपाधमचण्डाले—हीनश्वपचसदृशे गौडराजे जीवति—प्राणिति सति, पोटेव—पुंलक्षणयुता स्त्रीव, स्तनश्मश्रुादिमती नारीवेत्यर्थः, (“पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा” इत्यमरः) शुचा—शोकेन, फूत्कर्तुं—फूत्कारम्—अस्फुटशब्दविशेषं कर्तुमित्यर्थः जिह्रेमि—लज्जे ताहृशफूत्कृत्यादिभिः शोकसूचकाव्यक्तध्वनिविकाराः क्रियन्ते अक्षमैः पुरुषैः, न तु वीरैरिति हृदयम् ।

(२८५) अकृतेति ।—न कृतं—न जनितं रिपुबलाबलानां—शत्रुसैनिकाङ्गनानां विलोलानां—चञ्चलानां, लोचनानां—नयनानां उदकैः,—अश्रुभिः, दुर्दिनं—मेघाच्छन्नमहः येन तथाभूतस्य, रिपुरमणीनां नयनासारजनितमेघा

(२८६) अदृष्टगौडाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि अश्रुसलिलम्? श्रूयतां मे प्रतिज्ञा,—शपामि आर्यस्यैव पादपांसुस्पर्शेन, यदि परिगणितैः एव वासरैः (२८७) सकलचापचापलदुर्ललितनरपतिचरणरणरणायमाननिगडां निर्गौडां न करोमि मेदिनीं, ततः तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव

त्यर्थं, मे—मम, [कर्तरि षष्ठी] करयुगलस्य—भुजद्वयस्य, [शेषे षष्ठी, जलाञ्जलिना सहास्यान्वयः] जलाञ्जलिदानं—तर्पणार्थम् उदकाञ्जलिदानम्, भावि इति भावः, कुतः? न कुतोऽपि जलात् तस्मादन्यस्मादित्यर्थः, रिपुनारीणां हतभर्तृकाणां नयनसलिलैरेव अञ्जलिं पूरयित्वा भ्रातुः तर्पयिष्यामि इति भावः।

(२८६) अदृष्टेति।—न दृष्टं—नावलोकितं, गौडाधमस्य—पापगौडाधिपस्य, चिताधूममण्डलं—शवदाहार्थविरचितप्रज्वलत्काष्ठपुञ्जोद्गतवह्निध्वजसमूहः येन तथाभूतस्य चक्षुषः,—नेत्रस्य, मे इति शेषः, स्वल्पमपि—किञ्चिदपीत्यर्थः, अश्रुसलिलं—बाष्पवारि, कुतः? इति पूर्वेणान्वयः, शत्रौ शवदेहमदृष्ट्वा नैव अश्रुजलं कियदपि पातयिष्यामीत्यर्थः। [अत्र "अश्रुनेत्राम्बुरोदनञ्चास्रमश्रु च" इत्यमरोक्तेः अश्रुशब्देनैव गतार्थत्वात् सलिलपदमधिकमिति अधिकपदत्वं दोषः इत्यवधेयम्]। पादपांसुस्पर्शेन—चरणरजःस्पर्शेन, तत्स्पर्शनं कृत्वेत्यर्थः, शपामि—शपथं करोमि, [अत्र "शप उपालम्भे" इति वार्त्तिकबलात्, आक्रोशार्थकात् शपतेः आत्मनेपदमेव नियमितम्, इह तु तद्विहितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वं दोषः इत्यवधेयम्] परिगणितैः,—सङ्ख्यातैः, कृतसङ्ख्यतया स्वल्पैरित्यर्थः, वासरैः,—दिवसैः ["अपवर्गे तृतीया" (२।३।६ पा०) इति तत्रापि बोधितत्वात् कालवाचकात् वासरशब्दादत्यन्तसंयोगे तृतीया ज्ञेया]।

(२८७) सकलेति।—सकलानां—समग्राणां, चापचापलेन—धनुश्चाञ्चल्येन, धनुर्धरा एव वयमित्यभिमानेनेति भावः, दुर्ललितानां—दुर्विनीतानां, नरपतीनां—राज्ञां, चरणेषु—पादेषु, रणरणायमानाः,—रणरणशब्द इव आचरन्तः, रणरणशब्दं कुर्वन्त इत्यर्थः, [रणशब्दस्य "नित्यवीप्सयोः" (८।१।४ पा०) इति द्वित्वे पश्चात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११ पा०) इति उपमानात् कर्तुः रणरणशब्दात् क्यङि शानचि च रूपमेतदिति ज्ञेयम्] निगडाः,—लौहशृङ्खलानि यस्यां तथाभूतां, तथा निर्गौडां—निहतगौडपतिं, गौडाधिपवर्जितामित्यर्थः, दुष्टगौडेश्वरं निहत्य सर्वानेव अन्यान् दुर्विनीतान् नृपान् विजित्य च लौहशृङ्खलनिगडितपादान् यदि तान् कारागारे

(२००) आ वारुणीमदस्खलितवरुणवरनारीनूपुररवमुखरकुहरकुक्षेः अस्तगिरेः, (२०१) आ गुह्यकगेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां राज्ञां,—(२०२) 'सज्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रग्रह-

-स्थितादिति भ्रमः, त्रिकूटसुवेलयोरेकत्वेन गिरिवाचकतया, भगवती रामस्य विजयमाला या त्रिकूटगिरिगात्रे टङ्केन अङ्कापिता सा सुवेलगिरावपि, तेन दक्षिणस्यां दिशि श्रीरामचन्द्रविजयमालाङ्कितसुवेलगिरिपर्यन्तमिति समुदितार्थः। तथा च वाल्मीकीये "ततस्तमक्षोभ्यबलं लङ्काधिपतेश्चराः। सुवेले राघवं शैले निविष्टं प्रत्यवेदयन्॥" रा० लं० २१ स० १ श्लो०।

(२००) वारुणीति।—वारुणी—सुराभेदः, तस्याः मदेन—तत्पानजनितविकारेणेत्यर्थः, स्खलिता,—मत्ततया प्रभ्रष्टचरणा इति भावः, या वरुणस्य—पश्चिमदिक्पालस्य, वरा,—उत्तमा, नारी,—स्त्री, तस्याः नूपुररवेण—चरणनिहितानां मञ्जीराणां निनादेन, मुखरः,—सशब्दः, कुहरकुक्षिः,—गह्वराभ्यन्तरं यस्य तथाभूतात्, अस्तगिरेः,—अस्ताचलात्, पश्चिमदिग्वर्त्तिनः इति भावः, यस्मिन्नस्तगिरौ पश्चिमाशाऽधिपतेः वरुणस्य वरवर्णिन्यः वारुणीं सुरां निपीय मत्ततया पतित्वा सततं मञ्जीररवेण गह्वरं मुखरयन्ति, पश्चिमायां दिशि तदस्ताचलपर्यन्तमिति समुदितार्थः।

(२०१) गुह्यकेति।—गुह्यकानां—देवयोनिविशेषाणां, निधिरक्षकयक्षविशेषाणामित्यर्थः, या गेहिन्यः—नार्यः, तासां परिमलेन—अतिमनोहरगन्धेन, गात्रानुलेपनघृष्टकुङ्कुमादिगन्धेनेत्यर्थः, ("स्यात् परिमलोऽतिमर्दातिमनोहरगन्धयोरपि" इति मेदिनी) सुगन्धयः,—सौरभवन्तः, ये गन्धपाषाणाः,—गन्धप्रधानाः शिलाः, गन्धकधातुमय्यः शिला वा तैर्वासितानि—सुरभितानि, गुहा—कन्दरा, गृहाणीव—भवनानीव यत्र तथाभूतात्, गन्धमादनात्—तदाख्यपर्वतात्, उत्तरस्यां दिशि गन्धमादनपर्वतपर्यन्तमित्यर्थः [सर्वत्र आङ्योगे पञ्चमी]। अयमाशयः,—गन्धमादनशैलो हि निसर्गगन्धवद्भिः शिलाभिः सदैव, तथापि गुह्यकगेहिनीनां अनुलेपनभूतघृष्टकुङ्कुमादिसमुद्भूतेन त्रिभुवनविलासजनितेन वा परिमलेन गुहागृहाण्यपि नितरां सुगन्धीनि कुर्वन्तीति, अपूर्वविलासभूमिरेव भवति हि तेन तत्पर्यन्तमिति भावः, सर्वेषां राज्ञां—समस्तानां नराधिपानां, ["षष्ठी शेषे" (२।३।५० पा०) इति सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी] विज्ञप्यताम् इति योजना, एवमिति शेषः।

(२०२) किं तत् यद्विज्ञप्तुमुपदिश्यते इत्याशङ्कायामाह, सज्जीत्यादि।—

णाय वा ; गृह्णन्तां दिशः चामराणि वा ; नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा ; कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्यो वा ; (२०३) शेखरीभवन्तु पादरजांसि शिरस्त्राणि वा ; घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटाबन्धा वा ; (२०४) मुच्यन्तां भूमय इषवो वा ; समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः कुन्तयष्टयो वा ; (२०५) सुदृष्टः क्रियताम् आत्मा मच्चरणनखेषु

करा,—हस्ता, करदानाय—राजभागदानाय (इति सन्धिपक्षाव), शस्त्रग्रहणाय—युद्धकरणायेति भाव, (इति विग्रहपक्षाव) सज्जीक्रियन्ता—प्रवर्त्त्यन्ता, लप्यन्तामित्यर्थं, सर्वे एव मदधीनता स्वीकृत्य सम्राजे मह्य कर ददतु, तदन्यथा चेत युद्ध कुर्वन्तु इति समुदिताय, मा सम्राट्त्वेन न स्वीकुरुथ चेत तदा युद्धे युष्मान विजित्याचिरादेव मदधीनता नेष्यामीत्याशय । एवमुत्तरत्रापि । दिश,—आशा गृह्यन्ता—राज्य विहाय पलाय्य आश्रीयन्ता, चामराणि वा—बालव्यजनानि वा, गृह्यन्ता—धार्य्यन्ता मत्सेवाय मिति भाव, युष्माभिरिति शेष । शिरासि—मस्तकानि, नम्यन्ता—मच्चरणयो प्रणिपत्यन्ता धनूषि—चापा वा नम्यन्ता—ज्यारोपणेन आकृष्यन्ता तानि युद्धाय सज्जितानि क्रियन्ताम इत्यर्थ युष्माभि इति शेष । आज्ञा,—आदेशा मदीया इति शेष, कर्णपूरीक्रियन्ता—श्रवणानामलङ्कारी क्रियन्ता, कर्णभूषण यथा सतत कर्णे स्थित शोभते तथा मदीयाज्ञा नितत कर्णाभ्याम् सादर निधीयतामिति भाव, अथवा मौर्व्य,—शिञ्जिन्य धनुर्गुणा इत्यर्थ ("मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण" इत्यमर) कर्णपूरीक्रियन्ताम—आकर्णमाकृष्यन्ता, युद्धाय इति भाव । इह आज्ञाना मौर्वीणाञ्च कर्णपूरीकरणयो सन्धिविग्रहोपधायकयोरेकदा कर्त्तुमशक्यत्वादिरोध, स चेकदाऽश्रूयमाणत्वमान तुल्यवत्त्वमिहाज्ञामौर्वीकर्णपूरीकरणयो द्वयोरपि तेन तयोरेकत्रैव कर्त्तुमशक्यत्वात सन्देहस्यैव पर्य्यवसानतया विकल्पालङ्कृति इत्यवदातम ।

(२०३) पादरजासि—पदधूलय मदीयानीति भाव शेखरीभवन्तु—शिरोभूषण भूतानि भवन्तु शिरस्त्राणि वा—युद्धकाले शिरोरक्षार्थं शिरोवेष्टनविशेषा वा शेखरी भवन्त्वित्यन्वय युष्माकमिति शेष । अञ्जलय —युक्तकरा, युक्तकरद्वयम इत्यर्थ, घटन्ता—जायन्ता प्रणतये करद्वय सयोजयन्ताम इत्यर्थं, करिघटाबन्धा वा—हस्तिव्यूहरचना वा घटन्ता—भवन्तु इत्यर्थ ।

(२०४) भूमय,—राज्यानीति यावत इषव —शरा वा, मुच्यन्ता—त्यज्यन्ताम । वेत्रयष्टय,—दण्डलता, समालम्ब्यन्ता—गृह्यन्ता मद्गृहेषु भृत्यभावेन स्थीयतामिति भाव, कुन्तयष्टय,—कुन्तास्त्राणि वा, समालम्ब्यन्ता, युष्माभिरिति शेष ।

(२०५) मच्चरणनखेषु—मम पादनखरेषु सुस्वच्छतया दर्पणदर्शनविधि

कृपाणदर्पणेषु वा। (२०६) परागतोऽहम्'। पङ्गो इव मे कुतो निवृत्तिः तावत्, यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः।" इति कृतनिश्चयश्च (२०७) मुक्तास्थानो विसर्जितराजलोकः स्नानारम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत्। उत्थाय च सस्ववद् विशेषम् आह्निकम् अकार्षीत्, अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य शाश्वदुषो दिवसः त्रिभुवनस्य।

भावः। कायाः—स्वाः, मुण्डाः—मुण्डशिरोचिताः, प्रतिबिम्बिता इत्यर्थः, मयि प्रणिपातकरणादिति फलितार्थः, कृपाणाः—खड्गा एव दर्पणाः—मुकुरास्तेषु वा, आत्मा मुण्डः क्रियतां, युद्धे वा शिरश्छेदात् भावः, एतौ विकल्पौ परस्पराप्रतिपादितौ च युक्तौ रूपस्य लोके धिक्कृतत्वाच्छ्लाघिकौ, तत्र तु नाम कनीयसुतानां स्वकीयगुरुसङ्कटे द्रोहोद्भासनाय समीरितौ नाभिमानप्रदर्शनाय इति बोद्धव्यम्।

(२०६) परागतः—आगतः विजयाय्यामिति शेषः। पङ्गोरिव—पादविकलस्येव, मे—मम, कुतः—कस्मादित्यर्थः निवृत्तिः—समरप्रयाणात् विरतिः, प्रत्यावर्तनं निवृत्तिः भवादिति शेषः। सर्वेति।—सर्वेषां—सकलानां, सप्तानामष्टादशानां वा इति भावः, द्वीपानां—जम्बूप्लक्षादीनामित्यर्थः, अन्तरे—मध्ये सञ्चरति—गच्छति इति तथोक्तः, सर्वद्वीपान्तरविहारीत्यर्थः सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, नरपतीनां—राज्ञां मुकुटेषु—किरीटेषु, या माणिक्यशिलाः—रत्नानि इत्यर्थः, तासाम् आलोकमयः,—मयूखमयः समस्तराजन्यवर्गमुकुटमणिमरीचिचयचर्चित इति यावत् पादलेपः,—चरणप्रलेपः, यद्वा,—पादलेपः,—पादौ लिप्येते—वध्येते अनेनेति तथोक्तः, पादुका इत्यर्थः, कृतः, मयेति शेषः, यावत् सर्वे नरपतयः मच्चरणौ न प्रणमन्तु, तावदहमस्मात् व्यापारात् विरमयामिति भावः। अत्र "सर्वद्वीपान्तरसञ्चारसकलनरपति—" इत्यादिः समस्तपाठः युक्तियुक्ततया प्रतिभाति "सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी" इत्यत्र सञ्चारीति पादलेपस्य कर्तृत्वमितरथा मुख्यार्थबाधं विना अन्यथानुपपत्त्या व्याहतमिति दुर्लभत्वात् इति दिक्।

(२०७) मुक्तास्थानः—त्यक्तसभः ("आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः" इत्यमरः)। स्नानारम्भाकाङ्क्षी—स्नानकर्माभिलाषी। सस्ववत्—सत्त्ववान् इव, विशेषम्—सकलम्, आह्निकम्—दानकं, सन्ध्यावन्दनादिदैनिककृत्यव्यापारम्

(२०८) ततश्च निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि, तामरसवनेषु अपि निगूढशिलीमुखालापेषु त्रासादिव सङ्कुचत्सु, (२०९) विहग-गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव

मित्यर्थः । अगलत्—अतिचक्राम आचर्यादित्यर्थ सायमभवत इति यावत्। दपप्रसर इव—अहङ्कारावेग इव। श्रुतपातञ्जस्य—श्रपथ श्रुतवत इत्यर्थ । शान्ति दष्मा—शान्त—अपगच्छन चर्चीन्मुख इत्यर्थ उष्मा—तेज औग्राञ्च यस्य तथाभूत, (उष्मौ घर्म्माऽस्तु ण व्यष्ठ पुमानुष्मा स्त्रिया त्विषि" इति कोषात) उष्मशब्दो नान्तो ऽदन्तश्च दृश्यते तेन नान्तस्यवोष्मशब्दस्याय प्रयोग इति ज्ञयम्। यो हि राज्ञ इवस्य एव दर्पादीम वचनमश्रौषीत तस्य गर्व सपदि विलुप्तोऽभूत का कथा अन्यथा स्वय दिवसोऽपि स्वाभाविकमुष्म विहाय भयात प्रशामात तात्पर्यम् ।

(२०८) "ततश्च" इत्यस्य "प्रदोषास्थाने नाविचर तस्थौ" इति परेण सम्बन्ध । निजेति।—निजस्य—आत्मन अधिकारस्य—स्वामित्वस्य जगत्प्रतपनरूपे कम्माण इति भाव अपहारात्—अपहरणकरणात् भीते इव—त्रस्त इव हर्षे विलोक्या दर्पान्मूलनाय वद्धपरिकर इति भाव गततेजसि—निष्प्रभ इत्यर्थ, अहिमभासि—उष्णरश्मौ रवौ इत्यर्थ क्वापि गते—अदर्शन प्राप्ते इत्यर्थ अस्तमिते इति भाव । निगूढेति।—निगूढा —गुप्ता नायकस्य प्रभाकरस्य अस्तमनमवलोक्य विरहदुःखादिव पद्मानां मुकुलीभावेन तद्रसोपपायिनां भ्रमराणां सपदि तत्रावरुद्धत्वादिति भाव शिलीमुखानां—भ्रमराणां बाणानाञ्च (अलिवाणौ शिलीमुखौ इत्यमर) आलापा —गुञ्जनानि इत्यर्थ शब्देषु पातशब्दा इत्यर्थश्च येषु तथाभूतेषु तामरसवनेषु —पद्मकाननेषु (अथ तामरस पद्म ताम्र काञ्चनयोरपि इति मेदिनी) त्रासादिव —भयादिव सङ्कुचत्सु—निमीलत्सु, अन्तराले स्थित्वा गुप्तभावेन मन्त्रणाकरणात कथमेते एव जल्पन्ति किमेषां मनसि वर्त्तते इति विविच्य इति भाव भ्रमरा शरपतनभयादिव कमलाभ्यन्तरमन्तर्गृहमिवाश्रयन्निव्याप व्यज्यते लोकेऽपि गृहाभ्यन्तरे प्रच्छन्न मन्त्रयता वेषाचित शब्दगुञ्जनमाकर्ण्य गृहाधिकारी भयात् सङ्कुचितो भवतीत्यपि दृश्यते ।

(२०९) विहगगणेषु—विहायसा—आकाशमार्गेण गच्छन्ति इति विहगा [“ड च विहायसो विहादेशो वक्तव्य” (वा०) इति ड] तेषां गणा तेषु पक्षिवृन्देषु इत्यर्थ, समुपेति।—समुपसंहृत —सङ्कुचित इत्यर्थ निजपक्षाणां स्वपत्त्राणां,

अप्रकटीभवतु, भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले, (२१०) स्वपदच्युतिचकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलयासु इव बहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने न अतिचिरं तस्थौ। (२११) नमन्नृपलोकलोलांशुकपवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान इव प्राहिणोत् लोकं, प्रतिषिद्धपरिजनप्रवेशश्च शयनगृहं

विक्षेप,—चालनमित्यर्थः ये तथाभूता, अत एव निश्चला,—अचञ्चला, स्थिरा इत्यर्थः तेषु, [विशेषणसमासः] अन्यत्र,—असुपसङ्हृत,—समाप्तिं गत, झटिति स्वयमेव विनष्ट इत्यर्थः, सम्राज हर्षस्याभ्युदय दृष्टेति भाव, निजपक्षाणाम्—आत्मसहायानां, ये विक्षेप,—प्रसार इत्यर्थ, तेन निश्चला तथाभूतेषु इत्यर्थ, स्थितेषु—तस्थिवत्, हर्षादिति भाव, पक्षे,—स्वपक्षसद्भावात्, अन्यत्र—स्वसहायाभावात् इति भाव, अप्रकटीभवतु—अप्रकाशतां गच्छतु। भुवनव्यापिनीं—तमसा जगदावरणकारिणीं, जगति व्याप्तिमावहन्तीमित्यर्थश्च, प्रतिज्ञामिव—शपथमिव, हर्षस्य इति भाव। मानयति—पूजयति, आद्रियमाणे इत्यर्थः। नतशिरसि—प्रणतमस्तके इत्यर्थः। घटिताञ्जलिवने—कृताञ्जलिसमूहे, सन्ध्यासमागमात् शिरसि अञ्जलिं बद्धा उपासितुं प्रवृत्ते इत्यर्थः।

(२१०) दिक्षु—आशासु, स्वपदेति।—स्वस्य—आत्मन, पदात्—अधिकारात्, लोकपालकत्वरूपात् इति भाव, च्युति,—भ्रंश, तस्मात् तेन वा चकिता,—शङ्किता, ये दिक्पाला,—दिगधिपतय इन्द्रादय, तै दीयमान—निधीयमानम्, अभ्रंलिह—गगनस्पर्शि, ["वहाभ्रे लिह" (३।२।३२ पा०) इति खश्] लोहप्राकारवलयम्—अयसावरणमण्डलं यासु तथाविधासु इव, ("प्राकारो वरण साल" इत्यमर) बहलेति।—बहलया—प्रभूतया तिमिरमालया—अन्धकारपटलेन तिरोधीयमानासु—आच्छाद्यमानासु सतीषु, प्रदोषास्थाने—रजनीमुखीयसभाभवने, सायमुपवेशनार्हसभामण्डपे इत्यर्थः।

(२११) नमदिति।—नमता—प्रणिपतता, नृपलोकानां—राजजनानां, लोलस्य—चञ्चलस्य, सम्भ्रमनमनक्षोभादिति भाव, अंशुकस्य—वसनस्य, पवनेन—वायुना कम्पिता,—सञ्चालिता, शिखा,—ज्वाला येषां तै, दीपिकाचक्रवालै,—दीपमण्डलै। लोकं—परिजनमिति भाव, प्राहिणोत्—विससर्ज, स्वसमीपादिति

प्राविशत्, उत्तानश्च मुमोच अङ्गानि शयनतले। दीपद्वितीयश्च तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह। जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अग्रजम्। (२१२) उपर्युपरि भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः श्वासाः। धवलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य निःशब्दम् अतिचिरं रुरोद; चकार च चेतसि,—(२१३) "कथं नाम आकृतिः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः? पृथु-शिलासङ्घातकर्कशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः

शेषं यथास्थानं वा। प्रतिषिद्धेति।—प्रतिषिद्ध,—निवारित., परिजनानां—भृत्यानामिति यावत्, प्रवेशः—अन्तर्गमनं येन तथाभूतः। उत्तानः,—ऊर्द्ध्वमुखशायी, ("उत्तानमगभीरे स्यादूर्द्ध्वास्यशयिते त्रिषु" इति मेदिनी) शयनतले—शय्यायां, मुमोच—प्रसारितवानित्यर्थः। दीपद्वितीयः—दीपमात्रसहचरमित्यर्थः, एकाकिनमिति भावः, तं—हर्षम्, अभिसर इव—दस्युरिव, लब्धावसरः,—प्राप्तावकाशः, एकाकित्वादिति भावः, तरसा—बलेन जग्राह—आचक्राम, तदानीं भ्रातृशोकः समुदियाय इति भावः। भीषणो दस्युः यथा कमप्येकाकिनं दृष्ट्वा बलादाक्रामति, तथैव शोकः सपदि तद्धृदयमधिचकारेति समुदितार्थः।

(२१२) उपर्युपरि—अविरतमित्यर्थः, ["उपर्य्यध्यधसः सामीप्ये" (८।१।७ पा०) इति सामीप्यिकसामीप्ये द्विर्वचनं] भ्रातृजीवितान्वेषिण इव—भ्रातृजीवनस्यानुसन्धायिन इव श्वासाः—निश्वासमरुतः, अन्वेषणजश्रमेणेति भावः, प्रसस्रुः,—निर्गच्छन्ति स्म। धवलांशुकपटान्तेन इव—श्वेतवसनाञ्चलेन इव, अश्रुजलप्लवेन—बाष्पवारिपूरेण, अश्रुजलमेव तस्य क्रन्दनकालिकमुखाच्छादनवस्त्रकृत्यं चकार इति भावः, लोकोऽपि असह्यवस्तुपातादौ वस्त्राञ्चलेन मुखमावृत्य रोदितीति दृश्यते।

(२१३) नाम—वितर्के। तादृश्याः,—रमणीयायाः, सुन्दराकृतेरित्यर्थः, ईदृशः,—एवंविधः, शोच्य इत्यर्थः, परिणामः,—विपाकः, अपमृत्युरित्यर्थः, युक्तः,—उचितः। पृथ्विति।—पृथु,—विशाल., ["प्रथिम्रदि—" (उ० १ पा० २९ सू०) इत्यादिना कु सम्प्रसारणञ्च] शिलासङ्घात,—पाषाणस्तूप इत्यर्थः, तद्वत्, तेन च कर्कश,—कठिन, कायबन्ध.,—कलेवरघटनं यस्य तथाविधात्, तातात्—पितुः, अचलात्—पर्वतात्, लोहधातुरिव—लोहनामा खनिजः पदार्थविशेष इव,

कठिनतर आसीत् आर्य्य.। कथञ्च अस्य मे (२१४) हत हृदयस्य आर्य्यविरहे सकृदपि युक्तम् उच्छ्वसितुम्? (२१५) इयं सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा? बालिशोऽपि कः सम्भावयेत् आर्य्यमरणे मज्जीवितम्? (२१६) तत् तादृशम् ऐक्यम् एकपद एव क्वापि गतम्? अयत्नेन एव हतविधिना पृथक् कृतोऽस्मि। (२१७) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया। सर्वथा (२१८) लूतातन्तुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम्।

कठिनतर,—अतिकठिन, पाषाणोत्थमपि लौह पाषाणादपि कठिन भवतीति प्रत्यक्षमिति भाव, अचलादुद्भूतोऽपि लौहधातुर्यथा ततोऽपि कठिनतर दृश्यते, तथैव पितुरपि भवज्ज हृदकाय आसीदिति तात्पर्यम्।

(२१४) हतहृदयस्य—अपारकस्य, भावसमुदायवर्ज्जितत्वादिति भाव, सकृदपि—एक क्षणमपि उच्छ्वसितु—प्राणितुम्।

(२१५) इयमिति।—सा प्रीति,—तथाविध दृढतर उभयो प्रणय, सा भक्ति,—पूज्यतया अकपट अनुराग, का अनुवृत्ति—आनुगत्यम् इयम्—ईदृशभाव प्राप्तेत्यर्थं। बालिशोऽपि—मूर्खोऽपि। सम्भावयेत्?—अशसत?।

(२१६) तत्—तातजीवद्दशायां परोकर्षभागतम् वा बाल्यादिकत प्रयनात तनादिना प्रवृद्धमिति भाव तादृश—सम्यक्लोकादिदितमित्यर्थ, ऐक्यम्—एकीभाव, अभिन्नभाव इत्यर्थ, एकपद एव—तत्काल एव आर्य्यस्य मरणादनन्तरमेवेत्यर्थं, ("एकपद तत्काल नपुंसक त्वक्मनि स्त्री स्यात्" इति मेदिनी)। अयत्नेन—यत्न विना एव, अनायासनैवेत्यर्थं, हतविधिना—दुर्दैवन, पृथक कृत,—विभिन्न कृत वियोजित इति भाव।

(२१७) दग्धेत।—दग्धेन,—हतेन अनिष्टदेनेति भाव रोषण—अराति प्रति कोपेन, अन्तरिता—व्यवहिता तिरोहितेति यावत शुक—शोक यस्य तथा भूतेन, अरातिनिधनाय क्रोधोदयात शोक विस्मरतत्यर्थ, गतघृणन—निर्दयेन ("घृणा दयाऽनुकम्पा स्यात्" इत्यमर) मया मुक्तकण्ठम—उच्चै, सुचिर—दीर्घकाल, न रुदितमपि—न क्रन्दितमपि।

(२१८) प्रीतय,—प्रणया, लूतेति।—लूतातन्तुच्छटा—लूता—ऊर्णनाभ,

(२१९) लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता, यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे। किञ्च दैवहतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृतहृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते? (२२०) तथा चन्द्रमया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः।" इत्येतानि च अन्यानि च

जालकारः कीटविशेष इति यावत्, ("लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः" इत्यमरः) तस्याः तन्तुच्छटा—सूत्रनिचयः, तद्वत् छिद्राः,—अल्पेन छेदार्हा इत्यर्थः, अत एव तुच्छाः,—वृथा, असारत्वेन गर्हणीया इत्यर्थः।

(२१९) लोकयात्रामात्रनिबन्धना—लोकव्यवहारमात्रफला, संसारयापनैकमात्रप्रयोजना इति यावत् बान्धवता—बन्धुत्वम्, स्वार्थसाधनार्थमेव लोके बन्धुत्वं क्रियते, न तु अविकृतगाढानुरागेण परोपकरणार्थम् इति भावः। नाम—कुत्सायां, विस्मये वा। पर इव—अन्य इव सोदरभिन्न इव इत्यर्थः। स्वस्थ इव—प्रकृतिस्थ इव, यथावत् नित्यक्रियाकरणात् सुखित इव इत्यर्थः आसे—तिष्ठामि। ईदृशि—एवम्प्रकारे, परस्परात्।—परस्परयोः—अन्योऽन्ययोः, प्रीतिबन्धेन—प्रणयभरेणेत्यर्थः, निर्वृत—सुस्थं सुखितमिति यावत् ('निर्वृतिः स्वस्थितायाञ्च गमने च सुखे स्त्रियाम्' इति मेदिनी) हृदय—चेतः यस्य तथाभूते, सुखभाजि—सुखभोगनिरते, भ्रातृमिथुने—सोदरयुगले विघटिते—विच्छिन्ने, जाते सति इति शेषः, दैवहतकेन—दग्धविधिना, किं फलं—को लाभः, आसादितम्?—प्राप्तम्? अस्मत्सम्बन्धनाशं सम्पाद्य दग्धविधेः कः फललाभोऽभूत् इति भावः, दुर्जना हि फलमनपेक्ष्यैव केवलं क्रूरस्वभावात् परानिष्ट-सम्पादने प्रवर्त्तन्ते इति तात्पर्य्यम्। "स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्" इत्यमरोक्तेः मिथुन-शब्दस्य स्त्रीपुंसयोरभिधायकतया, अत्र भ्रात्रोः युगलार्थे प्रयोगः अवाचकत्वदोषग्रस्त इति विभाव्यम्।

(२२०) लोकान्तरीभूतस्य—परलोकप्रस्थितस्य मृतस्येत्यर्थः आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य, चन्द्रमयाः इव—इन्दुमयूखव्याप्ता इव सन्तापादिहरणेन प्रीणनादिति भावः, तथा—तादृशाः, सर्वलोकानुभूता इत्यर्थः, जगदाह्लादिनः,—भुवनवासिजनानाम् आनन्दवर्द्धना इत्यर्थः, ते एव—जीवति आर्य्ये ये तदीयाः गुणाः सर्वसन्तापनाशकाः अभूवन्, ते एवेत्यर्थः, गुणाः,—वात्सल्यशौर्य्यदाक्षिण्यादयः, दहन्ति।—लग्नाः,—रूढाः, चिताग्नय,—चितानलाः, मृतस्य तस्य दाहकालिकाः इति भावः तेषु तदाभूता इव,

हृदयेन पर्य्यदेवयत्। प्रभातायाञ्च (३२१) शर्व्वर्य्यां प्रातरेव प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम् इच्छामि इति।

(३२२) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराऽऽहूयमानः, स्वमन्दिरात् (३२३) अप्रतिपालितकरेणुः चरणाभ्यामेव सम्भ्रान्तः, ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्सार्य्यमाणजानपदः,

---

चिताग्निभिः सह सयुता इव इति यावत्, दहन्ति—भस्मीकुर्व्वन्ति, इदानीमिति शेषः। सर्व्वलोकजीवनभूता दाहनाशना शीतस्पर्शा जलादयोऽपि अग्निसम्पर्कादुत्तप्ता यथा दहन्ति, तथा तदर्जिताः कृतस्य तस्य भ्रातुरपि गुणाः चितानलसम्पर्कादुष्णाः सन्त इदानीं निरतिशयं मां दहन्तीति भावः, तस्य गुणराशीनां स्मृत्या शोकाः अतीव प्रज्वलिताः सन्तः मां सन्तापयन्तीति तात्पर्य्यम्। पर्य्यदेवयत्—परिदेवितवान्, विललापेत्यर्थः।

(३२१) शर्व्वर्य्याम्—रात्रौ। प्रतीहारम्—दौवारिकम्, [“उपसर्गस्य—” (६।३।१२२ पा०) इत्यादिना पाक्षिको दीर्घः अमनुष्ये इति निषेधात् कथमिह प्रयुक्तः? इत्याशङ्कायाम् उद्धारित ज्ञानेन्द्रसरस्वतीभिः—“कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत्, अत्राहुः—प्रतिहारो द्वारं, तदस्यास्तीत्यर्शआद्यजिति”]। अशेषगजसाधनाधिकृतम्—समस्तगजादिहस्तिसैन्याध्यक्षम्।

(३२२) “अथ” इत्यस्य “स्कन्दगुप्तः विवेश राजकुलम्” इति परेण सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, युगपदित्यादि।—युगपत्—समकालं, प्रधावितानां—ससम्भ्रमं द्रुतानां, बहूनाम्—अनेकेषां, पुरुषाणां—भृत्यजनानामिति यावत् परम्पराभिः,—श्रेणीभिः, आहूयमानः,—आकार्य्यमाणः, महाराजहर्षादेशगौरवात् इति भावः।

(३२३) अप्रतिपालितकरेणुः,—अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः सम्भ्रान्तः,—त्वरितः। ससम्भ्रमैः,—सत्वरैः, आदरातिशयवद्भिः, गजसेनाऽधिपतौ सम्मानप्रदर्शनार्थमिति भावः, दण्डिभिः,—याष्टीकैः, सेनापतेः शरीररक्षिभिः सैनिकैरिति यावत्, उत्सार्य्यमाणजानपदः,—उत्सार्य्यमाणाः,—अपसार्य्यमाणाः जानपदाः,—जनपदाः, पुरः समागता इति भावः यस्मात् यस्य वा तथोक्तः। [“उत्सार्य्यमाणजानपदः” इत्यत्र “उत्सार्य्यमाणजनपदः” इति पाठोऽपि स एवार्थः, “अथ जनपदो जानपदेऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनीवचनात्]।

(३२४) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वर-वारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन्, (३२५) उच्छ्रितशिखि-पिच्छलाञ्छितवंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विन्ध्यवनैः इव (३२६) वारणबन्धविमर्दोद्योगागतैः पुरःप्रधावद्भिः अनायत्तमण्डलैः आधोरणगणैश्च, (३२७) मरकतहरित-घासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः, नवग्रहगजपतीश्च प्रार्थ्यमानैश्च,

(३२४) पदे पदे—प्रतिपदमेवमित्यर्थः। प्रतिदिशं—दिशि दिशि, चतसृभ्य दिग्भ्य समागतान्,चतुर्दिगवस्थितान् वा इति भावः इभभिषग्वरान्—गजवैद्यप्रवरान्, वरवारणानां—श्रेष्ठगजानां, विभावरीवार्त्ताः,—रात्रिवृत्तान्तान्, रात्रौ ते कीदृशा आसन् इत्यादिप्रकारान्नित्यर्थः, पृच्छन्—जिज्ञासमानः, रात्रिवृत्तजिज्ञासया गजेन्द्रचक्रादिनचर्य्याकृतम् आप्रदोषं तस्य सम्यक् ज्ञातमेवेति गम्यते, एतेन चास्य स्वकार्य्यकर्माणि अनौदासीन्य प्रकटीकृतम्।

(३२५) उच्छ्रितेति।—उच्छ्रितानि—उन्नतानि, शिखिनां—मयूराणां पिच्छैः,—बर्हैः, लाञ्छितानि च—मण्डितानि च वंशलतावनानि—वेणुवल्लीकाननानि मयूराणां सर्वदा तत्र सञ्चारादिति भावः येषु तथाविधैः, गहनैः,—अरण्यैः, गृहीता,—अधिकृता, व्याप्ता इत्यर्थः, दिशां—ककुभाम्, आयामा —आभोगा यैः तादृशैः, विन्ध्यवनैरिव—विन्ध्याचलकाननैरिव, परिदृश्यमानैरिति शेषः, कृष्णवर्णोन्नतदेहत्वात् निविड-श्मश्रुादिधारित्वाच्चेति भावः।

(३२६) वारणेति।—वारणानां—हस्तिनां बन्धे—धारणे रोधने इति यावत्, बन्धाय इति वा यो विमर्दः,—प्रयासः, तस्य उद्योगात्—उपक्रमात्, उद्योगाद् वा, आगता,—उपस्थिता ते, हस्तिनां वशीकरणार्थं सङ्ग्रहार्थं वा दूरान्तरात् समागतैरिति समुदितार्थः, पुरः,—अग्रतः, प्रधावद्भिः,—प्रद्रवद्भिः, अनायत्तमण्डलैः,—न आयत्त—वशीभूत, मण्डल—सङ्घ येषां तैः, अनधीनानुचरैरित्यर्थः, अचिरागमनादिति भावः, ["अनायत्तमण्डलैः" इत्यत्र "अनायतमण्डलैः" इति पाठे—अनायत—न दीर्घ मण्डल—सङ्घः गमनादव्यवस्था येषां तथाविधैः, सम्भ्रमविपर्यस्तपरिच्छदैरिति इति भावः] आधोरणगणैः,—निषादिगणैः, हस्तिपालकवृन्दैरित्यर्थः, ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः)।

(३२७) मरकतेति।—मरकतवत्—तदाख्यहरिद्वर्णमणिवत्, हरितानां—श्यामलानां, घासानां—यवसानां, मुष्टीः,—कवलान्, मुष्टिगृहीतघासानित्यर्थः, दर्शयद्भिः,—इक्षयद्भिः, इदृशी घासमुष्टीर्दातुं भक्षते न वा इति जिज्ञासुभिरिति भावः।

(२२८) लब्धाभिमतमत्तमातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरम् उपसृत्य नमस्यद्भिः, (२२९) आत्मीयमातङ्गमदागमांश्च निवेदयद्भिः, डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः, (२३०) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखहतदीर्घश्मश्रुभिः अग्रतो गच्छद्भिः, (२३१) अभिनवोपस्थितैश्च कर्पटिभिः वारणासिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाऽधिकारिगणैः,

---

गवात।—नव,—नूतन, ग्रह,—ग्रहण धारणमित्यर्थ तेषां लाइसा, ये गजपतय,—प्रधानहास्तक तान् प्रार्थयमान —एतान वन्यकरीन्द्रान भिदणाय अस्मदर्पितान् कुवात याचमानै इत्यर्थ।

(२२८) लब्धेति।—लब्धा,—प्राप्ता, पाल्यलनात भाव, अभिमता —इष्टा, प्रार्थिता इति भाव मत्ता,—मदोत्कटा, मातङ्गा —हास्तन, तै हेतुभि मुदितानि —हृष्टानि मानसानि—मनांसि यषां तै अत एव सुदूर दूरत एव सम्भ्रमात् ध्यादिति भाव, नमस्यद्भि —प्रणिपतद्भि। ["नमोवरिवश्चित्रङ क्यच" (३।१।१९ पा०) इति क्यच्‌प्रत्ययात् शतृप्रत्यय]।

(२२९) आत्मीयेति।—आत्मीया,—स्वाधिकृता इति यावत, ये मातङ्गा,—गजा तषा मदागमान्—दानवारिस्रावसञ्चारान्, निवदयद्भि —विज्ञापयद्भि तेषां कस्मिंश्चि नियोज्याय स्थापयद्भि इति भाव। डिण्डिमाधिरोहणाय—गजस्योपरि पटहवादिनविधानाय इत्यर्थ।

(२३०) प्रमादेति।—प्रमादेन—अनवधानतया, पतितं—पतन हस्तिपृष्ठादिति, विषममार्गे चालनात स्खलन इति वा भाव, [भावे क्तप्रत्यय] तदेव अपराध —दोष तेन हेतुना, अनुगुक्तोऽयं हस्तिचालनायेति धिया इति भाव यद्वा —प्रमादात्—अनवधानात हस्तिपालने अवहेलनादिति यावत, पतित —उपस्थित सञ्जात इत्यर्थ, य अपराध तेन हेतुना, हस्तिपालन अनुयुक्तोऽयमिति धिया इति भाव अपहृत,—आच्छिद्य नीत इत्यर्थ, यो द्विरद,—गज स्वाधिकृत इति भाव तस्य दुःखेन—कष्टेन तदपहरणजनितेन इति भाव हतानि—खण्डितानि इत्यर्थ दीर्घाणि—प्रलम्बानि, श्मश्रूणि—कूर्चा य तथाभूतै।

(२३१) अभिनवोपस्थितै —अल्पदिनमागतै, कर्पटिभि —जीर्णखण्डवसनधारिभि, वारणेति।—वारणस्य—गजस्य, आप्तौ—लाभ यत् सुखम्—आनन्द, तस्य प्रत्याशया—लाभेच्छया, धावमानै —द्रवद्भि गणिकाधिकारिगणै,

(३३२) चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः कर्मण्यकरेणुका-सङ्कथनाकुलैः, (३३३) उल्लासितपल्लवचिह्नाभिः अरण्य-पालपङ्क्तिभिश्च निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवेदनोद्यताभिः उत्तम्भिततुङ्गतोत्त्रवनाभिः, (३३४) महामात्रपेटकैश्च प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः, (३३५) अभिनवगजसाधन-

—गणिका—धूर्ती गजाना प्रलोभनार्था हस्तिनीत्यर्थ, यया प्रलोभ्य हस्तिनो ध्रियन्ते इति भाव ("गणिका यूथीवेश्याभीतकारीषु—"इति मेदिनी) तस्या अधिकारिगणा,—अध्यक्षवर्गा तै ।

(३३२) चिरलब्धान्तरै—चिरेण—दीर्घकालानन्तरमित्यर्थ, लब्ध—प्राप्तम्, अन्तरम्—अवकाश, करेणुकावार्ताविज्ञापने स्कन्दगुप्तदर्शने वा इति भाव यै तथोक्तै, उच्छ्रितकरै,—उद्धृतहस्तै करेणुसान्त्वनाय स्कन्दगुप्ते सम्मानप्रदर्शनाय वा इति भाव । कर्मण्येति ।—कर्मण्या—करिग्रहणकुशला या करेणुका—हस्तिनी, तस्या सङ्कथने—समालपने, आकुला—व्यापृता तै गजसेनापतिना सह करेणुविषयकालापपरैरित्यर्थ ।

(३३३) उल्लासितेति ।—उल्लासिता,—उद्धृता पल्लवा एव—किसलयान्येव, चिह्नानि—लक्षणानि, वयमारण्यपाला इति सूचकानीति भाव याभि तथोक्ताभि, निष्पादितेति ।—निष्पादित,—सम्पादित, य नवग्रहण—नवधृताना, नागाना—गजाना निवह—समूह, तस्य निवेदने—विज्ञापने उद्यताभि—प्रवृत्ताभि, उत्तम्भितेति ।—उत्तम्भितम्—उल्लासित तुङ्गम्—उन्नत, तुदति अनेनेति तोत्त्र—वैणुक, हस्तिशासनदमदण्डविशेष इति भाव ("तोत्त्र वैणुकम्" इत्यमर) ['दाम्नी—' (३।२।१८२ पा०) इत्यादिना ष्ट्रन "तितुत्र—" (७।२।९ पा०) इत्यादिना इडभाव] तदर्थं वनम्—अरण्यजात दारु इत्यर्थ याभि तथोक्ताभि, यद्वा,—उत्तम्भितानि—ऊर्ध्वमुत्तोलितानि तुङ्गतोत्त्रवनानि—अत्युच्चवैणुकारण्यानि, प्रभूतत्वादिति भाव याभि तादृशीभि अरण्यपालपङ्क्तिभि—गजबन्धनार्थं वनरक्षिवर्गैरित्यर्थ ।

(३३४) प्रकटितेति ।—प्रकटितानि—आविष्कृतानि, प्रदर्शितानीत्यर्थ करिणा—हस्तिना, कर्मणि—युद्धादिष्विचारे इत्यर्थ, चर्मपुटानि—चर्मनिर्मिता हस्त्याकारा यै तथोक्तै महामात्रपेटकै,—हस्तिपकाधिपकदम्बकै, प्रधानहस्तिपकवृन्दैरित्यर्थ, ("महामात्र समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिपे" "पेटक पुस्तकादीना मञ्जूषाया कदम्बके" इत्युभयत्र मेदिनी) ;

(३३५) अभिनवेति ।—अभिनव—नूतन, गजाना—करिणा, साधन—वशी-

सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितेषु नागवनवीथीपालदूतवृन्दे, (२३६) प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटे कटभङ्गसङ्घे ग्रामनगरनिगमेषु निवेद्यमाने (२३७) कटककदम्बकैः क्रियमाणकोलाहले, (२३८) स्वामिप्रसादसम्भृतेन महाऽधिकाराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनोऽप्याद्रियमाण इव, (२३९) असङ्ख्यकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय

करेण तस्मै सञ्चरणं—सम्प्रयोगः तस्य वार्त्ता निवेदनाय—वृत्तान्तज्ञापनाय तान् ग्रामान् गजान् वशीकृत्य प्रवृत्ताऽस्म इत्यादिसंवादनिवेदनाय इति भावः विसर्जिते,—प्रेषिते केनचित् अरण्यानीरक्षाध्यक्षेण इति भावः नागेति।—नागानां—हस्तिनां वनवीथी—अरण्यश्रेणी तस्याः पालाः—अध्यक्षाः तेषां दूतवृन्दे—वार्त्तावहनिवहे।

(२३६) प्रतिक्षणेति।—प्रतिक्षणं—क्षणे क्षणे मुहुर्मुहुरिति यावत् प्रत्यवेक्षितानि—परिदृष्टानि करिणां—गजानां कवलकूटानि ग्राससमूहा येन तथाभूते ग्रामनगरनिगमेषु—ग्रामः—संवसथः नगरादल्पसङ्ख्यकजनवसतिस्थानमित्यर्थः नगरं—बहुजनवासभूतं सदनं स्थानं निगमः—पुरं तेषु ("वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः" इत्यमरः) कटभङ्गसङ्घे—हस्त्याहारशस्यसञ्चये प्रत्यग्रोद्भूतादसङ्ख्यानात् यावत् करिणां भोजनार्थमिति भावः ("कटभङ्गस्तु शस्यानां हस्तच्छेदे नृपात्यये" इति मेदिनी) निवेद्यमाने,—विज्ञाप्यमाने राजद्वारे ग्रामपतीनां श्रमं मुञ्चामहे इति भावः एतेन प्रतारणबलेन चौर्यादिभिः स्वप्रजादीनामप्यानयनं कृषाणपीडनम् इति सूच्यते।

(२३७) कटककदम्बकैः—कटकाः—हस्तकम्मानयुक्ताः तेषां कदम्बकानि—वृन्दानि तैः क्रियमाणेति—क्रियमाणः—विधीयमानः कोलाहलः,—कलरवः यस्य स यथा स्यात् तथैव स्वस्वाधिकारसिद्धये कोलाहलं कृतम् इति भावः। इह यथा महत्सु वने रिक्षितिविमर्दशनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः।

(२३८) स्वामीति।—स्वामिनः—प्रभोः प्रसादः—अनुग्रहः तेन सम्भृतः—जनितः तेन, महेति।—महाऽधिकारस्य—उन्नतपदस्य गजसेनाध्यक्षताऽऽस्पदस्य इति भावः आविष्कारेण—प्रकटनेन स्वाभाविकेन—स्वतः सिद्धेन अवष्टम्भाभोगेन—गर्वोत्कर्षेण गाम्भीर्यभरेण इत्यर्थः वा उदासीनोऽपि—मध्यस्थोऽपि किञ्चिदनादृतवृत्तिः इत्यर्थः आद्रियमाण इव—आश्राप्यमाण इव जनादिभिरपि प्रभाववदाकाराङ्गितादिना समर्थ्यमान इव अथ अनुजीविभिः इति भावः।

(२३९) असङ्ख्येति।—असङ्ख्यानां—बहूनामित्यर्थः यावत् करिणां—गजानां

समुद्रान् आज्ञापयन् इव, (२४०) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-सङ्ग्रहाय गिरीन् मुष्णन् इव, (२४१) दिग्गजाधिकारं ककुभाम् ऐरावतमिव अपहरन्, हरहरपदभरनमितकैलासगिरि-गुरुभिः पादन्यासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव,

कर्णेषु—श्रवमूलेषु इत्यर्थ, या शङ्खा,—कम्बव एव शङ्खनिर्मितालङ्कारा एवेत्यर्थं, सम्पद,—भूषणानीति भाव तासा सम्पादनाय—सङ्ग्रहाय, समुद्रान—सागरान, आज्ञापयन् इव—आदिशन् इव, इालकर्णशोभासम्पादनाय नूनं स्वगर्भस्थितान शङ्खान उद्धृत्यानेतु समुद्रानपि आज्ञापयन्निव इति भाव। एतेन तस्य समुद्रेभ्योऽपि गाम्भीर्यवत्त्व सूचितम्। असङ्ख्येयाना करिणा कर्णेषु एवात्यत्य शङ्खराजय तेन विनि वशिता यथा समुद्रगभास्थिता शङ्खानवहा निःशेषा एवाभूवन्नित्युत्प्रेक्षितम।

(२४०) शृङ्गारेति।—शृङ्गार —गजमण्डन, हस्तिनामलङ्करणार्थमित्यर्थं, [शृङ्गार सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने" इति मेदिनी। 'शृङ्गार भृङ्गारौ" (उ० २ पा० १२६ सू०) इति शृधातो आरन् नुम् गुक् ह्रस्व च रूपम्] य, गैरिकपङ्क,—गैरिकद्रव, स एव अङ्गराग —गजानामङ्गरञ्जनार्थं लेपविशेष, तस्य सङ्ग्रहाय—सञ्चयाय, गिरीन—पर्व्वतान मुष्णन इव—अपहरन इव, गैरिकाणीति शेष गजाङ्गरागसम्पादनाय गिरिरपि गैरिकवर्थीकारि इति भाव, एतेन तस्य पर्व्वतादपि देहदाढ्यं सूचितम्। सर्व्वत्र गजानामतिशयद्योतनाय एवमुत्प्रेक्षेति ज्ञेयम्।

(२४१) ककुभा—दिशा, दिग्गजाधिकार—दिग्गजाधिकारित्व, सर्व्वदिग्गजश्रेष्ठ-मित्यर्थ ऐरावतम्—अभ्रमातङ्ग पूर्वदिग्गजमिति यावत, अपहरन्निव—मुष्णन इव, गजवीर्य्येण तत्सम्पदा च ऐरावतमपि अतिक्रामन्निवेत्यर्थ, यद्वा —केवलमष्टगजाधिकारित्व मैरावतम असङ्ख्यगजेन्द्राधिकारप्रदर्शनेन न्यक्कुर्वन इव इत्याशय। हरेति।—हरस्य —शिवस्य पदभरेण—चरणभारेण चरणस्थापनरभसेनेत्यर्थ, नमित —आवर्जित, भाराक्रान्ततया अधोगत इत्यर्थ य कैलासगिरि,—कैलासपर्व्वत, तद्वत गुरुभि,—भारवाह पादन्यासै,—पदाक्षेप, हर —वराहरूपिण नारायणस्य इति भाव, उर्व्या —पृथिव्या, गुरुभारग्रहणगर्वे—महाभारोद्वहनाहङ्कार, संहरन्निव—सङ्कोचय न्निव गुरुपादन्यासेन वराहरूपिणो नारायणस्यापि दन्तयो व्यथां जनयन्निवेति भाव। पदभरेण वराहदन्तस्यापि नमनोत्प्रेक्षणादस्य महासारवत्त्व सूचितम। इत्योर्व्वीनमनेन भगवत वराहस्यापि दन्तावनमन समुत्प्रेक्षितम्, अपि चोपमेयस्योत्कर्षदर्शनात व्यतिरेकोऽपि व्यज्यते।

(२४२) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन्, ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अधरबिम्बेन अमृतरसस्वादुना नवपल्लवकोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन्, (२४३) निजनृपवंशदीर्घां नासावंशं दधानः, अतिस्निग्धमधुरधवलविशालतया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्षणयुगमायामेन दिशाम् आयाम, (२४४) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकं, सततम्

---

(२४२) गतीति।—गतिवशेन—गमनवशेनेत्यर्थः विलोलस्य—चञ्चलस्य। विक्षेपैः—सञ्चालनैः आलानेति।—आलानानि—गजबन्धनानि गजबन्धनार्था इत्यर्थः, ये शिलास्तम्भाः—पाषाणस्थूणाः तेषां मालामिव—श्रेणिमिव उभयतः—उभयोः पार्श्वयोः निखनन्—प्रोथयन् पाषाणकठिनप्रलम्बभुजशालीति भावः। ईषदुत्तुङ्गलम्बेन—अल्पोन्नतलम्बिना अमृतेति—अमृतरसवत्—सुधाऽऽस्वाद इव स्वादुना—सुरसेन सरसेन शोभीलोभनीयेन वा इति भावः नवेति।—नवपल्लववत्—अभिनवोद्गतकिसलयवत् कोमलेन—सुकुमारेण मृदुना च अधरबिम्बेन—बिम्बोष्ठेन एतेन अधरस्य आरक्तत्वमपि सूचितम् कवलेनेव—ग्रासेनेव श्रीकरेणुकां—राज्यश्रीहस्तिनीं हस्तिपक्षे हस्तिनी मति यावत् विलोभयन्—आकर्षयन्।

(२४३) निजेति।—निजः—स्वीयः नृपवंशः—राजकुलं तस्य राजवंशसम्भूतत्वात् भावः तद्वत् दीर्घम्—आयतम् इत्युपमितसमासाश्रयणात् आर्थीयमुपमाऽलङ्कारः स्वकीयवंश सुदीर्घ आसीत् इत्यावेदयितुमिव सुदीर्घा नासिका धृतवानिति भावः नासावंशं—नासिकादण्डम्। अतीति।—अतिस्निग्धम् अतिकोमलं स्निग्धं मधुरं—मनोहरं धवलं—शुभ्रं विशालम्—आयतं तस्य भावः तत्ता तया पीतक्षीरोदेन दुग्धसागरपायिना ईक्षणयुगमायामेन—नेत्रयुगलायामेन। आयामं—दैर्घ्यं पिबन् इव—ग्रसन्निव आयतनेत्र इति भावः।

(२४४) मेरुतटादपि—सुमेरुतटादपि सुमेरोरुन्नतत्वादपीत्यर्थः विकटेति।—विकटम्—अत्यन्तं विपुलं—विशालम् अलिकं—भालदेशः ललाटतटम् इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ("ललाटमलिकं गोधिः" इत्यमरः)।

(२४५) अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररूढ़िमशादिव नितान्तायत-नीलकोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण कुन्तलवाल्लवल्लरी-वेल्लितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् बर्बरकेण, (२४६) अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकार्मुककर्माऽपि सकलदिगन्त-श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः, आत्मस्थसमस्तमत्तमातङ्गसाधनोऽपि

(२४५) अविच्छिन्नेति।—अविच्छिन्ना—विच्छेदरहिता, या छत्रच्छाया—आतप-त्रेण सौरतापावरणम् इत्यर्थः, ["विभाषा सेना—" (२।४।२५ पा०) इत्यादिना क्लीवत्वस्य पाक्षिकत्वात् अत्र तदभावः] तस्याः प्ररूढ़िः,—आतिशय्यं, मुहूर्त्तमपि छत्रशून्यतया अनवस्थानमित्यर्थः, तद्वशादिव—तत्सम्पर्कादिवेत्यर्थः, नितान्तेति।—नितान्तम्—अत्यन्तम्, आयता—दीर्घा, नीला—कृष्णा, कोमला—अकर्कशा, स्निग्धा इत्यर्थः, सुखस्पर्शा इति भावः, या छविः,—कान्तिः, तया सुभगः—रम्यः तेन, आतपसम्पर्कजनितरूक्षता-ऽभावादिति भावः, स्वभावभङ्गुरेण—सहजभङ्गिमता, स्वत एव कुञ्चितेनेत्यर्थः ["भञ्जभास-मिदो घुरच्" (३।२।१६१ पा०) इति घुरच्] कुन्तलेति।—कुन्तलाः,—केशाः, लम्बमानाः कतिपयकेशगुच्छा इति भावः वाल्लवल्ल्य इव—नूतनमञ्जर्य्य इव, तासां वेल्लितेन—स्फुरणेन, विलसति—उल्लासते इति तथोक्तेन, बर्बरकेण—केशेन, केशवन्धेन इत्यर्थः ("बर्बरं पामरे कर्मे चक्रले नीवृदन्तरे" इति मेदिनी) लुप्तालोकान्—लुप्ताः,—विनष्टाः, आलोकाः—उद्द्योता येषां तान् अर्ककरान्—सूर्य्यमयूखान्, लुनन्निव—खण्डयन्निव, कुञ्चितगाढ़कृष्णकेशपाशेन सूर्य्यकिरणान् मलिनयन्निवेत्यर्थः।

(२४६) अरीति।—अरिपक्षाणां—शत्रुसहायानां परिचयेण—अनुगमनाशेन, परित्यक्तम्—उत्सृष्टं, कार्मुककर्म—धनुराकर्षणादिकं येन तथाभूतोऽपि, न चासामर्थ्या-दौदासीन्याद्वा इत्याशयः, सकलेति।—सकलेषु—सर्व्वेषु, दिगन्तेषु—आशाप्रान्तेषु, श्रूयमाणः—आकर्ण्यमानः गुरुः—महान् गुणानां—शौर्य्यादीनाञ्च ध्वनिः,—शब्दः यस्य तथाभूतः, अत्र परित्यक्तकार्मुककर्म्माऽपि श्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः इति आपाततः विरोधः, स च शौर्य्यादिगुणध्वनिश्रवणरूपार्थान्तरपर्य्यवसानात् इति विरोधा-भासोऽलङ्कारः। आत्मस्थेति।—आत्मस्थानि—आयत्तानि, स्वाधिकृतानीति यावत्, समस्ताः,—सर्व्वे मत्तमातङ्गाः—मदोत्कटगजा एव, साधनानि—सैनाङ्गानि यस्य तथाभूतोऽपि, आत्मस्थानि समस्तमत्तमातङ्गसाधनानि—निखिलमदस्रावदिग्गजारोहिसैन्यानि

अस्पृष्टो मदेन, (२४७) भूतिमानपि स्नेहमयः, पार्थिवोऽपि गुणमयः, करिणामिव (२४८) दानवताम् उपरि स्थितः, स्वामितामिव स्पृहणीयां भृत्यतामपि अपरिभूताम् उद्वहन्, (२४९) एकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिव अनन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढः, (२५०) निष्कारणबान्धवो विदग्धानाम्, अभृतभृत्यो भजताम्, अक्रीतदासो विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च

यस्य तथाभूतोऽपि इत्यर्थो वा, मदेन—दानवारिणा मद्यपानजनितेन विकारेण च, गर्वेण वा, अस्पृष्टः,—अनाक्रान्तः, आसन्नमत्तमातङ्गसाधनोऽपि मदेन अस्पृष्ट इति विरोधः, समाधानन्तु प्रदर्शितार्थभेदैरेवेति ध्येयम्।

(२४७) भूतिमान्—ऐश्वर्यसम्पन्नः भस्मयुक्तश्च, स्नेहमयः—प्रेममयः, तैलादिस्नेहमयश्च, भस्मयुक्तः कथं भवति स तैलादिस्नेहमय इति विरोधः। पार्थिवः,—क्षित्यात्मकः, मृन्मय इत्यर्थः, राजा च, गुणमयः—तन्तुमयः, शौर्यादिगुणसमन्वितश्च, यो हि मृन्मयो भवति, स कथं तन्तुमयः पटादिरूपः स्यादिति विरोधः।

(२४८) दानवतां—दानशीलानां, मदजलविशिष्टानाञ्च, उपरि स्थितः,—शिरोदेशे वर्त्तमानः, श्रेष्ठ इत्यर्थः। अपरिभूताम्—अनवमताम्, भृत्यतां—भृत्यभावमपि, स्पृहणीयां—लोभनीयामित्यर्थः, स्वामितामिव—प्रभुतामिव, उद्वहन्—स्वीकुर्वन्, भृत्योऽपि प्रभुप्रसादाधिगमात् प्रभाववान् दुःसाहसिककर्मसाधनेन राजप्रियत्वादिति भावः।

(२४९) एकेति।—एकस्मिन् एव भर्त्तरि—प्रभौ उद्वोढरि च, भक्तिः—अनुरागः, निश्चला—स्थिरा यस्याः ताम्, अनन्यगम्याम्—अन्यदुर्लभां पुरुषान्तरसङ्गमशून्याञ्च, प्रभुप्रसादभूमिं—राजानुग्रहपात्रतां, पतिप्रेमपात्रताञ्च आरूढः—अधिगतः। इह स्वामिप्रसादलाभे कुलाङ्गनासाम्योक्तिः श्लेषानुप्राणितोपमालङ्कारः।

(२५०) विदग्धानां—विदुषां रतिक्रीडासु कल्पनाकौशलयुक्तानाम् अन्येषामपि कलहतत्पराणां निन्दने दक्षीकरणात् तथा विदग्धत्वम् इति भावः, निष्कारणबान्धवः—अकृत्रिममित्रम्। भजतां—सेवमानानाम् अभृतभृत्यः,—भृतिरस्य अस्तीति भृतः,—भृतिभुक् वैतनिक इत्यर्थः ['भृतकः कर्मकरो भृतः'] स न भवतीति अभृतः, भृत्यः,—सेवकः, अवैतनिककिङ्कर इत्यर्थः। अक्रीतदासः,—

(३५१) उभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन् मौलिना महीतलं नमस्कारम् अकरोत्।

उपविष्टं (३५२) नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः,—"श्रुतो विस्तर एव अस्य आर्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य च; अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि। न क्षाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्यपरिभवपीडापावकः प्रयाणविलम्बम्" इत्येवम् अभिहितश्च प्रगल्भ्य व्यज्ञापयत्,—(३५३) "कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं किन्तु स्वल्पं

क्रीतः—क्रयेण निष्पन्नः दासः,—सेवकः, स न भवतीति, [नञ्समासः] भृतिमगृहीत्वाऽपि सता परिचर्याविधौ निरत इत्यर्थः।

(३५१) उभयेति।—उभाभ्याम्—द्वाभ्याम्, ["उभादुदात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति सूत्रस्य योगविभागमाश्रित्य, "उभशब्दात् वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे" इत्युक्तं तत्त्वबोधिनीकारैः, एवञ्च समासे उभशब्दस्य उभयरूपत्वे परिणतिरिति सूक्ष्ममालोचनीयम्] करकमलाभ्याम्—पाणिपद्माभ्याम्, अवलम्बितम्—धृतम्, महीतलम्—भूतलम्। मौलिना—शिरसा।

(३५२) नातिनिकटे—अनतिदूरे इत्यर्थः। आर्यव्यतिकरस्य—आर्यव्यसनस्य, तस्य गुप्तहत्याया इत्यर्थः ("अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसन-व्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी) अस्मच्चिकीर्षितस्य—अस्माभिः कर्तुमिष्टस्य च, विस्तरः, वाक्प्रपञ्चः ["स च शब्दस्य विस्तरः" इत्यमरोक्तेः "ऋदोरप्" (३।३।५० पा०) इत्यप्]। प्रचारनिर्गतानि—प्रचारात्—सञ्चरणात्, ग्रामनिगमादौ भक्ष्यसङ्ग्रहार्थे, वन्यकरिग्रहणार्थे वा इति भावः, निर्गतानि—निष्क्रान्तानि गजसाधनानि—करिसैन्यानि प्रवेश्यन्ताम्—आनीयन्ताम्, राजधानीमिति शेषः, युद्धयात्रार्थमिति भावः, यद्वा—प्रवेश्यन्ताम्—रणभूमौ प्रेर्यन्तामिति भावः। आर्येति।—आर्यस्य—ज्येष्ठस्येत्यर्थः परिभवेण—तिरस्कारेण अग्रजस्य हननेनेत्यर्थः, या पीडा—व्यथा, सैव पावकः,—अग्निः, प्रयाणविलम्बम्—युद्धयात्राकालातिक्रमणम्, न क्षाम्यति—न सहते ["शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (७।३।७४ पा०) इति दीर्घः]।

(३५२) स्वामी—प्रभुः, भवानिति शेषः, समादिष्टम्—आज्ञप्तम्, भवता यत् इति शेषः, तत्, कृतम्—सम्पादितमेव, अस्माभिरिति शेषः, इति अवधारयतु निश्चि-

विज्ञप्यमस्ति भर्तृभक्तेः; तत् आकर्णयतु देवः,—देवेन हि पुष्पभूतिवंशसम्भृतस्य अजात्यस्य सहजस्य तेजसः, दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य, असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशम् उपक्रान्तम्। काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं, किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः? केवलं (२५४) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम्। ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः, प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशञ्च भिन्ना वेशाश्च आकाराश्च

नीतु, भवदाज्ञा अपरिहार्य्यैव, तेनेदानीमकृतमपि कृतमेव तदित्यवधारयतु स्वामी इति तात्पर्य्यम्। भर्तृभक्तेः,—स्वाम्यनुरागाद्धेतोः। अजात्यस्य—जातौ भव जात्यं, तन्न भवतीति तथोक्तस्य सर्वथजात्यतिशायिन इति भावः। सहजस्य—स्वाभाविकस्य, प्रकृतिसिद्धस्य इत्यर्थः। दिगिति।—दिक्करिणां—दिग्गजानां, करवत्—शुण्डादण्डवत्, प्रलम्बस्य—दीर्घस्येत्यर्थः, आजानुलम्बितस्येति भावः। सदृशम्—अनुरूपम्, उपक्रान्तम्—आरब्धम्। काकोदराभिधानाः,—भुजङ्गनामानः ("...भुजगोऽहिर्भुजङ्गमः। ... काकोदरः फणी" इत्यमरः) कृपणाः,—दुर्बलाः, कृमयोऽपि,—कृमिसदृशाः कीटविशेषा अपि, विकारं—परपरिभवं, न मृष्यन्ति—न क्षाम्यन्ति, न सहन्ते इत्यर्थः, अत्र भुजङ्गानामपि दुर्बलकीटविशेषत्वाभिधानेन अस्य महातेजस्वित्वं प्रकटितम्। किमुत—किं पुनः, भवादृशानां तादृशापकारासहने वक्तव्यमेव नास्तीत्याशयः।

(२५४) देवेति।—देवस्य—राज्ञः, राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन—उत—उद्गतः, अन्तः,—निर्णयो यस्मात् तादृशेन, वृत्तान्तेन इत्यर्थः, ("वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः) देवेन—राज्ञा, भवता इति भावः, दुर्जनदौरात्म्यं—दुर्जनानां—खलानां, दौरात्म्यं—दुष्टता, कियदपि—अल्पमात्रमित्यर्थः, अपिरत्र सम्भाव्यार्थकः कथश्चेयम्, ("अपि पदार्थसम्भाव्यगर्हाऽनुज्ञासमुच्चये" इत्युक्तेः) दृष्टं—ज्ञातमित्यर्थः। लोकस्वभावाः,—जनानां प्रकृतयः, खलु—निश्चये, ईदृशाः—एवंविधाः, दौर्जन्यप्रधाना इति भावः। प्रतिग्रामं—"विप्राश्च विप्रभृत्याश्च यत्र चैव वसन्ति हि। स तु ग्राम इति प्रोक्तः शूद्राणां वास एव वा॥" इत्युक्तलक्षणः विप्रादीनां वासस्थानं ग्रामः। ग्रामे ग्रामे इत्यर्थः, ("अव्ययम्—" (२।१।६ पा०) इत्यादिना वीप्सायां

आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम्। तत् इयम् (३५५) आत्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा व्यक्तता सर्वविश्वासिता। (३५६) प्रमाददोषाभिपन्नेषु श्रुतबहुवार्त्त एव प्रतिदिनं देवः। (३५७) यथा,—नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावितमन्त्रस्य आसीत् नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम्। (३५८) शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीः अशीर्यत श्रुतवर्मणः श्रावस्त्याम्।

पाक्षिकोऽव्ययीभावः]। एवं परत्राप्यालोचनीयम्। भिन्ना—पृथग्विधाः। वेषाः,—परिच्छदाः। व्यवहाराः,—आचरणानि इत्यर्थः। जनपदानां—जनानां, ("भवेज्जनपदो जानपदोऽपि जन देशयोः" इति मेदिनी)।

(३५५) आत्मेति।—आत्मनः,—स्वस्य, ["सातिभ्यां मनिन्मनिणौ" (उ० ४ पा० १५२ सू०) इत्यनेन मनिण्] यः देशाचारः,—देशप्रचलितरीतिः स्वस्वविशालितारूप इति यावत् तस्य उचिता—अनुरूपा स्वभावेति।—स्वभावेन—प्रकृत्या, सरलम्—अकुटिलम् उदारमित्यर्थः, यत् हृदयम्—अन्तःकरणं तस्मात् जायते—उद्भवति इति तथाभूता प्रकृतिसरलोदारचित्तप्रसूता इत्यर्थः, सर्वविश्वासिता—सर्वेषु जनेषु विश्वाससंस्थापनम्। यद्यपि परिवीदाराश्च श्रीकण्ठजानपदानस्त्याः, तथाऽपि अन्ये मानवाः स्वस्वजनपदाचाराः भवितुमर्हन्ति इति वक्तुराशयः।

(३५६) प्रमादेति।—प्रमाददोषेण—अनवधानताऽपराधेन अभिपन्नाः,—पराभवाः तेषु श्रुतेति।—श्रुताः,—आकर्णिताः बह्व्यः,—अनेकाः, वार्त्ताः,—वृत्तान्ताः येन तथाभूतः।

(३५७) प्रतिज्ञामित्थं द्विविधपक्षान्तं निदर्शयितुमाह—यथेति। नागकुलजन्मनः,—नागः,—तन्नामा कश्चिद्राजा तस्य कुले—वंशे, जन्म—उत्पत्तिः यस्य तथाविधस्य सारिकेति।—सारिका—पक्षिविशेषः, तया श्रावितः,—तन्मुखेन आकर्णितः, प्रकाशित इत्यर्थः, मन्त्रः,—गुप्तमन्त्रः यस्य तथाभूतस्य, नागसेनस्य—तदाख्यस्य नृपस्य, पद्मावत्याम्—तदाख्यायां नगर्यामित्यर्थः, नाशः,—निधनम्। पुरा पद्मवंशे नागसेनो नाम राजा कञ्चिन्मन्त्रिणं राज्यहरणदोषेण ताडयितुं सारिकासमक्षं मन्त्रणामकरोत्, स च मन्त्री सारिकामुखात् तद्विज्ञाय विश्वासघातकतापूर्वकं तं नागसेनं हतवानिति वार्त्ता।

(३५८) श्रावस्त्याम्—धर्मपत्तनापरनाम्नि स्वनामख्यातायां नगर्यां, ["श्रावस्त्याम्" इत्यत्र "श्रावन्त्याम्" इति पाठान्तरम्] शुकेति।—शुकात्—कीरपक्षिणः श्रुतम्—आकर्णितं, रहस्यम्—गुप्तमन्त्रः यस्य तथाभूतस्य, श्रुतवर्मणः,—तदाख्यस्य नृपतेः,

(३५९) स्वप्नायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् मृत्यवे मृत्तिकावत्यां स्वर्णचूडस्य। (३६०) चूडामणिलग्नलेखप्रतिबिम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य। (३६१) लोभबहुलस्य बहुलनिशि निधानम् उत्खनन्तम्

श्री,—लक्ष्मी, व्यशीर्यत—व्यनश्यत, शुकमुखेन मन्त्रभेदात् इत्याशय। अत्र शुके-त्यादिवाक्यस्थपदजातेषु शकारस्यासकृदावृत्त्या इत्यनुप्रास। पुरा श्रावस्तीश्वरो श्रुत-वर्माऽपि पूर्ववत् शुकमुखात् विभिन्नमन्त्रो राज्यभ्रष्टोऽभूदिति वार्त्ता। एतेन शास्त्रान-दर्शनेन विजिगीषुणा यत्नात् गूढमन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम्।

(३५९) स्वप्नायमानस्य—स्वप्न,—स्वप्नवान्, स इव आचरत, निद्रितावस्थया गुप्त-मन्त्रं प्रकाशयत इत्यर्थं, इत्यदोषत्वादुरस्वप्नायमानस्य इति भाव, स्वर्णचूडस्य—तदाख्यस्य राज्ञ, मृत्तिकावत्या—तदाख्याया नगर्य्या, मन्त्रभेद,—रहस्यप्रकाश, मृत्यवे—निधनाय, निधनकारणमित्यर्थं, अभूत्। पुरा मृत्तिकावत्यां नगर्य्यां स्वर्णचूडो नाम राजा कश्चित् विश्रम्भपूर्वक जिघृक्षन् मन्त्रितवान्, तदेव तस्य निद्रितावस्थायां शुस्फोर। तच्च अवगम्य प्रणिप्रयुक्तेन केनचित् एतच्छिरोरक्षकेण भूत्वा असौ निधनं आपादित इति वार्त्ता। अनेन अज्ञातकुलशीलो मन्त्री न नियोज्य इत्युक्तम्।

(३६०) चूडामणीति।—चूडामणि,—शिरोरत्न, तत्र लग्न—संक्रान्त, यत् लेखप्रतिबिम्ब—लिपिप्रतिच्छाया, तेन वाचितानि—पठितानि इत्यर्थं, अक्षराणि—वर्णा, लेखस्थानि इति शेष यया तथाभूता, चूडामणिप्रतिफलितलेखाक्षराणि पठन्तीति भाव, चारुचामीकरचामरग्राहिणी—मनोहरकाञ्चनदण्डचामरव्यजनहस्तेत्यर्थं, तादृशेन चामरेण वीजयन्तीति भाव, यवनेश्वरस्य—यवनाधिपस्य, यमता—मृत्युता, ययौ—प्राप। पुरा यवनेश्वर केनचित् मृत्युना आपादयितुमिष्ट इति स्वसुहृदा तद्वृत्तान्त लेखेन बोधित, लेखपृष्ठे च तत्र लिखित, स्वय वाचयितव्यमिति। तच्च लेख स्वय वाचयत यवनेश्वरस्य चूडामणिप्रतिबिम्बितानि अक्षराणि प्रणिप्रयुक्ता काचित् चामरग्राहिणी निगूढ वाच-यित्वा स्वस्वामिने सर्वं व्यज्ञापयत्, तत तेनोपजप्ता सा निभृत त जघान इति वार्त्ता। अनेन स्त्रीष्वपि मन्त्रभेदोपाय परिहर्त्तव्य इति सूचितम्।

(३६१) लोभेति।—लोभबहुलम्—अतिलुब्ध, बहुलनिशि—कृष्णपक्ष-

उत्खातखड्गप्रमाथिनी ममन्थ माथुरं बृहद्रथं विदूरथवरूथिनी। (३६२) नागवनविहारशीलञ्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः। (३६३) अतिदयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्द्धानम् असिलतया मृणालमिव अलुनात् अग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः।

रजन्या निधाने—भूगर्भस्थित रत्नम्, उत्खननम—उद्धरणं, माथुर—मथुराऽधिप, बृहद्रथं—तदाख्य राजानं, विदूरथवरूथिनी—विदूरथस्य—तदाख्यस्य भूयवंशीयराजस्य, वरूथिनी—सेना ("ध्वजिनी वाहिनी सेना । वरूथिनी बलं सैन्यम " इत्यमरः) उत्खातेति।—उत्खातेन—उत्पाटितेन कोषात उद्धृतेन इत्यर्थः खड्गेन—असिना, प्रमथाति—ताडयतीति तथाभूता सती, ममन्थ—जघान। विदूरथमन्त्रितेन गूढप्रयुक्त-राजन्यवृन्देन प्रलोभितो बृहद्रथो नाम राजा कृष्णपक्षनिशायां विदूरथविवादविषयीभूत-खनितो रत्नजातमुद्धर्त्तुं प्रवृत्त तत्सैनिकै निहत इति वार्त्ता। एतेन सुविमृश्य कर्त्तव्यमित्युक्तम्, "सहसा विदधीत न क्रियाम" इत्याद्यासोक्ते।

(३६२) नागेति।—नागाना—गजाना, वन—कानन—[illegible]बहुलमरण्यमित्यर्थः, तत्र विहारे—भ्रमणे शील—स्वभाव यस्य तथाभूतं वत्सपति—वत्सराजम् उदयन मिति यावत महासेनस्य—महासनाह्वयस्य वासवदत्तापितु उज्जयिनीराजस्य, सैनिका,—सैन्यानि मायामातङ्गाङ्गात—मायया—कपटेन रचित मातङ्ग—हस्ती तस्याङ्गम् —अवयव तस्मात्, निर्गता—निःसृता सन्त, न्ययंसिषु,—बबन्धु। पुरा महासेनो नाम उज्जयिनीपति स्वा दुहितर वासवदत्ताम उदयनाय दित्सु अन्तर्निगूढसामन्त माया-मातङ्ग वने सस्थाप्य छद्मप्रयुक्तैश्चरै नागवनविहाराय त प्रलोभितवान सोऽपि गज-व्यसनितया अविचार्य्यैव श्रुतिपथपरिशनपरिहृत वीणा वादयन तत्र गत। ततश्च सिद्धाभिप्राय महासेन मायामातङ्गशरीरान्निर्गतै स्वसैनिकै त निगृह्य स्वगृहमानीय कन्या ददौ इति वार्त्ता। एतेन नाल्पसाधनैः सचौल्य च विश्वसितव्यमित्युक्तम्।

(३६३) अतीति।—अतिदयितम्—अतिप्रिय, लास्य—नृत्य यस्य तथोक्तस्य, अत्यर्थं नृत्यप्रियस्य इत्यर्थ ("लास्य नृत्यञ्च नर्त्तने" इत्यमरः)। शैलूषमध्य—नटमध्य, ("शैलूषो नट वितयो" इति मेदिनी) अध्यास्य—अधिष्ठाय, नटच्छद्मना इति भाव, ["अधिशीङ्स्थासा कर्म" (१।४।४६ पा०) इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा]। अलुनात् —चिच्छेद। मित्रदेव,—तन्नामा कश्चित सुमित्ररिपु। पुरा सुमित्रो नाम राजा नृत्यव्यसनी नटजने विश्वस्त मित्रदेवेन नटरूपिणा व्यापादित, तत्र च दीर्घदर्श-

(३६४) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलाबुवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहित-निशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मान विच्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः। (३६५) प्रज्ञादुर्बलश्च बलदर्शन व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्य सेनानी अनार्यो मौर्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्यमित्रः स्वामिनम्। (३६६) आश्चर्यकुतूहली च चण्डीपति-दण्डोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत

प्रयोगतिरोहितवपेष बभूवे इति कथा। अनेन च व्यसनिता प्राकृतजने विश्वस्तता च सर्वथा नोचिता इति प्रकटितम्।

(३६४) अलाब्विति।—अलाबु—तुम्बी तद्रचिता वीणा—विपञ्ची तस्या अभ्यन्तरशुषिरे—मध्यगर्भे निहित—स्थापित निशित—तीक्ष्ण तरवारि—असि र्ये तथोक्ता गान्धर्वच्छात्रच्छद्मान—गान्धर्व—सङ्गीत तस्य छात्रा—शिष्या, तदेव छद्म—कपट येषां तथाभूता वयं भवत्सकाशे गान्धर्वं शिक्षितुमागता इति छलेन समुप स्थिता इति भाव रिपुपुरुषा—शत्रुप्रयुक्ता पुरुषा प्रियेति।—प्रिय—दयितं तन्त्रीवाद्य—वीणावाद्य यस्य तथाभूतस्य तन्त्रीवाद्यप्रियस्येत्यर्थ अश्मकेश्वरस्य—अश्म-काख्यजनपदाधिपस्य शरभस्य—तदाख्यस्य नृपते शिर मूर्धान चिच्छिदु—चकृतु। शरभो नाम राजा वाद्यविद्याविशारदानाम् अवाप्तिदाव प्रवणमनात तैनासौ शिष्यच्छद्मना प्रच्छन्न गूढायुधै शत्रुपुरुषै निहत इति वार्ता। एतेन व्यसना सक्तिलिप्सोऽपि सन्त्यव परिहर्तव्य इति पूर्वाकरव दृढीकृता।

(३६५) बलात।—बलाना—सैन्याना दर्शनम्—अवलोकनमेव, व्यपदेश—छल तेन दर्शितानि—अवलोकितानि अशेषाणि—अतिबहूनि दत्यर्थ सैन्यानि—बलानि, स्वाधिकृतानि इति भाव येन तथाभूत अनार्य—असाधु सेनानी—सेनापत, प्रज्ञाद्दुर्बल—बुद्धिबलहीन मौर्य—मौर्यवंशोद्भव स्वामिन प्रभु बृहद्रथ पिपेष—जघान। एतेन केऽपि न सर्वाधिकारिण कर्त्तव्या इति व्यक्तीकृतम्।

(३६६) आश्चर्येति।—आश्चर्य—विस्मयकरवस्तु तदर्शने इत्यर्थ कुतूहली—कौतुकवान चण्डीपति—चण्डीनाम नगरी तस्या पति—प्रभु दण्डेति। दण्डेन—सङ्ग्रामेण, उपनता—निर्जिता इति यावत ये यवना—तद्देशवासिनो म्लेच्छविशेषा इत्यर्थ त निर्मित—रचित तेन नभस्तलयायिना—आकाशगामिना गगनमार्ग भ्रमणपरायणेन इत्यर्थ, यन्त्रयानेन—विमानादिरथेण, यन्त्रचालितरथेन

क्वापि। (३६७) काकवर्णः शैशुनागिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे निचकृते निस्त्रिंशेन। अतिस्त्रीसङ्गरतम् अनङ्गपरवशं (३६८) शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया वीतजीवितम् अकारयत्। (३६९) असुरविवरव्यसनिनं चापजङ्घः अपारमितरमणीमणिनूपुरझणझणाह्लादरम्यया मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः।

इत्यर्थ, क्वापि—कुत्रापि, अनिर्दिष्टदेशमिति यावत, अनीयत—प्राप्यत अदर्शनं गमित इत्यर्थः। पुरा चण्डीपति यवनान् विजित्य ते उपायनीकृतेन कृत्रिमचितेन यन्त्रयानेन परदारान गच्छेति प्रलोभ्य स्वदेशं नीत्वा व्यापादित इति वार्त्ता। एतेन शत्रुषु तत्प्रदत्तोपायनेषु च न विश्वास विधेय इति प्रकटीकृतम्।

(३६७) शैशुनागि,—शिशुनागाख्यजनपदाधिपति,काकवर्ण,—तन्नामा कश्चिद्राजा, नगरोपकण्ठे—पुरीसमीपे, ("समीपे निकटासन्न। उपकण्ठान्तिकाभ्यर्ण" इत्यमर) निस्त्रिंशेन—खड्गेन, कण्ठे निचकृते—निकृत, चिच्छिदे इत्यर्थ, केनचित् शत्रुणेति शेष।

(३६८) देवीव्यञ्जनया—देवी—राज्ञी एव व्यञ्जनं—छद्म यस्या तथाभूतया, महिषीवेशधारिण्येत्यर्थ, देवभूतिदासीदुहित्रा—देवभूते,—तन्नामप्रसिद्धस्य कस्यचित्, दासी—काचित् परिचारिका, तस्या दुहिता—तनयया, [प्रयोज्यकर्त्तरि तृतीया करोतेः णिचि प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वस्य पाक्षिकत्वादिति ज्ञेयम्] शुङ्ग—तदाख्य नृप, वीतजीवितम् —अपगतजीवनं विनष्टमित्यर्थ। अनेन वनितादिविषयेषु अत्यासक्ति दूरत परिहार्य्या इति बोधितम्।

(३६९) मेकलाधिपमन्त्रिण —मेकलाधिपस्य—तदाख्यपर्व्वतवेष्टितदेशस्वामिन, "मेकलो विन्ध्याद्रि" इति कश्चित,मन्त्रिण,—सचिवा अपरिमितेति।—अपरिमितानां— बहूनां, रमणीनां—नारीणां,मणिनूपुराणां—रत्नमञ्जीराणां,झणझणाह्लाद,—झणत्कार-शब्द, तेन रम्या—मनोज्ञा तया,प्रवणमनुष्यशिञ्जितसुषमयेत्यर्थ, गोधनगिरिसुरुङ्गया— गोधनाख्यपर्वतान्तर्गतविवरवर्त्मना, "गोधनगिरि मूर्थाख्य पर्व्वत" इति कश्चित्, असुरविवरव्यसनिनम्—असुराणां—दानवानां, ["पत्येऽरन्" (उ० १ पा० ४३ सू०) इति उरन्] विवरम्—आवासरन्ध्रं, पातालम् इत्यर्थ, तत्र व्यसनी—कुतू-हलीत्यर्थ त, पातालदर्शनाय प्रलोभितमित्यर्थ, मागधं—मगधराज, स्वविषयं—स्वजन-

(२७०) महाकालमहे च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालः तालजङ्घो जघान जघन्यजः प्रद्योतस्य पौणिकं कुमारं कुमारसेनम्। (२७१) रसायनरसाभिनिवेशिनश्च वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्तरप्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य

ददन, स्वपन्तु—स्वपन्तु तावत, स्वविदर्भे नीता व्यापादयामासुरिति भावः। मेकलाः विपश्चिद्भि कुम्भकारैः मा रथ इत्यन्तर्भीम यत अध्याभि तपाङ्कन पाताल विवरद्वारमेविपत तत्र च प्रविरल सञ्चरन्तीनां नागरमणीनां नूपुरशब्दं शृण्वन्ति इति। नागवीरोऽपि तादृशमोहनीयरमणीदर्शनाकृष्ट तत्कन्यानुवर्ती तत्र प्रविशन् ते स्वदर्म नीत निहतश्च इति वार्ता। एतेन नागवीरस्य कामकत्वमत्रेदम् यत्र कुत्र स्थाने कामेऽपि भवति इति प्रतिपादितम्।

(२७०) महाकालमहे—महाकालस्य—महाकालाख्यशिवमूर्तिनदस्य, महे,—उत्सवे तस्मिन् ("मह उद्धव उत्सवः" इत्यमरः) महति।—महामांसस्य—नरमांसस्य विक्रयवादः—नरमांसमतद् विक्रीयते इति भाषणम् इत्यर्थः, तत्र वातूलं,—मत्तं ["वातात् समूहे च (वा०) इति ऊलप्रत्ययः] प्रद्योतस्य—तदाख्यस्य राज्ञः, पौणिकं—पुणकस्य अयम् पुमान् तं पुणकनामकोऽयमित्यर्थः पुणकी नाम काचित् दासी तस्याः सुतं वा जघन्यजः—कनिष्ठः शूद्रः वा ("शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः" इत्यमरः) दासीगर्भसम्भूतमिति भावः तालजङ्घो नाम वेतालः,—मन्त्रविशेषः, भूताधिष्ठितमृत्सर्वी वा, जघान—हतवान्, पुष्पदन्तस्तुतं न्यासिकाद्व्रते इति भावः। अत्र अतिकलनात्तस्य अत्यन्तसाधनस्पर्धोऽपि कदाचित् मृत्यवे सम्पद्यते इत्यवगन्तव्यम्।

(२७१) रसायनेति।—रसायनरसे—विरादिनिर्मितं औषधविशेषः तत्र अभिनिवेशिनः,—कृतनयाः, यद्वा—रसायन—विषद्वरसरक्तादीनां व्याधीनामौषधीभूत जराव्याधिवर्जकोपयोगक्षम रसः,—पारदादिधातुविशेषः तत्र अभिनिवेशिनः,—पारम् उत्कृष्टरसायनयोगमाविष्कर्तुं चेष्टमानः इत्यादि प्रकाशयन्तः इति भावः, वैद्यव्यञ्जनाः,—वैद्यवेषधारिणः कपटभिषजः इत्यर्थः सुबह्विति—सुबहुभिः,—अति बहुभिः पुरुषान्तरैः—अन्यजनैः स्वपचौरावर्तिति भावः प्रकाशिताः—ख्यापिताः, औषधगुणाः—भेषजस्वरूपाः यैः तथाभूताः स्वस्यौषधस्य गुणेन सद्य फलन्ति, न क्वचित् विफलानि भवन्ति इत्यादि जनसमक्षे ख्यापयन्ति इति भावः, प्रयुक्ताः केचित् पुरुषाः

राजयक्ष्माणम् अजनयत्। (२७२) स्त्रीविश्वासिनश्च महादेवीगृहगूढभित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवत् मृत्यवे कालिङ्गस्य वीरसेनः। (२७३) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णश्च तनयोऽन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्रस्य करूषाधिपतेः अभवत् मृत्यवे। (२७४) उत्सारकरुचिश्च रहसि ससचिवमेव दूरीचकार चकोरनाथं शूद्रकदूतः चन्द्रकेतुं जीवितात्।

इति शेषः। गणपतेः—तदाख्यस्य राजपुत्रस्य राजयक्ष्माणम्—क्षयरोगविशेषम्, अजनयत् उत्पादयत् कुभेषजं पाययित्वा इति भावः, एतेन आचार्यादौषधं न पातव्यमित्युक्तम्।

(२७२) स्त्रीविश्वासिनः—नारीषु विश्वासं कुर्वतः कालिङ्गस्य कलिङ्गदेशाधिपस्य भद्रसेनस्य—तदाख्यस्य भ्राता—अनुजः इत्यर्थः वीरसेनः महादेवीति।—महादेव्याः—राजमहिष्याः देवरत्वेन पूर्वमुपभुक्तायाः इति भावः गृहे—केलिमध्ये इत्यर्थः गूढं सुगुप्तं यथा तथा भित्तिं—कुड्यं भजते—आश्रयते इति तथाभूतः सन् मृत्यवे—मृत्युं घटयितुं निधनायेत्यर्थः [“क्रियार्थोपपदस्य—” (२।३।१४ पा०) इत्यादिना चतुर्थी] अभवत् ज्यायांसं भ्रातरं निधनमकरोदिति भावः। एतेन स्त्रीष्वपि विश्वासो नैव कर्तव्य इति व्यञ्जितम्।

(२७३) मातेति—मातुः जनन्याः शयनीयतूलिका—तूलगर्भशयनीयं गद्दी इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा तस्याः तले—निम्नदेशे निषण्णः—स्थितः तनयः—पुत्रः कनिष्ठ इति भावः अन्यं तनयम्—अपरपुत्रं ज्येष्ठमिति भावः अभिषेक्तुकामस्य—राज्ये अभिषेक्तुं कामयमानस्य दध्रस्य—दध्राख्यस्य करूषाधिपतेः—करूषजनपदाधिपस्य मृत्यवे—मरणाय अभवत् अजायत निधनमकरोदित्यर्थः पितृहत्यां चकारेति भावः। एतेन राजभिः ज्येष्ठकमपि सर्वप्रथमं परीक्ष्य अभिषेक्तव्यः तथा पुत्रोऽपि नैव विश्वसनीय इति प्रकटीकृतम्।

(२७४) उत्सारकरुचिरिति—उत्सारः—दूरीकरणे रुचिः—अभिलाषो यस्य तथाभूतः शूद्रकनृपदौत्यकर्मनिरतः उत्सारकः द्वारपालः तेन हि प्रभुद्वारतो जनाः दूरीक्रियन्ते इति उच्चैस्तेषां मतान् दर्शनात् दर्शनेन रुचः—भाति यस्य तथाविधः समागतः ... द्वारपालवेशः दूतोऽयं नाम ...,

(२७५) मृगयाऽऽसक्तम्य च मथ्नतो गण्डकान् उद्दण्डनड्वलनल-वननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेमुः प्राणान् पुष्करस्य। (२७६) वन्दिरागपरश्च परप्रयुक्ता जय-शब्दमुखरमुखा मङ्गा मौखरिं मूर्खं क्षत्रवर्माणम् उदखनन्। (२७७) अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च

ससचिवं—सन्त्रिसहित, चकोरनाथ—चकोराख्यजनपदाधिप चन्द्रकेतु तदाख्य, शूद्रकदूत,—तदाख्यनृपते वार्त्तावह छिद्रितवृत्तान्त इति भाव, रहसि—विजने, जीवितात—प्राणेभ्य, दूरीचकार—अपसारयामास, निजघान इत्यर्थं । एतेन मन्त्री नैव प्रकाशनीय इति सूचितम्।

(२७५) उद्दण्डेति।—उद्दण्डानि—उन्नतनालानि, नड्वलेषु—नडभूयिष्ठदेशेषु, यानि नलवनानि—नलाख्यतृणवनानि इत्यर्थ ["नडप्राये नड्वान नड्वल इत्यपि" इत्यमर । "नडशादाड्ड्वलच" (४।२।८८ पा०) इति ड्वलच] तेषु निलीना,—गुप्तं स्थिता चम्पेति।—चम्पाधिपस्य—तदाख्यनगरीपत, चमूषु—सेनासु, चरन्ति—भ्रमन्ति, तिष्ठन्तीति यावत् तथोक्ता, भटा —वीरा, चम्पाधिपसैनिका इत्यर्थ, मृगयाऽऽसक्तस्य—आखेटव्यसनिन गण्डकान—"गण्डार" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धान खड्गिन, ("गण्डके खड्गखड्गिनौ" इत्यमर) मथ्नत —व्यापादयत इत्यर्थं, चामुण्डीपते,—चामुण्डीति म नगरी, तस्या पति,—ईश्वर तस्य पुष्करस्य—तदाख्यस्य राज्ञ, प्राणान—जीवनमित्यर्थ आचेमु,—भक्षयामासु, त निजघ्नुरित्यर्थ । एतेन मृगयाया मपि अत्यासक्ति परिहर्त्तव्या इति प्रदर्शितम। यास्मिन्न्भिन म ड-न-ल चानामसकृदा-वृत्त्या वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कार इति ज्ञेयम्।

(२७६) परप्रयुक्ता,—शत्रुप्रहिता, जयेति।—जयशब्देन—विजयता विजयताम् इत्याकारध्वनिना, मुखराणि—शब्दायमानानि, मुखानि—वदनानि येषां तथाभूता मङ्गा,—तदाख्या कविया, वैतालिकच्छद्मना जयशब्दमुच्चारयन्त इति भाव, ["मङ्गा" इत्यत्र "सङ्गा" इति पाठान्तरम् अयौक्तिक मवर्णशृङ्खलायां सकारस्य विजातीयतया वृत्त्यनुप्रासानमनुकूलत्वात इति सङ्क्षेप] वन्दीति।—वन्दिन —स्तुतिपाठका, वैतालिका इति यावत् तेषु राग —अनुराग प्रीतिरिति यावत, स एव पर,—प्रधान यस्य तथाविध तदासक्तमित्यर्थं मौखर—मुखरवंशसम्भूत, मूर्खं—निर्बोध, क्षत्रवर्माण—तदाख्य राजानम, उदखनन—उदपाटयन् निजघ्नुरित्यर्थ । एतेनापि आसक्ति दृश्यैव परिहर्त्तव्या इति प्रकटीकृतम्।

चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशातयदिति। (२७८) प्रमत्तानां प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य। यथा —(२७९) मधुमोदितं मधुरकसंलिप्तैः लाजैः सुप्रभा पुत्त्रराज्यार्थं महासेनं काशिराजं जघान। (२८०) व्याजजनितकन्दर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारापर्य्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती

---

(२७७) चन्द्रगुप्त,कामिनीति।—कामिनीवेशेन—स्त्रीपरिच्छद गृहीत्वेत्यर्थं,गुप्त —गोपायितस्वरूप, छद्मचारी सन्नित्यर्थ, अरिपुरे—शत्रुनगरे, परकलत्रकामुक—परस्त्रीसमासक्त,शकपति—शकाख्यचत्रियविशेषराजम्, अशातयत्—न्यवधीत्। चन्द्रगुप्तभ्रातृवधूं ध्रुवदेवीं कामयमान शकाधिपति ध्रुवदेवीवेशिना चन्द्रगुप्तेन गूढ व्यापादित इति वार्त्ता। एतेन केऽपि परकलत्र नैव द्रष्टव्य,विशेषतो लोकशासकराजे इति व्यक्तीकृतम्।

(२७८) प्रमत्तानां—प्रमादशालिनां, प्रमदाकृता,—प्रमदाभि,—कामिनीभि, कृता —सम्पादिता इत्यर्थ, प्रमादा,—अनवधानतानिबन्धना विपद इत्यर्थ, देवस्य —भवत इति भाव, श्रुतिविषय—कर्णपथम्, आगता,—प्राप्ता, भवता श्रुता इत्यर्थ, तथाऽपि कार्य्यान्तरव्यासक्तचित्ततया ते विस्मृतिश्चेत् स्यादिति मत्वा अनुजीविभिरवश्य-कर्त्तव्यतया एवं स्मार्य्यते, न त्वश्रुतपूर्व्वाय ते विज्ञाप्यते इत्याशय। एतन प्रभोः समक्षम् आत्मलाघवख्यापनमेवाधिकारिणां प्रभुपरायणतायाः परिचायकम् इत्यावेदितम्।

(२७९) सुप्रभा—तन्नामप्रसिद्धा स्वमहिषी पुत्त्रराज्यार्थं—तनय राज्ये अभिषेक्तुमित्यर्थं, मधुमोदित—मधुना—मद्येन, मोदितम्—उल्लासित, जनितचित्तविकारमिति यावत, महासेन—तन्नामान, काशिराज—वाराणसीपति मधुरकसलिप्तै —मधुरकेण —मधुरमेव मधुरक तेन, विषविशेषेण इत्यर्थ, ("मधुरा शतपुष्पाया । क्लीवं विषे पसि रसे " इति मेदिनी) सलिप्तै,—दिग्धै, लाजै —भ्रष्टधान्यै, जघान—निहतवती। ("लाजैर्नूपुरैरित्यर्थं, तथा च — विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजम्' इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टधृतवचनम्" इति केचित्)।

(२८०) व्याजेति।—व्याजेन—छलेन जनित,—उत्पादित, कन्दर्पस्य—कामस्य दर्प,—आविर्भावविशेषः इत्यर्थं यया तथाविधा, कलिकस्तकामभावप्रदर्शनेन आत्मवस्य काममुद्दीपयन्तीति भाव, रत्नवती—तन्नाम काचित् कामिनी, क्षुरेति।—क्षुरधारा—क्षुरस्येव—स्वनामप्रसिद्धास्त्रविशेषस्येव, धारा—तीक्ष्णता इत्यर्थ पर्य्यन्ते—प्रान्तदेशे यस्य तादृशेन, क्षुरायवत्निशितेनेत्यर्थं, दर्पणेन—आदर्शेन अयोध्याधिपतिम्—

जारूथम्; (३८१) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौह्मम्; (३८२) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा सपत्नीरुषा वैरन्त्यं रन्तिदेवम्; (३८३) वेणीनिगूढेन च शस्त्रेण विन्दुमती वृष्णिं विदूरथम्; (३८४) रसदिग्ध-मध्येन च मेखलामणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम्;

अश्वाधिराज, परन्तप—शत्रुतापिन ["द्विषत्परयोस्तापेः" (३।२।३९ पा०) इति खच्, "खचि ह्रस्वः" (६।४।९४ पा०) इत्युपधाया ह्रस्वः] जारूथ—तदाख्यं नृपं, जघानेति पूर्वेणान्वयः। एवमुत्तरत्र।

(३८१) देवरानुरक्ता—देवरे—पत्युः कनीयसि भ्रातरि, अनुरक्ता—आसक्ता, विषचूर्णेन—गरलचूर्णेन चुम्बितः—स्पृष्टः, मकरन्दः—मधु यस्य तादृशेन, कर्णेन्दीवरेण—कर्णपूरनीलोत्पलेन सौह्मं—सुह्मदेशाधिपं देवसेनं—तदाख्यम्।

(३८२) वल्लभा—प्रिया, महिषीत्यर्थः सपत्नीरुषा—स्वस्वामिनमाहृत्य सपत्नीं प्रति समासक्त इति क्रोधेनेति भावः, योगेति।—योगपरागः,—वशीकरणार्थं कल्पितः मन्त्रपूतौषधचूर्णविशेषः तेन विरसं—विरुद्धं, वर्षतीति तथोक्तेन, यद्वा,—विरसं,—विषम् (“ रसो गन्धरसे जले। शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥” इति मेदिनी) तद्वर्षिणा—तत्स्राविणा, सविषपरागलिप्तमुखेनेत्यर्थः मणिनूपुरेण—रत्नमञ्जीरेण, वरन्त्य—वरन्ती नाम नगरी तस्या अधिपं वैरन्त्यं तं, ["वृद्धेत्कोसला—" (४।१।१७१ पा०) इत्यादिना ञ्यङ्] रन्तिदेवं—तन्नामानं नृपम्।

(३८३) विन्दुमती—तन्नाम्नी महिषी, वेणीनिगूढेन—केशपाशे गोपायित्वा निहितेन, वृष्णिं—वृष्णिवंशप्रभूतं, विदूरथं—तन्नामानं राजानम्, तथा च—“शस्त्रं वेणीविनिगूढितेन विदूरथं वै महिषी जघान” इति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टधृतवचनम्।

(३८४) हंसवती—तन्नाम्नी राजमहिषी, रसदिग्धमध्येन—रसः,—विषं, (‘शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः’ इत्यमरः) तेन दिग्धं—लिप्तं, मध्यम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाविधेन मेखलामणिना—काञ्चीदाममध्यनिबद्धरत्नेन, सौवीरं—तदाख्यजनपदाधिपतिं, वीरसेनं—तदाख्यं नृपम्। एते प्रबन्धैः स्वप्रेयसीरपि स्वात्मनः कदाचित् कालसर्पिण्यो भवन्ति इति विभाव्य नरेन्द्रः सततं सावधानैः स्थातव्यम् इति सदाशयः।

(३८५) अदृश्यागदलिप्तवदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्" इत्युक्त्वा (३८६) विरराम स्वाम्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम।

देवोऽपि हर्षः (३८७) सकलराज्यस्थितीश्चकार। ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (३८८) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे, गतायुषां प्रतिसामन्तानाम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिरे। तथा हि (३८९) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णसारश्रेणयः।

---

(३८५) अदृश्येति।—अदृश्येन—गूढेन, अगदेन—तदाख्यौषधेन, आर्द्र-चन्दनार्थे विषनाशकेन इति भावः लिप्तं—दिग्धं, वदनं—मुखं, मुखकुहरमित्यर्थः यस्याः यथा वा तथाभूता, सविषासवपायनेन राजानं जिघांसन्ती राज्ञी तेन स्वप्राणवियोगो भवेत् चेत् इति शङ्कया विषनाशकौषधं स्वमुखाभ्यन्तरे उपालिम्पदिति विभाव्यम्, पौरवी—तन्नाम महिषी विषेति।—विषवारुणी—गरलयुक्ता सुरा, तस्याः गण्डूषं—मुखपूरणं, तस्य पायनेन—पायनक्रियया, स्वभर्त्तारं राजानं पाययित्वा इत्यर्थः, पौरवेश्वरं—पुरुवंशीयानामधिपं सोमकं—तदाख्यं नृपम्। उक्तैः वचनजातैः स्त्रीविहितमहानर्थप्रदर्शनेन सहायद्रुमस्य वह्निमनोरमप्रसूनानां करण्डरूपाः स्त्रियो हि सदैव परिवर्ज्जनीयाः इति प्रतिपादितम्।

(३८६) विरराम—तूष्णीम्बभूव। स्वाम्यादेशसम्पादनाय—प्रभोराज्ञां पालयितुमित्यर्थः।

(३८७) सकलराज्यस्थितीः,—समस्तराज्यव्यवस्थाः, राजकार्य्यस्य सुष्ठु निर्वाह-विधानानीत्यर्थः विजिगीषुभिः प्रयाणकाले प्रथमं स्वाधिकाररक्षणस्य अवश्यकर्त्तव्य-त्वादिति भावः।

(३८८) दिशां विजयाय—दिग्विजयाय, प्रयाणं—यात्रां, समादिशति—आज्ञापयति सति इत्यर्थः। गतायुषां—निःशेषजीवितकालानां, प्राप्तकालानामिति भावः, प्रतिसामन्तानां—हर्षवर्द्धनस्य विपक्षनृपाणाम्, उदवसितेषु—गृहेषु, उपलिङ्गानि—उपलिङ्ग्यन्ते—अनुमीयन्ते अशुभानि यैः तानि, अनिमित्तानि इत्यर्थः, उत्पातचिह्नानीति यावत् वितेनिरे—आतनिषिरे, विस्तारं प्रापुः इति भावः।

(३८९) कालेति।—कालस्य—यमस्य, दूताः,—अनुचराः इत्यर्थः, तेषां दृष्टय

(३९०) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-झङ्कारा जज्ञादिरेऽजिरे। (३९१) विवृतविकृतवदनविवर-विसृतवह्निविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवा-र्थम् अशिवाः शिवाः। (३९२) शवपिशितप्ररूढप्रणया इव कपिपीतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः।

इव—नेवाषि इव, चटुला,—चञ्चला, कृष्णसारश्रेण्य,—कालसाराख्यमृगनिवहा, अविप्रकृष्टा,—सन्निहिता सन्त, चेरु,—भ्रमन्ति स्म, जनविरले कानने ग्राम्ये चाग्रमपदे नियत विहरणशीलाना भीतप्रकृतिकाना तेषा जनपदादौ निर्भय पर्य्यटनस्य अचिरादेव बहुलजनवधेन जनपदादीनामरण्यीभवनसूचकत्वादिति भाव ।

(३९०) प्रचलितेति।—प्रचलितायाः,—प्रस्थितायाः, तेषां भवनं परित्यज्य इति भाव, लक्ष्म्याः,—श्रियाः, नूपुराणां—मञ्जीराणां, प्रणादप्रतिमाः,—निक्वणसदृशाः, मधुसरघाणां—मधुमक्षिकाणां, ("सरघा मधुमक्षिका" इत्यमरः) सरघाशब्देनैव मधुमक्षिकायामुक्तायामपि पुन मधुपद मधुसरघास्तत्रत्योतकं ज्ञातव्यम्, सङ्घातस्य —समूहस्य, झङ्काराः,—गुञ्जनानि, अजिरे—अङ्गने, जज्ञादिरे—व्यजृम्भन्त, मधुकरा नुगमन् इत्यर्थः। रुदनादौ मधुकरणं विमुच्य निरन्तरम् उड्डीयमानानां सरघाणां सरावोऽप्यनर्थज्ञापक इत्याशय ।

(३९१) विवृतेति।—विवृतानां—व्यात्तानाम्, अत एव विकृतानां—विकटानां, वदनानां—मुखानां, विवरेभ्य —कुहरेभ्य, विसृत,—निर्गत, वह्निविसर,—अग्नि-प्रसर यासां तथाभूता व्यात्तवदने अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत् अशिवा,—अमङ्गल-सूचिका, शिवा,—शृगाला, उल्कामुख्य इति यावत् अशिवार्थम्—अमङ्गलार्थं, वासरेऽपि—दिवसेऽपि, का कथा निशायाम् इति अपिशब्दार्थ विरसं—विकटं, विरेसु, —शब्दायन्ते स्म, निशाया प्रतियाम शिवा शब्दायन्ते, अत तदतिरिक्ते काले क्रोष्टूनां निनादा अशुभसूचका इति ध्येयम्। [इह व स र आगामसकृदावृत्त्या छेकानुप्रास]।

(३९२) कपीति।—कपिपीताभा—वानरग्रासकाना, कपोलम्,—गण्डदेशा इव, कपिलाः,—पिङ्गलाः, पक्षतय,—पक्षा येषां तथाविधा, काननकपोताः,—आरण्यपारा-वताः, "घुघ्रु" इति केचित शवेति।—शवानां—मृतदेहानां, पिशितेषु—मांसेषु, प्ररूढ,—प्रवृद्ध, प्रणय,—स्पृहा येषां तथाभूता इव, शवपिशिताशनकाङ्क्षिण इवेति यावत्, पेतु,—पतन्ति स्म, नगरवासानभ्यस्ताना वन्यकपोतानां वनफलमूलनिरतानाम्

(३९३) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम् उपवनतरवः। (३९४) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुरुदुः प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः। ददृशुः (३९५) आसन्नकचग्रह-भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कबन्धम् आदर्शोदरेषु योधाः। (३९६) चूडामणिषु चक्रशङ्खकमललक्ष्माणः प्रादुरभवन् पादन्यासा राजमहिषीणाम्। (३९७) चेटीचामराणि

अकस्मात् नगरीपरित्यागसम्पात इतनृपतिपश्चितभक्षणेच्छया इव इत्युत्प्रेक्षातात्पर्यम्, तथा तथाविधप्रडीनं महोत्पातज्ञापकम् इति शाकुनिकाः।

(३९३) उपवनतरवः—आरामस्थवृक्षाः, आमन्त्रयमाणा इव—शेषालापं कुर्वन्त इव, भोगावशेषं सपदि सम्पादयितुमभिमन्त्रयन्त इवेत्यर्थः, समं—युगपत्, अकालकुसुमानि—असामयिकपुष्पाणि, पुष्पोद्गमायोग्यकालेऽपि पुष्पाणि इत्यर्थः, दधुः—धारयन्ति स्म, जनयन्ति स्मेति भावः। दोहददानप्रयत्नादिकमन्तरेणापि आकालिककुसुमाद्युद्गमः दैवोपद्रवसूचक इत्याशयः।

(३९४) तरलेति।—तरलेन—चञ्चलेन, करतलेन—पाणितलेन यः प्रहारः,—आघातः, तेन प्रहतौ—ताडितौ, पयोधरौ—स्तनौ याभिः तथाविधाः सभाशालभञ्जिकाः,—सभापुत्तलिकाः, प्रसभं—सहसा, रुरुदुः,—रुदन्ति स्म इवेति शेषः, ताः भाविवियोगशोकात् वक्षःस्थलं करतले प्रहत्य भृशं चक्रन्दुरित्युत्प्रेक्षा बोद्धव्या, प्रतिमास्पन्दनं प्रबललोकदुर्निमित्तज्ञापकम् इति क्षेमः।

(३९५) योधाः—सैनिकाः, आसन्नेति।—आसन्नात्—अतिसन्निहितात्, अचिरभाविन इत्यर्थः कचग्रहात्—केशाकर्षणात् हर्षेण हृपभटैर्वा इति भावः, भयेन—त्रासेन, उद्भ्रान्तं—विघूर्णितम् उत्तमाङ्गं—शिरो यस्य तथाभूतमिव, आत्मानं—स्वदेहम्, आदर्शोदरेषु—मुकुराभ्यन्तरेषु, कबन्धम्—अशिरस्कं, ("कबन्धस्तु क्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवरम्" इत्यमरः)। आदर्शोदरे आत्मनः कबन्धदर्शनं त्वरितमृत्युज्ञापकमिति बोध्यम्।

(३९६) राजमहिषीणां—प्रतिपक्षनृपवनितानां चूडामणिषु—मुकुटस्थरत्नेषु, चक्रेति।—चक्रादीनां—रथाङ्गादीनां, पादस्थितानां समाङ्गव्यञ्जनानामिति भावः, लक्ष्माणि—चिह्नानि येषु तथाभूताः पादन्यासाः,—चरणनिवेशाः, विनिवृत्तकृतानि इति भावः, प्रादुरभवन्—समपतन् राज्ञः हर्षस्य रथाङ्गादियोभितं पदं हनिष्यमाणरिपुरमणीनां शिरोमणिषु प्रतिबिम्बितमिदानीमेवाभूदिति फलितम्। चरणादीनामभावेऽपि तच्चिह्नप्रतिबिम्बनात् विभावनालङ्कारः, विजिगीषोर्दिग्विभूतिमत्त्वमनेन द्योतितम् इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः।

अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात्। प्रणयकलहेऽपि दत्तपृष्ठा चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम्। (२८८) करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहा मधुमदिरा-पानगोष्ठ्यः। (२८९) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः स्तम्बकारिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः।

---

(२८७) चेटीति।—चेटीना—दासीना, वीजनकारिणीनामिति भावः, चामराणि—वालव्यजनानि, पाणिपल्लवात—करकिसलयात, अधावन—अचलन्। दत्तपृष्ठा,—दत्त—प्रदाप्तमित्यर्थः, पृष्ठ—पश्चाद्देश ये तथाभूता, प्रणयकलहे पराजितस्तथा पृष्ठप्रदर्शन कृतवन्त इति भाव, भटा —वीरा, चिर पराङ्मुखा,—चिर विमुखा, पलायनपरा इति भाव, अभवन—अजायन्त, अयनाहूतकृतकलहेऽपि पराजय तेषा भाविमहासङ्ग्रामे अवश्य पराभव बोधयति इति भाव।

(२८८) करिकपोलेषु—करिणा—हस्तिना, कपोलेषु—गण्डेषु, अक्षतमदेषु इति भाव मधुलिहा—भ्रमराणा, मध्विति।—मधु—मदजलरूप पुष्परस एव, मदिरा—मद्य तस्या पानगोष्ठ्य —पानसभा, व्यघटन्त—व्ययुज्यन्त विलुप्ता भूता इत्यर्थ मकरन्दलोलुपा अपि मधुपा कुसुमनिकरवशात परित्यज्य सवन्मदकरिकपोलेषु प्राक नितरामवसन इदानीन्तु रिपुकरिणा मदस्रावलाभावात अलीना सभा पूर्ववत तत्र नासीदिति भाव, हस्तिगजात निस्सृत मदवारि न अस्रवत इति समुदिताथ। कुञ्जराणा कपोलादिदेशात भ्रमराणा पलायनस्य दुर्निमित्तसूचकत्वादिति भाव।

(२८९) हरय —वाजिन घोटका इत्यर्थ ("यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशु वाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु॥" इत्यमर) समाघ्रातेति।—समाघ्रात,—सम्यक आघ्राय घ्रात इत्यर्थ, यममहिषस्य—कृतान्तवाहनस्य इति यावत गन्ध —इय ये तथाभूता इव ताम्यन्त,—क्लिश्यन्त, आसन्नमृत्युसम्भावनया इति भाव स्तम्बकारि —स्तम्ब—गुच्छ करोति यत व्रीहिमित्यर्थ, तथा हरित—श्यामल नवयवसमपि—नूतन घासमपि, यद्वा,—इह समुच्चयार्थकोऽपिशब्द नेन श्यामल नवयवस स्तम्बकारिमपि इत्यन्वय अन्यथा ["स्तम्बशकृतोरिन" (३।२।२४ पा०) इत्यत्र "व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्" (वा०) इति व्रीह्यर्थे एव इन विधानात] यद्वा —स्तम्बफलप्रसवोन्मुखमपि सुरस नवयवस वाजिन न अभुञ्जत इति अन्वयलभ्यार्थ, न चेरु,—न भक्षयामासुरित्यर्थ।

(४००) चलवलयावलीवाचालबालिकातालिकाऽऽतोद्यलालिता अपि न ननृतुः मन्दा मन्दिरमयूराः। निशि निशि (४०१) रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम् अकारणम् अक्राणीत् कौलेयकगणः। (४०२) गणयन्तीव गतायुषः तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी।

---

(४००) मन्दिरमयूराः,—गृहपालितशिखिन, चलेति।—चलाभि,—तरलाभि, तालदानप्रसङ्गेन चञ्चलाभिरित्यर्थः, वलयावलीभि,—कङ्कणश्रेणीभि, वाचाला,—मुखराः, सशब्दा इत्यर्थः, या बालिका,—कन्या, तासां तालिका—करतलध्वनिरेव, आतोद्य—वाद्यभेद, ("वादित्रातोद्यनामकम्" इत्यमर) तेन लालिता अपि—नाटिता अपि, उत्तेजिता अपीति भाव, करतालमन्द्रध्वनिश्रवणसमकाल प्राक सहर्ष नृत्यन्त अपीति तात्पर्य्य, मन्दा,—विमनस, स्वपालकाना राज्ञा भाविवियोगाशङ्कया इति भाव।

(४०१) कौलेयकगण,—कुक्कुरसमूह, ("कौलेयक सारमेय कुक्कुरो मृगदंशक" इत्यमर) उपतोरणे—बहिर्द्वारसमीपे, ("तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमर) रजनीति।—रजनिकरस्य—चन्द्रस्य, यो हरिण,—मृग अङ्कस्थित इति भाव, तस्मिन् निहिते— क्षिप्ते, नयने—नेत्रे येन तथाभूत इव, दर्शनेच्छया, तस्य मृगदंश कोत्स्यत्वादिति भाव, उन्मुख —ऊर्द्ध्वमुख सन्, अकारणम्—अहेतुक, तारम्—उच्च, अक्राणीत्—व्यरावीत, चीत्कार इत्यर्थ। कुकुरा हि भवन्ति पिशितप्रिया, तेन हि ते मृगयाया यथा उन्मुखीभूय मृगानतुयान्ति तथैव शशाङ्काङ्कस्थ कुरङ्गमाक्रमितु मत्र उन्मुखीभूय अकस्मात सत्वर धावितुमारेभिरे इत्युत्प्रेक्षिताद्यतात्पर्य्यम्, अत्रापि समुदिताशय, प्रातर्निशि सतार रुवता श्वना शब्देनानुमीयते यदेते भावि राजवियोग-मीमांसा उन्मुखीभूय निभरमरुदन्निति।

(४०२) कोटवो—नग्ना स्त्री, उन्मत्ता इति भाव, ("स्त्री नग्निका कोटवी स्यात्" इत्यमर) तर्जनतरलया—तर्जन निर्भर्त्सन, तत्र तरला—चञ्चला तया, तर्जन्या—अङ्गुष्ठानन्तरवर्त्तिन्या अङ्गुल्या गतायुष,—गतजीवितान्, गणयन्तीव—सङ्ख्या कुर्वन्तीव, के के गतायुषो जाता इति गणना कुर्वन्त्येवेत्यर्थ दिवसं—दिन व्याप्य इत्य, [व्याप्तार्थे द्वितीया] वाटकेषु—वाट,—मार्ग, स एव वाटक तेषु, पथिषु इत्यर्थ, ("वाटी मार्गे वृतिस्थाने" इति मेदिनी) आट—भ्रमाम। अपारदायभा[illegible]

...इव, विजयिनृपस्येति भावः, चामरैरिति।—चामराणि—प्रकीर्णकानि, बालव्यजनानीत्यर्थः, आतपत्राणि—छत्राणि, नृपलक्ष्माणीति यावत्, व्यजनानि—तालवृन्तानि तानि, अपहरन्ती—अपसारयन्ती, मरुपुरीषु प्रचण्डपवनविजिगीषोः प्रतिहारी इव विचेष्टितुमुद्यता, (विजेतुः प्रतीहारीभिः स्वप्रतापविजितानां विपक्षाणां छत्रचामरादीनि स्वतन्त्रनृपव्यञ्जनानि अपहार्यन्ते इति लोकव्यवहारः। सततप्रतिकूलमरुत एवमेव वर्तते, तेन प्रतिहार्यस्य विपक्षाणां राज्ञां शिरसि छत्रादिकं धारयितुमपि नाशक्नुवन्निति भावः।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पाण्डितकुलपतिना वि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायां षष्ठ उच्छ्वासः ॥ ६ ॥

सप्तम उच्छ्वासः।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥ १ ॥

अथ हर्षस्य युद्धयात्रां विवर्णयिषन् कविः, कदाचिन्न कोऽपि एवमाशङ्केत चेत् यत् सम्भावितात्मभुवनविनेतृत्वस्यापि हर्षस्य ईदृशी असम्भाव्या प्रतिज्ञा सत्त्वयैवानुचिता, रिपवश्चेत् दुर्गमदेशे पलायिता भवेयुः, तदा कथं स प्राक् कृतां प्रतिज्ञां पूरयितुमीशीत? कथं वा बहुराज्ञीं पृथ्वीमेक एव जयेत? इत्याशङ्कायां समाधत्ते, अङ्गनेति।—कृतप्रतिज्ञस्य—प्रथममारब्धस्य, शत्रून् समुत्पेष्ये इति कृतपरिकरस्येत्यर्थः, सत्त्वोर्जितस्येन एवं करिष्याम्येव इति दृढसङ्कल्पस्य इति भावः वीरस्य—शूरस्य, वसुधा—पृथ्वी अङ्गनवेदी—अजिरवर्त्तिनी परिष्कृता भूमिः एवेत्यर्थः, शूरा पृथिव्याः असीमत्वं तुच्छीकृत्य विजित्य च तां स्वगृहप्राङ्गणवत् लीलयैव तत्र यथासुखं विचरन्तीति भावः, जलधिः—समुद्रः कुल्या—अल्पा कृत्रिमा सरिदेवेत्यर्थः, ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः) दुष्पारं समुद्रं क्षुद्रजलाशयवत् सुपारं मत्वा तत्परपारस्थमपि

धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्य्यम्।
रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ? ॥ २ ॥

(१) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु, मौहूर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि

अ-म् अनायासेनैव विनिन्नन्ति इति भाव, पातालम्—अधोभुवन, स्थली—अकृ-त्रिमभूमिभूत, ["जानपद—" (४।१।४२ पा०) इत्यादिना ङीष्] अत्युच्चभूभाग इति भाव, दुर्गस्य पातालमपि समतलभूभागवत् अनायासेन रिपुजयार्थं प्रविशन्ति इति भाव, सुमेरु,—हेमाद्रि, स्वर्गराज्यमिति भाव, वल्मीक,—कीटविशेषरचित-मृत्तिकास्तूप इत्यर्थ, तुङ्गशृङ्ग सुमेरुमपि वल्मीकस्तूपवत् अवलीलया आक्रामन्तीति भाव., शूरा हि निजशौर्य्यप्रभावेण त्रिभुवन करतलगतफलमिव अनुमिन्वन्ति, न तु स्ववीर्य्यगुणाना तेषा साधनान्तरप्रयोजनमिति निष्कर्ष। अत्र केवलाया वसुधाया अङ्गनदीरूपत्वोक्ते, तथा जलधे कुल्यारूपतया पातालस्य स्थलीभूततया सुमेरो वल्मीकरूपतयोक्तेश्च निरङ्गाणा रूपकाणा सजातीयाना संसृष्टि। आर्य्या वृत्तम ॥ १ ॥

वीराणां प्रभावमाह, धृतेति।—बाहुशालिनि—भुजशौर्य्यवति इत्यर्थ, जने इति शेष, धृतधनुषि—धनुष्पाणौ सति, त्रिभुवनमेव जेष्यामि इति प्रतिज्ञाय गृहीतचापे सतीत्यर्थ, [अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वात "धनुषश्च" (५।४।१३२ पा०) इति बहुव्रीहेरनङादेशाभाव इति ज्ञेयम्, अन्यथा धृतधन्वनि इति स्यादिति विभाव्यम्] शैला,—पर्व्वता, न नमन्ति—न त प्रणमन्ति, आत्मवनाशभयादिति भाव, इति यत्, तत्—अनमनमिति यावत्, आश्चर्य्य—चित्र, पर्व्वतानपि वीरा धनुर्बलेन नमयित शक्नुवन्तीति भाव, रिपुसंज्ञकेषु—शत्रुनामधारिषु, वराकेषु—दीनेषु, काकेषु—सत्कृपज सु तत्तुल्यनिर्वीर्य्येषु स्वल्पवीर्य्येषु वा, यद्वा,—कर्णकठोररटनमात्रपरा-धर्णोच्छिष्टभोजिषु इति भाव, कैव गणना ?—क आदर ? इत्यर्थ, अन्ये वायस समा शववत्स्य बाहुबलशालिन सकाशे नगण्या, तान् हि असौ तृणाय मन्यते च इति भाव। एतेन हर्षस्य भावि त्रिभुवनविजयित्व सूच्यते। अत्र रिपुषु काक-रूपत्वोक्ते निरङ्ग रूपकम्। आर्य्या वृत्तम् ॥ २ ॥

(१) अथेति।—"अथ" इत्यस्य "भवनाद्विर्जगाम" इति परेण सम्बन्ध। क्रमेण विवृणोति, व्यतीतेषु इति।—व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु। मौहूर्त्तिकमण्डलेन—ज्योतिर्विद्गणेन, शतश,—पुन पुनरित्यर्थ, सुगणिते—सुष्ठु गणनया निरूपिते।

(२) दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये दण्डयात्रालग्ने, सलिलमोक्षविशारदैः शारदैरिव पयोधरैः कलधौतैः शातकौम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा, (३) विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो नीललोहितस्य अर्चाम्, उदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्त-शिखाकलापम् आशुशुक्षणिं, दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति राजतानि जातरूपमयाणि च सहस्रशः तिलपात्राणि,

---

(२) दण्डयात्रालग्ने—दण्डः,—सैन्यं, चतुरङ्गबलमिति भावः, ("दण्डोऽस्त्री लगुडे पुमान्। सैन्ये काले मानभेदे···" इति मेदिनी) तस्य, यद्वा,—दण्डाय—युद्धाय, तुरीयोपायभूतायेत्यर्थः, यात्रा—प्रयाणं, तस्याः लग्नम्—अनुकूलराश्युदयः, शुभक्षण इत्यर्थः तस्मिन्, दत्ते—निर्दिष्टे। सलिलेति।—सलिलस्य—जलस्य, मोक्षे—निःसारणे, उद्गिरणे इत्यर्थः, विशारदाः,—पटवः तैः, सुखनिःसार्यजलैरिति यावत्, प्रशस्तमुखैरिति भावः, अन्यत्र,—सलिलानां मोक्षेण—वर्षासु वर्षणेन, विशारदाः,—शुभ्राः तैः, शारदैः,—शरत्कालिकैरिव, पयोधरैः,—जलधरैः, जलपूर्णैरित्यर्थः, मेघैश्च, कलधौतैः,—राजतैः, ("कलधौतं रौप्यहेम्नोः" इत्यमरः) अन्यत्र,—कालेन—वर्षापगमेन धौताः,—निर्मलाः श्वेता वा तैः, शातकौम्भैः,—कानकैः, स्वर्णमयैरित्यर्थः, ("स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्। तपनीयं शातकुम्भम्" इत्यमरः)। पयोधरैः सह कुम्भानामवैधर्म्यसाम्योक्तेः श्लेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः।

(३) नीललोहितस्य—नीलः कण्ठे लोहितः जटायां तस्य, हरस्येत्यर्थः, ["वर्णो वर्णेन" (२।१।६९ पा०) इति समासः। "धूर्जटिर्नीललोहितः। हरः स्मरहरः··" इत्यमरः) अर्चां—पूजां, विरचय्य—विधाय, उदर्चिषम्—उद्गत-शिखं, प्रदक्षिणेति।—प्रदक्षिणं—दक्षिणभागमनुसृत्येत्यर्थः, आवर्त्तते—उद्गच्छति यः तथाविधः, शिखाकलापः,—ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतं, दक्षिणावर्त्तवह्नेः शुभ-सूचकत्वादिति भावः, आशुशुक्षणिम्—अग्निम्, ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः ··· शिखावानाशुशुक्षणिः" इत्यमरः) हुत्वा—तर्पयित्वा, पावके हविः प्रक्षिप्येति भावः, द्विजेभ्यः,—ब्राह्मणेभ्यः, रत्नवन्ति—रत्नभूयिष्ठानि, राजतानि—रौप्यमयाणि, जातरूपमयाणि—स्वर्णमयानि, ("स्वर्णं सुवर्णं ···। चामीकरं जातरूपम् ···॥" इत्यमरः) सहस्रशः—बहुशः अनेकसङ्ख्याकानीति यावत्, ["सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्" (५।४।४३ पा०) इति शस्] तिलपात्राणि—तिलपूर्णानि भाजनानि,

(४) कनकपत्रलताऽलङ्कृतशफशृङ्गशिखरां गाश्च अर्बुदश, समुपविश्य विततव्याघ्रचर्म्मणि भद्रासने, (५) विलिप्य प्रथम-विलिप्तायुधो निजयशोधवलेन आ चरणतः चन्दनेन शरीरं, परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले, (६) परमेश्वर-चिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां शिरसि, नीत्वा कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां गोरोचनाच्छुरितम् अभिनव दूर्व्वापल्लवं, विन्यस्य सह

(४) कनकेति।—कनकपत्रलताभि —सुवर्णपत्रभङ्गिभि, अलङ्कृतानि—मण्डितानि, शफानि—खुरा, शृङ्गशिखराणि—विषाणाग्राणि च यासां तथाभूता, गा,—धेनू, अर्बुदश, दशकोटिश, बहुसङ्ख्यका इत्यर्थ। विततेति।—वितत—विस्तृत, व्याघ्रचर्म्म—शार्दूलत्वक् यस्मिन तथोक्ते, भद्रासने—नृपासने हैमासहासने इति यावत, ("नृपासन यत्तद्भद्रासन सिंहासनन्तु तत। हैमम्" इत्यमर) राज्ञ व्याघ्रचर्म्मासनस्य चक्रवर्त्तियोग्यत्वज्ञापकत्वादिति भाव।

(५) निजयशोधवलेन—निजेन—स्वकीयेन यशसा—कीर्त्या धवल—समधिकं श्वेत तेन, यद्वा—निजयशोवत धवलेन चन्दनेन—श्रीखण्डेन श्वेतचन्दनेनेति यावत्, प्रथमेति।—प्रथमम—अग्रे एव इत्यर्थ विलिप्तानि—अनुरञ्जितानि, आयुधानि—कौदण्डगदाशक्तिचन्द्रहासादीनि येन तथाभूत आ चरणत —चरणपर्य्यन्त शरीर—देह, विलिप्य—उपदिह्य। राजेति।—राजहंसमिथुन—रक्तचञ्चुचरण श्वेतवर्णहंसविशेष दम्पतीत्यर्थ ("राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितै सिता" इत्यमर) लक्ष्म—चिह्न ययो तथाभूते ("चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम" इत्यमर) सदृशे—अनुरूपे राजयोग्ये इत्यथ दुकूल—वसने उत्तरीयाधो युक्त इत्यर्थ, परिधाय—पारिहित्य, यथोपयुक्ताचारेण इत्याशय।

(६) परमेश्वरचिह्नभूता—परमेश्वरस्य—महाराजस्य हरस्य च चिह्नभूता—लक्ष्मरूपा सार्व्वभौमलक्षणा स्मरहरप्रसादीकृताञ्च इत्यथ, नैष्ठिकोपासकै इष्टदेवसमर्पण मन्तरेण माल्यवसनभूषणादय नैव स्वीक्रियन्ते इति भाव, सितकुसुममुण्डमालिका—श्वेतपुष्पहारविशेष शिरसि कल्पयित्वा—धृत्वा। कर्णाभरणमरकतमयूखमिव—श्रवणभूषण हरिन्मणिकिरणमिव, गोरोचनाच्छुरित—गोरोचनया—माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण छुरित —प्रलिप्तम अभिनवम—अम्लान, हरिद्वर्णमिति यावत,दूर्व्वापल्लव—शतपर्व्विकाकिसलय,

(७) शासनवलयेन गमनमङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे, (८) परिपूजित प्रहृष्ट-पुरोहित करप्रकीर्य्यमाण-शान्तिसलिलशीकरनिकराभ्युक्षितशिरा, सम्प्रेष्य महार्हाणि वाहनानि, (९) बहलरत्नालोकलिप्तककुम्भि च भूषणानि भूभुजा सविभज्य, (१०) क्लिष्टकार्पटिककुलपुत्रलोकमोचितैः प्रसाददानैव विमुच्य

कोमलदूर्वादलमित्यर्थ, दूर्वाश्च पल्लवानि च तत्कुसुमानि इति वा ["विभाषा—" (२।४।१२ पा०) इत्यादौ "फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणाना बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्" (वा०) इति बहुवचनान्तस्यैवात्रवक्षि एकवद्भाव] कर्णगोचरता—स्तुतिविषयता, कर्णदेशमित्यर्थ, नीत्वा—प्राप्य, कर्णयो सुस्थाप्य इत्यर्थ।

(७) शासनवलयेन—मुद्राकटकेन, "मोहर" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धेन राजकीयलेखादीनामुपरि कङ्कणाङ्कितेन राजानुमोदनज्ञापकचिह्नविशेषयुक्तेन करभूषणेनेति यावत् सह गमनमङ्गलप्रतिसर—यात्रिकशुभकृत्सूत्र, विशिष्य विजयाय युद्धयात्रायां साफल्यार्थं करधार्य मन्त्रपूत सूत्रविशेषमित्यर्थ, ("हस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्" इत्यमर) प्रकोष्ठे—कूर्पर-मणिबन्धयो अन्तरे।

(८) परिपूजितेति।—परिपूजितेन—समर्चितेन, अत एव प्रहृष्टेन—प्रीतेन, पुरोहितेन—पुरोधसा करेण—हस्तेन, प्रकीर्य्यमाणाना—विक्षिप्यमाणाना, शान्तिसलिलाना—शान्त्युदकाना, शीकरनिकरै,—कणसमूहै, अभ्युक्षित—सिक्त, शिर,—मस्तक यस्य तथाभूत, पूजाप्रीतपुरोहितशान्तितोयाभिषेकात अन्तराया शरीरस्यागामपि न स्प्रष्टुमर्हन्ति इति विवेक, महार्हाणि—बहुमूल्यानि, वाहनानि—हस्त्यादीनि।

(९) बहलेति।—बहलाना—प्रभूताना, रत्नाना—मणीनाम, आलोकेन—प्रभया, लिप्ता—रञ्जिता, ककुभ,—दिश यै तानि भूषणानि—अलङ्कारान भूभुजा—राज्ञा स्वपक्षाश्रितसामन्तानामिति भाव, सविभज्य—सम्यक विभागेन दत्वा इत्यर्थ, दानरूपद्वितीयोपायप्रयोगेण मित्रराजाना वशीकरणार्थमिति भाव, एतेनास्य नीतिकुशलता प्रदर्शिता।

(१०) क्लिष्टेति।—क्लिष्टकार्पटिका,—जीर्णमलिनवसना अतीव दरिद्रा इत्यर्थ, ये कुलपुत्रलोका—सत्कुलजातजना, सत्पात्राणीत्यर्थ, तेषु मोचितै,—निक्षिप्तै, दारिद्र्यक्लेशविमोचनपटीयोभिरिति भाव, प्रसाददानै,—अनुग्रह

बन्धनानि, (११) नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव च अष्टादशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तम्भम्, अहमहमिकया सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रैः अग्रतो भवद्भिः, (१२) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भ इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम।

(१३) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति तृणमये, समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे, वेदीविनिहितपल्लवललामहेम-

---

वितरणे बन्धनानि—दारिद्र्यनिगडसन्दानानि, अविनाभावसम्बन्धबहुलानि बन्धनवत् पीडाकराणि दारिद्र्यदुःखानि वा इति भावः नियुज्य—अपाकृत्येत्यर्थः कुलपुत्रलोकानामिति भावः।

(११) तत्कालस्मरणस्फुरणेन—तत्कालस्य—तात्कालिकस्य तादात्म्यस्य, भ्रातृपरिभवरूपस्य इति भावः स्मरणेन—मनसि उदयेन यत् स्फुरणं—बाह्यो स्पन्दनम् उद्दीपनमिति भावः तेन कथितः—निवेदितः आत्मा—स्वरूपं यस्य तथाभूतमिव, निवेदितप्रतिहिंसाऽभिप्रायमिव इति भावः, अष्टादशेति।—अष्टादशानाम्—अष्टादशसंख्यकानां, द्वीपानां—जम्बूद्वीपादीनां जेतव्यानां—विजेतुमर्हाणां यः अधिकारः—आयत्तीकरणं सैनापत्यमिति यावत् तस्मिन्, पुंसां दक्षिणभुजस्पन्दनस्य शुभसूचकत्वादिति भावः। अहमहमिकया—अहमग्रे अहमग्रे इत्येवं स्पर्द्धया, ("अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहङ्कारः" इत्यमरः)। सुनिमित्तैः—शुभसूचकैः लक्षणैः। अग्रतो भवद्भिः,—पुरतो गच्छद्भिः, तस्य गमनकाले बहूनि सुलक्षणानि प्रादुरासन् इति भावः।

(१२) प्रमुदितेति।—प्रमुदिताभिः—प्रहृष्टाभिः प्रजाभिः—प्रकृतिवर्गैः, जन्यमानः—क्रियमाणः जयशब्दकोलाहलः—जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः, ब्रह्माण्डात्—हैमाण्डात् हिरण्यगर्भः इव—ब्रह्मा इव, कृतयुगकरणाय—सत्ययुगस्थापनाय, कृतस्य—चाचरितस्य शत्रुजनितस्य भ्रातृद्रोहस्य इति भावः युगकरणाय—प्रतीकाराय इत्यर्थश्च दुर्जनान् समूलं विनाश्य कृतयुगवत् सुजनानां स्थापनाय इत्यर्थो वा। इह हिरण्यगर्भ इवेति साहश्यावबोधादुपमा, ब्रह्माण्डेन सह भवनस्याभेदारोपाच्च रूपकमिति सङ्करः।

(१३) उपसरस्वति—सरस्वत्या नद्याः समीपे, [अव्ययीभावः]। तृणमये—तृणप्रकृतिके,तृणरचिते इत्यर्थः। समिति।—समुत्तम्भितः,—समुत्थापितः, [उत्पूर्वकात् स्तम्भ

कलशे, (१४) बद्धवनमालादाम्नि, धवलध्वजमालिनि, भ्रमच्छुक्लवाससि, पठद्द्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत्। तत्रस्थस्य च अस्य (१५) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणिपरिकरः

सकारलोप] तुङ्ग,—उन्नत, तोरणं,—बहिर्द्वारं यस्य तथाभूते। वेदीति।—वेदी—परिष्कृतभूमौ, विनिहित,—स्थापित, पल्लव एव—नवकिसलय एव, आमादीनामिति भाव, ललाम – लाञ्छन,चिह्नमित्यर्थ ,माङ्गल्यबोधकमिति भाव , यद्वा,—ललाम—भूषणं यस्य तथाभूत , पल्लवभूषितमित्यर्थ , ("ललाम लाञ्छने ध्वजे। श्रृङ्गे प्रधाने भूषायाम्" इति मेदिनी) हेमकलस,—स्वर्णकुम्भ , मङ्गलघट इति भाव यस्मिन् तथोक्ते।

(१४) बद्धेति।—बद्ध—विरचित, वनमालादाम—वनपुष्पमालाप्रसर , यद्वा,—"आजानुलम्बिनी माला सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वला। मध्यस्थूलकदम्बाढ्या च वनमालेति कीर्तिता॥" इत्युक्तलक्षणक पुष्पपत्रप्रतियोजित माल्यं यस्मिन् तथोक्ते। धवलध्वजाना—शुक्लपताकाना, माला—श्रेणि अस्ति अस्मिन्निति तथाभूते। भ्रमदिति।—भ्रमन्ति—इतस्तत चलन्ति, वायुवेगादिति भाव, शुक्लानि—शुभ्राणि, वासासि—पताकाना वस्त्राणि, द्वारादौ आवरणभूतानि वेति भाव , यद्वा,—भ्रमन्त, —इतस्तत सञ्चरन्त शुक्लवासस —शुभ्रवस्त्रपरिधायिन परिचारकजना यस्मिन् तथोक्ते। पठदिति।—पठन्त ,—अधीयाना , चतुर वेदान धर्मशास्त्राणि वा समुच्चारयन्त इति भाव , द्विजन्मान —ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते। प्रस्थान—स्थितिमित्यर्थ ।

(१५) ग्रामाक्षपटलिक ,—अक्षाणा—भूताना, पटले—समूहे नियुक्त अक्षपटलिक , ग्रामस्य अक्षपटलिक ग्रामाक्षपटलिक , ग्रामवासी वेतालसाधक , तान्त्रिकविधानवेत्ता वा इति भाव , यद्वा,—अक्षाणा—व्यवहाराणा, विवादानामित्यर्थ , अक्षाणा—द्यूताङ्गाना, द्यूतसाधनपाशकादीनामित्यर्थो वा, ("अक्षमिन्द्रिये। ना द्यूताङ्ग कर्षचक्र व्यवहारे कलिद्रुमे" इत्यमर) पटले नियुक्त अक्षपटलिक , ग्रामस्य अक्षपटलिक ग्रामव्यवहारदर्शक इत्यर्थं ग्रामीणानां विवादमीमांसाया राजनियुक्त अधिकरणिकविशेष इति यावत ग्रामद्यूतकाराध्यक्षो वा, सकलकरणिपरिकर,—सर्वप्रकारलेखरचनानिपुण इति यावत्, ["करणि,—कायस्थ" इति कश्चित्, तथात्वे सर्वकायस्थपरिवृत इत्यर्थ.]।

"करोतु देवो (१६) दिवसग्रहणम् अद्यैव अवन्ध्यशासनः शासनानाम्" इति अभिधाय (१७) उपाङ्काम् अभिनवघटितां हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये, जग्राह च तां राजा। समुपस्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रश्य करकमलात् अधोमुखी महीतले पपात मुद्रा। (१८) मन्दाश्यानपङ्कपटले मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम्। अमङ्गलाशङ्किनि च (१९) विषीदति परिजने नरपतिरकरोत् मनसि एतत्,—"अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां

(१६) अवन्ध्यशासनः,—अप्रतिहताज्ञः शासनानां—राजशासनानामिति यावत्, दिवसग्रहणं—सामयिकसङ्ग्रहनिरूपणम् इत्यर्थः, अद्य प्रभृति भवान् प्रजाशासनाधिकारे नियुक्त इत्येव निश्चयार्थं भवन्नामाङ्कितमुद्राग्रहणमिति भावः।

(१७) उपाङ्काम्—उपचिह्नाम्, अभिनवघटितां—नवरचितां हाटकमयीं—काञ्चनमयीं मुद्रां—वर्णावलिविरचितकाञ्चनपट्टकविशेषम् उपनिन्ये—अर्पयामास। करकमलात्—पाणिपद्मात्, हर्षस्येति भावः, प्रथमत—आदौ एव, समुपस्थापिते—उपनीते केनचिदिति भावः मृत्पिण्डे—मृत्तिकागोलके, परिभ्रश्य—निपत्य अधोमुखी—अधः राजनामसनाथाङ्कितपूर्व्वभागा इत्यर्थः।

(१८) मन्देति।—मन्दाश्यानम्—ईषच्छुष्कं, पङ्कपटलं—कर्दमचयो यस्मिन् तस्मिन् अत एव मृदुमृदि—मृद्वी—कोमला मृत्—मृत्तिका यस्मिन् तथाभूते सरस्वतीतीरे—तन्नाम्ननदीतटे, वर्णानां—मुद्राक्षराणां राजयः—श्रेणयः स्फुटं—स्पष्टं, व्यराजन्त—बभासिरे, मुद्राक्षरपङ्क्तयः सरस्वतीतीरस्थकोमलमृत्तिकायामङ्किता अभवन्निति निष्कर्षः। एतेन समुद्रमुद्रितावनिवलयवसुधायाः स्वयमादरात् शासनमुद्राग्रहणं कृतमिति द्योतितं, तच्च विशदं देवप्रसादपरिचायकम् इति निगूढाशयः।

(१९) विषीदति—विषण्णीभवति, दुःखं पश्यति भयार्द्रेऽपीति भावः। अतत्त्वदर्शिन्यः,—यथार्थमविविच्य, अदीर्घदर्शिन्य इति यावत् कुसंस्काराच्छन्ना इति भावः। ["अतत्त्वदर्शिन्य" इत्यत्र "तत्त्वदर्शिन्य" इति पाठे,—स्वल्पदर्शिन्यः, स्थूलदर्शिन्य इति यावत्, उपस्थितदर्शिन्य अत एव विवेकासम्भवात् इति भावः] अविदग्धानाम्—मूढानाम्।

श्रियः। तथा हि (२०) एकशासनमुद्राङ्का भूर्भवतो भवि- ष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्याः" इति (२१) अभिनन्द्य मनसा महानिमित्तं ततः सीमसहस्र- कल्पितसीम्नां ग्रामाणां शतमदात् द्विजेभ्यः, निनाय च तत्र तं दिवसम्। प्रतिपन्नायां शर्वर्यां सम्मानितसर्वराजलोकः सुष्वाप।

(२२) अथ गलति तृतीये यामे सुप्तसमस्तसत्त्वे निःशब्दे दिक्कुञ्जरबृंहितगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः।

---

(२०) एकेति।—एका—अद्वितीया एव शासनमुद्रा—राजकीयाङ्कन आज्ञा- सूचकं चिह्नमिति यावत् अङ्कः—चिह्नं अङ्के—क्रोडे वा यस्याः तथाभूता, एकच्छत्रा इति भावः। भूः—पृथिवी। निमित्तेन—लक्षणा, शुभशकुनेन इत्यर्थः, अर्धसुप्तेन मत्तवटकुक्कुटेन इत्यादिचिह्नेनेति भावः, ("निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः" इत्यमरः) निवेदितमपि—ज्ञापितमपि अन्यथा—विपरीतमित्यर्थं। ग्राम्याः,—अविदग्धा इत्यर्थः।

(२१) ततः—तदनन्तरम्, अर्धसुप्तेन मत्तकुक्कुटेनेत्यादि, महानिमित्तं—शुभं महत्त्वसूचकलक्षणमिति यावत्, अभिनन्द्य—प्रशस्य, वस्तुतस्तु तस्य मुनिनिर्दिष्टतया इति भावः। सीमेति।—सीमानः—ग्रामान्ताः, ["शुक्रन्चि- नोति दीर्घश्च" (उ० २ पा० २५ सू०) इति मन्] सहस्रेण—दशशतसङ्ख्यया, सहस्रसङ्ख्यकैरित्यर्थं, कल्पिताः—परिच्छिन्नाः, परिमिताः इत्यर्थः सीमानः,—मर्यादा येषां तथाभूतानां, सहस्रसङ्ख्यकक्षेत्रपरिमाणयुक्तानामिति यावत्। निनाय— अतिवाहयामास। शर्वर्या—रात्रौ, प्रतिपन्नायाम्—उपस्थितायां, सम्मानितेति।— सम्मानिताः,—सत्कृताः, सर्वे राजलोकाः,—नृपजना येन तथोक्तः, प्रियभाषणादिना सर्वान् परितोष्येत्यर्थः, सुष्वाप—निद्रां गतः, शयनमकरोदित्यर्थः, युद्धयात्रानि- श्चयात् कालविलम्बं विना प्रातःकाल एव प्रयास्यामीति भावः।

(२२) सुप्तेति।—सुप्ताः—निद्रिताः, समस्ताः,—सकलाः, सत्त्वाः,—प्राणिनः, निःशब्दे—नीरवे, तृतीये यामे—तृतीयप्रहरे, गलति—अतिक्रामति, दिक्कुञ्जरेति।—दिक्कुञ्जराः—दिग्गजाः, बृंहितवत्—बृंहितमिव इत्यर्थः, गम्भीरः, —गभीरः, ("गभीरगम्भीरौ" (उ० ४ पा० ३५ सू०) इतीरन्, गमेर्भ्रं चेति नुम् च]

(२३) अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः प्रयाणक्रोशसङ्ख्यापकाः स्पष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः।

(२४) ततो रटत्पटहे, नन्दन्नान्दीके, गुञ्जत्कुञ्जे, कूजत्काहले, ध्मायमानशङ्खे, (२५) क्रमोपचीयमानकटककल-

---

ध्वनि,—निनादः यस्य तथाभूतः, ["दिक्कुञ्जरवृंहणगम्भीरध्वनिः" इत्यत्र दिक्कुञ्जरजृम्भमाणगम्भीरध्वनि" इति पाठे,—दिक्कुञ्जराणां जृम्भमाणः,—प्रवर्द्धमान इत्यर्थः, गम्भीरध्वनिरिव ध्वनिः यस्य तथाभूतः] प्रयाणपटहः,—युद्धयात्राकालिकवाद्यभेद इत्यर्थः, अताड्यत—अवाद्यत इत्यर्थः, पाटहिकैरिति शेषः।

(२३) अग्रतः,—अग्रे, अनन्तरमिति भावः, मुहूर्त्तमिव—मुहूर्त्तमात्रमित्यर्थः इव शब्दोऽत्र अवधारणे, स्थित्वा—विरम्येत्यर्थः, प्रयाणेति।—प्रयाणस्य—यात्रायाः क्रोशाः,—'चतुर्विंशत्यङ्गुलिभिर्हस्तः तत्त्वविदो विदुः। सहस्रैरष्टभिः ख्यातं हस्तैः क्रोशनामकम्॥" इत्युक्तलक्षणाः अष्टसहस्रहस्तमिताः अध्वान इत्यर्थः, केचित्तु सहस्रदण्डसमाना इत्याहुः, तेषां सङ्ख्यापकाः,—सङ्ख्याज्ञापकाः, अष्टौ—अष्टसङ्ख्याकाः, अद्य अष्टौ क्रोशा गन्तव्या इत्येव सङ्ख्यासंस्थापका इत्यर्थः, पटीयांसः,—अतिपटवः, ["द्विवचनविभज्योपपदे—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुन्] प्रहाराः,—ताडनानि।

(२४) "ततः" इत्यस्य "प्रयाणसमये ··राजभिः आपूपूरे राजद्वारम्" इत्यनेनान्वयः। प्रयाणसमये इति विशिनष्टि, रटत्पटहे इत्यादि।—रटन्तः,—ध्वनन्तः, पटहाः—आनकाख्यवाद्यविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते। नन्दन्नान्दीके—नन्दन्त्यः—राजलोकान् उत्साहयन्त्य इति यावत्, नान्द्यः,—भेरीसहधर्माङ्गल्यवाद्यभेदाः, आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतयो वा, "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते। देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते॥" इति लक्षणात्, ताः यस्मिन् तथोक्ते। गुञ्जत्कुञ्जे—गुञ्जन्तः,—ध्वनन्तः, कुञ्जाः,—शङ्खभेदाः यस्मिन् तथोक्ते, ते तु "सन्ना" इति नाम्ना प्रसिद्धाः, पृष्ठं च तेषां जतु परिकलितं भवतीति विज्ञानम्। कूजत्काहले—कूजन्त्यः,—स्वनन्त्यः, काहलाः,—वाद्यभेदाः यस्मिन् तादृशे, ("काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चाप्सरसां भिदि" इति मेदिनी)। ध्मायमानशङ्खे—ध्मायमानाः,—धमन्तः, शङ्खाः,—कम्बवः, "मुण्डशङ्खा" इति प्रसिद्धाः यस्मिन् तथोक्ते। शङ्खनादानां सुभटहृदयोल्लासकत्वात् माङ्गलिकत्वाच्च युद्धयात्रादौ विशेषव्यवहारः सदातन इति ज्ञेयम्।

(२५) क्रमेति।—क्रमेण—शनैः, शनैरिति यावत्, उपचीयमानः,—वृद्धि

काले, परिजनोत्थापनव्यापृतव्यवहारिणि, (२६) द्रुतद्रुघण-घातवध्यमानकोणिकाकोलकोलाहलकलितककुभि, (२७) बलाधिकृतबध्यमानपाटोपतिपेटके, जनज्वलितोल्कासहस्रा-लोकलुप्यमानत्रियामातमसि, (२८) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्य-मानकामिमिथुने, (२९) कटुकटुकनिर्देशनश्यन्निद्रोन्मिष-

---

गच्छन, कटकानां—सैनिकानामिति यावत, कलकल —कोलाहल यस्मिन तथोक्ते। परिजनेति।—परिजनानां—पार्श्वचराणां, निद्रितानाम इति भाव, उत्थापने—प्रबोधने, व्यापृता,—प्रवृत्ता, व्यवहारिण —कर्मचारिण यत्र तथाभूते।

(२६) द्रुतेति।—द्रुत—सत्वर, द्रुघणस्य—मुद्गरस्य इति प्रसिद्धस्य शस्त्रभेदस्य, घातेन—ताडनेन, वध्यमाना—आहन्यमाना या कोणिका—ताडनयष्टिविशेष, तस्या, कोलस्य—अग्रभागस्य, कोलाहलेन—निनादेन, कलिता —पूरिता, ककुभ,—दिशो यत्र तथोक्ते, यद्वा —द्रुत द्रुघणस्य—मुद्गरस्य ("द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्यात्" इति मेदिनी) घातेन—ताडनेन वध्यमाना —चाल्यमाना, ये कोणकाकोला,—कोण एव कोणिका—वाद्यभेद वस्त्रगृहैकदेशो वा, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने। एकदेशे गृहादीनामस्रौ च लगुडेऽपि च॥" इति मेदिनी) तत्र ये कीला,—शङ्कव, वस्त्रपटनिबद्धा वस्त्रगृहधारणार्थं तन्निबद्धा वा, तेषा कोलाहलै कलिता ककुभ यत्र तथोक्ते, क्षिप्रमुद्गराघातोत्पाट्यमानानल्पकीलककठोरारव भुवनव्यापी सञ्जात एतेन वस्त्रगृहाणाम् आनन्त्य द्योतितम इत्यवगम्यते।

(२७) बलेति।—बलाधिकृतै —सैन्याधिकारिभि बध्यमान—तोड्यमानं, पाटोपतिपेटकं—प्रतिनियतरक्षकवर्गं, प्रमादोत्ति भाव यत्र तथोक्त। जनेति।—जनै,—परिजनैरिति यावत, ज्वलितानां—प्रज्वालितानाम उल्कासहस्राणाम्—उल्कासहस्राणां, दीपसमूहानामिति यावत, आलोकेन—प्रभया, लुप्यमान—विनाश्यमानं त्रियामातम, तिमिरं यस्मिन् तथोक्ते।

(२८) यामेति।—यामचेटीभि,—प्रहरिकदासीभि प्रहारणीभिरित्यर्थं चरण चलनेन—पदक्षेपनिनादन इति यावत, पादस्पर्शनेत्यर्थो वा, उत्थाप्यमान—प्रबोध्यमानं, कामिमिथुन—कामयुगल यस्मिन् तथोक्ते।

(२९) कटुकेति।—कटुकानां—तुन्निपकनियोक्तॄणां, कटुकेन—कटुक, निर्देशन—आज्ञया, नश्यन्ती—अपगच्छन्ती या निद्रा—स्वाप, तया उन्मिषत,—

मदस्यन्दि दन्ति सन्दान शृङ्खलाखनखन निनाद निर्भरभरितदश-
दिशि, (३६) घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रसार्य-
माणप्रस्फोटितचर्मणि, (३७) गृहचिन्तकचेटकसंवेष्ट्यमान-
पटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके, (३८) कील-
कलापापूर्यमाणचिपिटचर्मपुटे, (३९) सम्भाण्डायमान-
भाण्डागारिणि, भाण्डागारवहनवाह्यमानबहुबलीवर्दके,

भान, मुच्यमाना,—परित्यज्यमाना, मदस्यन्दिनां—दानजलस्राविणां दन्तिनां—गजानां, ये सन्दानशृङ्खला,—बन्धनशृङ्खला, तेषाम् आ—सम्यक्, खनखननिनादेन—खनखन इति शब्दविशेषेण, निर्भरम्—अत्यन्तं यथा तथा, भरिता—पूरिता, दश दिशः—दशसङ्ख्याकाः ककुभः यस्मिन् तथोक्ते।

(३६) घासेति।—घासपूलकस्य—यवसस्तबकस्य, प्रहारेण—ताडनेन, मार्जनेनेति यावत्, प्रमृष्ट—परिष्कृतं, पांशुलं—रजोबहुलं, स्नेनैव विकीर्णत्वादिति भावः, यत् करिपृष्ठे—हस्तिपृष्ठं, तत्र प्रसार्यमाणम्—आसनार्थं विस्तार्यमाणं, प्रस्फोटितं—प्रमृष्टं, ताडितं वा, धूल्याद्यपनयनार्थमिति भावः, ("प्रस्फोटनन्तु शूर्पे स्यात् ताडने च विकाशने" इति मेदिनी) चर्म—अजिनं यस्मिन् तथोक्ते।

(३७) गृहेति।—गृहाणां—भवनानां, सैनिकावासशिबिरादीनामित्यर्थः, चिन्तकाः—कार्यदर्शिन इत्यर्थः, ये चेटकाः—भृत्याः, तैः संवेष्ट्यमानाः,—परिग्रिय्यमाणाः, सङ्कुच्यमाना इत्यर्थो वा, पटकुट्यः,—पटैः—वस्त्रैः, कुट्यः,—क्षुद्रगृहभेदाः, स्कन्धावारस्थगृहभेदा इत्यर्थः, काण्डपटमण्डपानि—काण्डपटाः—काण्ड इव पटाः, "कानात" इति प्रसिद्धाः पटभेदाः, तस्य सङ्कोचनेन दण्डकाण्डरूपता स्तम्भरूपता वा जायते इत्यतः काण्डपट इति संज्ञा, तद्रचितमण्डपानि—गृहाः परिवस्त्राः,—जवनिकाः, वितानकाः,—उल्लोचाः, चन्द्रातपभेदा इति यावत् यत्र तथोक्ते, ("अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः)।

(३८) कीलेति।—कीलानां—शङ्कूनां कलापैः,—समूहैः, आपूर्यमाणाः,—भ्रियमाणाः, पथि पुनः स्कन्धावारस्थापनार्थमिति भावः, चिपिटाः,—ह्रस्वाः, क्षुद्रा इति यावत्, चर्मपुटाः,—चर्मनिर्मितभाजनविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते।

(३९) सम्भाण्डेति।—सम्भाण्डायमानाः—भाण्डानि सञ्चिन्वन्तः, सङ्ख्या धारान् एकत्रीकुर्वन्त इत्यर्थः, ("भाण्डात् समाचयने" (वा०) इति णिङ्, हिस्वा-

(४०) निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीडा-पीड़सङ्कटायमानसामन्तोकसि, (४१) दूरगतदक्षदासेरकक्षिप्र-प्रक्षिप्यमाणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि, (४२) तिर्य्यगा-नमज्जाघनिक कर क्षुच्छाकष्ट-लम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिल-तुन्दी-

दात्मनेपद, तत शानच] भाण्डागारिक,—भाण्डपूर्णगृहरक्षका इत्यथ यस्मिन् तथोक्ते। भाण्डेत।—भाण्डागारस्य—"भाण्डार" इति प्रसिद्धस्य सद्द्रव्यपात्रसमूहाक-स्थानगृहस्य इत्यथ, वहनाय—प्रापणाय, स्थानान्तरनयनाय इत्यर्थ, दाप्यमाना,—नीयमाना, बहव,—अनेके बलीवाहिका,—बलीवर्द्दा यस्मिन् तथोक्ते। ["बली-वाहिके" इत्यत्र "नाडीवाहिके" इति पाठे,—नाडीवाहिका,—करिणा घाटग्रहण-नियुक्ता हस्तिपकविशेषा, "मेट्" इति प्रसिद्धा। करिवरसैन्यसङ्गमावादिपरि-चर्य्यानिरताना राजकीयभाण्डागारवहननियोग, न तथा सदृशपरिचायक इत्येक पाठ न सम्बन्धित इति श्रेयम्।

(४०) निषादीति।—निषादिभि,—आरोहिभि, चतुरहस्तिपकै वा, तदभावे प्रमादाद्यङ्कापातान् इति भाव, निश्चलेषु—स्थिरेषु, तिष्ठत्सु इत्यर्थ, अनेकेषु—बहुषु, अनेकपेषु—हस्तिषु, ["सुपि स्थ" (३।२।४ पा०) इति सूत्रे सुपीति योगो विभज्यते, तेन सुप्युपपदे पादत्वात क इति कप्रत्यय। " हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप" इत्यमर] तत्पृष्ठेषु इति भाव, आरोप्यमाणाना—निधीयमानाना, कोशकलसाना—धनपूर्णकुम्भाना पीडापीडेन—सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भाव, सङ्कटाय-मानानि—सङ्कीर्णानि इति यावत, सामन्ताना—राज्ञाम्, करध्याद्धिनामिति भाव, ओकासि—स्थानानि यत्र तथोक्ते।

(४१) दूरेति।—दूरगते,—विप्रकृष्टस्थानस्थे, अतीव इत्यर्थो वा, दक्षे,—भारवहनचर्मे इति यावत, यद्वा—दूरगत—दूरगमने, दक्षा,—प्रवीणा, दासेरका,—उष्ट्रे, क्षिप्र—शहसेति यावत् प्रक्षिप्यमाणा,—भूमौ पात्यमाना, ये उपकरणसम्भारा,—परिच्छदसमूहा, तै भ्रियमाणा,—पूरितपृष्ठा इति यावत्, दुष्टा,—दुर्दान्ता लोकाना वहने दोषकारिण इत्यथ, उत्कटा इति यावत् दन्तिन,—गजा यस्मिन् तथोक्ते।

(४२) तिर्य्यगिति।—तिर्य्यक्—कुटिल यथा तथा, आनमन्—आनतीभवन्, येन कोऽपि न पश्यतीति भाव, य जाघनिक,—जघनस्पर्शी, कामुक इति भाव, ["जाघनिक" इत्यत्र "जाघनि" इति पाठोऽपि स एवार्थ] तेन करेण—इस्तेन,

जनजनितजनहासे, (४३) पीड्यमानशारशारिवरत्रागुणग्रथितगात्रविहारवृहद्बहुबृहदुन्मदकरिणि, (४४) करिघटाघटमानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे, पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठालककदर्थितकूजत्करभे, (४५) अभिजातराजपुत्रप्रेष्यमाण-

कर्केण—कटेन आक्रान्ता—आलिङ्गितेति भाव, लम्बमाना—अपसरन्तीति भाव, अथ च परतन्त्रा—पराधीना, अवसर्पनवमेति यावत्, तुन्दिला—बृहत्कुक्षि, स्थूलोदरीत्यर्थ, स्थूलाङ्गी इति भाव ("तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षि पिचिण्डिल" इत्यमर) या तुन्दी—कुट्टनी सा एव जन,—लोक, तेन जनित,—उत्पादित, जनाना—लोकाना तत्रत्यानामिति भाव, हास,—हास्य यस्मिन् तथोक्ते, तथाभूता कुट्टनीं दृष्ट्वा हसन्ति इत्यर्थ ।

(४३) पीड्यमानेति।—पीड्यमाना—जीर्णतादिदोषेण क्लिश्यमानेत्यर्थ, शारा—शबला विचित्रा इत्यर्थ, ("शार स्यात् शबल वाच्यलिङ्ग पुंसि समीरणे" इति मेदिनी) या शारि,—रणहास्तिपर्याण पृष्ठदेशे स्थाप्यमानास्तरणविशेष इति यावत्, ("शारिर्नाक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे। युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च॥" इति मेदिनी) तस्या वरत्रागुणै,—कक्ष्यारज्जुभि, कक्षबन्धनरज्जुभिरित्यर्थ, नद्धोरज्जुभिर्वा चर्मरज्जुभिरित्यर्थ ("चूषा कक्ष्या वरत्रा स्यात्" "नद्धी वध्री वरत्रा स्यात्" इति चामर) ग्रथितानि—सम्मितानि गात्राणि—शरीराणि तेषा विहारेण—कम्पेन बृहन्त,—महान्त बहव —अनेके, बृहन्त,—महान्त,उन्मदा,—मदमत्ता, करिण —हस्तिन यत्र तथोक्ते ।

(४४) करीति।—करिणा—हस्तिना, घटासु—घटनासु, श्रेणिषु इत्यर्थ, ("करिणा घटना घटा" इत्यमर) घट्टमानाना—संलग्नानां, घण्टाना—वाद्यविशेषाणा, टाङ्कारेण—टाङ्किति निनादेन, क्रियमाण —जन्यमान, कर्णज्वर,—श्रवणपीडा यस्मिन् तथोक्ते। पृष्ठेति।—पृष्ठेषु—उपरिदेशेषु इत्यर्थ प्रतिष्ठाप्यमानेन—आरोप्यमाणेन, कण्ठालकेन—भाण्डभेदेन, द्रोणीभेदेन वा इत्यर्थ, ["कण्ठाला तु द्रोणीशब्दोऽभेद ना कमलके" इति मेदिनी। स्वार्थे क प्रत्यय] कदर्थिता,—क्लिष्टा, अत एव कूजन्त,—रुवन्त, भारक्लिष्टतया इति भाव, करभा,—भारवाहका यस्मिन् तथोक्ते ।

(४५) अभिजातेति।—अभिजातै —कुलीनै, अनभ्यस्तवाहपरिचालनव्यापारैरिति भाव, राजपुत्र —नृपकुमारै, प्रेष्यमाणानि—चाल्यमानानि, अत एव

कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने, (४६) गमनवेलाविप्र-लब्धवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके, (४७) प्रसादवित्तपत्ति-नीयमाननरपतिवल्लभवरवाजिनि, (४८) चारुचारभटसैन्य-न्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्थासके, (४९) स्थानपाल-पर्य्याण-लम्बमान लवणकलापीकिङ्किणी-मालीसनाथ सङ्कलिततल-

कुप्रयुक्तेन—असदृशसञ्चालनेन आकुलानां—व्यस्तानां, कुलीनानां—सज्जनानां, कुलपुत्रकलत्राणां—कुलीनकुलाङ्गनानां, वाहनानि—यानानि यस्मिन् तथोक्ते। [इहा-रोप्याह्यमानवाचित्वनिमित्ताभावात् "वाहनमाहितात्" (८।४।८ पा०) इति न णत्वम्]।

(४६) गमनेति।—गमनवेलायां—यात्राकाले, विप्रलब्धाः,—प्रतारिताः, अविदितगमनवेला इत्यर्थः, अत एव वारणानां—हस्तिनाम्, आधोरणैः,—निषादिभिः, पालकैरित्यर्थः, ("आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः" इत्यमरः) अन्विष्य-माणाः—अनुसन्धीयमानाः, नवसेवकाः,—नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते कार्य्यानभिज्ञतया नवनियुक्ताः प्रायः प्रतारिता भवन्ति इत्याशयः।

(४७) प्रसादेति।—प्रसादेन—राजानुग्रहेण, वित्ताः,—ख्याताः, ("प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः" इत्यमरः) ये पत्तयः,—पदातिसैन्यानि, तैः नीयमानः,—प्राप्यमाणः, चाल्यमान इत्यर्थः नरपतेः,—राज्ञः वल्लभः,—प्रियः, वरः,—श्रेष्ठः, वाजी—अश्वः यस्मिन् तथोक्ते, ["वरवाजिनि" इत्यत्र "वारवाजिनि" इति पाठे,—नरपतेः वल्लभाः, वारवाजिनः—वारे—अवसरे, अनुग्रहयोग्यकाले इत्यर्थः, प्राप्ताः इति भावः ("निवहावसरौ वारः" इत्यमरः) वाजिनः यस्मिन् तथोक्ते, राजप्रसाद-लब्धघोटकारूढसैनिके इत्यर्थः]।

(४८) चार्व्विति।—चारु,—मनोज्ञ, चारः,—गतिर्येषां तथाभूतानि, भटसैन्यानि—योधबलानि ("भटा योधाश्च योद्धारः" इत्यमरः) तैः न्यस्यमानाः,—निधीयमानाः, नासीरमण्डलाडम्बरस्य—सेनाऽग्रगामिसैन्यनिवहस्य, स्थूलाः,—महान्तः इत्यर्थः स्थासकाः,—अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते, यद्वा,—चारुचारभटसैन्यैः न्यस्यमानाः,—आत्मन एव क्रियमाणाः, नासीरेण—कर्पूरेण, मण्डलाडम्बराय—सैन्यसमूहशोभावर्द्धनाय, स्थूलाः,—महान्तः, दीर्घा इति यावत्, स्थासकाः,—चर्चाः, तिलकविशेषा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते, ("चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः" इत्यमरः)।

(४९) स्थानेति।—स्थानपालानाम्—अश्वपालानां, पर्य्याणेषु—पल्ययनेषु,

मारिके (५०) कुण्डलीकृतावरत्रिणीजालजटिलवल्लभपालाश्वघटानिवेश्यमानशाखामृगे, (५१) परिवर्द्धकाकृष्यमाणार्द्धजग्धप्राभातिकयोग्याशनप्ररोहके, (५२) व्याक्रोशीजृम्भमाणघासिकचोपे, (५३) गमनसम्भ्रमभ्रमत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतल्प

अश्वसञ्ज्ञायामित्यर्थ लम्बमाना—दोलायमाना लवणकलापी—द्रव्यविशेष सा च मृगाकृतिदारुमयी क्रियत इति (लवणकलापी" इत्यत्र "लवणकलायी" इति पाठोऽपि न प्रवाय] किङ्किणी—क्षुद्रघण्टिका नाली—वैणवी यष्टि ताभि सनाथा—सहिता इत्यर्थ सङ्कलिता—विरचिता तन्त्रसारका—ऊर्णादिचित्रसूत्रमयी मुखपट्टिका "उरपट्टका" इति कश्चित यत्र तथोक्त मुखमालिन्यनाशाय रज्जुबन्धनायश्च तुरगस्यास्यबन्धने तथाकृतिव्यवहारात् इति भाव ।

(५०) कुण्डलीति—कुण्डलीकृते—वलयितैरित्यर्थ, अवरत्रिणीजाले—बन्धनरज्जुभिरित्यर्थ जटिल—सग्रथित ["लोमादि—" (५ २ १०० पा०) इत्यादिना पिच्छादित्वादिलच्] वल्लभपालै—सुन्दराश्वपालकै ("वल्लभो दयिते ऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरङ्गमे" इति मेदिनी) केचित्तु "वनवता येन बृहदाकारेण तुरगोप करणं घासचणकादिकं नीयते स वल्लभपालोऽश्वपाल" इति व्याचख्यु अश्वघटासु—तुरङ्गपङ्क्तिषु तत्पश्चाद्भाग इति भाव निवेश्यमाना—आरोप्यमाणा शाखामृगा—वानरा यत्र तथोक्ते ("कपिप्लवङ्गप्लवगशाखामृगवलीमुखा । मर्कटो वानर" इत्यमर) स च अश्वानां वामादिप्रतिषेधाय मन्दुराग्रे स्थाप्यते इति लोकव्यवहार ।

(५१) परिवर्द्धकेति ।—परिवर्द्धकेन—अश्वपालकेन आकृष्यमाणा—आकर्ष्यमाणा इत्यर्थ अर्द्धजग्धम्—अर्द्धभक्षितं प्राभातिकं—प्रभातकालिकं योग्यम्—उपयुक्तं भोजनादिकमित्यर्थ अशनं—भक्ष्यद्रव्यं येन तादृश प्ररोहक —अश्वा रोहणेन सह यस्मिन तथोक्ते ।

(५२) व्याक्रोशीति ।—व्याक्रोशीषु—परस्पराह्वानेषु जृम्भमाणा —वर्द्धमाना घासिकानां—घासानयनानां चोपा —विवादा यस्मिन तथोक्ते त्वरितगमना इति इत्यर्थ ।

(५३) गमनेति ।—गमनेषु—यात्रासु य सम्भ्रम —त्वरा तेन भ्रमन्त —घूर्णन्त तुण्डा —मुखाग्रभागा, तरुणा —युवान, ये तुरङ्गमा —अश्वा

भानानेकमन्दुराविमर्दे, (५४) सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानसत्वर-सुन्दरीदीयमानमुखालेपने, (५५) चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावित-प्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठ्यमाननिर्घासशस्यसञ्चये, सञ्चरच्चेल-चक्राक्रान्तचक्रीवति, (५६) चक्रचीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाण-

---

ते तन्यमाने,—क्रियमाणे, अनेकासां—बहूनां, मन्दुराणां—वाजिशालानां, ["मन्दिराशि—" (उ० १ पा० २९ सू०) इत्यादिना उरच्। "वाजिशाला तु मन्दुरा" इत्यमरः] विमर्दे,—विध्वंसे यत्र तथोक्ते।

(५४) सज्जीकृतेति।—सज्जीकृतासु—कृतकल्पनासु, आरोहणार्थम् आस्तरणादिना अलङ्कृतासु इत्यर्थः, ("कल्पना सज्जना समे" इति गजप्रकरणे अमरः) करेणुकासु—क्षुद्रहस्तिनीषु, ("करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे" इति मेदिनी) आरोहाय—आरोहणार्थमित्यर्थः आह्वाने—आकारणाय, कस्यचित् सामन्तस्येति भावः, यद्वा,—सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानेन—सज्जीकृतायाः करेणुकायाः आरोहः,—निषादी, तेन आह्वानम्—उच्चैराकारणं तेन सत्वरा—त्वरावती, अलङ्कृतहस्तिनी-निषादतारस्वरेण त्वरान्विता इत्यर्थः, या सुन्दरी—कामिनी, हस्तिपकस्य इति भावः, तया दीयमानं—विधीयमानं, मुखालेपनं—सिन्दूरादिना मुखानुलेपः, करेणुकाया इति भावः यस्मिन् तथोक्ते।

(५५) चलितेति।—चलितेषु—प्रस्थितेषु मातङ्गेषु—हस्तिषु तुरङ्गेषु—अश्वेषु च, प्रधाविते—सत्वरमापतिते प्राकृते,—साधारणे, प्रातिवेश्यकलोके,—प्रतिवेशिजनगणे, समीपवासिमनुष्यैरित्यर्थः, लुण्ठ्यमानाः—क्रियमाणाः, निर्घासशस्यसञ्चयाः,—निः,—निःसृष्टाः, त्यक्ता इत्यर्थः भुक्तावशिष्टा इति यावत्, घासाः,—यवसाश्च, शस्यानि च—यवगोधूमादीनि च, तेषां सञ्चयाः—समूहा यत्र तादृशे। सञ्चरदिति।—सञ्चरता,—इतस्ततो भ्रमता, तथा चेलचक्रेण—वस्त्रसमूहेन ("चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु" इत्यमरः) "चैलचक्रेण बालकसङ्घेन" इति कश्चित्, आक्रान्ता,—आपूरितपृष्ठाः, समाकीर्णपृष्ठा इत्यर्थः, चक्रीवन्तः,—गर्दभा यत्र तथोक्ते ["आसन्दीवत्—" (८।२।१२ पा०) इत्यादिना मतुपि निपातनात् सिद्धम्। "चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः" इत्यमरः। "चक्रीवन्तः—उष्ट्राः" इति कैश्चित्]।

(५६) चक्रेति।—चक्रे—रथाङ्गे, चीत्कारिणः,—उच्चैः कूजन्तः, ये गन्त्रीगणाः,—वृषभवाह्यशकटवृन्दानि, ("गन्त्री कम्बलिवाह्यकम्" इत्यमरः। अत्र कम्बलिवाह्यक—वृषभवहनीयशकटमित्यर्थः) तैः गृह्यमाणानि—आक्रम्यमाणानि, अत

प्रहतवर्त्मनि, (५७) अकाण्डदीयमानभाण्डभरितानडुहि, (५८) निकटघासलाभलुब्धलम्बमान-प्रथमप्रसार्य्यमाण-सारसौरभेये, (५९) प्रमुखप्रवर्त्त्यमानमहासामन्तमहानसे, पुरःप्रधावद्ध्वजवाहिनि, (६०) प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कटकुटीरकान्तरालनिःसरणे, (६१) करिचरणदलितमठिकोत्थितलोकलोष्टा-

---

एव प्रहतानि—क्षुण्णानि, शकटचक्रेण सञ्जातखातानीत्यर्थः, वर्त्मानि—मार्गा यत्र तथोक्ते।

(५७) अकाण्डेति।—अकाण्डे—सहसा, दीयमानेन—आरोप्यमाणेन, भाण्डेन—द्रव्यपूर्णपात्रेण, भरित,—पूरितपृष्ठ इति यावत्, अनड्वान्—वृष यस्मिन् तथोक्ते। ("अनड्वान् सौरभेयो गौ" इत्यमर)।

(५८) निकटेति।—निकटे—समीपे, घासस्य—यवसस्य, लाभेन—प्राप्त्या, लुब्धन्तः,—लोलुपता गच्छन्तः लम्बमाना,—प्रलम्बदेहा, घासग्रहणेच्छया इति भाव, प्रथमम्—अग्रे, प्रसार्य्यमाणा,—प्रस्थाप्यमाना, सारसौरभेया,—बलवद्बलीवर्द्दा यस्मिन् तथोक्ते।

(५९) प्रमुखेति।—प्रमुखे—अग्रे, प्रथममेवेत्यर्थः, प्रवर्त्त्यमान—प्रस्थाप्यमानम्, आगामिस्कन्धावारसन्निवेशस्थानमुद्दिश्येति भाव, महासामन्ताना—प्रधानसामन्तनृपतीनाम, अधीननृपतिषु प्रधानानामित्यर्थः, महानस—रसवती, रन्धनशाला इत्यर्थ यस्मिन् तथोक्ते, ("रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसम्" इत्यमर)। पुर इति।—पुर,—अग्रत, प्रधावन्त,—प्रचलन्त ध्वजवाहिन,—पताकाधर्त्तार भृत्यविशेषा यत्र तथोक्ते।

(६०) प्रियशतेति। - प्रियशतै,—चाटुवाक्यसमूहै, उपलभ्यमाने—ज्ञायमाने, सङ्कटात—सङ्कीर्णात, कुटीरकाणा—क्षुद्रगृहाणाम्, अन्तरालात—मध्यात, नि सरण—मुख, निर्गमनमार्ग इत्यर्थ यस्मिन् तथोक्ते, यद्वा,—प्रियशतै,—प्रीतिकरवचनै, उपलभ्यमाने—प्राप्यमाणे सङ्कटकुटीरकान्तरालात—सङ्कीर्णक्षुद्रनिकेतनमध्यात् इत्यर्थ, नि सरण—मोक्ष, मुक्तिरित्यर्थ यस्मिन तथोक्ते ("मुखं नि सरणम्" "अथ नि सरणं मृत्यूपायमोक्षेषु निर्गमे" इत्यमर मेदिन्यौ। "प्रियशतोपलभ्यमानसङ्कट—" इत्यत्र "प्रियशतोपलभ्यमानासङ्कट—" इति पाठे,—आसङ्कटात—ईषत् सङ्कीर्णात् इत्यर्थ)।

(६१) करीति।—करिणा—हस्तिना, चरणे,—पादे, दलिताया,—

हन्यमानाऽऽधोरणक्रियमाणामन्त्रसाक्षिणि, (६२) मल्लट्टविघट्टमानव्याघ्रकुटीपलायमानक्षुद्रकुटुम्बके, (६३) कलकलोपद्रवद्रवद्द्रविणबलीवर्दविद्राणवणिजि, (६४) पुरःसरदीपिकाऽऽलोकविरलायमानलोकोत्पीडसुखप्रस्थितान्तःपुरकरिणीकदम्बके,

---

र्दितांशा, मक्षिकाया,—क्षुद्रदहात, उड्डीयते,—उड्डते, लोष्टैः,—मृद्‌खण्डनिभि, इनै लोष्टेन—कठिनमृत्खण्डेन आहन्यमानैः,—ताड्यमानैः, उद्‌भ्रान्त इति भाव, आधोरणैः,—हस्तिपकैः, ["करि लोष्टाहन्यमानाधोरण" इत्यत्र "करि लोष्टहन्यमानमेण्ठ" इति पाठे—लोष्टेन—मृत्खण्डेन हन्यमाने,—पश्चिमाङ्गे मेण्ठे, —"मेठ" इति प्रसिद्धे करिणां अवसानगमनादिवाहिपरिचारकविशेषैरित्यर्थ, "मेण्ठे, —जागरिकैः" इति केचित] क्रियमाणा,—विधीयमाना, आसन्ना —समीपस्था, साक्षिका इति शेष साक्षिण,—प्रत्यक्षदर्शन, राजद्वारे अभियोगार्थमिति भाव यत्र तथोक्ते ।

(६२) मल्लेति ।—मल्लट्टेन—सङ्घर्षेण सैनिकानाम अश्वगजादिवाहनाना वा इति भाव विघट्टमाना—भिद्यमाना, या व्याघ्रकुटी—तृणनिर्मितकुटीभेद, ["व्याघ्रकुटी" इत्यत्र "व्याघ्रपल्ली" इति पाठेऽपि स एवार्थ] तस्या पलायमान—पद्रवत्, क्षुद्रकुटुम्बक—स्वल्पधारजन यस्मिन् तथोक्ते ।

(६३) कलकलेति ।—कलकलोपद्रवेण—कलरवकृतोत्पातेन, द्रवन्ति—धावन्ति, द्रविणानि—धनानि द्रव्याणि इति यावत येभ्य तथाविधा ये बलीवर्दा —वृषा, तै विद्राणा —पलायमाना सशोका वा वणिज —पण्याजीवा यस्मिन तथोक्ते ।

(६४) पुर इति ।—पुर सरै —अग्रगै, दीपिकानाम—आलोकवर्त्तिकानाम, आलोकै,—प्रभाभिरित्यर्थं विरलायमानेन—स्वल्पीभवता, अपसरतेति भाव लोकोत्पीडेन—जनसम्मर्द्देन सुखप्रस्थितानि—अनायासप्रचलितानि जनसम्मर्द्दापसरणेन अनिरुद्धमार्गत्वादिति भाव, ["पुरःसर लोकोत्पीडसुखप्रस्थिता—" इत्यत्र 'पुर सर .. लोकोत्पीडप्रस्थिता—" इति पाठान्तरम्] अन्त पुराणाम्—अन्त पुरवासिनीनां नारीणामिति यावत्, करिणीकदम्बकानि—हस्तिनीवृन्दानि, अन्त पुरिकाणां वाहनभूतानीति यावत् यस्मिन् तथोक्ते ।

(६५) हयारोहाहूयमानलम्बितश्वनि, (६६) सरभसचरणनिपतन-निश्चलगमन-सुखायमान खक्खट स्तूयमान तुङ्गतुङ्गणगुणे, (६७) स्खलद्वेसरविसंवादिसीदद्दाक्षिणात्यसादिनि, (६८) रजोध्वस्तजगति प्रयाणसमये, (६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः

---

(६५) हयेति।—हयारोहैः,—अश्वारोहिभिः, आहूयमानाः,—आकार्यमाणाः, लम्बिताः,—पश्चात् स्थिताः, श्वानः,—कुक्कुराः यस्मिन् तथोक्ते, गुप्तभावेन विपक्षकृतनेशाक्रमणसूचनाय मृगयासाहाय्याय च सारमेयाणामावश्यकत्वादिति भावः।

(६६) सरभसेति।—सरभसेन—सवेगेन, चरणनिपतनेन—पादक्षेपणेन, निश्चलगमनेन च—धीरचलनेन इति भावः, सुखायमानाः,—सुखमनुभवन्तः, ये खक्खटाः,—हृढाः, परिहासकथाप्रसङ्गे वीराणां रणश्रमापनेतारः, अन्यथा मङ्गभीरुसुखराहिणीषु वर्षीयसामभिनिवेशः निष्प्रयोजनो भवेत इति गूढाशयः ["शकादिभ्योऽटन्" (उ० ४ पा० ८१ सू०) इति हासार्थकखक्खधातोरटन्] तैः स्तूयमानः,—प्रशस्यमानः, तुङ्गानाम्—उन्नतानां, तुङ्गणानाम्—अश्वानां, तदाख्यदेशजाश्वानां वा, ["तुङ्गण" इत्यत्र "तङ्गण" इति पाठान्तरम्] गुणः,—गतिसौष्ठवाद्युत्कर्षविशेषः यस्मिन् तथोक्ते।

(६७) स्खलेति।—स्खलन्तः—भ्रष्टाः, पश्चात् पतिता इति भावः वेसराः—अश्वतराः, विसंवदन्ति—परिशोचयन्ति, अनुशोचन्तीति भावः तथोक्ताः विसंवादिनः,—अनुशोचन्त इत्यर्थः, द्रुतगमनाक्षमत्वेन अश्वीयसङ्गभ्रष्टत्वात्, दक्षिणापथे वेसरा न वर्त्तन्ते इत्यनभ्यस्ताश्वारोहणतया द्रुतगमनाक्षमत्वेन पश्चात् पतनात् पथिश्रान्तिशङ्कया वा इति भावः, अत एव सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः, दुःखिता इति भावः, दाक्षिणात्याः,—दक्षिणापथजाताः, सादिनः,—अश्वारोहाः यस्मिन् तथोक्ते, ("अश्वारोहास्तु सादिनः" इत्यमरः)।

(६८) रज इति।—रजोभिः,—धूलिभिः ध्वस्तानि—विनष्टानि, अदर्शनं गतानीत्यर्थः, आपूरितानीति यावत् जगन्ति—भुवनानि यस्मिन् तथोक्ते। ["रजोध्वस्तजगति" इत्यत्र "रजोजग्धजगति" इति पाठे,—रजोभिः,—धूलिभिः, जग्धानि—ग्रस्तानीत्यर्थः आच्छन्नानीति यावत्, जगन्ति—भुवनानि यत्र तथोक्ते]। इह सैनिकधूलिभिर्जगतामाच्छादनमित्यसम्बन्धे सम्बन्धत्वाध्यवसायमिह तद्रूपातिशयोक्तिः सान्दर्भिकस्वभावोक्तिरङ्गम्।

(६९) प्रतिदिशमागच्छद्भिः,—समन्तात् प्रसरद्भिः, ["अव्ययं—" (२।१।६ पा०)

गजवधूसमारूढैः, आधोरणोर्द्ध्वध्रियमाणहेमपत्रभङ्गभास्वराङ्गैः, अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः, ताम्बूलिकविधूयमानचामरपल्लवैः, (७०) पश्चिमासनिकाऽर्पितभस्त्राभरणभिन्दि-पालपूलिकैः, (७१) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवितपर्याणैः, (७२) पर्याणपक्षकपरिक्षेपपट्टिकाबन्धनिश्चल-

---

इत्यादिना प्रतियोगे वीप्सायामव्ययीभाव] गजवधूसमारूढैः,—करिणीपृष्ठस्थैः। आधोरणेति।—आधोरणैः,—हस्तिपालैः, ऊर्द्ध्वे—उपरिभागे, आरोहिणां पतनप्रतिरोधार्थं पृष्ठोपरि स्थापितस्य धातुनिर्म्मितस्य वेष्टनीविशेषस्य "हाओदा" इति प्रसिद्धस्य इति भाव, ध्रियमाणानि—स्थाप्यमानानि हेमपत्रभङ्गेन—काञ्चनपत्ररचनया, भास्वराणि—चित्राणि, शार्ङ्गाणि—धनूंषि येषा तैः ["शार्ङ्गं कार्म्मुकमात्रेऽपि विष्णोरपि शरासने" इति मेदिनी। "आधोरणोर्द्ध—"इत्यत्र "आधोरणैरूर्द्ध—" इति व्यस्तपाठे,—प्रतिदिशमागच्छद्भिः गजवधूसमारूढैराधोरणैरित्येकवाक्यतयाऽन्वय, एतत्पक्षे सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास]। अन्तरेति।—अन्तरासनेषु—मध्यवर्त्तिषु पीठेषु, समीपेषु इति भाव, आसीनै,—उपविष्टै, अन्तरङ्गैः,—स्वजनैः, गृहीता,—धृता, असय,—करवाला येषा तैः। ताम्बूलिकेति।—ताम्बूलिकैः—ताम्बूलदायिभि परिजनैः ["तदस्य पण्यम्" (४।४।५१ पा०) इति ठक्] विधूयमाना,—सञ्चाल्यमाना चामरपल्लवा,—किसलयकोमलवालव्यजनानि येषा तैः।

(७०) पश्चिमेति।—पश्चिमासनिकाया—पश्चाद्वर्त्तिनि आसने, अर्पितानि—स्थापितानि, भस्त्राभरणानि—तूणभेदा इति यावत्, भिन्दिपाला,—हस्तक्षेप्यनालिकाऽस्त्रविशेषा, ("तोमरा" इति केचित्, तत् कोशकारासम्मतत्वादयुक्तम्) तेषा पूलिकानि—समूहा येषा तैः।

(७१) पत्रेति।—पत्रलतया—पत्रावलिरचनया, कुटिलानि—भङ्गिमन्ति, कलधौतनलकेन—काञ्चननिर्म्मितनलाकारेण, पल्लवितानि—रञ्जितानि इति भाव, पर्याणानि—पल्ययनानि आसनविशेषा इति भाव येषा तैः।

(७२) पर्याणेति।—पर्याणस्य—पल्ययनस्य, पक्षक,—प्रान्त, पार्श्वं वा, ("पक्षकस्तु पुमान् पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके" इति मेदिनी), यद्वा,—पर्याणपक्षक,—पर्याणालङ्कृतहस्तिपार्श्वभाग, ("पक्षभाग पार्श्वभाग" इति गजावयवविवरणे अमर.) तस्य परिक्षेपपट्टिका—वेष्टनपट्टी, तया बन्धेन—संयमनेन, निश्चलम्—अचञ्चल,

पट्टोपधानस्थिरावधानैः, (७३) प्रचल-पादफलिकाऽऽस्फालन-स्फायमान-पदत्रस्र मणिशिञ्जाशब्दैः, (७४) उच्चित्रनेत्र-सुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च, (७५) कार्दमिक-पटकषायितपिशङ्गपिङ्गैः, अलिनीलमसृणप्रान्तमुत्पादित-मितसमायोगपरभागैश्च (७६) अवदातदेहविराजमानराजा-

---

तत्र पट्टोपधान—"बालिश" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध पट्टवसननिर्मितम् उपधानम्, तस्मिन् स्थिरं—निश्चलम्, अवधानम्—अभिनिवेशः, निर्भरभावेन देहभारसन्निवेश इति भावः येषां तैः।

(७३) प्रचलेति।—प्रचला—लम्बमाना इत्यर्थः या पादफलिका—उभयोः पार्श्वयोः पर्य्यायेण पादस्थापनार्थं या क्रियते "रेकाब" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा इति भावः, "कामुकक पादत्राणम्" इत्यन्ये, तस्याः आस्फालनेन—चालनेन, स्फायमानः—प्रवर्द्धमानः, पदत्रसनस्थितानां—पादकटकखचितरत्नानामित्यर्थः शब्दः,—ध्वनिः येषां ते।

(७४) उच्चित्रेति।—उच्चित्रेण—उत्कीर्णाकृतिना, नेत्रेण—पट्टवसनविशेषेण, उच्चित्रनेत्रे—कारुखचितपट्टवस्त्रे इत्यर्थो वा ("नेत्रं मन्दिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी) सुकुमारं—सुकोमलम्, यत् स्वस्थापनं—स्वच्छन्दस्थानमित्यर्थः, ["स्वस्थापन—"इत्यत्र "स्वस्थगन" इति पाठोऽपि स एवार्थः] तस्मिन् स्थगिताः,—निहिताः, जङ्घाकाण्डाः,—जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः।

(७५) कार्दमिकेति।—कर्दमेन रक्तः कार्दमिकः,—धूसरवर्णरञ्जित इत्यर्थः, यः पटः,—वसनभेदः, तेन कषायिताः,—रञ्जिताः, चित्रिता इत्यर्थः, पिशङ्गाः,—कपिलाः, स्वभावत एवेति भावः, पिङ्गाः,—जङ्घा येषां तैः, यद्वा—पिशङ्गाः,—पिङ्गलवर्णाः, पिङ्गाः,—जाङ्घिकाः, दूतविशेषा इति यावत् यद्वा,—पिङ्गाः—जङ्घात्राः, दूतगर्भिण्यनुचरविशेषा इति यावत् येषां तैः। अलीति।—अलिनीलः—भ्रमरकृष्णः, मसृणः,—स्निग्धः, चिक्कणः इत्यर्थः, यः प्रान्तः,—निम्नभागः इत्यर्थः परिहितकञ्चुकस्येति भावः, ["अलिनीलमसृणप्रान्त—" इत्यत्र "अलिनीलमसृणमतुला—" इति पाठः,—कञ्चुकैकदेशः च शब्दः भुजः—अङ्गुलिकाः इत्यर्थः, वङ्गदेशजनैः वीरवस्त्रविशेषः "ञ्जिया" इति प्रसिद्धा तया] तेन समुत्पादितः,—सञ्जातः, मितस्य—परिमितस्य, समायोगस्य—सङ्गमस्य, परभागः—वर्णोत्कर्षः येषां तैः।

(७६) अवदातेति।—अवदातेषु—गौरेषु ("अवदातः सितो गौरः" इत्यमरः)

वर्त्तमेचकैः कञ्चुकैश्च, उपचितचीनचोलकैश्च, (७७) तारमुक्तास्तवकित स्तवरकवारबाणैश्च, नानाकषायकर्बुरकूर्पासकैश्च, (७८) शुकपिच्छच्छायाऽऽच्छादनकैश्च, (७९) व्यायामाल्लुप्तपार्श्वप्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च, (८०) गतिवशवेल्लितहारलतालग्नलोलकुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः, (८१) चामीकरपत्राङ्कुर-

देहेषु—शरीरेषु विराजमाना,—शोभमाना, राजावर्त्तवत्—लक्षणपाषाणवत् मेचका,—श्यामला तैः, कञ्चुकैः—वर्म्मभिः, उपलक्षितैः इति योजनीयम्, ["इत्थम्भूत—" (२।३।२१ पा०) इत्यादिना तृतीया]। उपचितेति।—उपचित—शोभितम्, ["उपचितम्" इत्यत्र "अपचितम्" इति पाठे,—पूजितम्, उत्कर्षतां गतमित्यर्थः, यद्वा,—अपचितं—व्ययित, चर्षितमित्यर्थः, कञ्चुकघर्षणादिति भावः। "भवेदपचिति पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु" इति मेदिनी] चीन—चीनदेशीयम्, सूक्ष्ममिति यावत्; चोलकः—वसनं येषां तैः।

(७७) तारेति।—तारा,—विशुद्धा, मुक्ता,—मौक्तिकानि, ("तारो वानरभिन्मुक्ताविशुद्धौ शुद्धमौक्तिके" इति मेदिनी) ताभिः स्तवकिता,—सञ्जातपुष्पगुच्छाकारा, स्तवरका—वस्त्रभेदा वारबाणा,—कञ्चुकाश्च येषां तैः। नानेति।—नानाकषायेण—विविधनिर्य्यासविशेषेण, रञ्जनसाधनेनेत्यर्थः, कर्बुरा,—चित्रा, रञ्जिता इत्यर्थः, कूर्पासका,—चोलका, वस्त्रभेदा इति यावत् येषां तैः।

(७८) शुकेति।—शुकस्य—पक्षिभेदस्य पिच्छ—बर्हं पक्ष इत्यर्थः, तस्य छाया—कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशानि आच्छादनानि—उत्तरीयाणि येषां तैः, हरिद्वर्णोत्तरीयैरित्यर्थः।

(७९) व्यायामेति।—व्यायामेन—अङ्गचालनाविशेषेण, लुप्तेषु—प्रहृष्टेषु, क्षीणेषु इत्यर्थः, पार्श्वप्रदेशेषु—कक्षशोरधोभागेषु, कटिदेशेषु इति यावत् प्रविष्टानि—स्थितानि इत्यर्थः, चारूणि—रम्याणि शस्त्राणि—आयुधानि येषां तैः।

(८०) गतीति।—गतिवशेन—द्रुतगत्येति यावत् वेल्लितायां—दोलितायां, हारलतायां—मुक्ताऽऽवलीयष्ट्या, शिरःस्थितायामिति भावः, लग्न—सम्लग्न, ["लग्न—" इत्यत्र "गलत—" इति पाठे,—पतत्, सङ्क्रममाणमित्यर्थः] यत् लोल—तरल, गतिवशादेव इति भावः कुण्डल—कर्णभूषणं, तस्य उन्मोचनाय—निष्क्रामणाय, प्रधावित,—द्रुतोपगत इत्यर्थः, परिजन,—परिचारक इति यावत् येषां तैः।

(८१) चामीकरेति।—चामीकर,—सौवर्णं इत्यर्थः, पत्राङ्कुर,—दलप्ररोह,

कर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च, (८२) उष्णीषपट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च, (८३) कुङ्कुमरागकोमलोत्तरीयान्तरितोत्तमाङ्गैश्च, (८४) चूडामणिखण्डखचितक्षौमचोलैश्च, (८५) मायूरपत्त्रायमाणशेखरोड्डीयमानषट्पदपटलैश्च, (८६) मार्गागतशारिकाशारिवाहवेगदण्डैः,

यस्य तथाभूत, यत कर्णपूरके—कर्णभूषणे, तत्र विघट्टमान —सङ्घर्षं गच्छन अत एव वाचाल,—मुखरित, "ठठङ्" इति शब्द कुर्वन इत्यर्थ, बालपाश,—अपर कर्णाभरणविशेष येषा ते।

(८२) उष्णीषेति।—उष्णीषपट्टेन—शिरोवेष्टनवस्त्रेण, ("अथ्युष्णीष शिरोवेष्टकिरीटयो" इत्यमर) अवष्टब्धानि—आक्रान्तानि, सक्तानीत्यर्थ, कर्णोत्पलनालानि—कर्णभूषणीकृतनीलोत्पलदण्डानि येषा ते।

(८३) कुङ्कुमेति।—कुङ्कुमेन—काश्मीरजेन राग,—रञ्जनं, तेन कोमले,—चटुले, मनोज्ञैरिति यावत उत्तरीये,—उत्तरासङ्गे, अन्तरित—वेष्टितम् उत्तमाङ्ग—शिर येषा ते।

(८४) चूडामणीति।—चूडामणीनां—शिरोरत्नाना, खण्डेन—शकलेन, खचितं—बद्ध सयुक्तमित्यर्थं, क्षौमचोल—दुकूलवसन, शिरःस्थमिति भाव येषा ते।

(८५) मायूरेति।—मयूरस्य इद मायूरं—मयूरसम्बन्धि इत्यर्थ ["तस्येदम" (४।३।१२० पा०) इत्यण] पत्त्र—पिच्छमित्यर्थ, तदिव आचरत, मयूरपिच्छवत् दृश्यमानमित्यर्थ, यत शेखर—शिरोभूषण, तस्मिन उड्डीयमानानाम—उड्डयनं कुर्वता, षट्पदाना—भ्रमराणा, पटल—समूह येषा ते। ["मायूरपत्त्रायमाणशिखरोड्डीयमानषट्पदपटलै" इत्यत्र "मायूरपत्त्रायमाणशेखरषट्पदपटल" इति पाठे,—मायूरपत्त्रायमाणशेखरे षट्पदपटलम्, उड्डीयमानमिति भाव येषा ते]।

(८६) मार्गागतेति।—मार्गागता,—पथिप्राप्ता, शारिकाशारिवाहवेगाभ्यां—इत्थभेदाना, दण्डा,—लगुडा ये तथोक्तै, यद्वा,—मार्गागताना—पथि द्रुतगमनार्थं आनीतानामित्यर्थं, अश्वपालैरिति भाव, शारिकाशारिवाहाणा—शारिषु—शरदय-

, या कशा —अश्वताडन्य ता धरय —इमेव, प्रहरणत्वादिति भाव

ताड्या, ये वाहा,—अश्वा, तेषां वेगार्थं—द्रुतचालनार्थं दण्डा,—ताडन्य, हस्ते इति भाव येषा ते, यद्वा,—मार्गागता,—मार्गमनुसृतोऽर, प्रमत्तत्वादिति भाव,

शार,—युद्धार्थंपर्याणमेव शारिका, ("शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे।

(८७) पुरश्च चामरकिर्मीरकार्दरङ्ग चर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः, (८८) आस्कन्द-त्काम्बोज-वाजिव्रात शिञ्जान-जातरूपायान रव मुखरित दिङ्मुखैश्च, (८९) निर्दयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः, (९०) उद्घोष्यमाणनामभिः, उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाज्ञा-पातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम्।

गुह्यार्थगजपृष्ठेषु व्यवहारान्तरेऽपि च॥" इति मेदिनी) तथा. शारि,—शेषि येषां ते तथोक्ताः, ["स्त्रियाः,—" (६।३।३४ पा०) इत्यादिना पुंवद्भावः] ते च ते वाहाः, तथोक्ताः, वगदण्डाः,—तरुणहस्तिनः येषां तथोक्तैः।

(८७) पुर इति।—पुरः,—अग्रतः, चञ्चद्भिः,—चलद्भिः, चामरैः,—वाल-व्यजनैः, किर्मीराणि—शबलानि कार्दरङ्गाणि—कार्दरङ्गदेशोद्भवानि, चर्ममण्डलानि—अजिनसमूहा एव, मण्डनानि—भूषणानि, बहुसुवर्णसूत्रखचितत्वादिति भावः, तैः सह उड्डीयमानानि—नभसि उत्प्लवमानानि, चटुलानि—तरलानि, डामराणि—विशालानि, उत्कटानि इत्यर्थः, चारभटानि—तदाख्यदेशीयसैनिकानि, गूढपुरुषच्छद्मसैनिकानि इत्यर्थो वा तैः भरितम्—आपूरितं भुवनान्तरं—भूमण्डलावकाशः येषां तथोक्तैः।

(८८) आस्कन्ददिति।—आस्कन्दताम—आक्रामताम्, वल्गतामित्यर्थः, काम्बोज-वाजिनः—काम्बोजदेशीयाश्वानां व्रातानि—समूहा इत्यर्थः, तेषु शिञ्जानानि—रणन्ति, यानि जातरूपाणि—सौवर्णानि, आयानानि—अश्वभूषणविशेषाः, [अत्र "आयान—" इति पाठः लिपिकरप्रमादपतित इति प्रतीयते, "आदान—" इत्येव सङ्गतः पाठः, "आदानं ग्रहणेऽपि स्यादलङ्कारे च वाजिनाम् इति मेदिनीवचनात्] तेषां रवेण—झणत्कारेण, मुखरितं—ध्वनितं दिङ्मुखं—ककुभान्तरालमित्यर्थः येषां ये वा तैः।

(८९) निर्दयेति।—निर्दयं—दृढं यथा तथा, प्रहतानां—ताडितानां, लम्बा-पटहानां—देशविशेषे "तामिला" इति प्रसिद्धानां पटहाख्यवाद्यविशेषाणां शतानि—समूहा इत्यर्थः, तेषां पटुरवैः—विकटशब्दैः, बधिरीकृतं—श्रवणशक्तिहीनीकृतं, पूरितमिति यावत् श्रवणविवरं—कर्णरन्ध्रं येषां ये वा तैः।

(९०) उद्घोष्यमाणेति।—उद्घोष्यमाणं—कीर्त्यमानं, वन्दिभिरिति भावः, नाम—आख्या येषां तैः, राज्ञां बहिर्गमनसमये वन्दिनां तादृशाचारस्य अवश्य-

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (९१) समायोगग्रहण-समयशंसी सस्वान संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः। (९२) अथ न चिरा-दिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव (९३) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्व्वाणया करेणुकया उह्यमानः, (९४) वैदूर्य्यदण्डविकटेन उपरि

कर्त्तव्यत्वादिति भाव। उन्मुखैः,—उन्मुखैः,—ऊर्द्ध्वमुखैः, आदेशग्रहणार्थमिति भाव, पादातैः,—पदातिसैन्यैः, ["तस्य समूह" (४।२।३७ पा०) इत्यण्] प्रति-पाल्यमानः,—प्रतीक्ष्यमाणः, आज्ञापातः,—आदेशवचनमिति यावत् येषां तैः, राजभिः,—सामन्तनृपतिभिरित्यर्थः, राजद्वारं—स्कन्धावारप्रवेशतोरणम्, आपूरे—व्याप्तमित्यर्थ। इह "ततो रटत्पटहे" इत्यारभ्य एतदवधि स्कन्धावारद्वारे समाश्रित-सामन्तवाहिनीनां यथावद्वर्णनकविरचितविच्छित्तिविशेषः स्वभावोक्तिरलङ्कार अङ्गी, इत्यनुप्रासातिशयोक्त्यादय अङ्गानि इत्यवसेयम्।

(९१) समायोगेति।—समायोगः—सन्निधानं, सन्नाह इति यावत्, कवचादि-रिति भाव, यद्वा,—समायोगः—प्रयोजनं, प्रयोजनीयं वस्तु इत्यर्थः, यानिकपरि-च्छदादिकमिति भाव ("समायोगस्तु संयोगे समवाये प्रयोजने" इति मेदिनी) तस्य ग्रहणं—स्वीकारः, परिधानादिकञ्च इत्यर्थः, तस्य समयः,—कालः, तं शंसति—सूचयतीति तथोक्तः, संज्ञाशङ्खः,—सङ्केतकम्बुः, सस्वान—दध्वान, यात्रासमयः समागतः, अत एव सज्जितो भव इति ज्ञापनार्थं शङ्खध्वनिं चक्रुः तत्कर्माधिकृता इति निष्कर्षः।

(९२) अथेति।—"अथ" इत्यस्य "दिग्विजयाय निर्जगाम नरपतिः" इति परेण सम्बन्धः। ["न चिरादिव" इत्यत्र समस्तपाठे नञर्थकनशब्देन "सहसुपा" (२।१।४ पा०) इति समासः]। प्रथमप्रयाण एव—प्रथमयात्रायामेव, दिग्गज-समागममिव—ऐरावतसङ्गमिव।

(९३) गमनेति।—गमनेन—गतिवशादित्यर्थः, विलोलाः,—चञ्चलाः, ये कर्णतालाः,—तालवत् कर्णदेशाः, साम्यमनुकृत्य चालितकर्णा इत्यर्थो वा, तेषां दोलाविलासैः,—कम्पनविभ्रमैः। करेणुकया—हस्तिन्या, उह्यमानः—नीयमानः, प्रगुणकरिणीपृष्ठसमारूढ इत्यर्थः।

(९४) वैदूर्य्येति।—वैदूर्य्यं—विदूरपर्व्वतजो मणिः, तस्य दण्डः,—वर्द्धित-नालं इत्यर्थः, तेन विकटं—उत्कटं तेन।

(९५) प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्य्योदयदर्शनकोपादिव लोहितायतया ध्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण, (९६) कदलीगर्भाभ्यधिकम्रदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन, (९७) अमृतमथनदिवस इव क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही, बाल एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढः,

(९५) प्रत्युप्तेति।—प्रत्युप्तैः,—निबद्धैः, पद्मरागाणां—रक्तमणिविशेषाणां, खण्डैः—शकलैः, खचितं—घटितं, तस्य भावः तत्ता तया सूर्य्योदयदर्शनकोपादिव—भास्करप्रकाशावलोकनक्रोधादिव, लोहितायतया—लौहित्यरूपधर्मवत्त्वेन, [अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थे "लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्" (३।१।१३ पा०) इति क्यषि, लोहितायनामधातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि लोहिताय इति सिद्धे, ततः भावे तलि रूपम, "लोहितायमानेन" इति प्रकृत्यापाठस्तु अयत्नोक्त्यर्थात् समीचीन एवेति प्रतीयते] ध्रियमाणेन—गृह्यमाणेन छत्रधारिणेति शेषः, मङ्गलातपत्रेण—राजलक्षणच्छत्रेण, ["इत्थम्भूतलक्षणे" (२।३।२१ पा०) इति तृतीया, करणे वा]।

(९६) कदलीति।—कदली—रम्भातरुः, तस्याः गर्भः,—उदरम् अभ्यन्तरभाग इत्यर्थः तस्मादभ्यधिकः,—अतिशयः, म्रदिमा—मार्दवं यस्य तेन, नवनेत्रनिर्म्मितेन—नूतनपट्टवस्त्रविशेषकल्पितेन, ("नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च" इति मेदिनी) अङ्गलग्नेन—देहसंसक्तेन, कञ्चुकेन—वर्म्मणा, गात्रावरणविशेषेण इत्यर्थः, निर्मोकेण च, ("कञ्चुको वारवाणे स्यान्निर्मोके कवचेऽपि च। वर्द्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके॥" इति मेदिनी) भोगिनां—सर्पाणाम् अधिपतिः,—प्रभुः, अनन्तनाग इत्यर्थः।

(९७) क्षीरोदेति।—क्षीरोदस्य—दुग्धसागरस्य, फेनपटलं—डिण्डीरपुञ्जः, तद्वत् धवलं—शुभ्रम्, अम्बरं—वस्त्रम् अन्तरीयञ्च वहति—परिधत्ते इति तथोक्तः, अत एव अमृतमथनदिवस इव—अमृताय—पीयूषाय, मथनं—विलोडनं, क्षीरोदस्येति भावः, तद्दिवस इव—तद्दिनमिव, परिदृश्यमान इति शेषः। बाल एव—क्षीरोदधिनवोद्गत इत्यर्थः, उत्तरोत्तरसमृद्धिमानिति भावः, एवञ्च अमृतमथनकालिकत्वज्ञापनाय ऋतुधर्म्यसाम्यप्रतिपत्तये पारिजातपादपे बालत्वधर्म्मव्यपदेश इत्यवगन्तव्यम्। आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थानं, नन्दनोद्यानमित्यर्थः, इन्द्रगृहप्रतिनेपथ्यञ्च, ऐरावतापम-

(९८) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः छुरयन्, (९९) अभिमुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि पिबन् इव तेजसा, (१००) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया विलभमान इव द्वीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया, (१०१) अनुरागस्य स्फुरन्महाहारमरीचिचक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि

गजवराधिष्ठितत्वादिति भाव, यद्वा,—आखण्डलभूमिम्—इन्द्रस्थान, राजेन्द्रमर्यादामित्यर्थ, भूलोकाधिकारित्वात् इति भाव, अ०ढ,—अधिष्ठित ।

(९८) विधूयमानेति।—विधूयमानयो—चाल्यमानयो चामरयो,—बालव्यजनयो, मरुता—वायुना विधूताया—कम्पिताया कर्णपूरकुसुममञ्जर्या,—कर्णभूषणीकृतपुष्पवल्लर्या, रज —पराग तेन, सकलेति।—सकलाना—कृत्स्नाना, भुवनाना—जगता वशीकरणाय—जयाय चूर्णे—रज, मन्त्रपूतौषधविशेष इति यावत् तेनेव छुरयन्—व्याप्नुवन ।

(९९) अभिमुखेति।—अभिमुखे—सम्मुखवर्तिनि स्वस्य चूडामणौ—शिरोरत्ने, घटमान—प्रतिफलन पाटल—श्वेतरक्तम अरुणवर्णमित्यर्थ प्रतिबिम्ब—प्रतिच्छाया यस्य तम्, उदयमानम्—उद्गच्छन्त, सवितार—सूर्य, सूर्यादपि अधिकतेजस्वीति भाव ।

(१००) बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, ताम्बूलसिन्दूरेण—पर्णरागेण छुरित—व्याप्ता, रञ्जिता इत्यर्थ तया, ओष्ठमुद्रया—रदनच्छदविभागेन । विलभमान इव—विलोभयन इवेत्यर्थ, आत्मान भजयित मुद्राप्रदर्शनेन द्वीपान्तरान् प्रलोभयन्निवेति भाव, एतेनास्य भाविसप्तद्वीपाधिपतित्व प्रकटीकृतम । केचित्तु—"विलभमान अर्थिभ्यात कुर्वन। मुद्रया हि ससिन्दूरया विलभ्यते" एव व्याख्यानयन्ति, व्याख्यातेनानेन अस्य अतीव दातृत्वम् अखण्डभुवनशासकत्वञ्च सूचितम ।

(१०१) स्फुरदिति।—स्फुरन—विकसन यो महाहार —उत्कृष्टमुक्तावलीकलाप, तस्य मरीचीना—मयूखाना, चक्रवालानि—मण्डलानि अनुरागस्य—प्रीते, हर्ष प्रतीति भाव, चामराणि—बालव्यजनानीव दिशोऽपि—दिग्वधूरपीति यावत, अनुरागात दिग्वध्वोऽपि त वीजयन्त्य इवाभात भाव, एतेनास्य सर्वदिगाधिपत्य सूचितम ।

ग्राहयन्, (१०२) राजकैन्नलोत्क्षिप्तत्रिभागया त्रीन् अपि लोकान् करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया, द्राघीयसा बाहु-प्राकारेण परिक्षिपन् इव रिरक्षया सप्तापि सागरमहाखातान्, अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्य्यम् आदाय उद्गतया लक्ष्म्या समुपगूढं गाढम्, अमृतमय इव (१०३) पीयमानं कुतूहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः, स्नेहार्द्रेषु राज्ञां हृदयेषु गुणगौरवेण मज्जन्निव, लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टॄणाम्,

(१०२) राजकेति।—राजकानां—राजन्यानाम् ईक्षणे—दर्शने उत्क्षिप्त,—उन्नमित त्रिभागः—तृतीयो भागः यस्याः तथाभूतया [क्वचित् संज्ञाशब्दानां पूरणार्थत्वमपि दृश्यते] सविभ्रम—सविलासं, हेलयैव इति यावत् एतेन तस्य लोकत्रयाधिपत्यहेतु प्रकटीकृतम्। द्राघीयसा—अतिदीर्घेण ["द्विवचन—" (५।३।५७ पा०) इत्यादिना ईयसुन्, तत "प्रियस्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना दीर्घस्य द्राघादेशः] बाहुप्राकारेण—भुजप्राचीरेण, रिरक्षया—रक्षितुमिच्छया, सुशासनगुणेन स्वाम्मिन अनुरक्तीकरणेच्छया इत्यर्थः, [लिपिकरप्रमादात् इकारलोपेन रिरङ्क्षयेत्यत्र रिरक्षया जाता तत्र रज्यते सन्नन्तात् भावे अ प्रत्यये टापि च रूपमेतदिति ज्ञेयम] सागरमहाखातान्—सागरा—समुद्रा एव, महान्ति—दुरुत्तराणि इत्यर्थः, खातानि—पुष्करिण्यः, प्राकारवेष्टनार्थीयानि येषां तान् ("पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्" इत्यमरः) द्वीपानिति शेष परिक्षिपन्निव—परिवेष्टयन्निव, एतनास्य आजानुलम्बि-बाहुत्वं सूचितम। अखिलं—सम्पूर्णं, क्षीरोदमाधुर्य्यं—दुग्धसमुद्रस्य रमणीयताम्, आदाय—गृहीत्वा उद्गतया—उत्थितया। गाढम—अशिथिलं यथा तथा, समुपगूढं,—समालिङ्गित, दुग्धधवलकान्ति सुश्रीकश्च इति भाव।

(१०३) कुतूहलेति।—कुतूहलेन—आश्चर्य्यरूपमिदमिति कौतुकेन उत्तानानाम्—उत्क्षिप्तानां कटकलोकलोचनानां—सैनिकजननयनानां, सहस्राणि—समूहा इत्यर्थः तैः, पीयमानः,—सादरं दृश्यमानः इति भावः। स्नेहार्द्रेषु—स्नेहेन—प्रीत्या, आर्द्रेषु—सरसेषु प्रीतरससिक्तेषु इत्यर्थः, राज्ञां—सामन्तनृपाणां, हृदयेषु—अन्तःकरणेषु, गुणगौरवेण—गुणानां—शौर्य्य दाक्षिण्यादीनां गौरवेण—भारेण मज्जन्निव—ब्रुडन्निव अन्तः प्रविशन्निवेत्यर्थ गुणानुरक्तानां राज्ञां हृदये स्फुरद्धाम इति भाव, भारवदस्तु अपि आर्द्रस्थलेषु मज्जतीति दृश्यते। द्रष्टॄणां—दर्शनकर्तॄणां जनानां, सौभाग्यद्रवेण—सौभाग्यं—शुभादृष्टं, तद्दर्शनहेतुभूतमिति भाव, तदेव

राग्रय इव सुशकुनसम्पादनाय चेलुः। (१११) मेघायमान-रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आबध्यन्त। (११२) दिग्द्वारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च, नेत्रविभागैश्च कटाक्षैश्च समग्रेक्षितैः भ्रूवञ्चितैश्च अर्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च

नृपतिवृन्दे, अवनमति—प्रणमति। प्रभामुचाम—आलोकवर्षिणाम्। ऊर्ध्वं,—अधःप्रसरन्। तिर्यञ्च,—पार्श्वेषु चरन्। उदञ्च,—उद्गच्छन्, ऊर्ध्वं प्रसरन्, इत्यर्थः। चचल,—स्फुरन्। चाषराग्रय इव—नीलकण्ठाख्यपक्षिसमूहा इव, सुशकुन-सम्पादनाय—शुभनिमित्तप्रकटनाय, चेलु,—चलन्ति स्म। विजिगीषुराज्ञे. चाषदर्शनं विजयादशमीदिवसे सर्व्वत्र विजयकामनया इष्यते इति व्यवहारः।

(१११) मेघेति।—मेघायमाना.—मेघा इव आचरन्त, अन्तरीक्षाच्छादना-दिति भाव, ये रेणव,—रजांसि, तै मेदुर—स्निग्ध, समाच्छन्नमिति भाव., ["भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हल" (३।१।१२ पा०) इति क्यङ्] खम—आकाशम्, उड्डीयमाना,——उद्गच्छन्त, मरीचय इति शेष., मन्दिरशिखण्डिन इव—गृहमयूरा इव, परिलक्ष्य-माणा इति शेष., सितपीतनीलादिविविधवर्णाना मणीना प्रभापटलानि वर्हापिच्छवद्दृश्य इव परिलक्ष्यन्ते इति निष्कर्ष, तथा कोमलेति।—कोमला —मृदुला, कल्पपादपस्य —देवतरुविशेषस्य ये पल्लवा —किसलया., तेषु चन्दनमालाकलापा इव—चन्दनधारा-रचनानि इव, आबध्यन्त—समतन्यन्त, समसज्यन्त इत्यर्थ, स्वयमेवेति शेष।

(११२) दिग्द्वारेषु—दिङ्मुखेषु इत्यर्थः दिक्पालैः,—इन्द्रादिभि आशापालक-सामन्तप्रवीरैश्च, रक्षार्थम् माङ्गल्यसम्पादनाय नानादिग्भ्य विदिग्भ्यश्च समुपस्थितै रिति भाव, एतेन भूलोकनाथस्य दिक्पालैश्वर्याश्च अखण्डतवति गम्यते, प्रणम्यमान,—नमस्क्रियमाण, दशानामपि दिशामधिपस्य समाजी हर्षस्य समीपे एकैकदिगधिपाना सामन्तानामिन्द्रादीना देवविशेषाणामपराधा वा प्रणामश्च अवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भाव। नेत्रविभागै,—विभागो मीलितदृष्टिभिरित्यर्थ, सङ्कुचित दर्शनैरित यावत् दारिद्र्याश्च इति शेष, एवमुत्तरत्र, कटाक्षै,—अपाङ्ग दर्शनै, वक्रदृष्टिभिरित्यर्थः, समग्रेक्षितै —सम्पूर्णदर्शनै पूर्णोन्मीलितदृष्टिभिरित्यर्थ, अविधिवराजान इति भाव भ्रूवञ्चितै,—भ्रूभङ्गा रहितै, प्रसन्नदृष्टिभिरिति भाव, ["भ्रूवञ्चितै" इत्यत्र "भ्रूवर्जितै" इति पाठे,—भ्रुवा—भ्रूविक्षेपेण, वर्जितै,—

कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभ्रूवीचितैश्च आह्लादनैश्च आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो यथाऽनुरूपं विबभाज राजकम्।

अथ प्रस्थिते राजनि (११३) कलकलत्रस्तदिङ्नागसूत्कार-रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्याणां प्रतिध्वनः आशातटेषु। दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां विप्रसुतानां करिणां मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-सहस्राणि इव सस्यन्दिरे। (११४) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणाय-

मनोज्ञैः, उन्नतैकभूक्षिप्तैः इत्यर्थः] अर्द्धस्मितैः,—ईषद्धास्यैरित्यर्थः, ह्रीकालापैः,—अक्रोशिभिः, अनराऽनरामाषणैरित्यर्थो वा। उन्मत्तेति।—उन्मत्तैः,—उन्मादरोग-ग्रस्तस्येव पीतमद्यस्येव वा चञ्चलैरित्यर्थः, भ्रूवीचितैः,—भ्रूसञ्चालनैः, परिहासादमिति भावः प्रवीराणां—वीरश्रेष्ठानां, राज्ञामिति शेषः, मानमयान्—अभिमानघनानित्यर्थः, प्रणय दानैः,—प्रीतिज्ञापनैरित्यर्थः, आक्रीणन्निव—विशेषेण क्रीणन्निव, ["आक्रीणन्निव" इत्यत्र "आक्रीडन्निव" इति पाठे—क्रीडां कुर्वन् इव, तान् प्रति स्वानुग्रहभावज्ञापनार्थ-मिति भावः। प्रथमतः नैवविभागैश्चेत्यादाभः प्राणान् आक्रीणन् इति न्यूनेनाधिक-विनिमयात् परिहासमलङ्कृति निदर्शयन् पश्चादल्पविक्रेतृत्वं स्वस्य प्रतिपादितवान् इति तद्वेपः] वीरः, हर्ष इति शेषः, यथाऽनुरूपं—यथोचितं, विबभाज—विभज्य स्थापितवान् इत्यर्थः।

(११३) कलकलेति।—कलकलेन—कलरवेण, जनसमूहानामिति भावः, त्रस्तानां—भीतानां, दिङ्नागानां—दिग्गजानां, सूत्काररव इव—वायुसूचकशब्दविशेष इव, "सून" "शीत" इत्याकारक इत्यर्थः। तस्तार—व्याप। तारतरः,—उच्चैस्तरः। तूर्याणां—वाद्यविशेषाणाम्। आशातटेषु—दिग्विभागेषु। दिग्गजेभ्यः,—दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः, ["क्रुधद्रुह—" (१।४।३७ पा०) इत्यादिना चतुर्थी]। विप्रसुतानां—विभिः पक्षैः कपोलादिभिः, प्रसुताः,—मदवर्षिणः तेषाम्। अलिकुल-कालीभिः,—भृङ्गकुलश्यामलाभिरित्यर्थः, मदप्रस्रवणवीथीभिः,—दानजलधाराश्रेणीभिः, कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव—यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव सस्यन्दिरे—प्रसस्रुः, दानजलानीति शेषः।

(११४) सिन्दूरेति।—सिन्दूररेणूनां—नागसम्भवचूर्णानां, करिकपोलविरचिताः-

মানবিম্বে রবৌ অস্তময়সময়ং শশঙ্কিরে শকুনয়ঃ। করিণাং (১১৫) ষট্‌পদকোলাহলমাংসলৈঃ কর্ণতালনিস্বনৈঃ তিরোদধিরে দুন্দুভিধ্বনয়ঃ। (১১৬) দোধূয়মানশ্চ সচরাচরম্ আচচাম চামরসঙ্ঘাতো বিশ্বম্। (১১৭) অশ্বীয়শ্বাস-নিক্ষিপ্তৈঃ শিশ্রিন্দে সিন্ধুবারদামশুচিভিঃ নিরন্তরম্ অন্তরীক্ষং ফেনপিণ্ডৈঃ। (১১৮) পিণ্ডীভূততগরস্তবকপাণ্ডুরাণি পয়ঃ ইব

নাম ইতি ভাব, রাশিভি,—নিচয়ৈ, রবৌ—সূর্য্যে, অরুণায়মানে—লোহিতায়মান, তত্র প্রতিফলনাদিতি ভাব, বিম্বং—মণ্ডলং যস্য তথাভূতে, সতীতি শেষ, এতেন হস্তিনাং গজানামতিবাহুল্য মহোন্নত্যঞ্চ সূচিতম, শকুনয়,—চক্রবাকা ইতি যাবত, অস্তময়সময়ম্—অস্তগমনকালং, সন্ধ্যাকালমিত্যর্থ, শশঙ্কিরে—শঙ্কিতবন্ত, তেষাং তথা দর্শনেন বিয়োগশঙ্কা জাতেতি ভাব। ইহ কবিপ্রৌঢোক্তিসিদ্ধো ভ্রম অস্তগামিসূর্য্য-বিম্বসাদৃশ্যাতিশয়ব্যঞ্জক, তেন হি শকুনানাম্ অনস্তমনোন্মুখে রবৌ অস্তমনোন্মুখত্ব-বুদ্ধেরুদয়াত ভ্রান্তিমদলঙ্কার।

(১১৫) ষট্‌পদেতি।—ষট্‌পদানাং—ভ্রমরাণাং, মদবারিলুব্ধানামিতি ভাব, কোলাহলেন—কলকলেন, মাংসলা,—প্রবৃদ্ধা ইত্যর্থ তৈ, ["সিধ্মাদিভ্যশ্চ" (৫।২।৯৭ পা০) ইতি পামাদিত্বাৎ লচ] কর্ণেতি।—কর্ণৌ—শ্রবণে এব, তালৌ—করতলা-স্ফালনে, কাংস্যনির্মিতবাদ্যবিশেষৌ বা তয়ো নিস্বন,—শব্দৈ, তিরোদধিরে—তিরস্কৃতা, কর্ণতালশব্দবাহুল্যেন দুন্দুভিধ্বনয় ন শ্রুতিগোচরা অভবন্নিত্যর্থ।

(১১৬) দোধূয়মান,—পুন পুন সঞ্চাল্যমান, [ধুনোতে ধূনাতে র্ব্বা ধাতোর্ব্বা যঙলুকি কর্ম্মণি শানচি রূপম্]। সচরাচরং—স্থাবরজঙ্গমসহিতম্। আচচাম —জগ্রাস, আচ্ছাদয়ামাসেতি যাবত।

(১১৭) অশ্বীয়েতি।—অশ্বীয়ম্—অশ্বানাং সমূহ, তস্য শ্বাসেন—নিশ্বাস পবনেন, নিক্ষিপ্তানি—পাতিতানীত্যর্থ তৈ, সিন্ধুবারদামশুচিভি,—নির্গুণ্ডী-মালাবিশদৈ, ফেনপিণ্ডৈ,—ডিণ্ডীরচয়ৈ। শিশ্রিন্দে—শুক্লতাং প্রাপয়াঞ্চক্রে, [শ্বিন্দতে ভৌবাদিকস্য কর্ম্মণি লিটি রূপম্]। এতেনাস্য অশ্বানামপি অতিবাহুল্যং সূচিতম।

(১১৮) পিণ্ডীভূতেতি।—পিণ্ডীভূত,—ঘনীভূত, য তগরস্তবক, —তগরপুষ্পগুচ্ছ, তদ্বত্ পাণ্ডুরাণি—বিশদানি, শুভ্রাণি ইত্যর্থ।

परस्परसङ्घट्टनष्टाष्टदिश दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आतपत्रवनानि। (११९) रजोरजनीनिमीलितो मुकुटमणिशिलावलीबालातपेन विचकास वासरः। (१२०) राजतैः हिरण्मयैश्च मण्डनकाभाण्डमण्डलैः ह्रादमानैः हरितीकृताः परिह्रादा हरितो बधिरतां दधुः। (१२१) अरिप्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोदशीकरैः शिशीकिरे करिणः ककुभां चक्रम्। (१२२) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषुः तडिच्चञ्चलानि

उच्चचामीकरदण्डानि—उच्चाः,—उत्तुङ्गाः चामीकरदण्डाः,—सौवर्णयष्टयः येषां तानि, आतपत्रवनानि—छत्रारण्यानि अनेकसङ्ख्यकच्छत्राणीत्यर्थः, परस्परेति।—परस्परासाम्—अन्योऽन्यासां, दिशामित्यर्थः भावः सङ्घट्टन—सङ्घर्षणेन, नष्टाः,—अदर्शनं गताः, अष्टौ—अष्टसङ्ख्यकाः, दिशः,—ककुभः यत्र तम्। पपुरिव—जग्रसुरिव, अनेकसङ्ख्यकच्छत्रच्छायया दिवालोकस्य प्रतिहतत्वादिति भावः।

(११९) रज इति।—रज एव—धूलिरेव सैन्यपदोत्थितमिति भावः, रजनी—रात्रिः, गगनमण्डलाच्छादनादिति भावः, तया निमीलितः,—मुद्रितः, रजसा आच्छन्न इति यावत्, वासरः,—दिवसः, मुकुटेति।—मुकुटमणिशिलावलीनां—किरीटरत्नानां, बालातपेन—नवालोकेन मन्दकिरणेनेति यावत्, विचकास—विदिद्युते व्यशोभत इत्यर्थः। रजसाऽन्धकारीभूतोऽपि दिवसः मुकुटमणिप्रभया प्रचकाशे इति निष्कर्षः।

(१२०) ह्रादमानैः—रणद्भिः राजतैः,—रौप्यैः हिरण्मयैः,—सौवर्णैश्च, मण्डनकाभाण्डमण्डलैः—मण्डनकानि—शोभाजनकानि यानि भाण्डानि—अश्वाभरणानि, ("भाण्डमश्वाभरणे" इत्यमरः) भूषणपात्राणि वा तेषां मण्डलैः—समूहैः, परिह्रादाः—परितो निस्वनपूरिताः, राजतादिभाण्डनिचयैः निनादिता इत्यर्थः [ह्रादतेः कर्मणि घञ्] तथा हरितीकृताः—श्यामीकृताः सन्तः धान्यसम्वादिना इति भावः, यद्वा,—हरितीकृताः,—अश्वीकृता इत्यर्थः, आभरणप्रभाभिरिति भावः, हरितः,—दिशः, ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः)।

(१२१) अरीति।—अरीणां—शत्रूणां, प्रतापानलस्य—तेजोवह्नेः, निर्मूलनाय इव—निर्वापणाय इव मदोदशीकरैः,—दानवारिणां सूक्ष्मकणिकाभिः, ककुभां—दिशां, चक्रं—मण्डलं, शिशीकिरे—सिषिचुः, अजस्रसम्पतन्मदासारैः सिक्तवन्तः इत्याशयः। ["शीकृते" इत्यस्य भौवादिकस्य लिटि रूपम्]।

चूडामणीनामर्चीं षि। स्वयमपि (१२३) विसिस्मिये बलानां भूपालः सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम्, (१२४) अधोक्षजकुक्षेः इव युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम्, अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवो वदनात् प्लावितभुवनम् उद्वमन्तम्, (१२५) अर्जुनबाहुदण्ड-सहस्रसम्पिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहं नर्मदायाः। (१२६)"प्रसर तात! भाव! किं विलम्बसे? त्वरति

(१२२) तडिच्चञ्चलानि—विद्युच्चपलानि अर्चींषि—किरणाः, चक्षुंषि—नेत्राणि, सर्वजनानामिति भावः, उन्मेष—विकास मुमुषुः—अहरन् हठात् तीव्रालोकसम्पातस्य दृष्टिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः।

(१२३) विसिस्मिये—अद्भुतम् अमन्यत इत्यर्थः। बलानाम्—सैन्यानाम्। [अत्र "षष्ठी शेषे" (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] भूपालः—हर्षः। विक्षिप्तचक्षुः—पातितनेत्रः। प्रतिष्ठमानम्—प्रचलन्तम्। स्कन्धावारम्—शिबिरम्, चतुरङ्गवाहिनीलोकम् इत्यर्थः। सर्वतो विक्षिप्तचक्षुः भूपालः स्वयमपि आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं "अधोक्षजकुक्षेः—" इत्यारभ्य "नर्मदायाः" इत्यन्तविशेषणकं बलानां स्कन्धावारम् अद्राक्षीत् विसिस्मिये च इत्यन्वयः।

(१२४) युगादौ—सत्ययुगप्रारम्भे, अधोक्षजकुक्षेः,—नारायणोदरात्, निष्पतन्तम्—निःसरन्तम्। कुम्भभुवः,—अगस्त्यस्य, ("अगस्त्यः कुम्भसम्भवः" इत्यमरः)। प्लावितभुवनम्—प्लावितं भुवनं येन तथाभूतं व्याप्तजगतमित्यर्थः, यद्वा—क्रियाविशेषणञ्चैतत्, प्लावितं भुवनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा स्यात् तथेत्यर्थः। उद्वमन्तम्—निःसरन्तमित्यर्थः।

(१२५) अर्जुनेति।—अर्जुनस्य—कार्त्तवीर्य्यार्जुनस्य इत्यर्थः, बाहुदण्डानाम्—भुजयष्टीनाम्, सहस्रेण—दशशतसङ्ख्यया, आदौ सम्पिण्डितः—समाहृतः पश्चादुन्मुक्तः—परित्यक्तः सहस्रधा—सहस्रभागैरित्यर्थः, प्रवर्त्तमानम्—प्रसरन्तम्। पूर्वं कार्त्तवीर्य्यार्जुनेन हैहयाधिपतिना पुरस्त्रीभिः सह नर्मदायां जलकेलिनिरतेन तत्प्रवाहो भुजसहस्रेण उभयतो बद्धा पश्चात् त्यक्त इति वार्ता। इह आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारमारभ्यैतदवधि स्कन्धावारस्योपमानानि अधोक्षजाङ्गात् निष्पतज्जीवलोकादिकानि एकवाक्यान्वितानि इति मालोपमा।

(१२६) तात—वत्स! प्रसर—गच्छ! भाव!—विद्वन्! मान्य इत्यर्थः, किं विलम्बसे?—कथं चिरयसि? त्वरति—चलति, प्रचण्डवेगेन धावतीति भावः।

तुरङ्गम.। भद्र! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः सरभसम् उपरि पतन्ति। वाहयसि किमुष्ट्रम्? न पश्यसि निर्दय! शुकशिशुं शयानम्?। वत्स रामिल।(१२७) रजसि यथा न नश्यसि। नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः?। किमेवम् (१२८) इत्वर! त्वरसे? सौरभेय।। सरणिम् अपहाय क्रमध्यं धावसि धीवरि!?। विशसि गन्तुकामा मातङ्गि! मातङ्गमार्गम्?। अङ्ग! गलति तिरश्चीना चणकगोणी। गणयसि न मामारटन्तम्?। अवटम्

["त्वगि गतौ" इति भौवादिकस्य त्वङ्गते लटि रूपम]। भग्नचरण इव—खण्डितपद इव। पुरःसरा—अग्रगामिन। सरभस—सवेगम्। शयान शुकशिशु पद्भ्यां दलन यासीति भाव। ["शुकशिशुम्" इत्यत्र "निश्चशिशुम्" इति पाठे,—निश्चक—निश्चिवम, अजातचौडसंस्कारत्वादल्पवयस्कमित्यर्थ, अत एव सर्वथा कृपाऽऽस्पदम इति भाव]।

(१२७) रजसि—धूलिराशौ इति भाव, यथा न नश्यसि—न अदर्शनं यासि, तथा कुर्विति शेष, यद्वा,—यथा रजसि—यादृक अनुरक्तीभवसि, तथेति भाव, [रजते भौवादिकस्य लटि रूपम] न नश्यसि—न प्रणाशं गच्छसि, एतादृगनुरागस्य अभ्युदयहेतुत्वादिति भाव। शक्तुप्रसेवक,—शक्तुना—तन्मात्रभक्तकेन इति भाव, प्रकर्षेण सेवते इति तथोक्त भक्तदास इत्यर्थ, शक्तुमात्रवेतनो भृत्य इति भाव, तदाख्यो वा गलति—दूरं गच्छतीत्यर्थ, यद्वा,—शक्तुना प्रसेवक,—शक्तुपूर्ण स्यूत, शणपट्टादितन्तुनिर्मित धान्याद्याधारविशेष इत्यर्थ, ("स्यूतप्रसेवौ" इत्यमर) "प्रसेवक भस्त्राभरणम" इत्येके, गलति—पतति नो पश्यसि?—नावलोकसे? ["नो' इत्यत्र 'न" इति पाठान्तरम] शक्तुदत्यादिरपि दृश्यते।

(१२८) इत्वर।—गमनशील। [इण गताविन्यस्मात "इण नश—" (३।२।१६३ पा०) इत्यादिना क्वरप प्रत्यय] त्वरसे?—सम्भ्रान्तोऽसि? द्रुत धावसीत्यर्थ। सौरभेय।—वृषभ। वृषभवत दान्त इति भाव ("ऋषभो वृषभो वृष। अनड्वान् सौरभेयी गौ" इत्यमर) धीवरि।—धीवरकन्ये। सरणि पन्थानम अपहाय—परित्यज्य, क्रमध्यम—अश्वाभ्यन्तर, धावसि?—द्रुत यासि? मातङ्गि।—चण्डालतनये। इत्यर्थ ("चण्डालप्लवमातङ्ग" इत्यमर) मातङ्गमार्ग—हस्तिसरणिं, विशसि?—आश्रयसि? प्रविशसीत्यर्थ। अङ्गेति सम्बुद्धौ। तिरश्चीना—अऋजुविहिनेति भाव, चणकगोणी—चणकाख्यकलायस्थलिका, गलति—च्यवते। गणयसि

अतटेन अवतरसि ? (१२८) सुखमास्स्व स्वैरिणि ! सौवीरक ! कुम्भो भग्नः । मन्थरक ! खादिष्यसि गतः सन्निचुम्, उक्षाणं प्रसादय ! कियच्चिरं चिनोषि चेट ! बदराणि ? दूरं गन्तव्यम् । किमद्यैव विद्रासि ? द्रोणक ! द्राघीयसी दण्डयात्रा । (१३०) विनैकेन निष्ठुरकेण निःक्रेयम् अस्माकम् । अग्रतः पन्थाः स्थपुटकः । स्थावरक ! यथा न भनक्षि फाणितस्थालीम् । (१३१) गरीयान् गण्डकतण्डुलभारको न निर्वहति दम्यः । दासक ! मापीपात्

—बहु मन्यसे। आरटन—रुवलम् । अवट—गर्त्तं, ("गर्त्तावटौ भुवि श्वभ्रे" इत्यमर) अतटेन—अमार्गेण, अप्रशस्ताधोभागेनावपतनेनेत्यर्थः ।

(१२८) आस्स्व—स्थितिं कुरु। स्वैरिणि !—स्वेच्छाचारिणि। ["स्वादीरेरिणो" (वा०) इति वृद्धि]। सौवीरक !—काञ्जिकवाहकेत्यर्थः, तन्नामा कश्चिद्वा ! उक्षाण—वृषभम, ("उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृष" इत्यमर) प्रसादय—सान्त्वय इत्यर्थः । बदराणि—कोलफलानि चिनोषि ?—गृह्णासि ? दूरं—दूरस्थान मित्यर्थ, गन्तव्य केचन दासा चुपरीता पथि कर्कन्धुफल भोक्तु प्रवृत्ता, तन्निवृत्त्यर्थं मिदमुक्तमिति बोध्यम । अद्यैव—इदानीमेव विद्रासि ?—प्रयासि ? लज्जसे इति यावत दण्डयात्रा—सङ्ग्रामप्रयाणम अस्माकमिति शेष द्राघीयसी—अतिदीर्घा अति महतीत्यर्थ अत अद्यैव गलत्यदैशे गमनम् असम्भवितमेवेति मन्यामहे इति भाव ।

(१३०) विनैकेन—एकेन—केवलेन, निष्ठुरकेण—निर्दयाचरणेन, सङ्ग्रामेष्विति भाव, यद्वा—एकेन—एकमात्रेण, निष्ठुरकेण—निर्दयेन, प्रभाकेन इत्यर्थ, विना—प्रभाकरमस्मिन्नन्तरेणेत्यर्थ, ["पृथग्विना—" (२।३।३२ पा०) इत्यादिना पक्षे तृतीया] निःक्रेयम्—क्रय शोधनीय न भवेदिति शेष । स्थपुटक —विषमस्थान सञ्चारी नतोन्नतेन पथा गच्छति, अग्रत पन्था किं न पश्यति भवान इत्यर्थ । फाणितस्थालीं—फाणितम्—इक्षुविकार गुड इति यावत तस्य स्थालीं—भाण्डमित्यर्थ, यद्वा—फाणि—दधिमिश्रितशक्तु सोऽस्यास्तीत्यर्थे इतच्चि तत्पूर्णस्थालीमिति यावत भनक्षि—खण्डयसि भग्ना करोषि इत्यर्थ ।

(१३१) गण्डकेति।—गण्डकतण्डुलभारक —गण्डकेषु—खड्गिषु, पशुविशेषेषु इत्यर्थ तण्डुलभारक —तण्डुलभार गरीयान्—अतीव गुरु, महानित्यर्थ, दम्य, —दमनीय, शिक्षणीय गण्डक इति भाव, यद्वा—गण्डक,—सङ्ख्याभेद, तत्परिमित इत्यर्थ, तण्डुल,—वितुष धान्य, त बिभर्त्ति—वहति यत्पयोक्त, अत्यन्ततण्डुल

अमुतः द्राक् दात्रेण मुखवासपूलकं लुनीहि, को जानाति (१३२) यवसगतं गतानाम्? धव! वारय बलीवर्दान्, वाह्लीक-रक्षितं क्षेत्रमिदम्। (१३३) लम्बिता शकटी, शाङ्करं धुरन्धरं धुरि धवलं नियुङ्क्ष्व। यक्षपालित! प्रमदाः पिनक्षि? अक्षिणी किं ते स्फुटिते? हत हस्तिपक रे! (१३४) दीव्यसि करिकरदण्डे? समद सम्मर्द! कर्दमे स्खलसि? भ्रातर्भाव! विधुरबन्धो! उद्धर पङ्कात् अनडुहम्। इत एहि (१३५) माणवक! घनेभघटासङ्घट्ट-

---

वाह्ली इति यावत् निर्वहति—वोढुं शक्नोति। अमुतः—अमुष्मात्, माषीणात्—माष-कलायक्षेत्रात्, ("तिल्यतैलीनवन्माषीमाणुभङ्गाल द्विरूपता" इत्यमरः) द्राक्—झटिति, मुखवासपूलकं—किञ्चिन्मानसुखवासनिवर्त्तकं घासं मुखवासः, तस्य पूलकं—गुच्छं, लुनीहि—छिन्धि।

(१३२) गतानां—प्रस्थितानां, पशूनामिति शेषः, यवसगतं—यवसः—घास एव, गतं—गतिविषयः तत्, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् इति भावः, पशवो यवसं विना क्षणमपि जीवितुं नोत्सहन्ते इति को जानाति॥ इति भावः। धव!—नर! बलीवर्दचालक पुरुष! इत्यर्थः, ("धवः पुमान् नरे धूर्ते पत्यौ द्रुमान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) बलीवर्दान्—वृषभान्, वारय—अपसारय ताडय इत्यर्थः, वाह्लीकरक्षितं—परिपालकरक्षितम् ईषदपि भक्षयतो महाप्रमादः प्रसज्येत इत्याशयः।

(१३३) शकटी—क्षुद्रशकटं लम्बिता—मार्गादपस्खलितेत्यर्थः। धुरन्धरं—भारवहनक्षममित्यर्थः, धवलं—श्वेतकायं, शाङ्करं—शङ्कर एव शाङ्करः तं, शूरं युवानं वा वृषभमित्यर्थः शङ्करशब्दस्यापि वृषभवाचकत्वं दृश्यते, तथाच षष्ठे ५८८ पृष्ठे शङ्करशब्दस्य वृषभवाचकत्वं, यथा—"शङ्करशङ्करशङ्कर—" इति। धुरि—यानमुखे, ("धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्" इत्यमरः) नियुङ्क्ष्व—योजय इत्यर्थः। यक्षपालित! सम्बोधनपदमिदम्, प्रमदाः—स्त्रियः, पिनक्षि?—दलसि? पदनिक्षेपेण इति भावः [पिषेः रौधादिकस्य रूपम्] स्फुटिते?—विदीर्णे? अन्धः किमु भवान्? इति भावः।

(१३४) करिकरदण्डे—हस्तिशुण्डादण्डे हस्तिशुण्डोपरि इत्यर्थः दीव्यसि?—क्रीडसि? समद!—मत्त इत्यर्थः, सम्मर्द! इति कस्यचित् सम्बोधनं, स्खलसि?—पतसि?। भाव!—मान्य! विधुरबन्धो!—दीनदयालो! अनडुहं—वृषभम्।

(१३५) माणवक!—बालक! ("बालस्तु स्यान्माणवकः" इत्यमरः)

सङ्कटे नास्ति निस्तरणम्" (१२९) इत्येवमादिप्रवर्त्तमाना-नेकसंलापं, (१३०) क्वचित् स्वेच्छामर्दितोद्दामशस्यघासविघस-सुखसम्पन्नान्नपुष्टे केलिकोकिले किलकिलायमाने मेण्ठखण्ड-वठरलम्बनलिशिकलुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैः आण्डीरे स्तूप-

---

घनेति।—घना—निबिडा, इभघटा—हस्तिसङ्घ, तस्याः सङ्घट्टेन—सम्मर्द्देन, सङ्कटे—सम्बाध लक्षिते निस्तरणे—निस्तार उद्धार इत्यर्थः ।

(१२९) "इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलाप" · "वीक्षमाण कटकं जगाम" इत्युत्तरेणान्वय । इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापम—इत्यादिप्रवर्त्तमानबहुविधसंलापम ।

(१३०) कटकं विशिनष्टि, क्वचिदित्यादि । स्वेच्छेति।—स्वेच्छया—स्वच्छन्देन, मर्दितानि—दलितानि क्षेत्रात् समाहृत्य मुसलादिनिष्पेषणेन परिष्कृतानीत्यर्थः उद्दामानि—प्रचुराणि प्रभूतानि इति यावत् शस्यानि—धान्यादय तथा घासा —यवसानि, तथा विघसा —भुक्तावशेषभूतानि अन्नानि ("भुक्त विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयो" इत्यमर) परस्परलुण्ठनानि वा तै विविधप्रभूतैरान्नै भाव, सुखेन—अनायासेन, सम्पन्नानि—सङ्गृहीतानि यानि अन्नानि—भोज्यानि सैन्येभ्यो धान्यादिकं दत्त्वा लब्धानि अन्नानि इत्यर्थ, तै पुष्टा —पूरितोदरा तै केलिकोकिलै —क्रीडापरै कोकिलै कोकिलसदृशैरिति यावत्, परपुष्टत्वादिति भाव , ["केलिकोकिले" इत्यत्र "केलिकले" इति पा०—क्रीडाप्रियै प्रहसनपरैरित्यर्थ, कलभाषिभिर्वा] किलकिलायमानै —अतिनीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वद्भिरित्यर्थ आण्डीरै —डिम्बै मुष्कुण्डिका आण्डानि—पुंसामङ्गावयवविशेषा तानि सन्ति एषामिति व्युत्पत्त्या ["काण्डाण्डादीरन्नीरचौ" (५।२।१११ पा०) इत्याण्डशब्दादस्त्यर्थे ईरन्। "आण्डीर" इत्यत्र 'राण्डेरै' इति पाठे—राण्डीरै —रण्डापुत्रै रण्डा—विधवा स्त्री ("रण्डा मूषिकपर्ण्याञ्च विधवायाञ्च योषिति" इति मेदिनी) एतत्पक्षे रण्डाशब्दात् अपत्यार्थे ढ्रक् न्याय्य इति मत्वेव पक्षा—रण्डाशब्दात् 'बाह्वादिभ्यश्च' (४।१।९६ पा०) इति दात्र राण्डिरिति सिद्ध तमीरयति पुष्णाति इत्यर्थे ईरयते पचादित्वादच् रूपमिति ज्ञेय रण्डापुत्रपोषकैरिति तदर्थ] मेण्ठेति।—मेण्ठा —हस्तिनागरिका एतच्छब्द प्रसिद्धत्वात् 'मेठा' "मेडा" वा इति भाषाप्रसिद्ध, तथाचे उत्पत्ता तदर्थ इति ज्ञेय,

मानं क्वचित् (१३८) असहायैः क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बिसम्पादित-सीदत्सौरभेयसम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः (१३९) स्वयङ्गृहीतगृहोपस्करणैः "इयम् एका कथञ्चित् दण्डयात्रा यातु, यातु पातालतलं तृष्णा, (१४०) भूतैः अभवनिर्भवतु,

---

वण्डा —अकृतविवाहा तरुणा, हलायुधनिकला वा "वँड़े" इति वङ्गभाषा, ["वण्ड —" इत्येव "वण्ठ—" इति पाठे—वण्ठा,—खर्वा, "वँटे" इति वङ्गभाषा] वठरा,—मूर्खा, लम्पना —गर्दभदासा, लेखिका,—जनपरिचारका, लुण्ठका,—चौरा, चेटा,—दासा चाटा,—धूर्ता ["चाट—" इत्यत्र "भाट—" इति पाठान्तरम्] भण्डाला,—अश्वपाला इत्यर्थः, तेषां मण्डलानि—समूहा ते स्तूयमानं—स्तुत्या प्रशस्यमानमित्यर्थः ।

(१३८) असहायैः,—अप्राप्तसाहाय्यैरित्यर्थः, क्लेशेति।—क्लेशेन—आयासेन, अर्जितं—लब्धं कुग्रामकुटुम्बिभिः,—नीचग्रामीणैः, सम्पादितं—दत्तं यत् सीदत्,—कष्टं गतस्य, सौरभेयस्य—कुकुरस्य इत्यर्थः, सम्बलं—पाथेयं, प्राणधारणोपयोगि यत्किञ्चिददनीयं द्रव्यमित्यर्थः, तस्य संवाहने—सङ्ग्रहणे, यः आयासः,—क्लेशः, तेन हेतुना यः आवेगः—त्वरा, तेन आगतः—प्राप्तः, संयोगः,—सङ्गः यैः, अतःकष्टातिशयमसहिष्णुभिः अतः सहागतकुकुरस्त्वलाभाशया समागतैरिति भावः यद्वा—क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बि-सम्पादिताः —क्लेशार्जितैः,—भूयसा श्रमेण लब्धैर्धनादिभिः करणैः, कुग्रामकुटुम्बिभिः,—पल्लीवासिभिः कर्तृभिः, सम्पादिताः—पोषिताः अत एव सीदन्तः,—अवसादं गच्छन्तः यथेष्टखाद्यप्राप्तेरभावादिति भावः, सौरभेयाः —वृषभा एव, सम्बलाः,—अवशिष्टधनभूताः, पाथेयप्राया इत्यर्थः, संवाहनानि—भारादिवाहनानि येषां तथाभूतानां, [सपूर्व्वकात् वहते र्णिचि करणे ल्युट्] दुर्बलकृशवृषभाणामित्यर्थः, यैः आयासावेगागतसंयोगाः राष्ट्रीयदुर्व्यवस्थात्ययापन्नायैरिति भावः तैः ।

(१३९) स्वयमिति।—स्वयङ्गृहीतानि—आत्मनैव धृतानि आनीतानीत्यर्थः, न तु दासादिनेति भावः, गृहस्य—भवनस्य, उपस्करणानि—सामग्र्यः शय्याऽऽसनादीनि भूषणजातानि इति भावः यैः तथोक्तैः ["उपात् प्रतियत्न—" (६।१।१३९ पा०) इत्यादिना उपात् कृञः सुट्]। इयं पुरोवर्त्तिनी दण्डयात्रा—युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति यावत् एकैव—अस्माकं सहायभावमप्राप्यैव इत्यर्थः, यातु—गच्छतु। तृष्णा—लोभः, आशेति यावत्, अस्माकमिति शेषः पातालतलं—पातालस्यापि अधः इत्यर्थः, यातु—गच्छतु, एतत्सङ्गेन अस्माकं सुखाशा विरमतु इति भावः।

(१४०) भूतैः,—सम्पद्, अभवनिः,—अनुत्पत्तिरित्यर्थः, ["आक्रोशे नञ्यनिः"

शिव सेवा करोतु, स्वस्ति (१४१) सर्वदुःखकूटाय कटकाय" इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानं, क्वचित् (१४२) अतितीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनोगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतैर्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (१४३) कृष्णकठिनस्कन्धगुरुलगुडैः गृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्ककलशपतद्ग्राहावगाहैः (१४४) प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारैः सर्वमेव बहिः-

---

(१।३।११२ पा०) इत्यनिप्रत्ययः] भवतु—सम्पद्यताम्, सर्वार्थे भूतिं नश्यतु इति भावः। सेवा—भृत्यभावः, शिवं—मङ्गलं, करोतु—विदधातु।

(१४१) सर्वदुःखकूटाय—समग्रक्लेशसङ्घातरूपायेत्यर्थः, कटकाय—सैनिकाय, सैनिकसमूहाय इति भावः, स्वस्ति—शुभम्, अस्त्विति शेषः, ("नमःस्वस्ति—" (२।३।१६ पा०) इत्यादिना चतुर्थी। "शिव सेवा कटकाय" इत्यत्र "शिवसेवा करोतु स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकाय" इति पाठे—शिवसेवा—शिवाराधना, सर्वदुःखकूटाय कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः शिवसेवा सैनिकवर्गे रक्षतु लोकानिति भावः]।

दुर्विधेति।—दुर्विधाः—दरिद्राः, ("निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोऽपि सः" इत्यमरः) कुलपुत्रकाः,—कुलक्रमागतसेवका इत्यर्थः तैः। ["दुर्विधकुलपुत्रकैः" इत्यत्र "दुर्विधदग्धकुलपुत्रकैः" इति पाठान्तरम्]।

(१४२) अतितीक्ष्णेति।—अतितीक्ष्णम्—अत्युग्रम्, अतिवेगवदित्यर्थः, यत् *सलिलस्रोतः,—जलप्रवाहः तत्र पातिनौ—पतन्तौ, नौ—तरणिः गताः,—अधिष्ठिताः* तैरिव। ग्रथितैरिव—गुम्फितैरिव लोकाधिक्यादविरलभावेनावस्थितैः द्रुतगामिभिरेति भावः। पङ्क्तिभूतैः,—श्रेणिबद्धैः, द्रवद्भिः,—गच्छद्भिः।

(१४३) कृष्णेति।—कृष्णेषु—नियतभारोद्वहनात् श्यामीभूतेष्वित्यर्थः, कठिनेषु—दृढेषु, स्कन्धेषु—अंसदेशेषु, गुरवः,—महान्तः, लगुडाः,—दण्डानि येषां तैः। गृहीतेति।—गृहीताः,—अवलम्बिताः, सौवर्णपादपीठ्यः,—काञ्चनपादपीठानि, करङ्काः,—ताम्बूलपात्राणि च, कलशाः,—कुम्भाश्च, तथा पतद्ग्राहाः,—पतता— मुखादिभ्यः स्रवतां, जलादीनामिति शेषः ग्राहः—ग्रहणं यत्र ते, निष्ठीवनपात्राणि इत्यर्थः ("प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः" इत्यमरः) तेषां अवगाहाः,—सामग्रीसमूहाः येः तथाभूतैः।

(१४४) प्रत्यासन्नेति।—प्रत्यासन्नस्य—निकटस्थस्य, पार्थिवस्य—राज्ञः उपकरणानाम्—आसनादीनां, ग्रहणेन—धारणेन, वहनेनेत्यर्थः, ये गर्वाः,—

कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च (१४५) बद्धवराहवर्मवार्ध्रीणसैः (१४६) लम्बमानहरिणचटुकचटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्राग्रसङ्ग्रहसङ्ग्राहिभिः (१४७) शुक्लकर्पटप्रावृतमुखैकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः

अहङ्कारा, यत्र भोजभत्या इत्येवरूपा इति भावः ते., दुर्वारा —धारयितुमशक्या, उद्धता इति यावत् ते। सर्वमेव, जनमिति शेषः, बहि कारयद्भिः,—निरस्यद्भिरित्यर्थः, मदगर्वेण अवज्ञया इवेति भावः। भूपतिभृतकभारिकैः,—भूपतेः,—राज्ञः, भृतक—भरणोपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः तस्य भारिकाः,—भारवाहिनः तैः। महानसोपकरणवाहिभिः,—महानसे—पाकशालायां, ("रसवत्यां तु पाकस्थानं महानसं" इत्यमरः) यानि उपकरणानि—द्रव्यसम्भारा, तानि वहन्ति—नयन्ति ये तैः, रन्धनसामग्रीवाहकैरित्यर्थः।

(१४५) बद्धेति।—बद्धानि—सङ्कीलानि, वराहवर्माणि—शूकरचर्माणि, शूकरचर्मनिर्मितरज्जुविशेषा इत्यर्थः, यद्वा वार्ध्रीणसा,—यज्ञीयच्छागविशेषाः तच्चर्माणि वा यैः तथाभूतैः। ["बद्धवराहवर्मवार्ध्रीणसैः" इत्यत्र "बद्धवराहवध्रवार्ध्रीणस" इति पाठान्तरम्]।

(१४६) लम्बमानेति।—लम्बमाना,—स्कन्धे धारणादिति भावः, हरिणस्य—मृगविशेषस्य चटुका,—पूर्वभागाः, चटका,—पक्षिविशेषाश्च तेषां जूटैः,—समूहैः, जटिलाः—युक्ताः तैः। शिश्विति।—शिशवः,—अत्यल्पवयसः, शशकाः,—मृगभेदाः, शाकपत्राः—शाकानां—हरितकानां, व्यञ्जनोपयोगिद्रव्याणामित्यर्थः, ("अस्त्री शाकं हरितकम्" इत्यमरः) पत्राणि—पर्णानि, वेत्राग्राणि—वंशाङ्कुराः, वानीराख्यलताग्रभागा वा, तेषां सङ्ग्रहे—समाहृतौ, ("समाहृतिस्तु सङ्ग्रहः" इत्यमरः) नियुक्ता ये सङ्ग्राहिणः,—सञ्चयकारकाः तैरिति। वंशाङ्कुरनिष्पादितव्यञ्जनानि सुस्वादूनि व्यञ्जनानि देशविशेषे बहुशस्तानि दृश्यन्ते, इति शिशुशशकशाके तस्य सङ्ग्रहोगो न विषमभोजनगमकः इत्यवधेयम्।

(१४७) शुक्लेति।—शुक्लेन श्वेतेन, कर्पटेन—वसनेन प्रावृतम्—आच्छादितं, मुखं—वदनं येषां तानि, तथा एकदेशे—एकस्मिन् विभागे, दत्ता—निहिता, आर्द्रा—अभिनवेति भावः, मुद्रा—चिह्नविशेषः येषां तानि, अत एव गुप्तानि—अप्रकाशानि, सुरक्षितानीत्यर्थः; यद्वा—शुक्लकर्पटप्रावृतमुखस्य एकदेशे—एकस्मिन् अंशे, ग्रन्थिबन्धनस्थाने इत्यर्थः, दत्तया आर्द्रया मुद्रया गुप्तानि, राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः, गोरसभाण्डानि—गव्यपात्राणि ये तथाभूतैः। एतेन अनुप्रयुक्तैः पुरुषैः गूढचारिभिः

(१४८) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसङ्कटपिटकभारिकैः समुत्साय्यमाणपुरोवर्त्तिजनं, क्वचित् (१४९) "लोभोऽस्माकं, फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्ते" इति मुखरैः पदे पदे पतता दुर्ब्बलबलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः (१५०) खिद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं, क्वचित् (१५१) नरपतिदर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितग्रामेयकजनपदं,

---

विजिगीषुणा भोज्यपानीयादौ किञ्चित् छिद्रमवाप्य विषादिकं सम्मिश्यते इति सूचितम्।

(१४८) तलकेति।—तलक,—अग्रशकटिका, लौहचुल्लीति यावत, तापक,—ताम्रादिनिर्म्मित सूपादिकरणपात्र, तापिका—काकपालिका, यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि परिपच्यन्ते, "कटाहजातीय" इति गम्यते, हस्तक,—खुन्त, मासादिपाकसाधनमिति भाव, ताम्रचरुकटाह,—ताम्रनिर्म्मितपायसान्नपाकार्थं कटाहविशेष इत्यर्थ, सङ्कटपिटक,—क्षुद्रभाण्ड, तेषां भारिका,—भारवाहिन तै, समुत्साय्यमानेति।—समुत्साय्यमाना,—दूरीक्रियमाणा, पुरोवर्त्तिन,—अग्रस्थायिन, जना,—लोका यस्य यत्र वा तथाभूतम्।

(१४९) लोभोऽस्माक, बलीवर्दवाहनादिना इति भाव, किन्तु फलकाले—पुरस्कारस्वपफलप्राप्तिसमये विटा,—धूर्त्ता समुपस्थास्यन्ते—सन्तोषयिष्यन्ति, प्रभुम् इति शेष, न वयमिति भाव, मुखरै,—वाचालै, पदे पदे—प्रतिपदक्षेपे, पतता—स्खलता, दौर्ब्बल्यादिति भाव, दुर्ब्बलबलीवर्दाना—क्लान्तवृषाणा, खेटने—प्रेरणे, चालने इति यावत, ["खेटने" इत्यत्र "स्खलने" इति पाठे,—स्खलने—स्खलनादुद्धरणे इति भाव] नियुक्तै,—आदिष्टै। ["खेटने नियुक्तै" इत्यत्र "नियुक्तै खेटने" इति पाठान्तरम्]। खेटचेटकै,—चालकभृत्यै, ["खेटचेटकै" इत्यत्र "खलचेटकै" इति पाठे—खलचेटकै,—दुष्टभृत्यैरित्यर्थ]।

(१५०) खिद्यमानेति।—खिद्यमाना—क्लिश्यमाना, चेटैरसम्मानिता इति भाव, असंविभक्ता,—कर्म्मविशेषेण अप्रदत्तविभागा, निर्विशेषकर्म्मवाह्या इत्यर्थ, कुलपुत्रलोका,—कुलक्रमागतसेवकजना इत्यर्थ यत्र तथोक्तम्।

(१५१) नरपतेरिति।—नरपते,—राज्ञ, दर्शने—अवलोकने, यत् कुतूहलम्—कौतुक तस्मात्, उभयत,—उभयो पार्श्वयो, कटकस्येति भाव,

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजाल्मैः पुरःसरैरन्महत्तरोत्तम्भिताम्भःकुम्भैः (१५३) उपायनीकृतदधिगुडखण्डकुसुमकरण्डैः घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (१५४) प्रकुपितप्रचण्डदण्डिवित्रासनविद्रुतैः दूरगतैरपि स्खलद्भिरपि पतद्भिरपि नरेन्द्र-

---

प्रजविनेति।—प्रजवित—सवेगं यथा स्यात्तथा, प्रधाविता,—चलिता ग्रामेयका,—ग्राम्या, जनपदा,—जना यस्मिन् तथाभूतम्। ("भवज्जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयो" इति मेदिनी)।

(१५२) मार्गग्रामनिर्गतैः,—मार्गे—प्रयाणमार्गसमीपे स्थिता इत्यर्थ, ये ग्रामा,—संवसथा, विप्रादिवर्णप्राया प्राकारपरिखादिरहिता बहुजनवसतय इत्यर्थ, ('स्त्री संवसथ ग्रामौ" इत्यमर) तेभ्य निर्गता,—निःसृता तै, आग्रहारिकजाल्मै,—आग्रहारिका,—ग्रसरवर्णनियुक्ता, यद्वा,—अग्रहाराऽग्रभाग नियत दीयते येभ्य इति व्युत्पत्त्या अग्रहारशब्दात ठाक इदम, अग्रदानीयविप्रा इत्यर्थ तेषु जाल्मा,—निर्बोधा पुरुषा तै। पुर सरैरिति।—पुर सर,—अग्रगै, अरद्भि,—स्वरै, महत्तरै,—महाजनै, उत्तम्भिता—ऊर्द्धीकृता अम्भ कुम्भा,—जलपूर्णकलशा यै त यात्रिकशुभसूचनार्थमिति भाव।

(१५३) उपायनीकृतेति।—उपायनीकृतानि—उपढौकनत्वेन दत्तानि, राज्ञे इति भाव दधीनि—क्षीरान्तरावस्थाभावा, ("दधि क्षीरान्तरावस्थाभाव श्रीवासवासयो" इति मेदिनी) गुडा,—इक्षुपाकभेदा, ("गुडा गोलेक्षुपाकयो" इत्यमर) खण्ड,—फाणितानि इक्षुविकारविशेषा इत्यर्थं ("मत्स्यण्डी फाणित खण्डविकारे" इत्यमर) कुसुमानि—पुष्पाणि, एषा करण्डा—भाजनानि यै तथाभूतै। ['करण्डन् कृशृभञ्ज" (उ० १ पा० १२८ सू०) इति कृञोऽण्डन्] घटितपटकै,—कश्चित् कदम्बे, श्रेणिबद्धैरित्यर्थ, यद्वा,—उपायनीकृताना दध्यादीना करण्डै,—पात्रै, घटिता—पूरिता इत्यर्थं पेटका,—मञ्जूषा यैस्तु, ("पटक पुस्तकादीना मञ्जूषाया कदम्बके" इति मेदिनी)। सरभस—सवेग, समुत्सर्पद्भि—समुपगच्छद्भि, अहमहमिकया अन्यस्मादग्रत एव राजदर्शनाभिलाषात् इत्याशय।

(१५४) प्रकुपितेति।—प्रकुपितानाम—अतिक्रुद्धाना, प्रचण्डानाम—उग्राणां, दण्डिना—वेत्रपाणीन, वित्रासनेन—भयप्रदर्शनेन, विद्रुता,—पलायितास्तै,। दूरगतैरपि—सुदूरमपसृतैरपि। स्खलद्भिरपि—भग्यद्भिरपि। नरेन्द्रेति।—नरेन्द्रे—

निहितदृष्टिभिः (१५५) असतोऽपि पूर्व्वभोगपतिदोषानुद्भाव-यद्भिः अतिक्रान्ताऽऽयुक्तकशतानि च शंसद्भिः (१५६) चिरन्तन-चाटापराधाभिदधानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१५७) एकान्त प्रवृत्ताश्ववारचक्र चर्व्यमाणागामि गौडविन्ध्यमार्ग शस्य-सम्पन्नम्, (१५८) अपरे आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः

राजनि हर्षे, निहिता,—न्यस्ता, दृष्टय,—नेत्राणि यै तैः; राजपुरुषकदर्थना-व्याकुलतया चोरादीनि हर्षदर्शनार्थमविगणय्य चलनात् महाराजदर्शनकुतूहलस्य चरमोत्कर्ष सूच्यते।

(१५५) असतोऽपि—मिथ्याभूतानपीत्यर्थ, पूर्वेति।—पूर्वे—प्राग्वर्त्तिन इत्यर्थ, ये भोगपतय,—भुक्त्याद्यधिकारिण, तेषां दोषान—निन्दा इति यावत, उद्भावयद्भि,—प्रकटयद्भि। अतिक्रान्तेति।—अतिक्रान्तानां—पूर्व्ववर्त्तिनाम्, आयुक्तकानां—कर्माधि नियुक्त व्यापृतानां, शतानि—समूहान् शंसद्भि —उद्घोषयद्भि, गुणतो दोषतो वा इति भाव, यद्वा,—अतिक्रान्तान—गतानि, अयुक्तकानाम—अयुक्त व्यवहाराणां, शतानि—समूहान शंसद्भि —कथयद्भि।

(१५६) चिरन्तनेति।—चिरन्तना,—अतिचिरस्थायिन, ["सायं चिरम—" (४।३।२३ पा०) इत्यादिना ट्यु तुडागमश्च] ये चाटा —धूर्त्ता, तेषाम अपराधा,—दोषा तान, अभिदधानै —कथयद्भि, उद्धूयमानेति।—उद्धूयमानानि—उत्क्षिप्य-माणानि, सत्वरपदचलनेनेति भाव, धूलीनां—पांशूनां, पटलानि—निचया यत्र तथाभूतम।

(१५७) एकान्तेति।—एकान्तप्रवृत्तानाम—अतिद्रुतचलितानाम, अश्ववाराणाम् —अश्वारोहिणां, चक्रे,—समूहै, चर्व्यमाणानि—भक्ष्यमाणानि आगामिषु—आगत प्रायेषु सम्मुखावस्थितेष्वित्यर्थ, गौडेषु—गौडदेशेषु, विन्ध्यमार्गान—आक्रम्यमाणानि, अनुमक्ष्मतलस्थानीति यावत् शस्यानां—यवादीनामिति यावत्, सम्पन्नानि—सम्पदा, धराशस्यानि इति यावत यस्य तथोक्त, "तदर्भिहितो भावी द्रव्यवत प्रकाशते" इति न्यायादिति भाव, गौडे सद्यमकाले भक्षणार्थं जानपदैः साधितानि शस्यानि अश्ववारै-र्बल भक्षितानि इति तात्पर्य्यम।

(१५८) अपरे,—अन्य, पुरुषैरिति शेष, आदिष्टेति।—आदिष्टा,—एते परिपाल्या इति राज्ञा निर्द्दिष्टा, परिपालका,—परिपालयन्ति—सम्यक पोषयन्ती-त्येव इति तथाभूता, ये पुरुषा,—लोका, तैषु परितुष्टा,—सन्तोष गता तै,

"धर्मः प्रत्यक्षो देव." इति स्तुवीः आतन्वद्भिः अपरैः (१५८) लूय-माननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः, क्षेत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः (१६०) प्ररूढप्राणच्छेदैः, परितापत्याजितभयैः "क्व राजा? कुतो राजा? कीदृशो वा राजा?" इति प्रारब्धनरनाथनिन्दैः, (१६१) शशकैरिव पदे पदे प्रजविप्रचण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुडकैः इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत् परापतित-

["पारवृष्टे" इत्यत्र "अपारवृष्ट" इति पाठान्तरम्, एतत्पक्षे "धर्म प्रत्यक्षो देव" इति व्याजस्तुतिरवगन्तव्यम्, देव,—सम्राट् त्वं प्रत्यक्षो धर्म,—विग्रहवान् धर्म एव, भवतीति शेष, न तस्य दोषलेशोऽपि दृश्यते, यतो दुर्गतानस्मान् सम्यक् पालयितु-मादिदेश, अधिकृतास्तु परमदुर्जना, ते पुन सर्व्वानेव अस्मानात्मसात् कृत्वा आश्रितान् क्लेशयन्ति इति भाव] स्तुती,—स्तवान् प्रशंसावादानित्यर्थ, आतन्वद्भि,—कुर्व्वद्भि।

(१५९) लूयमानेति।—लूयमाने,—छिद्यमाने, सैनिकवर्गैरिति भाव, अत एव निष्पन्ने,—पण्डीनीकृते, शस्ये,—व्रीहिगोधूमादिसस्यैरित्यर्थ, प्रकटित,—प्रकाशित विषाद,—विषण्णता, कातरता इति यावत् यैः तेषा वा तथाभूते, क्षेत्रशुचा —क्षेत्राणा शस्यनाशजनितशोकेन इति यावत्, सकुटुम्बैरेव—सपरिवारैरेव।

(१६०) प्ररूढेति।—प्ररूढ,—सञ्जातप्राय प्राणाना—जीवनाना प्राणहेतु-भूतशस्यानामिति यावत्, यद्वा—प्ररूढाणाम—अङ्कुरिताना, फलितानामिति यावत्, प्राणाना—जीवनधारणहेतुभूतशस्यानामिति यावत् छेद,—कर्त्तन, नाश इत्यर्थ येषा तथाभूते चौरशस्यनाश तेषा प्राणनाशतुल्यदु:खदायक इति भाव। ["प्ररूढप्राण-च्छेदै" इत्यत्र "प्ररूढच्छेदै" इति पाठे —प्ररूढ,—जात, छेद अङ्गानामिव इति भाव येषा तथाभूते]। परितापेति।—परितापेन—शस्यनाशदु:खेन, त्याजित — मोचित, भयं—त्रास सैन्यादिभ्य इति भाव येषा तथाभूते, निर्भयैरिति भाव। कुत, —कस्मात्, कस्माद्देशादागतोऽयं राजा? इति भाव। प्रारब्धेति।—प्रारब्धा —उपक्रान्ता, नरनाथस्य—राज्ञ निन्दा—दोषकीर्त्तन यत्र येन वा तथोक्तम्।

(१६१) "शशकै" इत्यस्य "वायुमो बलात् क्रतकलकलम्" इत्यनेनान्वय। शशकान् विशिनष्टि, प्रजवीति।—प्रजविन,—प्रकृष्टवेगशालिन, प्रचण्डा,—उग्रा ये दण्डपाणय,—वेत्रधारिण पुरुषा, तेषा पेटकेन—कदम्बकेन, समूहेन इत्यर्थ, अनुबद्धा,—अनुसृता तै। गिरिगुडकै इव—पाषाणलोष्टै इव, हन्यमाने,—ताड्यमाने। युगपत्—समकाले, परापतिते,—समुपस्थिते,

महाजनग्रस्ते, तिलशो विलुप्यमाने: (१६२) अनेक-जन्तुजङ्घाऽन्तरालनि:सरणकुशलैभि: (१६३) कुटिलिका-व्यंसितसादिबहुश्वभि: (१६४) पतल्लोष्टलगुडकोणकुठारकील-कुद्दालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि नि:सरद्भि: आयुषो बलात् कृत-कलकलम्, अन्यत्र (१६५) सङ्घशो घासिकै: बुसधूलिधूस-

---

महाजने,—महत्तरे लोके, ग्रस्ते,—आक्रान्ते। तिलश,—तिलं तिलं कृत्वा विलुप्यमाने,—लोप्यमाने, महाजनैर्गृह्यमाणत्वादिति भाव।

(१६२) अनेकेति।—अनेकेषां—बहूनां, जन्तूनां—प्राणिनां, जङ्घान्तरालेभ्य,—जङ्घयो,—प्रसृतयो जानुगुल्फयोर्मध्यभागयोरित्यर्थ, ("जङ्घा तु प्रसृता" इत्यमर.) अन्तरालेभ्य,—मध्यन्तरेभ्य, निसरणे—निर्गमने, कुशलैः,—निपुणै। स्वल्पदेहत्वादिति भाव तै, [कुशलशब्दस्यात्र विशेष्यत्वमेव वेदितव्यं, तस्य च विशेषणत्वे मत्वर्थीयस्य विष्टपेषणवत् निरर्थकत्वमेवेति ध्येयम]।

(१६३) कुटिलिकेति।—कुटिलिकया—वक्रगमनेन, व्यंसिता,—वञ्चिता, सादिनाम्—अश्वारोहा, बहव,—अनेके, श्वान,—कुक्कुरा, मृगयायां पशुताडनार्थमानीता इति भाव यै तथाभूतै। एतेन मुखंडच्छायाव्यवसाया, मतिमाद्यन्यविशदैरपि दुर्ज्ञेयगतिभि प्राणिभि सुधा क्लिश्यते इत्यवगम्यते।

(१६४) पतदिति।—पतन्त,—वर्षन्त इत्यर्थ लोष्टानि—लोष्ट्र, मृत्खण्डकानीत्यर्थ, ("लोष्टानि लेष्टव पुंसि" इत्यमर) लगुडा,—दण्डानि, कोणा,—वादनयष्टय, ("कोणो वीणादिवादनम्" इत्यमर) कुठारा,—परशव, कीला,—शङ्कव, कुद्दाला,—"कोदाल" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धा भूमिदारणाद्यास्त्रविशेषा, ("कुद्दाल स्यात् पुमान् भूमिदारणे युगपत्रके" इति मेदिनी) खनित्राणि—अवदारणानि, "खन्ता" इति प्रसिद्धानि खननसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थ, ("खनित्रमवदारणम्" इत्यमर) ["अर्तिलू—" (३।२।१८४ पा०) इत्यादिना इत्र] दात्राणि—"दा" इति प्रसिद्धानि लवित्राणि, ("दात्र लवित्रम्" इत्यमर.) यष्टय,—अस्त्रभेदा, भुजदण्डा न वेणु लतोक्ते, ("यष्टि पुंसि स्यात् भुजदण्डके। इयोर्हारलताभार्ङ्गीमधुकाम्लभेदयो ॥" इति मेदिनी) आयुष,—जीवनकालस्य, दीर्घत्वमायुष इत्यर्थ, बलात्—प्रभावात, निसरद्भि,—निर्गच्छद्भि तत्तदस्त्राघातलाभाभावादिति भाव, प्राणकैरिति पूर्वोक्तै योजना कृतकलकल—कृतकोलाहलम्।

(१६५) सङ्घश,—बहुश, घासिकै,—घासे नियुक्तै, घासवाहिभि:

रितवासजालजालकितजघनैश्च (१६६) पुराणपर्य्याणैकदेश-दोलायमानदात्रैश्च शीर्णोर्णाशकलशिथिलमलिनमल्लकुथैश्च (१६७) प्रभुप्रसादीकृतपाटित पटच्चरचलच्चोलकधारिभिश्च धावमानैः उद्धूयमानधूलिपटलं, क्वचित् (१६८) एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौडविग्रहं, क्वचित्

घासवाहिभिश्च इत्यथ, बुसेति।—बुसेन—कडङ्गरेण, पलालादिचूर्णेनेत्यर्थः, ("कडङ्गरो बुस क्लीवे" इत्यमरः) तथा धूलिभिः,—पांशुभिः, धूसरितानाम—आकीर्ण-त्वादीषत्पाण्डुवर्णानां, घासानां—यवसानां, जालेन—समूहेन, जालकितानि—सञ्जातजालानि इव लक्ष्यमाणानि जघनानि—नितम्बभागा इत्यर्थः येषां तैः।

(१६६) पुराणेति।—पुराणस्य—पुरातनस्य, पर्य्याणस्य—पल्ययनस्य, एक-देशे—एकस्मिन्नंशे पश्चाद्देशे इति यावत्, दोलायमानानि—लम्बमानानि, दात्राणि—घासच्छेदनास्त्रविशेषा येषां तैः। शीर्णेति।—शीर्णानि—चीर्णानि, जीर्णानि इति यावत्, ऊर्णानां—मेषादिलोम्नाम् ("ऊर्णा मेषादिलोम्नि" इत्यमरः) शकलानि—खण्डानि, तैः शिथिला,—द्रवगा इत्यर्थः, सुतविरला इति भावः, मलिना,—मलदिग्धा, मल्लकुथा—(कृष्णास्तरणानि, कृष्णवर्णकम्बला इत्यर्थः येषां तैः, ("प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः" इत्यमरः)। कश्चित् "मल्लकुथा—मल्लपट्टी कविविरित्यथ" इति व्याख्यातवान्।

(१६७) प्रभ्विति।—प्रभुणा—स्वामिना, प्रसादीकृतं—कृपया दत्तं, पश्चात् पाटितं—छिन्नं यत् पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं, ("पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्" इत्यमरः) तस्मात् चलत्—भ्रश्यत् यत् चोलकं—वस्त्रखण्डं तत् धारयन्ति—वहन्ति, धरन्ति इति भावः ये तथोक्तैः। धावमानैः,—द्रुतं गच्छद्भिः, घासिकैरिति पूर्वोक्तेनान्वयः, उद्धूयमानेति।—उद्धूयमानानि—उत्क्षिप्यमाणानि द्रुतरदचेपरगादिति भावः, धूलिपटलानि—पांशु-समूहाः, मार्गगतानीति भावः यत्र तथोक्तम्।

(१६८) एकान्तेति।—एकान्तप्रवृत्ते—एकस्मिन्नंशे अवस्थितैरित्यर्थः, अश्ववार चक्रैः—सादिसमूहैः चर्व्यमाणः,—भक्ष्यमाणः पुनः पुनः आलोच्यमान इति यावत्, आगामी—अचिरभावी, गौडविग्रहः,—गौडराजेन सह युद्धं, युद्धे शुभाशुभमित्यर्थः, आगामिनि गौडयुद्धे कः पराजेष्यते इत्येवम्बद इति यावत् यत्र तथोक्तम्, यद्वा,—आगामिनः,—युद्धाय तूर्णमागमिष्यतः, कृतयुद्धोद्यमस्येति भावः, गौडस्य—गौडाधिपस्य, विग्रहः,—शरीरं यत्र तथोक्तम्।

(१६८) पङ्किलप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकं, क्वचित् (१७०) तन्त्रवर्तिविविक्तविद्राव्यमाणशाखिशिखरगतविक्रोशद्विवादिब्राह्मणं, क्वचित् (१७१) कुलण्डकपाशविवेष्ट्यमानग्रामीणग्रासाकृष्टकौलेयकं, क्वचित् (१७२) अन्योऽन्यविभवस्पर्धोद्धुरराजपुत्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम्, अनेकवृत्तान्त-

(१६९) पङ्किलेति।—पङ्किलस्य—कर्दमवतः, प्रदेशस्य—भूभागस्य, पूरणादेशेन—भरणाज्ञया, कर्दमवति प्रदेशे गतागतेषु बलानां क्लेशाधिक्यापनोदनाय निम्नीभूततत्स्थानस्य तृणादिभिः समाच्छादनाज्ञया इत्यर्थः, आकुलैः,—व्यस्तैः, आदेशपालनाय व्यापृतैः इत्यर्थः, सकलैः,—सर्वैः, लोकैः,—जनैः, मार्गकर्माधिकृतैरिति यावत् लूयमानानि—छिद्यमानानि, तृणानाम्—अर्जुनानां, नलघासादिविविधजातीयानामिति भावः, ("तृणमर्जुनम्" इत्यमरः) पूलकानि—समूहाः पङ्कोपरि प्रदानायेति भावः यत्र तथोक्तम्।

(१७०) तन्त्रवर्तीति।—तन्त्रवर्तिभिः,—अत्र स्थितैः इत्यर्थः इच्छायामिति भावः, घटिभिः,—दण्डिभिः वेत्रेण—दण्डेन विद्राव्यमाणाः—भीतिं प्रदर्श्यमानाः इत्यर्थः, अत एव शाखिनां—वृक्षाणां शिखरम्—अग्रं गताः—आरूढाः, सैन्यसमागमदर्शनेन भयत्रस्ता इति भावः विक्रोशन्तः,—शब्दायमानाः उच्चैः इत्यर्थः, विवादिनः,—विरुद्धभाषिणः गालिं ददाना इत्यर्थः, राजसमीपे व्यवहारार्थिन इत्यर्थो वा, ब्राह्मणाः,—विप्राः यत्र तथोक्तम्।

(१७१) कुलण्डकेति।—कुलण्डकपाशः—कुक्कुरबन्धनशृङ्खलं, ["कुलण्डक—" इत्यत्र "कुलण्ठक—" इति पाठे—कुलण्डकेषु—कुक्कुरबन्धनाय लगुडेषु ये पाशाः,—रज्जवः ते] तैः विवेष्ट्यमानाः,—बध्यमानाः, ग्रामीणानां—ग्राम्यजनानां ग्रासेन—अन्नस्य कवलेन "कुक्कुटाण्डप्रमाणं वा यावद्वा प्रविशेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयात्" इत्युक्तलक्षणमुखपूरणग्रासदानेन इत्यर्थः, ["ग्रास—" इत्यत्र "ग्राम—" इति पाठे,—ग्रामैः—समूहैरित्यर्थः] आकृष्टाः,—शब्दविशेषेण आहूता इत्यर्थः, कौलेयकाः,—सारमेयाः कुक्कुरा इत्यर्थः यत्र तथाभूतम्।

(१७२) अन्योऽन्येति।—अन्योऽन्यस्य—परस्परस्य विभवः—सम्पत् तत्र तेन वा स्पर्धा—अहङ्कारः, तया उद्धुरैः—उद्धतैः राजपुत्रैः—नृपकुमारैः, वाह्यमानानां—चाल्यमानानां, प्रतिस्पर्धितया इति भावः वाजिनाम्—अश्वानां सङ्घट्टेन—सङ्घर्षेण, मण्डितम्—अलङ्कृतम्, क एषाम् अग्रे गच्छतीति इति स्पर्धां कृत्वा वेगपूर्वक

तया कौतुकजननं, प्रलयजलधिम् इव (१७३) जगद्ग्रास-ग्रहणाय प्रवृत्तं, पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं, कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं, (१७४) दृश्यमानसकल-प्राणिपर्य्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां, क्लेशबहुलमपि तपःकरणमिव क्रमकारणं कल्याणानाम्, एवञ्च बीह्रमाग्रः कटकं जगाम।

(१७५) आसन्नवर्त्तिनाञ्च तत्रभवतां,—"मान्धाता प्रवर्त्तिताः

चाल्यमानाश्वशोभितमिति भावः, अनेकवृत्तान्ततया—बहुव्यापारतया, उत्कर्षेण इति भावः, कौतुकजननं—चमत्कारावहम्।

(१७३) प्रलयजलधिमिव—कल्पान्तकालिकसमुच्छ्रितसमुद्रमिव, जगदिति।—जगदेव—भुवनमेव, ग्रासः,—कवलः, तस्य ग्रहणाय—स्वीकरणाय, ग्रासनाय इत्यर्थश्च, सर्व्वजगदात्माधीनीकरणाय सर्व्वजगन्मज्जनाय च इति यावत्। महाभोगिनां—महान्तः,—उद्दामा इत्यर्थः, भोगिनः,—सुखभोगवन्तः लोकाः, सर्पाश्च तेषां, गुप्तये—रक्षणाय, समुत्पादितं—सुविहितं, हर्षेणेति शेषः, दुर्वृत्तानामत्याचारात् लोकान् त्रातु सङ्घटितमिति समुदितार्थः। परमेश्वरवसतये—परमेश्वरः,—हर्षः, हरश्च, तस्य वसतये—स्थितये।

(१७४) प्रजापतीनां—ब्रह्मादीनां, चतुर्युगेति।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्याकानां, युगानां—कृतादीनां, समाहृतानामिति भावः, सर्गकोशमिव—सृष्टिस्थानमिव, दृश्यमानेति।—दृश्यमानाः,—ईक्ष्यमाणाः, सकलानां—सर्वेषां, प्राणिनां—जीवानां, पर्य्यायाः,—क्रमाः, प्रकारभेदा इत्यर्थः, यद्वा,—पर्य्यायः,—परि—समन्तात्, आयः,—आगमनं यत्र तथोक्तं, सर्व्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत्। तपःकरणमिव—तपश्चरण-मिव, सिद्धिलाभजनकत्वादिति भावः। क्रमकारणं—क्रमेण श्रेयसां साधनं, दुर्जनोप-द्रवनिवारणेनेति भावः। ["क्रमकारणम्" इत्यत्र "क्रमकारिणम्" इति पाठे,—क्रमः,—कल्पः, शक्तौ स्थितिरित्यर्थः, यद्वा,—क्रमः,—अनुक्रमः, उपक्रम इत्यर्थः, ("क्रमश्चानुक्रमे शक्तौ कल्पे चाक्रमणेऽपि च" इति मेदिनी) तस्य कारी तम्।

(१७५) "आसन्नवर्त्तिनाम्" इत्यस्य "इत्येवमाद्यान्… आलापान् पार्थिव-कुमाराणाम् बाहुशालिना शृण्वन् एव आससाद आवासम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः।

पन्थानो दिग्विजयाय। (१७६) अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुना एव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम्। शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधनमदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः। (१७७) पाण्डवः सव्यसाची चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (१७८) क्रुध्यद्गन्धर्व्वधनुष्कोटिटाङ्कारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्व्वतं पराजैष्ट।

आसन्नेति।—आसन्नवर्त्तिनाम्—अनतिदूरचराणां, तत्रभवतां—मान्यानां, पार्थिवकुमाराणामित्यनेनान्वयः। आलापप्रकारमाह, मान्धात्रेति।—मान्धात्रा—युवनाश्वसुतेन सूर्य्यवंशीयेन राज्ञा, दिग्विजयाय—सर्वदिगवस्थितानां राज्ञां पराभवायेत्यर्थः, पन्थानः,—सरणयः, दृष्टान्ता इति यावत्, प्रवर्त्तिताः,—प्रदर्शिता इत्यर्थः।

(१७६) अप्रतिहतरथरंहसा—अप्रतिबद्धस्यन्दनवेगेन। लघुनैव—अल्पेनैव, कालेन—समयेन, ["प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्" (वा०) इति तृतीया] ककुभां—दिशां, प्रसादनं—दुष्टराजशासनजनितकलङ्कापनोदनेन प्रसन्नताविधानमित्यर्थः, वशीकरणम् इति यावत्। शरासनद्वितीयः,—धनुर्मात्रसहायः, अन्यसाहाय्यानपेक्ष इति भावः, पाण्डुः,—युधिष्ठिरादीनां जनकः, क्रमागतेति।—क्रमागतस्य—पितृपितामहादिभ्यः प्राप्तस्य भुजबलस्य—बाहुवीर्य्यस्य, अभिजनस्य—वंशमर्य्यादायाः, धनानाम्—अर्थानाञ्च, मदेन—गर्वेण, अवलिप्ताः,—उद्धताः तेषां, भूभुजां—राज्ञां, चक्रं—मण्डलं, करदीचकार—शासनाधीनं विदधे।

(१७७) सव्यसाची—सव्येन—वामेन, वामहस्तेनापीति यावत्, सचति—वर्षति, बाणान् निक्षिपति इत्यर्थः यः सः, पाण्डवः,—अर्जुन इत्यर्थः, राजसूयसम्पदे—तदाख्ययज्ञभेदसम्पत्तिनिमित्तं, राजसूययज्ञसम्पादनोचितधनार्थमित्यर्थः, [राज्ञा सूयते असौ राजसूयः क्रतुः इत्यर्थे "राजसूयसूर्य्य—" (३।१।११४ पा०) इति सूत्रेण क्यबन्तो निपात्यते] चीनविषयं—चीनराज्यम्, अतिक्रम्य—निर्जित्येत्यर्थः।

(१७८) क्रुध्यदिति।—क्रुध्यतां—कुप्यतां गन्धर्वाणां—देवयोनिविशेषाणां, धनुष्कोटिः,—कार्मुकाटनिः, टाङ्कारेण—ज्यानिस्वनेन, कूजिताः,—शब्दिताः, कुञ्जाः,—निकुञ्जाः, लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः यस्य तथोक्तं, ("निकुञ्ज-कुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे" इत्यमरः) हेमकूटपर्वतं—सुमेरुपर्वताधिवासिनं गन्धर्वसमूहमिति यावत्, पराजैष्ट—जिगाय, जयतेर्लुङि रूपं, ["विपराभ्यां जेः" (१।३।१९ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(१७९) सङ्कल्पान्तरितो विजयः तरस्विनाम्। (१८०) सहिम-हिमवद्व्यवहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवे-श्वरस्य किङ्कर इव अक्लती द्रुमः। (१८१) नातिजिगीषवः खलु पूर्व्वे येन अल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्त दन्तवक्र क्राथ-कर्ण-कौरव-शिशुपाल-साल्व-जरासन्ध-सिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूप-तयः। (१८२) सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरः, यो हि असहत समीप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषाणां

---

(१७९) तरस्विनां—वीर्य्यशालिनां, विजयः—शत्रुपराभव इति यावत्, सङ्कल्पान्तरितः—मननमात्रव्यवहितः, सङ्कल्पमात्रसाध्य इत्यर्थः, सङ्कल्पमात्रव्यवहितो हि विजय तेजस्विनामिति फलितार्थ। विजिगीषूणां विजये सङ्कल्पादन्यत् किमपि इतिवस्मुत्पादयितुं न शक्नोति, सङ्कल्पात् परमेव ते कार्य्यं सम्पादयन्तीति भाव।

(१८०) सहिमेति।—सहिमेन—तुषाराकीर्णेन, हिमवता—हिमाद्रिणा, व्यवहितः—अन्तरितः, दुर्जयोऽपि इति भाव, बाहुबलव्यतिकरकातरः—भुजवीर्य्य-सम्बन्धरहित इति यावत्, अक्लती—अधमः, दुर्बल इत्यर्थः, द्रुमः—तदाख्य किन्नरनर-पति कौरवेश्वरस्य—दुर्य्योधनस्य, करः—राजग्राह्यभागम्, उवाह—वहति स्म, दुर्गमप्रदेशस्थमपि द्रुम तेजस्वी दुर्य्योधन सङ्कल्पमात्रेणैव करद चकारेति समुदितार्थ।

(१८१) पूर्व—पुरातना राजान नातिजिगीषवः—नातिविजयाकाङ्क्षिण इत्यर्थः, आसन्निति शेष, येन—येन हेतुना, नातिजिगीषुतयेत्यर्थः, अल्पे एव भूभागे—अदूरवर्त्तिप्रदेशमध्ये अल्पीयसि भूमिभागे इत्यर्थः, भूयासः—अतिबहवः, भगदत्तः—प्राग्ज्योतिषाधिपति दुर्य्योधनश्वशुर, दन्तवक्रः—करूषदेशनृपविशेष, क्राथ,—नृपविशेष कर्णः—अङ्गाधिप दुर्य्योधनसुहृत्, कौरव,—दुर्य्योधन, शिशुपाल——चेदिराज कृष्णद्वेषी, साल्व—सौभाधिपति, जरासन्ध,—मगधाधिपति, सिन्धुराज,—जयद्रथ तत्प्रभृतय,—तदादय, एतेषा जिगीषुत्वे च अल्पीयसि भूभागे एकस्यैव भूपतित्व स्यादिति फलितार्थ।

(१८२) युधिष्ठिर—राज्ञः पाण्डोः ज्येष्ठसुत, [युधि स्थिर इति अलुक्समासे "गवि युधिभ्यां स्थिरः" (८।३।९५ पा०) इति सस्य षत्वम्] सन्तुष्ट,—अल्पेनैव मुदित इत्यर्थः, अजिगीषुरपि वीतस्पृहतया कारुण्यपूर्णतया वा हिंसामूले दण्डविधौ अलस

राज्यम्। अलसः चण्डकोपो यो न प्राविक्षत् क्ष्मां जित्वा स्त्रीराज्यम्। (१८३) ऊमीय एवान्तरं तुषारगिरि-गन्धमादनयोः उत्साहिनः। किष्कुः तुरुष्कविषयः; (१८४) प्रादेशः पारसीकदेशः, शशपदं शकस्थानम्; अदृश्यमानप्रतिप्रहारं

इति भावः, धनञ्जयेति।—धनञ्जयस्य—अर्जुनस्य, जयेन—रोज्ञा पराभवेण, जनित',—उत्पादित, जगता—जगदाश्विनामित्यर्थ, कम्प,—वेपथु, त्रासजनित इति भाव' येन तादृश, य,—युधिष्ठिर, यस्य हि राज्ञ एवं जगत्क्षोभकवीर्य्य सहोदर आसीदिति भाव समीपे—सन्निधौ एव स्वराज्यस्य इति भाव, स्थितमिति शेष, किम्पुरुषाणां—किन्नराणां, राज्य—देशम्, असहत—सोढवान समर्थोऽपि युधिष्ठिर किन्नर' राज्य न आत्माधीन चकार इति समुदितार्थ। चण्डकोप —तदाख्यो नृपति। य,—चण्डकोप, स्त्रीराज्य जित्वा—स्त्रीदशीभूतो भूत्वा इत्यर्थ, क्ष्मा—पृथ्वीं, न प्राविक्षत्—प्रविष्टवान्, [विशते लुङि रूपम्] समर्थोऽपि स्त्रैणत्वात् दिग्विजयं न चकारेति निष्कर्ष, यद्वा,—स्त्रीराज्य—स्त्रीजनशासित राज्य सर्वां भूमि विजित्यापि अलसतया चण्डकोपनृपति स्त्रीभूयिष्ठ राज्य न जिगायेति भाव'। स्त्रीराज्यकथाऽपि दृश्यते भारते अश्वमेधपर्वणि, तद्विवरणन्तु तत्र द्रष्टव्यम्।

(१८३) तुषारगिरि,—हिमाद्रि, उत्साहिन',—उत्साहशालिन', जनस्येति शेष, उत्तरान्तर्यस्थित इति यावत, गन्धमादन,—दक्षिणापथस्थित स्वनामप्रसिद्ध पर्वतविशेष तयो ऊमीय —अल्पतरम्, अन्तर—व्यवधानम्, उभयदिगन्तावस्थयोरपि एतयोर्व्यवधानम् उत्साहिभिरत्यल्पमेव मन्यते इति भाव। तुरुष्कविषय,—तुरुष्कजनपद, किष्क —हस्तो वितस्ति वा, तत्परिमित अल्पपरिसर' इति भाव, ("किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च" इत्यमर) सुदूर तुरुष्कदेशमपि उत्साहसम्पन्ना किष्कुपरिमाणव्यवहितमिव मन्यन्ते जयैषिणा योजनशतमपि न दूरमिति भाव।

(१८४) प्रादेश,—प्रादेशव्यवहित इत्यर्थ, विस्तृतयो प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयो अन्तर परिमाणसम्मित इति यावत्, अतिक्षुद्र इति भाव, उत्साहिन इति पूर्वेणान्वय। ("प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते। अङ्गुष्ठे—" इत्यमर)। शकस्थान—शकदेश, शशपदं—शशस्य—क्षुद्रमृगभेदस्य,पद—पदपरिमितम्। अदृश्यमानेति।—न दृश्यमान',—न ईक्ष्यमाण, प्रतिप्रहार,—प्रतिद्वन्द्विविक्रम यत्र तादृशे, निर्वीर्य्ये इति भाव.।

पारियात्रे यात्रैव शिथिला; (१८५) शौर्य्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः; (१८६) दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलित-चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयसि मलयः; मलयलग्न एव च महेन्द्रः" इत्येवमायान् उद्योगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन् एव आससाद आवासम्। (१८७) मन्दिरद्वारि च उभयतः सबहुमानं भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च अवततार, बाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचकाम; अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट।

पारियात्रे—तदाख्ये देशे पर्वते वा, यात्रा—युद्धार्थगमन, शिथिला—निरर्थकेति भाव, निर्वीर्य्याणां तेषां युद्धेति वार्त्ताश्रवणमात्रेणैव पलायनपरत्वादिति तात्पर्य्यम।

(१८५) दक्षिणापथ—दाक्षिणात्य, कलिङ्गादिप्रदेश इत्यर्थ, अत एव शौर्य्यशुल्क,—शौर्य्य—वीर्य्यमेव, शुल्क,—पण यस्य तथाभूत, विक्रमलभ्य इति भाव, सुलभ,—सुप्राप, गमनमात्रेणैव त जेष्याम इति भाव।

(१८६) दक्षिणेति।—दक्षिणार्णवस्य—दक्षिणसमुद्रस्य, कल्लोलानिलेन—तरङ्गवायुना, चलितानां—कम्पितानां, चन्दनलतानां—श्रीखण्डवल्लीनां, सौरभेण—गन्धेन सुन्दरीकृत—मनोज्ञीकृत, दरी—गुहा एव, मन्दिर—गृह यस्य तथाभूतात्, दर्दुरात्—तदाख्यात्, अद्रे,—पर्वतात् नेदीयसि—अतिनिकटे, [अतिशयेन अन्तिकं इत्यर्थे ईयसुनि, अन्तिकस्य "अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ" (५।३।६३ पा०) इति नेदादेश] मलय,—तदाख्यपर्वत। महेन्द्र,—तदाख्यपर्वत, अत एव तावपि सुलभौ इति भाव। उद्योगद्योतकानाम्—उत्साहव्यञ्जकानां बाहुशालिनां—भुजवीर्य्यवतां, पार्थिव-कुमाराणां—सामन्तराजपुत्राणाम। आवास—निवासस्थानम्, आससाद—प्राप।

(१८७) मन्दिरेति।—मन्दिरस्य—गृहस्य, द्वारि—द्वारदेशे, उभयत, आत्मानमिति शेष, स्वस्य उभयपार्श्वयो निपातिताभ्याम् इत्यर्थं, भ्रूलताभ्यां—भ्रूसङ्केतेन इति भाव, सबहुमान—ससमादरम्। प्रविश्य मन्दिरमिति शेष, अवततार—अवतीर्णवान, वाहनादिति शेष। बाह्येति।—बाह्य—बहिर्देशस्थम्, आस्थानमण्डप—सभागृह, तत्र स्थापित—निहितम्। आचकाम

अथ तत्र (१८८) प्रतीहारः पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणिपल्लवो विज्ञापितवान्,—"देव! (१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्ते" इति। राजा तु "तमाशु प्रवेशय" इति सादरम् आदिदेश। अथ (१९०) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात्। अनन्तरञ्च हंसवेगं सविनयम् (१९१) आकृत्यैव नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (१९२) समुल्लङ्घ्यमानगुणगरिमा, प्रभूतप्राभृतभृता पुरुषाणां समूहेन महता अनु-

—र्धासितौ। अपास्तसमाधौ,—त्यक्तसन्नाहं, यद्वा,—अपात्त,—अपगत, सन्नाहः,—सम्बन्धः, प्रयोजनं वा यस्य तथाभूतं, कार्यान्तरसम्बन्धरहितं, निश्चिन्तौ सन्तावेव। आसिष्ट—उपाविशत, [आसि इत्यादादिकस्य लुङि रूपम्]।

(१८८) प्रतीहारः,—दौवारिकः, पृथ्वीति।—पृथ्वीपृष्ठे—भूतले, प्रतिष्ठापितः,—निहितः, पाणिपल्लवः,—करकिसलयः, अभिवादनार्थमिति भावः येन तथाभूतः, भूमौ करौ संस्थाप्य साष्टाङ्गं प्रणम्येति यावत्।

(१८९) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण—कामरूपाधिपतिना। ["प्राग्ज्योतिषेश्वरेण प्रहित" इत्यत्र "प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कुमारेण प्रहित" इति पाठे—कुमारेण—भास्करवर्मणा]। अन्तरङ्गः—स्वजनः प्राग्ज्योतिषाधिपतेरिति भावः। तोरणं—बहिर्द्वारम्, ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" (१।४।४६ पा०) इति आधारस्य तोरणस्य कर्मत्वम्] अध्यास्ते—अधितिष्ठति। तं—हंसवेगम्।

(१९०) *दक्षतया—निपुणतया क्षितिपालादरात्—क्षितिपाले—राजनि यत्,* आदरात्—बहुमानात् स्वयमेव निरगात्—निरगच्छत न त्वन्यं कञ्चित् प्रहितवान्, राजादेशस्यावश्यपालनीयत्वबोधित इति भावः, ["इण गतौ" इत्यादादिकस्य एतेः लुङि रूपम् "इणो गा लुङि" (२।४।४५ पा०) इति गादेशः]।

(१९१) नयनेति।—नयनानन्दः,—चक्षुःप्रीतिः, तस्य सम्पादने—सङ्घटने, सुभगः,—मनोहरः, यः आभोगः,—विस्तारः, शरीरस्य परिपूर्णता इति यावत्, तेन भद्रा—मनोहारिणी तया, आकृत्यैव—अवयवेनैव सौम्यमूर्त्तिः सहैव।

(१९२) समुल्लङ्घ्यमानेति।—समुल्लङ्घ्यमानः,—निर्जीयमानः, गुणानां—औज्ज्वल्यादीनां, गरिमा—गौरवम्, अन्येषां गुणिनामिति भावः येन तथाभूतः, लोकातिशायिसौन्दर्येणैव अतीव गुणवत्तया प्रतीयमान

गम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम्। (१९३) आरादेव पञ्चाङ्गालिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत्। "एह्येहि" इति (१९४) सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽपसृतः पादपीठलुठितललाटलेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्चक्रे। स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृष्टं स प्रदेशमध्यास्त। ततो राजा (१९५) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम्

इति भाव, यद्वा,—समुल्लङ्घमान,—प्राप्यमाण इत्यर्थ, प्रकाश्यमान इति यावत् गुणगरिमा यस्य तथाभूत, राजदूतस्य हंसवेगस्य निसर्गसौम्यमूर्त्त्या असौ सर्व्वगुणवतामग्रेसर एव भवतीति प्रतीयते इति समुदितार्थ। प्रभूतप्राभृतभृता—प्रभूत—विविधं, प्राभृतम—उपायनद्रव्य, ("प्राभृतन्तु प्रदेशनम। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा॥" इत्यमर) बिभर्ति—धारयन्ति ये तथाविधाना, बहुलोपढौकन धृतवताम् इत्यर्थ।

(१९३) आरादेव—दूरादेव, ("आराद्दूरसमीपयो" इत्यमर) पञ्चाङ्गेति।—पञ्चभि,—पञ्चसङ्ख्यकै, अङ्गै,—शिरश्चरणादिभि आलिङ्गित—स्पृष्टम् अङ्गन—चत्वर येन तथाभूत, "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरित॥" इति वचनात यद्यपि प्रणामस्य अष्टाङ्गत्व दृश्यते, तथाऽप्यत्र भूमिस्पर्शविधौ योग्यानामेवावयवानामत्यावश्यकतया प्राधान्यात् प्रणामस्याङ्गपञ्चकसाध्यत्वमुक्तमित्यदोष इत्यवधेयम्।

(१९४) सबहुमेति।—सबहुमान—सादरम, आहूत,—आकारित राज्ञा इति शेष, प्रधावित,—किञ्चित् पुरोगत इत्यर्थ, आह्वानवशादेवेति भाव, अपसृत,—अनन्तर किञ्चित पश्चाद्गत इत्यर्थ, भूय,—पुनश्च उपसृत्य, राजानम् इति शेष, राज्ञ. समीपं गत्वा इत्यर्थ पादेति।—पादपीठे—चरणासने, दृपस्य इति शेष, लुठिता—घृष्टा, निहिता इत्यर्थ, ललाटलेखा—भालरेखा येन तथाभूत, तथा पार्थिवेन—नृपेण, पृष्ठे—पृष्ठदेशे न्यस्तहस्त,—स्थापितपाणि, अर्पितकर सन् इत्यर्थ, नमश्चक्रे—प्रणाममकरोत, एवंविधप्रणामस्तु तत्कालप्रचलिताचारवशादनुष्ठित इति ज्ञातव्यम्। स्निग्धेति।—स्निग्धया—प्रीतिपूर्णया नरेन्द्रस्य—राज्ञ, दृष्ट्या—वीक्षणेन, निर्दिष्ट—प्रदर्शितम, अविप्रकृष्ट—सन्निकृष्टम।

(१९५) तनु—स्वदेहमिति यावत, ईषत्—किञ्चित. तिरश्चीं—तिर्य्यक् चारिणीम्, एकस्मिन् पार्श्वे किञ्चिदावर्जितामिति यावत्, दधान,—कुर्व्वन् इत्यर्थ।

अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्सार्य्य सम्मुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ,—"हंसवेग! श्रीमान् कच्चित् कुशली कुमारः?" इति। स तमन्ववादीत्,—"अद्य कुशली, येन एवं स्नेहस्नपितया सौहार्द्रद्रवार्द्रया सगौरवं गिरा पृच्छति देवः" इति।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (१८६) स चतुरमुवाच,—"चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम् अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमेव दुर्लभं लोके, तथाऽप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता

अन्तरालवर्त्तिनीं—मध्यस्थितामित्यर्थः। समुत्सार्य्य—अपसार्य्य, सम्मुखीनः,—अभिमुखं गन्तेत्यर्थः, दूतस्येति भावः, सप्रश्रयं—सप्रणयं प्रीतिप्रदर्शनपुरःसरमित्यर्थः, [क्रियाविशेषणमेतत्। "प्रश्रयप्रणयौ समौ" इत्यमरः], यद्वा,—सप्रश्रयं—प्रश्रयेण सह वर्त्तमानं, सविनयमित्यर्थः, विनीतमिति यावत् "तम्" इत्यस्य विशेषणम्। कच्चित् इति प्रश्नसूचकमव्ययं, ("कच्चित् कामप्रवेदने। प्रश्ने हर्षे मङ्गले च" इति मेदिनी)। स्नेहस्नपितया—प्रीतिसिक्तया [स्नाते णिचि निपातो रूपम्]। सौहार्देति।—सौहार्दं—सुहृदो भावः, मित्रता इत्यर्थः तदेव द्रवः—रसः, जलमिति यावत्, तेन आर्द्रया—सिक्तया, अतिमधुरसूचिकयेति भावः, तवभवत स्नेहगर्भसौहार्दसम्भाषणेन इदानीमेव सौभाग्यवान् सञ्जातः, न तु प्राक्, एवंविधस्निग्धप्रणयसम्भाषणं हि शुभादृष्टफलमित्यत्र नास्ति सन्देहलेश इति तात्पर्यम्।

(१८६) स—हंसवेगः, चतुरं—निपुणं दूतोचितदक्षतासहितं यथा तथेत्यर्थः क्रियाविशेषणमेतत्। सद्भावगर्भं—सदाशयपूर्णम्, एकं—केवलं हृदयम् अपहाय इत्यन्वयः, अन्यत्—अपरं, चतुरम्भोधीति।—चतुर्णां—चतुःसङ्ख्यकानाम्, अम्भोधीनां—समुद्राणां भोगभूतिः,—भोगैश्वर्य्यं, तस्याः भाजनभूतस्य—पात्रस्वरूपस्य, देवस्य—राज्ञो भवत इत्यर्थः अनुरूपं—योग्यं, प्राभृतम्—उपढौकनम् अस्मात् प्रभावपूर्णात् हृदयात् विना अन्यत् भवते प्रदेयमुपायनं किमपि नास्तीति भावः। अस्मत्स्वामिना—अस्माकं प्रभुणा, कामरूपेश्वरेणेति यावत् सन्देशं—वाचिकवाक्यकथनं, दूत्यमिति यावत् दूतस्य सन्देशहरत्वादिति भावः, अशून्यतां नयता—पूर्णतां प्रापयता, समुचितोपहारप्रदानेन सन्देशं सफलं कुर्वता इत्यर्थः, उपायनमन्तरेण सन्देशप्रेषणस्य आनन्दसम्भावनया समाज रिक्तहस्तेन दर्शनस्य अनौचित्यादिति भावः।

(१९७) पूर्व्वजोपार्ज्जितं वारुणातपत्रम् आभोगाख्यम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत्। (१९८) अस्य च कुतूहलकान्ति बहूनि आश्चर्य्याणि दृश्यन्ते। प्रतिदिवसं प्रविशति (१९९) शैत्यहेतोश्छायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन्। (२००) अस्मिन् प्रविष्टे प्रध्यानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशाचार्य्याश्चोतन्ति चन्द्रभासामम्भसा मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

---

(१९७) पूर्व्वजोपार्ज्जित—पूर्व्वपुरुषलब्धम्, आभोगाख्यम—आभोगनामक, वारुणातपत्र—वरुणदत्तच्छत्र जलस्राविच्छत्र वा, निरतिशयशैत्यसविधायकमातपत्रमिति भाव, अनुरूपस्थानन्यासेन—योग्यस्थानार्पणेन, देवसदृशसत्पात्रे प्रदानेनेत्यथ, भवानेव एवास्य भोगसौभाग्यभाक् नान्य इति मन्तति भाव ।

(१९८) अस्य—आभोगस्य, कुतूहलकान्ति—कौतुककराणि, अपूर्व्वगुणयोगात् दृष्टॄणामौत्सुक्यजनकानीति भाव ।

(१९९) छायाया,—अनातपस्य, छत्रस्येति शेष, शैत्यहेतो,—शीतलतासम्पादननिमित्तम्। किरणेति।—किरणानां—मरीचीनां, सहस्राणि—सहस्रसङ्ख्या यस्य तस्मात् सूर्य्यादित्यर्थं। सोमस्य—चन्द्रस्य, रश्मि,—मयूख। अस्मिन—आतपत्रे इत्यर्थं। ननु दिवा सोमस्योदयाभावात् कथमातपत्रे तस्य किरणस्य प्रवेशसम्भव इति चेत? अत्राह—सूर्य्योत्तापेन छत्रच्छाया सन्तप्ता मा भूदिति हेतोः सूर्य्यस्य एकैक रश्मि चन्द्ररश्मिरूपेण परिणत सन् तत्र प्रविशति इति तात्पर्य्यम्। दृश्यते च लोके प्रखरसूर्य्यकिरणेनोत्तप्तस्यातपत्रस्य शैत्यविधानार्थं जनैरार्द्रीकरणम्, अत्र तु तादृशसन्तापसम्भवेऽपि आर्द्रीकरणस्य प्रयोजनाभाव, इत्येवास्य कुतूहलजनकत्वम्।

(२००) अस्मिन—चन्द्ररश्मौ, प्रविष्टे—उपगते, आभोगाख्यच्छत्राभ्यन्तरमिति शेष, प्रध्यानानन्तर—प्रकृष्टभावनात् पर, छत्रधारिपुरुषाणामिति भाव, यद्वा,—रश्मीनां सम्यगेकीभूतभवनात् परमित्यर्थं, मणिशलाकाभ्य,—मणिमयच्छत्रशलाकाभ्य, स्वादव,—सुमधुरा, दन्तेति।—दन्तवीणा—शैत्योद्रेक दन्तानामन्योऽन्याघात, अतिशैत्यात इति भाव, तस्या उपदेशे—शिक्षादाने, आचार्य्या,—गुरव, शीतस्पर्शातिशय्यात वेपथुदर्शन दन्तानामन्योऽन्यघर्षणजननात इति भाव, चन्द्रभासा—चन्द्रप्रभावतां, सुधानामित्यर्थं। यावदिच्छ—यावती इच्छा तावत्

स्वच्छा धाराः। (२०१) प्रचेता इव यश्चतुर्णाम् अर्णवानाम् अधिपतिर्भूतो भावी वा, तमनुगृह्णाति छायया, न इतरम्। इदञ्च न (२०२) सप्तार्चिर्दहति, न पृषदश्वो हरति, न उदकम् आर्द्रयति, न रजांसि मलिनयन्ति, न जरा जर्जरयति। एतत् तावदनुगृह्णातु हृष्टा देवः, सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति" इत्येवम् अभिधाय विहस्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात्,— "उत्तिष्ठ, दर्शय देवस्य" इति।

(२०३) स वचनानन्तरम् उत्थाय पुमान् ऊर्द्धीचकार तत्, धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत्।

इति विग्रहे ["यावदवधारणे" (२।१।८ पा०) इत्यव्ययीभावः] यथेष्टमित्यर्थः, स्वच्छाः,—निर्मलाः। श्च्योतन्ति—क्षरन्ति।

(२०१) प्रचेता इव—वरुण इव, ("प्रचेता वरुणः पाशी" इत्यमरः) भूतः,—सञ्जातः। भावी—भविष्यन्नित्यर्थः। छायया—अनातपेन, छायाविस्तारेणेत्यर्थः, सः—चतुःसमुद्रवेष्टितायाः पृथिव्या अधिपतिः सम्राडित्यर्थः, अनुगृह्णाति—एवंविधः राजैव छत्रमिदं पूर्वोक्तगुणान् बिभर्त्ति इति निष्कर्षः। चतुरर्णवाधिपतिमेवासौ सेवते त्वञ्च तथा भविष्यसि, अत तवैव एतदयुक्तमिति सूच्यते। असौ हि चतुरुदधिभोगसौभाग्यभाजमेव प्रीतगुणै सेवते, नान्यम्, एतदेवास्य विस्मयकरत्वमिति भावः।

(२०२) सप्तार्चिः,—अग्निः ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः। सप्तार्चिर्दमुनाः" इत्यमरः)। पृषदश्वः—वायुः ("श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः। पृषदश्वः" इत्यमरः)। उदकं—जलम्। रजांसि—पांशवः। जरा—जीर्णता पुरातनत्वमित्यर्थः जर्जरयति—खण्डयतीत्यर्थः जरसि नैतत् जीर्य्यति, सदैव प्रत्यग्रमिव वर्त्तते इति भावः। एतत्—आतपत्रमित्यर्थः। विस्रब्धं—विश्वस्तं यथा तथा रहसि इति भावः। विहस्य—मुखं परावर्त्त्येत्यर्थः। देवस्य—सम्राजः हर्षस्य [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी "अभिवादि दृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम्" इति वार्त्तिकवचनात् दृशेरात्मनेपदस्य प्रयोगाभावात् न अणीन्यकर्त्तुः देवस्य कर्मत्वं तथा च तृतीयाया अपि अवसर इति ध्येयम्]।

(२०३) सः,—आत्मीयः दूतस्यानुचरविशेष इत्यर्थः। ऊर्द्धीचकार—उद्धृतवानित्यर्थः। धौतेति।—धौतेन—क्षालितेन, शुभ्रेण इत्यर्थः, दुकूलेन—वस्त्रेण,

(२०४) आकृष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम् अहासि इव हरेण। (२०५) रसातलात् उदलासीव शेषफणिफणाफलकमण्डलेन। अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन। अघटीव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन बलाहकव्यूहेन। (२०६) विश्रान्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामहविमानहंसयूथेन। (२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य धवलधाम-

---

क्लृप्तात्—रचितात्, निचोलकात्—प्रच्छदपटात्, आवरणवस्त्रात् इत्यर्थः, ("निचोलः प्रच्छदपटः" इत्यमरः) अकोषीत्—निष्कोषितवान्, आतपत्रस्य वस्त्रावरणमुन्मोचितवानित्यर्थः।

(२०४) अतिसितमहसि—अतिशुभ्रत्विषि, यस्मिन्—आतपत्रे, ["यस्य च भावेन भावलक्षणम्" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] सरभसं—सवेगम्, आकृष्यमाणे—निष्कृष्यमाणे, प्रच्छदपटादिति शेषः, हरेण—शिवेन, अहासि इव—अट्टहसितमिव एतदातपत्रस्यातिशुभ्रत्वेन झटिति तदाकर्षणात् हरस्याट्टहासमिव तत् शोभते इति फलितार्थः, "यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इत्यादि कविसमयप्रसिद्धेः, आतपत्रत्वप्रतिपादनार्थं हराट्टहासरूपत्वेनोत्प्रेक्षितमिति वाच्या क्रियोत्प्रेक्षेयमिति ध्येयम्।

(२०५) रसातलात्—पातालात्, शेषेति।—शेषफणी—अनन्तनागः, तस्य फणाफलकमण्डलं—भोगपट्टकसमूहः तेन, उदलासि इव—उल्लसितमिव, [लसते भावे लुङि रूपम्]। क्षीरोदेन—दुग्धसागरेण, चक्रीभूय—मण्डलीभूय, अस्थायि इव—स्थितमिव। शारदेन—शरत्कालिकेन, निर्जलत्वात् शुभ्रेण इति भावः, बलाहकव्यूहेन—मेघमण्डलेन, ("अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः" इत्यमरः) गोष्ठीबन्धः,—समाजः, सङ्घीभूयावस्थानमित्यर्थः अघटि इव—घटित इव, रचित इव इत्यर्थः, [घटते इत्यस्य णिचि कर्मणि लुङि रूपम्]।

(२०६) वियति—आकाशे, विततपक्षतिना—विस्तृतपक्षेण, पितामहविमानहंसयूथेन—ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन विश्रान्तमिव—विश्रामः कृत इव, एतदातपत्रं विलोक्य जनैः प्रसारितपक्षा ब्रह्मणः विमानहंसा व्योममार्गे विश्राम्यन्तीवेति मेनिरे इति तात्पर्यम्।

(२०७) अत्रिनेत्रनिर्गतस्य—अत्रेः,—तदाख्यस्य ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य मुनि

मण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनैर्जन्मदिवसः कुमुदबन्धोः।
प्रत्यक्षीकृत इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य।
(२०८) आहिता इव कौमुदीप्रदोषदर्शनानन्दलक्ष्मीरक्ष्णाम्।
उद्गमाद्धीत् इव मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं महदम्बरोदरे।

र्षिचक्षुः नेत्रात्—नयनात् निर्गतस्य—निःसृतस्य चन्द्रो हि प्रजासर्गार्थं तपस्यतो-ऽत्रेर्नेत्रात् जात तथा हि हरिवंशे—"पिता सोमस्य वै राजन्। जज्ञेऽत्रिर्भगवान् ऋषिः। ब्रह्मणो मानसात् पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः॥" अपि च तत्रैव—"नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः। तद्गर्भं विधिना हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्तदा॥ समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन्। स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः॥ पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः॥" इति। अत एवाह रघौ (२ स० ७५ श्लो०) कालिदासः,—"अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः" इत्यादि, कुमुदबन्धोः,—चन्द्रस्य, धवलेति।—धवलं—शुभ्रं, यत् धाममण्डलं—परिधिः, तेन मनोहरः—रमणीयः, जन्मदिवसः—उत्पत्तिदिनं दृष्ट इव—वीक्षित इव, इत्युत्प्रेक्षा दर्शनञ्चात्र "स हि जन्मदिवस एवायं किमु?" इत्याकारकप्रत्यभिज्ञारूपतया प्रत्यक्ष-स्मरणयोः सम्मेलन-मेवैतदिति विभाव्यम्। नारायणनाभिपुण्डरीकस्य—विष्णोर्नाभिदेशस्थस्य श्वेतपद्मस्य, उद्गमनक्षणः,—उत्पत्तिसमयः प्रत्यक्षीकृत इव—साक्षात्कृत इव। पूर्ववदत्राप्यलङ्कारः।

(२०८) अक्ष्णां—चक्षुषां कौमुदीति।—कौमुदीप्रदोषः,—चन्द्रिकासमन्विता रजनी, यद्वा—कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः, तदुक्तं भविष्योत्तरे,—'कौ मोदन्ते जना यस्यां नानाभावैः परस्परम्। हृष्टास्तुष्टाः सुखापन्नास्तेन सा कौमुदी मता॥" इत्युक्तलक्षणा कार्त्तिकपौर्णमासी आश्विनपौर्णमासी वा इति वदन्ति, तस्याः प्रदोषः,—रजनीमुखं तस्य दर्शनेन—अवलोकनेन यः आनन्दः,—सुखं, तेन लक्ष्मीः—प्रीतिः, आहिता इव—जनिता इव, यस्य हि सन्दर्शनं तथैव नयनसन्तर्पणं भवति यथा कौमुदी समुदियैव दर्शकानां वीक्षणेषु सुधाधारां स्राव स्रावं निश्चित तान् प्रीणयति मानसञ्च प्रह्लादयति इति। कौमुद्या नयनरञ्जकत्वमुक्तं रघौ (३ स० १ श्लो०) यथा—"सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्" इत्यादि। अम्बरोदरे—गगनमध्ये इत्यर्थः, महत्—विशालं मन्दाकिनीपुलिनमण्डलं—स्वर्गङ्गासैकतनिवहः उद्गमाद्धीदिव—उत्थितमिवाभूत्, [मज्जतेः लुङि रूपम्] मन्दाकिनीपुलिनस्य शुभ्रत्वेनैवमुत्प्रेक्षितमिति ज्ञेयम्।

(२०९) परिवर्त्तित इव दिवसः पौर्णमासीनिशया । (२१०) मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसैः विघटितं घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभिः आसन्नकमलिनीचक्रवाकमिथुनैः । (२११) शरज्जलधरपटलाशङ्कासङ्कोचितकेकारवमूकमुखपुटैः पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डिमण्डलैः ।

(२०९) पौर्णमासीनिशया—पूर्णिमारजन्या, परिवर्त्तित इव—विनिमित इव, परावर्त्तित इवेत्यर्थः, स्निग्धधवलकान्तिमत्त्वादिति भावः, स्निग्धत्वधवलत्वादिगुणसादृश्येन पौर्णमासी निशीथिनी दिवसरूपेण परिणतेवेति विभाव्यते इति निष्कर्षः । [ननु "स्त्रियाः पुंवद्भाषित—" (६।३।३४ पा०) इति सूत्रेण भाषितपुंस्कस्य पौर्णमासीशब्दस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे परतः कथं न पुंवद्भावः ? इति चेन्न पूर्णमासः अस्ति अस्याः इति व्युत्पत्त्या "प्रज्ञादिभ्यश्च" (५।४।३८ पा०) इति अणि ङीपि च तस्याः सिद्धावपि तस्याऽभावात् ... अत्रापि "संज्ञापूरण्योश्च" (६।३।३८ पा०) इति सूत्रेण पुंवद्भावप्रतिषेधः इति ज्ञेयम्]।

(२१०) मन्दमन्दम्—ईषदीषत् इन्दोः,—चन्द्रस्य उदयः,—प्रकाशः, तस्मिन् सन्देहः—संशयेन किमयमिन्दूदयः उतान्यत् किञ्चित् ? एवंरूपेणेत्यर्थः दूयमानम्—सन्तप्यमानम् ["दूयमान" इत्यत्र "हूयमान" इति पाठे,—हूयमानम्—निवेद्यमानमित्यर्थः हूयते जुहोतेर्वा कर्मणि शानचि रूपम्] चन्द्रोदये तेषां विरहसङ्घटनाशङ्कया इति भावः मानसम्—चित्तं येषां तैः, घटमानेति ।—घटमानाभिः,—मीलिताभिः विरहशङ्कया अप्रफुल्लमानतया स्वतः सङ्कुचिताभिरिति भावः, चञ्चुभिः,—च्युता—भ्रष्टा मृणालकोटिः,—बिसाग्रम् अर्द्धावलीढबिसखण्डमित्यर्थः येषां तैः, आसन्नेति ।—आसन्ना—समीपवर्त्तिनी कमलिनी—पद्मिनी यस्या सा सरसीत्यर्थः, तस्याः चक्रवाकमिथुनैः—चक्रद्वन्द्वैः विघटितम्—वियुक्तम्, परस्परं दूरस्थैरभावि इत्यर्थः, आतपस्य चन्द्रवदतिशुभ्रत्वेन चक्रद्वन्द्वानां चन्द्रभ्रान्त्या परस्परं वियुक्तमिति तात्पर्यम् । अत्र चक्रद्वन्द्वानां तदातपे चन्द्रभ्रान्त्या विघटनोक्तेर्भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

(२११) शरदिति ।—शरदि—घनात्यये, यत् जलधरपटलम्—मेघमण्डलम्, निर्जलत्वात् शुभ्रमिति भावः तस्य आशङ्कया—संशयेन, किमिदं धवलम् उत शारदजलधरः इत्येवंरूपया इत्यर्थः सङ्कोचितेन मुद्रितेन स्तब्धीभूतेनेत्यर्थः केकारवेण—केकाशब्देन मूकानि—निःशब्दानि, केकाशब्दशून्यानीति यावत्, मुखपुटानि—पुट-

(२१२) प्रबुद्धम् आबद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलद्दलपुटाट्टहासविशदं कुमुदषण्डैः।

(२१३) चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या दृश्या सादरमैक्षिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य, शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य, अंशावतारम् इव शरदिन्दोः, हृदयम् इव धर्मस्य, निवेशम् इव शशिलोकस्य, छत्रमण्डल-

---

त वदनानि येषां तथाभूतैः, भवनशिखण्डिमण्डलैः,—गृहमयूरनिचयैः, पराङ्मुखीभूतं—किञ्चिदधोमुखतां गतम्। अत्रापि पूर्ववत् शिखण्डिमण्डलानां छत्रे शशभ्रान्त्या पराङ्मुखीभवनवर्णनात् भ्रान्तिमदलङ्कारः।

(२१२) कुमुदषण्डैः,—कैरवसङ्घैः, आबद्धेति।—आबद्ध,—निबद्ध, चन्द्रे—इन्दौ, यः आनन्दः,—प्रीतिः, तस्य उद्दामेन—औत्कट्येन, आतिशय्येनेत्यर्थः, उद्दलन्ति—विकासं गच्छन्ति, यानि दलपुटानि—पुटवन्मुद्रितपत्राणि इत्यर्थः, चन्द्रोदये तेषां स्वत एव विकाशात्तत्पदे च तस्मिन् चन्द्रभ्रमादिति भावः तान्येव अट्टहासाः,—हासविशेषाः, तैः विशदं—निर्मलं यथा तथा [क्रियाविशेषणमिदम्] हासस्य धवलत्वं कविप्रसिद्धत्वात् "धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योः" इत्युक्तेः, प्रबुद्धं विकसितं, कुमुदषण्डानि चन्द्रोदयं प्राप्य यथा सम्यक् विकसन्ति, तथैव तस्मिन् छत्रे आकृष्यमाणान्यपीति भावः। अत्र दलपुटेषु अट्टहासत्वारोपात् रूपकं, पूर्ववत् भ्रान्तिमदलङ्कारश्च इत्यनयोः सङ्करः।

(२१३) चित्रीयमाणचेताः,—चित्रीयमाणम्—आश्चर्यं कुर्वत्, चेतः—मानसं यस्य तथाविधः, चमत्कृतचित्तः, विस्मयमानमानस इत्यर्थः, ["नमो वरिवश्चित्रङः क्यच्" (३।१।१९ पा०) इति सूत्रेण आश्चर्यकरणार्थे क्यचि शानचि च रूपम्]। दण्डानुसारेति।—दण्डानुसारेण—छत्रस्य नालमनुसृत्येत्यर्थः, अधिरोहति—उत्तिष्ठति इति तथाविधया छत्रस्य उपरि निहितया इत्यर्थः, छत्रदण्डात् प्रभृति तत्पृष्ठं यावत् निपातितयेति यावत्। तत्—छत्रमित्यर्थः। तिलकं—ललाटभूषणभूतं, सर्वसौन्दर्यनिधानभूमिमित्यर्थः। शैशवं—बाल्यं क्षुद्रश्वेतद्वीपमिवेत्यर्थः, श्वेतद्वीपस्य शुभ्रत्वात् धवलत्वात्, तत्राशयस्यार्थोपपत्तये शैशवव्यपदेश इति विभाव्यम्। शरदिन्दोः,—शरच्चन्द्रस्य, अंशावतारम्—अंशेन—खण्डेन, कलयेत्यर्थः अवतारः,—अवतरणम्, आविर्भाव इत्यर्थः, तमिव। हृदयमिव—अन्तःकरणमिव, निर्मलत्वादिति भावः। शशिलोकस्य—चन्द्रमण्डलस्य, निवेशमिव—आयतनमिव।

धवलं मुखमिव चक्रवर्त्तित्वस्य, (२१४) मौक्तिकजालपरिकर-सितं सीमन्तचक्रमिव दिवः, (२१५) बहलज्योत्स्नाशुक्लोदर-मैन्दवम् इव परिवेशवलयं, (२१६) शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य, (२१७) श्वेत-गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य,

---

चक्रवर्त्तित्वस्य—साम्राज्यस्य, दन्तेति ।—दन्तमण्डलचर्त्—दशनचक्रवालवत्, धवलं—शुभ्रं, दन्तमण्डलेन—दशनसमूहेन धवलञ्च, मुखमिव—आरम्भमिव, वदनमिव च, चक्रवर्त्तित्वप्रकाशस्य द्वाराणां प्रथममिवेति यावत् सितच्छत्रस्य चक्रवर्त्तित्वज्ञापकत्वादिति भावः, ("मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि" इति मेदिनी)।

(२१४) दिवः,—स्वर्गस्य, मौक्तिकेति ।—मौक्तिकानां—मुक्ताफलानां, जालेन—समूहेन, दाम्नेति यावत्, यः परिकरः,—वेष्टनं, तेन सितम्—उज्ज्वलं शुभ्रञ्च, सीमन्तचक्रमिव—केशविन्यासनिचयमिव, ("सीमन्तः केशविन्यासः" इति कोषः) द्युनारीधम्मिल्लश्रीभिर्मुक्ताजालमिवेति भावः ।

(२१५) बहलेति ।—बहलया—प्रभूतया, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया शुक्लं—शुभ्रम्, उदरम्—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम्, ऐन्दवं—चान्द्रमसं, परिवेशवलयमिव—परिधिमण्डलमिव ("परिवेशस्तु परिधिः" इत्यमरः) राकाशशधरमिवेति भावः ।

(२१६) शौक्ल्येति ।—शौक्ल्येन—श्वेतगुणेन, हसिता—तिरस्कृतेत्यर्थः, शङ्खादपि अधिकशौक्ल्यादिति भावः, शङ्खस्य—कम्बोः, श्रीः,—कान्तिर्येन तथोक्तं निश्चलतां गतं—स्थिरत्वं प्राप्तम्, एकत्रैवावस्थितमिति यावत् हस्तिकर्णस्य सदैव चञ्चलत्वात्, अन्यथा स्वभावतः स्थिरस्य चञ्चलवस्तुना सह साम्यं न घटते, तेनैवमुक्तमिति ज्ञेयम्, ऐरावतस्य श्रवणमण्डलमिव—कर्णमण्डलमिव, ऐरावतस्य स्वभावशुभ्रत्वात् साम्यमत्राहृतं वेदितव्यम् ।

(२१७) श्वेतेति ।—श्वेतगङ्गायाः,—शुभ्रसलिलाया जाह्नव्याः, आवर्त्तवत्—अम्भसां भ्रम इव, पाण्डुरं—धवलम्, अथवा,—श्वेतायाः,—शुभ्रवर्णायाः, गङ्गायाः,—विष्णुपद्याः, आवर्त्तेन—आवर्त्तनेन, अवस्थानेनेति यावत्, गङ्गाया विष्णुपदोद्भूतत्वादिति भावः, पाण्डुरं—धवलं, त्रिविक्रमस्य—वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः, त्रिभुवन-वन्दनीयं—त्रिलोकीपूज्यं, त्रिजगदादरणीयञ्च, पदमिव—चरणमिव, अत्र एकस्यैव सितच्छत्रस्य भूयसामुपमानानां सत्त्वात् मालोपमालङ्कारः ।

(२१८) प्रचेतसश्चूडामणिमरीचिशिखाभिः इव शिफाभिः मानसबिसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम्, उपरि (२१९) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन इव लक्ष्मणा विततपक्षेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं, (२२०) स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं, (२२१) धवलिम्ना क्षालयत् इव नक्षत्रपथं, प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्लावयत् इव

---

(२१८) प्रचेतसः—वरुणस्य, चूडामणिः—शिरोरत्नं, मस्तकाभरणमिति भावः, तस्य मरीचिशिखाभिरिव—मयूखाग्रैरिवेत्युत्प्रेक्षा, शिफाभिः—मसृणाभिः, मानसबिसतन्तुमयीभिः—मानससरोवरकमलमृणालसूत्ररचिताभिः, अतिशोभाधिकेति भावः, चामरिकावलीभिः,—क्षुद्रबालव्यजनश्रेणीभिः, विरचितः—कल्पितः, परिवेशः,—परिधिर्यस्य तथोक्तम्, समन्तात् चामरिकाऽऽवलीवेष्टितमित्यर्थः ।

(२१९) चक्रेति।—चक्रवर्त्तिनः,—सम्राजः, या लक्ष्मीः,—श्रीः, तस्याः नूपुरस्वनस्य—मञ्जीररणितस्य, श्रवणे—आकर्णने, यत् दोहदम्—अभिलाषः, हंसानां नूपुररवप्रियत्वादिति भावः, तेन निश्चलः—स्थिरः तेनेव। विततपक्षेण विस्तृतपक्षेण, लक्ष्मणा—चिह्नभूतेन सारसपक्षिणा, हंसेन—हंसमूर्त्त्या, यद्वा,—लक्ष्मणा—चिह्नेन, हंसाकारकेणेत्यर्थः, सनाथीकृतशिखरं—संयुक्तशिरोभागम्, उपरिभागे विन्यस्तविस्तृत-पक्षशालिकलहंसमित्यर्थः ।

(२२०) स्पर्शवता—सुखस्पर्शेनेत्यर्थः, [“रसादिभ्यश्च” (५।२।९५ पा०) इति मतुप्, “भूमनिन्दाप्रशंसासु—” इत्यादिवार्त्तिकात् प्रशंसायाम् अतिशायने वाऽयं प्रयुक्तमिति ज्ञेयम्] प्रभावस्तम्भितेन—प्रभावः—अलौकिकमहिमा, स्तम्भितः—निश्चलतां गतः तेन, मृणालस्य अतिकोमलत्वेऽपि प्रभाववशात् दृढीभूतेनेति भावः, मन्दाकिनीमृणालेन—मन्दाकिन्याः,—स्वर्गङ्गायाः, मृणालेन—पद्मनालेन मुकुलित फणेन—सङ्कुचितफणामण्डलेन, दण्डतां नीतेन—नालतां गतेन, वासुकिनेव—सर्पराजेनेव द्योतमानं—राजमानं, स्वर्नद्याः सुविशदहैमकमलनालं हि अस्मात्-भागसौभाग्यसम्पत्तये एतच्छत्रदण्डरूपतया परिणतम्, अतः फणसहस्रं मुकुलीकृत्य अधोदिशा स्थितमिवेति प्रतीयते इति समुदितार्थः ।

(२२१) धवलिम्ना—श्वैत्येन, [“वर्णदृढादि—” (५।१।१२३ पा०) इति इमनिचि

दिवस, समुच्छ्रायेण अधः कुर्व्वदिव दिवम्, उपरिस्थितम् इव सर्व्वमङ्गलानां, श्वेतमण्डपम् इव श्रियः, स्तवकमिव ब्रह्मस्तम्भस्य, नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः, विशद हासमिव कीर्त्तेः, फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां, यशःपटलम् इव शौर्य्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् छत्रम्।

छत्रम्] नक्षत्रपथम्—अन्तरीक्षम्; [नक्षत्राणां पन्थाः इति तत्पुरुषे "ऋक्पूर—" (५।४।७४ पा०) इत्यादिना समासान्त अप्रत्ययः] छायापथनामक ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्ती कश्चित् तिरश्चीन अवकाशोऽयमिति प्रतीयते, तस्य हि क्षीरसमधवलत्वं प्रसिद्धमेव,तथा हि रघौ त्रयोदशे द्वितीय श्लोके कालिदास,—"छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्" इति, क्षालयदिव—शोधयदिव, पवित्रीकुर्वदिवेत्यर्थः। प्रभेति।—प्रभायाः—त्विषां, प्रवाहस्य—स्रोतस, प्रसरस्येत्यर्थः, प्रथिमा—विस्तार तेन, ["पृथ्वादिभ्य—" (५।१।१२२ पा०) इत्यादिना इमनिच, "र ऋतो—" (६।४।१६१ पा०) इति रत्वञ्च ज्ञेयम्] प्रावृण्वदिव—आच्छादयदिव। समुच्छ्रायेण—समुन्नत्या, दिव—स्वर्गम्, अधःकुर्वदिव—निम्नीकुर्वदिव, पराभवदिवेत्यर्थः। सर्वमङ्गलानां—कल्याणकरद्रव्याणामित्यर्थः, प्रभूतमङ्गलजनकत्वादिति भावः। श्वेतमण्डपमिव—शुभ्रभवनमिव, राजलक्ष्म्याः वासभवनमिवेत्युत्प्रेक्षा। ब्रह्मस्तम्भस्य—ब्रह्माण्डस्येति यावत्, स्तवकमिव—पुष्पगुच्छमिव, छत्रस्य स्तवकाकृतित्वादिति भावः, चतुर्दशभुवनभूत ब्रह्माण्ड राज्ञ उपभोगाय मेकत्र प्रसूनस्तवकमिव सम्मिलित सत् संस्थितमिवेत्युत्प्रेक्षा। नाभिमण्डलमिव—नाभिभागमिव कौमुद्याः प्रभवस्थानमिवेत्यर्थः, नाभिमण्डलस्य वर्त्तुलाकृतित्वात् छत्रस्य च शीतलत्वादिगुणाधिक्यादेव नाभित्वमुत्प्रेक्षितमित्यभिप्रायः। विशद—शुभ्र, हासमिव—मधुरहासरूपविकासमिवेत्यर्थः, कीर्त्तेः ज्योत्स्नायाश्च शुभ्रत्वेन कविवर्णनीयत्वादतिधवलमिति भावः। खड्गधाराजलानाम्—असिनिशिताग्रभागस्थोदकानां, फेनराशिमिव—हिण्डीरपुञ्जमिव, कृपाणधारानेकत्र फेनायमानानि पुञ्जीभूयैवात्र संस्थितानीवेत्युत्प्रेक्षा, तस्य विक्रमैकरसत्वादिति भावः। शौर्यशालितायाः,—शौर्येण शालत शोभते यः स शौर्यशाली, तस्य भावः तत्ता तस्याः, महावीर्यविभूषितस्य सौन्दर्यविधायिन प्रकाममात्मपराक्रमस्य इत्यर्थः, यशःपटलमिव—दिशां विदिशाञ्चान्तरालमपि व्याप्नुवतीनां कीर्त्तीनां सञ्चयमिवेत्युत्प्रेक्षा, तस्य वीरैकभोगास्पदीभूतत्वादिति भावः।

दृष्टे च (२२२) तस्मिन् राज्ञा प्रथमे शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयाञ्चक्रुः क्रमेण कार्मिणः, तद्यथा,—परार्ध्यरत्नांशुशोणी-कृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहत-लक्षणान् अलङ्कारान्, प्रभालिपिनाञ्च चूडामणीनां समुत्कर्षान्, क्षीरोदधेः धवलताहेतून् इव हारान्, (२२३) अनेकराग-रुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शुचि-क्षमाणि क्षौमाणि, (२२४) कुशलशिल्पिलोकोल्लिखिता-

---

(२२२) तस्मिन्—आतपत्र इत्यर्थः। प्रथमे—मुख्ये इत्यर्थः [प्रथमचरम—" (१।१।३३ पा०) इत्यादिना सर्वनामत्वस्य वैभाषिकत्वात् जसः शीत्वं नेयम्] कार्मिणः—कर्मचारिणः परिजना इत्यर्थः, शेषमपि—अन्यदपि इत्यर्थः प्राभृतम्—उपदाम्, उपहारमित्यर्थः ("प्राभृतन्तु प्रदेशनम्। उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा" इत्यमरः) प्रकाशयाञ्चक्रुः—प्रकटितवन्तः दर्शयामासुरित्यर्थः। तद्यथा—तथा हि। परार्ध्येति।—परार्ध्यानाम्—श्रेष्ठानाम् अत्युत्कृष्टानामित्यर्थः ("परार्ध्याग्र्यप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम्" इत्यमरः) रत्नानां—मणीनाम् अंशुभिः—किरणैः शोणीकृताः—रक्तीकृताः दिग्भागाः—आशातटाः यैः तथोक्तान् भगदत्तेति।—भगदत्तः—दुर्योधनश्वशुरः नृपभेदः, तत्प्रभृतिभिः—तदादिभिः ख्यातैः—प्रसिद्धैः पार्थिवैः—नृपैः, परागतान्—अवहृतान् आहतलक्षणान्—गुणैः प्रसिद्धान् ("गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ" इत्यमरः)। प्रभालिपिनां—कान्तिपूर्णानाम्, समुत्कर्षान्—अतिशयान् गुणातिशयजनकानित्यर्थः वस्तूनि तादृशानि चूडारत्नानि इति भावः। क्षीरोदधेः—दुग्धार्णवस्य धवलताहेतून् इव—शुभ्रतानिदानानि इव, अतिशुभ्रस्य तस्य हारस्यैव समुद्रगर्भे अवस्थानात् तत्प्रभयैव क्षीरसमुद्रस्य धवलता जाता इव इत्युत्प्रेक्षितार्थः।

(२२३) अनेकेति।—अनेकैः—विविधैः रागैः—वर्णैरित्यर्थः, रुचिराः—मनोज्ञाः ये वेत्रकरण्डाः—वेत्रनिर्मितसमुद्गकाः, तेषु कुण्डलीकृतानि—वलयीकृतानि सङ्कोच्य स्थापितानीत्यर्थः शरच्चन्द्रमरीचिरुचि—शारदेन्दुकिरणप्रभाणि शुचिक्षमाणि—क्षालनक्षमाणि क्षौमवस्त्राणि तु प्रायश एव क्षालनानर्हाणि भवन्ति, इमानि तु न तादृशानि इति भावः यद्वा—पवित्रतासम्पादनदक्षाणि क्षौमाणि—वस्त्रविशेषान्।

(२२४) कुशलेति।—कुशलैः,—निपुणैः शिल्पिलोकैः,—कारुजनैः, ("कारु

नाञ्च शुक्तिशङ्खगल्वर्कप्रमुखाणां पानभाजनानां निचयान्, (२२५) निचोलकरचितरुचाञ्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुराणाम अतिबन्धुरपरिवेशाना कार्दरङ्गचर्मणा सम्भारान्, भूर्जत्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातीपट्टिका, (२२६) चित्रपटानाञ्च म्रदीयसा चमूरुकोपधानादीन् विकारान्,

---

शिल्पी" इत्यमर) उल्लिखितानाम—उद्घर्षिताना, प्रमृष्टानामिति यावत् शुक्तीनि।—शुक्तय,—मुक्तास्फोटा, ("मुक्तास्फोट स्त्रिया शुक्ति" इत्यमर) शङ्खा,—कम्बव गल्वर्का,—मसुराख्या मणिभेदा, "चन्द्रकान्ता" इति केचित चषका वा, प्रमुखा,—आदय अग्रेसरा वा, श्रेष्ठा इत्यर्थ येषा तथाभुताना तत्तद्रचितानामिति भाव, शुक्तिशङ्खचषकरूपाणा वा, पानभाजनानि तन्मयान्यपि दृश्यन्ते, पानभाजनाना—पानपात्राणा, निचयान—सङ्घान।

(२२५) निचोलकेति।—निचोलकै,—आवरणवस्त्रै रचिता —पालिता नूतन इव उज्ज्वलतया स्थापिता इत्यर्थ, रुच —प्रभा येषा तथोक्तानाम, औज्ज्वल्यपरिरक्षणार्थम आवरणवस्त्रैराच्छादितानामित्यर्थ काचरिति।—रुचिरै —मनोज्ञै, काञ्चनपत्रभङ्गै,—सौवर्णपत्ररचनाभि भङ्गुराणि भङ्गिमन्ति तेषाम् अतिबन्धुरपरिवेशानाम—अतिशयेन उन्नतानताभोगानामित्यर्थ कार्दरङ्गचर्मणा—कार्दरङ्गदेशजकणविशेषाजिनानाम, यद्वा,—कर्द —कर्दम, स एव कार्द, [स्वार्थे अण] रङ्ग,—राग [रञ्जने भावे घञ] कार्द इव रङ्ग येषा तथाभूतानि चर्माणि कर्दमाभानां कृष्णसारप्रभृतीनां त्वचामित्यर्थ, धूमाभाना मसृणाजिनानामिति भाव, सम्भाराम—निचयान। भूर्जत्वक्कोमला,—भूर्जस्य—स्वनामख्यातवल्कलप्रधानवृक्षस्य, त्वच इव—वल्कलानि इव, कोमला,—मृदुला स्पर्शवती —सुखस्पर्शा, जातीपट्टिका,—उत्कृष्टानि इन्धनस्यन्दसाधनानि सूत्राणीत्यर्थ, यद्वा,—जात्य —मालत्य तत्प्रसूनसुगन्धय इति यावत् या पट्टिका —पट्टे भूता ["तमधीष्टे—" (५।१।८० पा०) इति ठञ] कोमलांशुकानि इत्यर्थ जातिकुसुमसुवासितानि कौशेयवसनानि इति यावत्।

(२२६) म्रदीयसाम्—अतिमृदूना, चित्रपटाना—विचित्रवसनाना, चमूरुकोपधानादीन—चमूरुक,—मृगभेद, तस्य उपधानादीन—तदाकाराकारितशिरोधानादीन्, ["चमूरुकोपधानादीन" इत्यत्र "समूरुकोपधानादीन" इति पा०।पि स एवार्थ] विकारान्—रूपान्तराणि, अतिकोमलविचित्रवसननिर्मितचमूरुमृगाकार

(२२७) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वेत्रमयाणि, अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि, (२२८) परिणतपाटलपटोलत्विंषि च तरुणहारीतहरिन्ति क्षीर-क्षारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि, (२२९) सहकारलतारसानाञ्च कृष्णागुरुतैलस्य च (२३०) कुपितकपि-कपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशोकवचिताङ्गीः स्थवीयसी-

---

शिरोधानादिविविधद्रव्याणीत्यर्थः ; यद्वा,—शिथिले कोमलेश्च पटे समाच्छादितानि शाटकादीनि शयनीयोपकरणानीति यावत्।

(२२७) प्रियङ्गिति।—प्रियङ्गुप्रसव,—प्रियङ्गुलतापुष्प, तद्वत्—पिङ्गला — पिशङ्गा, त्वच,—वल्कलानि, आच्छादनानीत्यर्थः येषां तानि, वेत्रमयाणि—वेत्र-लतानिर्म्मितानि, आसनानि — पीठानि। अगुर्व्विति।—अगुरुवल्कलेन—अगुरु-वृक्षत्वचा, कल्पित —विहित, सञ्चय,—पत्राणां सङ्ग्रह इत्यर्थः येषां तथोक्तानि, पत्रावरणार्थं वल्कलेन निर्म्मितकपाटिकानीति यावत्, सुभाषितभाञ्जि—सदुक्तिपूर्णानि, सुवचनवन्तीत्यर्थः, पुस्तकानि—सुपाठ्यान् ग्रन्थान्।

(२२८) परिणतेति।—परिणत—परिपक्वम्, अत एव पाटल—श्वेतरक्त, यत् पटोल—स्वनामप्रसिद्ध कुलकापरपर्य्याय फलविशेष तस्य त्विष —कान्तय इव त्विष येषां तानि तरुणहारीतहरिन्ति—तरुण —नवीन, य हारीत,—पक्षिविशेष, तद्वत् हरिन्ति—श्यामलानि, क्षीरक्षारीणि—दुग्धवत्शुभ्रनिर्य्यासोद्गारीणि, निरतिशय-स्वादूनीत्यर्थः पूगानां—गुवाकतरूणा, पल्लवलम्बीनि—किसलययुतानीति भाव, सरसानि —रसवन्ति, मधुराणि इति भाव।

(२२९) सहकारेति।—सहकारलता—अतिसौरभाम्रतरु, ("आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ" इत्यमर) तस्या रसा,—निर्य्यासा तेषां, ["सहकारलतारसानाम" इत्यत्र "लतासहकाररसानाम्" इति पाठे,—लतारूपो य सहकार,—आम्र तस्य रसा तेषामित्यर्थः।

(२३०) कुपितेति।—कुपितस्य—क्रुद्धस्य, कपे,—वानरस्य कपोल,—गण्ड तद्वत कपिला—पिङ्गला, या कापोतिका—ओषधिविशेष, तस्या पलाशानां —पत्राणां कोशैः —कोशाकारै पुटसमूहै, कवचितानि—आवृतानि इत्यर्थः, अङ्गानि—अवयवा यासां ता, स्थवीयसी,—अतिस्थिरा, दृढा इत्यर्थ, ["स्थूल-

वेणवीर्नाडीश्च, (२३१) पट्टसूत्रप्रसेवकार्पिताश्च भिन्नाञ्जनकृष्णस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य (२३२) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य कस्तूरिकाकोशकानाञ्च, पक्वफलजूटजटिलानाञ्च कक्कोलपल्लवानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन्; (२३३) अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उद्धककलशीः,

इव—"(६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि यणादिकपदस्य लोपात् गुणात् च सिद्ध, ततः ङीप्] वैणवी,—वंशसम्बन्धिनी, नाडी,—पात्रविशेषान।

(२३१) पट्टेति।—पट्टसूत्राणां—कौषयतन्तूनां, प्रसेवका,—गोण्य, भाजनविशेषा इत्यर्थ, तेषु अर्पिता,—निहिता तान्, भिन्नाञ्जनकृष्णस्य—भिन्न,—मर्दितं, यदञ्जन—रसाञ्जन, कज्जल वा, तद्वत् कृष्ण—श्याम तस्य। गुरुपरितापमुष,—गुरु,—महान्, परिताप,—सन्ताप, दाह इत्यर्थ, त मुष्णाति—हरतीति तथोक्तस्य, गोशीर्षचन्दनस्य—हरिचन्दनाख्यचन्दनविशेषस्य, ("तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमस्त्रियाम्" इत्यमर)।

(२३२) तुषारेति।—तुषारशिला,—हिमशिला, वर्षोपल इत्यर्थ, तासां शकल—खण्ड, तद्वत् शिशिर—शीतल, तथा स्वच्छ—निर्मल, सित—शुभ्रश्च तस्य। [अत्र विशेषणपदानां परस्पर विशेष्यत्व परिकल्प्य कर्मधारय स्वीकरणीय]। कस्तूरिकाकोशकानां—कस्तूरिकाहेतुभूतमृगविशेषाणां नाभीनां, मृगनाभीनामित्यर्थ। पक्वेति।—पक्वानां—परिणतानां, फलानां—शस्यानां, जूटै,—समूहै, जटिला,—युक्ता येषां कक्कोलपल्लवानां—सुगन्धिलताविशेषकिसलयानाम्। लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां—लवङ्गलताकुसुमानां वल्लरीणाम्। जातीफलस्तवकानां—जातीफलगुच्छानां, राशीन्—सञ्चयान्।

(२३३) अतीति।—अतिमधुर,—अतिसुरस, सुस्वाद्य इत्यर्थ, [पदमेतत् आमोदमेव विशिनष्टि, अन्यथा मधुरसायाः स्वादा। द्राक्षाया एव वाचकतया तद्विशेषणत्वेनोपन्यास पिष्टपेषणवत् निरर्थक स्यादिति विभाव्यम्] मधुरसाया,—द्राक्षाया, केचित् "मधुरस—मकरन्दद्रवम्" इत्याहु ("मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वादी मधुरसेति च" इत्यमर) आमोद,—अतिदूर प्रसरत् मनोहरं सौरभम्, ("आमोद सोऽतिनिर्हारी" इत्यमर) निर्हारी च—हृदयाकर्षक गन्धश्च यासु ता, ("समाकर्षी तु निर्हारी" इत्यमर.) उद्धककलशी,—उद्धक,—

सितासितस्य च चामरजालस्य निचयान्, (२२४) अवलम्ब-मानतूलिकाऽलाबुकांश्च, लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान्, (२२५) कुतूहलकारीणि कनकशृङ्खलानियमितग्रीवाणां किन्नराणां च वनमानुषाणां च जीवञ्जीवकानां च जलमानुषाणां च मिथुनानि, (२२६) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिका-कुरङ्गान्, गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः, (२२७) चामीकर-रसचित्रवेत्रपञ्जरान्तर्गतांश्च सुबहुसुभाषितजल्पाकजिह्वांश्च

सुगन्धिफलविशेषरस, आसवविशेष इति केचित् तस्य कलशी,—कुम्भान्। सिता-सितस्य—श्वेतस्य कृष्णस्य च। चामरजातस्य—बालव्यजनसमूहस्य।

(२२४) अवलम्बमानेति।—अवलम्बमानाभिः—लम्बमानाभिः, पार्श्वे निविश्यमानाभिरित्यर्थः, तूलिकाभिः,—ईषिकाभिः, चित्रकर्मसाधनीभिरिति यावत्, ("ईषिका तूलिका समे" इत्यमरः) सहिता अलाबुका,—तुम्बा,, वर्णकभाजनानीति भावः तान्। लिखितेति।—लिखिता,—चित्रिता, अनालेख्या—अचित्रिता, ये फलकसम्पुटा,—चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् यद्वा—अवलम्बमाना तूलिका अलाबुकाश्च येषु तान्, लिखितान्—चित्रितान् विविधलतापत्रादिचित्रसमन्वितानित्यर्थः, आलेख्यफलकसम्पुटान्—आलेख्यफलकानां—चित्रपटानां सम्पुटान्—आधारविशेषानित्यर्थः।

(२२५) कुतूहलकारीणि—कौतुकावहानि, कनकेति।—कनकशृङ्खलया—काञ्चनदाम्ना, नियमिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा येषां तथोक्तानां, किन्नराणां—कुत्सितदेवयोनिभेदानाम्, अश्वमुखनरदेहविशिष्टानां, नरमुखाश्वदेहानां वा इत्यर्थः। जीवञ्जीवकानां—पक्षिविशेषाणां, जलमानुषाणां—सलिलाश्रितनरविशेषाणां, मिथुनानि—द्वन्द्वानि।

(२२६) परिमलेति।—परिमलेन—मनोहरसौरभेण, आमोदिताः,—सुरभिताः, ककुभः,—दिशः ये तथाभूतान्, कस्तूरिकाकुरङ्गान्—सुगन्धिनाभिकोषमृगभेदान्। गेहेति।—गेहेषु—गृहेषु, परिसरणे—विचरणे, परिचिताः,—अभ्यस्ताः ताः, गृहवासाभ्यस्ता इत्यर्थः चमरीः,—महिषाकारमृगीः।

(२२७) चामीकरेति।—चामीकरस्य—स्वर्णस्य, द्रुतस्येति भावः, रसेन—द्रवेण, चित्राः,—रञ्जिताः, वेत्राः,—वेतसाः, तेषां पञ्जराणि—यष्टिचितानि पिञ्जराणि

शुकशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः, (२३८) प्रवालपञ्जरगतांश्च चकोरान्, जलहस्तिनाम् उदग्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च दन्तकाण्डकुण्डलानि।

राजा तु छत्रदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (२३९) प्रथमप्रयाणे शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह; हंसवेगश्च प्रीयमाणो बभाषे,—"भद्र। सकलरत्नधाम्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य अस्य महातपत्रस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात् लाभो न विस्मयाय। बालविद्याः खलु महताम् उपकृतयः"

इत्यर्थः, तेषाम् अन्तर्गता—मध्यस्थिता तान्। सुवह्निति।—सुवहूनि—प्रभूतानि, सुभाषितानि—सूक्तय सद्वचनानि इत्यर्थः, तेषां जल्पाकाः—वाचालाः पुनः पुनरुच्चारण-शीला इत्यर्थः, ("स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्" इत्यमरः) जिह्वा—रसना येषां तांश्च।

(२३८) प्रवालेति।—प्रवालम्—विद्रुमः रत्नविशेषः, ("अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः) तस्य पञ्जराणि—पिञ्जराणि, तानि गताः,—प्राप्ताः, तत्र आबद्धा इत्यर्थः तान् ["द्वितीया श्रितातीत—" (२।१।२४ पा०) इति द्वितीयासमासः]। जलहस्तिनाम्—जलचराणां करिणाम्, उदग्रेति।—उदग्रेषु उन्नतेषु, कुम्भेषु—शिरःस्थपिण्डविशेषेषु, यानि मुक्ताफलानि—जायमानानि मौक्तिकानि, गजशिरःसम्भूतमुक्ताफलानीत्यर्थः, तेषां दामानि—स्रजः दन्तुराणि—उच्चावचानीति भावः, दन्तकाण्डकुण्डलानि—स्थूलहस्तिदन्तरचितकर्णभूषणविशेषान्।

(२३९) प्रथमप्रयाणे—प्रथमयात्रायां, शोभननिमित्तं—शुभलक्षणम्। मनसा जग्राह आकलयामास इत्यर्थः। सकलरत्नधाम्नः,—सर्वरत्नाकरस्य, सर्वगुणाधारस्येति यावत्, परमेश्वरस्य—हरस्य चक्रवर्त्तिनश्च, शिरोधारणार्हस्य—मस्तकधारणयोग्यस्य, महातपत्रस्य उच्चैश्छत्रस्य, महार्णवात्—गभीरसागरात्, कुमुदबान्धवस्य इव—चन्द्रस्य इव, कुमारात्—तदाख्यराजकपाभिधानात्। उपकृतयः,—परोपकरणानीति यावत्, महतां—महापुरुषाणां बालविद्याः,—बालाः,—प्रथमाभ्यस्ताः, विद्याः—ज्ञानानि अध्ययनादौ इति यावत्, यद्वा,—बालानां—शिशूनां, विद्याः,—पाठाभ्यासाः, इवेति शेषः, महात्मानो हि प्रथममेव परोपकाराय स्वस्वजन्म इवेव ज्ञानमर्जयन्ति, यथा,—शिशवो यथा अध्ययनकर्माणि प्रथम

इति। (२४०) अपनीते च तस्मात् प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे, क्षणम् इव स्थित्वा,—"हंसवेग! विश्रम्यताम्" इति प्रतीहारभवनं विसर्जयाम्बभूव। स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्य छायाम्।

अथ विशत एव अस्य (२४१) छायाजन्मना जडिम्ना चूडामणिताम् अनीयत इव शशिबिम्बम्। (२४२) अम्बु-बिन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटम्। कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले। (२४३) गल-त्तुहिनकणनिकरकृतनीहारा हारा इव अवश्यन्त।

केवलं विद्यामेवाभ्यस्यन्ति, महान्तोऽपि तथैव सर्वकर्म परित्यज्य परोपकाररता भवन्ति, अतो मदुपकारार्थं परोपकारनिरतस्य कुमारस्य एव दानं न विस्मयजनक-मिति भावः।

(२४०) प्राभृतसम्भारे—उपढौकनसम्भारे उपढौकनद्रव्यसमूहे इत्यर्थः, अपनीते—अपसारिते भाण्डागारं प्रापिते इति भावः। प्रतीहारभवनं—दौवारिकाश्रमम्, यद्वा,—प्रतीहारे—द्वारि बहिर्द्वारसमीपे इत्यर्थः, भवनम्—आगारम्, दूत-निवासमिति भावः। आभोगस्य—हर्षच्छत्रस्य महातपत्रस्य।

(२४१) विशत—प्रविशत इत्यर्थः, अस्य—हर्षस्य [सम्बन्धे षष्ठी चूडा-मणिताम् इत्यनेन सम्बन्धः] छायाजन्मना—अनातपजातेन, छत्रस्येति भावः जडिम्ना—जाड्येन, शैत्येन कारणभूतेन इत्यर्थः, शशिबिम्बं—चन्द्रकिरणं इत्यर्थः [मुख्ये कर्मणि प्रथमा] छायाजन्मना जडिम्ना घनीभूतमिति यावत्, पूर्वोक्तं प्रतिदिन-छायया शैत्यहेतोः छत्राभ्यन्तरं प्रविशन् एकैकं सोमरश्मिरिति भावः। चूडामणिता—मुकुटमणिता, [गौणे कर्मणि द्वितीया] हर्षस्य मुकुटे प्रतिफलनादिति भावः।

(२४२) अम्बुबिन्दुमुचः—जलकणस्राविणः। चुचुम्बुरिव—पस्पृशुरिव। कर्पूर-रेणव,—घनसारचूर्णानि लोचनयुगले—नेत्रयुगले, व्यलीयन्त इव—विलीना अभवन् इव, आश्लिष्यन् इवेत्यर्थः [लीयतेः दैवादिकस्य कर्त्तरि लङि रूपम्]।

(२४३) गलदिति। गलद्भि—स्रवद्भिः, तुहिनकणानां—हिमबिन्दूनां, निकरैः—समूहैः, तुहिनकणनिकरसमुद्भूतैरिति भावः, कृता—विरचिता, नीहारा,—हिमकणा येषु तथाविधाः, हिमकणनिर्मिता इत्यर्थः, [अत्र "नीहारा

(२४४) हरिचन्दनरसासारेण इव अपाति सन्ततम् उरसि । कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अतिशिशिरम् । अन्तर्हितहिमशिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि । जातविस्मयश्च अकरोत् मनसि, (२४५) "एकमजर्य्यं सङ्गतम् अपहाय कास्ति अन्या प्रतिकौशलिका ?" इति । आहारकाले च संदेशाय (२४६) धवलकर्पटप्रावृतधौतनारिकेलपरिगृहीतं विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्पृष्टे च वाससी (२४७) शरत्तारकाकारतारमुक्ताखचितपदं पवित्रं नाम कटिसूत्रम्

हारा इव" इत्यत्र "नीहारहारा इव" इति समीचीनतया प्रतिभाति, तेन नीहारैः तुहिनकणनिकरैः कृता नीहारहारा,—तुहिनरचितहारा इवेत्यर्थः] अबध्नन्—कण्ठे समसज्जन्तीति भावः [बध्नाति धातोः लङि रूपम्]।

(२४४) हरिचन्दनेति।—हरिचन्दनरसानां—चन्दनविशेषद्रवाणाम्, आसारः,—धारासम्पातः तेनेव, सन्ततम्—अजस्रम्, उरसि—वक्षसि, अपाति—पतितम्, [पततेः कर्म्मणि लुङि रूपम्]। कुमुदमयमिव—कैरवमयमिव, अतिशिशिरम्—अतिशीतलम्। विलीयमाना—द्रवीभवन्ती अन्तर्हितहिमशिला इव—अदृश्यकरका इवेत्यर्थः ।

(२४५) एकम्—केवलम्, अजर्य्यम्—अक्षय्यम्, सङ्गतम्—मैत्रीम्, अपहाय—त्यक्त्वा, अन्या—अपरा, प्रतिकौशलिका—प्रत्युपकृतिः, का अस्ति ?—नैव काऽप्यस्तीत्यर्थः, केवलमकृत्रिमं सख्यमेव अस्य प्रतिदानं नान्यत् किमपि वस्तु इति भावः ।

(२४६) धवलेति।—धवलेन—धौतेन इत्यर्थः, कर्पटेन—वस्त्रेण, प्रावृतः,—आच्छादितः, अथ धौतः—मृष्टः, विशुद्ध इत्यर्थः, नारिकेलः—नारिकेलसमुद्गक इत्यर्थः, ["नारिकेल" इत्यत्र "नालिकेर" इति पाठोऽपि स एवार्थः] तेन परिगृहीतम्—तत्रार्पितमिति यावत् विलिप्तशेषम्—स्वानुलिप्तावशिष्टमित्यर्थः, अङ्गस्पृष्टे—अङ्गधृते स्वपरिधानीये इत्यर्थः, स्वाङ्गानुलेपनावशिष्टचन्दनप्रदानं तथा स्वाङ्गस्पृष्टोचितवासःप्रदानञ्च अनुग्रहातिशयप्रदर्शनार्थं, राजयोग्यवसनादिरूपप्रसादप्राप्तेः सम्मानवोधकत्वादिति भावः ।

(२४७) शरदिति।—शरदः—शरत्कालीनाः तारकाः—नक्षत्राणि, तासाम् आकारः इव—मूर्त्तय इव, मेघाद्यावरणराहित्यात् अतिसमुज्ज्वला इति भावः,ताराः—महान्तः, याः मुक्ताः,—मुक्ताफलानीत्यर्थः, तैः खचितम्—ग्रथितम्, पदम्—

(२४८) अतिमहार्हपद्मरागालोकलोहितीकृतदिवसञ्च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत्। एवं-प्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः।

ततः (२४९) कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुरंशुमाली मलीमसम् अङ्गमिव क्षालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत्। (२५०) आभोगाऽऽतपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय वारुणीं दिशम् अयासीत्। (२५१) मुकुलायमानसकलकमलवना प्रमुख एव बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव सदोषा भूः

अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूतः, परिवेषः नाम—परिवेश इत्याख्यः, परिधिरूपत्वादिति भावः।

(२४८) अतीति।—अतिमहार्हस्य—महामूल्यस्य, पद्मरागस्य—रत्नविशेषस्य, कर्णाभरणनिहितस्य इति भावः, आलोकेन—उद्योतेन लोहितीकृतः,—रक्तीकृतः, दिवसः,—वासरः येन तथाभूतं तरङ्गकं नाम—तरङ्गकेतिसंज्ञकम्, आन्दोलनादिति भावः, कर्णाभरणं—कुण्डलम्।

(२४९) कटकेति।—कटकः—हस्त्यश्वरथपादातसन्निवेशः, तस्मिन् तिष्ठतीति कटकस्थं यत् बलं—सैन्यं, तस्य बहलाभिः,—प्रभूताभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, सैन्यानां पदनिक्षेपवेगोत्थिताभिरिति भावः, धूसरितम्—आपाण्डुरीकृतं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतः अंशुमाली—सूर्यः। मलीमसं—मलिनं सैन्यपदोत्थरजःसम्पर्कादिति भावः। अपरजलनिधिं—पश्चिमसागरम्।

(२५०) आभोगेति।—आभोगातपत्रम्—आभोगनामकं छत्रं, तस्य प्रदानम्—अर्पणं कुमाराय प्राभृतीकरणमित्यर्थः, तस्य वार्त्ता—संवादः तामिव। वरुणाय—प्रचेतसे पश्चिमाशाऽधिपतये इति भावः। वारुणीं—वरुणाधिष्ठितां, प्रतीचीमित्यर्थः, सूर्यस्य तस्यामेव अस्तगमनादिति भावः। अत्र आभोगातपत्रस्य वारुणतया अधिपतिवरुणमनादृत्य कथं तदुपभोगः राज्ञा हर्षेण क्रियते? कथं वा अन्यस्य वस्तु अन्येनापरस्मै दीयते इति वार्त्तां वरुणाय विज्ञापयितुमेव वारुणदिकप्रयाणं तपनस्य इत्युत्प्रेक्षितम्।

(२५१) मुकुलायमानेति।—मुकुलायमानं—निमीलदिति भावः सकलं—समग्रं, कमलवनं—पद्मकाननं यस्याः यस्यां वा तथाभूता, सदोषा—सप्रदोषपवना भूः

अभूत् भूपतिः। (२५२) नृपानुरागमय इव निखिलजीवलोक-लोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगत् जग्राह सन्ध्यारागः। (२५३) गौडापराधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची। (२५४) प्रचिततिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालिमानम् अतानीत् मेदिनी। (२५५) मेदिनीशप्रदोषास्थान-पुष्पनिकरम् इव (२५६) विकचतगररुचिरम् अवचकरः

बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव—सेवार्थं रचितकरद्वयसंयोगा इव इत्यर्थः प्रमुखे एव अग्रे एव।

(२५२) नृपेति।—नृपे—राजनि, हर्षे इति यावत्, अनुरागमयः,—प्रीति-पूर्णः। निखिलेति।—निखिलस्य—सकलस्य जीवलोकस्य—संसारस्य, लोकानां—नराणाम् अञ्जलिबन्धस्य—करद्वयसंयोगस्य बन्धुः—मित्र, संयोगघटकत्वादिति भावः, कृताञ्जलिभिः लोकैः सन्ध्या उपास्यते इति तात्पर्य्यम्। जगत्—भुवनं, जग्राह—आचक्राम, सर्व्वाक्रान्तं संवृत्तं इति भावः।

(२५३) गौडेति।—गौडस्य—गौडराज्याधिपस्य इत्यर्थः अपराधात्—दोषात्, राज्ञः सोदरवधजनितादिति भावः शङ्कते—बिभेतीति तथोक्तेव, प्राची—पूर्वा, श्यामतां—मलिनतां प्रपेदे—प्राप अस्तोन्मुखसूर्य्यस्य आलोहित्येन पश्चिमदिशायाः औज्ज्वल्यात् पूर्व्वाशा निष्प्रभा जाता इति भावः।

(२५४) प्रचितेति।—प्रचितः,—उदितः, सञ्चितः इत्यर्थः तिमिरनिवहः—अन्धकारनिचयः यस्याः यस्यां वा तथोक्ता। निर्वाणेति।—निर्वाणः,—शान्तः विनष्टः इत्यर्थः, अन्येषाम्—इतरेषां, हर्षविपक्षाणामिति भावः, नृपाणां—राज्ञां प्रतापानल-कलापः,—प्रभावाग्निसमूहः यस्याः तथाभूता इव, निर्वाणाग्नेः कृष्णवर्णाङ्गाररूपेण परि-णमनादिति भावः, कालिमानं—कृष्णत्वं, तिमिराच्छन्नत्वमिति भावः अतानीत्—विस्तारयामास।

(२५५) मेदिनीति।—मेदिनीशस्य—भूपतेः, प्रदोषास्थानं—रजनीमुख-सभामण्डपं, सायमुपवेशनार्हसमितिस्थानमिति यावत् तस्य पुष्पनिकरः,—कुसुम-निचयः, मण्डपशोभावर्द्धनार्थं परिचारकवर्गैः स्थापितः इति भावः तमिव।

(२५६) विकचेति।—विकचैः,—प्रस्फुटितैः, तगरैः,—पुष्पविशेषैः, रुचिरः—मनोज्ञः, विकचानि—प्रस्फुटानि, तगराणि—तदाख्यकुसुमानि, तद्वत् रुचिरः—मनो-

उडुनिकरम् अविरलं ककुभः। (२५७) स्कन्धावार-गन्धगजमदाऽऽमोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज रजःपाण्डुः ऐरावतस्य। (२५८) कुपितनृपव्याघ्राघ्राताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहूतीं विहाय विहायस्तलम् आरुरोह रोहिणीरमणः। (२५९) प्रयाणवार्त्ता इव मानिनीनां हृदयभेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः।

हृष्ट। अविरलं—सान्द्रम्, उडुनिकरं—नक्षत्रनिचयं, ("नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम्" इत्यमरः) ककुभः—दिशः, अवचकरुः—आविरुः, बहूनि नक्षत्राणि समुदितानीति समुदितार्थः।

(२५७) वियति आकाशे, स्कन्धावारेति।—स्कन्धावारस्य—कटकस्य, ये गन्धगजाः,—गन्धप्रधाना हस्तिनः, तेषां मदाऽऽमोदेन—दानवारिसौरभेण धावितस्य इव—विद्रुतस्य इव, तं प्रति क्रोधादिति भावः, ऐरावतस्य—स्वनामप्रसिद्धस्य इन्द्रगजस्य। रजःपाण्डुः—रजोभिः,—धावनवेगेन उत्थितैः पांशुभिः इत्यर्थः, पाण्डुः—धवलः, मार्गः—पन्थाः, आकाशमार्ग इत्यर्थः, विरराज—शुशुभे, चन्द्रिकाधवलो वियन्मार्गः ऐरावतरजःपाण्डुरिव विरराज इति भावः।

(२५८) रोहिणीरमणः,—चन्द्रः, रोहिणी—गौः ("माहेयी सौरभेयी गौरुस्रा माता च शृङ्गिणी। अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी" इत्यमरः) तस्याः रमणः,—धवः, पतिरित्यर्थः, वृषभ इति यावत्। ("रमणः पटोलमूले नाथे स्त्री सा धवे स्मरे" इति मेदिनी) कुपितेति।—कुपितेन—क्रुद्धेन, नृपव्याघ्रेण—राजश्रेष्ठेन, शार्दूलाधिपेन च, ("स्युरुत्तरपदे व्याघ्र-पुङ्गवर्षभकुञ्जराः। सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः॥" इत्यमरः) आघ्राता—आक्रान्तेति यावत् ताम्, गौडेश्वरस्य पूर्वदिगवस्थितत्वादिति भावः, अत एव उपसृष्टामिव—उपद्रुतामिव, पौरुहूतीं—पुरुहूतेन—इन्द्रेण अधिष्ठिताम्, प्राचीमित्यर्थः, ["इन्द्रो मरुत्वान्मघवा ...। पुरुहूतः पुरन्दरः॥" इत्यमरः। "पौरुहूतीम्" इत्यत्र "पौरहूतीम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः] विहायस्तलम्—अन्तरीक्षतलम्, ("नभोऽन्तरीक्षं गगनम् ... । पुष्याकाश-विहायसी॥" इत्यमरः) वृषभश्च कुपितव्याघ्राक्रान्तां सोपद्रवां दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः।

(२५९) मानिनीनां—प्रियान् प्रति प्रणयकोपवतीनां, हृदयभेदिन्यः,—चित्तव्यथा-

(२९०) नवनृपदण्डयात्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्व-हृदयाः चुक्षुभुः पतयो वाहिनीनाम्। (२९१) चिन्तेव भूभृतां हृदयानि विवेश गुहाविवराणि विमुक्तसर्वोर्वी-तिमिरसन्ततिः। प्रतिसामन्तचमूनाम् इव ननाश निद्रा कुमुदवनानाम्।

अस्याञ्च वेलायां (२९२) विततवितानतलवर्ती नरेन्द्रः,—"यात तावत्" इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्ट-वान्,—"कथय सन्देशम्" इति। प्रणम्य स कथयितुं प्रास्ता-

---

हादिन्य, भर्तृणां भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वात्, उद्दीपकत्वाच्चेति भावः, इन्दुदीधितयः,—चन्द्रकिरणाः, प्रयाणवार्त्ता इव—युद्धयात्राप्रवृत्तय इव।

(२९०) नवेति।—नवस्य—नूतनस्य, नवाभिषिक्तस्य इति यावत्, नृपस्य—हर्षस्य, दण्डयात्रा—युद्धप्रयाणं, तया त्रासः—भीतिः, तेन आतुरा इव—कातरा इव, अत एव तरलितेति।—तरलिता—चलिता, शिथिलिता च, सत्त्वानां—प्राणिनां, सत्त्वस्य—सत्त्वगुणस्य, सत्त्वगुणकार्यधैर्यस्य इत्यर्थः ("सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु॥" इति मेदिनी) हृति,—व्यवहारः येषां तथाभूताः वाहिनीनां—सैनिकानां, रिपुपक्षीयाणामिति भावः, तरङ्गिणी-नाञ्च नदीनाञ्चेत्यर्थः, ("वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेना-सैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी) पतयः,—स्वामिनः राजानः समुद्राश्चेत्यर्थः, चुक्षुभुः,—विव्यथिरे, चञ्चलायिरे च, चन्द्रोदयदर्शनेन समुद्रक्षोभः प्रसिद्ध एव।

(२९१) भूभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च। गुहाविवराणि—कन्दराभ्यन्तराणी-त्यर्थः। विमुक्तेति।—विमुक्ता—त्यक्ता सर्वा—समग्रा, उर्वी—पृथ्वी यया तथाभूता, तिमिरसन्ततिः—अन्धकारसमूहः। ["विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्ततिः" इत्यत्र "विमुक्तसर्वाशा-तिमिरसन्ततिः" इति पाठे—विमुक्ताः सर्वाः आशाः,—दिशः यया तथाभूता तिमिरसन्ततिः] चन्द्रोदयेन अन्धकारः दूरीभूत इति समुदितार्थः। प्रतिसामन्त-चमूनामिव—प्रतिद्वन्द्विनृपतिसैन्यानामिव। निद्रा—सङ्कोचः, स्वापश्च, ननाश—नष्टा, चन्द्रोदयात्, हर्षभयाच्चेति भावः।

(२९२) विततेति।—विततस्य—उपरि विस्तृतस्य, वितानस्य—उल्लोचस्य, चन्द्रातपस्येत्यर्थः, ("अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः) तलवर्ती—अधःस्थितः।

वीत्,—"देव ! पुरा (२६३) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या भुवा नरको नाम सूनुः असावि रसातले। वीरस्य यस्य अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूडामणयो लोकपालानाम्; यस्य च (२६४) त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवनकमलिनीचक्रवाकीकोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (२६५) भयचकितारुणपरिवर्त्तितरथो न आज्ञया विना रविः अस्तम् अव्राजीत्; यस्य वरुणस्य (२६६) बहिर्वृत्ति हृदयम् इदम् आतपत्रम् अहार्षीत्। महात्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्त-

---

यात—गच्छत। अनुजीविनः,—परिजनान्, विसर्ज्य—परित्यज्य, सम्प्रेष्येति यावत्, स्थानान्तरमिति भावः। सन्देशं—वाचिकम्। प्रास्तावीत्—प्रचक्रमे।

(२६३) वराहेति।—वराहः—भगवतो विष्णोरवतारविशेषः, तस्य सम्पर्केण—सङ्गेन, सम्भूतः,—सञ्जातः, गर्भः—भ्रूणः यस्याः तथाभूतया, भुवा—पृथिव्या, नरकः,—तदाख्यः प्रसिद्धः सूनुः,—पुत्रः, असावि—प्रसूतः। यस्य—नरकस्य, लोकपालानाम्—इन्द्रादीनां, चूडामणयः,—मुकुटरत्नानि, पादेति।—पादयोः,—चरणयोः, प्रणामे—नमस्कृतौ, प्रणयाः,—आसक्तय इत्यर्थः, सन्ति एषामिति तथोक्ताः, नियतनरकचरण-प्रणतिपरायणा इत्यर्थः, येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः।

(२६४) त्रिभुवनभुजः,—त्रिलोकीभोगिनः, त्रिलोकीश्वरस्य इति यावत् भुजशौण्डस्य—भुजेन—बाहुना बाहुबलदर्पेणेति यावत्, शौण्डस्य—मत्तस्य, बाहुबल-शालिन इति यावत्, ("मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः) भवनेति।—भवनकमलिनी—गृहसरसि पद्मिनी गृहसमीपस्था पुष्करिणी वा, तत्र या चक्रवाकी—चक्रवाकवधूः, तस्याः कोपेन—क्रोधेन कुटिलः—वक्रः, यः कटाक्षः,—अपाङ्गदर्शनं, सूर्यास्तगमने तस्या विरहोत्पत्तेरवश्यम्भाविततया तद्गमननिवारणार्थं सकोपदर्शनमिति भावः, तेन ईक्षितोऽपि—दृष्टोऽपि, अस्तगमनोन्मुखोऽपि इति भावः।

(२६५) भयेति।—भयेन—भीत्या, चकितः—त्रस्तः, योऽरुणः,—तदाख्य सूतसारथिः तेन परिवर्त्तितः,—प्रत्यावर्त्तितः, रथः,—स्यन्दनं यस्य तथाभूतः। अव्राजीत्—अगमत्।

(२६६) बहिर्वृत्ति—बहिःस्थितम्, अतिप्रियमिति भावः। अहार्षीत्

वंशे तत्प्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (२९७) मेरुपमेषु महत्सु महीपालेषु, प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्म्मणः, पौत्रः चन्द्रमुखवर्म्मणः, पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितेः स्थितिवर्म्मणः सुस्थिरवर्म्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः, मृगाङ्क इति यं जना जगुः। (२९८) यो यमजैनेवाजायत सहैवाहङ्कारेण। यश्च बाल एव प्रीत्या (२९९) द्विजातीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् प्रतिग्रहान् अग्राहयत्;

बलपूर्व्वकमग्रहीदित्यर्थः। तस्य—नरकस्य, अन्वये—वंशे। व्यतीतेषु—अतिक्रान्तेषु, परलोकं प्रस्थितेषु इत्यर्थः।

(२९७) मेरूपमेषु—सुमेरुतुल्येषु, धनमानाढ्यत्वादिभिरत्युन्नततयेति भावः। महत्सु—प्रवरेषु, महीपालेषु—राजसु। कैलासेति।—कैलासे—तदाख्ये शिवाऽऽवासभूते पर्व्वते, स्थिरा—निश्चला, निश्चयात्मिका इति यावत्, स्थितिः—अवस्थानं यस्य तथाभूतस्य, स्वकीयशुभकर्म्मबलात् अवश्यमेव शिवपार्षदो भूत्वा कैलासे चिरावस्थानं करिष्यत इति भावः, पुण्यवत इति तात्पर्य्यम्। महेति।—महाराजेषु—श्रेष्ठनृपतिष्वपि, अधि—अधिकः, उत्कर्षवानित्यर्थः, राजा—नृपतिः तथाभूतः, सार्वभौम इत्यर्थः, जज्ञे—बभूव। मृगाङ्कः—चन्द्रः, तद्वत् जगतां प्रीत्युत्पादकत्वात् इति भावः, एतेन स अतीव प्रजारञ्जनपरायण आसीत् इति सूच्यते, जगुः—कीर्त्तयामासुः।

(२९८) यः—मृगाङ्कापरनामा सुस्थिरवर्म्मा इति यावत्, यमजैनेव—युग्मजातेनेव, अहङ्कारेण सहैवोत्पन्नत्वादिति भावः अहङ्कारेण—अभिमानेन, सहैव अजायत—उदपद्यत, अहङ्कारः स च युगपदेव अवतीर्णौ इत्यर्थः, स अतीव अभिमानी आसीदिति भावः।

(२९९) प्रतिग्रहान्—द्विजेभ्यो विधिवद्देयान् यथाविधि दानीयद्रव्याणीति यावत्, सैन्यपृष्ठानि च, अरातिसैन्यानि रणभूमौ पृष्ठप्रदर्शनपराणीत्यर्थः, पराजयप्रख्यापकानीति भावः, ("प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे। द्विजेभ्यो विधिवद्देये तद्द्रव्ये च ग्रहान्तरे॥" इति मेदिनी) प्रीत्या द्विजान् दानीयद्रव्यस्वीकारणरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत्, शत्रूंश्च अप्रीत्या सैन्यानां पश्चाद्भागप्रदर्शनरूपप्रतिग्रहान् अग्राहयत् इति निष्कर्षः, स दानशीलः वीर्य्यवांश्चासीदिति तात्पर्य्यम्।

(२७०) यत्र च अतिदुर्लभं लवणालयसम्भूतायाः परं माधुर्य्यम् अभूल्लक्ष्म्याः; तथा च यो (२७१) वाहिनीनाथानां शङ्खान् जहार, न रत्नानि; पृथिव्याः स्थैर्य्यं जग्राह, न करम्; (२७२) अवनिभृतां गौरवमादत्त, न नैष्ठुर्य्यम्। तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्म्माऽपरनामा तनयः शन्तनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत्। अयम् (२७३) अस्य च शैशवादारभ्य सङ्कल्पः स्थेयान् स्थाणुपादारविन्दद्वयादृते न अहम् अन्यं नमस्कुर्य्यामिति; ईदृशश्च अयं मनोरथः त्रिभुवनदुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते; सकलभुवनविजयेन

---

(२७०) यत्र—यस्मिन् राजनि। लवणालयसम्भूताया,—लवणसागरसमुत्पन्नाया, लक्ष्म्या,—श्रिया ; स परं श्रीमान् आसीदिति भाव।

(२७१) वाहिनीनाथानां—प्रतिपक्षसेनापतीनां, समुद्राणाञ्च शङ्खान्—युद्धारम्भे वाद्यमानान् विजयशङ्खान्, समुद्रगर्भस्थान् कम्बूंश्च इत्यर्थं, जहार—शत्रून् विजित्य बलपूर्वकं जग्राह, समुद्रात् सञ्जग्राह च। स्थैर्य्यं—चिरस्थितिम्। करं—राजग्राह्यभागं, धीरः स स्वधैर्य्येण पृथिवीमपि अतिचक्राम इति भाव।

(२७२) अवनिभृतां—राज्ञां, पर्वतानाञ्च, गौरवं—सम्मानं, गुरुत्वमित्यर्थश्च; नैष्ठुर्य्यं—क्रूरत्वं, काठिन्यञ्च, राज्ञां सम्मानं ननाश तथा पर्वतवत् सारवानासीत् इति भाव। सुगृहीतनाम्न,—प्रातःस्मरणीयस्य, तस्य—सुस्थिरवर्म्मणः। भास्करद्युति,—सूर्य्यवत् तेजस्वी। शन्तनो,—तदाख्यस्य चन्द्रवंशीयनृपभेदस्य। कुमार,—कुमार इत्याख्य।

(२७३) अस्य—भास्करवर्म्माऽपराख्यस्य कुमारस्य। स्थेयान्—अतिस्थिर, दृढतर इति यावत्, सङ्कल्प,—अभिलाष, वासनेति यावत्। स्थाण्विति।—स्थाणो,—हरस्य, ("हर स्मरहरो भर्गः। स्थाणू रुद्र उमापतिः॥" इत्यमर) पादारविन्दद्वयात्—चरणकमलयुगलात्, ऋते—विना। त्रिभुवनदुर्लभ,—त्रिजगद्वासिभिः दुष्प्राप इत्यर्थं। त्रयाणां—सकलभुवनेत्यादिना वक्ष्यमाणानां विविधानामित्यर्थं, अन्यतमेन—केनचिदेकेन, सम्पद्यते—घटते। सकलभुवनविजयेन—त्रिजगद्वशीकरणेन, त्रिभुवनं विजेतुं समर्थयन् न कमपि नमस्कुर्य्यात्, तमेव सर्वे नमस्करिष्यन्तीति भाव।

वा, मृत्युना वा, (२७४) यदि वा प्रचण्ड-प्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण। मैत्री च प्रायः (२७५) कार्य्यव्यपेक्षिणी क्षौणीभृताम्। कार्य्यञ्च कीदृशं नाम तत् भवेत्, यत् (२७६) उपन्यस्य-मानम् उपनयेत् मित्रता देवम्। देवस्य हि यशांसि (२७७) सञ्चिचीषतो वहिरङ्गभूतानि धनानि। बाहावेव च केवले निषसस्य शेषावयवानामपि साहायक-सम्पादनमनोरथो निरवकाशः, किमुत वाह्यजनस्य?

मृत्युना वा—मरणेन वा इदानीमेव म्रियते चेत्, मात्यमै नमः अवसर लभेत इति भाव।

(२७४) यदि वा—अथवा, प्रचण्डेति।—प्रचण्डेन—तीक्ष्णेन प्रतापज्वलनेन—वीर्य्यवह्निना, दिशा—ककुभा, दाह,—सन्ताप येन तथाभूतेन। देवोपमेन—देवसदृशेन भवता तुल्येन इत्यर्थ, भवान मित्रचेत् तदा तत्साहाय्येन सर्वानेव विजेतु शक्यति स, तथात्वे न कोऽपि तस्य नमस्कारयोग्य स्यास्यति इति भाव।

(२७५) कार्य्यव्यपेक्षिणी—कार्य्यानुरोधिनी। क्षौणीभृता—राज्ञाम्, परस्परोपकारादिना राज्ञा मित्रता जायते इति समुदितार्थ।

(२७६) उपन्यस्यमान—कथ्यमानम्। उपनयेत—प्रापयेत, कीदृशेन पुन कार्य्येणास्मत्स्वामी देवस्य मित्रता लब्ध शक्नुयात्, तत नाद्यापि निर्णीत भवति इति सरलार्थ।

(२७७) सञ्चिचीषत.—सञ्चेतुमिच्छत, सञ्चिन्वत इत्यर्थ। वहिरङ्गभूतानि—वाह्यानि हेयानीति यावत अनावश्यकानीति भाव, देवो हि यशसि एव कामुक, न च तुच्छेषु धनेषु, अतो धनदानेन भवतो मैत्रीकामना दूरापास्ता इति तात्पर्य्यम्। बाहावेव—भुजवीर्य्ये एव, निषसस्य—उपविष्टस्य, निर्भरमवस्थितस्येत्यर्थ, शेषा-वयवानामपि—बाहुव्यतिरिक्तानाम् अन्येषामङ्गानामिति यावत्, साहायकसम्पादन मनोरथ,—साहाय्यकरणाभिलाष, निरवकाश,—अवकाशरहित, निरर्थक इति भाव, केवल बाहुबलेनैव देवेन यशांसि सञ्चितानि, तत्र चक्षुरादीनामन्येषामङ्गा-नामपि साहाय्य नैव गृहीतमिति निष्कर्ष। किमुत—किं पुन, वाह्यजनस्य?—बहि स्थितस्य सैन्यादे? इति भाव।

(२७८) चतुःसागरग्रामग्रहणगृध्नोरस्य पृथिव्येकदेशदानोपन्यासेनापि का तुष्टिः ? (२७९) अभिरूपकन्याविश्राणनविलोभनमपि लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम्। एवम् (२८०) अघटमानसकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन् प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः,—(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गद्विषा,

---

(२७८) चतुःसागरेति।—चत्वारः सागराः,—समुद्राः, ससागरा मेदिनी इति यावत्, ग्रामा इव—ग्रामसमा इव, चुद्रप्रदेशा इवेति यावत्, ["ग्राम—" इत्यत्र "ग्रास—" इति पाठे,—चत्वारः सागरा एव ग्रासाः,—कवलाः चतुरम्भोधिवेष्टितमेदिनीग्रसनोद्यतस्य इत्यर्थः] तेषां ग्रहणे—आयत्तीकरणे, गृध्नुः,—लोलुप इति भावः तस्य यश्चतुरुदधिमेखलां पृथ्वीमपि क्षुद्रग्राममिव मन्यते, तस्येति भावः पृथिव्येति।—पृथिव्याः,—धरायाः, एकदेशस्य—एकांशस्य, स्वल्पप्रदेशस्य इति यावत्, दानोपन्यासेन—वितरणकीर्त्तनेन।

(२७९) अभिरूपेति।—अभिरूपायाः,—रम्यायाः, सुन्दर्या इत्यर्थः, ("अभिरूप बुधे रम्ये" इति मेदिनी) कन्यायाः,—कुमार्याः, विश्राणन—दान, ("त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने। विश्राणनम्—" इत्यमरः) तेन विलोभन—लोभप्रदर्शनं, लक्ष्मीति।—लक्ष्म्याः,—कमलायाः, मुखारविन्दस्य—वदनसरोजस्य दर्शनेन—अवलोकनेन, दुर्ललिता—दुर्विनीता, अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः, दृष्टिः—नेत्रं यस्य तथाभूतस्य, नियतकमलालिङ्गितवक्षस्थलतया अन्यसुन्दरीस्पृहाऽपि ते नास्ति, अतस्तत्प्रलोभनमपि न ते मैत्रीसाधनम् इति भावः।

(२८०) अघटमानेति।—अघटमानेन—योजयितुमशक्येन दुर्घटेनेति यावत्, सकलेन—समस्तेन उपायेन—साधनेन सम्पादित—कृत्त, पदमेव—शब्द एव, अर्थः,—विषयः तस्मिन्, अनन्योपायसाध्ये इति भावः. अस्मिन्—भवन्मैत्रीकरणे इति भावः। अनुरुध्यमानः,—अनुरुध्यमानः, अनुनीयमानः इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, ("अनुरोधोऽनुवर्त्तनम्" इत्यमरः)।

(२८१) प्राग्ज्योतिषेश्वरः,—कामरूपेश्वरः, देवेन—महाराजाधिराजेन भवतेति भावः अनङ्गद्विषा—ईशेन, एकपिङ्ग इव—एकम्—एकनेत्रमिति यावत् पिङ्ग—पिङ्गलं यस्य सः, कुबेर इव इत्यर्थः, ("कुबेरस्त्र्यम्बकसखो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः। यक्षैक

दशरथ इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुण्डरीकाक्षेण, (२८२) वैकर्त्तन इव दुर्य्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन, अजर्य्यं सङ्गतम् इच्छति। यदि च देवस्यापि मैत्रीयति, हृदयम् अवगच्छति च पर्य्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति सुहृद इति; ततः किमास्यते? समाज्ञाप्यताम्, अनुभवतु विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (२८३) विकटकेयूरकोटि-मणिविघट्टनक्वणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढोपगूढानि देवस्य कामरूपाधिपतिः। (२८४) अस्मिन्नालसेः अनवरत-विमललावण्यसौभाग्यसुधानिर्झरिणि सुखशयिनि चिरात्

पिङ्गलवित्त" इत्यमरः) कुबेरो हि साभूय गौरीं निरीक्ष्य तच्छापात् नष्टैकनेत्रो जातः, पुनः शिवप्रसादात् तच्चक्षुः पिङ्गलत्वं जातमिति पौराणिकी वार्त्ता। गोत्रभिदा —इन्द्रेण, ("इन्द्रो मरुत्वान्मघवा । सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री" इत्यमरः)। पुण्डरीकाक्षेण—पुण्डरीकाक्षेण, कृष्णेनेत्यर्थः धनञ्जय इव—अर्जुन इव।

(२८२) वैकर्त्तन इव—सूर्य्यसुत कर्ण इव। माधवेन—वसन्तेन। अजर्य्यम् —अक्षय्यं, सङ्गतं—मैत्रीम्। मैत्रीयति—मैत्रीमिच्छति, स इति शेषः, तथाऽपि हृदयं—चित्तं, तस्येति भावः, सुहृदः—मित्राणि, पर्य्यायान्तरितं—पर्य्यायेण—एकार्थवाचकशब्दान्तरेण अन्तरितम—आच्छन्नं, मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः, दास्यं —कैङ्कर्य्यम्, अनुतिष्ठन्ति—आचरन्ति, इति अवगच्छति—जानाति च। ततः,— तस्मात् मित्रताया अपि दास्यापरपर्य्यायकत्वादित्यर्थः, किम् आस्यते?—किं तूष्णीं स्थीयते इत्यर्थः, अवकृप्रभुर्वेति शेषः, मित्रतामपि दास्यस्य नामान्तरं विदित्वा किं भवता सह मैत्रीं न करिष्यति? इति भावः।

(२८३) विकटेति।—विकटस्य—उन्नतस्य, उज्ज्वलस्य वा, केयूरकोटिमणेः —अङ्गदाग्रनिहितरत्नस्य, विघट्टनेन—सङ्घर्षेण, क्वणितानि—रणितानि, ["क्वणित—" इत्यत्र "कणित—" इति पाठोऽपि स एवार्थः] कटकस्य—नितम्बस्य, मन्दराद्रेरिति यावत् अङ्गदस्य च, मणिशिलाशकलानि—रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूतानि, गाढोपगूढानि—दृढालिङ्गनानि।

(२८४) अस्मिन्—परिदृश्यमाने, मनदीये इति यावत्, अनवरतेति।—

चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः। न अभिनन्दति चेत् देव: प्रणयम् आज्ञापयतु, किं कथनीयं मया स्वामिनः ?" इति।

(२८५) विरतवचसि तस्मिन् भूपालः पूर्वोपलब्धैरेव गुरुभिः गुणैः आरोपितबहुमाने कुमारे सुदूरमाभोगातपत्रव्यतिकरेण तु परां कोटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं जगाद,—"हंसवेग। कथमिव तादृशि महात्मनि महाऽभिजने पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति मद्विधस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्तेत मनः ? (२८६) सकलजगदुत्तापन-

---

अनवरतम—अविरत विमल—स्वच्छ, लावण्यमिव—"मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्व- मिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इत्युक्तलक्षणसौन्दर्यविशेष एव, सौभाग्यं—सुभगत्वं नैवरञ्जकत्वमिति भाव तदेव सुधा—अमृतं, तस्या निर्झर,—प्रवाह, तद्वति, मुखशशिनि—वदनचन्द्रे, प्रागिति।—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य—कामरूपाधिपस्य, श्री—लक्ष्मी चिरात—चिरकालम, आन्तरे,—आसक्तोषम आकाङ्क्षा पूरयित्वेत्यर्थ, चक्षुषी—नयने लालयतु—पोषयतु सन्तर्पयतु इत्यर्थं चिरं तृप्तिं लभताम् इति यावत। प्रणय—प्रार्थना, न अभिनन्दति—न प्रशंसति नानुमन्यते इत्यर्थ।

(२८५) तस्मिन—हंसवेगे इत्यर्थ विरतवचसि—तूष्णीम्भूते इत्यर्थ। पूर्वोपलब्धै,—पूर्वविदितै, गुरुभि—महद्भि। कुमारे—तदाख्ये कामरूपेश्वरे, सुदूरम—अत्यर्थम, आरोपितबहुमान,—जनितबह्वादर, आभोगातपत्रव्यतिकरेण— आभोगाख्यच्छत्रप्रदानसम्पर्कणेत्यर्थ, प्रेम्णि—प्रणये कुमारं प्रतीति भाव परां कोटिं —परमोत्कर्षम्, आरोपित—नीते। महाऽभिजने—महान—श्रेष्ठ, अभिजन,— कुलं यस्य तस्मिन् ("सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ" इत्यमर) महाकुलप्रसूते इत्यर्थं। प्राग्रहरे—मुख्ये श्रेष्ठे इत्यर्थं ("मुख्यवर्य्यवरेण्याश्च। प्रवर्हाऽनवराध्य्य- " इत्यमर)। परोक्षसुहृदि—अप्रत्यक्षमित्रे, अहेतुकसखे इत्यर्थ। स्निह्यति —स्नेहपरायणे, मयीति भाव। अन्यथा—विरुद्धमिति भाव कथमिव—केन प्रकारेण प्रवर्तेत ?—प्रवृत्त भवेत ? तस्य प्रणयभङ्गं कर्तुं नैव शक्नुयादित्यर्थं।

(२८६) सकलेति।—सकलाना—समग्राणा, जगतां—भुवनानाम्, उत्ता-

पटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे कराः तिग्मतेजसः। सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य? सज्जनमाधुर्य्याणामभृतदासो दश दिशः। (२८७) एकान्तावदातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिररश्मिः? श्रेयांश्च (२८८) सङ्कल्पः कुमारस्य। स्वयं बाहुशालो मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हराद्दते कमन्यं नमस्यति? संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना सङ्कल्पेन। अवलेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य, किं पुनः सुहृदि?

पने—सन्तापजनने, पटव,—समर्था, तिग्मतेजस,—सूर्य्यस्य, करा,—किरणा, एनाश्च त्रिभुवननयनानन्दकरे—त्रिलोकवासिना नेत्रसुखप्रदे, कमलाकरे—पद्मसमूह, शिशिरायन्ते—शीतलायन्ते। सुबहुगुणक्रीता,—प्रभूतदाक्षिण्यविनयादिभिरात्मीकृता इत्यर्थ ["सुबहुगुणक्रीता" इत्यत्र "सुबहुगुणगणक्रीता" इति पुस्तकान्तरधृतपाठस्तु न मनोरम, सुबहुशब्देनैव गणार्थस्य गम्यमानत्वात] सख्यस्य—मित्रताया, प्रवरगुणवतस्तस्य गुणनिर्जिता भृत्यप्राया वयमेव सखित्वानर्हा इति भाव। सज्जनमाधुर्य्याणा—सत्पुरुषाणा विनयादिपूर्णसुमधुराचरणानामित्यर्थ, अभृतदास,—अवेतनकिङ्करर्य्य, सर्व एव आत्मान सज्जनाना दास मन्यन्ते इति निष्कर्ष।

(२८७) एकान्तेति।—एकान्तम—अत्यन्तम्, अवदातेन—श्वेतेन निर्मलेन च, उत्तानेन—उन्मुखेन, उन्नतेन च स्वभावेन—प्रकृत्या, सम्भृतम्—अधिगत, सादृश्यम्—उपमा, कुमारेण सहेति भाव येन तथाभूतस्य। कृते—निमित्त, शिशिररश्मि,—चन्द्र इति केन अभिहित?—कथित? चन्द्र केनाप्यनुपदिष्ट एव कुमुदस्य गुणेनैव प्रणयी जात इत्यर्थ, कुमारस्य उदारगुणैनैवाकृष्टोऽह तत्सङ्कल्पसाधनार्थं यतिष्यामीति भाव।

(२८८) सङ्कल्प,—अभिलाष। बाहुशाली—भुजबलसम्पन्न, वीर्य्यवानित्यर्थं। समालम्बितशरासने—सम्भृतकार्मुके। हराद्दते—शिव विना। नमस्यति—नमस्करोति। अवलेपिनि—गर्वशालिनि गौरववतीति यावत, मानशालिनीति भाव। केसरिणि—सिंहे। हृदयस्य—चेतस बहुमान,—समादर। सुहृदि—मित्रे, अवलेपिनि इति भाव, किं पुन?—आत्मसमानरूपोऽभवति पशावपि

तत् तथा यतेथाः, यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुमार-दर्शनोत्कण्ठा" इति।

हंसवेगस्तु विज्ञापयाम्बभूव,—"देव! किमपरम् इदानीं क्लेशयति? (२८९) अभिजातम् अभिहितं देवेन। सेवाभीरवो हि सन्तः, तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः। आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः। पश्यतु देवः, पुरुषस्य हि सेवां प्रति (२९०) दुर्जनन्या इव अतिह्रिया दुर्गत्या वा अभिमुखी-क्रियमाणस्य, (२९१) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया तृष्णया वा प्रेर्यमाणस्य, दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाऽभिलाषिभिः असत्सङ्कल्पैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य, (२९२) जरत्कुमारीमिव परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे,

मम श्रद्धा जायते, तादृशमहत्त्ववतः सुहृदि कुमारे किं पुनर्वक्तव्यम्। अवश्यमेव समादर तत्सङ्कल्पस्वच्छप्रयत्नश्च करणीय इति भाव। तथेति।—यथा इयं कुमारस्य दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान न क्लेशयति, तथा यतेथा,—यत्न कुरु, यथा शीघ्र कुमारं द्रष्टुं शक्नुया तथा कुर्विति भाव।

(२८९) अभिजात—न्याय्य, सुन्दरमित्यर्थ ("अभिजात कुलीने स्यान्याय्य मण्डितयोरपि" इति मेदिनी)। सेवात।—सेवाया—परपरिचर्याया, भीरव,—पराङ्मुखा इत्यर्थ। अहङ्कारधन,—मानधन इत्यर्थ, वैष्णव,—विष्णो अवतारस्य वराहस्य अयमित्यर्थ, वंश,—कुल, विशेषण, सेवाभीरु इति शेष।

(२९०) दुर्जनन्या इव—दुष्टया माता इव, अतिह्रिया—अतिस्थविरया, अतिप्रकृष्टया च, दुर्गत्या—दैन्येन अभिमुखीक्रियमाणस्य—अभिमुखतां नीयमानस्य।

(२९१) कुटुम्बिन्या इव—गृहिण्या इव, असन्तुष्टया—अतृप्तया, असम्भृतया च, अपूर्णयेत्यर्थ, तृष्णया—धननालसया, प्रेर्यमाणस्य—नियोज्यमानस्य। दुरपत्यैरिव—कुपुत्रैरिव, यौवनजनितैः,—यौवनकालोत्पन्नैः, नानाऽभिलाषिभि,—विविधाकाङ्क्षिभि, असत्सङ्कल्पै,—दुर्वासनाभि, आकुलीक्रियमाणस्य—व्याकुलतां नीयमानस्य।

(२९२) जरत्कुमारीमिव—वय श्यामदत्ता कन्यामिव, परमार्गणयोग्या—परस्य—अन्यस्य पात्रस्य धनस्वामिनश्च इत्यर्थ मार्गणम्—अन्वेषणम्, यद्वा,—परस्य—श्रेष्ठस्य, पात्रस्येत्यर्थ, मार्गणम्—अन्वेषण, परस्मै—अन्यस्मै, धनस्वामिने इत्यर्थं,

(२८३) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्य अभियोगं, पुरातनैः अतिदुस्त्यजैः भृत्यैरिव (२८४) मलिनैः कर्म्मभिर्वा अनुवर्त्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य सम्प्रवेष्टुं राजकुलम्, (२८५) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (२८६) हृदयगतविषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य, प्रथममेव तोरणतले वन्दनमालाकिसलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य, पीडि-

---

मार्गण—याच्ञा इति च ("मार्गणो याचके शरे। याञ्चाऽन्वेषणयो क्लीबम्" इति मेदिनी) तस्य योग्या—उपयोगिनी ताम्, अतिमहतीम्—अतिप्रवृद्धाम्, अवस्थां—दशां दशामित्यर्थः, पश्यत,—अवलोकयत।

(२८३) दुर्बन्धुभिरिव—दुष्टै ज्ञातिभिरिव, दुःस्थितैः,—दुर्गतैः, दुः,—दुष्टतया, विरुद्धत्वेन इति भावः, स्थितैश्च समग्रैः,—सकलैः, ग्रहैः,—रव्यादिभिः, अभियोगम—अनुबन्धम्, ग्राह्यमाणस्य—प्राप्यमाणस्य।

(२८४) मलिनैः,—मालिन्यापादकैः, पापैरित्यर्थः, पूर्वकृतैरिति भावः। अनुवर्त्त्यमानस्य—अनुसृत्यमानस्य। दुष्कृतिनः—पापिनः, सकलशरीरसन्तापकरं—सर्व्वाङ्गदाहजननमित्यर्थः, सर्वदेहपीडाजनकञ्च, राजपुरुषाणां भत्सनवचनात् अभिघातादेरपि चेति भावः, करीषाग्निमिव—तुषानलमिव, राजकुलं—राजद्वारं, सम्प्रवेष्टु—गन्तुमित्यर्थः, कृतचित्तस्य—विहितमानसस्य।

(२८५) उपहतेति।—उपहता—विलुप्ता, सकलानां—सर्व्वेषाम्, इन्द्रियाणां—चक्षुरादीनामित्यर्थः, शक्तिः,—सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य, मिथ्या एव—वृथा एव, इन्द्रियाणां भोगशक्तेरभावादिति भावः।

(२८६) हृदयेति।—हृदयगतस्य—मनोरथोपस्थितस्य, न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः, विषयाणां—स्रक्चन्दनवनितादीनां भोग्यवस्तूनां, ग्रामस्य—समूहस्य, ग्रहणे—प्राप्तौ, अभिलाषः,—स्पृहा, यद्वा,—हृदयं गतः,—मनोरथमात्रेण पर्यवसितः, न तूपभोगसमर्थ इति भावः, विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य तथाभूतस्य। प्रथमम् एव—आदौ एव, प्रवेशक्षणे एवेत्यर्थः, तोरणतले—बहिर्द्वारतलभूमौ, द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य—अवरुद्धस्य, अत एव वन्दनमालाकिसलयस्येव—वन्दनं—तोरणस्य मण्डनमित्यर्थः, तस्य माला—स्रक्, यद्वा,—वन्दनं—पूजनं, शोभासम्पादनमित्यर्थः, तोरणस्येति

तस्य प्रविशतो द्वारि हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य, (२८७) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डलकरप्रहारैः निरस्यमानस्य, (२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम्, अमार्गणस्य अपि अतिविप्रकृष्टविवृत्तविसर्जितस्य उद्वेगं व्रजतः,

---

भाव., तद्यथा मालया, तया तया वा य किसलय,—पल्लव तस्य इव, शुष्यत,—शोषं प्राप्नुवत, क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्यसन्तापाच्च इति भाव। पीडितस्य—वेत्रादिना ताडितस्य, प्रतीहारैरिति शेष, अपरैः,—रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तै राजपरिजनै इति भाव., हन्यमानस्य—ताड्यमानस्य।

(२८७) करीति।—करिणा—हस्तिना, कर्मणे—युद्धशिक्षार्थमिति भाव, चर्मपुटस्य इव—चर्मनिर्मितहस्त्याकारस्य इव, अचेतनस्य इति भाव। प्रतीहारेति।—प्रतीहारमण्डलेन—दौवारिकसमूहेन, करप्रहारैः,—चपेटाघातै इत्यर्थ, प्रतीहारेण—प्रतिसंहरणेनेत्यर्थ, शुण्डासङ्कोचनेन इति भाव, मण्डल—मण्डलाकार इत्यर्थ. यस्य तथाविध, कर,—शुण्डादण्ड., तस्य प्रहारै,—आघातैरिति च, निरस्यमानस्य—निराक्रियमाणस्य, दूरीक्रियमाणस्येत्यर्थ.।

(२८८) निधिपादपप्ररोहस्य इव—निधि,—भूतलनिहितधनराशि, तत्र पादपप्ररोह,—तस्य उपरि जात य वृक्षाङ्कुर, वृक्षावरोह इत्यर्थो वा, तस्य इव। द्रविणाभिलाषात्—धनलालसात, अधोमुखीभवत,—प्रणतस्येत्यर्थ, अवाङ्मुखस्य च इत्यर्थ, याच्ञालाघवात् स्वभावाच्चेति भाव, यत्र भूतले निधय तिष्ठन्ति, तदुपरिस्थवृक्षस्य शाखावरोहादय अत्यर्थमधोलम्बिनो भवन्ति इति प्रसिद्धि। अमार्गणस्यापि—अयाचकस्यापि, अन्यत्र,—मार्गण,—शर., तद्भिन्नस्यापि, दूरविक्षेपानर्हस्यापि इति भाव., अतीति।—अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूरं यथा तथा, विवृत्त,—पराङ्मुख., विसर्जित,—विदितश्च राजपुरुषैरिति भाव, यद्वा,—अतिविप्रकृष्टै,—अतिदूरवर्त्तिभिरित्यर्थ, राजकुलासन्नैः भाकृतैरिति भाव, विवृत्त,—सत एव दर्शनं दत्त्वा भाव किमपि स्वकार्यं इत्यादुक्त्या प्रकटित इत्यर्थ, पश्चात् विसर्जित,—परित्यक्त तस्य, अन्यत्र,—अतिविप्रकृष्टम्—अतिदूरं यथा तथा, आकर्णमिति यावत् विवृत्त,—वि—विशेषेण, वृत्त,—स्थित इत्यर्थ, आकृष्ट इति यावत्, विसर्जित,—निक्षिप्त तस्य। उद्वेगम्—आधि, व्रजत,—प्राप्नुवत, नाहं धनाशया कर्मप्रत्याशया वा अवागतवान्, तथापि

(२९९) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य, (३००) अमकरकेतोरपि अकालोपसर्पण-प्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य प्रलयम् उपगच्छतः, (३०१) कपेरिव कोपनिर्भर्त्सितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य, ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवस-वन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य स्पर्शरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहतः,

---

भा राजद्वारोपस्थितैरेव वाचकः मत्ता एव व्यवहरन्ति राजपुरुषा इति धिदीति भावः; उद्वर्तवेग गच्छतश्च।

(२९९) अकण्टकस्य—अक्षुद्रशत्रो, शत्रुताविरहितस्यापीत्यर्थः, कण्टकभिन्नस्य च, ("कण्टको ना स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे। नैयायिकादिदोषोक्तौ स्याद् रोमाञ्चेद्रुमाङ्गयो"॥ इति मेदिनी) चरणतललग्नस्य—चरणनिपतितस्य, चरणतलं विद्धा स्थितस्य च, आकृष्य—धृत्वा, गले इति भावः, सन्दशादिना आनीय इत्यन्यत्र, क्षेपीयः,—अतिक्षिप्रम्।

(३००) अमकरकेतोः,—अकामस्य, अयाचकस्येत्यर्थः, मकरकेतुः—कामः, तद्भिन्नस्य इत्यर्थश्च। अकालेति।—अकाले—असमये, दर्शनायोग्यकाले, पार्वतीविरह-काले च इत्यर्थः, उपसर्पणम—उपस्थितिः, तेन प्रकुपितस्य—क्रुद्धस्य, ईश्वरस्य——प्रभोः, हरस्य च, दृष्ट्या—नेत्रविक्षेपेण, दग्धस्य—सन्तापितस्य, भस्मीकृतस्य च, प्रलयः,—प्र—प्रकर्षेण, लयः,—भित्त्यादिषु लीनत्वम्, अत एव प्रायेण नाश इत्यर्थः, नाशश्च तम्, उपगच्छतः,—प्राप्नुवतः।

(३०१) कपेरिव—वानरस्य इव, कोपनिर्भर्त्सितस्य—क्रोधेन तिरस्कृतस्य, प्रभुणा इति शेषः, अभिन्नमुखरागस्य—अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थः, यद्वा—अभिन्नमुखरागस्य—तुल्यमुखवर्णस्य, मन क्षोभेण रक्तमुखस्येत्यर्थः, कपेरारक्तमुखत्वादिति भावः। ब्रह्मघ्न इव—ब्रह्मवधकृत इव, ब्रह्महत्याकारिण इवेत्यर्थः, प्रतीति।—प्रतिदिवसं—प्रतिदिनं, वन्दनाय—प्रणतये, उद्घृष्टं—भूमौ पुनः पुनः मृष्टं, शिरसः,—मस्तकस्य, कपालं—कर्परम, अस्थिविशेष इत्यर्थः येन तथाभूतस्य, ब्रह्महा प्रत्यहं कुटीचरी भूत्वा द्वादशवर्षं चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः, सेवकोऽपि प्रसादकामनाये प्रतिदिनं प्रभुं प्रणमति इति लोकव्यवहारः, स्पर्शरहितस्य—केनापि न स्पृश्यमानस्य, यद्वा,—स्पर्शमकुर्वतः, पापाचारत्वात् अशुचित्वाच्चेति भावः, अशुभ-कर्माणि—पापकर्माणि, पदसंवाहनादीनि हीनकर्माणि च, निर्वहतः,—सम्पादयतः।

(३०२) त्रिशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तन्दिनम् अर्वाक्शिरसः तिष्ठतः, (३०३) वाजिन इव कवलदर्शनेन मुखवाह्यम् आत्मानं विदधानस्य, अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य शरीरं क्षपयतः, (३०४) शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य जघन्यकर्मलग्नमात्मानं ताडयतः, (३०५) प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीप्त-

(३०२) उभयलोकभ्रष्टस्य—ऐहिकं संसारसुखमलभमानस्य पारलौकिकं तपश्चर्यादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः, ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि तत्र परिभ्रंशनेन अन्तरीक्षे अधोमुखं तिष्ठतश्च, नक्तन्दिनम्—अहोरात्रं, सदाकालमित्यर्थः, अर्वाक्शिरसः,—अधोनमितमस्तकस्य। पुरा त्रिशङ्कुः नाम राजा गुरुशापाच्चण्डालत्वमापन्नो विश्वामित्रेण तद्यज्ञकर्मणा याजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि कुपितशतक्रतुहुङ्कारेण तर्जितः तस्मादधः पतन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरीक्षे एव अधःशिराः स्थापित इति पुराणवार्त्ता। सेवकोऽपि प्रभुसन्निधौ सदैव अवनतशिराः तिष्ठति इति ध्वन्यते।

(३०३) वाजिन इव—अश्वस्येव। कवलदर्शनेन—ग्रासहेतोः ग्रासहेतोश्च, मुखवाह्यम्—मुखेन वहनीयं यथेच्छं प्रापणीयमित्यर्थः, मुखात् वाह्यम्—वहिर्भूतञ्च, सेवाधर्मस्य अतिगहनत्वादिति भावः, विदधानस्य—कुर्वतः। अनशनशायिन इव—अनशनेन—अभोजनेन, शेते—तिष्ठति इत्यर्थः तथोक्तस्य इव हृदयेति।—हृदये—हृत्पद्मे इति भावः, स्थापितस्य—कृताधिष्ठानस्येत्यर्थः जीवस्य—जीवात्मनः, नाशः—अपगमः इति यावत् यस्य तथाभूतस्य, हृदये—मनसि स्थापिता—निहिता, जीवनस्य—जीविकाया इत्यर्थः, आशा—तृष्णा, अभिलाष इत्यर्थः, राजसेवाया प्रभूतमर्थमर्जयित्वा सुखं स्थास्यामि इत्येवरूपा इति भावः येन तथोक्तस्य इति च, शरीरं—देहं क्षपयतः,—क्षयं नयतः, जीवनविसर्जने तत्परतया भोजनाकरणात् राजाज्ञापालनगौरवेण स्वास्थ्यप्रतिपालनासामर्थ्याच्च इति भावः।

(३०४) शुन इव—कुक्कुरस्य इव निजदारपराङ्मुखस्य—निजकलत्रसम्भोगवर्जितस्य इत्यर्थः, अहोरात्रं प्रभुसन्निधावस्थानादिति भावः जघन्येति।—जघने भवं जघन्यं—निकृष्टमित्यर्थः, कर्म—आचरणं, जघनं,—कनीयान् सुतश्च तस्य कर्म—लालनादिक्रिया च, तस्मिन् लग्नं—समासक्तम्। ताडयतः,—व्याघातयतः, अनुशोचयत इत्यर्थश्च।

(३०५) प्रेतस्य इव—निकृष्टयोनेरिव, गतप्राणस्येव च, अनुचितेति।—

मानान्नपिण्डस्य, (३०६) बलिभुज इव जिह्वालौल्योपयुक्त-पुरुषवर्चसो हथाविहितायुषो जीवतः, (३०७) श्मशान-पादपानिव पिशाचस्य दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान् उपसर्पतः, (३०८) विपरीतजिह्वाजनितमाधुर्य्यैः ओष्ठमात्र-प्रकटितरागैः राजशुकाऽऽलापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य,

---

अनुचितायाम—अयुक्तायाम्, भूमौ—प्रदेशे चितायाः पश्चादनुचिता या भूमि तत्र च, दीयमानम्—अर्प्यमाणम्, अन्नपिण्ड—भक्तग्रास, प्रेतोद्देश्यकपिण्डरूपान्नञ्च यस्य यस्मै वा तथाभूतस्य।

(३०६) बलिभुज इव—काकस्येव, जिह्वेति।—जिह्वाया,—रसनाया, लौल्य—चापल्य, तृष्णा च, अभिलाष इत्यर्थ, ("लोल स्यादाच्चलितृष्णक। सतृष्णे चञ्चले" इति मेदिनी) तेन उपयुक्त—व्ययीकृत, भुक्तञ्च, पुरुषवर्च,—पौरुष तेज, विष्ठा च, पुरीषञ्च इत्यर्थ येन तथाभूतस्य ("वर्च्चो नपुसक रूपे विष्ठायामपि तेजसि" इति मेदिनी) हथेति।—हथा—निरर्थक, विहित—कृतम, आयु,—जीवित-कालो येन तथाभूतस्य, पौरुषतेजोविसर्जनादिति भाव, हथा—निरर्थकमेव, कस्यापि उपकारकरणाभावादिति भाव, विश्व,—पक्षिभ्य, वीणा—पक्षिणा मध्ये, हितम—उत्कृष्ट काकाना दीर्घायुष्ट्वादिति भाव, आयुर्यस्य तथाभूतस्य च, जीवत,—प्राणान् धारयत।

(३०७) पिशाचस्य—पिशाचवत हिताहितबोधरहितस्य इत्यर्थ, निर्बोधस्य इति यावत निकृष्टदेवयोनिविशेषस्य च, भूतस्येति भाव, दग्धभूति,—दग्धा—क्षतात्र इति भाव, भूति,—सम्पत दहनभस्म च तया, ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमर) परुषीकृतान—कठोरीभूतान कठोरस्वभावानित्यर्थ, रूक्षीकृताश्च, श्मशानपादपानिव—मृतदाहस्थानस्थवृक्षानिव, लोकाना भीत्युत्पादकत्वादसेव्यानिति भाव, राजवल्लभान्—नृपते परिजनान उपसर्पत,—उपासीनस्य आराधयत इति यावत्।

(३०८) विपरीतेति।—विपरीत—हृदयात भिन्नमिति यावत, केवलं मौखिकमिति भाव, तद्यथा तथा, जिह्वया—रसनया, केवलवाक्येनेति भाव, जनितम्—उत्पादित, माधुर्य्य—मनोहरत्व येषा ते, ओष्ठेति।—ओष्ठमात्रेण—केवलेन ओष्ठेन, न तु मनसा इति भाव, प्रकटित,—प्रकाशित, राग,—अनुराग, प्रणय इति यावत्, लौहित्यञ्च येषु तथाविधै, राजशुकालापै,—राज्ञ-

(३०९) वेतालस्य इव नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित न आचरत, (३१०) चित्रधनुष इव अलीकगुणाध्यारोपणैक-क्रियानित्यनम्रस्य निर्व्वाणतेजस, (३११) सम्मार्ज्जनी-समुपार्ज्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्माल्यग्राहिन,

शुका —राजानं —भूपा शुका इव—कीरा इव शुकविशेषा इत्यर्थश्च तेषाम् आलाप —वचन शुकवद्भाषावाक्योच्चारणै न तु कार्य्यैत सम्पाद्यमानैरिति भाव, मुग्धविलोभ्यमानस्य—मुग्धं—सुन्दरं यथा तथा ("मुग्ध सुन्दर-मूढयो" इति कोष) विलोभ्यमानस्य—विशेषेण आयासं नीयमानस्य इति यावत।

(३०९) वेतालस्येव—भूतस्येव भूताधिष्ठितशवदेहस्येव वा नरेन्द्रेति।—नरेन्द्र —राजा भौतिकमन्त्रविच्च तस्य प्रभावस्य—स मर्थेन आविष्टस्य—वशङ्गतस्य, किञ्चित् न आचरत —किमपि कर्त्तव्यम् उपद्रवादिकञ्च न अनुतिष्ठत केवल राजाज्ञ मतमेव सम्पादयत न तु अन्यविधमवश्यकर्त्तव्यमिति भाव।

(३१०) चित्रधनुष इव—आलेख्यलिखितकार्मुकस्य इव अलीकेति।—अलीकानां—असत्यानाम् अविद्यमानानामित्यर्थ गुणानां—दयादाक्षिण्य वीना प्रभौ इति भाव अध्यारोपण—कीर्त्तनमिति भाव तदेव एका—केवला क्रिया—कार्य्यं तया नित्य—सतत नम्र —आनत तस्य सदैव अवनतशिरसा राज्ञ असतोऽपि गुणान् उद्घोषयत इत्यर्थ अन्यत्र —अलीकस्य—अन्वितस्य चित्रस्थत्वात न तु वास्तवस्येति भाव गुणस्य—मौर्व्या अध्यारोपण—संयोजनमेव एकक्रिया—एकमात्रकार्य्यं न तु शरसंयोजनादिकमिति भाव तया नित्य—सतत नम्रम्—आवर्ज्जित तस्य अत एव निर्वाणतेजस —निर्वाण—प्रशान्तं तेज —तेजस्विता इत्यर्थ अलीकगुणकीर्त्तनेन केवल प्रभुचित्तरञ्जन दात भाव यस्य अन्यत्र —नि —निर्गत निर शतमित्यर्थ अविद्यमानमिति यावत् वाणस्य—शरस्य तेज —स मर्थ्य यस्मात् यस्मिन् वा तथाभूतस्य; —नि —नास्ति वाणस्य—शरस्य तेज —प्रभा औज्ज्वल्यमित्यर्थ यत्र तथाभूतस्य।

(३११) सम्मार्ज्जनीति।—सम्मार्ज्जन्या—शोधन्या समुपार्ज्जितानि—सङ्कलितानि रजांसि—पांशव यस्य येन वा तथाभूतस्य अन्यत्र —सम्मार्जन्या—सम्म र्जनी प्रहारैरित्यर्थ सम्मार्ज्जनीप्रहारवत् पदप्रहारादिना इत्यर्थ वा समुप ज्जित —साधितं उद्दिप्त मित्यर्थ रज —रजोगुण यस्य तथाभूतस्य सत्त्व कलङ्क स्वभावस्येति भाव, अवकरकूटस्येव—अवकरा —उत्करा सम्मार्ज्जनीक्षिप्ता

(२१२) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्वेज्यमानस्य, (२१३) सौगतस्येव अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य काषायाणि अभिलषतः, (२१४) निशासु अपि मातृबलिपिण्डस्य इव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य, (२१५) अशौचगतस्य इव कुशयनजनित-

---

देणादीना सङ्घाता इत्यर्थ, ("सम्मार्ज्जनी शोधनी स्यात् सङ्करोऽवकरस्तथा। क्षिप्ते" इत्यमर) तेषां कूट,—राशि तस्य इव, निर्माल्यवाहिन,—निर्माल्यम्—उपभुक्तद्रव्य, हेयमित्यर्थ, वहति—धारयतीत्यर्थ यस्तस्य, निर्माल्य—देवोच्छिष्ट द्रव्य, लक्षणया अत्र प्रभोरुच्छिष्टमपि प्रतीयते, तेन वहति—व्यवहरतीति तथाभूतस्य च; यद्वा,—नि,—नास्ति, माल्य—स्रक्, मालाशून्यमित्यर्थ, वहति—धारयति, जीवनमिति भाव य तथोक्तस्य, एतेन नि श्रीकत्व प्रकटीकृतं, माल्यचन्दनादे सश्रीकत्वव्यञ्जकत्वादिति भाव ।

(२१२) कफविकारिण इव—श्लेष्मविकारवत इव, दिने दिने—प्रतिदिन, कटुकै,—उग्रै प्रतीहारादिभि, तीक्ष्णै औषधैश्च, श्लेष्महरै इति भाव, उद्वेज्यमानस्य—क्लेश्यमानस्य ।

(२१३) सौगतस्य इव—जैनस्य इव, अर्थेति।—अर्थशून्या—निष्फलेत्यर्थ, या विज्ञप्ति,—विज्ञापन, प्रार्थनेत्यर्थ, प्रभुसमीपे इति भाव, तया जनितम्—उत्पादितम्, अभिलषितप्राप्त्यभावादिति भाव, वैराग्य—निर्वेद यस्य तथाभूतस्य, विज्ञापनसहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति भाव, अर्थशून्यया—निष्फलया, सर्व्वमेव शून्यमित्येवरूपयेत्यर्थ, विज्ञप्त्या—विज्ञानेन वाह्यवस्तूनामिति भाव, जनितवैराग्यस्य—वीतरागस्य इति च, काषायाणि—कषायरसद्रव्याणि, अपिरवाध्याहार्य्य, अतितुच्छद्रव्याण्यपीति भाव, अन्यत्र,—काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि, अभिलषत,—प्राप्तुमिच्छत ।

(२१४) निशासु अपि—रात्रिष्वपि किं पुनर्दिवसेषु इति भाव, मातृबलिपिण्डस्य इव—मातृभ्य,—देवीविशेषेभ्य, देय बलिपिण्डम्—उपहारान्न तस्येव, दिक्षु—प्राच्यादिषु, विक्षिप्यमाणस्य—निरस्यमानस्य, ताड्यमानस्येत्यर्थ, प्रतीहारादिभिरिति शेष, निशास्वपि प्रभुसकाशे स्थानमलभमानस्येति भाव, दीयमानस्य च ।

(२१५) अशौचगतस्य इव—अशौच—मृतकादि, तद्गतस्य, अशौचिन इत्यर्थ, कुशयनेति।—कुशयनेन—कु—कुत्सितेन, शयनेन—शय्यया, कौ—पृथिव्यां शयनेन च, अशौचिना खण्डितभूमिशयनस्य शास्त्रीयत्वादिति भाव, जनिता—

समधिकतरदुःखवृत्ते, (२१६) तुलायन्त्रस्य इव पश्चात्कृतगौरवस्य, तोयार्थमपि नमतः अतिकृपणस्य शिरसा केवलेन असन्तुष्टस्य वचसाऽपि पादौ स्पृशतः, (२१७) निर्दयवेत्रिवेत्रताडनत्रस्तयेव त्रपया त्यक्तस्य, (२१८) दैन्यसङ्कोचितहृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य, (२१९) कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या वियुक्तस्य,

---

उत्पादिता, समधिकतरा—अतिशयिनी, दुःखवृत्तिः—दुःखस्थितिः, असुखेनावस्थानमित्यर्थः यस्य तथाभूतस्य।

(२१६) तुलायन्त्रस्य इव—तौलयन्त्रस्य इव, पश्चात्—पृष्ठतः, अधश्च, कृत—विहितं गौरवं—महत्त्वं, गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य, तुलायन्त्रस्य यस्यां कोट्यां भारवस्तु तिष्ठति, सा कोटिः यथा अधस्तिष्ठति, तथा सेवापराधस्य गौरवादिकमपि अधः कृतं भवति इति समुदितार्थः। तोयार्थमपि—जलप्रार्थनार्थमपि अत्र अपिशब्देन अनायासलभ्यद्रव्यप्रार्थनार्थमपीति गम्यते, नमतः—नतिं कुर्वतः, नत्या याचमानस्येत्यर्थः, अत एव अतिकृपणस्य—दीनस्य, केवलेन शिरसा—शिरोमात्रेणेत्यर्थः पादौ स्पृष्ट्वाऽपीति भावः, असन्तुष्टस्य—अतृप्तस्य, अत एव वचसा—वाक्येनापि पादौ स्पृशतः इत्यर्थं भवच्चरणौ धारयामि, मामेतद्देहि, प्रसीद इत्येवंभाषिण इति भावः।

(२१७) निर्दयेति।—निर्दयेन—निष्ठुरेण वेत्रिणा—वेत्रधारिणा पुरुषेण, वेत्रताडनात्—वेत्रसदण्डप्रहारात् त्रस्तयेव—भीतयेव त्रपया—लज्जया त्यक्तस्य—विहीनस्य, निर्लज्जस्येत्यर्थः।

(२१८) दैन्येति।—दैन्येन—दारिद्र्येण सङ्कोचितं—कुञ्चितं, प्रसाररहितमित्यर्थः, यत् हृदयं—चित्तं, तेन हृतः—अपनीतः, अवकाशः—स्थानं यस्याः तथाभूतया, हृत्कमलस्य सङ्कोचात् तत्र स्थातुं स्थानाभावेनेत्यर्थः, आहोपुरुषिकया—"आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात् सम्भावनाऽऽत्मनि" इत्यमरोक्तलक्षणया, अहमेव श्रेष्ठपुरुष इत्येवमात्मनि गौरवबुद्ध्या इत्यर्थः, परिवर्जितस्य—परित्यक्तस्य, निस्तेजस निरुद्यमस्य चेति भावः।

(२१९) कुत्सितेति।—कुत्सितं—निन्दितं कर्म—सेवेत्यर्थः, तस्य अङ्गीकारेण—स्वीकृत्या, कुपितयेव—क्रुद्धयेव, उन्नत्या—अभ्युदयेन, वियुक्तस्य—

धनश्रद्धया क्लेशान् उपार्ज्जयतः, (३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या अवमानं वर्द्धयतो मूढस्य, सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने तृष्णाऽञ्जलिम् उपरचयतः, (३२१) कुलपुत्त्रस्यापि कृतागस इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः, दर्शनीयस्यापि आलेख्य-कुसुमस्य इव निष्फलजन्मनः, (३२२) विदुषोऽपि वैधेयस्य इव अपशब्दमुखस्य, शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सङ्कोचितकर-

विराहतस्य, कदाऽपि सर्वाङ्गम् अनश्नमानस्येत्यर्थं। धनश्रद्धया—अर्थप्राप्त्याशया। उपार्ज्जयतः,—सञ्चयं कुर्व्वतः।

(३२०) स्ववृद्धिबुद्ध्या—स्वम्—आत्मा, धनञ्च, ("स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने" इत्यमरः) तस्य वृद्धिः,—अभ्युन्नतिः, तस्यास्तत्र वा या बुद्धिः,—ज्ञानं तया, अवमानम्—अवहेलनं, वर्द्धयतः,—वृद्धिं कारयतः, सेवायां हीनोचितकर्म्मकरणात् जनसमीपे अवर्ज्जयत्वात्, कदाचित् प्रमादात् कार्य्यवैपरीत्येन प्रभुणा भर्त्सितत्वाच्च इति भावः, अत एव मूढस्य—वालिशस्य। विविधेति।—विविधानां—नानाप्रकाराणां, कुसुमानां—पुष्पाणाम्, अधिवासेन—निवासेन, विकशिततया अवस्थानेनेत्यर्थं, सुरभिणि—सुगन्धिनि, अन्यत्र,—विविधैः कुसुमैः,—सुगन्धिपुष्पैरिति यावत्, अधिवासेन—अधिवासनेन, संस्कारविशेषेणेत्यर्थः, ("अधिवासो निवासे स्यात् संस्कारे धूपनादिभिः" "संस्कारो गन्धमाल्याद्यैः यः स्यात्तदधि-वासनम्" इति मेदिन्यमरौ) सुरभिणि, वने—कानने, जले च, ("वने सलिलकानने" इत्यमरः) सत्यपि—विद्यमानेऽपि, तृष्णाऽञ्जलिं—तृष्णया—स्पृहया, धनलालसया इति यावत्, पिपासया च, ("तृष्णे स्पृहा पिपासे द्वे" इत्यमरः) अञ्जलिं—करद्वयसंयोगं, विधेयत्वप्रदर्शनार्थं, जलपानार्थञ्चेति भावः, उपरचयतः,—कुर्व्वतः।

(३२१) कुलपुत्त्रस्यापि—सत्कुलजातस्यापि, कृतागसः,—अनुष्ठितापराधस्य, अत एव भीतभीतस्येव—अतिभयार्त्तस्येव, समीपं, प्रभोरिति शेषः। दर्शनीयस्यापि—अभिरूपस्यापि, आलेख्यकुसुमस्येव—चित्रितपुष्पस्येवेत्यर्थः, निष्फलजन्मनः,—वृथोत्पन्नस्य, फलादराभावादिति भावः।

(३२२) विदुषोऽपि—ज्ञानिनोऽपि, वैधेयस्येव—मूर्खस्येव, ("अज्ञे मूढयथाजात-मूर्खवैधेयबालिशाः" इत्यमरः) अपशब्दमुखस्य—अपशब्दः,—अपभ्रंशः, असंस्कृतपद-मित्यर्थः, कुत्सितभाषणमिति यावत्, ("अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात्" इत्यमरः) मुखे—वदने यस्य तथाभूतस्य, सदा ग्राम्यभाषापरतस्येत्यर्थः, नीचसंसर्गदोषादिति भावः, पक्षे,

युगलस्य, (३२३) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य, नीच-समीकरणेषु निरुच्छ्वासं म्रियमाणस्य, (३२४) परिभवैः तृणी-कृतस्य, दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतः, (३२५) भक्तस्य अपि अभक्तस्य, निरूष्मणः सन्तापयतो बन्धून्, विमानस्य अपि अगतिकस्य, (३२६) च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः, निस-

—रूपशब्द—निःशब्दमित्यर्थः, मुखं यस्य, आधिना किमप्यकथयत इत्यर्थः। श्वित्रिण इव—श्वेतकुष्ठरोगिण इव, सङ्कोचितकरयुगलस्य—हस्ताञ्जलेः, रोगप्रभावात् सङ्कोचित हस्तद्वयस्य च।

(३२३) समसमुत्कर्षेषु—समाना—तुल्यशीलगुणाना, निजसदृशानामित्यर्थः, जनानामिति शेष समुत्कर्षेषु—समुन्नतिषु निरग्निपच्यमानस्य—विनाऽग्नि दह्यमानस्य, ईर्ष्यानलेनेति भाव। नीचसमीकरणेषु—प्राकृते साम्यप्राप्तिषु भवतोऽपि नीचजातीय, इत्येतद्रूपेण इतरजनै सह तुलनीकरणेषु इत्यर्थ निरुच्छ्वासम—उच्छ्वासवर्जित मरणकाले ऊर्ध्वश्वासी भवति, अत्र तु तन्न भवतीति भाव तद्यथा तथा यद्वा—निरुच्छ्वास—निश्वास शून्य स, उच्छ्वासराधजनित यथा तथेत्यर्थ म्रियमाणस्य—मरणमनुभवत, जीवन्मतस्येत्यर्थ।

(३२४) परिभवै,—अवमानै तृणीकृतस्य—तृणता नीतस्य। दुःखानिलेन—दुःखपवनेन ["दुःखानिलेन" इत्यत्र "दुःखानलेन" इति पाठ समीचीन, अनिलस्य ज्वलनकर्तृत्वाभावात] अनिर्वृते,—निर्वृति,—सुख तद्राहित्यात, यद्वा,—नास्ति निर्वृति,—सुख यस्य तादृशस्य अत एव ज्वलत,—दाहमनुभवत, दुःखानिलेन सुखपादपभञ्जनात छायाऽप्राप्ता इति भाव।

(३२५) भक्तस्य—अनुरक्तस्य, अपि अभक्तस्य—अननुरक्तस्येति विरोध, भक्तवर्जितस्य निरन्नस्येत्यर्थ इति परिहार। निरूष्मण—नि,—नास्ति, ऊष्मा—सन्ताप यस्य तथाभूतस्यापि बन्धून—स्वजनान् सन्तापयत,—सम्यक तापयत इति विरोध, निरूष्मण,—अगर्वस्य इति परिहार। विमानस्यापि—व्योमयानस्यापि, आकाशसञ्चारिरथविशेषस्यापि इत्यर्थ, ("व्योमयान विमानोऽस्त्री" इत्यमर.) अगतिकस्य—गमनशक्तिहीनस्येति विरोध, विमानस्य—मानवर्जितस्यापि, अगतिकस्य—निरुपायस्य इति परिहार।

(३२६) च्युतगौरवस्य—च्युत—भ्रष्ट, गौरव—भारवत्त्व यस्य तथाभूतस्य अपि, भारान्च्युतस्यापीत्यर्थ, अधस्तात् गच्छत—निम्नदेश प्राप्नुवत इति विरोध, च्युत गौरव—महत्त्व यस्य तथाभूतस्य, अत एव अधस्तात् गच्छत,—नीचता प्राप्नुवत।

स्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्व्वतः, (३२७) निर्मदस्य अस्वतन्त्रवृत्तेः, अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः, (३२८) शय्योत्थायं प्रणमतः, दग्धमुण्डस्य, गोत्रविदूषकस्य, नक्तन्दिनं नृत्यतः, मनःस्वजनं हासयतः, कुलाङ्गारस्य, वंशं दहतः, नृपशोः, तृणेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः,

निःसत्त्वस्य—सत्त्व—जन्तु, प्राणीति यावत्, तद्रहितस्यापि, महामांसविक्रयं—नरामिषविक्रयं, कुर्व्वतः,—विदधत इति विरोधः, निःसत्त्वस्य सत्त्वम्—अनुभावः सुस्पष्टं स्वशौर्य इत्यर्थः, तद्वर्जितस्य, गतप्राणस्य उन्मत्तस्य वा इत्यर्थः, यद्वा,—निः,—नास्ति, सत्त्व—द्रव्य, परिवारपोषणोचित सामग्रीसम्भार इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य, यद्वा,—निःसत्त्वस्य—सत्त्वगुणरहितस्य, ("सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः। आत्मत्वे व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु" ॥ इति मेदिनी) अत एव महामांसविक्रयं—स्वशरीरविक्रयं, दासत्वेनात्मविक्रयमित्यर्थः, कुर्व्वतः इति परिहारः।

(३२७) निर्मदस्य—मद्यपानरहितस्य, अमत्तस्यापीत्यर्थः, अस्वतन्त्रवृत्तेः,—अस्वतन्त्रा—पराधीना, वृत्तिः,—स्थितिः, अवस्थानमित्यर्थः यस्य तथोक्तस्य इति विरोधः, मत्तानां कुमप्यनालम्ब्य स्वतन्त्रभावेन स्थातुमसामर्थ्यादिति भावः, निर्मदस्य—निरहङ्कारस्यापि, अस्वतन्त्रवृत्तेः, न स्वतन्त्रा—स्वाधीना, प्रभुपरतन्त्रेत्यर्थः वृत्तिः,—स्थितिः जीविका इत्यर्थः यस्य तथाभूतस्य इति परिहारः। ("आजीवो जीविका वार्त्ता, वृत्तिर्वर्त्तनजीवने" इत्यमरः)। अयोगिनः—योगः,—चित्तवृत्तिनिरोधः, तद्रहितस्यापि योगिभिन्नस्यापीत्यर्थः, ध्यानवशीकृतात्मनः,—ध्यानेन—समाधिना वशीकृतात्मनः—निरुद्धचित्तवृत्तेः इति विरोधः, अयोगिनः,—योगः, धनस्य इति भावः, विद्यतेऽस्य इति योगी, स न भवति इति अयोगी तस्य, निर्धनस्य इत्यर्थः, "प्रतिकूलदैवस्य" इति केचित् अत एव ध्यानेति।—ध्यानेन—दुर्भावनया इत्यर्थः, वशीकृतः,—अधीनीकृतः, आत्मा—मनः यस्य तथाकस्य इति परिहारः ("आत्मा पुंसि स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि" इति मेदिनी)।

(३२८) शय्योत्थायं—शय्यायाः उत्थाय उत्थाय, आप्रभातादिति भावः, प्रणमतः,—वन्दमानस्य, प्रभुमिति शेषः। दग्धमुण्डस्य—आतपोत्तप्तशिरस्कस्य, कार्य्यव्यपदेशेन इतस्ततो गमनागमनादिति भावः। गोत्रविदूषकस्य—वंशं दूषयतः, नीचकर्म्मानुष्ठानादिति भावः। नृत्यतः,—नृत्यं कुर्व्वतः, प्रभुनिर्देशादनवरतं कर्म्म कुर्व्वत इति भावः। मनःस्वजनं—स्वजनं, हासयतः,—हासेन कुर्व्वतः, सर्व्वानु

(२२८) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्मन, मांसपिण्डस्य, गर्भरोगस्य मातु, अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भृतकस्य (२३०) किं प्रायश्चित्तम्? का प्रतिपत्तिक्रिया? क गतस्य शान्ति? कीदृशं जीवितम्? क पुरुषाभिमान.? किन्नामानो विनाशा? कीदृशो भोगश्रद्धा? प्रबलपङ्क इव सर्वम् अधस्तात् नयति दारुणो दासशब्द। धिक् (२३१) तदुच्छ्वसितम्, उपयातु तद्वन निधनम्, अभवनिर्भूते अस्तु तस्यै, नमो भगवद्भ्यस्तेभ्य सुखेभ्य, तस्य अयमञ्जलि ऐश्वर्यस्य, तिष्ठतु दूर एव सा श्रीो, शिवम परिच्छद करोतु (२३२) यदर्थम उत्तमाङ्ग गां

व्याक्रन्दनादिति भाव। कन्धरा—ग्रीवाम् अतितुच्छवस्तुनिमित्तमपि प्रणमन्तीति भाव।

(२२९) जठरेति।—जठरस्य—स्वोदरस्य पारपूरणमात्र—भरणमात्र प्रयोजनम—आवश्यक यस्य तादृश जन्म—उत्पत्ति यस्य तथाभूतस्य, कस्यापि उपकाराकरणादिति भाव। मांसपिण्डस्य—जडस्वरूपस्य इत्यर्थ। गर्भरोगस्य—उदरीयव्याधिभूतस्य दशमासान् यावत् क्लेशप्रदत्वात् उत्तरकालेऽपि क्लेशदूरीकरणासामर्थ्यादिति भाव। भृतकस्य—भृत्यभावमापन्नस्य पुरुषस्य इति पूर्वेण सम्बन्ध।

(२३०) प्रायश्चित्त—प्रायो नाम तप प्रोक्त चित्त निश्चय उच्यते। तपोनिश्चयसंयुक्त प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥" इत्युक्तलक्षणकम् अपुण्यकर्मक्षयसाधन चान्द्रायणादि कर्म यद्वा—प्रायस्य पापस्य चित्त शोधन यस्मात् तादृश कर्मेत्यर्थ। प्रतिपत्तिक्रिया—कर्तव्यानुष्ठानम्।

(२३१) उच्छ्वसित—जीवितम्। तद्वन—दासत्वसम्बद्धवित्त निधन—विनाशम् अथ च धनाभावम् उपयातु—गच्छतु। भूत —सम्पद अभवन —अनुत्पत्ति [चाक्रोशेऽनप्रत्यय]। भगवद्भ्य,—माहात्म्यवद्भ्य सोल्लुण्ठनवचनमेतत् तेभ्य सुखेभ्य,—दास्यसुखेभ्य इत्यर्थ। तस्य—दास्यनार्जितस्य अञ्जलि अस्तु इति शेष। सा—दास्यार्जिता इत्यर्थ श्री —सम्पत् दूर एव तिष्ठतु न तस्यास्माकं किमपि प्रयोजनमस्तीति भाव। स —दास्यजन्य इत्यर्थ परिच्छद,—उपकरण शिव—मङ्गल युष्माकमस्त्विति शेष।

(२३२) यदर्थ—यत्सम्पदादिनिमित्तम् उत्तमाङ्ग—शिर गां—पृथ्वीं,

गमिष्यति, मुखप्रियरतः क्लीवः, अपूतिमांसमयः क्रमिः, (२२३) अगण्यमानो नरकः, (२२४) पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठः, पुंस्कोकिलः काकुकणितेषु, शिखी (२२५) सुखकरकेकासु, स्थूलकूर्मः क्रोडकषणेषु, श्वा नीचचाटुकरणेषु,

---

गमिष्यति, शिरो नत भविष्यतीत्यर्थ । क्लीव,—"न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति । मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते ॥" इत्युक्तलक्षण, इवेति शेष, निर्वीर्यत्वादिति भाव, मुखप्रियरत,—मुखे—वदने, प्रियं—प्रीतिकरं, रतं—सुरतं, मैथुनं वा यस्य तथाभूत, मुखयोनिरित्यर्थ मुखमध्ये सुरतप्रवृत्त, न तु योनौ इति भाव, अथवा—मुखस्य प्रिये—प्रीतिकरे कर्मणि, भोजनव्यापारे इत्यर्थ, रत,—तत्पर, भोजनसमर्थ इत्यर्थ, ("रतं सुरतगुह्ययो । रतस्त्वनुरक्ते स्यात् तत्परे चाभिधेयवत् ॥" इति मेदिनी)। अपूतिमांसमय,—अदुर्गन्धमांसेनेत्यर्थ, अकुथितमांसपिण्डमयश्च क्रमि,—कीटविशेष, इवेति शेष, एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम्; तुच्छत्वादस्पृश्यत्वाच्चेति भाव ।

(२२३) अगण्यमान,—असङ्ख्यायमान, गणनानर्हश्च, अगण्यो मानो यस्य तथाभूतो वा, नरक,—निरय, कुत्सितो नरश्च, अवीच्यादिभेदेन कतिविधस्य सर्वेरय-त्वात् सुकृतिभि परित्यज्यमानत्वाच्चेति भाव ।

(२२४) पादेति।—पादरजसा—चरणरेणुना, धूसरम—ईषत्पाण्डुरम, उत्तमाङ्गम्—उपरिभाग इत्यर्थ, मस्तकञ्च यस्य तथाभूत जङ्गम,—चरिष्णु, गतिशील इत्यर्थ, पादपीठ,—चरणासन, नियत प्रभुपादपद्मस्य मस्तके धारणादिति भाव । काकुकणितेषु—मधुरवचनेषु शोकजनितभिन्नकण्ठध्वनिषु च,—"भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते" इति दर्पण, पुंस्कोकिल इव, परपुष्टत्वादिति भाव ।

(२२५) सुखकरकेकासु—सुतिसुखजननीषु केकावाणीषु ("केका वाणी मयूरस्य" इत्यमर) सन्तोषकरेषु वचनविशेषेषु च, शिखी—मयूर । क्रोडकषणेषु—वक्षःस्थलोद्घर्षणेषु, उत्सङ्गघर्षणेषु वा, नितम्बघर्षणेषु इत्यर्थ, क्रोडवत्—वराहवत्, ("वराहः सूकरो घृष्टिः । कोलो भूदार इत्यपि" इत्यमर) कषणेषु—पोत्र-निखननेन भूविदारणेषु च, स्थूलकूर्म,—पीवर कमठ, अलसगतित्वादिति भाव । नीचचाटुकरणेषु—दैन्यजनिततोषणेषु, अलीकगुणानुवादेन परचित्तरञ्जनरूपेषु हीनकर्मसु इत्यर्थ, प्रभुपादलेहनेषु इति भाव, श्वा—कुक्कुर ।

(२३६) वेणुः मूर्च्छनासु, वेश्याकायः करणबन्धक्लेशेषु, (२३७) पलालं सत्त्वशालिषु, कृकलासः शिरोविडम्बनासु, जाहकः (२३८) आत्मसङ्कोचनेषु, प्रतिपादकः पादसंवाहनासु, कटुकः करतलताडनेषु, वीणादण्डः (२३९) कोणाभिघातेषु,

---

(२३६) मूर्च्छनासु—मोहनक्रियासु चाटुशतप्रयोगेण मोहोत्पादनेषु इत्यर्थः, "स्वरः सम्मूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते। मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम्॥" इत्युक्तलक्षणासु गृहीतासु स्वराणां विशिष्टासु स्थितिषु इति च, वेणुः,—वाद्यभेदः। करणबन्धक्लेशेषु—करणं—शरीरं, तस्य बन्धः,—बन्धीकरणं, भृत्यत्वेनाङ्गीकरणमित्यर्थः, तेन क्लेशाः,—दुःखानि इत्यर्थः तेषु, करणेषु—रतिशास्त्रविहितेषु व्यापारविशेषेषु, नृत्यगीतविशेषेषु वा ("करणं हेतु कर्मणोः। क्रियाभेदेन्द्रियक्षेत्र-संवेशनेषु च। नृत्यगीतप्रभेदयोः" इति मेदिनी) ये बन्धाः,—पद्मासनादय आसनविशेषाः, नादया वा, तैः क्लेशाः तेषु, वेश्याकायः,—वाराङ्गनाशरीरं, सर्वोपभोग्यत्वात् पण्यभूतदेहत्वादिति भावः।

(२३७) सत्त्वशालिषु—सत्त्वम्—बलित्वं, तेन शालन्ते—शोभन्ते इति तथोक्तेषु, बलिष्ठभावधर्मिषु मध्ये, न तु फलवत्सु इति भावः, पलालं—धान्यवर्जितशुष्कधान्य-राशिरिति यावत्, असारत्वादिति भावः। शिरोविडम्बनासु—शिरश्चेष्टासु, प्रणत्यादिषु इति भावः शिरसः नितरां चालनेषु च, कृकलासः,—सरटः, सरीसृपविशेषः इत्यर्थः।

(२३८) आत्मसङ्कोचनेषु—स्वदेहसङ्कोचेषु प्रभोराज्ञानभिज्ञा गुप्तभावेनावस्थानेषु इति भावः, जाहकः—घोडाख्यः पक्षिभेदः, मार्जारो वा, ("जाहकौ घोडमार्जार-मद्गुकावेडिकासु च" इति मेदिनी)। पादसंवाहनासु—पदसेवासु, प्रतिपादकः,—प्रतिपत्तियुक्तः, ख्यातिमानित्यर्थः, यद्वा,—प्रतिपादकः,—सम्पादकः, पादमर्दनकारकः इत्यर्थः। करतलताडनेषु—करप्रहारेषु करतलविमर्दनेषु च, अङ्गसंवाहनकाले इष्टमर्दनाकारेण वा इति भावः, कटुकः,—कटुरसद्रव्यभेदः इत्यर्थः, सहसा कटुद्रव्यसेवनेन व्यथितमनाः कोऽपि यथा 'कथमेतत् भक्षितं' 'किं कृतम्' इत्याद्युक्त्वा स्वस्य ललाटादिदेशे करप्रहारं करोति, तद्वदङ्गसंवाहनादिकाले करप्रहारं करतलविमर्दनं वा करोति इति भावः।

(२३९) कोणाभिघातेषु—कोणेन—लगुडेन, प्रभुणा इति शेषः, वीणा

वराकः सेवकोऽपि मर्त्यमध्ये, राजिलोऽपि वा भोगी, (२४०) पुलाकोऽपि वा कलमः, (२४१) वरं चणमपि कृता मानवता मानवता, न मतो नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि मनस्विनः। तदेवम् अभिनन्दितास्मदीयप्रणयो देवोऽपि दिवसैः कतिपयैः एव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि" इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत्, अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम।

राजाऽपि रजनीं तां (२४२) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः समनैषीत्। (२४३) आत्मार्पणं हि महताम् अमूल्यमन्त्रमयं

वादनयष्टिविशेषेण च, ("कोणो वाद्यप्रभेदे स्यात् वीणादीनाञ्च वादने। एकदेशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च॥" इति मेदिनी) अभिघाता—ताडनानि तैः, वीणादण्ड। एवम्भूत वराकः,—दीन इत्यर्थः, सेवकः,—दासः, मर्त्यमध्ये—मनुष्यत्वे, यदि गण्यते इति शेषः, तदा राजिलोऽपि—डुण्डुभोऽपि, निर्विष सर्पविशेषोऽपि इत्यर्थः, भोगी—फणी सुखभोगवांश्च ("भोग सुखे स्यादिभृतावहेश्च फणकाययो" इत्यमरः)।

(२४०) पुलाकः,—तुच्छधान्यं, फलहीन शालिरित्यर्थः, ("स्यात पुलाक तुच्छधान्ये" इत्यमरः) कलमः,—धान्यम्।

(२४१) मानवता—मानिना, चणमपि मानवता—मनुष्यत्व, पौरुषमित्यर्थः, प्रभुत्वमिति भाव, कृता, तदपि वर—मनाक्प्रियं, किन्तु मनस्विनः—प्रशस्तमनसः, उदाराशयस्येति यावत्, नमतः—दासत्व कुर्वतः सत इत्यर्थः, त्रैलोक्यराज्योपभोग,—त्रिभुवनाधिपत्यमपि न मत,—न इष्टः। तदिति।—तत—तस्मात् जनान्तरसमीपे अधीनमनस्य इयत्वप्रतिपादकत्वादित्यर्थः, एवम—इत्थं, मदुक्तप्रकारेणेत्यर्थः अभिनन्दितेति।—अभिनन्दितः,—समर्थित इत्यर्थः, अस्मदीयः—अस्माकमित्यर्थः, प्रणयः,—प्रार्थना येन तथाभूतः देवोऽपि—भवानपि। परागतः,—उपस्थितः।

(२४२) कुमारेति।—कुमारस्य—प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य, दर्शने—अवलोकने, दर्शनाय वा, यदौत्सुक्यं—कौतूहलं तेन स्वीकृतम्—आक्रान्तम्, अधीनीकृतमित्यर्थः हृदयं—चित्तं यस्य तथाभूतः। समनैषीत—अतिवाहयामासेत्यर्थः।

(२४३) आत्मार्पणम्—स्वदेहसमर्पणम्, "अहं तवैव" इत्युक्त्वा आत्मनिवे[illegible]

वशीकरणम्। प्रभाते च प्रभूतं (३४४) प्रतिप्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत्। (३४५) आत्मनाऽपि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्यमित्रं प्रावर्त्तत। कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलोपार्ज्जितम् (३४६) अशेषं मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अशृणोत्। श्रुत्वा च अभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव, मूर्च्छाऽन्धकारमिव विवेश, अतिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः (३४७) प्रतीहारनिवारणनिभृतनिःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्त्तम्।

मित्यर्थं, अमूलमन्त्रमय—मूलमन्त्र—प्रधानदेवमन्त्र, तत्तद्देवतासाधन बीजमन्त्र इत्यर्थ, तन्मय—तत्स्वरूप न भवतीत्यमूलमन्त्रमय, विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थं, यद्वा—मूलानि—शिफा ओषधय इति यावत् मन्त्राश्च तन्मय न भवतीति तथाभूत, मन्त्रौषधिविरहितमित्यर्थं वशीकरणमन्त्रेण जना वशीक्रियन्ते आत्मार्पणे तु तत्प्रयोजन नास्ति इति भाव।

(३४४) प्रधानेन—श्रेष्ठेन, दूतेषु इति भाव प्रतिदूतेन—स्वप्रेष्यदूतेन इति यावत् अधिष्ठित—युक्त प्रधाने प्रतिदूते न्यस्तमिति भाव, प्रतिप्राभृतं—प्रत्युपढौकन, प्राहिणोत—प्रेरयामास।

(३४५) आत्मनाऽपि—स्वयमपि अनवरतै,—अविश्रान्तै, प्रयाणकै—यात्राभि अभ्यमित्रम्—अमित्र—शत्रुम् अभि—लक्ष्यीकृत्य शत्रोरभिमुखमित्यर्थं।

(३४६ अशेष—प्रभूतमित्यर्थं, मालवराजसाधन,—मालवेन्द्रसैन्यम्। आवासित ~~ । लेखहारकात्—दूतात। भण्डि—हर्षस्य मातुलपुत्रम्। अभीति। भूत—भयदीभूत पुन नूतनता गत इत्यर्थं, य भ्रातृशोक—राज्यवर्द्धनमृत्युजनित खेद इत्यर्थं, स एव हुताशन,—अनल, दाहकत्वादिति भाव यस्य स। समुत्सृष्टसकलव्यापार—त्यक्तसर्वक्रिय।

(३४७) प्रतीहारेति।—प्रतीहारस्य—दौवारिकस्य निवारणेन—मा कलरव कुरुतेति निषेधेन, निभृता,—निस्तब्धा, विनीता वा विनीतवेशेनावस्थिता इत्यर्थ, ("निभृतविनीतप्रश्रिता, समा" इत्यमर) निःशब्दा,—तूष्णीं स्थिताश्च

(३४८) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुल-पुत्त्रपरिवृत', मलिनवासा', रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहु-लोहकीलकपरिकररचितस्फुटनेन इव हृदयेन (३४९) हृदय-लग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन्, (३५०) दूरीकृतव्यायामशिथिलभुजदण्डदोलायमानमङ्गल-वलयैकशेषालङ्कृति', (३५१) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण

परिजना,—अनुजीविन यत तथाभूते। सराजकपरिवार,—राज्ञां समूह राजकं, तत एव परिवार,—परिजन तेन सह वर्त्तमान, यद्वा,—राजकञ्च परिवारश्च ताभ्यां सह वर्त्तमान। तदाम्भन—तस्य—भण्डे, आगमनम्—उपस्थितिम्, उदीक्षमाण:—प्रतीक्षमाण।

(३४८) "अथ भण्डि" इत्यस्य "राजद्वारमाजगाम" इति अग्रेण सम्बन्ध। तं विशिनष्टि, कतिपयेत्यादि।—रिपुरिति।—रिपूणां—शत्रूणां, शरशल्यै,—बाणफलकै, पूरितेन—व्याप्तेन अत एव निखातेति।—निखातानां—प्रोथितानां, बहूनां—प्रभूतानां, लौहकीलकानाम्—अयःशङ्कूनां, परिकरेण—आश्रयेण इति यावत समूहेन वा, समूहेनेत्यर्थ, कीलसमूहाश्रयेणेति यावत, ("भवेत परिकर सङ्घे" इति मेदिनी) रचित—निरूढमिति यावत, स्फुटनं—विदरणं, राज्यवर्द्धनव्यापादजनितशोकादिति भाव यस्य तथाभूतेन इव, हृदयेन उपलक्षित।

(३४९) हृदयलग्नै,—हृदि स्थितै, उरोलम्बिभिश्च, स्वामिसत्कृतैरिव—प्रभु-सत्कारैरिव, प्रभु प्रति दर्शितसमादरैरिवेत्यर्थ, श्मश्रुभि,—चिबुकजातरामनिचयै, मृतं प्रति समादरप्रदर्शनार्थं नखश्मश्रुादिधारणस्याचारत्वात अकृतक्षौरैरिति भाव, शुच—शोकं, समुपदर्शयन—प्रकटयन्।

(३५०) दूरीकृतेति।—दूरीकृतेन—परित्यक्तेन, शोकादिति भाव व्यायामेन—श्रमेण, प्रात्यहिकाङ्गचालनविशेषणेति यावत, शिथिले—अकठिने शीर्णे वा इति भाव, भुजदण्डे—बाहुयष्टौ दोलायमान—इतस्ततश्चलितमिति यावत्, मङ्गलवलयमेव—मङ्गलार्थधृत कटकमेव, एकशेषा—एकमात्रावशिष्टा, अलङ्कृति,—अलङ्कार यस्य तथोक्त; शोकादन्यत् सर्वमेव भूषणं परित्यक्तवान्, केवल तद्वलयमेव मङ्गलसूचकत्वात् न परित्यक्तवानिति भाव।

(३५१) अनादरेति।—अनादरम्—यत्नं यथा तथा, उपयुक्त—चर्वितं, यत् ताम्बूलं—पर्णं, तेन विरल,—अल्प, राग,—रक्तवर्णता यस्य तेन।

विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्त्ताम् अशृणवम्। अन्वेष्टारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न अद्यापि निवर्त्तन्ते" इति। तच्च आकर्ण्य भूपतिः अब्रवीत्,— "किमन्यैः (२५८) अनुपदिभिः ? यत्र सा, तत्र परित्यक्तान्य कृत्यः स्वयमहं यास्यामि। भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्" इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात्। (२५९) कारितमौक्तिकस्मश्रुवपनकर्म्मणा च प्रतीहारभवनस्नातेन (२६०) शारीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषणप्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुङ्क्त, निनाय च तेनैव सह वासरम्।

अथ अपरेद्युः उषसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यज्ञापयत्,—"पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्ज्जितं (२६१) साधनं सपरिबर्हं मालवराजस्य" इति। नरपतिना स,—"एवं क्रियताम्" इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव; तद्यथा,—

—बध्यते—संयम्यते अत्र इति बन्धनं—कारागार इत्यर्थः तस्मात् परिभ्रश्य—विच्युत्य पलाय्येत्यर्थः विन्ध्याटवीं—विन्ध्यारण्यम्। अन्वेष्टारः,—अनुसन्धातारः, तां—राज्यश्रियम्। प्रहिताः,—प्रेरिताः।

(२५८) अनुपदिभिः,—अनुपदी—अन्वेषणकर्त्ता इत्यर्थः तैः, अन्वेषणकारिभिः, अनुचरैरिति यावत्, [अनुपदम् अन्वेष्टा इत्यर्थे अनुपदशब्दात् इनि] सा—राज्यश्रीरित्यर्थः। प्रवर्त्ततां—गच्छतामित्यर्थः।

(२५९) कारितेति।—कारितं—विधापितं, चौरकारेणेति शेषः, मौक्तिकश्मश्रूणां—मौक्तिकरचितकूर्च्चानामित्यर्थः, वपनकर्म्म—क्षौरं यस्य तेन।

(२६०) शारीरकेति।—शारीरक—शरीरसम्बन्धि, स्वव्यवहार्य्यमित्यर्थः, वसनं—वस्त्रं, कुसुमं—पुष्पम्, अङ्गरागः,—अनुलेपनम्, अलङ्कारः,—आभरणं, तेषां प्रेषणेन—प्रेरणेन, प्रकटितः,—प्रदर्शितः, प्रसादः,—अनुग्रहः यस्य यस्मै वा तेन।

(२६१) सपरिबर्हं—सपरिच्छदं, ("परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे परिबर्होऽव्ययाः परे" इत्यमरः) साधनं—हस्त्यश्वाद्युपकरणसम्भारम्।

(२६२) अनवरतगलितमदमदिराऽऽमोदमुखरमधुकरजूटजटिल-करटपट्टपङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगर्जित-रवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (२६३) उत्फुल्ल-सप्तच्छदवनामोदमुचः शरद्दिवसान् इव पुञ्जीभूतान् अनेक-सहस्रसङ्ख्यान् करिणः, (२६४) चारुचामीकरचित्रचामर-मण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन्, (२६५) बालातप-विसरपिङ्गिलाश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां

---

(२६२) अनवरतेति।—अनवरतगलितस्य—निरन्तरस्रुतस्य, मदस्य—दान-वारिणः, मदिरः,—मत्तताजनकः, य आमोदः,—सौरभम्, यद्वा,—अनवरतगलित-मदः मदिरा इव—सुरेव, मत्तताजननादिति भावः, तस्याः आमोदः,—सौरभं, तेन मुखरैः,—वाचालैः, गुञ्जद्भिः इत्यर्थः, मधुकरजूटैः—भृङ्गनिचयैः, जटिलाः,—युक्ताः करटपट्टाः इव—कुसुम्भफलकानि इव, पङ्किलाः—आर्द्राः गण्डाः,—कपोलाः, येषां तान्, यद्वा,—मुखरैः मधुकरजूटैः जटिलाः ये करटपट्टाः,—गजगण्डफलकानि, ("करटो गजगण्डे स्यात् कुसुम्भे निन्द्यजीविनि" इति मेदिनी) त एव पङ्किलाः,—मलिनाः, मधुकरजटिलत्वादिति भावः गण्डाः—चिह्नानि येषां तान्, ("गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि। . । चिह्नवीरकपोलेषु" इति मेदिनी) गण्डशैलानिव—पर्वतविच्युत-बृहच्छिला इव कृष्णवर्णमहाकायत्वादिति भावः, ("गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः" इत्यमरः) जङ्गमान्—पादचारिणः।

(२६३) उत्फुल्लेति।—उत्फुल्लानां—विकसितानां, सप्तच्छदवनानां—सप्तपर्ण-काननानाम्, आमोदं—सौरभं, मुञ्चन्ति—त्यजन्तीति तथोक्तान्, शरद्दिवसान्—शरत्कालिकवासरान्, तत्र उत्फुल्लसप्तच्छदवनानां मदगन्धतुल्यगन्धत्वात् जल-धराणामतीव गर्जनशीलत्वाच्चेति भावः।

(२६४) चार्विति।—चारुभिः—मनोज्ञैः, चामीकरैः—काञ्चनैः, ("चामी-करं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः) चित्राणि—रञ्जितानि, चामरमण्डलानि—बालव्यजनसमूहाः तैः मनोहराः,—रम्याः तान् हरिणरंहसः,—हरिणवेगान्, मृगवद्द्रुतगमनसमर्थानित्यर्थः हरीन्—अश्वान् ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु" इति मेदिनी)।

(२६५) बालातपेति।—बालातपानाम्—अभिनवसूर्यदीप्तीनां, विसरान्

विशेषान्, (३६६) विस्मयकृत स्मरोन्मादितमालवी कुचपरिमलदुर्ललिताश्च (३६७) निजज्योत्स्नापूरप्लावित दिगन्तान् अपि तारान् हारान्, उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि विजयशङ्खानि इव वालव्यजनानि, जातरूपमयनालञ्च निवासपुण्डरीकमिव श्रिय श्वेतातपत्रम्, अप्सरस इव (३६८) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनी, (३६९) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि,

—निवहान वर्षन्ति विकिरन्तीति तथोक्तानो नवोदितसूर्य्यप्रभावत् प्रभास्वरेति [illegible] किरणैः—प्रभाभि अनेकेति।—अनेकानि—बहूनि इन्द्रायुधानि—शक्रधनूंषि यासु ता, लता—सम्पद्यमाना, अनेकेन्द्रायुधीकृता दश दिश,—ककुभ ये तथोक्ताना बहूनामिन्द्रायुधानामिव दिग्भासिनाम् इत्यर्थ ।

(३६६) विस्मयकृत—चमत्कारकान स्मरेति।—स्मरेण—कामेन, उन्मादिता.—उन्मत्तीकृता या मालव्य—मालवाङ्गना तासा कुचपरिमलन—स्तनविमर्द जन्येन दुर्ललिता—आदरवन्त ताम्।

(३६७) निजात—निजेन—स्वकीयेन ज्योत्स्नापूरेण—प्रभाऽतिशयेनेति यावत प्लाविता उद्भासिता दिगन्ता—दिशा प्रान्तभागा, सुदूरवर्त्तिनोऽपीति भाव तान तारान—महत । उडुपतीति।—उडुपते,—चन्द्रस्य पादाना—किरणाना सञ्चया समूहा इव शुचीनि धवलोज्ज्वलानि इत्यर्थ । जातरूपमयनाल—सौवर्णदण्डमित्यर्थं श्रिय—लक्ष्म्या निवासपुण्डरीकमिव—आवासश्वेतकमलमिव।

(३६८) बह्विति।—बहु,—प्रभूत समररस—सङ्ग्रामानुराग, तथा साहसं—बलपूर्वककार्य्यकरण पराक्रमप्रदर्शनमित्यर्थं, ("साहसन्तु बलात्कारकृतकार्य्ये दमेऽपि च" इति मेदिनी) समरे एवति शेष, वीराणामिति भाव, ताभ्याम्, यद्वा, बहुसमररसेन प्रबलसङ्ग्रामानुरागेण यत साहस—पराक्रमप्रदर्शन तस्मात्, अनुरागेण—प्रीत्या, अवतीर्णा—स्वर्गात् भुवमागता ।

(३६९) सिंहेति।—सिंहासन—सौवर्णनृपासन, शयन—पर्य्यङ्क आसन्दी—आसनविशेष खट्वाविशेष वा ("आसन्दी वाहदेव स्यात खट्वाभेद च योषिति" इति मेदिनी) एता प्रभृतय येषा तानि।

(२७०) कालायसनिगडनिश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं मालवराजलोकम्, अशेषांश्च (२७१) ससङ्ख्यालेख्यपत्रान् सालङ्काराऽऽपीडपीडान् कोषकलशान्। अथ आलोच्य तत् सर्वम् अवनिपालः (२७२) स्वीकर्तुं यथाऽधिकारम् आदिशत् अध्यक्षान्। अन्यस्मिन् च अहनि हर्षः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचाल विन्ध्याटवीम्, अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम्।

(२७३) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकतुषविसर-विसारिविभावसूनां (२७४) वन्यधान्यबीजधानीनां धूमेन

---

(२७०) कालायसेति।—कालायसनिगडेन—कृष्णवर्णलोहशृङ्खलेन, निश्चलीकृत—गतिहीनीकृतम् आबद्धमित्यर्थः, चरणयुगलं—पादद्वन्द्वं यस्य तथाभूतं, बन्दीभूतमिति यावत्।

(२७१) ससङ्ख्यालेख्यपत्रान्—सङ्ख्या—अत्र एतत्सङ्ख्याकानि धनानि सन्तीत्येवं गणना, तस्याः लेख्यपत्रं—लिपिरित्यर्थः, तेन सहिता तान्, सालङ्कारेति।—अलङ्काराणाम्—आभरणानाम्, आपीडानां—शिरोभूषणविशेषाणां, पीडा—सङ्घः तया सहिता तान्, यद्वा,—अलङ्काराणाम् आपीडनं—घनसन्निवेशजनितातिपीडनेन, पीडा—परस्परसङ्घर्षरूपा, तया सहिता तान्, कोषकलशान्—धनपूर्णकुम्भान्।

(२७२) यथाऽधिकारम्—अधिकारानुसारेणेत्यर्थः, तत्तद्द्रव्यं यद्यद्विभागीयाध्यक्षाधिकारे तिष्ठति, तत्तदधिकारे विभज्य इति यावत् स्वीकर्तुं—ग्रहीतुम्, आत्मसात्कर्तुमिति यावत्, अध्यक्षान्—सेनापतीन् तत्तद्द्रव्यरक्षकाणां प्रधानपुरुषान् वा। स्वसारं—भगिनीम्। परिमितैः,—अल्पैः, प्रयाणकैः,—गमनैरित्यर्थः, अल्पदूरं गत्वैव इति यावत् ताम्—विन्ध्याटवीम्।

(२७३) "अथ प्रविशन्" इत्यस्य "वनग्रामकं ददर्श" इत्यनेन सम्बन्धः, तं विशिनष्टि, दह्यमानेत्यादि।—दह्यमानेषु—भस्मीभूयमानेषु, षष्टिकतुषाणां—धान्यविशेषकडङ्कराणां धान्यविशेषस्य निःसाराशानामित्यर्थः, ("कडङ्करो बुसं क्लीबे" इत्यमरः) विसरेषु—निचयेषु, विसारिणः,—प्रसारिणः, विभावसवः,—अग्नयः येषु तथोक्तानाम्।

(२७४) वन्येति।—वन्यानि—वनजातानि, यानि धान्यबीजानि—धान्यप्ररोहाङ्कुरकारणानि, तेषां धान्यः,—स्थानानि, तत्तद्धान्यबीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः,

धूसरिमाणम् आदधानैः, शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाटवेष्टितविकटवटैः, व्यापादितवत्सरूपकरोपरचितव्याघ्रयन्त्रैः, (३७५) यन्त्रितवनपालहठक्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिककुठारैः, (३७६) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैर्वनप्रदेशैः प्रकाशमानम्; (३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः, कुद्दालप्रायकृषिभिः, कृषीवलैः, ...

मानम्। धूसरिमाणम्—धूसरत्वम्, आदधानैः,—कुर्वद्भिः। शुष्केति।—शुष्कैः,—इत्यर्थः नीरसैः, शाखासञ्चयैः,—विटपनिचयैः, रचितेन—कल्पितेन गोवाटेन—गवा—व्रजेन, हिंस्राणामिति भावः ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः) वाटेन—वृतिस्थानेन, तत्प्रवेशनिवारणार्थं इति ध्येयम् इत्यर्थः, ("वाटो मार्गे वृतिस्थाने" इति मेदिनी) वेष्टिता,—परिवृता, विकटा,—प्रकाण्डा, वटा,—वटवृक्षा येषु तथोक्तैः, वटवृक्षतलस्य विश्रामधामत्वात् हिंस्रजन्तुपरिहारार्थं वृतिरिति भावः। व्यापादितेति।—व्यापादितस्य—निहतस्य, भक्षणार्थं इति भावः वत्सस्य—गोशावकस्य, रूपकम्—आकृतिः, तेन करणेन, पूर्वरात्रे निहतवत्सभक्षणाय पुनरपि आगमिष्यति व्याघ्र इति धिया तच्चर्माच्छादितत्रणादिनिर्मितप्रतिमूर्तिस्थापनेनेति भावः, रोपात्—व्याघ्र प्राप्त कोपादित्यर्थः, रचित—कल्पितं व्याघ्रयन्त्रम्—शार्दूलावरोधोपायविशेषः येषु तैः, व्याघ्रनिपातनार्थेति भावः।

(३७५) यन्त्रितेति।—यन्त्रितैः—संयतकुशलैः, वनपालैः,—काननरक्षकैः, हठेन—बलात् सहसा वा, क्रियमाणः,—आच्छिद्यमानः इत्यर्थः, परग्रामीणस्य—ग्रामान्तरवासिनः काष्ठिकस्य—काष्ठव्यवसायिनः, काष्ठापहरणार्थमागतस्य इति भावः, कुठाराः,—परशवः येषु तथोक्ताः।

(३७६) गहनेति।—गहने—निबिडे, तरुणा—वृक्षाणां, षण्डे—समूहे, तत्रस्थ इत्यर्थः, निर्मितः—रचितः, चामुण्डायाः—कालिकायाः, मण्डपः—देवमन्दिरं, येषु तथाभूतैः, वनप्रदेशैः,—वनभागैः, प्रकाशमानम्—राजमानम्, वनग्राममित्यस्य विशेषणमुत्पादयन् वा।

(३७७) अटवीप्रायप्रान्ततया—काननबहुलप्रान्तदेशत्वेन, कुटुम्बभरणाकुलैः, परिवारपोषणव्यग्रैः अटवीबाहुल्येन कृषिक्षेत्राभावात् वनानीमुच्छेद्य कृषिकरणे...

(३७८) अबलवद्भि, उच्चभागभावितेन भज्यमानभूरिशालि-खलखलेखलखलकम्; (३७९) अल्पावकाशैश्च, कापिलैः, कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः, (३८०) स्थानस्थान-स्थापितस्थाणूत्थितस्थूलपल्लवैः, दुरुपगमश्यामाकप्ररूढिभिः, अलम्बुसबहुलैः, (३८१) अविरहितकोकिलाक्षक्षुपैः, विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैः नातिप्रभूतप्ररूढ-

---

कृषेत्र व्यापृतैरिति भाव, कुद्दालैः।—कुद्दाल,—भूखननास्त्रविशेष, प्रायेण—बाहुल्येन, कृषि,—कर्षणसाधन येषा तथाभूतै, कर्षीबलै,—कृषकसमूहै।

(३७८) अबलवद्भि,—शालाद्यबलशालिभिरित्यर्थ, उच्चभागभावितेन—उच्च,—उन्नत भाग,—भाव यत्र तथाभूत भावित—वचन तेन, उन्नतभाग्यशालिनां पुरुषेन् भाव्येनेति यावत एतत्क्षेत्रोत्पन्नशस्यविक्रयेणाहं प्रभूतधनो भूत्वा विविधसुखमनुभविष्यामि इत्येवरूपेण दैवं यदानुकूलं भवति, तदा एतेनैव मे प्रभूतधनं भविष्यतीत्येवरूपेण वा इति भाव भज्यमानेति।—भज्यमानानि—विभज्य गृह्यमाणानि इत्यर्थ, भूरिशालिखलखलेखलानां—प्रभूतधान्यरचनस्थानानां धान्यमर्दनस्थानानां वा, खलखलकानि—सकलानि यस्य तत् वा तम्।

(३७९) अल्पावकाशैः,—अल्पपरिसरैः, कापिलैः,—पिङ्गलवर्णैः, कालायसैरिव—कृष्णलौहनिर्म्मितैरिव, कृष्णमृत्तिकाकठिनैः—कृष्णमृत्तिका—मृत्तिकाविशेष, तद्वत् कठिना,—कठोरा ते, यद्वा,—कृष्णमृत्तिकया कठिनैः, कठोरकृष्णमृत्तिका-विशिष्टैरित्यर्थः।

(३८०) स्थानेति।—स्थानस्थानेषु—केषुचित् केषुचित प्रदेशेषु, स्थापितेभ्य,—रचितेभ्य, शस्यच्छेदनकाले इति भाव, स्थाणुभ्य,—शाखापल्लवहीनतरुभ्य इत्यर्थ, उत्थिता,—प्ररूढा, स्थूला —पृथव, पल्लवा,—किसलया येषु तथाभूतै, दुरुपगमेति। —दुरुपगमा,—दुर्गमा, श्यामाकाना,—घासविशेषाणां, प्ररूढय,—अङ्कुरा येषु तथाभूतैः, अलम्बुसबहुलैः, लम्बालुकाकीर्णैः गुल्मिभिरीदृशप्रायैर्वा इत्यर्थः।

(३८१) अविरहितेति।—न विरहिता,—शून्या, कोकिलाक्षक्षुपा,—तदाख्यक्षुद्रशाखाविशिष्टवृक्षभेदा येषु तथोक्तैः, विरलविरलैः,—अल्पाल्पैः, परस्पराभावात् अनतिबहुलैः इति भाव, कृच्छ्रकृष्यमाणैः,—काठिन्यात् कष्टेन कर्षणं नीयमानैः इत्यर्थ, केदारैः,—क्षेत्रैः, नातीति।—नातिप्रभूत—नात्यधिक यथा तथा,

गतागताप्रहतभुवम्; (३८२) उपचैत्यसुपरचितैर्मञ्चैश्च सूच्यमानश्वापदोपद्रवम्; दिशि दिशि च (३८३) प्रतिमार्गद्रुमकृतानां, पथिकपादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छितच्छायानाम्, (३८४) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाञ्चितनवखातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम्, (३८५) अच्छिद्रकटकल्पितकुटीरकाणां, (३८६) कुटिलकीटवेणीवेश्म-

---

कृच्छ्रकृत्यमापत्स्यादिति भाव., प्रहताभ्या—प्रारब्धाभ्यां, गतागताभ्या—यातायाताभ्याम्, अप्रहता—नातिक्षुण्णा, नातिक्लृष्टा इत्यर्थ, भू,—भूमि यत्र ताम्।

(३८२) उपचैत्य—चैत्यसमीपे, [सामीप्येऽव्ययीभाव] यद्वा,—चैत्येषु उप चैत्यमिति [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव] उपरचितै,—कल्पितै, मञ्चै,—"माचा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धै. ["उपरचितैर्मञ्चैश्च" इत्यत्र "उपरचितैरुच्चैर्मञ्चैश्च" इति पाठान्तरम्] सूच्यमानेति।—सूच्यमान,—अनुमीयमान, श्वापदाना—हिंस्रजन्तूनां, श्वापदस्य—व्याघ्रस्य वा, उपद्रव,—उत्पात यत्र ताम्।

(३८३) प्रतिमार्गेति।—प्रतिमार्गं—प्रतिपथं, द्रुमै,—वृक्षै, कृताना—रचितानाम्। पथिकेति।—पथिकाना—पान्थाना, पादप्रस्फोटनात्—चरणताडनात्, सवेगपदक्षेपणादित्यर्थ., उत्थिता इति शेष, या धूलय,—पांशव, ताभि, तत्सङ्गमेन इति भाव, धूसरा,—ईषत्पाण्डुवर्णा तै, लाञ्छितेति।—लाञ्छिता,—चिह्निता, युक्ता इत्यर्थ छाया—प्रतिबिम्ब यासा तदीयानाम्।

(३८४) अटवीति।—अटव्याम्—अरण्ये, सुलभा,—सुप्रापा, ये साला,—वृक्षविशेषा, तेषा कुसुमस्तवकै,—पुष्पगुच्छै, अञ्चिता,—शोभिता इत्यर्थ, तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भाव, नवखाता—नूतनखनिता, या कूपिका—क्षुद्रकूप, तस्या उपकण्ठे—अन्तिके, ("उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा" इत्यमर) प्रतिष्ठिता,—प्रतिष्ठा गता, ये नागस्फुटा,—नागदन्तिका, प्रस्फुटितपुष्पनागकेशरवृक्षा वा यत्र तासाम्।

(३८५) अच्छिद्रेति।—अच्छिद्र—छिद्ररहित यथा तथा, कटै,—शराख्य तृणविशेषै, किलिञ्जैर्वा, ("कट श्रोणौ द्वयो पुंसि किलिञ्जेऽतिशये शरे" इति मेदिनी) कल्पितानि—रचितानि, कुटीरकाणि—क्षुद्रकुटीराणि यासा तासाम्।

(३८६) कुटिलेति।—कुटिला—वक्रगामिनी, या कीटवेणी—कीटश्रेणी,

सानशक्तुधारशरावश्रेणीश्रितानाम्, (३८७) अध्वगजनजग्ध-जम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवाम्, उद्दूलितधूलीकदम्बस्तवक-प्रकरपुलकिनीनां, (३८८) कण्टकितकर्करीचक्राक्रान्त-काष्ठमञ्चिकामुषितवृषां, तिम्यत्तलशीतलसिकतिलकलसी-शमितश्रमाणाम्, (३८९) आम्लानशैवलश्यामलितालिञ्जर-

पिपीलिकापङ्क्तिरिति भावत्, तथा वेष्ट्यमाना,—आकीर्य्यमाणा, शक्तुभिः,—शष्पयवचूर्णैः धारा,—शबला शरावाणां—मृण्मयभाजनविशेषाणां, श्रेण्यः,—पङ्क्तयः, ताभिः श्रिता,—युक्ता तासाम्।

(३८७) अध्वगेति।—अध्वगैः,—पान्थैः, जनैः,—लोकैः जग्धानां—खादितानां, जम्बूफलानां—जाम्बवफलानाम् अस्थिभिः—बीजैः, अस्थिभिरिति भावः, शबला—चित्रा, समीपभूः,—निकटस्थभूमिर्यासां नदीकानाम्। उद्दूलितेति।—उद्दूलितः,—उत्थितपरागैः, धूलीकदम्बानां—नीपभेदानां, कदम्बविशेषाणामित्यर्थः, ("धूलीकदम्बो नादेयः स्यात् तिनिशे वृत्तद्रुमः" इति मेदिनी) स्तवकप्रकरैः,—पुष्पगुच्छसमूहैः, पुलकिन्यः,—पुलकशालिन्यः, रोमाञ्चिता इव दृश्यमाना इति भावः तासाम्।

(३८८) कण्टकितेति।—कण्टकितानां सञ्जातकण्टकानां, कर्करीणां—लताविशेषाणां, [कर्करी" इत्यत्र 'कर्कटी' कर्कारु" इति वा पाठः समीचीनः, कर्करीशब्दस्य लताविशेषवाचकत्वस्य कोषादावदर्शनात्, कर्कटी कर्कारु इति वा पाठे,—"काँकड़ इति प्रसिद्धः फलविशेषः, कुष्माण्डी वा इति बोध्यम्] चक्रैः,—मण्डलैः, आक्रान्ता,—आवृता, या काष्ठमञ्चिका,—दारुनिर्म्मितमञ्चविशेषा, ताभिः, तदुपवेशनैरित्यर्थः, फलभक्षणार्थमिति भावः, मुषिता,—हृता, वृषः,—तृष्णा यत्र तथाविधानाम्। तिम्यदिति।—तिम्यत्सु—आर्द्रेषु, तलेषु—अधोदेशेषु, शीतलाभिः,—हिमाभिः, सिकतिलाभिः,—वालुकामयीभिः कलसीभिः,—घटैः, घटस्पर्शेणेति भावः, शमितः,—अपनीतः, श्रमः,—सन्तापजायासः इत्यर्थः, पान्थानामिति भावः, यासु नदीकानाम्।

(३८९) आम्लानेति।—आम्लानैः,—ईषत्क्लान्तैः, ईषद्गीभूतैः, निविड-भावेनावस्थितैरित्यर्थः, शैवलैः,—जलनीलीभिः, नियतजलसद्भावात् म्लानताभावात् इति भावः, श्यामलितेषु—श्यामलतां गतेषु, अलिञ्जरेषु—मणिकेषु,

जायमानजलजडिम्नाम्, (३९०) उदकुम्भाऽऽकृष्टपाटलशर्करा-शकलशिशिरीकृतदिशां, (३९१) घटमुखघटितकटहारपाटल-पुष्पपुटानां, (३९२) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमानशोष-सरसशिग्रुसहकारफलजूटीजटिलस्थाणूना, (३९३) विश्राम्यत्-कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम्, अटवीप्रवेशप्रपाणां

"जाला" इति वङ्गीयैराख्यातेषु मृन्मयजलाधारविशेषेषु इत्यर्थ, ("अलिञ्जर स्यान्मणिकम्" इत्यमर) जायमान,—सम्पद्यमान जलाना—सलिलाना, जडिमा—शैत्य यासु तथोक्तानाम्।

(३९०) उदकुम्भेति।—उदकुम्भेभ्य,—जलघटेभ्य, आकृष्टाना—बहिरानीताना, पाटलाना—श्वेतरक्ताना, शर्कराणा—कर्कराख्यवालुकाना, शकलेन—खण्डेन, अलसिक्तेन इति भाव, शिशिरीकृता,—शीतलीकृता, वायुना जलौघाशस्य इतस्ततो विक्षिप्यमाणत्वादिति भाव, दिश,—ककुभ यासु तथोक्तानाम्।

(३९१) घटेति।—घटानाम—उदकुम्भाना मुखेषु—आस्येषु उपरिभागेषु इत्यर्थ, घटित,—रचित, कटहार—तृणविशेषनिर्म्मितहार, पाटल—श्वेतरक्त, पुष्पपटश्च—कुसुमावरणश्च, यद्वा,—घटमुखे घटितकटहारे यत पाटलपुष्प—"पारुल" इति वङ्गीयैराख्यात पाटलाख्यकुसुमविशेष ग्रथितमिति भाव, तं पुट,—आच्छादनम अधिवासनार्थमिति भाव यासु तथोक्तानाम्।

(३९२) शीकरेति।—शीकरै,—अम्बुकणै, पुलकिता—सम्पृष्टा इति यावत, या पल्लवपूली—किसलयसमूह, तया पाल्यमान —रक्ष्यमाण आप्याय्यमान इत्यर्थ, अत एव शोष्योऽपि—शोषणयोग्योऽपि, सरस —अशुष्क इत्यर्थ, परिपुष्ट इति यावत, य शिग्रुसहकार,—बालाम्रतरु, तस्य फलजूटीभि —फलसमूहै, जटिल,—सयुक्त, स्थाणु,—शाखापल्लवरहिततरु इत्यर्थ यासु तथोक्तानाम्, यद्वा —शीकरपुलकित पल्लवपूलीपाल्यमान अत एव शोष्योऽपि शाखापल्लवादिशून्यत्वेनावरणराहित्यादिति भाव, सरस, आम्रशाखाभिराच्छादनादिति भाव, शिग्रुसहकारफलजूटीजटिल स्थाणुर्यत्र तथोक्तानाम्।

(३९३) विश्राम्यदिति।—विश्राम्यद्भि —श्रममपनुदद्भि, कार्पटिकै,—कर्पटेन—कषायवस्त्रेण चरन्तीति तै, तीर्थयात्रिकैरित्यर्थ, पेटकपरिपाटीभि,—पात्रविशेषश्रेणीभि, यद्वा —कार्पटिकपेटकै,—तीर्थयात्रिकवृन्दकै, ("पेटक पुस्तकादीना मञ्जूषाया च वृन्दके" इति मेदिनी) परिपाट्या—आनुपूर्व्या, अनुक्रमेणेत्यर्थ,

शैत्येन त्याजयन्तमिव ग्रैष्मम् उष्माणम्, (३९४) क्वचित् अन्यत्र ग्राहयन्तमिव अङ्गारीयदारुसङ्कट दाहिभि र्व्योकारैः; सर्व्वतश्च (३९५) प्रातिवेश्यविषय-वासिना, समासन्नग्रामगृहस्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेय-स्थगितेन, (३९६) कृतदारुणदारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन, (३९७) स्कन्धाध्यासितकठोरकुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन,

पीयमानं सलिलं—जलं यासां यत्र वा तथोक्तानाम् अरण्यप्रपाणाम्—अरण्ये प्रवेश पानीयशालानाम्, ("प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः)। ग्रैष्मं—नैदाघम् उष्माणम्—उत्तापम्।

(३९४) अङ्गारीयदारुसङ्कटदाहिभिः—अङ्गारेभ्यः—ज्वलितेभ्यः हितानि अङ्गारीयाणि—अङ्गारोपयोगीनि यानि दारूणि—काष्ठानि तेषां सङ्कट—सञ्चयं, राशिरित्यर्थः तं दहन्ति—भस्मीकुर्व्वन्तीति तथाभूतैः व्योकारैः—लौहकारैः कर्म्मकारैः इत्यर्थः ("व्योकारो लोहकारकः" इत्यमरः) अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव—सङ्क्रामयन्तमिव, उष्माणमिति पूर्व्वेणान्वयः।

(३९५) प्रातिवेश्येति।—प्रातिवेश्यः—प्रतिवेशी विषयवासी—जनपदवासी तेन, यद्वा—प्रातिवेश्यः—प्रतिवेशस्य—प्रतिवेशिनः अयं प्रातिवेशिसम्बन्धीत्यर्थः, विषयः—आश्रयः ("विषय आश्रये" इत्यमरः) तत्र वसति—तिष्ठतीति तेन यद्वा, —प्रातिवेश्यः—गृहसमीपवर्त्ती यो विषयः—देशः स्थानमित्यर्थः ("विषयो गोचरे देशे तथा जनपदे ऽपि च" इति मेदिनी) तद्वासिना। समासन्नेति।—समासन्ने—सन्निहिते, ग्रामे—आवसथे यत् गृहं—भवनं तत्र स्थापितेन—रक्षितेन स्थविरेण—वृद्धेन परिपाल्यमानं—रक्ष्यमाणं यत् पाथेयं—सम्बलं, तेन स्थगितः—पाथेयानधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन।

(३९६) कृतेति।—कृतः—विहितः दारुणस्य—कठिनस्य दारुव्यायामस्य—काष्ठच्छेदनरूपपरिश्रमस्य योग्यः—अनुरूपः अङ्गाभ्यङ्गः—शरीरे तैलमर्द्दनं येन तथोक्तेन अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यथा—"मूर्द्ध्नि न्यस्तं यदा तैलं भवेत् सर्व्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेद्देहं अभ्यङ्गः स उदाहृतः॥" इति।

(३९७) स्कन्धेति।—स्कन्धे—अंसदेशे अध्यासितस्य—स्थापितस्य कठोरस्य—तीक्ष्णस्य इति यावत् कुठारस्य—परशोः, कण्ठे—अग्रभागे इत्यर्थः, लम्बमानं—तिष्ठदित्यर्थः प्रातराशपुटं—प्रातर्भोजनपात्रं यस्य तथाभूतेन।

(३९८) पाटच्चरप्रत्यवायप्रतिपन्नपटच्चरेण, कालवेयक-त्रिगुणव्रततिवलयपाशग्रथितग्रीवाग्रथितैः पत्रपोटावृतमुखैः पीतकूटैः उदकधारिणा (३९९) पुरःसरवलद्बलीवर्द्दयुग-सरेण, नैकटिककुटुम्बिकलोकेन, काष्ठसङ्ग्रहार्थम् अटवीं प्रविशता, (४००) श्वापदव्यधनव्यवधानवहलीसमारोपित-कुटीकृतकूटपाशैश्च, (४०१) गृहीतमृगतन्तुतन्त्रीजालवलय-

---

(३९८) पाटच्चरेति।—पाटच्चरः,—चौरः, ("चौरैकागारिकस्तेन । पाटच्चरमलिम्लुचाः" इत्यमरः) स एव प्रत्यवायः—अन्तरायः, तेन हेतुना प्रतिपन्नः—गृहीतः, परिहितमित्यर्थः पटच्चरः—जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तेन, ("पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्" इत्यमरः) दस्युतस्करादिभिः परिहृतनूतनवस्त्रस्य बलपूर्व्वकापहरणभयात् इति भावः। कालेति।—कालवेयकस्य—तृणविशेषस्य, त्रिगुणः—त्रिरावृत्तः यः व्रततिवलयः—लतामण्डलमेव, पाशः,—रज्जुः, यद्वा,—त्रिगुणः व्रततिवलयपाशः—लतामण्डल-रचितरज्जुः तेन ग्रथितया—वेष्टितया, ग्रीवया—कण्ठेन ग्रथितैः,—विधृतैः, कण्ठलग्नै-रित्यर्थः तादृशग्रीवाबद्धैरिति यावत् पत्रेति।—पत्रपोटया—पत्रसम्पुटेन, आवृतम्—आच्छादितं, मुखम्—अग्रभाग इत्यर्थः येषां तथोक्तैः, पीतकूटैः,—पानपात्र-विशेषैः उदकधारिणा—सङ्गृहीतसलिलेन।

(३९९) पुरःसरेति।—पुरःसरम्—अग्रसरं यथा तथा, वलत्—चलत्, बलीवर्द्दयुगलम्,—वृषभयुगलं यस्य तेन, ["पुरःसरवलद्बलीवर्द्द—" इत्यत्र पुरः-सरबलवद्बलीवर्द्द—" इति पाठस्तु समीचीनतया प्रतिभाति, तथात्वे पुरःसरः,—अग्रे गच्छन्, बलवान्—सबलः बलीवर्द्दयुगलः यस्य तेन] नैकटिककुटुम्बिकलोकेन—सन्निहितगृहस्थलोकेन "उपेतम्" इत्यनेनान्वयः। एवमुत्तरत्रापि तृतीयान्त-विशेष्यपदेन सहेति बोद्धव्यम्।

(४००) श्वापदेति।—श्वापदानां—व्याघ्रादिहिंस्रजन्तूनां, व्यधनाय—वेधनाय, व्यवधाने—अन्तराले, या वहली—निभृतं स्थानं, तत्र समारोपिता—रचितेत्यर्थः, या कुटी—क्षुद्रं तृणनिर्मितं गृहं तत्र कृताः,—स्थापिताः, कूटपाशाः,—कूटरज्जवः यन्त्रवागुरा वा यैः तथाभूतैः।

(४०१) गृहीतेति।—गृहीताः,—धृताः, मृगतन्तवः,—मृगाणाम् अन्त्राणि इति यावत्, ते एव तन्त्रीजालानि—रज्जुसमूहाः, तेषां वलयैः,—मण्डलैः, कालतान्त

वागुरैः, बहिर्व्याधैः विचरद्भिः; अंसावसक्तवीतंसव्यालम्ब्यमानबालपाशिकैश्च, (४०२) सङ्गृहीतग्राहककक्करकपिञ्जलादिपञ्जरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः, (४०३) च्युतलासकलेशलिम्पलताबद्धलट्वालम्पटानाञ्च पेटकैः पाशकशिशूनाम् अटद्भिः, (४०४) वृक्षस्तम्बान्तरिततित्तिरितरलायमानकौलेयककुलचाटुकारैश्च विहगकृतया मृगयुयुवभिः

भावः, वागुरा—पाशः यैः तथाभूतैः, मृगान्तनिर्मितपाशधारिभिरित्यर्थः, बहिः, विचरद्भिः,—सञ्चरद्भिः व्याधैः—लुब्धकैः। अंसेति।—अंसेषु—स्कन्धदेशेषु अवसक्ता,—संसक्ता, वीतंसाः,—"फालनजा" इति वङ्गभाषया ख्यातानि मृगपक्षिणां बन्धनसाधनानि उपकरणानि ("वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम्" इत्यमरः) व्यालम्बमाना—दोलायमाना इत्यर्थः, बालपाशिका—पादरज्जवः येषां तैः, यद्वा,—अंसावसक्तवीतंसेषु व्यालम्बमाना—सम्बध्यमाना इत्यर्थः, बालपाशिका येषां तैः।

(४०२) सङ्गृहीतेति।—सङ्गृहीतानि—धृतानीत्यर्थः, ग्राहकाणां—घातिविहगानां, श्येनानामित्यर्थः, ("ग्राहकौ घातिविहगौ व्यालानाञ्च ग्रहीतरि" इति मेदिनी) ककराणां—क्रकराणां, "कयेर" इत्याख्यपक्षिणामित्यर्थः, ("क्रकरः ककरो क्रमौ" इत्यमरः) कपिञ्जलादीनाञ्च—गौरतित्तिरीणां चातकानां वा, पञ्जरकाणि—पिञ्जराणि यैः तथाभूतैः शाकुनिकैः,—पक्षिव्याधैः, पाशलुब्धैः इत्यर्थः।

(४०३) च्युतेति।—च्युतलासका,—विलासशून्या इत्यर्थः, निष्पन्दा इति यावत् तथा लेशेन—लवेन लासकलवेनेति यावत् कदाचित् वायुवशादिति भावः लिम्पा—अस्पष्टा, लता,—वीरुध एव, बद्ध—नार्थ, तासु या लट्वाः,—पक्षिभेदाः, बाबुइचटका इति यावत्, ("लट्वा करञ्जभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरे" इति मेदिनी) तासु लम्पटाः,—लुब्धा तेषां, पाशकशिशूनां—व्याधबालकानां, अटद्भिः,—भ्रमद्भिः, पेटकैः,—समूहैः।

(४०४) वृक्षेति।—वृक्षाणाम्—अर्जुनानां, स्तम्बेषु—गुच्छेषु, अन्तरिताः,—निभृतस्थिताः, ये तित्तिरयः,—तदाख्यपक्षिभेदाः, तेषु तरलायमानानां—लोलुपानां, कौलेयकानां—सारमेयाणां, कुक्कुराणामित्यर्थः, ("कौलेयकः सारमेये कुलीने" इति मेदिनी) यत् कुलं—समूहः, तस्य चाटुकारैः,—सेवकैरिति यावत्, तत्सहायैः

क्रीडद्भिः, (४०५) परिणतचक्रवाककण्ठकषायरुचां क्षौमव्यानां वल्कलानां कलापान्, नातिचिरोद्धृतानाञ्च धातुत्विषां धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः, (४०६) पिचव्यानां चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सम्भारान्, भारांश्च मधुनो माक्षिकस्य, मयूराङ्गजस्य, अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां, (४०७) लम्बमानलामज्जकजूटजटानाम्, अपत्वचां खदिर-

रिति भावः, विहङ्गमृगैर्या—पक्षिषु आखेटं क्रीडद्भिः,—खेलद्भिः, कुर्व्वद्भिरित्यर्थः, व्याधयुवभिः,—तरुणैः व्याधैः।

(४०५) परिणतेति।—परिणत,—स्थविरः यः चक्रवाकः,—रथाङ्गनामा पक्षिभेदः, तस्य कण्ठः—गलदेशः, तद्वत् कषाया—पीतरक्ता, लोहिता वा ("कषायो रसभेदेऽपि। सुरभौ लोहिते त्रिषु॥" इति मेदिनी) रुक्—प्रभा येषां तथोक्तानां, क्षौमव्यानां—क्षौमवस्त्रकसूत्रनिर्म्माणोपयोगिनाम, ऐदवाणामित्यर्थः, वल्कलानां—त्वचां कलापान् सङ्घान्। नातिचिरोद्धृतानाम्—अनतिचिरोच्चितानां, धातुत्विषां—गैरिकवर्णानां, ("धातुमनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकन्तु विशेषतः" इत्यमरः) धातकीकुसुमानां—धातुपुष्पिकाख्यपुष्पाणां, "धाइफुल" इति वङ्गीयैराख्यातानामित्यर्थः, अगणिताः,—असङ्ख्याताः, गोणीः,—सुत्रनिर्म्मितभाजनविशेषान्।

(४०६) पिचव्यानां—पिचु,—तूलः तदुपयोगिनां, कार्पासानामिति भावः, तथा अतसीति।—अतसीगणाः—अतसीभेदाः, पट्टाः,—वसनभेदाः, मूलकानि—ओषधिभेदाः तेषाम्, यद्वा,—अतसीगणानां—क्षौमवस्त्रोपयोगिनां चूनासमूहानामित्यर्थः, पट्टानां—कौषेयाणां, कौषेयवसनोपयोगिनामित्यर्थः, मूलकानि—मूलानि, बीजानि इत्यर्थः तेषां, पुष्कलान्—प्रभूतान् सम्भारान्—निचयान्। माक्षिकस्य—मक्षिका विशेषकृतस्य, मधुनः,—क्षौद्रस्य इत्यर्थः भारान्—समूहान्। मयूराङ्गजस्य—शिखिपिच्छस्य, "भूयसो भारकान्" इति परेणान्वयः। अक्लिष्टेति।—अक्लिष्टानाम्—अक्षुण्णानां मधूच्छिष्टानां—सिक्थकानां, "मोम" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः चक्रवालानि—समूहाः तेषाम्। ["मधूच्छिष्टचक्रवालानाम्" इत्यत्र "मधूच्छिष्टचक्रमालानाम्" इति पाठे,—मधूच्छिष्टचक्राणां—"मौमाछिर चाक" इति प्रसिद्धानां मधुमक्षिकाणां वासभूतानां सिक्थकबीजानां, मालाः,—श्रेणयः तासाम्]।

(४०७) लम्बमानेति।—लम्बमानानां—दीर्घाणामित्यर्थः, लम्बमानाः,—

काष्ठानां, कुटस्य, (४०८) कठोरकेशरिसटाभारबभ्रुणश्च वीध्रस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता; (४०९) अविचितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिश्च, अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः, त्वरमाणाभिः, विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः, ग्रामेयिकाभिः आसन्नदिगन्तरम्; इतस्ततश्च (४१०) युक्तशूरशकुरशाकराणां, पुराणपांसुलकिरकरीषकूटवाहिनीनां,

---

द्वीर्घां इत्यर्थो वा, तामस्कानाम—उशीराणाम, ("उशीरमस्त्रियाम । ०। तालञ्च सुपलयम्" इत्यमरः) जूटस्य—समूहस्य, जटा,—मूलानि तासाम् । ("मूले नयकद जटा" इत्यमरः) । अपलवा—लतशाखानां, खदिरकाष्ठानां—खदिरदारूणाम् । कुटस्य—औषधिविशेषस्य ।

(४०८) कठोरेति ।—कठोर —प्रचण्ड, परिणत इत्यर्थः, य केशरी—सिंह, तस्य सटाभार —जटासमूह तद्वत् बभ्रु—कपिल, पिङ्गलमिति यावत तस्य, ("विपुले नकुल विष्णौ बभ्रुर्ना पिङ्गले त्रिषु" इत्यमरः) वीध्रस्य—लोध्रतकवल्कलस्य इत्यर्थः, भूयस —अतिभूतान, भारकान्—भारा एव भारका तान् आदाय व्रजता—गच्छता, लोकेन—जनेन ।

(४०९) अविचितेति ।—अविचितानि —अचिन्तानि, विविधानि—नानाप्रकाराणि वनफलानि—अरण्यजातवृक्षफलानि तै पूरित,—पूर्णं, पेटक,—भाजनविशेष, मञ्जूषा इत्यर्थ, ['पिटक पेटक पेडा मञ्जूषा" इत्यमरः । '—पटक—' स्थाने "—पिटक—" इति पाठोऽपि न पक्षार्थे] मस्तके—शिरसि यासां ताभि अभ्यर्णग्रामगत्वरीभि —सन्निकृष्ट ग्रामगामिनीभि, त्वरमाणाभि —त्वरितगतिभि, विक्रयेति ।—विक्रयस्य—विपणस्य, ("विपणो विक्रय" इत्यमरः) चिन्तया—भावनया चिन्तया वा, व्यग्राभि —व्यापृताभि कस्य केन प्रकारेण वा फलानि इत्यानि विक्रेष्यामीति चिन्ताकुलाभिरित्यर्थः, ग्रामेयिकाभि,—ग्रामवासिनीभि, आसन्नदिगन्तरम्—आपूरितदिगन्तरमित्यर्थः ।

(४१०) युक्तेति ।—युक्ता,—बद्धा इत्यर्थ, शूरा,—बलवन्त, शकुरा,—तरुणा शाकरा —बलीवर्दा यासु ता ता,, पुराणेति ।—पुराणा —पुरातना, पांसु—रजसि उत्किरन्ति—उत्क्षिपन्तीति तथोक्ता, करीषाणि—शुष्कगोमयानि, ("करीष गोमयमस्त्रियाम । तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री" इत्यमरः) तेषां कूटान—राशीन् वहन्ति—नयन्ति इति तथोक्तानाम ।

(४११) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसाध्यमाणानां, सव्रीडचटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः (४१२) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरूढक्षेत्रसंस्कारम्; (४१३) आरक्षिद्विरदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेला-लङ्घिततुङ्गवैणववृतिभिः, (४१४) निखातगौरकाण्डशङ्क-शङ्कितशशकशकलिततुङ्गशृङ्गैः, प्रयत्नप्रसृतविशङ्कटविटपैः,

(४११) धूर्गतेति।—धूर्गत —धुर—भार, गत,—प्राप्त, भारवहने नियुक्त इत्यर्थः, धूलिभि —मार्गरजोभिः, धूसर,—आपाण्डुर, य सैरिभ,—महिष, (लुलापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः" इत्यमर) तेन सरोषेण—सक्रोधेन, स्वरेण—गम्भीरस्वविशेषेण साध्यमाणा —सञ्चाल्यमाना तासां, सव्रीडेति।—सव्रीडता—स्खलता, चटुलाना—चञ्चलाना घूर्णमानानामित्यर्थः, चक्राणा—रथाङ्गाना, चीत्कार —शब्दविशेष तद्वतीनाम्। सम्पातै —सञ्चारै।

(४१२) सम्पाद्यमानेति।—सम्पाद्यमान —जन्यमान, दुर्बल,—सामान्य इति भाव उर्व्या,—पृथिव्या विरूढाणा—विशदरूढाणा, कर्कमानामित्यर्थ पदवाक्यम् इति यावत क्षेत्राणा—केदाराणा सस्कार —संशोधन, कर्षणमिति भाव ग्रन्थ लर्घानम।

(४१३) आरक्षेति।—आरक्षाय—रक्षणाय, धनैश्यानामिति भाव, यद्वा, —आरक्षै —रक्षक द्विपा,—प्रेरिता दान्ता,—दमनया, ये वाहकदण्डा,—प्रकलगुडा, ताडनयष्टय इत्यर्थ तै उड्डीयमाना —उन्मुख उत्प्लुत्य पलायमाना इत्यर्थ, ये हरिणा —मृगा, तै हेलया—अनायासेन लङ्घिता—अतिक्रम्य गता, तुङ्गा —उन्नता, वैणवी—वेणुसम्बन्धिनी वर्त्मनाम्यत्यर्थ, वृत,—वेष्टन, प्राकारप्राचीर मित्यर्थ येषा ते, ("प्राचीर प्रान्ततो वृत" इत्यमर)।

(४१४) निखातेति।—निखातै —निहितै शस्यविघातकप्राणित्राणनार्थं भूमिनिखातदण्डोपारस्थापितैरिति भाव गौर —शुभ्रै काण्डै,—कङ्काल मस्त काष्ठिभिरित्यर्थ ।शरस्तम्बपर्वैरिति यावत ("काण्डो नलकाण्डनारिकेलफला स्थिनि" इदि रुद्रो) शङ्कुभि,—कील काष्ठोपलाचलैरिति भाव, शङ्किता,—भीता शशका,—"खरगोश" इति वङ्ग प्रसिद्धा मृगभेदा, तै शकलिता,—खण्डिता, तुङ्गा,—उन्नता, शृङ्गा —अग्रभाग, अविकासतपत्रादि वा यद्वा ते, प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टादरविशेषेण, प्रसृत —पोषिता, विशङ्कटा,—विशाला,

वाटै ऐन्द्रवै बहुभि श्यामायमानोपकण्ठम, (४१५) अतिविप्रकृष्टान्तरै, मरकतस्निग्धसुधावाटवेष्टितै कार्मुककर्मण्यवंशविटपसङ्कटै, (४१६) कण्टकितकरञ्जराजिदुष्प्रवेशै, (४१७) उरुबूकवचावङ्कसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्णगवेधुकागर्मुद्गुल्मगहनगृहवाटिकै, (४१८) निखातोच्च

विस्तीर्णा इत्यर्थ ("विशङ्कट पृथु बृहत विशाल पृथुल महत" इत्यमर) विटपा—शाखा येषु तै ऐन्द्रवै—इन्द्रसम्बन्धिभि बहुभि—अनेकै वाट—वृतिस्थान, ("वाट मार्गे वृतिस्थाने" इत्यमर) श्यामायमानेति।—श्यामायमान—नीलायमानम, उपकण्ठ—ग्रामकण्ठ समीपवर्त्तिप्रदेश इत्यर्थ यस्य तथोक्तम।

(४१५) अतीति।—अति—आतिशयेन विप्रकृष्ट—दूरम अन्तरम—अवकाश येषा तै मरकतेति।—मरकतवत—हारिद्रमणिवत्प्रभवत स्निग्धै—मसृणै सुधावाटै—सुधाप्रलेपवृतिभि वेष्टितान—परिवृतानि तै कार्मुकेति।—कार्मुक—धनु तस्य कर्मण्यानाम—कर्मणि हितानाम धनुर्निर्माणोपयोगिनामित्यर्थ वंशानाम—वेणुलतानाम विटपै—शाखाभि सङ्कटानि—आकीर्णानि सम्बाधानि वा दृष्यवस्थानि इत्यर्थ तै ("सङ्कटम ना तु सम्बाध" इत्यमर)

(४१६) कण्टकितेति।—कण्टकितानाम—सञ्जातकण्टकानाम करञ्जानाम—नक्तमालाख्यवृक्षाणाम राजिभि—पङ्क्तिभि दुष्प्रवेशानि—प्रवेष्टुमशक्यानि तै।

(४१७) उरुबूकेति—उरुबूक—एरण्ड ("एरण्ड उरुबूकश्च रुचकश्चित्रकश्च स" इत्यमर) वचा—उग्रगन्धा ("वचोग्रगन्धा गोलोमी" इत्यमर) वङ्क—हरितकविशेष वकपुष्पवृक्षो वा सुरस—भूतघ्न ("सुरसा तुलसी स्यात्तुलसी वरमञ्जरी। अपेतराक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभि।" इति कोष) यद्वा—सुरस—पर्णास तुलसीत्यर्थ ("सुरसस्तु द्विषु स्वादौ पर्णासे तु नपुंसकम" इति मेदिनी) सूरण—"ओल" इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध कन्दविशेष शिग्रु—शोभाञ्जन ("शोभाञ्जन कृष्णगन्धा सुतीक्ष्णश्चोऽथ शिग्रुक" इति कोष) ग्रन्थिपर्ण—मुक्ताऽऽकार सुगन्धि ओषधिभेद ("ग्रन्थिपर्णं शुक बर्हिपुष्प स्थौणेयकुक्कुर" इत्यमर) गवेधुका—"गडगड" इति वङ्ग प्रसिद्ध तृणधान्यभेद गर्मुत लताविशेष मदनाख्यक्षुपभेदो वा गुल्म—प्रकाण्डरहितवृक्षस्त्र त गहना—सान्द्रा दुष्प्रवेशा इत्यर्थ गृहवाटिका—उद्यानं यथा तै।

(४१८) निखातेति।—निखातेषु—निहतेषु प्रोथितेषु इत्यर्थ उच्चेषु—

काष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः, (४१९) परिमण्डलबदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलबद्धवत्सरूपैः, कथमपि (४२०) कुक्कुटरटितानुमीयमानसन्निवेशैः, अङ्गनाशस्थिस्तम्भतलविरचितच्छिन्नपूपिकावापिकैः, (४२१) विकीर्णबदरपाटलपटलैः, (४२२) वेणुपोटदलनलमयहतिविहित

छत्रेषु, काष्ठेषु—दारुषु आरोपिता,—उत्थापिता, या काष्ठालुकलता,—अलाबूलता, स्वनामप्रसिद्धकन्दविशेषस्य वल्ली वा तासां प्रतानैः,—शाखाप्रशाखाभिः, विहिता,—कृता, छाया यैषां ते ।

(४१९) परिमण्डलेति ।—परिमण्डल—समन्तात् गोलं, यत् बदरीमण्डपक—कौलिगृहं, बदरीवृक्षाणामाश्रितानकुञ्जभवनमित्यर्थः, बदरीकाष्ठानामतगृहावशेषो वा, तस्य तलेषु—अधोभागेषु निखात—रोपिते खादिरे—खदिरदारुमये कीले—शङ्कौ, बद्धा,—यन्त्रिता, वत्सरूपा—क्षुद्रा वत्सा यैषां ते ।

(४२०) कुक्कुटेति ।—कुक्कुटानां—ताम्रचूडानां रटितेन—रवेण, अनुमीयमानः,—प्रतीयमानः सन्निवेशः—संस्थानं रचना वा येषां ते, समन्तात् वृक्षवल्ल्यादिभिः पिहितत्वेन अदृश्यत्वादिति भावः । अङ्गनेति ।—अङ्गनानां—स्त्रीणां, अस्थिस्तम्भः—माङ्गलिकस्तम्भः माङ्गलिकानुष्ठानस्मरणाय प्रोथितस्थूणाविशेष इत्यर्थः तस्य तले—निम्नदेशे विरचिता—निर्मिता, छिन्नपूपिकावापिका यैषां ते । [“अङ्गना वापिके” इति पाठस्य दुर्बोधार्थतया एतत्स्थाने पुस्तकान्तरस्थेन ‘अङ्गनाऽऽशास्तम्भतलविरचितपक्षिपूपिकावापिकैः’ इति पाठः कथञ्चित् समीचीनतया प्रतिभाति, एतत्पक्षे,—अङ्गनाम अशन—वङ्गदेशस्य जलपुष्पवृक्षस्येत्यर्थः, (“अशनि कुक्षीगौ च वङ्गेषु न तरौ पुमान्” इति मेदिनी) यः स्तम्भः—तद्दारुनिर्मितस्थूणाकारः पक्षिणाम् उपवेशनार्थस्थानविशेष इत्यर्थः तस्य तले—निम्नदेशे, विरचिता पक्षिणां—विहङ्गानां, पूपिकावापिका—अङ्गनाप्रदत्तपिष्टकावशेषभक्षणानन्तरं जलपानाय “चौवाचा” इति वङ्गभाषाप्रसिद्धा क्षुद्रसरसी येषु तैरित्यर्थः]।

(४२१) विकीर्णेति ।—विकीर्णं,—विक्षिप्तं बदरीवृक्षात् वायुना पातितैः विक्षिप्तं, बदरैः—कोलफलैः, पाटलानि—श्वेतरक्तानि पटलानि—छदिः “चाल” इति वङ्गीयभाषाख्यातानि गृहाच्छादनानि इत्यर्थः येषां तैः, (‘पटलं छदिः’ इत्यमरः)।

(४२२) वेणुरिति ।—वेणवः—वंशाः, पोटदलाः,—खण्डशकलानि,

भित्तिभिः, किंशुकरोचनारचितमण्डलमण्डपवल्लजबद्धाङ्गारराशिभिः, (४२३) शाल्मलिफलतूलसञ्चयबहुलैः, सन्निहितनलशालिशालूकखण्डकुमुदबीजवेणुतण्डुलैः, (४२४) सङ्गृहीतमालबीजैः, भस्ममलनम्लानकायस्थकूटव्याहतकटैः,

["—पीटदल—" इत्यत्र "—पीटगल—" इत्येव पाठः साधीयान् कोषादौ पीटदलशब्दस्य अदर्शनात्, अस्मिन् पक्षे,—वेणव,—वंशाः पीटगलाः,—काशाख्यतृणभेदा इत्यर्थः "अथ पीटगलः पुंसि नले च काशमञ्जरी" इति मेदिनी] नली,—नडाख्यतृणभेदाः शराः,—गुन्द्राख्यतृणविशेषाश्च, तन्मयी—तदात्मिका, या वृति—वेष्टनं, सैव ताभिर्वा विहिता—कृता, भित्ति,—कुड्यं येषां ते, किंशुकेति।—किंशुकानि—पलाशपुष्पाणि, रोचना—गोरोचनाख्यमाङ्गल्यद्रव्यभेदः, ताभ्यां रचितं—कृतं मण्डलं—गोलाकाररेखा यस्य तादृशे, मण्डपे—गृहे, वल्वजे,—तृणभेदे बद्धः—रचितः, अङ्गारराशि,—अलातचयः, भूतोपद्रवनिवारणार्थमिति भावः येषु तैः, यद्वा,—किंशुकः—पलाशवृक्षः, रोचनः,—कूटशाल्मलीसञ्ज्ञकः शाल्मलीभेदः, ("रोचनः कूटशाल्मलिः" इत्यमरः) ताभ्याम् आरचितं—कृतं, मण्डलं—वेष्टनं, इतिरित्यर्थः, यस्य तादृशे, मण्डपे वल्वजे बद्धः—कृतः, अङ्गारराशि,—अनुद्धृताग्निराशिसमूहः, शैत्यनिवारणार्थं व्याघ्रादिभीतिनिवारणार्थं वा इति भावः येषु तैः।

(४२३) शाल्मलीति।—शाल्मलि—रक्तपुष्पा, ("शाल्मली रक्तपुष्पा च मुकुटी स्थिरजीविता" इति कोषः) तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः,—तूलराशिभिः, बहुलानि—आकीर्णानि तैः। सन्निहितेति।—सन्निहितानि—स्थितानि, नलशालयः,—शालिविशेषाः, शालूकखण्डाः,—पद्ममूलानां खण्डाः, ("पद्ममूलन्तु शालूकम्" इति कोषः) कुमुदबीजानि—कैरवशस्यानि, वेणवः,—वंशाः, तण्डुलाः—धान्यसाराः, निस्तुषधान्यानीत्यर्थः, यद्वा,—वेणुतण्डुलाः,—वंशबीजानि वंशजातयवाकारपदार्थभेदा इत्यर्थः येषु तैः।

(४२४) सङ्गृहीतेति।—सङ्गृहीतानि—सञ्चितानि, मालानां—क्षेत्रपद्मानां, बीजानि—शस्यानि येषु तैः, यद्वा—सङ्गृहीतानि मालानां—पुष्पाणां, "पिण्डि" इति बङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, बीजानि—अङ्कुरकारणानि, यद्वा,—सङ्गृहीतानि मालबीजानि—चैत्रस्यशस्यानि येषु तैः, ("मालं क्षेत्रे स्त्रियां पुष्पादिमालायां जने पुमान्" इति मेदिनी)। भस्मेति।—भस्मना—पांशुना, मलनेन—मर्द्दनेन, म्लानं—मलिनतां गतम्, यत् कायस्थकूटं—लघुपतिकाराशिः, तेन व्याहताः,—

(४२५) आम्रानराजादनमदनफलस्फीतैः, मधूकासवमद्यप्रायैः, (४२६) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः, अविरहितराजमाषवपुषकर्कटिकाकुष्माण्डालाबूबीजैः, (४२७) पोष्यमाणवनविडाल-

निहिता, कटा,—"मादुर" इति वङ्गभाषया ख्यातानि शयनानि येषां ते, यद्वा, —भस्मना—भूतीनां, मलनेन—कर्दमेन ("मलन पटवासे ना कर्दमे तु नपुंसकम्" इति मेदिनी) जलार्द्रभस्मलेपनेनेत्यर्थः, (दृश्यते च गाम्भारीफलत्वच भस्मलिप्तानि लोके) स्नाना ये काश्मर्या,—गाम्भारीवृक्षा ("गाम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका। श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्च" इत्यमरः) तेषां कूटे—राशौ, खण्डितलडवसमूहोपरि इत्यर्थः, व्याश्रिता कटा, शोषणायमिति भावः येषां ते।

(४२५) आम्रानिति।—आम्रानानि—दूषचक्षुष्काणि, राजादनं,—कपीटाख्यवृक्षभेदः, ("क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरवृक्षः कपीद्रुमः। राजादनी दृढस्कन्धः कपीटः प्रियदर्शनः॥" इति कोषः), यद्वा,—राजादनं—प्रियालं, "राजादनं प्रियालश्च" इत्यमरः) मदनं,—"मयना" इति वङ्गीयैराख्यातः वृक्षश्च, ("मदनं शल्यकी रोध" इति कोषः) तयोः फलानि तैः स्फीतानि—पूर्णानि तैः। मधूकेति। —मधूकानां—"महुया" इति ख्यातानां गुडपुष्पाणां, ("मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ" इत्यमरः) आसवाः,—रसा एव, यद्वा,—मधूकेभ्यः कृताः आसवाः,—सन्धानविशेषः, मद्यविशेषा इत्यर्थः ता एव मद्यानि—सुराः प्रायेण—बाहुल्येन येषु तैः।

(४२६) कुसुम्भेति।—कुसुम्भानां—महारजनाख्यपुष्पाणां, कुम्भाः,—घटाः, गण्डानां—खड्गाख्यमृगभेदानां, कुसूलानि—स्थानानि येषु तैः, यद्वा,—कुसुम्भानां—महारजनानां, ("स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि" इत्यमरः) कुम्भानां—गुग्गुलूनाञ्च, ("कुम्भौ राश्यन्तरे। घटे क्लीबन्तु गुग्गुलौ" इति मेदिनी) गण्डाः, —पिण्डकाः, तत्संस्थानविशेषा इत्यर्थः, ("गण्डः स्यात् पुंसि खड्गिनि। ग्रहयोगप्रभेदे च वीरे च पिटकेऽपि च॥" इति मेदिनी) गण्डाः,—पिण्डा इत्यर्थौ वा, तेषां कुसूलाः,—स्थापनार्थस्थानविशेषाः, गोण्यो वा येषु तैः। अविरहितेति।—अविरहितानि—पूर्णानि राजमाषाणां—निष्पावाणां "वरवटी" इति वङ्गे प्रसिद्धानां व्रीहिभेदानां वा, वपुषाणां—"शशा" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धानां लाउकानां, कर्कटिकानां—"काँकुड" इति वङ्गे ख्यातानां, कुष्माण्डानां—कर्कारूणाम्, अलाबूनां—तुम्बीनाञ्च, बीजानि—अङ्कुरकारणानि येषु तैः।

(४२७) पोष्यमाणेति।—पोष्यमाणा,—पाल्यमानाः, वनविडाला,—

मालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः उपेतं वनग्रामकं ददर्श, तत्रैव च अवसदिति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते छत्रलम्भो नाम
सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

आरण्यमार्जाराः मालुधानाः,—प्राणिविशेषाः, मातुलाहिनामसर्पभेदा वा, ("मालुधानो मातुलाहिः" इत्यमरः) ते तु निर्विषा ज्ञेयाः, नकुलाः—"वेजि" इति वङ्गे प्रसिद्धाः सर्पशत्रवः, शालिजाताः—जीवभेदाः, जातकादयश्च—प्राणिविशेषाः येषु ते तथा,—शालयः,—"खटाश" इति वङ्गे प्रसिद्धाः गन्धमार्जाराः ("शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्" इति मेदिनी) तेषां जातानां—समूहानां, जातकादयः,—शावकादयः इत्यर्थः, यद्वा—तेभ्यः जाताः—उत्पन्नाः ये जातकाः—शावकाः, तदादयः,—तत्प्रभृतयः येषु ते, ["जातकादिभिः" इत्यत्र "जालकादिभिः" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति पोत्रमार्गवनविडालादिजातानां—समूहानां, जालकानि—आनायाः, पिञ्जरा इति यावत् तदादयः यत्र ते]। अटवीकुटुम्बिनः—वनगृहिणाम्। उपेतं—युक्तं वनग्रामकम्—अरण्यमध्यस्थं आवसथं तन्नामकं वा।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वाचस्पतिसमेन पण्डितकुलपतिना बि, ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया चामलाख्यया
श्रीहर्षचरितव्याख्यया सप्तम उच्छ्वासः ॥ ७ ॥

अष्टम उच्छ्वासः।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि॥
दैवेनापि क्रियते भव्याना पूर्व्वसेवेव॥ १॥
विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च?॥ २॥

(१) अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात् निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवीम्, आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबहून्

अथ पुरुषप्रयत्नं विनाऽपि सुदैवानुकूल्येन सत्पुरुषाणां मनोरथसिद्धिर्भवतीति शार्थ्यं प्रदर्शयन्नाह सहसेति।—सहसा—हठात् मनोरथप्रार्थितानि—मनोऽभीष्टानि,अभिलषितानीत्यर्थः, वस्तूनि—द्रव्याणि, सम्पादयता—संयोजयता, प्रददता इत्यर्थः, दैवेनापि,—भाग्येनापि अनुकूलेनेति भावः किं पुनः पुरुषकारेण अन्येन वा इत्यपिशब्दार्थः, भव्यानां—योग्यानां, शुभफलनाभाहाणामित्यर्थः, सत्पात्राणामिति भावः, ("भव्य शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि च त्रिषु" इति मेदिनी) पूर्व्वसेवा—प्रथमा परिचर्य्या, क्रियते इव—विधीयते इव, सुदैवं हि सहसैव सतां मनोरथं सम्पाद्य सदनुरागस्य प्रथमनिदर्शनं प्रदर्शयति चरमत्वापि प्रभूताभ्युदयं जनयतीति भावः। श्लोकेनानेन भाग्यवतां सतां हर्षस्य दैवानुकूल्येन यात्रायाः साफल्यं सूचितम्। अत्र पूर्व्वसेवायाः अक्रियमाणाया अपि तत्त्वेन सम्भावनोत्प्रेक्षितमात् क्रियोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम्॥ १॥

विद्वदिति।—विदुषां जनेन—पण्डितलोकेन सम्पर्कः—सङ्गः, सख्यमिति भावः, तथा नष्टेति।—नष्टस्य—अदर्शनं गतस्य, इष्टस्य—प्रियस्य ज्ञातेः,—बन्धुजनस्य, दर्शनं—साक्षात्कारः तदेव अभ्युदयः—मङ्गलम्, इष्टलाभजनितानन्द इत्यर्थः, भवने—गृहे, महारत्नानां—महामूल्यमणीनाम् अन्विष्यादि दुर्लभानामिति भावः लाभश्च—प्राप्तिश्च, कस्य—जनस्य इति भावः, सुखाय—आनन्दाय न भवति?—न जायते? अपि तु सर्व्वस्य एव भवति इत्यर्थः एतेन हर्षस्य दिवाकरमित्राख्यविद्वन्मित्रलाभः भगिन्या राज्यश्रिया प्राप्तिः महामूल्यैकावलीलाभश्च सूचितः। अत्र प्रस्तुतानां सम्पर्काभ्युदयरत्नलाभानामेकेन सुखजननयोग्यत्वरूपधर्म्मेण सह सम्बन्धात् तुल्ययोगिताऽलङ्कारः। आर्य्या वृत्तम्॥ २॥

(१) एतदेव प्रतिपादयति, अथ इत्यादि।—अपरेद्युः,—अपरस्मिन् दिवसे, इतग्रामे आवासग्रहणस्य परादिने इत्यर्थः। आट—बभ्राम। "एकदा तु भूपते"

दिवसान् । एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्त-
शरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतु. नाम कुतोऽपि (२) कज्जलश्यामल-
श्यामलतावलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम्, (३) अन्ध-
कारिणीम् अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन विशाखेन त्रियामामिव
साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम्, (४) अव-
तंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनद्धकाचरकाचमयि-
कर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं, (५) किञ्चिच्चुलुम्प प्रविरल-
पक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तार-

इत्यस्य "व्याघ्रकेतु. शबरयुवानमादाय आजगाम" इति उत्तरेण सम्बन्धः । भूपतेः,—हर्षस्य, [कर्मणि षष्ठी] । आटविकेति ।—आटविकः,—आरण्यः सामन्तः,—अधिराजः, वनप्रदेशरक्षणाय हर्षात् प्राप्ताधिकार इत्यर्थः, यः शरभकेतुः,—तदाख्यः कश्चित् तस्य, सूनुः,—पुत्रः, इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(२) शबरयुवानं विशिनष्टि, कज्जलेति ।—कज्जलवत्—अञ्जनवत् श्यामला—नीला, या श्यामलता—गन्धप्रियङ्गुवल्ली, सा एव वलयः—वेष्टनं तेन अधिललाटं—ललाटोपरि, उच्चैरिति ।—उच्चैः कृतः,—उन्नमय्य स्थापितः, मौलिबन्धः —मूर्धकेशोच्चयः येन तथोक्तम् ।

(३) अकारणभुवा—विना कारणं जातेन इत्यर्थः, स्वाभाविकेन इति भावः, विशाखेन—त्रिरेखेण, भ्रुकुटिभङ्गेन—भ्रूकौटिल्येन, अन्धकारिणीम्—अन्धकारवतीं भ्रूसङ्कोचनेन नेत्रयोराहतभागत्वादिति भावः, यद्वा —अन्धकारिणीं—कृष्णवर्णामित्यर्थः, अत एव त्रियामामिव—रात्रिमिव, तामसामित्यर्थः यावत् साहससहचारिणीं —साहससङ्गिनीम्, बलपूर्वककार्यकरणसामर्थ्यबोधिकामिति भावः, ललाटस्थलीं —भालदेशं समुद्वहन्तं—दधानम् ।

(४) अवतंसितेति ।—अवतंसितस्य—भूषणीकृतस्य, एकस्य—एकमात्रस्य, शुकपक्षकस्य—कीराख्यपक्षिपतत्रस्य, प्रभया—कान्त्या, हरितायमानः—श्यामायमानः तेन पिनद्धेति ।—पिनद्धा—बद्धा, काचरस्य—कठिनस्य, काचमयी,—काचाख्य-रत्नस्य, कर्णिका—कर्णभूषणं, काचमणिनिर्मितं कर्णभूषणमित्यर्थः यत्र तथाभूतेन, श्रवणेन—कर्णेन, शोभमानं—राजमानम् ।

(५) किञ्चिच्चुलुम्पस्य—ईषत् क्लिन्नस्य, ("चुलु क्लिन्नाक्ष चुल्लचिल्लपिल्ला क्लिन्नेऽक्ष्णि

स्यं चतजमिव चरन्तम्, अवनाटनासिकं, चिपिटाधरं, चिक्किनचिवुकम्, (६) अहीनहनूत्कटकपोलकूटास्थिपर्य्यन्तम्, ईषदुदग्रग्रीवावन्यं, स्कन्नस्कन्धार्द्धभागम्, (७) अनवरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन अंसलेन उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरेः,

भाषली" इत्यमरः) प्रविरलपक्ष्माणं,—अल्पलोम। सहजेन—स्वाभाविकेन रागरोचिषा—लोहितप्रभया रसायनरसोपयुक्तं—रसायनरसेन—औषधविशेषरसेन सह उपयुक्तं—पीतम् इत्यर्थः, तरक्षु,—मृगादनः "नेकड़े बाघ" इति वङ्गे प्रसिद्ध क्षुद्रव्याघ्र विशेष इत्यर्थः, ("तरक्षुस्तु मृगादनः" इत्यमरः) तस्य इदं तारक्षवं, तच्च कश्चित् रोगविशेषे (यक्ष्मणि) उपयुज्यते इति वैद्यकाः, क्षतजमिव—रक्तमिव, चरन्तं—स्रवन्तम्। अवनाटनासिकं—निम्ननासापुटम्, ("अवटीटोऽवनाटश्चावभ्रटो नतनासिके" इत्यमरवचनात् अवनाटशब्देनैव निम्ननासिके लब्धेऽपि पुनर्नासिकाशब्दग्रहणं नासाया अतिनिम्नत्वद्योतनार्थमिति मन्तव्यम्) अन्तःप्रविष्टनासिकमित्यर्थः, "खाँदा नाक" इति वङ्गभाषया प्रसिद्धमिति भावः। चिपिटाधरं—स्थूललम्बरदनच्छदम्। चिक्किनचिबुकं—स्थूलिपङ्कुलाधराधोभागम्।

(६) अहीनेति।—अहीनौ—अन्यूनौ प्रवृद्धौ इत्यर्थः हनुभ्यां—कपोलोर्द्ध भागाभ्याम्, उत्कटौ—उन्नतौ विषमौ वा, कपोलयोः—गण्डयोः, ("ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी। अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः" इत्यमरः) कूटौ—शिखरभूतौ, अस्थिपर्य्यन्तौ—कङ्कालप्रान्तौ यस्य तम्, अत्युन्नत हन्वस्थिकपोलम् अत एव निम्नहनुदशमित्यर्थः। ईषदुदग्रग्रीवावन्ध्यम्—ईषदुदग्र—किञ्चिदुन्नत, ["ईषदुदग्र—" इत्यत्र 'ईषदवाग्र—' इति पाठे – अवाग्र,—अवनत इत्यर्थः] ग्रीवाबन्ध,—कन्धरासन्धिः यस्य तम्। स्कन्नेति।—स्कन्न —शुष्क, लम्बमान, उन्नतो वा, स्कन्धार्द्धभाग —अंसाद्धदेशः यस्य तम्।

(७) अनवरतेति।—अनवरतेन—अविरामेण, कोदण्डस्य—धनुषः कुण्डली करणेन—आकर्षणेन, चक्रीकरणेन इत्यर्थः कर्कशेन—कठिनेन, व्यायामेन च—अङ्गचालनविशेषेण च, विस्तारितं—प्रसारं गतं तेन असलेन—बलवता प्रशस्तेन दृढेन च इति यावत् ("बलवान् मांसलोऽसलः" इत्यमरः) उरसा—वक्षःस्थलेन, विन्ध्यगिरेः,—विन्ध्याचलस्य, तटशिलाप्रथिमानं—तटशिलायाः—उन्नतप्रदेशस्थप्रस्तरस्य, प्रथिमानं—विस्तारं, हसन्तम्—उपहसन्तं, विपुलोरस्कमित्यर्थः।

(८) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशाल-द्रुमाणां द्राघिमाणं, (९) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमन-जूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचितं त्रापुषं वलयं बिभ्राणम्, अतुन्दिलमपि तुन्दिभम्, (१०) अहीरमणीचर्मनिर्म्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरि-

(८) अजगरगरीयसा—अजगर इव—बृहदाकारसर्पविशेष इव गरीयः,—गुरुतरः, दीर्घमित्यर्थः तेन। तुहिनेति।—तुहिनशैलस्य—हिमाद्रेः, शालद्रुमाणां—सर्ज्जतरूणां, द्राघिमाणम्—अतिदीर्घतां, लघयन्तम्—लघूकुर्वन्तम्, आजानुलम्बितभुज-मिति भावः।

(९) वराहेति।—वराहस्य—शूकरस्य, बालैः—लोमभिः, वलितं—कृतं बन्धनं—ग्रथनं याभिः ताभिः, नागदमनजूटिकाभिः,—नागदमनः,—"नागदोना" इति वङ्गीयैराख्यातः विषहरः ओषधिविशेषः, तस्य जूटिका—प्रतानः, कुसुमं वा ताभिः, सर्पभयनिवारणार्थमिति भावः, ["नागदमनजूटिकाभिः" इत्यत्र "नागदमनजूटिका-घाटिकाभिः" इति पाठे—नागदमनजूटिकाया घाटिका,—पुञ्जः, गुच्छ इत्यर्थः ताभिः] जटिलीकृतं—युक्तं पृष्ठम्—उपरिभागः यस्य तथाभूते, प्रकोष्ठे—कूर्परमणि-बन्धयोरन्तरालदेशे ("प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्परस्यान्तरेऽपि च" इति मेदिनी) प्रतिष्ठां—स्थितिं गतं—प्राप्तं, गोदन्तमणिचितं—सर्पविशेषशिरोरत्नमण्डितं त्रपुणा—सीसकेन रङ्गेण वा निर्वृत्तं त्रापुषं—सीसकेन रङ्गेण वा निर्म्मितमिति यावत्, यद्वा—त्रपुणः,—सीसकस्य रङ्गस्य वा विकारः त्रापुषं—सीसकनिर्म्मितं रङ्गनिर्म्मितं चेत्यर्थः, ["त्रपुजतुनोः षुक्" (४।३।१३८ पा०) इत्यण् षुगागमश्च। "त्रपु सीसकरङ्गयोः" इति मेदिनी] वलयं—कटकं, बिभ्राणं—दधानम्। अतुन्दिलं—तुन्दिलः,—बृहत्कुक्षिः स्थूलोदरः पुमानित्यर्थः, ("तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः" इत्यमरः) स न भवतीति सः क्षीणोदरः कृशमध्यमिति वा, तुन्दिभम्—उन्नतनाभिम्, ["तुन्दिवलि-वटेर्भः" (५।२।१३९ पा०) तुन्दिः नाभिस्तुन्दिरिति तुन्दिशब्दात् भः। "तुन्दिभम्" इत्यत्र "तुण्डिभम्" इति पाठोऽपि स एवार्थः]।

(१०) अहीति।—अहीरमणी—द्विमुखः चित्रकाख्यः जन्तुभेदः, यच्छायया गच्छतोऽपि अपरसर्पत्रासकः भवतीति बोध्यम्, ["अहीरमणि—" इत्यत्र "अहीरणि—" इति पाठस्तु साधीयान्, अहीरणी इति शब्दस्य कोषादावदर्शनादर्थासङ्गतेश्च, अहीन् ईरयति दूरीकरोति इति व्युत्पत्त्या "राजसर्प" इति प्रसिद्धः द्विमुखसर्पविशेषः

वारया (११) सङ्कुाजिनजालकितया शृङ्गमयमसृणमुष्टिभाग-भास्वरया (१२) पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकया कृपाण्या करालितविसङ्कटकटिप्रदेशं, (१३) प्रथमयौवनोल्लिख्यमान-मध्यभागभ्रष्टमांसभरितौ इव स्थवीयसावूरुदण्डौ दधतम्,

---

त्वहीरषि, तद्दर्शनादितरे सर्पा पलायन्ते] तस्याः त्वचा—त्वचा, निर्मिता—रचिता, पट्टिका—खड्गकोषधारणार्थं वक्षसि तिर्य्यग्विलम्बितचर्म्मनिर्मितप्रशस्ततनु-भेदः यस्याः तथाभूतया, उच्चित्रेति।—उच्चित्रा—स्वभावोद्भूतचित्रा, विचित्रवर्णा इत्यर्थः, या चित्रकस्य—पशुविशेषस्य त्वक्—चर्म्म तया तारकित,—मुक्ताफलतारा इव परिदृश्यमान इत्यर्थः, परिवारः,—खड्गकोषः, परिवेष्टनमित्यर्थः, यस्याः तथाभूतया। ("परिवारः परिजने खड्गकोषे परिच्छदे" इति मेदिनी) ["अहीरमणी ·परिवारया" इत्यत्र "अहीरमणीचर्म्मनिर्मितपट्टिकयोच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरिवारया" इति पाठे,—ताहशपट्टिकयो,—खड्गकोषस्य उभयपार्श्वावस्थितचत्वारविशदनिबद्धचर्म्मरज्ज्वोरित्यर्थः, आबद्धया इति अध्याहार्य्यं चित्रया—विविधवर्णया, चित्रकत्वचा तारकित परिवार यस्या तथाभूतया]।

(११) सङ्कुजेति।—सङ्कुजेन—सङ्कुचितेन, अजिनेन—हरिणचर्म्मणा, जालकिता—गवाक्षिता जालाकृतवत् परिदृश्यमाना इत्यर्थः तया, मृतसङ्कुचितहरिणचर्म्मनिर्मितकोषाभ्यन्तरस्थावरणया इत्यर्थः, आदौ ताहशचर्म्मणा कृपाणीमावेष्ट्य पश्चात् कोषमध्ये स्थापितवान् इति भावः, शृङ्गेति।—शृङ्गमयेन—माहिषमार्गादिविषाण-निर्मितेन मसृणेन—श्लक्ष्णेन मुष्टिभागेन—त्सरुदेशेन, मुष्टिधार्य्यस्थानेनेत्यर्थः, भास्वरा—दीप्तिमती तया।

(१२) पारदेति।—पारदस्य—सूतस्य, रसः,—द्रवः, यद्वा—पारद एव रसः,—विषं, तस्य लेशेन—बिन्दुना लिप्त—दिग्धं समस्त—सम्पूर्णं, मस्तकं—शिरोभागः यस्याः तया, कृपाण्या—छुरिकया कर्त्तर्य्या वा, ("कृपाणी खड्गे छुरिकाकर्त्तर्य्योरपि योषिति" इति मेदिनी) करालितेति।—करालितः,—भीषणीकृतः, विसङ्कटः,—विशालः, स्थूल इत्यर्थः, कटिप्रदेशः,—श्रोणिफलकं यस्य तम्।

(१३) प्रथमेति।—प्रथमेन—अभिनवेनेत्यर्थः, यौवनेन—तारुण्येन, उल्लिख्य-मानात्—उत्खन्यमानात्, क्रमशः क्षीयमाणादिति यावत् मध्यभागात्—उदर-देशादिति भ्रष्टेन—स्खलितेन, मांसेन—पिशितेन, भरिताविव—आपूरिताविव, स्थवीयसौ—अतिस्थूलौ।

(১৪) অচ্ছভল্লচর্ম্মময়েণ ভল্লীপ্রায়প্রভূতশরভৃতা (১৫) শবল শার্দ্দূলচর্ম্মপটপীড়িতেন অলিকুলকালকম্বললোম্না পৃষ্ঠ ভাগভাজা ভস্ত্রাভরণেন পল্লবিতমিব কার্শ্যমুপদর্শয়ন্তম্, (১৬) উত্তরত্রিভাগোল্লসিতচাষপিচ্ছচারুশিখর খদির জটানির্ম্মাণে ত্বরপ্রাণে (১৭) প্রচুরময়ূরপিত্তপত্রলতাচিত্রিত ত্বচি ত্বচি সারগুরুণি বামস্কন্ধাধ্যাসিতধনুষি দোষি লম্বমানেন (১৮) অবাক্‌শিরসা শিতশরকৃত্তৈকনলকবিবর

---

(১৪) অচ্ছেতি।—অচ্ছভল্লচর্ম্মময়েণ—ভল্লুকচর্ম্মনির্ম্মিতেন ("ঋক্ষাচ্ছভল্লভল্লুকাঃ" ইত্যমরঃ) ভল্লীতি।—ভল্লী—অস্ত্রবিশেষঃ তৎপ্রায়ান্—তত্তুল্যান্ প্রভূতান্—প্রচুরান্ শরান্—বাণান্ বিভর্ত্তি ধারয়তীতি তথোক্তেন।

(১৫) শবলেতি।—শবল—চিত্রং শার্দ্দূলচর্ম্মৈব—ব্যাঘ্রাজিনমেব পটঃ—আবরণং তেন পীড়িতম্ আবৃতং তেন অলীতি।—অলিকুলং—ভৃঙ্গবৃন্দং তদ্বৎ কালং—কৃষ্ণবর্ণং যৎ কম্বললোম—রল্লকরোম তেন তদুপলক্ষিতেন ইতি ভাবঃ পৃষ্ঠভাগভাজা—পৃষ্ঠদেশস্থিতেন ভস্ত্রাভরণেন—ভস্ত্রা—চর্ম্মনির্ম্মিতাস্ত্রোপকরণাধারঃ ব্যাঘ সৈব আভরণং—মণ্ডনং তেন ভূষণেন বা পল্লবিতমিব—পূরিতমিব কার্শ্যং—কৃশতাম্ আত্মন ইতি ভাবঃ উপদর্শয়ন্তং—প্রকাশয়ন্তং ভস্ত্রাভরণভারেণ অতিপীড়িতমিব আত্মনঃ প্রকটয়ন্তমিত্যর্থঃ।

(১৬) উত্তরেতি—উত্তরে—উপরিতনে ত্রিভাগে—তৃতীয়ে ভাগে ভূপরোপরি ভাগ ইত্যর্থঃ উল্লসিতং—মণ্ডনীকৃতং যৎ চাষপিচ্ছং—নীলকণ্ঠাখ্যপক্ষিপক্ষং তেন চারু—মনোজ্ঞং শিখরম্—অগ্রং যস্য তথোক্তে খদিরেতি—খদিরজটায়াঃ খদির—বৃক্ষস্য মূলস্যেব স্থূলস্য ইতি ভাবঃ নির্ম্মাণং—ঘটনং যস্য তথাভূতে খদিরজটানিভে ইত্যর্থঃ পীবরাম ইতি যাবৎ ত্বরপ্রাণে তীক্ষ্ণবলে।

(১৭) প্রচুরেতি—প্রচুরেণ বহুনা ময়ূরপিত্তেন—শিখিমায়ুনা যা পত্রলতা—রচনাবিশেষঃ রচিতেতি ভাবঃ তয়া চিত্রিতা—রঞ্জিতা ত্বক্—চর্ম্ম যস্য তথোক্তে। ত্বচি চর্ম্মণি সারগুরুণি—সারেণ—কাঠিন্যেন গুরু—মহান্ তস্মিন্ দুর্ভেদ্যচর্ম্মণি ইত্যর্থঃ বামেতি।—বামস্কন্ধে—সব্যাংসে অধ্যাসিতং—স্থিতং ধনুঃ—কার্ম্মুকং যস্য তথাভূতে দোষি—ভুজে ("ভুজবাহূ প্রবেষ্টো দোঃ" ইত্যমরঃ)।

(১৮) অবাগিতি—অবাক্‌শিরসা—অধোমুখেন শিতেতি।—শিতেন—তীক্ষ্ণেন শরেণ—

प्रवेशितेतरजङ्घाजनितस्वस्तिकबन्धेन (१९) बन्धूकलोहित रुधिरराजिरञ्जितघ्राणवर्त्मना (२०) वपुर्विततिव्यक्तविभाव्यमानकोमलक्रोडरोमशुक्लिम्ना शशेन (२१) शिताटनीशिखाग्रग्रथितग्रीवेण (२२) चापाहतचञ्चूत्तानताम्रतालुना तित्तिरिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तं, (२३) विषमविषदूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन

बाणेन, कृत्त—छिन्न यत् एकं नलक—“नला” इति ख्यात जङ्घास्थिविशेष, तस्य विवरे—छिद्रे प्रवेशिता—ढौकिता या इतरजङ्घा—इतरपादः अन्या जङ्घा तया जनित —कृत स्वस्तिक बन्ध —आसनबन्धविशेष यस्य तथाभूतेन ।

(१९) बन्धूकेति।—बन्धूक—तदाख्य पुष्प तद्वत् लोहित—रक्तं, यत् रुधिर—शोणित, तस्य राज्या—धारया रञ्जित—प्राप्तराग रक्तवर्णमित्यर्थ, घ्राणवर्त्म—नासारन्ध्र यस्य तेन नासारन्ध्रस्रुतरक्तेन इत्यर्थ ।

(२०) वपुरिति।—वपुष —शरीरस्य, विततया—विस्तारेण गतजीवत्वेन देहस्य सङ्कोचाद्यभावादिति भाव व्यक्त—स्पष्ट यथा तथा, विभाव्यमान,—दृश्यमान कोमलाना —सुकुमाराणा क्रोडरोम्णाम्—वक्षोलोम्नां शुक्लिमा—श्वैत्य यस्य तथाभूतेन शशेन—तदाख्येन पशुविशेषेण ।

(२१) शितेति।—शिता—तीक्ष्णा या अटनी—धनुष्कोटि धनुषोऽग्रभाग इत्यर्थ (‘कोटिरस्याटनी’ इति धनुःप्रकरणे अमर) तस्या शिखा—चूडा, तस्या अग्रम्—ऊर्द्ध्वभाग तत्र ग्रथिता—निबद्धा, ग्रीवा—कन्धरा यस्य तेन ।

(२२) चापेति।—चापेन—धनुषा आहतायाम्—आस्फालितायां, चञ्चौ—आस्याम उत्तान —ऊर्द्धीभूत परिदृष्ट इत्यर्थ व्यात्तमुखत्वादिति भाव ताम्र,—रक्तवर्ण तालु —काकुदम्, अन्तर्मुखापरिभाग इत्यर्थ यस्य तेन तित्तिरिणा—तदाख्येन पक्षिणा मृगयाया —आखेटस्य मृगहननक्रियाया इत्यर्थ वर्णकमुष्टिमिव—मुष्टिगृहीतवर्णस्य प्रथमम् अक्षरलेखनमिव “हाते खडी” इति वङ्गभाषया प्रसिद्ध विधानम् इति यावत् क्षुद्रस्य पक्षिवधरूप प्रथम मृगयाव्यापारमात्मन प्रकाशयन्तमिव स्थित भाव ।

(२३) विषमेति।—विषमेण—दारुणेन विषेण—गरलेन लिप्तेन दंष्ट्राग्रेण च इति भाव दूषित—मलिन वदनम्—अग्रभाग मुखञ्च यस्य तेन कृष्णाहिना इव—कृष्णसर्पेण इव, मूलगृहीतेन—मूल—अधः भाग, पुच्छदेश च गृहीत —

व्यग्रदक्षिणकराग्रं, जङ्गममिव गिरितटतमालपादपं, यन्त्रोल्लिखितम् अश्मसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम्, (२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव चलन्तम्, अयःसारमिव गिरिविन्ध्यस्य गलन्तं, पङ्कस्थलीं करिकुलानां, कालपाशं कुरङ्गयूथानां, (२५) धूमकेतुं मृगराजचक्राणां, महानवमीमहं महिषमण्डलानां, हृदयमिव हिंसायाः, फलमिव पापस्य, कारणमिव कलिकालस्य, कामुकमिव कालरात्रेः शबरयुवानम् आदाय आजगाम;

ध्रुत तत, विकर्षेण—तदाख्यास्त्रविशेषेण कर्णरहितशरविशेषेणत्यर्थ, व्यग्रदक्षिण करात्र—व्यासक्तदक्षिणहस्ताग्रभाग, विशिखधारण दधानमित्यर्थः। जङ्गम—चरिष्णु, गतिमन्तमित्यर्थ, गिरीति।—गिरितटे—पर्व्वतप्रस्थे, य तमालपादप,—कालस्कन्धत्व तमिव, प्रायकृष्णत्वादिति भाव। यन्त्रोल्लिखित—शाणयन्त्रघृष्टमित्यर्थ, शिल्पविशेषविन्यस्तमिति वा, अश्मसारस्तम्भमिव—दृढप्रस्तरस्थूणामिव, महत्त्वकृष्णवर्णदृढकायत्वादिति भाव।

(२४) अञ्जनशिलाच्छेदमिव—कज्जलप्रस्तरखण्डमिव। अय सारमिव—लौहस्य स्थिरांशमिव। करिकुलाना—गजयूथाना, पङ्कस्थलीमिव—सकर्दमभूमिमिव, मारकत्वादिति भाव, यथा करिणो दुस्तरपङ्कमासाद्य गन्तु समर्थाः, अवसीदन्ति च तथा अमु प्राप्य अपि न पलायितु समर्थाः, म्रियन्ते च इति तात्पर्यम्। ['पङ्कस्थलीं करिकुलानाम्' इत्यत्र "पाकल करिकुलानाम" इति पाठे,—करिकुलाना पाकल—तदाख्य हस्तिना ज्वरमिव, ("पाकल कुष्ठभेषज्ये पुंसि स्यात् कुञ्जरज्वरे" इति मेदिनी) तदाख्यज्वरस्य करिणा प्राणनाशकत्वात, यदुक्त वैद्यके,—"असाध्योऽय ज्वरो व्याधि गोमहिषाश्वकुञ्जरे। किञ्चित् कष्टतमो नृणामन्यथा जीवघातक॥" "पाकल स तु नागानामभितापस्तु वाजिनाम्" इत्यादि। पाकलो यथा करिहन्ता तथा अयमपीति भाव]। कुरङ्गयूथाना—मृगसङ्घाना, कालपाश—यमस्य बन्धनरज्जुमिव, दर्शनमात्रेणैव हननादिति भाव।

(२५) मृगराजचक्राणा—सिंहसमूहाना, [राजसमूहानामित्यपि व्याख्यते] धूमकेतुम—वह्निम, अग्निदर्शनस्य सिंहाना भयप्रदत्वादिति भाव, यद्वा—धूमकेतुमिव—उत्पातसूचकग्रहमिव, मारकत्वादिति भाव। धूमकेतु प्रादुर्भाव राजचक्राणामपि अशुभं सूचयतीति बोद्धव्यम्। महिषमण्डलाना—महिषसङ्घाना, महानवमीमह—शारदीयदुर्गानवमीमहोत्सवं,

दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव,—"देव! सर्व्वस्य अस्य विन्ध्यस्य स्वामी, सर्व्वपल्लीपतीनां प्राग्रहरः शबरसेनापतिः भूकम्पो नाम। तस्य अयं निर्घातनामा (२६) स्वस्रीयः सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्तारारण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः, किमुत प्रदेशानाम्। एनं पृच्छतु देव, योग्योऽयम् आज्ञां कर्त्तुम्" इति कथिते च निर्घातस्तु (२७) क्षितितलनिहितमौलिः प्रणामम् अकरोत्, उपनिन्ये च तित्तिरिणा सह शशोपायनम्। अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम् अप्राक्षीत्,—"अङ्ग! अभिज्ञा यूयम् अस्य सर्व्वस्य उद्देशस्य। (२८) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः। सेनापतेर्वा

कन्दराणि इति भावः ("गह्वरं कुहरं" इत्यमरः) महानदीनदे कृष्णा महिषी वलिचेन विन्ध्याश्रयन्त उपाकुर्वन्ति इत्यतः। 'इदमिव हिनायां' इत्यादि विशेषणावली सम्यक् जीवविनाशपरायणत्वात् इति भावो बोध्यः। कान्तारे,—सर्वप्राणिनाशिकाया यमभगिन्याः, सर्वजन्तुमरणोन्मादिताया वन्यावध्वा कामुकायाः—कान्तिमिव अस्य बहुजीवहत्याकरणात् सर्वप्राणनाशिकाया यमभगिन्याः कान्तिमिवेत्युत्प्रेक्षा बोद्धव्या। शबरयुवानं—शबरजातीयं तरुणवयस्कं पुमांसम्। आनयामास—प्राप। दूरे—स्थानात् समीपादिति भावः। विन्ध्यस्य—विन्ध्यारण्यस्य, स्वामी—अधिपतिः। सर्वपल्लीपतीनां—सर्वेषां—सकलानां पल्लीपतीनां—क्षुद्रग्रामाधिपतीनां, ("पल्ल्यल्पग्रामकुट्योः स्त्री" इति मेदिनी) प्राग्रहरः,—श्रेष्ठः।

(२६) स्वस्रीयः—भागिनेयः। विन्ध्यकान्तारारण्यस्य—विन्ध्याचलदुर्गमकाननस्य, ("कान्तारो वर्त्म दुर्गमम्" इत्यमरः)।

(२७) क्षिति०।—क्षितितले—भूपृष्ठे, निहिता—स्थापिता, मौलिः,—मस्तकं येन सः ("चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः" इत्यमरः)। तित्तिरिणा सह शशोपायनम्—तित्तिरिपक्षिसहितं शशकोपढौकनमित्यर्थः, उपनिन्ये—उपस्थापितवानित्यर्थः। अङ्गेति सम्बोधने अव्ययम् इत्यर्थः। अभिज्ञाः,—विशेषेण ज्ञातारः। उद्देशस्य—वनप्रदेशस्येत्यर्थः।

(२८) एतेषु दिवसेषु—बहुदिनं यावदिति भावः, यद्वा,—एतेषु—वनप्रदेशेषु,

अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (२९) उदाररूपा नारी आगता भवेद्दर्शनगोचरम् ?" इति ।

निर्घातस्तु (३०) भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहुमन्यमानः प्रणनाम, दर्शितादरश्च व्यज्ञापयत्—"देव ! प्रायेण अत्र हरिण्योऽपि न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः, कुत एव नार्य्यः ? नापि एवंरूपा काचित् अबला। तथाऽपि देवादेशात् इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकार्य्यैः क्रियते यत्नः। (३१) इतश्च अर्द्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३२) प्रभूतान्तेवासि-

---

दिवसेषु—प्रतिदिनमित्यर्थः, विहारशीलाः—विचरणपराः। सेनापतेः—भूकम्पस्य। तदनुजीविनः—सेनापतेः परिजनस्य।

(२९) उदाररूपा—महासौन्दर्य्यशालिनी, अतिरूपवतीत्यर्थः, ("उदारो दातृमहतोः" इत्यमरः)।

(३०) भूपालेति।—भूपालस्य—राज्ञः हर्षस्य यत् आलापनेन—आभाषणं, सम्बोधनपूर्ब्बकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः तदेव प्रसादः,—अनुग्रहः महापराक्रमस्य सम्राजो हर्षस्य तादृशनेतरेण सह सम्भाषणादिति भावः तेन। बहुमन्यमानः,—श्लाघमानः। दर्शितादरः—ससम्मानमित्यर्थः। अपरिचिताः—अज्ञाताः, ["अपरिचिताः" इत्यत्र "अपरिगताः" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति नियमात्]। कुत एव नार्य्यः,—मानुष्यस्तु कथमपि नैवापरिज्ञाताः सञ्चरितुं प्रभवन्तीति भावः। अबला, अत्रागता इति शेषः। देवादेशात्—राज्ञः भवत आज्ञया। अनन्यकार्य्यैः—नास्ति अन्यत्—अन्वेषणादपरं, कार्य्यं—कार्य्यं येषां तैः, अन्यकार्य्यं परिहृत्य इत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः।

(३१) इतः,—अस्मात् स्थानात्, अर्द्धगव्यूतिमात्रे—क्रोशैकपरिमिते, ("गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्" इत्यमरः) मुनिमहिते—तापसपूजिते महीधरमालामूलरुहि—पर्व्वतश्रेणिपादमूलजाते, महीरुहां—वृक्षाणां, षण्डे—समूहे, कानने इत्यर्थः, पिण्डपाती—पिण्डाय—ग्रासमात्राय, पतति—भिक्षां चरतीति तथोक्तः, ग्रासमात्रोपयोगिभिक्षाकरः इत्यर्थः, न तु सञ्चयीति भावः।

(३२) प्रभूतेति।—प्रभूतैः,—बहुभिः, अन्तेवासिभिः,—शिष्यैः, ("छात्रान्ते-

परिवृत: पराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीम् आश्रित्य प्रतिवसति, स यदि विन्देत् वार्त्ताम्" इति। तत् श्रुत्वा नरपति: अचिन्तयत्,—"श्रूयते हि (३३) तत्रभवत: सुगृहीतनाम्न: स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणो बालमित्रं मैत्रायणीय: त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधि: सौगते मते युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति। प्रायशश्च जनस्य जनयति (३४) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम्। अभिगमनीयाश्च गुणा: सर्व्वस्य। कस्य न (३५) प्रतीक्ष्यो मुनिभाव:? भगवती वैधेयेऽपि धर्म्मगृहिणी गरिमाणम् आपादयति प्रव्रज्या, किं पुन: सकलजनमनोमुषि विदुषि जने?

चामिनौ भिक्षौ" इत्यमर:) परिवृत:—वेष्टित:। पराशरी—भिक्षु:, ["पराशरी" इत्यत्र "पाराशरी" इति पाठेऽपि स एवार्थ:, "भिक्षु: परिव्राट् कर्म्मन्दी पाराशर्य्यपि मस्करी" इत्यमर:]। वार्त्ता—वृत्तान्त, नार्य्या इति भाव:, विन्देत—जानीयादित्यर्थ:।

(३३) तत्रभवत:—मान्यस्य, सुगृहीतनाम्न:,—प्रात:स्मरणीयस्य, विख्यातस्येत्यर्थ:। बालमित्र—शैशवसुहृत्, मैत्रायणीय:,—वेदशाखाविशेषाध्येता ब्राह्मणायन:—ब्राह्मणकुलजात: द्विजश्रेष्ठो वा, उत्पन्नसमाधि:,—चित्तैकाग्रनिष्ठ:, गृहीतनियमो वा ("स्यु: समर्थननीवाकनियमाश्च समाधय:" इत्यमर:) सौगते—सुगत:,—बुद्ध:, तस्य इदं तस्मिन् मते—शास्त्रे, बौद्धधर्म्ममाश्रित्य इत्यर्थ:, त्रयीं—त्रिवेदीम्, ऋक्सामयजु:संज्ञक वेदत्रयमित्यर्थ:, ("स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी" इत्यमर:) विहाय—त्यक्त्वा, वैदिकधर्म्मं परित्यज्येत्यर्थ:, काषायाणि—कषायरक्तानि वसनानि।

(३४) सुहृत्—मित्र, दृष्ट:—साक्षात्कृतोऽपि, किमपि अकुर्व्वन्नपीति भाव:, आश्वासम्—आशा, प्रीतिं वा, भगिनीपतेर्ग्रहवर्म्मणो मित्रत्वात् सम्बन्धेन ममापि मित्रभूतस्य तस्य किमप्यकुर्व्वतोऽपि दर्शनं मे आनन्दप्रदं भविष्यतीति भाव:। अभिगमनीया:—अनुसरणीया:। सर्व्वस्य—यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्त्तमानस्य इति भाव:, "गुणा: पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वय:" इति तात्पर्य्यम्।

(३५) प्रतीक्ष्य:,—पूज्य:, ("पूज्य: प्रतीक्ष्य:" इत्यमर:)। मुनिभाव:,—

यतो नः (३६) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति, प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं, पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनम्" इति। प्रकाशश्च अब्रवीत्,—"अङ्ग! समुपदिश तम् उद्देशं, यत्रास्ते स पिण्डपाती" इति। एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम्।

अथ क्रमेण (३७) गच्छत एव तस्य अनवकेशिन, कुड्मलितकर्णिकाराः, प्रचुरचम्पकाः, (३८) स्फीतफलेग्रहय', फलभरनमितनमेरव, नीलदलनलदनारिकेलनिकरा', कारि-

---

तापसीभाव। भगवती—सर्वशक्तिमती, धर्म्मगृहिणी—धर्मपत्नी, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म इत्यर्थः, वैधेयेऽपि—मूर्खेऽपि, गरिमाण—गौरवम् आपादयति—उत्पादयति, मूर्खोऽपि सन्न्यासमाश्रयति चेत् सर्वेषां पूज्यो भवति इति भावः। सकलजनमनोमुषि—सर्वलोकमनोहरि।

(३६) कुतूहलि—समुत्सुकम्। प्रासङ्गिक—प्रसङ्गात्—भङ्ग्या अन्वेषणरूप कार्यान्तरादित्यर्थं आगतम्। इद—तद्दर्शनावसररूपम्। प्रयत्नात्।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, बलादरेणेत्यर्थं, प्रार्थित—याचित, दर्शनम्—अवलोकन यस्य तादृश, दुर्लभदर्शनमित्यर्थं।

(३७) "अथ क्रमेण गच्छत एव तस्य" इत्यस्य "दर्शनपथमवतेरु तरव" इति परेण सम्बन्ध। तान् विशिनष्टि अनवकेशिन इत्यादि।—अनवकेशिन,—अवकेशिन,—वन्ध्या, अफला इति यावत् ("वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च" इत्यमर,) ते न भवन्तीति फलवन्त इत्यर्थ। कुड्मलितकर्णिकारा,—कुड्मलिता,—सञ्जातकुड्मला, कर्णिकारा—द्रुमोत्पला, आरग्वधवृक्षा वा येषु ते, ("कर्णिकार पुमानारग्वधवृक्षे च द्रुमोत्पल" इति मेदिनी)। प्रचुरचम्पका,—प्रचुरा,—बहुला, चम्पका,—तदाख्यपुष्पवृक्षा येषु ते।

(३८) स्फीतेति।—स्फीता,—प्रवृद्धा, फलेग्रहय,—अवन्ध्या, फलवन्त वृक्षा इत्यर्थं येषु तथोक्ता, ("स्यादवन्ध्यः फलेग्रहि" इत्यमर)। फलेति।—फलानां भरेण—भारेण, नमिता,—अवनता, नमेरव—सुरपुन्नागवृक्षा, रुद्राक्षवृक्षा वा येषु तथोक्ता। ["फलभरनमितनमेरव" इत्यत्र "फलभरभरितनमेरव" इति पाठे,—फलानां भरेण—आतिशय्येन, बाहुल्येनेत्यर्थ, ("भरोऽतिशयभारयो,"

केसरसरलपरिकराः, (३९) कोरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुरबकराजयः, (४०) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः, (४१) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः, स्मरजःसिकतिलतिलकतलाः, (४२) प्रविचलितहिङ्गवः,

इति मेदिनी) भरिताः,—पूर्णाः, अत एव नमिता इति भावः, नम्रैरवं यव तयोक्ताः]। नीलेति।—नीलदलाः,—श्यामलपर्णाः, नन्दनानि—वनीराः, नारिकेलनिकराः,—लाङ्गलीवृक्षसमूहाश्च येषु ते, ("शाद्वलं वीरणं मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्। अभयं नलदं सेव्यम्" इति "नारिकेलस्तु लाङ्गली" इत्युभयत्राप्यमरः)। करीति।—करिकेसराः,—नागकेसराः, ["करिकेसर—" इत्यत्र "हरिकेसर—" इति पाठेऽपि, —हरिकेसरः,—अहिकेसरः, नागकेसर इत्यर्थः, ("हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिषु" इति मेदिनी) सरलाः,—देवदारवः पीतद्रुश्चा वा, यस्मात् "तापिण" इति प्रसिद्धं तैलं क्रियते लोकैरित्यर्थः, ("पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठञ्च" इत्यमरः) तेषां परिकरः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः येषु ते। ("भवेत् परिकरः सङ्घे पर्यङ्कपरिवारयोः" इति मेदिनी)।

(३९) कोरकेति।—कोरकाणां—कलिकानां, निकुरम्बैः,—सङ्घैः, रोमाञ्चिताः,—सञ्जातरोमहर्षा इव लक्ष्यमाणाः, कुरवकाणां—रक्ताम्लानानां, ये योषितामालिङ्गनैः पुष्प्यन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः, तेषामित्यर्थः, राजयः,—श्रेण्यः येषु ते।

(४०) रक्तेति।—रक्तानां—रक्तवर्णानां, विकसितानामित्यर्थः, अशोकानां—वञ्जुलानां, ये योषितां पादाघातैः विकसन्तीति प्रसिद्धिः, तेषामिति भावः, पल्लवलावण्यैः,—किसलयकान्तिभिः, लिप्यमानाः,—विच्छुरन्त्यः, दश दिशः,—आशाः येषु ते।

(४१) प्रविकसितेति।—प्र—प्रकर्षेण, विकसितानां—प्रस्फुटितानां, केसराणां—वकुलानां, ये कान्तादत्तशीधुगण्डूषसेकात् विकसन्तीति कविसमयख्यातः, तेषामित्यर्थः, ("अथ केसरे वकुलः" इत्यमरः) रजोविसरेण—परागप्रसरेण, बध्यमानाः,—सङ्क्ष्यमानाः, चारवः,—मनोज्ञाः, धूसरिमाणः,—धूसरत्वानि येषां येषु वा ते। स्मरज इति।—स्मरजोभिः,—निजपरागैः, सिकतिलानि—सैकतमयानि वालुकामयानीव लक्षितानीत्यर्थः, तिलकानां—तिलतरूणां, ये प्रमदादिताङ्गनावलोकनमात्रेणैव पुष्पिताः सञ्जायन्ते इति भावः, तेषां तलानि—अधोदेशाः येषु येषां वा ते।

(४२) प्रविचलितेति।—प्रविचलिताः,—कम्पिताः, हिङ्गवः,—हिङ्गुवृक्ष-

प्रचुरपूगफलाः, (४३) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः, परागपिञ्जरितमञ्जरीपुञ्जायमानमधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः, (४४) मदमलमेचकितमुचुकुन्दस्कन्धकाण्ड-कथ्यमाननिःशङ्क-करिकटकण्डूतयः, (४५) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकृष्णशारशावसकलशाड्वलसुभगभूमयः, (४६) तमःकान्ततमतमालमालामीलिता-

पत्राणि येषु ते। प्रचुरेति।—प्रचुराणि—बहूनि, पूगानां—गुवाकानां, फलानि—शस्यानि येषु ते।

(४३) प्रसवेति।—प्रसवानां—फलानां पुष्पाणां वा, ("स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने" इत्यमरः) पूगेन—वृन्देन, ("पूग क्रमुकवृन्दयो" इत्यमरः) पिङ्गाः—पिङ्गलवर्णाः, प्रियङ्गवः—श्यामालता येषु ते। परागेति।—परागैः,—रजोभिः, पिञ्जरिताः,—पिङ्गलवर्णाः, या मञ्जर्यः,—वल्लर्यः, ताभिः पुञ्जायमानानां—सङ्घायमाणानां, मधुपानां—भ्रमराणां, मञ्जुशिञ्जया—मनोहरेण गुञ्जनेन, जनिताः,—उत्पादिताः जनानां—लोकानां, मुदः,—आनन्दा यैः तथाभूताः।

(४४) मदेति।—मदस्य—दानजलस्य, मलेन—कलङ्केन, मेचकिताः,—ससञ्जातचन्द्रकाः, श्यामलाः वा, ("मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान्" इति मेदिनी) ये मुचुकुन्दाः,—पुष्पतरुभेदाः, चम्पकविशेषा इति यावत् तेषां स्कन्धा इव काण्डाः,—मूलात् शाखाऽवधिविभागाः ("अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् मूलाच्छाखा ऽवधिस्तरोः" इत्यमरः) यद्वा,—तेषां स्कन्धाः,—मूलात् शाखाऽवधिप्रदेशाः, तेषां काण्डाः,—दण्डाः, वर्गा वा, समूहा इत्यर्थः, ("काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु" इत्यमरः) तैः कथ्यमानाः,—निवेद्यमानाः, निःशङ्कानां—निर्भयाणां, करिणां—हस्तिनां, कटयोः,—गण्डयोः, ["गण्डः कटः" इत्यमरः। "—कट—" इत्यत्र "—करट—" इति पाठेऽपि स एवार्थः, "काकेभगण्डौ करटौ" इत्यमरवचनात्] कण्डूतयः,—कण्डूयनानि येषु येषां वा ते।

(४५) उड्डीयमानेति।—उड्डीयमानैः,—उत्पतद्भिः, निःशङ्कैः,—निर्भयैः, चटुलैः,—चपलैः, कृष्णशारशावानां—कृष्णमृगशिशूनां, सकलैः,—सङ्घैः, शाड्वलाः,—श्यामा इत्यर्थः, यद्वा,—कृष्णशारशावसकलैः शाड्वलैः,—शादहरितैश्च, नूतनतृणेन हरिद्वर्णीकृतैः स्थानैरित्यर्थः, ("शाड्वलः शादहरिते" इत्यमरः) अत एव सुभगाः,—रम्याः, भूमयः,—तलदेशा येषां तथोक्ताः।

(४६) तम इति।—तमांसि इव—अन्धकारा इव, कान्ततमाः,—अति

तपाः, स्तबकदन्तुरितदेवदारवः, (४७) तरलताम्बूलीस्तम्बजालकितजम्बूजम्बीरवीथयः, कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्रचुम्बितव्योमानः, (४८) बहलमधुमोचोचितचितयः, परिमलघटितघ्राणतृप्तयः, (४९) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटीकृतकुटजकोटराः, (५०) चटकासञ्चार्यमाणवाचाटचाटकेर-

---

नीला, या तमालमाला,—तापिच्छश्रेणय, ताभि मीलिता,—शमिता इत्यर्थः, आतपा,—सौरालोका येषु तथोक्ताः। स्तबकेति।—स्तबकै —गुच्छै, दन्तुरिता,—सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणा, देवदारव,—भद्रदारुद्रुमा येषु तथोक्ता।

(४७) तरलेति।—तरलानां—चपलानां ताम्बूलीनां—नागवल्लीनां, स्तम्बै,—गुल्मै, जालकिता,—युक्ता, जम्बूनां—जाम्बवानां, जम्बीराणां—दन्तशठाख्यानां तरूणाञ्च, ("स्यु जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भला" इत्यमर) वीथय,—श्रेणय येषु ते। कुसुमेति।—कुसुमानां—पुष्पाणां, रजांसि एव—परागा एव, धवलधूल्य,—शुभ्रपांशव, तासां कदम्बचक्रं,—निवहमण्डलं, चुम्बित—स्पृष्टं व्योम—आकाशं यै तथोक्ता, यद्वा,—कुसुमरजोभि,—पुष्पपरागै, स्वकीयैरिति भाव, धवला,—शुभ्रा, ये धूलीकदम्बा,—तदाख्यनीपभेदा, ("धूलीकदम्बो नीपे स्यात् तिनिशे वरुणद्रुमे" इति मेदिनी) तेषां चक्रं —समूहे, चुम्बितं व्योम यत्र तथोक्ता।

(४८) बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, मधुना—मकरन्देन, मोचेण—वर्षेण, उचिता —सिक्ता, चितय,—तलभूमय येषां ते। परिमलेति।—परिमलेन—पुष्पादीनां सौरभेण, घटिता—जनिता घ्राणानां—घ्राणेन्द्रियाणां, तृप्ति,—तर्पणं यै तथोक्ता।

(४९) कतिपयेति।—कतिपयेषु—अल्पसङ्ख्यकेषु इत्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु, सूताभि,—प्रसूतवतीभि, भुक्तगर्भाभिरित्यर्थः, कुक्कुटीभि,—ताम्रचूडपत्नीभि, कुटीकृतानि—आवासीकृतानि, कुटजानां—गिरिमल्लिकाद्रुमाणां, कोटराणि—विवराणि येषु तथोक्ता।

(५०) चटकेति।—चटकया—तदाख्यया पक्षिण्या, सञ्चार्यमाणे,—नीयमाने, वाचाटे,—मुखरे, कूजद्भिरित्यर्थः, चाटकेरै,—चटकाया अपत्यानि पुमांस,

क्रियमाणचाटवः, (५१) सहचरीचारणचतुरचकोरचञ्चवः, निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीलवः, (५२) सदाफल-कट्फल फल-विशसननिःशूक शुक-शकुन्त-शातित शलाटवः, (५३) शैलेय सुकुमारशिलातल सुखशयित शशशिशवः, (५४) शेफालिकाशिफाविवरविस्रब्धविवर्त्तमानगोधेरराशयः

चाटुकेरा ते, चटकाशावकैरित्यर्थः, क्रियमाणा,—उच्चार्य्यमाणा इत्यर्थः, चाटवः,—मधुरस्वना येषु तथोक्ताः।

(५१) सहचरीति।—सहचरीभिः,—सङ्गिनीभिः, चकोरीचञ्चुभिरित्यर्थः, चकोरीभिः सहेति भावः, चारणे—भक्षणे, ["चारण" इत्यत्र "चरण" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, भक्षणार्थकस्य चारणशब्दस्य कोषादावदृष्टत्वात्, चरणशब्दस्य च तदर्थकत्वात्, तथा च मेदिनी,—"चरणोऽस्त्री बह्वचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च। भ्रमणे भक्षणे चाऽपि नपुंसकमुदाहृतम्॥" इति] चतुरा,—निपुणाः, चकोराणा,—तदाख्यपक्षिणां, चञ्चवः,—त्रोटयः येषु तथोक्ताः। निर्भयेति।—निर्भयैः,—निःशङ्कैः, भूरिभिः,—बहुभिः, भूरुण्डैः,—पक्षिविशेषैः, भुज्यमानानि—खाद्यमानानि, पाकेन—परिणामेन, कपिलानि—पिङ्गलानि, पीलूनि—गुडफलाख्यफलानि, "आखरोट" इति प्रसिद्धा फलविशेषा इत्यर्थः येषु तथोक्ताः। ("पीलौ गुडफलः स्रंसी" इत्यमरः)।

(५२) सदेति।—सदाफला,—सदा फलन्तीति तथाभूता, ये कट्फला,—श्रीपर्णिकाख्या द्रुमाः "कायफल" "कायफल" इति वा वङ्गीयैराख्याता इत्यर्थः, तेषां फलविशसने—फलभेदने, यद्वा,—सदाफलानां—नारिकेलानां, ("सदाफलः स्कन्दफले नारिकेलेऽप्युदुम्बरे" इति मेदिनी) कट्फलानाञ्च विशसने, निःशूका,—चलचञ्चुका इत्यर्थः, ये शुकशकुन्ताः,—कीराख्यपक्षिणः, ते शातिताः,—पातिताः, शलाटवः—अपक्वानि फलानि येषु ते, ("आमे फले शलाटुः स्यात्" इत्यमरः)।

(५३) शैलेयेति।—शैलेयेन—शैलजाख्यपर्वतजातसुगन्धिद्रव्यभेदेन, सुकुमारं—सुरम्यं, सुकोमलमित्यर्थः, यत् शिलातलं—प्रस्तरखण्डं, तत्र सुखेन—आनन्देन, अक्लिष्टभावेनेत्यर्थः, शयिताः,—निद्राणाः, ("निद्राणशयितौ समौ" इत्यमरः) शशानां—मृगभेदानां, "खरगोस्" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, शिशवः,—शावका येषु येषां वा ते।

(५४) शेफालिकेति।—शेफालिकानां—नीलिकाख्य पुष्पप्रधानवृक्षाणां

(५५) निरातङ्करङ्कव, निराकुलनकुलकेलय, कल-कोकिलकुलकवलितकलिकोद्गमा, (५६) सहकारारामरोमन्थायमानचमूरुयूथा, यथासुखनिषण्णनीलाण्डजमण्डला, (५७) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनव, (५८) श्रवणहारिमनोडगिरिनितम्बनिर्झरनिनादनिद्रानन्द-

शिफासु—मूलेषु, यानि विवराणि—कोटराणि, तेषु विस्रब्ध—नि शङ्क यथा तथा, विवर्त्तमाना —तिष्ठन्त, गौधेराणा—गौधिकाशिशूनां ("वधी गौधेरगौधारगौधेया गौधिकात्मजे" इत्यमर) राशय,—समूहा येषु तथोक्ता ।

(५५) निरातङ्करङ्कव,—नि शङ्करङ्कमृगा । निराकुलेति।—निराकुला,—नि शङ्का, नकुलाना—भुजङ्गघातिप्राणिविशेषाणा, "वेजि" इति वङ्गे प्रसिद्धाना मित्यर्थ, केलय —विचरणानि येषु तथाभूता । कलेति।—कलै,—मधुरवै, कोकिलानां—पिकाना, कुलै,—समूहै, कवलिता,—भक्षिता, कलिकोद्गमा,—कोरकप्ररोहा येषा ते।

(५६) सहकारेति।—सहकाराणाम्—अतिसौरभवदाम्राणाम्, ("आम्र-श्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ" इत्यमर) आरामेषु—उपवनेषु कृत्रिमवनेषु इति यावत काननेषु इति भाव ("आराम स्यादुपवन कृत्रिम वनमेव तत्" इत्यमर) रोमन्थायमानानि—प्रागभक्षितानि उद्गीर्य चर्व्वयन्ति, चमूरूणा—मृग भेदाना, यूथानि—सङ्घा येषु तथोक्ता । यथेति।—यथासुख—सुखमनतिक्रम्य, याहकतया उपवेशनेन सुख भवति, तदित्यर्थ, निषण्णानि—उपविष्टानि, नीलाना—नीलवर्णानाम्, अण्डजाना—पक्षिणाम्, यद्वा,—नीलाण्डजानाम्—कथाख्यमृग विशेषाणा, मण्डलानि—वृन्दानि येषु तथोक्ता ।

(५७) निर्विकारेति।—निर्विकारै,—विकारशून्यै प्रशान्तैरित्यर्थ, आश्रम माहात्म्येन प्रशमितहिंसाचारत्वादिति भाव, वृकै,—तरक्षुभि, ईहामृगैर्वा, कुक्कुराकारव्याघ्रविशेषैरित्यर्थ, ("कोकस्त्वीहामृगो वृक" इत्यमर) विलोक्यमाना,—दृश्यमाना, पोतपीता,—पोतै,—शावकै, ("पोत पाकोऽर्भको डिम्भ पृथुक शावक शिशु" इत्यमर) पीता,—पीतस्तना इत्यर्थ, गवयधेनव —गोसदृशाकारा गलकम्बलविहीना पशुभेदा येषु तथोक्ता ।

(५८) श्रवणेति।—श्रवण—कर्ण, हरति—आकर्षतीति श्रवणहारी—श्रुतिसुख इत्यर्थ, नेदीयस—सन्निकृष्टस्य, निकटवर्त्तिन इत्यर्थ, ("समीपे, निकटा-

मन्दायमानकरिकुलकर्णतालदुन्दुभयः, (५८) समासन्न-किन्नरीगीतस्वरसमानरवः, प्रमुदिततरतरक्षवः, (६०) चत-हरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपीवरलयः, गुञ्जाकुञ्ज-गुञ्जजाहकाः, (६१) जातीफलकसुप्तगालिजालकावलयः, (६२) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटलकोटपुटकाः,

---

सन्नमद्रिकष्टमनीडवन" इत्यमरः) गिरिनितम्बस्य—पर्वतमेखलायाः, यः निर्झरनिनादः,—वारिप्रवाहध्वानः, तेन या निद्रा—स्वप्नः, निद्राऽऽवेश इत्यर्थः, तया आनन्दः,—सुखं, तेन मन्दायमानः,—क्रमं गच्छन्निति यावत् करिकुलानां—गजवृन्दानां, कर्णताल एव—कर्णास्फालनमेव, दुन्दुभिः—वाद्यविशेषः येषु तथोक्ताः।

(५९) समासन्नेति।—समासन्नानां—सन्निहितानां, किन्नरीणां—देवयोनिविशेषस्त्रीणां, गीतस्वरेण—सङ्गीतशब्देन रसमानाः,—सुखमनुभवन्त इत्यर्थः, कुरङ्गाणां गीतप्रियत्वादिति भावः, रवः,—मृगविशेषाः येषु तथोक्ताः। प्रमुदिततरतरक्षवः,—प्रमुदिततराः,—अतिप्रहृष्टाः, तरक्षवः,—मृगादनाः, 'नेकडे' इति वङ्गे प्रसिद्धाः व्याघ्रभेदा इत्यर्थः यत्र तथोक्ताः, ("तरक्षुस्तु मृगादनः" इत्यमरः)।

(६०) चतेति।—चतायाः,—चुम्बितायाः, चर्वितायाः इति भावः, हरितायाः,—श्यामलायाः, अपक्वाया इति यावत् हरिद्रायाः,—पीतायाः, यद्वा—हरितस्य—मुद्गविशेषस्य, तृणभेदस्य वा, हरिद्रायाश्च, द्रवेण—रसेन, रज्यमानाः—कुप्यमाणाः वनवराहपोतानाम्—अरण्यशूकरशिशूनां, ["पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः" इत्यमरः। "—वनवराहपोत—" इत्यत्र "—नवउराह पोत—" इति पाठे,—नवीनोत्पन्नवराहशिशूनामित्यर्थः] पीवरलयः,—मुखादिनिचयाः येषु तथोक्ताः ("मुखादि क्रोडसक्नी पीनम्" इत्यमरः)। गुञ्जेति।—गुञ्जाकुञ्जेषु—काकचिञ्चीलतावेष्टितस्थानेषु गुञ्जन्तीति गुञ्जाः—कूजनशीला इत्यर्थः, ["गुञ्ज—" इत्यत्र "गुञ्जत—" इति पाठे—गुञ्जन्तः,—ध्वनन्तः] जाहकाः,—चौडाख्यप्राणिभेदाः येषां ते, ("जाहकी चौडमाञ्जारखट्टाकारहिन्दिकासु च" इति मेदिनी)।

(६१) जातीति।—जातीफलकेषु—जातीफलवृक्षसमूहेषु, सुप्ताः,—निद्रिताः, शालिजालकानां—गन्धमार्जारविशेषाणां, "खट्टाश" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थः, ("शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्" इति मेदिनी) वलयः,—समूहाः येषु तथोक्ताः।

(६२) दशनेति।—दशनैः,—दन्तप्रहारैः, कुपिताः,—क्रुद्धाः, विकटदन्त

(६३) लकुचलम्पटगोलाङ्गूलद्राव्यमाणलवलयः, बद्धबालुकालवालवलयाः, (६४) कुटिलकुटावलिवलितवेगगिरिनदिकास्रोतसः, (६५) निबिडशाखाकाण्डलम्बमानकमण्डलवः, (६६) सूत्रशिक्यासक्तरिक्तभिक्षाकपालपल्लवितलतामण्डपाः, (६७) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकसूत्यः,

---

भङ्गीभिः प्रकटितानन्तरीया इत्यर्थः, ये कपीनां—वानराणां, पीता—भिक्षवः, तथा पेटके,—सम्पुटे, पाटितानि—भक्षितानि, पाटलकीटपुटकानि—सितरक्तवर्णकीटनिचया येषां ते, यद्वा—पाटलकीटानाम्—आशुधान्यस्थकीटविशेषाणाम्, ("आशुव्रीहिः पाटलः स्यात्" इत्यमरः) पुटकानि—आवरणानि, मातृका इत्यर्थः येषां ते।

(६३) लकुचेति।—लकुचेभ्यः—डहुभ्यः, ("लकुचो लिकुचो डहुः" इत्यमरः) लम्पटाः,—लुब्धाः, ये गोलाङ्गूलाः,—कृष्णमुखकपिविशेषाः तैः द्राव्यमाणाः,—आक्रम्यमाणा उपभुज्यमाना वा लवल्यः—"नोयाड" इति बङ्गे प्रसिद्धा वृक्षविशेषा येषु येषां वा ते। बद्धेति।—बद्धः—रचितः बालुकाभिः,—सिकताभिः, आलवालवलयम्—आवापमण्डलं मूलदेशेषु जलरक्षार्थं वेष्टनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः।

(६४) कुटिलेति।—कुटिलाभिः—वक्राभिः, कुटानां—वृक्षाणां, ("वृक्षो महीरुहः शाखी। अनोकहः कुटः सालः" इत्यमरः) आवलिभिः—श्रेणीभिः, वलिताः,—निरुद्धाः वेगाः—द्रुतगतयः इत्यर्थः येषां तथाविधानि, गिरिनदिकानां—पार्वत्यसरितां स्रोतांसि—प्रवाहा येषु तथोक्ताः।

(६५) निबिडेति।—निबिडेषु—सान्द्रेषु स्थूलेषु चेत्यर्थः, शाखाकाण्डेषु—विटपस्कन्धेषु लम्बमानाः—स्थिताः, कमण्डलवः,—कुण्डाः, मुनीनां जलपात्रविशेषा इति यावत् येषां तथोक्ताः।

(६६) सूत्रेति।—सूत्रेषु—सूत्रनिर्मितेषु शिक्येषु—काचेषु दृढलम्बितेषु "शिका" इति बङ्गभाषाया प्रसिद्धेषु इत्यर्थः आसक्तैः,—लग्नैः, रिक्तैः—शून्यैः भिक्षोपार्जितान्नरहितैः इत्यर्थः भिक्षाकपालैः,—भिक्षालब्धद्रव्यस्थापनार्थं पात्रभेदैरित्यर्थः, पल्लवितानि—सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि समन्ततः स्थापनादिति भावः, लतामण्डपानि—वल्लीनिर्मितगृहा येषां येषु वा तथोक्ताः।

(६७) निकटेति।—निकटकुटीषु—सन्निहितकुटीरेषु कृता,—रचिता, पाटलमुद्रया—रक्तवर्णरचनया, चैत्यकानां—क्षुद्राणां चैत्यरचानाम्, अस्त्यादि

(६८) चीवराम्बररागकषायोदकदूषितोद्देशाः, मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः, (६९) वेदमया इव अपरिमितशाखाभेदगहनाः, माणिक्यमया इव महानीलतनवः, (७०) तिमिरमया इव सकलजन-नयनमुषः, यामुना इव ऊर्द्धीकृतमहाह्रदाः, मरकतमणिश्यामलाः क्रीडापर्व्वतका इव

प्रसिद्धच्छायाणामित्यर्थः, मुद्राकृतिबुद्धबिम्बाना वा, ("चैत्यमायतने बुद्धभेदे नोद्देश-पादपे" इति मेदिनी) मूर्त्तयः,—आकृतयः येषु तथोक्ताः, ग्रहभिन्नाः मुन्द्रादिभिरङ्कितबुद्धरूपाः इत्यर्थः।

(६८) चीवरेति।—चीवराम्बराणां—वल्कलवसनानां, कौपीनवस्त्राणां वा, रागेण—वर्णेन, कषायाणि—रक्तानि, यानि उदकानि—जलानि तैः दूषिताः—आविलिताः, उद्देशाः—निम्नदेशः येषां तथोक्ताः। कृतेति।—कृतः,—विहितः शिखण्डिनां—मयूराणां, कुलैः,—समूहैः कोलाहलः,—कलकलः केकारावोत्थः येषु तथोक्ताः अत एव मेघमया इव—जलदाच्छन्ना इव मयूराणां मेघोदये प्रमोदोदयादिति भावः।

(६९) अपरिमितेति।—अपरिमितैः—अगणितैः इत्यर्थः शाखानां—विटपानां कठकौथुमादीनां वेदांशानाञ्च ("शाखा पक्षान्तरे बाहौ वेदभागद्रुमांशयोः" इति मेदिनी) भेदः,—विशेषैः, गहनाः,—सान्द्राः, निविडाः इत्यर्थः, दुरधिगमाश्च, अत एव वेदमया इव—वेदात्मका इव। महेति।—महानीलाः—अतिश्यामाः, भृङ्गराजा वा, भृङ्गराजवच्चपूर्णाः इत्यर्थः, तनवः,—अवयवाः येषाम्, अन्यत्र,—महानीलानि—मणिभेदाः नीलकान्ताः इति यावत् ("महानीलो भृङ्गराजे मणीनागविशेषयोः" इति मेदिनी) तनूनि—निकृष्टानि येषां तथोक्ताः।

(७०) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, जनानां—लोकानां, नयनानि—चक्षूंषि मुष्णन्ति—हरन्ति एतान्—प्रीणयन्ति अन्यत्र,—दर्शनव्यापाररहितानि कुर्व्वन्ति इत्यर्थः इति तथोक्ताः अत एव तिमिरमया इव—अन्धकाराच्छन्ना इव। यामुना इव—यमुनाप्रवाहा इव ऊर्द्धीकृतमहाह्रदाः—ऊर्द्धीकृताः—उच्चैः कृताः, महान्तः—प्रवृद्धाः ह्रदाः,—निनादाः, पक्षिणाम् इति भावः, अन्यत्र—ऊर्द्धीकृताः,—उच्छ्रायिताः मध्ये धृताः इत्यर्थः, महान्तः—प्रभूताः, ह्रदाः—गभीरजलाधाराः यैः, तथोक्ताः। मरकतेति।—मरकतमणिवत्—हारदण्माणिविशेष इव, श्यामलाः,—

वसन्तस्य, (७१) अञ्जनाचला इव पल्लविताः तनया इव अटवीजाता विन्ध्यस्य पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा भुवम् उत्थिताः (७२) प्रतिवेशिका इव वर्षावासराणाम्, अश्मावतारा इव कृष्णरात्रीणाम् इन्द्रनीलमया प्रासादा इव वनदेवतानां पुरस्तात् दर्शनपथम् अवतेरुः तरवः।

ततो नरपतेः अभवन्मनसि—(७३) "अदूरवर्तिना खलु भवितव्यं भदन्तेन" इति। अवतीर्य च गिरिसरिति समुपस्पृश्य युगपद्विश्राममय समुत्पन्न हेषाघोष बधिरीकृताटवीं वहनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनाम् अनतिबह्वीं च तपस्विजनदर्शनोचित विनय हृदयेन दक्षिणेन च हस्तेन माधवगुप्तम् अंसे विरलैः एव राजभिः अनुगम्यमान चरणः पद्भ्यामेव प्रावर्तत गन्तुम्।

श्यामवर्णा नवनरञ्जन इति भावः अन्यत्र—मरकतमाणिना श्यामला वसन्तस्य—कामसखस्य क्रीडापर्वतका इव— [illegible] इव सवत्तकुसुमोज्ज्वलत्वादिति भावः।

(७१) अञ्जनाचला इव—कज्जलाद्रय इव पल्लविता—सञ्जातपल्लवाः। विन्ध्यस्य—विन्ध्याचलस्य [illegible] इति भावः अटवीजाता—अटवी—स्त्री इति भावः [illegible] जाता—उत्पन्नाः

(७२) वर्षावासराणाम्—प्रावृड्दिवसानाम् प्रतिवेशिका इव—प्रातिवेशिका इव [illegible] समीपस्थानवासिन इव [illegible] सुनीलमेघाच्छन्न [illegible] समानत्वादिति भावः कृष्णरात्रीणाम्—कृष्णपक्षीयानिशानाम् अश्मावतारा इव—[illegible] इव [illegible] मूर्त्तालोकप्रवेशा [illegible] इति भावः इन्द्रनीलमयाः—इन्द्रनीलाख्यमणिनिर्मिताः प्रासादाः—हर्म्या इव अतिनीलत्वात् अतिनील [illegible] इति भावः अवतेरुः—[illegible]

(७३) भदन्तेन—पूज्येन बौद्धभिक्षुणा इति यावत् अदूरवर्तिना—निकट [illegible] समुपस्पृश्य—आचम्य युगपत्—युगपद्—समकालम् [illegible] [illegible] सम्युग्वसुपवनादिकाल [illegible] समुत्पन्नेन—समुद्भवितेन [illegible] बधिरीकृत—श्रुतिशक्तिरहितीकृत पूर्वोक्तमति यावत् [illegible]—[illegible]—[illegible] [illegible] गहन—[illegible]।

(७४) अथ तेषां तरूणां मध्ये नानादेशीयैः, स्थानस्थानेषु स्थाणून् आश्रितैः, शिलातलेषु उपविष्टैः, लताभवनानि अध्यावसद्भिः, अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः, विटपच्छायासु निषण्णैः, तरुमूलानि निषेवमाणैः, (७५) वीतरागैः, आर्हतैः, मस्करिभिः, श्वेतपटैः, पाण्डुरिभिक्षुभिः, भागवतैः, वर्णिभिः, (७६) केशलुञ्चकैः, कापिलैः, जैनैः, लोकायतिकैः, काणादैः, औपनिषदैः, ऐश्वरकारणिकैः, कारन्धमिभिः, धर्मशास्त्रिभिः,

---

निविडारण्यमिति यावत् यथा तथोक्ता वाजिसेनाम्—अश्वसैनिकाम्। माधवगुप्त—प्रागुक्त मालवेन्द्रसुतम्,अंसे—स्कन्धदेशे। विरलैः,—कतिपयैः इत्यर्थः। आवर्त्तत—प्राक्रमत।

(७४) "अथ" इत्यस्य "दिवाकरमित्रमद्राक्षीत्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तमेव विशिनष्टि, नानादेशीयैः इत्यादि।—नानादेशीयैः—नानास्थानादागतैरित्यर्थः। स्थाणून् —शाखारचादिवर्जितवृक्षान्। लताभवनानि—लतादिपिहितस्थानानीत्यर्थः, अध्यावसद्भिः,—अधितिष्ठद्भिः। अरण्यानीनिकुञ्जेषु—महारण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु स्थानेषु, निलीनैः,—निभृतं स्थितैः। विटपच्छायासु—विटपानाम्—विस्ताराणां, सपल्लवशाखानामित्यर्थः, छाया—अनातपः, विटपानाम्—शाखानां, छाया इति वा तासु, ("विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्" "विटपी न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे" इत्यमरमेदिन्यौ)।

(७५) वीतरागैः,—विगतविषयवासनैः,। आर्हतैः,—अर्हन् देवता, उपास्य इति भावः येषां तथोक्ताः तैः, नग्नक्षपणकैः इत्यर्थः, ("अर्हस्तु क्षपणे बुद्धे पुंसि स्याद्वेऽन्यलिङ्गक" इति मेदिनी)। मस्करिभिः,—परिव्राजकैः। श्वेतपटैः,—श्वेतोर्णाकम्बलवासोभिः, क्षपणकविशेषैरिति यावत्, श्वेताम्बरसम्प्रदायभुक्तैर्जनैरित्यर्थो वा। पाण्डुरिभिक्षुभिः,—त्यक्तकाषायैः, काषायवसनं परित्यज्य शुक्लीनशुभ्रवस्त्रैरित्यर्थः। भागवतैः—भगवद्भक्तैः, वैष्णवैरित्यर्थः। वर्णिभिः,—ब्रह्मचारिभिः, ("वर्णिनो ब्रह्मचारिणः" इत्यमरः)।

(७६) केशलुञ्चकैः,—मुण्डितशिरोभिः, ["केशलुञ्चकैः" इत्यत्र "केशलुञ्चनैः" इति पाठेऽपि स एवार्थः]। कापिलैः,—कपिलोक्तसांख्यमतवर्त्तिभिः। जैनैः,—जिनमतानुगामिभिः। लोकायतिकैः,—लोकेषु आयतानि—विस्तीर्णानि, मतानीति शेषः, अनायासग्राह्यत्वादिति भावः, तानि सन्ति एषामिति तादृशैः, चार्वाकैरित्यर्थः, ("चार्वाकलौकायतिकौ" इति कोषः) काणादैः,—कणादकृतवैशेषिकमत-

पौराणिकैः, (७७) साप्ततन्तवैः, शाब्दैः, पाञ्चरात्रिकैः, अन्यैश्च स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः, (७८) अभियुक्तैः, चिन्तयद्भिश्च, प्रत्युच्चरद्भिश्च, संशयानैश्च, निश्चिन्वद्भिश्च, व्युत्पादयद्भिश्च, विवदमानैश्च, अभ्यस्यद्भिश्च, व्याचक्षाणैश्च (७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम्, अतिविनीतैः कपिभिः अपि चैत्यकर्म कुर्वाणैः, (८०) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि शाक्य

वर्त्तिभिः। औपनिषदैः,—वैदान्तिकैः, ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः। ऐश्वरकारणिकैः—ईश्वरः जगत्कारणमिति वादिभिः नैयायिकैरित्यर्थः। कारन्धमिभिः,—धातुवादिभिः, (कारन्धमी कांस्यकारे धातुवादरतेऽपि च" इति मेदिनी) पाषण्डविशेषैः वा। धर्मशास्त्रिभिः—स्मार्त्तैः। पौराणिकैः,—पुराणज्ञैः।

(७७) साप्ततन्तवैः,—सप्ततन्तुः—क्रतुः, यज्ञ इत्यर्थः, ("सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः" इत्यमरः) स एव उपास्यः, इष्टफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः, कर्म्मयोगिभिरित्यर्थः। शाब्दैः—शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः। पाञ्चरात्रिकैः,—पञ्चविधं रात्रं ज्ञानं यत्र तत्, "रात्रन्तु ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम्। पञ्चरात्रमिति ख्यातम्—" इत्युक्तं पञ्चज्ञानसाधनं नारदादिप्रणीतग्रन्थभेद इति यावत् तदभ्यस्य इति पाञ्चरात्रिकः ते पाञ्चरात्रिकाः तैः पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः। सिद्धान्तान्—आगमान्।

(७८) अभियुक्तैः,—धर्मनिविष्टैः। चिन्तयद्भिः,—भावयद्भिः, शास्त्रतत्त्वमिति भावः। प्रत्युच्चरद्भिः,—प्रत्युत्तरं ददद्भिः गुरोरुच्चारणमनु उच्चरद्भिरिति वा। संशयानैः—सन्दिहद्भिः। निश्चिन्वद्भिः,—सन्देहं निराकुर्वद्भिः। व्युत्पादयद्भिः,—व्युत्पत्तिं—शब्दानामर्थावबोधनं कारयद्भिः, गुरुणेति शेषः। विवदमानैः,—नानाप्रकारं ज्ञानपूर्व्वकं मिथो विरुद्धं वदद्भिः, शास्त्रविचारं कुर्वद्भिरित्यर्थः। अभ्यस्यद्भिः,—अधीतशास्त्राणां पौनःपुन्येन आवृत्तिं कुर्वद्भिरित्यर्थः। व्याचक्षाणैः,—व्याख्यां कुर्वद्भिः।

(७९) शिष्यतां प्रतिपन्नैः,—अङ्गीकृतशिष्यभावैः इत्यर्थः। आवेद्यमानं—मां शिष्यं कुर्विति याच्यमानं, स्वस्वकृत्यं विज्ञाप्यमानमिति वा। चैत्यकर्म—बौद्धधर्मविहितं कर्म, अहिंसादिरूपमिति भावः।

(८०) त्रिसरणपरैः—त्रीणि सरणानि—गतयः, बौद्धधर्मभेदाः इति यावत्, तेषु पराः,—तत्पराः तैः, परमोपासकैः,—श्रेष्ठसेवकैः, शाक्येति।—शाक्यस्य—

शासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः, (८१) शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्म्मदेशनां दर्शयन्तीभिः, (८२) अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः, जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरपि अमांसाशिभिः उपास्यमानम्; (८३) आसनोपान्तोपविष्टविस्रब्धानेककेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरम्

बुद्धदेवस्य, शासने—आज्ञायाम, आज्ञापालने इत्यर्थः, कुशलाः,—निपुणाः, तत्परा इत्यर्थः ते, तत्रत्यशाक्यश्रमणकानामाचारादर्शनादिति भावः, कोशं—बुद्धसिद्धान्तग्रन्थं, समुपदिशद्भिः,—एवमेव कुरु इत्यादि शिष्यस्य कथयद्भिरित्यर्थः, कोशं वाचयतां मुखेभ्यः श्रुतेति भावः, शुकैरपि—तदाख्यपक्षिभिरपि, शुकानामाश्रवणस्य प्रसिद्धत्वम् ।

(८१) शिक्षेति ।—शिक्षायाः पदानि—सुप्तिङन्तानि, तेषाम् उपदेशेन—शिष्येभ्यः शिक्षाप्रदानेन इत्यर्थः, यः उपशमः,—शान्तिः, इन्द्रियदमनमित्यर्थः, तेन शालन्ते—शोभन्ते इति तथोक्ताभिः, धर्म्मदेशना—धर्म्मचर्चा, शारिकाभिः,—"मयना" इति प्रसिद्धाभिः पक्षिणीभिरित्यर्थः, पूर्ववत् दर्शनश्रवणादिभिरिति भावः ।

(८२) अनवरतेति ।—अनवरतश्रवणेन—नित्याकर्णनेन, गृहीतः,—प्राप्तः, आलोकः,—ज्ञानं यैः तथाभूतैः, बोधिसत्त्वेति ।—बोधि—ज्ञानं, सत्त्वं—मनः यस्य तथाविधः, यद्वा,—बोधौ—समाधिविशेषे, सत्त्वं—मनो यस्य तथाविधः, अथवा बोधौ—पिप्पलपादपे, अश्वत्थवृक्षतले इत्यर्थः, सत्त्वं—व्यवसायः, सिद्धिलाभाय उद्यम इत्यर्थः यस्य तादृशः बुद्धदेव इत्यर्थः, ("बोधिः पुंसि समाध्यन्य भेदे पिप्पलपादपे" इति "सत्त्वं गुणे । व्यवसायासुचित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु" इति च मेदिनी) तस्य जातकानि—जन्मवृत्तान्ता तानि जपद्भिः,—कीर्त्तयद्भिः, कौशिकैरपि—उलूकैरपि, पेचकैरपीत्यर्थः, ("महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिकः" इत्यमरः)। जातेति ।—जातेन—उत्पन्नेन, सहावस्थानादिति भावः, सौगतस्येव—बौद्धस्येव, शीलेन—चरितेन, शीतलः—प्रशान्तः, हिंसावर्ज्जित इत्यर्थः, स्वभावः,—प्रकृतिः येषां तैः ।

(८३) आसनेति ।—आसनस्य—उपवेशनपीठस्य, उपान्तेषु—प्रान्तदेशेषु, उपविष्टाः—आसीनाः, विस्रब्धाः,—निःशङ्काः, हिंसादिविवर्ज्जित शान्तरसास्पदे आश्रमे निवासादिति भावः, अनेके—बहवः, केसरिणः—सिंहानां, शावकाः,—शिशवः, यस्य तथोक्तं, तस्य भावः तत्ता तया हेतुना, मुनिः,—"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः

अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम्; उपशममिव पिबद्भिः वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिह्यमानपादपल्लवम्; वामकरतलनिविष्टेन नीवारम् अश्नता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन इव प्रिया मैत्री प्रसादयन्तम्; (८४) इतरकरकिसलयनखमयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम्; उद्ग्रीवं मयूरं मरकतमणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम्; इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम्; अरुणेन

सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥' इत्युक्तलक्षणं स्थिरचित्तं वीतरागादि भवन्तं दिवाकरमिव, परमेश्वर इव तम्, अभक्ष्याभावादिति भावः, अकृत्रिमे इव—स्वभावनिष्पन्ने इव, सत्यस्वरूपे इत्यर्थः, आसनोपान्तोपविष्टानेकसिंहशिशुकत्वादिति भावः। उपशममिव—शान्तरसमिव, वनहरिणानां शान्तप्रकृतिकत्वादिति भावः। उपलिह्यमानपादपल्लवं—आस्वाद्यमानचरणकिसलयम्। नीवारः—तृणधान्यम्, अश्नता—खादता, पारावतपोतेन—कपोतशिशुना, कर्णोत्पलेनेव—कर्णभूषणीभूतेन कुवलयेनेव, कर्णभूषणार्थमुपायनीकृतेन उत्पलेनेवेत्यर्थः, सौकुमार्याद् वर्णसाम्याच्च पारावतपोते कर्णोत्पलत्वारोपो बोध्यः, प्रियां—प्रीतिपात्रीम् अभिमतामित्यर्थः, मैत्रीं—सर्वजीवेषु सौहार्दं, प्रसादयन्तं—प्रसन्नां कुर्वन्तम्, आद्रियमाणमित्यर्थः, करतलोपरि पारावतान् उपवेश्य भोज्यप्रदानेन सर्वजीवेषु मैत्रीं विशेषेण प्रकटयन्तमिति भावः।

(८४) इतरेति।—इतरस्य—वामादन्यस्य, दक्षिणस्य इत्यर्थः, करकिसलयस्य—पाणिपल्लवस्य, नखानां—नखराणां, मयूखलेखाभिः—किरणराजिभिः, जनितेति।—जनितः—उत्पादितः, जनानां—लोकानां, व्यामोहः—विशेषेण मोहनं येन तथोक्तं जनचित्तमुग्धकरमित्यर्थः, नखसौन्दर्येण मुग्धीभावः, चन्द्रकरभ्रान्तिर्वा इति भावः। उद्ग्रीवम्—उन्नमितग्रीवम्। मरकतमणिकरकमिव—हरिद्वर्णरत्नविशेषनिर्मितजलाधारमिव, मयूरग्रीवाया मरकततुल्यवर्णत्वादिति भावः, ("करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च" इति मेदिनी)। पूरयन्तं—प्रीणयन्तमित्यर्थः, मयूरं जलं पाययन्तमिति निष्कर्षः। किरन्तं—ददतम्, बौद्धधर्मान्तर्गतजैनधर्मावलम्बिनां तथाविधाचारस्य लोके सर्वथा परिदृश्यमानत्वात् बौद्धानामपि तादृशाचारत्वं बोद्धव्यम्।

(८५) चीवरपटलेन त्वदीयसा संवीतं बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम्; (८६) उल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम्; (८७) अनौद्धत्यात् अधोमुखेन मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनक्षुण्णक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्षन्तम्; सर्व्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्म्मितम्; परमसौगतमपि अवलोकितेश्वरम्; (८८) अस्खलितम् अपि तपसि लग्नम्;

(८५) चीवरपटलेन—जीर्णवसनेन इत्यर्थ, संवीतम्—आच्छादितम्, अत एव बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, बालातपेन—नवोदितसूर्य्यालोकेन अनुलिप्त,—रञ्जित स, पौरन्दरम्—ऐन्द्रम्, इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थ, दिग्भागमिव—पूर्व्वमिवेति भाव, स्थितमिति शेष।

(८६) उल्लिखितेति।—उल्लिखितस्य—उद्धृतस्य, पद्मरागस्य—"पोखराज" इति प्रसिद्धस्य मणिभेदस्य, प्रभाया,—दीप्ते, प्रतिमा—तुल्या तया, रक्तावदातया—लोहितोज्ज्वलया। पाटलीकृतानां—रक्तीकृताना, दिशामपि—ककुभामपि, काषाय ग्रहणमिव—कषायरक्तवसनधारणमिव।

(८७) अनौद्धत्यात्—प्रशान्तत्वात। मन्देति।—मन्दम्—ईषत, मुकुलित—मुद्रित, कुमुद—कैरव, तस्य इव आकार,—मूर्त्ति यस्य तेन, स्निग्धेत।—स्निग्ध—कोमलमित्यर्थ, धवल—शुभ्र, प्रसन्न—प्रीतिप्रफुल्लञ्च तेन। जनेति।—जन —लोके, हिंसापरैरिति भाव, क्षुण्णाना—दलिताना, विनष्टानामित्यर्थ, क्षुद्रजन्तूनाम्—इतर जीवाना, कीटपतङ्गादीनामिति यावत, जीवनार्थं—प्राणदानायेत्यर्थ, अमृतमिव—सुधामिव, वर्षन्त—विकिरन्तम, अमृतसेकेन मृता सञ्जीवन्ति इति प्रसिद्धम। सर्वेति।—सर्वेषा—कृत्स्नाना, शास्त्राणा—तन्त्राणाम अक्षराणा—वर्णाना, परमाणुभि,—अतिसूक्ष्मावयवैरित्यर्थं, वैदिकसौगतादिशास्त्राणामतिनिगूढार्थेष्वपि सुनिपुणमित्यर्थं। परमसौगत—परमबौद्धमपि, अवलोकितेश्वरम्—अवलोकित,—दृष्ट, ईश्वर,—जगत्कारण येन तथोक्तमिति विरोध, सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भाव, ईश्वर,—भगवान्, बुद्धदेव इत्यर्थ, इति परिहार, ("सर्वज्ञ सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागत। समन्तभद्रो भगवान्—" इत्यमर)।

(८८) अस्खलितमपि—अपतितमपि, लग्न—सक्त, स्खलितस्य इत्

आलोकमिव यथाऽवस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनाम्; सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव, धर्मस्यापि आराधनीयमिव, प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव, मानस्यापि माननीयमिव, वन्द्यस्यापि वन्दनीयमिव; (८९) जन्म यमस्य, नेमिं नियमस्य, तत्त्वं तपसः, शरीरं शौचस्य, कोशं कुशलस्य, वेश्म विश्वासस्य, सद्वृत्तं सद्वृत्ततायाः, सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः, दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य, पारं परानुकम्पायाः, निर्वृतिं सुखस्य, मध्यमे वयसि वर्त्तमानं दिवाकरमित्रम् अद्राक्षीत्। अतिप्रशान्त-

---

कुरविन्दस्तम्भनाड्यन्तरसम्भवात् विरोध, यत कञ्चिती हि अन्यत्र लग्ना भवति इति बोध्यम्, कल्याण—इन्दन—करणीयकार्यस्य स्थान, तद्रहितमिति विरोधपरिहार, अधःस्थीतिलनस्थ इत्यर्थः। यथेति।—यथा—येन रूपेण अवस्थातु—वर्त्तितुं योग्य तथा स्थित यथाऽवस्थित तथाभूताना, स्वस्वभावे वर्त्तमानानामित्यर्थ, सकलपदार्थानां—सर्वेषामेव सद्रूपेण स्थितानां, न तु असद्रूपाणामिति भाव, प्रकाशकं—ज्ञापकम्, उपदेशादिना इति भाव। सुगतस्यापि—सर्वज्ञस्यापि, बुद्धस्यापीत्यर्थ, दर्शनादिना इति भाव, अभिगमनीयमिव—सेवनीयमिवेत्यर्थ ज्ञानशिक्षार्थमिति भाव, महाज्ञानिनमिति तात्पर्यम्। धर्मस्येति।—महाधर्मपरायणमित्यर्थ। प्रसादस्यापि—प्रसन्नताया अपि, अतिप्रसन्नाकारमित्यर्थ। मानस्येति।—सर्वेषामेव सम्मानार्हमित्यर्थ। वन्द्यस्येति।—सर्वलोकपूजार्हमित्यर्थ।

(८९) यमस्य—बाह्येन्द्रियनिग्रहस्य, जन्म—उत्पत्तिम्। नियमस्य—अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य, नेमिं—परां काष्ठामिति भाव। तपस—तपस्याया, तत्त्वमिव—स्वरूपमिव। शौचस्य—पवित्रताया। कोशं—भाण्डागार, सर्वप्राणिनां हितकरमिति भाव। वेश्म—गृहम्। सद्वृत्ततायाः—सुशीलताया, सद्वृत्तं—सच्चरितम्, अतीव सुचरितमित्यर्थ। सर्वस्वं—सारधनम्। दाक्षिण्यस्य—उदारताया, सरलताया वा, यद्वा—दाक्षिण्यस्य—दक्षिणार्हस्य, ("दक्षिणीयो दक्षिणार्हस्तत्र दाक्षिण्य इत्यपि" इत्यमर।) दाक्ष्य—पाटवम् अनुराग, सर्वेषामेव एकमात्रदक्षिणार्हमिति यावत्। परानुकम्पायाः,—परानुग्रहस्य परोपकारस्य इत्यर्थ, पारम्—अन्तम्, एकान्तपरोपकारनिरतमित्यर्थ। सुखस्य—आनन्दस्य निर्वृतं—सुखं, सुखस्यापि सुखदमिति भाव, सदानन्दमयमिति तात्पर्यम्, ("निर्वृते स्वस्थितं च समने च सुखे स्त्रियाम्"

गम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे।

दिवाकरमित्रस्तु (८०) मैत्रीमयः प्रकृत्या, विशेषतः तेन अपरेण अदृष्टपूर्व्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्व्वाभिभाविना महानुभावाभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्राकृतेन आकारविशेषेण, तेन च आभिजात्यप्रकाशकेन गरीयसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत् अग्रहीत्। (८१) धीरस्वभावोऽपि च सम्पादितसम्भ्रमाभ्युत्थानः, सङ्कलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलोलं विलम्बमानं

इति मेदिनी)। मध्यमे वयसि—यौवनवार्द्धकयोः मध्यावस्थायां, त्रिंशद्वर्षं पञ्चपञ्चाशती वर्षस्य मध्ये इत्यर्थः। अतीति।—अतिभव्येन—अतिसौम्येन, गम्भीरेण च—गाम्भीर्यपूर्णेन च, भयापहेन चेत्यर्थः। आकारेण—मूर्त्या, आरोपितः,—स्थापित इत्यर्थः, दिवाकरमित्रे इति भावः, बहुमानः,—अत्यादरः येन यस्य वा तथाभूतः सन्।

(८०) प्रकृत्या—स्वभावेन, मैत्रीमयः,—सद्भावपूर्णः, प्रकृत्या एव मैत्रीमय आसीदित्यर्थः। तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अनिर्वचनीयेनेति यावत्, अपरेण—नास्ति परः,—अन्यः यस्मात् यस्य वा तेन नास्ति परस्मिन् यत्र तेन इति वा, अनुपमेनेत्यर्थः, अमानुषलोकोचितेन—अलौकिकेन, स्वर्लोकोचितेनेत्यर्थः, सर्व्वाभिभाविना—सर्व्वातिशायिना, महानुभावाभोगभाजा—महान्—अतीव, अनुभावः,—प्रभावो यस्य, तथाविधो य आभोगः,—सन्निवेशः, तं भजते इति तथोक्तेन, भ्राजिष्णुना—राजमानेन, अप्राकृतेन—अनीचेन, अतिमनोरमेणेत्यर्थः। तेन—तादृशेनेत्यर्थः, अन्यत्र दुर्लभेनेति भावः, आभिजात्यप्रकाशकेन—महाकुलप्रसूतत्वसूचकेन, गरीयसा—अतिगुरुणा, सुमहता इत्यर्थः, प्रश्रयेण—विनयेन। चक्षुषीत्यादि।—तस्य रूपातिशयं चक्षुषा ददर्श, विनयदर्शनेन कोऽयं महानुभव इति मनसि तर्कयामास चेत्यर्थः।

(८१) ["धीरस्वभाव" इत्यत्र "वीरस्वभाव" इति पाठो न युज्यते, तादृशस्य वीरस्वभावोक्तस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्]। सम्पादितेति।—सम्पादितम्—अनुष्ठितं, ससम्भ्रम—त्वरासहितम्, अभ्युत्थानम्—उद्गमनं येन तथाभूतः,

वामांसात् चीवरपटान्तम्, (८२) उत्क्षिप्य अनेकाभयदान-दीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं, स्निग्धमधुरया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वग्रहीत्; अभ्यनन्दच्च स्वागतगिरा, गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः स्वेन आसनेन—"आस्स्व अत्र" इति निमन्त्रयाञ्चकार; पार्श्वे स्थितञ्च शिष्यम् अब्रवीत्,—"आयुष्मन्। उपानय कमण्डलुना पादोदकम्" इति। राजा तु अचिन्तयत्,—(८३) "अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु तत्रभवान् गुणानुरागी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य

उद्गमनकेन—उत्थानेन हेतुना विलोल—चञ्चल, वामांसात्—वामस्कन्धात्, विलम्बमान—दोलायमानं स्खलमानमिति यावत्, चीवरपटान्त—जीर्णवसनप्रान्तभाग, संवृत्य—सयत्नं यथास्थानं स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(८२) अनेकेत।—अनेकेषां—बहूनां, जीवानामिति भाव, अभयदानमेव—आश्वासप्रदानमेव, दीक्षा—व्रतविशेष, तत्र दाक्षिण्य,—अनुकूल, ["—दीक्षा दक्षिण" इत्यत्र "—दीक्षादक्षिणम्" इति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति, प्रसङ्गानुरोधात् "उत्क्षिप्य" इति क्रियाया "महापुरुष—" इत्यादिविशेषणस्यानुरोधाच्चेति मन्तव्यम्, अस्मिन् पक्षे—दक्षिणम्—उदारम् अकुण्ठमित्यर्थ, महतेति। —महापुरुषस्य—नरोत्तमस्य, लक्षणानि—लक्षणभूता, सूचिका इत्यर्थ, या लेखा,—रेखा, कर्कवज्रविशेषा इत्यर्थ, ताभि प्रशस्त—प्रशंसनीय, दक्षिण—सव्येतर, भुजमिति शेष, उत्क्षिप्य—उत्तोल्य। सगौरव—सबहुमानं यथा तथा, स्निग्धमधुरया—सस्नेहप्रियया, वाचा—वाक्येन, आरोग्यदानेन—नैरुज्यप्रदानेन, स्निग्धमधुरेण वाक्येनैव मनःपीडाप्रशमनद्वारा इत्यर्थः, अन्वग्रहीत—अनुगृहीतवान्। स्वागतगिरा—'सुखेन आगमनम्?' इति प्रश्नेन, अभ्यनन्दत—समतोषयत, समभ्यनन्दत वा। अभ्यागत—गृहागतम्, अतिथिमिति यावत्, राजानमिति शेष। स्वेनासनेन—निजासनप्रदानेनेत्यर्थः। आस्स्व—उपविश। ["आस उपवेशने" इत्यस्य लोटि रूपम्]। निमन्त्रयाञ्चकार—उपवेशनाय अनुरुरोध, आह्वानञ्चकारेत्यर्थो वा।

(८३) अलोह,—लोहव्यतिरिक्तेन निर्मित इत्यर्थः, संयमनपाश,—बन्धनरज्जुः। अभिजातानां—सज्जनानाम्। स्थाने खलु—युक्तमेव ("युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमर.)

गुणान्" इति। प्रकाशश्च आबभाषे,—"भगवन्। (८४) दर्शन-पुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्य्यप्रयुक्तः प्रतिभाति अनुग्रहः। (८५) चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरणमिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम्। (८६) अतिभूमिः एव भवादृशां पुरः सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे प्रदेशवृत्तिः। पाद्यमपि अपार्थकम्। आसतां भवन्तो यथा सुखम्, आसीनोऽहम्" इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत्।

"अलङ्कारो हि (८७) परमार्थतः प्रभवतां प्रश्रयातिशयः, रत्नादिकस्तु शिलाभारः" इति आकलय्य, पुनः पुनः अभ्यर्थ्य-

---

(८४) दर्शनेति।—दर्शनमेव—भवदवलोकनमेव पुण्यं—पवित्रतासम्पादक-मित्यर्थः, तेन अनुगृहीतः—अनुकम्पितः तस्य। पुनरुक्त इव—अधिक इव। आर्य्य-प्रयुक्तः,—आर्य्येण—मान्येन भवता प्रयुक्तः,—कृतः।

(८५) चक्षुःप्रमाणेति।—चक्षुरेव—नेत्रमेव प्रमाणं—हेतुः ज्ञानकारण-मित्यर्थः यस्य तादृशः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः यः प्रसादः—अनुग्रहः, दर्शनदानरूप इति यावत् तेन स्वीकृतस्य—अधीनीकृतस्य, आसनेति।—आसनादिदानेन—उपवेशन-पीठपाद्यादिसमर्पणेन यः उपचारः—सेवा अर्हणा इति यावत्, तद्रूपं चेष्टितं—प्रयत्नः, परकरणमिव—अन्यत् साधनमिव प्रसादस्य इति भावः। यद्वा—परकरणमिव—इतरीकरणमिव आत्मपार्श्वजनात् पृथक्करणमित्यर्थः।

(८६) पुरः—अग्रतः, सम्भाषणेति।—सम्भाषणमेव—सङ्कथनमेव अमृतं—पीयूषं, तेन अभिषेकः,—स्नानं तेन प्रक्षालितं—धौतं निर्मलीकृतमिति भावः, सकलं—समग्रं, वपुः,—शरीरं यस्य तथाभूतस्य मे प्रदेशवृत्तिः—एकदेशावस्थानम्, यद्वा,—प्रदेशवृत्तिः—अवस्थानम् आसनग्रहणरूपव्यवहार इत्यर्थः अतिभूमिः—भूमिमतिक्रान्ता, स्वगौरवस्थानरूपा इत्यर्थः यद्वा—भूमिं—मर्य्यादाम् अतिक्रान्ता अतिभूमिः,—मर्य्यादालङ्घनमित्यर्थः भवद्दर्शनसम्भाषणादिभिरेव वयं कृतार्थाः स्मः, अतः आसनग्रहणन्तु न युक्तमेव मर्य्यादातिक्रमणापराधादिति भावः। पाद्यं—पादोदकम्, अपार्थकं—निरर्थकं पाद्यस्य प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः।

(८७) परमार्थतः,—यथार्थतः। प्रभवतां—शक्तिशालिनामित्यर्थः, प्रश्रयाति-शयः,—विनयातिरेकः। शिलाभारः,—प्रस्तरभारः। आकलय्य—वितर्क्य इत्यर्थः।

मानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचन तदा स्वमेव आसन पुनरपि भेजे भदन्त । (९८) भूपतिमुखनलिननिहित निभृतनयनयुगलनिगडनिश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित कालकला, कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन अमलाभि दन्तमयूखमालाभि (९९) मूलफलाभ्यवहारसम्भवम उद्गमन इव च परिमलसुभग (१००) विकचकुसुमपटलपाण्डुर लता वनम अवादीत — 'अद्य प्रभृति (१०१) न केवलमयम अनिन्द्य वन्द्योऽपि प्रकाशितमसार ससार । किं नाम न आलोक्यत जीवद्भि पश्यतम ? येन रूपम अचिन्तितोपनतमिद दृकपथम उपगतम । एवंविधे अनुभोयन्ते जन्मान्तरावस्थितसुकृतानि

प्रार्थ्यमान — प्रार्थ्यमान याच्यमान इत्यर्थ । प्रत्यपद्यत — स्वीचकार । वचन — दिवाकरमित्रस्य वाक्यम । भदन्त — क्षपणक । दिवाकरमित्र इति यावत ।

(९८) भूपतीति — भूपते — राज्ञ मुखनलिने — वदनपङ्कजे निहितम — अर्पित निभृत विनीत [illegible] (निभृतविनीतप्रश्रिता समा इत्यमर) नयनयुगलमेव — चक्षुर्द्वयमेव निगड — शृङ्खल तेन निश्चलीकृत — स्थिरीकृत हृदय — चित्त यस्य तथाभूत राजनि बद्धदृष्टिरित्यर्थ । कालकला — कालांश स्थित्वा तूष्णीमिति भाव । दन्तमयूखमालाभि — दशनकिरणराजीभि । कलिकालेति । — कलिकालस्य — चतुर्थयुगस्य कल्मष — पापमेव कालुष्य — मल क्षालयन — प्रक्षालयन

(९९) मूलेति मूलस्य — कन्दादिभागस्य फलस्य च — शस्यस्य च अभ्यवहार — भोजन तस्मात सम्भव — समुत्पत्ति यस्य तथोक्तम । परिमलसुभग — परिमलेन — सौरभेण — सुभग — रम्यम

(१००) विकचेति — विकच — विकसित कुसुमानां — पुष्पाणां यत पटल — समूह तेन पाण्डुर — धवल मनोरम विग्रह कोमलञ्च [illegible] ।

(१०१) प्रकाशितेति — प्रकाशित — प्रकटित सार — स पूर्वे [illegible] — उत्कर्ष यस्य तथाभूत एष ससार — जीवलोक न केवलम अनिन्द्य — प्रशंसनीय न किन्तु वन्द्योऽपि — स्तुत्योऽपि [illegible] । अचिन्तितोपनतम — अतर्कितागतम [illegible] कल्पनातीतागत भाव जन्मान्तराद [illegible]

हृदयी सर्वे । इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्माकम् अमुना तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम् । आकण्ठं पीतम् अमृतम् (१०२) ईक्षणाभ्याम् । जातं निरुत्कण्ठं मानसं निर्वृतिसुखस्य, महद्भिः पुण्यैः विना न विश्राम्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः, सुदिवसः स यस्मिन् जातोऽसि । सा (१०३) सुजाता जननी, या सकलजीवलोकजीवितजनकम् अजनयत् आयुष्मन्तम् । पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि, येषामसि परिणामः । सुकृततपसः ते परमाणवः ये तव परिगृहीतसर्वावयवाः । तत् सुभगं सौभाग्यम्, आश्रितोऽसि येन ।

सुकृतानि—पूर्व्वजन्मार्जितपुण्यानि हृदयोत्सव —चित्तस्य प्रकृष्टानन्दमित्यर्थः अनुमोदते—प्रशंसन्ति पूर्व्वजन्मानुष्ठितबहुपुण्यकर्म्मफलेनैव ईदृशापूर्व्वरूपदर्शनजा चित्तप्रीतिः जायते इति मन्ये इति निश्चयः । असुलभदर्शनम्—दुर्लभावलोकनम्

(१०२) ईक्षणाभ्याम्—नेत्राभ्याम् । मानसम्—चित्तम् निर्वृतिसुखस्य—निर्वृतौ—शान्तौ यत् सुखम्—आनन्दः तस्य निरुत्कण्ठं निःस्पृहं जातम्—भूतम् ईदृशं सुभगरूपदर्शनसुखमनुभूय चेतः सुखान्तराननपेक्षं भवतीति भावः ["निर्वृतिसुखस्य" इत्यत्र "निर्वृतिसुखस्य" इति पा० —वासनारहितज्ञानजनितानन्दस्येत्यर्थः] । त्वादृशि—भवद्रूपे दृशः—चक्षूंषि न विश्राम्यन्ति—न विरमन्ति भवादृशस्य सत्पुरुषस्य दर्शनादेव चक्षुषी रूपतृष्णा निवर्त्तते तच्च महद्भिः पुण्यैरेव सञ्जायते इति भावः । यस्मिन्—यस्मिन् दिवसे ।

(१०३) सुजाता—सफलजन्मा तस्या एव मातुर्जन्मग्रहणं सार्थकमित्यर्थः । सकलस्य—सर्व्वस्य—लोकस्य जीवलोकस्य—जगतः जगद्वासिन इत्यर्थः जीवितजनकम्—प्राणदातारमित्यर्थः रक्षणपोषणाभ्याम् इति भावः । येषाम्—पुण्यानां परिणामः —फलम् इतिसौभाग्यं हि पुण्यस्य यत् त्वादृशः आश्रयो लब्धः इति भावः । ये—परमाणवः परिगृहीताः—परिगृहीताः—स्वीकृताः आश्रिताः इति यावत् सर्व्वे अवयवाः—अङ्गानि यैः तादृशाः ये परस्परं मिलिताः तव अङ्गरूपेण परिणताः इत्यर्थः ते—त्वदवयवारम्भकाः इति यावत् परमाणवः द्व्यणुकरूपावयवारम्भकसूक्ष्मभूतानि सुकृततपसः—सुकृतानि—स्वाचरितानि तपांसि—तपस्या यैः तादृशाः, पुण्यकर्म्मपरायणाः जातवन्तः इत्यर्थः । येन सौभाग्येन सौभाग्यम्—शुभादृष्टं सुभग—

धन्यः स पुरुषभावं भवति अवस्थिता यः । यस्त्वं, मुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि । न दूरवर्त्तिः अपि अस्माभिर्दृष्टः कुसुमायुधः । कृतार्थम् अद्य चक्षुः वनदेवतानाम् । अद्य सफलं जन्म पादपानां, येषामसि गतो गोचरम् । (१०४) अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं कार्यमेव । अस्य तु ईदृशे शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भावयामि भुवि । सर्वथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुणग्रामः । धन्यः स (१०५) भूभृत्, यस्य वंशे मणिरिव मुक्तामयः सम्भूतोऽसि । एवंविधस्य च पुण्यवतः (१०६) कथञ्चित् प्राप्तस्य किं प्रियं समाचरामः इति पारिप्लवं चेतो नः । सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य

अभिनवत्वयुक्ते लावण्यस्य लब्ध्वेव सौभाग्यस्य सुभगत्वं सञ्जातमिति भावः । धन्यः—भव्यः योग्यः लब्धव्य इति यावत् । पुरुषभावं—पौरुषम् । भवति—त्वयि तदाश्रितं पौरुषमेव सर्वाकाङ्क्षणीयमिति भावः । मुमुक्षोः—मुक्त्यभिलाषी । मनुजजन्मनि—मनुष्यदेहधारणे मुक्तिलाभेच्छां विजिहानस्य मे पुनर्जन्मग्रहणे अभिलाषो जायते इति सरलार्थः । कुसुमायुधः—कामः । मारजितो बुद्धस्य उपासकानां मुमुक्षूणां वा कामादिप्रसङ्गस्य निषिद्धत्वादिति भावः । गोचरम्—इन्द्रियविषयं, दर्शनपथमित्यर्थः ।

(१०४) अमृतमयस्य—पीयूषस्वरूपस्य । कार्यमेव—कार्यम् एव तव अमृतमयत्वात् त्वदुच्चारितवाक्यस्यापि अमृतवत् स्वादुत्वं बोद्धव्यं "कारणगुणाः कार्यगुणमारभन्ते" इति न्यायादिति भावः । उपाध्यायम्—आचार्यम् । ध्यायन्—चिन्तयन् । शून्यः—निरवलम्बनः । अजाते—अनुत्पन्ने तव जन्मनः प्रागिति भावः ।

(१०५) भूभृत—राजा पर्वतश्च । वंशे—कुले वेणौ च । मुक्तामयः—निर्लोभः मौक्तिकरूपश्च ।

(१०६) कथञ्चित्—अतिकृच्छ्रेणेत्यर्थः अस्माकं बहुभाग्येनेति भावः । प्राप्तस्य—अत्र समागतस्य चक्षुर्विषयतां गतस्य इत्यर्थो वा । समाचरामः—अनुतिष्ठामः । पारिप्लवम्—चञ्चलम् ("चञ्चलं तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे" इत्यमरः) । सकलेति—सकलानाम्—सर्वेषां वनचराणाम्—अरण्यवासिनां सार्थस्य—समूहस्य साधारण—

गिरिसरिदम्भसो वा के वयम्? (१०७) अपरोपकरणीकृतस्तु कायकलिः अयमस्माकम्। सर्व्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय। (१०८) स्वायत्ताश्च विद्यन्ते विद्याबिन्दवः कतिचित्। उपयोगन्तु न प्रीतिः विचारयति। यदि च (१०९) नोपरुणद्धि कश्चित् कार्य्यलवम्, अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं, तत् कथयतु भवान्, श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्व्वमिदं नः। केन कृत्यातिभारेण भव्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम्? कियदवधिर्वा शून्याटवीपर्य्यटनक्लेशः कन्यागराशिः? कस्माच्च

सामान्य तस्य, वनवासिमुनभस्येत्यर्थ गिरिसरिदम्भस,—पार्व्वत्यनदीसलिलस्य के वयम्? —न अधिकारिणो वयमेव, येन भवदर्च्चा क्रियते इति भाव, सर्व्ववनचरसाधारण्यात् नो वय निर्व्विशाधिकारिण इत्याशय।

(१०७) कायकलि —काय,—देह एव, कलि —कौरक, सुद्रशरीरमित्यर्थ, अपरोपकरणीकृत,—न परस्य—अन्यस्य, उपकरणीकृत,—अधीनीकृत इत्यर्थ, स्वायत्त इति भाव, तुच्छदेह एव अस्माक स्वायत्त, अत एव इममेव आतिथ्याय समर्पयामि इति भाव, यद्वा,—कायकलि —काय,—देह एव कलि,—अन्त्ययुग, अधर्म्महेतुत्वादिति भाव, अपरेति।—अपरेषाम्—अन्येषाम्, उपकरणीकृत,—अधीनीकृत परोपकाराय नियोजित इत्यर्थ, अत एव इममेव तव परिचर्य्यायै नियोजयामि इत्याशय, अपरोपकरणीकृतत्वात एतेनापि नास्माकम् अधिकारोऽस्तीति निष्कर्ष। इष्टातिथ्याय—प्रियातिथिसत्काराय, सर्व्वस्व—सर्व्वधन, देह देहव्यतिरिक्तञ्च यत्किञ्चिदस्तीति भाव, अवशिष्ट—शेषीभूतम्, देहादिक यत्किञ्चिदस्ति तत सर्व्वमतिथिसत्कृतये नियोजयामीति भाव।

(१०८) स्वायत्ता,—स्वाधीना, अहार्य्यत्वादक्षयत्वाच्चेति भाव। विद्याबिन्दव,—विद्यालेशा, कतिचित्परिमिता इत्यर्थ। उपयोगम - उपकारिता, मम एतेन क्षुद्रदेहेन सामान्यविद्यया वा भवता कोऽप्युपकार भवति न वा इत्येवम।

(१०९) कश्चित् कार्य्यलव—कार्य्यलेश, तुच्छमपि कार्य्यमित्यर्थ, यदि न उपरुणद्धि—उपरुणद्धि क्षुद्रकार्य्यस्यापि चेत् बाधा न भवति इत्यर्थ। कथनीय—वक्तव्यम्, अरक्षणीयाक्षर—न रक्षणीयानि—न गोप्यानि इत्यर्थ, अक्षराणि—वर्णा यस्य तथाभूतम्। भव्य,—मङ्गलास्पदमित्यर्थ, कृत्यातिभारेण—कार्य्यातिशय्येन,

(११०) सन्तमरूपा इव ते तनु इयमसन्तापार्हा विभाव्यते ?" इति।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत्,—"आर्य। (१११) दर्शितसम्भ्रमेण अनेन मधुररसविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम् अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्व्वम् अनुष्ठितम्। धन्योऽस्मि, यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणीयम् अपि मान्यो मन्यते माम्। अस्य च महावनभ्रमणपरिक्लेशस्य कारणम् अवधारयतु मतिमान्। मम हि (११२) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसि स्वसा अवशिष्टा। साऽपि भर्त्तुः वियोगात् (११३) वैरिपरिभवभयात् भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् अशुभशवरवनबहुलम् अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम्

अभ्रमणयोग्याम्—अयोग्यगमनाम इत्यर्थः। कियदवधि —कियान्—कति दिनानीत्यर्थः, अवधि —मर्य्यादा यस्य तथाभूत, किमुद्दिश्य ईदृशक्लेश स्वीकरोषि ? किं वा लब्धा निवर्त्तिष्यसे इति भावः। कल्याणराशे —प्रभूतश्रेयोयोग्यस्य इत्यर्थः।

(११०) सन्तमरूपा इव—सन्तर्व्यथिता इव। असन्तापार्हा—क्लेशसहनायोग्या। विभाव्यते—लक्ष्यते।

(१११) दर्शितसम्भ्रमेण—दर्शितादरेण। मधुररसविसर—मधुररसप्रवाहम्। हृदयधृतिकर—चित्तसन्तोषकरम। सर्व्वम्—आतिथ्यादिकम्। अभ्यर्हितम्—अभ्युचितम ["मतिबुद्धि—" (३।२।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्त। "अभ्यर्हितम्" इत्यत्र "अभ्यर्हणीयम" इति युक्ततया प्रतिभाति]। अनुपचरणीयम्—अनादरणीयम्।

(११२) विनष्टेत।—विनष्टा,—विध्वस्ता, निखिला,—समस्ता, इष्टा,—प्रिया, बन्धव,—स्वजना यस्य तथाभूतस्य, जीवितानुबन्धस्य—जीवनधारणस्य, जीवनसंयोगस्य वा निबन्धन—हेतु, ग्रन्थीभूता इत्यर्थः यवीयसी—कनिष्ठा, स्वसा—भगिनी। ["अवशिष्टा" इत्यत्र "अवशेषा" इति पाठान्तरम्]।

(११३) वैरिपरिभवभयात्—वैरिण,—शत्रो, परिभव,—तिरस्कार, पीडनमिति यावत्, तस्मात् भय—त्रास तस्मात्। अशुभेति।—अशुभै,—दुराचारै

(११४) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुशपरुषम् (११५) अवटशतविषमम् आविशत्। अतः ताम् अन्वेष्टुं वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः; नचैनाम् आसादयामः। कथयतु च गुरुः, अपि यदि कदाचित् कुतश्चिद्भवतः श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्त्ता" इति।

अथ तत् श्रुत्वा (११६) जातोद्वेग इव भदन्तः पुनः अभ्यधात्,—"धीमन्! न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युपगतवान्। अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां भवताम्"। इत्येव भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य

शबराणां—म्लेच्छविशेषाणां, वनैः,—सैन्यैः, बहुलम्—व्याप्तम्। अगणितेति।—अगणितैः,—असंख्यातैः गजानां—हस्तिनां, कुलैः,—वृन्दैः, कलिलम्—गहनम् व्याकीर्णमित्यर्थः, दुष्प्रवेशमिति यावत्, ("कलिलं गहनं समे" इत्यमरः)। अपरिमितेति।—अपरिमितम्—अतिशयितम् अपरिमितेभ्यः,—अगणितेभ्यः इति वा, मृगपतिभ्यः,—सिंहेभ्यः, शरभेभ्यः—"अष्टपादूर्ध्वनयनः ऊर्ध्वपादचतुष्टयः" इत्युक्तलक्षणमृगभेदेभ्यश्च भयम्—त्रासः, यस्मिन् तथाभूतम्।

(११४) उर्विति।—उरुभिः—महद्भिः, महिषैः,—लुलायैः, मुषितम्—अपहृतम्, पथिकानां—पान्थानां, गमनम्—प्रयाणं यस्मिन् तथोक्तम्। अतिनिशितेति।—अतिनिशितैः—अतितीक्ष्णैः, शरैः—गुन्द्राख्यतृणभेदैः, कुशैः,—दर्भैश्च, परुषम्—कर्कशम्, खरस्पर्शमित्यर्थः।

(११५) अवटेति।—अवटानां—गर्त्तानां, ("गर्त्तावटौ भुवि श्वभ्रे" इत्यमरः) शतैः—समूहैः, विषमम्—नतोन्नतत्वात् दारुणम्। अनिशम्—अश्रान्तं यथा तथा, अन्वेष्टुमिति धीमता निशि निशि—प्रतिनिशमित्यर्थः, चकारात् दिवाऽपि इति भावः, अटवीम्—अरण्यम्, अटामः—भ्रमामः। आसादयामः,—प्राप्नुमः, अपि—प्रश्नार्थकम्, यदि च, तद्वार्त्ता—तस्याः,—मम भगिन्याः, वार्त्ता—वृत्तान्तः।

(११६) जातोद्वेग,—उत्कण्ठित। अभ्युपगतवान्—प्राप्तवान्। प्रियेति।—प्रियाणि—इष्टानि, आख्यानानि—कथनान्येव, उपायनानि—उपढौकनानि तेषाम्, अभाजनम्—अपात्रम्।

अपरः, (११७) शमिनि वयसि वर्त्तमानः, सम्भ्रान्तरूप इव पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः, जातकरुणः, प्रचरितचक्षुः भिक्षुः अभाषत,—"भगवन् भदन्त ! महत् कारुण्यं वर्त्तते। (११८) बाला एव बलवद्व्यसनाभिभूता भूतपूर्व्वाऽपि कल्याण-रूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति। सम्भावयतु ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान्। (११९) अभ्युपपद्यतां समुचितैः समाश्वासनैः। अनुपरतपूर्व्वं कृमिकीटमपि दुःखितं दयाराशेः आर्य्यस्य गोचरगतम्" इति।

राजा तु (१२०) जातानुजाशङ्कः सोदर्य्यास्नेहाच्च अन्तर्द्रुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिका गृहीतकण्ठः विक्लववाक् वाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ,—

---

(११७) शमिनि—शान्ते, चरमे इति यावत्। सम्भ्रान्तरूपः,—सावेगाकारः। उपरचिताञ्जलिः,—रचितकरपुटः, कृताञ्जलिरित्यर्थः। जातकरुणः,—उत्पन्नकृपः, सदय इत्यर्थः। प्रचरितचक्षुः,—सबाष्पः। कारुण्यं—शोकजननं घटनम्।

(११८) बाला एव—बालिका एव, बाल्यं वयस्यतीत भाव, वैलक्ष्यादिति।—बलवता—प्रबलेन व्यसनेन—विपदा अभिभूता—परिभवं नीता, भूतपूर्व्वा—अतीतपूर्व्वावस्था दुरवस्थामापन्नाऽपि इत्यर्थः, कल्याणरूपा—शुभाकारा, सुन्दरीत्यर्थः, शोकावेशविवशा—शोककातरा, वैश्वानरम्—अग्निम्। अप्रोषितप्राणाम्—अगतजीवना, सम्भावयतु—समाद्रियतां, सान्त्वयतु इत्यर्थः।

(११९) समुचितैः—योग्यैः समाश्वासनैः,—सान्त्वनैः, अभ्युपपद्यताम्—अनुगृह्यताम्। अनुपरतपूर्व्वं—पूर्व्वस्मिन् न उपरतं—न विनष्टं, जीवप्रायमित्यर्थः, गोचरगतं—दृष्टिविषयीभूतं, करुणापात्रमिति भावः।

(१२०) जातानुजाशङ्कः,—जाता—उत्पन्ना, अनुजा—भगिनी, इति शङ्का—सन्देहः यस्य तथाभूतः, सोदर्य्यास्नेहात्—भगिनीप्रीतिवशात्, अन्तर्द्रुत इव—अन्तर्गलित इव द्रवीभूतान्तःकरण इवेत्यर्थः, दोदूयमानहृदयः,—पुनः पुनः सन्तप्यमानचेता इत्यर्थः, [दुङ् ते यङि शानचि रूपम्] गद्गदिकेति।—गद्गदिका—गद्गदवाक्, शोकहेतुकः कण्ठावरोधरूपभावविशेषः इत्यर्थः, गृहीतः,—आक्रान्तः, रुद्ध इत्यर्थः, कण्ठः, गलदेशः, कण्ठस्वनिरिति यावत् यस्य तथाभूतः, अत एव

(१२१) "पाराशरिन्! कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम्? इति, पृष्टा वा त्वया,—'कासि? कस्यासि? कुतोऽसि? किमर्थं वनम् इदमभ्युपगतासि? विशसि च किं निमित्तम् अनलम्?' इति। आदितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं, कथमाख्येस्य गता गोचरम्? आकारतो वा कीदृशी?" इति।

तथाऽभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आचचक्षे,—"महाभाग! श्रूयताम्,—अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम्, अनेनैव (१२२) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम्। एकस्मिंश्च (१२३) वनलतागहने गिरिनदीसमीपभाजि भ्रमरीणामिव हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं, साध्यमानानाम् अतितारतानवर्त्तिनीनां वीणातन्त्रीणा-

---

विक्लवाक्—स्खलितवचनः बाष्पायमाणदृष्टिः,—बाष्पायमाणा—बाष्पमुद्वमन्ती ["बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने" (३।१।१६ पा०) इति क्यङि शानचि रूपम्] दृष्टिः,—नेत्रं यस्य तथाभूतः, अश्रुपूर्णनयन इत्यर्थः।

(१२१) पाराशरिन्—भिक्षो। एवंजातीया—भवद्वर्णितप्रकारेत्यर्थः, कार्त्स्न्येन—साकल्येन, सर्वशेषमिति यावत्। गोचरम्—इन्द्रियविषयीभूतं दृष्टिपथमित्यर्थः।

(१२२) नदीरोधसा—सरित्तीरेण, ("कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु" इत्यमरः) सैकतसुकुमारेण—सिकतामयकोमलेन यदृच्छया—स्वेच्छया, विहृतवान्—गतवान्।

(१२३) वनेति।—वनलताभिः—आरण्यवल्लीभिः गहने—निविडे, दुष्प्रवेशे इत्यर्थः। हिमेति।—हिमेन—तुषारेण हतः—नाशितः, कमलाकरः,—पद्मनिवहः ("आकरो निवहोत्पत्तिस्थानयोरपि कथ्यते" इति मेदिनी) तेन कातराः,—व्याकुलास्तासाम्। रसितं—रणितम्। साध्यमानानां—साङ्क्रमाणानां, सङ्केतशास्त्रानुसारेण यथायथं तन्त्रीसंयोजनं क्रियमाणानामित्यर्थः, अतीति।—अतितारः,—अतिमहान् तानः,—गृहीतस्वरविस्तारः, तस्मिन् वर्त्तन्ते—तिष्ठन्ति

मिव झाङ्कारम् एकतानं नारीणां रुदितम् (१२४) अधृतिकरम् अतिकरुणम् आकर्णितवान् अस्मि। समुपजातकौतूहलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम्। (१२५) दृष्टवानस्मि च दृषत्खण्डखण्डिताङ्गुलिगलल्लोहितेन च, (१२६) पार्ष्णिप्रविष्टशरशलाकाशल्यशूलसङ्कोचितचक्षुषा च, (१२७) अध्वनीनश्रमश्वयथुनिश्चलचरणेन च, स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फबद्धभूर्जत्वचा च, (१२८) वातखुडखेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च, पांशु-

---

इति तथोक्तानां, वीणातन्त्रीणां—वल्लकीगुणानाम्। एकतानम्—समस्वरम्, अनवरतं वा।

(१२४) अधृतिकरम्—अधैर्यजननम्। ["समुपजातकौतूहलश्च" इत्यत्र "समुपजातकृपश्च" इति पाठान्तरम्]।

(१२५) "दृष्टवानस्मि" इत्यस्य "बोधितम्" इत्युत्तरेण सम्बन्धः। तं विशिनष्टि, दृषदित्यादि।—दृषदां—शिलानां, खण्डैः—शकलैः खण्डिताभ्यः,—निकृत्ताभ्यः, अङ्गुलिभ्यः—करशाखाभ्यः गलत्—स्रवत् लोहितं—रक्तं यस्य तेन।

(१२६) पार्ष्णीति।—पार्ष्णिषु—चरणतलपश्चिमभागेषु, गुल्फाधोभागेषु इत्यर्थः, प्रविष्टा—विद्धा, शराणां—गुन्द्राख्यतृणविशेषाणां, याः शलाकाः—सूक्ष्मदीर्घकाण्डिकाविशेषाः, ता एव शल्यानि—शङ्कुनामास्त्रविशेषाः शूलानि—शूलादपि तीक्ष्णानि शल्यानि इत्यर्थः, तैः तज्जनितयातनाभिरित्यर्थः, सङ्कोचिते—कुटिले, चक्षुषी—नेत्रे यस्य तेन।

(१२७) अध्वनीनेति।—अध्वनीनः,—अध्वगमनजनितः, यः श्रमः,—आयासः, तस्य श्वयथुः,—वृद्धिः, यद्वा,—अध्वनीनश्रमेण यः श्वयथुः,—शोथः पादयोः स्फीतता इत्यर्थः, तेन निश्चलौ—स्थिरौ, गतिशक्तिरहितौ इत्यर्थः, चरणौ—पादौ यस्य तेन। स्थाणवेति।—स्थाणुः,—शङ्कुः, ("स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः" इत्यमरः) तस्य अयं स्थाणवः,—स्थाणुवेधनजनित इति यावत्, यः व्रणः—क्षतं, तेन व्यथितौ—पीडितौ, यौ गुल्फौ—घुटिके पादग्रन्थी इत्यर्थः, तत्र बद्धे—व्रणशोधनार्थं निहिते भूर्जत्वचौ—भूर्जपत्राख्यवृक्षवल्कले येन तथा विधेन।

(१२८) वातेति।—वातखुडः—गतिप्रतिघातजनको वातव्याधिविशेषः तेन यः खेदः,—व्यथा, तेन खञ्जे—गतिशक्तिहीने, ये जङ्घे—प्रसृते जान्वधोभागौ इत्यर्थः ताभ्यां

पाण्डुरपिण्डिकेन च, (१२९) खर्जूरजूटजटाजर्जरित-जानुना च, (१३०) शतावरीविदारितोरुणा च, विदारी-दारिततनुदुकूलपल्लवेन च, (१३१) उत्कटवंशविटपकण्टक-कोटिपाटितकञ्चुककर्पटेन च, (१३२) फललोभालम्बिता-नम्रबदरीलताजालकैः उत्कण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण च, (१३३) कुरङ्गशृङ्गोत्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च, (१३४) ताम्बूलविरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकीफलेन च,

---

जात,—उत्पन्न, ज्वरो यस्य तेन। पांश्विति।—पांशुना रजसा, पाण्डुरम्—धवल, पिण्डिक—केशपाश, पिण्डिका—जानुनी मांसपिण्डमिति वा यस्य तेन।

(१२९) खर्ज्जूरेति।—खर्ज्जूराणां—वृक्षविशेषाणां, जूटस्य—समूहस्य, जटाभि—शाखाभिरिति यावत्, कण्टकाकीर्णाभि इति भाव, जर्ज्जरिते—खण्डिते, छिन्ने इत्यर्थ, जानुनी—ऊरुपर्वणी यस्य तेन।

(१३०) शतावरीति।—शतावर्य्या—शतमूल्या विदारितौ—पाटितौ, ऊरू—सक्थिनी यस्य तेन। विदारीति।—विदार्य्या—क्षीरशुक्लया, "भूमिकुष्माण्ड" इति प्रसिद्धया इत्यर्थ तद्दलतयेति यावत दारित,—खण्डित, तनु,—सूक्ष्म, दुकूलपल्लव,—वसनप्रान्तदेश इत्यर्थ यस्य तेन।

(१३१) उत्कटेति।—उत्कटे,—दारुणे, वंशविटपाना—वेणुशाखाना, "कञ्चो" इति वङ्गे प्रसिद्धानामित्यर्थ, कण्टककोटिभि,—कण्टकवदग्रै, पाटितानि—छिन्नानि कञ्चुककर्पटानि—स्तनावरणवसनानि यस्य तेन।

(१३२) उत्कण्टकै,—उद्गतकण्टकै, कण्टकाकीर्णै इति यावत फलेति।—फलाना लोभेन—लालसया, आलम्बिता,—गृहीता, अत एव आनम्रा—अवनता, या बदरीलता,—कोलितरुशाखा इत्यर्थ तासा जालकानि—समूहा तै, उल्लिखितेति।—उल्लिखिते—उद्धृष्टे, विद्धे इत्यर्थ, सुकुमारयो,—कोमलयो, करयो,—हस्तयो, उदरे—अभ्यन्तरदेशौ यस्य तेन।

(१३३) कुरङ्गेति।—कुरङ्गाणां—मृगविशेषाणा, शृङ्गै,—विषाणै, उत्खातानि—उद्धृतानि तै। कदर्थितबाहुना—क्लेशितभुजेन, अतितुच्छवस्तुनामाहरणश्रमादिति भाव।

(१३४) ताम्बूलेति।—ताम्बूलस्य—पर्णस्य, विरहेण—वर्जनेन, अभावे-

(१३५) कुशकुसुमाहतिलोहितानां स्खलताम् अस्रुणा लेपीकृत-मनःशिलेन च, (१३६) कण्टकलतालूनालककलेशेन च, केनचित् किसलयोपपादितातपत्रकृत्येन, केनचित् (१३७) कदलीदल-व्यजनवाहिना, केनचित् कमलिनीपत्राश्रपुटगृहीताम्भसा, केन-चित् (१३८) पाथेयीकृतमृणालपूलिकेन केनचित् (१३९) चीनां-शुकदशाशिक्य निहित नारिकेल-कोशकलशी-कलितरसालतैलेन,

नेत्यर्थः, विरसं—विस्वादं, यत् मुखं—वदनं, तेन खण्डितं—चर्वितं, कोमलं—मृदु, आमलकीफलं—धात्रीफलं येन तथोक्तेन।

(१३५) कुशेति।—कुशानां—दर्भाणां, कुसुमानि—पुष्पाणि, तेषाम् आहत्या—आघातेन, लोहितानि—रक्तानि तेषां, स्खलतां—स्खलितं गच्छताम्, अस्रुणा—नेत्राम्बुना, लेपीकृतेति।—लेपीकृता—लिप्ता, मनःशिला—उपधातुविशेषः येन तथाभूतेन, शोथप्रशमनार्थमिति भावः।

(१३६) कण्टकेति।—कण्टकिलतया—कण्टकाकीर्णव्रतत्या, लूनः,—छिन्नः, अलककलेशः,—चूर्णकुन्तलैकदेशः यस्य तेन। किसलयेति।—किसलयेन—पल्लवेन, उपपादितं—सम्पादितम् आतपत्रस्य—छत्रस्य, कृत्यं—कार्यम्, आतपनिवारणरूपमिति भावः येन तेन, आतपनिवारणाय मस्तकस्योपरि धृतपल्लवेन इति भावः।

(१३७) कदलीति।—कदलीदलम् एव—रम्भापत्रमेव, व्यजनं—तालवृन्तकं, तत् वहति—धारयतीति तथोक्तेन कदलीदलेन वीजयतेति भावः। कमलिनीति।—कमलिन्याः,—पद्मिन्याः, पत्राश्रपुटेन—पत्ररचितपात्रविशेषेण, गृहीतं—नीतम्, अम्भः,—जलं येन तथोक्तेन।

(१३८) पाथेयीकृतेति।—पाथेयीकृतम्—अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं, पथि भोजनाय सङ्गृहीतमित्यर्थः, ["कृभ्वस्तियोगे—" (५।४।५० पा०) इति च्विः] मृणालपूलिका—बिसनिचयः येन तथोक्तेन।

(१३९) चीनेति।—चीनांशुकस्य—सूक्ष्माम्बरस्य, दशा—एकदेशविशेषः, अञ्चल इति यावत्, सैव शिक्यं—काचः, "शिका" इति बङ्गभाषायां प्रसिद्धमित्यर्थः, तत्र निहितायाः—स्थापितायाः, नारिकेलकोशकलश्याः—लाङ्गलीसमुद्रकरूपे भाण्डे इति भावः, ["—नारिकेल—" इत्यत्र "—नालिकेर—" इति पाठोऽपि स एवार्थः] कलितं—रचितं, रसालतैलम्—आम्रतैलं, मुखवैरस्यापनोदनाय सन्धानविशेषः ("आचारतैल" इति ख्यातः) अपक्वाम्रेण सह रचितं तैलमित्यर्थः येन तथोक्तेन।

(১৪০) কতিপয়াবশিষ্টশোকবিকলমূককুব্জবামনবধির-বর্ব্বরাবিরলেন, অবলানাং চক্রবালেন পরিবৃতাম্; আপৎকালেঽপি (১৪১) কুলোদ্গতেন ইব অমুচ্যমানাং প্রভা-লেপিনা লাবণ্যেন, (১৪২) প্রতিবিম্বিতৈঃ আসন্নবন-লতাকিসলয়ৈঃ সরসৈঃ দুঃখক্ষতৈরিব অন্তঃপটলীক্রিয়মাণ-কায়াম্, কঠোরদর্ভাঙ্কুরক্ষতক্ষারিণা ক্ষতজেন অনুমরণা-লক্তকেন ইব রক্তচরণাম্, (১৪৩) উন্নালেন অন্যতর-নারীস্তনেন অরবিন্দিনীদলেন কৃতচ্ছায়মপি বিচ্ছায়

---

(১৪০) কতিপয়েতি।—কতিপয়াঃ—অল্পাঃ ইত্যর্থঃ অবশিষ্টাঃ—পরিশিষ্টাঃ, শেষা ইত্যর্থঃ শোকবিকলাঃ—শোকবিধুরাঃ শোকার্ত্তাঃ ইত্যর্থঃ মূকাঃ—বর্ণোচ্চারণে অসমর্থাঃ ইতি যাবৎ কুব্জাঃ—গড্ডুলাঃ বামনাঃ—খর্ব্বপুরুষাঃ বধিরাঃ—এডাঃ বর্ব্বরাঃ—মূর্খাঃ চ তৈঃ অবিরলেন—গহনেন পূর্ণেন ইত্যর্থঃ তেন। অবলানাং—নারীণাং চক্রবালেন—মণ্ডলেন পরিবৃতাং—বেষ্টিতাম্।

(১৪১) কুলোদ্গতেনেব সৎকুলজাতেন ইব আজন্মসিদ্ধেন ইব চ প্রভালেপিনা—উজ্জ্বলেনেত্যর্থঃ লাবণ্যেন—কান্তিবিশেষেণ অমুচ্যমানাম্—অপরিত্যজ্যমানাম্ ঈদৃশাপদ্দশায়ামপি সমধিকলাবণ্যামিত্যর্থঃ।

(১৪২) প্রতিবিম্বিতৈঃ—প্রতিফলিতৈঃ লাবণ্যবত্ত্বাদ্ ইতি ভাবঃ সরসৈঃ—আর্দ্রৈঃ প্রত্যগ্রৈরিত্যর্থঃ আসন্নবনলতাকিসলয়ৈঃ—আসন্নাঃ—সমীপবর্ত্তিন্যঃ যাঃ বনলতাঃ—অরণ্যবল্ল্যঃ তাসাং কিসলয়ৈঃ—পল্লবৈঃ দুঃখক্ষতৈরিব—আধিব্রণৈঃ ইব অন্তরিতি।—অন্তঃপটলীক্রিয়মাণঃ—অন্তর্বিধীয়মানঃ কায়ঃ—দেহঃ যস্যাস্তাম্। কঠোরৈঃ—কঠোরৈঃ—কর্কশৈঃ দর্ভাঙ্কুরৈঃ কুশাঙ্কুরৈঃ অভিনবোদ্ভিন্নকুশাগ্রৈঃ ইত্যর্থঃ ক্ষতং—ছিন্নং তস্মাৎ ক্ষরতি—স্রবতীতি তথোক্তেন ক্ষতজেন—রক্তেন, অনুমরণালক্তকেন ইব—পতিমরণে সহমরণকালে ইব অনুমরণং—অনুগমনং কুর্ব্বতি মরণকালে ইতি যাবৎ অলক্তকেন—পদলাক্ষারসেনেব রক্তচরণাম্—রক্তৌ—লোহিতৌ চরণৌ—পাদৌ যস্যাঃ তাম্। কুশাঙ্কুরক্ষতজস্য অনুমরণালক্তকেনোৎপ্রেক্ষণাৎ উৎপ্রেক্ষালঙ্কারঃ।

(১৪৩) উন্নালেন—উন্নতদণ্ডেন অরবিন্দিনীদলেন—পদ্মিনীপত্রেণ কৃতচ্ছায়ম্—কৃতা—সম্পাদিতা ছায়া—অনাতপঃ যস্য তদ্দৃশমপি বিচ্ছায়ং—বিগত

सुखमुद्वहन्तीम्; आकाशमपि (१४४) शून्यतया अतिशयानाम्; मृन्मयीमिव निश्चेतनतया; मरुन्मयीमिव निश्वाससम्पदा; पावकमयीमिव सन्तापसन्तानेन; (१४५) सलिलमयीमिव अस्रप्रस्रवणेन; वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया; (१४६) तडिन्मयीमिव पारिप्लवतया; शब्दमयीमिव परिदेवितवाग्बाहुल्येन; (१४७) मुक्तमुक्तांशुककुसुमकनकपत्राभरणां

प्रम, विरर्षमित्यर्थ। शतसहस्रमपि विच्छायमित्यापातत विरोधात् विरोधाभासालङ्कार।

(१४४) शून्यतया—रिक्ततया, हृदयस्येति भाव। अतिशयाना—जयन्तीम, आकाशमिव शून्यतया व्याप्तम, अथवा हृदाकाशन्तु ततोऽप्यधिक शून्य, स्वजनविरहादिति भाव। निश्चेतनतया—निस्पन्दतयेति यावत, मृन्मयीमिव—मृत्तिकारचितामिव पञ्चसु भूतेषु केवल क्षितिमयीमिव न तु अबादिमयीमिति भाव, एव मुत्तरत्रापि योजयितव्यम। निश्वाससम्पदा—दीर्घनिश्वासबाहुल्येनेत्यर्थ, मरुन्मयीमिव—वायुमयीमिव, अविरत दीर्घनिश्वास त्यजन्तीमिति यावत्। सन्तापसन्तानेन—मनस्तापप्राचुर्येणेत्यर्थ पावकमयीमिव—अग्निमयीमिव, केवल तेजोमयीमिवेत्यर्थ, प्रबलशोकानलतप्तामिति भाव।

(१४५) अस्रप्रस्रवणेन—बाष्पवर्षणेन, सलिलमयीमिव—जलमयीमिव, केवल अम्मयीमित्यर्थ, अनवरतमश्रु मुञ्चन्तीमिति भाव। निरवलम्बनतया—निराधारतया, निराश्रयतया इत्यर्थ, वियन्मयीमिव—आकाशमयीमिव, केवल व्योममयीमिवेत्यर्थ, अतीव निराश्रयामिति भाव।

(१४६) पारिप्लवतया—चञ्चलतया, (चञ्चल तरलञ्चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमर) तडिन्मयीमिव—विद्युन्मयीमिव हृदयचालनया अतीव अस्थिरामिति भाव। परिदेवितवाग्बाहुल्येन—विलापाक्षरनिवहेन, शब्दमयीमिव—शब्दस्वरूपिणीमिव, अनारत विलपन्तीमिति भाव। मृन्मयीमिवेत्यारभ्य शब्दमयीमिवेत्यन्त यावदुत्प्रेक्षालङ्कार।

(१४७) मुक्तेति।—मुक्तानि—त्यक्तानि, निर्गमितानि च, मुक्ता,—मौक्तिकानि अशुकानि—सूक्ष्मवसनानि, यद्वा—मुक्ताशुक—मुक्ताढ्यमशुक, मालव देशज मुक्ताखचित उत्तरीयविशेष इति यावत स्रजानि—माल्य कुसुमानि—पुष्पाणि, कनकपत्रा ए—सुवर्णखचितरचनाविशेषा, सौवर्णपत्राणि च, आभरणानि

कल्पलतामिव महावने पतिताम, (१४८) परमेश्वरोत्तमाङ्ग-पातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गताम, (१४९) वनकुसुम धूलिधसरितपादपल्लवा प्रभातचन्द्रमूर्तिमिव लोकान्तरम् अभि लषन्तीम, (१५०) निजजन्ममोचकदर्थितदर्शितधवलायत नेत्रशोभा मन्दाकिनीमृणालिनीमिव परिम्लायमानाम,

---

—अलङ्कारोय यद्वा —पत्राभरणानि—प्रवरचनाविशुद्धा विश्रवरूपा इत्यय यया ता कल्पलता—कल्पद्रुमवल्लीम।

(१४८) परमेश्वरेति।—परमेश्वरस्य—हरस्य राज्ञ यह अगम्य उत्तमाङ्गात—शिरस उत्तमाङ्गस्य—शिरसश्च पातेन—निपतनेन छेदनेन च दलितम—अयाहृत दलन पातनञ्च अङ्ग यस्या तथोक्ताम गाङ्गता—पृथिवी प्राप्त याना भावात भूमिमवतीर्णाञ्च।

(१४९) वनेति —वनस्य—अरण्यस्य कुसुमाना—पुष्पाणा धूलिभि —परागै धसरितौ—पाण्डरौ पादपल्लवौ—चरणकिसलयौ यस्या ताम अन्यत्र—वनस्य—जलस्य ("वने सलिल कानन इत्यमर) कुसुमाना—पुष्पाणा कुमुदानामि त यावत् धूलिभ —परागैरिति धूसरिता —धसरवर्णा पादा —रश्मय (पदा रश्म द्वितुर्याशा" इत्यमर) पल्लवा —परिणतकिसलया इव पाण्डरत्वसाधर्म्यात इति भाव यस्यास्ता प्राभातिकचन्द्रस्य आपाण्डरत्वादिति बोध्य प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव—उषाकालेन्दुबिम्बामिव लोकान्तर—परलोक लोकालोकपर्वतस्य पाश्वम त च

(१५०) निजेति —निजेन स्वीयेन जन्मना—वाष्पवर्षणेन इत्यय, कदर्थित—क्लिष्ट यथा तथा दर्शिता—अवलोकिता धवलयो —शुभ्रयो आयतयो —दीर्घयो नेत्रयो —नयनयो शोभा—सुषमा यया ताम् अन्यत्र —निजस्य—स्वाश्रयस्यत्यथ जलस्य—स्वजलस्य मोचनात्—त्यागात् कदर्थित यथा तथा दर्शिता धवलस्य आयतस्य च नेत्रस्य—मूलस्य शोभा यया ता (नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च रथे चक्षुषि नये च इति मेदिनी) मन्दाकिनीमृणालिनीमिव—स्वर्गङ्गापद्मिनीमिव परिम्लायमाना—स्वयमेव शुष्यमाणाम् एकत्र —मृणालपक्षादित्यात् सञ्जीवनभूतजल भावाच्च अन्यत्र —पतिविरहादिति भाव। [श्लायते कण्ठकर्णादि क्रमेि मालाव रूपम]।

(१५१) दुःसहरविकिरणसंस्पर्शखेदनिमीलिता कुमुदिनी-मिव दुःखेन दिवसं नयन्तीम्, (१५२) दग्धदशाविसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षामक्षामां पाण्डु-वपुषम्, (१५३) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वनकरिणीमिव महाह्रदे निमग्नाम्, (१५४) प्रविष्टां वनगहनं ध्यानञ्च, स्थितां तरुतले मरणे च, पतितां

---

(१५१) दुःसहेति।—दुःसहेन—सोढुमशक्येन, एकत्र—तीक्ष्णत्वात् अन्यत्र,—चन्द्रानुरागादिति भावः रविकिरणेन—सूर्यमयूखेन यः संस्पर्शः—संयोगः, तेन यः खेदः,—क्लेशः तेन निमीलिता—श्रान्ता मुद्रिता च ताम् कुमुदिनीमिव—कैरविणी-मिव। नयन्तीम्—अतिवाहयन्तीम्

(१५२) दग्धेति।—दग्धा—भस्मीभूता दशा—वर्तिः, दग्धा—विधिना विडम्बिता दशा—अवस्था च (दशाऽवस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति इति मेदिनी) तया विसंवादिता—निराश्रयीकृता ताम् प्रत्यूषेति।—प्रत्यूषे—अहर्मुखे, या प्रदीपशिखा—दीपज्वाला तामिव क्षामक्षामाम्—अतिक्षीणाम् निर्वाणोन्मुखीञ्च पाण्डुवपुषम्—पाण्डुरकलेवराम् मृतावस्थामित्यर्थः।

(१५३) पार्श्ववर्त्तीति—पार्श्ववर्त्तिनाम्—अन्तिकस्थानां परिजनानामिति यावत् वारणम् एव—प्रतिषेध एव अभियोगः—चेष्टितम् आग्रहो वा जीवनरक्षणाय इति भावः अन्यत्र—पार्श्ववर्त्तिना—पार्श्वस्थेन वारणेन—हस्तिना ("वारणं प्रतिषेधः स्यात् वारणस्तु मतङ्गजे" इति मेदिनी) यः अभियोगः—बलात्कारः, तस्मात् रक्ष्यमाणां निवर्त्यमानां एकत्र—मरणात् अन्यत्र—बलात्कारेच्छयात् कथमासन्न बलवती हस्तिन इति च भावः ताम्। यद्वा—पार्श्ववर्त्तिना वारणेन अभियोगात्—वारणकृतबलात्कारात् रक्ष्यमाणा—बाध्यमाना महाह्रदे—अगाधजलपूर्णे जलाशये निमग्नाम्—अन्तःप्रविष्टाम् एकत्र—पत्युरनुगमनार्थं प्रविष्टजलाशयप्रायाम् अन्यत्र—आत्मरक्षार्थं जलाशयावतरणात् तदवस्थैव अवमग्ना-मिति भावः वनकरिणीमिव—वन्यहस्तिनीमिव। कल्पलतासदृश्याः वनकरिणी-मिव एकत्र वैदग्ध्यवैषम्याणां शिलानां छायानां समावृताम् अवधारणाश्रिता शान्त्युपमा अलङ्कारः।

(१५४) वनगहनम्—निविडारण्यम् ध्यानञ्च—दीर्घचिन्ताञ्च प्रविष्टाम्—आश्रिताम्

धात्र्युत्सङ्गे महाऽनर्थे च; दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च; (१५५) विरचितां भ्रमणेन आयुषा च; आकुलां केशकलापेन मरणोपायेन च; विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदनाभिश्च; दग्धां (१५६) चण्डातपेन वैधव्येन च; धृतमुखीं पाणिना मौनेन च, गृहीतां प्रियसखीजनेन मन्युना च; तथा च (१५७) भ्रष्टैः बन्धुभिः विलासैश्च, मुक्तेन श्रवणयुगलेन आत्मना च, परित्यक्तैः भूषणैः सर्वारम्भैश्च, भग्नैर्वलयैः मनोरथैश्च, चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च,

---

मित्यर्थः। स्थिता—कृतावस्थानां, कृतनिश्चयाञ्च। धात्र्युत्सङ्गे—उपमातृक्रोडे, महाऽनर्थे—प्रबलविपत्तौ च, पतिता—निहितदेहां, मग्नाञ्च। दूरीकृता—विरहिताम्।

(१५५) भ्रमणेन—अटनेन, आयुषा—जीवितकालेन च, विरचिता—त्यक्तां, अतिशीर्णक्षीणाम् आसन्नमरणाञ्चेत्यर्थः। केशकलापेन—सुदीर्घविस्तृतकुन्तलसमूहेन, मरणोपायेन—मृत्युचेष्टया च, आकुला—व्याकुलां, सुदीर्घकेशपाशसंयमनादक्षमतया, केनोपायेन मरिष्यामीति चिन्तया चेति भावः। अध्वधूलिभिः—मार्गरजोभिः, विवर्णिता—मलिना, निष्प्रभीकृताञ्च, भ्रमणक्लेशादिति भावः।

(१५६) चण्डातपेन—तीक्ष्णसूर्यसन्तापेन, वैधव्येन च—विगतः धवः—पतिः यस्याः सा विधवा, तस्याः भावः वैधव्यं तेन विपत्तिकतया इत्यर्थः। पाणिना—करेण, मौनेन च—तूष्णीम्भावेन, धृतमुखीं—विधृतवदनां, निरुत्तराञ्च, करतलोपरि स्थापितगण्डां, मौनावलम्बिनीञ्चेत्यर्थः। मन्युना—शोकेन, गृहीता—धृताम्, आक्रान्ताञ्च।

(१५७) भ्रष्टैः—च्युतैः, नष्टैरित्यर्थः, त्यक्तैश्च, बन्धुभिः—भर्त्रादिभिः, विलासैः—सुखचेष्टितैश्च। ["बन्धुभिः" इत्यादौ "जीवितेन" इत्यन्तपदे इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया] मुक्तेन—निरलङ्कारेण, शून्येन च। सर्वारम्भैः—कार्योपक्रमैः, सकलकार्यैरित्यर्थः। भग्नैः—खण्डितैः, विफलैश्च। चरणलग्नाभिः—पादपतिताभिः, मा अस्मान् विहाय प्राणान् जहीति निवारयन्तीभिरिति भावः, चरणविद्धाभिश्च, दर्भाङ्कुरसूचीभिः—अभिनवोद्भिन्नकुशाग्रैः।

(१५८) हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च, (१५९) दीर्घैः शोकश्वसितैः क्लेशैश्च, क्षीणेन वपुषा पुण्येन च, पादयोः पतन्तीभिः दृष्टिभिः अश्रुधाराभिश्च, स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च; (१६०) अलसाम् उन्मेषे; दक्षाम् अश्रुमोक्षे; सततां चिन्तासु; विच्छिन्नाम् आशासु; लग्नां कार्ये; स्थूलां श्वसिते; (१६१) पूरितां दुःखेन; रिक्तां सत्त्वेन; अध्यासिताम् आयासेन; शून्यां हृदयेन; निश्चलां निश्चयेन; चलितां धैर्यात्; अपि च वसतिं व्यसनानाम्; आधानम् आधीनाम्; अवस्थानम् अनवस्थानाम्; आधारम् अधृतीनाम्; आवासम्

---

(१५८) हृदयविनिहितेन—हृदयार्पितेन, वक्षसि निबद्धेनेत्यर्थः, चित्तस्थापितेन च, प्रियेण—भर्त्रा।

(१५९) दीर्घैः,—आयतैः, लम्बमानैश्च, शोकश्वसितैः,—शोकजनिश्वासैः। क्षीणेन—क्षामतां गतेन क्षयं गतेन च, वपुषा—शरीरेण। स्वल्पावशेषेण—विरलेन अल्पमात्रावशिष्टेनेत्यर्थः, निःशेषप्रायेणेत्यर्थश्च।

(१६०) उन्मेषे—चक्षुरुन्मीलने, अलसा—मन्थरा, जडप्रायामित्यर्थः, नेत्रोन्मीलनाक्षमामिति यावत्। दक्षा—पटुः सा, प्रबलवेगेनाश्रु मुञ्चन्तीमित्यर्थः, या अलसा सा कथं दक्षा? इति आपाततः विरोधः, उन्मेषाश्रुमोक्षरूपविभिन्नाधिकरणिकतया च तयोः परस्परमविरोधात् विरोधाभासोऽलङ्कारः; एवमुत्तरत्र। सतताम्—अविच्छिन्नां निरन्तरामित्यर्थः, सततं चिन्तयन्तीमिति निष्कर्षः, विच्छिन्ना—रहितां, हताशामित्यर्थः, सतता विच्छिन्नामिति विरोधः। श्वसिते स्थूला—दीर्घं श्वसन्तीमिति यावत् कृशा स्थूलामिति आपाततः विरोधः, कार्श्यस्थौल्ययोः सामानाधिकरण्याभावेनाविरोधात् विरोधाभासः, एवमन्यत्रापि।

(१६१) सत्त्वेन—विद्यमानतया, अस्तित्वेन इत्यर्थः, बलेन उत्साहेन वा, रिक्ता—रहिता, मृतप्राया दुर्बला निरुत्साहा वा इति भावः, पूरितां रिक्तामिति विरोधः। आयासेन—क्लेशेन, अध्यासिताम्—अधिष्ठिताम्, अनुभूतक्लेशामित्यर्थः, अध्यासितां शून्यामिति विरोधः। निश्चयेन—निर्णयेन, निश्चला—स्थिरा, स्थिरसङ्कल्पामित्यर्थः। चलितां—च्युताम्; निश्चलां चलितामिति विरोधः। व्यसनानां—विपदां, वसतिम्—आश्रयम्। आधीनां—मानसीनां व्यथानां,

अवसादानाम्; आस्पदम् आपदाम्; (१६२) अभियोगम् अभाग्यानाम्; उद्वेगम् उद्वेगानाम्; कारणं करुणायाः; पारं परायत्ततायाः योषितम्। चिन्तितवानस्मि च चित्रम्॥ ईदृशीमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति॥ इति।

सा तु ममोपगते मयि तदवस्थाऽपि (१६३) सबहुमानम् आनतमौलिः प्रणतवती। अहन्तु (१६४) प्रबलकरुणा-प्रेर्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि—"कथमिव (१६५) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये? 'वत्से!' इति अतिप्रगल्भम्, 'मातः!' इति चाटु, 'भगिनि!' इति (१६६) आत्मसम्भावना, 'देवि!' इति परिजनालापः,

---

("पद्माधिर्मानसी व्यथा" इत्यमरः) आधानम्—आधारम्। अनवस्थानां—दुःस्थानामित्यर्थः अवस्थानं—वासस्थानम्। अधृतीनाम्—अधैर्याणाम्। अवसादानां—विषण्णतानाम् अवसन्नतानां वा। आस्पद—स्थानम्।

(१६२) अभियोगम्—आक्रान्तिम्, आक्रमणस्थानमित्यर्थः, दुर्भाग्याक्रान्तामिति यावत्। उद्वेगानां—व्याकुलतानामित्यर्थः, भयानां वा, उद्वेगम्—उद्गमनस्थानमित्यर्थः, आश्रयस्थानमिति भावः। करुणायाः कारणं—हेतुं, कृपाविर्भावस्य हेतुभूतामित्यर्थः, तद्दर्शने स्वत एव करुणा जायते इति भावः। परायत्ततायाः—पराधीनतायाः पारम्—अन्तम्, अवसानमित्यर्थः, इतोऽप्यधिकपरायत्ततायाः अन्यत्र कुत्राप्यदर्शनात् एकान्तपरावलम्बिनीमिति भावः। चित्रम्—आश्चर्यम्। उपतापाः,—सन्तापाः, मनस्तापा इति यावत्।

(१६३) सबहुमानं—सादरम्, आनतमौलिः—अवनतमस्तका।

(१६४) प्रबलेति।—प्रबलया—महत्या, करुणया—कृपया, प्रेर्यमाणः,—नीयमानः, अतीव कृपाविवशहृदय इत्यर्थः। आलपितुकामः,—सम्भाषितुकामः।

(१६५) महानुभावां—मनस्विनीम्। आमन्त्रये—सम्भाषे। अतिप्रगल्भम्,—अतिधार्ष्ट्यम्, अतिविश्रब्धता वा, एतादृकसम्भाषणस्य स्नेहगर्भाभिप्रायाभिव्यञ्जकतया अपरिचितायां तत्र अयुक्तमिति भावः। चाटु—चाटुवाक्यम् वाग्भिः केवलं सन्तोषणमित्यर्थः, प्रियोक्ति वा एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः।

(१६६) आत्मसम्भावना—आत्मनः समादरः, भिन्नो मम तादृशी भगिनी न

'राजपुत्रि !' इति (१६७) अस्फुटम्, 'उपासिके !' इति मनोरथः, 'स्वामिनि !' इति (१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः, 'भद्रे !' इति इतरस्त्रीसमुचितम्, 'आयुष्मति !' इति अवस्थायाम् अप्रियं, 'कल्याणिनि !' इति (१६९) दशाया विरुद्धं, 'चन्द्रमुखि !' इति अमुनिमतं, 'बाले !' इति (१७०) अगौरवोपेतम्, 'आर्ये !' इति जरारोपणं, 'पुण्यवति !' इति फलविपरीतं, (१७१) 'भवति !' इति सर्वसाधारणम्; अपि

सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः। परिजनालापः,—परिजनस्य—भवनपरिवारस्य, निजगृहस्थजनसमूहस्येत्यर्थः, आलापः,—सम्भाषणं, नाहं सहेयमिति भावः।

(१६७) अस्फुटम्—अव्यक्तं, तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः। उपासिके!—शिष्ये! बौद्धधर्मावलम्बिनि! इत्यर्थो वा। मनोरथः,—अभिलाषः, स्वमनोऽनुकूलं वचनमित्यर्थः, तथा हि—आत्मन उपासकतया सर्वमेव उपासकं मन्यामहे, यदि हि इयं तथा न स्यात् तदा तथोक्तिर्विफलैवेत्यभिप्रायः।

(१६८) भृत्यभावाभ्युपगमः—दासभावस्वीकरणं स चायुक्तः स्वेषां लाघवाभिव्यञ्जकत्वादिति भावः। इतरस्त्रीसमुचितं—सामान्यनारीसङ्गतं, इयन्तु न तथा दृश्यते, तत् कथं तथा सम्बोधनार्हेति भावः। अवस्थायां—मरणदशायाम् अप्रियम्—न प्रीतिकरं तादृशशोकदशायां न कोऽपि जीवितं प्रियं मन्यते, अत एव अप्रीतिकरस्य वचनस्य कस्यापि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् इति भावः, उक्तञ्च मनुना,—"सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः॥" इति।

(१६९) दशायाम्—अमङ्गलावस्थायां, विरुद्धं—विपरीतं, तादृशशोकार्त्तायाः कल्याणासम्भवात् मिथ्याभूतस्य च वचनस्य प्रयोक्तुमनौचित्यादिति भावः। अमुनिमतं—मुनिजनानामनभिमतं, तपस्विजनविरुद्धमित्यर्थः, विलासिकामुकप्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः।

(१७०) अगौरवोपेतं—गौरवेण अयुक्तमित्यर्थः, लघुत्वव्यञ्जकमिति यावत्। जरारोपणं—वार्द्धक्याध्यासनं, जरतीनामेव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः। फलविपरीतं—फलेन—तादृशेन दुर्विपाकरूपेण, विपरीतं—विपर्यस्तं, पुण्यवत्त्वे न तादृशी दुरवस्था जायते इति भावः।

(१७१) भवति!—मान्ये! इत्यर्थः। सर्वसाधारणं—सर्वेषां साधारणं—

च 'कासि ?' इति अनभिजातं, 'किमर्थं रोदिषि ?' इति दुःखकारणस्मरणकारि, 'मा रोदीः' इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते, 'समाश्वसिहि' इति किम् आश्रित्य ? 'स्वागतम् ?' इति यातयामं, 'सुखम् आस्यते ?' इति मिथ्या।

इत्येवं चिन्तयति एव मयि, तस्मात् (१७२) स्त्रैणात् उत्थाय अन्यतरा योषित् आर्य्यरूपा इव शोकविक्लवा समुपसृत्य, कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलम्, अतुलहृदयसन्तापसूचकैः अश्रुबिन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम अतिकृपणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती,—'भगवन् !

सामान्यं, तच्चात्र अयुक्तम्, असामान्यमुनित्वात् तस्या इति भावः। अनभिजातम्—अकुलोचितं, "कीदृशं कुलमलङ्कृतासि" ? एवं प्रश्नस्य सत्कुलसम्भूतायाम् अनादराभिव्यञ्जकत्वादिति भावः। दुःखेति।—दुःखस्य—मनःपीडाया इत्यर्थः यत् कारणं—हेतुः तस्य स्मरणं—पूर्वानुभूतस्य मनसि आविर्भवणं, तत् कारयतीति तथोक्तं, रोदनकारणे आख्यायमाने पूर्ववृत्तस्य पुनरुच्चारणादिति भावः, पूर्ववृत्तान्तप्रबोधकतया व्यथाकरमिति तात्पर्य्यम्। अनपनीय—अनपनोद्य दूरमकृत्वेति यावत्। समाश्वसिहि—आश्वस्ता भव, धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थः। किम् आश्रित्य ?—समाश्वासनाहेतु कमाश्रित्य ब्रवीमीति भावः। यातयामम्—असामयिकं, जीर्णप्रायम् इति यावत् पुरातनसम्बोधनं वा इति भावः, यद्वा,—यातः,—व्यतीतः, यामः,—प्रहररूपः कालः यस्य तथाविधम्, तथा हि—"स्वागतम्" इति प्रश्नस्य प्रथमदर्शनक्षणरूपकालमात्रकृततया इदानीं प्रहरादप्यधिके व्यतीतकाले तदभिधानस्य नितरामन्याय्यत्वादित्यभिप्रायः। आस्यते—उपविश्यते, स्थीयते इत्यर्थः। मिथ्या—अलीकं, प्रत्यक्षमेव असुखव्यञ्जकाकार्य्यस्य दर्शनात् इति भावः।

(१७२) स्त्रैणात्—स्त्रीसमूहात्। आर्य्यरूपा इव—कुलीनस्वभावा इव दृश्यमाना इत्यर्थः, शोकविक्लवा—मन्युविधुरा। कतिपयेति।—कतिपयानि—अल्पसङ्ख्यकानि पलितानि—जरसा शुक्लकेशवृन्दानि, ("पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ" इत्यमरः) तैः शारं—चित्रं, शबलमित्यर्थः। अतुलहृदयसन्तापसूचकैः,—निरुपमचित्ततापव्यञ्जकैः। अतिकृपणैः,—अतिदीनैरित्यर्थः, अतिकरुणैरिति यावत्, अक्षरैः हृदयं दहन्ती।

(१७३) सर्व्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या। प्रतिपन्नदुःखक्षपणदीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः। (१७४) करुणाकुलगृहञ्च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम्। (१७५) सकलजनोपकारसज्जा सज्जनता जैनी। परलोकसाधनञ्च धर्म्मो मुनीनाम्। प्राणरक्षणाच्च न परं (१७६) पुण्यजातं जगति गीयते जनैः। (१७७) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युवतयः, किं पुनर्विपदभिभूताः? साधुजनश्च सिद्धचैत्यम् आर्त्तवचसाम्। यत इयं नः (१७८) स्वामिनी मरणेन पितुः, अभावेन भर्त्तुः, प्रवासेन च भ्रातुः, भ्रंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य, (१७९) अतिमृदुहृदयतया अनपत्यतया च निरवलम्बना परिभवेण च नीचा-

---

(१७३) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी—सर्वप्राणिकृपाकारिणी, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म्म। सौगता,—बौद्धा, प्रतिपन्नेति।—प्रतिपन्नानाम्—आपन्नानाम्, आश्रितानामित्यर्थः, दुःखस्य—क्लेशस्य, क्षपण—निवारणमेव, दीक्षा—व्रत, तत्र दक्षा,—पटव।

(१७४) शाक्यमुने,—बुद्धदेवस्य, शासनम्—आदेश, शास्त्र वा, करुणेति।—करुणाया—दयाया, कुलगृह—जन्ममन्दिर, कारुण्यस्य आद्युत्पत्तिस्थानमित्यर्थः। तेन हि भगवता सदयहृदयेन सर्वजीवेषु कारुण्यस्यैव प्राधान्येन दर्शितत्वादित्यभिप्राय; यद्वा,—करुणाकुलस्य—प्रभूतकृपाया, गृहम्—आवास।

(१७५) जैनी—जिनसम्बन्धीया, बौद्धाचारसम्मता इत्यर्थः, सज्जनता—साधुता, सकलेति।—सकलाना—सर्वेषा, जनाना—लोकानाम्, उपकारे—हितविधाने, सज्जा—प्रह्वा, उद्युक्ता इति यावत्। धर्म्म,—विध्यनुमोदित आचार, परलोकसाधनम्—उत्कृष्टलोकप्रापक।

(१७६) पुण्यजातं—पुण्यनिचय।

(१७७) प्रकृत्या—स्वभावत, अनुकम्पाभूमय,—कृपापात्राणि। विपदभिभूता,—विपन्ना स्त्रिय। आर्त्तवचसाम्—आर्त्ताना—विपन्नानां, वचसा—वाक्यानां, सिद्धचैत्य—सिद्धस्थान, निश्चितफललाभस्थानमित्यर्थः, प्रसिद्धाश्रय इति यावत्।

(१७८) स्वामिनी—अधीश्वरी। प्रवासेन—विदेशावस्थानेन। शेषस्य—अवशिष्टस्य, बान्धववर्गस्य—स्वजनसमूहस्य, भ्रंशेन—विनाशेन, स्थानात् पलायनेन वा इत्यर्थः।

(१७९) अतिमृदुहृदयतया—अतिकोमलान्तःकरणतया, अनपत्यतया—

रातिक्रतेन, प्रकृतिमनस्विनी, अमुना च (१८०) महाऽटवी-पर्य्यटनक्लेशेन कदर्थितसौकुमार्य्या, दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः बहुभिः उपर्य्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया, दारुणं दुःखमपारयन्ती सोढुं, निवारयन्तम् (१८१) अनतिक्रान्तपूर्व्वं स्वप्नेऽपि अवगणय्य गुरुजनम्, (१८२) अनुनयन्तीः अखण्डित-प्रणया नर्म्मसु अपि समवधीर्य्य प्रियसखीः, (१८३) विज्ञापयन्तम अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्व्वं मनसाऽपि परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति, परित्रायताम्। आर्य्योऽपि तावत् (१८४) असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां

असत्त्वकतया, नीचारातिक्रतेन—पामरशत्रुप्रयुक्तेन, हीनान्तःकरणैर्वैरिविहितेनेति यावत्, परिभवेण—तिरस्कारेण, उत्पीडनेनेत्यर्थः, निरवलम्बना—निराश्रया। प्रकृतिमनस्विनी—स्वभावत एव प्रशस्तान्तःकरणा, स्वामिनी इत्यनेनानुषङ्गः।

(१८०) महाऽटवीपर्य्यटनक्लेशेन—दीर्घारण्यभ्रमणायासेन, कदर्थितसौकुमार्य्या—क्लेशितमार्दवा। दग्धदैवदत्तैः,—हतविधिविहितैः, व्यसनैः—विपत्पातैः, विक्लवीकृतहृदया—व्याकुलीकृतान्तःकरणा। दारुणं—घोरम। अपारयन्ती—अशक्नुवती।

(१८१) अनतिक्रान्तपूर्वम्—अनुल्लङ्घितपूर्वम्। अवगणय्य—अगणयित्वा, गुरुजनानां वाक्यमुल्लङ्घ्येत्यर्थः।

(१८२) अनुनयन्ती,—प्रबोधयन्ती, मरणाध्यवसायात् निवर्त्तयितुमनुनयं कुर्वतीरित्यर्थः, नर्म्मसु अपि—परिहासेषु अपि, अखण्डितप्रणया,—अविच्छिन्नसद्भावा, अविचलितस्नेहा इति यावत्। समवधीर्य्य—अवज्ञाय, सखीनामपि सानुनयवचनमनाकर्ण्येत्यर्थः।

(१८३) विज्ञापयन्त—मा प्रविशाग्निं मा प्रविशाग्निम् इत्येवं बहुशः निवेदयन्तम्, अशरणम्—अनाथं, मनसाऽपि अपरिभूतपूर्वं—चेतसाऽपि अनादृतपूर्वम्। परिभूय—अनादृत्य।

(१८४) असह्येति।—असह्यस्य—सोढुमशक्यस्य, शोकस्य—मन्योः, अपनयन—निरसनं, तस्य उपाय,—साधनं, तस्य उपदेशे—शिक्षायां, निपुणा—दक्षा

व्यापारयतु वाणीम् अस्याम्" इति च अतिकृपणं व्याहरन्तीम् अहम् उत्थाप्य उद्विग्नतरं शनैः अभिहितवान्—'आर्ये! यथा कथयसि, तथा। असद्गिराम् (१८५) अगोचरोऽयम् अस्याः पुण्याशयायाः शोकः। शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि (१८६) त्रातुम्, उपरिष्टात् न वृथा इयम् अभ्यर्थना भविष्यति। मम हि गुरुः अपर इव भगवान् (१८७) सुगतः समीपगत एव। कथिते मया अस्मिन् उदन्ते नियतम् आगमिष्यति परमदयालुः। दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः सुभाषितैः (१८८) स्वकैश्च दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः गिरा कौशलैः कुशलशीलाम् एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयिष्यति' इति। तच्च श्रुत्वा 'त्वरताम् आर्यः' इत्यभिदधाना सा

धाम। व्यापारयतु—प्रयुङ्क्ताम्। अस्याम्—अस्माकं स्वामिन्याम्। अतिकृपणम्—अतिदीनम् अतिकरुणमित्यर्थः व्याहरन्तीम्—भाषमाणाम्। उद्विग्नतरः—अतिव्याकुलमनाः। यथा कथयसि—सर्वसत्त्वानुकम्पिनी इत्यादि यत् वदसि तथा—तत् तथैव, सत्यमित्यर्थः।

(१८५) अगोचरः,—असाक्षात्करणीयः, अविषय इत्यर्थः, अनपनेय इति भावः। पुण्याशयायाः,—पवित्रस्वभावायाः।

(१८६) त्रातुम्—अग्निप्रवेशव्यवसायात् निवारयितुमित्यर्थः। उपरिष्टात्—परतः मुहूर्त्तानन्तरमित्यर्थः। अभ्यर्थना—याच्ञा यदि मुहूर्त्तकालं प्रबोधवाक्यैरेव रक्षितुं शक्यते तदा अस्मद्गुरुम् आनीय तस्य सदुपदेशवाक्यैः शोकं प्रशमय्य युष्मत्प्रार्थनां सफलयिष्यामीति निष्कर्षः।

(१८७) सुगतः,—बुद्धदेवः। उदन्ते—वृत्तान्ते ("वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः)। नियतम्—निश्चितम्। दुःखेति।—दुःखानि—मनःपीडा एव, अन्धकाराः—तिमिराणि तेषां पटलम्—समूहः, तस्य भिदुराणि—नाशकानि तैः, सौगतैः—सुगतसम्बन्धिभिः, सुभाषितैः,—सद्वाक्यैः उपदेशवचनैरिति यावत्।

(१८८) स्वकैः—निजैः, दर्शितनिदर्शनैः,—उदाहृतदृष्टान्तैः, नानेति।—नाना—विविधैः, आगमैः—शास्त्रैः हेतुभिः, शास्त्रयुक्तिमाश्रित्य कथनादिति भावः, गुरुभिः—महद्भिः, गौरवयुक्तानीत्यर्थः तैः, गिरां—वाचां, कौशलैः,—नैपुण्यैः,

पुनरपि पादयोः पतितवती। सोऽहमुपगत्य त्वरमाणः (१८९) व्यतिकरम् इमम् अप्रतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवतिमरणम् अतिकरुणम् अत्रभवते गुरवे निवेदितवान्" इति।

अथ (१९०) भूभृत् भैक्षवं समवधार्य्य तद्भाषितम् अश्रुमिश्रितम्, अश्रुतेऽपि स्वसु र्नाम्नि निर्म्मीलितमना मन्युना, सर्व्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहः, दग्ध इव सोदर्य्याऽवस्थाश्रवणेन श्रवणयोः, (१९१) श्रमणाचार्य्यम् उवाच,—"आर्य्य! (१९२) नियतं मैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी भागधेयैः एताम् अवस्था नीता निष्कारणवैरिभिः वराकी,

---

वासितागुणैरित्यर्थः कुशलशीला—सुचरितामित्यर्थः प्रबोधपदवीं—प्रकृष्टज्ञानमार्गं, शोकशान्तिकरमुपायमित्यर्थः।

(१८९) अप्रतिकरम—अधैर्य्यजननम्, अशरणेति।—अशरणानाम्—निराश्रयाणां कृपणानाम्—दुःखितानां करुणास्थानामित्यर्थः बहूनाम्—अनेकासां युवतीनाम्—तरुणीनां, मरणम्—मृत्यु र्यस्मिन् तम् अतिकरुणम्—अतिशोकावहं, व्यतिकरम्—व्यसनं विपदमित्यर्थः, ("अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी)। अत्रभवते—पूज्याय।

(१९०) भूभृत—नृपः। भैक्षवं—भिक्षुकम्। समवधार्य्य—सावहितं श्रुत्वेत्यर्थः। स्वसुः,—भगिन्याः। मन्युना—शोकेन ("मन्युः शोके तु पुंसि स्त्रियाम्" इत्यमरः) निर्मीलितमना—मन्युशोकोपहत प्रतीकारवर्जिता इत्यर्थः आकुलहृदय इति यावत्। सर्व्वाकारसंवादिन्या—सर्वाकारेण—सर्वप्रकारेण, संवादिन्या—संवदति—इयमेव राज्यश्रीरिति व्यक्तीकरोति तथोक्तया, यद्वा,—सर्वाकारः—सर्वमेवावयवं, संवदति—अनुकरोति या तथा निखिलशारीरिकसंस्थानकथनाभिज्ञातयेत्यर्थः दशया—अवस्थया। सोदर्य्येति।—सोदर्य्यायाः,—भगिन्याः, अवस्थाश्रवणेन—दुर्दशाऽऽकर्णनेन, श्रवणयोः,—कर्णयोः।

(१९१) श्रमणाचार्य्यम्—भिक्षुश्रेष्ठं, बौद्धाचार्य्यं दिवाकरमित्यर्थः।

(१९२) नियतम्—निश्चितम्, अनार्य्यस्य—असाधोः। अतिनृशंसस्य—अतिनिर्दयस्य। भागधेयैः,—दुर्दैवैरित्यर्थः। निष्कारणवैरिभिः,—अहेतुकशत्रुभिः,

विरोध्यमाणं मे हृदयम् एव निवेदयति" इत्युक्त्वा तमपि (१९३) श्रमणम् अभ्यधात्,—"आर्य ! उत्तिष्ठ; दशैव का धर्मो ? यतः (१९४) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः, यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः" इति भाषमाण एव उत्तस्थौ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेन आचार्येण तुरगेभ्यश्च अवतीर्य समस्तेन सामन्तलोकेन (१९५) पश्चादाकृष्यमाणाश्वीयेन अनुगम्यमानः, (१९६) पुरस्ताच्च तेन शाक्यपुत्रीयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा, पद्भ्यामेव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव

अनुतापात् ईर्ष्योत्सङ्गादपि प्रच्यवेदित्यर्थः । वराकी—तपस्विनी, निरपराधा इत्यर्थः ।

(१९३) श्रमणं—भिक्षुम्।

(१९४) सुप्रभूतेति।—सुप्रभूतानाम्—अतिबहूनाम्, प्राणानाम्—जीवानाम्, परित्राणम्—परिरक्षणं तदेव पुण्यम्—सुकृतम्, तस्य उपार्जनाय—लाभाय, एकस्या एव तस्या मरणे बहूनां हि तत्परिजनानां प्राणविसर्जनकृतनिश्चयानां निधनमनुमाय सुप्रभूतेत्र प्राणविशेषणमुपन्यस्तम् । सम्भावयाम—सम्मानयाम, आश्वासादिदानेन संवर्धयाम इत्यर्थः ।

(१९५) पश्चादिति।—पश्चात्—पृष्ठतः, आकृष्यमाणम्—आक्षिप्यमाणम् आनीयमानमित्यर्थः, अश्वीयम्—अश्वसमूहः येन तथोक्तेन ("वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्" इत्यमरः)।

(१९६) पुरस्तात्—अग्रतः, शाक्यपुत्रीयेण—दिवाकरमित्रशिष्येण भिक्षुणा इति भावः, प्रदिश्यमानवर्त्मा—दृश्यमानमार्गः । प्रविरलैः—मन्दैः, अतिदुःखदर्पविशेषात् शनैर्निपतद्भिरिति यावत्, अतीवशनकैः अनुभूयमानैः इति भावः, पदैः—पदन्यासैरित्यर्थः, ["प्रविरलैः" इत्यत्र "अविरलैः" इति पाठे,—अविरलैः,—घनैः दृढनिविष्टैः, घनैः शनैरिति यावत्, पादैरिव न मनागपि, तथा च गमनस्य अमन्थरत्वासिद्धेः । केचित्तु "अविरलैः दोषः" इति व्याख्यानमपि कृतवन्तोऽपि दृश्यन्ते] पिबन्निव—दृष्ट्यैव लिहन्निव इत्यर्थः, आत्मदर्शनेन समीपवर्तिप्रदेशस्य सन्ततमेव पश्चात्करणात् अदृश्यमानत्वाच्च पिबन्निव लुप्तैः

प्रावर्त्तत। क्रमेण च समुपगत शुश्राव लतावनान्तरितस्य मुमूर्षो-र्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्,—"भगवन्! धर्म! (१९७) धाव शीघ्रम्। क्वासि? कुलदेवते!! देवि! धरणि! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम्?। क्व नु खलु (१९८) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मी?। (१९९) नाथ! मुखरवंश! अनाथा विविधाऽऽधिविधुरा वधू विधवा विबोधयसि किमिति न इमाम्?। भगवन्! सुगत! भक्तजने (२००) सञ्ज्वरिणि सुप्तोऽसि?। राजधर्म! (२०१) पुष्पभूति भवनपक्षपातिन्! उदासीनीभूतोऽसि कथम्?। त्वयि अपि

व्रीड्या। प्रावर्त्तत—प्रतिष्ठत। मुमूर्षो—मर्त्तुमिच्छो स्त्रैणस्य—स्त्रीसमूहस्य, तत्कालोचितान—मृत्युसमये प्रयुक्तान विदभूचकानित्यर्थ।

(१९७) धाव—द्रुतम आगच्छ त्वामाश्रिता इयमकाले म्रियते अत शीघ्र मागत्य एनां रक्ष इति भाव। धरणि!—सर्वधारणकारिणि! पृथ्वि! न धीरयसि?—न धीरां करोषि? न सान्त्वयसि? इत्यर्थ स्थिराया ते कन्या धीरा एव भवितुमर्हति अत एनां धीरां कुरु इति भाव।

(१९८) पुष्पभूतिकुटुम्बिनी—पुष्पभूते —तदाख्यस्य हर्षपूर्वजस्य कुटुम्बिनी —गृहिणी लक्ष्मी राजभोग्यत्वादिति भाव, लक्ष्मी,—पुष्पभूते राज्ञ श्रीरित्यर्थ, प्रोषिता—गता।

(१९९) नाथ!—प्रभो! मुखरवंश!—मुखरकुलप्रसूत? ग्रहवर्मन! इति यावत ग्रहवर्मण पूर्वजराजन्यवर्गे वा, [मुख प्राधान्यमस्यास्तीत्यर्थे "रप्रकरण—" इत्यादि वार्त्तिकात मत्वर्थे रप्रत्यय] अनाथाम—अशरणा विवशात।—विविधाभि—नानाप्रकाराभि आधिभि,—मनस्तापै विधुरा—आकुला तां विधवां—पतिहीनां, वधू—भार्य्यां स्नुषां वा ("वधू स्त्री नारिवैषधौ। सुषानवोढाम् भार्य्यास्त्राङ्गनासु च॥" इति मेदिनी) विबोधयसि?—प्रबोधयसि? सान्त्वयसीत्यर्थ।

(२००) सञ्ज्वरिणि—सन्तापवति ("सन्ताप सञ्ज्वर समौ" इत्यमर)। सुप्तोऽसि?—निद्रितोऽसि किम्? भक्तजनमनस्तापं न पश्यसि किमित्यर्थं।

(२०१) पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्—पुष्पभूतगृहानुरागिन्!, पुष्पभूति-

शिपद्वान्धव। विन्ध्य। वन्ध्योऽयम् अञ्जलिबन्धः?। मातः। महाऽटवि। रटन्ती न शृणोषि इमाम् आपत्पतिताम्?। (२०२) पतङ्ग। प्रमोद, पाहि पतिव्रताम् अशरणाम्। प्रयत्नरक्षित। कृतघ्न। चारित्रचण्डाल। न रक्षसि राजपुत्रीम्?। (२०३) किम् अवष्टब्ध लक्षणे?। हा देवि। दुहितृस्नेहमयि। यशोवति। मुषिताऽसि दग्धदैवदस्युना। देव। दुहितरि दह्यमानायां न (२०४) आपतसि? प्रतापशील। शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम?। महाराज। राज्यवर्द्धन। न धावसि? (२०५) मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः? अहो। निष्ठुरः प्रेतभाव!!। व्यपेहि पाप। पावक! स्त्रीघातनिर्घृण। ज्वलन्

। धर्म्याणाम् एकान्ततया राजधर्मप्रतिपालनात् राजधर्मस्य तथात्व बोध्यम्। उदासीनीभूत,—निरपेक्ष भ्रातृवाणरूपस्य स्वकर्त्तव्यस्याकरणादिति भावः। वन्ध्य,—विफल, यतः अञ्जलिबद्धा प्रार्थ्यमानोऽपि विपन्नामस्मान् त्वं न रक्षसीति भावः। महाऽटवि।—अरण्यानि। रटन्तीं—विलपन्तीं विलाप श्रुत्वाऽपि न प्रतिकरोषि? इति भावः।

(२०२) पतङ्ग।—सूर्य। पक्षिन् वा, ("पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ च" इत्यमरः)। प्रयत्नरक्षित।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टेन यत्नेन रक्षित—पालित।, कृतघ्न।—कृतोपकारापकारिन्। प्रयत्नरक्षितत्वेऽपि इदानीं विपन्नायाः रक्षिकायाः राजपुत्र्याः रक्षाऽकरणात् कृतघ्नत्वं चारित्रस्येति भावः चारित्रचण्डाल।—चारित्रेषु—सुचरितेषु चण्डाल—हीन। स्वयं, चण्डालवत् नृशंसकर्म्मकरणादिति भावः।

(२०३) लक्षणे,—शुभचिह्ने किम् अवष्टब्धम्?—किं गृहीतम्? किमर्थं धृतमित्यर्थः, निरर्थकं स्थितमिति भावः। दग्धदैवदस्युना—हतविधिरूपतस्करेण, मुषिताऽसि—हृतसर्वस्वाऽसि।

(२०४) आपतसि—आगच्छसि। शिथिलीभूत—ह्रासं गतम्।

(२०५) मन्दीभूता—अल्पीभूता। प्रेतभाव—मरण, विगतचेतनत्वरूपस्य प्रेतत्वस्य आत्मीयसम्बन्धेषु निरपेक्षतया ममत्वबोधराहित्यात् भगिनीप्रीतिः अपगता, प्रेत हि प्राग्भूतसम्बन्धविस्मरणात् तस्य निष्ठुरत्वमभिहितमिति भावः। व्यपेहि—अपगच्छ, दूरमपसर्पेत्यर्थः। स्त्रीघातनिर्घृण!—नारीहननात् निष्करुण!

न लज्जसे ?। भ्रातर्वात। दासी तवास्मि, (२०६) सवादय द्रुतं देवीदाहं देशाय दुःखितजनार्त्तिहराय हर्षाय। (२०७) नितान्तनि शूक। शोकश्वपाक। सकामोऽसि ?। दुःखदायिन्। वियोगराक्षस। तुष्टोऽसि ?। विजने वने कमाक्रन्दामि ? कस्मै कथयामि ? कमुपयामि शरणम् ? कां दिशं (२०८) प्रतिपद्ये ? करोमि किम् अभागधेया ?। (२०९) गान्धारि। गृहीतोऽयं लतापाश ?। पिशाचि। मोचनिके। मुञ्च (२१०) शाखाग्रहणकलहम्। कलहसि। हसि किमतःपरम् उत्तमाङ्गम् ?। मङ्गलिके। (२११) मुक्तागलं किमद्यापि रुध्यते ?। सुन्दरि। दूरीभवति सखीसार्थः।

(२०६) दुःखितेति।—दुःखितजनाना—क्लिष्टलोकानाम आर्त्तिहराय—दुःखपीडाप्रशमकाय हर्षाय—देवाय हर्षवर्द्धनाय [“क्रियया यमभिप्रैति—” इत्यादि वार्त्तिकात चतुर्थी] देवीदाहं—देव्या,—राज्यश्रिया, दाह,—अग्निप्रवेश तं, सवादय—ज्ञापय।

(२०७) नितान्तनि शूक।—नितान्तम—एकान्त, नि,—नास्ति शूक—दया यस्य तत्सम्बुद्धौ, (“शूकोऽस्त्री शूङ्ग दययो” इति मेदिनी) आतनिर्दय। इत्यथ, शोकश्वपाक।—मनुचाण्डाल। सकामोऽसि—पूर्णमनोरथोऽसि अमू स्वायत्तीकृत्येति भाव। तुष्टोऽसि ?—प्रीतोऽसि ? स्वजनैरस्मान् वियुज्य इति भाव। आक्रन्दामि—आह्वयामि, (“आक्रन्द क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयो” इति मेदिनी)।

(२०८) प्रतिपद्ये—गच्छामि। अभागधेया—अभाग्या, दुर्भगा इत्यर्थ।

(२०९) गान्धारि। मोचनिके। इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीना सम्बोधनानि। लतापाश,—व्रततिरज्जु, गृहीत,—धृत, उद्बन्धनार्थमिति भाव त्वयेति शेष।

(२१०) शाखाग्रहणेति।—शाखाया,—विटपस्य, ग्रहण—धारणम, उद्बन्धनार्थमिति भाव, तत्र कलह,—विवाद तम, अहमग्रे एतस्या शाखायामाक्रान्मुद्बध्नामीत्येवं रूपम इति भाव। उत्तमाङ्ग—शिर, हसि—राज्यश्रि अन्तरमेव वयं मरिष्यन्ति, तत्र हि शिरोहननेनालमिति भाव।

(२११) मुक्तागल—मुक्तकण्ठम्। सखीसार्थ,—वयस्यावर्ग, दूरीभवति—दूर गच्छतीत्यथ, म्रियते इति भाव।

(२१२) स्वास्यसि कथमिव अशिवे शवशिविरे शवरिके ?। (२१३) सुतनु ! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि ?। मृणालकोमले ! मालावति ! म्लानाऽसि ?। मातर्मातङ्गिके ! (२१४) अङ्गीकृतः त्वयाऽपि मृत्युः ?। वत्से ! वर्मिके ! वत्स्यसि कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे ?। नागरिके ! (२१५) गरिमाणम् आगताऽसि अनया स्वामिभक्त्या। विराजिके ! (२१६) विराजिताऽसि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन। (२१७) भृगुपतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे ! शृङ्गारधारिणि ! धन्याऽसि। केतकि ! कुतः पुनः द्रष्टव्या स्वप्नेऽपि (२१८) सुस्वामिनी ?। मेनके ! जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देह दहन् दहनः।

---

(२१२) अशिवे—अमङ्गले, शवशिविरे—श्मशाने इति भावः, स्वास्यसि—शयिष्यसि ।

(२१३) सुतनु !—शुभाङ्गि ! तनूनपाति—वह्नौ ("अग्निर्वैश्वानरो वह्निः ॥ जातवेदास्तनूनपात ॥" इत्यमरः)। म्लानाऽसि—विवर्णाऽसि ? क्षीणेति भावः।

(२१४) अङ्गीकृतः—स्वीकृतः ! अनभिप्रेते—अनीप्सिते, प्रेतनगरे—श्मशानपुरे इत्यर्थः वत्स्यसि—वासिष्यसे, स्थास्यसीत्यर्थः ।

(२१५) गरिमाणम्—गौरवम्, आगता—प्राप्ता ।

(२१६) राजपुत्रीविपदि—राजपुत्र्याः—राज्यश्रियाः इति यावत् विपदि—व्यसने जीवितव्ययव्यवसायेन—प्राणत्यागचेष्टितेन विराजिता—शोभिता प्रशंसितेत्यर्थः ।

(२१७) भृगुरिति।—भृगौ,—प्रपातात् पतनमित्यर्थः ("प्रपातस्तटो भृगुः" इत्यमरः) पतन—पातः, तत्र यः अभ्युद्यमः,—अभियोगः, आग्रह इत्यर्थः, तस्य भागः—भजनं ग्रहणमिति यावत्, स्वीकरणमिति भावः तदभिज्ञा—तद्विषयज्ञानवती, यदा कस्यामवस्थायां भृगुपतनं स्वीकरणीयमित्यादिषु विज्ञा इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ शृङ्गारधारिणि। जन्मदानविशेषवादिनि। धन्याऽसि—प्रशस्याऽसि, भृगुपतनाग्रहादिति भावः ।

(२१८) सुस्वामिनी—अनुरूपा कर्त्री। देवीदास्यं—देव्याः,—राज्यश्रियाः, दास्यं—कैङ्कर्यम्। दहन्—भस्मीकुर्वन्। दहनः—अग्निः।

विजये। (२१९) वीजय श्मशानम्। सानुमति। (२२०) नमति इन्दीवरिका दिवं गन्तुकामा। कामदासि। देहि दहन-प्रदक्षिणावकाशम्। विरचिके। विरचय वह्निम्। (२२१) विकिर किरातिके। कुसुमप्रकरम्। कुररिके। कुरु (२२२) कुरबक-कोरकाऽऽचितां चिताम्। चामरं चामरग्राहिणि। स्हाण पुनरपि कण्ठे। (२२३) मर्षयितव्यानि नर्मदे। नर्म-निर्मितानि निर्मर्यादहसितानि। भद्रे। सुभद्रे। भद्रमस्तु ते परलोकगमनम्। (२२४) अग्रामीणगुणानुरागिणि धार्मिके। गच्छ सुगतिम्। (२२५) वसन्तिके। अन्तरं प्रयच्छ, आपृच्छते छत्रधारी। देवि। देहि दृष्टिम्,

---

(२१९) श्मशानम्—अग्निं वीजय—व्यजनवायुना उद्दीपय इत्यर्थः।

(२२०) नमति—प्रणमति। दिवं—स्वर्गम्। कामदासि।—कामाङ्करि। दहनप्रदक्षिणावकाशम्—अग्निप्रदक्षिणीकरणावसरम्, अग्नौ आत्मविसर्जनात् प्राक् अग्निप्रदक्षिणीकरणे मा विघ्नमुत्पादय इति भावः। ['विरचिके' इत्यत्र 'विचारके' इति पाठान्तरम्]। विरचय—प्रज्वालयेति भावः।

(२२१) कुसुमप्रकरं—पुष्पनिचयं विकिर—विक्षिप।

(२२२) चिता—मृतदाहार्थकाष्ठचुल्लिः, कुरबकेति।—कुरबकाणां—नीलझिण्टीनां, कोरकैः—कलिकाभिः, आचिताम्—आकीर्णाम्।

(२२३) नर्मनिर्मितानि—परिहासकृतानि, निर्मर्यादहसितानि—अवज्ञासूचकानि हास्यानि मर्षयितव्यानि—सोढव्यानि क्षन्तव्यानीत्यर्थः, मया यत् परिहासार्थं त्वामुद्दिश्य प्राक् उच्चैः हसितं, भवत्या मर्यादाहानिकरं तत् सोढव्यमिति भावः। भद्रं—मङ्गलं, मङ्गलकरमित्यर्थः।

(२२४) अग्रामीणेति।—अग्रामीणाः,—नागरिकाः, महान्त इति यावत्, ["ग्रामे भवा इत्यर्थे ग्रामाद्यखञौ" (४।२।९४ वा०) इति खञ्, पश्चात् नञ्समासः] तेषां ये गुणाः,—साम्यदुरागादयः, तेषु अनुरागः,—आसक्तिः विद्यते यस्याः तत्सम्बुद्धौ, धार्मिके।—धर्मचारिणि। सुगतिं—शोभनां गतिं वाञ्छनीयस्वर्गलोकमित्यर्थः।

(२२५) अन्तरम्—अवकाशं, प्रयच्छ—देहि। आपृच्छते—सम्भाषते, ["आङि नुप्रच्छ्योः" इति वार्त्तिकात् आङ्पूर्वकात् प्रच्छतेरात्मनेपदम्]।

(२२६) इष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना। सेयं मुक्तिका मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी। पादयोः पतति ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि। पत्त्रलता। कलिङ्गसेने! अयं (२२७) पश्चिमः परिष्वङ्गः, पीडय निर्भरम् उरसा माम्। (२२८) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने।। मञ्जुलिके! (२२९) मार्जयसि कतिकृत्वः सुदुःसहदुःखसहस्रास्रदिग्धं चक्षुः इदम्? रोदिषि कियत् आश्लिष्य च माम्?। (२३०) निर्माणम् ईदृशं प्रायशो यशोधने।। (२३१) धीरयसि अद्यापि किं मा माधविके!? का इयम् अवस्था संस्थापनानाम्?। गतः कालः कालिन्दि! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम्। उन्मत्तिके!

---

(२२६) इष्टा—प्रिया। जहाति—त्यजति। नाटकसूत्रधारी—नाटकस्य—अभिनेयकाव्यस्य सूत्रधारी—नटी इत्यर्थः, [सूत्रं नाटकीयसाधनं धारयति या सा इत्यर्थे धारयतेः कर्त्तरि अणि रूपम्] मुक्तकण्ठम्—उच्चैरित्यर्थः, आरटति—शब्दायते, आक्रन्दतीत्यर्थः। बहुमता—आदृता।

(२२७) पश्चिमः—चरमः, [पश्चाद्भव इत्यर्थे "अग्रादिपश्चाड्डिमच्" इति वार्त्तिकात् डिमच्] परिष्वङ्गः—आलिङ्गनम्। निर्भरं—निर्दयं, गाढमित्यर्थः।

(२२८) असवः—प्राणाः, ["पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरवचनात् असूनां नित्यं बहुत्वं ज्ञेयम्] प्रवसन्ति—गच्छन्ति दूरमित्यर्थः।

(२२९) सुदुःसहेति।—सुदुःसहैः,—अतिदुःखेनापि सोढुमशक्यैः, दुःखानां सहस्रैः—असंख्यपीडासमूहैः, यत् अस्रम्—विगलितं नेत्राम्बु, तेन दिग्धम्—लिप्तं, बाष्पकलुषितमित्यर्थः, कतिकृत्वः—कतिवारान्, ["संख्यायाः—" (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] मार्जयसि—शोधयसि, निर्जलीकरोषीत्यर्थः, [मार्ष्टेः णिचि लटि रूपम्]। आश्लिष्य—आलिङ्ग्य, कियत्—कियत्कालम्।

(२३०) निर्माणम्—सृष्टिपरम्परा, ईदृशम्—दुःखबहुलमिति भावः।

(२३१) धीरयसि—स्थिरयसि। संस्थापनानां—प्रबोधानां, किमयं कालः प्रबोधदानस्य? इति भावः। गतः—अतीतः। सखीति।—सखीजनेषु—वयस्यासीषु, यः अनुनयः,—प्रार्थनं, 'मा कुप्य' 'प्रसीद' इत्यादिरूपः इति भावः, यद्वा—सखीजनानां यः अनुनयः,—सान्त्वनं, सान्त्वनासूचकवाक्यप्रयोग इत्यर्थः, तत्र अञ्ज-

मत्तपालिके! (२३२) कृताः पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणिपातानुरोधाः। (२३३) शिथिलय चकोरवति! चरणग्रहणं ग्राहिणि!। कमलिनि! किमनेन पुनः पुनः (२३४) दैवोपालम्भेन? न प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम्। आर्य्ये! महत्तरिके! तरङ्गसेने! नमस्कारः। सखि! सौदामनि! दृष्टाऽसि?। समुपनय (२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि कुमुदिके!। देहि चितारोहणाय रोहिणि! हस्तावलम्बनम्। (२३६) अम्ब! धात्रि! धीरा भव, भवन्ति एवंविधा एव कर्म्मणां विपाकाः

सय,—करद्वयसङ्गिगा तेषाम्, इदानीं मरणाध्यवसाये दृढीभूते नास्ति सखीजनप्रसादनस्य सखीजनानुरोधरक्षणस्य वा समय इति भावः।

(२३२) प्रणयिनीति।—प्रणयिनीनां—स्निग्धवयस्यानां, प्रणिपाते,—विनयैः करणैः, ये अनुरोधाः,—अनुवर्त्तनानि, 'मा म्रियस्व' 'अस्मान् पालय' इत्याद्युक्त्या विनयप्रदर्शनपूर्वकानुसरणानि याञ्चा वा, पृष्ठतः कृताः,—पश्चात् कृताः उपेक्षिताः इत्यर्थः इदानीं सख्यादीनां सर्वासामेव ममतादिकं परित्यज्य मरणार्थेन दृढमङ्गन्याऽस्मि इति भावः।

(२३३) शिथिलय—मन्दीभूतं कुरु, मा कुरु इति यावत्। ग्राहिणि।—आग्रहवति।।

(२३४) दैवोपालम्भेन—नियतितिरस्कारेण। नेति।—सखीजनसङ्गमसुखं—सहचरीसहवासानन्दं, चिरं—यावज्जीवमित्यर्थः, न प्राप्तं, केनापि कामिनापि वा इति शेषः, अतः दैवोपालम्भेनालमिति भावः। महत्तरिके।—महाशये।। सौदामनि!—भो सौदामनीनामधेये। सखीविशेषसम्बोधनमेतत्, [सुदामा पर्वतभेदः तेनैकादिगित्यर्थे "तेनैकदिक्" (४।३।११२ पा०) इति अण्, स्फटिकमयस्य सुदाम्नः पर्वतविशेषस्य एकस्मिन् भागे जातत्वात् विद्युत् इयं सखीति ज्ञेयम्। "सौदामिनि।" इति पाठस्तु प्रामादिक एव, "सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामनी" इति दीक्षितवचनात्, काशिकाकारा अप्येवमाहुः] दृष्टा?—अवलोकिता? मयेति शेषः, त्वां किं न चक्षुषीक्ष्यमिति भावः।

(२३५) हव्यवाहनार्चनकुसुमानि—अग्निपूजार्थपुष्पाणि। हस्तावलम्बनं—कराश्रयं, तव प्रसारितं हस्तं धृत्वाऽहं चितामधिरोहामि इति भावः।

(२३६) अम्ब!—मातः! धात्रि!—उपमातः! विपाकाः,—परिणामाः।

पापकारिणीनाम्। (२३७) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः। परः परलोकप्रयाणप्रणामोऽयं मातः॥ मरणसमये कस्मात् लवङ्गिके। (२३८) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य मे?। (२३९) हृष्यन्ति उच्चरोमाञ्चमुञ्चि किम् अङ्गीकृत्य अङ्गानि?। वामनिके। वामेन मे (२४०) स्फुरितम् अक्ष्णा। वृथा विरससि वयस्य! वायस! हृदि क्षीरिणि क्षणे क्षणे क्षीणपुण्यायाः पुरः। हरिणि। हेषितमिव हयानाम् उत्तरतः?। कस्य इदम् (२४१) आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्तरेण प्रभावति। विभाव्यते?। कुरङ्गिके। केन सुगृहीतनाम्नो नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य?। देवि। दिष्ट्या वर्द्धसे देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन।

---

(२३७) आर्य्यचरणानाम्—आर्य्यस्य—ज्येष्ठस्य भ्रातुः हर्षस्य, चरणानां—पादानाम् अयमञ्जलिः,—अयं प्रणाम इति यावत्। परः,—पश्चिमः, परतिः।—परलोके—लोकान्तरे, प्रयाणाय—प्रस्थानाय, प्रणामः—नतिः।

(२३८) हलहलकः,—उत्कण्ठा।

(२३९) उच्चरोमाञ्चमुञ्चि—उच्चाः,—प्रबलाः, रोमाञ्चाः,—रोमोद्गमाः, तान् मुञ्चन्ति—प्रकटयन्तीति तथोक्तानि [मुञ्चतेः कर्त्तरि क्विपि रूपम्]। किम् अङ्गीकृत्य—अवलम्ब्य, किमानन्दकारणमधिकृत्येति यावत्, हृष्यन्ति—पुलकितानि भवन्ति।

(२४०) अक्ष्णा—नेत्रेण, स्फुरितं—स्पन्दितं, मङ्गलसूचकमेतदिति भावः। विरससि—रौषि। ["विरससि" इत्यत्र 'विरमसि' इति पाठे—विश्राम्यसीत्यर्थः]। वयस्य!—सखे! वायस!—काक! हृदि क्षीरिणि—वटाश्वत्थादिक्षीरप्रधाने वनस्थली, यदुक्तं,—"न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थपारीषप्लक्षपादपाः। पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चवल्कलम्॥" इति। पुरः,—अग्रतः। उत्तरतः,—उत्तरस्यां दिशि, हयानाम्—अश्वानां, हर्षविच्यर्थं [कर्त्तरि षष्ठी वैकल्पिकी] हेषितमिव—ह्रेषितमिव, ["हेषृ ह्रेषृ ह्रेषृ अव्यक्तशब्दे" इति हेषतेः भावे निष्ठा]।

(२४१) आतपत्रम्—छत्रं, पादपान्तरेण—वृक्षान्तरालेन, विभाव्यते—लक्ष्यते। सुगृहीतनाम्नः,—प्रातःस्मरणीयनाम्नः। अमृतमयं—पीयूषात्मकं, श्रवणसुखप्रदमिति भावः। दिष्ट्या—भाग्येन।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (२४२) उपससर्प, ददर्श च मुह्यन्तीम् अग्निप्रवेशाय उद्यता राजा राज्यश्रियम्, (२४३) आलम्बे च मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम्।

अथ (२४४) तेन भ्रातुः प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानाम् ओषधीनां रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता, वमता इव पारिहार्य्यमणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम्, अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्गिरता, (२४५) बध्नतेव चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूडामणिं मूर्द्धनि, मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता

---

(२४२) उपससर्प—समीपमाजगाम। मुह्यन्तीं—मोहमुपागतां, भ्रातृमरणश्रवणोद्वेलितदुःखभारेण इति भावः।

(२४३) आलम्बे—जग्राह। मूर्च्छेति।—मूर्च्छया—मोहेन, भ्रातृदर्शनजनितद्विगुणोच्छलितशोकावेगेन इति भावः, उक्तञ्च—"स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते" इति कुमारसम्भवे कालिदासेन, मीलिते—मुद्रिते, लोचने—नयने यस्याः तथाभूतायाः। ससम्भ्रमं—सत्वरम्।

(२४४) तेन—पूर्वोक्तेन, हस्तस्पर्शेनेत्यग्रेण सम्बन्धः। प्रेयसः,—अतिप्रियस्य, [प्रियशब्दादीयसुनि "प्रियस्थिर—" (६।४।१५७ पा०) इत्यादिना प्रादेशः] भ्रातुः,—हर्षस्य प्रकोष्ठबद्धानां—कूर्परमणिबन्धान्तरनिवेशितानाम् ओषधीनां—लताविशेषाणां, प्रत्युज्जीवनक्षमं—प्राणप्रदानसमर्थमित्यर्थः रसविसरमिव—द्रवौघमिव, क्षरता—स्रवता। पारिहार्य्यमणीनां—कटकरत्नानाम् ("आवापकः पारिहार्य्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) अचिन्त्यम्—अतर्क्यं, प्रभावं—माहात्म्यं, वमता—उद्गिरता।

(२४५) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं—चन्द्रस्य—इन्दोः, उदयात्—प्रकाशात्, च्युतः,—गलितः, शिशिरायाः—तुषारायाः, शीकरः—कणः यस्मात् तं, चन्द्रकान्तचूडामणिं—चन्द्रकान्तमणिनिर्म्मितमुकुटरत्नं, मूर्द्धनि, बध्नतेव—विदधतेव, सङ्घटयतेवेत्यर्थः। मृणालेति।—मृणालमयाङ्गुलिना—बिसघटितकरशाखया, मृणालवदतीवशैत्यप्रदया अङ्गुल्या इत्यर्थः, यद्यपि अङ्गुलिशब्दस्य स्त्रीत्वं कोषेषु दृश्यते, तथाप्यत्र पुंसि प्रयुक्तम्, अत एवाह वाचस्पत्ये—पुंस्त्वमपि, "श्वेताश्वदीप्तमङ्गुलिना—" इति माकन्दी" इति। निर्वापयता—प्रशमयता

दह्यमानं हृदय, (२४६) प्रत्यानयता इव कुतोऽपि जीवितम्, आह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील राज्यश्रीः। तथा च (२४७) असम्भावितागमनस्य अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्य इव कण्ठे समाश्लिष्य तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालीभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूल-प्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां,—"हा तात! हा अम्ब! हा सख्यः!" इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः,

(२४६) प्रत्यानयतेव—प्रत्यावर्त्तयतेव। कुतोऽपि—कस्माचित्, अविज्ञात-देशादिति यावत्। समुन्मिमील—नेत्रोन्मीलनं चकारेत्यर्थः।

(२४७) असम्भावितागमनस्य—असम्भावितम्—अप्रत्याशितम्, अप्रतर्कित-मित्यर्थः, आगमनम्—उपस्थितिः यस्य तथाभूतस्य, अचिन्तितदर्शनस्य—अचिन्तितं—प्राक् मनसाऽपि अनालोचितं दर्शनम्—अवलोकनं यस्य तादृशस्य। स्वप्नेति।—स्वप्ने—निद्राऽवस्थायां, दृष्टम्—अनुभूतमित्यर्थः, दर्शनं—साक्षात्कारः यस्य तथाभूतस्य। समाश्लिष्य—समालिङ्ग्य, आसज्येत्यर्थः। तत्कालेति।—स एव कालः,—समयः तस्मिन्, आत्मसाक्षात्कारक्षणे इत्यर्थः, आविर्भावेण—उदयेन, निर्भरः,—अतिशयितः प्रगाढ इत्यर्थः तेन, निर्दयं—दृढं यथा तथा, अभिभूतसर्वात्मना—सर्वाङ्गाभिभाविनेत्यर्थः, दुःखसम्भारेण—शोकातिरेकेण, यद्वा,—निर्दयं—प्रगाढम्, अतिशयितमित्यर्थः, तद्यथा तथा उत्सृजन्ती इत्यनेन सम्बन्धः, मुक्ताभ्याम्—उद्घाटिताभ्यां, नदीति।—नदी,—सरित्, मुखस्य—प्रभवस्थानस्य इत्यर्थः, ये प्रणाल्यौ—पयःपदव्यौ ताभ्याम्, ("द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्" इत्यमरः) स्थूलप्रवाहं—स्थूलः,—पृथुः, महानित्यर्थः, प्रवाहः,—प्रवृत्तिः, निर्गमनमित्यर्थः यस्य तथाभूतं, वाष्पवारि—अश्रु, "वाष्प ऊष्माश्रु नाऽस्त्रे" इति मेदिनीकरोक्तेः वाष्पशब्देनैव नेत्रसलिलार्थबोधात् वारिशब्दस्याधिकोपादान-तया कथितपदताऽऽख्यदोषग्रस्तमिदमिति विभाव्यते, तथाऽपि श्रवणकुण्डलादिशब्देषु श्रवणादीनामिव सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमेव तदुपन्यास इति ज्ञेयं, तथा हि वामनः,—"कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः" इति (२ अधि० १ अध्या० १४ सू०) व्याहरन्ती—कथयन्ती, विलपन्तीत्यर्थः।

(२४८) उच्चैस्तराञ्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्युना मुक्तकण्ठम् अतिचिरं विक्रुश्य,—"वत्से! स्थिरा भव त्वम्" इति भ्रात्रा (२४९) करस्थितमुखी समाश्वास्यमानाऽपि,(२५०)"कल्याणिनि! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोः" इति आचार्य्येण याच्यमानाऽपि, "देवि! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम्? अलमतिरुदितेन" इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानाऽपि, "स्वामिनि! भ्रातरम् अवेक्षस्व" इति परिजनेन विज्ञाप्यमानाऽपि, (२५१) "दुहितः! विश्रम्य पुनः आरटितव्यम्" इति निवार्य्यमाणाऽपि बान्धववृद्धाभिः, "प्रियसखि! (२५२) कियद्रोदिषि? तूष्णीमास्स्व, इदं दूयते

(२४८) उच्चैस्तराम—अतिशयेन इत्यर्थः, ["किमेत्तिङव्यय—" (५।४।११ पा०) इति घस्य आमु] समुद्भूतेति।—समुद्भूतेन—समुत्पन्नेन, आविर्भूतेनेत्यर्थः, भगिन्या—सहोदरायाः य स्नेहसद्भावः—प्रीतिभावः, तस्य भारेण—भरेण, आधिक्येनेत्यर्थः, भावितः,—जनितः मन्युः—शोको यस्य तथाभूतेन, भ्रात्रा इत्यनेनान्वयः, समुद्भूत मन्युना हेतुना इत्यर्थो वा, मुक्तकण्ठम—उच्चैरित्यर्थः। विक्रुश्य—विलप्य।

(२४९) करेति।—करे—हस्ते, भ्रातुरिति शेषः, स्थितं—रचितं, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता ["करस्थितमुखी" इत्यत्र "करस्थगितमुखी" इति पाठे—कराभ्याम्—पाणिभ्यां स्थगितम—आच्छादितं, भ्रात्रा इति शेषः, क्रन्दननिवारणार्थमिति भावः, मुखं—वदनं यस्याः तथाभूता] समाश्वास्यमानाऽपि—प्रबोध्यमानाऽपि सान्त्व्यमानाऽपीत्यर्थः।

(२५०) कल्याणिनि!—सञ्जातमङ्गले! भ्रातृदर्शनात् प्राप्तशुभफले! इत्यर्थः, कुरु वचनं—वाक्यं प्रतिपालयेत्यर्थः। आचार्य्येण—दिवाकरमित्रेण। अलम्—निषेधार्थकमव्ययम, अतिरोदनं मा कुरु इत्यर्थः। राजलोकेन—सामन्तनृपसमूहेनेत्यर्थः, अभ्यर्थ्यमाना—प्रार्थ्यमाना। अवेक्षस्व—पश्य। परिजनेन—अनुजीविजनेन।

(२५१) दुहितः!—कन्ये! आरटितव्यं—रोदितव्यमिति भावः। बान्धववृद्धाभिः,—बान्धवेषु—स्वजनेषु, या वृद्धाः,—वर्षीयस्यः ताभिः।

(२५२) कियत्—कियत्कालमित्यर्थः। तूष्णीं—मौनम्, आस्स्व—उपविश, मौनावलम्बनं कुरु इत्यर्थः, मा रोदिहि इति यावत्। इदम्—अयम्, दूयते—सन्तापमनुभवति।

देवः" इति सखीभिः अनुनीयमानाऽपि, (२५३) चिर-सम्भावितानेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-बाष्पोत्पीडपीड्यमानकण्ठ-भागा, (२५४) प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा, करुण-काहलेन स्वरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं रुरोद। विगते च मन्युवेगे वह्नेः समीपात् आच्छिद्य धात्रा नीता निकटवर्त्तिनि तरुतले निषसाद।

(२५५) शनैः आचार्य्यस्तु तथा हर्षं इति विज्ञाय विवर्द्धिता-दरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (२५६) निभृतसंज्ञा-ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः स्वयम् आदाय नम्रो

---

(२५३) चिरेति।—चिरम्—दीर्घकालं व्याप्येति भावः, सम्भावितानि,—अनुभूतानि इत्यर्थः यानि अनेकानि—बहूनि दुःसहानि—दुर्वहानि, दुःखानि—क्लेशाः, तेषां निवहः,—समूहः तस्य निर्वहणं—निर्वाहः परिसमाप्तिरित्यर्थः, सुचिरोपभुक्तानां दुःसहानां शोकसमुदयानां परिणाम इति यावत्, तेन यो बाष्पोत्पीडः,—बाष्पाणां—नेत्रोदकानाम् उत्पीडः—प्रवाहः तेन पीड्यमानः,—रुध्यमानः, कण्ठभागः,—गलप्रदेशः यस्याः तथाभूता।

(२५४) प्रभूतेति।—प्रभूतेन—प्रचुरेण, मन्युभारेण—शोकभरेण, भरितम्—आपूरितम्, अन्तःकरणं—चेतः यस्याः तथोक्ता, करुणकाहलेन—करुणेन—करुण-रसेन काहलः,—भृशः, अतिशय इत्यर्थः, पूर्ण इति यावत् तेन करुणरसपूर्णेन, करुणरसोद्दीपकेनेत्यर्थो वा, ("काहलश्चरवाद्ये। अव्यक्तवाच्यपि मलिङ्गस्त्रिषु शुष्के भृशे खले॥" इति मेदिनी) अतिदीर्घम्—अत्युच्चैःस्वरं, ["अतिदीर्घम्" इत्यत्र "अतिचिरम्" इति पाठान्तरम्]। मन्युवेगे—शोकप्रसरे। आच्छिद्य—आकृष्य। निषसाद—उपविवेश, ["सदिरप्रतेः" (८।३।६६ पा०) इति षत्वम्]।

(२५५) शनैः—मन्दम्, अत्वरतया इत्यर्थः, [उपनिन्ये इति क्रियाया विशेषण-मिदम्]। आचार्य्यः,—दिवाकरमित्रः, तथा—तादृशम्, मर्म्माहतमिति भावः, यद्वा—तथा—तेन प्रकारेण यथा प्रागुक्तघटनेति यावत्। विवर्द्धितादरः,—वि—विशेषेण, वर्द्धितः,—वृद्धिं गतः आदरः—बहुमानः यस्य तथाभूतः। अतिवाह्य—यापयित्वा।

(२५६) निभृतेति।—निभृतया—निःशब्दया, संज्ञया—इङ्गितेन, ज्ञापितेन,—आदिष्टेन इत्यर्थः तेन। नलिनीदलैः,—पद्मिनीपत्रैः।

মুখপ্রক্ষালনায় উদকম্ (২৫৭) উপনিন্যে। নরেন্দ্রোঽপি সাদরং গৃহীত্বা প্রথমম্ (২৫৮) অনবরতরোদনাতাম্রং চিরপ্রবৃত্তাশ্রুজলজালং রক্তপঙ্কজমিব স্বসুশ্চক্ষুঃ অক্ষালয়ৎ, পশ্চাৎ আত্মনঃ। (২৫৯) প্রক্ষালিতমুখশশিনি চ মহীপালে সর্ব্বতো নিঃশব্দঃ সম্বভূব সকলো লিখিত ইব লোকঃ। ততো নরেন্দ্রো মন্দমন্দম্ অব্রবীৎ স্বসারম্,—"বৎসে। বন্দস্ব অত্রভবন্তং ভদন্তম্। এষ তে ভর্ত্তুর্হৃদয়ং দ্বিতীয়ম্, অস্মাকঞ্চ গুরুঃ" ইতি। রাজবচনাত্তু (২৬০) রাজদুহিতরি পতিপরিচয়শ্রবণোদ্ঘাতেন পুনঃ আনীতনেত্রাম্ভসি নমন্ত্যাম্ আচার্য্যঃ

---

(২৫৭) উপনিন্যে—আপিতবান্ ভৃত্যামিতি শেষঃ।

(২৫৮) অনবরতেতি।—অনবরতেন—অশ্রান্তেন রোদনেন—ক্রন্দনেন আতাম্রম্—আরক্তং চিরমিতি।—চিরং—দীর্ঘকালং ব্যাপ্য প্রবৃত্তং—প্রসৃতম্, অশ্রুজলজালং—বাষ্পসমূহঃ যস্মাৎ তথাভূতম্ অত্র অশ্রুশব্দেনৈব নেত্রসলিলরূপার্থস্য বোধাৎ জলশব্দস্য পুনরুক্ততয়া কথিতপদতাঽঽখ্যদোষঃ, বামনস্তু একার্থপদঘটিতবাক্যেষু একার্থত্বদোষম্ অভিহিতবান্ এবঞ্চ তন্মতে যথা করিকলভাদিশব্দানাং প্রৌঢকুঞ্জররূপকলভার্থবোধাদদোষত্বং তথা অত্রাপি সদ্যঃপতিতাশ্রুময়জলপ্রবাহরূপবিশেষার্থস্য পর্য্যবসানাদদোষঃ, যথা চ বামনঃ,— করিকলভশব্দে কারমব্দস্যাদূষ্যস্য প্রতিপত্ত্যর্থম্ ইতি (২ অধি০ ২ অধ্যা০ ১৭ সূ০) স্বসুঃ—ভগিন্যাঃ চক্ষুঃ—নয়নম্ অক্ষালয়ৎ—অধাবয়ৎ। আত্মনঃ—স্বস্য, চক্ষুঃ ইতি সম্বন্ধঃ।

(২৫৯) প্রক্ষালিতেতি।—প্রক্ষালিতঃ—ধৌতঃ মুখশশী—আননেন্দুঃ যেন তথোক্তে। সর্ব্বতঃ,—সমন্তাৎ। লিখিত ইব—চিত্রার্পিত ইব। স্বসারং—ভগিনীম্। বন্দস্ব—অভিবাদয়, স্বাহ, প্রণম ইত্যর্থো বা। অত্রভবন্তং—পূজনীয়ম্। ভর্ত্তুঃ,—ত্বদ্বরস্য, দ্বিতীয়ং হৃদয়ম্—অপরং শরীরম্, অন্তরঙ্গমিত্রমিত্যর্থঃ।

(২৬০) পতীতি।—পত্যুঃ,—ত্বদ্বরস্য পরিচয়ঃ,—বৃত্তং, তদীয়বার্ত্তা ইত্যর্থঃ তস্য শ্রবণোদ্ঘাতঃ—আকর্ণনপ্রসঙ্গঃ তেন পুনঃ,—ভূয়ঃ আনীতেতি।—আনীতম্—উপস্থিতং, নেত্রয়োঃ—চক্ষুষোঃ অম্ভঃ—সলিলং যস্যাঃ তথাভূতায়াং ভর্ত্তুর্নাম্নঃ শ্রবণেনাঽঽকর্ণনেন পুনর্বাষ্পায়মাণনেত্রায়ামিত্যর্থঃ, রাজদুহিতরি—রাজকন্যায়াং, মহাশ্বেতায়ামিতি যাবৎ নমন্ত্যাং—প্রণতিং কুর্ব্বত্যাম্।

(२६१) प्रयत्नरचितागतबाष्पाम्भःसम्भारभज्यमानधैर्य्यार्द्रलोचनः (२६२) किञ्चित्पराङ्वृत्तनयनो दीर्घं निशश्वास। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार,—"कल्याणराशे! अलं रुदित्वा अतिचिरं, राजलोको न अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नानविधिः, स्नात्वा च गम्यतां (२६३) तामेव भूयो भुवम्"।

अथ भूपतिः (२६४) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम् आचार्य्यवचनञ्च, उत्थाय स्नात्वा (२६५) गिरिसरिति, सह स्वसा तामेव भूमिम् अयासीत्। (२६६) तस्याञ्च सपरिजनां प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवतीं शुचा (२६७) पतिपिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोज-

(२६१) प्रयत्नेति।—प्रयत्नेन—प्रकृष्टचेष्टया, रचितानि अपि—निरोधितान्यपि, आगतानि—उपस्थितानि यानि बाष्पाम्भांसि—नयनजलानि, तेषां सम्भारेण—निवहेन, भज्यमानं—चाल्यमानं, अपगतप्रायमित्यर्थः, यत् धैर्य्यं—धीरत्वं तेन आर्द्रे—सिक्ते लोचने—नेत्रे यस्य तथाभूतः। अत्रापि बाष्पाम्भःपदं पूर्व्ववत् कथितपदता-ऽभ्युदयपदस्वमिति ज्ञेयम्।

(२६२) किञ्चित्पराङ्वृत्तनयनः,—साचीकृतचक्षुः। प्रदर्शितप्रश्रयः,—प्रकटित-विनयः। मृदुवादी—अनुच्चभाषी, कोमलस्वराभिधायी इत्यर्थः। कल्याणराशे।—प्रभूतश्रेयोभाजनम्। अतिचिरं—सुदीर्घकालम्, अलं रुदित्वा—रोदनेनालं, क्रन्दनं मा कुरु इत्यर्थः।

(२६३) तामेव—पूर्व्वाधिष्ठानभूतां, यत्र आगतोऽसि तामित्यर्थः, भुवं—स्थानं, भूयः,—पुनरपि।

(२६४) अनुवर्त्तमानः,—अनुसरन्, पालयंश्च।

(२६५) गिरिसरिति—पर्व्वतीयनद्याम्।

(२६६) तस्याञ्च—भूमौ इत्यर्थः, आहितावधानः,—कृताभिनिवेशः, सर्व्वं पर्य्यवेक्षणपरः सन्नित्यर्थः, सपरिजनां—सपरिवारां, सानुजीविलोकामित्यर्थः, शुचा परवतीं—शोकपरवशामित्यर्थः।

(२६७) पतीति।—पत्युः,—स्वभर्त्तुः, पिण्डः,—मृतेभ्यो देयः गोलाकार-

यत्; अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत्। भुक्तवाञ्च बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुब्जात् (२६८) गौड-सम्भ्रम, (२६९) गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्रेण निष्कासनं, निर्गतायाश्च राज्यवर्द्धनमरणश्रवणं, श्रुत्वा च आहारनिराकारणम्, अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्य्यटनखेदं, (२७०) जातनिर्वेदाया. पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्व्वमशृणोत् (२७१) व्यतिकर परिजनत.। ततः सुखासीनम् एकत्र तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजन

अवसन्नात इत्यर्थं तस्मिन प्रदर्शितेन—बोधितेन, पत्यु पिण्ड दातव्य जीवितया पत्न्या तत्र जीवनम् आहार विना न रक्षितु शक्यते, तत्पिण्डमदत्त्वा आत्मत्यागे महान धर्म्म आपन्नय नरकवासश्च इत्येवरूपेण पर्य्यालोकितमेति यावत प्रयत्नेन—प्रकृष्टानुरोधेन हेतुनेत्यर्थ, प्रतिपन्न—स्वीकृतम्, अभ्यवहारकरण—भोजनव्यापार यथा तथा विधा, भर्त्तरि बहुमानात् तत्पिण्डदानार्थमेव अभ्यवहारक्रिया कृता न तु सा तदा स्वजीवने स्पृहावती आसीत इति तात्पर्य्यम्। आहारस्थितिम—आहाराय - भोजनाय, स्थितिम्—अ स्थाम्, उपवेशनमित्यर्थं ("स्यादास्या त्वासना स्थिति" इत्यमर) यद्वा,—आहारेण स्थितिम्—अवस्थानम आत्मजीवनरक्षणमित्यर्थ, ("स्थिति स्त्रियामवस्थाने मर्य्यादायाञ्च सीमनि" इत्यमर)।

(२६८) गौडसम्भ्रम—गौडाधिपात् भयम।

(२६९) गुप्तित,—कारागारात कारायाः बन्धनात इत्यर्थ ("गुप्ति भ्यवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे" इति मेदिनी)। कुलपुत्रेण—सत्कुलप्रसूतेन, निष्कासन—वहिष्करणम्, उद्धरणमित्यर्थ। आहारनिराकरण—भोजनपरित्यागम। अनाहारपराहताया,—उपवासपीडिताया।

(२७०) जातनिर्वेदाया,—उत्पन्नवैराग्याया, पावकप्रवेशोपक्रमणम्—अग्निप्रवेशप्रक्रमम्।

(२७१) व्यतिकर—वृत्तान्त, व्यसन वा, ("अथ व्यतिकर पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयो" इति मेदिनी)। परिजनत —परिजनसकाशात। विविक्तभुवि—विजनप्रदेशे। भगिनीद्वितीय—भगिनी—सहोदरा एव, द्वितीया—द्वितीयसहचरी यस्य त, केवल भगिन्या सहावस्थितमित्यर्थं। दूरेति।—दूरे—विप्रकृष्टस्थाने,

राजानम् आचार्यः समुपसृत्य शनैः आसाञ्चक्रे; स्थित्वा च कञ्चित् कालान्तरं (२७२) लेशतो वक्तुमुपचक्रमे,—

"श्रीमन्। आकर्ण्यताम्, (२७३) आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय भूयसीर्भार्या यौवनावतारतरलतरः (२७४) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (२७५) पुरन्ध्रीं धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार; नाकतश्च पलायाञ्चक्रे। (२७६) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार।

स्थिता,—अवस्थिता, अनुजीविजना,—परिजना इत्यर्थः यस्य तम्। आचार्यं,—दिवाकरमिव। आसाञ्चक्रे—उपविवेश।

(२७२) लेशतः,—किञ्चित्। उपचक्रमे—आरेभे। ["प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (१।३।४२ पा०) इति आत्मनेपदम्]।

(२७३) आख्येयं—वक्तव्यम्। यौवनोन्मादात्—तारुण्यजनितबुद्धिवैपरीत्यादित्यर्थः, यौवनेति।—यौवनस्य—तारुण्यस्य, अवतारेण—उदयेन, तरलतरः,—अतिशयेन स्फुरन्, उद्दामयौवनाविर्भावतया इत्यर्थः, भूयसीः,—बह्वीः, अश्विन्यादिदक्षदुहितॄरित्यर्थः भार्याः परिभूय—अवधीर्य अनादृत्येत्यर्थः।

(२७४) रजनीकर्णपूरः,—निशाकर्णभूषणभूतः, ताराराजः,—चन्द्रः, पुरुहूतपुरोधसः,—इन्द्रपुरोहितस्य, धिषणस्य—बृहस्पतेः, ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः)।

(२७५) पुरन्ध्रीं—गृहिणीम्। पत्नीयन्—पत्नीमिव आचरन्, ["उपमानादाचारे" (३।१।१० पा०) इति क्यच्]। अतितरलः,—अतिचञ्चलः, दृढकामुक इत्यर्थः। अपजहार—मुमोष, तत्र व्यभिचारमकरोदित्यर्थः। नाकतः,—स्वर्गात्।

(२७६) चकितेति।—चकितः,—भीतः यश्चकोरः—पक्षिविशेषः, तस्येव लोचने—नयने यस्याः तथाभूतया, चञ्चललोचनया, चकोरवल्लोललोचनया इत्यर्थः, अतिकामया—अतिकामुक्या। सर्वेति।—सर्वेण—सकलेन, आकारेण—आकृत्या, वपुषेत्यर्थः ("आकारस्त्विङ्ग आकृतिः" इत्यमरः) अभिरामा—मनोरमा तया, सर्वाङ्गसुन्दर्या इत्यर्थः, तया—तारया, रममाणः,—विहरन्।

(२७७) चिराच्च कथञ्चित् सर्व्वगीर्व्वाणवाणीगौरवात् गिरां पत्यु पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम्। हृदये तु (२७८) अनिन्धनम् अदह्यत विरहात वरारोहाया तस्या सततम्।

एकदा तु (२७९) शैलात् उदयात् उदयमानो विमले वारिणि वरुणालयस्य (२८०) सङ्क्रान्तमात्मन प्रतिबिम्ब विलोकितवान्। दृष्ट्वा च तदा सस्मार (२८१) स्मर-स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य, (२८२) मुमोच च मन्मथो-न्माथमथ्यमानमानस (२८३) स्वस्थोऽपि अस्वस्थ स्ववीयस

(२७७) चिरात्—दीर्घकालात् परमित्यर्थः भवति।—सर्वेषां—सकलानां गीर्वाणानां—देवानाम् ("अमरा निर्जरा देवा । गीर्वाणा दानवारयः॥" इत्यमरः) वाण्याः—वचनस्य गौरवात्—सम्मानात् देववाक्यानां सम्मानरक्षार्थमित्यर्थः कथञ्चित्—अतिकष्टेन अनिच्छयापीति भावः गिरां पत्यु—वृहस्पतेः ["षष्ठी शेषे (२।३।५० पा०) इति षष्ठी] तां—ताराम्।

(२७८) अनिन्धनम्—इन्धनं—काष्ठं तद्रहितं दाहविनिर्मुक्तादित्यर्थः अदह्यत—समतप्यत स इति शेषः, यद्वा—अदह्यत—अज्वल्यत विरहानल इति शेषः। वरारोहाया—वर—श्रेष्ठ सुन्दर इत्यर्थः आरोह—श्रोणिभाग यस्या तस्या उत्तमाङ्गनाया इत्यर्थः ("श्रोण्यामप्यारोहो वराख्यया" इति "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्युभयत्राप्यमरः) तस्या—ताराया।

(२७९) उदयात् शैलात्—उदयाचलात् उदयमानः—उद्गच्छन् [उत्पूर्वकात् भौवादिकस्य "अयत्" इत्यस्य धातोः रूपमेतत्]। वरुणालयस्य—समुद्रस्य।

(२८०) सङ्क्रान्त—प्रतिफलितम्। प्रतिबिम्बं प्रतिकृतिम्।

(२८१) स्मर—सकाम कामार्त्त इत्यर्थः। स्मेरगण्डस्थलस्य—विकसत्कपोलतलस्य ईषद्धास्यफुल्लकपोलद्वयस्य वा। [मुखस्य इत्यत्र "अधीगर्थ—" (२।३।५२ पा०) इति कर्मणि षष्ठी]।

(२८२) मुमोच—ववर्ष इत्यर्थः। मन्मथेति।—मन्मथस्य—कामस्य उन्माथेन—उत्पीडनेन ["मन्मथोन्माथ—" इत्यत्र "मन्मथोन्माद—" इति पाठे—मन्मथेन कृतः यः उन्मादः—उन्मत्तता, चित्तचाञ्चल्यमिति यावत् तेन] मथ्यमानं—विलोड्यमानं मानसं—हृदयं यस्य तथाभूतः।

(२८३) स्वस्थः—नीरोगोऽपि, अस्वस्थः—अप्रकृतिस्थः इति विरोधः,

पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां बाष्पवारिबिन्दून्। अथ पततः (२८४) तान् उदन्वति समस्तान् एव आचेमुः मुक्ताशुक्तयः। (२८५) तासाञ्च कुक्षिकोषेषु मुक्ताफलीभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातलनिवासी वासुकिर्नाम (२८६) विषमुचाम् ईशः। स च तैः मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (२८७) एकावलीम् अकल्पयत्; चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः। (२८८) सा च भगवतः सोमस्य सर्व्वासाम् ओषधीनाम् अधिपतेः प्रभावात् अत्यन्तविषघ्नी, हिमामृतसम्भवत्वाच्च

स्वस्य,—स्वर्गस्य इति तत्परिहारात विरोधाभासोऽलङ्कारः। [स्वः,—परलोके स्वर्गे इति च क्त, तिष्ठति इत्यर्थे स्वरित्युपपदपूर्व्वकात स्थाधातो कप्रत्यये "खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः" (वा०) इति विसर्गलोपः] असुस्थताकारणभूतेन दुःखसन्तापादिना विरहिते स्वर्गे स्थितोऽपीत्यपिशब्दार्थः। स्थवीयसः,—अतिस्थूलान्, ["स्थूलदूर—" (६।४।१५६ पा०) इति ईयसुनि स्थूलस्य स्थवादेशः]। पीतेति।—पीत—सेवितमित्यर्थः, यत सकल—समग्र, कुमुदवन—कैरवारण्य सितोत्पलसमूह इत्यर्थः, तस्य प्रभाप्रवाहः,—कान्तिसमूहः, तेन धवला—शुभ्रा, विरहपाण्डुरा इति भावः तारा—कनीनिका ययोस्ताभ्याम्। बाष्पवारिबिन्दून्—अश्रुकणान्, अत्रापि पूर्व्वक्त बाष्पपदेनैव गतार्थतया वारिशब्दस्य पुनरुक्तेः कथितपदताऽऽख्यदोषः।

(२८४) उदन्वति—समुद्रे, मुक्ताशुक्तयः,—मुक्ताजनकः मुक्तास्फोटाः, तान्—बाष्पवारिबिन्दून्, आचेमुः,—पपुः।

(२८५) तासां—मुक्ताशुक्तीनां, कुक्षिकोषेषु—उदराभ्यन्तरेषु, मुक्ताफलीभूतान्—मौक्तिकरूपेण परिणतानित्यर्थः, तान्—बाष्पबिन्दूनित्यर्थः, कथमपि—केनापि प्रकारेण अवाप—प्राप।

(२८६) विषमुचां—नागानाम्, ईशः,—प्रभुः, नागराज इत्यर्थः।

(२८७) एकावलीम्—एकसर, हारविशेषमिति यावत्, अकल्पयत्—अरचयत्। तस्याः,—एकावल्याः।

(२८८) सा—एकावली, ओषधीनां—फलपाकान्तानां व्रीहियवादीनाम्, ("ओषध्यः फलपाकान्ताः" इत्यमरः) अधिपतेः,—ईश्वरस्य, ("ओषधीशो निशापतिः"

अर्थेन सर्व्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव। (२८९) अतः स तां सर्व्वदा विषोष्मशान्तये वासुकिः पर्य्यधत्त।

(२९०) समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्ज्जुनो नाम नागैः एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः अभिक्षत, लेभे च। निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम्। सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता। यद्यपि च (२९१) परिभव इव

इत्यमरप्रमाणात् चन्द्रस्य ओषध्यधिपतित्वं बोद्धव्यम्) सोमस्य—चन्द्रस्य, प्रभावात्—माहात्म्यात् अत्यन्तविषघ्नी—अतिशयेन विषहरी। हिमेति।—हिमं—तुहिनम्, अमृतमिव—पीयूषमिव सन्तापनाशकत्वादिति भावः यद्वा—हिमं—शीतलं, अतः अमृतं—सुधा चन्द्रनाड़ी सुधाऽवस्थानात् चन्द्रस्य सुधानिधित्वाच्चेति भावः तत्सम्भवत्वात्—तदुत्पन्नत्वात्, यद्वा—हिमं यत् अमृतं—जलं, सामुद्रमिति भावः ("अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृते" इति मेदिनी) तत्सम्भवत्वात् समुद्रगर्भस्थशुक्तिमध्ये मुक्तारूपेण परिणमनादिति भावः सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी—निखिलजीवानां सञ्ज्वरनाशिनी।

(२८९) ["अतः" इत्यत्र "यतः" इति पाठान्तरम्]। विषोष्मशान्तये—विषसन्तापनिवृत्तये नागलोकस्य विषपूर्णत्वात् स्वस्मिन्नपि विषसद्भावादिति वा भावः। पर्य्यधत्त—परिहितवान्।

(२९०) समतिक्रामति—समतीते, समतिगच्छति इत्यर्थः। नागराजात्—वासुकेः, [भिक्षतेः याञ्चार्थकतया द्विकर्मकत्वेन "नागराजात्" इत्यत्र गौणे कर्मणि द्वितीया एव भवितुमुचिता तेन "नागराजम्" इत्येव प्रयोगः समुचित इति]। नागैः—कैश्चित् सर्पैः। भिक्षुः—बौद्धसन्न्यासी, अभिक्षत—अयाचत। त्रिसमुद्राधिपतये—[illegible]स्वामिने, यद्वा—तिसृषु दिक्षु स्थिताः समुद्राः यस्य सः त्रिसमुद्रः,—अल्पद्वीपविशेष इत्यर्थः, तदधिपतये। सुहृदे—मित्राय, आत्मन इति शेषः। शिष्यपरम्परया—शिष्यप्रशिष्यक्रमेण। कथमपि—अज्ञातप्रकारेण इत्यर्थः।

(२९१) परिभव इव—अनादर इव, [illegible], भिक्षोर्दानग्रहणा-

भवति भवादृशा दत्त्रिम उपचारः तथाऽपि (२९२) औषधिबुद्ध्या बुद्धिमता सर्व्वसत्त्वरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण आयुष्मता विषरक्षापेक्षया गृह्यताम्” इत्यभिधाय भिक्षोः (२९३) अभ्याशवर्त्तिनः चीवरपटान्तसंयतां मुमोच ताम् एकावलीं मन्दाकिनीम्।

(२९४) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धावकाशे विशदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले, युगपद्वलयमानेषु दिङ्मुखेषु, (२९५) मुकुलितलतावधूत्कलिखितैः आ मूलाद्विकासितमिव तरुभिः, (२९६) अभिनवमृणाललुब्धैः

दिति भावः। दत्त्रिमः—दानेन निर्वृत्तः, [“ड्वितः क्त्रिः” (३।३।८८ पा०) इति ददातेः क्त्रिः, “क्त्रेर्मम्नित्यम्” (४।४।२० पा०) इति मप् च] उपचारः,—सत्कारः।

(२९२) औषधिबुद्ध्या—औषधिधिया औषधिः इति विविच्य इत्यर्थः, विषनाशकत्वात् सन्तापनाशकत्वाच्चेति भावः। सर्व्वेति।—सर्व्वेषां—समस्तानां, सत्त्वानां—प्राणिसङ्घानां, रक्षायां—पालने, रक्षार्थं वा, प्रवृत्तः,—उद्यतः तेन, अत एव रक्षणीयं—पालनीयं, शरीरं—देहः येन यस्य वा तथाभूतेन, अवश्यमेव रक्षणार्हं-देहेन इत्यर्थः। विषरक्षापेक्षया—विषेभ्यः आत्मरक्षानुरोधेन।

(२९३) अभ्याशवर्त्तिनः,—अन्तिकस्थितस्य, निकटस्थितस्य इत्यर्थः, (“समीपे निकटासन्न। सन्निकृष्टाभ्याससविध” इत्यमरः)। चीवरपटान्तसंयतां—कौपीनाञ्चलबद्धाम्।

(२९४) उन्मुच्यमानायाः,—निष्कास्यमानायाः, यस्याः,—मन्दाकिन्याः, प्रभालेपिनि—कान्तिव्यापिनि, लब्धावकाशे—प्राप्तप्रसरे, बहुदूरव्यापिनीत्यर्थः, विशदमहसि—उज्ज्वलतेजसि, महीयसि—अतिमहति, रश्मिमण्डले—किरणनिचये, विसर्पति—प्रसरति। युगपत्—सहसा, एकदैव वा।

(२९५) मुकुलितेति।—मुकुलिताः,—विकाशोन्मुखाः इति भावः लताः,—वीरुध एव, वध्वः—स्त्रियः, नायिका इति यावत् तासु उत्कलिखितैः,—समुत्कण्ठितैः इति भावः तरुभिः—वृक्षैः, नायकैरिति भावः, आ मूलात्—शिफाम् आरभ्य शिखरपल्लवमित्यर्थः, विकासितम् इव—उल्लासितमिव, लताविकाससंयोगात् भावः।

(२९६) अभिनवेति।—अभिनवं—नूतनं, यत् उद्भूतत्वात् दलितमिति भावः,

धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः, (२९७) स्फुटितमिव भरवशविशीर्य्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेद-सूचितसूचीसञ्चयगुच्छैः केतकीवाटैः, (२९८) उद्गलित-दलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः, (२९९) विधुतसित-सटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरिकुलैः, प्रहसित-मिव (३००) दशनांशुमालाऽऽलोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः, विकसितमिव (३०१) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिर-

---

यत् मृणालं—बिसं, तत्र लुब्धैः—लोलुपैः, धुतेति।—धुतैः,—कम्पितैः, विस्तारितैरिति भावः, यद्वा,—धुतानां—कम्पितानां, पक्षपुटानां—पतत्रयुगलानां, पटलैः,—समूहैः, धवलितं—श्वेतीकृतं, गगनं—नभः यस्मिन् तद्यथा तथा, वनसरसीहंसयूथैः,—आरण्यसरोवरहंसवृन्दैः, धावितमिव—विद्रुतमिव। अत्र प्रकृतानां मन्दाकिनीप्रभाणाम् अप्रकृतहंसयूथधाविरचरूपेण सम्भावनादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः। एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्।

(२९७) भरेति।—भरवशेन—पुष्टिवशेन, परिणतत्वेनेत्यर्थः, विशीर्य्यमाणाभिः,—विकीर्य्यमाणाभिः, धूलिभिः,—रजोभिः, परागैरिति यावत्, धवलाः,—शुभ्राः तैः, गर्भेति।—गर्भभेदेन—अभ्यन्तरस्फोटनेन, सूचितैः,—प्रकटितैः, स्फुटितैरित्यर्थः, सूचितानामिति वा सूचीनां—सूचीवत् तीक्ष्णानां शिखानां, सञ्चयैः,—समूहैः गुच्छाः,—विशदाः तैः, केतकीवाटैः—केतकीवनैरित्यर्थः, स्फुटितमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२९८) उद्गलितेति।—उद्गलितैः,—निर्गतैः, प्रस्फुटितैरिति यावत्, दलैः,—छदैः, दन्तुराभिः,—सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः। प्रबुद्धमिव—विकसितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२९९) विधुतेति।—विधुतेन—कम्पनवशात् विस्तारितेन, विधुतानामिति वा, सितसटानां—श्वेतजटानां, भारेण—भरेण, आतिशय्येनेत्यर्थः, भरितः,—आपूरितः, दिक्चक्रः,—दिक्समूहः, दिङ्मण्डलमित्यर्थः यैः तथाभूतैः, केसरिकुलैः,—सिंहवृन्दैः, चलितमिव—कम्पितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(३००) दशनेति।—दशनांशूनां—दन्तकिरणानां माला—समूहः, तस्याः आलोकेन—प्रभया, लिप्यमानं—दिह्यमानं वनम्—अरण्यं यस्मिन् तद्यथा तथा।

(३०१) शिथिलितेति।—शिथिलितानां—श्लथीभूतानां, स्फोटनातिशय्या-दिति भावः, कुसुमानां—पुष्पाणां, कोशकेसराः,—कर्णिकारकिञ्जल्काः, अभ्य-

इवाम् काशकानने, (२०२) भ्रान्तमिव सम्भ्रमभ्रमितबाल- पल्लवपरिवेशश्वेतायमानै चमरीकदम्बकैः, (२०३) प्रसृतमिव स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिणदीपूरेण, (२०४) अपरतारागणलाभमुदितेन उदितमिव विकचमरीचि- चक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण, (२०५) प्रक्षालित इव दावा- नलधूलिधूसरितदिगन्तो दिवसः, पुनरिव धौतानि अश्रुजल- क्लिष्टानि नारीणां मुखानि।

नपस्यकेसरा इत्यर्थो वा, अट्टहासा इव—उच्चैर्हसितानि इव, निरङ्कुशा,—निर्बाधाः यस्मिन् तत् यथा तथा, काशकानने,—इक्षुगन्धाख्यतृणविशेषारण्ये इत्यर्थ।

(२०२) सम्भ्रमेति।—सम्भ्रमेण—त्वराविशेषेण, भ्रमितै,—चालितै, बाल- पल्लवपरिवेशै—पुच्छलोमकिसलयमण्डलै, श्वेतायमाना,—श्वेता इव आचरन्ति तै, ["कर्तुः क्यङ—" (३।१।११ पा०) इति आचारार्थे क्यङ्] चमरीकदम्बकै, —चमरीसञ्ज्ञकमृगविशेषवृन्दै, भ्रान्तमिव—चलितमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२०३) स्फायमानेति।—स्फायमाना,—वर्द्धमाना, फेनिला,—डिण्डीर- युक्तिरन्त, तरलतरा,—अतिचञ्चला, ये तरङ्गा,—ऊर्मय, तान् उद्गिरति— उद्वमतीति तथाभूतेन, गिरिणदीपूरेण—पर्वतीयसरिज्जलप्रवाहेणेत्यर्थ, ["गिरिनद्या- दीना वा" (वा०) इति णत्वम्] प्रसृतमिव—विस्तृतमिव इत्युत्प्रेक्षा।

(२०४) अपरेति।—अपरं—अन्ये, आकाशसञ्चारितारकाश्च नवीनाः, तारापतित्वात् चन्द्रस्य इति भाव, तारागणा,—नक्षत्रवृन्दानि, तेषा लाभ,—प्राप्ति, तेन मुदित,—प्रहृष्ट तेन, विकचेति।—विकचै,—विकस्वरै मरीचीना—मयूखानां, चक्रै,—समूहै, आक्रान्ता,—आपूरिता, हर्षातिरेकादिति भाव, ककुभ,—दिश येन तथोक्तेन।

(२०५) प्रक्षालित —धौत। दावानलेति।—दावानलस्य—वनवह्ने, धूलिभि, —भस्मभिरित्यर्थ, धूसरित,—पाण्डुर, दिगन्त,—आशाप्रान्त यस्मिन् तथाभूत। पुन —प्रथम जलेन प्रक्षालितान्यपि भूयोऽपि इत्यर्थ, धौतानि—क्षालितानि अश्रुजल क्लिष्टानि—बाष्पवर्षेण मलिनानि, मुखानीव—आननानीव। अत्र धावल्यसाम्यात् प्रकृतस्य मन्दाकिनीहारस्य अप्रकृतनारीमुखत्वेन सम्भावनात् जात्युत्प्रेक्षाऽलङ्कार, गुणस्य बहुधावकत्वात्।

राजा तु (२०६) मांसलैः तस्याः सम्मुखैः मयूखैः आकुलीक्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श (२०७) सर्वाशापूरणीं पङ्क्तीकृतामिव दिङ्नागकरशीकरसंहतिं, (२०८) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां ज्योत्स्नां, (२०९) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः, (२१०) निश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव हस्तमुक्ताम्, अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभावाम् ऐशानीमिव शशि-

(२०६) मांसलैः,—प्रभूतैः। तस्याः —एकावल्याः। सम्मुखैः,—आभिमुख्यवर्त्तिभिः। आकुलीक्रियमाणं—व्याकुलीक्रियमाणं, प्रतिरुध्यमानमित्यर्थः दर्शनशक्त्युपरोधादिति भावः। उन्मीलयन्—उन्मेषयन्। निमीलयन्—मुद्रितं कुर्वन्। प्रयत्नेन —प्रकृष्टचेष्टया, एकावलीप्रभाभिः दृष्टिसरोधादिति भावः।

(२०७) सर्वाशापूरणीं—सर्वदिगुद्भासिनीं सर्वदिग्व्यापिनीं वा, सर्वमनोरथसम्पादिनीञ्च पङ्क्तीकृता—श्रेणीक्रमेण स्थापिता दिङ्नागेति।—दिङ्नागस्य—ऐरावतस्य, करः,—शुण्डः, तस्य शीकरसंहतिमिव निर्गतदम्बुबिन्दुधारामिव। इयन्तु उपमा भूलोकदुर्लभस्य महाप्रमाणस्य आतपुष्टस्य ऐरावतस्य करनिःसृतत्वात् दुष्प्रापत्वहस्तातिपुष्टत्वद्योतनाय इति बोद्धव्यम्।

(२०८) घनमुक्ता—मेघावरणरहिता निरन्तरसन्निविष्टमुक्ताफलखचिताश्च, शारदी—शरत्कालिकीम, अतिविशदत्वादिति भावः, लेखीकृता—श्रेणीकृता, ज्योत्स्नामिव—चन्द्रिकामिव।

(२०९) प्रकटेति।—प्रकटम्—उज्ज्वलं, पदकः—मध्यमणिः, पदमिव—चरणमेव इति पदकः तच्च, चिह्नं—लक्ष्म यस्याः ताम्, बालेन्दोः,—नवोदितस्य चन्द्रस्य, सद्यःदर्शनत्वात् बालेन्दोरिति पदं प्रयुक्तं, सञ्चारवीथीमिव—सञ्चरणपद्धतिमिव, चित्ताकर्षकतया अतिशुभ्रतया च तद्गतानि मुक्ताफलानि द्वितीयाचन्द्रस्य पदविन्यासचक्राणिव शुशुभिरे इति भावः।

(२१०) हस्तमुक्ता—हस्तात्—करात्, भित्तेरिति भावः, हस्तो नाम नक्षत्रं, तस्माच्च मुक्ता—निःसृताम्, अत्र पुष्ययोगोऽपि दृश्यते, तथा हि ज्योतिषे,—"हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुः मृगशिरस्तथा पुष्यः। पुंसञ्ज्ञित च कार्य्ये पत्नीनाय गर्भसम्भवे॥" इति। इत्थं सप्तर्षिगुरोः शरत्कालिकतया सप्तर्षिमण्डलस्य अनुल्लम्बाभासम्भवेऽपि हस्तस्थोपादानमिति चेदम्, निश्चलीभूता—स्थिरीभूता, सप्तर्षिमालामिव—

कला, धवलतागुणगृहीता कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः, (३११) अनेकमहामहीभृत्परम्परायागतां गङ्गामिव दुर्गति-हराम्, (३१२) अनवरतस्फुरिततरलांशुका (३१३) पुरःसर-पताकामिव महेश्वरभावागमस्य, घनसारशुक्ला दन्तपङ्क्तिम् इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य, (३१४) वरमनोरथपूरणसमर्था

मरीच्यादिसर्गविमुखमिव। अभिभूतेति।—अभिभूत,—निर्जित, सकलाना—सर्वेषां, भुवनानां—लोकानां, भूषणभूते—अलङ्कारसम्पद, प्रभाव,—उत्कर्षः यया ताम, अन्यत्र—अभिभूत,—निर्जित, सकलभुवनस्य—चतुर्दशलोकस्य, भूषणम—अलङ्कारस्वरूप इत्यर्थ महादेव इति यावत, तस्य भूते—भस्मन, भङ्गिमस्य इति भाव, प्रभाव यया ताम ऐशानीम—ईशानस्य—शिवस्य इय मिति तां, शैवीमित्यर्थं, चन्द्रशेखरस्य शिर शेखरीभूतामिति यावत। धवलतेति।—धवलतागुणेन—शैत्यधर्मेण श्वेतवर्णतया च गृहीता—आश्रिता, गुम्फिता च ताम। क्षीरराशे—दुग्धसमुद्रादित्यर्थ क्षीरोदधेरिति वा।

(३११) अनेकेति।—अनेके—बहव महान्त,—उन्नता, श्रेष्ठाश्च महीभृत,—पर्वता राजानश्च तेषां परम्परा—धारा तस्या आगता—उपस्थिता ता, दुर्गति-हरां—दारिद्र्यहारिणीं, नरकनिवारिणीं च। ("दुर्गतिर्नरके नैःस्वे" इति मेदिनी)।

(३१२) अनवरतेति।—अनवरत—सतत, स्फुरिता,—स्फूर्त्ति गता, तरलस्य—मध्यमणे, अंशुका,—किरणा, यस्या,—तरला,—चञ्चला, अंशुका,—किरणा, तरलानि—चञ्चलानि सूक्ष्माणि वा अंशुकानि—पटाश्च यस्या तथोक्ताम्।

(३१३) महेश्वरभावागमस्य—महेश्वरस्य भाव—महैश्वर्यमित्यर्थ, तस्य आगम,—प्राप्ति तस्य साम्राज्यलाभस्य इत्यर्थ पुर सरेति।—पुर,—अग्रत सरति—गच्छतीति पुर सरी {"पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्ते" (वा०) इति ट}, सा चासौ पताका—वैजयन्ती चेति तामिव। अभिमुखस्य—अनुकूलस्य इति यावत् ईश्वरस्य—प्रभो, दैवस्यात वा, घनसारशुक्ला—कर्पूरवत धवलाम्, ("अथ कर्पूरमस्त्रियाम्। घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका॥" इत्यमर) अन्यत्र,—घना—निरन्तरा, सारा—सारवती, दृढश्च, सा चासौ शुक्ला—शुभ्रा चेति ता, दन्तपङ्क्तिमिव—दशनश्रेणीमिव।

(३१४) वरमनोरथपूरणसमर्था—वर,—श्रेष्ठ, मनोरथ,—काम, उत्कृष्ट कामनेति यावत्, वरस्य—जामातु मनोरथश्च, तस्य पूरणे—साधने, समर्था—दक्षा

स्वयंवरस्रजमिव भुवनश्रियः, (३१५) निजकरपल्लवावरण-दुर्लक्ष्यां (३१६) चक्षूरागविहसितिकामिव वसुधायाः, (३१७) मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य अक्षमालामिव राजधर्म्मस्य, (३१८) समुद्रालङ्कारभूतां महालेख्यपट्टिकामिव कुबेर-कोशस्य, पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम्।

—

ता, भुवनश्रियः,—जगल्लक्ष्म्याः, राजलक्ष्म्याः इति यावत् स्वयंवरस्रक्—स्वदम्—आत्मना, वरयेति यावत्, वरः—वरणं रोपयतीति भावः, तत्र तस्मै वा स्रक्—शुभकुसुममाल्यं, भाविपतेर्गलदेशे अर्पणार्थमिति भावः।

(३१५) निजेति।—निजाः,—स्वीयाः, कराः—रश्मय एव, पल्लवाः,—किसलयाः, प्रभातारुण्यात् हरिद्रौषधकत्वसाधर्म्याच्च इति भावः, निजः—स्वीयः कर-पल्लवः,—हस्तकिसलयश्च तैः तेन च आवरणेन—आच्छादनेन, दुर्लक्ष्या—दुर्दर्शाम्।

(३१६) चक्षूरागेति।—चक्षुषः,—नेत्रस्य, रागः—प्रीतिः तेन विहसितिका—नम्रहासः तामिव, स्वनाथे राजनि प्रणयातिशय्यात् वसुधा करपल्लवेन निज-मुखमाच्छाद्य हारप्रभाव्याजेन विहसतीवेति भावः।

(३१७) मन्त्रेति।—मन्त्रः,—मन्त्रणा, मन्त्रिभिः सह स्वकर्त्तव्याकर्त्तव्यावधारण-मित्यर्थः, कोषः,—धनं, साधनं—हस्त्यश्वादिबलं, तत्र तत्सङ्ग्रहे इत्यर्थः, यद्वा,—तेन, मन्त्रादिसहायेन इत्यर्थः, प्रवृत्तः,—उद्यतः अभीष्टसम्पादने निरत इति वा तस्य। अन्यत्र—मन्त्रः,—देवादीनां साधनीभूतः तन्नायक शब्दस्तोमभेदः, ("मन्त्रो देवादिभेदे स्यात् देवादीनाञ्च साधने। गुह्यवादेऽपि च पुमान्" इति मेदिनी) स एव कोषः,—अर्थसङ्घातः ("कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे •। जातिकोषेऽर्थसङ्घाते •" इति मेदिनी) तस्य साधनाय—सिद्धिलाभाय प्रवृत्तस्य—निरतस्य। अक्षमालामिव—जपमालिकामिव यस्य राज्ञः समीपे एषा रत्नमाला तिष्ठति तस्य मन्त्रादिकमप्रतिहत-बलं भवतीति तात्पर्य्यम्।

(३१८) समुद्रेति।—समुद्रः—सागरः, तस्य अलङ्कारः—भूषणं तद्भूताम्—तद्रूपत्वेन विराजमानामित्यर्थः, निखिलसागरहारस्वरूपमिति यावत्, अन्यत्र,—समुद्रः,—मुद्रया—स्वग्रीवादकचिह्नविशेषेण "शीलमोहर" इति वङ्गभाषया चिह्नितेनेत्यर्थः, अङ्गुलिस्थमुद्राङ्कनोपयुक्ताङ्गुरीयकचिह्नेन वा सहितश्च योऽलङ्कारः, तद्भूता—तद्रूपा, कुबेरकोशस्य—धनेश्वरभाण्डागारस्य महालेख्यपट्टिकामिव—महा—एतावन्ति रत्नानि अस्मिन् कुबेरकोशे सन्तीति गणना, तस्याः लेख्यपट्टिका—"पाटा" इति वङ्गभाषया

आचार्य्यस्तु ताम् (२१९) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः। अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत्,—"आर्य्य! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः। तपःसिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा। के च वयम् इदानीम् आत्मनोऽपि? किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा? (२२०) दर्शनात् प्रभृति प्रभूतगुरुगुणगणकृतेन हृदयेन परवन्तो वयम्। (२२१) सङ्कल्पितम् इदम् आ मरणात् आर्य्योपयोगाय शरीरम्। अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानाम्" इति।

प्रसिद्धा त्रिपिटिका तामिव। एताम्—एकावलीम्। अर्द्धचन्द्रा एव एकावल्या अर्द्धचन्द्रसाम्यबोधकता द्वैधघटितानां मुक्तामुक्तानां सन्निवेशात् चन्द्रशकलोपमालङ्कारः।

(२१९) उद्धृत्य—उत्तोल्य। बन्धुरे—नतानते, उच्चनीचेत्यर्थः, रम्ये वा, ("बन्धुरं मुकुटे पुंसि। त्रिषु स्यान्नम्रनतयोः" इति मेदिनी)। अनर्हाः,—अयोग्याः। तपःसिद्धिः,—तपश्चर्य्यायाः साफल्यरूपा इत्यर्थः। इयम्—एकावली। देवताप्रसादः,—देवानुग्रहः, तपःप्रभावेण देवानुग्रहेण वा इयमार्य्येण लब्धा इति निष्कर्षः। के च वयम् आत्मनः,—स्वस्य, स्वदेहस्य इत्यर्थः, प्रभवः इति शेषः, न केऽपि वयमित्यर्थः, प्रत्याख्यानस्य—निराकरणस्य, अग्रहणस्येत्यर्थः।

(२२०) दर्शनात्—अवलोकनात्, भवत इति शेषः, [अत्र प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमी, "कार्त्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्" इति दीक्षितोक्तेः]। प्रभूतेति।—प्रभूतानां—बहूनां, गुरुगुणानाम्—आचार्य्यगुणानाम्, यद्वा,—गुरूणां—महतां, गुणानां—दयादीनां, गणेन—समूहेन, कृतम्—आकृष्टं तेन। परवन्तः,—पराधीनाः, भवदायत्ताः इति भावः।

(२२१) सङ्कल्पितं—मनसा निर्द्धारितम्। आ मरणात्—मृत्युकालपर्य्यन्तं, यावज्जीवमित्यर्थः, ["आङ्मर्य्यादाभिविध्योः" (२।३।१० पा०) इति पञ्चमी] आर्य्योपयोगाय—आर्य्यस्य—भवतः, उपयोगः,—व्यवहारः, इष्टकार्य्यसाधनमित्यर्थः तस्मै आर्य्यमुपयोक्तुमिति भावः, ["तुमर्थाच्च भाववचनात्" (२।३।१५ पा०) इति चतुर्थी] सङ्कल्पितमिदम्। अत्र—शरीरे इत्यर्थः, वः,—युष्माकं, कर्त्तव्यानाम्—

(३२२) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले, गते च एकावलीवर्णनाऽऽलापे लोकस्य, अनन्तरं (३२३) लब्धविश्रम्भा राज्यश्री ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आहूय उपांशु किमपि कर्णमूले शनैः आदिदेश। दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं व्यज्ञापयत्,—"देव! देवी विज्ञापयति,—'न स्मरामि आर्यस्य पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि, कुतो विज्ञापनम्। इयं हि (३२४) शुचाम् असह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा (३२५) शिथिलयति विनयम्। अबलानां हि पतिरपत्यं वा (३२६) अवलम्बनम्। (३२७) उभयविकलानान्तु दुःखा-

---

कार्याणि, कामचारः,—यथेच्छगन्तृत्वम्, अहं मदीयेन शरीरेण भवतः यावदिष्टं मनोरथं सम्पादयिष्यामीति भावः मद्देहे तवैव सम्पूर्णाधिकार इति फलितम्।

(३२२) समतिक्रान्ते—गते। लोकस्य—तत्रस्थस्य जनस्य, एकावलीवर्णनाऽऽलापे—एकावल्याः,—मन्दाकिन्याः, वर्णनमेव—विवरणमेव आलापः,—प्रसङ्गः तस्मिन्, ["यस्य च भावेन" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] गते—निवृत्ते इत्यर्थः।

(३२३) लब्धविश्रम्भा—प्राप्तविश्वासा जनान्तराभावात् विगतसाध्वसा इति भावः। उपांशु—सुगुप्तम्। पार्थिवं—राजानं हर्षमिति यावत्। देवी—राज्यश्रीः। न स्मरामीति।—ज्येष्ठस्य ते समक्षम् अन्येन केनचित् सममपि उच्चैः भाषणमहं प्राक् कृतवतीति इदानीं वक्तुं न शक्नोमि तव पुरः साक्षात् आवेदनन्तु दूरे एव तिष्ठतु इति निष्कर्षः। आर्यस्य—मान्यस्य, भवतः इत्यर्थः, ["षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन" (२।३।३० पा०) इति षष्ठी]।

(३२४) शुचां—शोकानाम्, असह्यता—दुःसहता। व्यापारयन्ती—विज्ञापयितुं नियोजयन्तीत्यर्थः। हतेति।—हतेन—दग्धेन इति यावत्, दैवेन—भाग्येन, दत्तः,—अर्पितः इत्यर्थः, आदेशः,—अनुमतिर्यस्यै तथाभूता, दुर्भाग्यायत्ता इत्यर्थः।

(३२५) शिथिलयति—शिथिलं करोति, ह्रासयति इत्यर्थः, यतः भवतोऽग्रतः आवेदितुं प्रवर्त्तते इति भावः।

(३२६) अवलम्बनम्—आश्रयः।

(३२७) उभयविकलानान्तु—उभाभ्यां—पत्या पुत्रेण चेत्यर्थः, विकलाः,—

ऽनलेन्धनायमानं प्राणितम् अश्लालीनत्वमेव केवलम्। (३२८) आर्य्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्नः। अत (३२९) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्यभाजन जनः' इति"। जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत्।

अथ आचार्य्यः (३३०) सुधीरम् अभ्यधात्,—"आयुष्मति! शोको हि नाम पर्य्यायः पिशाचस्य, रूपान्तरम् आक्षेपस्य, (३३१) तारुण्यं तमस', विशेषणं विषस्य।

विरहिता तासाम्, अवीराणाम् इत्यर्थः, पतिपुत्रविहीनानाम् इति भाव, ["उभादुदात्तो नित्यम्" (५।२।४४ पा०) इति अयच्। "उभशब्दात वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे, तेन उभयत, उभयत्र "उभयपक्षविनीतनिद्रा" इत्यादि सिद्धम्" इत्याहुः तत्त्वबोधिनीटीकाकृत] दु खेति।—दु खमेव—मन पीडा एव, अनल,—अग्नि तस्य इन्धन—काष्ठ, तदिवाचरत् दु खानलेन्धनायमान, शोकानलदाह्यभूतमित्यर्थ; ["कर्तु क्यङ् सलोपश्च" (३।१।११ पा०) इति क्यङि शानचि च रूपम्] प्राणित—जीवित प्राणधारणमित्यर्थ अश्लालीनत्वमेव—धार्ष्ट्यमेव, निर्लज्जत्वमेव इत्यर्थ, विधवाया जीवनं केवल दु खायैव, लोकापवादाय च इति भाव।

(३२८) आर्य्यागमनेन—आर्य्यस्य—भवत, आगमनेन—उपस्थित्या, मरणप्रयत्न,—मृत्युचेष्टा इति यावत, प्रतिहत—व्याहत।

(३२९) काषायेति।—कषायेण रक्त काषायं—रक्तवसनमित्यर्थ, भिक्षुधार्य्यमिति भाव, ["तेन रक्त रागात" (४।२।१ पा०) इत्यण्], तस्य ग्रहण—धारण, प्रव्रज्यावलम्बनमित्यर्थ, तत्र अभ्यनुज्ञा—अनुमति तया, अपुण्यभाजन—पापीयसीं। जनाधिप,—हर्ष। तूष्णीं—मौनी, निर्वाक् इत्यर्थ।

(३३०) सुधीर—प्रभूतधैर्य्यान्वत यथा स्यात् तथा, धैर्य्यावलम्बनपूर्वक मित्यर्थ अतिधीर वा, मन्द मन्दमित्यर्थ, ("धीरो धैर्य्यान्विते स्वैरे बुधे क्लीवन्तु कुङ्कुमे" इति मेदिनी) पिशाचस्य—नीचाधमस्य देवयोनिविशेषस्य, चित्तविक्षेपकत्वादिति भाव, पर्य्याय,—नामान्तरम्, आक्षेपस्य—वातव्याधिविशेषस्य, अचेतनतया भूविलुण्ठनकारकत्वस्य इति भाव, रूपान्तरम्—अन्यविधं रूपम्।

(३३१) तारुण्य—यौवन, तमस,—अन्धकारस्य, सर्वाच्छादकत्वादिति भाव। विशेषणं—विशेष, भेदभावमित्यर्थ, मोहोत्पादकत्वादिति भाव।

(२३२) अनन्तकः प्रेतनगरनायकः अयम्, अनिर्वृतिधर्मा दहनः अयम्, अक्षयो राजयक्ष्मा अयम्, (२३३) अलक्ष्मी-निवासो जनार्दनः अयम्, अपुण्यप्रवृत्तं चापणकः अयम्,

(२३२) अयं—शोक, अनन्तक,—अन्त—विनाश करोति इति अन्तक, [तत्करोतीत्यर्थे अन्तशब्दात् णिच् ण्वुल] स न भवतीति अनन्तक,—अनिहन्ता इत्यर्थ, प्रेतनगरनायक —यम, अन्तक इति यावत्, अत्र अन्तकत्वरहितस्य प्रेतपुरनायके नितान्तमसम्भवदपि शोकस्य अन्तकादपि भीषणताद्योतनाय अनन्तकत्वरूपकाधिक्य वैशिष्ट्यमुपात्त, तथा च अन्तक केवलमन्त जनयति, शोकस्तु तदजनयदपि दहति, इति शोके अन्तकतादात्म्याध्यासात् रूपक, तच्चाधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमलङ्कार — "अधिकारूढवैशिष्ट्य रूपक यत्तदेव तत्" लक्षणात् विशेषणश्लेषाच्च श्लिष्टमित्यवगन्तव्यम्। शोकपक्षे तु—अनन्तक,—अनन्तम—अशेष, पारराहित्यमित्यर्थ कायति—शब्दायते, कथयतीत्यर्थ इति अनन्तक,—असीम इत्यर्थ। अनिर्वृतिधर्मा—अनिर्वृति,—अनिर्वाण, धर्म,—स्वरूप यस्य स, सदैव प्रज्वलन्नित्यर्थ, ["धर्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] दहन —अग्नि, अत्र शोके दहनतादात्म्याध्यासात् रूपक, निर्वाणराहित्यञ्च दहने अत्यन्तासम्भवि इति तत्र तदारोपात् अधिक वैशिष्ट्य मुपात्त, तथा च दहन प्रज्वलन्नेव केवल दहति निर्वाणभूतस्तु दहनात् विरमति, शोकस्तु सदैव समनस्क देह व्यथयति न तु कदाचिदुपशाम्यतीति शोकस्य दहनादपि भीषणत्वद्योतनात् पूर्ववदलङ्कार। शोकपक्षे तु—अनिर्वृति,—अस्वास्थ्यम्, असुखमिति यावत् ("निर्वृति स्वस्थितावस्त गमने च सुखे स्त्रियाम्" इति मेदिनी) धर्म यस्य तथाभूत, शोकस्य सदैव सन्तापकत्वादिति भाव। अयं—शोक अक्षय —नास्ति क्षय —नाश यस्मात् तथोक्त, क्षयरहित इत्यर्थ, राजयक्ष्मा—क्षयरोगविशेष, तत्पक्षे तु—नास्ति क्षयो यस्य तथोक्त, यावज्जीवस्थायी इत्यर्थ। अत्रापि क्षयराहित्य राज यक्ष्मणि अत्यन्तमसम्भवदपि शोकस्य राजयक्ष्मणोऽपि भीषणत्वद्योतनाय अक्षयत्वरूप मधिक वैशिष्ट्यमुपात्तम्, तथा च राजयक्ष्मा केवल स्वात्मानमेव क्षिणोति, शोकस्तु सर्वानेव सपरिजनान् युगपत् विनिहन्ति इति शोके राजयक्ष्मतादात्म्याध्यासात् पूर्ववदलङ्कार।

(२३३) अलक्ष्मीनिवास,—अलक्ष्म्या,—निर्ऋते, "आलक्ष्मी" इति ख्याताया लक्ष्मीविरुद्धाया इत्यर्थ, निवास —आश्रय, जनार्दन,—विष्णु, ["नन्द्यादि—" (३।१।१३४ पा०) इति ल्यु]। अत्र लक्ष्मीनिवासत्वाभावस्य जनार्दने अत्यन्तासम्-

(२२४) अप्रतिबोधो निद्राप्रकारः अयम्, अनलसधर्मा सन्निपातः अयम्, (२२५) अशिवसहचरो विनायकः

यात श्लोकस्य भवत्यधर्मवितनया ततोऽपि जनार्दनत्वप्रतीतनाथ श्वधिकं वैशिष्ट्य-मुपात्तमिति पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अलक्ष्मीनिवास इति श्लोकस्यामङ्गल-विलासभूमिसम्भृततया बोध्यम्, अलक्ष्मीवन्तो हि केवलं शाकैरभिभूयन्त इति तात्पर्यम्। जनार्दन इति।—जनान्—लोकान्, अर्दयति—पीडयति इति व्युत्पत्त्या जनपीडक इत्यर्थः। अपुण्यप्रसङ्गः—पापप्रसक्तः पापरत इत्यर्थः क्षपणकः—क्षपाटकः। अत्रापि अपुण्यप्रसक्तस्य क्षपणके नितान्तमसम्भवेऽपि श्लोके तदसम्भवतदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अपुण्यप्रसङ्गः—अपुण्येन—अमुक्तेन हेतुना, प्रसक्तः—आपतित इत्यर्थः क्षपणकः—क्षपयति—नाशयति देहमिति व्युत्पत्त्या देहनाशक इत्यर्थः।

(२२४) अप्रतिबोधः—अपुनर्जागरः, निद्राप्रकारः—निद्राभेदः, निद्रानन्तरं पुनः जागरणस्य अवश्यम्भावित्वात् अप्रतिबोधत्ववैशिष्ट्यं निद्रायां न सम्भवति इति तत्तदारोपात् अत्रापि पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अप्रतिबोधः—प्रबोधप्रतिबन्धकः, सान्त्वनावचनेनानपनेय इत्यर्थः निद्राप्रकारः,—निद्रां प्रकिरन्ति—निरस्यन्तीति तथोक्तः, श्लोकस्य निद्रापहारकत्वादिति भावः। अनलसधर्मा—अनलसः—"कृतस्य चाप्यनु-त्साहः कर्मस्वालस्यमुच्यते" इत्युक्तलक्षणेन आलस्येन वर्जितः धर्मः—स्वभावो यस्य तादृशः सन्निपातः—विकृतानां वातपित्तकफानां दोषत्रयाणां सम्यक् मिलनजनितः व्याधिविशेषः सन्निपाते हि तन्द्रामोहादिभिराक्रान्ततया निश्चेष्टत्वेन कथमपि अनलसधर्मेति विशेषणं न युज्यते इति तत्तदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अनलसधर्मा—अनलस्य धर्मो यस्य तादृशः, अनलेन—अग्निना सधर्मा—सदृशः इति च, सदैव गात्रसन्तापादिकरत्वात् अन्तर्दाहकत्वाच्च इति भावः, ["धर्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] सन्निपातः,—सम्यक् निपातयति—भूमौ निक्षिपति, घातयति वा इति व्युत्पत्त्या मारक इत्यर्थः।

(२२५) अशिवसहचरः—अशिवम्—अमङ्गलम्, यद्वा,—अशिवः,—शिव-व्यतिरिक्तः, तस्य सहचरः,—सहायः विनायकः—गणपतिः, अमङ्गलनाशके शिव-तनये वा गणपतौ अशिवसहचरत्ववैशिष्ट्यस्यैकान्तासम्भवेऽपि श्लोके तदसम्भवतदारोपात् पूर्ववदलङ्कारः। श्लोकपक्षे तु—अशिवसहचरः,—अपमङ्गलसहायः, तथामङ्गलसम्बन्धत्वात्-

अयम्, (२२६) अबुधसेवितो ग्रहवर्गः अयम्, अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः अयम्; (२२७) स्नेहात् वायुप्रकोपः, मानसात् अग्निसम्भवः, (२२८) आर्द्रभावात् रजःक्षोभ, रसात्

दिति बोध्यं, विनायकः,—विघ्नः ("विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ" इति मेदिनी), यद्वा,—विशेषेण नयति—मारयति यः सः मारक इत्यर्थः।

(२२६) अबुधसेवितः,—बुधः,—सौम्यग्रहः, तेन सेवितः,—युक्तः न भवति इति तथोक्तः, बुधवर्जित इत्यर्थः, ग्रहवर्गः,—ग्रहाः —सूर्यादयः, ("ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे। सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः॥" इति मेदिनी) तेषां वर्गः,—समूहः। अत्रापि ग्रहवर्गे बुधविहीनत्वस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः। शोकपक्षे तु—अबुधैः,—मूर्खैः, सेवितः—शीलित इत्यर्थः, ग्रहाणां—व्यसनानां, वर्गः अज्ञानिनामेव शोकोदयात् इति भावः। अयोगेति।—अयोगः,—चित्तवृत्तिनिरोधाभावः, तेन समुत्थः,—उत्पन्नः, ज्योतिष्प्रकारः,—परं ज्ञानम्, अयोगे ज्ञानस्य समुदयस्यासम्भवात् पूर्ववदलङ्कारः, अनेकार्थाभिधायित्वेन च सर्वत्र श्लेषानुप्राणितमेतदित्यवधेयम्। शोकपक्षे तु—अयोगेन—अननुकूलदैवेन, समुत्थः—समुद्भूतः, यद्वा,—योगे—प्रियसमागमे सति, न समुत्तिष्ठति इति अयोगसमुत्थः, ज्योतिष्प्रकारः,—अग्निस्वरूपः, दाहकतया इति भावः।

(२२७) स्नेहात—घृष्टिहेतुभूतघृतादेः, वायुप्रकोपः,—औद्धत्यं, वातप्रशमकात् घृतादिस्नेहात् वायुप्रकोप इति विरोधः। स्नेहात्—प्रणयात्, वायुप्रकोपः,——उन्मादरोगस्वरूप इत्यर्थः, इति तत्परिहारः। शोकपक्षे—स्नेहात्—प्रणयजन्यत्वात्, वायुप्रकोपपक्षे च स्नेहात् पुष्टिहेतुघृतादिजन्यत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम्। एवमुत्तरत्रापि। मानसात्—तदाख्यात् देवसरसः, अग्निसम्भवः—समुद्भूताग्निस्वरूपः अग्निनिर्वापहेतुभूतात् जलात् अग्निसम्भव इति विरोधः, मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवः,—अनलोत्पत्तिः, शोकस्य अनलदाहकत्वात् मनःसमुद्भवत्वाच्च इति परिहारः। शोकपक्षे—मानसात्—चेतसः, अग्निसम्भवपक्षे च मानसात्—देवसरोविशेषजायमानत्वाच्च श्लेषानुप्राणितोऽयमित्यवधेयम्।

(२२८) आर्द्रभावात्—सरसत्वात्, आर्द्रीभूतस्थलादपीत्यर्थः, रजःक्षोभः—रजसा—धूलीनां, क्षोभः,—प्रसरः, धूलीप्रसरनिवारकात् जलार्द्रवस्तुनः रजःक्षोभ इति विरोधः, आर्द्रभावात्—वात्सल्यात्, रजःक्षोभः,—रजसः,—गुणविशेषस्य, क्षोभः, विजृम्भितं, शोकस्य रजोगुणकार्यत्वादस्य रजोगुणविकारत्वम्,

अभिशोषः, रागात् कालपरिणामः। (२३९) तत् अस्य अजस्रास्रस्राविणो हृदयमहाव्रणस्य, (२४०) बहुलदोषान्ध-

---

इति परिहारः, शोको हि चेतस आर्द्रभावादेव जायते, न तु काठिन्यात् इति भावः। अत्र साध्यस्य रजःशोभस्य साधनस्य आर्द्रभावस्य इत्युभयस्यापि श्लिष्टत्वम्। रसात्—रसायनात् पुष्टिकारकादित्यर्थः, अश्वादिव्यर्थो वा, अभिशोषः,—शरीरादि शोषणम् इति विरोधः, रसात्—अनुरागात् अभिशोषः,—शोषणम् आत्मशोषण कारकः इत्यर्थः इति परिहारः, रसात्—रसायनात् अभिशोषः,—शरीरशोषणं तथा रसात्—अनुरागात् अभिशोषः—प्रणयिनः पृथक्ता जायते इति रसभूतस्य हेतोः अभिशोषरूपसाध्यस्य च द्वयोरपि श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणितोऽयमिति ध्येयम्। रागात् —लौहित्यात्, कालपरिणामः —कालः—कृष्णः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, परिणामः — परिणतिः इत्यर्थः यस्य तथाभूतः लौहित्यात् कृष्णवर्णता इति विरोधः, रागात्— अत्यासक्तात् कालपरिणामः,—कालः,—यमः, परिणामः,—परिणतिः, शेषफलमिति यावत् यस्य तथोक्तः जीवननाशः चरमं फलमस्येति भावः, इति परिहारः। अत्रापि रागस्य अत्यासक्ति-लौहित्यरूपानेकार्थाभिधायित्वात् हेतोः साध्यीभूतकालपरिणामस्यापि जीवननाश कृष्णवर्णताप्राप्तिरूपार्थाभिधायित्वात् श्लिष्टत्वेन पूर्ववत् श्लेषमूलकोऽयमिति ध्येयम्।

(२३९) "तत् अस्य" इत्यस्य "आपातम" इत्यनेन सम्बन्धः। अस्य—शोकस्य। अजस्रास्रस्राविणः —अजस्रम्—अनवरतम् अस्रम्—अस्रु शोणितञ्च ("अस्र कोणे कचे पुंसि क्लीवमस्रुणि शोणिते" इति मेदिनी) स्रावयति—क्षारयति, स्रवति च— क्षरति च इति तथोक्तस्य [स्रवते "नन्दिग्रहि—" (३।१।१३४ पा०) इति णिनिः। "अजस्रास्रस्राविणः" इत्यत्र "अजस्रस्राविणः" इति पाठान्तरं दृश्यते, तत्र शोकपक्षे— अजस्रं स्रावयति, अश्रूणि इति शेषः यः तथोक्तस्य, व्रणपक्षे च—अजस्रं स्रवति, रुधिरादिकमिति शेषः यः तथोक्तस्य, इति णिजर्थघटिताघटितरूपेण व्याख्येयम्, शोकस्य अश्रुस्रावकर्तृत्वाभावादिति दिक्] हृदयेति।—हृदयस्य—चेतसः, महत्— महत् व्रणः,—क्षतं तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थः, "रूढोऽपि यस्मात् छेदोऽपि व्रणवान्तु न नश्यति। आ देहधारणात् जन्तोर्व्रणस्तस्मात् निरुच्यते॥" इति व्रणनिरुक्त्या दुःखस्य च्छेदकस्य तस्य यावज्जीवमनपनेयत्वात् व्रणत्वमिति भावः।

(२४०) बहुलेति।—बहुलदोषाः —मन्ददूषणानि बहवः अपगुणाः इत्यर्थः, आपदश्च इति यावत् कृष्णपक्षस्य रात्रयश्च ("बहुला नीलिकायां। पुंस्यग्नौ कृष्ण

कान्तश्च प्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य, (३४१) शून्यताहेतोः महाभूतग्रामघातकस्य, (३४२) सकलविग्रहचपणदचस्य दोषचक्रवर्त्तिनः, (३४३) कार्श्यश्वासप्रलापोपद्रवबहुलस्य दीर्घरोगस्य, (३४४) असद्ग्रहस्य सकललोकक्षयधूमकेतो, जीवि-

पचे च वाच्यवत् प्राज्ञकृत्ययो॥" "दोष स्याद्दूषणे पापे दोषा रात्रौ भुजेऽपि च" इत्युभयत्रापि मेदिनी) ते एव अन्धकारा, मोहा, अज्ञानानि इति यावत्, तासु रात्रिषु ये अन्धकारा,—तमांसि इति च तै लब्ध,—प्राप्त प्रवेशप्रसर,—अभ्यन्तरागमनावकाश येन तथाभूतस्य, प्राणतस्करस्य—जीवनापहारिण इत्यर्थ, प्राणविघातकचौरस्वरूपस्य इति यावत।

(३४१) शून्यताहेतो,—कि कर्त्तव्यताविमूढताकारणस्य, यद्वा—शून्यता—जनाभावता, निर्जनता इत्यर्थ हेतु,—उद्बोधकारणं यस्य तथाभूतस्य, एकाकितायां शोकवृद्धिस्यादिति भाव, महेति।—महाभूतग्रामाणां महता—प्रभूताना, सर्वषामिति यावत, भूतग्रामाणा—प्राणिसमूहाना, मानवादीनामित्यर्थ, घातक,—नाशक तस्य, तत्स्वरूपस्येत्यर्थ, यद्वा,—महाभूतग्रामाणा—चित्यादिपञ्चमहाभूताना, घातकस्य प्रबलशोकाधीन कार्य्यभूतस्य देहस्य नाशात कारणभूतस्य पञ्चमहाभूतस्य चित्यादिषु वाह्यपञ्चभूतेषु लयादिति भाव।

(३४२) सकलेति।—सकलाना—सर्वेषा, सकला वा विग्रह—शरीराणि, विरोधाश्च, सङ्ग्रामा इति यावत, ("विग्रह कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्" इति मेदिनी) तेषां चपण—चयकरण तत्र दच—निपुण तस्य दोषचक्रवर्त्तिन,—दोषाणा—कामक्रोधादिरिपूणा, चक्रे—मण्डले, वर्त्तन—मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य, निखिलदोषाधिराजस्वरूपस्य इति भाव।

(३४३) कार्श्येति।—कार्श्य—कृशता, शोकेन रोगेण च इति भाव श्वास,—दीर्घनिश्वास, व्याधिविशेषश्च, प्रलाप,—अनर्थक वचन ("प्रलापोऽनर्थक वच" इत्यमर) शोकेन बुद्धिविपर्य्ययात्, व्याध्यारम्भकदोषकोपाच्च इति भाव ते एव उपद्रवा,—उत्पाता, व्याधेरुत्तरकालजा अन्ये व्याधयश्च तै बहुल,—पूर्ण तस्य, उपद्रवलक्षणमुक्त वैद्यके,—"व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालज। उपक्रमविरोधित्वात् स ह्युपद्रव उच्यते॥" इति, दीर्घरोगस्य—दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्वरूपस्य, यद्मादितुल्यस्येति यावत् आ देहधारणादस्यानपायित्वादिति भाव।

(३४४) असद्ग्रहस्य—असति—असाधुविषये, निन्दनीये आत्महत्यादौ इति,

तापहारदक्षस्य अक्षणरुचेः अनभ्रवज्रपातस्य, (२४५) स्फुरदनवद्यविद्याविद्युदुद्योतमानानि, गहनग्रन्थग्रन्थिगूढगर्भग्रहणगम्भीराणि, (२४६) भूरिकाव्यकथाकठोराणि, बहुशास्त्रोद्वहनवहन्ति, विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातम्;

भावः, ग्रहः,—आवेशः यस्मात् तथाभूतस्य, उत्पातसूचकदुष्टग्रहस्य च, सकलेति ।—सकलानां—सर्वेषां, लोकानां—प्राणिनां, क्षये—नाशे धूमकेतुः,—उपग्रहविशेषः, अपिच तस्य तद्रूपस्य इत्यर्थः, "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः" इति कुमारसम्भवे कालिदासः । जीवितापहारदक्षस्य—जीवनक्षयकरणपटोः, उभयत्रापि तुल्यम्, अक्षणरुचेः,—नास्ति क्षणमपि—मुहूर्त्तमपि रुचिः,—अनुरागः, करणीयविषयेषु इति भावः, रुचिः,—आहाराभिलाषो वा यस्मिन् तथोक्तस्य, क्षणरुचिः,—क्षणप्रभा, विद्युदित्यर्थः, सा न भवति इति तस्याः, अविद्युतः, विद्युद्रहितस्येत्यर्थः, अनभ्रवज्रपातस्य—मेघासम्बद्धाशनिपतनस्वरूपस्य इति यावत्, अस्य—शोकस्य इति पूर्वेण सम्बन्धः । अत्र श्लिष्टविशेषणोपहितानां हृदयमहाव्रणादीनाम् अनभ्रवज्रपातान्तानां शोके तादात्म्याध्यासात् श्लिष्टमालारूपकमलङ्कारः ।

(२४५) स्फुरदिति ।—स्फुरन्ती—राजमाना, अनवद्या—अनिन्द्या, विद्या—ज्ञानम् एव, विद्युत्—सौदामनी, शोकान्धकाराच्छन्नहृदये तस्याः विद्युद्वत् क्षणिकस्फुरणादिति भावः, तया उद्योतमानानि—उद्भासमानानि । गहनेति ।—गहनानां—निविडानां, कठिनानामित्यर्थः, दुष्प्रवेशानामिति यावत्, ग्रन्थानां—शास्त्राणां, ये ग्रन्थयः—कूटांशाः, दुर्बोधस्थलप्रदेशाः इत्यर्थः, तेषां गूढाः,—रहस्याः, गुप्ताः इति यावत्, ये गर्भाः,—अन्तर्गताः भावाः, पदार्थाः इत्यर्थः, तेषां ग्रहणेन—अवबोधेन, गम्भीराणि—गाम्भीर्यवत्तया अनाविलानि भावयन्तीत्यर्थः ।

(२४६) भूरीति ।—भूरिभिः,—बह्वीभिः, काव्यकथाभिः,—कविरचितसुभाषितावलिभिः कठोराणि—कठिनानि, तत्तत्काव्यनिहितबहुशोचनीयव्यापारश्रवणपठनाभ्यामिति भावः, यद्वा,—विविधकाव्यकथाभिः समुद्भासिततया सुदृढीकृततया च सहसा केनापि भेत्तुं द्रवीकर्त्तुं वा अशक्यानीत्यर्थः । बह्विति । बहूनां—प्रभूतानां, शास्त्राणां—दर्शनादीनाम्, उद्वहनेन—धारणेन, आयत्तीकरणेनेत्यर्थः, वहन्ति—प्रभवन्तीत्यर्थः । आपातम्—आपतनम्, आक्रमणमित्यर्थः, अस्येति पूर्वेणान्वयः, सोढुं—सहितुं, सह्यं कर्त्तुमिति यावत्, न अलं—न समर्थानीत्यर्थः ।

(३४७) किमुत नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसबिसतन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम्।

एवं सति (३४८) सत्यव्रते। वद, किमत्र क्रियते? कतम उपालभ्यते? कस्य पुरः उच्चैः आक्रन्द्यते? हृदयदाहि दुःखं वा ख्याप्यते? सर्वम् (३४९) अक्षिणी निमील्य सोढव्यम् अमूढेन मर्त्यधर्मणा। पुण्यवति! पुरातन्यः स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथा कर्तुम्? (३५०) संसरन्त्यो नक्तन्दिवं द्राघीयस्यः

(३४७) किमुत—किं पुनः, नवेति।—नवा—अभिनवमुद्गता, या नवमालिका—सप्तला, पुष्पवल्लीविशेष इत्यर्थः तस्याः कुसुमानि—पुष्पाणि इव, कोमलाः,—सुकुमाराः तासाम्। सरसेति।—सरसः—आर्द्रः, यः बिसतन्तुः,—मृणालसूत्र, तद्वत् दुर्बलकम—अनुकम्पार्हम्, अतीव दुर्बलमित्यर्थः ["अनुकम्पायाम्" (५।३।७६ पा०) इति कन्] किञ्चिदपि पीडनासहिष्णु इति यावत्।

(३४८) सत्यव्रते।—सत्यम्—अखण्डितमिति भावः, व्रतं—चारित्रमिति भावः, यस्याः तत्सम्बुद्धौ, यद्वा,—सत्यं—सत्याचरणमेव, व्रतं—नियमः दीक्षा वा यस्याः तत्सम्बुद्धौ। कतमः,—को जन इत्यर्थः, ["वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्" (५।३।९३ पा०) इति डतमच्] उपालभ्यते?—तिरस्क्रियते? आक्रन्द्यते?—रुद्यते? हृदयदाहि—मनःसन्तापकरम्। ख्याप्यते—कथ्यते, ज्ञाप्यते इति यावत्।

(३४९) मर्त्यधर्मणा—मरणधर्मवता मानवेन इत्यर्थः ["धर्मादनिच् केवलात्" (५।४।१२४ पा०) इत्यनिच्] अमूढेन शोकाविह्वलेन सता इत्यर्थः शोकेन अनभिभूयेति यावत्, ["अमूढेन" इत्यत्र "मूढेन" इति पाठे,—मूढेन—अज्ञेन, शोकविवशेनेत्यर्थः] अक्षिणी—नेत्रे, निमील्य—मुद्रयित्वा, सोढव्य—सहनीयम्। एताः,—वक्ष्यमाणा जन्मजराद्या इत्यर्थः, पुरातन्यः—चिरन्तन्यः, अनादिकालादागच्छन्त्य इत्यर्थः, स्थितयः,—मर्यादाः अन्यथा कर्तुं—विफलीकर्तुं लङ्घितुमित्यर्थः।

(३५०) नक्तन्दिवम्—अहोरात्र, नक्तञ्च दिवा च इति विग्रहे ["अचतुर—" (५।४।७७ पा०) इति द्वन्द्वे निपात्यते] संसरन्त्यः—प्रवहन्त्यः द्राघीयस्यः,—अतिदीर्घाः, अनन्ता इत्यर्थः, कदाऽपि न विच्छिन्ना भवन्तीति यावत्, प्रवाहरूपेण सदैव वर्तन्ते इति तात्पर्यम्।

(३५१) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्च-जनानाम्। (३५२) पञ्चमहाभूतपञ्चकुलाधिष्ठितान्तः-करण-व्यवहारदर्शननिपुणाः सर्वङ्कषा विषमा धर्मराज-स्थितयः। (३५३) क्षणमपि क्षममाणा गलन्ति आयुष्काला-

---

(३५१) पञ्चजनानां—मानवानां, ("मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः। स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥" इत्यमरः) जन्मेति।—जन्म च—उत्पत्तिश्च, जरा च—वार्द्धक्यमित्यर्थः, मरणञ्च—मृत्युश्च, तानि तद्रूपाणीत्यर्थः, घटनानि—व्यापारा एव घटीयन्त्राणाम्—उद्घाटनानां, कूपात् जलोद्धरणयन्त्राणा-मित्यर्थः, ("उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः" इत्यमरः) राजयः—श्रेणयः, तासां रज्जवः,—गुणाः, नियतमुत्थानपरिणमनपतनशीलानां जलोद्धरणरज्जूनां प्रसारा यथा अतिदीर्घा भवन्ति तथा उत्पत्तिवार्द्धक्यमृत्युधर्मिणां मानवानामपि संसारा अनादि-प्रवाहिणः अतिदीर्घा भवन्तीति समुदितार्थः, अतिदीर्घा जलोद्धरणयन्त्ररज्जवो हि यथा अहर्दिवं जलानामुद्धरणकर्मणि व्याप्रियन्ते, तथैव जनानां जन्मादीनि रात्रिन्दिवं सततमेव संसरन्ति इति निष्कर्षः, अतः मोक्षं विजानीहि इति तु फलितम्।

(३५२) पञ्चेति।—पञ्चानां—पञ्चसङ्ख्याकानां, महाभूतानां—क्षित्यादीनां, तद्विकाराणामित्यर्थः मानवानामिति भावः, पञ्चकुलानि—चक्षुरादीनि पञ्च ज्ञाने-न्द्रियाणि इति यावत्, तानि अधिष्ठितम्—अध्यक्षतया स्थितम्, ["पञ्चकुलं,—अध्यक्ष" इति केचित्, तथा च पञ्च महाभूतानि—महाभूतविकाराः चक्षुरादयः इत्यर्थः, तान्येव पञ्चकुलम्—अध्यक्ष, तत् अधिष्ठितम् आक्रम्य स्थितमित्यर्थः] अन्तःकरण—मनः तस्य व्यवहारः,—चेष्टितं तस्य दर्शने—अवलोकने, निपुणाः,—तत्पराः, सर्वं कषन्तीति सर्वङ्कषाः,—सर्वाकर्षिण्य इत्यर्थः, कर्मानुसारेण सर्वेषामेव अपक्ष-पातं दण्डपुरस्कारादिविधायिन्य इति भावः ["सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" (३।२।४२ पा०) इति खच्] धर्मराजस्थितयः,—अन्तकव्यापाराः विषमाः—दारुणाः, मानवाः पञ्चेन्द्रियैः यद्यदाचरन्ति, सर्वान्तर्दर्शी धर्मराजस्तत् सर्वमतिनिपुणभावेन सूक्ष्मं विचारयति इति निष्कर्षः।

(३५३) क्षणमिति—निमेषकलापरिमितकालमपि अत्यल्पसमयमपीति यावत्, क्षममाणाः —सहमानाः, अपेक्षमाणा इत्यर्थः, गणयन्त्य इति यावत् मानवाना-मायुषाम् इयन्तो निमेषा इयन्त्यः काष्ठा अतिक्रान्ता, इत्येवम् अतिसूक्ष्मकालमपि

कलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः। जगति (२५४) सर्व्वजन्तुजीवितोपहारपातिनी सञ्चरति झटिति चण्डिका यमाज्ञा। (२५५) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणि-प्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः। प्रतिदिशं (२५६) पर्य्य-टन्ति पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः (२५७) काल-कूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः कालपुरुषाः। प्रति-

विचारयन्त्य इति भाव, आयुरिति।—आयुष्कालस्य—जीवितकालस्य, आकलन—सङ्ख्यान, गणनाकरणमित्यर्थ, ["आयुष्कालाकलन—" इत्यत्र "आयुष्कलाकलन—" इति पाठे,—आयुष कलाया,—अंशस्य, अतिसूक्ष्मभागस्येति भाव, यद्वा,—काल-परिमाणस्य, ("कला स्यात्... अंशमात्रके। कलनाकालमानयो ॥" इति मेदिनी) कलन—सङ्ख्यानम्] तत्र कुशला,—पटव, कालनाडिका,—कालस्य—अन्तकस्य, नाडिका,—हीरा, षट्क्षणमित काल इत्यथ, घटिका इति यावत, ["नाडी नालिकाप षट्क्षण" इत्यमर। "नाडिका" इत्यत्र "नालिका" इति पाठोऽपि स एवाथ] निलये निलये—गृहे गृहे, ["नित्यवीप्सयो" (८।१।४ पा०) इति वीप्साया द्विभाव] गलन्ति—अतिगच्छन्ति।

(२५४) सर्व्वेति।—सर्वेषा—सकलाना, जन्तूना—प्राणिना, जीवितमेव—जीवनमेव, उपहार,—उपढौकन, तत्र पतति—ग्रहणाय धावतीति तथाभूता, सर्व्वभूतजीवनापहरणनिरता इत्यथ, चण्डिका—भीषणा, रुद्राणी देवी च, यमाज्ञा—अन्तकनिर्देश।

(२५५) अखिलेति।—अखिलाना—समस्ताना, प्राणिना—जीवाना, प्रयाण—परमुत्र गमन, तस्य प्रकटनम्—आघोषण, तत्र पटव—कुशला, प्रेतपति-पटहा,—प्रेतपत,—यमस्य, पटहा,—वाद्यभेदा, रटन्ति—नदन्ति, सद्य प्राणिनो यमपुर गच्छतीति निष्कष।

(२५६) पर्य्यटन्ति—भ्रमन्ति। पेटकै,—समूहै, अन्योऽन्यमेकीभूय इत्यथ। प्रतप्तेति।—प्रतप्तम्—अत्युत्तप्त, यत् लोहम्—अय, तद्वत् लोहिते—रक्ते, अक्षिणी—नेत्रे येषा ते।

(२५७) कालेति।—कालकूटस्य—विषस्य, कान्तिरिव कान्ति,—द्युति येषा तथाविधा, अत एव काला,—कृष्णवर्णा, काया,—देहा येषा तथोक्ता, काल-

भवनं भ्रमन्ति (३५८) भीषणकिङ्करकरघट्टितयमघण्टापुट-पटुटाङ्कारभयङ्कराः (३५९) सर्व्वसत्त्वसङ्घसंहरणाय घोराघातघोषणाः। दिशि दिशि (३६०) वहन्ति बहुचिताधूम-धूसरितप्रेतपतिपताकापतितग्रहदृष्टयः (३६१) शोककृत-कोलाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलापशबलशव-शिबिका-सहस्रसङ्कुलाः (३६२) किलकिलायमानश्मशानशिबिरशिवा-

---

पाशपाणयः,—कालपाशः,—यमरज्जुः, पाणौ—हस्ते येषां तथाविधाः, कालपुरुषाः,—यमदूता इत्यर्थः, प्रतिपुरपटके पर्यटन्ति इत्यन्वयः।

(३५८) भीषणेति।—भीषणानां भयङ्कराणां, किङ्कराणां—भृत्यानां, यमदूतानामिति यावत्, करैः,—हस्तैः, घट्टिताः,—धृताः, ताड़िता वा, या यमघण्टाः,—अन्तकस्य वाद्यविशेषाः, तासां पुटानां—कन्दुकानां, घण्टायाः स्ववर्त्तुलाकारवस्तु-विशेषाणामिति यावत्, पटुभिः,—उत्कटैः, टाङ्कारैः,—"टां टां" इत्यनुकरणध्वनि-विशेषैः भयङ्कराः —भीषणाः [भयं कुर्व्वन्ति या ता इत्यर्थे करोतेः खच् मुम् च]।

(३५९) सर्वेति।—सर्वेषां—समग्राणां सत्त्वानां—प्राणिनां सङ्घस्य—समूहस्य, संहरणं—संहारः विनाश इत्यर्थः तस्मै, घोरेति।—घोराः,—दारुणाः, आघाताः,—ताडनानि, यासु तथाविधाः घोषणाः,—राजाज्ञाप्रचाराः, प्रजाभिरेताभिरचिरात्स्वमेव मृत्युसदनमागन्तव्यमित्येव यमनृपतेरादेशप्रचारा इति यावत् प्रतिभवनं भ्रमन्ति इत्यनेनान्वयः।

(३६०) वहन्ति—विराजन्ते इत्यर्थः। बह्वीति।—बहुभिः,—प्रभूतैः, चिताधूमैः,—मृतदहनकाष्ठचुल्लीस्थवह्निध्वजैः, धूसरिताः,—ईषत्कृष्णवर्णताः प्राप्ताः, मलिनिता इत्यर्थः, या प्रेतपतेः,—अन्तकस्य, पताकाः,—वैजयन्त्यः, तासु पतिताः,—निबद्धा इत्यर्थः, शवभक्षणत्वात्सदा इति भावः, ["—पताकापतित—" इत्यत्र "—पताका पटुपतित—" इति पाठे,—पताकासु पटु—अत्यर्थं यथा तथा, पतिताः] ग्रहाणां—अमङ्गलसूचकाणां, दृष्टयः,—नयनानि यासु तथोक्ताः।

(३६१) शोकेति।—शोकेन—शुचा, कृतः,—विहितः, यः कोलाहलः,—कलकलरवः तेन आकुलानां—व्याकुलानां, कुटुम्बिनीनां—कुलाङ्गनानां, पुरन्ध्रीणां वा, ("स्यात् तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्री" इत्यमरः) विकीर्णैः,—विक्षिप्तैः, केशकलापैः,—कुन्तलसमूहैः, शबलाः—विविधवर्णाः, याः शवानां—मृतानां, शिबिकाः,—यानविशेषाः तासां सहस्रैः,—समूहैरित्यर्थः, सङ्कुलाः,—आकीर्णाः।

(३६२) किलेति।—किलकिलायमानाः,—घनसारविष्टतया भ्रमन्तः, किल-

शावकाः (३६३) परलोकावसथपथिकसार्थप्रस्थानविशिखा-वीथयः। (३६४) सकललोककवलावलेहलम्पटा बहला वहंलिहा (३६५) लेढि लोहिताचिता चिताङ्गारकाली कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम्। (३६६) तृप्ति-मशिक्षिता च भगवतः सर्व्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः।

किलिति सहर्ष शब्दं कुर्वाणा वा इत्यर्थं [किलकिला इव आचरन्त इत्यर्थे "कर्त्तुः क्यङ सलोपश्च" (३।१।११ पा० इति क्यङि शानचि च रूपम] श्मशानशिबिरस्य—पितृवनमण्डपस्य प्रेतावासस्य इत्यर्थं ("श्मशान स्यात पितृवनम्" इत्यमर) यद्वा,—श्मशानमेव शिबिर येषां तादृशा, शिवाशावका,—शृगालशिशव यासु तथाविधा, मृतदेहभक्षणाशया इति भाव।

(३६३) परलोकेति।—परलोक एव—लोकान्तरमेव [आवसति अत्र इत्यर्थे वसते अथच] आवसथ,—वसतिस्थानम आलय इत्यर्थ, तस्य ये पथिकसार्था,—पान्थनिवहा, तेषा प्रस्थानस्य—प्रयाणस्य विशिखावीथय,—रथ्याश्रेणय, पुराभ्यन्तरस्था: प्रशस्तमार्गसमूहा इत्यर्थ, ("रथ्या प्रतोली विशिखा" "वीथ्यालिरावलि पङ्क्तिः श्रेणी" इत्युभयत्राप्यमर) दिशि दिशि वहन्ति इत्यनेनान्वय।

(३६४) सकलेति।—सकलाना—सर्वेषा, लोकानामेव—प्राणिनामेव, कवलाना—ग्रासानाम्, अवलेह—आस्वाद तत्र लम्पटा—लुब्धा। बहला—दीर्घा। वहंलिहा—छिद्रान्वेषिणी, यद्वा,—वह—स्कन्ध "वह स्यात वृषभस्कन्धे घाहे गन्धवहेऽपि च" इति मेदिनीवचनात् वृषस्कन्धवाचकस्य वहशब्दस्यात्र सामान्यत: स्कन्धार्थे एव प्रयोगो बोद्धव्य, लेढि—आस्वादयति, स्कन्धशोणित पिबतीति भाव वा सा, स्कन्ध मोटयित्वा रक्तपायिनीत्यर्थ, यद्वा,—वह—गन्धवह, प्राणवायुमिति भाव, लेढि या सा, प्राणघातिनीत्यर्थ, ["वहाभ्रे लिह" (३।२।३२ पा०) इति खश]।

(३६५) लेढि—आस्वादयति। लोहिताचिता—रक्तव्याप्ता, जीवाना रक्त-पानादिति भाव, चिताङ्गारकाली—चिताङ्गारवत—शवदाहचुल्लिस्थाग्निरहिताङ्गारवत, काली—कृष्णवर्णा कालरात्रिजिह्वा—कालरात्रे,—यमभगिन्या, सर्वभूत-प्राणापहारिण्या मृत्युदेव्या वा, कल्पान्तरात्रेर्वा, जिह्वा—रसना।

(३६६) सर्वभूतभुज,—सर्वप्राणिभक्षकस्य, मृत्यो,—यमस्य ("मृत्युर्ना मरणे यमे" इति मेदिनी) बुभुक्षा—क्षुधा, तृप्ति—सन्तोषम्, अशिक्षिता—न शिक्षिता,

(३६७) अतिद्रुतवाहिनी च अनित्यतानदी। (३६८) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठ्यः। (३६९) रात्रिषु भङ्गुराणि गात्रयन्त्रपञ्जरदारूणि देहिनाम्। (३७०) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः। (३७१) छिदुरा जीवबन्धनपाशतन्तीतन्तवः। सर्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम्।

शिवामप्राप्ता, तन्निशानाभावात् इत्यर्थः, [शिवते वत्यस्य औणादिकस्य कर्मणि निष्ठायां रूपम्]। बहुभोजनेनापि अस्या तृप्तिः न जायते इति भावः।

(३६७) अनित्यतानदी—अनित्यता—नश्वरशीलता एव, नदी—सरित्, अतिद्रुतेति।—अतिद्रुतम्—अतिशीघ्रं, वहति—गच्छतीति तथोक्ता, अनित्यमिदं जीवनं द्रुतमेव नश्यतीत्यर्थः।

(३६८) महेति।—महाभूतानां—क्षित्यादीनां पञ्चानां ग्रामस्य—समूहस्य, गोष्ठ्यः,—समाजाः, सङ्घा इत्यर्थः, पञ्चमहाभूतात्मका जीवसङ्घा इति यावत्, क्षणिकाः, —क्षणस्थायिन्यः।

(३६९) गात्रेति।—गात्र—शरीरमेव ["गात्र—" इत्यत्र "पात्र—" इति पाठे,—पात्रम्—आधारः, जीवस्येति शेषः, शरीरमित्यर्थः, तदेव] यन्त्र—नियमयन्त्रित वस्तुविशेषः, तस्य पञ्जरा,—अस्थीनि एव, दारूणि—काष्ठानि, रात्रिषु—रजनीषु प्रतिरात्रि इत्यर्थः, भङ्गुराणि—भङ्गप्रवणानि, प्रतिनिशान्ते आयुष्कालस्य एकैकदिनक्षयादिति भावः।

(३७०) अशुभेति।—अशुभानां—दुष्कृतानां शुभानाञ्च—सुकृतानाञ्च, आवेशेन—अधिष्ठानेन विवशाः,—परायत्ताः, सुकृतदुष्कृतकर्मानुसारेण शुभाशुभफलभोगिनः न तु स्वेच्छया शुभमशुभं वा भोक्तुं समर्था इति भावः, इच्छाऽभावेऽपि पश्वादियोनिषु गमनादिति तात्पर्य्यं, शरीरनिर्माणपरमाणवः,—देहघटकद्व्यणुकारम्भकपदार्थविशेषाः, विशरारवः —वि—विशेषेण शरारवः,—परस्परमुपघातकाः, परस्परोपघातेन विश्लथात् चिरस्थायिनः इत्यर्थः, ("शरारुर्घातुको हिंस्र" इत्यमरः) तज्जन्ये देहे नष्टेऽपि परमाणूनामविनाशित्वादिति भावः, ["शृवन्धोरारुः" (३।२।१७३ पा०) [illegible] विपूर्वकात् शृणाते आरुः]।

(३७१) जीवेति।—जीवानां—प्राणिनां, बन्धनस्य—संसारबन्धनस्य, पाशानां—रज्जूनां, तन्तीतन्तवः,—तन्तीरूपाणि सूत्राणि, यद्वा,—जीवानां बन्धनाय

एवम् (३७१) अवधृत्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि। मृदुनि मनसि तमसः प्रसरं दातुम्। एको हि (३७२) प्रतिसङ्ख्यानक्षणः आधारीभवति धृतेः। अपि च दूरगतेऽपि हि शोके ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता

—संसारकारायां संयमनाय, पाशा,—मृगपक्ष्यादिबन्धनाय वागुरा इत्यर्थः, ("पाशः केशादिपूर्व्वे स्यात् तत्सङ्घे कर्णपूर्व्वकः। सुकर्णं च खलामध्यान्मृगपक्ष्यादिबन्धने॥" इति मेदिनी) तेषां तन्तीतन्तवः. छिदुरा,—विच्छेदप्रवणा, ["विदिभिदिच्छिदेः कुरच्" (३।२।१६२ पा०) इति कुरच्]। आकन,—स्वस्य, अनीश्वरम—अनायत्तम, नास्ति ईश्वरो यस्मिन् तत, ईश्वरभिन्नमित्यर्थः, केवलमीश्वरस्यैव नित्यत्वेन तस्मादन्यस्य सर्व्वस्यैव क्षयित्वादित्यपि व्यज्यते, सर्वं—कृत्स्नं. विश्वं—जगत, विश्वस्थं वस्तुजातमिति यावत, नश्वरं—नाशप्रवणं, जगति सर्व्वमेव ध्वंसशीलं, तेषां स्थायित्व-सम्पादने स्वस्य अणवपि सामर्थ्यं नास्तीत्याशयः।

(३७१) अवधृत्य—निश्चित्य।—अर्हसि—योग्या भवसि। मेधाविनि! इति राज्यश्रियाः आमन्त्रणपदं, धारणावद्बुद्धिशालिनि इत्यर्थः, ["अस्मायामेधास्रजो विनिः" (५।२।१२१ पा०) इति मेधाया मत्वर्थे विनिः, ततः ङीप्]। मृदुनि—कोमले, दुःखसहनानर्हे इति यावत। ["मनसि" इत्यत्र आधारस्यैव वाच्यत्वात न चतुर्थी]। तमसः,—मोहस्य, प्रसरं—विसर्पणं विस्तारमित्यर्थः, अवसरमिति यावत।

(३७२) प्रतिसङ्ख्यानक्षण इति।—प्रतिसङ्ख्यानं—विवेककुशला मतिः तस्य क्षणः,—समयः, तदाविर्भावकाल इत्यर्थः, धृतेः,—धैर्यस्य, आधारीभवति—आश्रयतामापद्यते [अनाधारः आधारः सम्पद्यमानः भवतीत्यभूततद्भावार्थे "कृभ्वस्ति-योगे—" (५।४।५० पा०) इति च्विः] विवेकिनी बुद्धिरेव धैर्यं विधातुं समर्था इति भावः, सर्वमेवेदमनित्यमिति विवेकिन्या बुद्ध्या आकलय्य स्वयमेव धैर्यमव-लम्बस्व, नाधीरा भव इति वक्तुराशयः। दूरगते—दूरम—अतिदूरं गतः—प्राप्तः, आरूढ इत्यर्थः तस्मिन् अतिवर्द्धितेऽपीति यावत। नन्विति सम्बोधने भोः! इत्यर्थः। इदानीम—ईदृश्यां दशायामित्यर्थं, वैधव्यदशायामिति यावत पित्रादेनाम-भावे, भ्रातुः परिचरणाद्यर्थं लोकाभावाच्च इति वा भावः। अपेक्षणीयः—अनु-सरणीयः इत्यर्थः, नारीणां स्वातन्त्र्याभावादिति भावः, यद्वा,—अपेक्षणीयः—द्रष्टव्यः, एतादृशस्य भ्रातुर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्त्तव्यः इति भावः। पितृकल्पः,—पितृसदृशः; ["ईषदसमाप्तौ—" (५।३।६७ पा०) इति ईषदूनार्थे कल्पप्]।

भवत्या गुरुः। (२७४) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याणरूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम्? (२७५) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या। ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम्। (२७६) महाभागस्तु भिनत्ति मनोरथम् अधुना। यत् अयम् आदिशति, तदेव अनुष्ठेयम्। (२७७) यदि भ्राता इति, यदि ज्येष्ठ इति, यदि वत्सल इति, यदि गुणवान् इति, यदि राजा इति, सर्व्वथा स्थातव्यम् अस्य नियोगे" इति उक्त्वा (२७८) व्यरंसीत्।

(२७९) उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः,—

---

(२७४) इतरथा—अन्यथा, नो चेदेवमित्यर्थः, अत्रभवत्याः,—मान्यायाः, ईदृशं—काषायग्रहणरूपमित्यर्थ, कल्याणरूपं—मङ्गलरूपं, श्रेयोभूयिष्ठमित्यर्थः, सङ्कल्पम्—अभिलाषं को न बहु मन्येत?—आद्रियेत?।

(२७५) भगवती—सर्व्वशक्तिमती, प्रव्रज्या—सन्न्यासधर्म्मः, अखिलेति।—अखिलस्य—समग्रस्य मनोज्वरस्य—मनःपीडायाः, प्रशमनम्—अपनयनं, तस्य कारणं—हेतुः। आत्मवतां—मनस्विनाम्, इदं पदं—काषायग्रहणमित्यर्थः ज्यायः,—श्रेष्ठमित्यर्थः, ["ज्य च" (५।३।६१ पा०) इति ईयसुनि प्रशस्यस्य ज्यादेशः, "ज्यादादीयसः" (६।४।१६० पा०) इति ज्यादुत्तरस्य ईयसुन आकारादेशश्च]।

(२७६) महाभागः—श्रीमान् हर्षः मनोरथं—सङ्कल्पं, भिनत्ति—खण्डयति, विफलीकरोतीत्यर्थः भ्रातुरेतामवस्थां विलोक्य सङ्कल्पोऽयमिदानीं परित्याज्य इति भावः। अनुष्ठेयं—कर्त्तव्यम्।

(२७७) यदि भ्रातेत्यादि।—यदि भ्राता, अत एव अयं मान्य इति शेषः, इति, मन्यसे इति शेषः, एवं ज्येष्ठादिष्वपि योजनीयम्। वत्सलः,—स्निग्धः, त्वयि स्नेहपरायण इत्यर्थः, ["वत्सांसाभ्यां कामबले" (५।२।९८ पा०) इति लच्]। तदा सर्व्वथा—सर्वैः प्रकारैः, अस्य नियोगे—आज्ञायां, स्थातव्यं—वर्त्तितव्यम्।

(२७८) व्यरंसीत्—विरराम, ["व्याङ्परिभ्यो रमः" (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्]।

(२७९) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, ["यस्य च भावेन—" (२।३।३७ पा०) इति सप्तमी] उपरतवचसि—निवृत्तवाक्ये, नरपतिः,—हर्षः, निजगाद—उवाच।

"आर्य्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात्? अनभ्यर्थितदैव-निर्म्मिता हि विषमविपदवलम्बनस्तम्भा भवन्ति लोकस्य। (३८०) स्नेहार्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च धर्म्मप्रदीपाः; किन्तु (३८१) प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम् अतिप्रीतिः अभिलषति। (३८२) धीरस्यापि धार्ष्ट्यम् आरोपयति (३८३) हृदयलघिमलङ्घितम् अतिवल्लभत्वम्।

अपहाय—त्यक्त्वा, आर्य्यं विनेत्यर्थः। अभिदध्यात—कथयेत। अनभ्यर्थितेति।—अनभ्यर्थिता,—न अभ्यर्थिता,—न याचिता, अथ च दैवेन—विधिना, अनुकूलेनेति भावः, यद्वा,—अनभ्यर्थितम्—अप्रार्थितं, यत् दैव—सौभाग्यमित्यर्थः, अयाचिततयैवोपनतम् इति भावः तेन निर्म्मिता —सृष्टा, प्रणोदिता इत्यर्थः, विषमेति।—विषमा —दारुणा, विपत्—विपत्तिः, तत्र अवलम्बनस्तम्भाः,—आश्रयस्थानानीत्यर्थः। अयाच्यमाना अपि भवन्तः करुणाविवशा विपन्नानामप्रत्याशितसौभाग्यबलेनैव अकस्मादागत्य विपदस्त्रायन्ते इति सरलार्थः।

(३८०) स्नेहेति।—स्नेहेन—प्रीत्या, तैलादिना च, आर्द्रा—सरसा, सिक्ता च, मूर्त्तिः,—आकारः येषां तथोक्ताः, मोहेति।—मोहः,—अज्ञानता एव, अन्धकारः—तिमिरम्, आवरकस्वभावादिति भावः, तस्य ध्वंसिनः,—नाशिनः, उपदेशदानेन आलोकदानेन च इति भावः, धर्म्मप्रदीपाः,—धर्म्ममया दीपाः, धर्म्माश्रिताः सर्व्वभूतेष्वेव दयापराः सदुपदेशदायकाश्चेत्यर्थः।

(३८१) प्रणयेति।—प्रणयस्य—स्नेहस्य, प्रदानेन—अर्पणेन प्रदर्शनेनेति यावत्, दुर्ललिता—जनितस्पर्द्धेत्यर्थः अतिप्रीतिः,—अतिप्रणयः, दुर्लभमपि—दुष्प्रापमपि, मनोरथम्—अभिप्रेतम्, अभिलषति—आकाङ्क्षति।

(३८२) धीरस्य—प्रशान्तस्य, गम्भीरस्य इत्यर्थो वा, धार्ष्ट्यम—उद्धतत्वं, वाचालत्वमित्यर्थो वा, आरोपयति—जनयति, [आङ्पूर्व्वकात् रोहतेः णिचि लटि रूपं "रुहः पोऽन्यतरस्याम्" (७।३।४३ पा॰) इति हकारस्य पः]।

(३८३) हृदयेति।—हृदयस्य—चेतसः, लघिम्ना—लघुत्वेन, चापल्येनेत्यर्थः, लङ्घितम्—अतिक्रान्तम्, अतिभूमिं गतमित्यर्थः, दुर्व्वलचेतस्तया अहमेवास्य अतिप्रियान् इति निश्चयादतिप्ररूढमिति भावः, यद्वा—हृदयस्य लघिमा—लघुत्वं, सङ्कोचः इत्यर्थः, लङ्घितः,—अतिक्रमितः, दूरीकृत इत्यर्थः, वात्सल्यवत समीपे कोऽपि सङ्कोचः न कर्त्तव्य इति धियेति भावः येन तत्, अतिवल्लभत्वम्—अतिप्रियत्वम्, अतिप्रियत्वज्ञानमित्यर्थः।

(३८४) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिक्षयन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम्। (३८५) अभ्यर्थनाया रक्षन्ति च जलनिधय इव मर्य्यादाम् आर्य्याः। दत्तमेव च (३८६) शरीरमिदम् अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मह्यम्। अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम्,—इयं नः स्वसा बाला च (३८७) बहुदुःखखेदिता च सर्व्वकार्य्यावधीरणोपरोधेनापि यावत् लालनीया नित्यम्। अस्माभिश्च (३८८) भ्रातृवधापकारिरिपुकुलप्रलयकरणोद्यतस्य बाहोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं

(३८४) स्वार्थतृष्णा —स्वकार्य्यसिद्धाभिलाषा, युक्तेति।—युक्तायुक्तयोः,—कार्य्याकार्य्ययोः, विचारे—वितर्के, शून्य,—अक्षम, तस्य भाव स्तस्मात्, शालीनम् —अधृष्ट धीरमित्यर्थ, विनीतमिति यावत्, जनमिति शेष, ("स्यादधृष्टे तु शालीन" इत्यमर) प्रागल्भ्यम—औद्धत्य धृष्टतामित्यर्थ।

(३८५) अभ्यर्थनाया —प्रार्थनाया मर्य्यादामित्यनेन सम्बन्ध। ["अभ्यर्थनाया" इति हेतौ पञ्चमी वा]। रक्षन्ति—पालयन्ति, नोल्लङ्घयन्ति इत्यर्थ, जलनिधय —सागरा। मर्य्यादा—सीमां, वेलाञ्च।

(३८६) इद—दृश्यमान, भवदीयमित्यर्थ। अनभ्यर्थितेन—अयाचितेन। आतिथ्याय—अतिथिसत्काराय, अतिथये वा, ("स्यादातिथ्यमतिथ्यर्थे त्रिलिङ्गमतिथौ पुमान" इति मेदिनी) अत —स्वशरीरस्यार्पणात्, भदन्त—बौद्धाचार्य्ये त्वामित्यर्थ, अर्थये—याचे।

(३८७) बहुदुःखखेदिता—प्रबलाऽऽधिक्लिष्टा। सर्व्वकार्य्येति।—सर्व्वेषा—सकलाना, कार्य्याणा—कर्म्मणाम्, अवधीरणम—अवहेलनमेव उपरोध,—क्षति तेन, यद्वा,—सर्व्वकार्य्यावधीरणे—निखिलकर्म्मपरित्यागे, य उपरोध,—अनुरोध सर्व्वकार्य्यक्षति सहित्वाऽपीत्यर्थ, यावत् लालनीया—यत्नेन पालनीया एव, ("यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे" इत्यमर)।

(३८८) भ्रातृवधेति।—भ्रातु,—राज्यवर्द्धनस्य वधेन—हननेन, अपकारिण,—द्रोहिण, ये रिपव,—शत्रव, तेषा कुलस्य—वंशस्य प्रलयकरणे—विध्वंसने, उद्यत —प्रवृत्त तस्य, बाहो —भुजस्य, विधेयै,—वशवदै अधीनैरित्यर्थ, भुजबलगर्व्व एव भ्रातृघातिनां शत्रूणां समूलमुन्मूलनाय मामादिशदित्यर्थ।

प्रतिज्ञा कृता। (३८९) पूर्व्वावमाननाऽभिभवम् असहमानैः अर्पित आत्मा कोपस्य। अत. (३९०) नियुङ्क्तां कियन्तमपि कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये। दीयताम् (३९१) अतिथये शरीरम् इदम्। अद्य प्रभृति यावदयं जनः (३९२) लघयति प्रतिज्ञाभारम्, आश्वासयति च तातविनाश-दुःखविक्लवाः प्रजाः, तावत् इमाम् अत्रभवतः कथाभिश्च धर्म्याभिः, (३९३) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च अरजोभिः, (३९४) शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः,

(३८९) पूर्व्वेति।—पूर्व्वया—प्रथमया, अप्राप्तपूर्व्वयेति भाव मुख्यया वा, अवमाननया—अवज्ञया, आदर्शरूपया इति भाव, य अभिभव,—तिरस्कार तम, असहमानै,—अक्षममाणै, सोढुमशक्नुवानैरित्यर्थ, कोपस्य—क्रोधस्य, आत्मा—मन, धैर्य्यं वा, ("आत्मा यत्ने स्वभावे च प्रयत्नमनसोरपि। धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि॥" इति मेदिनी) अर्पित,—दत्त, क्रोधाकुलोऽस्मीति भाव।

(३९०) आत्मान—शरीर, मदीये कार्य्ये—मम हितकर्म्मणीत्यर्थ, नियुङ्क्तां—नियुक्त करोतु ["स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्" इति वार्त्तिकात् युजेरात्मनेपदम्] यथा मम सुमङ्गल स्यात्, तथा भवता आचरितव्यमिति भाव।

(३९१) अतिथये—गृहागताय, मह्यमिति शेष।

(३९२) लघयति—लघूकरोति, अवतारयतीति यावत, प्रतिज्ञां निस्तरतीति भाव। तातेति।—तातस्य—"पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्द प्रयुज्यते" इति वचनात् ज्येष्ठस्येत्यर्थ, विनाशेन—उपायुद्धननेनेत्यर्थ, यत दुःखं—मन पीडा, तेन विक्लवा,—विह्वला, आर्त्ता इत्यर्थ, प्रजा,—प्रकृती, आश्वासयति—सान्त्वयति। इमा—मत्ससारम अत्रभवत,—पूज्यस्य ते, धर्म्याभि,—धर्म्मादनपेताभि, धर्म्मोपदेश-समन्विताभिरित्यर्थ ["धर्म्मपथ्यर्थ—" (४।४।९२ पा०) इति यत्]।

(३९३) कुशलेति।—कुशलाना—मङ्गलानां, प्रतिबोध,—विज्ञान, त विदधति—जनयन्तीति तथोक्तै, शोकविनाशदक्षैरित्यर्थ, अरजोभि,—रजोगुणवर्ज्जितै, सत्त्वोद्रेककरै इति भाव।

(३९४) शीलोपशमदायिनीभि,—शीलस्य—स्वभावस्य, सर्व्वदा शोकदुःख-मग्नस्येति भाव, उपशमदायिनीभि,—प्रशमकारिणीभि, मनस शान्तिजननीभि-रित्यर्थ, देशनाभि,—कथाभि, शिक्षाभिरित्यर्थ।

(२९५) क्लेशप्रहाणहेतुभूतैश्च तथागतैः दर्शनैः, (२९६) अस्मत्पार्श्वोपयायिनीमिव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि। इयन्तु ग्रहीष्यति मयैव (२९७) समं समाप्तकृत्येन काषायाणि। अर्थिजने च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः? (२९८) सुरनाथम् आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्योदधिः दधीचः। (२९९) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः

---

(२९५) क्लेशेति।—क्लेशस्य—संसारसन्तापस्य, प्रहाणे—क्षये, तस्य हेतुभूतानि—कारणरूपाणि तैः, शान्तिप्रदैरित्यर्थः, तथागतैः,—तादृशैः, दर्शनैः—ज्ञानैः, दृष्टान्तैर्वा, यद्वा,—तथागतः—बुद्धः, ("सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः" इत्यमरः) तस्य इमे तथागताः तैः, बुद्धसम्बन्धिभिरित्यर्थः, दर्शनैः,—शास्त्रैः, बौद्धशास्त्रात्मप्रबोधप्रदैः उपदेशवचनैरित्यर्थः, ("दर्शनं नयनस्वप्नबुद्धिधर्मोपलब्धिषु। शास्त्रदर्पणयोश्च" इति मेदिनी)।

(२९६) अस्मदिति।—अस्माकं पार्श्वं—समीपम्, उपयाति—उपगच्छति, तिष्ठतीत्यर्थः तथोक्ताम्, अस्मत्पार्श्ववर्त्तिनीं प्रतिबोध्यमानाम्—उपदिश्यमानाम् अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम् इत्यर्थः, यावदहं रिपुकुलोन्मूलनाय प्रजावृन्दाश्वासनाय च व्यापृतस्तिष्ठामि तावन्मदीयभगिनीमिमां स्वपार्श्वमवस्थाप्य तथा प्रतिबोधयतां, यथेयं मददर्शनात् न अधीरीभवति, परन्तु अस्मत्समीपवर्त्तिनीमेव, आत्मानं मन्यते इति भावः।

(२९७) समं—सह। समाप्तकृत्येन—कार्यं समाप्तवता, शत्रुविनाशरूपं प्रजासान्त्वनारूपञ्च कार्यं समाप्येत्यर्थः। अर्थिजने—याचकजने। अतिसृजन्ति—ददति।

(२९८) धैर्योदधिः,—धैर्यसागरः, दधीचः,—तदाख्यमुनिः, आत्मास्थिभिः,—आत्मनः,—स्वस्य, अस्थिभिः,—कङ्कालैः, सुरनाथम्—इन्द्रम्, यावत्—अवधारणे, साकल्ये वा, कृतार्थं—सिद्धमनोरथं, सम्पूर्णरूपेण कृतकृत्यमित्यर्थः। असौ हि दधीच्यपरनामा मुनिः वृत्रासुरवधोद्यताय इन्द्राय वज्रनिर्माणार्थं स्वदेहस्थान्यस्थीनि सम्प्रददात्, वज्ररूपैः तैश्चासौ तं निजघानेति पौराणिकी वार्त्ताऽत्रानुसन्धेया।

(२९९) मुनिनाथः,—मुनीन्द्रः, सुगतः इति यावत्, ("सर्वज्ञः सुगतो, बुद्धः ०। मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता" इत्यमरः) अनपेक्षितेति।—न अपेक्षिता—न विरचिता, आत्मनः,—स्वशरीरस्य, स्थितिः,—रक्षणं येन तथाभूतः, स्वशरीररक्षा-

अनुकम्पा इति ज्ञात्वा कृपावान् आत्मानं (४००) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान्? अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति" इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः।

भूयस्तु बभाषे भदन्तः,—(४०१) "भव्या न द्विः उच्चारयन्ति वाचम्। चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् अमुना जनेन। (४०२) उपयोगस्तु निरुपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्त." इति।

अनपेक्षमाण इत्यर्थः, अनुकम्पा—दया, इति कृत्वा—इति मत्वा, अनुकम्पार्ह इति विविच्येत्यर्थः।

(४००) वठरसत्त्वेभ्य,—जडप्राणिभ्य, सिंहादिभ्य इति भाव, कतिकृत्व,—कतिवारान्, ["सङ्ख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" (५।४।१७ पा०) इति कृत्वसुच्] श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं स्वयं प्रसूतां बुभुक्षया स्वशावकान् भक्षयितु प्रवृत्ता दृष्ट्वा बुद्धदेव करुणापारतन्त्र्यात तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति। बहुतर—प्रचुर, मदुक्ताभ्यामाभ्यामन्यविधम् अर्थिभ्य स्वदेहदानरूपमुदाहरणमित्यर्थ।

(४०१) भव्या,—साधव। द्वि,—द्विवार, द्विप्रकार वा, ["द्वित्रिचतुर्भ्य. सुच्" (५।४।१८ पा०) इति सुच्]। अमुना जनेन—अनेन लोकेन, मयेति भाव, प्रथममेव—दर्शनक्षण एवेत्यर्थ, गुणा,—धैर्यौदार्यादय इत्यथ, भवदीया इति भाव, इमा—परिदृश्यमाना मदीयामित्यर्थ, कायबलि—शरीररूपमुपहार, ["बलि. पूजोपहारयो" इत्यमर। "करोपहारयो पुंसि बलि प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्" इत्यमरोक्ते अत्र उपहारार्थकबलिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्व चिन्तनीय, तेन "इमाम्" इत्यत "इमम्" इति पाठ समीचीन] प्रतिग्राहिता,—कृतप्रतिग्रहा कृता, प्रतिग्रह कारिता इत्यर्थ, स्वीकरणमापादिता इति यावत, ("प्रतिग्रह स्वीकारे सैन्यपृष्ठे पतद्ग्रहे" इति मेदिनी) अह भवद्गुणेभ्य शरीरमिदमुपहारीकृतवान इति निष्कर्ष।

(४०२) निरुपयोगस्य—निष्प्रयोजनस्य, परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्येति भाव, अस्य, भवत इति शेष, उपयोग,—उपकार, गुणवत्—सम्यक् इत्यर्थ, आयत्त,—अधीन, अह यावच्छक्यमनेन कायेन भवत उपकार विधास्यामीति तात्पर्यम्, यद्वा,—निरुपयोगस्य—केनापि सत्कृत्ये अव्यवहार्यतया व्यर्थीभूतस्य इति भाव,

अथ (४०३) तथा तस्मिन् अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरीम् (४०४) उषसि वसनालङ्कारादिप्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (४०५) आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम।

तत्र च (४०६) राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयन् एव

मम—मम, मदीयकायस्य इत्यर्थः, लघुनि—स्वल्पायाससाध्ये इत्यर्थः, गुरुणि—प्रचुरायाससाध्ये इत्यर्थः, कृत्ये—कार्य्ये, उपयोगः—व्यवहारः, नियोग इत्यर्थः, गुणवदायत्तः—गुणवतः—गुणिनः भवतः, आयत्तः—अधीनः, मया पूर्वमेव शरीरमिदं भवद्भ्योऽभ्युपहारीकृतम्, अतः शरीरेऽस्मिन् गुणिनो भवत एव पूर्णाधिकारः, अधुना लघुनि गुरुणि वा यादृशि एव कार्य्ये इह नियोजयसि, तदेवाहमविचारितं करिष्यामीति निष्कर्षः।

(४०३) तस्मिन्—दिवाकरमित्रे, तथा—तादृशप्रकारेणेत्यर्थः, अभिनन्दितप्रणये—अभिनन्दितः,—सादरं समर्थितः इत्यर्थः, प्रणयः—याञ्चा येन तस्मिन् ("प्रणयः प्रश्रये प्रेम्णि याञ्चाविश्रम्भयोरपि" इति मेदिनी) आदरेण गृहीताभ्यर्थने सति इत्यर्थः, प्रीयमाणः—तुष्यन्, ["प्रीयते" इत्यस्य धातोः दैवादिकस्य शानचि रूपम्]। विभावरीं—रजनीम् ["अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालः—" इति वार्त्तिकात् कालवाचकस्य कर्मत्वम्] उषित्वा—आसित्वा, अवस्थाय इत्यर्थः।

(४०४) उषसि—प्रभाते, वसनेति।—वसनानि—वस्त्राणि, अलङ्काराः—आभरणानि च, आदयो येषां तानि, वसनालङ्कारादीनि, तेषां प्रदानेन—अर्पणेन, परितोषितः,—प्रीणितः तं, निर्घातं—प्रागुक्तं शबरयुवानं, विसर्ज्य—परित्यज्य, स्वस्थानं सम्प्रेष्येत्यर्थः।

(४०५) आचार्य्येण—श्रमणगुरुणा दिवाकरमित्रेण। कतिपयैः,—स्वल्पैः, प्रयाणकैः,—यात्राभिः, स्वल्पैरेव दिनैः स्वल्पैरेव श्रमणैर्वा इत्यर्थः, अनुजाह्नवि—जाह्नवी—गङ्गा, तस्याः अनु—तटसमीपे इत्यर्थः, ["अनुर्यत्समया" (२।१।१५ पा०) इत्यव्ययीभावः, "अव्ययीभावश्च" (२।४।१८ पा०) इति नपुंसकत्वञ्च] निविष्टं—स्थितं, कटकं—शिबिरम्।

(४०६) राज्येति।—राज्यश्रिया,—तन्नाम्न्या हर्षभगिन्या, प्राप्तिः—लाभः, व्यतिकरः,—व्यतिकरः, सर्वाङ्गसम्मेलनमित्यर्थः, यद्वा,—व्यतिकरः,—व्यसनं,

प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम्। (४०७) बहलमधुपङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकवल्लभो वासरः। (४०८) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोकजुंषि (४०९) यजूंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि

राज्यश्रीसङ्गाना विपत्तिरित्यर्थः, ("अथ व्यतिकरः पुंसि व्यसनव्यतिषङ्गयोः" इति मेदिनी) तयोः कथा—वार्त्ता, प्रणयिभ्यः,—सुहृद्भ्यः, ["क्रियया यमभिप्रैति—" (वा०) इति चतुर्थी] कथयन्—वदन्, ["लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (३।२।१२६ पा०) इति हेतौ शतृ। "कथयन्" इत्यत्र "कथयत" इति पाठे—कथयतां दर्शनाद्धेत्वेत्यर्थः, "षष्ठी चानादरे" (२।३।३८ पा०) इति षष्ठी] ततार—अलङ्घयत्, अस्ताचलमगमदित्यर्थः।

(४०७) बहलेति।—बहलेन—प्रभूतेन, मधुना—मकरन्देन, पङ्केन—द्रवेण इत्यर्थः, पिङ्गलः,—कपिलः, वासरोऽपि परिणतिकाले पिङ्गलवर्णो भवति, पङ्कजाकर इव—पद्माकर इव, चक्रवाकवल्लभः,—चक्रवाकाणां—रथाङ्गनाम्नां, वल्लभः,—प्रियः, मिलनसम्पादकत्वादिति भावः, वासरः,—दिवसः, सञ्चुकोच—सङ्कुचितवान्, क्षीणतामगमदित्यर्थः। पङ्कजाकरोऽपि आवासभूमितया चक्रवाकवल्लभः, इति तेन सह वासरस्यावैधर्म्यंवाच्योपमालङ्कारः।

(४०८) प्रकीर्णानि—विस्तारितानि, दिक्षु विदिक्षु च व्याप्तानीत्यर्थः। नवेति।—नवः,—प्रत्यग्रः, सद्योनिर्गत इत्यर्थः, रुधिररसः,—रक्तद्रवः तद्वत्, तेन च अरुणः,—लोहितः, वर्णः,—रूपं येषां तानि लोकालोकजुषि—लोकालोकः,—स्वनामख्यातः सूर्यकिरणसम्पर्कसीमापर्वत इति यावत्, तस्य पार्श्वयोरालयस्य सद्भावस्य च सम्भवात् तथात्वमिति ज्ञातव्यं स जुषन्ते—सेवन्ते, आश्रयन्तीत्यर्थः तथोक्तानि, लोकालोकपर्वताश्रयीणि इत्यर्थः, लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः, ["जुषते" इत्यस्य भौवादिकस्य कर्त्तरि क्विप्] अन्यत्र,—लोकानां—जनानाम्, आलोकः—दर्शनम् ("आलोको दर्शनोद्योतौ" इत्यमरः) जुषन्ते—सेवन्ते इति तथोक्तानि, लोकदृष्टिगोचराणीत्यर्थः, उद्गीर्य बहिष्करणादिति भावः।

(४०९) कुपितेति।—कुपितेन—क्रुद्धेन, गुरुं वैशम्पायनं प्रतीति भावः, याज्ञवल्क्येन—तदाख्यमुनिना, वक्त्रात्—मुखात्, वान्तानि—उद्गीर्णानि, यजूंषि—यजुर्वेदानिव, वैशम्पायनशिष्या इति शेषः। निजवपुषि—स्वदेहे। पुरा वैशम्पायनशिष्यः याज्ञवल्क्यः गुरोः वैशम्पायनस्य सकाशात् वेदानधीत्य सर्वेषु शिष्येषु प्रमादिषु

(४१०) पूषा पापमुषि पुनरपि सञ्जहार जालकानि रोचिषाम् ।

स्वगुरोः ब्रह्महत्यापापक्षयकारकं व्रतमेकाकी एवाचरितुमिच्छन् गुरुणा विप्रावमानना-सहिष्णुना वदान् मत्परिगृहीतान् परित्यजेति उपालब्धः सन्नेवाधीतान् वेदभागानुद्वाम, उद्वान्तांश्च तान् मुनयः तित्तिर्यो भूत्वा लोलुपतया तित्तिरीभूय आददुः, तत एते वेदभागाः कृष्णयजुर्वेदा इति उच्यन्ते। तथा हि विष्णुपुराणे—"शिष्यानाह च भो शिष्या। ब्रह्महत्यापहं व्रतम्। चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा॥ अथाऽऽह याज्ञवल्क्यस्तं किमेतैर्बहुभिर्द्विजैः। क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम्॥ ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामुनिम्। मुच्यतां यत् त्वयाऽधीतं मत्तो विप्रावमानक॥

इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंष्यथ। छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च स्वेच्छया मुनिः॥ यजूंष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज॥ जगृहुस्तित्तिरीभूता तैत्तिरीयास्तु ते ततः॥ एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः। अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः॥ यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम।। वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वोऽभवद्यतः॥" इत्यादि। एवमेवाह वाजसनेयिसंहिताभाष्ये भगवान् महीधरः, तथा हि—"तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश, ते च स्वशिष्येभ्यः। एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच, मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यात् मूर्तां विद्यां विधाय उद्वाम। वान्तानि यजूंषि गृहीतानि गृध्नवो(?) अन्ये वैशम्पायनशिष्याः तित्तिरयो भूत्वा यजूंषि अभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालबौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्" इति।

(४१०) पूषा—सूर्यः। पापमुषि—पापक्षयकारिणि, [पापोपपदात् मोषते मुष्णाते वा कर्तरि क्विप्]। रोचिषा—तेजसा किरणानामित्यर्थः, जालकानि—निचयान् सञ्जहार—संहृतवान्, विनाशयामासेत्यर्थः। यथा हि वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा याज्ञवल्क्यमुखवान्तानि रुधिराक्तानि कृष्णानि यजूंषि स्ववपुषि संहारयामासुः एवमेव पूषाऽपि स्वरोचिषां जालकानि निजवपुषि सञ्जहारेति यजुर्भिः सह रोचिषां जालकानामवैधर्म्यसाम्योक्तेरुपमाऽलङ्कारः।

(४११) क्रमेण च समुपोह्यमानमांसलरागरोचिष्णुः उष्णांशुः (४१२) उष्णीषबन्धसहजचूडामणिरिव वृकोदरकरपुटोत्पाटितः (४१३) प्रत्यग्रशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य,

(४११) "क्रमेण" इत्यादौ "उष्णांशु · मुहूर्तमदृश्यत" इत्यनेन सम्बन्धः। समुपोह्यमानेति।—समुपोह्यमानेन—सङ्ख्यमाणेन आक्रम्यमाणेनेत्यर्थः, चीयमानेनेति भावः ["सङ्ख्यमाणेन—वर्द्धमानेन" इति केचित] मांसलेन—सान्द्रेण, प्रभूतेनेत्यर्थः, रागेण—लौहित्येन, रोचिष्णुः—राजमानः, ["अलङ्कृञ्—" (३।२।१३६ पा०) इति इष्णुच] उष्णांशुः,—सूर्य्यः।

(४१२) उष्णीषेति।—उष्णीषः,—शिरोवेष्टनं बध्यते—संयम्यते, निवेश्यते इत्यर्थः अत्रेति व्युत्पत्त्या [बध्नातेरधिकरणे घञ्] उष्णीषबन्धः,—मस्तकं तत्र सहजः,—स्वभावोत्पन्नः, चूडामणिः,—शिरोरत्नं स इव। वृकोदरेति।—वृकोदरस्य—वृकः,—तन्नामा तीक्ष्णोऽग्निः, उदरे—कुक्षौ यस्य तस्य, "यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः। मया दत्तः स धर्म्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः॥" इत्युक्तस्वरूपस्य भीमसेनस्य, करपुटेन—हस्तद्वयेन उत्पाटितः—उन्मूलितः, आकृष्ट इति यावत।

(४१३) प्रत्यग्रेति।—प्रत्यग्रम्—अभिनवं, सद्योनिःसृतमित्यर्थः, उत्पाटनवेगादिति भावः, शोणितं—रक्तं, तेन सदृशः वा शोणः,—लोहितः, यः अङ्गरागः—अङ्गप्रभा तेन रौद्रः,—भीषणः। द्रौणायनस्य—द्रोणतनयस्य, अश्वत्थाम्न इत्यर्थः, ["द्रोणपर्व्वत—" (४।१।१०३ पा०) इति गोत्रे वैकल्पिकः फक्, पक्षे द्रौणिरिति]। पुरा सौप्तिके अश्वत्थाम्ना हतेषु पुत्त्रेषु द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः, यद्यश्वत्थाम्नः शिरश्छित्त्वा नानीयते तदा अहं जीवितं त्यक्ष्यामि' इति। 'तथा करिष्यामि' इति प्रतिजानानम् आयान्तं भीमं दृष्ट्वा व्यासाश्रमे बदरिकावने स्थितो रणश्रान्तः छन्नाध्यक्षोऽश्वत्थामा शस्त्रसामर्थ्यादेषिका समन्त्रां ब्राह्ममस्त्रं विधाय तदैषिकं भीमवधाय प्रायुङ्क्त। तदा च एकाकिनो भ्रातुर्भीमसेनस्य गमनात् विपदमाकलय्य भीतेनार्ज्जुनेन कृष्णं सारथिना तमन्वानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुचे। अत्रान्तरे समागतैर्नारदादिभिर्मुनिभिः मध्यस्थैरुक्तं, द्रौणिरस्त्रमभिमन्त्रितं यत्ता उत्तरायां गर्भे पततु इति, अर्ज्जुनेनापि ब्रह्मवधो न कर्त्तव्य इति स्वमस्त्रं संह्रियतामिति च, ततस्तेषां वचनगौरवात् अर्ज्जुनेनास्त्रे संहृते भीमोऽश्वत्थाम्नः सहजं शिरोमणिं बलादुत्पाटितवान् भारतेऽप्यक्ष्यादा अत्र अनुसन्धेया। अत्र अप्रसमवेतावशात् प्रतीपरसोदयाशौ. द्रौणिचूडामणिना सूर्य्यस्यैषर्म्यंसाम्योतिरूपमाऽलङ्कारः।

(४१४) रुद्रभिक्षादानशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाडीरुधिरपूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः, (४१५) पितृवधरुषितरामरागरचितः पृथुविकटकार्त्तवीर्य्यांसकूटकुट्टाककुठार-

(४१४) रुद्रेति।—रुद्र,—भीषण, भिक्षाया,—प्रार्थितवस्तुन इत्यर्थ, आदाने—ग्रहणे यद्वा,—दाने—समर्पणे, भक्ताना वाञ्छितपरिपूरणे इत्यर्थ, शौण्ड,—तत्पर. य पुरमथन,—त्रिपुरारि, हर इति यावत तेन मुक्त—परित्यक्त, छेदनेन पातितमित्यर्थं, यत् मुण्ड—शिर, ब्राह्ममिति भाव, तस्य शिराणां—सूक्ष्मनाडीनामित्यर्थं, नाडीनां—स्थूलशिराणां, रक्तवाहिनीनां धमनीनामित्यर्थं, रुधिरे,—रक्ते, पूरणेन—परिपूर्णतया, कपिल —पिङ्गल, आरक्त इत्यर्थं, पैतामह,—ब्राह्म, कपालकर्पर इव—कपाल,—शिर कङ्काल एव, कर्पर,—शरावाऽऽकारपात्रभेद, कटाहविशेष इति वा स इव, ("कर्पर स्यात् कपाले च शस्त्रभेदकटाहयो" इति मेदिनी) ब्रह्मण शिर कपाल इवेत्यर्थं। पुरा मेरुशृङ्गे महर्षय पितामह पर तत्त्वं पप्रच्छु, असौ तु महेशमायामोहित आत्मान सर्वोत्तम ब्रह्मभूतमवादीत, अथ नारायणांशज क्रतु कुपित आत्मानमेव सर्वकर्त्तारमब्रवीत, एव तौ विवदमानौ प्रमाणभूतान चतुर आम्नायान पप्रच्छतु। ते तु रुद्रमेव तथाभूतमब्रुवन तौ तु तच्छ्रुत्वा त विनिन्दितुमारेभाते, तत्तावन्तरा एक परमाद्भुत ज्योति प्रादुरभूत तत् दृष्ट्वा ब्रह्मण पञ्चम शिर आवामन्तरा क स्थात इत्युक्त्वा प्रजज्वाल। हिरण्यगर्भस्तु त रुद्र प्राक् स्वभालस्थलादुद्भूतमवादीत, तच्छ्रुत्वा कोपात शङ्कर कालभैरव ससर्ज, असौ तु वामाङ्गुलिनखाग्रेण विधे पञ्चम शिर चकर्त। तच्च ब्रह्मशिर कपाल हरस्य कर नामुञ्चत। तत कपालमोचने तीर्थे काश्या ब्रह्मकपाल तद्धस्तमुक्तमभवदिति काशीखण्डे एकत्रिंशेऽध्याये द्रष्टव्यम्। तथा हि,—"कपाल ब्रह्मणो रुद्र सर्वेषामेव पश्यताम्। हस्तात पतितमालोक्य ननर्त परया मुदा॥ विधे कपाल नामुञ्चत् करमत्यन्तदुस्त्यजम्। हरस्य भ्रमत क्वापि तत काश्यां क्षणतोऽपतत॥" इत्यादि। अत्र पैतामहरुधिरार्द्रशिरःकपालेन साकम् उष्णांशोरवैधर्म्यसाम्यौज्ज्वल्यरूपमाऽलङ्कार।

(४१५) पित्रिति।—पितु,—जनकस्य, जमदग्ने इत्यर्थ, वधेन—हननेन कार्त्तवीर्य्यकृतेन इति भाव रुषित,—कुपित य राम,—परशुराम, तस्य रागेण—वीररसोत्साहेन पितृवधजनितेन मात्सर्य्येण वा, असहिष्णुतया इत्यर्थं, ("रागस्तु मात्सर्य्ये लोहितादिषु" इति मेदिनी) रचित,—सृष्ट, पृथ्विति।—

पृथुतरदुष्टक्षत्रियकण्ठकुहरमधिरकुल्याप्रणालसहस्रपूरितो ह्रद इव दूरव्यापी रौधिरः, (४१६) भयनिगूढकरचरणमुण्डमण्डलाऽऽकृतिः गुरुगरुडनखपञ्जराक्षेपक्षपणभिन्नक्षतशोणितोक्षितो व्यसुर्विभावसुः कमठ इव च लोठ्यमानो नभसि,

पृथुः,—महान्, पीवर इत्यर्थः, विकटः,—उरु विशाल इत्यर्थः, ("विकटो वज्रधारायां विपुलविकरालयोः" इति मेदिनी) यः कार्तवीर्यस्य—हैहयाधिपस्य कण्ठकूटः,—स्कन्धशिखर, तस्य कुठारः,—छेदकः, ["जर्घाभिघकुट्टलुण्ठञ्छ थाकन्" (३।२।१५५ पा०) इति कुट्टयते थाकन्] कुठारः,—परशुः, तस्य तुण्डः—मुखम्, निशितधारेत्यर्थः, तेन तष्टाः,—तनूकृताः, छेदिता इत्यर्थः, निकृत्ता इति यावत्, [तक्षोतेः कर्मार्थककस्य निष्ठायां रूपम्। "तष्टत्वष्टौ तनूकृते" इत्यमरः] ये दुष्टाः,—दुर्जनाः, क्षत्रियाः,—राजन्याः तेषां कण्ठकुहराणि—कन्दराणि, कन्दरस्थानि—रक्तानि, कुल्याः—अल्पा सरित्, ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः) तासां प्रणालसहस्रैः,—स्रोतःसमूहैः, पूरितः,—भरितः, दूरव्यापी—दूरदेशव्यापी, ["नन्दिग्रहि—" (३।१।१३४ पा०) इति व्यपेः कर्तरि णिनिः]। रौधिरः,—रुधिरमयः, [रुधिरस्य विकार इत्यर्थः, "तस्य विकारः" (४।३।१३४ पा०) इत्यण्] ह्रदः,—अगाधजलाशय इव, ("तत्रागाधजलो ह्रदः" इत्यमरः), परशुरामो हि पितुः जमदग्नेः निहन्तुः कार्तवीर्यस्योपरि प्रकुप्य आदौ तं साक्षात् निहत्य पश्चात् एकविंशतिकृत्वः निखिलमेव राजन्यसमूहं व्यवधीत्, निहततद्रौधिरह्रदेन पितॄन् तर्पयामास चेति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया। अत्र परशुरामनिहतक्षत्रियरुधिरकह्रदेन साम्यं तथाशोणितवर्णसाम्यादुपमाऽलङ्कारः।

(४१६) भयेति।—भयेन—त्रासेन, गरुडदर्शनादिति भावः, निगूढ—सङ्कोचितं, यत् करचरणमुण्डं तेन मण्डलाः—वर्तुला, आकृतिः,—अवयवो यस्य तथोक्तः, गुर्विति।—गुरुणा—महता, गरुडस्य—वैनतेयस्य, नखपञ्जरेण—नखरनिकरविशेषेण इत्यर्थः, य आक्षेपः,—आकर्षणम् उत्क्षेपणम् इत्यर्थः, तदेव क्षपणम्—भूमौ प्रक्षेपः, तेन भिन्नः,—निर्भिन्ने, देहादिति भावः, क्षतजे—रक्ते, ("रुधिरेऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्" इत्यमरः) उक्षितः,—सिक्तः, स्नपित इत्यर्थः, अत एव व्यसुः,—गतजीवितः विगतप्राण इत्यर्थः, ("स्त्रियां भूम्न्यसवः प्राणाः" इत्यमरः) विभावसुः,—सूर्यः, कमठः—कच्छपः, ("कूर्मे कमठकच्छपौ" इत्यमरः) नभसि—आकाशे, लोठ्यमानः,—घूर्णमानः। कश्चित् पुरा विभावसुर्नाम

(४१७) अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्ड्यमानमानीतः, (४१८) नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीक्षिप्तो धातुतट इव च सुमेरौ, (४१९) असुरवधाभिचारचरुपचनपिशुनः

कश्चित् महाधनस्य चानुजः सुप्रतीको नाम, असौ तु ज्यायसा भ्रात्रा सहैकत्र स्थातुमनिच्छन् नित्यश एव धनविभागं कर्तुं भ्रातरमनुरुरोध, विभक्ता भ्रातरः नूनमभिकेरामहन्यन्ते इति ज्येष्ठेन प्रबोधितोऽपि कामं यदा तद्वचनं नाभिनन्दितवान्, तदा तस्मै कनीयसे सुप्रतीकाय 'हस्तित्वमाप्नुहि' इत्यभिशप्तवान्, कनिष्ठोऽपि ज्येष्ठं विभावसुं 'कच्छपत्वं लभस्व' इति अभिशशाप। एवं तौ सरसि अर्थार्थं पूर्ववैरात् नित्यशः विवदमानौ गरुडेन भक्षितौ इति, तथा चोक्तं भारते आदिपर्वणि त्रिंशाध्याये—"तावुभौ युद्धसम्मत्तौ परस्परवधैषिणौ। भक्षयामास गरुडो तावुभौ गजकच्छपौ॥" इति। अत्र गरुडनिहतरक्तोपलिप्तकच्छपेन सह उपमाधारवैधर्म्यसाम्येनोपमाऽलङ्कारः।

(४१७) अरुणेति।—अरुणः—रक्तः, गर्भस्य—कुक्षेः, अभ्यन्तरस्य इत्यर्थः, भ्रूणस्य वा, ("गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके" इति मेदिनी) मांसपिण्डः—पिशितखण्डः यस्य तथाभूतः, अण्ड इव—डिम्ब इव, खण्ड्यमानः—खण्ड्यता, छिद्यता इत्यर्थः ["खण्ड्यमानः" इत्यत्र "खण्ड्यमानम्" इति पाठे,—खण्डपरिमाणं खण्डस्वरूपमित्यर्थः] आनीतः,—प्रापितः, अहस्य अस्तगमनात् खण्डितवर्ण्यमान इति भावः। खण्डितारुणगर्भमांसपिण्डाण्डेन साकमुपमाधारवैधर्म्यसाम्येनोपमाऽलङ्कारः।

(४१८) नियतेति।—नियतकालस्य—कल्पान्तस्य अतिपातेन—आगमेन, यद्वा,—नियतस्य—नित्यस्य, कालस्य—महाकालस्य सर्वभूतसंहारकस्येत्यर्थः, ("कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" इति मेदिनी) अतिपातः—अतिशयेन पतनम्, अवश्यमागमनमित्यर्थः तेन, अथवा—नियतः,—शास्त्रविहितः यः कालः—पूजनसमयः, यस्मिन् काले देव्याः पूजा शास्त्रकृद्भिरुपदिष्टा तथाविधसमय इति यावत्, तस्य अतिपातः—उल्लङ्घनं, तेन दूयमाना—तप्यमाना, सृष्टिध्वंसकरणोद्यता इति भावः, दाक्षायणी—दक्षकन्या, कालीत्यर्थः, महाकाली इति भावः [दक्षस्यापत्यं स्त्री इत्यर्थे दक्षशब्दात् फिञ् ङीप् च] तया क्षिप्तः, विक्षिप्तः धातुतटः—गैरिकप्रस्थ इव, ("धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः" इत्यमरः)। रोषकषायितदाक्षायणीक्षिप्तधातुतटेन साकमुपमाधारवैधर्म्यसाम्येनोपमाऽलङ्कारः।

(४१९) असुरेति।—असुराणाम्—दानवानां वधाय नाशार्थम् अभिचारः, श्येनकमारणादिक्रियाविशेषः, तस्य चरुः,—पायसविशेषः, तस्य पचन-

शोणितक्वाथकषायितकुक्षिः अतिविशङ्कटः कटाह इव च बार्हस्पत्यः, (४२०) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेपभीषणो मुखमण्डलाऽऽभोग इव महाभैरवस्य मुहूर्त्तम् अदृश्यत। (४२१) जलनिधिजलप्रतिबिम्बितरविबिम्बराजिभास्वराभ्रावलम्बिनी गृहीतार्द्रमांसभारा इव चाबभासे वासरावसानवेला

पाक तस्य पिशुन—सूचक रात्रिचराभिचारादिकरणप्रसिद्धे, शोणितेति।—शोणितस्य—रक्तस्य, क्वाथेन—निष्पाकेन, तापेन घनीकरणेन इत्यर्थ ('क्वाथ स्यादतिदुःखेऽपि निष्पाके च द्रवस्य च" इति मेदिनी) कषायित,—रक्तीकृत, कुक्षि,—अभ्यन्तरं यस्य तथाभूत अतिविशङ्कट,—अतिभीषण, रक्तोपलिप्तत्वादिति भाव, ["वि शालच्छङ्कटचौ" (५।२।२८ पा०) इति शङ्कटच्प्रत्यय] बार्हस्पत्य,—बृहस्पतेरयं बार्हस्पत्य कटाह इव—स्थालीविशेष इव। पुरा देवासुरयुद्धावसरे दवगुरु बृहस्पतिरसुरवधसाधनाय आथर्वणिकाभिचारक्रियामकरोदिति पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया। अत्रासुररक्तोपलिप्तरक्तकटाहेन साकमुष्णांशोरवैधर्म्यसाम्योक्तरुपमाऽलङ्कार।

(४२०) सद्य इति।—सद्य —तत्क्षण निपातचेष एव इत्यर्थ गलित—निहत गजदानवस्य—गजासुरस्य, देहात—शरीरात यत लोहित—रक्त तस्य उपलेपन—अनुलेपनेन भीषण,—उग्र, महाभैरवस्य—महारुद्रस्य मुखेति।—मुखमण्डलस्य—वदनबिम्बस्य, आभोग इव—आयतनमिव अदृश्यत—अवलोकित, पूर्वोक्तविध उष्णरश्मिरिति पूर्वेण सम्बन्ध। महादेवकृतगजासुरनिधनवार्त्ता काशीखण्डे अष्टषष्टितमेऽध्याये उपवर्णिता, तथा हि —"महिषासुरपुत्रोऽसौ समायाति गजासुर। प्रमथान प्रमथान सर्वान निजवीर्य्यमदोद्धत॥ ततस्त्रिशूलहस्तिसमायान्तं दैत्यपुङ्गवम्। विज्ञायावध्यमन्येन शूलेनाभिजघान तम॥ प्रोतस्तेन त्रिशूलेन स च दैत्यो गजासुर। छत्रीकृतमिवात्मानं मन्यमानो जगौ हरम॥" इति। अत्र गजदानवरक्तोपलिप्तमहाभैरव-मुखमण्डलेन साकमुष्णांशोरवैधर्म्यसाम्योक्तरुपमाऽलङ्कार, एकस्यैवोष्णांशो बहुधामुपमानानां दर्शनादियं मालारूपा बोद्धव्या,—"मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते" इति दर्पणोक्ते।

(४२१) जलनिधीति।—जलनिधे,—समुद्रस्य जलेषु,—सलिलेषु, प्रतिबिम्बिता—प्रतिफलिता, या रविबिम्बराजि,—सूर्य्यमण्डलच्छायाश्रेणि, तया भास्वर—दीप्तिमान, यत् अभ्रम्—आकाशं मेघो वा तदवलम्बिनी—तदाश्रयिणी, अत एव

वेतालनिभा। (४२२) ज्वलत्सन्ध्यारागरज्यमानजलौघप्रवाहः पुनरिव (४२३) पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधिपतिः अर्णसाम्।

गृहीतः,—धृतः, आर्द्रः,—सरसः, तदुत्पन्नश्च इति यावत्, मांसभारः,—पिशितराशिः यया तथाभूतेव वासरावसानवेला—सन्ध्याकाल कृष्णवर्णा इति भावः। वेतालनिभा—वेतालसदृशी, आबभासे—शुशुभे, वेतालोऽपि आर्द्रमांसभारं वहतीति भावः। अत्र समुद्रनीरे प्रतिफलितया लौहित्यात् आर्द्रत्वेन प्रतीयमानया, सायङ्कालिकसूर्यस्य अरुणप्रभया क्वचित् क्वचित् श्यामरुचेः मेघपुञ्जस्य आरक्तीकृततया, ईषदन्धकारीभूतायाः वासरावसानवेलायाः गृहीतार्द्रमांसभारवेतालसादृश्यप्रतीतेः उपमालङ्कारः सुव्यक्त एव।

(४२२) ज्वलदिति।—ज्वलता—राजमानेन, सन्ध्यारागेण—सायङ्कालिकारुणवर्णेन, रज्यमानः,—कुर्युमाणः, प्रतिफल्यमानतया रक्तीक्रियमाण इत्यर्थः, जलप्रवाहः—सलिलराशिः यस्य तथाभूतः।

(४२३) अर्णसा—जलानाम् ("सलिलं कमलं जलम्। अम्भोऽर्णस्तोय—" इत्यमरः) अधिपतिः,—प्रभुः, समुद्र इत्यर्थः, पुनः,—प्राग्वत्, पुराणेति।—पुराणः,—सनातनः, पुरुषः,—पुमान् नारायण इत्यर्थः, तस्य पीवरे—स्थूले, ऊरुसम्पुटे—सक्थिरूपाधारे, सक्थियुगले वा, पिष्टयोः,—निष्पिष्टयोरित्यर्थः, सुदर्शनेन इति भावः, मधुकैटभयोः,—तन्नाम्नोरसुरयुगलयोः, रुधिरपटलेन—रक्तसमूहेन पाटलम्—आरक्तं, वपुः—शरीरं यस्य तथाभूतः, अभवदिव—अजायतेवेत्यर्थः अर्णसामधिपतिः पुराणपुरुषपाटलवपुष्कः बभूवेवेति भावः। अत्र उपमेयीभूते अर्णसामधिपतौ पुराणपुरुषपीवरोरुसम्पुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपाटलवपुष उपमानभूतस्य तादात्म्याध्यासात् उत्कटैककोटिकसंशयोदयात् उत्प्रेक्षालङ्कारः। सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलात् ब्रह्मा समुद्भवत्। तदानीञ्च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् द्वावसुरौ मधुकैटभौ समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माणम् अत्तुम् उद्यतौ। तदवलोक्य भीतेन ब्रह्मणा स्तुता योगनिद्रा विष्णोः शरीरं तत्याज, ततश्च समुत्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा पञ्चवर्षसहस्रं ताभ्यां बाहुयुद्धं कृत्वा तयोरेव सन्तुष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेशे निधाय चक्रेण निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे—"तदा द्वावसुरौ घोरौ विख्यातौ मधुकैटभौ।
कर्णमलोद्भूतौ हन्तुं ब्रह्माणमुद्यतौ॥" इत्यादि देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम्।

(४२४) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (४२५
मितयशःपानतृषिताय मुक्ताशैलशिलाचषक इव निजकुल-
कीर्त्या, (४२६) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासन-
मुद्रानिवेश इव राज्यश्रिया, सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेत-
द्वीपदूत इव च आयत्या, (४२७) श्वेतभानुः उपानीयत
निशया नरेन्द्राय इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते राज्यश्रीप्राप्तिर्नाम

अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

(४२४) अवसिते—समाप्तिं गते, अतिक्रान्ते इत्यर्थः।

(४२५) निजकुलकीर्त्या—पुष्पभूतिवंशस्य यशसा, अपरिमितेति।—अपरिमितानि,—प्रभूतानि यशांसि—कीर्तयः, तेषां पानाय—पेयविषयीकरणाय, अधिगमायेत्यर्थः, तृषितः,—तृष्णार्त्तः, लुब्ध इत्यर्थः तस्मै, नरेन्द्राय इत्यनेनान्वयः, सर्वदिग्विजयेन इति भावः, मुक्ताशैलशिलाचषक इव—मुक्तागिरिप्रस्तरखण्डरूपपानपात्रमिव, ("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्" इत्यमरः)।

(४२६) राज्यश्रिया—राजलक्ष्म्या कृतेति।—कृतं—सत्यं युगं, तस्य करणे—विधाने, पुनः प्रवर्त्तने इत्यर्थः, पापाचारिणः उन्मूल्य चतुष्पाद्धर्मसंस्थापनद्वारा इति भावः, उद्यतः,—प्रवृत्तः तस्मै, आदिराजेति।—आदिराजस्य—प्रथमनृपतेः, मनोः वैवस्वतस्य वैण्यस्य पृथोर्वा इत्यर्थः, राजती—रजतनिर्मिता, शासनमुद्रा—राज्याधिकारमुद्रा, राजनामाङ्कितप्रत्ययोत्पादकमुद्राविशेष इत्यर्थः तस्याः निवेश इव—मुद्रितावयव इव। आयत्या—उत्तरकालेन, आगामिन्या शुभया नियत्या इत्यर्थः, ("उत्तरः कालः आयतिः" इत्यमरः) सकलेति।—सकलानां—सर्वेषां, समासामष्टादशानां वा इत्यर्थः, द्वीपानां—जम्बूशाकादीनां समस्तजलवेष्टितभूभागानां, जिगीषया—जयाकाङ्क्षया, चलितः,—प्रस्थितः तस्मै, श्वेतद्वीपदूतः,—श्वेतद्वीपस्य—अष्टादशद्वीपान्तर्गततद्विभेदस्य, दूतः—वार्तावहः, तद्देशस्वामिनो सन्देशमादाय आगत इति भावः, चन्द्रस्य अतिशुभ्रकान्तित्वात् श्वेतद्वीपदूतत्वौपम्यं सुसङ्गतमेवेति। दैवमेवानुकूलं श्वेतद्वीपग्रहणार्थं तद्देशीयदूतं हर्षाय प्रेरितवदिति निष्कर्षः।

’(४२७) निशया—रजन्या, श्वेतभानुः,—शुभ्रांशुः, चन्द्र इति यावत्, नरेन्द्राय—हर्षाय, उपानीयत—प्राप्यत, उपायनीकृत इति यावत्, [नयतेर्द्विकर्मकत्वेऽपि उपपूर्वकस्य तस्य उपहारकरणार्थकत्वेन सम्प्रदानरूपत्वात् "नरेन्द्राय"

इन्दव चतुर्थी, न तु द्वितीयेति वेदितव्यम्]। निशा श्वेतभानुं निजकुलकीर्त्तिसमर्पितमुक्ताशैलशिलाचषकमिव, राजलक्ष्मीसमर्पिताऽऽदिराजराज्यशासनमुद्रानिवशमिव, आयतिप्रदत्तश्वेतद्वीपदूतमिव च नरेन्द्रमानयदिति निष्कर्षः चन्द्रोदयो ऽभूदिति भावः। अत्रैकस्मिन्नेव श्वेतभानौ भूयसा तथाविधचषकादीनामभेदव्यवसायादिति मालोपमाऽलङ्कारः।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चाननेन वात्स्यवंशावतंसेन पण्डितकुलपतिना बि ए,
उपाधिधारिणा श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां,
तदात्मजाभ्यां पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डितश्रीमन्नित्यबोध
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्द्धितायां प्रतिसंस्कृतायाञ्चामलाख्यायां
श्रीहर्षचरितव्याख्यायाम् अष्टम उच्छ्वासः ॥ ८ ॥

